

हि

मपुत्रमपुत्र

‘हिमि’ - वर्ष १७ - अंक ९ ‘नवस्यना’ - वर्ष १२

ऑक्टोबर १९७३

संपादक:

धनरत्न मोहनलाल दवे

આસ્માનની અગાધતાનું દર્શન કરાવતું પ્રથમ પ્રકાશન

લેખક

નિરંજન વર્મા

જયમલ્લ પરમાર

પ્રગટાવના

કાકા કાલેલકર

આ પુસ્તક માત્ર તારાઓનો પરિચય જ નથી આપતું તારાઓના પરિચય સાથે તે મુખ્ય વાચક સાથે અનેક મનોહરી ક પનાઓ મૂકી ન્ધ છે અને તેના મનમાં આપાસની માહમતા લેખી મરી ન્ધ છે તારાઓ વિષયક આપણી તેમ જ દેશ પરદેશની લોકસાહિત્યિક અને ધોરામિક વાર્તાઓ કહી ન્ધ છે અને અનેક હજુ કરી ન્ધ છે વાલુ વાદળા વીજળી અને વર સાદ સાથે જનુજનુના વિવિધ મનમોહક ચિત્રો રજૂ કરી ન્ધ છે અને આકાશી ફલકને વિગ્ના રી મૂકે છે

આ ઉપર ત ન્યોતિપરાજના બૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રાથમિક મહત્વની લગભગ બધી આપતો ન ાક કુવાર બહેનો નાખીને તનુવિરરુ કરવામાં આવ્ય છે આવા ન્ધરો વિષયનુ વિવરણ કરવા છતાં લેખકોની રક્ષાને પ્રનાહી શૈલી વાચકને પહેલેથી ઉદ્ધે સુધી પકડી રાખે છે અને દસવારમતા એ વિષયનુ પ્રાથમિક સપૂર્ણ જ્ઞાન આપી ન્ધ છે બીનુ સોથી મહત્વનુ અન્ય આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે

જનુના છ નકશાઓ એ જેટલા રપદ છે એટલા જ સુદર છે ન નમ્યા વાચના ભોમિષા બનીને જનુજનુના તારાઓનો પરિચય મ્ગવી ન્ધ છે બ્વાનુ રપદ મા દર્શન મળ્યા બાદ વાચકને આ રા વિષે કરી મરપદતા કે મૂ અનુ નહિ રદ આપુ પુસ્તક વાચ્યા વિનાને વસાવ્યા વિના મ્હગા નહિ છે માટા નકશા ન બીજા અનેક ચિત્રો સાથ કિમત ૩૮-૦૦ રજુ પેર ૨૫ ૧૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : કરનાન્ડીજ પુલ્લ માધી રસ્તા અમદાવાદ
મીમરાજ બિન્ડિંગ • માવખા દેવી રોડ મુંબઈ-૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

14262-1

શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘરઘરમાં હોવું જોઈએ, જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અધારી સંસ્થામાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા હાથે કરીને પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી ભાવી પ્રજા માટે જ્ઞાનને વારસો મૂકી જવા ધારે છે? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શકિતનો?

જે ઘરમાં કોઈનું 'શિષ્ટ-સંસ્કારી' નાનું કોવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબરસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની.

ન વ લ ઠ થા

૧ કાળચક્ર	૨-૦-૦	૩૨ કાવાકરૂપ ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
૨ સમરાંગણુ	૩-૮-૦	૩૩ કાવા કરૂપ ભા. ૩	૩-૦-૦
૩ 'તુલહી કથારો	૪-૦-૦	૩૪ કાન્તિ	૪-૦-૦
૪ પ્રભુ પધાર્મા	૨-૮-૦	૩૫ પરિવર્તન	૪-૮-૦
૫ ખીડેલાં દ્વાર	૩-૦-૦	૩૬ શામા	૫-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણુ	૩-૪-૦	૩૭ કર્મકૃણ	૩-૦-૦
૭ બદીધર	૩-૦-૦	૩૮ લોહાના ચણા	૪-૮-૦
૮ બધન અને મુક્તિ	૨-૮-૦	૩૯ સચી જતાં	૨-૦-૦
૯ ગ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	૪૦ પશ્ચિમને સમરાંગણુ	૩-૦-૦
૧૦ અણુખૂટ ધારા	૩-૦-૦	૪૧ અઢકાર	૨-૦-૦
૧૧ ખડિત કલેવરો	૩-૮-૦	૪૨ પતન અને પ્રાપ્તિ	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બહાયેભ ભા. ૧	૩-૮-૦	૪૩ કંટાની વાડ	૨-૮-૦
૧૩ મુરબિ	૩-૮-૦	૪૪ ધરતી	૨-૮-૦
૧૪ પાછલે બારણે	૨-૮-૦	૪૫ લા' મિત્રરાખલ ખંડ ૧	૪-૮-૦
૧૫ હિપમા	૩-૮-૦	૪૬ લા' મિત્રરાખલ ખંડ ૨	૩-૧૨-૦
૧૬ સુવર્ણમૃગ	૩-૮-૦	૪૭ જંગલનો રાજા ટારાન	૪-૮-૦
૧૭ જગતનો તાત	૨-૮-૦	૪૮ ધરને મારગે	૪-૦-૦
૧૮ આવતી કાલ	૩-૦-૦	૪૯ જવાલા	૩-૮-૦
૧૯ સાથી	૫-૦-૦	૫૦ પુનરાગમન ખંડ ૧	૩-૦-૦
૨૦ સોહાગ	૨-૮-૦	૫૧ પુનરાગમન ખંડ ૨	૨-૮-૦
૨૧ માનવતાનાં મૂલ્ય	૪-૦-૦	૫૨ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	૨-૮-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	૩-૦-૦	૫૩ જીવનનું ઝેર	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦	૫૪ દોનધુવ	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	૪-૦-૦	૫૫ મગળભૂતિ	૨-૦-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	૪-૮-૦	૫૬ જામતા રે'જો ખંડ ૧	૨-૮-૦
૨૬ જનમટીપ	૩-૦-૦	૫૭ જામતા રે'જો ખંડ ૨	૨-૦-૦
૨૭ લખ્યાં લેખ	૩-૧૨-૦	૫૮ એ પત્ની કોની ?	
૨૮ ધરતીનો અવતાર	૨-૮-૦	૫૯ પથેર પાચાલી	૨-૮-૦
૨૯ પંખાનો મેળો	૨-૮-૦	૬૦ ધરભણી	૧-૮-૦
૩૦ પાદરના તીરથ	૨-૮-૦	૬૧ ચિરતન નારી	૩-૮-૦
૩૧ મન્વંતર	૪-૮-૦	૬૨ ગાદ	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાહના દીવા	૩-૦-૦	૫ રંગ છ બારોટ !	૩-૦-૦
૨ વિશાળન	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારના બહારવટિયા	૩-૦-૦
૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦	૭ વેરાનમાં	૨-૦-૦
૪ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	૩-૮-૦	૮ દિરેક્ષની વાતો ભા. ૧	૨-૮-૦

૯ દિરેક્ષની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	૨૬ શાધને અંતે	૨-૪-૦
૧૦ દિરેક્ષની વાતો ભા. ૩	૨-૮-૦	૨૭ બીલીપત્ર	૩-૦-૦
૧૧ લખચોરાશી	૩-૦-૦	૨૮ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૧૨ માનતા	૨-૮-૦	૨૯ નવું જીવતર	૧-૦-૦
૧૩ પાંખ વિનાના	૩-૦-૦	૩૦ વારસ	૨-૪-૦
૧૪ પશમી	૨-૮-૦	૩૧ મા વિનાના	૨-૮-૦
૧૫ પ્રથમ પત્ની	૨-૮-૦	૩૨ સાગરના સાવજ	૨-૮-૦
૧૬ જીવન સરિતા	૧-૮-૦	૩૩ વામા	૨-૮-૦
૧૭ કીકું મેં ગામકું જ્યાં	૨-૮-૦	૩૪ મહારાજની સાથે	૧-૮-૦
૧૮ જીવનનાં વહેણો	૩-૦-૦	૩૫ દ્રષ્ટાંત કથાઓ	૧-૦-૦
૧૯ તેજ છાયા	૨-૮-૦	૩૬ ઇતિહાસ કથાઓ-રોમ	૧-૮-૦
૨૦ આખાં હૈયાં	૩-૦-૦	૩૭ „ „ -ગ્રીસ	૧-૦-૦
૨૧ કુબિંદ્ધ	૩-૪-૦	૩૮ પરીકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૨ ગ્રામચિત્રો	૨-૮-૦	૩૯ પરીકથાઓ ભા. ૨	૩-૮-૦
૨૩ વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૦ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૪ હિન્દીની એક વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૧ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૨	૩-૦-૦
૨૫ ત્રણ પગલાં	૩-૦-૦	૪૨ ૩૫ કથાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના ભાંસ	૨-૦-૦	૬ પ્રિયોગેરી	૧-૦-૦
૨ અંધારાના સીમામાં	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાંવાલા	૩-૦-૦
૩ શિખરિણી	૧-૮-૦	૮ હંસી	૦-૧૨-૦
૪ વહેમનાં વમળમાં	૧-૪-૦	૯ વિધિના વિધાન	૦-૧૨-૦
૫ તારકમંદિર	૦-૧૦-૦	૧૦ જવનિકા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ મહાદેવભાઈ	૩-૦-૦	૯ શાહનવાઝની સંગથે	૨-૦-૦
૨ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨-૮-૦	૧૦ મુસ્લકા કમાલ	૧-૮-૦
૩ રામ અને કૃષ્ણ	૧-૪-૦	૧૧ વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૮-૦
૪ જીહ્વ અને મદાવીર	૧-૦-૦	૧૨ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૨-૪-૦
૫ ગાંધીજીના સાંનિધ્યમાં	૧-૮-૦	૧૩ ગાંધી બાપુ ભા. ૧	૪-૮-૦
૬ બાપુની છાયામાં	૨-૦-૦	૧૪ ગાંધી બાપુ ભા. ૨	૪-૮-૦
૭ જીવનશિદ્ધિઓ	૨-૮-૦	૧૫ હરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	૩-૮-૦
૮ સુભાષના મેનાનીઓ	૩-૦-૦	૧૬ મહાન વૈજ્ઞાનિક ખંડ ૧	૧-૦-૦
		૧૭ દિશાસિમા	૧-૧૨-૦

ન વ લ ઈ થા

૧ કાળચક્ર	૨-૦-૦	૩૨ કાયાકલ્પ ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
૨ સમરાંગણ	૩-૮-૦	૩૩ કાયા કલ્પ ભા. ૩	૩-૦-૦
૩ તુલસી ક્યારાં	૪-૦-૦	૩૪ કાન્તિ	૪-૦-૦
૪ પ્રજ્ઞ પદાર્થ	૨-૮-૦	૩૫ પરિવર્તન	૪-૮-૦
૫ ખીડેલાં દ્વાર	૩-૦-૦	૩૬ રામા	૫-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણ	૩-૪-૦	૩૭ કર્મકુળ	૩-૦-૦
૭ બંદીધર	૩-૦-૦	૩૮ ભોદાના ગણુ	૪-૮-૦
૮ બધન અને મુક્તિ	૨-૮-૦	૩૯ સચી જ્ઞતા	૨-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	૪૦ પશ્ચિમને સમરાંગણ	૩-૦-૦
૧૦ અણુપૂદ્ર ધારા	૩-૪-૦	૪૧ અક્ષકાર	૨-૦-૦
૧૧ ખડિત કલેવરો	૩-૮-૦	૪૨ પતન અને પ્રાવશિત	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બદાયેજી ભા. ૧	૩-૮-૦	૪૩ કંઠાની વાડ	૨-૮-૦
૧૩ મુરભિ	૩-૮-૦	૪૪ ધરતી	૨-૮-૦
૧૪ પાછલે બારણે	૨-૮-૦	૪૫ લા' મિઝરાખલ ખંડ ૧	૪-૮-૦
૧૫ છિપમા	૩-૮-૦	૪૬ લા' મિઝરાખલ ખંડ ૨	૩-૧૨-૦
૧૬ સુવર્ણચૂંગ	૩-૮-૦	૪૭ જગલનો રાગ દારઝન	૪-૮-૦
૧૭ જગતનો તાલ	૨-૮-૦	૪૮ ધરને મારગે	૪-૦-૦
૧૮ આવતી કાલ	૩-૦-૦	૪૯ જવાલા	૩-૮-૦
૧૯ સાથી	૫-૦-૦	૫૦ પુનરાગમન ખંડ ૧	૩-૦-૦
૨૦ સોદ્ધાગ	૨-૮-૦	૫૧ પુનરાગમન ખંડ ૨	૨-૮-૦
૨૧ માનવતાનાં મૂલ	૪-૦-૦	૫૨ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	૨-૮-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	૩-૦-૦	૫૩ છવનનું ઝેર	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦	૫૪ દોનધુવ	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	૪-૦-૦	૫૫ મંગળમૂર્તિ	૨-૦-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	૪-૮-૦	૫૬ જગતા રે'જે ખંડ ૧	૨-૮-૦
૨૬ જનમટીપ	૩-૦-૦	૫૭ જગતા રે'જે ખંડ ૨	૨-૦-૦
૨૭ લખ્યાં લેખ	૩-૧૨-૦	૫૮ એ પત્ની કોની ?	
૨૮ ધરતીનો અવતાર	૨-૮-૦	૫૯ પથેર પાચાલી	૨-૮-૦
૨૯ પંખીનો મેળો	૨-૮-૦	૬૦ ધરભણી	૧-૮-૦
૩૦ પાદરના તીરથ	૨-૮-૦	૬૧ ચિરંતન નારી	૩-૮-૦
૩૧ મન્યંતર	૪-૮-૦	૬૨ ગોદ	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાદના દીવા	૩-૦-૦	૫ રંગ છ બારોટ !	૩-૦-૦
૨ વિશેષન	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારના બહારવટિયા	૩-૦-૦
૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦	૭ પેરાનર્મ	૨-૦-૦
૪ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	૩-૮-૦	૮ દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧	૨-૮-૦

૬ દિરેક્તરી વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	૨૬ શોધને અંતે	૨-૪-૦
૧૦ દિરેક્તરી વાતો ભા. ૩	૨-૮-૦	૨૭ બીલીપત્ર	૩-૦-૦
૧૧ લખચોરાશી	૩-૦-૦	૨૮ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૧૨ માનતા	૨-૮-૦	૨૯ નવું જીવતર	૧-૦-૦
૧૩ પોંખ વિનાનાં	૩-૦-૦	૩૦ વારસ	૨-૪-૦
૧૪ પશમી	૨-૮-૦	૩૧ મા વિનાના	૨-૮-૦
૧૫ પ્રથમ પત્ની	૨-૮-૦	૩૨ સાગરના સાવજ	૨-૮-૦
૧૬ જીવન સરિતા	૧-૮-૦	૩૩ વામા	૨-૮-૦
૧૭ ઠીકું મેં ગામકું ન્યાં	૨-૮-૦	૩૪ મહારાજની સાથે	૧-૮-૦
૧૮ જીવનનાં વહેણો	૩-૦-૦	૩૫ દ્રષ્ટાંત કથાઓ	૧-૦-૦
૧૯ તેજ છાયા	૨-૮-૦	૩૬ ઇતિહાસ કથાઓ-રોમ	૧-૮-૦
૨૦ આખાં હૈયાં	૩-૦-૦	૩૭ „ „ -ગ્રીસ	૧-૦-૦
૨૧ દુર્ભિદ્ધ	૩-૪-૦	૩૮ પરીકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૨ આર્મચિત્રો	૨-૮-૦	૩૯ પરીકથાઓ ભા. ૨	૩-૮-૦
૨૩ વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૦ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૪ હિન્દીની ઐદ વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૧ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૨	૩-૦-૦
૨૫ મંજુ પગલાં	૩-૦-૦	૪૨ રૂપ કથાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના ભારી	૨-૦-૦	૬ પિયોગોરી	૧-૦-૦
૨ અધારાના સીમામાં	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાવાલા	૩-૦-૦
૩ શિખરિણી	૧-૮-૦	૮ હંસી	૦-૧૨-૦
૪ વહેમના વંશજમાં	૧-૪-૦	૯ વિધિના વિધાન	૦-૧૨-૦
૫ તારકમંદિર	૦-૧૦-૦	૧૦ જવનિકા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ મહાદેવભાઈ	૩-૦-૦	૬ શાહનવાઝની સંગાથે	૨-૦-૦
૨ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨-૮-૦	૧૦ મુરતકા કમાલ	૧-૮-૦
૩ રામ અને કૃષ્ણ	૧-૪-૦	૧૧ વૈજાનિક જગત	૧-૮-૦
૪ ભુદ્ધ અને મદાવીર	૧-૦-૦	૧૨ પ્રત્યાર્થનો પ્રતિભાઓ	૨-૪-૦
૫ ગાંધીજીના સાનિધ્યમાં	૧-૮-૦	૧૩ ગાંધી બાપુ ભા. ૧	૪-૮-૦
૬ બાપુની છાયામાં	૨-૦-૦	૧૪ ગાંધી બાપુ ભા. ૨	૪-૮-૦
૭ જીવનશિશ્વીઓ	૨-૮-૦	૧૫ ફરતાં ફરતાં હાકલિંગરો વચ્ચે	૩-૮-૦
૮ સુભાષના સેનાનીઓ	૩-૦-૦	૧૬ મહાન વૈજાનિક ખંડ ૧	૧-૦-૦
		૧૭ હિરોસિમા	૧-૧૨-૦

પ્રવાસવર્ણન અને સાહસકથાઓ

૧ મહાન મુસાફરી	૨-૦-૦	૬ મેં પાંજો ફરમાવી	૨-૦-૦
૨ ધરતીને મથાળે	૩-૦-૦	૭ સરહદ પાર સુભાષ	૨-૦-૦
૩ એકાન્ત સામ્રાજ્યમાં	૩-૪-૦	૮ હિમાલયનું પર્વતન	૩-૦-૦
૪ સાહસિક સોદાગરો	૨-૧૨-૦	૯ કલાકારની સંસ્કાર યાત્રા	
૫ દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો	૨-૦-૦	૧૦ ગગનરાજ	

ઈતિહાસ-રાજકરણ

૧ આપણું આંધવરાત્રી મીન	૩-૦-૦	૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગમૂર્તિ	૩-૮-૦
૨ જય પ્રન્ડોનેરિયા	૧-૮-૦	૧૨ ઇતિહાસ કથાઓ રોમ	૧-૮-૦
૩ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧	૬-૪-૦	૧૩ " " ગ્રીસ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૨	૬-૪-૦	૧૪ " " ગ્રીસ ભા. ૨	૧-૪-૦
૫ સત્તાવન	૨-૮-૦	૧૫ યુલામીની શૃંગાર	૨-૮-૦
૬ સત્તાવનની કલ્પેઆમ	૨-૮-૦	૧૬ મહારાજાઓની શુદ્ધશક્તિ	૨-૦-૦
૭ આપણી સાગર સૈનિક	૩-૦-૦	૧૭ લાલકિણનો મુકદ્દમો	૧-૮-૦
૮ બે વિચારધારા	૨-૧૨-૦	૧૮ હિંદ વિશ્વયુદ્ધના વમળમાં	૧-૦-૦
૯ જો લાલ આંખે તો	૧-૦-૦	૧૯ ૧૯૪૩નાં પગરણ	૦-૧૦-૦
૧૦ વૈજ્ઞાનિક સમ્રાજ્યવાદ	૨-૦-૦	૨૦ આઝાદીની યજ્ઞત્યાગી	૦-૬-૦

નિસર્ગોપચાર અને આરોગ્ય

૧ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?	૨-૮-૦	૧૪ હઠીમાં હોંમાં કુદરતી ઉપચાર	૧-૮-૦
૨ ઉદારોગમાં નિસર્ગોપચાર	૨-૦-૦	૧૫ દવાનો છેલ્લો ઘૂંટણો	૨-૦-૦
૩ નિસર્ગોપચારનું જીવનદર્શન	૨-૮-૦	૧૬ ક્ષય અને ફાગમાં નિસર્ગિક સારવાર	૩-૦-૦
૪ નિસર્ગોપચાર વિચાર અને વ્યવહાર	૧-૮-૦	૧૭ દૂધ સર્વે સંપૂર્ણ ખોરાક	૧-૮-૦
૫ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૬-૦	૧૮ ખોરાક જલોપચાર	૩-૦-૦
૬ " " " " ભા. ૨	૦-૭-૬	૧૯ દૂધ મૃત્યુલોકનું અમૃત	૨-૮-૦
૭ આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો ?	૦-૬-૦	૨૦ શરીર રચનાનું રહસ્ય	૧-૪-૦
૮ પહેલું સુખ	૦-૬-૦	૨૧ સો વર્ષ જીવવાની કળા	૨-૮-૦
૯ ખોરાકની પસંદગી	૦-૬-૦	૨૨ એકાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૧૦ કસોત મહેનત અને રમત	૦-૬-૦	૨૩ ઉપવાસ કેમ અને કયારે	૨-૦-૦
૧૧ કલેન્ડરનાં રાજો	૦-૧૨-૦	૨૪ વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચાર	૭૫૫ છે
૧૨ લાલ્લું ચાલો અને લાલ્લું જીવો	૦-૬-૦	૨૫ આસન અને આરોગ્ય	
૧૩ વેકસિનેશન કે સેનિટરિશન	૦-૬-૦		

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. : : મુંબઈ : અમદાવાદ

કુલ અકસ્માત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોડાયે છે.

નેપથ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ધ્યાય :
પાંચકુવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારણ માસિક

ગિમિ અને નવરચના

'ગિમિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક સાતમા
ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧ કવિને	ધૂમકેતુ	૭
૨ ચમેલી	ભ. જ.	૯
૩ વહેતાં પાણી	(માસિક નોંધ)	૧૪
૪ જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૨૧
૫ જર તો પીધાં છે જાણી જાણી (ચાલુ વાર્તા)	દશક	૨૫
૬ મેઘગિરુ	ધૂમકેતુ	૩૨
૭ સ્મરણ-સૌરભ કરી	" નૌતમ "	૪૩
૮ મનોમન	રમણીક મેઘાણી	૪૪
૯ વાર્તા વિનાની વાર્તા	ધૂમકેતુ	૫૦
૧૦ આમસેવકની કોટ	કવિર પેટલીકર	૬૨
૧૧ પારા અને આયોદ્યની નિયમયોગનો		
એક લાક્ષણિક કેસ	ડૉ. હેન્ડો લિન્ડાદ્દાર એમ. ડી.	૬૮
૧૨ વિજ્ઞાનદર્શન	બંસીગાંધી, જયંતિલાલ	
	દે. ઓઝા, નરસિંહ મુ. શાહ	૭૦
૧૩ ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૭૫

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

ભૂ ગિ ની

ત્રી : પુષ્પાવતી મહેતા

નવદષ્ટિવર્ણ અને સમાજના પ્રશ્નોને દિલસોઝભરી રીતે વિચાર-ચર્ચા કરતું આ નવું સામયિક પ્રગટ થઈ ગયું છે.

આજે જે સૌએ અંગે સામયિક નીકળે છે તે સૌમાં વિશિષ્ટ ભાત ને સ્થાન 'ભૂગિની'એ જીત્યું કહ્યું છે.

હવે આનાની ટપાલની ટિકિટો મોકલી એક નમૂનાનો અંક મંગાવશો. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશમાં ૭-૮-૦

દર મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

આહક મારે લખો :—

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટેડ
ગીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
કરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ
રાવપુરા, વડાદરા : પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, ખપાડિયા ચક્રો, સુરત
એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪ અમરતલા, કલકત્તા.

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામચુકારો કે આજીવનને એવા લીસા કેશકેશપનો સર્જક
કે એક અમે કહેતા નથી.

લેમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કંઈ કહેવું ?

- કાન્તિ ન્હાવામાં છે અત્યવ નંબરનો સાબુ
- સફાઈનો એનીય.
- કોમળતા કોમળ આમડીને પણ બળતરા કે
જાલ કરતો નથી
- નાલુક વિતહારી મુગ પલાળે એ સાબુ
અજમાયી એકો ?

સ્વસ્તિકની બીજ ઉંચી બનાવડોમાં શીકાકારી મુગ પીતે,
શાદીના સાબુ પોવાના સાબુ ગોવાલોલ છાપ વનસ્પતિ
વમેરે વમેરે છે.

કાન્તિ

નૌવૈનો સાબુ

સ્વસ્તિક એક ઇલેક્ટ્રીક લીમીટેડ, - સુબઈ.

SHALPI

SON. 17 Gajam

ગ્રીટ્ટીબુટર્સ - વેન્ટન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રીક્ટેંગ સિન્ડિકેટ લિ ચો મો નં. ૨૮ અમદાવાદ.

કવિને !

કવિ ! તારી કવિતા તો એક એવો શબ્દ શૂંથો પુલ છે કે જેની ઉપર ઘડને આ હુનિયાનાં માણસો સ્વર્ગની ચોલા નિહાળવા જાય છે, અને સ્વર્ગનાં માણસો આ હુનિયા જેવા આવે છે !

તારી પાસે એક એવી અમર જીવનજળની બાજી છે કે સે'કડો ને હજારો તૃપાતુર આત્માઓ એનાં પાણી પીવા આવે છે. જોગે જોગે પાણી પીએ છે, થોડીવાર આરામ લે છે, ને પછી જીવનપંથને માર્ગે એ ભાષા ઉપર તો આગળ વધે જાય છે !

કવિજન ! તારી પાસે જે સૌન્દર્યનું વૃક્ષ છે, તેનાં ફળ આજવા માટે અમરદૌહિતા નિવાસીઓને પણ ફરી પૃથ્વીમાં જન્મ લેવાનું મન થાય તેવું છે. તને આકાશી કુસુમ, ગીતનું યુલ્લસ, ચેતરેંગી વાદળ, સ્વર્ગીય ગંધર્વ, શબ્દશિદ્ધી, દિવ્યગાયક-ને એવાં કે' કે' વિશેષણો આજ દિવસ સુધી લગાડવામાં આવ્યાં છે. પણ એમાંનું કોઈ તારા માટે ઋગ્વેદવાંપર્યાં કવિશબ્દની તોલે આવે તેવું નથી. તું તો કવિ છો; અને 'કવિ' જ રહેજે !

માનવતા ભૂખી કવિતા માટે તો હરેક જમાનામાં લોકોનાં ટોળે ટોળાં રાહ જોઈને બેસી રહે છે. સૌની આંખમાં એક જ કરુણતા ભરી વેદના ઉભરાય છે. સૌના હૃદયમાં એક જ ઊંડી અભિલાષા છે. સૌના અંતરમાં એક જ આરજૂ છે.

અમાડું આ વ્યથાભરેલું મોન, એને વાણી આપનાર, કવિ, અરે કવિ ક્યાં છે ? યુગયુગ ઘેરી અમારા દિલની અધારણીઓને પ્રકાશ આપનાર એક નાનો દીપ ક્યાં છે ? તું, ભાઈ ! કવિજન ! તું જૂગજૂગ જૂની માનવતાની અને માનવ આત્માની અધિકાર ભરી કંદરાઓને તું અજવાળે !

આ કંદરાઓમાં તું એકલો જ પ્રવેશ મેળવી શકશે. ત્યાં બીજાં કોઈ આવી શકે તેમ નથી, આવે તેમ પણ નથી. એ કંદરાઓને પહોંચવાને તારે

માર્ગે જનતાએ જૂળની દુઃખની અને ગેદરકારીની કંટક ભરેલી કેડીઓ તૈયાર કરી રાખેલી છે.

પણ કાંઈ શીકર નહિ એ પથે આજ દિવસ સુધી જે કવિજન વિચર્યા છે, એમણે ઓઢેલા ગરીબીના અંચળાની મુગધભરેલી ચોનેરી રજા ત્યાં કેકાણે કેકાણે કેડીને પ્રકાશતી પથરાયેલી છે.

એ જ માર્ગે ભાઈ ! એ જ બાદશાહી ગરીબીના પથે, તારો અને તારા જેવા સૌનો ભાગ્યપથ પથરાયેલો પડ્યો છે !

કહેનારાઓએ કહ્યું છે કે કુદરતની કવિતા એટલે ફૂલ. અને હું કહું છું કે ફૂલની કવિતા એટલે કવ ! પણ કાંટા ભર્યા તારા કીર્તિ મુગટમાં શુકાળની પાંદડીનાં આંસુ છપાયાં છે ! તું ફૂલો માટે રહે છે અને તારે માટે મિત્ર ! બીજું કોઈ નહિ ફૂલો રહે છે !

તારે ચોરે ઘેસીને એતું માત્ર એક ચાંગણું ચાખનારાઓને જીવનભરની ગરીબી, વ્યથા અને આંસુ મળ્યાં છે. પણ તેં તો મિત્ર ! એ સઘળાંની અંજલિ કરીને, એવી એવી તો દિલ ડોલાવનારી, સત્યની, અહિંસાની, પ્રેમની, પ્રાણની, શ્રદ્ધાની-અને સૌનો ટોચ જેવી સૌન્દર્યવાળી કહી છે કે અમને એમ લાગે છે, તારા માનસચીરમાં છલોછલ અમૃતલચારી છે, જ્યાં આવેલું દરેક કાલિક વિષ અમૃત બનીને પાછું સંજીવની રૂપ ધારે છે !

તમામે તમામ ગરીબીને તજી દે પણ મિત્ર ! તું ગરીબીને તજતો નહિ. ગરીબીને તું તજીશ તો તો પછી કવિ ! ગરીબી કોઈ દિવસ ગરીબને નહિ તજે !

સૌ કોઈ ગરીબીને તજે પણ કવિ ! તું ગરીબીનું એક એવું ગોરવગાન ગા કે જેથી કોઈ આ દુનિયામાં પોતે ગરીબ ન રહે. માટે પોતાના પાંડો શીને ગરીબ રાખવા મથે છે, એ ગરીબનો પણ ગરીબ છે ! અને એ જ ખરો ગરીબ છે. બાકીનો તમામ શ્રીમંત છે. અને શ્રીમંત સઘળા એક સરખા છે !

તારો દેશ કવિ ! શ્રીમંતોનો બને ને એમાં કોઈ ગરીબ ન રહે માટે તું હવે આજે ગરીબીનું ગાન ગા !

એક એવું ગાન ગા મિત્ર ! એક એવું ગાન ગા, કે જે માનવહૃદયમાંથી એકો અવાજ એક એવો અવાજ ઊભો કરે કે જેને યાંત કરવા માટે શ્રીમંતોની તમામ શ્રીમંતાઈ ઝોલી પડે. અને છેવટે એ પણ ગરીબીના ગોરવ ગાનમાં રચી રહે !

કો

જીજી નજી આજે શું થયું હતું તે પળેપળે પંખીની માફક ઊડતી ચમેલી તદ્દન શાંત થઈ ગઇ હતી ! પંખન પક્ષીને શાંત જોઇને જેવી નવાઇ લાગે એવી એ નવાઈ હતી. ચમેલી આંહી પાંચ છ મહિના થયાં આવી હશે પણ આડોશપાડોશમાં એનું નામ સૌની છબે ચડી ગયું હતું. કાઇની ચમેલી ભાભી, કાઇની ચમેલી કાકી, કાઇની ચમેલી માશી, કાઇની ચમેલી મામી, અને અસંખ્યની તો ચમેલી બેન, પછુ ન્યાં જુઓ ત્યાં હવામાં નામ તો ચમેલીનું જ ગૂંજતું હોય ! અને ન્યારે જુઓ ત્યારે હસતી ! કેમ જાણે એનો જન્મ જ હસવા માટે હોય !

અને એમ કેમ ન હોય ? આજ છ મહિનામાં તો એણે શહેરનો રંગ આપાદ પકડી લીધો હતો. નહિતર હતી ગામડાની, બજેલી પણ બહુ નહિ, છતાં કાંઈ પ્રેક્ષે, બલવંતને એમ મેણું ન મારી શકે હવે કે, અલ્યા ! તારી વફુ તો બોધા જેવી છે. એવી ‘અપ ટુ-ડેપ્ટ’ એ બની ગઇ હતી. ને બોલવા ચાલવામાં પણ શું-એનામાં છટા છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરતા, લેલે દલીલ ન હોય.

કોઈ કામ એવું નહિ જેમાં ચમેલીને રસ ન પડે. ન્યારે જુઓ ત્યારે એ ફરતી જ હોય. આ એ જાણતું રાંધું, પ્રેક્ષિસર ગયા પ્રેક્ષિસર કરવા કે ચમેલી છૂટી ! એને આ ચવાણા ચેવકાથી માંડીને શીર્ષક સુધી તમામ વાર્તામાં રસઃ જાંબડી પીનથી માંડીને સીફિન સુધી તમામે તમામ જાતમાં એની ગતાગમ, અને મુરોપી મોરચાથી માંડીને અણબોમ સુધીની વાણી એના બ્યાનમાં. એણે તો જાણે છ મહિનામાં કાયાપલટ કરી નાખી.

આજે એવી ચમેલીને, ગંભીર જનીને લીમકાની કાળ ઉપર મેઢેલા પક્ષી સામે નજર માંડતી નિરખવી એ તો કાંઈ કરુણ કાળ્યની છેલ્લી બે પંક્તિ, જાણે સજીવન થઇ હોય એવું લાગે ! ચમેલી-અને ગંભીરતા, એને આ છેલ્લા છ મહિનામાં કાંઈએ સાથે જોવા ન હતાં ! એટલે આજે તમામે તમામ ડેમણે એક વાત નીકળા પડી : ‘અરે ! આ શું થયું છે ચમેલીને ?

આમ કાં જક જેવી બેઠી ? પ્રેક્ષિસર સાથે બગડ્યું છે કે છે શું ?’

પણ પ્રેક્ષિસર બલવંત શાંતમૂર્તિ હતા. વેદનાના સાગરને એ પી શકતા. કોઈ રીતે ચમેલી સાથે એને તકમાર ચાપ એ ન જૂતો ન બિંબ્યતિ જેવી વાત હતી.

પણ હા, પેલો એક જીવાન કેપામ છે, બળવં- તને ભાઈ નાને એ આંહી થોડા દિવસ થયાં આવ્યો છે. સૌને લાગ્યું કે ચમેલીનું ગાંભીર્ય એને લીધે છે.

‘હા બાઈ ! હસમુખાં તો સૌ રહે, સાંજે રાંધતું ન પડે ત્યાં સુધી, પણ હવે તો ચમેલી બેનને રાંધતું પડતું હશે, આ બળવંતભાઈના ભાઈ આવ્યા છે ને, દિલીપભાઈ, એટલે પંખીને પાંજરામાં પહેલું પૂરા ને લાગે એમ લાગે તો ખરું જ ના ? આજ કાલનાં ઘેરાં, રાંધવાનું ન હોય ને, ‘ફીલી ફીલી ફીલી’ જરાનું હોય તો સોજે કળાથી ખીલે. ‘ચૂલાફ’માં જરાનું આવે કે જાણે દિવસનું પાયણું આવચુને ઘેરાંને કોણ વશ કરે ? કહેવતમાં શું છે ! કાં ચૂલો ને કાં ખોળો ! એમાં ખોળાને તો વાર છે-તે આ ચૂલાએ વશ કર્યાં ! બીજું કાંઈ નથી લ્યો, બે વખત ચૂલો ફૂંકતાં એમને પેટમાં દુખે છે. બલવંતભાઈ તો હતા સાદા તે સ્વજ સવારનું જમી લેતા, ને આ છે જરાક વરણાગીયા. ચમેલી બેનને પેટમાં એ દુઃખે છે લ્યો !’

પણ કહ્યોપકહ્યું ફેલાતા આ સમાચારે ચમેલી બેનનું ગાંભીર્ય કાંઈ ઓછું ન કર્યું.

ન્યારે જુઓ ત્યારે એ તો લીમકાની કાળ ઉપર મેઢેલા એકાદ પંખીને જોતાં જ હોય !

[૨]

દિલીપ ન્યારે ટપામાંથી એની ચામડાની બેમ લાઈને પહેલવહેલો બિતરો ત્યારે એને જોઈને ચમેલી તો એટલી એટલી ચર્મ મઇ હતી. એને તો નાના દિવસની વસ્તી મળી. ભાઈભાઈની વચ્ચે ગાડાં ને ગાડાં ચાલ્યાં જાય એટલું અંતર હતું. પ્રેક્ષિસર છતાં બળવં- તનું પાટલુન કાચળા ટાઈપનું. દિલીપનું તો પાટલુન

જ તમારી આંખો પકડી રાખે. બળવત હાથમાંથી ચોપડી મુકે નહિ. દિલીપ ચોપડી હાથમાં જ રહે નહિ ને ! બળવતને કાંઈ કામમાં બંધે ચોતાનો અભિપ્રાય નહિ. દિલીપને ચોતાના અભિપ્રાય સિવાય, બીજા કોઈનો અભિપ્રાય નહિ. બળવતને બધી ઉપાધિ લાગે. દિલીપને બધી મળ લાગે. વાતાનો તો એની પાસે દમશે. નવી નવી રમતોને એને શોખ. નવી નવી વાનગી પણ એ જાણે. ચમેલોને તો મળ પડી ગયું. દિલીપ પણ આખો દિવસ ખુશમિજબજી વાતો કરતો જ હોય. પાછા એણે તો બલકમલક ભેંયા હતા. આપણા દેશના-ભવંડર આચારવિચારથી એ તો ધૂજી ઊઠતો !

ચમેલી પાસે કેવી કેવી વાતો એ કરે ? પહેલાં તો ચમેલી નિર્દોષ ભાવે એ સાંભળીને દરયા જ કરતી ! પણ ધીમે ધીમે એને દિલીપના અવાજમાં ફેર દેખાવે. અને એ ધૂજી ઊડી !

એક દિવસ બપોરે એ ઘરમાં કાંઈ કામે મળ્યું તે દિલીપ પાછળ આવ્યો : 'ભાભી ! આ મને ખજર નહિ હો, તમે પણ ખારાથી આ છૂપાવી રાખ્યું ? આમ તો તમે આમજી વધેલ છો ! કોઈ કહી શકે નહિ કે તમને અમુક વાતની ગતિગત નથી !

'શાની વાત કરો છો દિલીપભાઈ ? મેં તો તમારાથી કાંઈ છૂપાવ્યું નથી !'

'કેમ ! કાલે ક્યાં ઉઘાડીને તમે કપડાં ભેંતાં ત્યાં પેલી 'બોક્સ'માં શું હતું ?'

'મારા એરિંગની વાત કરો છો ?'

'હૂંઓ ! મને બનાવો છો કે ?' દિલીપને અજાણ સીમો મચ્યો, 'કે રહી સરિકા સ્ત્રી એ ?'

પણ અવાજની ધીમાશ ને મીઠાશ બેઠને ચમેલી ધૂજી ઊડી. છતાં તેણે ચોતાના અવાજમાં ફેર ક્યાં વિના જ હિમ્મતથી કહ્યું. 'શાની વાત છે ભાભી નાખોને !'

'મને ખજર નહિ, મેં તો કાંઈ મોટાભાઈ છે દીકાંટપકાં, એ તે આવી છેલ્લી ઢગની વાતમાં શું સમજે ? પણ તમે એનેય રસિક બનાવી દીધા લાગે છે !'

'દિલીપભાઈ ! એમ મોળ મોળ વાત કરો તો મને એમાં કાંઈ ગતાગમ પડે નહિ. હું કાંઈ થાડું તમારી પેઠે લાણી છું !'

'ભવડાં નથી, પણ મર્યા કેટલું છે ! હવે કાઠો કપાટમાંથી !'

'પણ શું ? તમે શેની વાત કરો છો ?'

'હજી બનાવો છો ? કે હવે તો તાવો છો ? શું તમે કાંઈ દી વાપરતાં નથી ભાભી ?'

'પણ શું ?'

'આ પેલું 'બોક્સ'માં છે એ ! એ...એ એટલા માટે જ છે. માથુસ... પણ આ રશું સ્ત્રી... બોર્ડો પડ્યું છે ને શું !'

દિલીપે ચકરાભાજની ઝડપથી આ ધુમમાં ઘેર ઘેર વસાવવા માટેલા સાધન ઉપાડ્યાં ! કપાટમાં ધુમમાં ગોઠવતાં એ અચાનક બહાર પડી ગયેલ ! ભાભી ચમેલી તો સ્તબ્ધ બની ગયું. તેણે દિલીપની નજરમાં ભવંડર રોજ દોડો :

દિલીપ ભાઈ ! મારે કામ છે !'

'તમે પાછાં દેશમાં પડ્યાં કે ? તમને સમજાવ્યું નથી કે આ વપરાતાં થવા પછી કાંઈ જાતની જવાબદારીને ભય રહેતો નથી. વળી કોઈ પ્રત્યે આપણે ભેવડા નીવડતા નથી...! એ બીજો કાપડો...' શું સમજો છો ?

'દિલીપભાઈ ! તમે... ?'

ચમેલી તો ધૂજતી બહાર જ દોડી ગઈ.

દિલીપ એની પાછળ ધીમે પગલે બહાર આવ્યો. મને ખજર નહિ તમે આટલાં orthodox જૂન-વાણી છે. પણ એ તો ધીમે ધીમે આપણે એને ટેવાવું પડ્યું-શહેરોમાં જ્યાં ભેંચું જીવન છે, લાં તો કલેશ અટકાવવા માટે આ એક અસોધ શસ્ત્ર છે તમે આવા વિચાર ધરાવો છો આ બાબતમાં હજી -નુહ-દિલીપ ધીમે ધીમે ફરવા ચાલ્યો ગયો.

[૩]

ચમેલી તો એની વાતમાં કાંઈ સમજ નહિ. તે પહેલાં પ્રોફે. બલવંતની વાતમાં પણ કાંઈ સમજ ન હતી. એને કાર્મિક એવું યાદ હતું કે પ્રોફે. બલવંત

તો એની તખીયતની વાત કરતો હતો. પણ બલવંત તો બલવંત હતો. અને આ તો ચમેલીને ભુદીજ માટીનો માનવી લાગ્યો. એ તો હવે એકલા ધરમાં રહેતાં ધૂનવા લાગી. એને આવી ગંભીર એકાદ બલવંતને પ્રાર્થના પડ્યો. એણે એને પૂછ્યું; ‘ચમેલી! તને કંઈ લાગે છે?’

‘શાનું?’

‘વધતે ખીક લાગતી હોય તો!’

‘ના, ના, એવું કંઈ નથી!’

‘હોય તો નહિ જ. તારી તખીયતની સંભાળ લેવા માટે તો મેં પેલાં વસાવ્યાં છે. અને એનો ઉપયોગ હોય ત્યાં સુધી તો વાંધો નથી. પણ સારે તું ગંભીર કેમ બની ગઈ છે? અને તો ખીક લાગી કે આવી નાભુક તખીયતે તને મંદવાડ આવે તો તો આવી જ બને ના! હમણાં હમણાં તો એવા ‘કંઈસ’ બહુ થાય છે!’

ચમેલી બલવંતને કંઈ કહી શકતી નહિ. બલવંતના અત્યંત ક્રોધાળુ સ્વભાવની ચમેલીને બાથ હતી. આવો ભાર સહન કરવાની એનામાં શક્તિ ન હતી. પણ પોતે વાત ન કરે તો આ દિલીપ-એનો શું ભરેસા હવે? અને એ એનો શું અર્થ કરે?

એને તો હવે ચિંતા થઈ પડી! એની બપોરની બીજ બીડી ગઈ, સવાર સાંજનો વિનોદ બીડી ગયો. એને પહેલા તો એમ હતું કે મેં પાંચ દિવસ આને બળવી લેવો-ને એના ઝપાટામાં ન આવવું, પણ ચમેલીએ બળવંતને કંઈ કહ્યું નથી, એ તમારે દિલીપે બપોરું, ત્યારે એણે એનો અવળો અર્થ લીધો! વળી આ વાત જણાઈ ગય નહિ માટે ચમેલીએ બહારનો વિવેક બરાબર બળવી રાખવાનું કહ્યું, એટલે તો દિલીપને પોતાની માન્યતા ખરી લાગી.

પરિણામે એ તો પોતાનો જવાનો દિવસ દેલતો જ રહ્યો!

એટલામાં એક દિવસ સવારમાં એક ટપો આવ્યો બોલો રહ્યો. ટપામાંથી બે બહુ ઊંટયાં અને ચમેલી તો આંધી જ બની ગઈ. એક તો એની વધવા માટે હતી-પણ બીજી આ રંગના એકે, આવી હતી?

અનુમાન કરતાં તો ચમેલીનાં ધરણુ મરી ગયાં.

રંજનને લઈને માશી આવ્યાં હશે, એને આંધી ઠેકાણેસર પાડવા તો નહિ હોય?

અને ત્યાં તો થોડીવાર પછી આડીઅવળી વાતો થઈ ને રંજન બરાક બહાર ગઈ, ત્યાં જ માશીએ ફાડ પાડી: ‘દિલે નહીં એટલી રાતે વધે છે માડી! એટલે કીધું, જઈ તો આવું. તારો દેર-અમે આવ્યાં ત્યારે બહાર બોલો તો એ જ કે? છે તો દેખાવડો! શું બપોરો છે?’

ચમેલીના પેટમાં પ્રાર્થના પડ્યો: ‘અરે! માશી એ તો આજનાં ભણવર. એમાં દોઢિયાં થાવાં મુશ્કેલ. અને ધરવખરીમાં તો કાંડે બાંધે એ!’

‘એ તો એમ જ હોય! તારું જ સંભાર ને! બલવંત તો લોન લઈને બપોરો તો પણ વર હોય તો છુટી! ધર તો પછી થઈ ગય!’

‘પણ વર હોય તો!’

‘એટલે તો તને પૂછ્યું. બાઈ! રંજનને તો તું તલેલત જાણે છે. તારા દેરને પણ જાણે. તું જ કહે કે અમારે શું કરવું? આવતો શિવાળો હવે ખમે એમ નથી! પછી તો તમારે આંધી શૌરમાં સાંદલા ચાલે. ગામડાગામમાં તો આપણું ગામ ખાઈ ગય!’

‘ત્યારે માશી! હું કહું છું કે આ તમારે ચોકક્સ જ કરવા જેવું...’

ચમેલીના મોમાંથી નીકળનારો ‘નથી’ શબ્દ અંધર રહી ગયો. પાછળથી આવજ આવ્યો.

‘કેમ? ક્યારે આવ્યાં છો?’ કહેતો કહેતો બલવંત આવ્યો. તેની પાછળ જ દિલીપ પણ હતો, સામે બારણેથી રંજન પણ આવી રહી હતી.

‘આવો, આવો, આ હમણાં જ આવ્યા. કીધું દિલીપભાઈ આવ્યા છે, મળી આવ્યો. રંજન! આંધી આવતે-આ બલવંતભાઈને તો તું બોળખતી પણ નહિ હો! તો કયાંથી જાણમે? ક્યારે બોલા હોય?’

માશીની નજરે દિલીપ આવ્યો છે, ચમેલી તો વિચારમાં પડી ગઈ. પછી માશી સામે જોઈ રહી. માશી તો જે હેતુ માટે આવ્યા હતા એને લગતી

દરેક વાતને સમજે એવી રીતિમાં હતા. એટલે ચમેલીની નજરમાં એણે પોતાના હૃદયને અડકુળ એવું જ કાંઈક વાચુ ને એ આગળ વળ્યાં.

‘આ અમારી રંજનને હવે ઠેકાણે પાડી દો-તમે-એટલા મારે તો એને બેળી દાવી છું!’

‘તે સાડું કયું’-અમારે પણ દિલીપભાઈનું કરવાનું જ છે ને! અમે પણ મુંઝવણમાં પડ્યા છીએ!’

‘હો! તો તો સોનામાં મુગધ મળી. અમને તમારા જેવું ઠેકાણું ક્યાંથી મળશે?’

‘પણ એમ કંઈ હોય હવે આ જમાનામાં?’ ચમેલીને વાતને ક્યો દેર આપ્યો તે સમજ ન પડી.

‘રંજનએ ન એને દિલીપભાઈનું મન માને-હવે તો એમને જોવાનું’ તેનાથી એમ જ બોધાય તેમ હતું.

‘જરાબર છે. એ તો પહેલું જુઓ, એણે બરાબર તોડ કાઢ્યો ના?’ બલવંતે કહ્યું.

‘કાનું પડ્યું સેચું છું કેમ ન કાઢે? એણે જ મને કહ્યું કે મારી! મારા દેર પણ હમણાં આગ્યા છે!’

‘એણે કહ્યું એમ? ત્યારે તો ...’

પ્રોફે. બલવંત વાકેર બળી ગયા.

ચમેલી કાંઈ સમજી નહિ. બીજા તો કાંઈ સમજે તેમ ન હતા, દિલીપ સાંભળી રહ્યો. ચમેલી હૃદયપાઈ પણ મર્ષ. એને કેમ વાત કરવી એ સમજમાં ન આવ્યું એણે ન ધારેલા એવા મારણે વાત ચાલી મર્ષ હતી.

[૪]

‘પણ એને વધી શું છે? કન્યા પસંદ નથી? હર નાનું લાગે છે? વિચાર નથી કે છે શું?’

‘તે તો મારી! કાંઈક જાણે તો અજર પડે ના?’

‘તે પૂછ્યું નહિ હોય?’

‘રંજને પૂછ્યું હતું ના?’

‘રંજનમાં તે એવી ગનાતમ હોય દીકરી! તો તો જાડાં પધી ન પાડે? એ તો વિચારી સીધી સાંદી નિરોધ-’ ચમેલી ચમકી ઊઠી:

‘પણ મારી! તો તો મેં તમને કહ્યું નહિ, જવા

દો ને આ વાત જ! હું તમને તે દિવસે કહેવા માગતી’તી એ! આ કરવા જેવું નથી!’

‘પણ ક્યાંય બીજે એવતું તો પડશે ના?’

‘પણ આ વાતમાં કાંઈ માલ નથી મારી!’

‘કેમ?’

ચમેલી શું જવાબ આપે? મારીને લાગ્યું કે ચમેલી નાહકની યોગે છે.

‘પણ ત્યારે તો કાંઈક બોધ્યા હોત આ આગ્યા બલવંતભાઈ!’

પ્રોફે. બલવંત આગ્યા તે શાતમનિ હતા. છતાં એમના ચહેરા ઉપર પણ આજે જરાક ચુસ્તો દેખાતો હતો. ચમેલી એ જોઈ રહી.

‘કાં જાણ?’

‘તમે જરાક નીચે જમને આડીઅવળી વાત કરાને-દિલીપને મેં જોલાબો છે. હમણાં આડી આવશે, હું પૂછી લઉં. પછી તમને કહું.’

ચમેલી એની સામે જોઈ રહી. એણે બલવંતને આટલી આકરે સ્પષ્ટ આજે પહેલવહેલા જોયો. તેને કાંઈ સમજ પડી નહિ. એ પોતે આ વાત ન બને તો આર એ ઈચ્છી રહી હતી પણ બલવંતને આમાં રસ લેતો જોઈ એ શાત મર્ષ મર્ષ.

પ્રોફેસરે તેની સામે જોયું. તેણે ધીમેથી કહ્યું.

‘દિલીપને તે કાંઈ પૂછ્યું છે!’

‘શાનું?’

‘રંજન બાગત!’

‘ના.’

‘તો તારો શું મત છે?’

‘મારે? મારે શું કહેવાનું હતું? પણ આપણે બપોરે ધરતો વિચાર કરીએ, વરતો વિચાર કરીએ, બધનો વિચાર કરીએ-પણ જે વડે જીવન ચાલવાનું છે એ અંતરંજનનો ક્યારે વિચાર કરીશું?’

બલવંતે વધારે એકામતાથી તેની સામે જોયું. ‘મારે એ જ જાણવાનું હતું!’ તારે પોતાને કાંઈ ખાસ કહેવાનું છે?’ ‘ખાસ તો શું હોય?’ તે ક્ષોભતાં જોઈ. પણ તરત એના મનમાં એક વિચાર આવ્યો. બલવંતને કહેા ને કહેા પણ પેલી ઘટનાની થોડી મધ

હોય તેવું લાગે છે. તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો. પણ એટલામાં તો દિલીપ આવ્યો. તેના વરણાગી વેડા આજે તો વધારે ખીસ્વા હતો. એક તરફથી એ રંજનને જાણે આકર્ષવા માગતો હતો. ખીજી તરફથી જાતને બચાવી લેવા માગતો હતો.

‘દિલીપ! આપણે શું બવાળ દેવા છે—આ રંજન વિશે!’ બલવંતે તરત એને પૂછ્યું.

‘બવાળ દેવાનો છે?’

‘ત્યારે નહિ? તું એને પસંદ કરે છે કે નહિ? ખીજી, તને ફાવશે કે નહિ? હાકરી તો સારી છે!’

‘પણ, ક્ષધર’ આ ‘બોધદેશન’ એવું શું?’

‘હા...હા...ત્યારે તને નહિ ફાવે હા?’

‘હાએ એ થોડા દી રહે—બોધદેશન’ દિલીપ બોલ્યો:

‘આપણે પરિચય થાય પછી...’

‘પણ પછી ચે તું—તે’ વિચાર કર્યો છે?’

‘શાનો?’

‘બરે! ગાંડાભાઈ! શાનો શું? પરણવાનો!’

‘પણ, ક્ષધર!’ એ તો પાછું ‘બોધદેશન’

‘ત્યારે એમ બોલને, મારા ભાઈ! તારે બવાળદારી લેવી નથી. પણ તો તો પછી સરતી મોજ લેવી છે, એમ આનો અર્થ’ સમજાવે? આ લોકો દિલીપ! એવી વસ્તુને ટેવાયલા નથી!’

‘પણ મને આ ‘બોધદેશન’ ગમતું નથી ક્ષધર!’

‘તે તારી ઈચ્છાનો વિષય છે. પણ જેમ તને ‘બોધદેશન’ ગમતું નથી, તેમ મને તારું કોઈ પણ બ્યેય વિનાતું સ્વતંત્ર જીવન ગમતું નથી. હું એને એક પ્રકારની કાયરતા ગણું છું! સ્વતંત્રતાને બ્યેય સાથે સંબંધ છે. નહિતર એ કાયરતા છે.’

‘કાયરતા?’

‘ત્યારે નહિ! તમે ‘બવાળદારી’ લેવા માગતા નથી. પણ જે કાંઈ સરતામાં મળી જાય—બવાળદારી વિના, તે લેવા માગો છો, કાયરતા પણ એ જ માગે છે. તને ન ગમે તો હાલે પણ આ કીક નથી. વિશ્વ-ક્રમમાં ક્યાંય એકલવાળાપણુને સ્થાન હોય જ નહિ. તમારી જાતને તમે બરાબર તપાસો એટલે તમારું

અરધિયું તમને તરત મળી જાય. આ તો તમે જાત છૂપાવો છો તે એટલે તમને સધળે અપૂર્ણતા લાગે છે! ચમેલી! તું કાંઈક કહેતી હતી ને?’

‘મારે તો રંજનને કહેવાતું હતું!’

‘શું?’

‘તમારા આંતરિક જીવન વિશેના મારા પરિચય!’ ચમેલીએ લેલ પણ વ્યગ્રતા વિના કશું તે સાંભળીને બલવંત અમગ્ન બોલ્યો.

પણ દિલીપ એ સાંજમાં જ એકદમ સફાળો બોલે જ થઈ ગયો: બલવંતે એને જતાં રોક્યો: ‘જે દિલીપ! એની પૂર્તિ હું કરી દઉં. વિજ્ઞાન બહિષ્કાર માટે જરૂરી પ્રસંગોના આશીર્વાદ છે બીજાબવાળદારી બરેલી રીતે જે લોકો વિજ્ઞાનને વાપરે છે—એ લોકો રાક્ષસોને નોતરે છે. મારે ત્યાં હજી વિજ્ઞાન રાક્ષસનો સ્વાગ ધારી રાક્યું નથી. આપણે ત્યાં એક વહેમ છે ખબર છે? જાતને કામ બોધદેશન! વિજ્ઞાન પણ જાતવંત છે!’

તારે હવે શાંત સ્વસ્થ રાજિત્તુ જીવન ગાળવા માટે પણ તાલીમ લેવી પડે એવું છે!’

દિલીપ બોલ્યા વિના ધીમે શાંત પગલે નીચે ગયો. તેને કાંઈ આ વાત ગળે ઊતરી નહિ. એણે જીવનબ્યવહારને બેવા’ માટે જીંદગી રીતે કહિને કળવી હતી.

ચમેલી ગ્રેફેસર સામે બેઠી રહી: ‘ત્યારે તો તમને આ ખબર હતી—મારે કહેવું.’

‘તને ગભરાયલી દીઠી અને હું કળી ગયો હતો!’

એટલામાં નીચેથી દિલીપનો અવાજ આવ્યો:

‘મોટાભાઈ! પેલા લોકોને મેં કહી દીધું...’

‘કે?’

‘મને નહિ ફાવે!’

‘ચાલો, રંજન બચી ગઈ!’ ચમેલી બોલી.

થોડીવારમાં જ ક્ષધર પાછું પહેલાનાં જેવું બની ગયું. દિલીપ ક્યાંક બહાર જઈ રહ્યો હતો.

‘ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા—એ જ મૃત્યુ નહિ હોય?’ ગ્રેફેસરે એને જતો બોલ્યો—અને એ થોડી બોલ્યા.

આ

વર્ષની ગાંધી-જયંતી રાષ્ટ્રપિતાની ઉમ્મરમાં એક વર્ષનો ઉમેરો કરે તેના કરતાં આ રાષ્ટ્રને એની પુખ્ત વયે પહોંચેલું જુએ છે તેમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે. સોળમે વર્ષે દીકરા પુત્ર મટીને મિત્ર બને છે તેમ રાષ્ટ્રીય દિવસ પણ યુવા-વસ્થાને આરંભે પોતાના એ પાત્રક પિતા સાથેના સંબંધોમાં પવટો અનુભવી રહ્યું છે. ગાંધીજી એના એ જ છે, એમના વિચારો એના એ જ છે, રાષ્ટ્રને એમની પ્રત્યેના પ્રેમ-ભક્તિભાવ પણ એટલો ને એટલો જ છે; પણ દિવસના વિચાર હવે મહાકાર્ય રહ્યા છે; ગાંધીજીએ સિંધાડેલા માર્ગથી જીલ્લી દિશામાં તેના કમર્સ વારંવાર પડતા દેખાય છે. આમાં એવું પણ ન માનવું જોઈએ કે આજ સુધી રાષ્ટ્ર ગાંધીજીને અનુસરું તેમા દલ હતો કે દગલો હતો, યુવાનીમાં પિતા સામે બંડ ઉઠાવનાર ચાલ તે માણસની પણ બાંધાવસ્થા-શિશુવાસ્થાના આશ્રિતપણા માટે આવો આશ્રય ન થઈ શકે. સંપૂર્ણ સહાયતા હોવા છતાં વિચારબેદ-પંથબેદ સંભવી શકે છે.

પુત્રવત્સલ રાષ્ટ્રપિતાના

અંતરનો વસોપાત

દરેક પુત્રવત્સલ પિતાની માફક ગાંધીજી પણ પોતાના શિશુના જીવનમાં આવી રહેલા આવા પલટાથી હલકના અતલ ઊંડાણમાં બારે બધા અનુભવી રહ્યા છે. મહાત્માને જાણે તેવો આકરો સંયમ આ સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન એમણે પોતાની વાણી ઉપર રાખ્યો હોવા છતાં એમની બધાની આંખી આપતા છૂટકે છૂટકે વાક્યો એમનાં પ્રાચીન-પ્રવચનોનાં અંતે લખાણોમાં નળિં જાય છે. વીરો અઠવાડિયા પૂર્વે નવા રાષ્ટ્રધ્વજ વિરોધી 'હરિજન બંધુ'ના અપ્રત્યેખમાં એમનીથી લખાઈ ગયેલા આવા એક હૃદયવિદારક પરિહાસવાળા ફકરામાં એમના અંતરનો આ વસોપાત ઉભરાઈ ગયેલો દેખાય છે:

'કાંઈ કહે છે કે અસહ્ય અંકનો ભોગ થયો. નવો યુગ બેઠો છે તેમાં નવી રીત શરૂ થઈ છે. તેને શાભાવે તેવી ફક્રા ઝડપી થશે છે.

હજી લગી એવા કાંઈ સુપુત્રને મેં જોયા નથી, જેને પોતાની મા કુરૂષ લાગી હોય! સોનાને એપ ચડે એ સંભવે, પણ માને એપ કાણ ચડાવી શકે?..... હવે તો શંકા ઉઠવાઈ છે. રટિયો તો ડાસીમાનો હતો; ગાંધીનું રમકડું હતું. સ્વરાજ ડાસીમાનું ન હોય, એ તો બેઢાનું હોય. એટલે હવે અમારે સાવજના મહોરાવાળા અશોકનું ચક્ર જોઈએ..... અમને નામદો ન ખપે. મદોની અહિંસા કાણે દીકી છે? જોઈયું ત્યારે. વાત. ખાદી પહેરીને અમે ચાક્યા. હવે તો કાચનાં કપડાં પહેરીશું..... ખાદી વડે શહેરોને નહીં ખગાડીએ, ગરીબ ગામડિયા ખુશીથી ખાદી પહેરે. ખાદી પહેરવી યુને નહીં ગણીએ. રટિયો ડાસીમાની ખૂંપડીમાં ચાલવા દઈશું, એ આ નવા યુગમાં મહેરખાની ગણાવી જોઈએ.'

ગણેથી ધંટીનું પડ છૂટે છે—

કે શિરછત્ર જાય છે ?

ગાંધીજીએ અહીં અંક વિશે જે લખ્યું છે તે વચ્ચેએ જોઈએ એમનાં કેટલાય આદર્શો, સ્વપ્ને અને વિચારોને લાગુ પડે છે. એમની ઉલ્ક મી વર્ષગઠિ ખોટા શોભાકારા, ગીલાબદ્ધ વિભૂતિપૂર્ણ કે અતિ-શયોકિતભાષી લાગણી-જીભરાનાં પ્રદર્શનો કરવાને બદલે આપણે ગાંધીત્વાત કેટલે અંશે ધૃષ્ટ કે અ ન થઈ શકી છે, કે દેસે અંશે ગાંધીવાદની મર્યાદાઓમાંથી જન્મેલો કે આપણી જ નબળાઈઓમાંથી પેદા થયેલો તેમજ પ્રગતશીલ કે પ્રગતિવિરોધી ખળેએ સંજોગોએ જે તેને સ્પર્શ્યે ચિત્તે વિચાર કરીએ. ગાંધીત્વાગમી આપણે ગણેથી ધંટીનું પડ છૂટે છે કે શિરછત્ર ઝૂંટવાઈ જાય છે તે વિશે જે પ્રામાણિક અને બલવાન વિચારચરણીએ પ્રવર્તે છે. એક બાજુ ગાંધીજી ધંટીનું પડ હોય તો પણ એ અમારે જોઈએ છે, એવું કહેનારા છે, તેમ બીજે પક્ષે એવું કહેનારા પણ પાયા છે કે, શિરછત્ર હોય તો પણ ગાંધી હવે અમારે ન ખપે.

આવી બે ભિન્ન ભિન્ન મનોદશા માત્ર સામાન્ય પ્રજાજનોનાં જ નહિ પણ દેશના આજેવાનોનાં આચરણમાં પણ દેખાય છે. ઉદ્ધ મી ગાંધી-જયંતીને ટાંકણે આ દિશામાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આપણને સૂચે તો આપણા કાર્યપ્રદેશમાં સર્વત્ર ખૂટતી એક સૂચના આપણને ફરી લાધશે.

સાગરપારના મુલકોમાં પણ

ગાંધીજીનાં તપતેજ અળહુલ્યં

આજે કેટલાય મહિનાઓથી નોઆપલી, બિહાર, કલકત્તા અને છેલ્લે દિલ્લીમાં ડાંગી ઝંડન, પાશવી હિંસા અને વૈરપિપાસુ પ્રતિદિસાનાં બળે સામે પ્રેમ અને ઇન્સાનિયતને જે મરણિયો સંઘામ ગાંધીજી એકલે હાથે લડતા આવ્યા છે અને એક પછી એક મહિલાતા ચમત્કારો સમા વિજયો પ્રાપ્ત કરતા આવ્યા છે તેનાં તપ-તેજ સાગરપારના મુલકો સુધી પહોંચ્યાં છે. આ વર્ષના દાંતિનાં નોબેલ-પારિતોષિક માટે નોર્વેની પ્રજા સમક્ષ ગાંધીજીનું નામ સૂચનરૂપે રજૂ થયું છે. ચીનનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ આ સૂચન વધાવી લીધું છે. પ્રશંસા અને પારિતોષિકોની સીમા તો ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય ક્યારેનુંય વટાવી મળું છે. છતાં, આવું પારિતોષિક ગાંધીજીને અર્પીને પોતાનું જ ગૌરવ વધારવાનો તથા પૂર્વના દેશોથી પોતે ધણુંખરુ વિમુખ રહેલ છે તેનું મેણું મિટાવવાનો મોકો નોર્વેની પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવી બેઠો છે.

પ્રદેશો ગાંધીજીનું આમ સન્માન કરે તે એક વાત છે, પરંતુ પુદ આપણે તેમનાં જ દેશવાસીઓ આવી ગાંધીપૂજામાંથી જોયા ન આવીએ તે તો હવે મેલછાકાચું ગણાવું નેહંએ. ઇતિહાસ આપણે વિશે ખીલું ગમે તે કહેશે, પણ ગાંધીજીની પૂજા આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી કરી એવું તો એ નહિ જ કહી શકે. એ પૂજનના કાળ વીતી ગયો છે. હવે જેટલી પૂજા થાય છે તે તો એમના આદ્યોને અનુસરવાની આપણી અશક્ત ઉપરનું હાંકણ માત્ર છે. દશ લાખ રૂપિયાને ખરચે મુંબઈમાં ગાંધીજીનું પૂતળું બીલું કરવાની યોજનાનું મૂલ્યાંકન આ દૃષ્ટિએ થવું નેહંએ.

જીવતા ગાંધીને સ્થાને

પાપાણીની પ્રતિમા જ ખપે છે ?

ગાંધી નામની જીવતી જમતી વ્યક્તિને નિર્જન-તામાં, એકલવાસમાં ધડેલી દેવી અને તેને સ્થાને નિર્જીવ, વાચાલીન, પાપાણીની પ્રતિમા રાખવી એ એક ઘૌર આત્મછલના છે. એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે જે ગાંધી આપણી પાસેથી કાપ માગે છે, વિચારસક્રિત માગે છે, સુધારા માગે છે, પ્રેમ અને જસદાન માગે છે, સત્ય અને ટેક માગે છે, જે આપણી આકરી તાવણી કરે છે, જેનો આર્થિક દૃષ્ટિ આપણા બીજાના જમાની આરપાર જર્મને આપણાં તોલમાપ કાઢી લે છે તે ગાંધી આપણને નથી ખપતો; આપણને તો ખપે છે ચૂંચી ચૂંચી આપણા કાળો-ધોળાં માફે કરતી, આપણે ધરેલા સનકાબ્યા અનુદૃટ આરોગી જતી અને વારતહેવારે જેનું ચરણામૃત લઈને આપણી જાતને પુનિત બાની-મનાવી શકીએ તેવી મૂર્તિ. જે એમ જ હશે તો એક દિવસ એપોલો બંદર આગળ ગાંધીની મૂર્તિ જભી હશે અને એની નજર સામે જ હિંદુ-મુસલમાનો ખંજરખાજ કરતા હશે, એ પ્રતિભાવાળો ચક્રો વાળનાર જાંબી રસ્તાની પગથી પર જેસીને જ સામેની હોટલમાં આ પી શકેતા હશે, પાલવા બંદરે વિદેશી માલથી ભરેલી ટ્રીમરો ફલવાયે જતી હશે, અને 'હરિજનપંથુ'ને ઉપયોગ શનિ-રવિનાં સહેલાણીઓ ત્યાં જેસીને પરતી તરીકે જ કરતાં હશે. ગાંધીજીને આમ જીવતા દાદી દેનારા 'રાષ્ટ્રવાદીઓ' કરતાં તો કલકત્તામાં એક રાતે એમનાં ઉતારા પર કુમલો કરનારા કોમવાદીઓ વધુ સાફ દિલ ગણાય.

બધારણસલમાં ચુકાયેલી

વિદેશી કલાકરની ગાંધી-તસવીર

વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલેલાં ચર્ચાપત્રોમાં શ્રી તેંકુલકરે આવી જે ખિલતા બકત કરી છે તેમાં લખ્યાં હોયેલાં દેશાંતી લાગણીઓનો પડમો પડ્યો હશે:—
‘સતરેક વર્ષો પૂર્વે લંડનમાં બિરલેને હાથે ચિતરાયેલી ગાંધીજીની તસવીર ભારે દખલગાપૂર્વક બધારણસલાના ખંડમાં ચુલ્લો ચૂકવામાં આવી

છે. ખાસ આ ચિત્રને જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે તેનાં કારણો જાણવાનું મન સહેજે માગ છે.

‘એ ચિત્રની છબી જોતાં એ કોઈ મહાન કલાકૃતિ હોય તેમ જણાતું નથી. ગંધીજી જેવી વિશ્વતિતું આ ચિત્ર સદંતર પ્રેરણારહિત છે. ઉપરાંત એ દાયકા પૂર્વે એ ચિત્રરચેલું છે. ૧૯૪૭માં ગાંધીજી જેવા છે તેવા દેખાડતું ચિત્ર કું આપણને મળી શકે તેમ નથી !’

‘આપણું યુક્તીમાનસ હજી ગયું નથી. ધણેખરું તો આ ચિત્ર એક અંગ્રેજો દોરેલું છે તે કારણે જ તેની પસંદગી ઘર્ષ દરે. કે પછી મરહુમ પ્રભાકર પટ્ટણીના પુત્રે એ બેટ આપેલ છે તે કારણે ! એવું કહેવાય છે કે બંધારણસભાના દ્વિસભ્યો આ સિવાય બીજું કોઈ ચિત્ર સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા.

‘ખિરસેતું દોરેલું ચિત્ર સ્વીકારી લેવામાં બંધારણસભાએ અણુછાજતી ઉતાવળ ખતાવી છે, એટલું જ નહિ પણ નંદલાલે દોરેલાં ગાંધીજીનાં ચિત્રોની કદર કરવાનો મોકિા ગ્રામાભ્યો છે. નંદલાલે દોરેલું ગાંધીજીનું દાદીકૃમ વેળાનું ચિત્ર ત્યાં વધુ શોભત. ભવિષ્યમાં તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે હિંદી કલાની કદર કરવાની અને તેને ઉત્તમતા આપવાની પોતાની ‘ઈચ્છાની નક્કર સામિતિ આપવી-રહેશે.’

કોમવાદની જડ ઉમેડનારાં

એ આવકારદાયી પગલાં

કોમવાદના કદનમાં સુબંધ :સરકારે તાજેતરમાં એ ખીલા ઠોક્યા છે તેને માટે તેમને અભિનંદન થતે છે. પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક સ્વરાજની ખીજ સંસ્થાઓની હવે પછીની ચૂંટણીઓ સંયુક્ત મતાધિકારને ધોરણે જ કરવાનો એમનો નિર્ણય બધા આવાકારદાયી છે, અને આથી વહેલો એ ન લઇ શકાયો તે વાત પૂરતો જ ખેદ રહે છે. આ નિર્ણયને પરિણામે પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ વહેરેની ચૂંટણીઓ અમુક વખત સુધી મુલતવી રાખવી પડે

એ તો દેખીતું છે. પરંતુ મતપત્રો નવેસરથી તૈયાર કરવામાં સદંતર અનિવાર્ય તેટલા, યોજામાં યોજા સમય સુધીની જ આ મુદત નખાવી નોંધે. પ્રજાને અળખામણા ખતેલા સભ્યોવાળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આ નિર્ણયની ઓથે રહીને પોતાની આવરકા વધારવાની કોશિસ ન કરે તે અંગે સાવચેતી લેવાવી નોંધે.

પ્રાંતની મુદિયમ કન્યાઓની કેળવણી માટેની ખાસ સગરડોની લીમ પક્ષની મામણીના જવાબમાં મુંગઈની ધારાસભામાં વડા પ્રધાન શ્રી ખેરે જે એ શબ્દો કહ્યા તે સવેળાના છે, અને પ્રાંતના કોમી આગેવાનો કાજા હોય તો તેમને માટે આથી વિશેષ ટકારની જરૂર ન હોવી નોંધે.

‘થેલા દિવસ ઉપર જેમ અમે અરપુ-સ્વતાને ઘૂનારી દીધી હતી તેમ કોમવાદને પણ જીડે જીડે દાટી દેવાના પ્રયત્નો આ સરકાર ચાલુ જ રાખશે. આ ધારાસભામાં મુદિયમ લીમ અને હિંદુ મહાસભા જેવા પક્ષો આ છેલ્લી વારના જ દરે. ભવિષ્યમાં તો સંયુક્ત મતાધિકાર મુજબ સુંદાઇ આવેલા હિંદી પક્ષો જ અહીં મોજુદ હશે.....કોઇ પણ એક કોમ માટે એક પણ નિશાળ ઉધાડવાનો અમારો ધરિદો નથી. બધી જ નિશાળો તમામ કોમો માટે ખુલ્લી હોવી નોંધે. અમુક કોમને માટે અમુક આપાતું શિક્ષણ જરૂરી હોવાથી તેને માટે જુદી નિશાળો કે કોલેજો ખોલવાની મામણી ખરે જ ભારે ખેદી છે. શિક્ષણ સર્વને માટે એકસરખું જ હોવું નોંધે. અસહ્યમતાએ તેઓ આ દેશના જ વતની છે તે વાતની કામને માટે શાંક વાળવી નોંધે અને પોતાનું વર્તન એ જાતનું રાખવું નોંધે.’

‘એક પણ પાંચમી ક્તારિયો

સાંખી લઇ રમકાય નહિ’

યુક્તપ્રાંતના રમખાણુઅસ્ત પશ્ચિમી જિલ્લાઓના પ્રવાસ દરમિયાન વડા પ્રધાન પંડિત પતે કરેલાં ભાષણોનો એક મુખ્ય સૂર શ્રી ખેરની વિચારસરણીને આગળ લઈ જાય છે.

‘ પ્રજના તમામ વગેરે સમાન અધિકાર મળે તે માટેની પહેલી જરૂરિયાત રાજ્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ અને અફર વફાદારી દાખવવાની છે. મુસ્લિમોએ ખાસ તો એ સમજવું જોઈએ કે દેશના ભાગલા પડ્યા પછી હિંદી સંઘને એક આદર્શ રાજ્ય બનાવવામાં એમણે અમને મદદ કરવી જોઈએ અને પાકિસ્તાન સાથે ધર્ષણ થાય ત્યારે પણ વફાદારીપૂર્વક અમારી પાસે જ ઊભા રહેવું જોઈએ. મુસ્લિમોએ પોતે આ રાજ્યના નાગરિક છે તેમ માનવું જોઈએ અને એકતા તથા ભાઈચારાને ખાતર પોતાના અંગત હિતોનો ભોગ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. હિંદમાં અને એક પણ પાંચમી કતારિયાને સાંખી લઈ શકીએ નહિ એ તો દેખીતું જ છે. માટે, જેઓ આ રાજ્યને વફાદાર રહેવા ન માગતા હોય તેઓ પાકિસ્તાન ભણી રવાના થઈ જાય એ જ ખહેતર છે. ’

હિંદમાંના ધણીપરા લીંગવાદીઓ, એમના આગેવાન યૌધરી અલિકુટમાને બંધારણસભામાં તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વફાદારીની જાહેરાત કર્યા છતાં, આ દેશ પ્રત્યે વફાદાર નથી, એવી સરદાર વલ્લભભાઈની માન્યતાને ગંધીજીએ પ્રસિદ્ધિ આપી છે. શ્રી ખેર, પંડિત પંત અને સરદારશ્રીના આ સ્પષ્ટ વકતૃત્વમાંથી ડોમવાદના વિષયને સાચુસાચાં લેવા માટેની જરૂરી મકકમતાવું દર્શન સામાન્ય પ્રજાજનને થતું હશે અને જૂનકાળની મનામણાં-નીતિને આખરે અંત આવી રહ્યો જણવું એ રાહતની ભાગણી અનુભવતો હશે.

વફાદારીની વાત કરતી વખતે માત્ર મુસ્લિમો જ આ દેશને ખેવફા અને તેજા છે એવો ગલત ખ્યાલ ડોહના મગજમાં રહી ન જાય. બ્રિટિશ શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીના સોમદ લેવામાં કરી નાનપ ન અનુભવનાર મુંગઢ પ્રાંતના એકમાત્ર હિંદુ મહાસભાવાદી ધારાસભ્ય શ્રી કરદીકરે પ્રજાકીય બંધારણસભાને વફાદારી દાખવવાનો ઇન્કાર કર્યો છે અને તેમ કરવા જતાં ધારાસભામાંના પોતાના રચનાનો પણ ભોગ

આપ્યો છે. એ બતાવે છે કે બધા મુસ્લિમો જેમ ખેવફા નથી, તેમ બધા જ ગિન-મુસ્લિમો વફાદાર-પણ નથી. પાકિસ્તાનવાદીઓ માગે છે—

કોઈ પણ હિંસાએ ધર્ષણ : :

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના ધર્ષણ પ્રત્યે જે ઈશારો ઉપર પંડિત પંતે કર્યો છે તેમાં વાસ્તવિકતાને તેના સાચા સ્વરૂપે ઝોળખાવવામાં આવી છે. જન્મભૂમિના દૂકડા ક્યાં પછી અને વસ્તીની ફેરબદલીનું ભીષણ સ્વપ્ન ચોડેધણે અંશે સિદ્ધ કરી લીધા પછી પણ પાકિસ્તાનવાદીઓને જંપ વળતો દેખાતો નથી. કોઈ પણ હિંસાએ ધર્ષણ કીધું કરવા એ જાણે તલપાપડ બન્યા છે.

મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રદેશોમાં મિનમુસ્લિમોને માથે જે વીતકો વીત્યાં છે તેને વિશે એક સમૂહ પણ ન ઉચ્ચારવાની શ્રી ગ્રીલુની ધૃષ્ટતાએ તો ગંધીજી જેવા શાંતિફૂલના મોઢામાં પણ આંગળાં નાખીને બે વેણુ બોલાવ્યા છે. એથી ય આગળ વધીને, પાકિસ્તાનવાદીઓ ક્યાં સુધી જઈ શકે તેમ છે, અને એ રાજ્યો વચ્ચે ધર્ષણ ટાળવાની એમની ખેપરવાઈ કેટલી સુધીની છે તે તો જુનાગઢ જેવા ૮૦ ટકા મિન-મુસ્લિમ વસ્તીવાળા રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ આપીને એમણે બતાવી આપ્યું છે. જુનાગઢની પ્રજા ત્યાંના પૂતળા નવાજ કે પાકિસ્તાની દીરાનના ખીસામાં રાખવાની કોઈ ચોજ હોય એટલો આસાની અને ખેતમાથી આ અનિષ્ટ જોડાણ કરવામાં આવ્યું છે.

જુનાગઢના રાજ્યકર્તાવું આ પગલું માત્ર જૂનાગઢની કમડાચેલી પ્રજાને જ નહિ પણ સમગ્ર કાઠિયાવાડને પડકાર સમાન છે.

અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સીમાડાએ કાઠિયાવાડની ધરતીને પીંખી નાખેલ છે. છતાં ચરાતનનો એક અખંડ વારસો તમામ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓના રુધિરમાં ઊતરેલો છે. જુનાગઢના નવામે પોતાની પ્રજાને સ્ત્રી વેચેલ છે. ચારણ કવિઓએ ગિરદાવેલી વીર-શૂર્મિ સોરઠનાં પશુઓ પણ આવી ધોર યુવાશી સહી ન શકે. સૌરાષ્ટ્રનું ખગીર સાચ મરી પરવાયું ન હોય તો માઝા ચૂરી ગયેલા નવાખી મદને એ જોત-જોતામાં ભાંગી નાખી શકે તેમ છે.

જવામદીના નીર ખૂટ્યા ન હોય તો
સોરઠિયાઓ આપણે બૂઝે

કાઠિયાવાડના અવન દરબાનના પ્રમથનુને
પકાર ઝીનવાનું કામ મૂળને વળ દઈ જાણનાર દરેક
સોરઠિયા જુનાનતુ છે કોઈ મહિલાઓ મદદ એવી
આશાએ એસી ન રહે કે હિંદી સંઘના ચુરખા,
શીખ કે જટનુ લશ્કરે આવીને એમને જૂનાગઢ
જિતાવે આપશે ના, જૂનાગઢના ભાડૂતી મહારાષ્ટ્રી
ઓનો જવાન તો કાઠિયાવાડનો ધરતીમાથી જ જન્મ્યા
જેમણે સોરઠી મરદાનથી તો સામે ચાલોને બદારના
સાથીઓને પણ કહી દે, કે યુનુને અમે એકને હાથે
મધાત કરશું

કાઠિયાવાડ અને જૂનાગઢી નવાનશાદી વચ્ચેનું યુદ્ધ
અનિવાર્ય છે જરૂરી પણ છે પરંતુ માત્ર જૂનાગઢને
કારણે હિંદ-પાકિસ્તાન વચ્ચે ધર્મણ ઊભું મરાઝ્યાનું
મેળુ કાઠિયાવાડીઓને શોભા ન અપાવે પાકિસ્તાન
અને હિંદ, બન્ને ઊભા ઊભા બને જુએ, પણ લાલત
તો જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેની જ હોવી
જોઈએ સોરઠવાસીઓ કોઈની વાટે ન રહે જમ
સહેન જેવા, ધણે અશ્રી જૂનાગઢના નવાન જેવા જ
એકદમથી શસનકર્તાને એકસ ન પોતાને શિરે એ
બહુ ન ચડાવે મુનમ્મદાં ઉત્સાહભરે રચાયેલી 'કામ
અપાકે સરકાર ને આધારે પણ કાઠિયાવાડીઓ એસી
ન રહે દિલ્હીના ધાન કે મુનમ્મદાં પ્રાણુવાયુ સૌરા
ષ્ટ્રને જિવાડી નહિ શકે જમસાહેબની મદદ વડે
જિતાયેલા જૂનાગઢના જનતાનું રાજ નહિ હોય
સોરઠી જવામદીના નીર ખૂટ્યા ન હોય તો સૌરા
ષ્ટ્રવાસીઓને ખીજ કોઈની મદદની જરૂર ન રહે
ત્રાવજુકો મેસરથી પ્રજા કોઈની વાટે રહી નહોતી
અને એને વિજય સાપડી રહ્યો કે દેડાવાળી અને
મરમોરની જનતા એકને હાથે લકી રહી છે—અને
એમને પણ વિજય જ વરશે જૂનાગઢના મદ
ભાગવામા જોતો વિનય યશો તેટલી ચૂચવણો
વધતી જશે પહેલો ધા હમેશા સવાલાખનો હોય છે

સ્વરાજના શાસનકર્તાઓ

વિદેશી અસરોથી મુક્ત મને

'વિશ્વવાત્સલ્ય'મા એક લેખમાં શ્રી રવિશંકર

મહારાજે આપણને સાપડેલા સ્વરાજનું સ્વરૂપ આ
રીતે આલેખ્યું છે

‘૧૫મી આગસ્ટે સ્વરાજ આવ્યું, પણ
સ્વરાજ આવ્યું એટલે શું આવ્યું ‘ અગ્રેનો
મખા, રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમની ખાલી પડેલી
જગ્યાઓએ આપણા માણસો બેઠા એટલું જ ને ?
પણ એથી મધ્ય સ્વરાજ નહિ આવી શકે
સ્વરાજને માટે જે કામ હતી તેનું પાલન
આપણે ન કર્યું સ્વરાજ્ય તો આવ્યું પણ રચ
નાત્મક કામ થયું નહિ આજે જો અગ્રેનો
ભય છે તો તે આપણા બળથી નહિ પણ અવ
જાયકાઈથી ભય છે એક સભામાં રહેત એક જ
માણસ લગભગ પડતી શકે ‘ અગ્રેનો આજ્ઞા
જન ‘ કહી આપણે એવી હોદ્દા મચાવી દીધી
કે અગ્રેનોને રહેલુ ભારે પડી ગયું પણ સભા
વિખેર્ષા પછી ફરી એકલવા એ કામ અધરુ છે

આ અધરુ કામ પાર પાડવા આપણા જો આગે
વાનો તત્પર બન્યા છે તેઓ નિદેશી આચાર વિચાર
રની કેટલીક અસરોમાંથી મુક્ત ન હોવાને કારણે હજી
આ સ્વરાજ અને આપણા સ્વનામાંના હિંદ-સ્વરાજ
વચ્ચે તફાવત છે તે કોઈ કોઈ વાર સાબરી આવે છે
પાકિસ્તાનમાંના હિંદી હાઈ-કમિશનર શ્રી શ્રીમંત્રશ્રી
કાશીમ એમના માનમા યોગયેવા એક ભોજન-સમા
રભામાં જાહેર કરેલું કે પાળબના તોફાનોમાં ઢોઢ
લાખ માણસો માર્યા ગયા છે પશ્ચિમના સિંધુઆગ
પ્રમાણે આવી મહત્તની જાહેરતો કદાચ આવા
મિજબાની-સમારભોમાં ચતી હશે, પરંતુ પોતાના
દેશ બહુ એકની કતલને આ કડો દોઢ
લાખ ઉપર પહોંચવાની બીના ભોજન-સમારભ વેળા
ઉચ્ચાગવાની વાત હિંદી સરકારલાવના સાથે મેળ
નથી ખાતી મોટા મોટા સમારભો યોજવા, ખાણ
પોણાની મહેફિલો એકલવા અને તેની વચ્ચે વચ્ચે
જો સમય મળે તે દરમિયાન રાજકારભાર સંભળતા
જવાની પશ્ચિમના દેશોની મસમમાંથી આપણા અગે
વાનોએ નીકળી જવાની જરૂર છે

આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ

મહેદિલ-સંસ્થાઓ બની રહી છે

પશ્ચિમી શિક્ષાચારનું અનુકરણ કરતા ટોચના આગેવાનોની નકલ કરનારા લઘુ-નેતાઓ તો આજે ધણું શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઘર કરી ગયેલા દેખાય છે. મદ્રાસના નાયબ-નગરપાલ શ્રી લક્ષ્મીનાથન 'દિન્દુ' ઉપરના એક ચર્ચાપત્રમાં લખે છે કે—

‘મદ્રાસની કોર્પોરેશન એક નાગરિક સંસ્થા મટી જઈને કોઈ સંગીત-સંમેલન બની ગઈ છે તે હકીકત પ્રત્યે હું પ્રભવનું અને કોર્પોરેશનના મારા સાથી-સભ્યોનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોના મારા અનુભવ પરથી હું કહી શકું છું કે અગાઉના વખતમાં આવા સમારંભો પાછળ કોર્પોરેશન વરસના રૂ. ૨૦૦૦ થી વધુ ખર્ચ કરતી નહોતી. પણ હવે, અને હાજે છે કે, મિજલસો અને માનપત્ર આપવાના સમારંભો પાછળ આ એક જ વર્ષને અંતે મદ્રાસ કોર્પોરેશન રૂ. ૧૫,૦૦૦ ખર્ચી ચૂકી હશે. પ્રજાનાં નાણાંના આ નર્થો બ્યય છે એમ હું હૃદયપૂર્વકે માનું છું. માનવતા નગરપાલિતને અને ખીન્ન સભ્યોને આવા સમારંભો પાછળ એક પાંચ પચીસ ન ખર્ચવાની હું વિનંતી કરું છું. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, સરોજિની નાયડુ અને રાજગોપાલાચારી જેવા કોંગ્રેસના જે આગેવાનોને અગાઉ આવાં માનપત્રો આપાઈ ચૂક્યાં છે તેઓ ફરીથી અહીં આવે ત્યારે તેમને માટે ફરી એગે હાઉટ ખર્ચ કરવો તે ખુદ તેમને પણ નહિ રહે.’

ક્લકતાની કોર્પોરેશને હમણાં જ ગાંધીજીને ઓછા વારનું માનપત્ર આપ્યું તે તો કદાચ ગાંધીજીએ કલકતાને વધુ એક રુધિરનાનમાંથી ચમત્કારિક રીતે ઉગારી લીધું હોવાને કારણે ક્ષમ્મ ગણાત, પણ વળી પાછું ખીન્ને જ અઠવાડિયે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણને માનપત્ર આપ્યા વિના એને ચેન પડ્યું નહિ. મુંબઈની કોર્પોરેશને પંડિત નેહરુ, પાણી રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે રાષ્ટ્રીય પ્રધાનોને માનપત્ર આપવાનો નિર્ણય કરેલો, પરંતુ સદ્ભાગ્યે, મહાસચિતિની એક હવે

મુંબઈને બદલે દિલ્લીમાં મળવાની છે તેથી, હાલ-પૂરત પૂરતો મુંબઈની પ્રજાના પૈસાનો એટલો હુમારો થતો બચી ગયો છે. સ્થાનિક સ્વરાજખાતાના પ્રાંતીય પ્રધાનને ફરી વિનંતી કરીએ છીએ કે પ્રજાનાં નાણાંની આવી ખર્ચાદી મ્યુનિસિપાલિટીઓને હાથે ન થાય તે માટે કાયદેસરની બેગવાઈ કરો.

શહેરોની સુરત પડવા

ઉગતા જીવાનો કમર કંસે

માનપત્રો આપવાનો, સમારંભો ગાંઠવવાનો, રાજદ્વારી ઠરાવો કરવાનો અને વહીવટી પ્રશ્નોની અનંત ચર્ચાઓ કરવાનો આ મહારાજા કોર્પોરેશનનાં મહાલયોમાંથી નીકળીને મોટાં-નાનાં શહેરો સુધી પોતાનો ચેપ લગાડતો લગાડતો પહોંચી ગયો છે. મુંબઈ તંદુરસ્તી ઉપર પૂરું ધ્યાન આપવાનું કર્તવ્ય તો થોડા અપવાદ સિવાય સ્થાનિક સ્વરાજની તમામ સંસ્થાઓએ વિસારી દીધેલું જ લાસે છે.

શહેરમાં શિક્ષિત અને સમૃદ્ધ પ્રજા વસે છે ત્યાં પણ આવી હાલત છે તે પછી કંગાલિત અને અજ્ઞાનમાં રૂબેલાં ગામડાંનું તો પૂછવું જ શું? પશ્ચિમ કિનારી મ્યુનિસિપાલિટી હોય તો તે તંદુરસ્તી વિશેનાં થોડાં શાલ-પીળાં ચોપાનિયાં પ્રજામાં વહેંચે છે, અથવા તો તેના પ્રમુખ કે સભ્યો એ વિષય પર એકાદ ભાષણ આપી આવે છે. એવા પ્રમુખ-સભ્યોનું આધુન્ય હજાર વર્ષનું થાય તો પણ સમાજની તંદુરસ્તીમાં એમને હાથે ભાગ્યે જ કંઈ સુધારો થઈ શકે.

મુખ્ય જરૂર તો આવા હોદ્દાશોએ જાતે આગળ ચાલીને દાખલો બેસાડવાની છે. દરેક બાબતમાં ગાંધીજીનો દાખલો ન લેવો હોય તો હમણાં જ અવસાન પામેલા ન્યુયોર્ક નગરની લાડીલા મેયર લા ગાર્ડો-ઓને સંભારીએ. લાજલાજટ બાર વર્ષ સુધી ન્યુયોર્કના નગરપાલિતપદે બિરાજનારે એ શહેરમાંથી ડાકુ-જુગારીઓના અડધા શોધી શોધીને સાફ કરી નાખ્યા હતા અને નગરજનોને સ્વચ્છ, સુરક્ષિત જીવનની ખેટ ધરી હતી. પણ પ્રજાનો અપાર પ્રેમ સંપાદન કરીને તેમના અંતરમાં કાયમની યાદ ચૂકી જતાં કયું તત્ત્વ લા ગાર્ડો-આર્ગી હતું? ન્યુયોર્ક શહેરમાં ભયરે ભયરે મોટી આગો લાગતી ત્યારે આગતા બંધાઓ સાથે

એ નગરપતિ પણ બંજારાઓનો લોખંડી ટોપ પહે-
રતે ત્યાં પહોંચી જતો અને કામે લાગી જતો.
ન્યુયોર્કના બગીચાઓમાં પ્રજાને મધુરું સંગીત પીર-
સાતું તેવું સંચાલન પણ એ જાતે સાદા ખમીસ-
પાટણનેર કરતો. મુંમધ સરકારે મુલતવી રાખેલી
ચૂંટણીઓ વહેલી વહેલી બ્યારે થાય ત્યારે આપણાં
નગરોને પણ લા ગાડીઓમાં મળી રહે!

સારાં ચિત્રો માટેની જરૂર :

જામન સેન્સર, જામન પ્રેક્ષકો

ઈંગ્લંડના ગામની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત-
વેળાના 'ન્યૂઝ રીક' (સમાચાર-ફિલ્મ)માંથી હિંદના
ગૌરવ માટે અપમાનજનક એવાં અમુક દ્રશ્યો ઉપર
સપાટાબંધ કાતર ચલાવનાર મુંમધના ફિલ્મ સેન્સર
ખાતાએ પોતાની જાંઘ ઝેડી રહ્યાની એક એવાણી
આપી છે. સેન્સર-ખેડની સાથે સાથે પ્રેક્ષકવર્ગે પણ
પોતાની ફિલ્મ-રચિતું ધારણ જીત્યું લાવવાનું મહે છે.
સેન્સરનું કામ ફિલ્મોમાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને ચેસત્તાં
અટકાવવાનું છે. સારાં, કલામય ચિત્રો સરળવાનું
કાંઈ તો જામન અને મક્કમ પ્રગળત જ કરાવી શકે.
જાંઘી કક્ષાનાં હિંદી ચિત્રો જોવાને કેટલો બધો સમય
વીતી ગયો હશે! આપણું ફિલ્મ-સંગીત તો કેટલી
શૈલિયાળ કક્ષાએ ઊતરી પડ્યું છે! સારાં ચિત્રોની
જૂથ સંતોષવા માટે કરેડો રૂપિયા આપણે લંડન
અને હૉલીવૂડ મોકલો રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રધડતર માટે
અતિ આવશ્યક એવી મીનને એજે આપણી વિદેશી
અરક્યામતો આપણે પડેશીમાંથી છાપેલી અને ફારી
કચકચા-પટ્ટીઓ લાવવા પાછળ ખરખાદ કરી છીએ.
ઈંગ્લેન્ડે અમેરિકન ફિલ્મોની આયાત બંધ કરવાની હિંમત
કરી : આપણે નથી કરી; અને તેથી સોજંદ ખાવા
શોમાંક પણ સારાં ચિત્રો આપણે જોવા પામીએ છીએ.

શિક્ષણ-સમાચાર

નવી નવી ધાર્ષ રહેલી કેળવણીની લાગીરમ
ચોજનાઓ માટે જેમ નાણાંની તેમ શિક્ષકોની
પણ, ભારે તંગી છે. શિક્ષકોની તંગીને પહોંચી
વળવા માટે મેટ્રિક પાસ કરનાર કે ગ્રેજ્યુએટ
ખનનાર દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી ગામડામાં ફર-
જિયાત એક વર્ષનું શિક્ષણકાળ કરાવવું જોઈએ
તેવી સૂચના આપણા પ્રાંતમાં થઈ છે. સુકપ્રાંતમાં

બીજા ઈલાજોની સાથે સાથે ઈન્ટરની પરીક્ષામાં
શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિષય જ લખાઈ કરવાનું સરકારે
નક્કો ક્યું છે. આ પગલું અનુકરણીય છે. અમરથામ
ઈન્ટર પાસ કરનારા કે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા કેટલાય
જુવાનો શિક્ષકના ધધાનું સરણ શોધતા હોયા છે, તે
પછી કોલેજોમાં એમને એ વિષયનું રીતસરનું જ્ઞાન
આપીને અધિકચરા મારતરોને બદલે પાવરધા શિક્ષકોજ
શા માટે ન બનાવવા!

—માધ્યમિક શિક્ષણની પુનરચના અંગે વિચા-

રણા ચલાવવા મદ્રાસના શિક્ષણ-પ્રધાન શ્રી અવિનાશી
લિંગમ્બના પ્રમુખપદે મયેલો મદ્રાસના કેળવણીશાસ્ત્રની
એક પરિષદે એવો કરાવ કર્યો છે કે શારીરિક શિક્ષ-
ણના નવા અભ્યાસક્રમમાં ફિઝીકલ અને કમ્પ્યો
માટેનાં લોકનૃત્યોને મદરવનું સ્થાન આપવું જોઈએ,
અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રચલિત હોય તેવાં
જૂનાં લોકનૃત્યોને આધુનિક યુગની જરૂરિયાત પ્રમાણે
નવેસરથી અપનાવી, સંગીત સાથે ખેસાડી, બધી જ
નિશાળોમાં લખાઈ કરવાં જોઈએ.

નાગપુરની મોરિસ કોલેજ, જમલપુરની રાયલ્ટન
કોલેજ અને અમરાવતીની કિંગ એડવર્ડ કોલેજનાં
નામે તાબાડેલ બદલીને અનુક્રમે નાગપુર મહાવિદ્યા-
લય, જમલપુર મહાવિદ્યાલય અને વિદર્ભ મહાવિદ્યાલય
રાખવાનો દુકમ અખપ્રાંતની સરકારે કાઢ્યો છે.
મુંમધની એલફિન્સ્ટન, સિડનહામ વિગેરે કોલેજોના
નામ ક્યારે બદલાય છે.

ન્યુયોર્કની નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની દૂકડીઓ
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીની મુલાકાતે જઈને વિશ-
સંચાનું સંચાલન કરી રીતે થાય છે, એનો કાંઈપ્રદેશ
કેટલો છે, એની ખૂબીઓ-ખામીઓ શી શી છે વગેરેનો
અભ્યાસ કરે છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજે છે.
સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનું વડું મથક તો આપણા દેશમાં
નથી, પણ આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓના કાંઈના
આવે પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને
વારંવાર મળતો રહે તો એક દાયકામાં આપણાં
ગામ-સાહેબોની સરત પલટાઈ જશે એવું નિસંદેહ
માની શકાય.

તા. ૨૬-૬-૪૭

ચાલી આવતી આપકથાનો હૃદયે આઠનો

૬૫૩૯

શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો આશ્રમ : મને 'શંકરાચાર્ય' થવાની મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; સાધુ થવાની ઇચ્છા થાય છે; ક્યાંક મઠ બાંધવાની તમન્ના જાગે છે; પણ હવે તે પાઠમાળા ગોખવા 'માંડ' છું !

શ્રી મન્નથુરામ શર્માને એમના ભક્તજનો તો શ્રીમન્નાથ ભગવાન એ નામે જ સંબોધતા. 'જે નાથ !' કે 'જે ગુરુદેવ !' સામસામે શિષ્યો મળે હારે એ એમનો નમસ્કાર રહેતો. શ્રીમન્નથુરામ શર્મા એ વખતે સોઠું વિખ્યાત તો હતા જ પણ એમનું શિષ્યમંડળ મુંબઈમાં, કરંચીમાં અને ગુજરાતભરમાં હતું. ભાવનગરમાં, અમદાવાદમાં, ભ્રમ-નગરમાં, સુરતમાં એમ ઘણે ઠાણે ફેલાયેલું હતું. આફ્રિકા સુધી એમનું નામ જાણીતું હતું. આપણા ઇસલમસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ એક વખત એમના અનન્ય શિષ્ય હતા. ભાવનગરના હરગોવિંદ ભારતર, કૃતિયાણાના માણેકલાલ ભારતર, જૂનાગઢના મહારાણી પ્રસાદ, પેરખંદરના ગોવિંદજી વઘીલ, ભ્રમનગરના રવજીભાઈ સુરતના નાનાભાઈ, આપણા ચિત્રકર રવિશંકર રાવળના પિતા મહાશંકરભાઈ, જયેશ્વરામ ભાઈ, ફેશનલાલભાઈ, લીંબુડાનાં કરતુર બેન, મુંગઈનાં કરતુરબેન, હેલશંકર બ્યાસના પિતા દવાશંકર વઘીલ, અને એમ તો એ નામાવલિ એટલી મોટી થઈ જાય કે વખતે વિસ્મૃતિને લીધે લેવા જેવું કોઈ નામ રહી પણ જાય :

૧. પણ મને તો આશ્રમજીવનનો જે લાભ મળ્યો એ એક રીતે જીવનવિધાયક નીવડ્યો.

આંહી જ મેં મારા વિદ્યાજીવનનો પાયો મેળવ્યો. આંહીથી જ મેં સંસારજીવનનો પાયો નાખ્યો. આંહી જ મને મોટાં મકાન, મોટાં માણસો અને મોટાઈનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો. આંહીથી જ મારા દિલમાં કીર્તિની મહત્વાકાંક્ષા જાગી બેઠી. આંહી મને એવું એવું જાણવાનું મળ્યું કે જીવનમાં એ પાછળથી ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. આંહી મને વાણીની છટાનો, શૈલીનો, કાંઈક અસરકારક રીતે કહેવાનો શૈભ થઈ આવ્યો. આંહી રહેતાં મોટા માણસોના કે

સલાક્ષોભનો, પછી કોઈ દિવસ મારે માટે પ્રશ્ન જ રહ્યો નહિ. આંહી હું રહ્યો તો ત્રણેક વર્ષ-પણ એ ત્રણ વર્ષની પળેપળ મળે અનેક અનુભવોથી સમર ભરેલી બની ગઈ !

હું તાલુકા સ્કૂલમાં ભારતર હતો અને ખાનગી અભ્યાસ કરી ચોથો અંગ્રેજી પાસ થઈ-સર્ટિફિકેટ મેળવવાની મારી મહત્વાકાંક્ષા હતી. મિહરસ્કૂલના હેઠ મારતર દેવશંકરભાઈ આશ્રમના ભક્ત હતા. અને અભ્યાસકરભાઈ સાથે એમને પરિચય પણ હતો. પોતે કાંઈ બંધાવવામાં બહુ હોશિયાર ન હતા-પણ એમને ઠોઠ છોકરા પ્રત્યે બેઝરી વધારે પ્રીતિ રહેતી, એ એમનું મોટામાં મોટું સહૃદયી તત્વ હતું ! અને હું ખીલું કાંઈ હોઈ કે નહિ એ સવાલ ખાજીએ મૂકીએ, પણ ઠોઠ તો હું ચોક્કસ હતો ! ખરી રીતે તો ચોથો અંગ્રેજીથી માંડીને સાતમી અંગ્રેજી સુધી હું કાંઈ જ બધ્યો ન હતો ! માત્ર બંધાવવાનું શરૂ જ મેટ્રિક પછી થયું. ત્યાં સુધી તો મેં માત્ર જ ગણકાવ્યો રાખ્યું. સાતમાં થાય કોઈ ને કોઈ મારા જેવા ઠોઠ છોકરાનું કે પાસ થવાનો કોઈ ને કોઈ તુરખો અમે ભેગા બનીને શોધી કાઢતા. ખનનાં સુધી તો પેપર ફાડી લેતા-અને એમાં ન ફાવેએ તો પછી, ચોરી ! બહુ ને પહેલું ધોરણ ને બીજું ધોરણ ને સાતમું ધોરણ ભારતરે ભેગાં કરે. પણ છોકરા સૌની સહાનુભૂતિ તો અમારી ચોરી માટે હોય હોય ને હોય જ ! અને એકની એક કે પ્રચલિત થઈ ગયેલી લુકિત અજ-માવવા જેવા અમે ઠોઠ ન હતા. અમે ઠોઠ ભણવામાં હતા-કાંઈ લુકિતએ શોધવામાં ન હતા. અમારી એક સરસમાં સરસ લુકિત તો એ હતી કે નખ ઉપર, બહુ જ ઝીણા અક્ષરે, પેન્સિલથી ઉપયોગી હોય એવું લખી લેવું ! એ કોઈ દેખે તો જુસ્તાં વાર ન થાય, ને ન દેખે તો બેરામાં કાંઈ બેખમ નહિ ! પહેરજીની છાજના નીચેના ભાગમાં પણ લખી લેવાય. પણ એમાં પકડાવોનો થોડો ભય ખરો.

ગોડામા કાગળ રાખવાને એ તો બધી જાણીતી રીત.
—એટલે એની તો અમે જાણી લાવતા.

પરીક્ષામા કેવી કેવી ભૂતિકથી પાસ થવાય એવો સાહિત્ય ઇતિહાસ એમો કરવાનું કાર્ધને મન થાય તો એ વિષય પણ ધણે રસિક બને તેવો છે. અલબત્ત કાં બહુ ચોખ્ખા ને કાં બહુ જડ જેવા માસ્તરો, વખતે આમાં લાય જુએ પણ બનતા સુધી તો એ બધા કાં તો ચોરી કરીને પાસ થયેલા હોય છે તે નહિ તો પાસ થયા પછી ચોર બન્યા હોય છે. બાકી ચોર તો બધા! આ વોટ માચવા નીકળતુ પડે એ એક જાતની ચોરી જ નથી? પોતાની ચોખ્ખતા તો માણસ ધરને ખૂણે મેઠો પોતે ક્યા જાયતો હોતો નથી? એટલે જના યુનિવર્સિટી જ ધણીખરી ચોરી ઉપર નબતી હોય, ત્યાં છોકરાની ચોરી પકડવા નીકળતુ એ એક મોટી મશકરી જેવું કારસ લાગે છે! આમાં તો છોડે યાચો એ ચોર એના જેવુ થાય! ખરી વસ્તુ તો છે કે પરીક્ષાની આ આખી પ્રથા જ, એમાં જે ધરખૂણથી ફેરવાય થઇ નહિ શકે, તો અત્યાર સુધી તો એણે તમામ તેજસ્વિતાને દહણાવેા ધણે ક્યાં હતો, પણ હવે તો એ નિરનેજને તેજ સ્વિતામા ખપાવવાનો વધારે હાનિકારક ધણો શરૂ કરવાની અત્યારના થી એમ ડી આ મન દારા નીકળે શમે છે એમને જુએ ને! તરત ખાતરી થઇ જાય એટલે આ યુનિવર્સિટીએ હવે કા તો પોતાનો વેષ બદલાવેા જોઇએ કા ઉગ્રમર બદલાવી જાઇએ કા એણે આ કિઝીએ વહેંચવાનો ધણે બદલાવેા જોઇએ બાકી આમ ને આમ તો એ પોતે નહિ મરે તો પ્રજાને ચોક્કસ મારી નાખશે કા જોખાવી જોખાવીને, કા કચરાપટ્ટી જેવું જાણવીને, અને નહિતર પ્રાતીયતાનો અગ્નિ પ્રગટવીને! બાકી આ જલદી ડોશી હવે બદલાવ તો સારું! નેકે જીજી આવશે એ એના કરતા વધારે જલદી નહિ હોય એની કાંઈ જ ખાતરી નથી

પણ મારે માટે તો એ વખતે પરીક્ષા જ ગોડામા મોડું સ્થાન હતું! અને ઇન્કર્નું એ જીજી નામ હતું! એટલે એ તો પરીક્ષાની તૈયારી આપરી પણ હું પરીક્ષામા શી રીતે પાસ થવાનો હતો? નિશાળમા માસ્તર હતો ત્યાં સુધી તો એ શક્ય ન હતું માસ્તરપદ કરતા કરતા જોખવાનું શરૂ કર્યું—પણ એમ કોઈ વિષય તૈયાર થાય?

અને પાછો એમાં કોણ જાણે વયનો એ વખતે કોયે ચોમ હતો—પણ એકીસાથે એક હજાર વસ્તુ ફરી નીકળી હતી!

મે તો મહારાજશ્રીનું આ આશ્રમ જોયું, એની સ્વચ્છતા, બ્યવસ્થા આચારવિચાર, જ્ઞાનવાતા, સુખ સગવડો જોયા, ત્યારથી જ મનમા એક મદસ્વીકાક્ષા જાગી હતી—અત્યાર પોતી—કે કાવુ તો ક્યાંક મહારાજ થયુ. એ દૃષ્ટિએ મે કપીર, શાહુ, મહિરનામાળા, સુદર્શિનાસ, ચદ્ધકાન્ત, મહિમ્ન સ્તોત્ર, મહારાજશ્રીનું પાત જન ચોમદર્શન—અખાતી અવજનાણી—ફેશનકૃતિ એવુ એવુ વાચવાનું શરૂ કર્યું આમા કાંઈ બહુ સમજાનુ એવુ તો થોડું હતું? પણ છેક ન સમજાય એવું પડ્યું માઢ ન હતું કારણ કે મહારાજશ્રીના પુસ્તકો સાંઢામા સાંઢી બાંધામા વેંતાનના વિષયને પણ નિરૂપણ કરી, શકવાની શક્તિ ધરાવતા હતા અને મે વાંચના પ્રમાણમા વાંચ્યું તો થણું હતું—એટલે મને તો એમા મળીર લવચકા પણ મળ પડ્યા માંડી. મે આશ્રમમા રહીને મહિમાન નજીવારનું પ્રાણવિનય વાંચવાનું શરૂ કર્યું. જપ તપ માળાની સંખ્યા વધારી દીધી ધ્યાન વધારે ધરવા માંડ્યો નહી પાસે વહેતીતી, કાળવેા, એને કિનારે વધારે વખત બેસવા માંડ્યો બીજા જનમાં એક બાવો રહેતોતો એની કફતી જેવી કફતી પણ ચુપચુપ ખનારાશી અને જાણે કે જોગી યવાની તૈયારી માંડી! આખરે તો હું પહેંગતો હતો ખ્યાલ એવો હતો કે જોગી થાવામા આટલું જોઇએ!

આશ્રમમાં એ વખતે વાલકાસજી મહારાજશ્રીના સિધ્ધ મહેતા એ ઉપસીકૃત રામાયણના ફક્કા બહુ સુદર રીતે જોલતા એમની પાસે મે 'સુદર વિનાસ' તો ને મહિરનામાળા તો અવવાસ શરૂ કર્યો 'સુદર વિજ્યાલંકી' એ ચોખ્ખો તો કહ્યું મારી પાસે 'અર્ધ' મોપેના એવી પડી છે એ વખતે તો એનુ આકર્ષણ પણ જમરે થયેલું 'દાહુ દયાલ કો નિત હી ચેશે' એ સુદદાસની ચોતાતી ઝોળાળ પક્તિ આજ પણ માઢ છે 'સુદરવિનાસ' મે લગભગ આખો વાંકાસજી પાસે વાંચ્યો એમને પણ એ સમજાવવામા આનંદ આવતો અને મને પણ સુદદાસની વાણી ગમતી હતી એટલે એ વખતે મે ને એકીસાથે એક હજાર ને એક પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તેમાં તમામ પ્રકારની

શક્તિનો થોડો થોડો વિકાસ થયો. તાલુકારૂઢકમાં એક માસ્તર હતા. લક્ષ્મીચંદ બહેચર ઝવેરી એ એમનું નામ. એ હમેશાં આશ્રમમાં આવે. મૂળવતની જૂના-ગઢના. સ્ત્રીનીયર થયેલા-પણ એકદમ સત્સંગો ને સાદા પુરુષ હતા. એમણે એ વખતે મહારાજશ્રી પાસે 'પંચદશી' ઉપાડેલી. હું તો આખો દી આશ્રમમાં જ પડયાપાયેથી હોઉં એટલે લક્ષ્મીચંદ માસ્તરની દોરતી યદ્ય, અમરતા અમે એક રૂઢકમાં તો હતા જ. એમને મેં કહ્યું ને એમણે રતીકાથું એટલે બપોરે જે રળ મળે એમાં મેં વાદ્મીકિ સંસ્કૃત રામાયણ એની પાસે વાંચવાનું શરૂ કર્યું !

એ વખતે મને લાગે છે-કુ સવાના પાંચથી રાતના અગિયાર સુધી કામમાં જ રહેતો. પૈની પેદાશ નહિ ને ધડીની નવરાશ નહિ !

રાતે દસવાગે બંધા સૂઈ જાય-ત્યારે હું લેખ લખવા બેસું !

એ ચોથા નંબરના ઓરકામાં કોઈ મહેસાન હોય તો દરવાજો દરવાજા દેવદાન બાપના કાનસ પાસે આપણું કામ ચાલે !

એ વખતે મેં લખેલા ધણી લખાણોના નમૂનાઓ હજી સચવાઈ રહ્યા છે. એ વખતે અમારા એક સંબંધી-મમારામ પ્રાણજીવન જોશી-કેરાળાથી 'ઉદ્ધાર' નામે માસિક કાઢતા. તે વખતે મેં એક લેખમાળા શરૂ કરેલી. એનું નામ 'શુદ્ધ મનોગ્મ' ધણી કરીને, છાપામાં છપાઈ ને પ્રગટ થયેલું એવું આ માડું પહેલામાં પહેલું લખાય છે. મેં પ્રથમ તો ધણી કરેલો, 'જીવરાત શાળાપત્ર'માં લેખ મોકલેલો. પણ એ વખતે કમળાશંકરભાઈ તંત્રી હતા. કાંઈ એવા લખાણને કોઈ સંધરે ખડું ? એણે કુદરતી રીતે જ એ પ્રગટ ન થયો, 'જીવરાત'માં મોકલેલો-પણ ત્યાં સ્વ. ધનંજી-ગમ પોતે એકે તંત્રીલેખ લખવા માટે આકાંક્ષ પાતાળ એક થાય એવો એકાદ અભ્યાસ માંડીને એસતા. ત્યાં આ ચડરતા-ડાડીયાના લેખ 'કાણ સંધરે ?' એ તો હવે આજે એવો જમાનો આવી ગયો છે કે, 'સુંડ'ને માંગડે માધી કહેવાય ! પ્રો. બ. ક. દા. એ એક વખત આ સૌને ઠીક સંબળાવી હતી કે રમણભાઈ પાસે તો વિવેચનની સુંડ હતી ને ગાંધી ચર્ચા બેઠા હતા પણ તમારી પાસે તો સુંડનો આંગડોય નથી ને ગાંધી કહેવરાવવું છે ! અત્યારે વિચળતા વધી છે તો બિંકાણ વધ્યું છે. એ તો કુદરતી ક્રમે એસ જ થાય.

એટલે એ જમાનામાં મારો લેખ પ્રગટ થાય એવી આશા જ ન હતી ! એટલું જ નહિ કાંઈ રતી-કાર કે પહોંચતો કાગળ પણ લખે નહિ ને ! એમાં આ ઠીક થયું, અમારી વખતું આ માસિક નીકળ્યું. એના અંક તો ચાર જ પ્રગટ થયા અને પછી ઉત્તર-જનના અભાવે ધ્યાનમાં ચર્ચા ગયું, પણ ચરે ચાર અંકમાં, આપણા રામે તો ચાર લેખ પ્રગટ કરાવી દીધા ! એનો થોડોક નમૂનો, લેય પણ સુધાર્યા વિના, આંકી આપું છું.

“જય માતા જાપા દિલક, ચરે ન એક કામ
મન કાચે બધે વધા, સાચે રાચે રામ

[તુલસીદાસજી]

અશુદ્ધ ને અદ્દ મનથી કરેલી લકિત વધા છે. શુદ્ધ ને દ્દ મનથી કરેલી લકિત જ પરમાત્મા પ્રસન્ન કરાવવા સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવનની દરેક પળ શુદ્ધ વિચારમાં વ્યવીત કરો. દરેક પ્રસંગમાં-દરેક ધર્મી-દરેક કામમાં-શુદ્ધ મનથી જ વખતનો વ્યય કરવો. દરેક વિચાર હૃદયમાં પહેલો હૃદય થાય છે. પછી ઘોળાય છે. ને તે પછી વળ-લેખ થઈ મનુષ્યના મનમાં પોતાની નિરંકુશ સત્તા ચલાવે છે. ને હૃદયમાં શુદ્ધતાથી વિચાર હૃદય થાય, શુદ્ધ મનમાં ઘોળાય ને પછી તે શુદ્ધ વિચાર વળલેખ [શુદ્ધ મનોવ્યવ] થઈ જઈ તેની શુદ્ધતાની નિરંકુશ સત્તા તમારા જીવનમાં થા તમારા મનમાં ચાલે ને તન મનને શુદ્ધ નિરંકુશ સત્તાને તાબે રહે તો જ તમમનનો દરેક કામ શુદ્ધતાથી અરપૂર થાય-તો જ તે શુદ્ધ મનોવ્યવની શુદ્ધતાની પ્રજ્વાલ તમારા મુખ પર પ્રગ્ની નીકળશે, અન્ય જન તમારા લલાટ પર તે શુદ્ધ પ્રજ્વાળી ચમકારી જોશે, ને તે ચમકારા તરફ બાવશુકત નમન કરતા રહેશે.

પ્રાણચિનિગય વા મેરેરીકમ [શુદ્ધ મનોવ્યવ] ના પ્રયોજમાં વિધિવતે (જેના પર પ્રયોજ કરવામાં આવે તે) વિધાયકે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તંદ્રા-નિદ્રા-સુષુપ્તિ-ને ઉવરે વિશ્વદર્શન નામની રિતિમાં પહોંચાડે છે.”

જોવરનારામ, મણિલાલ નજીભાઈ, જીવરાતની નવલો, કલાપી, કેલવરૂતિ અખો, નર્મદ એ સઘળાની અસર આ ગદ્ય ઉપર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. ધણી કરીને છાપુમાં પ્રગટ થયેલું આ પહેલું જ લખાય છે. તે પહેલાં લખ્યું હતું, પણ ક્યાંય કોઈ પ્રગટ થયું જણાવું નથી.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૦૮-૧૯૧૦થી શરૂ

યથેલી લખાણપ્રવૃત્તિને કાંઈક પણ પ્રતિષ્ઠા છેક ઇ. સ. ૧૯૨૫-૧૯૨૬માં મળી એ ધટના મારા જીવનને અત્યંત ઉપકારક થઈ પડી એમ હું માનું છું. એ વખતે કે પછી કોલેજ જીવન દરમ્યાન પણ, ને મારાં લખાણો પ્રગટ થવા માંડ્યા હોત, ને એકાદ બે સ્થળે ફોટો ચુકાઈ ગયા હોત તો હું માનું છું કે જે કાંઈ વિકાસ થયો તે કાંઈ દિવસ ચાલ જ નહિ. પણ લખાણ પ્રગટ થવાની બહુ તક મળી નહિ. ને મારી લખાણ પ્રવૃત્તિ આજુ બે રહી એમાં મોટો ફાયદો થયો. વ્યભાસ મળતો જ રહ્યો. અભ્યાસ વધનાં એ લખાણ મેં પોતે જ રદ કરી નાખ્યાં, ને એ પ્રમાણે અપરિપકવ અવસ્થામાં હમેશને માટે પડી જવાના ભયમાંથી હું જાગરી ગયો.

આ પ્રમાણે બીલખાનો મારો નિવાસ એક રીતે મને બહુ જ ઉપકારક નીવડ્યો.

બીલખાનું આ આનંદાશ્રમનું સ્થાન, જૂનાગઢ બીલખાની સડક ઉપર આવેલું છે. દર ગિરનારનો પહાડ દેખાય છે. થોડેક દૂર કાળવાનો વેંકળો છે, આશ્રમમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત તમે કુદરતને ખોળે પહોંચી જાઓ, એવી એની સ્થાન રમણીયતા છે.

આ આશ્રમના સ્થાપન ને સંચાલનમાં જોરી-શંકર બેટ, દવારાંકર વજીલ, શંકરપ્રસાદ વજીલ કાઠી દરખાસો વગેરેનાં ધણાં મોટા સાચ હતા. મહારાજ શ્રીમલયુરામ સર્મા એ આશ્રમને, યુરોપીઅન પણ મોખા બાંગ્લામાં નાખી જાય એવી સ્વચ્છતાથી જાળવતા. તમે આશ્રમના દરવાજામાં પ્રવેશ કરો અને એની વિશાળ ફરસબંધીવાળો ચોક નજરે પડે. એક પ્રકારની મન ઉપર સ્વચ્છતાની છાપ પડે. એક અંતરખી પણ બાપ્પા આશ્રમમાં બેસી તમને નજરે ન પડે. મહારાજશ્રીના જીવનનો અત્યંત નિકટગતી માણસ એ અર્થમાં હતો કે હું એમની પાસે દિવસના પાંચ-સાત વખત તો જતો જતો ને જતો. મેં, એમના ભક્તો અનુભવે છે, એવા કાંઈ ચમત્કાર એમનામાં દોઢો ન હતો તેમ જ ત્યાં આવાનારા ધણા વિદ્વાનો જેમ ગદ્યદ્વંદ્વક થઈ જતા, એવો હૃદયભાવ પણ મને કાંઈ દિવસ રફૂરો ન હતો. પણ એ તો કદાચ એને માટે બેઠેલી મારી તૈયારી ન હોય, એમ પણ હોય. પણ એ બધી આધ્યાત્મિક વાત બાળુએ

પૂછીએ તો મહારાજશ્રીમાં એ વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. એક એમની સ્વચ્છતા બીજી એમની વ્યવસ્થા. જે વસ્તુ જ્યાં રહેતી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી બેઠેએ એ વિષે એમની કાળજી બહુ જ ઝીણવટ બરી રહેતી મૂળ તો એ માતર હતા, પછી એમાંથી ધીમે ધીમે આ પંથે ચડ્યા હતા, એટલે એમનામાં પુરુષાર્થનું અને પ્રયત્નનું અત્યંત મિલન હતું. એમને એક પણ પણ ખરેખરા-અર્થમાં એક પણ પણ આજસર્માં જેટલા મેં કાંઈ દિવસ જોયા ન હતા.

એમની વાણીમાં પ્રવચનકારની મધુરતા હતી. પણ એમની ખરી પૂખ્તી તો એ હતી કે—એમની વાણીમાં, સાચેસાચ અર્થમાં વિવેક વસી રહી હતો. વિવેક એટલે સાધારણ વિનય એ અર્થ નહિ, પણ વિવેક એટલે પોતામાં કાંઈ પણ શબ્દમાં, કાર્યમાં, કે ભાવમાં કે નિશાનીમાં પણ, લેશ પણ આવેશ ન આવવો બેઠેએ એ અર્થ. એ અર્થમાં શ્રીમન્નયુરામ સર્મા વિવેકસંપન્ન હતા.

સાંજે એમનાં પ્રવચનો થતાં. એ પ્રવચનોમાં હું હાજર રહેતો. એમની વિદ્વતા લોકભાગ્ય હતી. એમણે ગીતા, પાતંજલ્યોગદર્શન. ઉપનિષદ, પંચદશી. વગેરે ધણા પુસ્તકોનાં સરળ ચુજરાતી ભાષાંતર ગુજરાતીને-જનતાને આપેલ છે. સદગનનંદસ્વામીની પેઠે એમનાં પ્રવચન, હાવર સુતાર કુંભાર વગેરે સાધારણ બધેલ વર્ગને તેમજ વેપારી, માર્કેટીઃ કારકુનો, એવા સાધારણ રિચતિના માણસોને ધણી સમજક પડતાં અને વિશદ જણાતાં. એ વખતે આનંદાશ્રમની બાહોજલાલો હતી. અને આપાદ સુદી પૂર્ણિમા અને કાર્તિક સુદી પૂર્ણિમાએ ને મહા-ચતુર્થી, બીજામાં, ચૈત્ર વે. આત્મપ્રત્યક્ષ, ગુપ્તચત્ર, મુખાર્ષ જેટલે દરથી પણ એાહામો આજુ બે હજાર માણસ ભેગું થાતું. વિદ્વદ્વપરિષદ જેવો કાર્યક્રમ ચાલ રહેતો ને જપ, તપ, સાધના, સંખ્યા, યોગ, ભક્તિ એવા એવા અનેક વિષયો ઉપર ભક્તજનોનાં પ્રવચનથી તથા દિવસ સુધી આનંદાશ્રમ માણ રહેતો.*

* શ્રી 'ધ્રુવકેતુ'ની નાદસ્ત તખિયતને લીધે આ વખતે જીવનપંથનો હંપતો એજા મળી શક્યો છે, આવતે વખતે આ સંસ્મરણોનો વિશેષ લાજ આવશે.

ઝર તો પીધાં છે બાણી બાણી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં મત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૩ બું

બે બહેનો

લો

કો માને છે કે બીજું જન્મતકુદ ૧૯૩૯ની ૩૭ સપ્ટેમ્બરને દિવસે શરૂ થયું. પણ સાચી વાત એ છે કે બીજું મહાયુદ્ધ ૧૯૩૬ના માર્ચની સાતમીએ હિટલરે રુહ્લેન્ડમાં લશ્કર દાખલ કરીને શરૂ થયું હતું. પહેલો સવાલાખનો ધા એલે કયો હતો, ઉપરો ધા કેટલા લાખનો તે કહેવા એ જીએ હોત તો સારું હતું. વાવે તેવું લણે છે એટલું જ નથી વાવે છે તે જ લણે છે.

એ જ ૧૯૩૬ના માર્ચની ૭મીની સવારે શિંગોડાના કોતરેશમાં બે નાના નાના બગીચા ફાલી ઊઠ્યા છે તેમાંના એક બગીચાના એક મધુમાલતીના વેલી-મંડપમાં બે યુવતીઓ બેઠી બેઠી કતિ છે. અવાર-નવાર કોષ્ટકની રાહ બેતી હોય તેમ દૂરના કોટક તરફ જોયા કરે છે. અભણો માણસ પણ કહી શકે કે આ બંને બહેનો છે. માત્ર મોટી છે જુદીના ઢગલો, ન્યારે નાની છે ગુલાબનો. એકમાં છે શાંતિ ખીજમાં સૌરભ. બંનેનો પહેરવેશ પણ એક જ ઘાટનો છે. માત્ર નાનીના હાથમાં સોનાની પાતળી ખંડીઓ છે, ન્યારે મોટી બહેન છે નિરલંકાર પણ એથીયે એની શોભા ધટી નથી. પ્રાતઃકાળે ધોલાઈને નિરલ ઘટ ગયેલા નિઃસીમ આકાશમાં બે શાંતિપૂર્ણ, સંયમ, પ્રસન્ન છતાં ગૂઢ શોભા હોય છે તેવી જ શોભાક્રમક મોટી બહેનના મોં પર અંકાવલી છે. કોષ્ટક કવિએ આવા જ કોષ્ટક લગિતી યુગ્મને બેઠેને મધુમાલતીનું નામ શોધી કાઢ્યું હતું.

‘મોટી બહેન હું તો હવે કાલે જવાની,’ નાનીએ કહ્યું.

‘રેખા, અચ્યુતલાઈ આજે તો આવવા જ બેઠ્યો, તે’ ગાડી મોકલી છે ?’

‘ગાડી તો રાજ મોકલું જ છું ને. શહિદીબહેન, તારા દેર તો બહુ મોંઘા.’

‘તે’ જોયા નથી એટલે કેમ ખબર પડે કે કેટલા મોંઘા છે ? પણ તને એ ખબર પાડવા જ અહીં’ બોલાવી છે. તને તારી જુદીની થોડીક-ચુમારી છે ને !’

‘હું બધું છું તમારા મનની વાત હું, તમે મને શું કામ બોલાવી છે તે તમે કાલેને ન કહો.’

શહિદી હસીને કહે, ‘કહે બેઠ્યો શું કામ બોલાવી છે ?’

‘તમારા મનમાં એમ છે કે તમારા દિયરને બેઠેને હું કદાચ થોડીક પલણું ખરી.’

શહિદી વધુ હસીને મીઠપલ્કમાં કંઠે કહે, ‘પૂરે-પૂરી પલળે એમ મારા મનમાં તો છે. એના જેવા જુદિયન, નિર્ભય ને તેજસ્વી મેં ખીન જોયા નથી.’ થોડીવારે સહેજ વિષાદથી સુધારીને કહે, ‘જોયા પણ ઝોઝાં.’

‘પણ તેથી શું ? લગનમાં તમને બધાને શું સ્વાદ લાગે છે કે મારી પાછળ લાગ્યા છે ?’

નાની બહેન સામે તાડી રહેલ શહિદીના મર-કાટ હજી શરૂ થયા ન હતા. મરક મરક હસીને કહે, ‘એ તો યુગે સાકર ખાધા જેવી વાત છે.’

‘એવી મોટી ઉપમાઓ આપો મા. શુરહેવ તો એમ કહે છે કે બધાં જ બંધનો સહેલાં છે પણ લગન બંધન બંધન નથી.’

‘તારા શુરહેવ પણ એક બંધન છે.’ એ જ મરકાટ સાથે શહિદીએ કહ્યું.

રેખાએ રેટિયો ચૂકી દીધા ને ગંભીર થઈને કહ્યું, ‘ફરી આવું કહેશો તો અહીંથી હું ચાલી જઈશ. બધી નિંદા સહન કરીશ, પણ સુરનિંદા સહન ન થાય.’

‘એટલે જ કહું છું કે યુર પણ એક બંધન છે. બંધન જ પીડા કરે ને ?’ રેખા ઊઠવા જતી હતી ત્યાં મોટી બહેનના ચહેરા સામે બેતાં સમજી ગઈ કે એને ચીડવવા ને મળક કરવા જ આ બોલાઈ રહ્યું છે. એટલે તરત જ હસીને બેસી પડતાં કહે :

‘હું સમજી ગઈ, મને ખીંચવવા જ બોલો છો.’

‘તો પછી ખીન્ય છે શા માટે ?’

‘તમે નહિ ખીનતાં હો ‘મરુ’ ?’ પછી તરત જ કહે, ‘તમને કેમ કદી ખીનતાં ભેગા નથી !’

‘મારે યુર નથી એટલે.’

‘હવે નહિ ખીનકે’ હો. તમે તમારે બોલો.’ પછી છેક બહેનના મોં પાસે મોં આણીને કહે, ‘ખજા એકવાર કહો ભેગાં તમને કેમ કોઈ દિવસ યુરે થતાં, કોથે તપી જતાં ભેગા નથી ! નાનપણથી યાદ કરું છું ત્યારના આવા જ હો એમ કેમ મોટીબહેન !’

‘તને ખજું યાદ થોડું જ છે ?’ હું ખીનતી, હજી ય કોકના પર ખીનતી હપ્પર. ‘મોટીબહેને અણે છેલ્લું વાક્ય બોલતાં યાદી મધ હોય તમ પૂછી મૂકી દીધી, ને દૂર પડેલું ઝોરીકું પાસે ખેંચતાં કહ્યું ‘હાલ રાતનું થોડું પાંસળામાં ફૂંબે છે.’

રેખા તરત જ ઊભી થઈ ને ઘર તરફ ચાલવા માંડી. શેઠિણીએ કહ્યું, ‘ક્યાં ચાલી ?’ થોડી વારે ઝોળવાની હવા લાવી એટલે કહે, ‘રહેવા દેને આટલો બધી સારવાર, અહીં તો રહેવાની નથી.’

‘એ તો છે જ, આંહી કોને અમરપોતા લખી આપ્યો છે-પાખું ફર-પાખું કામ નહિ થાય ને રાત્રે બાણવાશે નહિ.’

‘એ તો હું બૂધી જ મધ, રમ રાખ્યું, ઊંઘ રાઓને કહેવરાવી દબાવે.’

‘કેમ તારા દિયર આવે છે એટલે ?’

‘હા જ તો આટલે વર્ષે આવે છે. એની સાથે એક યુરોપિયન ખાંઈ પજી છે, એ બધાની આનવા-સ્વાગતામાં જ રાત પડી જશે- એમ દરો તો રાત્રે એમની પાસે જ અનુભવે કહેવરાવ્યું. તે અનુભવ બાધને ભેગા છે ?’

‘એકવાર હું તારે ત્યાં અમદાવાદ આવેલી ત્યારે ભેગેલા. મારી સાથે જ જમવા બેઠા હતા. અખિ બારે મિળજી છે. ટમાટું ખાતાં ખાતાં પહેરણ બગડી ગયેલું ને આપણે સો દસી પડેલાં.’

‘તેં જ બહું યાદ રાખ્યું છે. તારી સાથે ભેગામાં ખાન હતો.’

‘શું તું ય તે મોટીબહેન. વારે વારે એ વાત ઉભેલ છે. હું એને કે કોઈને પરણવાની નથી. ને તે આશા ખાંધી હતી તે તૂટી પડશે એટલે પછી હૃદયરોગ છે તે કરતાં ય વધી પડશે. તને એ શાને લીધે છે ?’

‘આશા ખાંધી છે એ વાત તો સાચી છે. તું અણે છે આજ હું કેટલા બારે બિંસાઈ મરુ છું ? રાગ-ભોગ તો ઈશ્વર અણે.’ કહેતાં કહેતાં ગળું ખખારવા લાગી તે કહે, ‘હું તણુ ધરનો બાર વહી રહી છું. મારા ધરનો, આપણા ધરનો ને આ ધરનો.’

‘આ એટલે ?’

‘એટલે સત્યકામલાધની મિત્રકનનો. બાપાએ એ પણ મને જ બગાવેલ છે ને ?’

‘તે એવું શું છે ?’

‘શું છે કેમ ? આ બધી વાડી, આ કાતરો, આ ખેડૂતો ને એનાં છોકરાં એ બધી બગામણી કોને છે ?’

‘એ તો બારે છે જ.’

‘ઉપરાંત બાણવડનો આપણો અપમાનમ, ને કાકાજીના બધા શેર ને ડિમેન્સ’ ને એવું કાંઈ કાંઈ બહો અર્થ ને કાંઈક તો ઉપાડ !’

‘તે પરથીયે એટલે ઉપાડીય એમ ?’

‘એક ધરનું તો ઉપાડીય ને, તારા ધરનું તું સંભાળ એમ નહિ કહું ? અનુભવમાં પણ નાસ નાસ કરે ને તું ય ડોકું ધુણવ્યા કરે એ, કાંઈ માલે !’

‘હું તો એટલું ભણું કે બધી મિથ્યા ઉપાધિ છે. સંસારમાં ક્યાંય સુખ નથી. એક જ શાશ્વત સુખ છે કેવળચાનનું.’

‘તારું ચાન સાચે જ કેવળ ચાન જ છે. રેખા, એ વાત તને કે’ દી સમજશે.’ શેઠિણીએ સહેજ ખેદથી કહ્યું ને પછી ઊભી થઈ કહ્યું, ‘હું છોકરાઓ પાસે જરાક આંટો મારી આવું. મેઘલ ક્યારે આવે છે ?’

‘રાષ્ટ્ર ટાઈમ હોય તો ૧૧ વાગ્યે-પણ અહીં’ એ બને જ ક્યાંથી ?’

‘તું એ લોકોને માટે નહાવાનો બાથગૃહ તૈયાર કરાવ. હું પહેલાં વાપરતી એ ટબ જરાવજરે.’ કહી રાહિણી એક બાણીએ વળી.

ચારે બાણીએ સોએક એકરમાં જિંચું નીચું કાતર પથરાયું હતું. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એનો એક શુંકો પણ એના માલિકે નકામો જવા દીધો ન હતો. પગથિયાંની જેમ અટારીઓ પાડીને ભાતભાતનાં ઝાડોનાં હાર-તોરણો બાણી ક્યાં હતાં. છેક ઉપરના બાગમાં હતી ખોરડીઓ. એની નીચે વાળી હતી જમફળીઓ ને તળિયું આપું આપ્યા-ચીકું-મોસંખી ને ફળુસથી પૂરું હતું. આંખોને ઝાંચડે પણ અમલસાડી લીંડી-પીપર ને કંતાની સેરીયત વાળ્યાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ઢાળ આવતો ત્યાં ત્યાં બધો ખાંધો ધોવાણુ અટકાવ્યું હતું. વચમાં વચમાં ધટાદાર ઝાડોની નીચે પથરના બાંકડા મૂક્યા હતા. અહીંતહીં માથુસો ક્યારા ગોઠા-પાણી વાળતા કે ઇંટણી કરતા દેખાતા. રોજ તો રાહિણી જમરે નીકળે ત્યારે આમાંના કોષ્ટકની સાથે વાત કરતી પણ આજે એવું બ્યાન આ બધામાં નહોતું. દિવરના આગમનની તૈયારીમાં એ પડી હતી. કાતરના એક છંડા પર ખીજું મકાન હતું. તેના આંગણમાં એ ચાર હીંચકો ને રમવાની ધોડીઓ હતી. રાહિણીએ આસરી પર ચડતાં જ કહ્યું.

‘નિર્મળ’

એક દરેક વપના લંગડા છોકરાએ બહાર આંવી કહ્યું, ‘નિર્મળભાઈ મશીન ખોલવાઈ જતાં ધરા પર ગયા છે. બીજા પણ ત્યાં ગયા છે, મશીન હળે છે એ જોવા.’

‘મહિ હતો ને શીદને ગયો ? તારા માટે આ મોસંખી છે. છાલતાં ફાતરે ?’ છોકરાએ હસીને ડોકું ધુણાવ્યું.

‘લાવ. છાલી આપું.’ કહી એ છાલવા બેઠી. આમે એને થાક લાગ્યો હતો.

રાહિણીનું આ જ સાચું ઘર હતું. પેલા ઘરમાં તો મર્યા કલાક જ રહેતી. રેખાએ વર્ગ પાડવાની ધમકી આપી હતી તે કંઈ ખોટી નહોતી આપી. ગામગામના ભાતભાતના છોકરાઓને મેળાં કરી એ એવી જવાબદારી લઈ બેઠી હતી કે માંદગી પણ એને આરામ લેવાંદ તેમ ન હતું. હજુ પંદર દહાડા પહેલાં જ આ બાળકને એ લઈ આવી હતી. માડીમાં એ નાના રાવણહથ્થા પર કાઢના રાસડા માંધને પેસે-જરોને રીઝવી પોતાના રોટલા રળતો હતો. રાહિણી એને સમજાવીને તેડી લાવી હતી, ખીજે એક અનાયાચમમાંથી ભાગીને આવ્યો હતો. નિર્મળ જ્યાં કેટલાક એના ઝોળખીતા સંભાવિત ખેડોના છોકરાઓ પણ હતા. આ બધાને સંભાળવામાં એના હૃદયરોગને ક્યાં નવરાસ મળે તેમ હતી ?

એણે મોસંખી છોલી હાથમાં મૂકતાં પૂછ્યું.

‘અહીં’ ગમે છે કે ? કોઈ ખીજવતું નથી ને ?’

હસીને કહે, ‘હવે દોઢ ટાંગ કોઈ કહે છે ? કહે તો ય જબરાયું’ નહિ હો. મારે ય આ કાળો હાથ ખોટો પડતો જાય છે. હું ય દોઢ હાથ જ છું.’

છોકરા હસી પડ્યો. એ નીચે જિતરી એટલે કહે, ‘આજ રાત્રે કાલવાળી વાર્તા કહેવાના ને ?’

‘બાળે તો એક મોટા મહેમાન આવવાના છે-વિલામતથી-બીનથી-એ એની મુસાદરીની વાત કહેશે, ને એટલે વર્ગો પણ ગંધ રહેશે એમ સૌને કહી દેશે હં !’

કહી એ નીચે જિતરી ધડીક ધરા તરફ ચાલી, પણ કાણુ બાણી કેમ એને એ તરફ જવાનું ગમ્યું નહિ. કાતરની એક બેખડ પર ઝૂંકી રહેલ ફળુસ નીચેના એક પથરા પર બેસી પડી. હમથાં હમથાં એને ચેન પડતું નહોતું. પર્વો પહેલાં એકવાર ઘરેલો હૃદયરોગ ફરીવાર અવારનવાર ઊપડી આવ્યો. કામનો કોષ્ટ પાર નહોતો, પણ મન એકેયમાં ચોંટતું નહિ. આ ચાર કાળા દુખળા છોકરાઓ ને એની પાસે ન હોત તો સંભવ છે કે એના દિવસ કાપેલો પણ એને મુરડેલ ચર્ષ પડત. રેખાને ખોલાવી એવું

મુખ્ય કારણ બાંહે આ ન હોય તો પણ આઠ કારણ તો આ બેએની હતું જ. વચમાં વચમાં મન બીડે ઊતરી જતું. જનરે જીવ પાતાળમાં ઊતરવા માંડતો. હાથમાં પકડેલી સોપ ને દોરો સરી પડતાં. હવે આગ ને આમ વધારે ખેંચાય એમ નહોતું. ને ભાર પણ કાંઈ ઓછો નહોતો. આ સોએકે ખેડૂતાની સહકારી મંડળી સસરાની બેએક લાખની મિલકતનો વહીવટ ને તે ઉપરાંત પિતાએ સોરેલ એક અપમાત્રમની દેખ-ભાલ મરદોને ય ચકરી દે તેવું કામ હતું. પણ એના ભક્તપિતાએ એટલું બળ આપ્યું હતું. ને એવી પ્રણાલી બીની કરી હતી કે આજ સુધી એ નાવને ખેંચી શકી હતી. પણ આજકાલ કરતાં એને બાર વર્ષ થવા આગ્યાં હતાં. વાડી કાતરા મિલકત બાર વર્ષમાં બમણાં થયાં હતાં, પણ એની સક્રિય તો બમણી થવાને બદલે બારમા ભાગની ચર્ષ હતી. આ વિભાસજીની વેળાએ એણે સાંભળ્યું કે દસ વરસ પહેલાં ચાલેલા મથેલ દિવસ અમ્યુત પાછો આવે છે. ત્યારે એને થોડી નિરાત થઈ.

અમ્યુત એના દુરમન કે મિત્ર સૌને મન અસાધારણ હતો. દસ વર્ષ પહેલાં બાપ સાથે ઝગડોને મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં ગયેલા. ત્યાં પણ સખણે ન રહ્યો. મહાત્મા ગાંધી હારે કાંઈક બોલીને નીકળી ગયો. બંદર ઉપર તે કાલસા બારનાર તરીકે પહોંચ્યો. વિલાપતમાં. પછી ચારેક વર્ષ સુધી એવું નામ ન સંભળાયું. એચિંતાના એક દિવસે સૌએ તાર દારા જનવણ કે એ તો વિલાપતમાં મોટો દાકતર થઈ પડ્યો હતો. વળી બે ચાર વર્ષ ગયાં, ને એવું નામ ચીનને સહાય કરવા મથેલ તળીખી મંડળમાં વચ્ચાયું. આખરે દસ વર્ષે એ આમ પોણી દુનિયાનું પાણી પીને પાછો આવ્યો હતો. કોઈક કહેવું હતું કે સાથે એની વિલાપતી વહુને પણ લાવવાનો હતો. ગમે તે હો ! મિત્ર-શત્રુ સૌ એને અસાધારણ તો કહેતા જ હતા.

માત્ર એની લાભીને મન આપા કશું અસાધારણ નહોતું. બેઠકું જે એણે બાલું કશું ન ક્યું હોત ને મુખર્ધના એકાદ પરામાં જ ગયો બધાવી પાચ પૈસા ફટી માર્યા હોત તો જ એને નવાઈ લાગત. કારણ

કે એને ખબર હતી કે જે વીજળી બાળે તે જ ધર અજળાળે છે.

પણ ધર અજળાળનાર વીજળીનિય કાળમાં લેનાર કોઈક યંત્ર જોખે. તે સિવાય તો એમ જન ખત-રામાં નાખી દે તેવો મામલો બની જાય.

અમ્યુતને પાછો આવવા એણે જ જાહેસ સમ-જનબો હતો ને આખરે એ આવ્યો પણ હતો. પણ એને સમાલનાર કોઈ યંત્ર હતું ખરું ? રેખા હતી ખરી ! પણ એ ય હતી મોટી માયા ! પાંચ વર્ષથી ચંદ્રવિજયસુરીના સદુપદેશનું અવલુ કયાં પછી એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જીવનમાં કંઈ જ કરવા જેવું નથી. કેવળ આત્મા સિવાય કોઈ કોઈનું નથી. એટલે શુદ્ધ આત્મચાન એ જ આલંબન ને એ ખાતર સાખી ચવાનો સંકલ્પ કરી બેઠી હતી. જે રાદિ-શીને વિશેષ ન હોત તો કદાચ ક્યારનીયે એ મહાસતી ચેલ્લણ કે એવું કોઈક થઈને બવસાગર તરીકે પણ ગઈ હોત. એાહમાં એાહું એના શુરુ સુરી ચંદ્રવિજયજીનું તો એમ કહેવું હતું જ. બીજી બાજુ અમ્યુતના કાગળ પરથી એ એટલું તો સમજી હતી કે એ અહીં આવે છે. ઠીક ઠીક વખત રહેવા આવે છે, એ વાત સાચી હતી, પણ એ કોઈ હવે મુશ્કેલે એની સાથે ચોપાટ ખેલતો એના માટે પોતાના મોઢાભાષ કે બાપા સુદાં નેડે જીવડો નાનો દિવર જ નહોતો રહ્યો. લોકોએ ટાળકરી વાણીમાં એની જે સિદ્ધિઓ વણીવી હતી તેના કરતાં ય એની ખરેખરી સિદ્ધિઓ તો કયા મોટી હતી. એની નોંધો ને એણે મોકલેલ પરદેશી છાપાંની કોપલોઓ વાંચીને એના મનમાં બીડે બીડે વસી ગયું હતું કે આ ભારતવર્ષમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જગતમાં કોઈક જગતદસ્ત ઉદકાપાત—મહામલય ચવાના પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે. જેમાં નાના નાના દેશો તણખલાંની જોમ ક્યાંના ક્યાં ય બીડી પડવાના છે. આ મહાન હાવાનળને બને તો શકવા નહિતર ઉચે નાથવાને માટે જે મર્યાદાકાંચા સુલાગી માણસો અવિશ્વાસપણે દોડધામ કરી રહ્યા હતા તેમાનો એક એનો દિવર અમ્યુત પણ હતો. એ વિષે એને બાંહે

કામએ એક શબ્દ ન કહ્યો હોય તોપણ એને રજાના શંકા નહોતી.

એ ક્યાંય સુધી એમાં શું કરવું તેના વિચાર કરતી પડી હતી.

‘મેટીબહેન આજે તમિયત ખરાબર નથી?’ એને કોઈક પૂછવું હતું.

‘નારે ના અરજણ કાકા, અમરચી જ પડી હતી.’ એણે સામે બિલેલ વૃક્ષ ખેડૂતને કહ્યું.

‘તમે કહો કે ન કહો. શરીર લેવાનું જાય છે.’

‘એનો શું હરખ-શોક’ કહી એ બીજી ચઢ.

બીજી ચતાં જ એની નજર રહેજે આખી વાહી પર પેડી, ફવી હરીભરી વાહી હતી! પેલા છેડાના આંખમાં કામડાએએ વસાહત પાંધી હતી. ધરા પરના રાવણા પર પણ બગલાંઓનું સંરચાન હતું. આ બાણીની ફણસવાહીમાં મોરલાનો મેળો જામતો. ને એ બધાં ઝાડોની નીચે ખેડૂના છોકરા-છોકરીઓ સાતતાળી સંતાકુકરી રમતાં હતાં. વીસ વર્ષ પહેલાંના બપોર એને યાદ આપ્યો. એ અરજણ ડાકા એને ધરા પર મળેલા. ગોરડા ને હરમા સિવાય એક ઝાડ આખા કોતરમાં નહોતું. ને ધરાનો ઉપયોગ કાળીઓ માછલાં મારવામાં કરતા. આજે એક ય કાળીનું ઘર માંસાહારી નહોતું રહ્યું. ક્યાં, પર્પ્યાં, ફરી મળે તો માંસ ખાય કાણ? કોના પ્રતાપ હતા આ? એના પિતાના. ને પિતાની આંગળીએ વળગીને એ અહીં દસ વર્ષની ઉંમરે આવેલી. ને જેણે વગર જન્મનાએ ગોકુળ સરજ્યું હતું. તેની યાદ આવતાં એને ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘કાં બહેન એકદમ?’ અરજણ ડાકાએ પૂછ્યું.

‘કાકા એ તો બાપા સાંભળ્યા’ એણે આંસુ લૂછતાં કહ્યું.

‘બાપા તને એજ સાંભળતાં હશે. તને તો ભગવાને સંભારવાની નવરસો ક્યાં રહેવા દીધી છે!’ પણ હું તો હવે ધરડો થયો. આંખા તો મારો લખે સાચવે છે. એટલે હું તો ઝાડે ઝાડે દર્દી કરું છું. ને

એકએક ઝાડ એનો ખપ જાય છે, દિનરાત મને તો એ ને સત્યકામભાઈ સાંભળી જ કરે છે. આ તું બેઠીંતી એ ફણસ મેં ને સત્યકામભાઈએ બપોર દી સુધીમાં ખાડો ખોદીને વાવેલું હો! તે દી હતી અગિયારશ. તને યાદ છે તું આંહીં દૂધ લાવેલી. ને તારે ને સત્યકામભાઈમાં કોને હાથે ફણસ રોપવું એનો અધડો થયેલો. તું કહે એ વાવે ને એ કહે તું વાવ, ખરું ને? એ કહે હું વાવું તો ફળ ન આવે એવો હું કમનસીબ છું. ને તું કહે કે હું વાવું તો ઝાડને ફળ ન આવે. છેવટે બેએ એકમત થઈને વાવવાં કહેલું. ખરું?’

‘પણ તમે ય કેવા કે અમારે બેએ એકઠારે વાવવું—એક હારે ધૂળ વાળવી ને એક હારે પાણી પાવું તેવો તોડ કહેલો.’

‘શું કરું ત્યારે? ના માને ત્યારે કાંઈ ગોતી કાઢવું ભેદમાં ને? પણ હે’ બહેન પછી સસકામ-ભાઈનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો? કાંઈ ખરખર મળ્યા? થાય છે કે એકવાર ભૂતો પહેલાં આંખો ઠારી લઈ એને બેઠે. શું, એણે આ વાહીમાં કામ કયું છે કાંઈ કામ? લખેશરીના દીકરા પણ ગાયુને પાવા નીરવામાં, ડાહ્યું સીંચવામાં, પાણી તોડવામાં પાછું વાળીને નથી બેસ્યું. બાપાનું વેણ પકડ્યું ને સત્યકામ-ભાઈના હાથ હાથ્યા જ છે. અરે! આ ઝાડેઝાડોના છતિહાસ છે. એક કોળ ફૂટે ને હું ને બાપા ને સત્ય-કામભાઈ ઠાકર્યું નામ લખને ઠેકઠા મારીએ. આ ચારેકારનાં કોળાં કહેતાં કે એ કોતરમાં બધા રૂપિયા નાખીને જાવાનો છે. ત્યાં શું થવાનું હતું. એના બાપનું કપાળ? એટલે અમને ય કોકવાર વિસાસણ તો ચાતી પણ બાપાની હિમ્મત તો હેમાળા જેવી. એને કોણ ક્યાવે? ને પાંખે હતા સત્યકામભાઈ. બસ. એ એક દસકા ખરા કોટકરીનો હતો. હવે તો ઝાડ ઉઝરી ગયાં છે. ધોરી રસ્તો પડી ગયો છે. નાનું છોકરું ય વગરકેરે લાવ્યું જાય, હવે શું? પણ હે’ બહેન, પછી સત્યકામભાઈના કાંઈ વાવડ મળ્યા? થાય છે કે એકવાર એને મરતાં પહેલાં બાળી લઈ તો ફું સાડું? લંગવાન મેં સાચા દસથી ને ધરતી

મુખ્ય કારણ બસે આ ન હોય તો પણ આ કારણ તો આ બેચેની હતું જ. વચમાં વચમાં મન જીંડે બિતરી જતું. બીજે જીવ પાનાળમાં બિતરવા માંડતો. હાથમાં પકડેલી સોય ને દોરા સરી પડતાં. હવે આમ ને આમ વધારે ખેંચાય એમ નહોતું. ને બાર પણ કાંઈ જોઈ નહોતો. આ રોએક ખેંડેતાની સદ્કારી મંડળી સસરાની બેએક લાખની મિલકતનો વહીવટ ને તે ઉપરાંત પિનાએ સોપેલ એક અપમાનમળી દેખતાં મરેલોને ય યકની કે તેવું કામ હતું. પણ એના બકાપિતાએ એટલું બળ આપ્યું હતું. ને એવી પ્રણાલી જોઈ કરી હતી કે આજ સુધી એ નાવને ખેંચી રાખી હતી. પણ આજકાલ કરતાં એને બાર વર્ષ થવા આગ્યાં હતાં. વાડી કોતરી મિલકત બાર વર્ષમાં બમણાં થયાં હતાં, પણ એની સક્રિય તો બમણી થવાને બદલે બારમા ભાગની થઈ હતી. આ વિમાસજની વેળાએ એણે સાંભળ્યું કે દસ વરસ પહેલાં ચાંચૌ ગયેલ દિવસ અમુત પાછો આવે છે. ત્યારે એને થોડી નિરાંત થઈ.

અમુત એના દુરમન કે મિત્ર સૌને મન અસાધારણ હતો. દસ વર્ષ પહેલાં બાપ સાથે અધોને મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં ગયેલા. ત્યાં પણ સખણે ન રહ્યો. મહાત્મા ગાંધી હારે કાંઈક બોલીને નોકળો ગયો. બંદર ઉપર તે કાસસા બરનાર તરીકે પહેંચેલા વિલાયતમાં. પછી ચારેક વર્ષ સુધી એવું નામ ન સંભળાયું. એચિંતાના એક દિવસે સૌએ તાર દારા બલ્યું કે એ તો વિલાયતમાં મોટા દાકતર થઈ પડ્યો હતો. વળી બે ચાર વર્ષ ગયાં, ને એવું નામ બીનને સહાય કરવા ગયેલ તબીબી મંડળમાં વંચાયું. આખરે દસ વર્ષે એ આમ પોણી ફુનિયાનું પાણી પીને પાછો આવ્યો હતો. કોઈક કહેવું હતું કે સાથે એની વિલાયતી વફુને પણ લાવવાનો હતો. ગમે તે જો ! મિત્ર-શત્રુ સૌ એને અસાધારણ તો કહેતા જ હતા.

માત્ર એની જાણીને મન આમાં કશું અસાધારણ નહોતું. બિહડું ને એણે આતું કશું ન કર્યું હોત ને મુબદ્દના એકાદ પરામાં જંગલો જાંધવી પાંચ પૈસા ફટી માર્યા હોત તો જ એને નવાઇ લાગત. કારણ

કે એને ખબર હતી કે જે વીંગળી બાજે તે જ ધર અજગણ છે.

પણ ધર અજગણનાર વીંગળીનેય કાળમાં લેનાર કોઈક મંત્ર જોડેલો. તે સિવાય તો એમ જન ખન-રામાં નાખી દે તેવો મામલો બનો જાય.

અમુતને પાછો આવવા એણે જ હંમેશ સમ-જાણ્યો હતો ને આખરે એ આવતો પણ હતો. પણ એને સમાજનાર કાંઈ મંત્ર હતું ખરું ? રેખા હતી ખરી ! પણ એ જ હતી મોટી માયા ! પાંચ વર્ષથી ચંદ્રવિજયસુરીના સફુપરેડનું અવલુ ક્યાં પછી એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જીવનમાં કંઈ જ કરવા જેવું નથી. કેવળ આત્મા સિવાય કાંઈ કોઈનું નથી. એટલે શુદ્ધ આત્મતાને એ જ આશ્રયન છે ને એ ખાતર સાચી થવાનો સંકલ્પ કરી બેઠી હતી. ને શાંદિ-ણિના વિશાલ ન હોત તો કદાચ ક્યારનીયે એ મહાસતી ચેષ્ઠણા કે એવું કોઈક થઈને બરસાગર તરીકે પણ ગણે હોત. જોહામાં જોહું એના શુરુ સુરી ચંદ્રવિજયજીનું તો એમ કહેવું હતું જ. બીજી બાજુ અમુતના કાળજ પરથી એ એટલું તો સમજી હતી કે એ અહીં આવે છે. ઠીક ઠીક વખત રહેવા આવે છે, એ વાત સાચી હતી, પણ એ કોઈ હવે ગ્રંથકાસે એની સાથે મોપાટ બેસતો એના માટે મોતના મોટાભાઈ કે બાપા સુદાં નેડે અધડતો નાનો દિવર જ નહોતો રહ્યો. મોઝાએ ટોળભરી વાણીમાં એની જે સિદ્ધિઓ વર્ણવી હતી તેના કરતાં વ એની ખરેખરી સિદ્ધિઓ તો ક્યાં મોટી હતી. એની નેધા ને એણે મોઝાસેસ પરદેશી છાપાંતી કોપલીઓ વાંચીને એના મનમાં જીંડે જીંડે વસી ગયું હતું કે આ બારતવર્ષમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જગતમાં કોઈક જગત્સરત ઉદ્ધાપાત—મહાપ્રલય થવાના પ્રવાહો ચાલો રહ્યા છે. જેમાં નાના નાના દેશો તણખલાંની જેમ ક્યાંના ક્યાંય જીડી પડવાના છે. આ મહાન કાવાનબને બને તો રોકવા નહિતર ઉપરે નાથવાને માટે જે અવ્યવસ્થા સુભાગી માણસો અવિચારપણે દોષધામ કરી રહ્યા હતા તેમાંનો એક એનો દિવર અમુત પણ હતો. એ વિષે એને બસે

કોઈએ એક રાખે ન કહ્યો હોય તોપણ એને રજમાન શંકા નહોતી.

એ ક્યાંય સુધી એમાં શું કરવું તેનો વિચાર કરતી પડી હતી.

‘મોટીખહેન આજે તમિયન ખરાબર નથી?’ એને કોઈક પૂછતું હતું.

‘નારે નાં અરજીયા કાકા, અમરથી જ પડી હતી.’ એણે સામે ઊભેલ વૃદ્ધ ખેડૂતને કહ્યું.

‘તમે કહો કે ન કહો. શરીર લેવાતું જાય છે.’ એનો શું હરખ-શોક કહી એ ઊભી થઈ.

ઊભી થતાં જ એની નજરે રહેજે આખી વાડી પર પડી. ટૂંકી દરીબરી વાડી હતી! પેલા છેડાના આંખામાં કાગડાંએએ વસાહત બાંધી હતી. ધરા પરના રાવણા પર પણ બગલાંએનું સંરચાન હતું. આ બાણીની ફૂલવાડીમાં મોરલાનો મેળો જમતો. ને એ બધાં ઝાડોની નીચે ખેડૂતાં છોકરા-છોકરીઓ સાતતાળી સંતાકુકરી રમતાં હતાં. વીસ વર્ષ પહેલાંનો ખપોર એને યાદ આવ્યો. એ અરજીયા ડોસા એને ધરા પર મળેલા, ગોરડે ને હરમા સિવાય એકે ઝાડ આખા કોતરમાં નહોતું. ને ધરાનો ઉપયોગ કાળીઓ માછલાં મારવામાં કરતા. આજે એકે ય કોળીનું ઘર માંસાહારી નહોતું દહીં, ડાળા, પપૈયાં, કેરી મળે તો માંસ ખાય કોણ? કેના પ્રતાપ હતા આ? એના પિતાના. જે પિતાની આંગળીએ વળગીને એ અહીં દસ વર્ષની ઉંમરે આવેલી. ને જેણે વગર જમનાએ એકુળ સરખું દહીં. તેની યાદ આવતાં એને ઝંખઝંખિયાં આવ્યાં ગયાં.

‘કાં જહેન એકદમ?’ અરજીયા ડોસાએ પૂછ્યું.

‘કાકા એ તો ખાપા સાંભળ્યા’ એણે આંસુ લૂછતાં કહ્યું.

‘ખાપા તને ઝાજ સાંભળતાં હશે. તને તો ભગવાને સંભારવાની નવરાણે ક્યાં રહેવા દીધી છે!’ પણ હું તો હવે ઘરડો થયો. આંખા તો મારો લગેો સાચવે છે. એટલે હું તો ઝાડે ઝાડે ક્યાં કરું છું.’ ને

એકેએક ઝાડ એનો જાપ જાપે છે, દિનરાત મને તો એ ને સત્યકામલાઈ સાંભળ્યાં જ કરે છે. આ તું મેરીતી એ ફૂલસ મેં ને સત્યકામલાઈએ ખપોર દી સુધીમાં ખાડો ખોદીને વાવેલું હો! તે દી હતી અજિયારચ. તને યાદ છે તું આંહીં ફૂલ લાવેલી. ને તારે ને સત્યકામલાઈમાં કોને હાથે ફૂલસ રોપવું એનો ઝંખડો થયેલો. તું કહે એ વાવે ને એ કહે તું વાવ, ખરું ને? એ કહે હું વાવું તો ફળ ન આવે એવો હું કમનસીબ છું. ને તું કહે કે હું વાવું તો ઝાડને ફળ ન આવે. છેવટે એએ એકમત થઈને વાવવાં કહેલું ‘ખરું’!

‘પણ તમે ય કેવા કે અમારે એએ એકહારે વાવવું—એક હારે ધૂળ વાળવી ને એક હારે પાણી પાવું તેવો તોડ કહેલો.’

‘શું કરું ત્યારે? ના માને ત્યારે કાંઈ ગોતી કાઢવું નેમ્મએ ને? પણ હોં જહેન પછી સત્યકામલાઈનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો? કાંઈ ખરખખર મળ્યા? થાય છે કે એકવાર જતાં પહેલાં આંખો હારી લઉં એને વેધને. શું, એણે આ વાડીમાં કામ કર્યું છે કાંઈ કામ? લખેશરીનો દીકરો પણ ગાડુને પાવા નીરવામાં, ડાહ્યું સીંચવામાં, પાણી તોડવામાં પાછું વાળીને નથી એયું. આપાનું વેણ પડ્યું ને સત્યકામલાઈના હાથ હાથ્યા જ છે. અરે! આ ઝાડોઝાડોનાં છતિહાસ છે. એક કોળ ફૂટે ને હું ને ખાપા ને સત્યકામલાઈ ઠાકરવું નામ લખને ડેકડા મારીએ. આ ચારેકારનાં કોળાં કહેતાં કે એ કોતરમાં ખજા ફિપિયા નાખીને જવાનો છે. ત્યાં શું થવાનું હતું. એના ખાપનું કપાળ ને એટલે અમને ય કોકવાર વિમસાણુ તો થાતી પણ ખાપાની હિંમત તો હેમાળા જેવી. એને કોણ ડગાવે? ને પાગે હતા સત્યકામલાઈ. બસ. એ એક દસકા ખરા કટોકટીનો હતો. હવે તો ઝાડ ઉઝરી ગયાં છે. મોરી રસ્તો પડો ગયો છે. નાનું છોકરું ય વગરકેશવે હાથું જાય, હવે શું? ‘પણુ હોં જહેન, પછી સત્યકામલાઈના કાંઈ વાવડ મળ્યા? થાય છે કે એકવાર એને મરતાં પહેલાં ભાળી લઉં તો કેવું સાડું?’ ભગવાન મેં સાચા દલથી ને ધરતી

મુખ્ય કારણ હશે આ ન હોય તો પણ આઠ કારણ તો આ બેચેની હતું જ. વચમાં વચમાં મન ઊંડે ઊતરી જતું. જાણે જીવ પાનાળમાં ઊતરવા માંડતો. હાથમાં પકડેલી સોપ ને દોરો સરી પડતાં. હવે આમ ને આમ વધારે ખેંચાય એમ નહોતું. ને બાર પણ કાંઈ આછો નહોતો. આ સોજેક ખેડતોની સહકારી મંડળી સસરાની બેએક લાખની મિલકતનો વહીવટ ને તે ઉપરાંત પિતાએ સોપેલ એક અર્ધજાશમની કેખ-ભાલ મરદોને ૫ થકવી દે તેવું કામ હતું. પણ એના ભક્તપિતાએ એટલું બળ આપ્યું હતું. ને એવી પ્રયુક્તો ઊભી કરી હતી કે આજ સુધી એ નાવને ખેંચી શકી હતી. પણ આજકાલ કરતાં એને બાર વર્ષ થવા આખાં હતાં. વાડી કોતરો મિલકત બાર વર્ષમાં બમણાં થયાં હતાં, પણ એની ચકિત તો બમણી થવાને બદલે બારમા ભાગની ચર્ધ હતી. આ વિમાસણની વેળાએ એણે સાંજભરું કે દસ વરસ પહેલાં ચાલ્યો ગયેલ દિવસ અન્યુત પાછો આવે છે. ત્યારે એને થોડી નિરાંત થઈ.

અન્યુત એના દુરમન કે મિત્ર સૌને મન અસાધારણ હતો. દસ વર્ષ પહેલાં બાપ સાથે ઝઘડોને મદાતમા ગાંધીના આશ્રમમાં ગયેલો. ત્યાં પણ સખલો ન રહ્યો. મદાતમા ગાંધી હારે કાંઈક બોલીને નીકળી ગયો. બંદર ઉપર તે કાલસા બારનાર તરફ પહેાંચે વિલાપતમાં. પછી ચારેક વર્ષ સુધી એનું નામ ન સંભળાયું. એાચિંતાના એક દિવસે કોએ તાર દારા બપયું કે એ તો વિલાપતમાં મોટો દાકતર થઈ પડ્યો હતો. વળી એ ચાર વર્ષ અર્ધા, ને એનું નામ બીનને સહાય કરવા ગયેલ તખીબી મંડળમાં વંચાયું. આખરે દસ વર્ષ એ આમ પોણી દુનિયાનું પાણી પીને પાછો આવતો હતો. કોઈક કહેતું હતું કે સાથે એની વિલાપતી વઢને પણ લાવવાનો હતો. ગમે તે હો ! મિત્ર-શત્રુ સૌ એને અસાધારણ તો કહેવા જ હતા.

માત્ર એની ભાગીને મન આખાં કશું અસાધારણ નહોતું. બહતું જો એણે આતું કશું ન કર્યું હોત ને મુબંધના એકાદ પરામાં બંધેલી બંધાવી પાંચ પૈસા ફૂટી માર્યા હોત તો જ એને નવાઈ લાગત. કારણ

કે એને ખખર હતી કે જે વીજળી આવે તે જ ધર અજવાળે છે.

પણ ધર અજવાળનાર વીજળીનેય કાબૂમાં લેનાર કોઈક ધંત્ર જોઇએ. તે સિવાય તો એમ જન ખતરામાં નાખી દે તેવો મામલો બની જાય.

અન્યુતને પાછો આવવા એણે જ હંમેશ સમ-ભળ્યો હતો ને આખરે એ આવતો પણ હતો. પણ એને સમાલનાર કોઇ ધંત્ર હતું ખતું ? રેખા હતી ખરી ! પણ એ ૫ હતી મોટી માયા ! પાંચ વર્ષથી ચંદ્રવિજયસુરીના સદુપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી એને ખાતરી થઇ મર્ધ હતી કે જીવનમાં કંઈ જ કરવા જેવું નથી. કેવળ આત્મા સિવાય કોઇ કોઈનું નથી. એટલે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન એ જ આશંબન છે ને એ ખાતર સાખી થવાનો સંકલ્પ કરી બેઠી હતી. જો શાદિ-છીનો વિશેષ ન હોત તો કદાચ કથારનીયે એ મહાસતી ચેલણુ કે એવું કાંઈક થઈને ભવસાગર તરી પણ મથે હોત. ઝોાછામાં ઝોાખું એના ગુરુ સુરી ચંદ્રવિજયજીનું તો એમ કહેતું હતું જ. ખીજ બાજુ અન્યુતના કાજળ પરથી એ એટલું તો સમજી હતી કે એ અહીં આવે છે. ઠીક ઠીક વખત રહેવા આવે છે, એ વાત સાચી હતી, પણ એ કાંઈ હવે ગમકાસે એની સાથે એપાટ બેસતો એના માટે પોતાના મોઢાભાઇ કે બાપા સુદાં જોડે ઝઘડતો નાનો દિવસ જ નહોતો રહ્યો. લોકોએ ટાળકરી વાણીમાં એની જે સિદ્ધિઓ વણુંવી હતી તેના કરતાં ૫ એની ખરેખરી સિદ્ધિઓ તો કર્યા મોટી હતી. એની નોંધે ને એણે મોઢદેલ પરદેશી છાપાંની કાપડીઓ વાંચીને એના મનમાં ઊંડે ઊંડે વસી ગયું હતું કે આ ભારતવર્ષમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જગતમાં કોઈક જગરદસ્ત ઉદકાપાત—મદાપ્રલય થવાના પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે. જેમાં નાના નાના દેશો તણખલાંની જેમ કર્યાના કર્યા બીડી પડવાના છે. આ મહાન દાવાનળને બને તો રોકવા નહિતર ઉવટે નાથવાને માટે જે ગરવામાંકા સુભાગી માણસો અવિશ્વાસપણે દોષધામ કરી રહ્યા હતા તેમાંનો એક એનો દિવસ અન્યુત પણ હતો. એ વિષે એને બધે

કોઇએ એક શબ્દ ન કહ્યો હોય તોપણ એને રજામાં શંકા નહોતી.

એ ક્યાં સુધી એમાં શું કરવું તેનો વિચાર કરતી પડી હતી.

‘મોટીબહેન આજે તમિયત બરાબર નથી?’ એને કોઇક પૂછતું હતું.

‘નારે ના બેરજણ કાકા, અમરથી જ પડી હતી.’ એણે સામે જોયેલ વૃદ્ધ ખેડૂતને કહ્યું.

‘તમે કહો કે ન કહો. શરીર લેવાતું જાય છે.’

‘એનો શું હરખ-રોષ’ કહી એ જોતી ચઇ. જોતી થતાં જ એની નજર રહેજે આખી વાડી પર પડી. કેવી હરીભરી વાડી હતી! પેલા છોડાના આંખમાં કામડાઓએ વસાહત આંધી હતી. ધરા પરના રાવણા પર પણ બળકાંઓનું સરંધાન હતું. આ બાળુની કૃષ્ણસાંધીમાં મોરલાનો મેળો જમતો. ને એ બધાં ઝાડોની નીચે ખેડૂતા છોકરા-છોકરીઓ સાતતાળી સંતાકુટ્ટી રમતાં હતાં. વીશ વર્ષ પહેલાંના બપોર એને યાદ આવ્યો. એ બરજણ ડોસા એને ધરા પર મળેલા. ગોરડા ને હરમા સિવાય એક જાડ આખા કોતરમાં નહોતું. તે ધરાનો ઉપયોગ કોળીઓ માછલાં મારવામાં કરતા. આજે એકે ય કોળીનું ઘર આંસાહારી નહોતું રહ્યું. કુળાં, પર્ણા, કેરી મળે તો માંસ ખાય કોણ? કોના પ્રતાપ હતા આ? એના પિતાના. જે પિતાની આંગળીએ વળગીને એ અહીં દસ વર્ષની ઉંમરે આવેલી. ને જેણે વગર જમનાએ ચોકુળ સરજ્યું હતું. તેની યાદ આવતાં એને ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘કાં જાહેન એકદમ?’ અરજણ ડોસાએ પૂછ્યું.

‘કાકા એ તો બાપા સાંભળ્યા’ એણે આંસુ ટૂંકતાં કહ્યું.

‘બાપા તને એજ સાંભળ્યા હશે. તને તો ભગવાને સંભારવાની નવરાશે ક્યાં રહેવા દીધી છે.’ પણ હું તો હવે ધરડો મચો. આંખ તો મરિા લગે સાચવે છે. એટલે હું તો ઝાડે ઝાડે ફર્યા કરું છું. ને

એકેએક ઝાડ એનો જખ જખે છે, દિનરાત મને તો એ ને સત્યકામભાઈ સાંભળ્યા જ કરે છે. આ તું બેઠીંતી એ કૃષ્ણસ મેં ને સત્યકામભાઈએ બપોર દી સૂંધીમાં ખાડો ખોદીને વાવેલું હો! તે દી હતી અગિયારજ. તને યાદ છે તું આંહીં દૂધ લાવેલી. ને તારે ને સત્યકામભાઈમાં કેમ લાગે કૃષ્ણસ રોપવું એનો ઝલડો મચેલો. તું કહે એ વાવે ને એ કહે તું વાવ, ખરું ને? એ કહે હું વાવું તો ફળ ન આવે એવો હું કમનસીમ છું. ને તું કહે કે હું વાવું તો ઝાડને ફળ ન આવે. છેવટે બેએ એકમત થઈને વાવવાં કહેલું. ખરું?’

‘પણ તમે ય કેવા કે અમારે બેએ એકઠારે વાવવું—એક હારે ધૂળ વાળવી ને એક હારે પાણી પાવું તેવો તોડ કાઢેલો.’

‘શું કરું ત્યારે? ના માને ત્યારે કાંઈ જોતી કાઢવું નેપછે તે? પણ હેં જાહેન પછી સત્યકામભાઈનો કાંઈ પતો લાગ્યો? કાંઈ ખરખબર મળ્યા? થાય છે કે એકવાર જાતાં પહેલાં આંખો કારી લઈ’ એને બોલે. શું, એણે આ વાડીમાં કામ કયું છે કાંઈ કામ? લગેશરીનો દીકરો પણ ગાડુને પાવા નીરવામાં, ડોલું સીંચવામાં, પાણી તોડવામાં પાછું વાળીને નથી બેસ્યું. બાપાનું વેણ પકડું ને સત્યકામભાઈના હાથ હાલ્યા જ છે. અરે! આ ઝાડેઝાડો દત્તિહાસ છે. એક કોળ ફૂટે ને હું ને બાપા ને સત્યકામભાઈ કાઢરનું નામ લઈને ટેકા મારીએ. આ ચારેકોરનાં કોળાં કહેતાં કે એ કોતરમાં બધા રૂપિયા નાખીને જવાનો છે. ત્યાં શું થવાતું હતું. એના બાપનું કપાળ? એટલે અમને ય કાંકવાર વિમાસણ તો ચાતી પણ બાપાની હિંમત તો હેમાળા જેવી. એને કોણ ક્યાવે? ને પડ્યે હતા સત્યકામભાઈ. ખસ. એ એક દસકો ખરો કોટકીનો હતો. હવે તો ઝાડ ઉઝરી ગયાં છે. પોરી રસ્તો પડો ગયો છે. નાતું છોકરું ય વગરડેયે હાલ્યું જાય, હવે શું? પણ હેં જાહેન, પછી સત્યકામભાઈના કાંઈ વાવડ મળ્યા? થાય છે કે એકવાર એને મરતાં પહેલાં ભાળી લઈ તો ફેલું સાડું? ભગવાન મેં સાચા દલથી ને ધરતી

મુખ્ય કામજી બસે આ ન હોય તો પણ આઠ કારણ તો આ ખેતેતી હતું જ. વચમાં વચમાં મન બીડે બીતરી જતું. જાણે જીવ પાનાળમાં બીતરવા માંડતો. હાથમાં પકડેલી સોય ને દોરો સરી પડતાં. હવે આમ ને આમ વધારે ખેંચાય એમ નહોતું. ને ભાર પણ કાઢી ઓછો નહોતો. આ સોએકે એટલાની સહકારી મંડળી સસરાની બેએક લાખની મિલકતના વહીવટ ને તે ઉપરાંત પિતાએ સોષેન એક અપંગાશ્રમની દેખ-બાલ મરદોને ય થકવી દે તેવું કામ હતું. પણ એના બકતપિતાએ એટલું બળ આપ્યું હતું. ને એવી પ્રયત્નો બીજી કરી હતી કે આજ સુધી એ નાવને ખેંચી શકી હતી. પણ આજકાલ કરતાં એને બાર વર્ષ થવા આઠમાં હતો. વાડી કાતરો મિલકત બાર વર્ષમાં બમણી થઈ હતી. પણ એની શક્તિ તો બમણી થવાને બદલે બારમા ભાગની થઈ હતી. આ વિભાસજીની વેળાએ એણે સાંભળ્યું કે દસ વરસ પહેલાં આશ્રમ ગયેલ દિવર અમુત પાછો આવે છે. ત્યારે એને થોડી નિરાંત થઈ.

અમુત એના કુશન કે મિત્ર સૌને મન આસાધારણ હતો. દસ વર્ષ પહેલાં બાપ સાથે અધકોને મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં ગયેલો. ત્યાં પણ સમજાવે ન રહ્યો. મહાત્મા ગાંધી હારે કાંઈક બોલીને નીકળી ગયો. બંદર ઉપર તે કાલસા ભરનાર તરીકે પહોંચ્યો વિલાપતમાં. પછી ચારેક વર્ષ સુધી એનું નામ ન સંભળાયું. એમિલિતાના એક દિવસે સૌએ તાર દારા જવડું કે એ તો વિલાપતમાં એટો દાક્તર થઈ પડ્યો હતો. વળી એ ચાર વર્ષ ગર્વા, ને એનું નામ બીનને સહાય કરવા ગયેલ તબીબી મંડળમાં વચ્ચાયું. આખરે દસ વર્ષે એ આમ પોણી કુનિયાનું પાણી પીને પાછો આવ્યો હતો. કોઈકે કહેવું હતું કે સાથે એની વિલાપતી વહુને પણ લાવવાનો હતો. ગમે તે હો ! મિત્ર-શત્રુ સૌ એને આસાધારણ તો કહેતા જ હતા.

માત્ર એની લાભીને મન આમા કશું આસાધારણ નહોતું. બહુ જો એણે આપું કશું ન કશું હોત ને અંધના એકાદ પરામાં જંગલો બધાવી પાત્ર પૈસા ફરી માર્યા હોત તો જ એને નવાઈ લાગત. કારણ

કે એને ખબર હતી કે જે વીજળી બાજે તે જ ધર અજવાળે છે.

પણ ધર અજવાળનાર વીજળીનેય કાપ્યાં સેનાર કોઈક ચંત્ર બેઠ્યો. તે સિવાય તો એમ જન ખત-રામાં નાખી દે તેવો મામલો બની જાય.

અમુતને પાછો આવવા એણે જ હંમેશ સમ-જાણે હતો ને આખરે એ આવતો પણ હતો. પણ એને સમાલનાર કાંઈ ચંત્ર હતું ખરું ? રેખા હતી ખરી ! પણ એ ય હતી મોટી માયા ! પાંચ વર્ષથી ચંદ્રવિજયસુરીના સદુપદેશનું શ્રવણ કર્યા પછી એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જીવનમાં કંઈ જ કરવા જેવું નથી. કેવળ આત્મા સિવાય કાંઈ કાંઈનું નથી. એટલે શુદ્ધ આત્મતાન એ જ આલંબન છે ને એ ખાતર સાખી થવાનો સંકલ્પ કરી બેઠી હતી. જો શદિ-શીનો વિશેષ ન હોત તો કદાચ ક્યારનીયે એ મહાસતી ચેલેણા કે એવું કોઈક થઈને ભવસાગર તરીકે પણ ગઈ હોત. ઓછામાં ઓછું એના મુરુ સુરી ચંદ્રવિજયજીનું તો એમ કહેવું હતું જ. બીજા બાણ અમુતના કામજી પરથી એ એટલું તો સમજી હતી કે એ અહીં આવે છે. ઠીક ઠીક વખત રહેવા આવે છે, એ વાત સાચી હતી, પણ એ કોઈક હવે અપ્રકાસે એની સાથે ચોપાટ બેઠતો એના માટે પોતાના મોઢાભાષ કે બાપા સુદાં જોડે અધકોના નાનો દિવર જ નહોતો રહ્યો. લોકોએ ટોળકરી વાણીમાં એની જે સિદ્ધિઓ વર્ણવી હતી તેના કરતાં ય એની ખરેખરી સિદ્ધિઓ તો કયા મોટી હતી. એની નોંધો ને એણે મોકલેલ પરદેશી છાપાની કોપડીઓ વાંચીને એના મનમાં બીડે બીડે વસી ગયું હતું કે આ ભારતવર્ષમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જગતમાં કોઈક જગતસ્ત ઉદ્ધારપાત્ર—મહામલય થવાના પ્રવાહો ચાલી રહ્યા છે. જેમાં નાના નાના દેશો તણખલાંની જેમ કયાંના કયાં ય બીડી પડવાના છે. આ મહાન દાવાનળને બને તો શેકવા નહિતર ઉંચે નાથવાને માટે જે ગણ્યામોંઘ્યા સુભાગી માણસો અવિશ્રાંતપણે દોડધામ કરી રહ્યા હતા તેમાંનો એક એનો દિવર અમુત પણ હતો. એ વિશે એને બસે

કોઇએ એક શબ્દ ન કહ્યો હોય તોપણ એને રજમાન શંકા નહોતી.

એ ક્યાં સુધી ગોમાં શું કરવું તેનો વિચાર કરતી પડી હતી.

‘મોટીબહેન આજે તમિયન ખરાબર નથી ?’ એને કોઇક પૂછવું હતું.

‘નારે ના અરજી કાકા, અમરથી જ પડી હતી.’ એણે સામે બિન્દસ વૃદ્ધ ખેડૂતને કહ્યું.

‘તમે કહો કે ન કહો. શરીર લેવાતું જાય છે.’

‘એનો શું હરખ-શોક’ કહી એ બીજી ચમ્. બીજી થતાં જ એની નજર રહેજે આખી વાડી પર પડી. ફેવી હરીકરી વાડી હતી ! પેલા છોડાના આંખમાં કાગડાઓએ વસાહત બાંધી હતી. ધરા પરના રાવણા પર પણ બગલાંઓનું સંસ્થાન હતું. આ બાણીની ફૂલવાડીમાં મોરલાનો મેળો જામતો. ને એ બધાં ઝાડોની નીચે ખેડૂતા છોકરા-છોકરીઓ સાતતાળી સંતાકુકરી રમતાં હતાં. વીશ વર્ષ પહેલાંનો ખેર એને યાદ આવ્યો. એ અરજી ડોસા એને ધરા પર મળેલા. ગોરડા ને હરમા સિવાય એક ઝાડ આખા કોતરમાં નહોતું. ને ધરાનો ઉપયોગ કાળીઓ માઠાં મારવામાં કરતા. આજે એકે વ કાળીનું ઘર માંસાહારી નહોતું રહ્યું. કેળાં, પપૈયાં, ફેરી મળે તો માંસ ખાય કોણ ? કોના મતાપ હતા આ ? એના પિતાના. ને પિતાની આંખોએ વળગીને એ અહીં દસ વર્ષની ઉંમરે આવેલી. ને જેણે વગર જન્મનાએ ગોકુળ સરજ્યું હતું. તેની યાદ આવતાં એને ઝળઝળિયાં આવી ગયાં.

‘કાં બહેન એકદમ ?’ અરજી ડોસાએ પૂછ્યું.

‘કાકાં એ તો બાપા સાંભળ્યા’ એણે આંસુ લૂછતાં કહ્યું.

‘બાપા તને એજ સાંભળતાં હશે. તને તો ભગવાને સંભારવાની નવરસી ક્યાં રહેવા દીધી છે !’ પછુ હું તો હવે ધરડો થયો. આંખા તો મારો લખો સાચવે છે. એટલે હું તો ઝાડે ઝાડે ક્યાં કરું છું. ને

એકએક ઝાડ એનો અપ જપે છે, દિનરાત મને તો એ ને સત્યકામલાઈ સાંભળ્યાં જ કરે છે. આ તું મોટીતી એ ફૂલસ મેં ને સત્યકામલાઈએ ખેર દી સુધીમાં ખાડો ખોદીને વાવેલું હો ! તે દી હતી અગિયારશ. તને યાદ છે તું આંહીં દૂધ લાવેલી. ને તારે ને સત્યકામલાઈમાં કોને હાથે ફૂલસ રાપવું એનો ઝમડો થયેલો. તું કહે એ વાવે ને એ કહે તું વાવ, ખડું ને ? એ કહે હું વાવું તો ફળ ન આવે એવો હું કમનસીબ છું. ને તું કહે કે હું વાવું તો ઝાડને ફળ ન આવે. ઉવટે એએ એકમત થઇને વાવવાં કહેલું ‘ખડું ?’

‘પણ તમે વડેવા કે અમારે એએ એકહારે વાવવું—એક હારે ખૂળ વાળવી ને એક હારે પાણી પાવું તેવો તોડ કાઢેલો.’

‘શું કરું ત્યારે ? ના માને ત્યારે કાંઈ ગોતી કાઢવું નેહ્યે ? પછુ હું બહેન પછી સલકોમ-લાઇનો કાંઈ પતો લાગ્યો ? કાંઈ ખરખપર મળ્યા ? થાય છે કે એકવાર જતાં પહેલાં બાળી લઉં’ એને નેહ્યે. શું, એણે આ વાડીમાં કામ કયું ? કાંઈ કામ ? લખેશરીતો દીકરા પછુ ગામને પાવા નીરવામાં, ડોહું સીંચવામાં, પાણી તોડવામાં પાછું વાળીને નથી નેહ્યું. બાપાનું વેણ પડ્યું ને ‘સત્યકામ-લાઇનો હાથ હાથ્યા જ છે. અરે ! આ ઝાડેઝાડોને ક્રિતહાસ છે. એક કોળ ફૂટે ને હું ને બાપા ને સત્ય-કામલાઈ કાઢરવું નામ લઇને ટેકડા મારીએ. આ ચારેકારનાં કાળાં કહેતાં કે એ કોતરમાં બધા રૂપિયા નાખીને ભવાનો છે. ત્યાં શું થવાતું હતું. એના બાપનું કપાળ ? એટલે અમને વ કોકવાર વિમાસણ તો ચાતી પણ બાપાની હિમ્મત તો હેમાળા જેવી. એને કોણ કલાવે ? ને પડખે હતા સત્યકામલાઈ. ખસ. એ એક દસડો ખરો કટોકટીનો હતો. હવે તો ઝાડ ઉઝરી ગયાં છે. ધોરી રસ્તો પડી ગયો છે. નાનું છોકરું વ વગરકેરે હાથું જાય, હવે શું ? ‘પછુ હું’ બહેન, પછી સત્યકામલાઈના કાંઈ વાવડ મળ્યા ? થાય છે કે એકવાર એને મરતાં પહેલાં લાળી લઉં તો હું સાડું ? ભગવાન મેં સાચા દલથી ને ધરતી

માની ને ખાપાની ચાકરી કરી હોય તો આ એકે અખળખા પૂરી કરજે. આ ધરતીના સાચા ધણીને ભુકાવો વિના ભલે તો તો કું અવગતે જ ગઈને !'

અરજી દેસા આમે હવે અવરથાવાન ચવાથી એણુ ભાળતા હતા, ને આજ તો વળી ખાસ આખોને અદર ઉતારી દીધી હતી, એટલે એને ખખર નહોતી કે એમનો હાથ ળાધીને દોરી જતી શહિદીની આંખોમાંથી એમના વેણે વેણે મોતી જેવાં અશ્રુનિંદુ ટપટપ પડે જતા હતાં. એમની ઝોરડી આવનાં એ કહે 'હે' બહેન, આ અચ્યુતભાઈ આટલો બધો મલક ભગવા છ તો એમને ક્યાં ય સત્યકામ-ભાષ્ટને ભેટા નહિ થયો હોય ?'

કમળ પેતાને ડોલાવીને જળનિંદુઓ ખખેરી નાખે તેમ આંસુ ખખેરી શહિદી કહે 'અરજીકાકા તમારી ભોળાભાવની આસ્થા છે ને તમે સમજ્યા ત્યારથી પાપ કથું' નથી એટલે ભગવાન તમારી આશા કેમ નહિ પૂરી કરે ?'

'પણ બહેન તને કાંઈ વાવડ ?'

પરાણે દસીને શહિદીએ કહ્યું, 'એટલી જ ખખર છે કે એક દિવસે બહી આવીશ એમ છેલ્લે લખ્યું હતું.' કહેતી ગળે ભણું 'પણ ન રહેવાનું' હોય તેમ ઉતારણે ઉતારણે ધરમાં જઈ જાતી સાથે ઓશીકું દબાવીને પડે. રેખા દોડતી આવીને કહે 'ભણકું' વખતે ? કોઈનું' માને નહિ. કાકાજીને ઉપરથી બોલાવું ?'

રેખાને કપાટમાં શીશીઓ વીંખતી, હાંફળા હાંફળા મતી બેઈ ધીરેથી કહે, 'લાલી મા મા, તારી મોટી બહેન એમ મરી નહિ જાય. એની કુંડલીમાં તો લાંછું જીવવાનું લખ્યું છે. પેલા આવવાના છે એની તૈયારી કર.' ફરી ઓશીકા પર જાતી દબાવી કહે 'મારાથી પગથિયે પણ લેવા જવાશે કે કેમ ?'

રેખા એક પાલામાં દવા તૈયાર કરતાં કહે 'તને આ હૃદયરોગ થયો યાને લીધે ?'

'મારાં કરમે' કહી એણે દવા લીધી ને પડખુ ફરી ગઈ.

અરજીકાકાએ અનાયાસે સત્યકામને સંભારીને કેનાં કેનાં પડે ઉબેળ્યાં હતાં આજે ? રેખાને એ કેમ કહે કે આ હૃદયરોગ એને ક્યાંથી વળગ્યો ? એની પાસે આખું' ચિત્ર ખડું થયું. સત્યકામ એની સ્મૃતિમાં ભજનની કડીઓ મૂકીને મથાને ય ત્રણ વર્ષ પીતી ગયા હતાં. વચ્ચે એ સાવ લુપ્ત થઈ ગયાના સમાચાર આવ્યાને ય ધણાં મહિના થયા હતાં. ઝેરના ઘૂંટ જેવું વેધવ્ય લાઇને એ અચ્યુત જેડે આવતી હતી હજીમાં સૌ એના સુક્રમાર ચંદ્રેશ તરફ ભેંસેને કહેતાં હતાં.

'ભાઈ કળભુમમાં તો ભગવાને કાળજીવિનાનો થઈ ગયો છે. નહિતર કાંઈ આવો કાળો કાપ કરે ?'

'અણહા ! જાતી ચીરાઈ જાય છે.' કાંઈક કહ્યું.

એ તો મુંઝે મેંએ, અવનત મસ્તકે આ બધા ય સહાનુભૂતિનાં વાક્યોથી વિંધાતી બેસી રહી હતી. અખળા લોચણનું પદ એના ગળામાં આવી આવીને પાછું જઈ હતું.

છરે લાખા ખૂંદી રે ખમે માતા પૂયમીને

વાહી તો ખમે વનરાઈ

કંઠણ વચન મારાં સાધુમાં ખમે

નીર તો સામરમા સર્માં

ત્યા એણે સાંભળ્યું, 'કેની વાત થાલે છે ? લલિત ?'

એના કાન ચમક્યા. કેનો આ કંઈરવર ? જાંચું' બેનું. માણસો ખીચોખીચ હતા. પાટિયા ઉપર ને વચ્ચે ય બેઠાં હતાં. કેખાનું નહિ માત્ર સંભળાયું.

'કાંઈ સમવિધવા છે પડિતજી, અનાયાસે સદા-નુભૂતિ પ્રગટ થઈ જાય તેવું જ છે. બહે સરસ્વતીની મૂર્તિ.'

'લલિત, તારો ઉપમાદોષ છે. સરસ્વતી તો બલચારિણી છે. એને વેધવ્ય કેવું ?'

શહિદી ચમકી. ફરી એ જ કંઈરવર ? હવે એનાથી ન રહેવાયું. થૂંકના નિમિત્તે બીડીને તરત બેસી ગઈ. એ જ હતો. અગેઅંમથી મીઠપ વર્ધાવતો સત્યકામ. માત્ર એક જ ફેર હતો. આંખો નહોતી,

મેં પર શીળાના ડાઘા. શું શીળામાં ખોઈ હતી આંખો ?
 કે આ કોઈ ખીણું હતું ? એની આંખો છેલ્લા દસ
 દિવસના અપાર દુઃખથી હારી જઈને એને છેતરડી
 તો નહોતી ! હેમંતના છેલ્લા કલાકો જતા હતા
 ત્યારથી એ કોઈકને વહારે ધાવા પ્રાર્થતી હતી. શું
 ખરેખર, એ ધા સાંભળીને આવેલ હશે ? ભગવાને
 મોકલેલ હશે ? પણ હોય કેવી રીતે ? ને હોય તોય
 શું અપના ! કાણ એને ઝાળખે છે ? એ ય કેમ
 ઝાળખે ? કાણ કહે ? ને કાણ સાંભળે ? એના દેવામાં
 ચુંચાવા માંડ્યું, બધે હમણાં ખેલાંને ચમ્પ જશે. પણ
 મને સાવધાન ચમ્પ કશું, 'પણ એ જ છે એની
 ખાતરી શું ?' એને યાદ આવ્યું કે સત્યકામને ડામે
 ખમે લાક લાખું હતું. પડિતજી ઉઘાડે રીંદે એક
 પોતિયું પહેરીને જ બેઠા હતા. એ ફરી બીજી ચમ્પ ને
 નેમું; એના લાગ્યના લેખ જેવું લાખું લખમખતું
 હતું. એના પગ ખેસતા હતા—

પેટમાં આંકડી આવતી હોય તેમ બે પગ વચ્ચે
 માથું નાખી એ બેસી ગઇ. પોતે વિધવા ને એ અધ ?
 રૂઢન દમાવવા જતાં એના પડખામાં યજ્ઞ આવતું
 હતું. પણ પડિતજી કોઈની સાથે વાત કરતા હતા.
 'પરમ દિવસે હું બિપદીશ; જર્મનીમાં કેટલું રહેવાતું
 થશે તેની અત્યારે ખબર નથી. પણ યુદ્ધધર્મ વિષે
 ત્યાં જેટલું જાણવા જેવું હશે તે પૂરું કરીને જ આવ-
 વાની ઇચ્છા છે. તું પ્રમાદી ન થતો. અભ્યાસ અને
 વૈજ્ઞાન્ય વધારજો. ને સાથે સાથે થોડીક અંગમહેનત
 કરજો. તારું શરીર સાવ દૃખ્યું છે !'

ખોલવાની એ જ હલક, એ જ લદણ, આંસુ
 ઊઠી ગયા. એણે બિયું નેમું. પડિતજી બીજા ચમ્પને

પાટિયા પરથી સામાન ઉતારતા હતા. 'હવે નડિયાલ
 આવશે ને ? લલિત તૈયારી કર.'

'બસ અહીં જ બિતરવાના ?' રોહિણીના અંતરે
 ચીસ નાખી. 'સત્યકામ આમ તો બે, તારી બેડે જ
 હું બેઠી છું. હું રોહિણી, કુલંગા, પણ કેને કહે ?
 ને કાણ સમજે. માઠી અટકી. લલિતથી દોરવાતા
 પડિતજી નીકળ્યા. લોકો માગે આપવા હતા. રોહિ-
 ણીના પગ જૂલમાં એમનાથી કચરાઈ ગયો.

'કેનો પગ આવ્યો ?'

'એ તો પેલાં વિધવા બહેનનો પગ હતો.' લલિતે
 એમને પ્લેટફોર્મ પર ઉતારતાં કહ્યું.

'નામ પૂછતો લલિત, એમની ક્ષમા માગવી
 નોમ્યે.'

સીટી વાગી. માઠી ઉપડી. એવું હૃદય વિખાતું
 હોય તેવી આંકડીએ આવતી હતી. સહેવાતું નહોતું.
 એ ઢળા પડી. અચ્યુત બળે એને કહેતો હતો. 'રોહિણી
 લાભી !'

રોહિણીને એ રમરણે ય આજ ફરી એ જ હૃદય-
 યજ્ઞ બિપદ્યું હતું. એણે ખૂસ મારી, 'રેખા,' પણ
 બોલાઈ ગયું 'સત્યકામ.'

ચમકીને આભુજાણુ વિહળતાથી નેમું કે કોઈ
 હતું તો નહિ ને ?

એની આંખમાંથી ઝરઝર ઝરઝર દીપાં પડવા માંડ્યાં.

'ભગવાન નાનપણથી આજસુધીમાં ઘણુંય અધ
 ને અપંગની સેવા કરી છે. વધુ એકની સેવાની તક
 નહિ આપો ?'

અદાર માડીના પૈડાનો અવાજ આવ્યો.

ધૂમકેતુ

તત્કાલ શિલાના એ પૂતળાં બનાવનારો અફલુત હતો. એક વખત એને પોતાને પોતાનું પૂતળું કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એનું બનાવેલું પૂતળું નિર્જીવ છે એમ તો કોઈ, એના ઉપર હાથ મૂકે તો પણ માની શકે નહિ એવી અફલુત એની કારીગરી હતી.

એણે સાંભળ્યું કે જમરાબાના દૂત જ્યારે માણસને લેવા આવે છે, ત્યારે જમરાબાએ જે ચહેરો મોરો કહ્યો હોય એને જ એ ઉપાડી લાય છે બીજાને નહિ.

તત્કાલ શિલાના આ કલાકોવિદને જમરાબાના દૂતની પરીક્ષા કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એણે પોતાનું પૂતળું બનાવ્યું. જોનારા એ જોઈને ઘડીબર ભ્રમમાં પડી ગયા. મિત્રો-એને પોતાને જાણવાતાં પહેલાં પૂતળાંને સંજોગન કરવા માંડ્યા ! એટલું બધું એ હૂબહૂ હતું.

પછી તો એણે પોતાનાં એક પછી એક સાત પૂતળાં તૈયાર કર્યાં સાતે એવાં કે એક જૂઓ ને બીજું બૂલો !

એનો મૃત્યુદિવસ આવ્યો ત્યારે સાતે પૂતળાંને એક સરખી શય્યામાં એણે સુવાધા.

પોતે પણ પોતાની શય્યા ત્યાં જ કરી જે ઘડી અને પળે, નક્ષત્રશાસ્ત્રીએ એનું મૃત્યુ બાજ્યું હતું, બરાબર એ ઘડી અને એ પળ આવી ગયાં !

પોતાના મૃત્યુની એ હરપળે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. પણ કોણ બલે કેમ એનો કોઈએ જાણ જ પૂછ્યો નહિ !

વાત જમલોકમાં ચર્ચાવા માંડી. તત્કાલ શિલાના એક અફલુત કલાકોવિદે પોતાની

કલાથી, જમલોકના દૂતને પણ, ભ્રમણામાં નાખ્યો છે કોને લઈ બનાવો છે એ દૂતને બખર જ પડતી નથી. એક સરખા આઠ માણસમાંથી કોને હાજર કરવો એ જ એને સ્પર્ધા નથી ! એવા એક સરખા, નેણે નાકે ચહેરે મોરો, ચરે તલે તલમાં, આઠ માણસો સૂતાં છે !

‘જમને હંકાવનાર આ કલાકારની ચારે તરફ પ્રશંસા થઈ રહી ! તમામ દેવતાઓને પણ ભીડો છાનો આનંદ થયો ! એમને પણ -ભલે યુગ યુગને અતે, પણ એક સમયે તો, જમનું તેડું માનવાનું હતું નાં ? એટલે નિર્ણીત સમયમાં પણ વિપજનો પણ ફેર સહન ન કરનાર, જમ લોકની થતી આ અવલોકનાએ એમને સોને કાપસી -કૂટતા કરી દીધા ! ‘લેતો બંધ ડોસો ! એક વિપજ પણ વધારે એણે કોઈને કરવા દીધા ન હતા. એને પણ હંકાવનાર આજ નીકળ્યો નાં ? એક સાવિત્રી નીકળી હતી આજ એક આ બીજો મળી આવ્યો.’

યમરાજનું મોં સિવાઈ ગયું છે વિચાર કરી રહ્યા છે. પોતે સ્વયં તેડવા બંધ તો તો ચૌદલોકમાં બળભળાટ મચી બંધ નાં ? સ્વયં ‘તો, કોઈ અવતારી પુરુષને સંદેશે આપવાનો હોય, ત્યારે જવાનો નિયમ હતો !

નિયમનો એક દોરાવા ફેર પણ જમ-લોકની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળ મેળવી દે એ લોકની તો પ્રતિષ્ઠા જ અવિચળ નિયમ ઉપર !

અંતે એમણે બ્રહ્મની ઉપાસના આદરી. એ બ્રહ્મ-જે સર્વને ધી આપે છે, જે-શબ્દ

ને વાણીમાં શક્તિ મૂકે છે, જે તમામ સુસ્કે-
લીમાં માર્ગ દર્શાવે છે.

પ્રદ્યુત્તે એમના અંતરમાં આવીને માર્ગ
દર્શાવ્યો. ચમરાને દૂતને સૂચના આપી વળા-
વ્યો. તક્ષશિલાનાં એ કલાકારને જલદી હાજર
કરવા નિર્દેશ કર્યો.

દૂત એનાં પાશ ને શસ્ત્ર અસ્ત્ર લઈને
આવી નીકળ્યો.

જે ખંડમાં એક જ સ્વરૂપનાં આઠ માણસો
મૃત્યુની રાહ જોઈને પહ્યાં હતાં, ત્યાં એ આવ્યો.
ફરી ફરીને એમને જોવા લાગ્યો. એક રૂવા-
ડામાં તો ફેર હો! જિદગીભરતો કલાકારનો
શ્રમ એ જોઈ જ રહ્યો. લલભલાને મોંમાં
આગળાં નખાવે એવી અદ્ભુત એ કલા હતી.
બ્રમણમાં ને બ્રમણમાં એ ત્યાં ઊભો રહ્યો.
થોડીવાર એ પ્રમાણે એ ત્યાં ઉભો પછી
ધીમેથી, પણ કલાકારના કાન ઉપર અથડાય
એવો એક નાનો સરખો શબ્દ એણે કર્યો.
'હાં! છેવટે મળી આવી! મળી ગઈ... આ
એક ભૂલ રહી ગઈ છે!'

'ભૂલ? મારી? હોય નહિ!' કલાકારે
તરત સો ટંચના સોના જેવો આત્મચંદ્રાથી
ભરપૂર જવાબ વાળ્યો.

પણ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ! આ પ્રત્યુ-
ત્તરે એને સૌનાથી બુદ્ધો કરી બતાવ્યો હતો.
અને તરત જ દૂતનું કામ સંહેલું થઈ
પડ્યું!

તક્ષશિલાના આ કલાકોવિદે પણ એ પાંખ
જમલોડાને પણ મૂંઝવ્યાની આ કથા બ્યારે
પ્રચલિત થઈ, ત્યારે તરવસો જરાએ જરા અહ-
મને શી રીતે ગાળી નખાય એની આંટીવૂંટી
શોધવામાં પડી ગયા!

—કારણ કે એમને ખબર હતી કે, જમદે-
વની પાસે એને માટે મૃત્યુ નથી, જેને કાયા
વાણી મનમાં કયાંય અહમ્ નથી.

[૨૧]

એક જીવાન ઋષિકુમાર, મહા ઘોર અર-
ણ્યમાં, એકલો ચાલ્યો ભય છે. એને હુંડાવાની
બીક નથી. મૃત્યુનો ભય નથી. જીવનની બાજુ
કે એને પરવા નથી. એના અંતરનો કોઈક
અડગ વજનિશ્ચય જ એને આગળ ને આગળ
દ્વારી રહ્યો છે! ગોતમી નદીના તટ ઉપર
આવીને એણે આસન લગાવ્યું.

નદીમાં નાહવા માટે અસંખ્ય સુંદરીઓ
આવે છે. જેમને જોઈને મહા ઋષિઓનાં ચિત્ત
ચલિત થઈ ભય, એવી વિલાસકોડા હરદોજ
અને હરક્ષણે આ નદીનાં જળ નિહાળી રહ્યાં
છે. કેટલી એ ભરયોવન ભરી નારીઓનાં,
સૂર્યને પણ જોવા ન મળે, એવાં અગઉપાંગ
ઉપર નજર માંડતા, જલકોડા શોખીનોનાં
ઢાળેટોળાં ત્યાં રમડે છે-પણ જેણે એક જ
ધ્યેયને પોતાનું બનાવ્યું છે, એ જીવાન ઋષિ-
કુમારે, આ લીલાને, પોતાનાં તપની પરીક્ષા
માટેની આવશ્યક સામગ્રી તરીકે, પોતે જ
સ્વીકારી લીધી છે. એટલે એણે તો ત્યાં જ ધામા
નાખ્યા અને ભગવાન શંકરનું એકધ્યાની
તપ આદર્યું. એણે પોતાના મનને બાજુ મૂ-
કીમાં પકડી લીધું. એવી ઉચ્ચ ઉપાસના એણે
શરૂ કરી. બ્યારે ભગવાન શંકરે દર્શન આપ્યું,
ત્યારે ઋષિકુમારે કહ્યું: 'આ નહિ, ભગવાન
આ નહિ, મારે તો એ રૂઢરૂપ જોવું છે, જે
સર્વનો વિનાશ કરે છે, જે ભય છે, પણ જે
ભયંકર છે, મારે તો એ રૂપ જોવું છે. મારે
વરદાન પણ એની પાસે જ માગવું છે! મારે

આ મંગલ રૂપનું કામ નથી !'

‘પણ અલ્યા ! એ તરુણ ! તારી આ ઊગતી જુવાની અને મારા એ ભયંકર રૂપના દર્શનની તને તાલાવેલી લાગી છે એ શું ? એ રૂપ તો કોઈ સમયે માટે છે ! એ તો સર્વનાશની આગાહી રૂપ છે.’

‘હા પ્રભુ ! પણ જનમજનમાંતરમાં ન જુલાય એવી વૈરની તૃપ્ત મારે કરવાની છે. એટલે તો મારે એ રૂપની ઉપાસના છે !’

જુવાન ઋષિકુમારના વજબર દિલને નિહાળીને જેમનું અંતર મંદ મંદ હસી રહ્યું છે. એ ભગવાન શંકરે, સહેજ હસીને જુવાનના માથા ઉપર પ્રેમભર્યા હાથ મૂક્યો : ‘તારું નામ શું ઋષિકુમાર ?’

‘પિપ્પલાહ !’

‘ત્યારે તો તું ઋષિ દધીચિનો પુત્ર ?’

‘હા પ્રભુ !’

‘કોઈને નહિ ને તને આ સૂચું ?’

તારા પિતાએ તો બીજાને માટે જીવન માયું હતું, કોઈ નહિ ને તું બીડીને, રૂદ્રરૂપની અભિલાષા સેવી રહ્યો છે ?’

‘મારા પિતા દધીચિને છળકપટથી મારાવામાં આવ્યા. મારી માતા પ્રાતિવેથીએ મારા જન્મ સુધી રાહ ભેઠ, અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. અને મીતાએ વનદેવતાની સંભાળમાં સોંપ્યો. પીપરનાં પાન ખાઈને હું મોટો થયો. મારું નામ પાડનાર કોઈ જ મળે નહિ ! મારું નામ પણ જનતાએ જ અકસ્માત ઉપાડી લીધું પિપ્પલાહ ! આજ હવે મારે વેર લેવું છે. મેં રૂદ્રરૂપની ઉપાસના એટલા માટે આદરી છે. મારે એ રૂપ જોવું છે ! વરદાન પણ એની

પાસેથી જ લેવું છે !’

‘તું એ જવા દે, પિપ્પલાહ ! હું તને સ્વર્ગમાં દેવસભામાં સ્થાન અપાવું !’

‘દેવસભા ? અરે ! એ તો દસ્યુઓ છે દસ્યુઓ, હું એમને તો હણી નાખવા માશું છું !’

‘તો તું કૈલાસમાં આવ. હું તને મારે કુબેર ભંડારી બનાવું !’

તરુણે હસીને કહ્યું : ‘વૈભવ મારે ભોવો નથી. અને ભોતો પણ નથી. મારે તો ભયંકરતા જોવી છે !’

ભગવાને પિપ્પલાહની વૈરલાલસાની ઉગ્રતા ભેઠ. એને કોઈ હવે વારો શકે તેમ નથી, એ પણ ભયંકર : એનો પાઠ એ પોતે જ શીખશે, એમ વિચારીને અત્યંત શાંતિથી એમણે કહ્યું : ‘ત્યારે જો બેટા ! એ રૂપ તો યુગનો નાશ થવાનો હોય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે ઘેર ઘેર માનવને માનવ ભરખી ભવાની બૂખ ભળે છે, અગ્નિદાહ, જલક્રીડા જેવો લાગે છે ! ત્યારે માતા, સ્ત્રી, ભગિની, નારીતું કોઈ રૂપ પવિત્ર રહેતું નથી. ત્યારે રાક્ષસ ને પિશાચ માણસ કરતાં વધારે માયાળુ જળાય છે. પિપ્પલાહ ! તારે એ રૂપ જોવું છે ?’

‘તરુણ ઋષિકુમારે વજબર નિશ્ચયથી કહ્યું : ‘હા, ભગવાન ! મારે એ રૂપ જોવું છે. મને ભ્રમદગ્નય જગતોદ્ધારક લાગે છે !’

‘ત્યારે જો તરુણ ! એક દિવસ ભયંકર અગ્નિની શિખા જેવું મારું ત્રીભું નેત્ર તારા અંતરમાં તને દેખા દેશે-ત્યારે જે સામર્થ્ય તું મળે છે, વૈરતૃપ્તિના આનંદનું, એ સામર્થ્ય તને મળશે. પણ બેટા ! એમાં આનંદ નહિ આવે હો !’

‘મારે આનંદની ખેવના પછુ નથી. મારે તો કેવળ વેરનું વેર લેવું છે ! જેમણે દધીયિ જેવા પિતાને હણ્યા, મારી માને અગ્નિપ્રવેશ કરાવરાવ્યો—એમને મારે હણવા છે. પછી એનું પ્રશિષ્ઠામ ગમે તે હો !’

‘ભગવાન શંકરે, એની ઉચ્ચતાનો મંદમંદ હસીને જાણે કે ઉત્તેજક સ્વીકાર કર્યો, અને પછી પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયા.

પછી એક દિવસ પિપ્પલાદને, અંતરમાં, ભગવાન રૂદ્રના ત્રીજા નયનનો સાક્ષાત્કાર થયો. જાણે કે એવી અગ્નિશિખા ત્યાં પ્રજ્વળવાની રહી છે કે જેને કોઈ સમાવી શકે નહિ, જેને કોઈ જોઈ શકે નહિ, અને કોઈ જાણી શકે નહિ.

રૂદ્રના એ ત્રીજાનેત્રમાંથી સર્વલક્ષી મહા-કૃત્યા પેદા થઈ સર્વનાશકરી એ શક્તિએ તો ઉત્પન્ન થતાં જ માગણી કરી: ‘કેનો નાશ કરવો છે બોલો ? વિનાશ એ મારો ધર્મ છે. એના વિના હું તો એક ક્ષણભર પણ રહી શકું નહિ. કેનો નાશ કરવો છે બોલો !’

પિપ્પલાદે કહ્યું: ‘તમામ દેવોનો નાશ કરો !’

અને તંત્ર જ શક્તિએ તો પહેલપહેલાં જ પિપ્પલાદને પકડ્યો.

‘અરે ! મારો નહિ-દેવોનો નાશ કરો !’

‘પણ એ માટે માણસનો પણ નાશ કરવો રહ્યો. દેવત્વનો અંશ પણ ન હોય એવો કોઈ માણસ જ નથી !’

ઋષિકુમાર તો સાંભળીને મૂંઝો જ થઈ ગયો. કૃત્યાને જવાબ આપી શકતો નથી. કામ પણ સોંપી શકતો નથી. સર્વલક્ષી

અગ્નિની કરાલ જિહ્વા જેવી એ, એની પાસે માગણી કરી રહી છે: ‘કેનો નાશ કરવો છે ? બોલો !’

પછી પિપ્પલાદે ભગવાન શંકરના મંગલ સ્વરૂપની પ્રાર્થના માંડી.

થોડીવારે એના અંતરમાં પ્રકાશ થયો: પિપ્પલાદ ! ઋષિકુમાર ! મેં તો તને—પ્રથમથી જ ચેતાવ્યો હતો. ભયંકર વિદેવથી પ્રેરાઈને, જે વૈરનો અગ્નિ સચેત રાખવા માંગે છે, એણે પોતાનું જે કાંઈ થોડું ઘણું દેવત્વ હોય, તે પહેલાં અગ્નિમાં હોમ્યે જ છૂટકો છે. કૃત્યા, એટલે પહેલાં તારો નાશ કરશે—અને પછી તારી આજ્ઞા પ્રમાણે સૌનો નાશ કરશે !’

‘ત્યારે તો દેવાધિદેવ ! મારે એવો આપ-ઘાત કરવો નથી !’

‘દ્રેષ તમામ—આપઘાતને પંથે જ દોરે છે, ઋષિકુમાર ! દ્રેષનો અર્થ જ આપઘાત !’

‘ભગવાન ! ત્યારે તો હવે આ કૃત્યાને શમાવો ! મારે એવું વેર લેવું નથી—કે જેમાં છેવટે હું જ ન હોઉં !’

છેવટે ભગવાન શંકરે પાંચ નદીઓ દ્વારા એ કૃત્યાને સસુરના વડવાગિરમાં શમાવી.

[૨૨]

એક કુસ્તિભ સંત ઈમામ ધીઝાલીની કથા છે. પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનમાં એ વિદ્યા-મય બની ગયા હતા. રાત્રે થોડી રાત સુધી દીવો કરીને બેઠા વિદ્યાભ્યાસ કરતા જ હોય ! એક સમયની વાત છે. અતિશય શ્રમથી યાકીને તે પોતાના દીવા પાસે જ આંખો મીંચી ગયા. ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ.

થોડીવાર થઈ ને એમને એક સ્વપ્ન આવ્યું.

સ્વપ્નમાં જાણે જવાબ ખીજર-ધ્રુમ માત્રના ફિરસ્તો-એને ખોલાવી રહ્યા હતા: 'ઘીઝાલી! જાગી જાઓ, જાગી જાઓ, દુનિયાના તમામ ધર્મો, તમામ વિદ્યાઓ, તમામ જ્ઞાનભંડારો, હું તમારા માટે તમને ભેટ દેવા આવ્યો છું! હવે જાગીને ચોડી રાતનાં જાગણ તમારે કરવાં નહિ પડે હવે કાંઈ વાંચવું નહિ પડે હમણાં હું સમગ્ર તમને ભેટ આપી દઉં છું!'

પણ જવાબ સાંભળીને તો ફિરસ્તો ઠંગ થઈ ગયો: 'મારે કોઈ ભેટ સોગાદનો ખપ નથી મારે તો અહેનત કરીને ધ્રુમ હાથ કરવો છે!'

'ત્યારે?'

'આ દીવામાં વધુ ને વધુ તેલ મળ્યા કરે એવું કશો-ખીજી બધું હું કરી લઈશ!'

[૨૭]

નેપાળની ભૂમિ ઉપર કાષ્ઠમંડપ [ખટ-મંડુ] માં આજ માણસમાં માર્તા નથી. ઠેર ઠેરથી પહાડી શુરખાઓ, નેપાલીઓ અને નેવરાઓ જિતરી આવ્યા છે પ્રાક્ષણો હાજર થયા છે. ફૂલોના ઢગલા પડ્યા છે. ખાત મુહૂર્તની જલ્લયની ઘડી ઉપર રાજભેષીઓ રાહ ભેઘને બેસા છે.

એક મહાનમંદિર બાંધવાનો નિર્ણય થયો હતો. અને એ મહોત્સવમાં જાગ લેવા માટે જનતાના આટલાં ટોળાં આજે બેસરાયાં હતાં

સૈનિકો, સેનાપતિઓ, પ્રધાનો, રાજ-રાણાઓ, તમામ આવી ગયા હતા માત્ર નેપાલમહારાજ ભૂપતિમહાના આવવાની વાર હતી.

સાના મનમાં એક જ વિવેકી વિચાર ધમી

રહ્યો હતો: 'મહારાજ આવે, એમનો હાથ જરાક ઈંટને અડી જાય, એટલે બસ મુહૂર્ત સચવાઈ જાય. સૌ રાજકર્મચારીઓ એ ચિંતામાં જ પડ્યા હતા. મુહૂર્ત ચાલ્યું ન જાય-એની જ સૌને પડી હતી.

એટલામાં તો રાજપુરોહિતે અવાજ કર્યો: સમય થઈ ગયો હતો.

પણ મહારાજ ભૂપતિમહા-એનો હજી કયાંય પત્તો ન હતો.

રાજરાણાઓ, સેનાપતિઓ, જાંચાનીયા થાવા માંડ્યા. નજર ખોડી ખોડીને જોવા માંડ્યા. પણ હજી કયાંય રાજસવારી દેખાતી ન હતી. 'રાજપુરોહિતે ફરીને કહ્યું: 'સમય થઈ ગયો છે. હવે વખત નહિ રહે!'

બરાબર 'એ જ વખતે એક સાદો શુરખા જેવો જણાતો માણસ, માથે ઈંટોનો સૂંઢલો લીધો છે, અને રાજપુરોહિત ગોરની સામે આવીને બેસો રહ્યો.

પુરોહિતે બે એ જોયું અને એ તો દિંગ થઈ ગયો. કર્મચારીઓમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ તમામ રાજપુરોહિતો ઉતાવળા આકળા થઈ ગયા. મહારાજ ભૂપતિમહા પોતે જ માથે ઈંટોનો સૂંઢલો લઈને ત્યાં બેસા હતા.

'રાજપુરોહિત મહારાજ! દેવો, હું પણ સાચવવા આવી ગયો છું...'

'અરે પણ મહારાજ! મહારાજ....!'

'મંદિર ભગવાન અંદ્રોલોચીયરનું બાંધવાનું છે, પુરોહિતજી! કોઈ મદ્રાન બાંધવું નથી. મારા ને તમારાં સોના છોકરાં, જે એમને રક્ષશે તો એ એમને રક્ષશે નહિતર-આપણે મંદિરો બાંધ્યા કરીશું, ને તોડવાવાળા તોડ્યા કરશે આની પાછળ-મરવાવાળા

ઊભા થાય માટે આ મંદિર ખાંધવું છે! લ્યો, હવે વળતે જાય છે !

અને પછી તો તમામેતમામ માણસો, ત્યાં ઊભેલાં તમામ, મંદિરના કામમાં લાગી ગયાં !

[૨૪]

વારાણસી નગરીમાં આજે મહોત્સવ છે. કાશીરાજની વિદ્યાસભામાં દેશપરદેશના અનેક વિદ્વાનો આવવાના છે.

એક મહાન પ્રશ્નનો આજે નિકાલ થવાનો છે.

અત્યાર સુધી માણસજાત જેની શોધ કરી કરીને થાકી છે, તે 'શાંતિ' ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં રહે છે, શી રીતે મળે છે, કેને એની પ્રાપ્તિ થાય છે—એ તમામેતમામ આંદીધૃટીભર્યા પ્રશ્નોની આજે છણાવટ કરી નાખવાની રાજધોષણાએ સૌ નાગરિકોને આકર્ષ્યા છે.

શાંતિનો શોધમાં પડેલાં, અનેક માણસો, એ પરમસત્યને જલંદરીથી જાણી લેવા માટે, ઉપરતળે ધર્ષ ગયાં છે. સૌને તાલાવેલી લાગી છે. શાંતિનો કોઈ દુઠ્ઠો રાજમાર્ગ આજની વિદ્વદ્ધપરિષદમાંથી મળી રહેવાની એમને આશા જન્મી છે. સૌને શાંતિને જોઈએ છીએ.

રાજમહાલયના યોગાનમાં માણસો તો ખાતાં નથી. અંતે કાશીરાજ આવ્યા. રાજપુરોહિત આવ્યા, પંડિતો આવ્યા.

વિદ્યાસભા ભરાણી. એક બાબુ દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો એકા છે. વિચક્ષણને વિદ્વાન રાજમંત્રીઓ ત્યાં છે. શ્રેષ્ઠીઓ આવ્યા છે. નગરજનો છે. સામાન્યજનો પણ વિદ્યાસભાના

વાદવિવાદ સાંભળવા લેગા થયા છે. નગરનો નારીસમુદાય આવી પહોંચ્યો છે. વિદ્યાસભાનો આનંદોત્સવ આખી નગરી જાણે કે માણી રહી છે. નગરની વારાંગનાઓ પણ, વિદ્યા-ચતુરાર્ધમાં, કોઈનાથી ગાંજી જાય તેમ નથી. એ પણ ત્યાં આવી છે. રંગમંચ ઉપર શાંતિના માર્ગની, વિદ્વાનોએ પણ મહાશાસ્ત્રોમાંથી શોધી ચલાવવા માંડી છે.

એક એક વિદ્વાન બોલે છે—અને આખી સભાનાં મસ્તક ધૂણી જાય છે. એની જ વાત સાચી લાગે છે !

આજે વાણીની શી છટા ત્યાં ઊભરાય છે! વાદપ્રવાહની કેવી કેવી અરબલિત ધારા વહી રહી છે! તર્કશાસ્ત્રની તેરતેર વરસે પણ ન ઊઠેલે, એવી શી શી રમત એમાં દેખા દે છે! વેદ વેદાંગ ઉપનિષદ ન્યાયની રમણીય સૂક્ત-વલ્લિઓના અજબ ઘોષથી વિદ્યાસભા આખી ગાજી રહી છે !

શાંતિનો માર્ગ—સૌશાંતિનો માર્ગ—શોધી રહ્યા છે ! પિથાચ સિવાય બીજા કેને શાંતિ ન જોતી હોય ?

પણ વિદ્વાનોની વાદછટામાં જો એ રહેતી હોય તો તો એનો એ ધડીએ જ જન્મ થાય એટલી ભારતી આજે ત્યાં વિલસી રહી હતી !

શાસ્ત્રાર્થમાં હોય, તો કોઈ શાસ્ત્રનું દુષ્ટાંત બાકી રહ્યું ન હતું. વાણીદેવતા પોતે જ, આજે ત્યાં, પોતાના શરીરના આ રૂપને જોવા માટે, જાણે ખડે પગે ઊભી રહી ગઈ હતી !

ગહુ ગહુ વાદવિવાદને અંતે રાજપુરોહિતે ઘોષણા કરી અને વિદ્વાનોનાં રાજમંત્રીઓનાં, દેશવિદેશનાં પંડિતોનાં, શ્રેષ્ઠીઓનાં, વહન ઉપર

આનંદની એક ઝલક આવી ગઇ. કોઇ મહાસત્યની પ્રાપ્તિનો અજ્ઞાન સંતોષ ત્યાં પ્રગટી જાઠ્યો અનેકનાં માથાં ડાલી ગયાં. કેટલાય માણસોના મોંઆથી હર્ષનો અવાજ આવ્યો. કાશીરાજ પોતે, નતમસ્તકે, કોઈ દેવીપ્રસાદ મેળવતા હોય તેમ, એ વાણી ઝીલવા તત્પર થઈ રહ્યા. સત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હોય તેમ અસંખ્ય નારીઓના નેણુમાંથી આનંદનાં આંસુ વહેવા માંડ્યા !

છેવટે, કોઇને નહિ ને આ વિદ્યાસભાને સત્ય મળ્યું હતું.

છેવટે કાશીરાજની વિદ્યાસભામાં, ક્યાંય નહિ ને આ વિદ્યાસભામાં, સત્ય આનંદ હતું !

સભાની એવી દિગંતવ્યાપી કીર્તિનો ગોરવ અનુભવતાં વારાંગનાઓને પણ રોમાંચ થયો.

‘નગરજનો હો !’ રાજપુરોહિતે ઘોષણા માંડી : ‘મહારાજ કાશીરાજની વિદ્યાસભાને જે સત્ય આંહી પ્રાપ્ત થયું છે તે આ છે.’

‘શ્રુયતામ્ શ્રુયતામ્’

‘શાંતિનો માર્ગ’ રાજપુરોહિતનો ગભીર અવાજ સંભળાયો : ‘અનેક શાસ્ત્રમંથનને અંતે, વિદ્વાનોએ એ શોધી કાઢ્યો છે. હું તમને એ સંભળાવું છું. શ્રુયતામ્ શાંતિ, વેદાભ્યાસથી મળે છે ! વેદાભ્યાસીને એ પ્રાપ્ત થાય છે !, વેદાભ્યાસમાં વસનારી એ વસ્તુ છે’

‘જય હો વેદાભ્યાસનો !’ એક મહાઘોષ જાઠ્યો. અને એના ધ્વનિના પડઘા રાજમહાલયના ગગનચુંબી ગુંબજોમાંથી જીપડ્યા.

પણ એ પડઘા શમે ન શમે તે પહેલાં, તપસ્વી જેવા જણાતા એક જુવાનિયાની કાંસાના સ્વચ્છ રણુકા જેવી, અક્ષરે અક્ષરમાં અભિગુહ્ય વાણી સંભળાણી.

‘કોણ આ કહે છે ? આ ખોટું છે !’

‘કોણ એ બોલ્યું ? કોણ છે એ ? કોણ એ ?’

‘કેવે છે એ ? ક્યાંનો છે ? શું છે એને ?’

સભામાંથી આવી રહેલી પ્રશ્નોની પરંપરાએ જુવાનને જરાક ચંભાવી દીધા. પણ એ શમતાં જ એનો સ્વચ્છ રણુકો પાછો ફરીને સંભળાયો : ‘સજ્જનો ! વેદાભ્યાસથી શાંતિ ન મળે. વેદાભ્યાસથી જ્ઞાન મળે. કર્મકાંડથી પણ શાંતિ ન મળે એનાથી કામચલાઉ રાહત મળે. શાંતિ તો, એક જ વસ્તુમાંથી આવે છે. જીવનના સંયમમાંથી.’

‘બેસારી દો એને ! કોણ છે એ ?’ પાછા અવાજ શરૂ થયા. પણ રાજપુરોહિતે હાથ લાંબો કરતાં જ, એક કાંકરી પડે તો પણ સંભળાય એવી, અવાજવિહીનતા તરત ત્યાં ફેસાઈ ગઈ. સભા આખી ચિત્રવત્ બની ગઈ હતી.

રાજપુરોહિતે કરડી આંખે, જુવાનની સામે જોયું એણે એને નખશીળ નીરખ્યો : માપી લેવાનો હોય તેમ. એને જુવાન તેજસ્વી જણાયો. એકદમ થેલ પાઇ જાય એમ લાગ્યું નહિ

‘કોણ છે તું ?’ રાજપુરોહિતે પૂછ્યું, ‘વેદનિંદાનો દંડ દેશનિકાલ છે, ખબર તને ?’

‘મેં વેદની નિંદા કરી નથી.’ એણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘વેદવિદ્યા શું આપી શકે એટલું જ મેં તો કહ્યું છે. વેદવિદ્યા કે કોઇ પણ વિદ્યા, જ્ઞાન આપવું એ વિદ્યાનો ધર્મ છે. પણ જ્ઞાન, શાંતિ ન આપી શકે !’

‘ત્યારે કોણ તું આપે ?’ સભામાંથી

રાજપુરોહિત જેવા રાજપુરોહિતની વાણીને
ખેલતાં અટકાવી દીધી હતી ? કોણ છે એ ?
કોઈ દુરમન દેશને છે ?

અને કોણ બાલુ કયાંથી, કોઈ અજ્ઞાત
ખૂણેથી, અવાજ આવે છે : ‘અરે ! આ તો
પેણે-એને તમે નથી જોળખતા ? એ તો...
.....’ અને વારાંગનાઓનો સમૂહ હસી
હસીને અંદરોઅંદર તાલી લેવા માંડે છે !
‘અરે આ તો...એ !’

તે દિવસે મધ્યરાત્રે શાંતનિયામાં, નક્ષત્ર,
તારા અને ચંદ્રના રમણીય રજતપટ નીચે,
રાજપુરોહિતની માટિકાનાં ઉધાનપુષ્પો પણ
એકબીજા સાથે એ જ ગોષ્ઠિ માંડી બેઠાં છે :
‘અરે ! એ તો એ-પેણે xઉદાલક !’

‘પણ એ છે કોણ ?’ પારિભ્રમે કહ્યું.

‘ખેલતાં નહિ-ખેલતાં નહિ-એ આ
રસ્તે જ આવતો લાગે છે !’ જૂઠ્ઠાએ કહ્યું.

‘શાંત પાપમ્ શાંત પાપમ્’ મોગરાની
ફૂલવાણી સંભળાણી : ‘જેવા અગેમીની વાત
કરીને રાજપુરોહિતની પુષ્પવાટિકાને અલ-
હાવો મા. એની મા કોણ છે એ કોને ખબર
છે ? અને પિતા ?’

‘શાંત પાપમ્ શાંત પાપમ્’ ધતૂરાની
તીમ સુગંધીનો રણકો આપ્યો : ‘કેટલીક વસ્તુ-
ઓ ન ખેલવામાં અધર્મ છે. ને ખેલવામાં
ધર્મ નથી એમ કોઈ કહેતું નથી એવી આ
વસ્તુ છે. દુનિયામાં હજી માળાપ વિના છોક-
રાઓ આવતાં થયાં નથી, એટલે એને મા પણ
છે અને બાપ પણ છે ! અને એ આ નગ-
રીમાં જ છે ! પણ જોલો મા-શાંત પાપમ્’

x આ ઉદાલક, વપનિવદના ઉદાલકો જુદો, બલક
કથાનો છે.

‘નગરીમાં જ છે ? કોણ એ ? કોણ ? શું
એમનું નામ ?’

અચાનક એક પંખી વાડીમા ઊડ્યુ અને
ફૂલ તમામ એકદમ શાંત થઈ ગયાં

પણ અરે ! આ શું ? રાજપુરોહિતવાટિ-
કાને દારે અત્યારે આ કોણ બેઠું છે ? એક
નારી અત્યારે કોની રાહ ભેટી ઊભી હશે ?
કોણ હશે એ ?

વાટિકા તરફ અત્યારે આવી રહેલાં જુવાન
ઉદાલકનાં પગલાં ત્યાં કેમ થોડીવાર થોડી
ગયાં ? કોણ હશે એ નારી ? અવશું કંન વતી
એને એ ખેલાવી કેમ રહી છે ? અને એ શું
કહી રહી છે ?

સાંભળો તો !

‘મે’ તને ત્યાં, ભરસામાં અવાજ ભેંચો,
અને ઉદાલક ! માડું હૃદય હાથ ન રહ્યું. ઘેર
જઈને મે’ માડું હૃદય ખાલી ખાલી કરી
નાખ્યું પણ રે ! એમાં તો જીવનભરનો શોક-
સાગર આજ ઊભરાણો છે ! ખાલી કરુ છું ને
બીજી શોકવાણી એટલી જ આવે છે ! અરે ! તારે
અવાજ થઈ બાવું પડ્યું ? રે ! દુર્ભાગ્ય !’

‘પણ કલ્યાણી ! તમે-તમે કોણ છો ?
આંહી કેમ બેસાં છો ?’

‘હું જ-એ’ તારી અભાગી જનેતા છું,
ઉદાલક ! જેતુ નામ તારે છુપાવવું પડે છે !’

‘પણ અરે ! શું મારે મા છે ? મે’ તો
તમને કોઈ દી દીકાં નથી ! અને તો માના
ખોળાનું લાન જ નથી !’

‘કારણ કે મે’ જ અભાગીએ તને જનેતા
સુખથી વંચિત રાખ્યો છે, બેટા !’

‘મા ! એવું તમે....’

‘કેમ આચર્યું?’ કારણ કે આચરવું પડ્યું. હું તો રહી આ નગરી વારાણસીની, એક આમાન્ય વારવનિતા. અને તારો જનક તો નગરીનો શ્રેષ્ઠતમ જન !’

‘શ્રેષ્ઠતમ ? કોણ છે એ ?’

‘જેના ચરણમાં રાજરાજેન્દ્રોના સુગટ પડે છે, ઉદાલત ! એટલે તો મેં તને છુપાવ્યો. મારી બાતને છુપાવી. એ શ્રેષ્ઠતમ નરને પણ આજ હી સુધી છુપાવ્યા. પણ આજ તો રે ! તારી ભરસામાં થયેલી અવહેલના, મારાથી દેખી શકાઈ નહિ ! તું-બેટા ! શું તારો ધતુ-ધટકારવી શખ્તોચ્ચાર હતો ? હું તો એ સાંભળી જ રહી, અને ત્યાં ખુલામાં બેઠી બેઠી માથું ઢાળીને આંસુ સારતી એનો આત્મ-શ્રદ્ધાભરપૂર રણકો સાંભળી જ રહી ! શું એમાં તેજસ્વિતા હતી ! પણ અધિકાર અન-ધિકારે તને મૂંગો કર્યો ને હું છળી બિડી !’

‘પણ મા ! ત્યારે તો તમે એ શ્રેષ્ઠતમ નરને જ પ્રગટ કરી દો !’

‘બેટા ! ના રે ! એ અમારું નારીજગ-તાનું સત્ય નથી. અને એ અમારું સત્ય કોઈ હી જાનવાનું પણ નથી. શ્રેષ્ઠતમ જન ભલે અધિકારમાં વિલીન હો. એનું અધારું એને ગળી જાય. મારે તો આટલું ખસ છે. મારા પુત્રનો અધિકારી જય ટકારવ હો !’

‘પણ તમે અત્યારે ક્યાં જઈ રહ્યાં છો મા ?’

‘હું તો બેટા ! મારા આવાસના, સાતે સાત માળની, દરેકેદરેક બારીમાંથી આજે તારા માર્ગની; પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. જ્યારે તું નગર બહાર જઈને, ઉદાલતો એ જ વૃક્ષ નીચે ચિત્તિત શોકાતુર જેવો બેઠો; જે વૃક્ષ નીચે મેં

પહેલવહેલાં, તારા પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનનો નિર્દેશ, એ શ્રેષ્ઠતમ માનવને એક અધારી એકાંત રાત્રે કર્યો હતો, અને વિશેષ કાંઈ નહિ તો, આવ-નાર શિશુને, અધિકારજનને એક જરાક આધાર મળે માટે, કોઈ પિતા પિતામહનું નામોઆચાર આપવાની વિનંતિ કરી હતી. તું એ જ ઉદાલવૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો, જે વૃક્ષ ઉપરથી તારું નામ ઉદાલત સાબવાનું એ શ્રેષ્ઠતમ પુરુષે અને સૂચ્યું હતું. એના કોઈ પિતા પિતામહ ને સાત ગોત્રના જન સાથે પણ તારો સંપર્ક સધાય એમાં એમને કલ્યાણ દેખાયું એટલે ! પરંતુ ત્યારે જ મેં તારો ભય નીરખ્યો. અને આ એક મામૂલી ચીજ એની પાસેથી મેળવી લીધી. આજ, જ્યારે તને સંધ્યા સમયે આ રસ્તે આવતો બોલ્યો, ત્યારે એ વસ્તુનો વારસો તને સોંપવા માટે હું આંહી દોડતી આવી છું. આ રહી-એ નામમુદ્રા લે !’

ઉદાલતે એ નામમુદ્રા હાથમાં લીધી અને એ ચમકી. બિડ્યો. એમાં જડેલા તેજસ્વી હીર-કમળિના પ્રકાશે નામ સ્પષ્ટ વંચાતું હતું !

‘અરે ! મા ! આ છે....મારા જનક ?’

‘હા બેટા !....તારા અધિકાર મેં તને સોંપ્યો છે ! અને હવે તારા સત્યનો વિજય હો !’

અવગુઠનવતી એ નારી જે કણમાં જ ત્યાંથી અદશ્ય થઈ ગઈ.

આજની રાજસલાનો રંગમંચ રાજપુરા-હિતને આકરો પડી ગયો હતો.

એની પ્રતિષ્ઠાને ઘા કરનાર આ જુવા-નિયો કોણ છે એનો તાગ મેળવી લેવા એણે ક્યારનું શુપ્તચરોને કહી દીધું હતું. અત્યારે

સોનેરી દીપિકાઓની મુગ ધલહરીવાળા તેજસ્વી પ્રકાશમાં, એક મુખાસન ઉપર ભેસીને એ સમાચારવાહકની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

એના કાને ધીમા પગલાંનો અવાજ આવ્યો :

‘કોણ ?’

‘એ તો હું-હું !’

‘અરે ! આ તો એ રાજસભાવાળો જુવાન પોતે જ-કદાચ હવે પ્રાચીન કરવા આવ્યો હશે.’ પુરોહિતને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેણે હાથ લંબાવીને સહેજ ઈશારતથી, ઉદાલતની પાછળ એને રોકવા માટે ઉતાવળે દોડ્યા આવતા પ્રતિહારીને થંભવી દીધા. દેખીતી રીતે પ્રતિહારીની નજર ચૂકવીને એ આંહીં આવી પહોંચ્યો હતો.

‘કેમ કોણ છે તું ?’ પુરોહિતે ગર્વથી પૂછ્યું : ‘મારે તારો વાદ આંહીં સાંભળવો નથી !’

ઉદાલતે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : ‘હું હવે વાદ કરવા નથી આવ્યો હું તો મારો અધિકાર કહેવા આવ્યો છું. તમે અને પ્રશ્ન કર્યો નાં, ભરસભામાં, મારો આ વિષય વિષે પર-પરાગત અધિકાર હું ? હું એ અધિકારની તમને પ્રતીતિ આપવા આવ્યો છું !’

‘પ્રતીતિ આપવા ? આંહીં ? આંહીં, શા માટે ?’

‘કોણે તને આંહીં મોકલ્યો છે ?’

‘એણે, જે મને ઝોળખે છે-ને જેને તમે ઝોળખો છો !’

‘કોણ છે એ ?’

ઉદાલતે પોતાના હાથની સુદા રાજપુરા-

હિત સામે ધરી : ‘આ સુદા લઈને મને તમારી પાસે, એણે મોકલ્યો છે જેને તમે ઝોળખો છો. વાત તમારી સત્ય હો, કે મારી સત્ય હો, પણ જ્યારે તમે પૂછ્યું કે મારો અધિકાર શો-? અને હું મૂંઝો થઈ ગયો. તમે એને જ તમારો વિજય માન્યો. પણ ના, વિજય તો સત્યનો થયો ભેઈ એ મારા અધિકારની આ પ્રતીતિ !’ રાજપુરાહિતની જ નામસુદા ઉદાલત એની સામે ધરી રહ્યો. કોને આ ક્યારે આપી હતી એ રાજપુરાહિતને ધ્યાન ન હતું. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું : ‘પણ તારું નામ શું ?’

‘ઉદાલત !’

રાજપુરાહિતને આખો પ્રસંગ સ્મૃતિ સમક્ષ આવી ગયો. તેણે માથું નીચે ઢાળી દીધું. એના અધિકારની ના પડાય તેમ ન હતું.

મારે કહેવાનું સત્ય આ પ્રમાણે અધિકારીનું સત્ય છે.

તમે મારા અધિકારનો પ્રશ્ન કરો-તો જોલો, હવે હું મારો અધિકાર રજૂ કરું ? મારો એટલો જ અધિકાર આ વિષયમાં છે-જેટલો તમારો પોતાનો છે. મારો ભલે પરાજય હો પણ સત્યનો તો વિજય ટંકારવ હો !’

‘આ સિવાય વધુ કંઈ તારે કહેવાનું છે ?’

‘હા, મારે તમારો વૈલવવારસો જોતો નથી. મારે તમારી કીર્તિ જોતી નથી. મારે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો અપ નથી. મારે તો જે સત્ય મને મળ્યું છે-એ પ્રગટ કરવાનું છે. અને એ પ્રગટ કરવાનો મારો અધિકાર છે ! હું તો એ જાણુવા આવ્યો હતો-કે આ હું પ્રગટ કરું કે ન કરું ?’

રાજપુરોહિત થોડીવાર ભાંડા વિચારમાં પડી ગયો. પછી એણે ધીમેથી માથું ઊંચું કર્યું : નજર ઉઠાવક સામે ઠેરવી : શાંત થીમા સ્વસ્થ અવાજે કહ્યું : 'તને જે સત્ય મળ્યું છે ઉઠાવક ! એ અતુલવતું સત્ય છે. શાંતિ તો જીવનમાં ત્યારે જ આવતી હશે-જ્યારે જીવનમાં સંયમ આવતો હશે !'

ઉઠાવકને એની જનેતાની વાણી યાદ આવી : બ્રેષ્ટતમ જન ભલે એના અધિકારમાં જ ગળી નાચ એને લાગ્યું કે એનું સત્ય

ઉચ્ચારવાનો એનો અધિકાર આથી સ્વીકારાયો હતો. અને એ વિજય-સત્યનો એવો વિજય-એને અત્યારે તો ભસં હતો.

'ત્યારે તો વ્યક્તિજીવનના સત્યનો જ પરમ વિજય હો-પરંપરા, અધિકાર, શાસન, સમજી જ ગોણુ હો ! સત્યનો જ જય હો ! લિખ્યુઓ ! સત્યનો જ જય હો !'

—અને શાંત રાત્રિમાં પોતાની એ મંગલ વિજય ઘોષણા કરતો ઉઠાવક ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

સ્મરણ-સૌરભ અરી !

(પરમ્પરિત ધ્રુવણ)

રોજ એ આવતી

ખંડ મારે લપા-હાસ્ય રેલાવતી,

મંજરી શી મીઠી મહેક ફેલાવતી.

કાલું પેલું પહી હૈયું બહેલાવતી,

રોજ એ આવતી !

આવતી એ, પડખાં પુસ્તકો વીંખતી,

ગાઠવીને મૂક્યા કાગળો ખીખડી.

કોઠિલાસી પછી 'મીઠું' કિંચોલતી

ક્યાંય ભરી-જતી !

ટહુકતાં એ જતો યાદ મારો સરી,

-યાય વિદ્યેષ છા કાર્યમાં બે થકી-

મગજ હળવું થયે કલમ હાથે પરી

માંડું લખવા ફરી !

માંડું લખવા હું ત્યાં કલ્પના કોસરે

ભાલિકાથી ખીખાયેલ મુજ કાગળે

પ્રતિજ્ઞા મધુસ્તમ કાવ્યકેરી સરે

શે. નં નાણું ખરે !

જન્મી ગાલી ત્યાર મહેલાં હરો કો પરી ?

જીવન' વેલે થઈ મહેરતી મંજરી

પણ અરે ખીલી ના ખીલી ત્યાં તો ખરી !

—સ્મરણ-સૌરભ અરી !*

—નૌતમ—

*વિકરણગોના એક દેવ્ય કાવ્ય પરથી સુચિત.

હિલેનની વાત

અને એડિસેયો પાછા વળતાં અતિશય મોડું થઈ ગયું. આમ મોડું થાય એ એને ગમતું નથી. એનું મોં ભારે થઈ જાય છે, આંખમાં જંબી-રના છાયા જાય છે, છતાં એને એ કંઈ જ નહિ લાગે; મનમાં ને મનમાં હુંસવાયા કરશે. ગજબ છે આ જીવનનો સ્વભાવ. અમારા જીવનને પાચ વર્ષનાં વડાણાં વાઈ ગયાં. છતાં આજ સુધીમાં કંઈયે એ મારી સાથે ઝઘડી નથી. રાંધે જરાયે તો, મોં બીડી રાખશે; માન-હાવભાવ દ્વારા જાણવા દેશે કે એને અણુમો મળ્યો છે, કોવો વગ્ન મુકુટિ રચના, વિગ્રહો વગ્ન સૌમ્ય.

પણ આજે એને એમ નહિ કરવા દઉં, મોડું થવાનું કારણ ગજવામાંથી અન્યમનરૂપે ટેનિસ ઉપર મૂકી દબા કે દુરત એનો અણુમો મળીને પાછી થઈ જશે.

આજે પગાર મળ્યો. રસ્તામાં વિચાર આવ્યો કે પૂરેપૂરો પગાર ઘેર લઈ જઈશ તો કેઈ ખચવાનું છે જ નહિ, તો પછી અત્યારે ખીસામાં રૂપિયા છે ત્યારે શા માટે કંઈક સરસ ચીજ એને માટે લઈ ન લઉં, અને નજર જાંચી કરી તો સામે જ ઝવેરી દોરાકાસ મેતાલિકાસની દુકાન દેખાણી, પછ આપમેળે એ ખાલુ વળ્યા. બહુ ખર્ચ કરવો ન પડ્યો. પંદર જ રૂપિયામાં એક સાડી-પીન મળી ગઈ. ચીજ સારી હતી.

ઘેર આવીને જોયું તો એ એક આંરામખુરશીમાં પડી પડી કોંક નવલકથા વાંચે છે, અને જોતાં જ ધડિયાળમાં ટીકા ટીકાને જોયું, ને પછી મોપડી નાંચે મૂકી બોલી—‘કેમ, આવી ગયા ?’

આ રીતની વાત અને નથી ગમતી. ‘આવી ગયા ?’ એટલે શું ? હું આનું એ કંઈ અસાધ્યનું વાત છે ? કે પછી આજે હું પ.છા કરવાનો જ નહોનો ? મુદ્દે આમ રોડિા મારીને જ બોલવાની એને ટેવ છે. બરાબર સામપ.અને ટકોરે જ ઘેર આવી જઈશ એનું આણું લખી દીધું છે ?

ધડી કરેલ થોતિયું—ખાંડિયું મારી નજીક મૂકી ‘કપડાં બદલો’ કહી એ અંદર ચાલી ગઈ. અર્થાત મારા ઉપર એ ગઝળની રાંધે જરાઈ છે તે શું કરશું ? એથી હું એણે ધડિયાળના કાંટાની જેમ ચાલી શકવાનો છું ? ચાવી દીધેલું કાંઈ રમકડું તો નથી ને ?

હાથ-મોં ધોઈ, કપડાં બદલીને બેઠો છું. એ આવીને ચા નારતો મૂકી ગઈ. જોયું તો આજ દરીને મોહનભોગ બનાવાયો છે. એથી.....પણ જવા દો જૂન ખૂન લાગી છે.....

પણ એથી જ તો ખાવાનું કંઈ થઈને સાવ ચવક થઈ ગયું છે. કદાચ જપોરે કુરસની વેળાએ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. અને એમ જ હોય ને ! હું તો દાડિયો—મજૂર, થાકોપાકીને ઘેર આવી દાહુંવાસી ઉદરમાં ચોરી લઈશ, ખાવાનું કંઈક મળે એટલે ખસ, એથી વધુની આશા રાખવી જ મોડું...પણ જવા દો, ચા તો ગરમ છે, ચા માટે ! શું જરૂર હતી ? એ પણ જપોરે બનાવી રાખી હોત તો ચાલત.

‘આજે તમારા પગારનો દિવસ હતો ને ?’

હા, એ વાત ઠીક યાદ આવી, ને ગજવામાંથી પાકીટ કાઢી મેં હાથમાં આપ્યું.—‘આ—હો.’

રૂપિયા, મળી લગભર બે ચી કરી ફેંચે પૂછ્યું—‘પંદર રૂપિયા આજા છે ?’

હિમાજ જોઈએ છે ! મારી કમાણીમાંથી મેં હું કંઈ ખચ્યું તો એના મેં પાર્શ્વ-પેમાનો મારે દિશાન દેવે પડશે. ધૂળવાળો એ વાત ઉપર. આ દુનિયા એક ઝઝટ જ છે.

મેં કહ્યું—‘વાપર્સા છે.’

એ પ્રશ્નાત્મક રીતે મારી સામે જોઈ રહ્યો કેમ જાણે આટલો ખુલ્લો સંતોષકારક નથી. ક્યાં વાપર્સા ? કેમ વાપર્સા એ પણ કહેવું પડશે ! એ ‘શું’ એમ માને છે કે હું ક્યાંક દારૂ પીને રૂપિયા ઉઘાડી આવ્યો છું ? કે પછી એથી મેં વધુ ચંકાજનક કંઈક ખીલ્યું ?

ઝોહ! આ સ્ત્રીઓનાં મન જેવું શકિત મન દુનિયામાં ક્યાંય નહિ હોય, ના, હું નહિ કહું, કંઈ જ નહિ કહું. જેણે છું. શા માટે એ સાક્ષી-સીધી રીતે નથી પૂછતી? પણ એ કદી એ એમ નહિ કરે, મનમાં ને મનમાં બળવું એ જ એનો સ્વભાવ છે.

પૂછવું હોત તો શું એ અપમાનિત થવાની હતી? કે હું ખોટું બોલવાનો હતો? પૂછવું હોત તો મારે કહેવું જ પડત; અને હું કહેત જ ને કે 'તારે માટે એક ચીજ લાગ્યો છું.' આમે, સારું જ થયું, કાલે આ મોળા નસોળની સાદી-પીન પાછી જ આપી આવીશ. કહીશ કે મને પસંદ નથી પડી. ખોટું શું છે? રૂપિયા બચી જશે.'

રૂપિયા લઇને એ ધપધપ દારૂ થઇ ઉપર ચાલી ગઈ. ધમ્મ કરતાં કપાટનું બારણું બંધ થયું એ સંભળાયું, અર્થાત—'હું' કેવી ખિન્ન છું એ લુગો.'

નીચે પાછી આવીને જરા ફરતી એક પુરશી પર બેઠી. મોંમાં કંઈ વાત જ નહિ, મને જોતાં જ જાણે બધી થે વાત ખુરી ગઈ. પાંચ મિનિટ અમે બેઠે મૂંગેમૂંગા બેઠા રહ્યા. કદાચ એને હશે કે હું જ શરૂઆત કરીશ, પણ હું શા માટે પહેલો બોલું? શરૂઆત સદાયે મારે જ કરવી, એટલે શું?

ધણીશરે એ બોલી, 'હાપું વાંચશો?'

હા, 'હાપું વાંચશો' સીધી રીતે કહેવું તે કે 'મને તમારો સન્માન' નથી મળતો, તમને મને એ કહેશે, હું જાણું છું.' દિવસ આખાની રજળપાટ પછી સાંજે ઘેર આવું છું ત્યારે કેવો અજબ સત્કાર! અપુર્વ સ્વમત્કાર! લાગે છે કે પેલી નવલકથા હજી પૂરી નહિ થઈ હોય, એથી જ ઝીંતીનીચી થાય છે, પણ તો મેં ક્યાં એને પકડી રાખી છે? કે 'ઓ એ તું મને મૂળને ક્યાંય બા મા' એમ હું કહી શક્યો થે નથી. જાણ શકતી હતી. બાનું શોધવાની શું જરૂર હતી!

અનિત બેવું છતાં બીજા...પર એથી જ તો લોકો સાધુ, સંન્યાસી થઈ જાય છે ને? અને થે ગમતું નથી, કંટાળો આવ્યો છે.

જાણ, જરા ફરી આવું. ધર તો નથી; ધરમશાળા છે, અને આ માટે જ લોકો ગાંધા બને છે!

બીજા થઇ ઝબ્બો પહેરતા પહેરતા કહ્યું, 'જરા ફરી આવું.'

કંઈ જ જવાબ નહિ, પૂછ-પરછ નહિ. બહુ સારું, એ જ લાલે રહ્યું. જુતા પેરી લાકડી લઇને જોવા બહાર નીકળું છું તેવા જ—'આજે અપોરથી મારાજને તાવ...'

મારાજને તાવ આવ્યો છે તે હું શું કરું? હું ઝોહો ધનવંતરી છું? એમ તો છે નહિ. મૂળે વાતનું તાત્પર્ય જાણું, કાણે જાણું છે, ક્યારેક ક્યારેક ફરીને ઘેર પાછા વળતા નવ વાગી જતાં, ચોરે બેઠા પછી અટ ન બીકાય, એથી ચેતવી દેવો સારું. આજે એ જાતે જ રાધવાની છે એટલે મારે મેહું ન કરવું. હું જાણું આપારાજમાં-નારી શાસનતંત્ર નીચે સદાકાળ સખત શાસન નીચે છું. મિત્રો વર્ગેમાં હળવાભળવાની થે રજા નહિ.

'વારુ' કહી, હું ચાલી નીકળ્યો.

x x x

બરાબર નવ વાગે ઘેર પાછો ફર્યો. જોઈ છું તો રસોઈ વગેરે પતાવતે ગાંધસાહેબ બેઠાં છે, પુરત જમવા બેસી ગયો. કાલ જાણે વળી મેહું થઇ જાય ને એ શેષે બારાઇ બેસે તો?

ના, વહુ મારી રાંધે છે ફક્કડ. આની આ રસોઈ મારાજ કરે છે, છતાં એ જાણે વેઠ હોય એમ લાગે છે.

હું તો કાંઈની સાથે અધડવા નથી મારતો, છતાં એ જરા જરામાં આવું મોં રીંદ કરતી દર્શો? ક્ય જાણે હું બહુ બોલ્યો ન હોઈ? વારુ, મારા દેવ હતો. મેં જ બાળી બેઠેને હોંઘ કર્યો હતો.

આજને બીજો. એનાં હાથમાંથી પાન ચેતા હું બોલ્યો—'ઝોહ, આજે શું ગરમી છે? રાત્રે જાંબ આવે શો સારું.'

અને એ મોં લીંસીને બોલી—'બરાબર છે, હું

આને નીચે છે ઉપર સાદી પાથરીને સૂઈ.

કંઈ વાત, ને કેવો જવાબ !

ના, આ સ્ત્રીઓના મનમાં જલેથી જેવાં ચૂંચળીં હોય છે. સીધી વાત કરવાનું એ લોકો જાણતાં જ નથી. એ મારી પછે સૂએ છે એથી જ મને ગરમી લાગે છે, અને એથી એ નીચે છે ઉપર સાદી પાથરી સૂશે ! આટલા દિવસ જાણે...પણ કંઈ પરવા નહિ, જે થતું હોય તે બધે થતું, એને એકલા સૂવું છે તો મારે શું વાપી છે ? હું જ નીચેનાં-ધરમાં પાટ પર પડ્યો રહીશ. એ બધે ઉપસો આખો ખડ વાપરે. કાંઈને કંઈ જ તકલીફ નહિ; બધી રીતે સાડું.

મેં કહ્યું—'હું જ નીચે પાટ પર સૂઈશ. તારે તકલીફ લેવાતી ગર નથી.'

ને નીચે પાટ પર મારી જાતે જ ચાદર પાથરી સૂઈ ગયો. કાંઈતી મદદની મારે અપેક્ષા નથી. એથી બારણા પાસે બેસા બેસા જોયું, ને પછી નિસાસો નાંખવાનો ડોળ કરીને એ ઉપર ચાલો ગઈ.

આ કુનિયા જ જુદી છે. આ દસથી પાંચ એકિસે જાઉં છું, કાને માટે ? આ ધર-માર, મિત્ર-દોસ્તો, પત્ની-બાળિકા ખબુ મિથ્યા છે ! માયા છે ! વેદાન્ત ખરું જ કહે કે માયા...

જોઈ આવે છે, રાતના અભિયાર થયા. બીધી જ જાઉં એ જ સારું. બીજી વાતો-માદ કરીને ચે શું કરવું છે ? બધા-બધા જ

આહ !-કાથુ- ?

મિનાની વાત

સાચે જ બાપુ આટલું મોડું એ શીદ કરતા હશે ! એકિસેથી પાંચે છૂટે છે, તો પછી આટલી વાર શું કરે છે ! હાં આખો જાકાર રજા પછીયે ઝટપટ ઘેર આવવાનું મન નથી થતું કે શું ?

હું જ કાલી વિચારીને બળી ગયો છું : આખરે સ્ત્રી મરોને ! પુરુષો ને તો નહિ વિચાર કે નહિ વિનિતા. હું આખો હાં એકલી પડી રહું છું એનો રજા માત્ર વિચાર નહિ. અને હોય પથુ-શા મંદિ ? દાસ-દાસી કે કામવાળીનો કાંઈ, કપારે ચ વિચાર કરે

હું ખરું ?

બધા આટલો વખત શું કરતા હશે ? રસ્તે રસ્તે ફરતા હશે ? મળાનું નથી. તો ? કાણ જાણે ! સમજાનું નથી, ને બીજું કંઈ વિચારતું ચે મમત નથી.

આને વહેલા વહેલા નાસ્તો તૈયાર કરી ચાલું પાણી ચૂચે ચઢાવી રાખ્યું છે, ટાડું ખાઈ શકે નહિ, ને મોડું પાવવરી નહિ. જરાક વાર લાગી કે ઘૂરત રાખે બરાશે. જાણી જોઈને આને મોડા ખાવરી, જાણું છું ને એને માથામાં રાખ કપાં એકી છે ! આને મેં જરાખર પાંચ વાગ્યે મરમાગરમ ચાનાસ્તો તૈયાર રાખ્યા છે એટલે એ જ વાગ્યા પહેલા ઘેર દેખારી જ નહિ.

કંઈ કહેતા ચે બીક લાગે છે, મોં એવું તો ચઢાવરી કે બસ; કેમ જાણે મેં બહુ મોટા અન્યાય ન કરી નાખ્યો હોય ! કંઈ કહેવાતો ચે ઉપાય નહિ. એવું તો છે આ પુરુષોનું પૌરુષ કે ઘૂરત ધવાઈ જાય. મોં આવડુ ચડી જશે. એવું કાણું મોં કરવા કરતાં તો બકરી નાખવું સાડું. શું કામ કહેતા નથી. મોં તો મજાનું છે. આમ મોં ચઢાવીને સગ કરે છે એ તો ખાઈ નથી સહેવાતું.

છ વાગ્યાં. હજુ ચે એ દેખાયા નહિ ચા-નાસ્તો કરીને ઠીકરું થઈ ચ્યાં. આમ શીદ કરે છે એ પથુ હું નથી જાણતી. સ્ત્રીને હેરાન કરવી, એને કુ.ખ આપવું એ જ આ લોકોનો સ્વભાવ છે. જાઉં, ફરી કેઈક ગરમ, ગરમ બનાવી નાખું. એ ફરી મથેલ નાસ્તો એ ચાના ખાય ?

ના, આજ તો કલી જ દુધસ કે આટલું મોડું શીદ ક્યું ? હું શું કંઈ વિસાતમાં જ નહિ. દિવસ આખા પછી ચે ઘેર આવવામાં વળી બે કલાકનું મોડું ? શા માટે ? ઘેર હું તે કંઈ વાધ-દીપડો છું કે શું ? દિવસને જાતે ચે મોં જોવાનું મન નથી થતું ? મારે તો.....ના, પુરુષોનું એ નસીબ નથી, એ તો ફક્ત આમરું-જનરું સ્ત્રીઓનાં કામમાં જ લખાયું છે.

લમને આજ પાંચ વરસ વીતી ગયા, કપારે દિવસને માટે પથુ આવનાર જતાનું મન નથી થતું

અને એ ? હું ખાખે ઘેર જઈ એટલે મસ ખુશ-ખુશલ. ભલે એમ જ કરીશ જે હું એમને મક્તી જ નથી તો પછી અહીં રહું તો ચે થું ને ન રહું તો ચે થું ?

આ આબા, મોં મલક મલક કેવું મલકે છે ? મલકે જ ને. કેટલા ફરી ફરીને લહેર કરતા આવે છે, પછી મોં ન કેમ મલકે ? મને જોતાં જ પાછું ચઢી જવાનું.

ના, મારા મનોભાવ એને નહિ કળાવા દઉં, કળાવા દેવાથી કાપદો ચે જોઈ મારા રાષ કે અભિ-માનની કોને પડી છે ? એ કરતાં એક ચોપડી લખને જ ખેલું, જાણે કંઈ જ થયું નથી.

એ આબા, ધરમાં આબા, મોં પર મોઢું થયાનો પરતાવો કે શરમતું નામ નથી, કેમ જાણે મોઢું કરીને મોરો વાષ ન માર્યો હોય ? ધરિયાળમાં જોયું તો બંધા જ. ચોપડી પૂંધ કરી બહુ નરમાશથી પૂછ્યું : 'કેમ, આવી ગયા ?'

મોં એવું તો કાણું પડી ગયું. કેમ જાણે સ્વીચ દાખીને વીજળીની બતી બંધ ન કરી હોય.

શું કહ્યું હતું મેં ? 'આવી ગયા' કહેવામાં જ આટલો દોષ થઈ ગયો ? એ સિવાય કહું પણ શું ? જે કહેત કે આટલી મોઢા કેમ આબા તો જ બરાબર કહેવાત કેમ ? અને મને જોતાં જ મોં કેવું કટાણું કરી ગયા ? હું ઘેર ન હોત તો એમને મજા પડત.

પણ એટલું કહીને જોણું મારાથી મૂકા બેસી રહેવાય છે ? ઝટપટ બદલવાનાં કપડાં આપી ખાવાનું લેવા ગઈ ખાવાનું તો જે થવાનું હતું તે જ થયું. ચૂકો કરી જતાં ચાનું પાણી પશું કંઈ થઈ ગયેલું. જેવા મારા નરામ, એવું જ થાય ને ?

જેવું હતું એવું લાવીને એ તો ધરી દીધું એમની સામે. આંખમાં જળજળિયાં આવવા લાગ્યાં પણ શું કંડુ ? હવે તો નવેસરથી ચરે કરવાનો ચે સમય નથી. એમણે એક કાળિયો મોંમાં મૂકી રકાળી ખાણુએ મૂકી દીધી. હું શું કંડુ ? જો રે મારે શું

કરવું ? તમે શીદ આટલા મોઢા આવ્યા ? દોષ એકલો મારો જ છે શું ?

ભલે, મારો જ દોષ. બલ મલ. પણ એ કંઈ જોલતા કેમ નથી ? આમ મોંએ દશરોને દબને સળ કરવાની થું જરૂર હતી ?

જવા દો. છતાં ચા સાંવ તો નહોતી જ કરી ગઈ. ખેર, હવે કંઈ ખીજ વાત કહું, જે મન કંઈક ખીજે વળે તો.

પૂછ્યું, આજ તમારો પગાર-દિવસે હતો કેમ ? મોંએથી કંઈ જ ન જોડા. બીજા થઈને ખીસામાંથી પાકીટ કાઢીને હાથમાં મૂકી દીધું. કેમ જાણે હું રૂપિયા માટે જ મરતી ન હોઉં ? હું માત રૂપિયાને જ જોળજતી ન હોઉં ? આવું અપમાન ? બારી વાટે પાકીટ બહાર ફાંવી દેવાનું મન થયું. ઓ...રે માડું મોત કેમ નથી આવવું ?

રૂપિયા મણી જોયા. પંદર જોણ હતો. આ એકે કલાકમાં પંદર રૂપિયાનું શું કંડું ? હશે ? હાથમાં રૂપિયા આબા એટલે આવી બન્યું. આમ જ નવ-જ કરવાના. ના બાપુ, આ મારાથી નહિ સહેવાય. કાં થોડીક ચોપડીઓ ખરીદી હશે, કાં કોઈ મિત્રને લીધીના આપ્યા હશે. મિત્રને લીધીના આપવા એટલે...

કહ્યું—'પંદર રૂપિયા ધટે છે !'

જવાબ અચ્ચા—'વાપર્સ છે.'

કેમ જાણે હું એટલું ચે સમજતી ન હોઉં ! વાપર્સ ન હોય તો જોણ એ ખીસામાંથી પાંખ કરીને બિડી જવાના હતા ? સીધા જવાબ—ક્યાં વાપર્સ એ ન કહેવાયું. ને ખડુ જ. શા માટે કહે ? એનાં પોતાનાં રૂપિયા ને એણે જ વાપર્સ ? એનાં હિસાબ મને આપે તો તો એમનું અપમાન થયું ગણાય ને ? હું તો એમની કંઈ જ નથી, પછી રૂપિયા ક્યાં વપરાયા એ જાણવાનો હક્ક પણ મને ક્યાંથી હોય !

જાઉં. રૂપિયા ઉપર કળાટમાં મૂકી આવું, નહિ તો પાછું કંઈક ધારશે, શું ધારશે એ તો એ જ જાણે.

મનમાં જાણી જામી કરવા એ તો જાણે એનો રવચાવ જ—

પાઠી આગેને બેઠો. છતાં કંઈ જ બોલતા નથી. બસા મૂંગેમૂંગા એ જણા સામસામાં ક્યા સુધી બેસી ગઈ શકે? મારા ઉપર ગમે બરાણા છે એટલું તો કહી શકતા હતા ને. ના બાપુ! આમ બેઠેબેઠું મોં ચડાવીને બેસો એ મને જરાયે ગમતું નથી.

છાપું ટેબલ પર જ પડ્યું હતું. એ વાંચવા એ તરફફળતા હોય એમ લાગ્યું. તે એ વચ્ચવાની કોણ ના પાડતું હતું? હાથપગ બોડીને બેઠા રહેવાની શું જરૂર હતી?

પૂછ્યું—‘છાપું વાંચતું છે?’

તે એમનું મોં વધુ શામળું થઈ ગયું. ચોડીવાર મૂખા મૂકીને પછી જાણા થઈને કપડાં પહેરવા લાગ્યા. ને મોં વધારે કાળું કરતાં બોલ્યા—‘જરા ફરી આવું.’

વળી ક્યાં અપરાધમાં આવી?

વાડુ ફરવા જાવ છો—જાવ મારી સાથે એક પણ પલ્લ નથી ગમતું, એ તો હું એ જાણું છું, પણ આ બાપુ રસોયો ખપેરથી જ તાવમાં પટકાયો છે. ક્યારે એ આવીને દવા આપશે એની જ શક બેઠી રહી છે. એમને હાથે દવા લીધા વિના ધરનાના કોઈને તાવ જતો નથી. હવે શું કરું? એ તો જાણે છે કહ્યમમાં, સામા નવ પછી આવશે. ત્યાં સુધી બિચારા મારાજ ને ટીપું દવાયે નહિ મળે?

ખીતા ખીતા હાથું—‘મારાજને આજ બપોરથી તાવ.....’

સાડું, કહી એ બહાર ચાલ્યા ગયા.

સાડું એટલે શું? મારાજને તાવ આવ્યો છે એમાં ‘સાડું’ કહેવાનો શો અર્થ? બધી જ વાત જાણે નક્કામી! પાંચ વરસથી આ ઘર માંડ્યું છે, ઉમર પણ ખાસ કંઈ એટલી નથી થઈ, તોયે એનાં મનને તાવ ન પામી. ના, મારાથી હવે વધુ નહિ સહેવાય. આ બધું નથી ગમતું. મનમાં થાય છે કે ક્યાંક ભાગી જાઉં.

‘પણુ જાડું’ એ ક્યાં? સદને માટે ધરમાં પુરાઈ રહેવા જ સર્જાઈ છે, ને અંતકાળ સુધી ધરમાં પુરાઈ જ રહીય. બહારની દુનિયા આખી પુરેપોતી છે. માત્ર ધર જ અમારું સ્થિતિસ્થ. ને હું તો ધરની બહાર જવા માગતી યે નથી, પણ એ ચોડીવાર માટે પણ ધરમાં રહે છે? ચોડીવાર પણ ધરમાં મારી સાથે રહેતા હોય તો મારે ખીજું કંઈ ન બેઠેએ.

બલે, જ્યાં ધરજા હોય ત્યાં રહે. હું એકલી એકલી ગૂંજળાઈ એમાં તમારે શું? તમે તો પુરુષ છો ને—પાપાણુમાંથી સર્જાઈ.

ના, હવે વધુ નહિ વિચારું. જાડું, કપડાં બદલીને રસોઈમાં લાગું. બેઠા આખો દી એકલી રહે છે. જરા સરખીયે દવા નથી આવતી!

એ જ નવ લાગ્યા. આ આવ્યા. એક મિનિટ પણ વહેલા આવવાનું નામ નહિ. ત્યાં તો દિલોળન ફાટતો છે ને.

આવ્યા બોળા જ પાડલે. વાતચીત કે બોલતું કંઈ જ નહિ. છતાં જોઈતું તો બહારથી આવતાં જ મોં મલકે છે. મલકે જ ને? બહાર કેવી મજા? કેટલા મિત્રો! આ માટે ન મલકે? મારી સાથે દસીને વાતો કરતાં તો માથા પર ભૂંજી આસમાન તૂટી પડે છે. બલે, હું એ કંઈ નહિ બોલું. સાંભળતું જ ને ન ગમતું હોય તો બોલતું જ શા માટે?

પાન લેતા લેતા પહેલીવાર બોલ્યા—‘ઓહ! શું ગરમી છે આજે! રાત્રે બીંધ આવે તો સાડું.’

એટલા શબ્દોનો અર્થ હું ન સમજું એમ ને! ગરમી ખાસ બહુ નથી, પણ હું પાંચે સંઈ છું. એટલે બીંધ નહિ આવતી હોય! બલે એ જ બરાબર. હું જુદી જ સ્થિતિ. એમાં શું છે? એક પધારીમાં સતા જો દુઃખ પડતું હોય તો હું નીચે જ સ્થિતિ.

કહ્યું—‘બલે, તો હું જુદી રોતરંછ પર સ્થિતિ.’
‘ના, એમ પણ નહિ, મારી સાથે એક ઓરડીમાં સૂતાં પણ એમને ત્રાસ થશે. એ બોલ્યા—‘હું ન લેતા રમમાં પાટ પર સૂઈ રહીશ. તારે કંઈ જ

તકલીફ લેવાની જરૂર નથી.

x

x

x

પોતાની મેળે પચારી કરીને સૂતા. 'સાડું' ! સાડું' !

કાણુ જાણુ કેમ પણ મારી આંખમાં આંસુ ભેળા વિના એમને જાણે નિર્ગત નથી વળતી. જીવને જાણુ એન નથી પડતું. હું એકલી એકલી આંટા મારતી કરું છું. ખીણું શું કરું? આંખમાં તો ભંધનું ચોસાણુ જ નથી.

સૂઈ? એ નીચે પાટ પર પડ્યા રહ્યા અને હું—?

અગિયાર વાગ્યા. હવે એ સૂઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું. દિવસ આખો કામ કરી કરીને—

ના. હું નહિ રહી શકું, આમ નહિ રહી શકું. શા માટે હું દૂર દૂર પડી રહું? આ પાંચ વરસમાં એક દિવસ પણ જુદી સૂતી છું? જાઈ, બેઈ—

ભંધી ગયા છે. પાટનું ખિંજાનું—ગોદકું કે ચોશીકું' જે નહિ. માત્ર શેતરંજ અને આદર. સખત

લાકડું શરીરે કંઠનું હશે. તો જે ભંધી ગયા છે. લલા આમ શા માટે? મારા પર રોષ કરી પોતાને જ સખ કરવા—શા માટે?

પાંચે સૂતી કે તુરત 'એ કાણુ?' કહેતા ચોંટી બેઠ્યા, ને પછી તન્દ્રામાં જ મને ભેટી. પડતા બોલ્યા—'મિના.'

આ તો રાષ્ટો દેખાવ હતો. ભંધમાં પડતાં જ જુલી ગયા.

'આલો ઉપરના ધરમાં જઈને સૂઈ જાયો'— મેં કહ્યું.

'હવે ભંધ જરાજર લીધી. એ બોલ્યા—'ના. આજ તો અહીં જ સૂઈશું. આવ, અત્યારે ઉપર નથી જવું.'

એ જ સાડું.

'પણુ એક વાત, ચોશીકું તો નથી? એના—'

'કંઈ વાંધો નહિ. તું હા એટલે હવે મને કંઈ તકલીફ નહિ પડે.'

મધ્યાહ્નની નવલીકાઓ ભાગ ૧-૨

આ કુલ ચાલીસ વાર્તાઓ કોઈ એક વાદનું સમર્થન કરવા માટે, કોઈ નીતિ અથવા અભિપ્રાયનો પ્રચાર કરવા માટે, કોઈ દોષ-દંભનું દાંડણુ ખોલવા માટે કે જીવનની કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ સૂચવવાની કલ્પના યુક્તિથી લખાઈ નથી. એકપણ ઉદ્દેશ કે વલણ વિના દેવળ દુનિયાને નીરખવામાં જે એક હેતુવિહિન ને દેખરહિત રહસ્ય જાહે છે તે રહસ્યને સૌંદર્યની ભાષા પર ઉકેલવા માટે એનું આલેખન થયું છે.

દ્વિર્મલ જનને ભાગના યદને રૂ. ૬-૮-૦ ૨૭૨. ડ. ખ. ૦-૧૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

શરૂઆતથી જ હું કહી દેવા માગું છું કે આ વાર્તા સમગ્ર આ એક વાર્તા નથી એ નવલિકા નથી પ્રસંગિક કે રેખાકન પણ નથી લાખી વાર્તા નથી દ્રશ્યકે નથી કાંઈ બનાવતું વર્ણન નથી ક્યાં સાબળેલી કથની નથી એ શું છે એની અને પોતાને ખબર નથી અને એ શું છે એ જાણવાની તમારે તો જરૂર પણ નથી

એક વખતની આ વાર્તા છે, હું એ સમયે થોડા બધ વાર્તાઓ લખતો અને એક દિવસ આંદોલન સુધી હું જાતે દિવસના નાખવા જતો. જ્યાં માટે ટિકિટો પણ સાથે બીડતો ત્રીજે કે ચોથે દિવસે વાર્તાઓને દબાવેલો, તનોઓ, મને પાઠો મોકલી દેતા કાંઈને વાર્તા જોતી જ નહોતી ને !

આજ સવારે હું વહેલો ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે અર્ધકાલે એવી એક પાછી ફરેલી વાર્તાનો ધા દશ મને ફાળો ન હતો અને કાંઈક કાંઈ કરી નાખવાનું મન થતું પણ હું કાંઈક ‘કાંઈ’ કરી નાખતો એવી મનોવ્યાપારી અવસ્થામાં હું અપાટાબધ મારે રસ્તે જતો હતો, ત્યાં અવાનકે શિવુભા ગોર જેવું કાંઈક દેખાણું

અને શિવુભાનો અવાજ પણ સંભળાયો ‘અરે ! બાઈ ! તમે મને તમે કહી રાખ્યું’તું ને કે હું તને ક્યાંક ને ક્યાંક લઈ લેશ, પણ હજી સુધી કાંઈને નહિ ને મને જ સટકાવી રાખ્યો છે !’

આખો યોગીને આ દીવાસ્વપ્નની માથા છે કે શું એમ નહોં કરવા ચોક્કસ છું, ત્યાં તો કાંઈક બીજો માથુંસ દેખાણો ‘કેમ મારાજ ! યોગીએ છે ? આપણે તો દીર્ઘ દસ વખત મળતા ! હું નરસી બકાવ ! તમે મને ૫ ક્યા લીધો છે ?’

‘અને હું ? હું તો તમારા દિસાબમાં જ હવે નથી રહી કાં ? મારા જોગન પાછો તમે ફર્મા કરે તાર્તા એ બૂતી ગયા ? હું રાણી !’

‘આહા ! રાણી તું હમણા ક્યાં છે ?’

જ્યાંમને જાને એક નવો જ સહેરો દેખાયો ‘તમે મને દોઢો નથી, પણ મારી એક કારીગરીનો કટકો મદાસી મહેલમાં ભેંસો છે એ વાદ છે ના ? હું પાટણનો પટોળાની છેલ્લી છેલ્લી અદ્ભુત નકશી કરવાવાળો તે પછી હવે નકશીની એ વિશિષ્ટતા અનોપ થઈ ગઈ છે ! હું પોતે પણ હવે બૂતી ગયો છું શું કરું ? એમાંથી શેર ખીચી મળતી હોત, તો હું મારા બાપ દાદાના સમયની સાલ સાત પેઢીથી આવતી વસ્તુને કાંઈ જાતી કરું ? પણ શેર ખીચીના પણ પાટણના પ્રખ્યાત પટોળામાં વાધા પડ્યા ! હું બેકમાં હવે તો પડાવાળો છું મારુ પણ કાંઈક લખેને, બાઈ સાહેબ !’

‘અને હું ? મારુ તમે ક્યારે આપવાના છે ? ઈ. સ. ૧૯૨૪ની સાવધી હું તમારી પાછળ બંધ છું એ તમને ખબર છે ? તે પછી તો તમે દિલ્લી પણ ભેંસ લીધું’ હવે મને ક્યારે આલેખવાના છે ? હું તો ભારતની બાગવિધાતા, પૃથ્વીરાજની પ્રેમસી, હું સસુકા, તમે મને પણ સટકાવો છે ? સોલકી યુવમા ફરતા ફરતા તમે ભોળા ભીમદેવ સુધી આવો ત્યાં સુધી મારે સટક્યા કરવું એમ ?’

‘અને મારું શું ? તમે મારી નોંધ કરી છે એ તમને ખબર છે ? અકનરી જમાનાનો દસવન સિવારો—એ હું ! હું છું તો બીરતીનો છોકરો, પણ તમે મને આજ દિવસ સુધી પૂરી રાખ્યો છે તેવું શું ? કા અને આલેખો—નહિ તો છુટો તો કરો !’

‘આ બધા તો ઠીક, તમારા જૂના રોડનો છે, પણ હમણા હમણા તમે મને સિંધની રેતરણના મારા ખાડામાંથી ખાખીવાળા કરીને ગેતી કાઢ્યો છે—પહેનો અને જ પ્રગટ કરોને ! હું સોમનાથના પૂજારીનો છોકરો ! મેં લીધું વેર તો ગર્જનકના દરવાજા સુધી એની પાછળ પાડ્યું હતું ! ખબર છે ? આ તમારો જમાનો પણ મને જ પહેલો મારો છે ! મને—સોમ નાથના પૂજારીના છોકરાને !’

‘અને હું—હું તમારી પથ્થુ પ્રિયમાં પ્રિય નારી-મૂર્તિ—આત્રપાલી ! મારું શું ? મને લટકાવી રાખી ને ઓલાને પ્રગટાવી એ ન્યાય ક્યાનો ?’

‘અઠારસો સત્તાવનના કુંવરસિંહને જૂલી જાળને તમે આવા નારીમોહમાં પડશે એ મને ખબર હોત તો હું તમારી પાસે આવત જ નહિ ને !’

‘અરે ! પથ્થુ, હું તમને સૌને ‘મેઘમિંદુ’માં...’

મારી બોલી તો અધૂરી જ પડી રહી.

‘મેઘમિંદુ’ તો ઠીક, રૂપકાલક્ષણના લગ્નચરણને સળકે હું. સર્વશ્રેષ્ઠ ગુજરાતી—જયસિંહદેવ... સિદ્ધરાજ—હું પથ્થુ રાહ જોતો જિભો રહું એમ ? મારા વિના ગુજરાતનું લગ્નચરણ—’

‘અરે ! મહારાજ ! મહારાજ !.....’ મેં હાથ જોડ્યા. પથ્થુ ત્યાં તો ખીજા આવજા ઊઠ્યા.

‘જુઓ, આ તમારી ઇતિહાસકથાઓમાં અમને જૂલતા નહિ, અમને ગુજરાતલેખોને ! મંજુલાને, સુકતાને, મોહિનીને, મંજુશીને, સોશીને, સુકાસિનીને અને ખીજા અનેકને. અમને જૂલશો તો અમે તમને જૂલી જાશું. નારી વિના નવલકથાનો જન્મ જ ક્યાં છે ? એક તો સરજાએ અમારા વિનાની !’

‘અરે ! દેવીઓ પાહિમામ્ ! પાહિમામ્ ! તમારા વિનાનો સંસાર સરજાવાની ખુદ જાહેર જેવાની હિમ્મત હાલી નથી. અરે ! તો હું તે કાણુ ? મંજુલાઓ, સુકતાઓ, મોહિનીઓ, હું તમને કોઇને જુલું તેમ નથી. તમે છો તો ગુજરાત છે. અને નવલકથા આ પથ્થુ છે. પથ્થુ હું શું કરું ? મને...જેરાક શ્વાસ લેવાનો વખત.

...હાન પાસે રજુદા સંભળાતાં હું બોલતો જ બંધ થઈ ગયો !’

‘એ મંજુલા—મંજુલામાં મને જૂલતા નહિ હો ! હું રૂપડી. હું નીચલા ચરની. તમને પહેલી કીર્તિ અમારા જેવા પ્રાસેથી મળી છે એ ખબર છે નાં ? રૂપડી જૂપડી ને ચોચડીમાંથી, અને તમે જૂલો તોપથ્થુ અમે હવે તમને રેડા મેલોએ તેમ નથી. તમારે તો

તરત દોટ દેવી છે વૈશાલીમાં ! પથ્થુ પેલાં આ ગેમ-લપર ને સરવરચિત્ર ને ખાંડિત્ર ને એવું એવું સંભારો !’

પથ્થુ હવે તો મને જવાળ દેવાનો જ સમય રહ્યો નહિ. એક પછી એક, ઇતિહાસમાંથી, કલ્પનામાંથી, પરિચયમાંથી, પ્રસંગોમાંથી, નોંધપોથીઓમાંથી, વર્તમાનપત્રની કાપડીઓમાંથી, મુસાફરીમિત્રોમાંથી, એક પછી એક વ્યક્તિ જિભી જ થતા મોંડો:

‘અને હું...’ ‘અને હું...’ ‘મને—પહેલાં મને’ ‘પહેલો તો હું જ’ એવા એવા સ્વરોથી આખું આકાશ છવાઈ ગયું.

‘સળજનો અને સનારીઓ...’

‘અરે ! આ કાંઈ પરિવંદ નથી. આંહી તો અમે છીએ, તમારા વર્ષોના મિત્રો—આંહી કાંઈ સળજન પથ્થુ નથી, ને સનારી પથ્થુ નથી. આંહી તો છે આ ખાંટ રાખેલો, અલીડા પિંખરો, રાજુકો કોળણ, પકાલ નરહી...’

‘પથ્થુ હું એક તમારી પરિવંદ જ ભરવા માશું’ હું, મારે તમને બે બોલ કહેવા છે. ને તમારા બે બોલ સાંભળવા છે. મારે તમને કેટલાંકને સરજાવાં ? તમે હવે થોડાંક ખીજો સીધાવો.’

‘ના, હું હવે ખીજો જાઉં ? આટલાં વર્ષે ? હું ખીજો જવાતી નથી. ખીજા ઘણાએ મને ખનાવી છે. કેટલાકે મને ઝોળખી નથી. અને કેટલાંકને મેં ઝોળખ્યા નથી...’ સંયુક્તાએ કહ્યું.

‘અને હું પથ્થુ નહિ—મને ધનારાએ મને જાણે એક રિસાળ નમાલો હોકારો ધર્યો છે ! કેમ જાણે હું દોઢ ગામનો ગરાસિયો હોઈ ને કામદાર લાણુને એટલું જ લાણુનો હોઈ ! મારું અવંતીનાથનું તો બિરુદ હવે લગવાય છે !’ મહારાજ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે કહ્યું.

‘અને હું ? હું હવે ખીજો જાઉં ? મારે તો તમે મને ‘આત્માના આંસ’માં જે સજીવનતા આપી હતી એ પ્રાણહવા જેમએ છીએ !’ આત્રપાલી બોલી.

‘અને અમુરે પથ્થુ...’ રૂપડીએ કહ્યું.

‘ અને અમારે પણ ’ શિવુભાગેર બોલ્યો, ‘ પણ હું તમને બધાને

‘ તમે જ લખ્યું છે ને ફરજી કહ્યું ‘ બાન્કાકની સહિમાં બે હાથ પાત્રો હતા !’

પણ એ બાન્કાક હતો હું તો ધાત્રણ, એવી વાતો આઢી મુજરાતમાં તમારે ન કરવી આઢી તો આ તમને બોલાવ્યા છે, એ પણ એક અગ્રેજી લખાણને આધારે એનું શું ? તે પહેલા મુનશીએ તમને બોલાવ્યા હતા, એ પણ ત્યાંથી જ, જ્યાંથી આ હું ઉપાડી આવ્યો એક સેખકે નવલકથાના પાંચ છ પાત્રો કોઈ સેખકની શોધમાં પડ્યા છે એવું એવું લખ્યું છે, એનો પણ આધાર બળી ગયો આમાં બાન્કાકના બે હાથ પાત્રો તો ક્યાંથી જોઈ થાય બોલો ભઈ ? હવે તમે સૌ એમ કરો-પહેલા આ ઉતાવળિયા ક્યારના રાહ જુએ છે નાનકડા, એમને આવી જવા દો પછી પાછો તમારો વારો આ શિવુભાગેર, બિયારા ઉતાવળા થાય છે એમને બીક છે કે એ રજા એક નાનકડા ગામમાંના પડુછ, તે ક્યાંક ઢેમે ચડી જશે. પહેલાં એની વાત આપણે સૌ સાંભળેા, બોલો તો શિવુભા, તમારી વાત ઉપાડો

[૧] શિવુભા

ચી બહિયા ગામની શીમ પૂરી થાય ને ચોરડી ગામના બેતર દેખાય ત્યાં સુધી મારી મા અને વળાવી જતી નાનકડું ધોતિયું બેસેલી ટાપી, ને હાથમાં એકડો ધૂટી ધૂટીને શુકા કાઢી નાખેલી મારી પાગી લઈને હું દેઢ માઈલ દમેશાં બહુવા જાઉં દમેશાં સવારે જાઉં ને સાંજે આવું બપોરે રાત્રેલા મારા કાકાને ત્યાં ખાઈ લઉં મન તો એવું ધર આવજીએ ચોટયુ હોય ! કાકી તો જાણેય આપે નહિ ને ! પણ કહું કોને ? મારી ઉમ્મર પણ કેટલી ? પાંચ વરસની ત્યારનું મને મન હતું કે મારે ગામમાં જ એક નિશાળ વહેને મોડે કાઢવી કઢવી ને કાઢવી મોટા થાઉં એટલી વાર !

પણ ગામ અમારું ફરનારી સેવા આઠ દસ

તો ફરનાર વરતી તો ઓગણીસસો માણસની ને ફરનાર દસ બસો માણસોને એક ફરનાર ! એમાં કોઈ દી નિશાળ ચાલા જ દે નહિ ને કોઈ !

નિશાળ માટેની પેરવી કરવા કોઈક આવી ચડે તો માળા એ વખતે દસે ફરનાર બેગા થઈ જાય નહિતર લાગતા હોય ! પછી તો દસ દિ સુધી-ઉપર ધીનું જ તો ! જમાનો પણ રૂપિયાનું બધી રોર ધી-લીધી અંચ વળુ-એવો

સાહેબ લણાખરા ધાત્રણ-લાડકા ! દસ દિ આપડી જામ દોઢ રોર બંધો વખત વધારતા જાય ને કમરો બરી જાય એ નક્કી મારે કે ગામમાં જયુ છેકરણ પણ થાય તેમ નથી ! એ તો દોઢ માઈલ નિશાળ આવે છે, ને ગામ લોકના સગાં વહાલાં ત્યાં છે, એટલે છેકરણે પરખાર ખાવા માટે મોકલી દે છે ! બાકી બહુવામાં લણાખરા મીકું છે !

એમ ને એમ હાથે ધું તો આ સરકારે રાજ કર્યું એ પણ કામળ વડે, ને ખોસુ એ પણ કામળ વડે ! તુમારનું ને કામળનું તો સરકારમાં બહુ જોર તુમારિયા પાર વિનાના થયા પણ ચીકાડિયા ગામમાં નિશાળ ન આવી તે ન આવી !

હું બહુ આવ્યો મોટો થઈને આવ્યો પણ કોઈ ફરનાર ક્યે-એ તો ન જુતો ન બલિખમત મે કહ્યું ‘ બાપુ ! એક નિશાળ આપણા ગામમાં હોય તો સારું !’

‘ અરે જાવ રે ! માસ્તર ! એવી નાખી દેવા જેવી વાત અમને શું તમે શીખવાડતા ? તારા અમારે ધું લકરૂ તો જોઈ જા ! એના કરતા બને નિદાળને સાંભળ ચાર દિ લાગતા ખાઈ જતો ભામણનો છેકરો તો !’

કોઈએ મારું માન્યું નહિ મારી નોકરી બીજી હું રજા ઉપર આવું ત્યારે મહેનત કરું પણ કોઈ એકના મે થાય નહિ

હું તો મારા ગામમાંની બીજી શી સેવા કરવાનો હતો ! આટલી સેવા કરવા મથામણ કરી, પણ કોઈ હોકારો જ બહુ નહિ ને ! થાકી ગયો

ત્યાર પછી તો ચેરે છોકરાને-બેગાં કરીને બાણાનું. છોકરાં માંડ્યાં આવવા. કોક કોક દી પર્ષ પછ વાળી પેલી રંગીન ઝોળી પણ આપું !

દરબારો કહે : ' ભલે ને પુત્રાર ચાતો બ્રામણ. આંહી ચીજડિયામાં નિશાળ નો થાય. દારૂ ગાળવાની ભટ્ટી કરવી હોય તો અમે કરી દઈ. બાકી આ વાતમાં તો આ બિચારો શિવુભા, માંકનું ગોપીચંદન ખોવાતો ! '

મને પણ લગની લાગી. એક આટલી તો મારા ગામની સેવા કરેતો બળે ! બીજું કંઈ ન બને તો કંઈ નહિ !

અંતે બહુ મહેનતે માંક માંક એક સાહેબને કાંઈક સહાયકિ સહય, તે એણે સાત રૂપિયાની જગ્યા કાઢી. ચેરે નિશાળ બેસે. એમ નક્કી કર્યું !

પણ સાત રૂપિયામાં કોઈ પરગામનો માસ્તર જ આવ્યો નહિ. આવે તો કોઈ ચોરકું રહેવા આપે નહિ. દરબારો તો કાખલી કૂટવા માંડ્યા કે લ્યો ! કાઢો નિશાળ ! આ ગામ તે બાણનું હતું !

છવટે મેં મારી દસ રૂપિયાની નોકરીમાંથી આંહી સાત રૂપિયામાં આવવાનું કબૂલ કર્યું !

એમાં ભોગ તો ત્રણ રૂપિયાનો હતો. પણ ગવર્નરે કોઈ ૭૨૦૦ ના ૪૮૦૦ લેવા બહાર પડે તો વર્તમાનપત્રો જે હેડીંગ કરે તે મને શિવુભા પંતુછને ક્યાં જોવા મળવાનું હતું ? હું તો માસથી થઈ શકે એટલી વધારેમાં વધારે જાત બસણી કરી છૂટ્યો. ત્રીજા ભાગનો પગાર મેં ગુમાવ્યો ને ધરવાળાના મેણાં ટાણાં મળ્યાં તે છુદાં !

પણ દરબાર સૌ પામી ગયા કે આ મારે જેટ શિવુભાએ આ લફર ખોસ્તું !

હું તો એમની કસ્ટગા કોટડીમાં મળવા પણ ગયો, મારે એમ કે સૌ ખીજશે-પણ ના, કોણજાણે કેમ, કોઈએ કંઈ કહ્યું જ નહિને ! સૌએ આવકાર દીધો ! મેં મનમાં કીધું, ચાલો, સાડું થયું. આ સૌએ માથે પડયું નવાની લેવાની વૃત્તિ દાખવી એટલે નિરતે રહેવાશે તો ખરું.

ચેરે બેસીને હું તો માંડ્યો બણાવવા. થોડા વખતમા તો અમરું ચીજડિયું ગામ પ્રખ્યાત પાંચડું. અમે આંકની પાટ લઈએ, લેખાં પૂછીએ, મેં તો વળી મોટા છોકરાવમાં, સામસામા કોયડા નખાવવાનું શરૂ કર્યું. અને ગામનાં માણસ તો એ જોવા ભેગાં થાય ! એમ કરતાં કરતાં તો છોકરાં, દેખાદેખીથી, કોળી ખાંટ, આચર, વાઘરી, સૈનાં આવવા માંડ્યાં. ને સંખ્યા પણ વધી.

એટલામાં થોડાનુથોડા એક સાહેબ પણ ઠીક ચીજડિયાની નિશાળ જોવા આવ્યો, તે નિશાળને કાયમની કરી દીધી !

મારા મનને એમ હતું કે, હવે આ દરબાર કાં તો મને ભેગા થઈને કાઢશે, પણ ના, સૌ ચૂંચા જ રહ્યા.

એટલામાં ચીજડિયાની નિશાળનું વજન વધ્યું. બહારગામના છોકરાં ત્યાં આવવા માંડ્યાં. મને તો આનંદ થયો. મારે હાથે એક કામ થયાનો સતોષ મને મળ્યો.

પણ હું જો ગામ છોડું તો નિશાળ તરત બંધ થાય તેમ હતું. એટલે મેં બીજો બાર ને પંદર જાતા કરીને, આંહી જ સાત રૂપિયામાં મુકામ રાખ્યો. ગામ આપું મારાં વખાણ કરે. પણ કોઈ પૈ પરખાવે એ વાતમાં કંઈ માથ ન મળે !

એવામાં દસની જગ્યાના પંદર થવાની મહાન થોજતા આવી !

લાખે લેખાં ગણનારી સરકાર, નિશાળમાં દસના અખિયાર થાય, એને એ વખતે બબ્બ મોટી થોજતા ગણતી ! અને હજી પણ શું બગડી ગયું છે ? સૌ સમજે છે કે ભાણજીમાં આ પંતુછએને ચડાવવા ને બાકી તો ભંગીની સાથે જ રાખવા ! ગવર્નરે જનરલથી દોહસાંતીના ગરાસિયા સુધી આ જ પ્રમાણે બધા તે વખતે વરતતા અને હૂમણાં પણ વરતે છે !

આ થોજનાને તોડી પાડવી એમ દરબારોએ નિશ્ચય કર્યો. એ થોજનાને પાર ઉતારવી એમ મેં નિશ્ચય કર્યો.

દરબારેએ એક જૂઠિત જોઈવો. એક કોષ ખટ-
પટી વાણિયો મળી ગયો. એણે ખતાબુ' કે પાસેને
ગામડે સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ત્યારે આપણે
યુપયુપ આંધી બોલાવી લાવવા. ને તે દિ ચોરામાં
કોષ છોકરું ફરકે નહિ એમ કરી મૂકવું. એટલે નિશાળ
બધા હાથે કે નામ બોલ્યા, હાજરી ખોટી ને ખાસ્તર
આંધીના છ ને ખસવું નથી આંધીથી, એટલે આ
ધંધો આદર્યો છે. સૌને એ વાત મળી ગઈ. હું તો
સાંજે વાષરોળા મામે બનાઈ હતી તે જોવા જતો'તો,
ત્યાં રસ્તામાં જ વાષરોળાના એ પટલીયા મળી ગયા.

'જે જે ગરેવ' કરતા' કને બેઠા રહ્યા: 'આ
તમારી કોર આવતા'તા, ત્યાં ઠીક થયું તમે જ મળ્યા
ગયા. અમારો મનજી, ને દિવાળી ને નયુ ને બગલો
હમણા એ ચાર દિ નહિ આવે!'

'કેમ? એક હારે ચારે જણા? કોષ છે?'

'તમને કયા ખખર નથી ગરેવ' તે અમને
પૂછો છો આખા?'

'તો ૫ પછી?'

'આ સાંભળ્યું છે કે છોકરાંને બોળા ઉપાડી
જાય છે?'

'કોણે કહ્યું?'

'આ આણી કોર તો બે દિ આં બહુ' છે!'

'ના ના, સાંજ ખોટી વાત. કોણે આ અપ
હાકયું છે?'

'આ બગવાનજી કામદાર ને સોઝે આણીકોર
બધે કે'વરાવી દીધું છે. હમણાં તમારે ત્યાં કોઈપણ
બે પાચ દિ!'

મને મનમાં વિચાર આવી ગયો. મારું બેટું!
સાહેબ હમણાં આટલામાં છે, ને આ વાત, એની
વચ્ચે કોષ મેળ તો નહિ હોય? અને વાતે ૫ એવી
વેતી મૂકી છે કે, કોષ કોષને પૂછે નહિ, પણ અંદર
અંદર મૂક્યા કરે!

મેં તો તરત જ એનું ઊંઘણ માપી લીધું. પટ-
લીયા બન્નેને હારે ઉપાડ્યા: 'અરે! તમે કોષ સમજો

નહિ ને લાલા માણસ, આ તો કામદારની જ રમત
છે. હાલો, મારી બેઠા, ગામડે ગામડે કહેવરાવી દધ્યો
કે કાલે સાંજ આવવાના છે, ને પતાસા વેચ-
વાનાં છે!'

'પણ પતાસા?'

'પતાસાં બેઠાં થઈ જશે-તમે હાલોને, મારી
બેઠા!'

બીજો દિ દરબારનો ડેલી ઉપર મેં નજર કરી.
આઠ દસ દરબાર બેઠા'તા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો.

'કાં? આવોને માહતર! આજ તો બહુ વે'લાં
ધોડાં બેઠ્યાં છે!'

'શું કરે ભૈ! એમને આ પારખી પળેસણ
સાચવવાની છે! કામદાર બગવાનજીએ મીઠી
વાણીમા કહ્યું. પણ એની વ્યાખ્યા બેઠેલી હાંડી
મરકરી દેખાતી હતી. એટલે મને ધરપત થઈ કે
ના, મેં જે કયું છે તે છે તો બરાબર!

નવવાગ્યા ને સરરામ સીમમાં દેખાણો. એક
છોકરા બહુસે ધોડીને ખખર આપ્યા. છોકરા બહાર
ગમના હજી તો બહુ આવ્યા તો'તા, ને ગમના પછી
બોલાક તો આઠાબરળા થઈ ગયા'તા. તરત મેં તો
આખા ગામમાં મારું સેન છડું મૂકી દીધું: 'હાલો!
સાંજ આવ્યા છે. ને નિશાળમાં પતાસાં વહે મેં છે!
ધોડો! હાલો!'.
સેને સેનાનું કામ બરાબર કયું.

સાહેબ આવ્યા, ત્યાં તો નિશાળ હકડેકે હાલે!
દરબાર એક બે, ચોરે આંધા મારી ગયા, તે મનમાં
ને મનમાં ધા ખાઈ ગયા: 'મારો ખેરો! એક આ
માયાનો મળ્યો!'. દરબાર જીવુભાએ તો બે વેણ
મને કહ્યાં પણ ખરા પછી મને તેમ મેં નિશાળ
તો ટકાવી દીધી. પંદરની જગ્યા થઈ. એક પાંચનો
આસિરંટ પછી મળ્યો. પછી અમારા ગામમાંનાં વેર
અમારી અનોખી રીતે લેવાય છે. મારા ઉપર જે
વીતી એ હું તમને શી રીતે કહું?'

ચિતુભાનો સાદ ગળતળો થઈ ગયો. તે અવાક

જેવો જિભો જ રહી ગયો. એની સામે હું તો બેઠું જ રહ્યો. પણ મુંગી વેદનાતો અવતાર હોય તેમ શિવુભા બોલતો બંધ થઈ ગયો હતો. તેણે હાંબો હાથ કરી એક તરફ નિશાની કરી, તો ત્યાં એક નવું દશ્ય દેખાયું. શિવુભા તો અદશ્ય થઈ ગયો હતો. કસ્ટોબા દરબાર દેખાયો. આ નવા દશ્યમાં પહેલાં તો અંદરોઅંદર દરબારો શોધી કરી રહ્યા હતા: 'જીવુભા ! હા ! એમ, તીખાં વેણ માહતરને નો કંઈ. આ ભગવાન કામદારે કહ્યું છે બરાબર છે. હા તો આ કહુંગાનો મારો કે મારો ખેટો સાત જનમારા, આપણને સંભારે !'

'હા ! સાચી કહી છે ભાવુભાએ. હા મારતાં આવાવા બેઠાએ, તીખું વેણ આપણા મોમાં નો શોભે !'

'હા ! બાપુ ! હા. વેણ કાઢો તો વાત ડોળા-ય ને તો કાગળિયું થાય. પણ કસ્ટોબાનું કાંઈ કાગળિયું થાય છે ? જુઓને, કાંતો આ બાપુ આપતો લાગે છે. એને મારા બેટાને આપણામાં લખીને પછી પગ પહોળા કરવા છે. પણ આ વખતે હવે એવો દાળી છો કે બેઠો જ નો થાય !' કામદાર બોલ્યા.

'કેણુ પેલ કરશે ?'

'જીવુભા જ કરે, તીખાં વેણ છે બોલ્યાંતા હા ! હવે માહતરને એક જરાક કહુંગો કરાવે તો મનમેળ થાય ! પછી તો વાટકી વાટકીનું કામ કરશે. આ તો નાગરાજનું વરદાન છે હા ! એક વખત આપે ચક્રું હોય તોય મણીધરનો નશો !'

એટલામાં શિવુભા ત્યાં દેખાણો.

શિવુભાને આ કસ્ટોબા દરબારમાં સૌ તાણ ઉપર તાણ કરી રહ્યા હતા. 'ચોડાકે હા ! આપણે મનમેળ થઈ ગયો છે, એમ બતાવવા ! અસ, આટલો જ હા !'

બે પળ તદ્દન શાંતિ રહી. પાછું દશ્ય બદલાયું. શિવુભા ધર આંગણે બેઠો હતો. શરીર એવું નખાઈ ગયું હતું. વહુને કહી રહ્યો તો 'ક્યાંકથી ચોકુંક પેદા કર. એક મગની કાઢ બેટલું ! કાંઈ રીતે રેવાતું

નથી ! ચરે ભગવાન ! મને ક્યાં કમત મૂછ ! ગામને લાણાવવાની !'

શિવુભાનાં બે તણ છોકરાં, નિમોલ્ય જેવાં, આશ રીની દારે બેસીને મા સામે બેઠ રહ્યાં હતાં.

માની આંખમાંથી કંઈક કંઈક આંસુ પડતાં હતાં. 'પણુ તમને આ મારા પીટાઓએ, આ બંધાણુ લાણુ પાડી દીધું ને તમારા ઉપર એમ વેર લીધું ! હવે ધરમાં આ એક તાંસળી રહી છે વેચવાની !'

એ જ દશ્યમાં શું પ્રયત્ન કરતો દેખાય છે, શિવુ ભા, પોતાના બંધનથી પોતે મુક્ત થવાનો, પણ બંધાણુ અરીણતું, જેમ જેમ છોડવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ વધારે ને વધારે શરીર નખાતું જાય છે !

એ જ વખતે કિલ્લોલ કરતા દરબારો દરબારી નિશાળના ખંડેર ઉપર નજર મારીને બેઠેલા દેખાય છે.

એક પણ છોકરો હવે ત્યાં દેખાતો નથી. ગામનાં છોકરાં સવારમાં શેટલા બાંધી બાંધીને પડખેને ગામડે લાણવા જાય છે. ગામ આણું વાત કરે છે. 'શિવુ-ભાએ પણ મક્કતું મોટા દારે વેર બાંધ્યું !'

શિવુભાની મૂગી વેદના, આંખ પડતા સૂચાસ્તમાં લખી જાય છે. એક લડીબર ત્યાં શોક ધેરી શાંતિ છવાઈ રહે છે.

પછી તરત દશ્ય બદલાય છે.

[૨] મનની મોજ

એક પળ અને એક ડુબમુ ચાલતું દુકું દેખાય છે. એની બન્ને બાલુએ કુંધળી, ગાબર, મૂળા, પંત્યાકે, બટાકાની ગાંસડીઓ લટકે છે. મેલો દૂંડો, પોતાડી, બકું બગસરાશાઈ લાડતું પેરેણુ, ઉપર વીટેલો ફાળિયાનો કટકો, ને હાથમાં આવળની સોટી લઇને, એની પાછળ ધીમે ધીમે આવતો એક માણસ નજરે પડે છે.

'મને ઝોળખ્યો ?' હું નરસી બકાલ !

પણુ હું મારી વાત કહું એના કરતાં એ વાત

કહેવાય એ મને વધારે ગમે. મારે પણ એક જીવન હતું. તમારા જેવું જ. તમારા જેવા જ હું પણ જીવતો. જમતો, ખોવતો ચાલતો માણસ હતો. મેં પણ સુખ-દુઃખ, વેદના, યાતના, આશા, નિરાશા જોમગ્યાં હતાં. પોતે પોતાની વાત ખીન્નને મેંએ સાંભળી એ પણ એક અનેરો આનંદ છે. આજ, મારી વાત હવે કહેજે-હું તો સાંભળીશ.

નરસીંહ બકાલ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પણ એની આખી વાત આ રહી.

નરસિંહ કે નરસિંહ—ખરી રીતે તો આસપાસના ગામકામા ખૂબ ભણીતો થયેલો શબ્દ નરસીંહ—અને પ્રણી વખત તો 'નરસીંહ'માંથી અપભ્રંશ થઈને બની જતો 'નરહી' બકાલ, આજે એકલો પોતાના અડીમલ ટુંદ સાથે, અત્યારે રસ્તો કાપી રહ્યો હતો. ટુંદ સાથે, ટુંદ ઉપર નહિ. કારણ કે ઉપર ખેસવાનો હક્ક ગાંઠરમૂળાને મટે અનામત જેવો હતો. એને કે એના ટુંદને આ રસ્તો કાંઈ નવો ન હતો. રવિવારે મૂરજ બેઠા વિના રહે તો, નરસિંહ આસપાસના ગામકાની 'વિઝીટ' આપી વિના રહે.

નરસિંહ આ સધળા ગામકાઓમાં બકાલું વેચવા જતો. દર રવિવારે પોતાના ટુંદ ઉપર બકાલાની પોટ-લી લટકાવી, 'બકાલું થોડું' હોય તો કોઈ વખત માથે ખેસીને, નહિતર ટુંદને દેરતો, આ રસ્તે તે નીકળતો તે ગામકાઓમાં ફરી બકાલું વેચી, જર, બાજરા, ચોળા, કપાસ, મગ, અડક, કળથી, એમ જુદી જુદી સામગ્રી લઈને ખીન્ને દિવસે ઘેર પહોંચી જતો. રાત ગમે તો ગામકામાં ગાળી લેતો.

આજે એ એ જ રીતે ચાલી રહ્યો હતો. જે રસ્તા ઉપર, એણે જીવાનીમાં, દાણાના વેપારી, પછી રૂના વેપારી, ઉઘરે જીવના માલિક થવાનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં તે જ રસ્તા ઉપર, દિવસોના અનુભવ પછી કાલો થયેલા બન્ને—નરસી અને એનું ટુંદ પોતાની હાથેશની ચાલે આજે પણ ચાલી રહ્યાં હતાં એમને ઉતાવળ કરવાની જરૂર જણાતી ન હતી. તેમ જ છેક ધોમે ચાલીને અધારામાં કેમાં ખાવાની પણ ઇચ્છા

ન હતી એટલે બન્ને એમના નિયમ પ્રમાણે જ ચાલી રહ્યાં હતાં. નરસિંહે, ધોડાની લગામ પણ ડોક ઉપર નાખી દીધી હતી. હાંક્યા વિના ચાલે એટલો જ ચાલ ઉપર સતેષ માનીને પોતે કાંઈક વિચારમાં મગન હતા.

એટલામાં નજરપરાની સીમનાં ઝાડ દેખાયાં. નજરપરાથી ત્રણ માઇલ રાજપરા. અને રાજપરાથી ત્રણ માઇલ ભાડેર. ભાડેરમાં રાત ગાળી ખીન્ને દિવસે શેટલા-ટાણે સવારમાં પોતાને ગામ—સનાળાયા—પહોંચવાને આજે એને અચાનક વિચાર આવી ગયો. નહિતર, કોઈ મનદુઃખને કારણે એણે હાલમાં સાત વરસથી ભાડેરની સીમનાં ઝાડ પણ જોયાં ન હતાં! ભાડેરને પોતાના બકાલાથી એણે બહિષ્કૃત જ કહ્યું હતું ને! પણ આજે જરાક એ વિચાર આવી ગયો તે કારણ જણે કેમ એના પગલામાં પણ ઉતાવળ આવી.

નરસિંહના દેખાવામાં તો કોઈને ઉત્કૃષ્ઠલતા કે ઉતાવળીયાપણું લાગે તેમ ન હતું. પણ ભાડેરમાં રાત ગાળવી છે, એ વિચાર તેને ગ્રેષો હોય કે મને તેમ, તેણે પોતાના ટુંદને લગામ બાંધી જરા ઉતાવળે ટોડ્યું. તેના આ વર્તનથી આશ્ચર્ય પામ્યું હોય તેમ ટુંદ પહેલાં તો જીજુ રહ્યું. પોતાને નરસિંહે 'કોઈ દિવસ ઉતાવળા ચાલવાનું કહ્યું' હોય એવું એની સ્મૃતિમાં હતું નહિ. ખરી રીતે એ અને એનો માલિક ધીમા ચાલવા માટે જ નિર્માણ થયા હતા. આજે જ નરસિંહની રમમાં ઉતાવળ આવી ખેડી હોય તેમ એને લાગ્યું.

અને પોતે જમારે જીજુ રહ્યું અને નરસિંહે ખાવળની સોટી લગાવી, ત્યારે તો એ પામી જ ગયું કે, કહો ન હોય પણ ડેસાનું ફટકું લાગે છે!

ડેસો તો નરસિંહને કહેવા હોય તો લાલે, ખાજી ખરી રીતે એને હવે જરૂરક અપરથા જણાતી હતી.

આ બકાલી નરસિંહને જોનારા એને ભણી પણ શકે નહિ! એ વખતે એ દરેક જુગારી હતો. મોટો થયો ત્યારે એણે જુગાર છોડ્યો—પણ પછી જીવનમાં એકધારા નિર્લભિત ધોરણ ઉપર ચાલવું એ

એને હમેશાં આક્રુ લાગવા માંડ્યું! બાર વરસનો હતો ત્યારે જ એ ઝમકુડી સાથે પરણ્યો હતો. એને પરણ્યું પડ્યું હતું, કારણ કે ત્યાર પછી થોડે વર્ષે માથાપ મરણ પામ્યાં—અને નરસિંહનું હવે ચાલત તો એ ઝમકુડે કે કોઈ ને પરણત જ નહિ ને! એણે રખડુજીવનનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. અને એને ખબર હતી કે પરણ્યાથી, જીવનને ધણી ધસારા વેઠવો પડે છે. આવી એની ફિલસૂફી એ કાષ્ઠ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાંથી તારવેલી ન હતી—પણ માથાપ વિનાના રખડુ છોકરાઓમાં પરિસ્થિતિને લીધે આવતી હોશિયારી અને ઉત્કૃષ્ટતા એ અનેના મેળમાંથી એ જન્મેલી હતી. પણ ઝમકુડી એને કાંઈ, એની ફિલસૂફી માટે છોડી કે તેવી ન હતી. એ તો એને બળગી. એટલે ઝમકુડીને પરણ્યા પછી પણ થોડાંક વર્ષ સુધી નરસિંહ ધણીએ જુગારીઓના મેળામાં રખડતો. પણ એમાં ભારે તકાકા પડે ત્યારે એઈં સ્થે એનો રંગ એની ચાલમાં જુદું જ ભેદ રહેતું ત્યારે એ હાલતાં ને ચાલતાં લેમન પીતો. એ રૂપિયાનું પાન બનાવવાનું કહેવો. કાં અત્તરવાળાની દૂકાને પહેલ્યતો, અને નહિતર કોણથી કંકુડીને ત્યાં સાત આઠ મિત્રોની મિજબાની —આખી રાતની મિજબાની તો અવશ્ય જ આવતો.

એ કોણથી કંકુડી ભાડેરમાં હતી. નરસિંહને એ ખબર હતી. હમણાં વર્ષો થયાં વહી રહેલા ભારને થાક ઉતારવા માટે જતો હોય તેમ નરસિંહ ભાડેર તરફ આજે અચાનક જ વળ્યો. કદાચ એ ભાડેર જવાનો જ એની ખબર એને પોતાને પણ ન હતી.

વર્ષો થયાં વહી રહેલા ભાર તો એટલા માટે કે નરસિંહને ખબર હતી કે આ બકાણું—અરધોશર કુંધળી ને એક શેર બેટાં, પૈસાનાં મર્યાં ને અરધા પૈસાનાં ગાજર—એમાં એનો શકરવાર પાકે તેમ ન હતો. એને તો ધણું મન હતું કે છકા પંચાની રમ્મત જમાવીને એક વખત તો આસપાસનાં બાર બાર ગામને નોતરીને એકસો આઠ પારાચણુતો જે જે કાર બોલાવી દઉં. પણ પછી કાંઈક વચને લીધે, કાંઈક ઝમકુડીના નિસર્કાસને લીધે, અને વધુ તો, પોતે જેને પોતાની માનીને, રાત દિ જોશ વિના

જેની સેવા કરવા ખડેખે તૈયાર રહેતો, જેનું ધર પોતાના જેવા અનેક જુગારીઓનું વિશ્રામસ્થાન હતું, અને છતાં જેનો સામ્યો પ્રેમ-સામ્યો પ્રેમ હોઈ શકે તો—પોતે માનતો હતો કે, પોતાને જ મળ્યો હતો—એ કોણથી કંકુડે એ વખતે બતાવેલી ઉપેક્ષા ઇતિને લીધે, નરસિંહે, જુગાર છોડી દીધો. અને બકાલાના પૈસા આપનારા કંટાળા ભરેલા કામ ઉપર મન સ્થિર કર્યું. અને એક ધંધાની ધરડમાં ચિત્ત પરોવી પોતાની સધળી આસા—અને આકાંક્ષા હમાવી દઈ ધંધાને ભાર ઉપાડ્યો—એ ધંધાને ભાર હવે એને આકરો લાગે છે—એમ તો હરકાંઈ જોનાર, એની ધીમી, સ્થિર, એકધારી ચાલ, ટુંટુંની પણ એવી જ ચાલ અને નરસિંહની તીચે નમેલી ડોક, એ ઉપરથી કહી શકે. હમણાં હવે ઝમકુડીનું મરણ પણ થયું હતું. એટલે તો નરસિંહને ધર કે ધંધામાં કયામાં રસ રહ્યો ન હતો. પાછળ કોઈ નહિ. પણ હવે એના જીવનવાણી જીવન માર્ગ તરફ પાછા ફરવાનું બળ એની પાસે રહ્યું ન હતું. એટલે આ લાંબા પંથ ઉપર ધીમે ધીમે ચાલ્યાં જતાં—માનવ અને પ્રાણી—એને જીવનની છેલ્લી પથો ખેંચી કાઢવા બધું પ્રયત્ન કરતાં હોય એમ લાગે. આજે એ નિત્ય જીવનના નિપમિત પંથમાં, કોણથી કંકુડા સંસ્મરણોએ જરાક ચેતન પુરું અને નરસિંહે પોતાની ચાલ ઉતારવળી કરી. એની નજરમાં કોણથી કંકુડી મૂર્તિ ખડી થઈ ગઈ

કેટલીક ઝીઝો સુંદર નથી હોતી. પણ આટુરી ભરેલી મીઠાસ એમનામાં હોય છે. એમનું આકર્ષણ એમના શરીરમાં એટલું નથી હોતું, એટલું એમના સ્વભાવમાં હોય છે. આથી એ આકર્ષણ વધ વધતાં વધે છે. મટલું નથી. જુદા જુદા સ્વભાવના અનેક જુગારીઓ પોતાને ત્યાં જીવનવાની હેતુથી કંકુડી પણ એવી બની ગઈ હતી.

કાંઈક કુદરતી રીતે, કાંઈક ધંધાને લીધે, અને કાંઈક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ બની જવાનાં સૌ સ્વભાવને લીધે, એવી ત્રિવિધ તાલોમને લીધે, મેળવેલી કંકુડીની આકર્ષણ-શક્તિમાં ગળજતો વધારો એના

દેહને લીધે પશુ થતો. નાનું, કાંઈક મિનજી, કાંઈક બેશરમ લાગે એવું, કાંઈક રસ ભરેલું, લાડભરેલી બેદરકાર મુંદરતાના પ્રતીક એવું એનું મોં, આખા દેહને શય્યાગારી રહ્યું હતું. નરસિંહ જે સમયે સેંકડો ગૂમાવતો ને હજારો મેળવતો એ સમયે આ મોં ઉપર છુટી રખાડી એકાદ બે લટ માટે, એ પાંચ પચીસની મિજબાની કરી નાખતો. અનેક જુગારી-એનો પોતાને ત્યાં બેડો જમાવવા દેતી ખરી પશુ કોળણ એવી આસાકે હતી કે કોઈના પ્રેમમાં પડી ન હતી. હા, એટલું ખરું કે તમે અખાડના ગમે તે 'મેઝર' ને પૂછો તો એ એમ જ કહેવાનો કે કંકુડીને મારા ઉપર પ્રેમ છે; અને તેથી બીજાને સુકાપસે એ મને વધારે જાળવે છે. કંકુડીનો આવા કોણના પાંથી જેવો સ્વભાવ હોવાથી અને વળી દરેકના સ્વભાવની આવી ઉપરાંત પુરુષના સામાન્ય સ્વભાવની જાણકાર હોવાથી, જુગારીએનો અખાડો ધણી લાંબા વખત સુધી એને ત્યાં આલે. જુગારી-ઓમાં મારામારી ન થઈ પડે માટે કોળણ કંકુડી પોતાના જોખનનો જામ હાથમાં ધરી રાખતો-પરંતુ એમથી એક દીપું પશુ કોળને આપતી નહિ. દરેકને એમ હતું કે આ આખો જ જામ એનો છે; એકાદ દીપું એને માટે નથી; એટલું જાણ આ કોળણના દિલમાં પશુ નરસિંહ પ્રત્યે ઈશ્વર ભરેલો એક ખૂલેલો અનામત હતો એમ કહેવું જોઈએ કેાંઈ ન હોય ને નરસિંહ એકલો આવેલો હોય-એવો પ્રસંગ વિરલ હતો-ત્યારે સાચા સુધાગી અતઃકસના કાપકા નીચે છૂપાવણા ચોવનને એ એવી બેદરકાર ભરેલી રીતે દંડપદ્મ બિન્દા પડી રહેલ તેમ પડેને મેલક કરી મૂકતી કે, નરસિંહની આંખમાં દંડે ગઝબ આવી જતી. પશુ કોળણ એ માનસને તરત પલટારી દેવા નરસિંહને પૂછતી: 'કાં નરસિંહ! ઝમકુડી શું કરે છે?' હવે તો સીધું ચાલે છે નાં? મ્હં તો તું જ એવો છો-નફરત ને મેરીકર! બાકી ઝમકુડી તો ઝમકુડી છે!' એમ બોલોને પોતાના બે હાથથી એ નરસિંહને જતાક ધીમે પ્રેમ ભર્યો ધક્કો દેતી-જાણે આચંત્રણ આપતી હોય! પ્રેમ-દિ બાબાની દષ્ટિએ તો કંકુડી

પોતાનું સપણું છાતું દંડે આ હાથમાં મૂકી દેતી. એ જમાનાનો નરસિંહ તે આજનો બકાલ નરસિંહ ન હતો. પંજુ ખાસતી તંબ ઉરખા ચોરણી ઉપર, મોટું લાંબું મલમલનું ઝીણું પહેરણ ને રેશમી કપડાં પહેરનારો, એડિશન રાખી કંસકાને ચોવીસે કલાકે એડિશનમાં જ રાખનારો, ખીરસામાં લટકતા ઇટાલિયન રેશમી શ્વાલ ને પચાસ સો રૂપિયાથી એણું પાસે ન રાખનારો, સુંદર, રખકુ, લાડમાં ચડેલો, ટેકોડો અને અચ્છો જુવાન હતો. ને એને કોઈ વખતે કંકુડીની નજર સાથે એની નજર મળતાં, જાણે કુદરતી રીતે એકબીજાં એકબીજાંને માટે હોય તેમ હજારો જાની વાતો એ કરી લેતાં.

પશુ બનને પોતપોતાની મર્યાદાનું જાન હતું. કંકુડીને ખબર હતી કે નરસિં આમ છુટકે માણસ તરીકે ઠીક છે. બાકી એને સ્થિર કરે તો કાં એ લાંબી પડે કાં તમને વહેલે મોડે તમડી કાઢે. અને વધુ તો એ કે કંકુડી નરસિંના મેળની ખબર પડતાં જ માથાવલ કળિયાની પરંપરા જામી થાય! એટલે એક બીજા એક બીજા માટે જતાં એક બીજાં માટે ન હતાં. એમનો પ્રેમ એમણે જાની રીતે પોતપોતાના એકાંત ખૂણામાં રાખીને ભોમવવાનો હતો. બાકી બીજી રીતે તો આ જુગારીએના અખાડમાં જીવન-મરણ એલની વાતો બની જતાં વાર લાગે તેમ ન હતી. કંકુડી કરપોક ન હતી, પશુ કાઠી હતી. એણે એ સોને જાળવતાં જાળવતાં પ્રેમમૂર્તિ નરસિં માટે એક અનોખી રીતનો પ્રેમ મનમાં ને મનમાં રાખી રહી હતી.

એક વખત આ ટોળામાં એક નરો, 'મેઝર' આવેલો. તેના ઉસ્તાદો સ્વભાવે ને ફાજદારી કાપકાના માને સૌને વશ કરી લીધા. વળી એ જોલોને અતુલવ પશુ લઈ આવેલો હતો. ખોટા સિકકા પાડવાના શકદારોમાં પશુ એક વખત આ સડોવાયો હતો. આ ટોળામાં આ કાંઈ જેવી તેવી આખર ન ગણાય. એણે પોતાની બૈરીને ધરણાં માટે મારી હતી અને એમથી અકસ્માત એ મરી ગઈ હતી. જતાં એ મરણને એ કુદરતી અકસ્માતમાં ગણાવી

શક્યો હતો. એ જાતનો પરજીયો સોની હતો. ધરકી હતો, દારુ પીતો, ભાગવતની કથા કરાવતો, અને સાધુ બ્રાહ્મણને જમાડતો. વખત મળે તો માથુસને લૂંટતો ને પરજ પછી બેસારતો. એનો ધરક ધર્મ માટે હતો. અને ધર્મ ધરક માટે હતો. આ પરજીયો સોની-મોહન આ ટોળામાં લગ્યો પછી પોતાની આલાકીથી એણે ટોળામાં ધર્માનો અગ્નિ પેદા કર્યો. એક તો એ જ્યારે ચાલાક હતો ને છત ઉપર છત મેળવી શકતો; બીજું હાથનો બહુ છુટો હતો, ત્રીજું એ ધર્મોક્ષે બહુ કરતો. એટલે કોઈ મહાકવિના મેળામાં સૌ મેળા જાય એમાં મોહન જ અગ્રણી હોઈ સાધુસંત કંકરીના ટોળાં એને વીંટાઈ વળતાં. સૌથી ભયંકર બીના તો એ બની હતી કે એ કંકરીને પણ એની મોહિની લાગી હોય—એમ જણાતું હતું; સૌના કરતાં નરસિંહના દિલ ઉપર એ ઘણે વધારે અસર કરી.

એક વખત નરસિંહ આવ્યો ત્યારે કંકરી એકલી હતી. નરસિંહના મન ઉપર મોહનનો ભાર હતો. આજે એ વાતનો ખુલાસો લેવાનો એનો નિશ્ચય હતો. એણે જોયું કે દરવખતની જેમ કંકરી પોતાનું શરીર વધારે આકર્ષક લાગે એવો રવાજ સજીને બેઠી છે.

નરસિંહે આવર્તા વેંતજ પ્રશ્ન મૂક્યો: 'કંકરી હવે તું કાંઈ કંકારો વધારતી જાય છે. કોઈને હથેળીમાં રમાડવો છે કે શું? હમણાં કાંઈ મોહનો બહુ નજરે ચડ્યો છે.'

તે દિવસે કંકરીએ મિંચળ જોયો: 'અથા! હું તે કંઈ તારી ગાલી બોલી છું કે શું? મારે વળી મોહનો શું ને તું શું?'

'કેમ મોહનો શું ને હું શું? મોહને તને કંઈ કરાવી દીધી છે એની અમને ખબર પડી છે હો!'

'આ રહી—આ ડોકમાં—એમાં શી મોટી ખાતજી વાત હતી. હું તો દરમતનાં દામ છું! છાતી હાલતી હોય તો—પૈસો કાંઈ રાહીરાંખ્યા હાથમાંથી જતો નથી!'

'ત્યારે તો કેશવો કહેતો'તો એ સાચું!'

'શું?'

'કે કંકરી તો મોહનમાં બહુજ લટુ થઈ ગયો છો!'

'લટુ થાય છે મારે ભૂખરાત-આંધી તો કંઈક મોહન આવ્યા ને ગયા! પણ લટુ થઈં તોય શું? હું કાંઈ થોડી કાંઈની વેચાણ છું? મને મરજીમાં આવે ત્યાં માડું મન પાથરી દઉં! હજી સુધી તો એક તારા સાદુ એને રાખ્યું છે—પણ તું—તું અથા બહુ જ વહેમીલો છો! બહુ વહેમ નહિ સારી નરસી!'

'ત્યારે તો તું આ સાચું બોલે છે નાં?'

'તો શું ખોટું છે?'

'સાડું હું બતાવીશ!'

'હા, હા, બતાવજે ને!'

તે વખતે તો કંકરી સાથે નરસીને એટલી જ વાત થઈ. પણ મોહનની માયા વિષે એનું મન ખાડું થઈ ગયું હતું.

એમાં બીજો દિવસે લગભગ ચરધી રાતે નરસીએ પોતાના થોડા ઉપરથી ધમ્માક દબને કંકરીના કળા પાસે ઉતારો કર્યો. એના હાથમાં જે હજાર રૂપિયાની 'નેકલેસ' ચપકી રહી હતી. એક તકાલે પડ્યો—તે એણે સાંજને સાંજે થોડા ઉપર ખંખેરી મૂક્યાં. સોનીને ત્યાંથી જે હજારની 'નેકલેસ' લીધી. આજ એને કંકરીને આ આપીને એને મોહનની માયા ભુલાવી દેવી'તી.

એ આવ્યો ત્યારે ઉલ્લાસમાં હતો. એના અંગે અંગમાં કંકરીની પ્રીતિ જાણે અગ્નિ મૂકી રહી હતી. એની આંખમાં કંકરી સિવાય બીજું કોઈ ચિત્ર ન હતું. મનમાં કંકરી કંકરી ચપ રહ્યું હતું. તે દોડતો આવ્યો.

પણ ધરમાં હજી દીવા બળી રહ્યો હતો. તેણે જહારથી સાદ કર્યો.

'કંકરી!'

'કાણુ—જેઠા! નરસી! તું છે! આ વને મોહન બેઠો છે! કેશવો આવવાનો છે!'

નરસીનું હાલત તો આ નારીનું અત્યારે માથું ધકથો જુદું કરી નાખત!

પણ એણે ગમ ખાધી. ઘોડાને અંદર દોરીને ખીલે ખાધો. પછી એણે ઓઘરીની કોર ઉપરથી જ ખા કર્યો : 'લે આ !'

કંકુડીએ 'નેકલેસ' હાથમાં ઝીંથી લીધી. નરસી તરત પાછો ફર્યો : 'એકા! ક્યાં ઉપડ્યો એ ? આ પીવા નથી રોકાતું ?'

'ના...' નરસીએ જવાબ વાળ્યો : 'તારી વાત જોઈ લીધી...'

'અરે ! પણ એ બકાલ !.....'

'બકાલ તો હમણાં કહ્યું તે...' નરસી યુરસામાં ને યુરસામાં ચાલી નીકળ્યો.

કંકુડી બહાર દોડી. પણ નરસીએ તો ઘોડાના પેગમાં પગ મૂકી દીધા હતા. કંકુડીએ એને આંતર્યો.

'શું છે તારે ?'

'કંઈ નથી—તું તારે તારું મન કરે ત્યાં બિસને ! પણ તેં મને બકાલ કહ્યોને—મારે પણ હવે બકાલનો ધંધો જ કરવો છે. પણ તું આ બકાલના બોલ જાભારજો.

કોઇ તારી પડખે બેઠો રહેવાનો નથી ! બધા જ મરીયા છે !'

'પણ તું—તું હાલો ક્યાં ?'

'બસ...હવે...'

'કેમ ?'

'તારી મનની મોજ હોય ત્યાં તું...મારા આંહી...'

'ઓ...હો ! અરે ! બકાલ ! નરસી !' તંઈ તો તું જીંત બૂલો 'લા ! તમે બાવડા 'લા ! ક્યારે સમજાશે કે અમારી ઊંઘની મનની વાત જ જુદી જ છે ! મનની મોજ ઇં તો કોઇ જુદી જ ચીજ છે ! તારા જમ, નરસી ! મેં તો કોઇને ઇં દેખાડી હોય તો મનની મોજ એક તેં માણી છે !'

હવે શું કરવા બોલ્યા મગાવ્યા કરજ ?'

'ઇં તો તને ખરે ખમર' પાડો. મનની મોજ માણનારા પછી કોઈ બીજી ચીજમાં મન તો નાખે હો ! તમને જાણ્યાને તો મન જેવી કોઈ વાત જ

નથી ને ! તું કોઇ દિ કોઇની પાછળ મારો થયો છે ! અમારી તો આખી વાત અનોખી છે ! પણ તું કંઈ એક કપડે માને ?' તું તો આવો અજોબો કેવો છે ! આંહી તો ચાનક કુંઈ. હળર આવે ને હળર બધ. પણ મન તો નરસી ! બધાં કરજુ' હોય ત્યાં જ કરે હો ! મનનાં તો ચૂં જ મન ! આ તારાં નેકલેસ સહાં નહિ !'

'ઠીક ઠીક હવે...'

'પછી કંકુડીને સંભારીશ હો, કે કોળણ ક્ષતી દેનારી હતી !'

'જેઇ ઇં તો...ઠીક-લે... !'

'તો આ તારી પાછી ભેતો જા—નેકલેસ—મારે આંહી ક્યાં જુગ છે ?'

'ઇં હવે માડું સંભારજુ'...'

નરસીએ જોરથી ઘોડાને 'એડી' લગાવી દીધી. ઘોડો ઝિલજ્યો. એટલે કંકુડીને ખસી જવું પડ્યું. અને તરત જ નરસી તો અંધારામાં અદર્ય થઇ ગયો. બાળનો દો ને કાચી ધડો.

આજ હવે એ બકાલ નરસી પોતાની જીવન-સંખ્યાની છેલ્લી પળે, જાણે એક વખત કંકુડીને મળી લેવા માગતો હોય તેમ ભાડેર તરફ જઈ રહ્યો હતો.

ત્યાં એ પહેલેથી ત્યારે સર્જ પડવા આવી હતી. હજી અંધારું વણુ ન હતું. એણે ચોરા પાસે પોતાનું દર્દુ બાંધ્યું. બકાલ ઉતારીને એટલા ઉપર મૂક્યું. પાસે કો'કરું ગાંડું છૂટ્યું તું એના બળદ પાસેથી થોડુંક ખડ લઇને દર્દુને નાખ્યું. બોડી સળગાવીને ત્યાં પહોંચે એડો.

કોઇક બહાર મામતો આવેલ છે એ જોઇને ચોરાનો ગલકેરો બહાર આવ્યો. થોડીકદાર 'સામે' જોઈ રહ્યો. એનો મહેરો એળખાવો : 'ઓ હા ! બાઈ ! તમે આંઈ કયાંથી ? તમ્હ દોઝે દેખાયા !'

'હા બાઈ, હમણાં તો ઠીક નો'તું. કાંઈ જઇ આવ્યું ! શું છે ધોમમાં નવાંજૂની ?'

'આઈ—આઈ જુગ મીસમાં તો 'શું' નવાંજૂની

હોય. આજે તમે લાગ્યા છો ત્યારે ગામ બેઠેલું
દેખશે-એવું લાગેદરી છે. નવાજૂનીમાં ગામ બહાર-
આ મંદિર થયું ધી !

‘કાણે બંધાવ્યું ?’

‘બીચું કોણ હવે ગામમાં-! આ કંકુડી-
કાળજી મરી ગઇ પથુ નામ રાખતી ગઇ, જોવા
જેવું છે !’

નરસીને જાણે એક ધા પડી ગયો. ચોતાનો
જીવનસાર કોઈએ ખેંચી લીધો હોય એવું લાગ્યું.
જાણ એ ધોડીવાર મોઢ્યો નહિ.

‘બાવાજી ! મંદિર ક્યાં આવ્યું ?’

‘આ દેખાય કાઈ ! આંહીથી જ-જવું હોય
તો જઈ આવો ને. હજી હું આંહી આવતી ટાણુ
સુધી છું. જોખમ તો નથી નાં કાંઈ !’

‘ના ના-’

નરસીના પગ લાંબી ગયા હતા. તે મંદિરની
દશ કાણી આંહી નીકળ્યો. ત્યાં એણે કાળજી આંધેલા

એક નાના સરખા-દેવાલયની આશા રાખી હતી !

મંદિરના ચોગાનમાં એ પહોંચ્યો તો ત્યાં કોઇ
હવું નહિ. ઘંટ વગાડી, ચોંકિયા પાસે ઊભો. અંદર
દર્શન કર્યો. અચાનક નીચે દિણ પડી ને ધંધી ગયોઃ
‘અરે ! ન માનતો હોય તેમ બે ધડી ઊભો જ રહી ગયો.

એના પગ નીચે જ આદરની તકતીમાં વાંચી
ચકાય એવક મોટા અક્ષરોમાં કોતરેલો લેખ હતોઃ
‘ભગવાન નરસિંહેશ્વરનું આ મંદિર, કાળજી કંકુડી
નરસીબાલના દોસ્તદારે, એણે ભેટ આપેલ ‘નેકલેસ’
ના પૈસામાં ચોતાના પૈસા ઉમેરીને બન્નેના લોક-
કલ્યાણાર્થે બંધાવ્યું છે. ને આંહી સૌ દર્શન આવ-
નારની ચરચુરજ એમને નીત નીત મળતી રહે, માટે
બન્નેના નામ કોતરાવ્યાં છેઃ નરસી બાલ...કાળજી
કંકુડી !’

નરસી કોણ જાણે કેટલીવાર સુધી ઊભો ઊભો
આ લેખની સામે ટચર ટચર જોધા કરતું પથુ
એટલામાં ચોગાનમાં દર્શન માટે આવેલ કોઇએ
ધંધાનાદ કર્યો. અને એ ભગત થઈ ગયો.

ચાર વિદેશી બહારવટિયાઓની કથા

સુધરેલી દુનિયાની સલામત ગોદમાં, લોકેસ અને ખડિયામાં ખાપણુ રાખીને
સર્દારોથી જીવવાની તક વિદેશી તરી મળેલા સમાજના બંદીવાનોને અજબ વરદી-
કરણ કરી જતી ચાર વિદેશી બહારવટિયાઓની જીવનકીર્તીની યેરક કથાઓ. એકલ
હુઆ મુરોપી બહારવટિયાઓનાં આ ચરિત્રો ખૂબ લોકસાહક છે. કારણ કે લોક-
કથાઓના પોષક એના પર ચડ્યા નથી.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ તથા ૬, ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ સિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

૨૧ ભાઈશ્રી, ૦

અધિકાર (તા ૨૨-૬-૪૭) બોરસદ જમ આગ્યો રામના થી આશાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ પીઠ આમસેવક છે સરદારથી વદનઆર્જના અદના સૈનિક પૂ રવિશકર મહારાજભાઈ ટ્રેરણા લઈ પોતાનો સેવા-દીવડો જતો રાખે છે રાસ અને એની અનુમાજના ગામડા એ એમનું હોત છે

એમના વિવિધ કાર્યક્ષેત્ર અંગે હું અહીં કંઈ લખતો નથી પરંતુ જેમના દિલમાં સેવાની ભાવના સેવા ખાતર જ જન્મી છે એવા સેવકના અતરમાં રચનાત્મક કાર્યોના વિવિધ પાસાં આપોઆપ રહે છે, તે એમના કાર્યો જોનારને આપોઆપ દેખાય છે ૧૯૪૨ની લોકાન્તિમાં જેલમાં ગયા પછી એ '૪૪ના જુલાઈમાં છૂટ્યા તરત એમણે લાચરુદત અંગે જુગેસ ઉપાડી લોકોની હક્ષિતા બેગી કરી જે અમનદારોએ લાય પાછી આપવા કબૂલુ તેમની સાથે રકમો પરત લઈ સમાધાન કયું' બીજા ઉપર કેસ માફવા તેવા ચોપન કેસ સાક્ષી પુરાવા સાથે સરકારને સોંપ્યા એમાંથી પાચ કેસ ચલાવવાની મજૂરી મળી તેમને બધાને જેલની શિક્ષા થઈ છે અપીલો થઈ છે હજુ સુધી બીજાની મજૂરી મળી નથી !

કરુણા સ્મારક ફક આબુ એ સ્મારકમાંથી રાસમાં મહીકાંકાના ગામડાની પ્રજાને ઉપયોગી થાય તેવું દવાખાતું ઊભું કરવું એમ વિચાર્યું રૂપિયા એક લાખ ચાલીસ હજારનું ફક ઉધરાબુ ત્યારે એ પેટ એમને ૧૭૫ રૂપિયા ખર્ચ આબુ છે !

'૭૩માં કેંગ્રેસપ્રધાનકળ આબુ ત્યારે રાસમાંથી દારૂનું પીકું બધ કરાવ્યું હતું તેથી જોડેના ગામનું, વાસજીનું પીકું લારે વકબ્બુ જે ઇમરો ૫૦ રૂપિયે અપાતો હતો તે વધતાં વધતાં ૪૪ મા એ જેતમાંથી છૂટીને આબા ત્યારે ૧૩ હજાર પહોંચ્યો હતો તેને બધ કરવાનું તો સરકારના હાથમાં હતું, ૫૮૮ જે દારૂ રાસમાં ધૂમ આવ્યો હતો તે એમણે લગભગ બધ કરાવ્યા જોડેથી પ્રથમ કમો

ગુજરાતમાં હરિજનો માટે ફક્ત ખુલ્લો મુકાવાનો

પ્રસંગ ગામસમસ્ત તરફથી બન્યાનો સાબલ્યો નથી '૪૪થી એ પ્રથમ કરતાં હતો, પરંતુ લગી લોકો તૈયાર ન થવાને કારણે એ સફળ થયો ન હતો છેવટે ત્રણ માસ ઉપર લગીએ એ ગામને ફૂલે પાણી ભર્યું ! લોકો એ ફૂલે પછી ભરે ૪

દૂધના સત્યાનો પ્રશ્ન એમણે રાસમાં ઉપાડ્યો એને માટે મોટી ટકર બીવથી પડી વેપારીને દૂધ બધ કરવું પડ્યું છે, છતાં આમપ્રજની નિર્મળતાને જોળખતા વેપારી એમ સહેજમાં મચક આપતા નથી દૂધ બધ થયા છ માસ થયા છતાં વેપારી કંપનીએ પોતાના જેનેજરને ત્યાં રાખી મૂક્યો છે ગામની એકતા વૃદ્ધિ અને પોતે વેપાર ચાલુ કરી શકશે, એ ગણતરીએ માસિક ૧૦૦-૧૫૦ તુ ખર્ચ કંપની નભાવે છે

એવો જ ગામનો પાક ચોરાય નહિ તે માટે સાચવવાનો પ્રશ્ન પણ એમણે હાથ ધર્યો

આમ એમના કાર્યોના વિધવિધ પ્રકાર હોય છે પરંતુ ચાર અઠવાડિયાથી એમણે એક નવો પ્રયોગ આરંભ્યો છે તેની વિગત જણાવવા જ હું આ પત્ર લખી રહ્યો છું

ગામડાની પ્રજા કોટકેરીએ જઈને જે ખુવાર થાય છે તે ઉપર ખ્યાન આપવાની જરૂર છે એમ તેમને વસતાં એક પ્રયોગ માંડ્યો છે દર સોમવારે એ બોરસદ જમ જે સરકારી ટ્રોની જેમ એમણે આમસેવકની કોટ જોલી છે એક પક્ષોને એ સમ ભવે છે અને જે કેસ સમાધાન થઈ પાછો બેચાય તેવા હોય તે પાછો એથી લેવડાવે છે અને જેમાં યુગ કબૂલી શિક્ષા થાય તેમ હોય તેનો એ રીતે પતાવે છે

એ કામ રૂબરૂ જોવા હું ગમકાસે બોરસદ ગયો હતો બાર અને વીસે ફૂ ગયો ત્યારે એમની કોટ ચાલુ થઈ ગઈ હતી કેસ ચાલતો હતો કાલુ ગામનો ફરિયાદી પગમાર ધૂળાભાઈ મોતીભાઈના ખતરમાંથી બાજરીનાં ફૂંક યુનેઆર ફૂંક ગણીયા અને રામા

શિવા રાત્રે ચોરી સાબ્યા હતા. આશરે ચાર રૂપિયાની કિંમતની ચોરી હતી એમ ફરિયાદીનું કહેવું હતું.

અનેગારોએ અનો કબૂલ કરી દીધો. એ એક પક્ષના જે વડીલો હાજર હતા તેમને એમણે કહ્યું કે અનો કબૂલ કરશે એટલે તમને છોડી મૂકશે એમ ત માનતા. હું કંઈ અનેગારોને શિક્ષા વગર છોડાવવા નથી બેઠો. માત્ર કામ તો તમે આ કોર્ટમાં આવી ખુવાર થાવ છો તે બંધ કરવાનું છે. ચાર રૂપિયાની ચોરી રાતે કરવા કરતાં એ જે જુલુ દિવસે મજૂરીએ ગયા હોત તો પશુ એટલા પૈસા મળી રહેત. એમની પાસે પહેરવાનાં પૂરાં લૂંગાં તો છે નહિ. અને અહીં વકીલોને રૂપિયા આપવા પડશે. ચોરીનો કેસ એટલે વકીલ વધારે માગશે. બેઠે પછે ચર્ચને ૧૦૦ રૂપિયા તો જમ જ. કેટલાય દિવસ કોર્ટમાં ધક્કા ખાવા તે જુદા. એટલે આ ધંધો ખોટો છે એમ માનતા હો, ફરી નહિ કરીએ એમ કહેતા હો તો જ આમ અનો કબૂલ કરવાનો અર્થ છે.

અનો કબૂલ-કરવાથી જે સજા થશે તે પોતે ભોગવવા તૈયાર છે. અને હવે પોતે એમ નહિ કરે, એમ અનેગારે કબૂલ કર્યું. એ કેસ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની કોર્ટમાં રજુ થયો. એટલે અનેગારોએ અનો કબૂલ કર્યો. પહેલો અનો હતો. એટલે તાકીદ આપીને કોર્ટ એ ભોજાને છોડી મૂક્યા.

બીજા કેસના ફરિયાદી મલિલાલ ભગવાનદાસ હતા. તેમના ખેતરમાંથી સોળ વર્ષના મંગળ મરઘાએ સુરચ્છની ત્રણ ગાંઠ ચોરી હતી. છોકરાએ અનો કબૂલ કર્યો. એને જે એલ કહેતાં થી આશાભાઈએ કહ્યું: 'અહ્યા, તારા દાંતથી માત્ર ધાવણ સુકાઈ નથી યાં આ ધંધો કરવા મંડ્યો ! મોટા થતાં બારવડીઓ ચવા ધાઈ છે કે શું ?' છોકરો શું બોલે ? કોર્ટ એને પશુ તાકીદ આપી છોડી મૂક્યો.

ત્રીજે કેસ દહેવાણના અને હાલ ખંભાત રહેતા વાણિયા ચિમનલાલ ગલુભાઈનો હતો. વિગત એવી હતી કે એમના ખેતરમાં અનેગાર ધૂળા નારા હંમર

પચાસ વર્ષની, ખેતરનો કબૂલ પોતાને છે એમ કરી પેસી ગયો હતો. અને એ ખેતરનો જૂનો સાઠ વર્ષનો ખેડૂત હતો તેણે જે વાવેતર વાંચું હતું તેને એણે ઊભેરી નાખ્યું હતું. કોર્ટમાં કેસ મંડાયો હતો. દસ મુદતથી કામ અચડાતું હતું. દર તારીખે ખંભાતથી આવવાજવાના અને બીજા ખર્ચાના મળી દસ રૂપિયા ખર્ચ થતું હતું. વકીલને ફી આપી હતી તે તો જુદી.

અનેગારે અનો કબૂલ કર્યો. ખેતરનો કબૂલ એનો ન હતો. પરંતુ એ વાણિયાનો ભાઈ, જે દહેવાણમાં રહેતો હતો એના કહેવાથી પોતે એ પ્રમાણે કરેલું, એમ એનું કહેવું હતું. એ ભાઈએ આશાભાઈને પશુ-રસ્તામાં મળતાં કહેલું કે એનો કબૂલ સાચો છે ! ભારે એમણે જવાબ આપ્યો કે, 'તારે ભાઈ સાથે લડતું હોય તો લડને. વચ્ચે આ ચરીબ ખેડત કશું નથી સમજતો એને ખોટી લાલચ આપી શું કામ આગળ ધર્યો છે !' શું જવાબ આપે ?

પોતાનો કોઈ કબૂલ નથી અને પોતે ખોટી રીતે પેસી ગયેલો, હવે પોતે એમાં કંઈ હરકત નહિ કરે એમ એની પાસે લખાવી લેખ એ કેસનું રાજનાયું કરાવ્યું.

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવી ગયો. બીજા જે કેસનો નિકાલ નથી આવ્યો, પરંતુ સાંભળી લીધા તે નીચે પ્રમાણે હતાં.

પાળજના ૬૩ વર્ષના એક પટેલ અને વાળંદ વચ્ચે પાંચ વસા જમીનની તકરાર છે. વાળંદ કહે છે કે તે મારી છે. પટેલ કહે છે મારી છે ! જે ધણી પાસેથી પટેલ કહે છે જે સં. 'જાન્ટી સાલમાં રાખી છે, તે ધણી તરફથી પોતાને (વંશ જ ને) પસામતામાં મળેલી એમ વાળંદ કહે છે. એ જમીન પોતે મીરો મૂકેલી અને તે જુદી ચર્ચ ત્યારે તેનું જે લેખીત થયેલું તે વાળંદ રજુ કરે છે. મહેસુલ ભર્યાની પાવતીઓ પશુ પોતાની પાસે છે અને પદાણીપત્રમાં સરકારી ચોપડે પશુ પોતાના નામે ચાલે છે. એમ વાળંદનું કહેવું છે. પટેલ કહે છે કે પદાણીપત્રમાં તક્ષાટીએ ગમે તે ગોટાળા વાળ્યા હોય તે હું શું

જાણું ? કોર્ટમાં તલાટી પાસે કુરાન (તલાટી મુસલ-
માન છે) ઉપડાવી સોગન લેવાવીશ પંદર વર્ષથી
એ ગામમાં રહે ■ અને વાળંદ એની મુલામી કરે
એટલે મુખી-તલાટી જોડાળા વાળે એમાં મારે શું ?

મેં કહ્યું : 'કાકા ! તમે એવા સોગન ખાવા
તૈયાર છો ?'

'હા.' તરત કાકા બોલ્યા : 'હું મહીસાગર પીવા
તૈયાર છું.'

મેં પૂછ્યું : 'વાળંદ મહીસાગર પીવે તો ?'

કાકા : 'તો એને આપી દેવા થ હું તૈયાર છું.''

ત્યાં વાળંદ બોલી ઊઠ્યો : 'મારી જમીન અને
હું શું કામ મહીસાગર પીઉં ?'

વાળંદ ઊઠીને બહાર જતો હતો એટલે મેં પછલે
કહ્યું : 'કાકા ! પાંચ વસાની થી કિંમત છે ? પસાયતું
આપ્યું હતું એમ માનજો.'

કાકા એમના પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે વાળંદને
જાળ દેખે બોલ્યા : 'એ કાઠિયાવાડથી આવીને
વસેલાને શાનું કશું આપું ? ? ગામનો હોય તો આપ્યું થ
પરમાયુ.'

વાળંદ પણ તીખો હતો. એણે જાળ સાંભળી
એટલે કહ્યું : 'તમે બાપડીને મારી નાખી તેવું અને
નથી કશું ને !' એટલું કહીને એ આંધો ગયો.

કાકા સહેજ પણ કધાયા વગર, મારી બેઠે બેઠા
હતા તે મારા સામે બેઠેને વાળંદે ઉદ્દેશી બોલ્યા :
'એમાં તું શું નવું કહી જતાવે છે ? કોર્ટમાં મેં મારી
જાતે કહ્યું હતું કે કચાલની હતી એટલે મેં જ મારી-
નાખી હતી.'

પછી તો બાઈ. મારો વાર્તા રસિયો સ્વભાવ
શાનો જયે ? મેં કાકાને તેથી સંકાપ્યા વગર
પૂછ્યું : 'કચારની વાત છે એ ?'

કાકા એ વીર કથો કહેતા હોય તેમ છાતી
કાઢીને બોલ્યા :

'જુઓને, આજે મને ૬૩ સું વર્ષ જાય છે.
એટલે, આશરે ૪૦-૪૫ ની, ઉંમર તે દહાડે હશે.

અને મારી નાખીને છુપાવાની વાર્તા મેં કરી જ ન
હતી. વળી કોઈના ઉપર આજ દોળવું શું કરવા
બેઠ્યો ? મેં જાતે મુનો કબૂલ કર્યો. કહ્યું કે કચાલની
હતી એટલે મેં મારી નાખી.'

મેં પૂછ્યું : 'પછી સગ્ગ ચર્ચ હશે ને ?'

'હા, પાંચ વરસ. પણ ચાર વરસ ને ત્રણ
મહિને છૂટી ગયેલા.'

કાકાની આ ઉંમર થ ખુમારી ભેઈ મેં કહ્યું :
'તો મરવા દો ને હવે આ કેસ. પાંચ વસાની
જમીનની કિંમત શું ? એના માટે તમારે કેટલું
અચકાતું પડશે—ખર્ચ થશે.'

કાકાએ વળી પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે તૂટેલા-
સૂચક અસિષ્ટ શબ્દ વાપરતાં કહ્યું : 'એવી પાંચ વસા
જમીનને હું...જરાબર ગણું છું. પણ જુદેને અને મારે
આડેર છે. એ પાંચ વસા જમીન મેં સાત રૂપિયામાં
ધીધી. તે કિલેસે તો લોકો મહેસુલ નહોતું ભરાતું,
એટલે મહાદોરી (માલકી દક્ષ મૂકી દેવો) મૂકી દેતા
હતા. જમીનની આજે થ કંઈ બારે કિંમત નથી. મારા
બેતરની લગ્નલગ્ન ન હોત તો હું એટલી સેઈ પણ
શું કામ ? અંદર ત્રણ આંખા હવે ફોળે એવા થયા ■
એટલે વાળંદભાઈની દાનત બમડી છે. પણ એમ
હજાર રૂપિયા એની પાછળ થઈ જાય પણ હું છોડું
શાનો ?'

આશાભાઈએ અને કહ્યું : 'જે કેસમાં પ્રથમથી
લોકોએ વજીલ રોષી દીધો હોય છે તેમાં સમાધાન
થવું મુશ્કેલ હોય છે. વજીલો જાને પક્ષોને જુદું
સમજાવે છે એટલે એ પાણીમાં હોય છે. કાકાએ
વજીલ ન કર્યો હોત તો એ સમજત. વળી આમાં
જાને પણ જુદી વાત છે. એટલે એને વાર લાગશે.'

ત્યાં બીજો કેસ આવતાં આશાભાઈએ અને કહ્યું :
'વજીલો આવા કેસનું સમાધાન કરી નાખવા થયા
આણર હોય છે.'

મેં પૂછ્યું : 'આની વિમત થી છે ?'

આશાભાઈ ■ 'એ વેવાઈઓની ફરિયાદ છે

કે, નવો કાયદો થશે ■ તે પ્રમાણે એને તમારે વજર પૈસે ફારમલી આપવી પડશે, માટે લક્યા વજર માની જવ ને...

વરપક્ષ એ કાયદો જાણતો હતો. એણે કહ્યું : ‘સારેજ, તેથી જ, અમને રૂપિયા ના આપવા પડે માટે આ દાવો કર્યો છે એ અમે જાણુ’ જાણીએ છીએ. પણ નાતે ય જોશે ને...ખાત્રી એમ ખરથ ન આપે એ કેમ ચાલે ?’

ત્રીજે કેસ ખાનપુરના એ પાટીદાર પિત્રાઈએનો હતો. બંને કાકાના દીકરા હતા. ઉંમરમાં સાક અને પચ્ચાસના હશે. તકરાર, સામસામાં ધર એટલે બેંસ બાંધવાની જગા વધતી એાછી ગઈ તેની હતી. મૂળ તકરાર સ્ત્રીએની. મૂઠકલેસ કહેવાય. તેમાંથી એ મટે માટે પોતાની સરહદમાં ચણી લેતું એટલે બોલવાનું ન થાય, એમ બંને પહે નક્કી કર્યું. તેમાંથી તકરાર એ થઈ કે હક કરતાં એક પક્ષે વધારે જમીન દબાવી. તેથી જે રસ્તો ખુલ્લો રહેવો જોઈએ તે બહુ સાંકડો રહ્યો. એમાંથી બે પક્ષની સ્ત્રીઓ સામસામી જાણી. મળાની કંઠી બને પહેરેલાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં. કંઠાસ મટાડવા ગયા તેમાંથી કંઠાસ વધ્યો અને કેસ ફોટે આવ્યો. મારામારીની ફિરિયાદ થઈ અને દબાજુની પથ.

આશાબાઈની પાડોશનું જામ. બંને પક્ષ એમને જોળાળે. મારામારીની જેમણે ફિરિયાદ કરી હતી એમણે સવાલ કર્યો : ‘ફરી એ મારામારી નહિ કરે એની તમે ખાતરી આપો છો ?’

આશાબાઈ : ‘સરકાર ખાત્રી આપે છે !’

એ પક્ષના બીજા બાઈ બોલ્યા : ‘આશાબાઈ ! આ તકરારનું સમાધાન થાય એવું નથી. એમનો કંઠાસ મટાડવા મારામાનું પંચે ય જોયું થઈ ચૂક્યું. મારપાંચ વખત સમાધાન કર્યું હતું. પણ એવું રૂપ સારું નથી આવ્યું. હવે લડી લીધા વજર છટકા નથી.’

એ બાઈ આ ઉપરાંત બીજા સવાલોના જવાબમાં પણ એટલું ચર્ચચર્ચ બોલ્યા કે મારાથી ઉવટ બોલવા વજર ન રહેવાયું. મેં કહ્યું : ‘અશાબાઈ !

વચ્ચે જ્યાં સુધી ચકાવનારા આવા માણસો હોય ત્યાં સુધી સમાધાન આ લોકો થવા ન દે.’

એક બાઈ જે અત્યાર સુધી દૂર બિમા હતા; તે મારું એ વાક્ય સાંભળી મારી પાસે આવ્યા. મારી નજર એમના બાણી ગઈ. સફેરમાં રહેતા હોય તેનાં જીભાં, ધ્વતરી કરેલાં કપડાં એમણે પહેર્યાં હતાં. મને એમણે કહ્યું : ‘અમે લડીએ એવા તમે પાસે છો એ જોડું છે. એ બોલનાર મારા મોટાબાઈ છે. હું સૈજપુરનો છું, અને અમદાવાદ રહું છું. ફિરિયાદ કરનાર મારા સસરા થાય છે. કોર્ટમાં ન જવું જોઈએ એ મતનો હું છું. પરંતુ સામા પક્ષના જે બાઈ છે, તેમની બોળાઈ બારે વઢકણી છે. મારામારી કરનાર પણ એ. માળો લાંડનાર પણ જખરી.....’

મેં કહ્યું : ‘મિત્રાં કંઈ કાઈનું કહ્યું માને છે ! એ લલે ગાળો લાડે. સામે પક્ષ ન બોલે એટલે ઉવટ એ થાકે’

એ બાઈ : ‘એ ખરું. પણ સામાં પણ મૈરાં એટલી સમજવાળાં હોય તો શું જોઈએ છે ! માળો ભાડે તે એમનાથી ન વેઠાય. વળી આપણે કંઈ એનાથી દબાઈ ગયાં છીએ કે ન બોલીએ, એમ પણ મનમાં હોય. આ તકરાર એટલી લાંબી ચાલતી આવે છે કે ચાનક ન લાગે ત્યાં સુધી એ પક્ષની બીંધ બીંડે એવી નથી.’

મેં કહ્યું : ‘પણ તેથી એ ફરી તકરાર નહિ કરે એમ તમે માને છો !’

‘એ ખરું. પણ મારાં સાસુને બને સસરાને એમ છે કે એક વખત એની જમીન લેવઠાણીએ એટલે એ ફરી નહિ બોલે.’

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવ્યો. ત્રણ કેસ સાંભળ્યા. એવું સમાધાન થશે કે કેમ, એ આજે શું કહેવાય !

બાઈ, આ આટલી લાંબી વિગત લખી તે એટલા કારણે કે, ગામડાની પ્રજામાં કેટલાક પ્રશ્નોની વકરાર હોય છે. વળી મારા પત્રનો મૂળ મુદ્દો એ છે કે જે માણસમાં સેવાની સાચી આવડત જગી હોય તો જીલ જીલ પ્રસંગે, તેને અનુરૂપ, રચનાત્મક કામ

તેને આપોઆપ જડી રહે છે.

આ બધા કામમાં આશાભાઈ સફળ જ થાય છે કે એમનો, રસ્તો એ આદર્શ રસ્તો છે, એનો કોઈ મારો ફાવો આ કહેવા પાછળ નથી. પરંતુ હોમરૂલ લીગની ચળવળથી સેવાક્ષેત્રમાં પડેલા એ, ત્રીસ વર્ષ એ ક્ષેત્રમાં વીતાવી ફીધાં પણ થાક્યા નથી, નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ પડ્યો હોવા છતાં, નવું કામ ઉપાડતાં એ બીકથી એ પાછા પડતા નથી, એવો એમને વિચાર પણ આવતો નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જેવું લાગતું કામ પ્રેમપૂર્વક કરવું એને જ એ કર્તવ્ય માને છે. કુળની આશા તરફ નજર નથી રાખતા એટલે એ નિરાશ નથી થતા. બાકી આપું મહાભારત કામ કંઈ પોતાના આવા નાના પ્રયોગથી પૂરું થાય,

અને કોર્ટોમાં તકરાર નહિ આવે એવું એ પણ માનતા નથી.

પરંતુ આપું કાર્ય કરવાથી લોકોમાં એ અંગે વાતાવરણ ફેલાય, કોર્ટોમાં લોકો અને તેટલા ઓછા આવે, અને આવીને દરેક ખુબાર થાય છે એટલું સમજાય તો પણ પૂરતું છે. અને એવું વાતાવરણ ઊભું કરવા ગામડે લાવણ દરવા દરતાં તે રચનાત્મક કાર્ય રૂપે કોર્ટના આંગણે એવી પતાવટ કરવા બેસવું એ વધુ અસરકારક છે એમ એમનું માનવું છે.

એમની આ આધિક ઉંમરે શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરવાની ધમશ જોઈ, માનથી એમના પ્રત્યે માડું મસ્તક નમે છે. તમને એવું થશે તો પત્ર લખ્યો સાર્થક માનીશ.

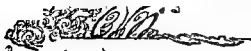

મેથાણીની સૌ પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા

મેથાણીની નવલકથા માત્ર ભૂતકાળનાં પ્રસંગોને સાંકળી લેતી કથા બનવાને બદલે, એ યુગનાં માનવીઓને, એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને અને નબળાઈઓને, એમના યુગધર્મને અને પરાજયોને, સંસ્કાર, લક્ષિ, રસિકવા અને સૌર્યને, ખાનદાની અને રખાવટને આપણા દ્રશ્યપટ પર અંકિત કરી બાંધે છે.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ રજ. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

કે, નવો કામદો થયો છે તે પ્રમાણે એને તમારે વગર પૈસે ફારમતી આપવી પડશે, માટે લગ્નના વગર માની નવ ને...

વરપક્ષ એ કામદો બહુતો હતો. એણે કહ્યું : 'સારું, તેથી જ, અમને રૂપિયા ના આપવા પડે માટે આ દાવો કર્યો છે એ અમે બહુ' બહુ'એ છીએ. પણ નાતે ય નેશે ને...ખાફા એમ ખરચ ન આપે એ કેમ ચાલે !'

ત્રીજી કેસ ખાનપુરના બે પાટીદાર પિત્રાઈએના હતા. બંને કાકાના દીકરા હતા. ઉંમરમા સાઠ અને પચાસના હશે. તકરાર, સામસામાં ધર એટલે બેંસ બાંધવાની જગા વધતી એણી મર્ધ તેની હતી. મૂળ તકરાર એએની. મુકલેશ કહેવાય. તેમાંથી એ મટે માટે પોતાની સરહદમા અણી લેવું એટલે બોલવાનું ન થાય, એમ બંને પક્ષે નક્કી કર્યું. તેમાંથી તકરાર એ થઈ કે હક કરતાં એક પક્ષે વધારે જમીન દબાવી. તેથી જે રસ્તો ખુલ્લો રહેવો એમને તે બહુ સાંકડો રહ્યો. એમાંથી બે પક્ષની એએ સામસામી ખાત્રી. ગળાની કંઠી અને પહેરેલાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં. કંકાસ મટાડવા ગયા તેમાંથી કંકાસ વધ્યો અને કેસ ફોટો આવ્યો. મારામારીની ફરિયાદ થઈ અને દબાવવાની પથ.

આશાભાઈની પાડોશનું ગામ. બંને પક્ષ એમને એળખે. મારામારીની જેમણે ફરિયાદ કરી હતી એમણે સવાલ કર્યો : 'ફરી એ મારામારી નહિ કરે એની તમે ખાતરી આપો છો ?'

આશાભાઈ : 'સરકાર ખાત્રી આપે છે ?'

એ પક્ષમા ખીલ્લો ભાઈ બોલ્યા : 'આશાભાઈ' આ તકરારનું સમાધાન થાય એવું નથી. એમને કંકાસ મટાડવા ચારમામનું પંચે વ બેચું થઈ ચૂક્યું. ચારપાંચ વખત સમાધાન કર્યું હશે. પણ એનું રૂપ સારું નથી આવ્યું. હવે લડી લીધા વગર છૂટકો નથી.'

એ ભાઈ આ ઉપરાંત ખીલ સવાલોના જવાબમાં પણ એટલું ચડ્યુંચડ્યું બોલ્યા કે મારાથી છેવટ બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. મેં કહ્યું : 'અશાભાઈ !

વચ્ચે જ્યાં સુધી ચડાવનારા આવા માથાસો હોય ત્યાં સુધી સમાધાન આ લોકો ચલા ન દે.'

એક ભાઈ જે અત્યાર સુધી દૂર બેઠા હતા, તે મારું એ વાક્ય સાંભળી મારી પાસે આવ્યા. મારી નજર એમના બાણી મર્ધ. રહેરમાં રહેતા હોય તેવાં બીણાં, ધરતરી કરેલાં કપડાં એમણે પહેવાં હતાં. મને એમણે કહ્યું : 'અમે લડીએ એવા તમે ધારો છો એ ખોટું છે. એ બોલનાર મારા મોટાભાઈ છે. હું સૈજપુરનો છું, અને અમદાવાદ રહું છું. ફરિયાદ કરનાર મારા સસરા થાય છે. ફોટોમાં ન જવું એમને એ મતનો હું છું. પરંતુ સામા પક્ષના જે ભાઈ છે, તેમની બોળાઈ બારે વઢકણી છે. મારામારી કરનાર પણ એ. માળો જઈનાર પણ જમરી.....'

મેં કહ્યું : 'મેં કંઈ કંઈ કંઈનું કહ્યું માને છે ? એ બધે ગાથો ભાડે. સામે પક્ષ ન બોલે એટલે છેવટ એ ચાકે'

એ ભાઈ : 'એ ખરું. પણ સામા પણ મેં એટલી સખજવાળાં હોય તો શું નેઈએ છે ? આગો ભાડે તે એમનાથી ન વેઠાય. વળી આપણે કંઈ એનાથી દબાઈ ગયાં છીએ કે ન બોલીએ, એમ પણ મનમાં હોય. આ તકરાર એટલી લાંબી ચાલતી આવે છે કે ચાનક ન લાગે ત્યાં સુધી એ પક્ષની જીંધ બેઠે એવી નથી.'

મેં કહ્યું : 'પણ તેથી એ ફરી તકરાર નહિ કરે એમ તમે માનો છો ?'

'એ ખરું. પણ મારા સામને અને સસરાને એમ છે કે એક વખત એની જમીન લેવાવાની એટલે એ ફરી નહિ બોલે.'

આમ ત્રણ કેસો નિકાલ આવ્યો. ત્રણ કેસ સાંભળ્યા. એનું સમાધાન થશે કે કેમ, એ આજે શું કહેવાય ?

ભાઈ, આ આટલી લાંબી વિગત લખી તે એટલા કારણે કે, ગામડાની પ્રજામાં કેવાકેવા પ્રશ્નોની તકરાર હોય છે. વળી મારા પત્નો મૂળ મુઢો ટ્રે છે કે જે માથુસમાં સેવતી સાચી બાવના જાગી હોય તો ભુદા ભુદા પ્રસંગે, તેને અનુરૂપ, રચનાત્મક કામ

તેને આપોઆપ જાગી રહે છે.

આ બધા કામમાં આશાભાઈ સફળ જ થાય છે કે એમનો રસ્તો એ આદર્શ રસ્તો છે, એવો કોઈ મારો દાવો આ કહેવા પાછળ નથી. પરંતુ હોમરૂલ લીગની ચળવળથી સેવાક્ષેત્રમાં પડેલા એ, ત્રીસ વર્ષ એ ક્ષેત્રમાં વીતાયી દીધાં પણ માફયા નથી, નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ પાંચો હોવા છતાં, નહું કામ ઉપાડતાં એ બીકથી એ પાછા પડતા નથી, એવો એમને વિચાર પણ આવતો નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જેવું કામનું કામ પ્રેમપૂર્વક કરવું એને જ એ કર્તવ્ય માને છે. ફળની આશા તરફ નજર નથી રાખતા એટલે એ નિરાશ નથી થતા. બાકી આનું મહાભારત કામ કેઈ પોતાના આવા નાના પ્રયોગથી પૂરું થાય,

અને કોટીમાં તકરાર નહિ આવે એવું એ પણ માનતા નથી.

પરંતુ આનું કાર્ય કરવાથી લોકોમાં એ અંગે વાતાવરણ ફેલાય, કોટીમાં લોકો બને તેટલા ઓછા આવે, અને આવીને દરેક ખુવાર થાય છે એટલું સમજાય તો પણ પૂરતું છે. અને એવું વાતાવરણ ઊભું કરવા ગામડે ભાવણ કરવા કરતાં તે રચનાત્મક કાર્ય રૂપે કોટના આંગણે એવી જતાવટ કરવા બેસવું એ વધુ અસરકારક છે એમ એમનું માનવું છે.

એમની આ આધેઃ ઉંમરે શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરવાની ધમજ નોઈ, માનથી એમના પ્રત્યે માન મસ્તક નમે છે. તમને એવું થશે તો પત્ર લખ્યો સાર્થક માનીશ.

મેઘાણીની સૌ પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા

મેઘાણીની નવલકથા માત્ર ભૂતકાળનાં પ્રસંગોને સાંકળી લેતી કથા બનવાને બદલે, એ યુગનાં માનવીઓને, એમની મહત્વકાંક્ષાઓને અને નબળાઈઓને, એમના યુગમાર્ગને અને પરાજયોને, સંસ્કાર, ભક્તિ, રસિકતા અને શૌર્યને, ખાતલાની અને રખાવટને આપણા હૃદયપટ પર આકૃત કરી ભય છે.

કિંમત રૂ. ૩-૬-૦ રૂ. ૬. બ. ૮-૦-૦

ભારતી સ્પષ્ટિય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

ની

ને ૨૦૬ કરવામાં આવેલા કેસ જેવો એક જ કેસ દવાવાદમાં ક્રાંતિ લાવવા માટે પૂરતો થઈ પડેલો નોંધાયે. નેત્રનિદાનશાસ્ત્રની ઉપરોક્તિતાનું, અને હકીકત દવાવિષયગોનાના કેસોમાં નિસર્ગોપચારક અને દરદી એ બન્નેએ કેળવવા નોંધતા ધીરજ અને ખતની આવશ્યકતાનું આ કેસ સરસ રીતે રજૂ કરી રહ્યો છે.

શ્રી. એફ. જી.—કેસિનીઆનો, અને ૫૨ વર્ષની ઉમરનો છે. એ આખી આશરે પાંચેક વર્ષ ઉપર પહેલવહેલો અમારી પાસે આવ્યો હતો. એને વારસામાં કુદરતી રીતે જ કસવર ને નીરાળી શારીરિક ખાંધો મળેલો હોવા છતાં, એ ઈ. સ. ૧૯૧૦થી પ્રસંગોપાત મળતવુંઓની અશક્તિના પ્રબળ દુમલાઓથી પીડાતો હતો અને ત્યાર પછી એમાંથી એ બહુ જ ધીમે ધીમે સાને થતો હતો. જ્યારે એ અમારી પાસે આવ્યો, ત્યારે એ ફરી એક વાર આવા જ એક મળતવુંઓની અશક્તિના દુમલાથી પીડાતો હતો. એના ભેદી રોગોએ અનેક વૈદ્યીય નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞોમાં કોઈએને નિર્દયક બનાવ્યું હતું. એની ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં અખ-તરાખોરી કર્યા પછી તેઓ તેમનાં માર્યા ધુણવતા અને કહેતા કે: 'તમને શું થયું છે એ કાંઈ અમે શોધી શકતા નથી. તમારા બધા જીવનાવશ્યક અવ-ધવા સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. તમારો કેસ તો મળતવુંઓના દોષધની પીડાનો કેસ છે.' જે દરદીને એવું કહેવાનો સમજ રરતો છે કે, એ રોગીબદ્ધ કમ્પન્યુથી—શ્રી. એડીના કહેવા મુજબ નાશવંત અનની બુદ્ધિ—પીડાઈ રહ્યો છે. 'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર' માં, પાન ૧૬૪ ઉપર વૈદ્યીય કોમેન્ટના આપણા પ્રાધ્યાપકોમાંનાં એકે મળતવુંઓની અશક્તિની આપણને આપેલી વ્યાખ્યા મેં ટાંકી છે. જે નીચે મુજબ છે: 'એક દરદી મળતવુંઓના સંખ્યાબંધ લક્ષણોથી પીડાય છે; માથાનો દુખાવો, કમરનો દુખાવો, મળતવુંઓ-દોષધ, મગજ ઉપર ભારની લાગણી, માનસિક ક્ષોભ, કાનમાં ગણગણાટ, નિદ્રાનાશ વગેરે. આ મળતવુંઓના લક્ષણો માટે જવાબદાર એવા કોઈ રચાનિક કે શરીરખંધારણીય રોગો તમે શોધી શકતા નથી. ખરી રીતે દરદી ચાનાથી પીડાઈ રહ્યો છે,

તે જ તમે જણાવતા નથી, તો તે મળતવુંઓની અશક્તિ છે.' આવા કેસોમાં ડેરી શક્તિની દવાઓ ક્ષુધાપ્રદિષ્ટકો, મળતવું શાંતિદાયકો. અને નિદ્રા દવાઓ ક્ષણિક રાહત આપે છે, પણ એના પછી તુરત જ વધુ ઉંચ ઉચવાઓ દેખા દે છે. જ્યારે મેં એની નેત્રપરીક્ષા કરી, ત્યારે મને એની આંખો આયોજીનના મોટા કાષાઓથી ભરપૂર માર્બલ પડી, અને પારાનું ચિહ્ન તો ૨૫૫ રીતે જોઈ શકાતું હતું. મેં એને એ જ વખતે કહ્યું કે, નેત્રાન-દાનશાસ્ત્રી તરીકેના મારા સંપૂર્ણ અનુભવ દરમ્યાન, કેવળ એક જ માણસની આંખોમાં મેં કદી આટલું, ખરું આયોજીન જોયું નથી.

'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર' નાં પારા અને આયોજીન વિષે ચર્ચા કરતાં પ્રકરણોના અભ્યાસ, એ બહુ જ ૨૫૫ રીતે બતાવશે કે શરીરમાં આ ડેરાનું અસ્તિત્વ, જૂતકાળના એના બધા વ્યવધિઓ માટે, અને નૈસર્ગિક સારવાર હેઠળ પ્રયત્નનાર ખીબા ધણી વધારે વ્યવધિઓ માટે, પૂરતું જવાબદાર કારણ હતું. મેં એને તુરત જ ચેતવણી આપી કે આ બધુંકર ડેરાને શરીરમાંથી કાઢી નાખતાં, અને એ રીતે એની ભારે યાતનામાંથી છૂટકોરો મેળવતા વર્ષોના સમય લાગવાનો સંભવ છે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન આખમાંના ચિહ્નોના તાળો મેળવવાનો હતો. શરૂઆતમાં તો એણે એ પ્રકારની ક્ષાઓ, કદી પણ લીધાને જોરદાર ઇન્કાર કર્યો. ધણી ઓણવહારી પ્રભોતરી પછી પચ, આ પ્રશ્નોને હકેલ લાવવામાં અને કનીનિકામાંની કુદરતની મોંઘો સ્વયં જ કદી રહી હતી એ પ્રકારની એને પ્રતીતિ કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડી હતી. એક દિવસ, એને લૂંસો ડાખે હાથ, જેમાંથી ચાર આંગળાં ખુટતા હતા, તેના તરફ નજર નાખતાં આ રહસ્યને હકેલ મને અચાનક થળી ગયો. અશ્વરીસ વર્ષ પહેલાં એ આંગળીઓ એક અકસ્માતથી કચરાઈ ગઈ હતી એના ખરાબ રીતે દુકલ થવા હતા, અને રૂઝ આવવાની કિંવા ધોમી તમા કંટાળાભરેલી હતી. કેટલાય મહિના સુધી એ આંગળીઓમાં દૂંધેને આપકોસોસમ્મત એક પરકયુરી અને આયોજીનની બનારોમાં પદાળી રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

કેવળ એની આંખની કનીનિકામાંના ચિહ્નો, અને 'નેત્ર-નિદાનશાસ્ત્ર' એ પુસ્તકમાં આપેલા એમના

પ્રુલાસા એને ખતાવીને જ, લગભગ સતત ચાતનાથી લરેલાં પાંચ વર્ષો દરમિયાન નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સાને વળગી રહેવાનું, એ દરદીને સમજાવવામાં, અમે સફળ થયા હતા. એ કેવળ મનઃશાંતિ પુણ્યોના ઉગ્ર, 'અસહ' અને 'શૂન' જેવાં દર્દથી પીડાતો નહોતો, પણ સાથે સાથે એ અત્યંત નબળાઈ, બેચેની, અને મનોભાર જે અનેકવાર ગાંડપણ અને આપઘાતની ઘેસ-છાની લગભગ પહેંચી જતો હતો, તેનાથી પણ પીડાતો હતો. એક દિવસ એની દુઃખદાયક દશાનું વર્ણન કરતાં એણે કહ્યું કે: 'હું' પોતાની કેટલીકમાંથી ફેંસીના માથાક તરફ જતાં એક કમનસીબ યુને-ગારની લાગણીઓ અનુભવી રહ્યો છું' જે આંખની કનીનિકામાંના ચિહ્નોએ, એની ચાતનાના કારણની અને નિસર્ગોપચારની સારવારના ધીરજભર્યાં અતુશીલનમાં જ રહેલાં એની સુકિતના એક માત્ર માર્ગની, વારતવિકતાની એને યાદ ના આપી હોત તો એણે અનેકવાર નિરાશા અને ધૂણાથી સારવાર પકડી મૂકી હોત.

જુલાઈ ૧૯૨૨માં એ ફરી એકવાર સારવાર લેવા માટે પાછો આવ્યો, અને અમારે ત્યાં પાંચેક મહિના રહ્યો. ફરી પાછો એ એક પછી એક એ રીતે કેટલીક ક્રાન્તિઓમાંથી પસાર થયો. એક વખત એના પગ ઉપર ફેલ્સો ઊંડ્યો, અને એમાંથી આયોડીનની ઉગ્ર વાસ ધરાવતું ચીકણું પ્રવાહી વહેવા લાગ્યું. કેટલીક વાર તો મનઃશાંતિ પુણ્યોનો ચિકિત્સાપાત્ર, નિદ્રાનાશ અને મનોભાર જેવાં લક્ષણો સુધરવાને બદલે બગડતાં હોય એમ લાગતું હતું. એ નિરાશ થઈને સારવાર પકડી ત્યાં મૂકે, એટલા માટે એને સમજાવવામાં, મારી સમજાવતી સઘળી શક્તિઓને મારે વારંવાર કામે લગાડવી પડતી. એ એમ કહેતો કે: 'ક્રાન્તિઓ, ઉત્સર્ગ, ઉત્સર્ગ અને ક્રાન્તિઓ, એનું એ જ આ પાંચ વર્ષ સુધી મેં સાંભળ્યા કહ્યું છે. હું હવે એનાથી ચાકીને બેગર બની ગયો છું. અને મારે હવે આ બધી બધામાંથી લાગી છૂટવું છે.' ફરીવાર એકવાર હું એની આંખો તપાસતો અને દવાચિકિત્સા તથા હઠીલાં ક્ષતોની ચતી જતી કમજ: સાફસફી એને ચરીસા વડે ખતાવતો. એનાથી એનામાં નવી આશા અને વધુ ધીરજ પ્રગટતી.

છેક છેલ્લે, એ દરદીએ આક્રોશ્વર અને નવેમ્બરમાં થોડી મુદત માટે સાચો સુધારો અનુભવ્યો. આ વખતે એને એના સુખદ લાવિષ્યના અરુણોદયની ક્ષણિક ઝાંખી થઈ. અમારી સંસ્થા એણે છોડ્યા પછી થોડાક મહિનાઓ બાદ, અમારા એક ગૃહચિકિત્સક ઉપર એના જે પત્રો આવવા માંડ્યા તેમાં એના કેસમાં થયેલો અદ્ભુત સુધારો કેવી રીતે, ચાલુ રહ્યો હતો અને ત્યાર પછી વધુ ને વધુ નિશ્ચિત થતો ચાલ્યો હતો એનું વર્ણન આવતું હતું. એક અઠવાડિયા પહેલાં એ જાતે બહોં આભ્યો હતો, અને એ આદર્શ આરામનું તાદરશ ચિત્ર રજૂ કરતો હતો. એના આનંદી ચહેરા ઉપર મધુર હાસ્ય હવાયું હતું. એણે અમને ખાતરી આપી કે જૂના દવાશયતાનો છેવટે માટે એને કાંઈક માટે છતાં યૂષ્મા હતો. એનો દેખાવ અને વર્તણૂક એ હકીકત પૂરવાર કરતાં હતાં કે, એ શારીરિક, મનઃક્રમિક અને માનસિક રીતે સુંદર રચિતમાં હતો.

આ એક જ કેસ જે બધા પાઠો શીખવે છે તેનો વિચાર કરે: દવાવિષયપ્રયોગનાં બીજાં પરિણામો, કેટલાંક વર્ષો સુધી ચાલુ રહેતી ઉત્સર્ગની કેટાળાલરેલી ક્રિયાઓ, અને છેક છેલ્લે થયેલો નૈસર્ગિક પદ્ધતિઓનો અદ્ભુત દિગ્વિજય. આ માથુ-સના અનુભવો દવાવાદી દાક્તરોની મોટાં શહેરો, નાનાં કેસપાઓ, અને ગામડાંઓના પીવાના પાણીને આયોડીનથી પદ્ધતિસર ઝેરી બનાવવાની અધમ યોજનાઓ ઉપર કેવો સરસ પ્રકાશ ફેંકે છે! તેઓને એવો એક મૂર્ખાઈભર્યો ખ્યાલ વળગ્યો હોય છે કે, આવા મોટા પાવા પર કરવામાં આવતો વિષપ્રયોગોથી તેઓ ચાકીરગઈ ગ્રંથિના રોગોને અટકાવી અને મટાડી શકશે. આપણા શીકાગોના પીવાના પાણી ઉપર કલોરીનથી ચતો દવાપ્રયોગ ખરેખર ખરાબ જ છે, પણ આખરે શહેરની વસ્તી ઉપર આયોડીન દ્વારા ચતો બાકિ વિષપ્રયોગ ઘણા વધારે ગંભીર સ્વરૂપનો છે. આને વિશેષ આ માસિકના આવતા અંકમાં કહેવામાં આવશે.

જન્યુઆરી ૧૯૨૪.

ધી લિન્ડહાર મેગેઝીન.
પૃ. ૪ જી, અ. ૧ લો.

લોટ કયો સારો ?

શ્રી. બ'સી ગાંધી, વી. एससी.
ગ્રાફે. જયંતીલાલ કે. આહ્યા, એમ. एससी.
ડો. નરસિંહ મુ. શાહ, એમ एससी., પીએચ ડી.

‘સફેદ વિ. ભુરા લોટ’ (‘ White versus Brown Flour ’) એ નામનું પુસ્તક અમે-
રિકામાં એફ. એલ. કનલપ ડી. એસસી. નામના
વૈજ્ઞાનિકે બહાર પાડ્યું છે; અને તેમાં ઘઉંના લોટમાં
આવેલા ખનીજતત્ત્વો, વીટામીનસ, તેમજ તે બધાની
પાચનશક્તિ (digestibility,) સંબંધી ઉપયોગી
માહિતી પૂરી પાડે છે. આ પ્રજ્ઞ આપણા રાજ્ય
જીવનને સ્પર્શતો હોઈ તેમજ આણંદ ખાનગી તંત્રીમાં
માર્ગસૂચક હોઈ એ સંબંધી વિવરણ આહોં આપવું
અરથાને નહીં મણાય. આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા
વિચારો સાથે આપણે સંબંધિત થઈએ કે ન થઈએ
પરંતુ તે સંબંધી કોઈ પણ નિર્ણયો પર આવતા
પહેલાં નીચેની હકીકત વિચારવા જેની છે. સફેદ
લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો વચ્ચો સફેદ ‘આંતર
ભાગ’ (endosperm) લગભગ ૭૩ ટકા અને
ભુરા લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો સંપૂર્ણ ભાગ-
૧૦૦ ટકા.

ભુરા લોટમાં રહેલાં પ્રોટીન તત્ત્વોની જીવવૈજ્ઞા-
નિક કિંમત સફેદ લોટ કરતાં સરીરની વૃદ્ધિ અને
વિકાસ માટે ઘણી જિંદગી છે; પરંતુ આ લાભની
સામે પ્રોટીન તત્ત્વોવાળા લોટની ઓછી પાચન-
શક્તિ એ એક ગેરલાભ છે. ઘઉંના દાણાના સૌથી
બહારના પડની નીચે આવેલા ‘એલ્યુરીન’ પડમાં
ચરબીવાળા પદાર્થો હોય છે. આનું પ્રમાણ જો કે
બહુ જ ઓછું હોય છે પરંતુ તેમાં કેટલાક અપુરિત
ચરબી તેમજો હોય છે જે આહારની દ્રષ્ટિએ અગ-
ત્યના હોય છે. ચરબીની હાજરીને લીધે લોટમાં
ખટાશ આવે છે.

ખનીજ તત્ત્વો ખાસ કરીને બહારના પડમાં
વધારે એકઠા થએલા હોય છે. પરંતુ આ લાભમાં
સારા પ્રમાણમાં ફાઇટીક એસિડ હોય છે જે કેલ-
સિઅમની સાથે સંયોજન છે અને સરીરને માટે તેને
ખીનઉપયોગી બનાવે છે. સફેદ લોટમાંથી સરીરને સારા

પ્રમાણમાં કેલસિઅમ મળે છે જ્યારે ભુરા લોટમાં
રહેલ ફાઇટીક એસિડ તેમાં રહેલ કેલસિઅમને સરીરને
માટે ખીનઉપયોગી બનાવે છે તેટલું જ નહીં પરંતુ
તેની સાથે લેવાએલા ખીન ખોરાકમાં રહેલ કેલ-
સિઅમને પણ સરીરને માટે ખીનઉપયોગી બનાવે છે.
એવો મન પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે ફાઇટીક
એસિડ સાગ પ્રમાણમાં ભુરા લોટ વાટે સરીરમાં
દાખલ થાય તો તે હોજરીમાં ઉપક્રમપાત્ર કરે છે.
પરંતુ પાછળથી કેલસિઅમનું પ્રમાણ પાછું સરખું
થઈ જાય છે અને તેથી ફાઇટીક એસિડની હાજરીથી
થતી તુકશાનકારક અસર ઓછી થાય છે. ‘બ્રેડ’
(કે રોટલી) બનાવતી વખતે ફાઇટીક એસિડનું સાદુ
પ્રમાણ નાશ પામે છે પરંતુ છતાં થતા ફેસફાસવાળા
પદાર્થો પણ કેલસિઅમનું શોષણ (absorption)
કરવામાં અવરોધી કરે છે. કેલસિઅમરહીત ખોરા-
કની તુકશાનકારક અસર જો તેમાં મેગ્નેશીઅમવાળા
પદાર્થોનું વધારે પડતું પ્રમાણ હોય તો વધે છે.
ભુરા લોટનું કેલસિઅમ અને મેગ્નેશીઅમનું પ્રમાણ
સરીરને ઘણું પ્રતિકૂલ થાય છે. લોટમાં લોહ કેટલું
યથે છે એ સંબંધી પૂરી માહિતી મળી શકી નથી
અને તેથી ભુરા લોટમાંથી લોહ સરીરને કેટલું મળશે
એ સંબંધી એકાંકસ અભિપ્રાય રજૂ ન કરી શકાય.

હવે વીટામીન સંબંધી વિચાર કરીએ, ઘઉંના
દાણામાં અંદરના ભાગમાં ગર્ભાની સાથે રહેલા ફળ
(‘રુકુટેલમ’) માં થીઆમીન સારા પ્રમાણમાં એકઠું
થયેલું હોય છે. ગર્ભામાં રીબોફેવીન અને આંતર-
ભાગ (એન્ડોસ્પર્મ)માં અને ફેસફાસ તેમજ થોડે અંશે
ગર્ભામાં નીકોટીનિક એસિડ હોય છે, એટલે ભુરા
લોટમાં સફેદ લોટ કરતાં ચારગણું થીઆમીન, ત્રણ-
ગણું રીબોફેવીન અને પાંચગણું નીકોટીનિક એસિડ
હોય છે. પ્રમાણજૂદ સાબિતી સુચવે છે કે ભુરા
લોટમાંથી બનાવેલી બ્રેડ (કે રોટલી)ને શેકવાથી સારા
પ્રમાણમાં થીઆમીનનો નાશ થાય છે અને આ રીતે

આ તત્ત્વનું વધેલું પ્રમાણ નાશક થાય છે. સફેદ લોટ કરતાં જુરા લોટમાં અહીંયાલું પ્રમાણ વીટામીન 'ધ'નું હોય છે; જો કે લોટને સંગ્રહી રાખવાથી આ પ્રમાણ ઘટે છે. વીટામીન 'ધ' મોટે ભાગે જર્બાવાળા નીચેના ભાગમાં હોય છે.

હવે પાચન (digestibility) તેમજ શોષણ (absorbability) સંબંધી વિચારીએ. ઘઉંના દાણાના બકારના પડમાં રેસાનું વધારેમાં વધારે પ્રમાણ હોય છે. આને લીધે આવેા લોટ ઝોછો પચે છે. ખોરાકમાં મોટે ભાગે એક (કે રોટલી)ના હોય તેા યુક્તિ મોટું પ્રમાણ કેટલાકની હોજરીને ઉચલાવી નામે એમ પચી બને. એવું સુચન છે કે જર્બાના ભાગ કરતાં યુક્તાના ભાગમાં ઝોછી અસંવાદિતા છે. આખા લોટનો પાછો ભાગ જલદીથી આથો રાકાય છે એટલે જ આખા ઘઉંનો લોટ બીજા ખોરાકના પાચનમાં દંખલ કરે. આંતરડાંમાંથી મળી જલદીથી નીકળે એટલે એનું પૂરતું શોષણ ન થાય. એટલે તેની પૌષ્ટિકતામાં ઘટાડો પરિણમે. ઘણા દાખલામાં આ પ્રતિક્રિયા ખડુ જ નજીવી હોય છે. સંશોધન-કારણમાં આ સંબંધી એકમત નથી.

ઘઉંના દાણાનો કોષ્ટ પચી ભાગ કાઢી નાખવાથી જેની આપણને ખમર ન હોય એવા પોષણમાં ઉપ-યોગી અશી ગુણવત્તાનું સંકલ્પિત છે. પરંતુ આમાં જનતાના સ્વાદનો સમાલ છે. લાકાડ પહેલાં અમેરિકાના ૩૦ થી ૪૦ ટકા કુટુંબો જુરા લોટની એક કદી લેતા નહિ. ૧૪ ટકા જ માત્ર જુરા લોટ વપરાતો. એ વાત સાચી છે કે અમેરિકામાં સફેદ લોટ સરતો છે પણ કિંમતને અંગેજ આ પસંદગી થતી એમ ખાતીપૂર્વક ન કહી શકાય. એક વાત સ્વષ્ટ છે કે આ સંબંધી સંશોધનના પરિણામો વિધવિધ છે અને કેટલીક વાર અસંગત પણ છે. એટલે આ વિષય પર ખાતીથી કેાઇ પણ માણસ પોતાનો નિર્ણય ન આપી શકે. એકલી એકની પોષણને લગતી કિંમત આંકવી એ જરાબર નથી કારણ કે આખા આહારના સંબંધમાં એ કિંમત અંકવી એકએ.

અંતમાં, અમેરીકામાં પ્રચલિત 'નેશનલ ઓટ-

મીલ ફ્લોર' સંબંધી પરિસ્થિતિ તપાસીએ. આમાં આખા લોટમાં જેટલા લાભ લઈ શકાય તેટલા લાભ લેવા અને સાથે સાથે જેટલાલ દૂર રાખવા એમ વિચાર કરવામાં આવેા છે. ઘઉંના દાણાનો ૮૦ થી ૮૫ ટકા લોટ પસંદ કરવાથી લોટની પૌષ્ટિકતામાં સારો સુધારો દેખાય છે. ૮૦ ટકા લોટ બકારના ફોતરાની નુકસાનકારક અસરથી મુક્ત હોય છે, થીઆમીન માટે ૮૫ ટકા લોટ કઠાય ત્યાં સુધી થીઆમીનની ઘટ ઝોછી આવે છે. પરંતુ ૮૦ ટકા નીચે જતાં આખા ઘઉંના લોટમાં માલમ પડતાં પ્રમાણ કરતાં થીઆમીન છેક રહ ટકા સુધી ઘટી જાય છે. રીબોફેવીનના પ્રમાણમાં થીઆમીનના હિસાબે ઝોછી ઘટ આવે છે. તીક્રેટીનીક એસિડ એકદમ ઝોછે થઇ જાય છે. ફેલ્સિમ્યમનું પ્રમાણ ફેલ્સિમ્યમ ક્રોમેનિટ નાખીને વધારી શકાય. પરંતુ આમાં યુરેલીએ આવે છે, આમ કરવાથી મનુષ્ય-શરીરની પ્રતિક્રિયામાં લોહનું પ્રમાણ ઝોછું થાય છે એવા ચિહ્નો છે; અને સ્વાસ્થ્ય વધારવાથી એક (કે રોટલી) શેકવામાં થીઆમીનની ઘટ આવે છે. એટલે કલ્કે 'તાંતણે ચાલે એશ' (ropines) થઇ જાય. પણ આ સંબંધમાં કેટલેક ચોક્કસ અભિ-પ્રાય બહેર કરતાં પહેલાં વધારે સંશોધનની જરૂર છે.

(નોંધ : આપણને અત્યારે રેશનીંગમાં મળતો સફેદ લોટ 'નેશનલ ઓટમીલ ફ્લોર'ના નમુના અનુસાર ૮૦ ટકાવાળો છે. એટલે ઉપરની સમજૂતી આજના આપણા જીવનમાં ખૂબ મહત્તાપૂર્ણ છે.)

પાંધકામમાં નવી સામગ્રી

વસવાટનો પ્રશ્ન સોનું ખ્યાન જેવી રહ્યો છે. લોકોને અંગે સહેરામાં ખૂબ જ ખડકાર્થ ગયેલી કરતીને રહેવાની અનેક યુરેલીએ આવી પડે છે. શુદ્ધિસ્તારમાં લોકો દરમિયાન દુર્ઘર્ષ એજમારાના પરિણામે અનેક મકાનોનો કચ્ચરણાણ વર્ણી ગયો છે. વિશેષમાં પાંધકામમાં વપરાતી વસ્તુઓની અતિશય તંગી છે, તેમ જ લાભ પણ ઊંચા છે. નવાં ઘરો

બાંધવાનો પ્રશ્ન ફક્ત હિન્દુસ્તાનનો જ નથી. લગાઈ દરમિયાન રથને રથને ધીકતી ધરાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી. એટલે ધર બાંધવાનો 'પ્રશ્ન આંતર-રાષ્ટ્રીય બન્યો છે. અનેક ફળદ્રુપ ભેજાંઓ નવીનવી કરામતો અજમાવવાની વાતો કરી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં પોલી સીમેન્ટની ઇટાની બનાવટ કરવા માટે કારખાનું બૈથું થાય છે એવા ખજર થોડા વખત પર પ્રગટ થયા હતા.

ફોરીકાના બેકર નામના એક ઇજનેરે કરેલો અખતરો ખાસ ખ્યાન ખેંચે તેવો છે. દરિયા કિનારે તાકનાં ઝાડો ધણાં થાય છે, તેનાં ઘડનાં સાતસાત ઇંચ લાંબા કંકડા કરી તેનો ઉપયોગ છંટ તરીકે કરી તેણે ધર બાંધવા માંડ્યા છે. સાત મજ લાંબા ઘડનાં ગોળ કંકડા દીવાલની આખી લંબાઇમાં ગોઠવી ઉપર સીમેન્ટ કોંક્રીટનું પડ કરી લેવામાં આવે છે. તેવાર ઘણેલી દિવાલની બે બાજુએ પણ કોંક્રીટનું સ્થારટર કરી લેવાથી તાકના કંકડા દિવાલમાં પૂરાઇ જાય છે. સામાન્ય ઘડના આર બાંધવાનું મકાન બાંધવા જરૂરી તાકના ઘડિયાંની કિંમત એકસો રૂપિયા થાય. આવા પ્રકારની દીવાલોને બીજાં લાગતી નથી. તેમજ આમ સામે તે સારી ટકાર ઝીલે છે. મુશ્કેલી ફક્ત થોડા કાપવાની છે. તાકનાં ઘડિયાંના રેસા ખૂબ મજબૂત હોય છે. તેથી તેને કાપવામાં બહુ મહેનત પડે છે. મોટા પાયા પર કામ લેવાથી મુશ્કેલીઓ ઓછી થાય.

આપણા તરફ દારૂ કિનારે થતાં ખજારાં ઇત્યાદિ તાકની જાતનાં ઝાડ આ બાંધકામમાં કામ આવેલી શકે કે નહીં તે અખતરો કરી નહીં કંપુ રહ્યું.

અભ્યુશકિતનાં ભયર-થાનો

અભ્યુશકિતો જામનાં આવી રહ્યો છે અને તેને પ્રતાપે દુનિયાની ચિકલ કેવી બદલાઈ જવાનો સંભવ છે તે સંબંધી કંઈક ખ્યાલ અને અગાઉ આ વિભાગમાં આપી ગયા છીએ. પરંતુ અભ્યુશકિતનાં ભયર-થાનો તરફ પણ લાગુ પડતી ધરવાની જરૂર લાગે છે.

સહુ ઘાઈ બલે છે કે જાપાનમાં અભ્યુશકિત ફેલાયા

બાદ અહિનાં સુધી ન સમજાય એવી કેટલીક ખતરનાક અસરો અચુક અચુક વિસ્તારમાં પહોંચેલી. આ બધી અસરોનું મૂળ તે કેટલાક પ્રકારનાં વિકરિત કિરણો હતાં. આવાં વિકરિત કિરણોને અંગ્રેજીમાં radiations કહે છે. સર્વમાંથી આવતા પ્રકાશ અને ગરમીનાં મોઝાં એ પણ વિકરિત કિરણો જ છે. વિકરિત કિરણો ધણાં પ્રકારનાં છે. તે બધાં આંખે ભેઈ શકાતા નથી. પરંતુ જુદા જુદા પદાર્થોને ભેદવાની એ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. તેનાથી બધી જવાનો એક જ ઉપાય છે. એવા કિરણોના ઉદ્ભવ-સ્થાનથી ખૂબ જ દૂર રહેવું. એ બનવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. વળી અભ્યુશકિત બધારે ધર વપરાશની ચીજ બની રહેશે (આને વીજળી છે તેમ) ત્યારે તેનાં પણ ભયર-થાનો રહેવાનાં જ. બધાં જ વિકરિત કિરણો તુકસાન કરતાં નથી. તુકસાન કરનારાં થોડાંક વિકરિત કિરણોમાં માલુમ પડતા વીજકણો નીચે મુજબનાં છે—

- આલ્ફા કણો
- બીટા કણો
- ડાયટ્રોન
- પ્રોટોન
- ઇલેક્ટ્રોન
- ન્યુ ટ્રોન
- મામા કિરણો.

આલ્ફાકણો કામળનાં એક પડની આરપાર જઈ શકે. ડાયટ્રોન છ કામળની થોડીની આરપાર જઈ શકે. ઇલેક્ટ્રોન ૫૦૦ કામળની ધપીની આરપાર પહોંચી જાય. મામા કિરણોથી બચવા બે ઇંચ નળી સીસાની પટ્ટી બેઠકે. ન્યુ ટ્રોનની વાત જ ન પૂછી. બે ઇંચ નળી સીસાની પટ્ટી પાછળ છ ફૂટ પાણીની ટાંકી હોય તો તેને પણ તે વટાવી જાય.

આવાં ખતરનાક કિરણો સાથે કામ કરનાર માણસો પોતાનું રક્ષણ કેમ કરતાં હશે ? અને તેમાં પણ જરા સરખી ચૂક થઈ તો ?

સર્વના વીજન્યુનકરિય વિકરણોની મદદથી આખરે પી શકે છે. સૂર્યની એ શક્તિ ઉપર તો 'જમી'

આખું—પ્રાણી અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિ જીવે છે. રેડિયોમાં કામ આપતાં વિકરણો આંખથી ચરીરની આરપાર નીકળી જાય છે. છતાં તે બધાં તુકસાન કરતાં નથી. રેડરનાં વિકરણો પણ તુકસાનકારક નથી.

વિકરણ ઉત્પન્ન કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ ઉપજાવેલાં સાધનો પદાર્થના અણુઓને ભેદી તેમાંથી નવાં વિકરણો પ્રગટાવે છે. આવાં અણુભેદનને પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં વિકરણો મુખ્યત્વે ધૂમ જ તુકસાનકારક નીવડે છે, સાઈકલો ટ્રોન, યુરેનિયમ પાછલ અને એટમબોમ્બ ફાટવાને પરિણામે પ્રગટતાં વિકરણોનું તુકસાન પારાવાર હોય છે.

યુરેનિયમના અણુભેદન (fission)માંથી ઉદ્ભવતાં આક્રમકારી : રેડિયોશ્યામ, ઝીરકોનિયમ, રેડ્યુ-રિયમ, મોલીબ્ડેનમ અને ફોસ્ફોરસ છે. જે જગા ઉપર અણુભેદનને પરિણામે આ આક્રમકારી પથરાય છે તે જગા ઉર દિવસથી પાંચ વરસ સુધી વિકિરણધર્મી બની જાય છે. પાણીમાં પણ તેવી જ અસર થાય છે. આવા પાણીમાંથી પકડાયેલી માછલી અગર ખીખ જળથર જીવે. પણ વિકિરણધર્મી બની જતા હોવાથી તે ખોરાક માટે નકામા પડે છે.

એટલે જ જાણકારો કહે છે કે પરમાણુભોજથી બચવા માટે એક જ ઉપાય છે, અને તે રાજદ્વારી રીતે પરિસ્થિતિ સમાધી લેવી. વિજ્ઞાને હજી બચાવનાં સાધન શોધ્યાં નથી.

પ્રયોગકારો તે પ્રયોગ કરતાં બચવા માટે ગણ પ્રકારની સાવચેતી રાખે છે—

૧. એવા સાધનોથી દૂર રહ્યાં રહ્યાં પ્રયોગ કરી શકાય તેવી ગોઠવણ.
૨. વિકરણ ફેંકાતા હોય તે દિશાથી પર રહેવું. આમાં પણ એક નોંખમ તો છે જ. આલુબાલુના પદાર્થો ઉપરથી પરાવર્તન પામી (reflection) એ વિકરણો પ્રયોગકાર ઉપર ફેંકાવા સંભવ રહે છે.
૩. વિકરણો જેની આરપાર ન બઈ શકે એવા પદાર્થની એથે રહીને કામ કરવું. ત્રીજે ઉપાય જ બંધબેસતો ગુણાય અને કારગત નીવડે.

‘ઈથર’—પ્રકાશનું માધ્યમ

ઇ. સ. ૧૬૭૬ ની વાત છે. ડેનીશ વૈજ્ઞાનિક રોમર ગુરુના ઉપગ્રહોના ગ્રહણનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. ગણતરીથી નક્કી કરેલા સમય કરતાં ગ્રહણ મોડાં કેમ થાય છે એ પ્રશ્ન તેને મૂંઝવી રહ્યો હતો. એકાએક તેને સમજ્યું કે પ્રકાશને ગતિ હોય તો, પ્રકાશને આવતાં એટલો સમય ન લાગે ! તેણે જ જ માસને વ્યાંતરે ‘આવતા ગ્રહણોના સમયનું નિરીક્ષણ કર્યું’ : જ માસમાં પૃથ્વી તેને સૂર્યની ફરતી ફરવાની કક્ષાને સામસામેની સ્થિતિમાં આવે. આ કક્ષાના બ્યાસનું વ્યાંતર અને ગ્રહણ કેટલું મોડું થાય છે તે સમય એ બેના ભેગ બેઠી તેણે પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરી. ત્યારબાદ ખીખ વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરવા પ્રયોગો કર્યા અને પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડમાં ૧૮૬૦૦૦ માઈલ છે એમ નક્કી કર્યું.

પ્રકાશને ગ્રહણી આપણી પૃથ્વી ઉપર આવવા માટે કંઈક માધ્યમ તો હોવું જ જોઈએ. હવાના માધ્યમ વગર અવાજ આવી શકતો નથી. તેમ પ્રકાશને કંઈક માધ્યમની જરૂર ખરી. વૈજ્ઞાનિકોએ એવું એક માધ્યમ કલ્પી લીધું. તેનું નામ પાડ્યું ‘ઈથર’. આ ઈથર ક્યાં હોય ? જોઈએ ? વજન વગરનો, પૂરેપૂરો સ્થિતિસ્થાપક, સ્વંબ્યાપક, ન દેખાય એવો. પ્રકાશ માધ્યમ વગર ન આવી શકે માટે માધ્યમ જોઈએ અને તે માધ્યમ તે ઈથર.

પ્રકાશ માધ્યમ વગર કેમ ન આવી શકે ? જો એવું કલ્પવામાં આવે તો વૈજ્ઞાનિકો આજ સુધી બે ભૌતિક કાર્યને સાધનારી સાંકળ હોવી જોઈએ એમ માનતા આવેલા તે જોડું પડે. વૈજ્ઞાનિકો એ રત્નોકાશ તૈયાર નહોતા. એટલે પ્રકાશના માધ્યમ સંખ્યા જેમ જેમ ગૂંચ વધતી ગઈ તેમ તેમ ‘ઈથર’માં નવા નવા ચુલુકમયો તે ઉમેરતા ગયા.

એકસેલ નામનો એક વૈજ્ઞાનિક હતો. તેણે એક દિવસે ‘વીજ-ચુંબકવાદ’ (electro-magnete theory) નું પ્રતિપાદન કર્યું. તેણે જાહેર કર્યું કે

વોજનીના તરંગો ફક્ત અવકાશમાં જ (ધર વગર) જઈ શકે છે અને તેની ઝડપ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે. મેક્સવેલે આ બધી હકીકત પૂરવાર કરવા જરૂરી ગણિત અને સમીકરણો મૂક્યાં (equations).

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે 'ધર'વાદથી મેક્સવેલના ઊંચા કરેલા કોષ્ટક અને પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકે? અગર તો જે હકીકત સિદ્ધ કરવા 'ધર'વાદની જરૂર પડી છે તે હકીકત મેક્સવેલના સમીકરણોમાંથી સિદ્ધ થઈ જાય. સાચે જ મેક્સવેલે દ્વિંમતથી જાહેર કયું? કે પ્રકાશનાં ફરિયો વોજ-ચુઅંકિય જ (electro-magnete) છે અને તેને વોજ-ચુઅંકિયવાદનાં તમામ નિયત્રો લાગુ પડે છે.

પણ આ બધું તો ગણિત અને વાદમાં કયું? પ્રત્યક્ષ સાબિતી ક્યાં?

મેક્સવેલનું ગણિત અને સમીકરણો બહાર પડ્યા બાદ વીસ વરસનો ગાળો વહી ગયો. ૧૮૮૬ની સાલ હતી. હર્મન નામનો જર્મન વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગ-શાળામાં પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. એક વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન કરેલા તણુઆ ત્યાંથી દૂર પડેલા બીજા વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન થયા. આજના વાયરલેસનું આ મૂળ હતું. દૂર રહ્યા રહ્યા આ તણુઆ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેની ઝડપ પણ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે અને તે પણ મેક્સવેલના ગણિતને અનુસરીને જ! પ્રત્યક્ષ સાબિતી મળી ચૂકી.

'ધર'માં અનેક ગુણધર્મોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું. ધરિયવાદના જે જે સિદ્ધાંતો હતા તે બધા મેક્સવેલનાં ગણિતથી સમજાવી શકાતાં હતાં. ધરિયની જરૂર ન રહી.

છતાં ધરિયવાદીઓ એમ પાછા પડે એવા નહોતા. તેમણે જાહેર કયું? કે 'ધર' છે જ અને વોજ-

ચુઅંકિય બધા ગુણો ધરથી જ અનુભવાય છે.

પ્રકાશ તેમ જ અન્ય-વીજચુઅંકિય આદેશનો મોક્ષક ઝડપે ગતિ કરી શકે છે એ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તે ગતિ કયા માધ્યમમાં થાય? થવી જોઈએ? એ માધ્યમ તે ધર.

ગતિવાળા પદાર્થ સાથે તે પણ ગતિ અનુભવે છે? માઇકેલ્સન નામના વૈજ્ઞાનિકે ૪. સ. ૧૮૮૧માં એક અગત્યનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે પ્રાપ્ત કે ધરસ્થિર દ્વિધ્ય અને પૃથ્વી એમાં ફરતી હોય તો પછી પૃથ્વી જે દિશામાં ફરે છે તે તરફની દિશામાં પ્રકાશની ગતિ વધારે થવી જોઈએ. તેથી તેણે પૃથ્વીની ગતિ તરફની દિશા (પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફની) અને તેને ઠાટપૂણેની દિશા એમ બે દિશામાં પ્રકાશની ગતિ માપી નેમ્. પરંતુ તે બંને દિશામાં પ્રકાશની ગતિ એક સરખી જ થઈ. તેણે એવું અનુમાન તારવ્યું કે ધર પણ ફરતી પૃથ્વીની સાથે સાથે જ ફરતો હશે. પરંતુ કેટલાક પ્રયોગો તેમ જ ખગોળને લગતા બનાવો અને જગતરીને આધારે તે અનુમાન ખોટું હોવાનું જણાયું.

ધર રિથર જ ર્યો. છતાં માઇકેલ્સનનો પ્રયોગ પણ સાચો હરે તેવું કંઈક વિચારવું રહ્યું. પણ શુદ્ધતા સંબંધમાં!

'ગતિ' એટલે શું? અંતર અને સમયનો ભાગાકાર એટલું જ ને? જ્યારે પ્રકાશની ગતિ જેવી મોટી ગતિનો વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે એમ કંઈ ન બને કે અંતર અને સમય એ બંનેમાં એકસરખો જ ફરકાર ન આવે? જો એવું બને તો ભાગાકાર એકસરખો જ રહે અને ગતિમાં ફર પડે નહિ. શ્રીચણ્ડાઈ અને લોરેન્ઝ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આ અનુમાન વહેતું મૂક્યું. આ યદ્યોગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં 'ધર'ની પ્રગતિ.

કેટલીક નવલકથાઓ

એકલવીર

[લે. સુનીલાલ વ. શાહ, પ્રદા. લોકપ્રકાશન લિમિટેડ, રેવડી બગ્ગર અમદાવાદ મુદ્રણ ત્રણ રૂપિયા.]

શ્રી.

સુનીલાલ શાહની ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સંખ્યામાં એક ગણનાપાત્ર કથાનો ઉમેરો કરતી આ નવલકથા 'પ્રભાંધુ'ની ૧૯૪૭ની બેઠક-કથા છે. વિ. સં. ૧૨૮૦ના એક તામ્રપત્રમાં મળી આવતા અનેક વિશેષણોથી નવાનયેલા 'શ્રીમદ્ અણહિલપુર રાજધાની અધિષ્ઠિત અભિનવ સિદ્ધરાજ શ્રીમન્નયંતસિંહ' એવા ભીમદેવ બીજાના સમયના એક જયંતસિંહ સોલંકી વિરોના ઉદ્દેશથી અને 'એકલવીર' એવા તેના એક વિશેષણથી પ્રેરણા મેળવી શ્રી. સુનીલાલ શાહે પોતાની કલ્પનાને ગતિવતી કરીને આ કથા લખી છે.

કથાની લખાવટ આકર્ષક છે. તેને મળે પ્રો. બેઇને પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં તેમ જ કાલ્યાણીસે પોતાના 'સાટર રિકાર્ડસ' ગ્રંથના પ્રાટે જે સાહિત્યિક કૃતિ અજમાવી છે તેવી શ્રી. શાહે આ કૃતિના પ્રવેશકમાં પ્રયોજી છે. સહસ્રલિંગના અવશેષો અને જૂના પાટણના ખડેરની ભૂમિમાં કાંઈ ભોંયરામાંથી પોતાને મળી આવેલ જયંતસિંહ સોલંકીની આપ-વીતીની હસ્તલિખિત અપખંડ પોથીનો પોતે ગુજરાતીમાં અનુવાદ જ કરતા હોય એમ ગંભીર રહીને નિરૂપીને શ્રી. શાહે યોગિયા વાચકો એ વાત ખરેખર માની જ લે એવી યુક્તિ કરી છે. સ્વસ્થ પ્રકૃતિના શ્રી. શાહની કલમનું આ એક આનંદદાયક અત્કારક સાહસ છે.

મોટેરક મંડલનું હકનું સ્વામિત્વ ન મળતાં મોટેરકના મંડેશ્વર કુળજીવેના પૌત્ર લક્ષ્મણજીવેનું બહારવટું; તેના પુત્ર જયંતસિંહનો ઉછેર, પાટણના કુસ્તુરજીવની કાર્તિ' યોગમ ફેલાવવાની અભિલાષા અને મહત્વાકાંક્ષા, પિતાનું બહારવટું છોડાવી દસ

વરસમાં પોતાના પરાક્રમ અને ગુર્જરેશ્વરની સેવાથી મોટેરક મંડલ પાછું મેળવવા ને ન મળે તો તેનાથી દોહું બહારવટું લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા; ઉત્તરોત્તર ઉન્નતવલ બનતી તેની કારકીર્દી, નિર્ભય ભીમદેવને પંચાસરમાં પૂરી રાખી ગુજરાતની ગુમાસેલી પ્રતિષ્ઠા ને પ્રજાના પુનઃસ્થાપન અર્થે ગુર્જરેશ્વરના બધા અધિકાર અપત્યાર કરવાનું તેનું તેજસ્વી ને ભાવના-પ્રેરિત ગૌરવપ્રદ પરાક્રમ, અને શરીરરતા તથા ભાવના છતાં કપટલીલાના-અનુભવથી બહુદેવ અને ધોળકાના લવણપ્રસાદના પ્રપંચનો ભોગ બની ત્રણ માસ બંદી બની મૃત્યુની રાહ જોતા રહેવાનું તેનું દુર્ભાગ્ય : આ બધી હકીકત કથાને મસાસો પૂરો પ્રાપ્ત છે. માળવા ને મુસલમાનો ગમે ત્યારે આવીને તાક કાપી નાખ એવી પાટણની હતગૌરવ અવસ્થા, મંડેશ્વરની અધીર્ધંદિષ્ટિ, રાજની નમળાઇ અને મંડેશ્વરની દોંગાઇનું ગુજરાતની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર પથ્થાદ્યુર્મા સારું દેરાયું છે. એ પરિસ્થિતિ વચ્ચે સોલંકી વચરવ જઈ પાટણ પર વાઘેલાવંશની સત્તાની સ્થાપનાની રચાતી જતી પુનઃભૂમિકા પણ ધોળકાના મુત્સદ્દી અને મહત્વાકાંક્ષી લવણપ્રસાદને કથામાં મહત્વની કામગીરી સોંપીને લેખકે રજૂ કરી છે. કથામાં પ્રણયવાર્તા પણ લેખકે ગોઠવી છે. જયંતસિંહને પ્રથમ દર્શને આકર્ષતી અને તેના પ્રત્યે આકર્ષાતી કળી, તથા પંચાસરના રાણા લણપસાકની કુંવરી ભવાની, એ બંને તરફ જયંતસિંહનું અને જયંતસિંહ તરફ બંનેના ફિલ્લનું ખેંચાણ, અને કળીને લણપસાકથી બીલ ઘુવતીને પેટે થયેલી પુત્રી અને એ રીતે ભવાનીની બેન ઠરાવી આખરે લેખકે કરેલું ભેટરફાટન એ પ્રણયકથાને રસભરી બનાવે છે.

નળળા અકર્ષકર અકર્ષિતકર રાજત્વની સામે ખંડ પોકારી રાજપદની સ્પૃહાથી નહિ પણ રાજ્યની ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર રાજસત્તા હાથમાં લેવા જયંતસિંહને પ્રેરતી તેનામાં લેખકે મૂકેલી ગુજરાતની સેવાની ભાવના જે દેશકળની વાત ધાય છે તેમાં

જરા નવી લાગે છે, પણ છે જાતે આકર્ષક, અને કથાને આકર્ષણ અને ગોરવ બેઉ આપે છે.

૨૨ ધીમે પશુ અપ્રમાણ ગતિથી છેક સુધી વહે જાય છે, અને ખૂંચે કે અપ્રસન્ન કરે એવું કથામાં કમાવ આવતું નથી. પાત્રાલેખનમાં નાયક જયન્તિસિંહ, લવણપ્રસાદ, રાજદેવ શર્મા, ભારતી તથા કળીનું આલેખન સારું થયું છે. શ્રી. સુનીલાલ શાહની તેમને સાંઠમે વધે લખાણેલી આ નવલકથા તેમનું યશોવધન સજ્જન છે એમ કાંઈ નહિ.

સાથી

[લે. રામનારાયણ ના. પાઠક; મ. ભારતી સાહિત્ય સંઘ-મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા]

લેખકની

ગાંધીવાદી દૃષ્ટિએ એમની પાસે લખાણેલી આ નવલકથા છે. પૂનાની ખેતીવાદી કોલેજના ઉચ્ચ વર્ષના એક વિદ્યાર્થી દરની લગતવેળા અભ્યાસ છોડી દિવસકે કાન્તિકારીની ટોળીમાં બળી, સાતારા ધાકેસનો ઢેઠો બની, જેલ તોડી નાસી નીકળી, પોતાનો માર્ગ ખરો નથી એવા અંતરમાં ભગતા બાનની પ્રેરણાથી તેમજ જરૂરી અગ્રાવવાસને માટે કઠિયાવાડમાં આવનગર પાસે નવાગ્રામમાં આવી લાંબા રૂડા પટેલનો સાથી બને છે એવું ખડું નામ છે. (એકાદશમાર્ગ) આર, પટેલ, પશુ એ અહીં ટપુ ને પાછળથી ટપુભાઈ તરીકે જ ઓળખાય છે. એ જ છે આ કથાનો નાયક, એ સાતારા ધાકેસમાં જેવી રીતે સંડોવાયો એની નક્કર લીગતોવાળી પૂર્વ-કથા લેખકે કહી નથી. એ જેલમાંથી બાઝ્યો ને કાઠિયાવાડમાં સાથીત્વ નહું જીવન ટપુ નામથી શરૂ કરે છે ને પેલી હિંસક પ્રજાને છોડે છે ત્યાંથી જ લેખકે વાતનો આરંભ કર્યો છે. અહિંસાની રચનાત્મક પ્રજ્ઞાનો સરસાઈ બતાવવાનું જ કર્તાવું ધ્યેય છે, એટલે પેલી પૂર્વકથાનો એને ખપ નથી. સાથી બનેલા નાયકને ફરી પાછો એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં લેખે મોકલ્યો છે, જ્યાં તે કાપે તો આગળ જ કરે

છે પણ તે લોહિયાળ કાન્તિની પદ્ધતિએ નહિ પણ નવી અહિંસાની ભાવના સાથે. હિંસામાંથી અહિંસાના માર્ગે એ કંઈ રીતે આવ્યો તેનો ઇતિહાસ કથામાં નિરૂપાયો નથી, પણ એ પરિવર્તન એનામાં ઘર્ષ મચ્યું છે એમ જ માનીને વાચકે આગળ વધવાનું રહે છે. મહારાષ્ટ્રમાંથી પાછો આવી નાયક પાછો સાથી ટપુ જ બની જાય છે, એની અસર ગામનેકો પર, કરડા ને અમલદારો સાથે સારો નાનો રાખતા રૂડા પટેલ પર, તેની દીકરી પર અને રમેશ તથા લીલા જેવાં જુવાન સાથીદારો પર વધતી જાય છે. એની મોટી સિદ્ધિ તો છે રૂડા પટેલમાં એણે આણેલું પરિવર્તન. ગ્રામપંચાયત બની કરી રથાનિક સ્વરાજનું તંત્ર અહિંસક રહીને સ્થાપવાની અગત્ય તે રૂડા પટેલને મળે છેતરાવે છે. પણ એ કાપે સિદ્ધ થાય તે પહેલાં તે એમણે સાચીઓ સાથે ગાંધીજીની પદ્ધતિ મુજબ પોલીસને શરણે થઈ જાય છે. જેલવાસને અંતે છૂટીને તે સાથીઓ સાથે પાછો આ જ ગ્રામમાં તેની સેવાને અર્થે રહેવા ને કામ કરવા આવે છે. તેનું ખડું નામ સાવ બહાલ જ જઈ તે, તેનું સાચું ઓળખાણ બધાને ઘર્ષ મચ્યું છે છતાં ને ત્યાર પછી પણ, ટપુભાઈ નામથી જ ઓળખાય છે. નવાગ્રામમાં પાછી રથાનિક સ્વરાજ સ્થપાયું કે નહિ તેની વાત વાર્તાકારે કરી નથી. એટલું જ એમણે બતાવ્યું કે સાત વરસથી ખાદી કાર્યોલ્પ કરીને ગ્રામમાં બેઠેલ ચિતુભાઈ જે ન કરી શક્યા તે આ જીવને પટેલના સાથી બનીને સાધ્યું. બહુલાઓ ગ્રામમાં ગ્રામવાસીઓ જેવા જ ઘડ રહી તેમની અંદર બળી શ્રમજીવન જીવે ને તેમની સેવા કરી તેમને લેવે લઈ જાય તો જ કાપેસાધક પરિણામો આવે એ એમ કરીને લેખકે સમજાવવા માગ્યું છે.

વાર્તાકારે રૂડાભાઈના નવા સાથી ટપુનો ભેદ તરત જ પોતે આપણને કહી નાખ્યો છે. ધણ વખત સુધી એ રહસ્યવેષિત રહે ને છેક છેતરે ઇન્ટરેસ્ટ થાય એવું સંવિધાનકોસલ ચલવાને બદલે વાર્તાને સીધી ચોક્કસની સતી વારતા બનાવી દીધી છે. ગામને ધાકમાં રાખતો રૂડા પટેલ, નિઃસ્વાર્થ રેનેહથી ટપુને

નેતી પટેલપુત્રી દેવ, ખાદી કામીલવવાળા વિનુભાઈ, સાહસશ્રેષ્ઠી રાષ્ટ્રપ્રેમી લીલા, ટપુનો ભક્ત બનતો કાનો—આ ને ખીજાં પાત્રો એકંદરે ઠીક આલેખાયાં છે, અને ગામડાનું તથા મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ જળવવાનો પ્રયાસે ઠીક થયો છે, તેમ છતાં એમ જરૂર લાગે છે કે પાત્રોની ખીલવણીમાં તથા વાતાવરણના ઉદાહરણમાં લેખકને એટલો રસ નથી એટલો પેલા ખ્યેયમાં છે. વાતોની સરળતાથી કંઈ જીવનમાં કાન્તિકારીના ને રૂઢા પટેલ જેવા પટેલના પક્ષના થતા હોતા નથી; તેમ ટપુની બધા પર ચાઈ તેમો અસર અને ગ્રામ-પંચાયતની સ્થાપનાની અનુકૂલતા એટલી સહેલાઈથી થતી નથી. આપણે એટલું જ માનવાનું કે વાર્તાકારે પોતાની ભાવના અહીં રજૂ કરી છે, અને આપણે એવો વાર્તાના આકાર તેને એણે આપ્યો છે. પોતાને જે વિચાર રજૂ કરવા છે તેના સમર્થન અર્થે વાર્તાની બધી ધટનાઓ તો તેને અનુકૂળ ને ઇષ્ટ રીતે જ બનતી આલેખે ને એ જ બનાવો અને પાત્રોનાં વલ-જીવનનાં દિશાં સ્થાભાવિકતાં લાવવાનો પ્રયાસ છતાં ઝીણું જોનારને ક્યાંક ક્યાંક અસ્વાભાવિકતા દેખાય છે તે આ કારણે છે. કથા એકંદરે સુવાચ્ય ગણાય.

દાઝેલાં હૈયાં

[અતુલ ગોપાળરાવ વિદ્યાસિંઃ પ્રકાશ. આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ; સાહ્યજી રૂપિયા.]

સિદ્ધ મરાઠી સાહિત્યકાર થી. વિ. સ. ખાંડેકરેકત 'જળલેલાં મોહર'એ કથાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. નામેલ પારિતોષિકવિજેતા પિરેન્ડેલોના 'Six characters in search of an author' એ નાટકે આ કથાના આયોજનની મૂળ લેખકની પ્રેરણા આપી છે.

'જીવાન સીપુરોષોએ પ્રેમજીવનમાં શરીરસુખને ધણું અગત્યનું અંગ ગણવું જોઈએ.' એમ પ્રવેશકમાં જાહેર કરતા કર્તાએ સંખ્યાબંધ પાત્રોને પોતપોતાનાં લગ્ન અને સંતૃપ્ત દાંપત્યજીવનની કરુણ કલ્પિત તેમની આગળ જુદી જુદી રીતે પેશ કરતાં બતાવ્યાં છે. એકમેકને દેવિત કરવાનાં પત્નીઓ અને પતિઓની કલાણી કુશળતાપૂર્વક રજૂ કરી લેખકે એક પક્ષની સહાનુજીતપાત્રતા બતાવી એ સિદ્ધ કર્યું છે કે નાન-

પણના ઉછેરથી કે કોઈ બનાવથી કે અનુભવથી કે મનોવૈધાણથી જ અસુક મદ બંધારી ગયા છે જેમનાં એવાં સીપુરોષી પરિણીત જીવનમાં શરીરસુખની બાબતમાં બેનાચાર થા અતિસાચાર કરે અને પરસ્પર-સહિમત યુક્તવિહાર ન આવરી શકે તો તેમના પ્રેમ-જીવનમાં વિકૃતિ જન્મે છે. જે તેમના લગ્નજીવનમાં કંઈક સમજૂતીઓ, વિપત્તિ અને દુરુણતા ઊભી કરી તેમને કુખીદુઃખી કરી નાખે છે.

વાત છે આટલી સાદી, છતાં તેને પિરેન્ડેલો-સેક્સીમાં નવલકથાનો વાર્તારસ જમાવતા જઈને સાહિત્યોચિત રીતે કહેતાં થી. ખાંડેકરને આવડી છે, સાથે સાથે માનવીના વ્યવહારને પ્રેરતી માનવચિત્તની સંકુલતાનું પૃથક્કરણ કરતા જઈ દંપતીજીવનનો પેલો પ્રથ પણ અનેક પાસાંમાં તેમણે રજૂ કર્યો છે ને અર્થો પણ છે. આમ કુશળ વાર્તાકાર ઉપરાંત વલ્લુસેલા લક્ષ-જીવન અને પ્રેમજીવનના સારા ચિકિત્સક પણ થી. ખાંડેકર આ કથામાં બન્યા છે. કથા વાંચવા લાયક ગણાય. મુદ્દલદેષો ક્યાંક ક્યાંક કોંકાઈ જાય છે. વર્ણોથી ગુજરાતમાં રહેતા અનુવાદકને ગુજરાતી પરનો કાબૂ મળતો છે.

અ. મ. રા.

દક્ષિણ : શ્રી અરવિંદનાં જીવનદર્શનનું અનુશીલન કરતું ત્રૈમાસિક અંક પહેલો, જોગણ ૧૯૪૭. તંત્રીઃ સુદરમ. પ્રકાશકઃ અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છૂટક નફલ દોઢ રૂપિયા.

શ્રી અરવિંદના કાર્યને જાણવા સમજવા માટે આજે લોકોમાં વધવા લાગેલી ઉત્સુકતાને સંતોષવા અને તેમનાં જીવનનું એક ખાસ દર્શન-યોગ દ્વારા મતુષ્યનાં વિકાસની પ્રક્રિયામાં એક ક્રાંતિકારી પલ્લો —કે જે મડે અનુષ્ઠે એક વિશાળ અને જ્ઞાનપૂર્ણ ચેતના મેળવવાની છે અને તેમાંથી એક દિવ્ય માનવ-ભાવિ ઊભી કરવાને મદદરૂપ થવામાં બંધાણી, હિંદી તથા અંગ્રેજીમાં આ પ્રકારનાં ત્રૈમાસિકોની જાતનાં માસિક માટે થી અરવિંદનાં કાર્યમાં રસ લેતી ગુજરાતી જનતાને સંતોષવા શ્રી અરવિંદનાં ૭૬માં જન્મદિનની ગંગલ લક્ષીએ આ ત્રૈમાસિક શ્રી સુદ-રમ્બા તંત્રીપદે પ્રગટ થયું છે. ગુજરાત એને યોગ્ય આવકાર આપશે એમાં શંકા નથી.

એજન્ટ - કચ્છનલાલ વાઢીલાલની કું.

મંગળદાસ શેઠ, મુ'બઈ ૨

૨૮

વર્ષથી

જનતાની એકધારી
સેવા કરી રહી છે

આર.એસ.

ઇન્શ્યોરન્સ

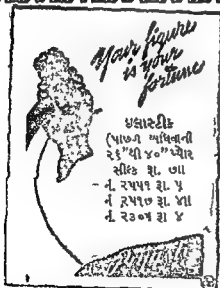
કંપની લિ.

ઉચ્ચ કક્ષાની આ

હિંદી વીમાસંસ્થા

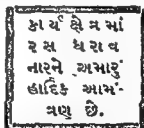
આપનો સહકાર વાંછે છે.

ધીયુષ હોઝીયરી વર્કસ

રાગ મહેતાની સ્ટ્રીટ-અમદાવાદ

૮૦ નાંદેરી દોસ લેન, મુમ્બઈ નં. ૨. ૧

સૂર્યકાન્ત બી. શાહ બી. એ

સી. એમ. જશ

અંતર્ગત પ્રિન્ટર્સ -

વહી એક્સિસ

૨૬૬/૧ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

અનેક રોગની ઝીકજી દવા

જીવનધારા

કેલેરા, સંચલણી શરતી, ખદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, અણબૂઈ અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, હાંત, હાદમાં કળતર, પેટ પેદુનો દુખાવો, અધુંગણ, ઝેરી ડાંગ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ઘા પડવો, કોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરેક માંતે મજા ફેલવે, સ્ત્રીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૦૦, વચલી બાટલી રૂ. ૧૦ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૦૦ ટ. ખ. જુહાપુરા.

ફરેક કેકાણે વેચાય છે
રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જીનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોકીસ્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈનાસ રોડ, મુંબઈ-૨

એક્ટરો વાપરવા ભલામણ કરે છે
પ્રવીણ સાબુ
બાળકોને તંદુરસ્ત રાખે છે
દરેક દવાવાળા યાસેથી મળસે
પ્રવીણ સોલોરસી

BRAHMI-ALMOND
BRILLIANTINE

BRAHMI-ALMOND
HAIR OIL

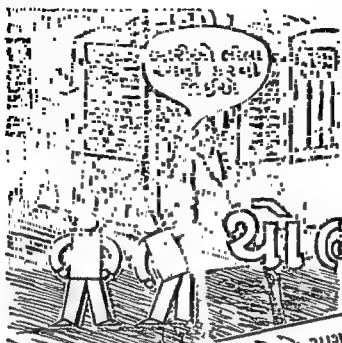
GOLDEN-SUZAKI
SOAP

WIND
OSCILLATOR

TALCUM
POWDERS

PERFUMES

ALLWYN'S LTD.
BOMBAY

થોભો!

હવે કયા પ્રાન્ડે જોઈએ તે પાણુ કહો
ભાષકાંત્ર જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે

તમારી રંગરોચાનની ચોખ્ખી વિચારણા પાછળ
 સમય બચાવ કરવો અને તમને અણધારી વિશ્વાસપાત્ર
 પેઇન્ટનું નામ ન બતાવવું એ એક વધુ પ્રયાસ છે.
 શાલીમાર અને રસાય માટે રંગરોચાન કરવા તમને જેવા
 બેઠકએ એવા રંગનાં શાલીમાર પેઇન્ટ રમણી રાકે છે.

શાલીમાર પેઇન્ટ, ૩૬૨ બેન્ક સ્ટ્રીટ વારનામ કું. લી.,
 ૧૬, બેન્ક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO., LTD.
 16 Bank Street, BOMBAY.

વીન અને રસભરી

ન વ લ કે થા

સોહાગ

લેખક

રામનારાયણ ના.

પાઠક

મૃત્યારના સંક્રાંતિકાળ-
માં યુવક-યુવતીઓમાં જે
પ્રાણીઓ અમીરની આવ-
પકતા છે એને જાત્રાત
રતા વિચારે આ
લલકર્યામાં લેખકે બારે
સળતાથી મૂક્યા છે.

મોહના પ્રેમની વાતોથી
માનના યુવક-યુવતીઓ
પાસ્યા છે. કેવળ પોચદ
પાણીવેડા અને પછી
મંદનહિ એવી બેકામ જિ-
મીથી થાકેલાને આ વાતો
વિ પ્રાણુવાયુ પૂરશે.
મેકવાર વાંચી જશે.

કિંમત:

રૂ. ૨-૮-૦

રજ. પોસ્ટખર્ચ:

૦-૫-૦

સોહાગ

આ લેખક નાં બીજાં પુસ્તકો

જગતનો તાત ૨-૮-૦ માનવતાનાં મૂલ ૪-૦-૦ પચાસ વર્ષ પછી ૩-૦-૦ પ્રવાસપત્રો ૦-૧૨-૦
આવૃત્તી કાલ ૩-૦-૦ ગાંધી બાપુ ભા. ૧ ૪-૮-૦ ગાંધી બાપુ ભા. ૨ ૪-૮-૦ સુવર્ણ મૃગ ૩-૮-૦

પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાવંદ માણિક્યંદ સ્વામી; ૧૬ શ્રીમળી સેસાધરી • અમદાવાદ.

સુદૃઢ: હરિલાલ મગનલાલ બદૃ • ભારતી મુદ્રણાલય: હરણવાળી પોળ • ચાર રસ્તા; ખાડિયા અમદાવાદ.

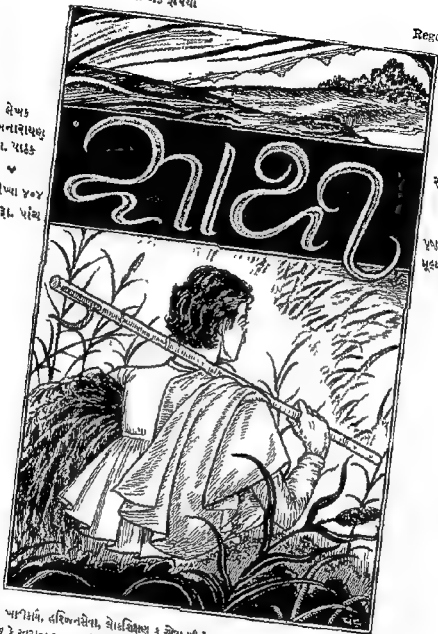
વિજ્ઞાપના બ્યવસ્થાપક: સામન્ટ્રિક પબ્લિશિંગ કો. મોડલ ટાઇમ સામે • અમદાવાદ.

લેખક
રામનારાયણ
નં. ૧૧૬૬

પૂર્વ મેળા ૪૦૪
મુદ્રણ રૂ. ૧૦૦

લેખક
રામનારાયણ
નં. ૧૧૬૬

પૂર્વ મેળા ૪૦૪
મુદ્રણ રૂ. ૧૦૦

વૃ

જોશી ખાતે, હરિજનસેવા, લોકસેવા ક એવા બીજા સ્વનામક કાર્યોના દ્વારેના સેવાકારી દિશીતોના હવે પ્રકર ઉદભવે છે કે મારા આપુ, જેને જ્ઞાતા હતા એવી આગામી ઉપાગી પશુ હવે કર્મન્યુરુપે એવી મુખ્યતામાં ચિંધતી આ નવનકશા એક નવો પ્રદેશ, એક નવું વૃન્ધ્યજન બનાવે છે

રાજકીય આગામી આવી છે બીજા અનેક ક્ષેત્રોને આગરી લેવા બધનો છૂટકા નથી, સાચી લોકકક્ષિતિ વાસ્તવમાં રાષ્ટ્રસેવાકાર્ય લોકો માટેના એક મનીને તેમજ સંપદા બના સાચી ચાલ રહેલું પડશે અને મમલપુર્વકનું ચરણન માખનું આ નવનકશાકારનો આ સંદેશ છે.

★ હજી તો :
★ લોકમાનસને સમજવાયા આ નવનકશાનું વાચન ઉપયોગી કરનારીક પુષ્પ નીચે આંખી રસેત્તે આમરાજ જિલ્લિય ૬૦૪, કાલિયાદેવી રોડ

પ્રાસિસ્થાન: ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

વૈવિધ્ય ભર્યા ત્રણ નવાં પુસ્તકો

હિમાલયનું પર્યટન

લેખક

હિંમતલાલ તુનારા

હિમાલય અનેક નદીઓને જન્મ આપે છે. હિમાલયમાં બરફમાંથી ઓગળેલાં પાણી અનેક સ્ત્રોતો દ્વારા વહે છે. તે નદીઓ અને એ સ્ત્રોતો મગન ચુખી વૃક્ષોના શ્લોક અરણ્યને પોષે છે. એ વૃક્ષો દ્વારા અને એ નદીઓનાં નીર દ્વારા માણસને વિવિધ સમૃદ્ધિ મળે છે. પણ ત્યાં હિમાલયના શિખરો આકાશ માથે વાનો ફરે છે ત્યાં નથી રહી શકના મનુષ્યો, નથી ડાંગી શકના મહાવૃક્ષો અને વનસ્પતિ લતાઓ અને ત્યાં નથી વહેતી નાતી કે મોટી નદીઓ. ત્યાં તો ફક્ત એકાંત હોય છે. આકાશ પુરમથથી ઘેરાયેલું હોય છે અથવા સુષકિરણથી પ્રગ્લભિત થયેલું હોય છે. ત્યાં નથી હોતી ઍરકૃતિ, સમૃદ્ધિ કે નથી હોતી માનવોચિત ચિંતા. ત્યાં હોય છે કક્કત પ્લાન, મન વગરનું મનન અને શુદ્ધ ચૈતન્યનું પૂર્ણ ઉપર અવરેલું સનાતન સુરણ. કાકા કાલેલકર

કિંમત રૂ. ત્રણ : દ. ખ. ૦-૧-૦

દૃષ્ટાંત કથાઓ

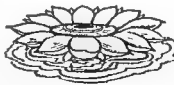
લેખક

નાનાભાઈ ભટ્ટ

આ કથાઓના ઉગમ ખાલ્ય કરીને મારી ભાગવત પુરાણની સમપદમાથી થયો છે. ભાગવત પુરાણમાં જ્ઞાનનાં અને ભક્તિનાં રહસ્યો ગામડાનાં અભણ બાઈ-બહેનો પામે મૂકવાનાં હોય છે ત્યારે મારા જેવા પોથી પડિતની ભારે કસોટી થાય છે. આવા કસોટી-કામમાં આ અને આવાં બીજા અનેક દૃષ્ટાંતોની મદદથી હું મારી સમજાને લીમખીત પાર ઉતારી શકું છું અને એ અભણ બાઈ-બહેનો ભાગવત સમત્યાં હોય કે નહીં પણ મળી આ કથાઓને મમજને લાંબા વખત સુધી ચિત્તમાં મંબરે છે એવો મારો અનુભવ છે.

—લેખકના નિવેદનમાંથી

પાના ૧૧૧ : કિંમત માત્ર રૂ. એક
દ. ખ. આર આખા

ગુજરાતી ભાષા-લેખન

લેખક

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

કૌંઈક પણ લખવાની જેમને ઉમેદ છે તેવો હરકોઈ લેખક નો કાંઈ શખેરે પ્રાપ્તિશીલ્પ ન લખી શકે એવું માધ્યમ ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરવાના અને પ્રયત્નોમાનિ આ ગુજરાતી ભાષા-લેખન પણ એક પ્રયત્ન છે.

લેખન શુદ્ધિ એ કેઈપણ ભાષાના લેખનનું પ્રધાન અંગ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જેદરકારીને અંગે ભલભલ લેખકો પણ શુદ્ધ લેખનમાં થાય ખાલ્ય છે. અહીં એવા કેઈ હોય બતાવના હેતુ નથી, પણ આવી ભૂલોમાંથી કેમ બચી જવાય એ પ્રત્યેક ભાષા-લેખક બળજબી જરૂરનું છે.

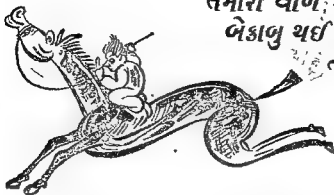
ભાષા-લેખન સચોટ બનાવવો મઠે ભાષા જેમ અને તેમ સ્વાભાવિક હોતી જોઈએ. આ વસ્તુ શ્રદ્ધિ પ્રવેશે કહેવતોથી માધી શકાય છે. આ પુસ્તકમાં એ વિષયનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને મા માત્ર જોને આ પુસ્તક એક કિંમત માર્ગદર્શક જેવું બની રહેશે.

કિંમત રૂ. પાંચ : ત્રણ. દ. ખ. ૦-૧-૦

પ્રા પ્તિ સ્થા ન

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

કરના. બીજ પુલ નીચે માંથી વરતો. અમદાવાદ મીમસા જિલ્લો - કાલખાદેવી રોડ - મુંબઈ

સ્વસ્તિકના મુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

માથાને માટે તો જાનજાતનાં તેલ ભંજરમાં મળે છે. પરંતુ તમારાં જુલફાં અને બેકાબુ લટોને અકુશમાં રાખવાનું કામ તો મુગંધી કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને તેમને સુંદર અને ભલક ભર્યા બનાવે છે.

શોખીન નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની ખીછ ઉચ્ચ બનાવટમાં કાળિ સાયુ, દાદીના સાયુ, ઘોવાના સાયુ, ઘોવાલણ છાપ વનસ્પતિ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ

ઉચ્ચતામાં બનેલ

સ્વસ્તિક ઓઈલ મીલ્સ લીમિટેડ,

સુબઈ.

SHILPI

SOM 21 Gujarati

ડીરેક્ટીવ્યુટસ : વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રાયેટીઝ સિન્ડિકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

BRAMMI ALMOND
BRILLIANTINE

BRAMMI ALMOND
HAIR OIL

SOAP

WIPE
EXTRACTORS

TALCUM
POWDERS

PERFUMES

ALLWYN'S LTD.
LONDON

કોઈસો વાપરવા બતામવા કરે છે
પ્રવીણ
સાબુ
બાળકને તદુરસ્ત રાખે છે
હરેક દવાવાળા યાસેથી મળસે
પ્રવીણ લેબોરેટરી, ગુપ્તવેલિંગરોડ, મુંબઈ

અનેક શેઠાની એકજ દવા

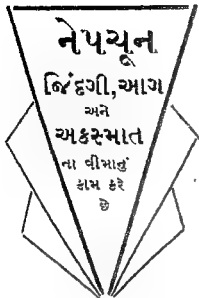
જીવનધારા

કેલેશિયમ અલ્બમીન રાવલી, બદનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સ પિવા, અશક્તિ, સોજા, અછળ
આપથો ખાસી, આસ, દમ, દાંત, દાંડબા કળતર,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અર્ધજલ્મ, ઝેરી કબજા,
મોઢાની દુખાવો, દરેક જાતના તાવ, ધા પડવો
લોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરદોખા તેમજ
જેલવે, સ્ત્રીખર યા મોટરની મુસાફરી મા તાત્કા
લિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ચોરસ
કિંમત યોટી ખાટલી રૂ ૧૫૫, વચલી ખાટલી
રૂ ૧૫ અને નાની ખાટલી રૂ ૧૫૫ ૮ ૫ જુદ

દરેક ટેકાણે વેચાય છે
ચિત્રદાસ ટ્રેડમાર્ક "જીવનધારા" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોર્સ કચ્છાસ વારીલાસની કું.
પ્રી-સેલ રૂટી, મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

नेपयून

लिमिटेड, आग

अने

अभरमात

ना वीमातुं

हाम करे

छे

कुल अरुमात

रु. ५५,००,०००थी वछे

कामकाज करवा लागवगवाला
अने शक्तिशाली अंगरेजी
मोडमे छे.

नेपयून अरुमात
कंपनी लिमिटेड

: छेड अंगरेजी :

नेपयून लिमिटेड, मुम्बई.

अमदावाद प्रांत :

प्रांत, अमदावाद.

पूछा छपर 'संस्कृत' भास बुझथी छपयो छे
तेने जइले 'नवम्बर' भास वांचयो.

सभाज, साहित्य अने संस्कारतुं भासिह

लिमिटेड अने नवम्बर

'लिमिटेड' वर्ष १७ : 'नवम्बर' वर्ष १२ : अंक आठमे

नवम्बर : १९४७

कंस

१	शक्ति अने पछी प्रकाश	धूमकेतु	५
२	अन्धे	अद्वयन भेला	७
३	भृत्यो वेपार	पुनर्वसु	८
४	वहेता पाणी	(भासिह नोष)	९
५	अन्धे	धूमकेतु	१७
६	अरे तो पीछा छे लखी लखी (यालु वाता)	दशक	२५
७	प्रकाशनी दुनियाभा	शशिन् आका	३२
८	आसे	विनोदनी नीलकंठ	४०
९	आसुआसी लीनयेला आग-गीत	अनु. निपादक	४१
१०	अन्धे रवीन्द्र	अनु. रमणीक मेधावी	४४
११	अन्धे-अन्धे आगणे	अनु. रमणीक मेधावी	४५
१२	अन्धे	शेखरप्रसाद आद	५१
१३	अन्धेनां शेखरप्रसाद	अन्धेनां पुनर्वसु	५२
१४	अन्धे	अन्धेनां रमणीक	५५
१५	अन्धे अन्धे अन्धे कंसु रमणीक	अन्धेनां निवेदी	५६
१६	विचारपुष्प	आरकर ओरा	६१
१७	अन्धे अन्धे अन्धे विचार	अन्धेनां र. शाह	६२
१८	अन्धे	आरकर ओरा	६३
१९	अन्धे	धूमकेतु	६४
२०	श्री. सुनील व. शाहनी पछिपुति	अन्धेनां पेटलीकर	७१
२१	विचारपुष्प	अन्धेनां, अन्धेनां, अन्धेनां	७४
२२	अन्धेनां	अ. म. रा.	७८

: वार्षिक लवणम :

देशां : रु. ७-०-०

:: अन्धेनां : रु. १०-०-०

आ र ती सा हि त्य सं ध लि मि टे ड
भीमराज लिमिटेड : ४०५, कलकत्ता रोड : मुम्बई-२
कलकत्ता नुल नीचे : गांधीरस्ता : अमदावाद

ભગિનીનો પ્રથમ દીપોત્સવી અંક તંત્રી: પુખ્તાવતી મહેતા

નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતા 'ભગિની' ના ત્રણ અંકો તમે જોવા હશે. જે હેતુને લક્ષમાં રાખીને અમે આ પ્રકાશન શરૂ કર્યું છે તે કેટલે અંશે સફળ થયું છે તે તો વાંચકો અમને લખી જણાવે ત્યારે ખબર પડે.

પણ આ ત્રણ મહિનાનો અનુભવ અમને સુખભર્યો છે અમમવા હાથોએ અમને સદકાર આપ્યો છે. જાણીતા સ્ટેડીઓએ અમને ઉત્સાહ ને સાથ દીધો છે 'ભગિની' આ સોના સંયુક્ત પરિશ્રમથી આગળ વધી રહ્યું છે.

દિવાળી આવે છે. અમને ય યાદ છે કે અમે કાંઈક વિશેષ અમારા વાંચકને આપીએ. જેને અંખતા હતા તે સ્વરજિ આગુડું. આમણી અખનાનું આ સ્વરાજ હું કે કેમ એ તો રચાતો ઉત્તિહાસ બોલે છે, એ ઉપર કાંઈક પણ વ્યભિપ્રાય આવારે દેતો એ હતાવળમાં ખપશે. પણ આપણા દેશના આપણે સ્વામી બન્યા. આપણે જે રચના કરવી છે તે મુક્તપણે કરી શકીએ તેવા સંજોગો આપણને સાંપડ્યા છે, અધાપધી ને ગાંડપણમાં જેનો વિનાશ ન કરી બેસીએ તે જોવાનું આપણે કામ છે. આપણે બહેનો એ ભગીરથ કાર્ય વિશેષ ચીવટ ને ખંતથી કરી શકીશું.

આવી રચનાત્મક દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને આવતા દીપોત્સવી અંક અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. મોહકોને વાર્ષિક છ રૂપિયાના લવાજમમાં ધેર બેઠા મળશે. આ અંક દળદાર ને અનેક રીતે વૈવિધ્યભર્યો ખનશે.

મોહક થવા માટે આજે જ તમારું નામ ગ્રાહ્યો.

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

મીમરાજ બિહિંગ, ૪૦૫, કાલશાહેવી : મુંબઈ-૨ ફરનાન્ડીસ પુલ, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

એજન્ટ : કે.એન.લાલ વાલીલાલની કું.

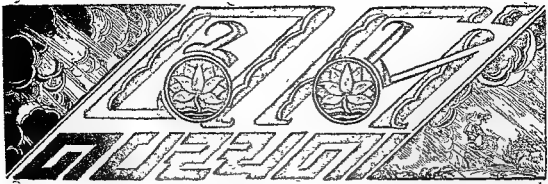
મંગળદાસ રાઠ, મુંબઈ ૨.

Your figure is your fortune

હંસારટીક
(પાછળ બાંધવાની
૨૬"થી ૪૦" ખોર
સીટક ફા. ૭૫
નં. ૨૫૫૧ ફા. ૫
નં. ૨૫૧૭ ફા. ૪૫
નં. ૨૩૦૫ ફા. ૪

પીયૂષ હોઝીયરી વર્કસ

રાજ મહેતાની સ્ટ્રીટ-અમદાવાદ
૮૦ નાગદેવી ફોસ લેન, મુંબઈ નં. ૩.

શક્તિ અને પછી પ્રકાશ

નવરાત્રિ પછી આવી રહેલા દીપોત્સવી તહેવારમાં એક રહસ્ય રહેલું છે. જે સમયે છાયા, શાહી, કાગળ ને શબ્દો આટલાં સસ્તાં અને તેથી નિર્માલ્ય ન હતાં—તે જમાનામાં સંદેશો આપવાની અને સંદેશાને પરંપરા દ્વારા પ્રભામાં સ્થાપિત કરવાની એક અનોખી રીતિ હતી. એક રજપૂત શૈલીના ચિત્રમાં એક હરણુ આપેલું છે. તે એક કપૂતર મૂકેલું છે. અને એટલે જ સંદેશો કાંઈ નારી વિદેશ મોકલી રહી છે એવો ભાવાર્થ એમાં છુપાયેલો છે. ગ્રેસીને મોકલેલા એ સંદેશામાં હરણુના જેટલી ત્વરિત ગતિથી આવી પહોંચવાનો પ્રેમધ્વનિ મુકાયેલો છે.

એવી રીતે આ આપણા તહેવારોની પણ અતુકની રચનામાં જેમ એક તરફથી ઋતુ ઋતુના આનંદનો તાણો મૂકેલો છે, તેમ બીજી તરફથી પ્રભાતવનને આપવાના સંદેશાનો એમાં વાણી પણ રહેલી છે. એવા તાણાવાણાતું આ વસ્ત્ર આપું વણાતું આવે છે. પ્રભાને એમાંથી સ્વસ્થતા અને શાંતિનો સંદેશો મળી રહે છે. ‘સ્વ સ્થતા’ શબ્દ જ ક્ષનિપૂર્ણ છે. ‘સ્વ’માં ‘સ્થિર’ થવાને માટે માણસ પાસે નિત્યબળગૃતિ જોઈએ. નિત્યબળગૃતિ વિના સ્વસ્થતા નહિ. સ્વસ્થતા વિના આનંદ, મંગલ, ઉત્સવ, પ્રકાશ, એ નહિ. અને શક્તિની ઉપાસના વિના નિત્યબળગૃતિ નહિ. આવો આ ત્રિપુટી કાર્યક્રમ નવરાત્રિ અને દીપોત્સવીના મહાન તહેવારોમાં સંદેશાર્પે રહ્યો છે.

નવરાત્રિનો મહોત્સવ—એ સૌંદર્યનો મહોત્સવ છે. સુંદરતાને પવિત્રતા સાથે સાંકળી લેવાનો એમાં ધ્વનિ રહ્યો છે. જે કાંઈ સુંદર છે એને વ્યક્તિ કે પ્રભા જ્યારે પવિત્ર ગણે છે, ત્યારે એ ભાવના એની હૃદયશુદ્ધિમાં એક સ્થિર શાંત, નાનો શો દીપ, પ્રગટાવે છે. અને એવા દીપ દ્વારા જ, પ્રજામાં સાંસ્કારિક શક્તિનો સંચાર થાય છે.

પરંતુ સાંસ્કારિક શક્તિને, હંમેશાં એક જીવ એવી જ જંગલી શક્તિનો સામનો કરવાનો હોય છે તદ્દન શાંત, એકાંત જિનઉપદ્રવી સંયમિત જીવન ગાળનાર, રામચંદ્રની સીતાને ઉપાડી જનાર કોઇ ને કોઈ રાવણ આ સંસારમાં હંમેશાં હાજર હોય છે રામ અને રાવણનું 'યુદ્ધ, પાંડવકૌરવનું 'યુદ્ધ, સંસ્કારી શક્તિ અને જંગલી બળ વચ્ચેનું 'યુદ્ધ, એ વિશ્વનો અનાદિઅનંત કાર્યક્રમ છે એ કાર્યક્રમનો જે વ્યવહાર, એ પ્રભાવે કે વ્યક્તિએ ઉપાકર્યે જ છૂટકો છે. એટલે જ્યારે આપણે નવરાત્રિનો મહોત્સવ કરીએ છીએ, ત્યારે ખરી રીતે સૌન્દર્યને પવિત્ર ગણવાની પ્રતિજ્ઞા લઇએ છીએ. નારી તમામનાં રૂપને રક્ષવાનો એ પ્રભાવી બહેર કાલ છે, અને ધરણી, ધરુણી એટલે જી, અને પોતાનો ધર્મ—એ ત્રણ ઉપર યતા દરેક આક્રમણને હાથમાં સમશેર લઇને રક્ષવાનો અને એ રક્ષણ કરતાં, જીવન હોમવું પડે તો જીવન હોમવાનો એ પ્રભાવી નિર્ધાર છે. જેમ સેવા કે શુદ્ધવૃત્તિ એ પ્રભામાંની દરેકદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે, કોઈ એક જ વર્ગનો એ વિશિષ્ટ અધિકાર નથી, અને એટલા માટે મજૂરીને ગૌરવ આપવાની જેમ આપણામાં આજે વૃત્તિ બગી રહી છે, તેમ પોતાનું અને પોતાની આસપાસના તમામનું રક્ષણ કરવાની ક્ષત્રિયવૃત્તિ એ પણ દરેકદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે. અને એને પણ એ જ ગૌરવથી અપનાવવાની વૃત્તિ આપણામાં આવી જવી જોઈએ. જીવન હોય તો—આ એક જ ધારતે જીવી શકાશે, એ સમય આવી ગયો છે.

એટલા માટે આપણા સારુ તો, આ નવરાત્રિ મહોત્સવનું ઘણું મોટું પાયા ઉપર પુનરુત્થાન થાય એ જરૂરી બન્યું છે.

નવરાત્રિ મહોત્સવને અંતે—વિજયાદશમી આવે છે અને ત્યાર પછી તરત દીપોત્સવીની હવા ફેલાય છે

જ્યારે વ્યક્તિના કે પ્રભાના જીવનમાં, એક શાંત સ્થિર, નાના સરખા દીપકે, શક્તિનો આચાર કર્યો હોય, અને એણે પોતાના જીવનમાં વિજયપ્રસ્થાન કર્યું હોય—જંગલીબળને પરાજય આપીને સંસ્કારીશક્તિનો ભવજ દરકાબો હોય, ત્યારે જે એક મહાન આનંદ, જીવનમાંથી પ્રગટ થવા માટે યતનગતી રહે, એ આનંદ હબ્બરે દીપકના પ્રકાશ પડે જ પ્રગટાવી શકાય; એટલા માટે દીપોત્સવીના મહોત્સવ આપણે જીજ્ઞાસીએ છીએ; એ મહોત્સવને શાંત સમયમાં પણ, જે આપણે પાડેલા ચીલા જેવો થવા ન દઈએ, અને એમાં રહેલી જીવલંત બાવનાને સતેજ રાખીએ તો આપણા જીવનમાં પ્રકાશ આવવાનો.

એ પરંપરાનું આ મહત્ત્વ છે નહિતર તો ભેજો થયેલા યુગયુગનો આવો કચરો આપણા જીવનને રૂંધી નાખે અને વળી કુદિત પણ બતાવે

શક્તિસંચાર પછી આવનારા આ જીવનપ્રકાશ સહોત્સવને આપણે ફરીથી એનું ગૌરવ અપાવવાનો નિશ્ચય કરીએ. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપે એ કારકુની સલામીનો દિવસ થઈ ગયો. આપણે એને ખાધાગોરાકી દિવસ બનાવી નાખ્યો. હવે જો સ્વતંત્રતા, ખરા અર્થમાં આવી હોય તો, આપણે જેમ આપણાં તમામ જીવન અન્વયી અંગોનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ તહેવારોનો પણ વિચાર કરીએ. અને વધારે કંઈ નહિ તો, વરસમાં માત્ર એક દિવસ અને તે આ દીપોત્સવીનો દિવસ જ એવો રાખીએ કે જે દિવસે કોઈ પણ ભેદભાવ વિના તમામેતમામ, તમામેતમામનું હાર્દિક રીતે આંગદય ધ્રુવે. અને એ ધ્રુવ છવટે ક્રિયામાં પરિણમે.

ધૂમકેતુ

અજંપો

રે જી, જીવ ના જંપે મારો

જીવડો ના જંપે મારો
સાગર સારી, ગંગા ઝીલી, ઘટઘટ કીધી ફેરી,
આખરના એક વિરામ માટે નહિ કીટી કયાં ફેરી,

એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

નવલખ તારા આભ મિનારા જેળ ગગનની ઘેરી,
સરવરતીરે નદીસમીરે વાટ લીધી ગિરિ કેરી,

એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

હીરલા ઘોળ્યાં, વિષ વાગોળ્યાં, તેજકિરણનાં જાળાં,
નવધર ખૂંધાં, વળી ઉક્ષેપ્યાં પાતાળનાં પરવાળાં,

એ જી, જંપે ના મારો,

જીવડો ના જંપે મારો.

ચંદ્રવદન મહેતા

વૈધવ્યના આંસુની જેમ મંથાના નીર ધીમેધીમે; અહીંથી વળાંક લઇને વહેતાં હતાં. કિનારાથી થોડે દૂર સુગંધ-સરોવર સમું એક ઉદ્યાન હતું તેથી લોકોમાંને ભાતભાતના મુંદર અસુંદર પંખી ત્યાં ઊતરતાં અને સુગંધથી અકળાર્તા ત્યારે ઊડી જતા. કલરવનો જલ્લ મેલો મળ્યો હતો. ઉદ્યાનની વચ્ચેવચ્ચ મગનના ગુમાન સર્ખા હેમની એક હવેલી હતી. જ્યાં આસમાનને આશ્રમજી આપતાં હોય તેવાં તેના નીલમ મઢવા કાગિરાં હતાં. તેમાંના એક કાગિરા પગ નિર્ધનની નારીના નિઃશ્વાસો ન્યૂવનની ભાતિ ધાય તેથી અલંકારવિહોણી એક કાખા બેઠી હતી. ગાનના આવાસની અધારી મહોલાન શી એની કંઠિ હતી, અને અંગ ઉપર એક વસ્ત્ર એણે આધુ હતું. એને પાટા બાંધ્યા હતાં ને છતાં શાંતિ અને સ્થિરતાને એણે જળવી રાખ્યા હતાં. થોડા પહેરેગીરા એની ફરતા ઊભા હતા, અને તેની પાસે એક માણસ ઝળ-હળતી જ્યોત સમું આસન નાખીને બેઠો હતો.

એક વખત એક સંન્યાસી ત્યાંથી નીકળ્યો અને આ દસ્ય જોઇ તેને ટીકતું થયું.

સંન્યાસી હવેલીમાં મલો અને એણે જોયું કે દુનિયાના રત્નો હવેલીનાં માલિકે જ્યાં જ્યાં જડી શકાય ત્યાં જડ્યા હતાં. કદવના જેટલો વેણવ સજી શકે તે બધો જ ત્યાં હતો. પછી તે ઉપર ગયો. ત્યાં પણ તેણે જોયું કે ઝળહળતા આસન પર બેઠેલ બ્યક્તિનો દેહ સોનાનો બન્યો જ બાકી રહ્યો હતો. તેણે તેને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, 'આખો પગિયાર કરી શકું છું ?'

આસન પર બેઠેલ બ્યક્તિએ કહ્યું, 'અશબદ, હું આ હવેલીનો માલિક અને દુનિયાનો સૌથી ધનવંત છું.'

'તે આ સ્ત્રી કેણુ છે ?' સંન્યાસીએ પૂછ્યું.

'એ મૃત્યુ છે.'

'મૃત્યુ ?'

'હા, મૃત્યુ.'

'એની આખે પાટા શા માટે બાંધ્યા છે ?'

'એની દષ્ટિ જ્યાં પડે છે ત્યાંથી જીવન ઊડી જાય છે તેથી.'

'તો એ અહીં ઉપર કેમ બેસે છે અને તમે બધા અહીં શું કરો છો ?'

'મૃત્યુને અમે અહીંથી લીધેલ છે અને તે અમારી મારફત જ મળી શકે છે. મૃત્યુનો અધારો

વેપાર છે, સમજ્યા સંન્યાસીએ ?'

'મૃત્યુનો વેપાર ?'

'હા, જોને મૃત્યુ જોઇએ તેને મૃત્યુ અને જીવન જોઇએ તેને જીવન અમે આપીએ છીએ.'

'હું કંઈ જ સમજી શકતો નથી. લોકો શું મૃત્યુ માગવા પણ આવે છે ?'

'ટેળેટેળા, ત્યાં જુઓ.' મદાધનવંતે બતાવેલ દિશા તરફ સંન્યાસીએ જોયું તો લોકોનો એક યોડ સમુદાય એક મેદાનમાં પડ્યો હતો. તદ્દન નવજાત જણાય તેવી તેમની વેશભૂષા હતી. શૂષ, રાશ, શોક અને ત્રાસથી તેઓ બ્યાકુળ હતાં. નાના બળકે જમીન પર લીધા પડ્યા પડ્યા ધૂળ ખાતા હતાં કેટલાંક બ્યાકુળ બનીને ઘીસો પાડતા હોય તેજ લાગતું હતું, ત્યારે કેટલાંક અર્નત આસમાનની સામે સ્થિર દષ્ટિથી તાકી રહ્યા હતા. કેટલાંક અચેતન સ્ત્રીઓના દેહમાંથી ગીધ, કાગડાઓ, મગેરેએ નસોના ઝૂંખાને બહાર કાઢી નાંખ્યા હતા, અને ફરીફરીને તેઓ ત્યાં આવેને તેને ડાલતા હતા. સંન્યાસીને પોતાનો શ્વાસ બેસી જતો લાગ્યો. વધુ તે ન જોઇ શક્યો.

'જેણુ ? તેમને મૃત્યુની જરૂર છે પણ તે માટે ચૂકવવાના નાણા તેમની પાસે નથી.'

'પણ આ બધાને અર્નતકાળ સુધી ધૈર્ય ન મળે તો અર્નતકાળ સુધીના આ તરફકાઠથી તમને શો કામ ?'

'અમને લાગ ?' ધનવંતે હસ્યો, 'તેઓ પકડ જીવી શકતા પણ નથી. ધમ્મજોએ કે અનિમ્મજોએ તેઓ જ્યાં લગી જીવે ત્યાં લગી દરવર્ષે જીવવા માટે નિયત કિંમત તેમને ચૂકવવી પડે છે.'

'અને ન ચૂકવે તો ?'

સંન્યાસીને પોતાની પીઠ તરફ બતાવીને તે બોલ્યો, 'આ કારખાના જોશ ? ત્યાં અને સામે લીલાં ખેતરો દેખાય છે ત્યાં આમના જુવાન પુત્ર-પુત્રીઓ કામ કરે છે. જો જીવનની કિંમત વખતસર ન મળે તો તેઓને મૃત્યુ, અને આ લોકોને જીવનની સગા મળે છે.'

'જો પ્રજા !' સંન્યાસીએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો ધનવંતે હસ્યો.

ઉદ્યાનમાંથી બહાર નીકળીને અંતરિક્ષને સંજો-ધીને સંન્યાસીથી જોનો જવાયું. 'આ પણ જી તારું જ સર્જન છે પ્રજા !'

તે આ રાજની ઔષધિ શોધવા એ આવ્યો ત્રણે

જુદાઈના દિવારવંનમાંથી

જાગી રહેલા મુસલમાનો

પા

કિસ્તાનનો પરપોટો ફૂટી ગયો છે. પાકિસ્તાનની સ્થાપનાને બે જ મહિના થયા ત્યાં તો એની ઝૂંબેશ ઉઠાવવામાં મોખરે રહેલા હિંદના મુસલમાનોને ભ્રમ ભાંગવા માંડ્યો છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પગથી માથા સુધી જુદા છે, હિંદુઓ મુસલમાનોના દુશ્મનો છે, એ બંને કદી સાથે રહી શકે નહિ વગેરે એવી પ્રચારની મદદથી છેલ્લાં દસ વર્ષમાં લાખો મુસલમાનોની આસપાસ એક માથાની વાતાવરણ જીભું કરી, પાકિસ્તાની સ્વર્ગનો મોહ પેદા કરી, અમદાન અને મરીય મુસલમાનોને આંધળાં બનાવી મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોની એક સત્તા-સોદ્ધ પટાળમાં પાકિસ્તાની ગઠ જતી લીધા. પણ અંદર દાખલ થઈને એ સત્તાશૈખીનોએ પોતાની જેઠાઈ પાછળ ખુવાર બનેલા એ લાખો મુસલમાનો સામે ગઠના દરવાજા ખંધ કરી દીધા છે. ગઠની અંદર જૂંટના ભાગ પાડવા માટે વિખવાદ બંધ્યો છે. ખીડાયેલા દરવાજા સામે આશાશરી ખીટ માંડીને બેઠેલી મુસ્લિમ જનતાના મહેરા ઉપર હાડખેરે હતાશાની સખ્યા પથરાતી આવે છે. જુદાઈના દિવારવંનમાંથી જાગીને એ આંખો ઓળે છે, અને જુએ છે કે દેશભરમાં, પ્રાંત પ્રાંત ને નગર નગર, મહોલ્લે મહોલ્લે ને ગામડાંની શેરીએ શેરીએ સર્વજન એકતા એકતા જ છે, હિંદુ અને મુસલમાનો એકબીજાના જીવનમાં વજ્રાઈ ગયેલા છે, અને એમને જુદા પાડવા જતાં બંનેના અંગ ઉપર ઉગરકા પડ્યા છે, બંનેના દેહમાંથી વહેલા લોહીની એક જ રેલો ચાલેલી જાય છે.

અખંડ હિંદુસ્તાનનાં જેમનાં સ્વર્નાં ખંડિત બન્યાં છે તેમના કરતાંય વધુ દયાપાત્ર હાલત પાકિસ્તાનનું જેમનું ખંડાળ આજે ઝંઝવાનાં જળની માફક બીડી ગયું છે તેમની છે. અખંડ હિંદના દિમાયતીએ આજની લડીએ પરાજય પામ્યા છે ખરા, પણ સાચ અને ન્યાય ખાતર પોતે ગયાશક્તિ લડી જાણ્યાની મગજથી તેમના દિલમાં ભરી છે, પોતાના સ્વપ્ન કાળે કરીને ઝુમવાનું મનોભાવ એમના

અંતરમાં જીવતું પડ્યું છે, પોતાના આખરી વિશ્વય ત્રિશેની એમની શ્રદ્ધા અડગ રહી છે. ત્યારે પાકિસ્તાનના અંધ અનુયાયીઓ પોતાની પોઝીશ સિદ્ધિથી નાસીપાસ બન્યા છે, એક જૂઠું, પ્રપંચ, હક્કના અનો ગેરઈ-સાફ કાળે પોતાની તાકાત વેડફી નાખ્યાનો અફસોસ એમના દિલને કોરી રહ્યો છે. અને પોતે વાતેલા બાવળની શણ આજે એમના જ દેહને, એમના જ કબ્રોને ઓઢી રહી છે.

એ રાષ્ટ્રનો વિલાતક વિચાર

હવે દેશનાંથી દેવો પડશે

મુસલમાનોની આવી લાચાર હાલત જોઈને જેમને સૌથી વધુ દુઃખ થતું હતું તે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો આજ સુધી પોતાને તરછોડનાર, અપમાનનાર, ભાંડનાર, મારનાર, સતાવનાર લીગ-અનુયાયીઓના સમૂહને ફરી એકવાર સન્માર્ગે ચડાવવા મથી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનના આયમથા પાડોશી રાષ્ટ્ર ધરાવતાં આપણા એલચી નિમારેલા સૈવદ અલી ઝહીરે કહ્યું છે કે—

‘જેમને ‘લાહુતી’ અને ‘અમીર-દે’

કહેવામાં આવતા હતા તેવા અમારા જેવા યોદ્ધા મોહુસોએ આજની ખાતાખરાબીની પહેલેથી જ આગાહી કરી રાખેલી, અને મુસ્લિમોને વારંવાર એનાથી ચેતવાનું કહેલું એ વાતથી આજે કંઈ આશ્વાસન લઈ શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનની આજની દુર્દશા જોઈને અમારાં દિલ વેદના અને દુઃખથી ભનાઈ ગયાં છે. ખુદ કંગ્રેસે પાકિસ્તાન મંજૂર રાખ્યું ત્યારે પણ અમારું મન તો માનતું જ નહોતું. હિંદુસ્તાનના કોમી ભાગલા પાડવાથી આ દેશ કમજોર બન્યો છે અને મુસ્લિમો માટે તો એ ભાગલા આત્મઘાતક બનવાનો સંભવ છે. પણ હવે તો આપણે પરિસ્થિતિ આજે જેવી છે તેવીને જ વિચાર કરવાનો છે.

‘પ્રથમ પહેલાં તો એ રાષ્ટ્રના વિલાતક

વિચારને આપણે જમીનમાં ભેડે ભેડે દફનાવી દેવાનો છે. આ જમીનમાં કોઈ પણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાની ખીજ રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી સાંખી શકે નહિ જે રાજ્યમાં પોતે જીવવાના છે અને મરવાના છે તેની પ્રત્યે નિર્ભેજ વફાદારી દાખવવાનું અને જે રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવાનું મુસલમાનો જેટલું જલદી શોધે તેટલું તેમને માટે અને રાજ્યને માટે સારું છે. સ્વતંત્ર દેશના નાગરિક-દરજાનો આ યુગશ્રુત સિદ્ધાંતને કોઈ સમજી શકે નહિ તો જહેતર છે કે એ દિલ્હી છોડીને પોતાને નર્મી કહે ત્યાં આપ્યા નહીં.

પાકિસ્તાનની સ્થાપના પછી દિલ્હી અને પાકિસ્તાનમાંથી વસ્તીનો જે મોટી ફેરબદલી થઈ રહી છે તેથી પ્રજાને જે અસહ્ય પાતનાઓ વેઠવી પડી છે તે વર્ષોના વર્ષો સુધી ભૂલી શકાય નહિ, અને બન્ને રાજ્યોની પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધોને એ પેઢીઓ સુધી કડવા કરી મૂકશે એનો સીધો સરળ ધ્યાનથી અહીં લઈને સૂચવે છે કે, દિલ્હીના મુસલમાનોએ જેમ પાકિસ્તાનની મળવળમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ બન્ને સંસ્થાનોના એકીકરણની જોડાઈ પણ એમણે જ હવે ઉપાડવી જોઈએ.

આવી જ કહાવણજારી વાતો આવા સુત મુસ્લિમો પોતાના ધર્મભાષ્યોને વર્ષોથી કહેતાં આવ્યા હતા. પણ મુસલમાનોના એક મોટા વર્ગને એ કહાવણુ જે ન સમજાવી શક્યું તે આજે અનુમત સમજાવી રહ્યો છે. જેમના કુદાહાના હાથ એ જવા હતા તે અંગ્રેજોએ આજે જતા રહ્યા છે, અને જેમની બેફામ ગુપ્તબાગો ઉપર એમણે જાનની મોટી મુરોહો બાંધી હતી તે પાકિસ્તાનવાદીઓ પણ પોનાર થઈ ગયા છે. મુસલમાનોના એટલા યુગક્રિસ્ત છે કે ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નેહરુ જેવા રાષ્ટ્રનેતાઓએ હિંદી પ્રજા ઉપરથી પોતાનો કાચુ હજી ગુમાવ્યો નથી. એટલે દિલ્હીમાં એ હશે ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સદાય ન્યાય મળતો રહેશે—પણ આજે તો હવે એમને એકલો ન્યાય જ મળશે. પાછલા વર્ષોના બનાવો ન

બન્યા હોત તો નાના ભાઈ લેખે એમને બહુમતી કોષ પાસેથી જે ઉદ્ધારદિલી અને વાકાફા મળત એ તો એમણે લીધેને પ્રતાપે ગુમાવ્યા છે.

દેસતીના લેખાસવાળા દુશ્મનને

સાથે મળીને હાંદી કાઢીએ

કોર વાસ્તવિકતા મુસલમાનોની નીંદ આમ ઉઘાડી રહી છે તે ભેદને લીગના નેતાઓ ચોક્કસ જાણે છે. તેઓ જાણે છે કે મુસલમાનોની જે તાકાત પોતે મજબૂતી કરવાને મારગે વાળી શક્યા તે જ એ સાથે માર્ગે ચડશે તો એમના જેવા મધ્યયુગી માનસવાળા માનવીઓને ચમદા નાખશે એટલે ચોધરી ખલિફુલમાન અને (નેઆખાલીના હયાકાફા જેમના અમલ દરમિયાન ભજવ્યો તે મધુકાત બંગાળના માછ વડાપ્રધાન) શી. મુહમ્મદ જેવા કેટલાક મજરાક પુરુષો દિલ્હી પ્રત્યેની વફાદારીની વાતો કરવા લાગ્યા છે. હિંદી સરકારની ખફા નજર અને જાગ્રેલી મુસ્લિમ જનતાના શેષમાંથી બચવાનો આ એક રસ્તો એમણે જોયો છે. રાષ્ટ્રના આગેવાનો તો અનેકવાર દૂધથી ઢાંચેલા છે તેથી, ઉપરથી શાંત કે ખાતા આ ઉકળતા ચરોણીએ એહને તો એતીને આમશે તેવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ મુસલમાનોએ પોતાના આ સાચા દુશ્મનોથી હવે જલદી સંપૂર્ણપણે જામન થઈ જવું જોઈએ.

બનાવો બન્યા છે, અને બનાવોએ મુસલમાનોને બતાવી આપ્યું છે કે સાચું કોણ હતું તે ખોટું કોણ હતું, દેસત કોણ હતું અને દુશ્મન કોણ હતું. હવે એ જૂઠું ફરી સત્યનો સ્વામ સજીને એમની સામે આવે, એ દુશ્મન દેસતીને તથા લેખાસ ધારણ કરીને એમને પકાખામાં લેવા આવે ત્યારે એને સાથે રસ્તે ઉઘાડે પાડવાનું અને એને હાંકી કાઢવાનું કામ મુસલમાનોએ સફળ હિંદીઓની સાથે રહીને કરવાનું છે.

મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોને હાંકી કાઢીને, મુસ્લિમ લીગને વિખેરી નાખીને, હજી પણ ડેર ફેલાવો રહેલો મુસ્લિમ લીગી ઇપાઓને હાથમાંથી પડ્યાં મૂકીને મુસલમાનોએ પોતાના દિલની સમ્માદ બતાવી આપવાની છે. નવા આગેવાનો, નવી મંસ્થાઓ અને નવા અખબારો એમણે શોધી લેવાનાં છે,

એમની પાસેથી નવી પ્રેરણા પીવાની છે, એમની કારા-પોતાની સુરાદોને બર લાવવાની છે. લીગલ હવે અવસાન થઇ જતું જોઈએ. કામવાદ દફનાવાઈ જવો જોઈએ. એ જ સાચો રસ્તો છે, કારણકે એ જ રસ્તે મુસલમાન અમર બનશે, ખ્રિસ્તિય અમર બનશે.

પાકિસ્તાની મારલીના સર મુજબ

હજીય નાચતા લીગવાદીઓ

મુસલમાનોના માનસપરિવર્તનની આજની પરીએ એમની સાથે આમોશીથી કામ લેવાની સાથે સાથે જ કોઈ આગેવાનો કે છાપાઓ હજી એને કામવાદને અને વેરઝેરને મારણે દોરવા માટે ધમપજાડા કરી રહેલા જલુાય તેમને નિર્દોષપણે આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવાની જરૂર છે. ચૌધરી ખલિફુલમાન અને શ્રી સુહરાવર્દી તો ખિયાદા એટલા બધા સુકુમાર આમરીવાળા છે કે વફાદારી દર્શાવવાની થોડી માંગણીઓથી પછી એ આફળા બની ગયા છે !

હજી મુસ્લિમ લીગની સંગ્રામ-સમિતિના સભ્યપદનો બાર તો એમણે પોતાના શિરથી ઉતાર્યો નથી. મત્રણાઓ અલાવવા અને સલાહો કે આદેશો લેવા તો હજી એ વારંવાર કરાંચી દોડ્યા જાય છે. વફાદારીની કડવી જાહેરાત પછી તેઓ કરે છે તે તો શ્રી ત્રીણાના આદેશને કારણે જ—માફી એમનાં દલમાં એવી કોઈ ભાવના આપમેળે ઊગી નથી. મુંબઈનાં સત્તર લીગવાદી છાપાના તંત્રીઓએ હિંદ પ્રત્યે વફાદારીની જાહેરાત કરી તેની સાથે સાથે ધમંડવેર જણાવેલું કે, પાકિસ્તાનની જોહાદને ટેકા આપવા માટે અને મગફળ છાંચે, હિંદ પ્રત્યે તેઓ કેવાકે વફાદાર છે તે તો એમાંના કેટકપણું એક છાપાને ઉધારોને જોવાથી જણાશે: પાકિસ્તાનમાં બિનમુસ્લિમો પર થયેલા અત્યાચારોને એ નજીક મઝાને છે, કિસ્તા પંડેલા એના પ્રત્યાધારને મોટા કલાનક સ્વરૂપે ચીતરે છે, પાકિસ્તાની મેરલીના સર પ્રમણે કાસ્તી-રની વિરૂદ્ધમાં અને હૈદરાબાદ કે જૂનાગઢની તરફેણમાં એ કિંદિયાદા કરે છે.

હિંદમાં હિંદુઓનું રાજ્ય થયું જોઈએ એવી 'ભય'કર મામલુ' કરનાર દલ્દલીના એક

છાપા વિશે ગંધીજીએ પોતાના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં પ્રશ્ન કરેલો અને પ્રશ્નું કે, આવાં છાપાં ચાલવા દઈ શકાય ? વાણી-રનાતંત્રનો અર્થ આવો થાય છે ? એ જ પ્રમાણે હરકોઈ રીતે આ દેશમાં હવે કામવાદને ફરી જીઓ કરવા મથનારા તમામ છાપાં સામે કડક પગલાં લેવાનો સમય આવી ગયો છે, તંત્રી પરિપદને હાથે નારતહેવારે ધક્કા તપા નવાં નવાં 'નૈતિક કારાઓ'નો ભાગ્યે જ અમલ થતો હોય છે. અને કોઈ રાજ્યપટ્ટું છાપું એનો અમલ કરવા જાય તો જાહેરખર્ચે અને વાચકો મુમાવતું હોય છે, સમાચાર-કટારોને ચડતો

નિર્દોષ કોમી રંગ

પ્રબંધનપૂર્વક પેસાડેલા કામવાદ ઉપરાંત આપણાં છાપાંની સમાચાર-કટારોમાં એક બીજા પ્રકારનો કોમી રંગ અજણે પેસી ગયેલો જણાય છે. ગાડી નીચે કોઈ જાનવર કચરાઈ જાય તો એ હાકીકતને વિગતવાર રજૂ કરવામાં જેમ એક ગાય, બકરી, બેંસ કે કૂતરું-ગધેડું કચરાઈ ગયાનું લખાય છે તેમ આવા અકસ્માતોમાં કોઈ માણસ સંડોવાય ત્યારે એક હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી કે ઢેઢ-ભંગી અગદાઈ ગયાનાં મથાળાં બધાંતાં હોય છે. નજીવો કારણોસર કે અંગત અઘાવતને કારણે થયેલી મારામારીઓમાં પછી કયે પક્ષે 'લેયા' કે 'શીખ' હતો તે કયે પક્ષે 'પહાણ' હતો તે વિનાકારણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવતું હોય છે. આ પ્રથા નિર્દોષ હશે, પછી અત્યાચારના નાણુક વાતાવરણમાં એ કેટલીક વાર અનર્થ પેદા કરે છે—કે જે પેદા કરવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી.

અમદાવાદમાં મુનિસિપાલિટી હસ્તક ચાલતી ખસમાં એક કંકટરે એક ટ્રિકેટ-ઇન્સ્પેક્ટરનું ખૂન કર્યું. (ખૂની અને મરનાર કંઈ કામના હતા તેની સાથે આપણે નિરજાત નથી.) ખૂનનું કારણ એવું બહાર આવ્યું છે કે કંકટરે ટ્રિકેટો આપવામાં અને પૈસા લેવામાં કેટલાંક ગેરરીતિઓ અજમાવતો હતો તે ચમારક ઇન્સ્પેક્ટરના આનમાં આવતાં તેણે તેની વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવેલી, અને આવી ફરિયાદોની

સંખ્યા વધવાથી કંડકટરને નોકરમાંથી રાજ મળેવી તેથી એનું લોહી તપી ગયેલું સદ્ભાગ્યે, ભાગતા યુનેશરને રસ્તા પરના માણસોએ હિંમતપૂર્વક પકડી પોલીસને દેવાડે કરી દીધા; તેથી કાયદે હવે કામચાલું કામ કરશે, અને અપરાધીને યોગ્ય નસત મળશે.

સમાજમાં બનતા યુનાઓ માટે

પ્રગતી પશુ જ્યામદારી છે

પશુ આ કિસ્સામાં શું એકમે એ કંડકટર જ અપરાધી છે ? જેની વચ્ચે એ રાતદિવસ વસે છે અને કામ બાળે છે તે શહેરી સમાજ એના આવા વર્તન માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર નથી ? કંડકટરની ગેરરીતિએને કારણે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીને નાણાકીય તુકસાન થતું હતું—મ્યુનિસિપાલિટીને એટલે કે તેના સભ્યોને ચૂંટનારા શહેરીજનોને, મતદારોને, કર ભરનારાઓને. પશુ એકમે હાથે તાળી નકેતી પાતી. કંડકટરની ગેરરીતિએનો સાક્ષી બનના મુસાફરોનો મોટો સમૂહ જેમ પોતાની નિઃકૌંવતાથી એ કંડકટરને મદદરૂપ બનતો હતો, તેમ કેટલાય મુસાફરો એ ગેરરીતિએના ભાગીદાર બનીને તેને ઉત્તેજન આપતા હશે. દિગ્વિતા પૂર્ણ પૈસા ન દેનારા, અરધા કંડકટરને દબને અરધા પોતાના ખીસામાં પાછા મૂકનારા અને વગર દિક્રે મુસાફરી કરનારા મુસાફરોનો સારો એવો વર્ગ ત્રાજ અમદાવાદમાં જ નહિ પણ મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવી હુમલાખંડ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીને—એટલે કે સમાજને અને આખર જતાં પોતાની જાતને જ ઉતરનારા આ મુસાફરો પશુ પાછા મરબી મજૂરો કે અભણ મામડિયાઓ નહિ પણ સુશિક્ષિત સંધેલા સમાજમાં વસનારા ઊંજળા નમરવાસીઓ હોય છે.

વાત બહુ જ નાની છે. એમાં સવાલ બહુ બહુ તો એકાદ બાનાનો હોય છે. પશુ એમાંથી આપણા રાજાવનું દર્શન થાય છે. કંડકટર નિયારો રૂબરૂ પાડ્યો, કારણ કે જેમ મુસાફરો પાસેથી પોતે લાંચ લેતા, તેમ બીજાઓને લાંચ આપવાની આવડત—હુસિયારી એનામાં કદાચ નહિ હોય. લાકાઈને કારણે

આપણા સમાજમાં આ કંડકટર કરતાં તો હમર-ગણા ગભીર યુનાઓ સિદ્ધતથી કરનારા સેકેડો માણસો ફૂટી નીકળ્યા છે. એમને નસત કરનારો કોઈ નથી. સમાજમાં જે કાંઈ યુનાઓ થાય તેને દાખી દેવાની જેમ સરકારની ફરજ છે, તેમ એ યુનાઓને પોષણ વાતાવરણ ઊંચું, નં થતા દેવાની જવાબદારી શું પ્રગતી નથી ?

સ્વાતંત્ર્ય-દિનની પ્રુલાકીમાં ૧૫ મી ઓગસ્ટે મદ્રાસ પ્રાંતના ૭૫૦૦ જેડીએને જેલમાંથી છેડી મૂકવામાં આવ્યા હતા પશુ કેદખાનાની વસ્તીમાં આ ઘટાડો લાગે વખત ટક્યો નહિ ! બે જ મહિનામાં ૪૫૦૦ નવા જેડીએ એ જેલોમાં ફરી દાખલ થઈ ગયા ! આવા બનવા આપણને ફરી ફરીને યાદ કરાવે છે કે સમાજમાં નિશ્ચયે જેમ એાછી, દરિયતાશે જેમ એછી, રહેતાને સારાં ઘર જેમ એાછાં ને સરસીક બોરાક જેમ એાછાં તેમ કેદખાનાની સંખ્યા વધુ ને વધુ રહેવાની, એ કેદખાનાની વસ્તી પશુ વધતી જ જવાની.

આણું નિયંત્રણવિહીન વર્તન

દેશને વસૂહીન બનાવશે

ઔલોગિક અદાલતમાંથી પોતાની કોઈ ફરિયાદ અંગે સાંપડેલા અલ્પજમતા મુકાદાના વિરોધમાં મુંબ-પ્રમા કાપડની કેટલીક મિલોના કામદારોએ હાતાશ પાડેલી તેને પરિણામે એક જ અફવાડિયામાં આખા મુંબઈ શહેર અને પગની પ્રગતે એક વરસ ચાલે તેટલા કાપડનું ઉત્પાદન થતી ગયું. આ હુડીકત જેમ ચોક્કસવારી છે, તેમ મજૂરો તથા માલિકોને સમસ્ત સમાજ પ્રત્યેની તેમની ગંભીર જવાબદારી અંગે જાગૃત કરનારી હોવી એછુંએ. આ રીતે કાપડના ઉત્પાદનના વારતહેવારે લાંચાણ પકાવનારાઓ નોતર્જોતમાં તો આખા દેશને નસ સ્વરૂપે ઊરવાની ફરજ પાડી શકે આવા મદરવના ઉલોગના મજૂરો અને માલિકોને કોઈપણ જાતના નિયંત્રણ વગર મનશ્ચે તેમ વર્તવા દેવાનું સરકારને કે પ્રગતે પાલવે નહિ.

લાકાઈ પૂરી થયાને એ વર્ષ વીતી ગયા છતાં કાપડની જૂમ એવી ને એવી જ કેમ રહી છે તેવું

કારણ સામાન્ય પ્રગળનને શેષું જડતું નથી. લગ્નનાં આકરાં વર્ષો દરમિયાન લગ્નર માટે લાખો વાર કાપડ પૂરું પાડ્યા છતાં આ દેશની મિત્રો સરેરાશ પ્રગળન માટે જેટલું લૂગડું કાગળ પાડી શકતી હતી તેટલું પણ આજે એ આપી નથી શકતી તે ખીના મતિને મુંઝવી નાખે તેવા છે. લગ્ન પહેલાં, જ્યારે એક યીનને ખાદ કરતાં દિદુસ્તાન જગતભરમાં સૌથી ઓછું કાપડ પહેરનારો દેશ હતો ત્યારે, સરેરાશ હિંદી પ્રગળન વર્ષે ૧૬૬ વાર કાપડ પામતો હતો. (તે વખતે સરેરાશ અમેરિકનને વર્ષે ૫૫ વાર, અંગ્રેજને ૪૫ વાર, પશ્ચિમ યુરોપવાસીને ૩૦ થી ૩૫ વાર, પૂર્વ યુરોપવાસીને ૨૦ થી ૨૫ વાર અને જાપાનીને ૨૦ વાર કાપડ મળતું હતું.) આજે આઠ વર્ષ પછી, જગત આખાએ જ્યારે પ્રગતિ કરી હશે ત્યારે, આપણે પ્રગળન આ વરસનું પૂરું ૧૧ વાર કાપડ પણ નથી પામ્યો. ૧૯૩૮-૩૯ દરમિયાન દિદુસ્તાનની મિત્રો અને હાથશાળાએ ૬૨૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા કરેલું, અને ૧૯૪૬-૪૭ માં (વરતીમાં લગભગ ચાર કરોડનો વધારો થયો છે ત્યારે) એ આંકડો ધીરે ૪૬૦ કરોડ ઉપર આવી ગયો છે.

ઉત્પાદનમાં વધારો કરતી

નાની નાની મજૂર સગવડો

આ પરિસ્થિતિને ઉકેલ લાવવા માટે સંખ્યાબંધ પરિષદો ભરાઈ ચૂકી છે અને પાર વિનાની અર્થાંગિને અત્યંતે એમનું વિચારનું પણ ચર્ચા ગયેલ છે. મજૂરો વધારે પગાર માગે છે, મિલ-માલિકો એમના લોકોમાં લખલૂટ નક્કી કરવાનો હોવા છતાં લાવ-વધારાને આગ્રહ રાખે છે. આવી સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી હાલતમાંથી નીકળવાનો એક માર્ગ એ સૂચવાયો છે કે મજૂરોને અને માલિકોને પગાર કે લાવમાં વધારો કરીને રોકડ નાણાં આપવાને બદલે એમને ખીછ સગવડો આપીને સંતોષવા.

એક જ નાનીથી સગવડ મળવાથી મજૂરોનાં મન કેટલાં સંતૃપ્ત રહે છે (અને તેથી ઉત્પાદનમાં કેટલો ફેર પડે છે) તે સારાં 'કેન્ટીન' (નાસ્તાગૃહ) વાળાં અને કેન્ટીન વિનાની મિલોને સરખાવી જોવાથી

કદાચ જણાઈ આવશે. આપણાં શહેરોનો વિકાસ સર્વત્ર હંમેશા વગરનો થયો હોવાથી કારખાનાં અને તેમાં કામ કરનારાં મજૂરો માણસોને અંતરે વેર-રિષેર પડેલાં હોય છે. તેથી હજારો મજૂરોને એક ટંકનું મોજબાનું તો બપોરની અર્ધોએક કલાકની છુટી દરમિયાન મિલ-કારખાના નજીકની કોઈ ગંધારી હોટલમાં લૂચલૂચ ખાઈ લઈને દોડદોડ ફરજ ઉપર હાજર થઈ જતું પડતું હોય છે. એને બદલે પ્રત્યેક મિલ-કારખાનામાં જ તેના કામદારોને સાદો સરવરીલ આહાર વાળખી દારો મળતો હોય તો તેમની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે અને એ પૈસાની બચત એના ખીસામાં રહે. આણ ઉદ્યોગપતિઓ તરત સમજશે કે કામદારોની તંદુરસ્તી અને ખીસામાંની બચત એ ઉદ્યોગની મોટી ચાપણ છે, અને મિલ-કારખાનામાં આવા નાસ્તા-શુકો અલાવવાથી સરવાળે આખા ઉદ્યોગને જ લાભ છે. ફેક્ટરી એકાદમાં જ યોગ્ય સુધારા કરાવીને પ્રાંતિક સરકાર આવી જરૂરિયાતો માટે પ્રબંધ કરાવી શકે.

મદ્રાસની સરકારે આ બાબતમાં અચૂક નિયમો કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જેને પરિણામે સામાન્ય રીતે ૨૫૦થી વધુ કામદારો જ્યાં કામ કરતાં હોય તેવા દરેક કારખાનાના માલિકે પોતાના કામદારોને માટે ચોક્કસ પ્રકારનું નાસ્તાગૃહ યોજવું પડશે. આવા નાસ્તાગૃહોનો વહીવટ ઇલાહિ સંભાળવા અને જુદી જુદી વર્ગાઓની કિંમત નક્કી કરવા મજૂરો અને માલિકોની સરખી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓની અનેલી એક સમિતિ નીમવાની પણ આ નિયમોમાં જોગવાઈ છે. જેમ નિલાળના વિદ્યાર્થીઓને મફત દૂધ અને (ગરીબ બાળકોને) બપોરનો નાસ્તો આપવાની બાબતમાં તેમ કામદારો માટેનાં નાસ્તાગૃહો યોજવાની બાબતમાં પણ મદ્રાસે પહેલ કરીને ખીજ પ્રાંતો માટે દાખલો મેસાકર્યો છે.

હુરિજનોને વટલાવવાનું

હીન પાકિસ્તાની કાયમું

લાગલા પાકીને રાજ કરવાના બ્રિટિશ સરકારના સિદ્ધાંતના આટલાં વર્ષો સુધી પાકાં બન્યા પછી પાકિસ્તાનવાદીઓ હવે એનો નાપાક પ્રયોગ બિન-

મુસ્લિમો ઉપર કરવા રચી રહ્યા છે. કોંગ્રેસે વચ્ચાગાની સરકારમાં પોતાના ભાગની બેઠકોમાંથી એક રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમને આપી તેને વાદે વાદે મુસ્લિમ લીગે શ્રી ભેગે-દ્રનાથ મંડળ નામના દલિતોના એક પૂતળા-આગેવાન શેઠીને પોતાના હિસ્સાનું એક પ્રધાનપદ એમના શિરે ઠાકી બેસારેલું. એ જ નીતિ ચાલુ રાખીને પાકિસ્તાની પ્રધાનમંડળમાં પણ શ્રી મંડળને એક આસન અપાયું હતું હવે એક ડમણ આગળ વધીને કહેવાતા સવશું હિંદુઓ અને હરિજનો વચ્ચે ઓટી ફાયર મારવાનો કુટ પ્રયાન પાકિસ્તાનવાદીઓએ આદર્યો છે. કરાચીના દલિત વર્ગના માનવીઓના બાવડા ઉપર ચ-દ-તારાવાળા લીલા મિલ્કા પહેરાવવાનો પ્રયત્ન પાકિસ્તાની સરકારે કર્યો છે. એની ઉપર 'દલિત વર્ગ' નામ લખેલું હશે, જેથી મિનમુસ્લિમ સમુદાયની ઉપરના પાકિસ્તાની મુસ્લિમોના રૂબરૂમાંથી એમને જુદા તારવી લઈ શકાય. આ સંબંધમાં સિધની સરકારે બહાર પાડેલી જાહેરાતને જાન પહોંચે એવો જ છે 'કે બીજા મિન-મુસ્લિમોનું આજ તે થાય, પણ દલિત વર્ગના માનવીઓ તો મુસ્લિમોના મિત્ર છે, માટે તેમને કશી ઈજા ન થવી જોઈએ.

ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ આ પગલું ધીમે ધીમે પાકિસ્તાની હરિજનોને ઇસ્લામમાં વટલાવવા બહુ દોરી જશે. કો હિંદુઓ આવી પ્રવચ્ચલોદાયથી ખિન્ન બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હરિજનો હિંદુ ધર્મમાં રહે તે માટે કહેવાતા સવશું હિંદુઓએ કદાચ કશી લાગણી ક્યાં બતાવી છે? હિંદુ ધર્મમાં રહેવાથી હરિજનો આભાષ્ટટની પશુ સાથેના વર્તાવસખી અપમાનકારક પ્રથમ: ખેત, ખેત, છે, ખેતના આગ્રહ 'રહેવાડા' 'હરિજનવાસ' બધાય છે, એમને સાર્વજનિક હોટલોમાં કે હિંદુઓના મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતા નથી, જીવનભર એ પીડિત ક્ષત્ર્યથેલી દશામાં રહે છે. ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાથી એ મુસ્લિમોની ખિરાદીલી જમાતમાં સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે અને એના એ જ સવશું હિંદુઓ પછી તે પછી એમની સથે માનભોજામાં રહીને વાત કરતાં સહ જાય છે. મુસલમાન બનીને કાઈ લાભ મેળવી લેવાની લાલચે

નહિ, તો પણ હિંદુ ધર્મમાં પોતાને મળેલા ગુલામ સરખા સ્થાનમાંથી નીકળવા એ ધર્મપલટો કરે દો હરિજનોને આપણાથી કેમ દાખ દઈ શકાય?

સફાઈકાર્યની આપત્તિ હવે

ઈઝરાતું સ્વરૂપ ધરે

હરિજનોના પ્રજા પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાથી હિંદુ સમાજ પોતાને જ મેલે તુલસાન કરી રહ્યો છે, હરિજનો આજે જે કાર્ય કરે તે તેમની કામના ઇઝરાતું જેવું બની ગયું છે. અને એક વખત એમના માટે જ આપત્તિ સમાન ગણાતું હતું તે કાર્ય આજે એમના હાથમાં ભરેલી બધુકતું સ્વરૂપ ધારણ કરતું જાય છે. આર્થિક સંજોગો હરિજનોને જામત કરી રહ્યા છે અને સહેરાની સુધરાઈ સાથેનાં એમનાં બર્ષણો વધી રહ્યા છે આનો ઉલ્લેખ માત્ર વધુ પગાર કે વધુ સગવડો આપવાથી આવી જવાનો નથી. 'સુધરાઈ' અને સફાઈ કામદારો નામની 'હરિજનબધુ'માંની એક નોંધમાં શ્રી પરીક્ષિતલાલ મજમુદારે કહેલાં આ સૂચનો એના ઉલ્લેખ માટે ધણી મદદરની છે :

'સમાજમાં મડું' ગણાતું છતાં જાહેર સ્વાસ્થ્યને અતિ ઉપયોગી એવું સફાઈનું કામ માત્ર એક જ વર્ગ ઉપર ફરજિયાત નાખીને સમાજે આ મુશ્કેલી વહેંચી લીધી છે. આ કામ પોતાના વિના બીજું કાઈ કરનાર નથી એ જાતનું એ વર્ગને રહેતું છુપુ બાન પરિસ્થિતિમાં વધારે ગૂંચવણ લોકો કરે છે. આ સંજોગોમાં નોકરોના હક્કો અને તેમને મળતી સગવડો માનવી આ ગૂંચવણનો નિકાલ આવવા સંભવ નથી. 'સમું' એટલે 'સફાઈ' કામને 'ડુબ' આપી, કરી, વધારે શાસ્ત્રીય બનાવી આકર્ષક બનાવતું જોઈએ... સફાઈ કામનું મદદર વધારવા માટે સફાઈ કામદારોનો દરજ્જો વધારીને તેમજ તેમને સફાઈની જીવનગણતાઓ આપીને આ કામ એવી રિથિતિએ લઈ જવું જોઈએ કે એ વ્યવસ્થા એક જ વર્ગનો ઇઝરાતું એ ભાવના નાખી શાય, બીજાઓને તેમાં આવવાનું આકર્ષણ થાય, અને એમાં નોકરી કરતાં સૌને વ્યવસ્થિત

થવાની દરજ પડે.....

‘જન્મથી જન્મના ઉપર સમાજે માત્ર સફાઈનું કામ લાઠું છે તેમને સફાઈ સિવાયનાં બીજાં કામમાં બેઠીને તેમના જીવનનિર્વાહના બીજાં માર્ગો ખુલ્લા કરી આપવા બેઠ્યો. આ નૈતિક જોખમદારી સમાજની છે.’

ટપાલની સુદર ટિકિટો

ભાવના-વિચારણા વાહન બને

અયે વર્ષે વચગાળાની સરકારની સ્થાપના થઈ અને બંધારણસભાની પહેલી બેઠક મળી તેની યાદગીરીમાં આપણા દેશમાં ખાસ ટપાલની ટિકિટો બહાર પાડવાનું સૂચન કરતો જે એક કામળા હિંદી સરકારના ટપાલ-ખાતા ઉપર લખાયેલો તે અહીં આ કટારમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં ટપાલ-ખાતાના મંત્રીએ જણાવેલું કે એ જે પ્રસંગે એટલા ઓર્થિકતાના આવી પડેલા કે તેમને અતુરપ ટિકિટો ચીનરાવી, છાપી, તૈયાર કરાવી, બહાર પાડવાનું કામ એટલી દૃષ્ટી મુદતમાં થઈ શકે તેમ નહોતું. સાથે સાથે એટલું આશ્વાસન આપેલું કે ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થાય તે પ્રસંગે ખાસ ટિકિટો બહાર પાડવાની ‘વિચારણા ચાલી રહી છે.’ તે પછી કેટલાય મહિનાઓનો સમય મળવા છતાં ટપાલ-ખાતાં ૧૫મી ઓગસ્ટ માટેની ખાસ ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું નહોતું. તેને પછી બે મહિના વીતી ગયા છતાં ય હજી એવી ટિકિટો બહાર પડી નથી.

‘હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ’માં જાણીતા ટિકિટ-સંચાલક શ્રી. જલ કૃપર ‘હિંદને માટે નવી ટિકિટો બેઠ્યો’ નામે રસિક લેખમાં લખે છે કે—

‘દરેક દેશની ટપાલની ટિકિટો દુનિયા-ભરમાં તેના ગ્રેષ્ઠ એલચી તરીકેનું કામ જાળવે છે. અને સ્વતંત્ર થયા પછી હિંદે જે પોતાની જ નવી ટિકિટો બહાર પાડી હોત તો કાગળની એ ઝીણી ઝીણી કટકોએ આપણી આંતરદીનો સંદેશો જગતભરમાં પહોંચાડ્યો હોત.

‘૧૮૫૪ની સાલથી હિંદની ટિકિટો ઉપર બ્રિટિશ રાજ કે રાણીનું મહોરું મુકાતું આવ્યું

છે. હિંદ હજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસમૂહમાં છે તે સાચું, પણ તેથી તેને પોતાની નિરાળી ટપાલ-ટિકિટો બહાર પાડતાં કોઈ રોકતું નથી. હકીકતમાં તો બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો પોતાનું કુદરતી સૌંદર્ય, ને પોતાની સંસ્કૃતિની કે પોતાના ઉલ્લોચોની કોઈ બાબતનું દર્શન કરાવતી પોતાની અલગ ટિકિટો મગરૂબીભરે બહાર પાડતાં આવ્યાં છે. મહંદરના બનાવોની યાદગીરીમાં તેઓ વખતોવખત ખાસ ટિકિટો પણ બહાર પાડે છે...

‘હિંદુસ્તાનનો જીવનકાળ લખ્ય છે. આપણી તવારીખમાંના જુલ્લ જુલ્લા બનાવો, આપણાં ઐતિહાસિક સ્થળો-શિથેષો, આપણું કુદરતી સૌંદર્ય, આપણા ઉલ્લોચો અને આપણો ભાવિ કાર્યક્રમ પણ રજૂ કરે તેવી ચિત્રાત્મક ટિકિટો આપણે બહાર પાડી જરી છે...

‘નાસિકના સરકારી છાપખાનામાં આપણી પાસે સારામાં સારા કારીગરો છે. એમને સુયોગ્ય ચિત્રો તૈયાર કરી આપવામાં આવે તો એ સુદર ટિકિટો બનાવી શકે તેમ છે. લાકાઈ દરમિયાન આ છાપખાનું થોડા જ સમયમાં બરમા મટિ અને દૂરના સુદાન મટિ ને ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું હશે’ તો આપણી પોતાની જ ટિકિટો એ દૃષ્ટી મુદતમાં કેમ તૈયાર ન કરી શકે ?’

ટપાલની ટિકિટો ભેગી કરનારાં રસિયા શોખીનો સરકારને ધણી આવક કરાવી આપતાં હોય છે. અમેરિકામાં આવા શોખીનોની સંખ્યા કરોડેક જેટલી છે અને છેલ્લા એક જ વર્ષ દરમિયાન એમણે ૩૩,૩૧,૦૦૦ ડોલરની ટિકિટો ખરીદેલી. ખાસ પ્રસંગે બહાર પડતી ટિકિટો વાટે પૈસા કેમવા ઉપરાંત સરકાર દેશમાં એક પ્રકારનું વાતાવરણ પણ જાણું કરી શકે છે. શ્રી કૃપર જણાવે છે તેમ ન્યુ ઝીલેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વગેરે કેટલીક દેશોમાં દર વર્ષે તંદુરસ્તી સપ્તાહની જીજ્ઞસામાં ખાસ ટિકિટો બહાર પડે છે, તે તેના જાણે દર કરતાં થોડી વધુ કિંમતે વેચાય છે. અને એ રીતે થતી વધારાની આવકમાંથી બાળકોની સંસ્થાઓને મદદ કરવામાં આવે છે. (આટલું લખાયા પછી સમાચાર મળે છે કે નવેમ્બરની

આખર સુધીમાં વિંદી સ્વાતંત્ર્યના સ્મારકની ટિકિટો બદાર પડવાની છે. પોતાની આગસ ઉઠાડીને આપણા ટપાલ-ખાતાએ શ્રી કૃપરે સૂચવેલી દિવામાં ઘણું કરવાની જરૂર છે.)

ભાષાભેદના વાદવિવાદમાં

કોમવાદે અધેર ફેલાવ્યું છે

યુક્તપ્રાંતની સરકારે હિંદીને રાજભાષા બનાવીને એક હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું છે. બે ભાષાના મિશ્રણ સમી હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેને બે લિપિમાં લખવાની ગંધીજીની હિમાયત છતાં યુક્તપ્રાંતની સરકારે આનું નિર્ણયાત્મક પગલું ભર્યું તેની કેટલાકને આશ્ચર્ય થયું હશે. ખરી વાત એ છે કે અંગ્રેજ રાજઅમલના અંત સાથે અંગ્રેજ ભાષાને પણ વિદાય આપવાની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છાને હિંદી-હિંદુસ્તાનીની અનંત અદ્યક્ષ અર્થાંશો યુગભાવી મારતી હતી. એમાંથી તાર્કાલિંગ કોષ પણ એક જેવો સૂત્રે તેવો રસ્તો લઇને તેને વળગી રહેવાથી, બીજું કાંઈ નહિ તો, અંગ્રેજને તો આપણે વિદાય આપી શકીએ છીએ. બે વિરુદ્ધ જ પ્રકારની લિપિઓનો બોલો આપણી પ્રજા ઉપર લાદવાની વાત દેશના ધણા મોટા જાગરુ ગણે હજી ઊતરતી નથી. ધણાનું એમ પણ માનવું છે કે ભાષાભેદના વાદવિવાદમાં કોમભેદને નાહક વધુ પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ચેટી, દાદી અને હેટના તફાવતો એક સર્વમાન્ય રાષ્ટ્ર-ભાષાના સ્વીકાર આડે ન આવવા એછએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શિશિન સુરિશ્વરભાઈ જે ભાગ ઊર્દુ લિપિ ભણે છે તેમને સંતોષવા આતર જ આપણી રાષ્ટ્રભાષાને બે લિપિમાં લખવાનો આશય ધર્પ રહ્યો છે એ જ રીતે જે લાખો માણસો બંગાળી, અંગ્રેજ કે અન્ય લિપિઓ વાપરે છે તેઓ એક નવો દુગમ્મક લાઇ બેસે તો તેમને સંતોષવા જતાં આપણે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન અંગે અધેર ફેલાવી દઈશું. દેવનાગરી, ઊર્દુ કે અંગ્રેજ (રોમન), હિંદુઓ, મુસલમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ નામની ત્રણ જુદી જુદી કોમની લિપિઓ છે એ વાત મનમાંથી ખૂસી નાખીને પછી, તાદિતની દ્રષ્ટિએ, માત્ર ભાષા-લિપિના ચુલ્લોપની જ દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્નની વિચારણા કેમ નહિ થતી હોય તે એક

કાપડો છે. જેમને દેવનાગરી માટે કોષ વિશેષ પ્યાર નથી, ઊર્દુ માટે મહોબ્બત નથી, અંગ્રેજોનો મોહ નથી, અને આ ત્રણમાંથી જે કોષ પણ લિપિ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ સાબિત થાય તેને સમગ્ર દેશના હિતમાં સ્વીકારવા જે તૈયાર હશે તેવા કરોડો અબજ માનવીઓની તો આ લિપિ-ચર્ચામાં કોષ મણતરી થતી નથી.

માનવજીવન સાથેના સંબંધો

અતલ ઊંડો સંબંધ

કલકત્તામાં મળેલી અખિલ હિંદ સંગીત પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી રામજીએ કહેલી આ વાત ઉપર-છલી નહિ પણ માનવીના અંતરના સૂક્ષ્મ તરંગોનું દર્શન કરાવનારી છે:

‘માનવ-સ્વભાવને પ્રચરની નજીકની દક્ષાએ પહોચાડવા માટે સંગીત કરતાં વિશેષ તાકાતવાન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. ધરેધરમાં બે સંગીત દાખલ કરવામાં આવે તો દેશમાંથી કેટલાંય ખૂર્ગ તરતો દૂર થઇ શકે. કારણ કે સંગીત એ નવું આનંદપ્રમાણનું સાધન નથી, પરંતુ માનવીની અંદરના હળાહળને દૂર કરનારી દૈવી ઔપચિ છે જનસમૂહમાં શાંતિના પ્રચાર કરવામાં સંગીત, મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે.’

જૂગિયા ઢોલના સાદે સામદા થતા ગામમાંના શુરાઓ, ચાર જ મસક-વાળાના સૂરાથી સાથે કદમ મિલાવતા સેંકડો રોકેટિશ સૈનિકો, શાયરના મુઠ-લલકાર સુણી જતને હોમી દેનારા વીરો અને મહારીની ખેતરથી ઉપર ડોલ-તારા નિષ્પરે-એ ભર્યા અંગીતના છત્રન ઉપરના પ્રમાણનાં જ દબોતો છે. અમેરિકામાં તો લવાનેલા કે અપંગ બનેલા મુઠ-સૈનિકોને અપાતી તખ્તીબી સારવારમાં ચોક્કસ પ્રકારના સંગીતની આવજત પણ સામિલ કરાયેલ છે. પ્રથમ જીંદગા અને પછી ગામનાં બાળકોને યાગલ બનાવીને તાણી જનારા પેલા બંસીવાળાની કથા અને જ નરી કલ્પના-જન્ય નહિ હોય.

ચાલી આપતી આપકથાનો હપ્તો નવમો

દુમકેતુ

વા

ધી ઉપર સંયમ એટલે શું—એનું વ્યવહાર સ્વરૂપ જેટલું શ્રીમત્પ્રગમશર્માના સાલિધર્મા મેં જોયું, એવું ત્યાર પછી બીજો ક્યાંય જોયું નથી. નહિતર, હીકે હીકે મોટા કહેવાય એવા ધણા પુરુષોનો મને પરિચયલાભ તો મળ્યો છે. શ્રીમત્પ્રગમશર્મા એવા પ્રખર વિદ્વાન ન હતા કે જેની વિદ્વતા છઠ્ઠ કરી નાખે; તેમ જ નિદ્વતા વિષે દાંધ પથ્ય થોડા અભિપ્રાય બાંધવાની મારી એ અવરથા પથ્ય ન કહેવાય. જોકે આયંત્રિ, શાસ્ત્રી મહિશંકર, દાથીભાઈ, આત્માનંદજી, શંકરગાંધીજી, ભારતનાંદ, ગણેશનાંદ એવા ધણા ધણા વિદ્વાનોને મેં સાંભળ્યા હતા, અને ભેલે એમનાં ગહન સત્યોને આત્માત્ર મેં ગ્રંથજ ન કર્યાં હોય, છતાં હું એ અનુભવોને લઈ, થોડા ધણા પથ્ય અધિારી કોટિનો ગ્રેક્ષક તો ગણાકે, એટલે એમની વિદ્વતામાં જે આકર્ષણ હતું તે શાનું હતું એ હીકે હીકે સમજવાની માનસિક રિયતિમાં તો હું હતો જ. એમની વાણીમાં રહેલો સંયમ—એ પ્રવચનકારનો અને અનુભવી વ્યવહારજ્ઞ પુરુષનો સંયમ હતો. એ પ્રચારક નહિ—પ્રવચનકાર હતા. આપણા ધણા સાગ વિદ્વાનો આકર્ષક રીતે બોલણો ને લેણો લખે છે છતાં, એ છેવટે તો કોઈકનો પ્રચાર કરતા હોય છે ને એ રીતે એ Second hand જેવા લાગે છે. શ્રીમત્પ્રગમશર્મા પાસે અનુભવસભોનો ધણો મોટો સંગ્રહ હતો. ઉપનિષદ્દ હમે એમની કથામાં લોકસમજણવાળી વાર્તાઓનો રસભર હોજાં આવતો. એથી એમની કથાઓ લોકપ્રિય પથ્ય થતી ને લોકોત્તર પથ્ય રહેતી.

આનંદાશ્રમના આ ધાર્મિક વાતાવરણનો મેં હીકે લાંબો ઉઠાવો એમ કહી શકાય.

પરંતુ એટલું છતાં એ જૂથનું ન જોઈએ કે ધર્મની એ આંતરશુદ્ધિ મારામાં કેટલી આવી કે ન આવી એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જોકે તેનો અભ્યાસ, અવસાય ને જીવનપરિચય એકંદરે મને જીવનદર્શનમાં ધણું ઉપયોગી નીવડ્યાં છે.

શ્રીમત્પ્રગમશર્માનું જે શિષ્યમંડળ હતું તે શુણ્ણનુગી ભક્તજનોનું હતું. શ્રદ્ધા એ એમાં મહત્તાનો નિયમ હતો. શુદ્ધિનું સ્થાન ત્યાં નહિ જેવું જ હોય. ભક્તિ પ્રધાન હતી. આચાર સંપૂર્ણપણે સનાતની હતો. વિચારમાં શાંકરવેદાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પથ્ય જે ભક્તજનો ત્યાં આવતાં એ સધળા કોઈ એક કોટિના ન હતા. કેટલાકે એવા પથ્ય આવતા કે જેમને મન મહારાજશ્રી—ભગવાનનો અવતાર જ હતા. સંત સાધુ એટલે એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે પથ્ય એમને જોવા-વાળા આવતા. એમનામાં રહેલી ઉત્તમ પ્રકારની મનોદસાને એ રીતે જાણવાવાળા ધણા ઓછા હતા.

એક વખતની વાત છે કે એવા નંબરના એરકમાં એક મુદરસ આભ્યા. ધણું કરીને એ આક્રિકાથી આવી રહ્યા હતા. તે થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને અમે મુરુખધુ તરીકે હળતામળતા થયા ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું કે : 'મહારાજશ્રી ॥ માસની સમાધિમાં ક્યારે જશે છે ?—અમે ત્યાં આક્રિકામાં એમ સાંભળ્યું છે કે છ માસની સમાધિમાં મહારાજશ્રી જશે છે.'

એને મારે શું પ્રત્યુત્તર વાજશે ? મેં મહારાજશ્રીને કોઈ દિવસ છ મહિના તો શું—છ કલાકની પથ્ય સમાધિમાં જોઉં તો જોવા ન હતા. પથ્ય એનો અર્થ એમ ન હતો કે એની ચક્રિત એમની પાસે કોઈ દિવસ

ન હતી એટલે મારી તો કફોડી સ્થિતિ થઈ—આને શું પ્રત્યુત્તર આપવો ?

મે કહ્યું 'એસે છે—કે નહિ એ ખમર નથી, પણ મેસતા હોય તો અત્યારે એને માટે હવે સમય નથી આહી તમે એમની એક પગ—નિરર્થક જતી જુઓ છો ? આ જ મદાન સમાધિ નથી ?'

એમનું સમાધાન થયું કે નહિ એ તો કહી ન શકાય પણ મારે માટે તો એ સમાધાન હવે જ

ચમત્કાર જાણવાની સામાન્યજનની પૃચ્છાનો આ નમૂનો છે તો હું, અને જેને 'કાર્મિક' વધુ ચોક્કસપણે રહેવાની ટેવ હોય એવો માણસ પણ તરત અનુમાન કરવા પ્રેરણા એવા 'ફિરક્ક' એસ જો' વધુ અણુ 'અમન' એવા મે અનુભવ્યા હતા એમનો એક નોંધવા જેવો છે

હું તો ત્યાં નરોધૂપ હતો એટલે લગભગ આંટપેટોર આશ્રમમાં જ રહેતો ને જ્યારે પણ—મહારાજશ્રીના દર્શન સાથે ત્યારે હાથ જોડીને બેઠો જ હોઉં । મહારાજશ્રીને પણ ધ્યાનમાં લઈ જોઈશ કરના એક સબધી તરીકે મારા ઉપર પુત્ર જેવી પ્રીતિ હતી એમ તો મને કાર્મિક લાગણીથી છૂટ હતી એમ પણ લાગે

એક વખતની વાત છે, મહારાજશ્રી નંદુવાની એ રીમીમાં હતા એમનો કાર્મિક જ એવો કે આખો દિવસ એ અવિરતપણે ચાલતો જ હોય । નહાતી વખતે—એક તરફ જરાક વિનોદ થતો હોય તો ખીજી તરફ વ્યવસ્થાપત્રની હિસામી મૂચનો જવાબ આપતો હોય, ત્રીજી તરફ નિવૃત્તકર્મની કાંઈ પૃચ્છા ચાલી રહી હોય તો, મુગધ, બાવનગર, સુરતથી આવેના કાંઈ ભક્તજન તરફ એકાદ સુરદાસની કે તુલસીની ટૂંક પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક આપતી હોય । સમયને તો જાણે પળે પળે રસમય કરી મૂકવાની એમની પાસે જીવન કલા જ હતી । બપોરના લગભગ સાડાઝગિવારને સુમારે ખીલખા દરબાર આલાવાળા ત્યાં આવ્યા હું ત્યાં બેઠો હતો ખીજે પણ એ ચાર ભક્તજનોનો સમૂહ હતો દરબાર નીકળેલા જૂનાઝડ જવા, તે વખતે હજી રહેને નહિ, એટલે ઘોડાચારી સડકે નીકળી ને આશ્રમ પાસેથી નીકળતા આહી દર્શને આવ્યા

દરબાર આલાવાળાને ધણુ કરીને અશ્રીયું ન ધાનુ હતું ઘોળા નિમાળામાં શેભી રહેના એમના પાતળા, કાંઈક વાકા બનેના દેહમાં, હજી પણ એક પ્રકારનો એવો મંટો રહેતો કે એમની શેડ પાતી કુકાવાવમાં તો એ જ્યારે બંધને રહેતા ત્યારે બાર નહિ કાંઈનો કે બમરમાં હાથાડે માથે નીકળે

'કાણુ ઈ જોતીને ?' ત્યાંથી જ વાત છૂટે મધ્યયુગી માનસના આ પુરુષમાં એક મદાન ગુણ પણ હતો. જેને પોતાનો માન્યો ને બાપ પકડી એની બાપ પછી એ ન છોડતા પણ દરબારને હિસામકિતામ ને બિપજ—અગત્યના કાગળે જ ધ્યાન નહતું । એમની વિનોદવાર્તા કહેવાતી કે, કમલર દાતરીદાદની લીનીયશુ નામાનું ચોપડુ લઈને મથે દરબાર આ રાત્રીવાઈળી લીટીઓ તરફ જોઈ રહ્યા પછી એણે કહ્યું 'કામદાર ! આ તમે કેદખાના જેવા સળિયા શેના નાખ્યા છે ? ને એમાં આ માખીના ટાંચા જેવા અક્ષર શું છે ?'

'બાપુ ! એ તો રૂપિય બાના પાઈની ખાના છે ।'

'એમ ? અરે ! રમ છે કામદાર ! સરે હવે આમાં પૈસો ખા'રો નીકળે જ કયાથી ?'

પણ એ કામદાર કાણુ એ કાંઈ કહેતું નથી અને આવી વાતો દેશી દગબારો વિષે આશ્વા જ કરે છે એમાં સાચાખોટાનું માપ કાઢવું એ પણ પાછો પુરાતરનો—અને એમાં પણ કાઠિયાવાડી પુરાતરનો વિષય બની જાય છે ।

આ દરબાર આનાવળા ઉપર એ વખતે દેહલું થયેલું પ્રાતનો તાકીનો કાગળ હતો મેનેજમેન્ટ મુકવાનો નિર્દેશ હતો પેતાના ઘોળામાં ધૂળ મળે—એ પોતાના જીવતા મેનેજમેન્ટ આવે તો—એ વટના માર્યા દરબાર પ્રાતને મગવા નીકળેલા

એટલે અસર એ આગળ ત્યારે કાંઈ અનેખી જ રીતભાતમાં હતા મે હાથ જોડ્યા હતા કંઈ રૂધાતો હતો આ સાધુના અમત્કારે બિચરી જવાય એવી ભાવના હતી મહારાજશ્રીને રાજવારી જૂમિકાની તો જાણુ હતી જ દરબારશ્રીએ પ્રજ્ઞામ કર્યા અને

વિનંતી કરી : ‘આખરે હવે તો તમારા હાથમાં છે ભગવાન !’

મહારાજશ્રીએ સૂચક જવાબ વાળ્યો : ‘શ્રદ્ધા હશે તો પાપો નહિ આવે !’

આ જવાબ તો પેલા વિષ્ણુવાત જોશીની વાત જેવો ‘Son no daughter’ જેવો જ હતો.* પણ એ એમ જ હતો એમ કહેવાય તેમ ન હતું. એ એક ભુદ્ધિ બંદારનો વિષય ગણાય. પરંતુ ગમે તેમ, દરબાર આલાવાળાની અવસ્થાને માન આપીને, ખાતે મેનેજમેન્ટ ન ક્યું એ યોગ્ય. દરબારની આખરે રહી ગઇ. અને ત્યાર પછી દરબાર બંધાર પાછા ફર્યા ત્યારે તો નિયમિત કથામાં આવનાર પણ બની ગયા હતા !

શ્રદ્ધાનો જન્મ શી રીતે થાય છે એ સમજવામાં આપણને આજના વિજ્ઞાનયુગના માણસોને કદાચ એકાદ રસ હોય; પણ મહારાજ શ્રીમન્નયુરામ શર્મામાં વચનસિદ્ધિ હતી એમ માનનારા એમના ઘણા ભક્તોને મેં જોયા હતા. આજ એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધૃષ્ટતા ગણાય. પણ એ પ્રસંગ—મેં અનુભવેલા—એ આંહી કેવળ કુતુહલની ખાતર આપું છું. એની સત્ય—કે અસત્ય કોઈ પ્રકારની પ્રતીતિ વિના.

એક વખત એક સાધુ આવેલા. એમનું નામ એ વખતે જનાર્દન હતું. હાલમાં તો એ હેવાત પણ નહિ હોય. પણ એ શ્રી. બદ્દેશ ગૌરીશંકર પાસે આવેલા, અને જ્ઞાતિજંદુ એટલે એમણે માન આપીને

* એક જોશી ઘણા ખ્યાતનામ હતા. એને એક રાત્ર પાસે જવાનું થયું. રાત્રએ તો એને સાણસામાં લીધો. ‘રાત્રીને શું આવશે એ કહે! પુત્ર કે પુત્રી ?’ હવે જેમાંથી મમે તે કહે એમાં ભય તો હતો જ. એટલે જોશીએ કહ્યું : ‘મહારાજ ! એમ શું કન્યા ? આ કાગળ ઉપર હું લખી દઈ છું. તમે રાખી મૂક. પવિત્રામ આવે ત્યારે એ જો. પણ લખીને રાખને આપેશું : ‘Son no daughter’ એ પુત્ર આવે તો કહેવાય ત્યાં કે Son, no daughter, એ પુત્રી આવે તો કહેવાય કે ‘Son no, daughter’

સત્કાર કરેલો.

જનાર્દનજી મહારાજ વિષે લોકવાયકા હતી કે એમણે સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ મેળવી હતી. એ સિદ્ધિનો એવો મહિમા ગણાય છે કે એનો ગાથકાર જે વચન નાખે, તે સામે માણસ પાળે જ પાળે. મેં તો આ સાહસંત પાસેથી સાંભળેલું ને યોગપુસ્તકમાંથી વાંચેલું. એથી વિશેષ ચંદુપાત એમાં નહિ.

આ જનાર્દન મહારાજ એ વખતે દર વર્ષે ભંડારો કરતા.

આસપાસથી પાંચ પચીસ હજાર માણસ આવતાં, ત્રણ દિવસ ધામધૂમ થતી, ભગ્ન ભોજન કીર્તન થતાં ને સૌ વેરાઈ જતા.

આટલે સુધી તો આ વસ્તુમાં અત્યારની દૃષ્ટિને કોઈ આકર્ષક કે નવીન લાગે તેમ ન હતું. પણ કહેવાતું એમ કે એનો ભંડારો અખૂટ હતો !

એ કોષ્ટએ જેનું ન હતું. પ્રત્યક્ષ મેં અનુભવ્યું ન હતું. એટલે એ શંકાથી પર ન હતું.

આ જનાર્દન મહારાજને એવો કોષ્ટક ભંડારો કરવોનો હતો. એટલા માટે એ બીજાઓમાં પૈસા લેવા આગ્યા હતા. બીજાઓના દરબાર બધા, કાઠી, વલયા તે વલયા ને ગળ્યા તો ગળ્યા. એટલે જો કોષ્ટક આ દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારો માણસ હોય તો ઠીક પડે—એમની પાસે જતાં, એમ ધારીને ભટ્ટજીને મળ્યા. ભટ્ટજીનું દરબારમાં ઘણું માન રહેતું. અને એમની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી.

જનાર્દન—મહારાજ સાથે ભટ્ટજી બીજાઓ દરબારોને મળવા નીકળ્યા ત્યારે હું ત્યાં બેસી હતો. ભટ્ટજીને આશા ન હતી કે પાંચસો સાતસો રૂપિયા પ્રજા ભંડારો માટે ચાલે. જનાર્દન મહારાજના વચનમાં એક અજળ રજૂકો હતો. આજ એ રજૂકો અને મહારાજનો પાતળો લાંબો તેજસ્વી દેહ વાદ આવે છે. કેવળ આ રજૂકો ઉપર જ—આ વસ્તુનું મંડાણ રજૂ છે, એટલે એની કિંમત વ્યક્તિગત મત જેટલી મનાય. જનાર્દન મહારાજ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે

બદલતે પણ આશ્ચર્ય થયું. ‘અણે તે સ્વરાધ્યની સિદ્ધિ મેળવી છે કે શું? જેની જેની પાસે બધને જેટલી જેટલી રકમ એણે કહી, એટલી એટલી કેમ નજી આપવાની જ હોય, એમ સૌ આપતા ગયા!’ પાંચસોનો સંભવ ન હતો ત્યાં મહારાજ જનાઈન પાંચ હજાર લઈ આવ્યા હતા! અને તે પણ એક કલાકમાં જ!

પરંતુ આ તો એક આકસ્મિક, એવું કહેવા માટે કે, આનંદાશ્રમનું આશ્રમ વાતાવરણ અને જે રસતો લેવાનું મન હતું—યોગમાર્ગ—એને પ્રેરણા આપનારું હતું!

જનાઈન મહારાજને જમવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ એમણે તો બે છાંડિયાં લઈને ત્યાં માળીના કપડામાં જ, બે ત્રણ રૂપિયા ભારનો શીશ હલાવી નાખ્યો. હું થાળી લેવા દોડ્યો, ત્યાં તો કેળવું નાનકડું પાન કાપીને, થાળી બનાવી એ તો જમવા પણ બેસી ગયા!

આવી ધાર્મિક વાતાવરણને ઉત્તેજના આપનાર ઘરતુઓ ત્યાં બન્યા જ કરતી.

એક વખત કોયલીના મહાન આવેલા. એ માણસને પણ સિદ્ધિ વેરેલી હતી એમ કહેવતું. આ તો બધી લોકકિતિઓ કહેવાય. એનું પરીણ એ તો ઘણી ઉપાસનાનો—તેમજ પ્રસન્ન દર્શનનો, યાનનો અને વળી શ્રદ્ધાનો એવો વિષય છે. એમાં માથું મારતાં જળમંથન જ, અનધિકારી માટે તો નીવડવો સંભવ. પશુઓ મહાત્મને મેં એક એવી મનોદશામાં તલીન બોલા હતા કે આજ દિવસ સુંધી એ ચિત્ત તો મારી સાથે ને સાથે રહ્યું છે. મારા આંતરયજ્ઞ સમક્ષ—ઘણી વખત ચંદ્રો મૂર્તસ્વરૂપ પણ બને છે. વળી પરિચયમાં આવેલી ને ન આવેલી—એવી અસંખ્ય વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, પુરૂષો, સજ્જનો, દુર્જનો, ડાકુઓ, વેપારીઓ, શકો, સતો, શિશુકો, વક્રોઓ—એક આખી અધ્યયનમાળા નજી સંકેદાર્થને અંદર બેસી છે, એમાં આ મહાત્મનું ચિત્ત અત્યારે પણ તાદસ છે. એની રમૂઆત એક ચિત્ત તરીકે જા હું કહું છું, ને એ રીતે જ એ

લેવું થતે છે.

એક વખત એ આનંદાશ્રમમાં આવેવાના હતા, એ ખબર મળ્યા. સવાર દસેક વાગે ખબર પડી કે આવ્યા છે. બે ચાર કલાક જ રોકાવાના હતા એ વખતે મહારાજશ્રીની સવારી બહાર ગામ હતી.

મેં તો ઘણી રાહ બેઠ, પણ મહાત્મનાં કયાં જ આશ્રમમાં દર્શન થયાં નહિ.

એટલામાં વાલદાસજી નીકળ્યા. વાલદાસજીને મારા પ્રત્યે પશુપાત થયો. હું તો પછી એમનો શિષ્ય! મને કહે, આવવું છે? મેં ક્યાં ક્યાં? તો કહે, માથો તો ખરા. મરન માણસ કેવા હોય એ જોવું હોય તો!

આશ્રમને ઓતરાદે દરવાજોની બહાર નીકળ્યા તો પસેના એક બે ખેતર ખૂળીને જતાં, એક ખેતરમાં, એક આમથીની છાયા નીચે, એક જમરજસત પ્રત્યંક શરીરવાળો, મસ્ત જેવો આદમી, પોતાના ગરવા ભપરા વેષમાં, જીમે જીમે, જેમ મરત હાથી ઝુવે એમ ઝુમ્યા કરતો નજરે પડ્યો! એની વાત, કોઈ કાર્મ ભજનપંક્તિ, દાસ્યનિશાનીઓ નજી કે હવા, એ એને મન એની સંસારસૃષ્ટિ હોય, ને આસપાસનો તમામ સંસાર એ હવા હોય, એવી અર્ધભાન અર્ધી અભાન અવસ્થામાં, બસ ત્યાં જિમા જિમા, એણે તો પોતાની મરન દશાનો એક વિચિત્ર જ અનુભવ મને આપ્યો! ચૈતન્ય, વિશે કહેવાય છે કે ગયામાં એણે કૃષ્ણચરણ જોયા અને કોણ જાણે શું થયું તે દેહનું ભાન જ બૂલી ગયા! માણસ દેહનું ભાન બૂલે એ દવાપાત્ર ઘેનછાનો પરિચય તો આપણને ઘણી વખત મળે, પણ દેહનું ભાન બૂલ્યા છતાં, જેના લિપર દષ્ટિ કરતાં આપણી પોતાની રંક અવસ્થાનો આપણને ખ્યાલ આવે, એવા દરમો ક્યારેક જ જોવા મળે છે— આ દરમ એવું હતું! ચાર પછી હું ઘણી વખત કેટલાક સાધુમતોને મળ્યા છું, અને પ્રત્યક્ષ નહિ તે. લખભગ પ્રત્યક્ષ ગણી શકાય એવો એમનો પ્રભાવ પરિચય પણ મેળવ્યો છે, છતાં મેં, આ જે મરનદશા તે દિવસે બેઠ—એવી દશાનો અનુભવ ક્યારેય મળ્યો નથી. અમે અને વાલદાસજી સૌ આ બેઠે રહ્યા!

એ એક કલાકે પછી કળાહાર લખતે ત્યાં ગયા, ત્યારે મહંતજી સ્વસ્થ આસન ઉપર બેઠા હતા. અતે મહારાજશ્રીના ખગર અંતર પૂછી સામાન્ય વાતોએ વળગ્યા હતા :

આવા આવા વાતાવરણની મારા ઉપર એક જાદુજાદુ આકર્ષણકારી અસર થઈ રહી હતી. મારી પાસે મૂળીમાં તો ખીલું કાંઈ હતું નહિ—પણ જે મૂળીમાં હતું તે સાહિત્યધન આ રસ્તે વળવા માંડ્યું હતું. બરાબર તે સમયે લખેલાં, પણ અપ્રગટ રહેલાં અને અપ્રગટ રાખવા યોગ્ય, એવાં જે કેટલાંક લખાણો હજી સચવાયાં છે, એમાંનાં એક પુસ્તક—‘કુદરત વિહાર’માંથી લીધેલા થોડા ભાગ એ વખતની માનસિક સ્થિતિને કાર્મિક ખ્યાલ આપી રહે છે.

‘કુદરત વિહાર’ એ કુદરતનો માનવજીવન ઉપર અસર એને લગતું કાંઈક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે મેં તે વખતે ધારણ કરેલું ‘વિહારી’ નામ મૂક્યું છે. સવારપરો ને પેસ્ટેજ જુદું, એ રીતે એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના કાંઈ ખાર પડી લાગતી નથી. પણ એવી રીતે પુસ્તક પ્રકાશનની ધૂન પણ આ આશ્રમમાંથી જ મળી જણાય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે મહારાજશ્રી પોતાનાં પુસ્તકનાં ‘મૂકુંદ’ એતા જ હોય! એમણે અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યાં છે, અને એ રીતે જનતા ઉપર ધણે મોટા ઉપકાર કર્યો છે. હું એ વખતે આશ્રમમાં એ વાતાવરણમાં હતો એટલે કુદરતી રીતે એ વસ્તુની મારા ઉપર પણ અસર થઈ છે. ‘કુદરત વિહાર’ની પ્રસ્તાવનામાં એ પુસ્તક વિષે કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં લખ્યું છે :

“વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થો એ શું છે? કુદરતનાં સૌંદર્યમાંથી—કુદરતવિહાર કરતાં થયેલી ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો દિવ્ય સન્ત પુરુષોએ લખેલો લેખ. કુદરત વિહાર કરતાં ઉચ્ચ માનવહૃદયને થયેલા પવિત્ર અનુભવોનો ચિતાર. એ ચિતારની અન્ય વિશેષી પર પણ અલૌકિક અસર છે, કુદરતનાં આનાં અનુપમ મૂલ તત્ત્વોને વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થોમાં અવલોકી વિદેશીઓએ, આનંદમય હૃદયાર

કાઢ્યા છે :

આખી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને એવરકર કાંઈ પણ ખીજ વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની દેરી છે તે ને જ મારા મૃત્યુનો દિવાસો છે. (ચોપનહોર)

ઉત્તમ સંસ્કાર, ઉત્તમ વાચન, ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ વિહાર—કુદરતવિહાર છે. તેમાં કુદરતવિહાર એ અન્ય સાધનોની મોટ પણ કાંઈક અંશે પૂરી પાડે છે. તેથી ઉત્તમ છે.....” આવી રીતે આ ‘કુદરતવિહાર’માં કુદરત પ્રત્યેના પક્ષપાતનો કશુંક દલીલો કરેલી છે. અને ઉલ્ટે, શ્રીમન્નથુરામશર્મા પોતાના પ્રવચનમાં ભક્તિને જે ઉપમા આપતા, એ ઉપમા વાપરીને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે : ‘કુદરત વિહાર એ કરતુરીની દલાલી છે ! કાલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા થાય. કરતુરીની દલાલીમાં છેવટે થોડી પણ સુગંધી મળે.

વસન્તવન એ રચના—અને વસન્તપંચમીએ બહાર પાડવા ધારેલું આ પુસ્તક પછી તો કાંઈ પ્રગટ થયું નથી. પણ એવી રીતે ત્યારપછી ખીનાં ધણી પુસ્તકો લખાઈ લખાઈને સારા સંગ્રહ થયો. અને છેવટેનો માર્ગ હાથમાં આવતા પહેલાંની કાંઈક ભૂમિકા બંધાવી. બાકી તો આ ‘કુદરતવિહાર’ જે નોટમાં છે—જે જ નોટમાં પાઠમાળાના વાંકળાં અત્યંત કઠંગા લાપાન્તરો પણ છે. “In the my new story—will help me the Mahimnam strotas” કાંઈ લખવા ધારેલી વાર્તા માટે મહિમન્સ્ટોત્રના ઉપયોગની આ નોંધ છે. આ ભૂમિકાનો વખત-આપણે હાં લોકાક્રિત પ્રમાણે ખાર વર્ષોનું તપ ગણે છે, એવો અકસ્માત બરાબર ખાર વર્ષોનો બની ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮-૯ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧ સુધી મેં જે જે લખ્યું તે તે અપ્રગટ ને અપકવ સંપ્રદાતું ગયું ! માન એટલું જ કે એ ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો !

ભજનની અને ભક્તિની આ ધૂનમાં એ વખતે જે કેટલીક કવિતાઓ કરેલી છે તેમાં પણ—વેરા-અની વાતો આવે છે. આ કવિતા હિંદીમાં પણ કરી છે એ એની વિશેષતા છે. કારણ કે, ધણીખરાં ભજનો

ને ભક્તવાક્યો દિદિમાં જ મોલાતા સાભળવાના મળ્યા હોય એટલે એ માથું પકડ્યો 'લાગે છે

એક કવિતામાં મથાળે 'રાહ . ' લખીને પછી રહેવા દીધો ■ કારણ કે કે ઇ રાહ મદદે આવ્યો જણાતો નથી ! પણ ચરણાવનિની એ પછી નોક છે

'હમ તો ફે બગુલો ભેખ ધરે

ભેખ ધરે એ અવખ જમલે જે હમતો ભેખ ધરી હમ ચલ જલે એ, હમ પિછ કે હ ન આવે જે હમ પિછ કદી કોઇ અવે તો, પતા નહિ પાવે હમ શયનહમે ભૂમિતવ કરના અગ્ર હમેશા એકનન, ભગે પહેરી દેરા ફરે જે શિતવ જસમે નાવે જે હમ આસન મારી બેઠે અગનમે, ઇન્દ્રધિક દહન કરે જે મૃગચર્મ' પર સ્થિત હમરી, જલસા ભો ! વદન વદે જે હમ

શામનશુભ શર્માના કોઇ પ્રવચનમાંથી નોંધી લીધેન નીચેની ઉક્તિ, 'જે ધણું કરીને છોટમકાવ માધી લાગે છે તે, આ દિદીકાવની પ્રેરણાનું કારણ જણાય છે

'હસાહવ સિન્ન કે પાશ, અભિ ■ દ્રીઃ હે સાર, બ્રૂખા ખગ ધારસે પાતે, કહે ઉસ શહુક જાતે, મુનિ તહા કાલ મૃગજાલો જરે નિજ ન મકી માવા

સિતનજલ તો અશ્રમની પાસે 'વાક્રમ' વાકળાનું હતુ જ જપ તપ પણ ચાલુ હતાં હમેશાં કેટલી માળા ફેરવી એની નોંધ પડે રાખી ■ પણ એમ કોઇ ભેખ લેવા એ સહેલી વાત છે ! ભેખ ભેખ તો કોઇ લીધો નહિ પણ એ વખતે કાળ્યોતો—વૈરાગ્યના કાળ્યોનો ઠીક ઠીક જડથો પ્રગટો લગે છે ! સારુ થયુ કે ખીસામાં તે વખતે નોંધતી સિતક પ્રમાણે, સદા છ રૂપિયા જ હતા, અને વળી ખીન ખાખા કોઇ પ્રેસ ન હતુ, નહિતર આ ભજનાવલિ એ વહેની જ પ્રગટ થઇ હોત તો તો રામકાણી જ રહી જાત ! જો કે

કરના ફૂંધરી કયા દિનગીરી સદા અગનમે રહેનાજી ! અને 'શીકર સપકુ ખાત હે, શીકર સપકા પીર શીકર કી ફૂંધરી કરે, હિરકા નામ ફૂંધર એવી એવી તો ઘણી વૈરાગ્ય પ્રસ સાતમક સુત્રાવલિ

નોંધેની પડી છે અને સે કડો મનોકા વાદ રહી શકે માટે કોઇ યોગ ચિતામણિ'માંથી નીચેના પ્રોગ પણ નોંધી રાખ્યો છે કે જેથી, ગીતા વગેરે મોઝે વાદ થઈ જાય ! પ્રયોગ આ પ્રમાણે ■ મે એ કર્યો નથી કેમકે કરવાની હુ ભરામણ કરતો નથી કોઇ વૈષ્ણવજને પ્રકાસ પાડવા જેવુ લાગે તો ભરે

મળો અધેડો, વાવડી મ શ ખાવળી, વિલ બાહી વજ સુદ, શતાવરી તેનુ ચૂજુ કરી થીમા મેળવી સેવન કરવુ તો ૧૦૦૦ મોક મે એ રાખી શકવાની શક્તિ આવે

પરંતુ આ પ્રમાણે જ્યારે જીવન પવહાર આમથી તેમ દિડેલો ચડેલો હોય, ત્યારે એક અત્યંત અજાતની ધમ્મના બની લાગે છે અત્યાર સુધી લખાણોમાં જે એક પ્રકારની અનુકરણરૂપિતાનો પડેલો હતો એમાં આ પહેલવહેલો, પેન્સિલના અક્ષરથી નોંધાયેલો એકાર નજરે પડે છે એની નીચે તા ૧૪.૧૨.૧૦ છે ને સહી તો હજી મણિરાવ ના નામની જ છે

'સેખ લખવામાં જે આનંદ છે જે કવિતામાં આનંદ છે, તે તે કરનાર—અનુભવનાર જાણે છે તેમાં એક પ્રકારના હુ ખનુ વિરમરણ હોઇ અવ્યનક પૂર્ણરૂપે વસી રહ્યો છે !'

કવિ નર્મદસૌનીનું જ જણાયું એવું આ વાખ્ય પહેલ વહેંકું લખાણ કરવાનું કેમ મન થયુ હશે તે દર્શાવવા માટેના અમૂલ્ય ઉત્તરેખ અણી શકાય ! ઘણીખરી એ વખતની કવિતાઓ, જે વૈરાગ્યની નથી તે કાં અનુભવમયી અથવા તો અધર્મમાંથી જન્મી છે એ કવિતામાં મોટા સરવાર નથી પણ ખીનખાંધો હુ બધાળા જતો ત્યારે એ ત્રણ ચાર માઇલના રસ્તામાં જે ખાખરાનાં જગલ આવતા નહી આવતી રમણીય જેવી થોડી કુદરત આવતી, ત્યારે કોઇ ખાખરાના ઝાક નીચે હુ બપોરે શેડો માળરા ભેસી જતો અને આ સુદરતાને લીધે હોવ તેમ—એ વખતે મને મારી મા સાબરી આવતા ને હુ બેઠો બેઠો કવિતાઓ કર્યા કરતો ! ખાખરાની છાયા નીચે લખેની અસખ્ય પંક્તિઓ આજ લગી સચ

વાપરી હતી—પણ એમાં કોઈ કવિતા હોય ?—
એટલે પછી એ વિસારે પડી ગઈ.

આ પ્રયત્ને એક તરફ અભ્યાસ, એક તરફ
શૈક્ષણિક. પણ વૈજ્ઞાન, એક તરફ માતાનો શોક—
એક તરફ આ નવો અનુભવ—એ સઘળાની વચ્ચે
હું સૂકાની વિનાના વહાણની પેઠે ફરતો હતો; જે
વખતે મનમાં જે આકર્ષણ થઈ પડે તે કરતો હતો;
એ વખતે જીવનને શેડું નિયંત્રણ જરૂરી હતું. પણ
એ આપે કોણ ? મન પોતે શોધે તો તો થઈ રહ્યું ને !
પણ કોઈક નિયંત્રણ અનિવાર્ય રીતે શોધવું પડે ને
મન એકધેયમાં વળે એની ત્રણ આર ઘટનાઓ એ
વખતે બની ગઈ. એમને કાલક્રમે નોંધવી તો અશક્ય
છે—અને એમ નોંધવાની જરૂર પણ નથી, પરંતુ
એ વસ્તુઓ એ કાળે એમ ન હોત તો જીવન પ્રવા-
હનું રૂપ કેવું હોત એ કહેવું સુઝેલ તો છે !

‘ભૂદા સમ જગત તમાસા હે...

બાહ્યરને બાગ બનાયા, ફૂલ ચૌર ફૂલ ખાસા હે,
એક ધડી પછી ધુરી કઢાવે, એસા સફલ વિભાસા હે.

ભૂદા સમ જગત તમાસા હે.

એવાં છાંદમ કવિનાં પદ ગાતો, સતાર સાંભળી
પદર પંદર સાળા કરતો, ધીમે ધીમે પશ્ચાત્તન સિદ્ધ
કરવો પ્રયત્ન કરતો, અભ્યાસ કરતાં પણ વધારે ધ્યાન
આશ્રમજીવનમાં આપતો, હું તો ફરી રહ્યો હતો; જન-
મત્ત રૂપ કોઈ અંકડું લાગતું ન હતું, લાચું ન
હતું, લાગવાતું પણ ન હતું, પણ એ શી રીતે અંકડું
તાગવા માંડે, અને શી રીતે ઝપાટાગ્રંથ યોગ્યત્વ
સેફ થાવં એ માટે મેં ઉલ્લોમ, આશ્ચર્યો હતો એ
પેાહસ.

ધનશ્યામ વસંત વિહારી, મનમોહન મંચજારી,
દિવ્યરવરૂપ અનંત રાક્ષસજ, અગિત સખિન કા ચારી,
નિર્વાલક, નિર્દેષ, નિરંદવ, ભોળી ને ત્રણવારી,

અજળ જતિ નાથ વિહારી

ધનશ્યામ વસંત વિહારી—

ભાવી આવી છાંદમની, પ્રોત્તમની, ધીરાની, કળીરની
—એ વાણી દ્વારા એક મોહક વૈરાગ્યમય વાતાવરણ
ધીમે એમાં મારી બાતને પૂરવાનો એક મહાપ્રયત્ન
શરૂ કર્યો હતો. ‘કુદરતવિહાર’ અવધૂત, એમ.એ.

એલ.એલ.બી. ‘કંથાકુમારી’ એ સઘળી કૃતિઓ એ
વાતાવરણને જ શોષક હતી. પણ અધુરા જ્ઞાન સિવાય
એમાં બીજી કોઈ પરિપક્વ ભૂમિકા ન હતી. છતાં એ
પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યો હોત—તો સાધુ ધર્મની હરેક શક્યતા
એમાં રહી હતી. પછી સારા કે ખોટા—એ પ્રશ્ન
મહત્વનો એ વખતે લાગ્યો ન હતો. એ વખતે આશ્ર-
મમાં અમલાવાદના એક યુદ્ધરથ ચાલ્યા. તે યુદ્ધરાતમાં
કર્ચાક રોજનમાસ્તર હતા. એનું નામ મણિલાલ
મગનલાલ ત્રિવેદી. એ ચાતુર્ભાસ કરવા માટે ત્યાં
આવેલા. એ વખતે મહારાજશ્રી ધણું કરીને બહારમામ
હતા. એટલે એમણે ભટ્ટજીને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું.

આ મણિલાલ મેરમેરીઝમના જન્મજર ઉપાસક
હતા. એ વખતે તો એ હજી શરૂઆતનો પ્રયત્ન કરતા
હતા, પણ એમના એ પ્રયત્નમાં દિલની ખરેખરી
સત્યાષ હતી. થોડા વખત પછી તો એમણે પોતાની
જગ્યાનું રાજીનામું આપી દીધું. અને આશ્રમમાં
પોતાની ઉપાસના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં એકચિત્ત
થઈ ગયા. એમને હરતાં ફરતાં મારી સાથે વાતચીતનો
સંબંધ થયો. મેરમેરીઝમના આ પ્રયોગમાં એમને
કોઈ એવા છોડરાની જરૂર હતી, જેનું હૃદય, આવી
પ્રજ્ઞાઓમાં શ્રદ્ધાન્વિત હોય. મારી સાથે એ વખતે
ચોથા નંબરના મોરકામાં બાહરજીના ચતુરભાઈ
આશાશંકર પટેલ રહેતા હતા. એ તો આશ્રમમાં
શરૂઆતમાં સેવા અર્થે આવીને વસી જ ગયા હતા.
પણ જીવનનો મેળ, આ વસ્તુ સાથે હજી લાગેલો નહિ.
પાછળથી તો એ આશ્રમના ધણા મોટા, સક્રિય અને
સહાયક ભક્ત બની ગયા—પણ તે વખતે એમના
જીવનના પ્રથમના દિવસો હતા. મણિલાલે આ ચતુર-
ભાઈ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા પણ એમાં કોઈ બહુ
પ્રગતિ થઈ શકી નહિ.

એ પ્રયોગો જોવા માટે અશ્રમનું મંડળ રાત્રે
ભેળું થતું. જૂનાગઢના એક નાગર યુદ્ધરથ હતા.
રઘુનાથજીઆઈ એનું નામ. પહેલાં તો એ મુન્સદ હતા.
પાછલી અવસ્થામાં આશ્રમમાં આવીને વસી ગયા હતા.
તે અપવિત્ર. આશ્રમના શિષ્ય સમૂહમાંના એક નામઘૃન
ભાઈ હતા—તે અવિત્ર. મૂળ તો એમનું શરીર મેરનું.
બાધા સુદઢ. શરીર રૂપાણુ—શરજીવાની. અને પોતે

સંસ્કારી મહાનગરીની એકાદશીમાં એ સુકાન સંભાળતા. એ પણ ત્યાં આવતા વાહકાલજી હોય. હાલ મહારાજ કચાકે આવતા, આમ આર પાંચ માણસોની આશ્રમી મંડળી, એક નાના પાયા ઉપરના આ આત્મિક પ્રયોગમાંથી, કાંઈ મોટું સત્યાગ્રહ પુરું કરવા માટે નહિ—પરંતુ આ પણ શક્ય છે, એટલું જ જાણવા માટે, આ વસ્તુની ઉપાસના, કરી રહી હતી.

મહિલાને આ પ્રકૃતિમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. પણ યોગ 'મીડીયમ' ને અજાણે એ અટકી બેઠેલા. એટલે 'વિષય' તરીકે છેવટે મારી વસ્તુ થઈ. એમાં મહિલાજીને સંજ્ઞા મળી—અને એમને મારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત થયો. આ મહિલાજીને હું પછી પાછળનાં વર્ષોમાં—અગાઉ ઇ. સ. ૧૯૨૮-૧૯૨૯માં મળેલો ત્યારે તે એમણે આ વિષયમાં ધણી જ પ્રગતિ કરેલી, અને એ પોતે જ એનો જાત-અનુભવ પણ લીધેલો.

આ મહિલાજીને ઉદ્દેશ આદી એટલા માટે કર્યો છે કે મારી જીવનવિધાયક એક થતી—જે આદી જાતી—એમાં એમની આદર્શી પક્ષપાત કરેલી વચ્ચે ધણી મોટા ભાગ ભજવેલી હોય એમ હું માનું છું. એ થતી શી રીતે બની—એ તો હવે આવશે, પણ એની આ જાતીમાં કાંઈ રાખવા માટે જ આદી નોંધ કરી છે.

મહિલાજીએ એક માસિક કાલનાં સર્ક કરેલું તે પણ લગભગ આ અવસરમાં. એમણે રોજનામાસતરનું પદ મૂકી દીધું ત્યારે જ એ વાત એમણે નક્કી કરેલી. એમના ચિત્તમાં, છાંટાકાલ માસતરનું, એવરસાધક અધિકારી વર્ગનું સમર્થ 'મહાકાલ' રમી રહ્યું હતું. 'મહાકાલ' 'પ્રાતઃકાલ' 'અગ્નિ' 'વચ્ચે' વગેરે માસિક આધ્યાત્મિક શક્તિના આવિર્ભાવ વિષે, એની બેસ-ટ, ભારતવર્ષનું જે પ્લાન બેઠેલું, એનાં નાના મોટા ફળ રૂપે હતા. પણ એમાં માસતર છાંટાકાલની કલમની મોહિની અજમ હતી. હું એનો નિત્યનો વાંચનારો હતો. એટલે મહિલાજીએ જ્યારે 'અહનાદ' નામે માસિક કાલનું સર્ક કર્યું ત્યારે મને તો ધણી આનંદ થયો. મને યશ કે આપણે એમાં રચના મળ્યું.

આ 'અહનાદ' માસિકનું સ્વરૂપ અને 'મિશન'

લગભગ એવરસાધક અધિકારી વર્ગ જેવાં જ હતાં. એ માસિકમાં એક વખત આપણા વિખ્યાત શિશુ-શાસ્ત્રીનૃસિંહપ્રસાદ-નાનાભાઈએ—એક વિચિત્ર સ્વપ્ન-કથા આપેલી એ મને હજી સાંભરે છે. સ્મૃતિ જુનની ન હોય—તો એ લેખ જ્યારે નાનાભાઈ, મહારાજની પાસે વાંચી ગયા હતા, એના મૂળ સ્વરૂપમાં, ત્યારે સાનંદાશ્રય સાંભળતાગ ઓતુમણમાં હું પણ એક હતો. 'અહનાદ'નો એ સાચવેલો અંક અત્યારે હાથ-વગેરો નથી, નહિતર એ લેખની યોડી વાનગી—એક માનસ ઉપર પડતી હાથ લેખ—જેવા જેવી છે. એમાં ધણું કરીને એમ આવતું હતું કે નાનાભાઈ, આશ્રમની ફરજમાંથી ઉતર સૂતા હતા, ત્યાં એમને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે એ પોતે ગોપી બની ગયા! ભક્તજનનેની પરિભ્રમ પ્રમાણે તે શ્રીમન્નયરામશર્મા એ કૃષ્ણાવતાર જ ગણતા હતા. એટલે આ ગોપીને ભગવાન શ્રીમન્નયરામ શર્મા, કથાકે સ્વપ્ન દેખાડવા લાઈ જાય છે, ત્યાં એ રાસ ભૂમે છે—એટલામાં ધણું કરીને રામજી શમજી બેઠાવાગાના હાથમાંથી કોઈ કામ પડે છે ને નાનાભાઈનું સ્વપ્ન અંત થઈ જાય છે.

આ મહિલાજી ત્યાં હતા, ત્યારે જ 'અહનાદ'ના હીક ગ્રાહકો નોંધાવા હતા, અને ધણું કરીને એ માસિક થોડા વર્ષોનું અસુખ ભોગરી પછી હુમ્મ થઈ ગયું હતું મહિલાજીની પેઠે, પણ વધુ કે પ્રેમથી, અને ધણી જ નિકટતાથી, મારી ધણીબરી પ્રતિભા ઉપર એક માણસની આખ ફરતી રહેતી હતી. એ હતા આશ્રમના મુખ્ય શિષ્ય ગણાય એવા નાના જુન ભાઈ.

એ મૂળ રહેલીસી પોરમંદર-ખખમજાના. એમના ભાઈ માલદેવ રાણા ત્યાં પોરમંદર હાઈસ્કૂલમાં તે પહેલાં ચિત્રશિક્ષક હતા. એમણે શ્રીમન્નયરામ શર્માની એક ધણી જ સુંદર કહેવાય એવી મોટી છબી તૈયાર કરી હતી. નાગાર્જુન લાર્ક, એ વખતે, મારી પ્રતિભા એટલે જાણે રસ લેતા—ખસ કરીને એમને ખબર પડી કે આ કાંઈક લખે છે ત્યાર પછી—કે હું ન હોઉં ત્યારે ધણી વખત, એ મારું લખાણ વાંચી જતા. એવી એક આખી નોટ મારી પાસે છે, એમાં

ખંડ પહેલો : સત તમારાં પ્રત આમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૪ થું

આ લક્ષ્મીના ભજનમંડળી નથી.

આ ભાગે પૂછ્યું તો ખરું કે ‘તને આ હૃદયશોગ થયો શાને લીધે?’

પણ શેહિણી એને કહે કર્મ રીતે ? હૃદયની વાત જીભ કેટલીક વાણી શકે ? વાત બહુ લાંબી છે. પણ એટલી સુખદ નથી—બહુ વરસોની વાત છે. શેહાદાણું હતું. શેહિણી વાહરડાને પાણી પાંદને પાછી આવતી હતી. એક હાથમાં ભાગી છૂટવા મથતા એક મસ્ત વાહરડાને પકડી રાખ્યો હતો ને કહેતી હતી “ભાગી જશ” ક્યાં તોફાની ?” ને ખીજે હાથે પાછાની ટોળાને હાકતી આવતી હતી. સામેથી સત્યકામને આવતો ભેઈ જરાક બેધ્યાન ચતાં તોફાની વાંછડો એના હાથમાંથી છટક્યો ને સીધી ફેડસમા ભિભેલ રૂબકામાં દોટ મૂકી. શેહિણી પછવાડે દોડવા ગઈ, પણ ત્યાં પાછાનું ટોળું પછવાડે કાઢ નથી એમ સમજતા આમતેમ વિખરાઈ જવા માંડ્યું. એટલે થોભી સત્યકામને જ ખૂમ મારી.

‘અરે પેલો વરુણ નાસી ગયો. દોહ તો, બધાં રજોડા ખૂંદી નાખશે.’

‘પણ સત્યકામ મળે સાંભળતો ન હોય તેમ તે તરફ વળ્યો જ નહિ.

‘અરે કાન ક્યાં મૂક્યા છે ?’ શેહિણીએ એના તરફ ચાલતાં કહ્યું.

પણ સત્યકામ તો મંભીર એંએ એની સામે નેપા વિના સહેજ તરીને સડસડાટ ચાલ્યો ગયો. શેહિણી ઘડીબંદ દિગ્મૂઠ બની ગઈ. આમ કેમ ? નાસભાગ કરતાં વાહરડાને બૂલી એ એની પછવાડે ગઈ, કહે :

‘ક્યાં બમ છે ?’

‘તું જુએ તો છે, ‘છેટથી એક કવર ખતાવીને

કહે. ‘ટપાલ નાખવા’ ને મળે ભાગી જવા માગતો હોય તેમ બમણી ઉતાવળે પગ ઉપાડ્યા.

શેહિણી તો બેઈ જ રહી. પાણીત્યાએ નાસી ગયેલ વાહરડો પકડીને એના હાથમાં સોંપ્યો તે લઈને ચૂંચી ચૂંચી ઘર તરફ ચાલી. એ હસી હોય ને સત્યકામ હસ્યો ન હોય તેવું બ્યાજ સુધી કદી બન્યું નથી. આ કૂલપાનથી ઘેરાયેલી વાડીમાં સાથે રમતાં ને સાથે ચણતાં બે સારસ બચ્ચાંની જેમ બંને જીભાં છે. હજી હમણાં જ બંને બચ્ચા વાહરડાં ધમારતા હતા. ને બાપાએ બોલાવ્યો એટલે બ્યાનું છું કહીને ગયો હતો. એટલામાં શું બની ગયું ? બાપા એને વઢવા હશે ? મારા પર રીસે ભરાણો હશે ? પણ તો એ બોલાવે ને સત્યકામ ભિભો ન રહે તેવું બને નહિ. ને આજ તો રીસનું કંઈ કારણ પણ નહોતું.

‘હવે, તારી સેતાન’ બુએ તો વાહરડો એના હાથમાંથી છટકીને નાકો હતો. એણે નાસતા વાહરડા તરફ દૂરની બેખડ પર ચઢી અદશ્ય થતા સત્યકામ તરફ વારાફરતી નજર ફેંકી ને પછી ખિન્ન મને વાહરડાને પકડવા વળી. પણ એના પગમાં પહેલાંના જેટલું જોર ન હતું.

કોઈકે નિર્મળ નેજા કિશોરના અબોલાએ એનું કોવત હરી લીધું હતું.

સીતાપુર દોહ માર્ગે દૂર હતું. ત્યાંથી આવતાં સહેજ કલાક થાય. શેહિણીએ વાહરડાને શોધીને બાંધ્યો; શાક સુધાણું, ચૂસે ખીચડી મૂકી, ને ઝોશરીમાં પોતાનો હાથ લંબાવીને આમંત્રણ દેતા આશોપાલવના ચડે ભરત લઈને બેઠો. થયું કે આ જ ઝાડની નીચે સીતાજી એંએ હશે, આ જ ઝાડના કોઈકે દૂરના કાકા, મામા કે દાદાની છાયા નીચે ને ? કોઈકે પેદીએ તો આ આશોપાલવ પેલા સીતાજીના અશોક સાથે મળી જતો હશે ને ? એનો જ આ વારસો ! એ લોકો વારસામાં વાર્તાઓ કહી જતા હોય ? ઝાડને બે વાત કહેનારી ઈર્ષિય હોય તો તો જરૂર એ સીતાજી

કેવાં હતાં તે વાત કહે. દિગ્માથી વીંટામલા એ સોને મદયા ટાપુમાં સીતાજીની અપાર મનોબળા ને ચિંતાનો સર્વોત્તમ સાચો આ આશોપાલવ સિવાય બીજું આજે કોણ હતું ? એકાદ રાત્રે એની પોતાની ડાળ વડે એને જીંધમાયો જગાડી એ બધી વાત કહેશે નહિતર એાશરીમાં આવવાનો શો અર્થ હતો ? પેલા સાવિત્રી-વાળા વડને એણે ખણ્ણ પાણી પાયું હતું પણ એ કેમ એાશરીમાં ડાળ નહોતો ફેલાવતો ?

આવા આવા વિચારમાં એણે શાક પણ વધાર્યું ને રાંધી રહી. છતાં સત્યકામ કેમ ન આવ્યો ? રાજ તો એ સીતાપુરથી આવીને ટપાલ-શાક બધું એને જ આપતો. સત્યકામની તપાસ કરવા એ બહાર નીકળતી હતી ત્યાં એક મજૂરે આવીને ટપાલ આપી.

‘સત્યકામભાઈ ક્યાં ?’

‘ધરા પર નહાવા ગયા છે-ને આ મોકલ્યું છે.’ એ ધરા તરફ ઉપડી.

મૂળે ધરા જાડો તો હતો જ. પણ ગોપાલ બાપાએ કોતર લીધા પછી વધારે જાડો ને પહોળો કરાવ્યો હતો ત્રીશક વાર લાંબા ને ફરીક વાર પહોળા આ ધરા પર મહીન ચૂંકું હતું. એક બાજુના છેડા પર થોડાં કમળ પણ જોવામાં હતાં.

શદિણી ધરા પર પહોંચી ત્યારે સંખ્યા મધ મધ હતી. મહીન બંધ કરીને અરજણ થેર જતો હતો. સામેની ભેખડ પર કેખાતા શિવાલયની ધ્વજ તરફ જોવા રહી સત્યકામ બોબામાં જળ લઇને અંખો મીંચી સંખ્યા કરતો હતો. ભેખડની જેમ જ એના મોં પર અંધાર જીતરતો આવતો હતો.

શદિણી આમ તો ચાર પાંચ વર્ષથી સત્યકામ સાથે રહે છે. હરિયાથી ગોપાળબાપા એને લઈ આવ્યા ત્યારથી બંને સાથે જ રમ્યાં, ફર્યાં ને નાન્યા છે. એકબીજાના વાળ ખેંચ્યા છે. ગાલ તાવ્યા છે, ને ધોગામરતી કરી છે. સત્યકામ કોઈ બીજાનો છોકરો છે, અરે કોઈ અન્ય નામધારી વ્યક્તિ છે તેવું જ એને લાગ્યું નથી. જાણે પોતાનું જ વધારાનું કેમ ન હોય તેવા એકાત્મભાવે એની સાથે દળી ગઇ છે. શા

કારણે આમ બન્યું હતો તેનીય ખબર નથી. એ પંચાતમાં જ બનેલાથી કોઈ પડ્યું નથી. મોડી રાત સુધી શુલ્ક સુરે ગવાતાં મરતીછબોછલ અબેકભાવ-વાળાં ભજનોની હવાનું એ બીજા હશે કે એમના સ્વભાવની કોઈ અણધારી અણધોળી દાકલ હશે ?

મૂરે તે હોય, પણ આજ બૂખરી સંખ્યામાં અંખ્યાં આપતા સત્યકામને જોઇને સામે કાંઠે જોમાં જોમાં શદિણીને પહેલી જ વાર થયું કે ‘ના સત્યકામ કોઈક બીજો છે, ને હું એનાથી અલગ છું.’ ધડો-ભર પાણીમાંથી ફેંચેલ માછલીના જેવો તરફાટ થયો. પણ પાણીમાં પડીને એની અજલિમાંના મ્વેત કમલને ચૂંટવી લેવાનું રાજની જેમ આજે મન ન થયું. માત્ર એની જેમ એકખ્યાને, કાંઠે જોમાં જોમાં એને જોવા કયો. સામેની કરાક જેવો જ એ સુગન્ધિત છે, તેવો જ દુર્દમ્ય ને દૃઢ છે. એને તોડવાનું સરળ નથી. પણ જો બેઠે તેને વળતર પણ મળી રહે તેમ છે. જેમ જેમ એ એકાક્યમને સત્યકામને એની પછવાડે જોભેલી નાની પણ અંધારામાં મેલી લાંબી કરાક તરફ જોતી ગઇ તેમ તેમ એને ખબર પડતી ગઇ કે એ બેતી વચ્ચે મોટામાં મોટું સામ્ય તો એ હતું કે બનેલા પેટાળમાં અંખૂટ વારિ ભર્યાં છે. પીતાં ધરાઈએ નહિ-ને પીધે ખૂટે નહિ તેવાં ને પેલી કરાકના પેટાળમાં તો હીરા મોતી હોય કે નહિ, પણ સત્યકામની જીતરમાં તેજસ્વી રત્નો હતાં ને એક રત્ન પર લખ્યું હતું. ‘શદિણી.’

‘શદિણી.’

એણે અમરને જોયું. સત્યકામ એને પેહું મેન કમલ પ્રવાહમાં ચૂકતો હતો.

‘કેમ ટપાલ કોષ્ટકની નેડે મોકલી ?’ રેતીમાં ખેસતાં એણે કહ્યું. ‘કેમ કોષ્ટક મારે જ આવવું જોઈએ તેવું છે ?’

શદિણીએ ડાકું નમાવ્યું.

‘તારો કોષ્ટક નોકરગોકર છું ?’

‘એકવાર નહિ સત્તર વાર’ શદિણીએ હસીને કહ્યું.

‘હું તો આ વાડીનો શેઠ છું. આપાને પછી બોલે.’

‘તો હું શેઠનીય શેઠાણી છું.’

‘કાની શેઠાણી છે તેની ખબર નથી—ચાલ ઘેર. અધારું થાય છે.’

‘તું શા માટે આને રિસાયો છે તે કહે, પછી ચાલું.’

‘ચાલ ઘેર રસ્તામાં કહું.’ ચાલતાં ચાલતાં કહું, તને ખબર છે અહીં પેલા મહેમાનો આવેલા—અમદાવાદના યેરિસ્ટર !

હું—

‘એણે આપાની પાસે તાડું માથું કહું છું.’

‘તે !’

‘તે શું તને કંઈ નથી લાગતું !’

‘જરાય નહિ, રાજના તાજની કથાય—બિખારીઓ માગણી કરતા હોય છે.’

‘પણ એ કંઈ બિખારી નથી, યેરિસ્ટર છે.’

‘યેરિસ્ટર એટલે મોટા બિખારી.’

‘પણ આપા તારો વિચાર તો ખૂંચશે.’

‘ખૂંચશે. તેમાં તે હસવાનું બધું શા માટે કયું ? મેં કંઈ કાગળ લખ્યો હતો ? કે મેં તને કાગળ નાખવા મોકલ્યો હતો ? કે બાળે અરાખરતો કાગળ નાખવા જતો હોય તેહું મોં કરી નાંખ્યું ?’

‘તું નાની છે—તને કશી ખબર નથી.’

‘હું નાની નથી, બા કહેતી હતી કે છોકરીઓને બે વરસ વહેલી વ્યક્તિ આવે. તમને સત્તર થયાં તોય હજી સાન નથી આવી. મને આ વાડીમાંથી કાંઈ લઈ બર્થ શકે તેમ નથી. વડોદરાનો ગાયકવાડ પણ નહિ. તું મને હાંડી કાઢે તો વળી જીલ્લા વાત છે.’

‘હું તને ? કેવી જૂઠી વાત કરે છે ?’—વજ્ર કહે ત્યાં તો ઘર આવ્યો ગયું.

થોડા દિવસ પછી એ બેઠી બેઠી લગત ગૂંચતી

હતી. ગોપાલ બાપા બળદના મોહકા ગૂંચતા હતા. એ કહે—

‘તારી બા એમ લખે છે કે હવે તારા માટે કાંઈક ઘર નબરમાં રખા કરીએ તો ઠીક.

‘મારી બા નકામી ફિકર કરે છે.’

‘એ તો માનો છવ છે ને—ઉપરાંત આબથી ઘર ગોતીએ ત્યારે બે ચાર વર્ષે મળે. તું સમાય એવું તો હેલું બેઠ્યું ને ?’

મને તો આહીજ માડું ઘર હોય એવું લાગે છે. આ કંઈ ઘર નથી ?’

ગોપાલ બાપા સહેજ હસ્યા. ને પાછા મોઠ ગૂંચવા માંડ્યા. ઠીકરીને વધારે પૂછવાની એને જરૂર ન લાગી. માત્ર બીજો દિવસે અમદાવાદ કાગળ લખી નાખ્યો કે—‘હેમંત માટે બીજો તપાસમાં રહ્યા કરે. —’ ને તે નાખવા સત્યકામને આપ્યો.

સત્યકામ ટપાલ નાખવા ઉતાવળે પગે જતો હતો ત્યાં પાણી લરીને આવતી રેહિણીએ કહ્યું :

‘કેમ આહી રહીને ? કાલ્ય કાઢવાનું હતું મને ? સત્યકામની આંખો હાસ્યે બિહારાઈ ગઇ. બીજો દિવસે ગોપાલ બાપાએ રીતસરનું બન્નેનું વેવિદ્યાળં જાહેર કરી દીધું.

x x x x

મુખ બને દુઃખ બન્નેથી નહિ લેવાવાની શક્તિ રેહિણીએ પાછલા ઇવનમાં મેળવી હતી. તો પણ એ દિવસોની વાત નીકળતાં રહેજે એનાથી કહેવાઈ જતું, તે હિં તો દિવસા ગતા : મર્યાદા પુરુષોત્તમે પણ બે નિઃશ્વાસ સાથે આમ કહ્યું હોય તો રેહિણી તો આખરે માટીની જ હતી ને !

વાવાઝાડાથી તો ઘરમાંય આસરો લઈ શકાય છે પણ રીતળ સુરજિત મલયાનીલ તો દીવાલોની તરફ—નળિયાની પેલ—એવા કંઈ કંઈ અણુધાર્યા રચયોથી અંદર પેસી જઈને મનને મત કરી નાખે છે

ને એ નાનકડી મંડળીનું એ કાળનું ઇવન હતું અપાર ત્રીડું. ગોપાલ બાપાના ભાવલખાં પેરાદિયાના અવાજે એ બેઠતાં.

નગને નદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા
મુજ વિના ધેનુમાં કાણુ નરો.

સંગીતકારો ને તાલ-લયથી ને જમાવટ કરે
તેનો તો ગોપાલ બાપમાં અભાવ હતો. કંઈ પણ
મધિયર કે કિન્નર સમો ન હતો. પણ પેલા ગોડુળના
અણુપૂઢ ગોપોની બધી અણુવાસત ને અણુધડપણને
ને એક શુણે ઢાંકી દીધા હતા તે નિર્બાજ—અહંતુકો
અકિતના ભેરે એમના પરાધિયા—પ્રાતરનાન કરતાયે
પાવનકારી કરી દીધાં હતાં.

‘ અઘઘ કહે ખૂડતાં, બાંછડી કોણુ રહ્યો. ’ એમ
ગાતા ત્યારે નણે અકિતની નદીમાં નાહતા હોય તેમ
રેહિણી ને સત્યકામને લાગતું. ગોપાળ બાપોના ત્રિષ
પ્રસોક પણ હતો.

તેનાથીન ધુતિગંગાઃ નોવલીત મહર્ષમાં ।
અન્નતા તપ્ત તપસાઃ સત્સંગા માન મુપાગ્નતા ॥
કેવલેન દિ માવેન ગોષ્ઠો ગાવો લગાદગા ।
લેન્યે મૂઢ ધિયો નાગાઃ સિદ્ધા ધાત્રી મુરહ્વા ॥

દિવસમાં કેટલીયે વાર ખામણાં ખોટાં જમ-
કૂળને , છાટણી કરતાં—અળદોને ધમારતા એ આ
ખોળ્યા કરતા ને કહેતા કે ઇશ્વર તો દયાધન છે.
આમ ન હોત તો તો શુદિશાળીએ જ એનાં દર-
ખારમાં પેસી શકત ને ! અમ જેવા અબણુને લુધાં
પાંગળાં ત્યાં પહેાંચત ક્યે ભવે—પણ મારે વાલે અકિત
ચીધીને સૌને માટે મારમ મોઝાણ કરી દીધા છે.

રેહિણી ને સત્યકામ આણું સાંભળતાં—પહેલાં
અનુકરણ ખાતર—પછી આત્મવચનમાં શ્રદ્ધાભાવે, ને
દહાડા જતાં સ્વજળપૂર્વક એ એકાંક ને ચીતો રહતાં
રહતાં સવારે ધંદીએ ખેસતાં, ગાયો દોહતાં, ફૂલ વીણતાં,
ફળ ઉતારતાં યાક જણે લાગતો નહોતો. આ ગીતેની
સુરાવલીએ જણે એ હરી લીધા હતા. આવડી મોટી
વાદીમાં કામનો કાંઈ પાર ન હતો—ક્યાંક ઝાડ પડી
મધું હોય, ક્યાંક ઝાડને ટેકા આપવાનો હોય, ક્યાંક
આંખને ધણુ લાગ્યો હોય, વાડ તૂટી અઈ હોય, શાક-
ભાજી ઉતારવાનું—વાવવાનું—નોંદવાનું મુશ્કા ન ગણાય
તેટલાં કામો ચાલ્યાં કરતાં. કામ તો ખૂટે તેમ જ ન

હતું. પણ ગોપાળબાપા સરજ માથે આવે ને સરજ
ફોડે એટલે બધું જ બંધ કરાવી દેતા.—એ કહેતા
કે કામ તો ચાલ્યા જ કરશે; પણ કામ જેને ધરતું
છે તે કિસ્તારને ય સંભારવા નેઈએ ને. ખાઈને
બપોર વચાળે તુલસી રામાયણનો વારો આવતો.
મંદિરના લખીરામજી અદારાજ એ વાંચતા. લખી-
રામજી પણ જણુવા જેવા અકિત હતા. નાનપણથી
બાવાની જમાતમાં ભાગી ગયેલા. પછી વળી કાશીના
એક અન્નછત્રમાં લઘુકૌમુદી બણવા ગયેલા. પણ
વિલા ચડી નહિ. એટલે વૃંદાવનના એક જગત્થ
સંધમાં ભળી ગયેલા. એ સંધ માર્ગીઓનો હતો.
એટલે વળી છટકી એક કૃષ્ણકિર્તન મંડળીમાં તખ-
લચી ધયેલા ને એ કળાના એવા વિશારદ ધયેલા કે
આણુખાણુનાં રજવાડાં કોઈ સંગીતનો જલસો થતો
ત્યારે કોઈ કોઈ વાર સંગીતના જલસામાં ખોલાવતા.
પણ એક વાર એક સંગીતકારે—નેનાં લગો મેરે બન
—માતાં માતાં પડ્યે બેઠેલ એક ગણિકાને અડપણું ક્યું.
એ બેઠને તખલું પછાડી ભીમા થઇ ગયેલા. મોમાંથી
તમાકુ યૂગીને કહે, ‘ ક્યા યે ચીજ સુવરો ભેસે કે
સિએ લગવાનને બનાઈ હે ! લગવાનકે શુંય સમજને
બળય ઇસકો છૂના હી દરમ હે ! ’ કહી ચાલ્યા
આવેલા તે કહી ગયેલા નહિ. લખીરામજીને ચાર
છોકરાં હતાં. સીતાપર નાનું ગામ. એમાં પાછા એમના
બીજ એ લાઇએ ભાગદાર. એટલે રેહાસ મળી
રેતાં મુશકેલી લણી આવતી. પણ લખીરામજીએ જલ-
સામાં જતું બંધ ક્યું, તે તો ક્યું જ. પેટ પૂરવા
પોતે પોતાનાં સ્ત્રી-છોકરાં સૌને લાણી કરતાં શીખ્યું.

ગોપાલ બાપાએ અડોં વાડો શરૂ કરી ત્યારે
એ એકવાર બીજ મળ્યોને જેડે લાણી કરવા આવેલા.
પણ એ દાતરકું દાથમા લઈને વાદવા જતા હતા ત્યાં
ગોપાલબાપા એમનો દાથ ઝાલીને કહે—તમને બીજું
કામ જતાવું. પછી મંદિરમાં લઈ જઈને કહે—આની
સેવાપૂજા કરજે. લખીરામજીને તો પોતાનાં દાથ
મળી ગયો. બપોરે એ રામાયણ વાંચતા. ને સાંજે
ભજનમંડળીમાં એકક જમાવતા. ને દિવસે રેહિણીને
તખલાં પણ શીખવતા. એની સમગ્રાણુ આમળીએ ને

યાપી મારવાની કુનેહ જોઈને કહેતા—

‘બેટી તુમ તાલ દેનેકે લિએ હી જન્મી હૈ ?’

મોહણી પૂછતી ‘ને સત્યકામ ?’

‘કુછ કામકા નહિ, ખિલકુલ નિકમ લક્ષા.’
લખીરામજીને સત્યકામ બહુ ગમતો નહિ. કારણ કે એ લખીરામજીની ગાંભીરી ચલમ-ગાંભીરી ધણીવાર ચોરીને સંતાડી દેતો. લખીરામજી ધૂંવાધૂંવા ચાળે એને પૂછતા તો કહેતો:

‘તમે, ગાંભીરી કેમમાં કર્યાં મૂકી આવ્યા હશે.’

ગોપાળ બાપાની પાસે એક વાર રાત્રી આવ્યા મથો તો કહે, ‘આ રામબાજનનો કેઈ આંછો, છે એ કરો છો ?’

મને એ લપ પેહી બાવાની જમીને વળગાડી છે તે મને છોડતી નથી.

‘બોલોમાં બોલોમાં, લખીરામજી-રામના બકતની પાસે તો મહારાક્ષ પશુ ન ટકી શકે.’

‘રાક્ષ હોત તખી તો ઠીક, લોટીન થે તો બકા...’

કહી માથું ખજવાળતા ચાલ્યા જતા—ને પાછા સત્યકામ પાસે જમીને કરગરતા.

‘થે સાથે જમાતવાસીને થે બલા દી હેન.’ કહી એ પોતાના રખડપટ્ટીના ભાતભાતના રંગદર્શી અનુભવો વધારે મર્યા સાથે કહેતા—ને વચમાં વચમાં કહેતા:

‘અખી હા દે. ગાંભીરી બહુત કામ પડતા હૈ ?’

પણ લખીરામજીના કંઈ પહાડી હતો. ખીંખપુરના ગોળ ગુમ્ફામાંથી જેમ નાદ ધોરે તેમ એમના કુહા-ચોપાઇ સાંભળનારના મનમાં બહુ વખત સુધી ઘોમી કરતાં.

રાત્રે સાથીઓને વાળપાણી કરાવી દોરને નીચણ પૂજો કર્યા પછી લગ્નનમઝણી બાગતી. પ્રસંગવશાત એમાં આણુઆણુના ખીજા લગ્નનિકા પશુ લાગતા. પણ નિયમિત આવનાર બે ચાર જણ જ હતા. એમાં એક સીતાપુરના સ્ટેશન મારનર પરમાણુદાસ હતા. રેલ્વે ખાતામાં કોઈ કોઈ વાર પાસા પાડેલ હીરા જેવા સ્વેચ્છ ચારિત્ર્યવાળા માણસો મળી આવે છે. રાજ

રાજ અનેક માણસોને ધારીક ચંબી જમીને પછી તરત જ ચાલ્યા જતા જોઈને જગત એક મુસાફર ખાતું છે એ વાત વહેલી તકે વરતી જતી હશે ? કે રાતદિવસની ધમાલ ને દોડધામથી કંટાળી કાઢ ચિરંજીવિતું ખિંદુ શોધતા હશે ? મને તે હો, પરમાણુદાસ શ્રીજ મહારાજના પરમ ભાવિક બકત તરીકે આણુઆણુ લણા વખતથી બાણીતા હતા. લાંચિયું રેલ્વેખાતું તેમને લેપી શક્યું નહોતું. ટ્રાફિક ઉપરીઓ પણ એમના તરફ હંમેશાં આદરભાવે જોતા. સવારથી સાંજ સુધી ખડેપગે રેલ્વેની નોકરી બજાવી સાંજ પકતાં વાણુ કરી હાથમાં લાકડી ને આંગળીએ પોતાના નાના વિનાયકને કમને એ ગોપાળ બાપાના કોતર તરફ ચાલી નીકળતા. જે દિવસે એ કોઈ કારણવશાત ન આવ્યા હોય તે દહાડે ભજનોનો રંગ જમતો નહિ. ને ગોપાળબાપાને ખીજે દિવસે સ્ટેશન આંટી થતો. ગોપાળબાપાની ને એમની પહેલ-વહેલી જોળખાણ આ રીતે થયેલી: ખપેરની ગાંઠના પેસે-જરો લગભગ ચાલ્યા મથા હતા. પરમાણુદાસ ભમ્તરા જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં ખમે ખડી-ઓ ને બેંટ બાંધેલ એક માણસે એમને કહ્યું:

‘માસ્તરસાહેબ-મારો અબલ ચાજ લેવાનો છે.’ પરમાણુદાસ સહેજ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. ફુનિયા દિન પર દિન જે રીતે બગડતી જતી હતી તે રીતે આ વાત જરા નવાઈ પમાડે તેવી હતી.

‘કું વગર ટિકિટ બેસી મથો છું. ગાર્ડસાહેબને કહેવાની વેળા નહોતી રહી.’

‘હોસા અમારે ત્યાં તો એવા સેંકડો હાલ્યા જાય છે તમારે પૈસા આપવાની શી જરૂર છે ?’

‘રેલખાતાને વખતે અપ નહિ હોય, પણ મારે વ હિસાબ આપવાનો છે ને, દીનનાથને !’ બાપાએ ખડિયો જરા ઉતારી કહ્યું.

‘સાચી વાત-છે એની આંખ આંછ જાય એવો હજી કોઈ જન્મ્યો નથી.’ કહી એમણે પૈસા લીધેલા ને ખાસ આગ્રહ કરી જમાડીને જ વિદાય કરેલા. પરમાણુદાસ ગોપાળબાપાને મોટાભાઈ કહેતા.

લાડુભટ્ટ બ્રહ્માનંદને વૈરાગ્યવીર નિબુલાનંદના ભજનોના પીરસનાર એ એકલા જ હતો. સ્વામી સંપ્રદાયની શીલપ્રિયતા એમના હાડોહાડમાં વસી હતી. એટલે કોઇ બદલે માણસની મંત્રે ભેસવાનું આવતાં પણ એ અકળાઈ જતા. એકવાર અગ્નિવારસનો નાનો એવો ઓગળ્ય હતો. ને આભુભાભુના ધણા ભજનિકો માનભોગની લાલચે એકઠા થયા હતા. આમાં એક ભુવાન કાઠી સુરગવાણો પણ આવેલ હતો. ગળામાં એ માળાના બેરખા પેરેતો. ને ચારે બાજુ ભજન કહેવડાવતો. ભેંકે સૌ કોઇ જાણતા—કે એનો દિવસનો ધધો ભજન ગાવાનો હતો. રાત્રે તો ધર ફાડવાનું જ ચાલતું. દીકરીઓનાં સાટાં કરવાં હોય, ચોરાજી માલ સમેવગે કરવો હોય તો એનો આશરો લેવાતો. આજ એ પણ આવી ચડ્યો હતો. એણે સામી ગાવાની શરૂ કરી એટલે પરમાણુદાસે ઊઠીને ચાલવા માડ્યું.

‘પરમાણુદાસ કાં જીક્યા.’ લખીરામણએ કહ્યું.

‘હવે હું જઈશ. સહેજ વેલું જાતું છે.’

‘તમારો વારો તો કાઢીને જાય.’

‘હું તો હું જ ને આજ આ સુરગભાઈને જ સાંભળો.’

કાઠી ભગત કાચો ન હતો. એ સમજતો જ હતો.

‘ભાઈ અમારા મોની વાણી પરમાણુદાસને નહિ ગમતી હોય.’

‘વાણી તો કરણી હોય તો સારી લાગે.’

બાકી તો આમોદોનની રેકડું ક્યાં નથી સંભળાતી. ગોપાળ બાપા કહે, ‘હા ભાઈ હા, ભજન તો ધાયલ આત્માની વાણી છે. મહીયી વીંધાણા વિના એને અડોએ તો બગલાનો અવતાર આવે.’

‘સદુ મોટા સાધુ યજ્ઞ ગયા છે તે પારખું ચારો. ભજન કાંઈ કાંઈના આવર્ગા છે!’ સુરગ કાઠીએ બોલ્યો થતાં કહ્યું.

પરમાણુદાસ આગળ આવીને કહે, ‘સુરાભાઈ

એ તો જે મા વાળે તે અરજણ. ભજન જે ભગત કરે છ સૌનાં, પણ ગળામાં તમ જેમ માળા નાખે ને ગલ્લડી છોડીકાંના કપાલા કરી આવીને આંદો ભેંકમાં ભજન ગાય—એ

‘શીલ જરણી સત દયિયાર

એણ...વીરા મારા

માયલાસે ભુધું કરો હોણ...’

‘ને સૌ સાંભળી રહે એવી બહાકીયા મંડળી અહીં નથી. રામધણીનું નામ લેવું હોય તો ભ્યો, પણ સાચા દલથી ભ્યો.’

કાઠીએ લાલચોળ યજ્ઞ કહ્યું. ‘નેવારી નેવારી, એ બધું.’ કહી એ આશ્વો ગયો. ફરી ડાઘાયો નહિ. રાજની ભેંકમાં ચોથો જણ હતો, સીતાપરનો એક વણિક. અહીં મંડળીમાં સૌ એને નરસિંહ મહેતા કહેતા. ભેંકે એનું નામ હતું દામોદર શેઠ.

સીતાપરમાં નાનકડી હાટકી હતી. ને પાંચસાત વીધાં જમીન હતી. પણ હાટકી ન્યારે ધરાક આવે ત્યારે બંધ રહેતી ને ધરાક ન આવે ત્યારે ઊઘડતી. કારણ કે દામો શેઠ વધારે સમય તો ગામ પરગામ ભજનમંડળીઓમાં જતો. અહીં વાઢોમાં રાજ કલાક દોઢ કલાક ભજન થાય તેથી તેમને ધરવ ન થતો. એટલે આભુભાભુના ગામમાં ક્યાં ભજન છે તે ખબર કઢાવી રાખતા ને સીધા રહે જ ત્યાં ઉપડતા. આભુ-બાભુ પાંચસાત ગાઉમાં ભજનમંડળી હોય ત્યારે સૌ સમજતા જ કે દામો શેઠ વહેલામોડા ત્યાં પહોંચવાના જ. એણે પંચિયુ, એલો કોટ, મેલ ખાઈને કાઠી ગયેલી પાલકી ને હસ હસ યજ્ઞ રહેણું મોં, હાથમાં કરતાલ લઈને મીરાંના ભજનોની મૂંઝે બેલાવતા ત્યારે વાયુ ધડોબર થીર યજ્ઞ જાય. થાક જણે એને લાગતો જ નહિ. ગળું ભેસતું નહિ. બસ ગાયા જ કરે, ગાયા જ કરે, વચમાં કરતાલ લઈ ને બોલો યજ્ઞ જાય. વહેલી પરાંટ દાતણ લઈને ધરભણી હાલતા થાય. ઘેર આવીને બેસો છોડોનો પઢર જાય બપોર વચાળે દુકાન ઉધાડે ત્યારે કોણ લેવા આવે? જે ચાર પૈસાના ચણામગરા વેચાય. કાંઈ એક

ધેર હોય તો માલ લે દે. ધર કેમ ચાલે છું તેની ખબર નહિ. હરિકૃપાથી ધણિયાણી માણિક્યાઈ કરતાં ઠીક મળેલાં, એટલે કે કંકાસ ન કરે. પાપક સેવ વડી કરીને ધરની ખોટ પૂર્વે જાય. દામા શેઠને ભજનોનું જ થેલું એમ નહિ. 'કોઈ સતરીય જોન મહારાજ આપ્યા હોય, સાધુ સન્માસી આપ્યા હોય જોગીજીતી હોય, તોય—ત્યાં પહોંચ્યા જ હોય. ગામને પાદરેથી નીકળે તો સામાન ઉચકાવીને ગાઉ સાથે જાય, આપાંધી જ એમને એ વાતનો શોખ લાગેલો. એક યોગ ને બીજો ફલજ્યોતિષ. કાકને ત્યાં ગાળક અવતર્યાના ખબર પડે એટલે દુકાને બેઠા કુંડલી મારે ને આંકડા લખે જૂંસે. ભજનોમાં વારે વારે આવતા સહસ્રલક્ષ કમલ પાર મુન શિખરે ઉનમતા સમાધિએ પહોંચવા યોગ સાધવામાં મદદ કરે તેવા યુગની શોધ કર્યા કરેલી. છેવટે યાકીને જાતે જ પ્રાણાયામની શુદ્ધિમાં પશુ કરેલી. પશુ કંઈક ગરબડ ચતાં રહેજે મગજ ખસી ગયું—એટલે આંધી વાળું' ને ફેટા યુગની શોધ કર્યા કરતા હતા. એમના ભજનો હતા સુખ્યાત્વે રામાનંદકી ફાજમે' સન્મુખ લડે કળીરનાં.

ને છેલ્લો હતો અરજણ મેતે. ધર્મરાજની વાંસે વાંસે જેમ ફૂતરો સ્વર્ગમાં પેલી ગયેલો તેમ અરજણનો ભજનના લોકમાં પ્રવેશ થયેલો. આ બધા નહોતા જાણતા તેવા—શ્લોક-ગંગાબાઈના જેવા અઘાત ભજનિકાના ભજનો એખી લાવીને એણે આમાં

સ્થાન મેળવ્યું હતું.

આ ઝાડપાન ગાયો, કાતરો ને અર્ધ ગાંધીલા ભજનિકા એ સૌની છાયામાં શહિદી ને સત્યકામ છીછરતાં હતાં. જાણે એમની ચારે પાળુ સત્ય ને સૌન્દર્યના તાણાવાણાવાળી બિછાત બિછાવી હતી. કોઈ કોઈવાર તો એમને પોતાને ય અતું કે પોતે ય એ અલૌકિક બિછાતના તાણાવાણા છે. રાત્રિનિને એ અણદીઠ વણકર જાણે એમને ભાત ભાતના રંગ પાડને કોઈક અપૂર્વ ભાતીગળ વસ્ત્રની અંદર બંને સાથે ને સાથે ગૂંથી રહ્યો છે. તેઓ એકલાં ન હતાં. તેમ તેમણે પોતાનો માર્ગ કોષ્ટકની જોડે અંધડીને કાઢવાનો ન હતો. તેમના પંથમાં તો કેટલાંય યાત્રીઓ સાથે હતાં. પેલા મંજુશર ને કીરતાલો પશુ સંગમાં હતાં. ને વિશ્વનો નિયંત્રા જ એમનો સાથવાહ હતો. આ વણકરમાં વિહરેલી 'દાસી' છત્રણ પ્રતિભાવંત પુરુષોમાંય તરી આવતી અનંત નારી તોરલ—મર્મીઓતો સ્વામી હાકુ, વીરસાધક કબીર, એકલપંથી ગોરખ—એમ કેટલાય મરજીવા હતા. જાત-પાતના કિલ્લા તો એને તૂટી જ ગયા હતા. પશુ નરનારીનાં બેદ જાણે એને ટળી મયા હતા. આવા જલદ દાંડના કેંદ્રે એમને પશુ કેંદ્ર ચડાવ્યો હતો. અવારનવાર મંડળીમાં સત્યકામ ને શહિદી પશુ સૂર પુરાવા બેસી જતાં. એમને ખ્યાલ પશુ ન રહેતો કે પ્રેક્ષકો પોતે જ નહ બની રાસમંડળીમાં છૂપી રહ્યાં છે.

(માણ)

છવન અને મરણ

છવનમાં બળોનું મરણનાં બળો ઉપર 'પ્રેરણ' પ્રકૃત્ય જાણે અને એમાંથી એ સમન્વય સર્જાય એનું નામ આરોગ્ય.

છવનનાં બળો અને મરણનાં બળો વચ્ચે એ વિગ્રહ નજો એનું નામ ઉચ્ચરોગ.

છવન અને મરણનાં બળોએ પરસ્પર કરેલું સમાધાન એનું નામ હડીલોરોગ જાણે. છવનનાં બળોનું દાસત્વ સ્વીકારે એનું નામ વિનાશક રોગ.

—૨, એનિજનીયર.

પછી અપ્રમેય નીરવતાને નિધિ તેને ગૂંચળાવી દેતો. પ્રકૃતિની એકલતા, નીરવતા અને નિગૂંહતાની જ તેને જીતિ લાગવા માંડતી. ને તેથી પોતાની પરિચારિકાઓને પોતાને 'પુનઃ' સાગરતરે લઇ જવાનું એ ફરમાન કરતો. જલધિના પ્રચંડ ધૂધવાટ, ખડકો સાથેની તેની અવિરામ સુદૃઢપણા, સાગર જલલહરીઓની મોઢા ઉપર ઊડતી આછી ઝરમર ને તેની શીતળ હવા-આટલાથી પુનઃ તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી. ને ફરીવાર તેનું અંતઃકરણ પ્રસન્નતાથી નાચી ઊઠતું.

આમ ચોવીશે કલાક તેની આજ જાતની એક-ધારી ને અવિવિધ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી. ને જીવનનાં નીર વર્ણાં કરતાં. પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓને નજરનાજર નીરખતાની આશા તો હવે તેને કદાપિ હતી જ નહિ. અલબત્ત એ માટે એણે પ્રયત્ન પૂરેપૂરા કર્યા હતા. પૈસા પાણીની જેમ વાપર્યા હતા. આખના મોટા મોટા ડોક્ટરો, સ્પેશિયાલિસ્ટો, વિદેશ જઈ આવેલા સુ-નામકિંત પદવીધારીઓ તેની આખતપાસો ગયા હતા. ને દિલ્લગીરી સહિત 'કશું થઈ શકે એમ નથી. માથુ-સના હાથની વાત નથી.' એવા એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો સાથે પાછા ગયા હતા.

અમરનાથને પોતાને પણ હવે આશા ન હતી. પણ પોતાના પ્રિય સ્વજનોના પ્રેમની ખાતર એ બધા પાસે આખ તપાસાવા દેતો. અને જેટલું દુઃખ વેઠાય તેટલું વેઠતો. તે સમજતો કે ખોટી આશા રાખવી એ પણ નિરાશાને આમત્રણ આપવા જેવું છે, એ વિચાર છાંડી દેવામાં જ શાંતિ અને સુખ છે !

આમ ચોવીશ વર્ષ પૂરા થવા, અને તેને પચીસમું વર્ષ બેઠું.

એક વખત એ બેઠો હતો ત્યાં તેના મિત્ર પ્રકુલસ્યંદ્રે અસંત ઉત્સાહપૂર્વક તેને ખબર આપ્યા કે ઇટાલીથી આખના એક ખાસ ડોક્ટર આપણો દેશમાં આવ્યા છે. અનેકોને તેણે નેત્રદાન આપ્યું છે. કેટલાય પાણસોની દૃષ્ટિ તેમણે સંજીવિત કરી તેમને દેખતા છે. નજીયામાં તજ્જવી નેત્રપ્રતિભાથી ગંભીરમાં

ગંભીર કેસ તેણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યા છે. લોકોમાં પણ એમને વિષે પાર વિનાની વાતો ચાંપ છે. એટલે તમે કહો તો આપણે પણ પારખું કરી નેહ્યો. મારા મનમાં અમરને દેખતો જોવાની ધૂમ ધમજા છે.

અમરનાથ શાંતચિત્તે આ બધી વાત સાંભળી રહ્યો. ત્યાં અંદરથી તેના મા, બેન વગેરે આ વાત સાંભળી આવી પહોંચ્યા.

પ્રકુલસ્યંદ્રે વાત આગળ ચલાવી, 'એ ડોક્ટર મારા મિત્ર છે. હું અને તે સાથે અભ્યાસ કરતા. મેં આદિથી અંત સુધી બધી વાત કરી છે.'

બધાના મોં આનંદથી મલક્યા.

'પણ' પ્રકુલસ્યંદ્રે બધાને વધારે આતુર બનાવતા કહ્યું, 'એ એક ચરત મૂકે છે કે હું કેસ હાથમાં લઉં. મારા ઉપચાર થશે કરું. પણ બે એ જન્મથી જ અંધ હશે તો કદાચ સફળતાને એણે અવકાશ રહે...?'

'પણ અમર તો બિચારો જન્મમાં છે.' માએ દુઃખપૂર્વક કહ્યું.

'ના' પ્રકુલસ્યંદ્રે કહ્યું 'મારો મિત્ર વળી એમ કહે છે કે સાર જન્મથી જ અંધ હોય એવું બહુ વિરલ બને છે. તેણે જોકે અમરને જોયો નથી, પણ એ ધારે છે કે અમરનાથ જન્મ્યા પછી એક બે કલાક તો દેખતો જ હશે, પાછળથી અંધત્વ આવ્યું હોયું નેહ્યો.'

બે ધડી બધા શાંત બની ગયા. કોઈ અકદમ આનંદ અને મુગ્ધતાની ભિન્ન બધાના અંતરમાં ફેર બીડી.

'તો એને તાર કરી આજે ને આજે જ બોલાવો. અમરની આંખ સાજ થશે તો આપણે એને એ જે શી માગશે તે આપશું.' માએ ઉત્સાહથી કહ્યું.

અને ઇટાલિયન ડોક્ટરને દુરત તાર કરી બોલાવવામાં આવ્યો.

માતાએ અને બહેને અમરનાથને આ સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે દસતા દસતા કહ્યું. 'એમ ખા. હવે

લોકો

કો તો કહેતા કે એ જન્મથી જ અંધ છે. માતાના ઉદરમાં એની પાસે અંધારાનું સામાન્ય વ્યાપું હતું. જેને લોકો પ્રકાશની દુનિયા કહે છે, એ પ્રકાશની દુનિયામાં આવ્યા પછી પણ એની આસ-પાસ તો મહન અંધારું જ વીંટળાયેલું રહ્યું. જાણે અંધારી આસપાસ એક જ અદનો પ્રવાસો હતો !

ખાદ્યકાળથી તે મરણપર્યન્ત આ પ્રકાશવિહોળું એકલવાયું જીવન માળવાનું દુર્ભાગ્ય તેને વારસામાં મળ્યું હોય એવું પણ ન હતું. તેની માતા ઉચ્ચ કુળની અને સુશીલ હતી. તે સ્વસ્થપાન, જૂરા નેના-વાળી, ગૌર બદનવાળી અને તંદુરસ્ત હતી. તેના પિતા પણ એવો જ નીરોગી ને કુલોન હતો. કોણ જાણે વિધાતાની કંઈ નિમ્ન કૃપાનાએ આમા કામચુક્યું હશે !

રામ જાણે ! પણ અમરનાથ બંને આંખોએ અંધ હતો એ દોષ જેવી ઓખી વાત હતી.

ઉપાસધ્યાની મનોહર રંગલીલા તેને મન કલ્પના-જ હતી. મધુર રંગસુશોભિત પુષ્પોની એ માત્ર સુગંધ જ માણી શકતો. તેને ખ્યાર કરતા મીઠી મીઠી વાણીથી તેના અંતરને કોંજવતા તેના ખ્યાર સ્વજનોના માત્ર તે અવાજ જ સાંભળી શકતો.

આવા તેને મન અદૃશ્ય જગતમાં એ ટૂંક ટૂંક ચાસતો. વચ્ચે કંઈ કંઈ આવતું ને મોટા મોટા અવાજો યતા. ને કોઈ રમણે તો પમ લાયકી જવાથી એ પડેતો અને શરીરે ઉઝરડા થતા. તેની સુતીય રમણશક્તિને બધું વિશ્વ ધોધાટ, કંકડતા અને કંકણાટથી ભરેલું લાગતું. ઊંચા અને પ્રકાશ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર, દિવસ અને રજની, રૂપ અને રંગ, અંતર અને પ્રમાણ, સૌન્દર્ય અને વિરૂપતા—આ બધા એને મન અર્થવિહીન શબ્દચોક્કા જ હતા. આદી દવાઈ કલ્પના જ હતી.

ધન અને વૈભવથી જ માણસ પૈસાદાર ગણાય, તો અમરનાથ સંપત્તિવાન યુગુપ હતો. પણ પોતાની

રથળ સંપત્તિ કરતા તેની માતા અને તેની બહેનને જ એ મોટા વૈભવ સમાન લેખતો. એ બંને તેના ઉપર અપાર મમતા રાખતા. તેના પિતાને પોતે પુત્રમાં એક જ પુત્ર હતો. તેથી પિતાએ તેના ઉપર જોખી જોખી મહત્વાકાંક્ષાઓ બાધી હતી જાણે આખી જિંદગીનું પોતે જ એક જ સંતવનરૂપ હતો. પણ એ એક પુત્ર પણ ન્યારે આંખોએ અંધ અવતર્યો છે, એવી તેને ખબર પડી ત્યારે નિરાશામાં જ ભગ્નહૃદય દશમાં એ મરણ પામ્યો.

અમરનાથ ધીમે ધીમે સુંદર યુવાન બન્યો. તે શરીરે સુંદર હતો. સ્વભાવે મધુર અને મિતમાથી હતો. સંગીનનો તે નિષ્ણાત બન્યો. જિંદગીની અપાર નિરાશામય શ્લોમાં પણ સંગીત તેનું સાથી બનતું ને તેના આત્માને આનંદની ઊર્મિથી અભિષેક કરતું. પિયાનો, વાયોલિન વગેરે ઉપર તેનું અદ્ભુત પ્રભુત્વ હતું. મધુર જસરીના જેવા મીઠા નિનાદે તે ગાઈ શકતો. તેના કંઠમાંથી જાણે અશ્વત્થી ધારા રેસાતી સાદિત્યનો પણ તે એવો જ શોખીન હતો. વિના નેત્રે સાદિત્ય દારા એ નવરસરુચિર વિશ્વમા વિચરણ કરી શકતો.

અંધત્વને લઈને આવતાં અમુક અમુક નિર્ણયો બાદ કરીએ તો તે પૂરેપૂરી રીતે સુખી માણસ હતો.

દિવસનો મોટો ભાગ તે સાગરકિનારે આવેલા પોતાના રમણીય પ્રાસાદમાં ખતીત કરતો. અને ખારીએ બેસી સાગરના ભરતી અને ઝોટનું ચિરંતન સંગીતપાન કર્યા કરતો. ને સમુદ્રની ખારી સુવાસ માણતો. સહેરના ધોધાટ અને ગીરદી તેને ગૂંચળાવી નાખતાં. અહીં સાગરની શીતળ તરંગ-વીચિ-ઉપરથી આવતી અનિલ્લહરી તેના મનને ચેતનથી ભરી દેતી તેથી યુક્ત પંખીના જેટલો કલકસનિનાદ તેના આત્મા અહીં કરી બેઠો.

કેટલીવાર તે પાસેના કુંઘરાઓમાં જઈ બેસતો. પ્રકૃતિની નીરવતામા તેને પ્રથમ જ્ઞાતિ મળતી. પણ

પછી અપ્રમેય નીરવતાનો નિધિ તેને ગૂંજાવી દેતો. પ્રકૃતિની એકસતા, નીરવતા અને નિગૂઢતાની જ તેને ભીતિ લાગવા માંડતી. ને તેથી પોતાની પરિચારિકાઓને પોતાને પુનઃ સાગરતટે લઇ જવાનું એ ફરમાન કરતો. જલધિના પ્રચંડ ઘૂસવાટ, ખડકો સાથેની તેની અવિરામ યુદ્ધોપધ્ધા, સાગર જલલહરીઓની મોઢા ઉપર ઊડતી આછી ઝરમર ને તેની શીતળ હવા-આટલાથી પુનઃ તેને શાંતિ પ્રદાન થતી. ને ફરીવાર તેનું અંતઃકરણ પ્રસન્નતાથી નાચી ઊઠતું.

આમ ચોવીશ કલાક. તેની આ જ જાતની એક-ધારી ને અતિવિધ પ્રવૃત્તિ આજ રહેતી. ને જીવનનાં નીર વર્ષા કરતાં. પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રની આશ્વર્થકારક ધટનાઓને નજરોનજર નીરખવાની આશા તો હવે તેને કદાપિ હતી જ નહિ. અલગત એ માટે એણે પ્રયત્નો પૂરેપૂરા કર્યા હતા. પૈસા પાણીની જેમ વાપર્યા હતા. આંખના મોઢા મોઢા કોન્ટેરો, રેપેશિયાલિસ્ટો, વિદેશ જઈ આવેલા સુનાર્નાકિત પર્વતધારીઓ તેની આંખ તપાસી ગયા હતા. ને દિલગીરી સહિત 'કશું થઈ શકે એમ નથી. માથુ-સના હાથની વાત નથી.' એવા એવા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો સાથે પાછા ગયા હતા.

અમરનાથને પોતાને પથ્ય હવે આશા ન હતી. પથ્ય પોતાના પ્રિય સ્વજનોના ગ્રેમની ખાતર એ બધા પાસે આંખ તપાસાવા દેતો, અને જેટલું દુઃખ વેઠાય તેટલું વેઠતો. તે સમજતો કે ખોટી આશા રાખવી એ પથ્ય નિરાશાને આમંત્રણ આપવા જેવું છે, એ વિચાર છોડી દેવામાં જ શાંતિ અને સુખ છે !

આમ ચોવીશ વર્ષ પૂરા થયા. અને તેને થયી-સમું વર્ષ જેઠું.

એક વખત એ બેઠો હતો ત્યાં તેના મિત્ર પ્રફુલ્લચંદ્રે અચંત ઉત્સાહપૂર્વક તેને ખબર આપ્યા કે ઈટાલીથી આંખના એક ખાસ ડોક્ટર આપણા દેશમાં આવ્યા છે. અનેકાને તેણે નેત્રદાન આપ્યું છે. કેટલાય માણસોની દૃષ્ટિ તેમણે સંજીવિત કરી તેમને દેખતા કર્યા છે. નજીવામાં નજીવી નેત્રશ્લેષિમાંથી ગંભીરમાં

ગંભીર કેસ તેણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યા છે. લોકોમાં પથ્ય એમને વિષે પાર વિનાની વાતો થાય છે. એટલે તમે કહો તો આપણે પથ્ય પારખું કરી નેહએ, મારા મનમાં અમરને દેખતો બેવાની ખૂબ ઇચ્છા છે.

અમરનાથ શાંતચિત્તે આ બધી વાત સાંભળી રહ્યો. ત્યાં અંદરથી તેના મા, ભેન વગેરે આ વાત સાંભળી આવી પહોંચ્યા.

પ્રફુલ્લે વાત આગળ ગયાવી, 'એ ડોક્ટર મારા મિત્ર છે. કું અને તે સાથે અભ્યાસ કરતા. એ આદિથી અંત સુધી બધી વાત કરી છે.'

બધાના મોં આનંદથી મલક્યા.

'પથ્ય' પ્રફુલ્લે બધાને વધારે આવુર ખનાવતા કહ્યું, 'એ એક સરત મૂંઝે છે કે હું કેસ હાપમાં લઉં. મારા ઉપચાર થશે કંટું. પથ્ય ને એ જન્મથી જ અંધ હશે તો કલાત્મક સફળતાને એણે અવકાશ રહે...?'

'પથ્ય અમર તો બિચારો જન્મધિ છે.' માએ દુઃખપૂર્વક કહ્યું.

'ના' પ્રફુલ્લે કહ્યું 'મારો મિત્ર વળી એમ કહે છે કે સાવ જન્મથી જ અંધ હોય એવું બહુ વિરલ બને છે. તેણે જોકે અમરને બોધો નથી, પથ્ય એ ધારે છે કે અમરનાથ જન્મ્યા પછી એક બે કલાક તો દેખતો જ હશે, પાછળથી અંધત્વ આવ્યું હોવું જોઈએ.'

એ ધડી બધા શાંત બની ગયા. કોઈ અકલ્પ્ય આનંદ અને મુગ્ધતાની ઊર્મિ બધાના અંતરમાં સ્ફૂર ઊઠી.

'તો એને તાર કરી આજે ને આજે જ ખોશવા. અમરની આંખ સાજ થશે તો આપણે એને એ જે શી માગશે તે આપશું.' માએ ઉત્સાહથી કહ્યું.

અને ઈટાલિયન ડોક્ટરને તુરત તાર કરી બોલાવવામાં આવ્યો.

માતાએ અને બહેને અમરનાથને આ સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે હસતા હસતા કહ્યું, 'એમ બા, હવે

આ એક બાકી છે ! મારા મનમાં એમ કે હવે આ બાબતનો છેડો આવી ગયો હશે !'

પણ જ્યારે પદર દિવસ પછી ડોન્ટર આવી પહોંચ્યા, ત્યારે અમરનાથે પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને વિનય શીલતાથી પોતાની જાતને ડાક્ટરને સોંપી દીધી.

'હું ધારુ છું' ડોક્ટરે પ્રાથમિક તપાસ પછી કહ્યું, 'કે પૂરેપૂરો સજવ છે' અને પછી કહેતા કહેતા ડાક્ટર પોતાની ટેન્કીકસ બાંધામાં લપસી પડ્યા હોય એમ પ્રતીતિ થઈ ગયા તેની વાતચીતમાં 'Sclerotic coat', 'choroid canal of schlemm', 'Tarsal cartilage' ને એવા એવા બીજા અમરનાથને તેમ જ સામાન્ય માણસને ન સમજાતી એવા અસખ્ય શબ્દો વ્યાખ્યાન આપ્યા અમરનાથ શાંતિથી આ બધું સાંભળી રહ્યો તેને આમાં કશી ગમ પડી નહિ તેને માત્ર એક જાણવા મળ્યું કે પૂરી સફળતા વિશે તો ડાક્ટરને પોતાને પણ આત્મા શ્રદ્ધા નથી લાગતી

ત્યાં અચાનક ડોક્ટરે પૂછ્યું, 'માફ કરશો એક વાત પૂછું ?'

'જરૂર' અમરનાથે નમ્રતાથી કહ્યું

'તમારે વિષેની સત્ય જ દહીકત મને કહેશે

'એકસ' અમરનાથે દઢતાથી કહ્યું

'ત્યારે આ કેસ વિષેની સત્ય વિગત આપને જણાવું તો ધીરતાથી સહન કરી શકશો ને ?'

'જરૂર' અમરનાથે ફરીથી અણુનમ નિશ્ચયભરી મુદ્રાથી કહ્યું

'ત્યારે હું તમને કહું છું કે હું જરૂર તમારા તિમિરભરપૂર નેત્રોને ફરીથી જ્યોતિષી ઝગમગતા બનાવીશને તમને દેખતા કરીશ પણ કાલમ માટે જોઈ શકો એમ કડું પણ પછુ

ડોન્ટર જરા બોલતા અચકાયા

'એમ ?' અમરનાથે ઉત્સાહથી કહ્યું

'પણ હું તમારાથી કશી વાત છુપાવીશ નહિ પણ સજવ છે કે મારા ઉપચારને લોધે

તમારી આંખ સાજી થાય પણ એ કાલમ માટે કદાચ નહિ Only Temporary-અલ્પકાળ માટે દેહી મુદત માટે જ. અને ફરી ડાક્ટર પોતાની ડાક્ટરી પરિભાષામાં કમ્પેક બોલ્યા પછી કહ્યું, 'જરૂર જરૂર તમને આ બો પાછી મળશે તમે દેખતા થશો તમે નવી ડુનિયા-નૂનન નિશ્ચ-જોશો. પણ કદાચ થોડીવાર માટે-Purely Temporary-નોનો, તમે આ વસ્તુસ્થિતિ સહી શકશો ?'

ડોક્ટર જવાન મેળવવાની આશાએ અમરનાથની મુખમુદ્રા સામે જોઈ બેઠા

'એ જરા મુશ્કેલ છે' અમરનાથે કપિત રવરે કહ્યું 'અલ્પકાળ માટે જ ? પણ એ મ હું ખમી શકીશ'

'તમે બરાબર સમજાવો ?' ઇટાલિયન ડોક્ટરે ફરીથી કહ્યું 'અલ્પકાળ માટે જ તમે જોઈ શકશો એનો અર્થ' તો તમે સારી પેઠે સમજી શકો છો ને ? અત્યારે તમને નેત્રોની ખોટ પૂરેપૂરી નહિ વરતાય આંખનો ઉપયોગ કરવાની, વૈવિધ્યભર્યા વિશ્વના સૌન્દર્યનું દર્શન કરવાની દેખતા તક જ તમને સાપડી નથી પણ તમને એકાએક કરવામાં આવે, તમારી આંખ સાજી થાય, ને તમે અલ્પકાળ માટે આ ડુનિયા જુવો, થોડીક જ મિનિટમાં આ નવરંગી વિશ્વ પર તમારી આંખ ફરી વળે, અને ફરી પાછા તમે અંધ બની જાવ ફરી અસાધ્ય અધ્યાપાના ઝોળા છવાય ને ચિરમન અધકારની અર્ધામાં મગડી પડો

ડોક્ટર એકાએક મૂગા સ્વપ્ન ગયા

'હું જમે તે જોખમ ખેડવા અને સહન કરવા તૈયાર છું અમરનાથે વીરતાથી કહ્યું, માત્ર એમાં જો સફળતાને અવકાશ હોય તો

'સફળતા માટે બધી અવકાશ છે જો હું કહું એમ શબ્દેશબ્દ તમે કરો તો' ડોક્ટરે કહ્યું.

એ માટે તમે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખો

અને આમ વાત નક્કી થઈ ઇટાલિયન ડોક્ટરે ધરમાં જ પોતાનું નિવાસસ્થાન રાખ્યું, અને પોતાના ઉપચાર શરૂ કર્યા

ઉપચારની ક્રિયા નેટલી વેદનાજનક હતી તેટલી જ મંદ અને કંટાળા ભરેલી હતી. છ અઠવાડિયા સુધી અમરનાથને અંધારી એકાંત ઓરડીમાં પોતાની પીઠ ઉપર જ સૂઈ રહેવાની આજ્ઞા ચર્ધ હતી. તેની આંખે ખાસ્તર લગાડી પાટા બાંધવામાં આવ્યા. તેનાં ખોરાકમાં પણ કડક નિયમન અને ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. મહારાવતી એકલાતા, ‘શું થશે ?’ ની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા હલનચલનવિહોણી નિષ્ક્રિય દૃષ્ટિ. નિદ્રાવિહોણી રાત્રિઓ—આ બધું તેણે પ્રચર્ય હિંમત અને શાંતિથી સહન કર્યું; ન તો તેણે કંઈ ફરિયાદ કરી, ન તો કદી તેણે નાની સરખીયે ખૂબ પાડી, ન તો તેણે કદી ડોક્ટરના હાથ ઓલી ઉત્સુકતાની પૂછ્યું કે આ ફર ક્યાંનો ક્યારે અંત આવશે. એક આદર્શદર્દીની હાથથી તેણે બધું શૂંએ મોંએ સહન કર્યું.

છઠ્ઠા અઠવાડિયાનો છેલ્લો દિવસ ભિગ્યો.

આ દેવા નોકર ડોક્ટરના રૂમમાં ગયો. પણ રૂમમાં જતા જ એ આંખો બંધી ગયો. ડોક્ટર રૂમમાં ન હતા. આખા ઘરમાં સનસનાદી બાપી ગઈ. સૌએ પૂછ્યું: ડોક્ટર ક્યાં ગયા ? ડોક્ટરનું એક પથ્થુ અવશેષ રૂમમાં પડ્યું ન હતું. બેગ, બોક્સ, કોટ કંઈ ન મળે ! ડોક્ટરે આંખા ગયા હતા.

અમરનાથના મા અને બેનના મોઢા ઉપરથી લોહી જાડી ગયું. બંનેએ અવાક બની એકબીજાની સામે નેપા કર્યું. દુઃખ અને આશ્ચર્યના ભારથી કોઈ કશું બોલી શક્યું નહિ. પોતાના રવખો ને મનોરથોનો આલો જ અનંત અવાવનો હશે ?

ત્યાં તો ડોક્ટર સાહેબના રૂમમાંથી આ ચિઠ્ઠી મળી આવી છે કહેતો નોકર ઉપર આવ્યો. ને બાને ચિઠ્ઠી આપી.

પણ બિચારી વૃદ્ધ સ્ત્રીની આંખ આગળ વિશ્વ ફરતું હતું. છેવટે તેણે માંડમાંડ પોતાની લાગણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. ને ચિઠ્ઠી લીધી. ચિઠ્ઠી વાંચતાં એની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. તેથી તેણે તે ચિઠ્ઠી પોતાની દીકરીને આપી ને કહ્યું.

“વાંચ બેન.”

દીકરીએ તે પત્ર મોટેથી વાંચ્યો.

તેમાં ડોક્ટરે પ્રથમ તો શરમને લઇને માફી માગી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે દક્ષિણ અમેરિકાના એક લક્ષ્યાધિપતિએ પોતાને પચીસ હમ્બર ડોલર આપવાનું કહી પોતાના પુત્રની આંખના ઉપચાર માટે બોલાવ્યો છે. તેની આંખ એકદમ જવાની તૈયારીમાં છે. એટલે પોતાને જરૂર જ નોંધ્યો. ને આવી સારી રકમને હું કંઈ રીતે પાછી ડેલી શકું ? ઉપરાંત અમરનાથ મટે હવે ઝાઝું કશું કરવાનું રહેતું નથી. છેલ્લા ખાસ્તરનો ભુલો ચર્ધ જળ એટલે પાટા સલામતીપૂર્વક છાંટી લેવાના છે. ને જો અમરનાથને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાની લાગ્યમાં લખી હશે, તો જરૂર મળી ચૂકી હશે—એ પછી થોડોક સામાન્ય સૂચનાઓ હતી. ને છેવટે ખાસ ચેતવણી રૂપે લખ્યું હતું કે એ નોંધ શકશે તો ટૂંકી મુદત માટે જ, થોડા કલાક માટે જ.

આ સાંભળી મા-દીકરી બંનેનાં હૃદયમાં ફરી હિંમત અને ઉત્સાહ પ્રગટ્યા. ને આશાના અંકુરો ભિગ્યા, કે હજી અમરનાથ નોંધ શકશે ખરો. તેથી બંને સાથે અમરનાથના ખંડમાં ગયા. ને ખૂબ નંદતા અને મુદુતાથી દર્દીને જરાય આપાત ન લાગે એવી શેલીમાં ડોક્ટરના જતા રહેવાના સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે શાંતિથી પચારીમાં પડ્યા પડ્યા સાંભળ્યા કર્યું. પછી તેણે કહ્યું, ‘ત્યારે એ તો પૂરા દંભી નીકળ્યા. પંજુ ભ્યાં સુધી પૂરી વાતની ખબર ન પડે ત્યાં સુધી સાવ એનો કાંકરો ન ફાટી શકાય. થોડા દિવસ શહ જોઈએ.’

છેલ્લા દિવસો પૂરેપૂરી કસોટીના દિવસો હતા. ધીમે ધીમે ખાસ્તર ભિગી ગયું. એ પછી પાંચ દિવસો જવા દેવામાં આવ્યા. અમરનાથને લાગ્યું કે હવે પાટા પૂર્ણપણે કાઢી નાખવાનો સમય પાડી ગયો છે.

છેવટે અંધોની દુનિયામાં અવનવો ચમત્કાર કરતી પણ આવી પહોંચી. જે પણ તેને પ્રકાશ અને સૌન્દર્યની દુનિયાની બક્ષિસ આપવાની હતી.

ત્યારે એ અવસર આવ્યો ત્યારે તેને અંતરમાં

ખૂબ સંકોચ થયો. તેનો હાથ ક્રમથી. આંખ ઉપરના પાટા ઉપરથી હાથ જઈ પાછો આવ્યો. હાથ શાનો હતો ? સંકોચ કેમ ? હૃદય કેમ ખમણા વેગથી ધગકારા મારે છે ? પહેલવહેલા માનવીએકને જોવાની સોનેરી તક, અથવા તો દુર્લભિની વક્તાને લઈ કદાપિ નહિ જોવાની ખરાબ પળ-એ જોમાંથી એકેકે આપતનો આપાત એ કઈ રીતે સહન કરી શકશે ?

ઓંઓ તેનો આ મૂઠ સંકોચ જોઈ રહી.

‘ નહિ, કદાપિ નહિ. ’ તે બોલી જાયો. ‘ બા મારી હિંમત નથી માલતી. આ કરતા આનો પ્રયોગ ન કર્યો હોત તો સાડું હતું હું એ સ્થિતિમાં જ વધુ સુખી હોત. ને હજી થે પનિયામ ધન્ય આવે તો મારે અધારું જ રહેવાનું. હું કદી સુખી નહિ થકું. હે રામ ! ’ કહી તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

માતાએ પોતાનો પ્રેમાળ હાથ તેના મરતક ઉપર મૂક્યો. અમરનાથે તેને ઝાઝો ખચ્ચી બરી.

‘ બા, ’ અમરનાથે શાંત, ઉદારીન સ્વરે બોલવા માંડ્યું. ‘ તમે બધાએ મારી પાસે રંજમેરગી પંખીઓના કસકસ નિનાદોની વાનો કરી છે, રંજ બકાકર્મા પુષ્પો તરુરંદો અને હરિત ઉપવનોની વાત કરી છે, રંગો અને રેખાનાં વણનો ક્યાં છે, સુવર્ણરંગી ભારકર અને રોપમોહક ચંદ્રની આહવા-દક્ષતા વણવી છે. નાનાં નાનાં બાળકો, ઝીણાંઝીણાં તારકો! સ્વેતરંપાળા આદની, અંદ, સુર્પ, આકાશ... પણ બા... ’ કહેતા કહેતા એ ધૂન્યો ‘ કદાચ હું ’ એ સહન નહિ કરી શકું. પણ જો એ સહન કરવાનું જ હોય તો હું એ એકલો સહન કરીશ. ને ’ તે ય એક માણસને જાળે એમ... ’ ફરી દંઢ અવાજે એણે ચાલુ રાખ્યું, ‘ હું એકલો જ એ સહન કરીશ. ’

‘ એકલા ! ’ બધા એકીઅવાજે આશ્ચર્યથી બોલી જાયો.

‘ કેમ નહિ ? એકાંતમાં જ માણસ સારી રીતે પ્રાર્થના કરી શકે છે. એકલો હોય ત્યારે જ માણસ પૃથ્વિની વધારે નજીક હોય છે. હું એકલો જ રહીશ. ’

અમરનાથે બધા રડ્યા. અમરનાથને છાતીએ વળગી પડ્યા. પણ અમરનાથ તેના નિશ્વરમાં દંઢ રહ્યો. વિનતી, આજીજી, આસુ કથું તેને ચળારી શક્યું નહિ.

‘ હું તમારા પ્રિય મુખારવિન્દો જોવા જૈટકાં બળ અને તરપરતા ન કેળવી શકું, ત્યાંસુધી હું એકલો જ રહીશ. અને ત્યાંસુધી હું ન કહું ત્યાંસુધી તમારે કેઈએ પણ ત્યા ન આવવું. તમારે ત્યાંસુધી રાહ જોવી. ’

‘ પણ... ’ બા હૂસકું ખાતી બોલી.

‘ બા, ’ કઠોર સ્વરે અમરનાથે કહ્યું. ‘ તું તારી જ નજર આમળ અને શરમાવવા માગે છે ? હું રાકું પાકું, ચીસ લાપડે જાઉં, એ બધું તમારી આમળ કરારી અને નીચું જોવાવડું છું ? હું એકલો રહીને જ બધી ક્રિયા કરીશ. ’

અને અમરનાથને એકલો મૂંઝી સૌ પાછા ફર્યા. અમરનાથે અંદરથી દાર બધ કહ્યું.

‘ ચંદ રાખો, હું ન જોલાડું ત્યાંસુધી ઉતાવળા થઈ કોઈ ન આવતા. ’ આ એના ઉલ્લાસ શબ્દો હતા.

અને એરડામાં જઈ ધીમેધીમે અમરનાથે પાટા છોડવા માંડ્યા. તેની આંખોએ ધૂનતી હતી. છોડતી વખતે તેની આખોમા તીક્ષ્ણ શળ ભોંકાડું હોય એવી વેદના થતી હતી. તેથી નાના બાળકની જેમ તેનાથી ચિત્કોર થઈ જતો હતો.

છેવટે તેણે પાટા સાવ છોડી નાખી દૂર કપ્યો.

તેના મુખમાથી અપાનંતી ચિચિવારી તીક્ષ્ણ ગમ.

તે જોઈ શકતો હતો !

તેના આખના ડોળા, આસપાસ—આજુમાવુ એમ બધે આઝાવળા ફરી શકતા હતા તે જોઈ શકતો હતો તેને દેખાતું હતું. ન માન્યામાં આવે છતાં ખરેખરી હકીકત તે જોવા લાગ્યો.

પ્રથમ તેને ઝાંખું ધૂમ્મસ જેવું બધે જણાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે બધું સ્પષ્ટ થતું જતું હતું.

તેને ખીક લાગવા માંડી. દાર શોધી બહાર જવાની તેને પ્રત્યક્ષ થઇ, રાઠ પાડી બા ને બેનને એકદમ જોવાનો તેને ઉમળકો આવ્યો. પણ આસપાસની અનેક આશ્ચર્યભરી વસ્તુમાં દાર ક્યું-એ જ તેની કલ્પનામાં ન આવ્યું. તેના હૃદયના ધ્વજકારા વધી ગયા.

એ શાંત આસમાની દિવસ હતો, આકાશ ને દરિયો બંને સમાતરેળી બની એકત્વ ધારણ કરી રહ્યા હતા. સમુદ્ર ઉપર એક જહાજ પસાર થતું હતું. અમરનાથ આશ્ચર્યથી એ જોઇ રહ્યો. શું હશે? બિંહગીમાં પહેલવહેલું તેણે આ દશ્ય જોયું.

ખીજ તરફ આકાશમાં કાળા ધાખા જેવું કંઈક ઊડતું તેણે જોયું, એ કદાચ પક્ષી હોય એમ તેણે કલ્પના કરી. પણ પેલું સમુદ્રના બળે ઉપર આસાનીથી સરકતું બધું છે એ શું? વહાણ વિષે માત્ર તેને પુસ્તકિયું જ્ઞાન હતું.

ધીમેધીમે એની ભીતિ ઓછી થતી ગઈ. હવે તેને પોતાના સ્વજનોને તુરત જોલાવવાની પણ શક્તિ ન થઇ. પ્રકૃતિના વૈભવનું દર્શન કરવામાં એ મગ્ન બની ગયો.

ન્યૂનપેરનું ઊડતું પાનિયું દર તેની નજરે પડ્યું. એ શું? માણસ હશે? એને નવાઈ થઈ. મોઝા-ઓનો અવાજ એને કાને પડ્યો. સમુદ્રની તો તેને આપમેળે અખર પડી ગઈ. આ સમુદ્ર? આનો અપાધ! સમુદ્રની મહનના અને વિરાટતાથી તે ચકિત બની ગયો.

આમ એક કલાક પસાર થઇ ગયો. આ તરફ તેના મા, બહેન વગેરેની આતુરતા ખૂબ વધી પડી હતી. તેઓ બધાએ દાર પાસે આવી ઉત્સાહથી બારણું ખખડાવ્યું.

અમરનાથે અવાજ સાંભળ્યો. 'હજ નહિ' તેણે કહ્યું. 'હું જોઇ શકું છું. હું ખરોબર છું.' મા ચાલી ગઈ, એનાં પગલાં શમી જતાં અમર-

નાથે સાંભળ્યા.

એ ફરી ઊભો થયો. ને સોફા ઉપર પડ્યો. તેને વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે તેને નવી જ ભતનો ભય ઉપરિચિત થયો. તે તેના મનની સમતોલતા ડગી જવાનો. જો એ ડગી તો પક્ષી થઇ રહ્યું; શારીરિક અધતા કરતા પણ આ માનસિક અધતા વધુ ભયંકર ને બસલ છે.

ફરી દારે ખખડાટ થયો. ફરી એણે એ જ શબ્દો કહ્યા, 'હમણા નહિ.'

ક્યાંય સુધી તેણે માતાને-પોતાના નામના પોકારો કરી કરી પોતાને સાદ પાડતી-સાંભળી. અવાજ દીન અને કુરુણ બનતો જતો હતો. પણ, તેને થયું કે હજી પોતાની માતાને જોવાનો સમય પાક્યો નથી. પોતાની માતાને પહેલવહેલી જોવાનો આનંદ ને આધાત સહત્ત કરી શકે એટલી તત્પરતા હજી પોતાનામાં નથી આવી એમ તેને લાગ્યું.

ફરી તેણે આકાશ અને સમુદ્ર ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકી. બે કલાક બપોતીત થયા.

ફરી એ વાર માતાએ દાર ખખડાવ્યું. ને તેણે એ જ જવાબ વાળ્યો.

છેલ્લીવાર પણ એણે જોકપૂર્વક એ જ જવાબ વાળ્યો, ને રિમત કયું.

પણ એ રિમતનો આનંદ ઝાંઝો ન ટક્યો. આ શું?

તેણે આંખો ઓળી. હજી આંખો ખજતી હતી ને દુખતી હતી. શું ધીમેધીમે અધત્વ પાછું ફરતું હતું? ધીમે ધીમે દૃષ્ટિના દોષક ઓલવવા લાગ્યા? તેણે આંખ કિંદાકર્મીય કરી. સમુદ્ર અને આકાશના રંગો બન્ને ઘેરા ઘેરા બનતા જતા હતા! વસ્તુના આકારો અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળા બનતા જતા હતા, એમાં શંકા ન હતી.

પહેલાં સામેની રેતી અને વૃક્ષોનાં આકારો ને રંગો એ ખરોબર જોઇ શકતો હતો, અત્યારે એના રંગ ને આકારમાંથી કોઈ પરખાતું ન હતું.

થેડીવાર પહેલાં સમુદતરગોનો આરોહ-અવરોહ તે નિરખતો હતો. હવે—

તે ભ્રમિતચિત્તની જેમ અસહાયપણે નીચે ઝેરી ગયો. બીંત ઉપરના ચિત્રો, ફર્નિચર, જાજમ-ખંડુ ધીમે ધીમે ઝાંખું ઝાંખું થતું જતું હતું.

અને તરત તેને ઈશ્વરિયન ડોક્ટરની ચેતવણીના શબ્દો યાદ આવ્યા, કે તે જોઈ શકશે પણ દેકે વખત માટે. 'Perhaps for a few hours, Perhaps for only a few minutes.'

દૃષ્ટિપ્રાપ્તિના આનંદમાં આ વાત એ ભૂલી ગયો હતો. હવે એ ભયંકર સંજ્ઞા તેની સામે ડાટ્યું ફેડીને ઊભું હતું. પુનઃ તેને હવે અંધારા ખંડમાં જવાનું હતું. કોઈ અમેલ ખીલ્યાં તેને હવે ધોકલાઈ જવાનું! દુનિયાની માત્ર ધડીભરની અમક, ને પુનઃ તેનો અંત, દુનિયાની નવીનતાનું સંક્ષિપ્ત દર્શન અને ફરી આચર-ણાત નિર્દય અંધારું!

આમ વિચારતાં વિચારતાં વ તેનાં નેત્રોની દીપ્તિ એકદમ ઓછી થતી જતી હતી.

તેણે રાડ નાખી. ઊભો થયો. તે દાર તરફ ફાફાં મારતો આગળ વધ્યો. ને દાર ઉધારી એકદમ બહાર આવ્યો. તેની વેદના ભરેલી મીસે ખડેખંડની શાંતિનો ભંગ કર્યો, ને મૂર્છા ખાઈ તે ભોય પર ઢળી ગયો.

x x x

જ્યારે તે પુનઃ જ્ઞાનમાં આવ્યો, ત્યારે તેને પોતાનો નવો જન્મ થયો હોય એમ લાગ્યું. કારણ અત્યારે તે ફરીથી જોઈ શકતો હતો. શાન, મુકુ, સોનેરી તેજ હવાને ચેતનથી ભરી રહ્યું હતું. તેની માતા પાસે જ બેઠી હતી.

‘તું મને જોઈ શકે છે, પ્રિય મિત્ર’ માતાએ પૂછ્યું.

‘હા, હું ચત્તુ પામ્યો છું, ને તને જોઈ શકું છું.’

‘ના બાઈ એ તારો ભ્રમ છે, તું જીવે છે.’ કહી માએ તેને બચી ભરી.

‘બા, મને યાદ છે. મેં જોયું, જાણ્યું ને ફરી અંધત્વ આવ્યું.’

‘ના,’ માએ કહ્યું. ‘તું હવે કાયમ જોઈ શકીશ’ પાછળ ઊભેલા પ્રકુલ્યે કહ્યું.

‘હા,’ માએ અનુમોદન આપ્યું. ‘તું હવે કાયમ જોઈ શકીશ. તેં જે અનુભવ્યું તે અંધત્વ ન હતું, એ હું તને કેમ સમજાવું? તેનું કારણ રાત પડતી હતી એ કહું. રાત પડે ત્યારે એ રીતે જ ધીમે ધીમે પ્રકાશ ઝોઝો થઈ જાય. દિવસ આવ્યો જાય ને રાત પડે એનું નામ જ અંધારું.’

પણ આ પૂરેપૂરી રીતે સમજતાં તેને કેટલેય દિવસો લાગ્યા. x

x સૂચિત.

મેધાણીના છેલ્લો વાર્તાસંગ્રહ

આ પંદર નવી વાર્તાઓના લેખક માટીનાં માનવીઓ વચ્ચે અથડાયા છે, અને જીવતાં-મરતાં માનવ હૃદયોના સારા-નબળા ધબકારા, મનોઆપાર, આવેશ, વિચાર, વિકાર ઇત્યાદિની પોતે નિહાળેલી બહુરંગી લીલાતુ એમણે મુરેખ આલેખન કર્યું છે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રવિ. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪થી ચાલુ)

એમણે પોતે કેટલીક નોંધ કરેલી છે. મેં મારી ખાનગી ચોપડીમાં—મારા મનનું ચિત્ર આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય ત્યાં એમણે, એ મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું કંઈક નિવેદન લખી નાખ્યું હોય । ખીજો દિવસે હું એનો પ્રત્યુત્તર લખું. એમ અમારો પ્રશ્ન માનસવ્યાપાર—શોડા વખત ચાલેલા હોતો ! એ પછી યોગની ઉપાસનાની સોધાન પરંપરાના ઉત્સુક પશિક હતા. અને ખૂબ સંસ્મરથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ શરીર ક્ષત્રિયનું હતું—એટલે ધણી વખત મનને તેજસ્વિતાનો રંગ લાગી જતો. છતાં એ પોતાની રીતે આગળ વધવા માટેના એક સાચા ઉપાસક હતા.

એમને આ મારા ઉપર શોડાધણે અનુરાગ હતો—એ પણ ઉપકારક નીવડ્યો.

આ પ્રમાણે જાણે વિષિ શોડા અઠોડા મેળવી રહી હતી. એમાં એક તૃતીયા અઠોડા અત્યંત વિચિત્ર રીતે એણે મેળવ્યો એમ કહી શકાય.

એક શુદ્ધ એ વખતે ત્યાં આવ્યા. એ મૂળે તો બાફિકામાં વ્યાપાર અર્થે વસેલા. દેશમાં આવ્યા પારે આંહી શાંતિ માટે આવેલા. આવા તમામ મરચૂરણ પરચૂરણ મહેમાનો-ચોથા નંજરના ઓરડામાં માવતા. ત્યાં ચતુરસાઈ પણ ખરા. હું પણ ત્યાં. આ ઠંડક પણ ત્યાં. ખીજું કંઈ આવે તો એ પણ ના. એટલે અમારા એ સાર્વજનિક ઓરડો એક રીતે માખી દિવસ ગાજતો હોય. હું તો મારે રાતે લખવું ત્યારે ધણુખરું ડેહીએ—ફાનસ પાસે જતો. વદાન લાઇ એકા હોંકારા મારે—ને હું એકા લખું લેસન કરું.

આ શુદ્ધ એ આવ્યા એમને યોગનો ધણુ ૧૫ હતો. પણ આ તમામ ક્રિયાએ એવી છે કે ।માં મોટા મોટા નરપુંગવોની પણ ધીરજ ખૂટી ૧૫. મનને શરીર ઉપર કાબૂ એટલે શું—એનો પાલ તો ધણુખરું. માનવને મોટી ઉમ્મર સુધી પાતો જ નથી. ધણોને તો એ વાતની કાંઈ ગતા-

ગમ જ હોતી નથી. એમને માટે તો શરીર ને મન એવા કોઈ બુદ્ધ પદાર્થો છે એવી સમજણનું જ દેવાનું હોય છે । થોડીવણી મન વિષેની વાતો સમજનારા બહારનો જે થોડો વિવેક તેઓ રાખી શકે છે, સમાજ સાથેના વર્તનમાં, એમાં જ મનના વિકાસની સમાપ્તિ જુએ છે. પોતાનું મન—એ નામનો એક અદ્ભુત પદાર્થ, પોતાની પાસે છે, ને એમાં કાંઈક અચિંત્ય એવી શક્તિ વસી રહી છે. એ વસ્તુનો જે માણસને થોડાધણે પણ ખ્યાલ આવી શકે છે—એને એ વિષેનું કોઈ માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ હોવું નથી. એટલે જને છે એવું કે આ અદ્ભુત પદાર્થને સૌ રખડાવ્યા કરે છે—અને તેથી એ સૌને રખડાવ્યા કરે છે ।

આ શુદ્ધ જે આવ્યા—એમણે મારી પાસે યોગ-સાધનની ને સાધનાની વાત શરૂ કરી. અમે બરાબર ખ્યાનપૂર્વક એસવા પણ માંડ્યા. પણ પેલું ગીતાછમાં કહ્યું નથી—કે વિષયો છોડવાથી વિષયો છૂટે તો પણ એમનો રસ ન છૂટે—એ વાતની પ્રતીતિ હવે આવવા માંડી ।

અમે યોગાસનની અદ્ભુત વાતો કરતા કરતા ધીમે ધીમે અમને પોતાને પણ ખજર ન પડે તેમ, ખેચરી મુદ્રામાં જઈ પડ્યા । જેમ કૃષ્ણ અને એપીના લાવમાં, શૂંગારની શક્યતા અનધિકારીને માટે પ્રલોભન રૂપ થઇ પડે છે, તેમ યોગની આ મુદ્રાઓમાં ખેચરી મુદ્રાની વાત—શૂંગારને પોપી શકે છે. કારણ કે એ મુદ્રા સિદ્ધ કરનાર જોગી, જાણે કે, સ્ત્રીની શક્તિને પણ પોતે ખેંચી લેતા હોય એવી વાત છે. અમારે તો આ બધી વાતો હતી—પણ એ વાતોથી ચલિત થયેલા મનને પછી—યોગાસન ઉપર એસારવામાં ધણી વિકળતા અનુભવી પડે તેમ હતું ! આ લાઈની યોગની આ વાતોએ સતેસો શૂંગારરસ જાગ્રત કર્યો. તે બરાબર એ જ વખતે એક બીજી ઘટના એવી બની કે એણે તો માણસજાતની મોટામાં મોટી લાગણી, પ્રેમ—એની એક મોહકસુદ્ધિ જ આખી ખડી કરી દીધી !

આસો માસ ભેસે છે, ત્યારે કા તો નાન-પણમાં દિવાળીની બહુ ઉત્સુકતાથી વાટ જોતાં, તેથી કે કેમ ? પણ જાણે એમ જ લાગે છે કે જેની રાત્રી જોતાં હતાં તે મહિનો છેવટે આવી પહોંચ્યો છે ! આસોમાં આપણું વર્ષ પૂરું થાય છે, એટલે જાણે એ ધરડા વર્ષની સાથે આપણે પણ મુક્તિનો-જીટકો-રાત્રી-દમ ખેંચીએ છીએ. આપણું અમદાવાદ તો વેપારી શહેર રહ્યું, એટલે આસોમાં બધા દિસાજ, કિતામ, હેલ્થદેશ ચૂકતે થાય છે. પણ અનેક પાસા-વાળા કોઈ રત્નની માફક આપણું લોક-જીવનને પણ કેટલી બાબતો છે ! વેપારી અમદાવાદ : અને તે જ અમદાવાદમાં કેટલેટલાં સગીત, નૃત્ય અને ચિત્રનાં કળાકેન્દ્રો, રંગ અને ફકમડો ! આસો માસને જર-માને તાલે, નૃત્યને વધુર ઝંકાર અને નાટકોની ઝમકે આપણું શહેર કેવું બાજુ જોડે છે !

આસો મહિનો શરૂ જ કેવા સુંદર દિવસથી થાય છે. નવરાત્રિનું પહેલું નોતરું ભેસે ને આસો માસ ભેસી જાય છે. ગામડે ને શહેરમાં, ઠેર ઠેર મરના ગવાય છે. ઓએનો આ માસ માનીતો મહિનો. પોતાનાં ધર લીંપીયુંથી, વાળીઝાડી, ઝાજલીઓ ઉપર ચોકવેલા નાના મોટાં તમામ વાસણો માંજ ને ચક્રચક્ર કરી, ઓએ પોતાના દેવાનો દર્શ પ્રદર્શિત કરે છે.

ચોમાસામાં વાવેલું અનાજ, બેસતા આસોમાં લણી લઈ, ખેડૂનો 'દાસ' કરે છે; જાર માસનો દિસાજ પનાવી વેપારી નચિત્ત અને છે; નિશાળોમાં રમ પડતાં બાળકમણ અને તેથી પણ વધુ તો એમને બાણવતો શિશુકન્દન ધૂસરીમાંથી છૂટેલા ધાણીના બળદ જેવા આનંદ અનુભવે છે; કારખાનાંઓમાં દિવાળીના તહેવારોની ગળ, દિવાળીની મળનારી સુખડી

વજેરની આશામાં કામદારવર્ગ ખુશાય બને છે. આપણા નિર્ધન, નિરુત્સાહી અને કુઃખિયારા દેશમાં આસો મહિનો ખરેખર આશીર્વાદસ્રોત છે. વસંતઋતુમાં જેમ નાનામાં નાના હોડથી માડી તે સૌથી પુરાતન વૃક્ષ સુધીની તમામ વનસ્પતિ નવપલ્લવિન થાય છે, તેમ જ શરદુત્સવ અને દીપોત્સવમાં આ બાલવૃદ્ધ-માનવોદર્શનિવત થાય છે.

આ માસે આકાશ પણ કેવું સાચા 'આરમાની' રંગનું જણાય છે ! ચોમાસાનાં જળભર્માં વાદળો વિદાય થયાં છે, અને તેની જગાએ સફેદ રેના કે બરફનાં દમલા જેવાં વાદળોથી લામ વિરાજે છે વળી ચોમાસાના ચાર માસ વાદળોના પડદા પાછળથી કવચિત જ ડોકાપમાન-યતો ચન્દ્રમાં પણ શરદો ઉત્સવ જન્મવા જાણે વધારે ચાંદની રેડે છે-આસોના ચાંદરણો મહિમા ગાતાં કવિજનો તો ચાકતા જ નથી

અન્ત અને આદિ, આદિ અને અન્ત એક બીજામાં એવાં જોતપોત હોય છે કે જપારે, આપણે અન્ત આબો સમજીએ છીએ, ત્યારે તો આદિનો આગલ ચર્ચ થયો હોય છે ! આસો માસે પણ તેમ જ બને છે. દિવાળીને દિવસે અમાસની ગત્રે વર્ષનો અન્ત આવે છે, પણ અમાસની રાત પૂરી થતા પહેલાં તો જાણે પડવાનું વહાણું વાય છે. અને એ રીતે જ્યુન વર્ષ આચમતામાં તો નવાની ઉદય ચર્ચ જાય છે.

બેસને વર્ષે સમરસ વેચતા શિશુઓ પણ એ જ રીતે નિરાધીનલોકોને જગાડી નવા વર્ષના શુભ કરાવે છે.

અમાસની ગત્રે-પડવાને વહાણે સમ રસ ! સમરસ !

આંસુઓથી ભીંજાયેલાં ગ્રામ-ગીત

લે. અક્ષયચન્દ્ર શર્મા

અનુ. નિષાદચન્દ્ર

કુંગર ઉપર, મારુજી, ધર કરુંજી,
કાંઈ બાદશરો કરરું (ઓ જીઓ) કિવાડ,
મિજલીરે પલકે દેખું, ભારેયવનિ આવતાજી.”

હે પ્રિતમ ! એકાદ કુંગર પર હું ધર બનાવીશ. એના વાદળના કમાડ હશે અને હે પ્રિતમ ! વીજળીને અજવાળે હું તને ફરીથી આવંતો દેખીશ.

આવા ગ્રામ-ગીતોની મધુરતા અને સુદરતા કોને ન યોજાવે ? ઉદ્ઘાસ અને આંસુઓનાં બસ ઝરણાંઓ જ ઊભરાય છે. રસ-પ્રવાહમુક્ત વેગથી વહે છે. આ ગ્રામ-ગીતો જ્યારે કાંઈ વિરહિણી બાળાનાં આંસુઓમાં પલળાને, ખેતરના બળામાં, તારાજડિત રાત્રિમાં, આવશ્ય બાદરવાની અંધારી રજનીમાં અથવા વસન્તના ઉન્માદક સૌંદર્યમાં ગુંજી જાય છે. ત્યારે થાય છે કે આ સૂકી ધરતી આ આંસુઓને લીધે જ આટલી સરસ છે.

આ આંસુઓ સાહિત્યમાં મોતી પેટે જાળમગી જાય છે. હૃદયની તીવ્ર વેદના, જોડી અનુશ્રુતિ અને મહેજ અભિવ્યક્તિને અંગે આ ગીતો અમર થઈ જાય છે. આજે પણ આ ગીતોની મધુરતા જ ગ્રામવાસીઓનાં શ્રમથી જન્મિત અનેલા જીવનમાં રંગ પૂરે છે.

જુઓ, આ નવવધૂ હૃદયમાં કેટલી મધુર અભિલાષાઓ લખને સાસરે આવી છે ! પોતાના પ્રિયતમને એ શીઠાશભરે સ્વરે કહી રહી છે :

કક થંભિયો, ઢોલા મહલ મિથુન;
આરું દિસામે રાખો ગોખડા, જી મારા રાજ !
ગોખે ગોખે દીવલો સંજોય, રાજન્દા ઢોલા;
દિયે રે ચાનચિયે ઢાલું ઢોલિયો, જી મારા રાજ.
આદલ વરણી સેજ મિછાવ, રાજન્દા ઢોલા.

હે પ્રિતમ ! એક અભિલાષાળો કાઈ જાણે મહેલ ચળાવે, એની ચારે દિશામાં ઝરખા મંડાવે, હું ગોખે ગોખે દીપ જલાવીશ અને એ દીપના પ્રકાશમાં ઢોલિયે ઢાળીને ઉપર આસમાની સેજ મિછાવીશ.

પરંતુ એની એ અભિલાષા પૂરી નથી થતી. એના પ્રિયતમને દૂર દૂર નોકરી માટે નિમંત્રણ મળે છે. ત્રિયોગની આ દુરુણ વેળાએ એ તરુણી મુંઝી જીભ રહીને ફક્ત પોતાના આંસુઓની ઝડી ખાંધી દે છે. અને કહે છે

આંસુ તો જલનાથ કાપર મોર બધું, જી મારા રાજ !

કાપર મોરની પેટે મારાં આંસુ જલનાથ છે, હે પ્રિતમ, તમે રાકાઈ જાઓ !

પરદેશ જતા પતિની સાથે અપાઠમાં રહીને એ આસપાસનાં વૃક્ષોનાં ફળ આપીને કહે છે,

બાથ ચાહ્યા છે, ભંવરજી પીપહીજી
હાંજી, ઢોલા, હો મંછ ઘેર-ધુમેર
મિંકણી મત ચાલ્યા ચાકરીજી.

હે પ્રિતમ ! આ પ્રેમરૂપી પીપર તમે જ વાવી હતી. આજે એ ફાલીફૂલી છે. એની ધાટી શાખાઓ આજે ચારે બાજુ ફેલાયી છે. આ નસુ તો આવી શીતળ છાયામાં ભેસીને વિશ્રામ કરવા માટે છે. આવા મધુર સમયે તમે ક્યાં ચાહ્યા પ્રિતમ ?

એ તરુણી પીપર દ્વારા પોતાના યૌવન તરફ સંકેત કરે છે. પરંતુ એના પતિ લાચાર છે. તેને છોડીને દૂર પરદેશમાં એને જવાનું જ છે. હવે એ યુવતી કરુણ સ્વરે કહે છે—કહેતી વેળા જાણે એની સમક્ષ છુલ્ખાની કાળી છાયા ન દેખાતી હોય !—

“જેખન સદા ના, ભંવરજી, ઘિર રહેજી
હાંજી, ઢોલા, હવતી ફિરતી છાંય,
પુલરા વાચોમ મોતી નીપલે જી.”

પ્રિયતમ ! આ જોખન હંમેશાં ટકવાનું નથી ! વાદળની ચંચળ છાયાની પેટે આ જુવાની પણ ચાલો જવાની છે. સમયસર વરસવાથીજ છિપલોમાં મોતી પાકે છે !

પરંતુ આ બધી વિનવણી બ્યર્થ ગઈ. પાસે જોએલી સખી પણ એના પ્રિયતમની સિદ્ધારીશ કરવા લાગી.

“સોનારે સરીખી થયું પીવરી છ
રૂપા રે સરીખી યારી થયું ઉગરી છ
પરભાતે સિંધાળ્યો, આજ રેયોની રાત.”

તમારી સ્ત્રી સોના જેવી સુંદર અને આદી જેવી
ભીજળી છે. રાત્રે ક્યાં જાગો છો ? રાત તો શેઠાઓ.
સવારે જાગો.

પરંતુ પ્રિતમને જ્યારે માન્યું જ નહિ ત્યારે તે બોલી,
“બરજ ચઢો ન આભાકી બીજલી,
બરજ ચઢો ના બાળાં માવડી કાવડી છ રાજ,
બરજ ચઢો ના પડેસિનકો કોવડો છ.”

હે પ્રિતમ ! જો તમારે જાનું જ હોય તો પછી
જાઓ, પણ જરા વાણમાં ચમકતી વાજળીને અને
બાળમાં ટકુકતી કાવડને મનાઈ કરતા જાઓ ! સૂરી
રાતમાં જ્યારે પડેસણના સૂંઘારે-મદિના કોવડને
ઝમઝમને એઈસ તો નહિ સ્પર્શ કરે. તેને તો મનાઈ
કરતા જાઓ ! પ્રિયતમ જવાબ આપે છે કે “એ
તો એનો સ્વભાવ છે. હું એને શી રીતે મનાઈ
કરું ?” ત્યારે એ યુવકે ચર્ચને કહે છે કે

“બિસેકા પિયાલો યારી પચને દે ચઢો.”

મને તો વિષને ખાલો જ દેવા જાઓ, પછી
સુખેથી તમે સિંધાવો.

પરંતુ એનો પ્રિતમ ન શેઠાઓ તે ન જ શેઠાઓ.
તે પ્રેમ-ભરી પાલવને છોડાવોને સામે તૈયાર બેઠેલ
ધોળા દરક આમળ વખેલો.

“ચંચલ સામે ચાલિયો, ચંચલ છોર છુડાય.
જમ પગ મેલ્યો દેલી પાકડે

કગડમ બરીયા છે મેલ્યું.
આંસુ તો પૂંછ્યા દેલો પેચ સું છ,
લીની છે દિવડે લગાય.”

જ્યારે પ્રિતમે ધોડાની પેચડીમાં પગ ચૂક્યો ત્યારે
તેની આંખો આસુથી છલકાઈ ગઈ. કગડમ કરતાં
ડીપાં પડવા માડયા. પ્રિતમે પોતાની પાધડીના છેદથી
તેના આંસુ લૂછ્યા અને એને દૈશ સરખી આંખોને
ધીરજ આપી.

એનો પ્રિતમ તો ધોડા પર બેસીને માવી નીકળ્યો.
એ બિયારી બોલી બોલી કહેલ લાગી.

“નાચછ. ઘડી દોલ ધુકલા દામ, રે
બેરી, ધૂંધડી હાથા કહે, એ નાચછ,
તાબડિયો પાપી પડે.”

હે પ્રિતમ ! ઘડી-બે-ઘડી તો ધોડાને શેઠા !
જેતા નથી કેવો આક્રેશ તરફ છે ? આંખો તો ધુમ-
ટાની હાવાથી તપને તરફમાં શાંતિ આપું.
પરંતુ એનો પ્રિતમ શેઠાતો નથી.

એ તો એકલી હાલસી બેસી રહે છે. એને તો
બધે એકલું એકલું જ લાગે છે.

‘મદારી આંખડિયું સતો યૂં પડયો છ
કોઈ પાણી ભિના એ તાલાય’

મારું આંખડું આજ સુડું પડ્યું છે—જલ્દી
પાણી વિનાનું લગાવ ! પોતાના પ્રિતમના વિશેષમાં
એ માછલીની જેમ તરકડે છે. એટલામાં કાળી કાળી
વાણીઓ આકાશમાં પથરાઈ જાય છે. પ્રિયતમની
મધુર સ્મૃતિ એને અધીર અને વિહ્વળ બનાવે છે. તે
પોતાના પ્રિતમને સંબોધીને કહી બેઠે છે—

‘સાવન તો લાગ્યો પિયા, ભાદરો છ
કોઈ બરસણ લાગ્યો, બરસણ લાગ્યો છ મેઢ,
અળ પર આભ્યા ગેરરીશ ખાસમાછ રાજ.’

—હે પ્રિતમ ! આવજુ-ભાદરો તો આવી પહોં
મયા. વર્ષો પછી શરૂ થઈ ગઈ. હવે તો આ પ્રાણ-
ખાગ, બરે આવેલો !

દેવલોકમાં ગાપીઓ પણ ‘બરૂ મે બદરવા
લિપરસન, આવે’ કહીને કૂચને બોલાવી રહી હશે.
પોતે પણ પ્રિતમને કોઈ પણ રીતે બોલાવવા ઇચ્છે
છે. ‘ધરના કામકાજના બદાને પણ એકવાર આવે
તો રીક એમ એને થાય છે—

‘હાપર પુરાના પિયા પડ ગયા રે
કોઈ ટપકણ લાગ્યો, ટપકણ લાગ્યો જ જુલ્યું.’
હે પ્રિતમ ! ધરનું હાપડું મે જાનું ધમ મળું છે.

એની અંદરથી પાણીનાં દીપાં ટપ ટપ કરતાં નીચે પડે છે.

આમ કહીને એ પોતાની હળતી જીવાનીનું ધ્યન કરે છે. તે પોતાના પ્રિતમને 'ચોખ્ખું' કહી દેવા માગે છે જોખન વારે વારે નથી આવતું.

'ઉજડ ખેડા ફિર બસે મારુછ, નિરધનિયા ધન હોમ ગયોડા જોખન ફિર નહિ આવકે, અળ ધર આવોની અંધેરે ધરકા મ્યાનજાણ.'

હે પ્રિતમ ! ઉજડ થયેલું આમ ફરી વાર શ્રીમંત થઈ શકે છે પરંતુ હે પ્રિતમ ! આજુ ગયેલું યોવન ફરી પાછું નથી આવતું. એ માટે હે મારા અન્ધારા ધરના પ્રકાશ, તમે પાછા ફરો.

એના પ્રિતમ તો દૂર દૂર છે. પોતે તો ફક્ત આ ધર જોયું છે અને જોઈ છે વાંકીચૂંકી નાગજી જેવી જતી કેટીને. સામે વિરહનો અગ્નિ સાગર પડ્યો છે. નિરાશ થઈને તે પોતાની લાચારી ગાળને સંતોષ માને છે—

'કુરો તો હુવે તો ઢોલા, ડાક હુંછ,

જોઈ સમદર ડાક્યો, સમદર ડાક્યો ના જાય.'

હે પ્રિતમ ! તું તો બહુ જ દૂર છે. ફૂવાને તો હજીયે ટપીજવાય પણ સાગરને તો હું થી રીતે ઝોળાંગી શકું ?

'દાખર હુવે તો પિયા રાખ હુંછ

ઢોલા, જોખન રાખ્યો ના જાય.'

નાતું બચ્ચું તોફાને ચડે તો તો એને શાંત કરી શકું. હે પ્રિતમ, પરંતુ આ જોખનને તો હું કેમ શાંત કરી શકું ?

એ વિરહિણી રાતની રાત તારા ગયુવામાં જ પસાર કરે છે. મિલનની સેંકડો સ્મૃતિઓ એની ધીરજની પાળ તોડી નાખે છે.

'બિન્હાં વિલમ્બી પિયા, વેલડીછ.'

જેતા નથી, હે પ્રિતમ ! વેલો પણ વૃક્ષ પર વિંટ-જાઈ વળી છે.

'તારા તો જાઈ, પિયા રાતડીછ

ઢોલા, કુલકાં જાઈ, કુલકાં જાઈ છ સેજ

અળ ધર આ જા, મોરીરા, પાલમા હો છ.'

તારાથી જનાયેલ સુંદર રાત છે, હે પ્રિતમ ! અવામાં મેં ફૂલ પાથરી રાખ્યા છે, હું તારી પ્રતીક્ષા કરું છું, હવે તો પાછા ફરો, પ્રિતમ. આવો—' જોખન જાઈ ધણું બધી, તારા જાઈ રાત'—જેવો સુયોગ ફરી ક્યારે સાંપડશે ?

ગડગડાટ કરતાં વાદળને જોઈને એને થાય છે કે 'શું મારા પ્રિતમ રહેતા હશે ત્યાં વર્ષા નહિ હોય ? પપીહો ત્યાં 'પિયુ' 'પિયુ' નહિ રટતો હોય ? ને ત્યાં વર્ષા હોય, પપીહો 'પિયુ' 'પિયુ' ખોલતો હોય તો મારા પ્રિતમ કેમ પાછા ન આવે ?' તે પપી-હાને વિનંતિ કરે છે—

'સાવજી આવો, સાવખાણ, વેલાં સુર રહી વાઢ, આતક સુર રહી મેધ ને, પિવન સુર રહી નાર પપૈયા તું ખોલ રે, જિત મ્હારે આશીને બંધરો સુકમામ.'

હે પપૈહા ! આવજી તો આવી ચે ગ્યો. આ લતાઓ વૃક્ષને માટે ખૂંચે છે, આતક વાદળને માટે તલસે છે, વિયોગી સ્ત્રી પોતાના પ્રિતમ માટે તડપે છે. મારો પ્રિતમ ત્યાં હોય ત્યાં જઈને તું 'પિયુ, પિયુ' ખોલ પપૈહા !

એની સખીઓ એને પૂછે છે :

'ચે. તને પૂછું, એ સખી, મારા કિસવિધ ખુલાણ કેમ, નેણ રે, ટપકા પડે, મારા કિસાવધ બિરખા છ જોસ ?'

પ્રિય સખી ! તારા વાળ આને કેમ વણઝોળા-યેલ છે ? તારી આંખોમાં આંસુ કેમ ટપકે છે ? તારો વેશ આનો કદંબો કેમ છે ?

પરંતુ તે આનો શો ઉત્તર આપે ?

'સારજી પરલી ઠોકરા છ ધસધસ પતલી હોય : પરદેસીથી મોરડી છ સુરસુર પિંજર હોય.'

પછી તે પોતાના પ્રિતમને પક્ષીઓ દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. વિયોગ એટલો દ્રીવ બને છે કે એને બીજું સંસ્તુ જ નથી ઉવડે તે પોતાના પ્રિતમને પત્ર લખે છે.

‘દેલેને કાગદ લિખું, બેડ મહલકે માંય,
આંગલિયારી મૂંદરીછ, દેલા, હવ આવે મહારી
બાંય’

હું મારા મહેલમાં પત્ર લખવા બેઠી છું વિર-હને અંગે હું એવી સુઝાઈ ગઈ છું કે આંગળીમાંની વીંટી, હાથમાં કંકણ તરીકે વપરાય છે! પત્રમાં પોતાના પ્રિતમને અનેક ઠપકા સંભળાવવા છે પણ પ્રેમને પ્રવાહ એને બીજી દિશામાં જ લઈ જાય છે. તે ઠપકાઓ તે પત્રમાં ન લખી શકી. તે બધા ઠપકા તેણે પત્રની ઠોર પર એવી રીતે લખ્યા કે એ બરા-

બર વાંચી ન શકાય!

‘એવક છેવડ ઝોલમા છ, બિય બિય, સાત સવામ.’

આવા તો સેંકડો ગ્રામ-ગીતો વિયોગિનીઓના આંસુઓથી ભીંજાયેલ છે. એ વિરહિણીઓ વર્ષાની ઝડીઓમાં પણ ગરમ લૂથી પીડાતી હોય છે.

‘કર લુઆં કિન જવસ્યો, પાવસ કાક પરિવાઃ
દિલે નતોઠા નારકો, બાલમ બિહડિવાઠ.’

હેલુ! ‘જ્યારે વર્ષાઋતુ આવશે, ત્યારમા વરસાદ પડશે ત્યારે તું ક્યાં જઈશ?’ લૂખ ઉત્તર આપ્યો કે ‘ત્યારે હું પતિઓથી વિખૂટી પડેલી નવોઠા ઝીઓના હૃદયમાં વાસ કરીશ.’

(દિંદી પરંથી)

ચિત્રકાર રવીન્દ્ર

ચિત્રકલા તેઓ કદી કયા શીખ્યા નહોતા. તેમ જ નિયમ પૂરતર એને અભ્યાસ પણ નહોતો કર્યો. વૃક્ષવસ્થામાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ એ એમનામાં આવી વસી હતી. એમના ચિત્રોની ભાવ બ્યંગના-ટકનિક ખુબ જ એમનું ‘પોલીક’ હવે કોઈપણ સામાન્ય અસર એમના પર ન હોવાથી જ એ આટલા મૌસિક અને અલિપ્ત ભાવવાદી થયા હતા.

તેમના ચિત્રો મનોભાવને બ્યક્ત કરનાર ચિત્રો છે એમ તેઓ કહેતા. અને એ ચિત્રો એ ભાવ બ્યક્ત પણ કરતા એમ ધણાનું માનવું છે.

એમણે સદાએ વિચારેને અને ભાવનાઓને દેહ આપવા મહેનત કરી છે. અક્ષર દેહ આપવામાં તો એમની કુશળતા જગપ્રસિદ્ધ છે. ચિત્રદેહ આપવા મટે એ કોઈ રૂપકારની પાંખી લઇને નહોતા આવ્યા. અંતરના બિહારથી જ અને એવી રૂપના આવતી, મનની આપો સારે ને ચિત્ર-દશ્ય ખડું થઈ, તેને બરાબર તેવા જ અર્થવાર ભાવ-રૂપ એમના ચિત્રોમાં રંગ અને રેખામાં આપવા એ અશ્વા. એમની ચિત્રકળા વિષે એમણે એક સ્થળે બે લીટીઓમાં જ ધણું ધણું કહી આપ્યું છે—

એકુન એકુન દુઃખ ચોંકા ચોંકા—

વિષ્ટ માવા દિયે, વિષ્ટ તુલિ દિયે ઘાંકા.

(કેમ તેમ અને વાડું-ચૂડું—

કઈક ભાષાએ, કેઈક પીછીએ દેયું)

પરંતુ ચિત્રો દોવાનું એમણે શરૂ કર્યું હવે તો એક અસ્મરતથી. ‘પોતાના કાળોની મૂળ પ્રતમાં સુધારવામાં કરવા જતાં, એની ઉકલતીના આકાશવળા લીટાઓમાં એમણે એક દિવસ એક ચિત્ર બેસ્યું; ને એમને મનમાં થયું કે ને જરાક કાળજીપૂર્વકે આવા લીટાઓ જ હું તો એ સાચું ચિત્ર બને; ને ત્યારથી જ રવીન્દ્રનાથ ચિત્રકાર બન્યા.

અનુ. રમણીક મેઘાણી.

[૧]

[સંગ્રુ તે સ્વીન્ધવાય (મૈત્રેયીદેવી)માંથી]

૧૯૩૮ની ૨૧ મી એ પૂજનીય ગુરુદેવ પહેલીવાર કાલિમ્પોન્ગથી મંગ્રુ આપ્યા હતા. ૯મી જૂન સુધી અમારે ત્યાં રહી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ પાછા ફરેલા. બીજાવાર ૧૯૩૯ના મે મહિનાની ૧૪ મીએ પુરીથી મંગ્રુ આવી ગ્રીષ્મની છુટી ગાળી ૧૭ મી જૂને કલકત્તા પાછા ફરેલા, એ જ વર્ષમાં શરદમાં ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે મંગ્રુ આપ્યા હતા અને એ મહિનાથી થોડું વધુ શોકાઈ નવંમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તા પાછા ફર્યા હતા. અને ઉદ્દેશે થોડી વાર ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૨૧ મીએ અહીં આવેલા, ૨૫ વૈશાખનો એમના જન્મદિનનો ઉત્સવ અહીં જ ઉજવાયો, તે પછી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ ગયા હતા. એ જ વરસે શરદાસુખમાં પણ અહીં આવવાની વાત હતી, અને તે માટે તેઓ પોતાનો કેટલોક સર-સામાન પણ અહીં મૂકી ગયા હતા, —પરંતુ અમારા કુળાંગ્રે તે પછી તેઓ આવી ન શક્યા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અવરથ શરીર મંગ્રુ જેવા હાઝરેવિહોલા મામડા-મામમાં આવવું થોડું નહિ ગણાય ધારી તેઓ પહેલા કાલિમ્પોન્ગ આવ્યા. જરા સ્વસ્થ થયા પછી મંગ્રુ આવવાની વાત હતી, પરંતુ તેમ ન બન્યું. ઓચિંતાની એમની માંદગી વધી, ને ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે બેભાના-વસ્થામાં એમને કલકત્તા લઈ જવામાં આવ્યા.

મારી આ કૃતિનું લખાણ વેરણ-ઉરણ કાગળોમાં જેમ તેમ લખેલું હતું, તેમાં રોજરોજની તારીખો પણ રાંકવામાં નહોતી આવી. તે કારણે અહીં આ કૃતિમાં તેની તારીખો બરાબર નથી મૂકી શકાઈ. ઇતિહાસ સાચવવાનો કે સાહિત્યસર્જનનો કાંઈ ઉદ્દેશ મારો હતો પણ નહિ. તક મળતાં જ હું એમનાં શીશુખની વાતો લખી લેતી, અને બીજાં કામો કરતાં કરતાં મનોમન એ ગણગણા કરતી. એને મનમાં જાળવી રાખતી, પણ એ બધું માત્ર મારા નિમ્નનન્દ માટે જ હતું. અને બીજા એક વાત પણ અહીં નોંધવી જરૂરી છે

કે ગુરુદેવે મારું આ લખાણ બેંક જવા વારંવાર મારી પાસે તેની માગણી કરેલી, રમૂય-મરકરી પણ કરેલી, પણ મેં ક્યારેય એમને આ લખાણ બતાવ્યું નહોતું. જે વાતો એમણે તદ્દન કૌટુંબિકભાવે કહેલી, જે વાતો હપાવવાની હોત તો કદાચ તેઓ જુદી રીતે કહેત, તે પણ અહીં મુકાશ હશે. કૌટુંબિક વાતો જાહેરમાં આવે છે, ત્યારે અપરાધ કરવા જેવું કંઈ થાય તો તે અસહનિત નથી. છતાં એમની વાતો પર આખાથે દેશનો અધિકાર છે એ સ્મરણ સાથે આ કાયરી પ્રગટ કરી છે.

મંગ્રુ

મૈત્રેયીદેવી

એપ્રિલ ૧૯૪૩

: ૧ :

આ

જે જે વાત લખવા બેઠી છું, તે માત્ર સ્મૃતિ કથા જ નથી, એ મારા જીવનનું જીવનદાથી કરણ છે. એમનાં આખરી પ્રયાણ પૂર્વે મારે વર્ષ ઉપર થોડા દિવસો માટે તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. એ અપાર સોભાગવતા આનંદોગમવલ દિવસો આજે જીવનવાટની વચ્ચે જીવંત ઊભા છે, એને આધારે મૃત્યુ-વેદનાનાં જોડા આધાતને પણ આવી શકું છું. અનેક પ્રદારનાં કામમાં, નાની-મોટી મેળ વિનાની કેટલીયે વાતો ને વિચારોમાં દિવસ પીતે છે; પરંતુ નિશ્ચિત મળતાં જ મન એનાં છૂપા પૂરું જઈ પહોંચે છે, ત્યાં સુધી અમૂચી સમ્પદ સચવાઈને પડી છે. થોડી જ કહેતી હતી કે આ માત્ર સ્મૃતિ-કથા નથી. આ તો જીવનનો એ આનંદધારો છે, કે જેનાં સરસ સજીવ હૃદયોવગને મૃત્યુ પણ બાધક નીવડી શક્યું નથી. કવિ—મહામાનવ; ત્યાં હોય ત્યાં તેનાં અંનરતમ ચિત્તનું પ્રાગટ્ય કવિતા, ગીત, ચિત્રો વગેરે અનેકવિધ રૂપે થવાનું જ. એમનાં ગીતોમાં ને કવિતામાં પરમ માનવનો એ અલૌકિક અનિર્વચનીય સ્પર્શ ધણા પામ્યા છે, પરંતુ એમની સામાન્ય છટીજવાળા પળોનું,—રોજરોજ વીતતી એ પળોમાંયે જે અનન્ત માધુર્ય ને સુકુમાર સૌન્દર્ય હતું, તે તથા તેમની

પછી તે પોતાના પ્રિતમને પક્ષીઓ દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. વિરોધ એટલો તીવ્ર બને છે કે એને બીજું સંસ્કૃત જ નથી છેવટે તે પોતાના પ્રિતમને પત્ર લખે છે.

‘દેવેને કાગડ લિખું, બેઠ મહલકે જ માંવ,
આંગલિયાંરી મૂંદડીજી, ઢોલા, ઢંચ આવે મ્હારી
બાંધ’

હું મારા મહેલમાં પત્ર લખવા બેઠી છું. વિર-
હને અંગે હું એવી સુકાઇ ગઇ છું કે આંગળીમાંની
વીંટી, હાથમાં કંઠકજી તરીકે વપરાય છે! પત્રમાં
પોતાના પ્રિતમને અનેક ઇપકા સંભળાવવા છે પણ
પ્રેમને પ્રવાહ એને બીજી દિશામાં જ લઇ જાય છે.
તે ઇપકાઓ તે પત્રમાં ન લખી શકે. તે બધા ઇપકા
તેણે પત્રની ઠોર પર એવી રીતે લખ્યા કે એ બરા-

બર વાંચી ન શકાય !

‘એવડા છેવડાં જોલમાં જ, બિચ મિચ, સાત
સલામ.’

આવા તો સેકડો ગ્રામ-ગીતો વિરોગિનીઓના
અંશુઓથી ભીંન્ન થાય છે. એ વિરહિણીઓ વર્ષાની
ઝડીઓમાં પણ અરમ લૂંટી પીડાતી હોય છે.

‘કર લુઆં કિન જવસ્થો, પાવસ ફાડ પડિયાંઠાં
દિલે નરોઢા નારકો, ખાલમ બિહારિયાલ.’

હે લૂ! ‘જ્યારે વર્ષાનગ્ન આવશે, ત્યારમાર વરસાદ
પડશે ત્યારે તું ક્યાં જઇશ?’ લૂખ ઉતાર આપ્યો કે
‘ત્યારે હું પતિઓથી વિખૂટી પડેલી નવોઢા ઝીંઝોના
હૃદયમાં વાસ કરીશ.’

(હિંદી પરથી)

ચિત્રકાર રવીન્દ્ર

ચિત્રકર્તા તેઓ કહી ક્યાં શીખ્યા નહોતા. તેમ જ નિયમ પૂરતસર એના અભ્યાસ પણ
નહોતો. ક્યો જીહ્વાસ્થામાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ એ એમનામાં આવી વસી હતી. એમના
ચિત્રોની ભાવ બે જગત-ટેકનિક બંધુ જ એમનું પોતીકું હવે કોઈપણ સાળાની વ્યસર એમના પર
ન હોવાથી જ એ આટલા મોલિક અને બલિષ્ઠ ભાવવાહી થયા હતા.

તેમના ચિત્રો મનોભાવને વ્યક્ત કરનાર ચિત્રો છે એમ તેઓ કહેતા. અને એ ચિત્રો એ
ભાવ વ્યક્ત પણ કરતા એમ ધણાનું માનવું છે.

એમણે સદાય વિચારોને અને ભાવનાઓને દેહ આપવા મહેનત કરી છે. અક્ષર દેહ
આપવામાં તો એમની કુશળતા જગતપ્રસિદ્ધ છે. ચિત્રદેહ આપવા મારે એ કોઈ રૂપકારની ધીમી
સમને નહોતા આવ્યા. અંતરના હાંસલેથી જ અને જેવી કલ્પના આવતી, મનની આગે સામે
જે ચિત્ર-દશ્ય ખડું થયું, તેને બરાબર તેવા જ અભિરૂપે ભાવ-રૂપ એમના ચિત્રોમાં રંગ અને
રેખામાં આપવા એ મથતા. એમની ચિત્રકળા વિશે એમણે એક સ્થળે એ લીટીઓમાં જ ધણું
ધણું કહી આપ્યું છે—

એમન એમન દરેક ચાકા ચાંચા—

કિલ્લુ માલ્યા દિયે, કિલ્લુ તુલિ દિયે બાંકા.

(કેમ તેમ અને પાકું-ચૂકું—

કઈક લાભાએ, કઈક પીછાએ દોડું.)

પરંતુ ચિત્રો દેવવાનું એમણે રાર ક્યું હવે તો એક અકસ્માતથી, ‘પોતાના કાળોની
મૂળ પ્રતમાં મુદ્રાસવવા. રવા જતા, એની છેકછેડીના આડાજવળા લીટાઓમાં એમણે એક
દિવસ એક ચિત્ર જોયું. ને એમને મનમાં થયું કે ને જરાક કાળજીપૂર્વક આવા લીટાઓ જ
હું તો એ સાચું ચિત્ર બનેઃ ને ત્યારથી જ રવીન્દ્રનાથ ચિત્રકાર બન્યા.

અનુ. રમણીક મેઘાણી.

મૂળ લેખિકા : શ્રી. મૈત્રેયી દેવી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

[૧]

[મંગુપુ તે રવીન્દ્રનાથ (મૈત્રેયીદેવી)માંથી]

૧૯૩૮ની ૨૧ મીએ પૂજનીય ગુરુદેવ પહેલીવાર કાલિમ્પોન્ગથી મંગુપુ આવ્યા હતા. હમી જૂન સુધી અમારે ત્યાં રહી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ પાછા ફરેલા. ખીજવાર ૧૯૩૯ના મે મહિનાની ૧૪ મીએ પુરીથી મંગુપુ આવી શ્રીમંતી છુટ્ટી ગાળી ૧૭ મી જૂને કલકત્તા પાછા ફરેલા, એ જ વર્ષમાં શરદમાં ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે મંગુપુ આવ્યા હતા અને એ મહિનાથી થોડું વધુ શેકાષ નવેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તા પાછા ફર્યા હતા. અને છેલ્લે ચોથી વાર ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૨૧ મીએ અહીં આવેલા, ૨૫ વૈશાખનો એમના જન્મદિનનો ઉત્સવ અહીં જ ઉજવાયો, તે પછી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ ગયા હતા. એ જ વરસે શરદાસુતમાં પણ અહીં આવવાની વાત હતી, અને તે માટે તેઓ પોતાનો કેટલોક સર-સામાન પણ અહીં મૂકી ગયા હતા,--પરંતુ અમારા દુર્ભાગ્યે તે પછી તેઓ આવી ન શક્યા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અસ્વસ્થ શરીર મંગુપુ જેવા હાલતરેવિહોણા ગામકા-ગામમાં આવવું થોડું નહિ ગણાય ધારી તેઓ પહેલા કાલિમ્પોન્ગ આવ્યા, જરા સ્વસ્થ થયા પછી મંગુપુ આવવાની વાત હતી, પરંતુ તેમ ન બન્યું. આશિંતાની એમની માંદગી વધી, ને ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે એભાના-વરધામાં એમને કલકત્તા લઈ જવામાં આવ્યા.

મારી આ કૃતિનું લખાણ વેરુ-છેરુ કાગળોમાં જેમ તેમ લખેલું હતું, તેમાં શબ્દોઅની તારીખો પણ ટાંકવામાં નહોતી આવી. તે કારણે અહીં આ કૃતિમાં તેની તારીખો ખરાબર નથી મૂકી શકાઈ. ઇતિહાસ સાચવવાનો કે સાહિત્યસર્જનનો કોઈ ઉદ્દેશ મારો હતો પણ નહિ. તક મળતાં જ હું એમનાં શ્રીમુખની વાતો લખી લેતી, અને બીજાં કાગો કરતાં કરતાં મનોમન એ ગણગણા કરતી. એને સનમાં જાળવી રાખતી, પણ એ બધું માત્ર મારા નિમ્મનનદ માટે જ હતું. અને બીજા એક વાંત પણ અહીં મોંઘવી જરૂરી છે

કે ગુરુદેવે મારું આ લખાણ જોઈ જવા વારંવાર મારી પાસે તેની માગણી કરેલી, રમૂજ-મસ્કરી પણ કરેલી, પણ મેં ક્યારેય એમને આ લખાણ બતાવ્યું નહોતું. જે વાતો એમણે તદ્દન કોડુંબિઠાવા કહેલી, જે વાતો હપાવવાની હોત તો કદાચ તેઓ જુદી રીતે કહેત, તે પણ અહીં મુકાઈ હશે. કોડુંબિક વાતો જાહેરમાં આવે છે, ત્યારે અપરાધ કરવા જેવું કંઈ થાય તો તે અસંભવિત નથી. છતાં એમની વાતો પર આખાયે દેશનો અધિકાર છે એ રમરણ સાથે આ કાવરી પ્રગટ કરી છે.

મંગુપુ

મૈત્રેયીદેવી

એપ્રિલ ૧૯૪૩

: ૧ :

આજે જે વાત લખવા બેઠી છું, તે માત્ર સ્મૃતિ કથા જ નથી, એ મારા જીવંતનું જીવનકાંઈ અંશ છે. એમનાં આખરી પ્રયાણ પૂર્વે માર વર્ષ ઉપર થોડા દિવસો માટે તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. એ અપાર સૌભાગ્યવંતા આનંદોત્સવક દિવસો આજે જીવનવાટની વચ્ચે જીવંત બિલા છે, એને આધારે મૃત્યુ-વેદનાનાં બિંદુ આધાતને પણ આચરી શકું છું. અનેક પ્રકારનાં કામમાં, નાની-મોટી મેળ વિનાની કેટલીયે વાતો ને વિચારોમાં દિવસ વીતે છે; પરંતુ નિવૃત્તિ મળતાં જ મન એનાં છૂપા પૂણે જઈ પડેલે છે, જ્યાં સુધી અમૂકી સમ્પદ સત્યવાદને પકી છે. એથી જ કહેલી હતી કે આ માત્ર સ્મૃતિ-કથા નથી. આ તો જીવંતની એ આનંદધારા છે, કે જેનાં સરસ સજીવ હૃદયમેળને શ્વેતુ પણ બાધક નીવડી શક્યું નથી. કવિ--મહામાનવ; જ્યાં હોય ત્યાં તેનાં અંતરતમ ચિંતનું પ્રાગટ્ય દિવિતા, રીત, ચિત્રો વગેરે અંતઃકવિધે રૂપે થવાનું જ. એમનાં ગીતોમાં ને કવિતામાં પરમ માનવતા એ અલૌકિક અનિર્વચનીય સ્પર્શ પ્રણા પામ્યા છે, પરંતુ એમની સામાન્ય છૂટીછવાઈ પળેતું,--રોજરોજ વીતતી એ પળોમાંયે જે અનંત માધુર્ય ને સુકુમાર સૌન્દર્ય હતું, તે તથા તેમની

એકએક વાત, ને તેમનું પ્રત્યેક વર્તન કેવું ઉપસોગ્ય, કેવું મનોરમ હતું તે લખીને યા બીજી કોઈ પણ રીતે જાળવી રાખી શકાયું નથી. જેમકાંઈ પ્રાણીને પીપ્પી પીપ્પીને જોવા છતાંયે એના પ્રાણનો પાર પામી શકાતો નથી, તે જ રીતે માનવીની વાતને લખી રાખીને તેમાંથી જ એને શોધવા જતા આપણે એનું સાચું પૂણું રવરૂપ મોઢાં બેસીશું; કારણ એની આજીવન વાતાવરણ એમાં નથી હોતું. ગુરુદેવ પાસે જે મધુર હાસ્ય હતું, અર્થાત્ મવાયેલા ગીતના જે વહેતા સુર હતા, ચરેખાણુ કુદરતનો જે સુ-દર સ્પર્શ હતો, અને એ સૌથી વધુ તો એમના અજબ એવા કંઠનું જે સમર અમૃત હતું, તે બધાંયો 'વેગળું' વાતાવરણ વિહોણું બે-ચાર વાતોને જાળવી રાખવાનો મયામણુમાં એક અત્યંત દરુણ વ્યર્થતા રહી છે. પણ શું કંઈ ? જે બોવાઈ જવા કાજે જ સર્ગયેલું છે એને પણ મન સચવી ગયેલા માગે છે—“સમુદ્ર ઉર્મિરે જાકે પથારે હેડં-દિશી ના દિશો ના હેતે” (આમળ ધસતાં મોળાંએને પાછળના મોળાંએ કહે છે કે તમને નહિ જવા દઇએ, નહિ જવા દઇએ) એથી જ વખત મળતાં એમની આખા યે દિવસની વાતચીત, રમૂજ, મસ્કરી વગેરે લખી રાખવાનું ગમતું. તેઓ એ જાણતાં. અને સપ્રેમ હસીને કહેતા “જીવને કોતો સ્મૃતિમદિર બાનાવે ! તા હોય ના, જાનો ના જીવનતા મરણેઈ ચઢ.” જીવનમાં કેટલાં સ્મૃતિમદિર બનાવો ? એ નહિ બને, જાણતી નથી જીવન એ મગજનો જ યજ્ઞ છે. એ વાત એટલી સાચી છે કે એનો અસ્વીકાર નહિ કરી શકાય. ખુબી જ એ બહાસતા યજ્ઞ કુંડમાં સળગીને ખાખ થઈ જશે. એમ ન હોત તો ક્યાં ગયા એ મધુર કંઠનાં ગીતો, એ સહાય સરસ પ્રાણનો પ્રકાશ, એ લૌકિક દેવને આપરીને રહેલી એ અલૌકિક જ્યોતિર્મય આભા ! પરંતુ તેમ છતાં ‘જાણીજીણ લીપસુલે શિલા નિર્બ-નિર્બ’, ઊંધારે પ્રાસ હંતે કે દાનિચ્છે તારે, કહિતેચ્છે ઇતિવાદ-જેતે દિવ ના રે’ (જુગતા દીકરાની ટમટમી જ્યોતને એકદમ અંધ-કારમાં વિલિન થઈ જતી રોડીને એ કોણ વારંવાર કહી રહ્યું છે કે તને હું નહીં જવા દઉં, નહીં જવા દઉં.)

આ પ્રકારેની કૃતિમાં બીજી પણ એક મુસીબત છે. અને તે એ નિત્યનાં ગૃહજીવન લખાણમાં ખેતી લાવે છે તે એમાં એક એવું પાત્રું ચાવી જ નય છે જે તદ્દન વ્યક્તિમત હોય છે, અને તેથી કરીને એ સહુની વચ્ચે ચૂંચવા જેવું કે સહુને મટી ચાલવા જેવું નથી હોતું. પરંતુ ગુરુદેવનાં રોજરોજનાં નિત્ય જીવનની વાતો, રમૂજ, કાંઈ ખાસ વાત કે ખાસ ચર્ચા નહિ, તદ્દન સામાન્ય વાતો જે તેઓ તેમનાં નોકર વનમાળી સાથે યા કોઈ બાળક સાથે પણ કરતા, તેમાં પણ એક ‘ચિત્તું’ કહીયે ન સમજીશું અજબ સૌંદર્ય રહેતું, કે જે સૌંદર્ય અંગન વાતોમાં પણ સાર્વજનિક રમ જન્માવતું. એથી જ ‘અંગન વાત’ એ શબ્દો દ્વારા સમગ્રતા મુખાંદા જેવી કોઈ મર્યાદિતતા એમની કોઈ જ વાતોમાં ન હતી એમ લાગે છે. જે ભાષામાં તેઓ તદ્દન મૃદુ, અત્રણ ને ગમ્મત લેખિ સાથે વાતો કરતાં તે પણ સાહિત્યની ભાષા જ હતી. રસથી સભર હતી એની છટા-એથી જ અમારી બીજી બધી વાતોને બાબુએ-મૂકી એમની વાતચીતોમાંથી થોડા થોડા ટુકડા જ એ આનંદ-જનક દિવસોના થોડાંક ચિત્રો જ બની એકત્ર કર્યાં છે. અત્યંત યશ અને અધૂરી છે આ કૃતિ; એમાં ધણું ધણું રહી ગયું હોખને સંમતતાનો ભાવ પણ આમાં નિષ્પન્ન થઈ શકેલો નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં માનવીનું જે ચિત્રણ હોય છે તે એક જુદા પ્રકારનું હોય છે, પરંતુ માનવી સાથેના માનવીના વ્યવહારમાં જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે તો એ ખાસ પળો સાથે જડાયેલું હોય છે, એ પળોથી એને જુડું કરી, એને શબ્દો આપવા જતાં એનો એ સર નાચ તો પામવાનો જ આમ છતાં ધાય છે કે યજ્ઞ એટલું તો લખી જ રાખું.

જે કેટલીકવાર તેઓ અમોરે ત્યાં આવ્યા હતા તે કેટલાક મહિના અમારા જીવનમાં સહુથી ઉત્તમ વળ સહુથી આનંદમય સમય હતો. / એમાંનું કંઈ જ ગુમાવવું પોષાય તેવું નથી જે આનંદ-ધારાનું એ સર્જન કરતાં તેમાં કૂંપડી મારીને જાણ્યું છે કે જીવનમાં કેટલો આનંદ મેળવવો શક્ય છે. એ આવા

સકર પ્રાણુનું ઝરણુ લઇને, આની હારયસહ પ્રશાન્તિ સાથે તેઓ અમારી વચ્ચે આવીને બિજા ન હોત તો અમે કદીયે બહુ જ ન સકત કે આટલા આનંદિત થવાનું, આવો રાઝો પોતાનો કરવાનું સામર્થ્ય અમારામાં પણ છે. એમને કેન્દ્ર કરીને ચારેબાજુ આનંદનાં ઝરણાં વહેતાં. અહીં એ કહેવું પડશે કે તેઓ જેમને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા, તેઓ પણ એ આનંદમાં અમારા સાથી હતા. એ કેટલાક દિવસના ઉત્સવમાં તેઓનો ભાગ પણ જુદાવ તેમ નથી. આ કૃતિમાં એ બધીયે આનંદ-રમ્મિઓનાં સંભાવેશ નથી થયા, પરંતુ એ મહામૂલા દિવસોનું કંઈ જ છવનમાં જુલાવાનું નથી, એટલે સુધી કે તેમાં આ વનમાળી ને આ કાનુ પણ અંતરનાં બિંદુએ પ્રવેશી ચૂક્યાં છે.

પર્વ પહેલું

કાલિપોન્ગથી તાર મળ્યો : 'Have just arrived. will be leaved to see you.'

હું હમણાં થોડા દિવસથી કવિને અમારે ત્યાં તેડી લાવવા પુછતી હતી, પણ અમારે ત્યાંની જેવી તેવી સગવડમાં એમને આમંત્રણ આપતાં હું ખચકાતી હતી. આ વિષે એમને કહેતાં એ બોલી બિઝવા, 'ના ના, તમારા પહારી બંગલા તો બહુ સુંદર હોય છે તે હું બહુ હું પરંતુ મારી કાયા જ હવે જરા કઠણ છે, એટલે હરવા-ફરવાનું મારે માટે જરા મુશ્કેલ બન્યું છે.'

આ વખતે એમના જન્મદિન ૨૫ પંચમીસથી વૈશાખે તેઓ અહીં કાલિપોન્ગ જ હતા. એ દિવસે રેડિયોના દ્વારા Broadcast (વાચન-અવચન) કરવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, એમણે 'જન્મદિન' નામક એક લાંબી કવિતા તેમાં વાંચી સંભળાવી હતી. પ્રભાતના પહેારમાં જ અમે ત્રણે ત્યાં હાજર થઇ ગયા. મારી નાની બહેન ચિત્રિતાને બેઠક એ બોલી બિઝવા, 'અરે ! આ અહીં ક્યાંથી ? દાકતર, તમે નસીબદાર છો હો, એક હકની, ને એક ઉપર લટકાની ! અમારું તો ભાઇ આવું સદ્ભાગ્ય નહોતું !'

બપોર વેળાએ એકાએક ગુણ ગુણ ધ્વનિ સાંભળી બેઠકગૃહમાં જઈને બેઠું તો ચિત્રિતા એમના પગ પાસે બેઠી છે, ને ગુરુદેવનાં હાથમાં 'સંચયિતા' આપીને કવિતા સાંભળવાની મળતી શ્રુતિકા બાંધી રહી છે, અને બોતાં જ કવિ બોલી બિઝવા : 'આ શું ? તને ક્યાંથી અમર પડી ? અમે અહીં છાનાં છાનાં કામ્યા-લોચના કરતા હતા-જેને 'કવિતા-પાક' કહે છે તે 'જવિ મરિયા હવેનું કુંમર એવો મોગો એવો મોર હસવતીર' પ્રેમના વિવિધ રત્નર, વિવિધ બિંદુઓની આ કથા છે. જે માત્ર ઉપરથી થોડુંક લઈ લેવું હોય તો પણ છે, જે જારી લેવું હોય તો તે પણ છે. અને જે માત્ર જરાકે રસમાં જ કરવો હોય વા ધડો વડાવી પાણીમાં બેસી રહેવા પુછના હો તો તે પણ ચાલશે, જે કુપકી મારી હલ્લ-ધારામાં નહાવા પુછતા હો તો તો એ પણ કંઈ ખોટું નથી અને જો ચતુર જ પુછતા હો તો આવો અહીં અંપલાવો, તો પછી ધડો વડાવીને પાણીમાં-બેસી રહો નહિ આવે. પાણીમાં અંપલાવવું જ પડશે. પ્રેમ-ચાહનાના વિવિધ રૂપોની આ વાત છે.'

તે દિવસે 'જન્મદિન' કવિતા પણ અમને સંભળાવી. એમાં 'ઈંકેલે વેલ્લ શોફાલિકા' -વાળી જે લીંટી છે તેની સાથે એને બદલે મૂકી શકાય એવી એક લીંટી હતી, 'ઈંકેલિલો તન્ની શોફાલિકા' એમણે પૂછ્યું. કઈ રાખું કહે તો ?

'અને પૂછા છો ?' -એ ખૂબ જ વિરમય પામી પૂછ્યું.

'શા સાટે નહિ ? કેમ કંઈ વાંધો છે ?' -એમણે સામે સવાલ કર્યો.

'પણ એના ઉત્તર આપવો એ મારે માટે અતિ-સય અશુભ નહિ કહેવાય !' એ' કહ્યું.

એ જ વખતે ટપાલ આવી. મોટા એવો એક કાચબો, બધી જ ટપાલ જન્મદિનના ખાસ અંકો, જન્મદિન-અણુમના પત્રો, કવિતાઓ વગેરેની હતી.

'તે' એક કવિતાયે ન લખી ? હમણાં થોડા દિવસથી બેઠું હું કે તારી મારે બહિત

પહેંચાડ, ને પછી જો જો કે આને અપનાવી લેતા એ જરાયે વાર નહિ લગાડે. ઠીક, પછુ હવે શું? વડુ દિકરાએ આડે આનાનાં પેસા આપ્યા હતા, તેમાંથી ત્રણ આના તો ગયા, બાકી પાંચ આનાની પૂંછ રહી છે! સાવચેત રહેવું પડશે કહી પોતાનું 'પેન'નું- 'ઝરણાં કલમ'નું બાકસ હાથમાં લઈ તેઓ તેમાં પાંચ આના શોધવા લાગ્યા.

'પછુ તમારી એક ઝરણાં-કલમ તમારે અને આપવી પડશે.' એ કહ્યું, અને તુરત એમણે ગંભીર થઈ પાછળ વળી વનમાળી તરફ જતાં કહ્યું:—'અરે આ અહીં કયાં આવી અચ્ચા? વધુ નહિ, હવે ગાંસકાપોટલા બૈધિવા માંડ, નહીં તો એકેય યીજ અહીંથી પાછી નહિ લઈ જઈ શકાય.' વનમાળી હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. કલમના એ બાકસમાં ભારે એક કલમની સાથે જે-આર આના જેટલા પેસા—જે એમની પૂંછ હતી—હમેશાં પડ્યા રહેતા, અને એ પેસા ઉપર મારી નજર પડી છે—મને એનો ગળજનો લોક છે આવી એમની શંકા તેઓ સદાયે જાહેર કર્યા કરતા.

થોડા દિવસ પહેલાં એક ગમ્મત પડે તેવો બનાવ બની ગયો હતો. તેઓ બોલપુરથી કલકત્તા જતા હતા. બહવાન રેશને એક લેમોનેક પીઈ મહા મુસીબતમાં પડી ગયા. માડી ઉપકું ઉપકું થતી હતી, એમની સ્થિતિ સમગ્ર લેમોનેકવાળો પેસા લીધા વિના એમ ને એમ જ ચાલ્યો ગયો. એ બનાવ પછીથી તેઓ પોતાની પાસે કંઈક પેસા રાખે છે. જો કે તેઓ કહે ૩૬૫ વધુ સમય તો પેસા પાસે ન હોય એમાં જ સચવાય છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે ખિરસાં ફેંકીશવા લાગીએ એટલે સાથે જ કોષ્ટ હોય—ખાસ કરીને તમારા જેવી કોષ્ટ સહદયા હોય તો તો કંઈ ચિન્તા જ નહિ.—એ બોલી બેઠે કે—'ચિન્તા ન કરો. હું આપી દઈ છું' હાકલમાં આપણે તો બિન્દુમાત્ર પણ ચિન્તા ન કરતા હોઈએ, છતાં સ્વયં એટલી નિરુપાવતાનો ને કરુણતાનો દેખાવ કરીને કહીએ કે 'ના, ના, તમે શા માટે હેરાન થાવ છો? એ શું?' આ રીતે

બહુ મગથી ચાલ્યું જાય છે!

એ જ દિવસે એક પેલિકન પેન (ઝરણાં કલમ) મને આપી, એની સાથે નીચે મુજબની એક ચખરણી હતી—

સુરેલ, દાબિલીંગ

હું વિખ્યાત ઠાકુર કુટુંબમાં જન્મેલો કવિ સાવંભોમ રવીન્દ્રનાથ—

શ્રીમતી મૈત્રેયાદેવીને આજે જે વડે દશમના દિવસે બપોર પહેલાં, અગ્રેણ સાડા નવ વાગે પેલિકન ફૂલ એક ઝરણાં-કલમ (ઉલ્લેખની) મારી પૂરી પૂરી રાજપુત્રીથી હેધું સામિત રાખી બેઠ આપું છું. તે એ કલમને પુત્ર, પ્રપૌત્રાદિ વંશ-વંશજ વારસો પર્વત વાપરવાને હક્કદાર છે. આના બહલામાં તેને એની કોષ્ટ અમુલ્ય કલમ મને બેટ આપશે તો તે હું વિના સંકોચે તલ્લજી સ્વીકારીશ એનો પણ સહ સમજ સ્વીકાર કરું છું. કહાય એ અફળ નહિ ભય. સર્વ-ચંદ્રની સામે. ૬ મી જે-૧૩૪૫ (બંગાળ).

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

'હેવા સુદર વિનિમય! તમે જો એક કલમ આના બહલામાં આપશે તો તે લેવામાં મને જરાયે વધિ નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટપણે લખી ગયેલી સારી પણ મારા સાક્ષીઓને જોવા—જાણવા મેં મુશ્કેલ બન્યા છે, તમારા મેધની પછી તે સૂઝેવે તો અદ્ભુત થઈ ગયા છે'—તેઓ બોલ્યા.

'વાહ! તમારો ન્યાય પણ મળ્યો હો! તમારે ચંદ્ર-સૂરજ અને ચારે મેઘ! વરસો-થયે તમે એમ જ કહેશો, કેમ જાણે એ મારો જ દોષ ન હોય!—' મેં કહ્યું.

તો પછી દોષ દઉં કોને? નજીકમાં જ કોષ્ટ વિરોધી ન હોય તો તો દિવસ આખો કળિયા વિના જ કાઢવો પડે ને! એમણે ઉત્તર વાળ્યો.

સુરેલવાળા મકાનમાં પ્રભાતના પાંચ વાગે ચૂં વગેરે પનાવી નવ-સાડાનવ સુધી એમનું કામગીરી લખવાનું ને વાંચવા માળા પરિચય પુસ્તક લખવાનું કામ

ચાલતું. એમના બેઠક-ગૃહની પછમાદી બારીમાંથી એક મોઢું તાડ-વૃક્ષ દેખાતું, વિશાળ વૃક્ષ, એની સીધી ડાળીઓ—જણે એ બાણ હાથ લાંબા કરીને કોઇ જિજ્ઞાસુ હોય તેમ લાગતું. એની નીચે એક બીજું વૃક્ષ હતું ‘કેમેલિયા.’ એના ફૂલોને લઇને એ ધોળું દેખાતું. ગુરુદેવ એને કહેતા મીઝુનાં ફૂલ. ધણીયે વાર ભેટી, કે લખતા લખતા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જઇ તેઓ એ વિશાળ છાયા પાથરતા વૃક્ષો તરફ ભેટાં બેઠાં છે.

હસ વાગતાં વાગતાં બોજન પતાવી ખુરશી પર આગમ કરતાં કરતાં તેઓ એક સંસ્કૃત અંગ્રેજી ડિક્શનેરી વાંચતા. એ કલાક પછી ઊભા થઇ ફરી લેખનમાં પડેલાતાં. અને ક્યારેક ક્યારેક તે છેક સાંજ સુધી એમનું એ કામ ચાલતું. કેટલીકવાર તે મેં કહેલું કે આરામખુરશી પર બેઠા બેઠા જ પાંદિયું રાખીને લખવાનું રાખો. તો થાક ઓછા જણાશે.’ પણ એ તેઓ સાંભળતા જ નહિ, એ કહેતા કે— ‘ખુરશી પર બેસી ટેબલ પર બૂંધીને નથી લખતો તો મારી વિચારધારાનો પ્રવાહ ખરાબર નથી વહેતો. આરામખુરશી પર બૂંધતા બૂંધતા કદી લખી ન

શકાય. આ પણ એક તપશ્ચર્યા છે, એટલો આરામ ક્યેં કંઈ આવે !’

ત્રણ સાઠાનજી ટપાલ આવતી, એ વખતે છાપાં ને કાગળો વાંચવામાં બહુ મજા થતી. એક દિવસ એક કાગળ આવ્યો, એક સન્મન સન્નારીએ તે લખ્યો હતો—તેમાં હતું કે ‘આપ શ્રીમતી મૈત્રેયીને ત્યાં ગયા છો, એનાં આ સૌભાગ્યથી ખૂબ આનંદિત થઈ છું’—વાંચના વાંચતા જગ હસી અમારી તરફ નોંધ એ બોલ્યા—‘અર્થાત કે ‘એની મને ઇર્ષ્યા આવે છે.’ એ વખતે એમને મળવા બીજા કેટલાક જણ આવવાની વાત હતી, તેઓ અમારે સાં નહીં પણ બીજા જીતરશે એમ તે લોકોએ જણાવેલું. એ જ કાગળ સૌ પહેલો મોટેથી વાંચવો શરૂ કર્યો, ને પછી તે એ રહી ન શક્યા. અને ખરાબ લાગ્યું, જરા દુઃખ થયું, હું બોલી—‘બગાવર છે, અમારે—ગરીબને ત્યાં એ લોકો શા માટે આવે ?’ ને તરત કવિ બોલી ઊઠ્યા—‘બેશક, બેશક, તેઓ ઓછા મારા જેવા અપાત્રો છે, કે તમારા જરા જેવા સંકેત માત્રથી અહીં આવી પડે અને તે પછીના તમારા શત શત સંકેતો છતાંયે અહીંથી જવાનું નામ જ ન લે.

ઝરણું

(મંદાકિંતા)

“ નાનાં મારાં ઝરણુ યશી રો ’ યંય લાભો કખારો ?
અટ્ટીથી તે જલસિ સુધીના રો ’ પ્રવાસે પળારો ? ”
એણું ધારે જલસુ ઝરણું, સ્વાન્તર્માં ધ્યેય રાખે.
ને ચાલે જ્યાં કજલગ લગી, યંય પૂરો કપાયે. —

—શંભુભસાહ લાદ.

મદ્રાસમાં ગુજરાતીઓની સારી જેવી વસ્તી છે એ તો સુવિદિત છે. શરૂઆતમાં ખેડવાણ સાહણી વધારે સંખ્યામાં હતા અને એમણે સાહસ ખેડીને છેલ્લા ૩૦૦ વર્ષથી મદ્રાસ તરફ વધવાટ કર્યો છે, શરૂઆતમાં કરકસર અને બ્યાપારી કુનેહ સિવાય બીજી કોઈ ખાસ વિક્ષિપ્તતા કે ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવું કોઈ એમણે અદો દાખવ્યું જણાતું નથી. પરંતુ હમણું છેલ્લા છેલ્લા અઢિનાં ગુજરાતીઓમાં જીવનને અને ગુજરાતી સંસ્થાઓને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે એ બહુ સારી નિશાની છે. એક કન્યાશાળા અને એક હાઈસ્કૂલ પણ ગુજરાતીઓ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. તથા વૈષ્ણવ અને જૈન ધર્મની ધાર્મિક તેમ જ કેળવણીની સંસ્થાઓ એમ સાંભળ્યું છે. તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે જેટલા પ્રમાણમાં ગુજરાતીઓનાં જીવનને સંગઠિત કરવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ અને થઈ શકે તેમ છે તેટલા થના નથી એવી છાપ મારા મન પર પડી છે. ગુજરાતની બહાર રહેનાર ગુજરાતીઓ કાર્મિક વધારે એકતા અને સંગઠન દાખવે છે અને પરપર સહાનુભૂતિ અને સહાય પણ વર્તનમાં મૂકે છે. વળી પહેલાં માનસિક સંક્રિયતા અને કેવળ પૈસા એકઠા કરવાની વૃત્તિ હતી તેને બદલે હવે શુદ્ધજીવનને કાર્મિક સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ બનાવવાના તથા ધનનો વ્યય કરીને પણ જીવનની સગવડો પ્રાપ્ત કરવાના અને કોઈક અંશે જાહેર જીવનને જાગ્રત રાખવાના પ્રયત્નોમાં ભાગ લેવાની વૃત્તિ ગુજરાતી સમાજમાં જાગેલી જોઈને મને આનંદ થયો, મારા જેવાને ઐથી આનંદ અને અશ્વર્થની ઘટના તો એ હતી કે જે માણસો થોડાં વર્ષો પહેલાં મોટી કંપનીમાં કેવળ નોકરી કરતા હતા તેઓ ધણી સારી આર્થિક રિયલિતે પ્રાપ્ત થયા છે. એક ભાઈ જીવજીલાલ એન્ડ કું.માં એલ્યુમિનિયમના વેપારીની પેટીમાં કામ કરતા હતા. તે ધણી સારી આર્થિક અવરયાને પામ્યા છે. અગત્યર સોસાયટીમાં સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરનાર એક મિત્રે સિનેમાની લાઇનમાં સારી કમાણી કરી છે. મદ્રાસની મ્યુનિસિ-

પાલિટીમાં અને બ્યાપારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓ સારો ભાગ લઇ રહ્યા છે. અગત્યર અંજુકેશન સોસાયટીમાં ભણેલાઓ અથવા ખડુ નેતાં સ્વર્ગવાસી મોટીભાઈ નરસિંહભાઈ અખીનની જોડે સંસર્ગમાં આવેલ ઈન્ડિ-ઓનો સંઘ સામાન્ય રીતે મદ્રાસ જેવા બહારના પ્રાંતમાં હોય છે ત્યારે જાહેર જીવનમાં સારો ભાગ લે છે એમ કહેવું જોઈએ.

મદ્રાસનું એક સુખદ રમરણુ તે કપડાંબધાળા સ્વર્ગવાસી હરિલાલ માણેકલાલ દેશાઈના સંસર્ગમાં આવેલા—અને તેમની દ્વારા મારી જોડે પણ વિશાળી અવસરમાં સંસર્ગમાં આવેલા ભાઈ મોહનલાલ પરીખ સાથેનો મેળાપ હતો. ઉત્સાહી અને બાહ્ય-રમકાસુવાન તરીકેની છાપ ભાઈ મોહનલાલ પરીખે વિશાળી અવસરમાં તેઓ ભરૂચમાં હતા ત્યારે મારા મનપર પાડી હતી. પરંતુ અનેક કારણોને કારણે સમય જીવનને તેઓ સેવાના કાર્યોમાં ભ્રમણી થઈ નહિ, અને ભરૂચ પછીના જીવનના અખારા રસ્તાઓ એટલા જુદા થઈ ગયા મણાપ કે પૂર્વના સુખદ રમરણુ અને સહાનુભૂતિ સિવાય બીજું કોઈ જોડાનું તરત ઉપર ઉપરથી જોનારને લાગે જ દેખાય. અને છતાં મનોમન સાક્ષી ન્યાયે કદાચ મોહનલાલના અને મારા મારા મનમાં કોઈક ઊંડા સંબંધની છાપ પડી હતી કે એક પરિણામસ્વયં તો નહિ જ રહે એમ લાગ્યા કરતું હતું. એટલે જ્યારે મદ્રાસમાં બના-વાસે ભાઈ મોહનલાલ પરીખને મળવાનું થયું ત્યારે ધણી જુની રમૂતિના સ્વરમાં દરોડેલી વસ્ત્રો આપોઆપ તાજી થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એમાંની એક અને જે યાદ રહેલી તે ભરૂચની પાસેના શુકલ-તીર્થના મેળાને લગતી હતી. એ મેળામાં અમે લોક જામતિ માટે નગરકર્તાને જોયે કાર્યક્રમ રાખ્યો. હતો અને તેમાં મારી જોડે સર પૂરનાર ભાઈ મોહન-લાલ પરીખ પણ હતા. હજારો માણસની ગેરિની વચ્ચે દેશબંકિત અને સેવાની તથા સ્વાર્થત્યાગની લાવનાઓને રમૂ કરતી કવિતા મોટેથી અવાજ કાઢીને શરૂમાં લાજુતાં અમે બે મારી રમૂતિમાં દેખાયા.

પરંતુ ભાઈ મોહનલાલ પરીખે એમાં બીજી બે ત્રણ અંશે ઉમેર્યાં તેથી તો શુકલતીર્થમાં ગયેલા સ્વયં-સેવક મંડળનું આપું કાર્ય મારા મનમાં ફરીને ચમકી ઊઠ્યું. અખાડાના એક વિદ્યાર્થીને અમે સાધુ બનાવીને હરિયાગના વિવિધ આસનોના પ્રયોગો કરીને બની શકે તેટલા પૈસા એકત્ર કરવાનું કામ સોંપેલું જેને પરિણામે હું પાતું છું કે તે વિદ્યાર્થીને બીજે જ દિવસે પેટનું કંઈક અસુખ પણ થયેલું !

પરંતુ સૌથી સુખદ તો શુકલતીર્થની રેતીના વિશાળ પટમાં તારાજ્ઞિત આકાશની પથ્થાદ્ભૂમિમાં મેં કરેલી હરિદાસીનું સ્મરણ હતું. એમાંનું એક ગીત તો ભાઈ મોહનલાલે યાદ દેવાડ્યું ત્યારે જ મને પણ યાદ આવ્યું અને તે ઘડાસમનું

‘શું બજે બાકરણી વરતુને શું બજે બાકરણી,
કેંદ્ર સમાનું ધૂત ભધું’ પણ રવાદ શું બજે બાકરણી,
વરતુને શું બજે બાકરણી’

એ હરિદાસીની બીજી વિગતો યાદ નથી પરંતુ એક જ ઉડે સંસ્કાર આ સંસ્મરણ તાજ થતાં એનો જે સંસ્કાર મારા મનપર રહ્યો હતો અને મદ્રાસમાં પુનઃ જન્મ થયો તે આ પ્રમાણે છે. શુકલતીર્થની નમંદાનો રેતાળ નદી કિનારો, એનું ઝૂંડે તારાજ્ઞિત આકાશ અને એ આકાશની પથ્થાત-ભૂમિ પર ઊભેલી ભારત માતાની મૂર્તિ અને એનાં ભાવિ સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવ માટે પ્રયત્ન કરતો એમેચ્યોર હરદાસ અને તેને સાંભળી રહેલી જનમેકની.

મદ્રાસમાં રહેવાનું થયું તે દરમિયાન એક કંપનીના મેનેજર (ભાઈ જેડિંગબાઈએ) કપડાંબજના ભાષ મોહનલાલ પરીખ અને બીજા કેટલાક ગુજરાતી મિત્રોને મળવા માટે મને આમંત્રણ આપ્યું. સાંજે અમે એકત્ર થયા ત્યારે મદ્રાસનાં ગુજરાતી સામાજિક જીવનનો એક ચિત્રક પ્રશ્ન મારી દર્શિએ પડ્યો. તે પ્રશ્ન હાજર રહેલ કુટુંબોનાં બાળકોનો હતો. નીચે સરિયામ રસતો હતો. તે ઉપર એટલી વાહનોની આવજા હતી કે બાળકો ત્યાં રમી શકે જ નહિ અને અમે જે ઘરમાં હતા તે એટલું તો નાવું હતું કે એમાં રહેનારાં કુટુંબનાં છોકરા

માટે પણ રમવા માટે પૂરતી જગા ન હતી. તો પછી બીજાં આવેલાં છોકરાંએ માટે તો કેવી રીતે પૂરતી હોઈ શકે, રમવા માટે છુટી જગ્યા, અનેકને પણ અમુક અમુક કુટુંબોના સમૂહો લાલ લઈ શકે તેટલી નજીકમાં પૂરી પાડવાની ખાસ જરૂર મદ્રાસ, મુંગાઈ જેવા મેટાં ચહેરામાં ઊભી થયેલી છે. મ્યુનિસિપાલિટી કે સરકારનું આ કામ ખડું જોતાં હોતું જોઈએ. પરંતુ એ સંસ્કારોનો જે આ કામ ન કરી શકે તો સમાજની પોતાની એ ફરજ રહે છે મોટરોએ વાંત કરતા હોય ત્યાં આપીને રમવા માટે બાળકોને હમકાવવા એ સહેલું છે પરંતુ બાળકો રમે નહિ તો કશું ! એ પણ વિચારતું જોઈએ અને રમવા માટેની સજવડો કરી આપવી જોઈએ. બાલ્યાવસ્થામાં જે સંસ્કારો પડે છે તેની અસર જીવનભર ધણી ઊંડી રહે છે એટલે તે અવસ્થામાં બાળકોને જેટલા સારા સંસ્કાર પ્રપત્તપૂર્વક પાડી શકાય તેટલા પાડવાની મહેનત માખાપોએ અને સમાજે ઉઠાવવી જોઈએ.

અમે જ્યાં રહેતા હતા તે ઘર આપણાં મધ્યમ વર્ગના એક સુખી કુટુંબમાં ગણાય એવું હતું. સ્વચ્છ, ચારે બાજુ જગ્યાવાળું ઘર, સ્થિર કમાણી આપતો ધંધો અને સુશિક્ષિત ગણી શકાય એવાં પતિ-પત્ની અને બાળકોનું બનેલું તે કુટુંબ હતું. જે થોડા દિવસ અમે ત્યાં રહ્યા તે ઉપરથી સફળ ગણાતા-ખડુ જોતાં બહારથી સફળ દેખાતા-જીવનની પાછળ કેટલી પુનરુદ્ધિ ભરેલી નીરસતા રહી છે એનો સમીક્ષક ખાલ મને પોતાને તો આપ્યો. જીવન સ્થિર હતું-જીવન સ્થિર હોય, જીવન નિશ્ચિત હોય એટલું જ શું માનવને માટે બસ છે ?-કોઈ નવીનતા કોઈ સાહસ, કોઈ અપ્રાપ્ય પ્રાપ્તિ માટેની સતત બ્રમ્હાત તત્ત્વના, કોઈ અસદ્ બાદશાહ પ્રત્યે ગતિ કરવાના પ્રયત્નોનો ‘સંતોષ એ બધું’ આવાં જીવનમાં કી રીતે આવી શકતું હશે ? અને એ વિનાયુ જીવન જીવન પણ કેમ કહી શકાય ? કદાચ આ માડું પોતાનું કેવળ અંજલ પ્રતિકાર હોય જોઈએ, કારણ કે એટલા બધા લોકોને હું એ જીવનથી સંપૂર્ણ જોઈ

હું કે ધરીબર મારા આ સંતુષ્ટ જીવન વિષેનો અમનેય અપવાદ જેવી મનોદશાને આભારી તો નહિ હોય એમ મને પ્રશ્ન થાય છે. પરંતુ એનો કોઇ હેતુકા હોય એમ જણાતું નથી. મને તો કોઇ આવું નિશ્ચિત સુવ્યવસ્થિત અને એકધારુ જીવન જીવવા માટે મને તેટલી લાલચ આપે તો પણ હું માનું છું કે હું એમાં સુખી તો બાકે જ થઇ શકું. કદાચ એમ જ હશે કે કેટલોક પ્રકૃતિએ એવા જીવન માટે ધારાધરી જ નહિ હોય ! અને એમ પણ જરૂર બને કે જેના હૃદયમાં આવી કોઇ અપ્રાપ્ય કે અસિદ્ધ આદર્શની તમન્ના ન હોય તેને એ નીરસતા સાક્ષી પણ નહિ હોય.

મદ્રાસ રમુદ્રયમના કમ્પોઝર મિ. અવ્યયન એમના એક મિત્ર મિ. મેનનની મારી સાથે મુલાકાત કરાવવાને બહુ આનંદ હતો. અને આ મિ. મેનનને મળ્યા પછી મને લાગ્યું કે એ એક મુલાકાત કરવા લાયક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ હતી. હિંદુ સ્વતંત્ર્ય સર કરવામાં જ અનેક અગ્રણી વ્યક્તિઓના ફોજા પેઢીઓથી ચાલ્યો આવે છે અને જેની એકત્રિત અને વધતી જતી અસરને પરિણામે સ્વતંત્રતા હાંસલ થઈ તેમાંની એક વ્યક્તિ મિ. મેનન મણી શકાય. બાલ્ય કાળની દૃષ્ટિએ જેવા જન્મએ તો તો કદાચ એમનું કાલ બહુ જ ઓછું છે એમ કહી શકાય. પરંતુ સંકલ્પના પાલનની દૃષ્ટિએ એમનું કાલ મોટું નહિ તો પણ ઊંચા પ્રકારનું તો જરૂર મણી શકાય. મિ. મેનન મલબારનાં મોપલા દીરઘોકટના એક પ્રધાન કાર્યકર હતા અને અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહના આદર્શનો પ્રચાર એ લોકોમાં કરતા હતાં. ગંજીર ગેરસમજૂતીનો ભોગ તેઓ એ રીતે યથા કે જ્યારે જ્યારે તેઓ મોપલાઓને બેધ આપતા કે તેમણે અહિંસક રહેવું નેહિએ ત્યારે ત્યારે મોપલાઓ એમ જ સમજતા કે 'આ તો ફક્ત આપણને બહારથી કહેવા પૂરું છે. અરેબર તો આપણે હિંસા જ કરવાની છે અને એવું જ મિ. મેનન આપણને કહે છે.' પોતાના હેતુને આટલો વિપર્યાય, જાહેર કરેલ હેતુથી આટલી ખોટી અને વિરોધી ગેરસમજૂતી—લાગેજ સંભવી શકે.

પરિણામે જ્યારે કટોકટીનો સમય આવ્યો ત્યારે મોપલાઓએ તોફાન કર્યું, રમખાણ મચાવ્યું, ખૂનો કર્યો, હિંદુઓને અને સરકારી ઓફિસરોને પણ માર્યા. સરકારે આ બધાને માટે મિ. મેનનને જવાબદાર ગણીને એમની ધરપકડ કરી ! કેસ ચાલ્યો તેમાં એમની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી એમના પોતાના બાપણે રૂપે પડી હતી તે છતાં એમને સજા થઈ ! સજાના લાંબા વર્ષો દરમિયાન સરકારી ઓફિસરો, મિત્રો, સગાઓ અને કેટલાક મહાસભાવાદીઓએ પણ એમને કેવળ ઔપચારિક રીતે એવી બાહેધરી આપવાનું કહ્યું કે પોતે એવી અળવળમાં ભાગ નહિ લે. પરંતુ મિ. મેનન એ બધાનો ઈન્કાર કરીને સ્વતંત્ર નાગરિક સિવાય બીજી કોઈ પણ અવસ્થા સ્વીકારીને બહાર આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી. જેલમાં જ સમય મળ્યો તેનો એમણે પૂરો સદુપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ જેલમાં જ આરંભીને ધણી-સારી રીતે આમળ વધારી તથા તરવરાનનાં પુસ્તકો પણ ધણાં વાંચ્યાં. ૧૪-૧૫ને અંતે જ્યારે ફરીને મહાસભા સત્તા ઉપર આવી ત્યારે મિ. મેનનનો જિનસરતી છૂટકારો થયો. ત્યારે એ એમના થોડા જીવતા રહેલા કુટુંબીઓને મળી શક્યા, અને ઉપેન્દ્રનાથ એનરજી પોતાની કાળાપાણીની ચાચા કરીને પાછા ફર્યા તે વખતને માટે પોતે લખે છે તેમ મિ. મેનન પણ 'પોતાનું દીનકા દીનલીનું ઘર ફરીથી માંડ્યું' મિ. મેનનના મનમાં સરકાર પ્રત્યે રોષ નથી, તેમ પોતાને થયેલા ધોર અન્યાય વિષેનું વધારે પડતું કુંપ પણ નથી. એમણે પોતાના પર જીજ્ઞેસુ વિધિત પ્રકૃતિના અનંત ધમસાણમાં અનિવાર્ય એવી એક પરિસ્થિતિ તરીકે સ્વીકારી લીધી હોય એમ લાગ્યું—એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાને યાનપ્રાપ્તિને માટે આટલો બધો નવરાજનો અને નવરાજમાં અભ્યાસ કરવાનો સમય મળ્યો તેથી જાણે એક પ્રકારની છૂટકારાની લાગણી એ અનુભવતા લાગ્યા ! બહાર હોત તો કામમાં ને કામમાં રમખાણ રહેતું લગભગ ફરજિયાત થાત, જ્યારે આ લાખા કારાવાસમાં પૂરતી નવરાજ અને

અધ્યાસને માટે સમય મળ્યાં તેનો એક પ્રકારનો સંતોષ તેમના બોલવામાં દેખાતો હતો. સાધના વિષે એમની ધમશ હજી જોઈએ તેવી તીવ્ર અને લાગી નહિ પણ આટલું એ ખાતરીપૂર્વક કહેવા જોઈશે. લાંબો અંધારે પરિચય થયો હતો એમ હું કંઈ શકું નહિ.

ખીલુ એક સંસ્મરણ લાઘ્ય મોહનલાલ પરીખને આભારી છે. અમદાવાદમાં તે વખતે હમબગ વસવાટ વગરના જંગલ જેવા લાગતા—અને હવે તો શહેરના ભાગ બનેલા—ગુજરાત કોલેજની પ.સેના ડૉ. ત્રુ-લાલના ખંગલામાં હું રહેતા હતા તે સમયની, એટલે કે ૧૯૧૬-૧૭ ની, એ હકીકત છે. મોહનલાલ અને પૂજનલાલ તે વખતે મારી સાથે રાત્રે સૂતા હતા અને ઉપર અગાસીમાં કાંઈ અવાજ થયો. લાગ્યું કે કદાચ

કોઈ ઉપર હોય. સ્વાભાવિક રીતે જ મોહનલાલ એવા હિંમતને કસનારા પ્રસંગોથી ટેવાયલા ન હતા એટલે એમના મન પર કાંઈક લાગી જાય તે જોઈ હોવી જોઈએ. પછી તો એને દૂર કરવા માટે જ જાણે હોય તેમ મેં મોહનલાલ અને પૂજનલાલને પાછાગતી નિસરણી પર ચઢાવે ઉપર જઈને તપાસ કરવાને કહ્યું. મથા વગર ચાલે તેમ ન હતું. અને જતાં છાતી પૂરેપૂરી આગતી ન હતી ! ! આખરે પૂજનલાલ અને મોહનલાલ બન્ને ઉપર મથા અને લાગ્યું કાંઈ જ કારણ ન હતું એની ખાતરી કરીને પાછા આવ્યા. મોહનલાલને તો આ ઘટના લાગણી લાગણી દૂર કરવા લેવાયલા ઉપાય તરીકે યાદ રહી ગઈ હતી. હું માનું છું કે ત્યાર પછી એમનામાં લાગણી ધણી આછી તો થઈ ગઈ હશે.

વ્યથિતને

વેદના અક્ષય, મિત્ર, છે ન કો,
ને ત્વહીય ભરી મોત-હુઃખથી
વેદનામય અશાન્ત જિન્દગી
છે ન વ્યર્થ ક્ષણભ્રમી સ્વપ્ન શી.
સાગરે સહાર વારિ-રાશિને
જો ધરાનું ઉર હોય સીંચવું,
તો તપીજ રવિ આતપે, રહ્યો
તેહને જલધિ-અંક છોકડો.
અગ્નિમાં નહિ તપ્યા વિના પટે,
માટીથી જુદું સુવર્ણ કોઈ હી;
ને ચહે વિવિધ ઘાટ તે કહી
તો રિસાવું કવચ એરણે બને ?
તાહરે ચ જગપંકમાં રહી
છે લલાટ મહીં જીવવું લખ્યું,
પંકને ચ પછી તો ન થે ગાખા,
અર્પવી હૃદય-પદ્મથી સુધા ?

જેમાં મથુરી નંદાનો ત્યાગ કરે છે
‘બા’ રણુ ઉઘાડે એક ! આ મારે
 અંદરથી ધ્રુપદી દમ દીધી ?’

‘એ...ના ! ના ! બારણું હવે નહિ બપડે !
 હવે હું બારણું નહિ ઉઘાડું !’

ઓ મા...આ...રે... ? મારે તારી પાસે આવવું
 છે...એ. હું પાંસલેટ છાડીને બળી મરું છું રે...એ.
 હવે મારે જીવનું નથી રે...’

બધારા ઓરડાના એક અપૂર્ણમાથી ઉપર પ્રમા-
 જેના અવાજ બહાર ફળીઆમાં સળગાવા લાગ્યા.

પૃથ્વી ઉપર આભમાંથી કાળી આદર ધીમે ધીમે
 પથરાતી જતી હતી. ફળીઆ પાછળના ધરની વચમાં
 મરત પીપળો પોતાનું કલેવર હવામાં ફફડાવતો હતો.
 દુકાન વધાવીને ઘેર આવેલ પાડોશી વાણીઆને લા
 સૂતા પહેલાં આ તૈયાર કરવા રટવનો છેલ્લો
 ભગાડત શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. આખો શેરી નિરવ
 શાંતિ લેવા તૈયારી કરતી હતી. શરીર ઉપર વાજ
 વગરનો એક દમયેલ કૂતરો ‘ભગત’ રાતની ચોટી
 કરવા માટે હાંફતા હાંફતા પોતાની ફરજ ઉપર હાજર
 થઇને કાઉ કાઉ કરતો ખીજી શેરીના કૂતરાઓને
 આલમેલ આપતો હતો. ફાની દુનિયાના અદ્યતન
 માનવીઓના કુટુંબ કલેશની વેદનાનું દર્શન કરવા
 સમર્થિત મંડળ, ધીમે ધીમે આભમાં ડોકિયા કરતું
 ઉપર ચઢતું હતું, એવે સમયે ઉપરપ્રમાણે એક જીવન
 નાદકને સસ પ્રવેશ ભજવાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી
 હતી. અને ગામના ચોડામાં ટાવે તરત જ આગ-
 ચારના ટકોરાની સંજ્ઞા કરી.

ખખારણાની, લોહાના સળીઆવાળી બળી
 પાસે ઊભા રહીને નંદાએ એની પત્ની મથુરીને
 વિવેકથી બે તથા વખત કહ્યું કે :

આવું કરવું એ આપણે માટે શોભે નહિ,
 બહાર કોઇ સાંભળે તો ખરાબ કહેવાય ઉપાડી નાખ
 નેઉં બારણું !

- પૂનઃ અંદરથી જવાબ આવ્યો...

વોય, વોય, મારી મા ! મારે બારણું હવે નથી
 ઉઘાડવું રે...એ. મારે તો હવે આવી જ રીતની
 શોખ કરવી છે મારે...એ, બધા સાંભળશે તો શું
 થઇ જવાનું છે.. રે...એ.

રોજનના વાડની બહાર જેમ ગાડીનો વેગ વધવા
 લાગે તેવી રીતે મથુરીએ એને જે કાચું કરવું હતું
 એનો વેગ વધારવા મંડાવ્યો.

આ અરિત્રની અસર ધીરે ધીરે નંદાના શરીર
 ઉપર થવા લાગ્યો. એની જાતી ઉપર મૂળવેણી
 અસર થવા લાગી. એનું કારણ એટલું જ કે, છેલ્લા
 કેટલાક મહિના થી નંદો અભીર મલગીમાંથી નવે
 અવતારે બચ્યો હતો. એક ઓશરીએ બાણના ધરમાં,
 નંદાના મામા અને મામી, છોડરાં, વગેરે સૂતા હતા.
 તેમને જગાડ્યા. અને આ હકીકત જણાવી નંદાના
 મામાએ પણ શાંતિથી સમજાવી બારણું ઉઘાડવા
 કહ્યું.

મથુરી:- (તરત જ અંદરથી પ્રત્યુત્તર સંભળાયે!).

એ...ના...ના...હવે હું આ બળી મુક. તમે
 બધા મુક જાઓ. મારે માથે દુઃખના કુંગર ઊઘા
 રે...એ બાડી...રે...તું ક્યાં છે. રે...રેખાતી કેમ
 નથી...રે...એ.

નંદે તથા એના મામાએ વિચાર કર્યો, હવે
 આવું કરવું શું. કોઈ વાતે સમજે નહિ. પાડોશમાંથી
 બે ત્રણ ભેગાઓને બોલાવ્યા. અંદર આવી અને તેમણે
 પણ સમજાવવાની શરૂઆત કરી. શેરીમાં પણ ખાંચા
 આગળ, રેડિયો મથક આગળ કોઈ નેતાનું ભાષણ
 સાંભળવા માણસો ભેગા થઇને એકચિતે સાંભળે તેમ
 શાંત અને સ્વસ્થ એકચિતે આ હકીકત કાન દઇને
 સાંભળવા લાગ્યા.

બેટા મથુરી...ઉઘાડ બધા ઉઘાડ ! ગામનું માણા
 હાંભળે અને ઢેકફોનો નેવે ધં એમાં આપણી આખ-
 રની થી શોભા ? દીકર્યા ઉઘાડ નેઉ મથુરી ? ગાંઠી
 થઇ જ નેઉએ. લે બોલને હવે ? તારી જેવું કોસે-
 જમા લણેલું સિનિયર થયેલું છોકરું આવું ફોલો
 કરવું હતું વળી ?

આમળ કરતાં લેમ વધ્યો અને જીમરાણ સથે
આવાજ આપ્યો.

“હવે તમે બધા અધિથી વધા જાવ રે...હાવ...
હાવ...હાવ, માંડે બધું બળીઓલાણું, હવે હું જ બાકી
રહી. તમે બધા જાઓ પછી મારે શાંતિથી બળી
મરવું છે. અરેરેરે...ધાંસલેટ તો આ ડાખામાં જોસાણું
પણ...દીવાલની ક્યાં હળગી મર્ઠા! તાકેડે ક્યે જડતી
નથી, મા...રે, હવે હું કેવી રીતે બળી મરીશ માડી
રે...એ?”

“શે ખાઈ રાખ્ય રાખ્ય હવે હૃદય. આમ સક-
રોળે ક્ષુ જોઇને સહવા માંડો. ખારણું ઉઘાડી નાખને
ખાઈ...તારી કરતા અબણ ખાઈડી હારી. આવા
સરીતર તો બહુજાને જ આવડે ખાઈ, રાગાં હવે તો
સુધરેલા સોડીયુંને બહુવા જ ઉમળ્યા છે. જણે
મોટી હાંસર તો કરવી હોય?”

કંઠાળીને આવેલાં મૈરાંઓ, ખાઈ પાસે જોવા
રહીને એકબીજાના કાનમાં ગણગણાટ કરે છે. બે હાથ
લાંબા કરીને! આપું તે ક્યાંઈ બાળ્યું છે રેણું?
આ તો નરી નકંટાઈ નહિ તો બીજું શું? બહુ બહુની
તો પોપટોની જેમ ધણીની હાથે બોલાઈયું જ કરવી
છે ને?

બે એક મિનીટની શાંતિ પથરાઈ, મથુરીએ
ધણી જ ખારણું ન ઉઘાડવાની હક પકડી લીધી હતી.
નંદાનું સાસરું ગામમાં જ હતું. અને એ રહેતો તો,
એનાથી ૨૦ થી ૨૫ કદમ દૂર જ મથુરીના પિતા
રહેતા હતા. એમને બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યું.
દરમિયાન ખારની હિલચાલ સાંભળવા મથુરીએ અંદરનું
કપાટ અંધારામાં જ ઉઘાડ્યું, નંદાને વધુ ડર લાગ્યો.
કે હવે ચોક્કસ અંદરથી દીવાસળીનું બાકસ લેવા
તૈયારી કરે છે. એટલે ફરી નંદે કહ્યું, કે હવે હું
ખારણું ઉઘાડી નાખ, તારા બાપાને બોલાવવા માણસ
મોકલ્યું છે.

નંદાના આવા વાક્યોનો જવાબ નંદાને મળ્યો
નહિ. એટલે એને વધુ ચિંતા થઈ બહાર બધા વધુ
ગભરામથુમાં પડ્યા. અને એમ થયું કે કદાચ ગલા-

હુંખ ખાધો લાગે છે...

પણ આ નાટક બજવાઈ ગયા પછી નંદાએ
જ્યારે અંદર તપાસ કરી ત્યારે કપાટમાંથી બે
સોનાની ખંડી અને એક ચોઈન ધીરે રહીને આ બે
ત્રણ મિનિટના ગાળામાં કપાટમાંથી સેરવીને મથુરીએ
પોતાના હાથ તથા ગળામાં પહેરી લીધા.

જીવન નાકટના પ્રવેશનો બીજો પડદો બહુ જોસથી
ખુલે છે. મથુરીના બાપા એકાદશ'કર તથા બીજા
ચાર પાંચ પંડોરીઓ પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે.
એકાદશ'કરના એકાદશીરમાં પ્રવેશ થતાં મથુરી વધુ
આવેશમાં આવે છે.

— એકાદશ'કર કહે, દીકરી! મથુરી ઉઘાડ તને આ શું
થયું! આ બધું શું? તું મારી બહેન કહેવતી દીકરી,
તારે વળી કુ:ખ શું? તારી પાછળ તો કું પીરતાળાંસ
વરસનો રીંછ જેવો ખેંટો છું. તને કાંઈ કોઈ કહેતો
કાંઈ જ ખાઈને! મારી દીકરી જલદી ઉઘાડ,
જલદી ઉઘાડ.

(બપ'કર કંઠાટ કરી) અંદરથી. મથુરી કહે:
“એ...તા. બાપુજી...તમે શું કામ આપ્યા, તમારે
નહોતું આવવું હું તો એ આ બળી મરે છું, આ
મારા હાથમાં ધાંસલેટનો બરેલો શીશો છે, માથા
ઉપર રેડું એટલી જ વાર છે.”

એકાદશ'કર : એ. ના. ના. ના. મથુરી બેટા, એવો
બળી મરવાનો જીલમ હું કરીશ નહિ, હું તો
આપકાટ કહેવાય. સાત જનમાશ બળવું પાડો,
તું મારી દીકરી બહુલી છે જરા સમજ તો
ખરી! તને કોણ બળી મરવાનું કહે છે? એની
જીલ જ કરડી ખાઈને?

મથુરી : (અંદરથી) એ...આપા... મને એમણે
ધાંસલેટનો સીસો અને બાકસ આપ્યા. મને
નરક હડરડવાનું કાપ્યું...! મારી મરી ગએલી
માને માથું દીધી. મારે માથે કુ:ખના હુંગરા
ખડકાણા બાપુજી...છ. હવે તમે એકદમ વધા
જાવ હું હવે એકદમ બળી મરે છું. આ ધાંસ-
લેટનો સીસો રેડ્યો, હવે દીવાલની ચાંપુ એ

જ વાર છે. પણ દીવાલની જડતી જ નથી.
આપા...રે

પછી તરત જ ઝોધાશંકરે બારી પાસેથી નંદાને
ધક્કો માર્યો નંદો ચાંબી સાથે બટકતો રહી ગયો.
અને અરવર ચરોરે ફળીઆમાં પથારી ઉપર મન
કાણુ રાખી ચાંત ખેસી રહ્યો. નંદા તરફ તાકુકીને
શક્ષતની જેવી ભયંકર મુખમુદ્રા કરીને ઝોધાશંકર
ગળના કરી ઊંઘા નાપરે આપાદ ગહે કયો.

આપા અશમાએ કીધું તને ? એપ મારો હાથો
અશમા. મારી દીકરીનો પાસસેટનો સીસો ખતાબો લે...
અને એની મરી ગયેલી માને માખું દીધી કાં ?
માખુંએ માખુંએ બુલ્લાની નાચું હાથો અશમા ? બહાર
નીકળી જો બહાર પછી ખાતર પાડું અને વળી
કમીના દીકરો રોજ હવારમાં મારી દીકરીને હનકી
નાખે, દાંતણુ કરવા બેઠે, તે અશમાને કોથળો પાથરી
દેવો પડે, દાંતણુને પલાળી દેવુ પડે, પાણીને ગલાસ
નેવે, અંદર કોથળો કરવા મીકું નેવે, ક્યો કો
નાપરે ધરે તિનેરી કાંટી બતી હોપ એમ લોઈ પી
ગયો લોઈ મારી કુટકી મથુનું.

ઉધાઃ જોઈ આપા ! ઉધાઃ જોઈ ! હું તને
કમગર છું. આ મારી ઉમર જો. હું વિધુર. હજી
તારે એકનો એક કોઈ પરણાવ્યો છે. અને આ
એલી તારી નાની બહેન, મરણ પથારી ઉપરથી
માંમાંડ ખેડી થઈ છે એની પણ તને દયા
નથી આવતી !

(અંદરથી) મથુરી...એ ના...ના...ના...આપુલ...
હવે હું નહિં ઉધાકું હું તો આ બળી મરી. એ...
આ...રે...હું આ આવી.

(ધાંસવેટનો સીસો અંધાશમાં ઠલવાય છે. અને
એની વાસ આરે તરફ ફેલાય છે.)

ભયંકર મુખમુદ્રા સહિત એનો આપ ઝોધાશંકર
હાથમાં જોળ પથર લઈ જાળિયા પાસે નાપ છે.

જાળિયા બહાર બીજા આપધાતનું નાટક રમી રહ્યું.
ઝોધાશંકર : તારે જો આ મારા હાથમાં પથરો છે.

જેવો તું દીવાલના ચાંપ એ પહેલાં જ હું અંદિ
સામે જ માથું ફેકું છું. એ...રહેવા દેજો હો...
એ...તું સળગીશમાં હો...હું માથું ફેકું છું,
આ જો...મારા હાથમાં પથરો બટકાકું એટલીજ
વાર છે.

મથુરી : (અંદરથી) એ-ના-ના-આપુલ-ઈ.

ઝોધાશંકર : (બહારથી) એ-હા-હા...મારી મથુરી
તારી અને મારી કાંકડી બળરમાં દારે જ નિકળશે
જેટા મથુરી. લે જોઈ લે તારે દીવાલની સળગાવી
જો જોઈએ, એટલે લોહીની ધારાવટી જ કાં
આ ધડીએ.

એટલામાં મથુરીના ફરના કાકા અને બીજા બે
પણ પાડેલીઓ જાળી નજીક આવીને—

મથુરીના કાકા : આપા ખસો ઝોધાશંકર...કેમ એઈ,
હું છે તારે, ઉધાકું છે કે નહિં હવે ? કે આમ
ધાપલ જ મચાવવી છે ? પહેલાં ઉધારી નાખ
જટ પછી તારે જો કહેવું હોય છું કે જો. નહિં
તો હજારો બારણું ખેડી નાખવું પડશે સમજીને !

મથુરી : (અંદરથી) એ...મારે હવે બળી મરવું છે.
કાકા...મારે હવે કશું કહેવું નથી કાકા. હવે તો
બળી મરું જ છુટકો છે. કાકા.

મથુરીના કાકા : તો પણ હવે બળી મરવું હોય તો
પછી વાર ફેટલી ! આપા ગામને જોયું કરીને
બળી મરવું છે તારે ? બળતા હશે છું ગામ
ગળવીને બળતા હશે મરુંને ? સે ઉધાઃ હવે
ચોપાગાળા કરતી નકામી. ખોટા દોંગ કરતી.
એલા કોથળું છે ? કોસ લાઇ આવો કોઈ બારણું જ
ખેડવી નાખવું પડશે, આજે તો ફળેતી જ
આદરી છે.

એ બજા કોસ લેવા દોડે છે.—શેરીના માથુસેને
આ નેપથ્યમાં બજવાતા પ્રવેશને સાંભળવામાં તીવર રસ
પ્રગટે છે—

વાતાવરણ વધુ ગમગીન બને છે. હવામાં ઝુલતો
પીપ્પો જાંત ચઇ નાપ છે. વાણીઆના રટવનો

અભાગે એકાએક બંધ થઈ જાય છે. એટલે દમલેલ અમત પણ મેઢાની લાળ ઉડાડતો શેરીના માણસોના ટોળા પાસે કાન અને પૂંછડી ઉલાળતો બાળક પાસે ખડો થઈ જાય છે. અંધારપછેડીની પાછળ નભમાં બિંચે, ચઢતા સપ્તર્ષિમંડળે પણ વધુ ઉપર ચઢીને ડોહિયાં કરવાનું માંડીવાળી, એટલેથી જ અદૃશ્ય થવાનું નક્કી કર્યું. ખીચારા સાને જણા આંગીરસ જમવાનેય, દરવપ, ભારદાજ, વગેરે આ પોતાના જિયા કુળના વારસદારોના મહકરુંબનાં અવાડાં જોડને ચરમાણા તે ઠેક પાતાળમાં ઉતરી ગયા; કે ભાગે ભાઈ, આ તો હવે આપણા કુળમાં સતીઓને બદલે શંખભૂમિઓના ચરિત્રો આપણા પરિવ્રંત કુળોને છુડાડવા પેદા થયા. ભાગી, એટલે એ પણ બધા ભાગી ગયા.

કોણે લખને ખીજી તરફથી તાજડોળાં બે માણસો હાજર થઈ ગયા. તે આગાઉ ખીજી તરફથી નંદાના મામાએ પણ પોતાના જીવને હોઠમાં ચૂસ્યો, એક વીસ વર્ષનાં જીવાનને સાથે લઈ એરડાના મેડા ઉપર વિલાપતી નળાઓના ખપેડો તોડીને અંદર ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો.

નંદાનામામા : એલાભાઈ ! જીવાન. બે બે હો ! અંધાર ધીર છે. જરાક જુલો તો તો સોએ સો પુરા. ક્યાંથી અદૃશ્ય એરડા ઉપર ? માણું... ક્યાંક લાગ નથી ઉપર ચઢવાનો.

જીવાન : હા માણું ક્યાંકથી ટીકી લાગે એવું નથી. એક વાતે-બની શકે. કાકા ! તમે આ રાંધે-છીઆ વાળા એરડા ઉપર લોડો થાઓ તો હું ટીકાણને ઉપર ફેદી પડું. હ શીયાય ખીજે ઉપાય નથી.

નંદાનામામા : એલાભાઈ ! ઈ તો સાહસ કહેવાય. ક્યાંક તું તો કાળાટીલી દબને લીકીમાં, નાસકે-જામાં વળી ક્યાંક ફેદકણું બિચું કરીશ.

જીવાન : હવે કાંઈ નથી થાઉં તમ તમારે લોડો પલાણીને, આ લીકી એરડા ઉપર ફેદ્યો જીએને.

મહાંમેદને જન્મે જણા અંધારામાં એરડા ઉપર ચઢે છે. હવે ક્યાંથી ખપેડો તોડવા એ વિચારમાં

હાથવાર આજુબાજુ જતા નળીયા આવાપાછા કરવા લાગે છે.

જીવાન : એ આંધળી કરો ઉંચા નળીયા આવડો આજ એરડાના અંદરનો ભાગ લાગે છે. જીવાને નળાઓના ખપેડાના ચોટકામાં પોતાના મજબુત શરીરને અંધારા એરડામાં તોણું.

જીવાન : મેડાના નીચેના ભાગથી ખપેડો ધણે બિંચે હતો, લાકડાનું પીઠીયું કયે ઠેકાણે છે કાકા ? પીઠીયાના આધાર વગર પડાય એવું નથી. અહીંથી તો ટાંટીઆના કુડકાજ થાય.

ખપેડાના ચોટકા સાથે તોળાએલા જીવાને અંદર ઝુલતા પડકારો કર્યો.

નંદાનામામા : એલાભાઈ બાળા તું ઉપર આવી જ અહિંયા શુરાતનનું કામ નથી અહિંયા કળે કામ કર્યું પડશે. જીવાનને ઉપર જોડી લીધો.

શુરાતજ નંદાના મામા અંદર તોળાણા ધીરે રહીને દિવાલ ઉપરની લાકડાની ખીલી પર પગ ટેકવે. એક નાની પીઠડી ઉપર બંને પગ ચૂપી હળવે રહીને નીચે લટકી પડ્યા. શરીર જરા ધૂંજ ઉઠ્યું, પરશેવા રેખાએ છુટવા લાગ્યો. હવે તો પડ્યા વગર છુટકો ન હતો. પાછળથી જીવાન પણ અંદર ઉતર્યો બંને જણા મેડા ઉપર તો ઉતર્યા. એટલામાં ઠેક કલાકથી બળવાની તૈયારી કરતી મથુરીએ જામા ચઢીને દારાતું કમાડ પણ અંદરથી ફેડ દીધું. બારે મુશ્કેલીમાં ચૂપી દીધા, ધાંસમેદનો સીસો શરીર ઉપર રેડવાને બદલે જમીન ઉપર ઢોળી નાખ્યો. એટલે જીવાન અને નંદાના મામા પણ ગભરાણા. ધાંસમેદનો ડબો દારા નીચે ખૂણામાં ભરેલો પડ્યો હતો. ન કરે નારાયણ અને દીવાસળી કપામાં ચાંપે એકાદ જુગડાનો ગાલો નાખી દે તો દારા આજો સળંગે, જમીન પર રેડ્યું છે ત્યાં પણ ચાંપે તો આખી ખાટ ભડકડ સળંગવા મરિ, એટલે દારામાં બીએલા પેસા જીવાન તથા નંદાના મામાને પણ ભાગવું ભોં ભારે થઈ પડે. બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે એક સાથે પગનું પાકું ચારોને દારાના આડશના પાટીઆ ઉમેરી નાખવા

આ પ્રમાણે અહિં જન્મે પાટુ મારવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં બહારથી બે ત્રણ માણસો દોહાની કેસો ભરાવીને ઓઢાના બારણા ખેંચી નાખવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

મથુરીના કાકા- હવે બારણું ઉઘાડવું છે કે અમે બારણું ખેંચી નાખીએ ?

મથુરી-(ઝોરકાની અંદરથી) બારણું ખેંચવશી નહિં... મારે બળવું જ છે. પણ અંધારામાં મને દિવાલની નથી જડતી. હવે મારે શું કરવું...? (બહાર બધા એકી સાથે) એલા મારો બાટકો ! સામાસ થો ! કરો બળ ! કરાડ કરતીકને અંદરની ઇંટપટ્ટી લાકડાની સાથે ધસાડને બારણું ફટકા દઈને બીધી ગયું એની સાથે જ દાદરામાં ઉભેલા જુવાને અને મહારા મામાએ પગના ભેરથી પાટુ મારીને દાદરાનું પથ તોડી નાખ્યું અને ફૂકફૂક કરતાકને બધા અંદર દાખલ થઈ ગયા.

અંદરનું દશ્ય જુદું જ હતું. નંદાની પત્ની મથુરીએ ધણી જ સીકતથી આખો બે ધાસલેટનો બાટલો પોતાના ચીરોને એક પથ જોડો બાંધવા સિવાય જમીન ઉપર, પોતે જે ખુણામાં બેઠી હતી તેનાથી ચાર હાથ દૂર બાટનીએ, જમીન ઉપર ઢોળી નાખ્યો હતો. જે ઢોળે પોતે બાકસ દીવાસળીનું રાખતી હતી. ત્યાં જ દોઢ બાકસ ભરેલું બારી પાસે પડેલું હતું, ઉપરાંત અડધો ડબ્બો બાકસ ભરેલાં, અંદર રહીને એણે જે કપાટ ઉઘાડ્યું તેમાં તેની સાથે જ પડ્યાં હતાં. ફાનસ સાફ કરવાના ગાંભા ત્રણ ચાર જુદા જુદા અરતબરત ગોઠવી રાખ્યાં હતાં અને પોતે સહીસલામત રેડીઓના મથક ઉપર લાઉરપીંદર સાથે જેવી રીતે કોષ માવાવાળું કે બાપજી કરવાવાળું શાંતિ અને સ્વચ્છતાથી બેઠું હોય તેવી રીતે ઝોરકાના એક બાલુના ખુણામાં લપાઈને રચાન મેળવી લીધું હતું. ઘર નંદાના મામાનું બળવાનું હતું. ધાંસલેટ મોંઘા બાવનું નંદાનું ઉંઘું વાળું.

મથુરીની જીભ અને ગળામાં આજે બહુતરની ખુમારીનો જે તરવરાટ પેદા થયો હતો, એણે સેરીના

અને મામનાં ઉધતા માણસોને જગાડીને, આજની બણેલી ચાલાક ઓઢો-મૂઠકસેણના બાના પાછળ બળી મરવાના ખોટો ઢેઝ કરવાની ફટવી તૈયારીઓ કરે છે તેવું આજેના નાટક લગ્નની બતાવ્યું અને નંદાની જેવા કુનિબાના ભોતકા પતિએને ખ્યાલ કરી બતાવ્યો કે ઓઢો બહુતરને ટોલે પહોંચ્યા પછી ફટકો બાવપૂર્વક અગ્નિનય કરે છે. તેનો આ તાદરસ દાખલો જોઈને અમારા અગ્નિનયની તમારે સુકત કંઈ પ્રસંગ કરવાની છે.

(પ્રવેશ ઉઠેલા)

ટોબો

કડકાટ અને બાલકાટ સાથે બંને બાલુના દરવાજા બીધી બળ છે. બધા ઝોરકામાં પ્રવેશ કરે છે ઉપર પ્રમાણે વળું નંદાનું દશ્ય ઝોરકાની અંદર દર્શાવેલ થાય છે.

ઝોઘકાંચકર : (એક જગર ધુરકાટ સાથે અંદર ધસી બળ છે) આધા ખરડી જાઓ ! આધા ખરડી જાઓ ! મારી ફુટડી મથુરી દીકરીને બધાંયે મહારાવી મૂકી, (દીકરીને બે હાથે પકડી લે છે) મારી રતન, ! દીકર્યાં, ! બેટા ! મથુરી ! તું શું કામ બળ્ય બાપા ! હાલ્ય ઉભી થા ઝડ. આઈ નરકમાં એક મિનિટે આપણે રેવું નથી મારો હાળો ચરમે નાફેડ, મારી રતનને રોળી નાખવા તૈયાર થયો.

મથુરી : (મોટેથી રડતાં) એ...બા...પા... આ મારે તમારે ઘેર નથી આવવું. પછી મને અહિંયા આવવા નો દ્યે; હું તો અહિંયા જ રહીશ બાપા...રે

ઝોઘકાંચકર : અરે વાત છે કાંઈ ? તને નો આવવા દે તો આપણે આવવું જ છે ક્યાં પાણું. પીસતાળીસ વરસનો હજી બેટો છું ને હું ! ઇલા ઇ રાંડના ચરમાને બીજી મળશે પણ મને કાંઈ તું બીજી મળવાની છે. દીકર્યાં ! હાલ્ય ઉઠ ધરે. મારે તારી બહુ જરૂર છે. હું વિધુર છું. હ તને નથી ખબર દીકરી ! મને શેડલા ધડી રવાણું

જોશેને ! રાટલાનો ક્યાં દહાળ પડ્યો છે આપણે
ધેર તે આ નરકમાં રાખું તને !

(છોડરીના કાકા તરફ ધાંત્યા હાંચ કરીને
અભિનયથી) — હવે તમે આંધ કુવે ન'ખાવી મ્હારી
ટીટડીને, તમારે ધાંધ એમાં ! હાલ્ય બાપ ઉભી ચઢ્ય
એક દિકરો છે એમ તું મારે બીજે (સિદ્ધતની
બહેનશ્રીમાં નહિ આજ ત્રિજુર બાપને રાંધી
અવરાવવામાં.)

ત્હારી માએ માનતરું કહ્યું અને દિકરો હજી
કુવારો એટલે જ મારે તને આટલો મનતાથી ધેર
લઇ જવી જોવેસને બાપા ! દીકરાને હજી પરણાવવો
જો બેઠા, ત્યાં સુધી તો ત્હારું હાલે ને પગલે કામ
છે. મ્હારી રતન ! મધુરી, હવે તો મરી જાઉં ત્યાં
ત્યાં સુધી તને મોહલવાનો જ નથી, એ છ...ને
બીલાસેર.

સાડલો સંકરતી મધુરી એના પિતા ઝોધડરાં કર
સાથે ઝડપથી અદરય ચાલ છે...બીજે દિવસે એક
ભરવાડ્ય ઝોધડરાં કરને ધેર દૂધ દેવા જાય છે. એ
મધુરીને પુછે છે.

ભરવાડ્ય : એલી બાપ આ તને હું હુઝું. વાણીયા,
આજાણું સોરું ચઢને આવું બળી મરવાતું
તને શેલે ?

મધુરી : એ ના...ના કાકી તમે હમને નહિં ને ?
મારે બળવું 'હું' ક્યાં, છ તો મારે દબાવવાતા
બધાને, બળે નહિં ધ્રુવડો છ ?

આવું કરીષ તો જ આપણું ધાધું ધંરમાં
ચાલ ને ? નકરતો આવ્યા બોતડા ધણી આપણે
માથે પેધી જાય પેધી ! શું હમણાં ? તમે અધુષ
ભરવાડ. આમાં તમને હમજી નોં પડે. અને
શેરમાં બજેલા તે આવી કળું જણીષ.

— વિચારપુષ્પ —

આ માનવીના ઉશ્ચી ખીલીને
વિચારનું કોમળ પુષ્પ નહાતું,
નવા નવા રંગ પ્રરી મગાતું
આશા ધરે — પ્રાણ યરાજ અર્પી,
દશે દિશામાં સુજ કીર્તિ સ્થાપુ પ
ઉરે ઉરે પ્રેમ — સુવાસ પ્રેરું.
ના લાન કે પુષ્પ અનેક એવાં
ઉગે ઉગે ત્યાં કરમાઈ જતાં,
ને જો કદાપિ ક્ષણ એ ઉગે તો
વટોળિયો માનવના અહને, ૧૦
ક્ષણે ક્ષણે બીષણતા વધારી
ધૂમંત એ ચક્કર માંહી તેને
જમીન સાથે પટકાવી દેશે.
ફસાવી, ટોળી; રગદોળી દેશે !

ભારતીય બહાર

બો

તેર ડિગ્રી ફેરનહાઈટથી વધુ ઉષ્મામાન ન હોવા છતાં 'એર કંડિશન' કચેલી એક કારખાનાની ઓરડીમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓએ ઠંડી લાગવાની ફરિયાદ કરી હતી. તેની દિવાલોનો આસમાની દરિય રંગ બાંધીને પીળા કરવામાં આવતાં એ ફરિયાદ મરી ગઈ, ખીજ કારખાનામાં કાળા રંગની પતરાંની પેટીઓ જીંચકતા મજૂરોએ પીઠ દુઃખી જવાની ફરિયાદ નોંધાવી હતી. એ જ પેટીઓને ત્રીખા લોલા રંગે રંગવામાં આવતાં પેલા જ મજૂરોએ કહ્યું, 'આ હસડા વજનની પેટીઓથી અમને કાંદે રાહત રહે છે!'

રંગના આવા શૂલવામાં નાંખતા ચમત્કારિક ગુણો વિદ્યાનને અજણવા નથી, સામાન્ય માણસને નીસરંગી ઓરડીની ગરમી તેટલી જ ઉષ્ણતાવાળી રક્તરંગી ઓરડીની કરતાં ઘણી ઓછી જણાયો. તે જ પ્રમાણે, ઘેરા રંગની વસ્તુઓ આજ રંગની વસ્તુઓ કરતાં સરખા વજનવાળી છતાં પ્રમાણમાં કાંદે લાગશે. ગયા દસ વર્ષમાં રંગ આયોજનનું એક નવું શાસ્ત્ર (Science) ઊભું થયું છે, જે રંગના આવા ચમત્કારિક ગુણોને લક્ષમાં લઈ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં બહોળા પાયા ઉપર રંગોની અતુર સજવટ કરવાનું વૈજ્ઞાનિક યાન આપે છે.

સ્વેતરંગ એ સાત રંગોનો બનેલો છે એ વાત જાણીતી છે, સ્વેતરંગનું ત્રિપાશ્વ કાચ વડે વિભજન કરતાં તેનું મેષધતુપના રંગોમાં રૂપાન્તર થઈ જાય છે. આ રંગોમાં નીચેના સાત રંગો છે. જાંબલી, જૂરા, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાતો. હવે આ રંગોમાં જાંબલી, જૂરા, આસમાની અને લીલો એ ઠંડા અને આહલાદક રંગો છે અને પીળો, નારંગી અને રાતો એ ગરમ અને તંજ રંગો છે. હોવર્ડ કેચામ (Howard ketcham) નામના એક જાણીતા રંગ નિષ્ણુતે પેટ્રોલ પંપ સ્ટેશનોના રંગોનું 'યોગ્ય આયોજન કરીને સ્ટેશનોનું પેટ્રોલ વેચાણ પ્રથમના કરતાં દોઢ કરી આપ્યું હતું. રક્ત

રંગ માણસને કામરત બનવાની પ્રેરણા આપે છે ત્યારે લીલો રંગ (જે રંગ નિસર્ગેના પશુ છે) શાંતિ અને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. લંડનની સ્પર્ધા 'બ્લેક ફાયર્સ' સિંગ' લેખિને આત્મહત્યા કરવા ઉચ્ચેરતો એમ મનાતું. એનું કાણું લોખંડી રત્નરૂપ ત્યારે તેજસ્વી લીલા રંગમાં બદલો નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે આત્મહત્યાનું પ્રમાણ એક તૃતીયાંશ એણે થઈ ગયું હતું.

ઘણા પ્રાણીઓ ઉપર રંગની અસર બિલકુલ હોતી નથી. પશુ જંતુઓ ઉપર આની ઘણી અસર થાય છે. આસમાની રંગ માખીઓનું અવારંધરું કરે છે. શિકારોમાં એક કંઠાઈએ પોતાની દુકાનની કાચની એક બારી સુધી તકે એડે છે. કરવા જૂરી રંગી હતી. તે વખતે એમ જણાય કે ત્યારે ખીજ બારીએ ઉપર માખેનું જૂથ જામેલું હતું ત્યારે એ બારી આગળ એકેક માખી ફરકતી ન હતી! પરંતુ મચ્છરો જૂરા રંગથી આકર્ષાય છે. યુદ્ધમાં નૌકાદળને બેજવાળી જખામાં કામ કરતા નાવિકોનો જૂરા યુનિફોર્મ બદલો નાંખવા પડ્યો કારણ કે એના વડે તેમને વધુ મચ્છરો કરડતા હતા! મચ્છરો અને ખીજ રાત્રે ઊડતા જંતુઓ તેમજ જીવંત ઘેરા નારંગી રંગના પ્રકાશ વડે દૂર દલી જાય છે. રાત્રિનું નિયોન લાઈટ મચ્છરોને આવતાં અટકાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

રંગની આ પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી વહાણના ઓલિકાનું થઈ દ્રવ્ય બચી શકશે. બાને'કલ નામના જંતુઓ ઘેરા રંગોથી ઘણા આકર્ષાતાં અને વહાણના તળિયામાં આવા ઘેરા રંગો લગાડવાને પરિણામે વહાણો પર બાને'કલ જંતુઓની સારા પ્રમાણમાં જમાવટ થતી અને તેથી તળિયાં જલદી ખવાઈ જતાં. તળિયાં પર સ્વેત અથવા આજો લીલો રંગ કરવાથી બાને'કલનો હુમલો બંધ થઈ ગયો અને અમેરિકન વહાણવટાને પ્રતિ વર્ષ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો બચાવ થઈ શક્યો.

યુદ્ધ દરમિયાન ઉલ્લેખોના વિકાસ થતાં આ રંગ

—આયોજનની કળાને સારો જોવો વેગ મળ્યો. અને હવે દરેક કારખાનામાં રંગીની સુયોગ્ય સજવટ કરી કાર્યકરોને એકલી રાહત જ નહિ પણ પ્રકાશનું પ્રમાણ વધારી ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ આણી સકાય છે. એક લોખંડના કારખાનામાં યંત્રોના સ્થળ ભાગોનો રંગ રાખોડો અને ગતિમાન ભાગોનો રંગ ઝાંખો કેસરી કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં છતનો રંગ સફેદ રાખેલો છે અને દિવાલો તથા સ્તંભોનો રંગ આઠ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી જુઓરો લીલો રાખવામાં આવ્યો છે, બમારે ભોંય તળિયું રાખોડો રંગનું છે. આગ હોલવવાના સાધનો લાલ રંગનાં છે અને પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનોની પેટી લીલા રંગે રંગેલી છે. છેલ્લા ભાગો અને કિનારો પીળા રંગના રંગી તેમના પર કાળી પટ્ટી મારવામાં આવી છે અને સ્વિચો તથા ચાવીઓની પેટીઓ જૂરી રંગવામાં આવી છે.

આવી રીતે રંગની સજવટ જોનારના મનની અંદર પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રકાશનો પણ વ્યય

મતો તે બચાવે છે. કેમ્બ્રિજ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કંપની, ન્યુયોર્ક, જણાવે છે કે આ 'કલર કંડિશનિંગ'ને પરિણામે તેના ઉત્પાદનમાં ૧૫ ટકા કામ કરવાની ચોક્કસતામાં ૪૦ ટકાનો વધારો તો થયો હતો. તે ઉપરાંત કાર્યકરોની ગેરહાજરીમાં ૬૦ ટકા જેટલો ઘટાડો પણ થયો હતો ! બીજી એક ફેક્ટરીએ એવું નિવેદન કર્યું હતું કે એ મહિનાની અંદર જમીન પર પડીને કચરા ભેગી વળાઈને ખોવાઈ જતી વસ્તુઓ ખર્ચ થઈ જતાં રંગમણીના થયેલો ખર્ચ વસુલ થઈ ગયો હતો ! અકસ્માતોના આંકડામાં પણ સુયોગ્ય રંગમણીને લીધે સારો ઘટાડો નોંધાયો છે તેમજ આંખોનું સંરક્ષણ થઈ શક્યું છે.

રંગોની શોધ સર આઇઝેક ન્યુટને વર્ષો પહેલાં કરી હતી પણ તેમના અભ્યુદયિક શુભો તો હમણાં જ લક્ષમાં આવ્યા હોય એવું સર્જશક્તિ શાસ્ત્ર તદ્દન આધુનિક છે.*

* Popular Science, June 1947 ના એક લેખ ઉપરથી.

મનવા

ઓ મનવા રે મનવા !

જૂલ નહિ જૂતકાળ ભયાનક
પા પા પગલી પાડી અધ્યાનક
વ્યોમ સદનમાં - સાગર મધ્યે
ફૂલી રહ્યો - ઉડી રહ્યો. ૧

ઓ મનવા રે મનવા !

મંત્ર યુગે મહાનલ પ્રગટાવી
મંત્ર યુગે અલ્પશક્તિ સ્ખલવી
વિશ્વ શક્તિનું સત્ય સનાતન
ફૂંધી રહ્યો - ચોળ રહ્યો. ૨

ઓ મનવા રે મનવા !

પરમ પ્રજ્ઞના નિગૂઢ તત્ત્વને
અહ ઉપગ્રહની લબ્ય સફરને
કાળ કિનારે ધૂમી ધૂમીને
શોધી રહ્યો - ચોળ રહ્યો. ૩

ઓ મનવા રે મનવા !

યુગયુગ કેરા રંગ પુરેલું
જગત સિદ્ધિનું ચિત્ર મધુરું
કોણ કહેતું રહ્યું અધુરું ?
પૂછી રહ્યો - મોહી રહ્યો. ૪

બો

તેર ડિગ્રી ફેરનહાઈટથી વધુ ઉષ્મામાન ન હોવા છતાં 'એર કંડિશન' કરેલી એક કારખાનાની ઓરડીમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓએ ઠંડી લાગવાની ફરિયાદ કરી હતી. તેની દિવાલોના આસપાસી દરિત રંગ બદલીને પીળા કરવામાં આવતાં એ ફરિયાદ મંદી ગમ્મ, ખીમ્મ કારખાનામાં કાળા રંગની પતરાંની પેટીઓ ઊંચકતા મજૂરોએ પીઠ દુઃખી જવાની ફરિયાદ નોંધાવી હતી. એ જ પેટીઓને ઝાંખા લોહા રંગે રંગવામાં આવતાં પેસા જ મજૂરોએ કહ્યું, 'આ હસકા વજનની પેટીઓથી અમને બારે રાહત રહે છે!'

રંગના આવા જુવાવામાં નાંખતા અમતકારિક ગુણો વિજ્ઞાનને અજ્ઞપચા નથી, સામાન્ય માણસને નીકરંગી ઓરડીની ગરમી તેટલી જ ઉષ્ણતાવાળી રક્તરંગી ઓરડીની કરતાં ઘણી ઓછી જાણી. તે જ પ્રમાણે, ઘેરા રંગની વસ્તુઓ આજ રંગની વસ્તુઓ કરતાં સરખા વજનવાળી છતાં પ્રમાણમાં બારે લાગશે. ગયા દસ વર્ષમાં રંગ આયોજનનું એક નવું શાસ્ત્ર (Science) ઊભું થયું છે, જે રંગના આવા અમતકારિક ગુણોને લક્ષમાં લઈ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં બહોળા પાયા ઉપર રંગોની અનુરૂપ સન્નવટ કરવાનું વૈજ્ઞાનિક યાન આપે છે.

સ્વેતરંગ એ સાત રંગોનો અનેલોહી એ વાત જાણીતી છે, સ્વેતરંગનું ત્રિપાશ્વ કાચ વડે વિભજન કરતાં તેનું મેધધનુષના રંગોમાં રૂપાન્તર થઈ જાય છે. આ રંગોમાં નીચેના સાત રંગો છે. જાંબલી, જૂરા, આસપાસી, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાંતો. હવે આ રંગોમાં જાંબલી, જૂરા, આસપાસી અને લીલો એ ઠંડા અને આઠઠાઈક રંગો છે અને પીળો, નારંગી અને રાંતો એ ગરમ અને તાજ રંગો છે. હોવર્ડ કેચામ (Howard Ketcham) નામના એક જાણીતા રંગ નિષ્ણાતે પેટ્રોલ પંપ સ્ટેશનોના રંગોનું 'યોગ્ય આયોજન કરીને સ્ટેશનોનું પેટ્રોલ વેચાણ પ્રથમના કરતાં દોડું કરી આપ્યું હતું. રક્ત

રંગ માણસને કાર્પરત બનવાની પ્રેરણા આપે છે જ્યારે લીલો રંગ (જે રંગ નિસર્ગનો પણ છે) શાંતિ અને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. લંડનની અંદર 'બ્લેક ક્વર્ક્સ લિમ્' લોકોને આત્મહત્યા કરવા ઉત્તેજિતો એમ મનાતું. એનું કાણું લોખંડી રત્રપ જ્યારે તેજસ્વી લીલા રંગમાં બદલો નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે અત્મહત્યાનું પ્રમાણ એક તુટીપાંચ ઓછું થઈ ગયું હતું.

ઘણા પ્રાણીઓ ઉપર રંગની અસર ખિલકુલ હોતી નથી. પણ જંતુઓ ઉપર આની ઘણી અસર થાય છે. આસપાસી રંગ માખીઓનું અપકર્ષણ કરે છે. શિકારોમાં એક કદાઈએ પોતાની કુકાર્નની કાચની એક ખારી સુધીના તડકાં ઓછાં કરવા જૂરી રંગી હતી, તે વખતે એમ જણાયું કે ભયરે ખીજ ખારીઓ ઉપર મળોનું જૂથ જમણું હતું ત્યારે એ ખારી આગળ એકેક માખી ફરતી ન હતી! પરંતુ મચ્છરો જૂરા રંગથી આકર્ષાય છે. યુદ્ધમાં નોકાઈને ભેજવાળી જગ્યામાં કામ કરતા નાવિકોનો જૂરા યુનિફોર્મ બદલી નાંખવો પડ્યો કારણ કે એના વડે તેમને વધુ મચ્છરો કરડતા હતા! મચ્છરો અને ખીમ રાત્રે ઊડતા જંતુઓ તેમજ જીવડાં ઘેરા નારંગી રંગના પ્રકાશ વડે દૂર દૂરી જાય છે. રાત્રિનું નિયોન લાઈટ મચ્છરોને આવતાં અટકાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

રંગની આ પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી વહાણના માલિકાનું ઘણું દ્રવ્ય બચી શકશે. બાનેકલ નામના જંતુઓ ઘેરા રંગથી ઘણા આકર્ષાતાં અને વહાણના તળિયામાં આવા ઘેરા રંગ લગાડવાને પરિણામે વહાણો પર બાનેકલ જંતુઓનો સારા પ્રમાણમાં જમાવટ થતી અને તેથી તળિયા જલદી ખવાઈ જતાં. તળિયાં પર સ્વેત અથવાઆછો લીલો રંગ કરવાથી બાનેકલનો હુમલો બંધ થઈ ગયો અને અમેરિકન વહાણવહાને પ્રતિ વર્ષ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો ખચાવ થઈ શક્યો.

યુદ્ધ દરમિયાન ઉલ્લોગોના વિકાસ થતાં આ રંગ

—આયોજનની કળાને સારો એવો વેગ મળ્યો છે અને હવે દરેક કારખાનામાં રંગોની સુવૈગ્ય સમવય કરી કાપકરોને એકલી રાહત જ નહિ પણ પ્રકાશનું પ્રમાણ વધારી ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ આણી શકાય છે. એક ભોખડના કારખાનામાં યંત્રોના સ્થૂળ ભાગોનો રંગ રાખેડો અને ગતિમાન ભાગોનો રંગ ઝાંખો કેસરી કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં છતનો રંગ સફેદ રાખેલો છે અને દિવાલો તથા સ્તંભોનો રંગ આંધ કૂટનો ઊંચાઇ સુધી જુખરો લીલો રાખવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ભોંય તળિયું રાખેડો રંગનું છે. આમ હોલવવાના સાધનો લાલ રંગનાં છે અને પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનોની પેટી લીલા રંગે રંગેલી છે. છેકાના ભાગો અને કિનારો પીળા રંગના રંગી તેમના પર કાળી પટ્ટી મારવામાં આવી છે અને રિવરો તથા ચાવીઓની પેટીઓ જૂરી રંગવામાં આવી છે.

આવી રીતે રંગની સમવય એનારના મનની અંદર પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રકાશનો પણ બધ

ચલો તે જાયવે છે. કેમિસ્ટ્રી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કંપની, ન્યુયૉર્ક, જણાવે છે કે આ 'ક્લર કંડિશનિંગ' ને પરિણામે તેના ઉત્પાદનમાં ૧૫ ટકા કામ કરવાની ચોક્કસતામાં ૪૦ ટકાનો વધારો તો થયો હતો. તે ઉપરાંત કાર્ય-કરોની ગેરહાજરીમાં ૬૦ ટકા જેટલો ઘટાડો પણ થયો હતો ! ખીણ એક ફેક્ટરીએ એવું નિવેદન કર્યું હતું કે જે મહિનાની અંદર જમીન પર પડીને કચરા ભેગી વળાઇને ખોવાઇ જતી વસ્તુઓ ખાંધ થઈ જતાં રંગામણોના થયેલો ખર્ચ વસુલ થઈ ગયો હતો ! અકસ્માતોના આંકડામાં પણ સુવૈગ્ય રંગ-મણીને લીધે સારો ઘટાડો નોંધાયો છે તેમજ આંખોનું સંરક્ષણ થઈ શક્યું છે.

રંગોની શોધ સર આલ્બ્રેક્ટ ન્યુટને વર્ષો પહેલાં કરી હતી પણ તેમના ચમત્કારિક સૂચો તો હમણાં જ લક્ષમાં આવ્યા હોય એવું સર્જાયેલું શાસ્ત્ર તદ્દન આધુનિક છે.*

* Popular Science, June 1947 ના એક લેખ ઉપરથી.

મનવા

ઓ મનવા રે મનવા !

જૂલ નહિ જૂતકાળ ભયાનક
પા પા પગલી પાડી અચ્ચાનક
વ્યોમ સંહનમાં - સાગર મધ્યે
ફૂંધી રહ્યો - ઉડી રહ્યો. ૧

ઓ મનવા રે મનવા !

મંત્ર યુગે મહાનલ પ્રગટાવી
યંત્ર યુગે અણુશક્તિ સ્ખલવી
વિશ્વ શક્તિનું સત્ત્વ સનાતન
ફૂંધી રહ્યો - ચોળ રહ્યો. ૨

ઓ મનવા રે મનવા !

પરમ પ્રક્ષના નિગૂઢ તત્ત્વને
અહ ઉપગ્રહની લબ્ધ સફરને
કાળ કિનારે ધૂમી ધૂમીને
શોધી રહ્યો - ચોળ રહ્યો. ૩

ઓ મનવા રે મનવા !

યુગયુગ કેરા રંગ પુરેલું
જગત સિદ્ધિનું ચિત્ર મધુરું
કેણ કહેતું રહ્યું અધુરું ?
પૂછી રહ્યો - મોહી રહ્યો. ૪

અવધિ રે ! અવધિ !

ધૂમકેતુ

રે ચિતોડી રાણા વીર લખમશી ! તને સાંભરીએ છીએ અને અમને લાગે છે કે કાં તો તું આ ભૂમિનો નથી, કાં અમે આ ભૂમિના નથી !

બલિહાનનો મહિમા ગાતી કેટલી કેટલી ચારણ બિરહાવાલકોએ, રજપૂતોના વીરરસને વીરભદરી છંદમાં ખડો કર્યો છે, પરંતુ એ વીરભદરી છંદ પોતે પણ, તારી આ વીરતા વિશે સાંભળીને એક ઘડીભર તો ઠરી જ ગયો! એના હૃદમાં સમાય એના કરતાં વધારે વીર રસ-વીરરસ શું ? નર્યો કોહરસ-એમાં હતો !

તેં જે વીરચર દોષ્યો'તો, રાણા ! તારે ચિતોડને આંગણે, એણે તો ડુંગરમાળા અરવલીનાં વનજર જેવાં ખડકની આંખમાંથી પણ આશુ વહેતાં કર્યાં-હર્ષનાં, અને વળી શોકનાં ! અને તું તો નરકેસરી, તારા શોષિત લીના રગમાંથી, ન હયો, ન હયો, ન આંખો પડ્યો, ન મોળો પડ્યો, ન થાક્યો, ન ભય પામ્યો-તે તો તારો કેસરિયો વાણો ધાર્યો તે ધાર્યો !

એટલે જ અમને આશ્ચર્ય થાય કે રે રાણા લખમશી ! તારી એ શમશેરનું લોહ તું ખર્ચ જમિમાંથી લેપરી, લાગ્યો હતો એ-તો કહે આજ અમારે આંગણે ખાપ ! એની ખોટ પડી છે લોહની ! પાણી પીધેલ લોહની !

તારી એ વીરરસની ઉદ્ધે ભૂતિ એમને, ભગવાન રૂદ્રને મન યર્ષ આપ્યું, તારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને કહેવાનું કે, 'ચિતોડી રાણા ! વિષપાનનું કંઠાભરણુ આજ દિવસ સુધી અદ્વિતીય ગણાતું-આજ તું એનો ભાગ

પડાવનારો આટલાં વર્ષે, આ ડુંગરમાળામાં જન્મ્યો !'

રે ! રાણા લખમશી ! તારી આ વીરકથા સાંભરીએ છીએ-અને અમારાં તો આજ, આટલાં વરસે રૂવેરૂવાં ખડાં થઈ ભય છે ! અમને કોકને એ ભાગ્યનો એક સહસાંશ તો મળે !

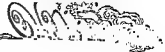
તારે આંગણે જુદાં આંખું હતું. તેં એ નેતરું ન હતું પણ જ્યારે હાલતું હાલતું તારે આંગણે આંખું, ત્યારે તું રજપૂતનો દીકરો, કાંઈ ડુંગરમાળામાં થોડો ભાગી ભવાનો હતો ? તેં તો ખીલજી અલાઉદ્દીનની સામે ચિતોડના હુર્જને આધારે, તારી નિતસંગાથી સમશેરનો આધાર લીધો.

પરિનીને લેવા આવ્યો'તો, આ દિલ્હીને બાદશાહ, ત્યારે એક વખત તો, પેલા સાતસો મીયાનામાં બેઠેલા ને ઉપાડનારા થઇને બોગણુ-પચાસસો રજપૂતોએ, એ એક નારીને માટે, જાન-ન્યોછાવારી કરીને, રજપૂતોનો જયજયકાર વર્તાવ્યો હતો !

આ જ એ જ બાદશાહ, તારે આંગણે 'પાણી ફરીને આવ્યો છે' ! રજપૂતોનું 'પાણી' આપવાની એને નેમ છે !

દિલ્હરની રજપૂતીની મીંટ તારા ઉપર મંડાઈ છે. તું પડે તો રજપૂતી પડે. તું ડગે તો રજપૂતી રંડાય તું થરણે થાય તો રજપૂતની નારીના મોં ઉપર એક હજાર મણ કાળજના કાળા શેરડા પડે !

તારે તો ગદ અજિત રાખવો'તો. પણ

અગ્નિત રહેલું—એ કેટલું આકરું છે એનું દર્શન એક મધરાતે તને થયું. મા લવાનીનું રણચંદ્રી રૂપ તારી સામે આવીને સ્વપ્નમાં ખડું થઈ ગયું. હાથમાં એને ખરૂં છે, કંઠે કરેણીના માલા છે. શોભિતભીના એના હાથ છે. લય-કર વિષધરોની જટાનૂટમાં વીંટાયેલાં માનાં અગ્નિનેત્ર છે. તું તો રાણા ભેધ જ રહ્યો ! પછી તેં હાથ ભેડીને કહ્યું : ‘કોણ છે દેવી ! તમે ? શું છે તમારે ? રજપૂતી મારીની, જે વખતે આજ તાવણી થઈ રહી છે, તે વખતે આંધું રૂપ મારા પોતાના મહેલમાં શું કરવા લાગ્યાં છે ?’

‘મને ન ઓળખી રાણા ! હું તો લવાની ! રણસેનની દેવી !’

‘મા ! ત્યારે તો તમે જ મને રસ્તો બતાવો, મારી આ રજપૂતી શી રીતે અણિશુદ્ધ પાર બીતરે ?’

‘રાણા ! પહેલાં તો તું મન સાથે નક્કી કર. તારે શું ભેધએ છીએ ? અણિશુદ્ધ રજપૂતી કે વિજય ?’

‘માં ! રજપૂતી !’

‘અથવા એ રાણા ! ફરીને બોલ, ફરીને બોલ, ફરીને વિચારીને બોલ ! રજપૂતી તો ખંડેરામાં વસે છે. વિજયધ્વનિ મહાલયમાં મહાલે છે. તારે શું ભેધએ છીએ, હવે કહે ! રજપૂતી કે વિજય ?’

‘માં ! મને તો રજપૂતીની ખેવના છે !’

‘હું જાણું છું—મને ખબર જ હતી, કે આ ભૂમિને કોઈ બાળક, રજપૂતી વિના ધીણ કોઈ વસ્તુને મહામાલી નહિ ગણે, અરવ-દ્વીની ડુંગરમાળાનાં પાણી પી પીને, રજપૂત

માત્ર ગાંડાતુર બન્યા છે પણ રાણા ! મારે તો આજે એ હવે રજપૂતોના ખપ પડ્યો છે જે, આ ભુદી જ બલતના માણસો સામે, પોતાનો દાવ ખેલી શકે; પણ તમારે સૌને તો એ રજપૂતીનો મોહ છે—જે ખંડેરામાં વસે છે ! તો ભલે, તું ઉજ્જવલ રજપૂતીનો વારસો લે, પણ ભે, ચિતોડની ગાદીના ખાર રાણાએ ન્યારે મરશે, ત્યારે એક રાણા—ને એક વંશ-વેલો પાંગરશે. અને લડાઈ રજપૂતીની ત્યારે જીવતી રહેશે ! તારી રજપૂતી નિષ્કલંક રહેશે. પણ આ તારી સામે પડ્યા છે એને રાણાગી નાખનારો તો તારી ખારમી પેઢીએ થાશે.* તમારે સૌને રજપૂતી—રજપૂતીનો મોહ છે. પણ આ કાંઈ રજપૂતીનાં ઘરાક નથી ! આની સામે લડનારાની તો ભુદી જ માટી ભેધએ ! હું હવે એ માટી માથું છું !’

દેવી તો અદૃશ્ય થઈ પણ રાણા લખમશીને પછી જીંઘ ન આવી. એને તો ચિતોડના ખાર રાણાએનાં સાથે ગલિકાન માગ્યાં હતાં, એ કયાંથી લાવી આપવાં, એની મનમાં ગદમંગ થઈ રહી.

અને એને સાંભળ્યું. ‘આહા !’ એ પોતાની શબ્દામાં જ બેઠો થઈ ગયો. ‘વાહ ! મા ! વાહ ! તે’ રજપૂતીને અમર રાખવાને કેવો બીજણ પંથ આજ મને બતાવ્યો છે ! મારે દીકરા ખાર છે—એમાંથી અગિયાર ચિતોડના રાણા બનશે, અને ખારમો હું ! આવતી કાલ-થીજ એક એક રાણાનો રાજ્યાભિષેક થાશે, એક એક રાણા જુદે ચડશે ! છેલ્લો હું ! વાહ !

* લખમશી રાણાની ખારમી પેઢીએ સિવાજ મહારાજ સાથે, એમ દંતકથામાં કહેવાય છે. લખમશીનો અન્યાસિંહ, અન્યાસિંહનો સનવનસિંહ દક્ષિણમાં ગયો. તેની રામ પેઢીએ સિવાજ.

માં ! વાહ !'

રાણાનો એ નિશ્ચય થયો ન થયો અને માનો આકાશી શબ્દોષ ફરીને એને કાને પડ્યો :

‘રે મેવાડી રાણા ! મેં આ લોગ માગ્યા છે પણ મને નરમાંસની કોઈ તૃપા જાગી છે એમ તું માનતો ના. પણ જમાનો એક, આ જમીન ઉપર એવો આવી રહ્યો છે, જ્યારે માણસો, આતતાથીએને હણી નાખવાને શુદ્ધ ગીતાધર્મ પાળવાને બદલે, એમની સામેથી, મૂરખની જેમ, પંશુની જેમ, અરે કોઈ વેદછા પામેલા વિદ્વજની જેમ લાગશે—સીએનાં શિયળ માટે પણ નહિ લડે, ધરતી માટે પણ નહિ લડે, ધર્મ માટે પણ નહિ લડે, વારંવાર વિશ્વાસ મૂકશે ને શાંતિ માગ્યા કરશે, છેતરાશે તો પણ શાંતિ માગશે, બીપણતાથી એવા ડરશે કે જેની પાસે કોઈ જ વિશ્વાસબિંદુ રહ્યું નથી, ત્યાં વિશ્વાસ મૂકવા જાશે—એ વખતે આ દેશમાં, બીપણતાની કોઈ પરંપરા જાગતી રહે, અને માણસોના દિલમાં, રહેલો માણસ ન જાગે તો કંઈ નહિ, પરંતુ પશુ જાગીને પણ સામેના પશુ સામે લડીને મરી જીટે—માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે રાણા ! એવી કોઈક બીપણવાત, જ્યારે બીપણતા જ સેલાઈ રહી હોય ત્યારે, કોઈ ચારણી છંદને કવિ ગાઈ ગાઈને પણ કોઈકને જગાડે, તો આંહી કોઈક જાગે—હે રાણા ! આ તારી ભૂમિની ઉજાવલ રજપૂતી ચાલતી રહે, માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે ! મને તું નરમાંસની ભૂખી માનતો ના ! પણ એ જમાનો આવે જ્યારે નરમાંસ સોંધાં બને, ને પશુએ સોંધાં થાય, ત્યારે આ તારા રજપૂતો—બીજી કોઈ નહિ તો છેવટે રજપૂતો—પણ, એટલું સમજે કે બીપણતા સામે તો એ જીતશે જે બીપણ બનશે,

માટે મેં આ લોગ માગ્યા છે રાણા ! બીપણ રજપૂતી જ નરપીશાચી ભયંકરતાને રોકશે—એ પરંપરાને જીવતી રાખવા, આ લોગ મેં આપ્યા છે એમ માનજે રાણા !’

મા લવાનીના શબ્દના પડછંદા જાણે કૈરવલ્લીની કુંગરમાળામાંથી ઊઠતા હોય તેમ, વેરા, ગંભીર, કોઈ ચારણી છંદને નાહ બિપડ્યો :

‘ધર જાતાં ધ્રમ પલટતાં, ને ત્રિયા પડતાં તાવ, એ તિતુહી દિન મરણુરા, કહા રંક કહા રાવ !’

ધરતી, ધરમ ને ધણી પર, પડે લૂંટ કે પાવ,
સમા ખસા પણ મરણુવા, હોય રંક કે રાવ !

[૨૧]

રૂપ રૂપ ને અરૂપ !

કુવિંગાધિપતિએ એક વિશ્વખ્યાત મંદિર આદર્યું છે.

દૂર-દૂર સમુદ્રપારથી આવેલા વિદેશીઓ અને નિહાળે અને નિહાળ્યા જ કરે, જમાનાના જમાના જાત પણ એના જેવું કોઈનાથી ન થાય, વિજેતા એને જોતા થંભી જાય, શિશ્વીઓ આશ્ચર્યમૂહ બની જાય, એક વખત ત્યાં આવેલો-ફરી ફરીને એક હજાર વખત ત્યાં આવ્યા જ કરે, કલિંગરાજે, એવું અફસુત મંદિર જીત્યું કરવા ધાયું છે !

સોનું, રત્ન, માણેક, મોતી એણે સોંધાં કર્યાં છે. અને પથ્થર-પથ્થરને મોઘાં કર્યાં છે.

મંદિર જીત્યું થયું. અને સોને લાગ્યું કે વિશ્વમોહિની માયાને ત્યાં, જાણે પથ્થરમાં, કોઈ પોઠાડી ગયું છે ! એવી અફસુત મોહિની સ્થળે સ્થળે પાથરેલી છે ! સૌંદર્ય દેવીને આવેલું સ્વપ્નું, શિશ્વીએ જાણે કે ચોરીને ત્યાં નખરાખ

ઉતારી લીધું છે। જોનારા તે શું જુએ ને શું ન જુએ ? એની આંખ થાકે, પણ કલ્પના ન થાકે !

ત્યાં જિલેલી નૃત્યબાલાઓની મોહક જુવાની જોવા તો કાલ પોતે પોતાનું કામ જૂઠી બંધ, એવી ત્યાં નાચુક કારીગરી, કરવાવાળાએ કરી છે। પ્રેમસમાંધિમાં પડેલાં આંહીનાં યુગલ જોઈને તો છેટે ઉસેલા જોખડધન વૃક્ષોને પણ નવાં અંકુર ફૂટ્યાં છે। એવી ધનુષબાલાઓએ માંડેલાં ધનુષ, જુવાનોને પ્રેમનાં ચરચી વીંધે છે, તો વૃક્ષોને ફરીને રણના કોડ જગાડે છે। ત્યાં જિલેલી દર્પણકન્યાઓ રૂપ જોતાં પોતે થાકતી નથી, તો એમને જોતાં, જોનારા થાકતા નથી ! આંહીં તો ખૂણેખૂણામાં, કંઠોરે કંઠોરામાં, કુંભીએ કુંભીમાં, સ્તંભમાં, ગજચૂંથમાં, નરચૂંથમાં, દેવવાહનમાં, રાસલીલામાં, આંકની-એકતી નારીઓમાં—ઠેકાણે ઠેકાણે એટલું તો રૂપ ઢેળાણું છે કે હવે નવી રૂપલીલા સરજવા માટે, પ્રસન્નદેવે પોતાના હૃદયમાં નહિ, આ મંદિરમાં, દક્ષિ માંડવાની રહેશે।

ધન્ય છે રે ! શિલ્પી ! તને ધન્ય છે. મંદિરને છંટકાવ કરતો સમુદ્ર આ રૂપ જોશે ને માનશે કે મારી પુત્રી લલમી જિલી છે, લલમી જોશે ને માનશે કે એ તો પ્રીજલાન કુમારી રાધાનું પ્રેમસપનું છે ! ભક્તો, માનશે કે આ દેવલોકની રચના છે, દેવલોક તો સમજશે કે આવી તો ભક્તિની જ પ્રેમકલ્પના હોય। તે—‘હે શિલ્પી ! તારી જીવનનો સઘળી મૂકી આંહીં ગરચી નાખી, અને તું ધન્ય બન્યો !

એટલે જ જ્યારે કવિગરાએ કહ્યું કે ‘હે શિલ્પી ! જેવું મંદિર બનાવ્યું છે, એવી હવે ભગવાન જગત્તાથની મૂર્તિ બનાવો, ત્યારે તારી

આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી નીકળી. તે’ કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! આ તમે મને પહેલાં કહ્યું હોત ! મારી રંકની તો સઘળી મૂકી હવે ખરચાઈ ગઈ ! હું દરિદ્ર—હવે શું આપી શકવાનો હતો ? જગન્નાથની મૂર્તિ સરજનારા તો હવે કોઈ, ખીએ શિલ્પી, મહારાજની પાસે આવી અડશે ! મારું રંકનું એ ભાગ્ય નહિ હોય, ભગવાનની ચરણરજ મસ્તકે મૂકવાનું !’

સમા તારાં પ્રેમાશ્રુ નિહાળી રહી। પણ જ્યાં પ્રેમને કોઈ સમજતું નથી, ત્યાં પ્રેમાશ્રુની તો શી વાત કરવી ? કોઈને એમાં ગરીબી લાગી કલ્પનાની, કોઈને ભક્તિની, કોઈને વ્યવહારની, કોઈને શિલ્પકોશલ્યની.

—અને તું તો નતમસ્તકે રાજસભાને પ્રભુમીને ચાલી નીકળ્યો !

કલિંગરાએ ઘોષણા કરાવી. એણે ફરીને રૂપું, સોનું, હીરા, મોતી, માથેક સસ્તાં કપડાં દેશવિદેશથી અનેક શિલ્પીઓ આવવા માંડ્યા ! સૌ મંદિર-જુએ છે—અને દિહૂમૂઠ બનીબાંધે છે ! આ વિધાનગૌશલ્ય ? આ રમણીય લવ્યતા ? પૃથ્વીના કોઈ શિલ્પીની એ કારીગરી ન હોય !

એનો ઘડવૈયો કાં ગાંધર્વલોકનો કાં સ્વર્ગલોકનો ! પૃથ્વી લોકનો તો કોઈ ન હોય !

આ મંદિરને યોગ્ય મૂર્તિવિધાન કરવું—એ તો એ જ કરી શકશે, જેણે આવું મનોરમ સ્વપ્ન જિહ્વું કયું છે ! ખીજ કોઈનું એ કામ નહિ !

મંદિરને શોભે એવું જગન્નાથનું સ્વરૂપ-વિધાન કરનારને, ભારોભાર સોનું, રૂપું, હીરા, માથેક, મોતી મળવાનાં હતાં, પણ બગાડનારને—મૃત્યુ ! કોઈ આહવાન ઉપાડવાની હિંમત

કરતું નથી. આ રૂપલીલા સામે રૂપ સરજતું—અને તે પણ જગતના નાથનું—કોઈ કહેતાં કોઈ શિદ્ધી પણ માંડતો નથી !

—માથું ધુણાવી ધુણાવીને એક પછી એક અનેક ધુરંધર શિદ્ધીઓ ચાલ્યા જાય છે !

આંતે એક શિદ્ધી આવ્યો એણે કવિંગ-રાજનું આદ્યવાન ઉપાડી લીધું. પણ એણે એક શરત મૂકી ‘હું આમાં ભગવાન જગન્નાથનું એ સ્વરૂપ મૂકીશ, જે આ મંદિરના ઘડવૈયા શિદ્ધીના હૃદયમાં રમી રહેલું, હું દેખું છું ! માડ રૂપ પણ નહિ મૂકું, તમે ધાયું’ છે એવું રૂપ પણ નહિ મૂકું ! મારે તો જેણે આ મહાન મંદિર સરજ્યું છે એને અંજલિ આપવાની છે ! આંહીના પથ્થરપથ્થરમાં મને એ રૂપ દેખાય છે ! જે એના હૃદયમાં વસી રહ્યું છે ! બોલો છે કખૂલ ?’

‘કખૂલ-કખૂલ-અમારે પણ મંદિરને અનુ-રૂપ રૂપ મૂકવાની જ નેમ છે !’ સૌએ કખૂલ કયું. સૌના હિસમાં આશા પ્રગટી

મંદિરનું આ રમણીય રૂપ નિહાળીને જે શિદ્ધી ડાલી ગયો છે, એ શિદ્ધી ભગવાન જગન્નાથનું જે રૂપ સરજશે એ કોઈ જેવું તેવું નહિ હોય !

‘પણ જુઓ,’ શિદ્ધીએ કેળું : ‘હું જે રૂપ ભગવાનનું બોધે રહ્યો છું-એ રૂપ ઘડતાં, એક મહિનો થાશે !’

‘કખૂલ-એ પણ કખૂલ-!’

‘મહિનામાં એક પણ-પણ બોણી હશે, ને તમે બે કોઈ ઉતાવળ કર્યો તો ઉપાસના મારી અફળ જાશે, તમારી મૂર્તિ જાશે !’

‘ભલે એમ તો એમ.’

‘પણ તમારે મને, એ દરમ્યાન બોલા-

વવો નહિ કોઈ પ્રશ્ન પૂછવો નહિ. હું કામ કરું ત્યાં આવતું નહિ. કોઈ અવાજ દેવો નહિ. હું ગમે તે કરું એમાં હરકત કરવી નહિ !’

શિદ્ધીની શરતોએ જરાક સૌને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા, પણ થોડીવાર પછી એ શરતો પણ સ્વીકારી લીધી.

મંદિરમાં શિદ્ધી કામ કરવા બેસી ગયો. ત્યાં કોઈને ફરકવાની મના છે. અવાજ કરવાની પણ મના છે. થોડા દિવસ તો શાંત કામ ચાલતું રહ્યું.

પછી એકાએક મોટામોટા અવાજ થવા માંડ્યા. મંદિરમાં જાણે ભાંગતોડ થઈ રહી હોય એવી, આશંકાનો સૌના મનમાં, સંચાર થયો : ‘આ અવાજ શા માટે ?’

‘મૂર્તિવિધાનમાં આટલી બધી ગરબડ શી ?’ પણ શિદ્ધીની શરત સાંભરી આવી. સૌ સુદૃઢ પૂરી થવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

પણ અઠવાડિયું આડે રહ્યું—અને સૌને ખાતરી થવા માંડી કે, શિદ્ધી ભાંગતોડ કરતો હોય તો જ આટલા અવાજ આવે !

શંકા પેડી—પછી તો મનમાં એકઠાજ ગણી ચિંતા આવી. સૌને થયું હાય રે ! આ તો અનુષ્ઠાન મંદિરનું નષ્ટોદ્ધાર વળી જશે.

પણ—વચન શિદ્ધીનું વચન ? એનું શું ? હજી તો સુદૃઢ થઈ નથી. વચ્ચે એને કેમ બોલાવાય ?

ચાર છ દિવસ બાકી રહ્યા—અને રાત્રી, પ્રધાન, મંત્રીમંડળ સૌ ચિંતાતુર બની ગયા. અવાજ અસહ્ય થતો જતો હતો. ભાંગતોડ ચોખ્ખી સંભળાવી હતી. મોટા મોટા ગદડા જાણે પડતા હતા ! શંકાથી કોપથી, ચિંતાથી, પરિણામના ભયથી, સૌ વ્યાકુળ બની ગયા.

પણ શિવપીને અપાયલું વચન ? . . નિરાધારીથી એક દિવસ તો સા મૂંગા રહ્યા.

બીજા દિવસના અવાજે તો વિહ્વળતાને વધારી મૂકી. રાત ને દિવસ અવાજ આવવા લાગ્યો.

સૌનાં મન વ્યથ થઈ ગયાં. મૂર્તિ ન મળે તો કંઈ નહિ—પણ મંદિર તો ગયશે. નહિતર આ તો અધુ નાશ કરી નાખશે !

સુઘતની વાત પકતી મૂકીને સૌ અંદર દોડ્યા.

અંદર શું હતું ? કંઈ જ નહિ ! પેલો શિવપી ખેડો એક આકૃતિ કેતરી રહ્યો હતો. હજી એ અપૂર્ણ ને અ-રૂપ હતી !

‘ અરે ! એ મોટા શિવપીના ફીકરા ! આ તારી જગતના નાથની મૂર્તિ છે ? આ ? ’ કલિ-ગરાજે કોધમાં કહ્યું. પણ મંદિર સહીસલામત હતું—એટલો એને સંતોષ હતો.

શિવપીએ શાંત નમ્રતાથી કહ્યું : ‘ આપણી શરત સાંભરે છે મહારાજ ! એમાં એક પળની પણ ઉતાવળ કરવાની ન હતી. ને હજી તો આખા કેટલા દિવસો બાકી રહ્યા છે ? ’

‘ તો હવે મૂર્તિ પૂરી કરી આપો ! આને કંઈ મુશ્કેલ ! ક્યાં આ મંદિર—ને ક્યાં આ ? ’

‘ મહારાજ ! ત્યારે આ મંદિરના મહાન શિવપીના અંતરમાં તો હવે આવું કોઈ અરૂપ જ રમી રહ્યું હતું એમ હું સમજું છું ! એને ખબર હતી કે રૂપને મર્યાદા છે. પણ અરૂપ ને ? મર્યાદા જ નહિ ! ત્યારે રૂપ તમામ બલાસ થાય, ત્યારે પછી અરૂપ આવે ! શિવપી એવું કોઈ અરૂપ આંહી મૂકવાનો હતો ! રૂપનો મહિમા તો બધે એણે પ્રગટાવ્યો—આ મંદિરમાં, હવે તો એને અરૂપનો મહિમા ગાવાનો

હતો. આંહી આવે, જે કોઈ લક્ષ્મણ, એ આ અરૂપમાં એટલું રૂપ દેશે, જેટલું, એની પાસે પ્રેમનું પોટલું હોય ! રૂપભગવાન તો એવા માટે હતા, જેમને રૂપાળું મંદિર ને રૂપાળું પૂતળું જોઈતું હોય ! પણ આ શિવપી—ખરેખરો મહાન હતો. એણે મંદિર તો સૌને માટે બનાવ્યું, પણ જગતના નાથનું રૂપ તો, જેનું જેટલું જગત, તેટલું જ તેને મળે—એમ એ બનાવત ! પણ એ શી રીતે બને ? એક અરૂપ મૂકીને. સૌને એ દ્વારા એ કહેવાનો હતો કે જેટલું તમારું પોતાનું પ્રેમપોટલું હોય, તેટલું આ જગતના નાથનું રૂપ છે ! આ મંદિરમાં, મહારાજ ! શિવપીએ એટલું રૂપ મૂકી દીધું હતું, કે હવે એમાં રૂપનું એક વધુ ચાંગળું પણ ચાલે તેમ ન હતું. એ હતું સર્વાંગ સંપૂર્ણ.

હવે એમાં એક જ રૂપ વધુ સમાવી શકાય તેમ હતું. ફરેક લક્ષ્મણના દિલમાં જે જુદું જુદું રહ્યું છે તે ! અને તેથી અ-રૂપ ! મહારાજ ! ભગવાન રૂપમાં વસે છે—એટલો જ એ અરૂપમાં વસે છે. આ મૂર્તિવિધાનનું એ તત્ત્વ હવે સૌનું બનો—અને મહાન શિવપીએ મહાન કલાને આપણે પિછાનો ! ’

સૌને નમીને એક પળમાં જ શિવપી અદ્ભુત થઈ ગયો !

(૧૭)

જનકસભા

સાંભળ્યું કોઈ એ ? આજ જનકપુરીમાં એક આશ્ચર્ય થયું !

મહારાજ જનકની મિથિલાનગરીમાં પ્રજા-સભા ભરાણી હતી. મોટા મોટા મુખિયુનિએ

* દેવરાતો પુત્ર, દેવરાત જનક તે આંહી સમજવાનો.

ત્યાં હતા જેમના એક પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં
તો ભારે પડી જાય, એવા વિદ્વાનો એકા હતા.

‘જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય એ સોનેરી
શૃંગમંડિત આ એક સહસ્ત્ર ગાયો લઈ જાય’
—વિદેહસભામાં દેવરાત્રિની આ વોપણાએ એક
દાણબર તો કેકયમાંથી ને ગાંધારમાંથી, કુર-
પાચાદમાંથી ને કોશલમાંથી, દૂર મધ્ય દેશ-
માંથી ને કાશ્મીરમાંથી આવેલા સોને સ્તબ્ધ
કરી દીધા. આ વિદેહપરિષદ જ્યાં આશ્વલાયન
ઋષિ હતા, ભુજ્યુ, ઉપસ્ત, કહોડ હતા,
સુનિ ઉદાલક હતા, ત્યાં કૌની માએ સચાચોર
સૂઠ ખાધી હોય કે પોતાની બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્થિતિને
શ્રેષ્ઠતમ પ્રગટ કરવાની હિંમત કરે? અને
હિંમત કરે તો આ પરિષદના એક પ્રશ્નનો
ઉત્તર આપતાં તો એને નેવનાં પાણી મોભે ચડે!

સૌ અંદર સમસમી રહ્યા છે. એટલામાં
ઋષિ યાજ્ઞવલ્કય ઊભા થયા. પોતાના શિષ્યોને
કહ્યું: ‘ગાયો આપણે દોરી લ્યો!’

સૌ સાંળથી રહ્યા. આ એ જ યાજ્ઞવલ્કય
હતા. જેને એના અભિમાન માટે, વૈશંપાયને
શાપ આપ્યો હતો! ઋષિમુનિઓને યાજ્ઞ-
વલ્કયની ધૃષ્ટતા ખૂબી રહી.

પણ યાજ્ઞવલ્કયે સૌ સાંળે તેમ કરીને
મોટેથી પોતાના શિષ્ય પ્રોક્તકારીને કહ્યું: ‘અરે!
પ્રોક્તકારી! હું કૌની રાહ જીએ છું? આ
ગાયો યજ્ઞવલ્કય બ્રહ્મનિષ્ઠ લઈ જાય છે, જેમ
ખાલીને તું દોરી જા!’

સભામાં મોટી હોહા થઈ પડી. બ્રહ્મનિષ્ઠ
આ સ્વશ્રેષ્ઠ છે એમ?

ટપોતપ યાજ્ઞવલ્કય ઉપર બ્રહ્મવિદ્યા વિશે
પ્રશ્નોની વર્ષા વરસવા માડી!

પણ એક એક પ્રત્યુત્તર આવે છે ને વિદ્વા-
નોનાં મો સિવાઈ જાય છે. શાકલ્ય ઋષિએ
દલીલો ખૂબી ત્યારે નિંદા કરી! પણ એનો
તરત વિનાશ થયો!

એ વળતે મહાબ્રહ્મનિષ્ઠ ગામી ઊભી થઈ.
મહા પડિતોએ જેની સમક્ષ પરાજય સ્વીકાર્યો
હતો તેને હંકાવવાનું બીડું એણે જડખું
એણે પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું: ‘હું પ્રશ્ન
પૂછું છું?’

‘પૂછો!’ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું.

‘આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી કેણે?’

‘ઈશ્વરે!’

‘અંદ્ર, તારા, સૂર્ય, સઘળી સચરાચર
સૃષ્ટિ એ શું છે?’

‘એ પણ ઈશ્વરે!’

‘એણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી?’

‘હા!’

‘એ ઈશ્વરને કેણે ઉત્પન્ન કર્યો?’

‘આ પ્રશ્ન નથી!’

‘કેમ રે! યાજ્ઞવલ્કય! એ પૂછ્યું તેનો
પ્રત્યુત્તર કયાં છે? ઈશ્વરને કેણે ઉત્પન્ન
કર્યો?’

‘એ કેણે બાબતું નથી!’

‘પણ હું બાબતું છું!’

‘કેણે? ઈશ્વરને કેણે ઉત્પન્ન કરે?’

‘સૃષ્ટિ એ ઈશ્વર છે, માટે જે સૃષ્ટિને
ઉત્પન્ન કરે તે ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે! ઈશ્વરને
ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઈશ્વર!’

શ્રી. યુનીલાલ વ. શાહની ષષ્ઠિપૂર્તિ

ઈશ્વર પેટલીકર

એ

ક દિવસ હાથમાં વાંચુઃ ‘જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી યુનીલાલ વ. શાહને આ મે માસમાં સાઠ વર્ષ-પૂરાં થઈ એકસાઠ વર્ષ એકું હોઈ, તેમની ષષ્ઠિપૂર્તિ ઊજવવાની અમદાવાદ-મુંબઈ સહેરની સાહિત્ય-રસિક જનતા વિચારણા કરે છે. ત્યારબાદ નાનાં મોટાં બધાં હાથમાં એ અંગે ઉત્સાહ ખતાવતા સમાચારો આવવા લાગ્યા.’

પણ આ વાત મારા માન્યમાં ન આવતી હોય તેમ હૃદય વારે વારે પ્રશ્ન કરતું: ‘શું આ સાચું છે? સુરખી યુનીલાલને સાઠ વર્ષ થયાં?’

એમનો બેઠીઁડીનો ભરાવદાર દેહ, જુવાનિયા જેવો ખગીસ-દાદાદોનો સુચક પહેરવેશ, સારી ભતની આ પીવાનો ચોખ અને સિગારેટનું ધૂંધપાન એ બધું ચિત્ર મારી દષ્ટિ સન્મુખ ખડું થયું. સવાલ થયો—ખોટી વાત. યુનીલાલને સાઠ થયાં કહેનારની શુદ્ધિ કેહણે ન હોવી જાણ્યે!

વળી એમની નવલકથાઓ પણ મને એ સ્પષ્ટ

વર્ષના થયા હોય-તેમ માનવા દેતી નથી. છેલ્લી છેલ્લી એમની નવલો એનારને લાગશે કે, ‘જિગર અને અગી નો પેમ આલેખનાર વહ ન હોય. ‘તપોવન’ અને ‘વિષ્ણુકં’નું આધુનિક વાતાવરણ હામહ સર્જનાર અને અદ્યતન પાત્રો—તારિકા, સુવદન, સુરિમતા, ગિરીશ વગેરેને જન્માવનારને વહ કહેનારની અક્ષબ સાથે જ મારી ગઈ હોવી જોઈએ.

વળી છેલ્લી એમની નવલકથા ‘એકલવીર’ વાંચનારને એક ખાતરી તો જરૂર થશે, નવલકથા તરીકે એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ બાંધે કોઈ ન રચીકારે, પણ યુનીલાલને સાઠ વર્ષ નથી થયાં તે વાત એ વાંચાતે સર્વને કબૂલ કરવી પડશે. ઐતિહાસિક નવલ-કથાને આત્મકથાના રૂપમાં લખવાનો એમનો એ નવીન પ્રયોગ છે. વળી સાથે જ એ વહ થયા હોત તો ‘એકલવીર’નો જો ‘પ્રવેશક’ એમણે લખ્યો છે, તે એ ન લખી શકત. વાચકોને બમમાં નાખવાનું એ માતૃવ એક કુવક નવલકથારતું હોય તેમ વચિત્તાં ખાતરી થાય છે. કેવી દાવકાઈથી બનાવટ કરી છે અને એ બનાવટ પૂરેપૂરી કરી પણ જાણી છે!

જાણે કાંઈ અંચ, પાટણના ખંડિરમાંથી સાથે જ હાથ લાગી ગયો હોય, એમાં પોતાના ધરતું કંઈ ન ઉમેરતાં જાણે એનો યુજનામાં અનુવાદ ક્યો હોય તે જ પ્રમાણે નવલકથા ઠેક સુધી જવા દીધી છે. અને અંત પણ જે બનાવટ કરી છે, તે સંપૂર્ણ દીધી જોડે તેવો આપ્યો છે. વાતાં અધૂરી હોય તેમ અટકાવી છે, અને કહ્યું છે—જે અંચ મને પાટણના ખંડિરમાંથી મળ્યો હતો તેનાં તે પછીનાં પાનાં નહિ હોવાથી વાતાં અધી જ અટકે છે!

વાહ યુનીલાલ! તમે જુવાનને શરમાવે તેવા નવીન પ્રયોગ કરતા કરતા સારી નવલો નિષ્પત્તિ આપે જાવ છે એ જાણી હું રાયતોં હતો અને માનતો હતો કે તમે દિવસે દિવસે જુવાન થતા જાઓ છો! ત્યાં કાણ જાણે કોને કુશુંદિ સૂઝી કે તમારી જન્મ તારીખ ઉપરથી એણે સાઠ વર્ષ પૂર્ણ થવાની વાત વહેતી સૂઝી!

એ દુર્લ્લભિ જતાવનાર ને યુનેશર હોય તેણે સાચે જ સુનીભાઈની અને યુજરાતની કુસેવા કરી છે ! સુનીભાઈને પોતાને પણ લેખનની એકરતનામાં ઉંમરનું સ્મરણ નહિ રહેતું હોય, તે આ પદ્ધિપૂર્તિ પ્રસંગ ઊજવવાથી કામમ મહેસો. અને ન કરે નારા-પણ અને એમને પોતે વૃદ્ધ થઈ જવા છે એ ખ્યાલ અંતરમાં ધર કરી ગયો તો એમને દિવસે દિવસે ને જીવાની કૂટે છે તેનાં વળનાં પાણી થઈ જવાનાં. આશા રાખીએ કે એ ભમમા એ પોતે નહિ ફસાય. છતાં ને લેખનમાં પ્રગતિ અટકેલી લાગે તો એનો યુનો પદ્ધિપૂર્તિની પ્રથમ દુર્લ્લભિ જતાવનાર ઉપર છે.

તો શું સુનીભાઈમાં ઉંમરના પ્રમાણમાં કોઈ શુણ્ણવશુ હજુ સુધી આવ્યા નથી ?

ના કેમ આવે ! તો તો કુદરત દારી ગણાય.

સુનીભાઈને 'પ્રજાપંથુ'ના એક અંગ તરીકે નેનાં મને નારિયેરી યાદ આવે છે. મનુષ્યે એને ઉછેરતી વખતે થોડું જળ સોંપ્યું હોય છે તે ઉપ-કારને બદલે વાળવા નારિયેરી મોટી થતાં અમૃત-સમુ જળ મનુષ્યને પાવા માટે પોતાને માથે નારિયેરોનો ભાર મોળે જીવતાં લગી લેધને ફરે છે. એક ક્ષણે સુનીભાઈ 'પ્રજાપંથુ'માં દાખલ થવા ને પછી આજ ચાલીસ વર્ષ સુધી એ જ પત્રમાં ટકી રહેનાર એમના નેવો યુજરાતમાં કોઈ દાખલો છે ? 'પ્રજાપંથુ'ની યુજરાતના પ્રથમ-રક્ષાના સાત દિકે પ્રીતિ મોદતકારી. શીય પ્રોકતકારીને કહ્યું નતા સાથે મોદતકારી ! તું કોની શાહ જીએ છે ? છે, તે ગાયો ચન્નવક્ર્ય પ્રદાનિષ્ઠ લઈ આવ્ય છે, એમ પોશીને તું દોરી જા !'

સલામાં મોટી હોહા થઈ પડી. પ્રદાનિષ્ઠ આ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ ?

ટપોટપ યાસવક્ર્ય ઉપર પ્રદાનિષ્ઠ વિષે પ્રશ્નોની વર્ષા વરસવા માંડી !

શુણ છે. 'પ્રજાપંથુ'નું એક એક પાન મરીન ઉપર જતા પહેલાં સુનીભાઈની આંખ આગળથી પસાર થાય છે. પુસ્તકોમાં પણ લાગે નેવા મળી નેક-ણીની શુદ્ધતા 'પ્રજાપંથુ'માં ને જળવાય છે, તે પણ એમની ઉંમરનો શુણ છે.

સુનીભાઈનો તંત્રી તરીકેની તટરજનાનો મોટો શુણ એ પણ એમની ઉંમરનો પ્રભાવ છે. એમના ટેમક ઉપર પડેલા લેખની કિંમત, એ લખાણમાં કેટલું સરવ છે તે ઉપર છે. એ લેખક ધણો જાણીતો છે કે મોટા કિમોધારી છે, એથી એ મિલકત દારવાતા નથી. સાર તલું નામ-હોય તેથી એ લખાણની ઉપેક્ષા પણ થતી નથી. વળી લેખકને તંત્રીએ અંગે જવાગ ન આપવાની કે લખાણ ટિફિટ ખીડયા છતાં પરત ન કરવાની ને ફરિયાદ હોય છે તેવું 'પ્રજાપંથુ'માં નથી જાનતું એમ ને કોઈ અનુભવ કહે છે, તે શુણ પણ સુનીભાઈનો છે. આમ નારિ-યેરીની નેમ, ને 'પ્રજાપંથુ'એ મહકાસે સુનીભાઈને ધકચા દતા, તે 'પ્રજાપંથુ'ને સુનીભાઈ આને ધરી રહ્યા છે !

આવા જાણીતા નવલકાર અને પત્રકારને નેમણે એમના ચિરધરનગરના નિવાસસ્થાને નેવા હશે તેમને ધરની સાદાઈ, જાડી સાથે ટૂંકું પહેરેલું ધોતિયું અને ટેમક-પુસ્તકોને સ્થાને શેતરંજ ઉપર બેસી એકાગ્રિયા ઉપર કાગળ રાખી લખતા નિરખવાનું સદ્ભાવ મળ્યું હશે, એ બધી સાદાઈ પણ તેમની વયનો શુણ છે.

પરંતુ સૌ કરતાં એમથી વયનો મોટો શુણ કાર્યરતપણ, નિષ્કળતા મળે છતાં ને કામ કરવાનું ધાયું નેને નિરાસ થવા વચર જમણા વેગે વળગી રહેવું. તે સાદિત-જગતમાં મોટો દાખલો સુનીભાઈ છે.

'સંબુળતા એ સફળતાનો પાયો છે, એ સૂત ઉત્પન્ન કરે !' પાડી જતાળ્યું છે. એમના શરૂઆતના ઉત્પન્ન કરવા સાધારણ છે, એથી એમને કંઈ પ્રોત્સા-મળ્યું નથી. છતાં એ લેખનને વળગી જ ને આજે સાઠમે વર્ષે પણ કોઈ નવલકાર

ગુજરાતમાં નિયમિત નવલ આપતો નથી ત્યારે એ સફળ નવલો આપે કયમ છે.

આ સિવાય એ ગુણુ તે એમનામાં એવા છે કે તે સફળતા મળ્યા પછી ટકાવવા મુશ્કેલ ગણાય છે. એક જાહેર સભાઓમાં મોખરે રથાન લેવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને ખીજો, પોતાની કૃતિની મુદ્દીઓ નાના સાણસ પાસેથી પણ હસતે મોઢે સાંભળવાની-સ્વીકારવાની ખેલ દિલી.

આમ એમનામાં જેમ વચના ધણા ગુણુ છે, તેમ અવગુણપૂર્વક પણ છે. પરંતુ એ અવગુણ અંદરનાં ડાઘ જેવા છે એટલે ધણીને એ લાગતો નથી-જીવડું અમુક વર્ગ એને મોટો ગુણુ પણ માને છે. નવલકથાઓ બોધપ્રધાન હોવી જોઈએ એમ એમની નવલો વાંચતાં લાગ્યા કરે છે. કથામાં બોધ હોય તેનો સુદ્ધ વાંધો નથી. રોશ્નરોયની કૃતિઓ એવી જ છે. પરંતુ યુનીસાહની કથાઓનો બોધ મોટે ભાગે 'જૂનું એટલું સાદું અને નવું એટલું ખેડું' એવા પૂર્વગ્રહવાળો હોય

છે. એટલે પૂર્વગ્રહને લીધે એમનાં પાત્રો અને સંવાદ ક્યારેક ક્યારેક કૃત્રિમ બની જાય છે.

પણ ભૂલો ! ભગવાને એ પૂર્વગ્રહ બધીને જ મૂક્યો હતો. એમની કૃતિઓ નજરાય નહિ તે માટે ! ચંદ્રમાંનો ડાઘનું પણ એવું જ હતો કે શું ?

આવા યુનીસાહને એમના બંને ક્ષેત્ર તરફથી માન મળ્યું છે. એમની સુંદર નવલકથાઓ બદલ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૩૭ માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો હતો. સફળ પત્રકાર તરીકેનું બહુમાન મુંબઈ ખાતે ભરાયેલ સાહિત્ય પરિષદે તેમને પત્રકાર વિભાગના પ્રમુખ ચૂંટીને કહ્યું હતું.

આવા ગુણીજનની પૂજા આપણે એમની પદ્ધિપૂર્તિ દ્વારા કરવા જોઈએ તથા છીએ તે વચને લીધે નહિ, ગુણને લીધે જ. વય એ તો એક નિમિત્ત જ છે.

મુઁબળી યુનીસાહ દીર્ઘાયુષ ભોગવી ગુજરાતની સાહિત્યસેવા વધુ સારી કરે એ જ પ્રભુને પ્રાર્થના !

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિરની ત્રણ નવી નવલકથા

૧ આશાલું બીજ	ભાગ ૧લો	}	શ. ૬-૦-૦
"	ભાગ ૨લો		ટ. ખ. ૦-૧૦-૦
૨ માતાલું હૃદય	કિંમત રૂ. ૩-૦-૦	ટ. ખ. ૦-૫-૦	
૩ અધ્યાતા વાવરા	ત્રિવેળરની ૧૫મીએ પ્રગટ થશે.		

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

લા મિત્રરૂબલ (દુનિયાભરની શ્રેષ્ઠ નવલકથા)

જાને ભાગના	શ. ૮-૦-૦	ટ. ખ. ૦-૮-૦
મહાદેવભાઈ (જીવનપરિચય)	૩-૦-૦	ટ. ખ. ૦-૪-૦
પરધરનાં ખારેવાં (નાટક સંગ્રહ)	૨-૧૨-૦	ટ. ખ. ૦-૪-૦
ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે	લા. ૧-૨-૩-૪	૧૧-૪-૦
		ટ. ખ. ૧-૦-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર બેરાવરનગર (B.S. RLY.)

આગાહ લાકાર-૨/૧૧ માધવજી બિલ્ડિંગ સેન્ટ્રલ્સ્ટૉ રોડ મુંબઈ-૪

મધુર દાંત વિ. મજાખૂત દાંત

श्री ज्योती गांधी, बी एससी
जोई ज्योतीसाह के भोजा, एम एससी
डो नरसिंह मू शाह, एम एससी, पीएच डी

અ પ્રેરિકન એટીક્ષ એસોસિએશન તરફથી પ્રગટ થતા 'હાઇજીઆ' મસિકના ઓગષ્ટ ૧૯૪૭ના અક્રમ 'મધુર દાત વિ મળજીત દત' (Sweet tooth versus Sonnd Teeth) શીર્ષક એક વિચાર પ્રેરક લેખ છે અને તેમા દાત વિષે અગત્યની માહિતી આપેની છે

માનવીના શરીરમાં કઠણમાં કઠણ પેશી (tissue) દાનનું એનેમક છે, અને છતાં તાણુમીની વાત છે કે આનો સડ થી નાશ થાય છે દાનના સડાનું કારણ શોધતા વૈદ્યાનિકોને એવો મત છે કે દાંત ઉપરનું કઠણ પડ તેનો સપાટો પર અસર કરતા ટ્રેન્ઝમીથો આયોનનું કારણ છે.

આવા તેમને એક્ટરીઆ ઉદ્યોગમાં
હાજરી અને કાર્યશક્તિને લોધે ઉત્પન્ન થાય છે
આ ઉપરાંત ફાત વચ્ચે તેમજ પેદાની જગ્યાઓ
ઉપર ખાડા કેમ પડે છે તે સમજાય છે આવી
જગ્યાઓમાં મેકટરીઆ ભરાય છે અને ફાતની
સપાટીને ચોટીને આસાનીથી રહે છે ફાતના જે
લાગેા સારી રીતે બહાર દેખાતા હેય છે અને જે
આવતી વખતે ખોરાકના તેના ઉપર રૂ વાથી સફ
થતા રહે છે તેના ઉપર સડો થતો નથી આ વિષયને
અભ્યાસ સૂચવે છે કે જે લોકો ખોરાક સારી રીતે
આવે છે તેમના ફાતમાં, ખીજ લોકોના કરતાં ઓછો
સડો થાય છે

હવે ની મેકટીરીઆ જ આ સપાનું સીધું કારણ
હોય તો તેમો રાગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ?
એક વાત તો એ છે કે તે મધી કંઈક દાંતમાં
કાણા પાડતા નથી મેકટીરીઆ પોતાની જીનનપ્રવૃત્તિમાં
કેટલાક પદાર્થો પોતાના સરીમમાંથી કાઢે છે જે
આલુમાલુના પદાર્થોમાં રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન
કરે છે રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરતા આવા
પદાર્થો એન્ઝાઇમ્સ (enzymes) ના નામથી
ઓળખાય છે દૂધનું આદુ થવું ફૂગફૂલોમાં
આથો આવવો (fermentation) અને માસમાં
સડો ઉત્પન્ન થવો (putrefaction) વગેરે ફેરફારો
મોટે આ એન્ઝાઇમો કારણજન હોય છે.

એટલે બેક્ટેરીયા, દાતની રક્તિત સપાટી પર

રહીને એન્ડર્સન ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે પાસેના પદાર્થમાં 'કર્ક' ઉત્પન્ન કરે છે જે દાતના એનેમનના નાશ કરે છે આ કર્ક એક તેજમ હોય છે અને તેનામાં કંઈય દાતને એગાળવાની પ્રમણ શક્તિ હોય છે તમારે દાતની સહાદી પર એવો કરો પદાર્થ હેઇ શકે જેમાથી આવી પ્રમણ શક્તિ ધરાવતો તેજમ ઉત્પન્ન થતો હેય ? એ પદાર્થ આપણા ખોરાકમાં રહેતો હોવો જોઈએ એ તો ચોક્કસ આપણે જ ખોરાકમાં મૂખ્ય એ છીએ તે પૈકી એક જ જાતના પદાર્થો તેજમમાં રૂપાંતર થઈ શકે અને તે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો એટલે કે શર્કરા અને પ્રોટીન પદાર્થો (સ્ટાર્ચ) આ પદાર્થો કાર્બોહાઇડ્રેટ તરીકે એ જાણાય છે. આ પદાર્થો જેટલા વધારે સાફ (refined) તેટલું તેનું તેજમમાં જનદાથી રૂપાંતર થાય છે

પુણ્ય સમિતી ઉપરથી પુનઃવાર કથેય છે કે
ખોરાકમાં લેવાતા કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો દાંતના સડાની
સાથે સંબંધેના છે જુના વખતમાં દર્શિતના
લેકોસાઇટો એવું નોંધાયું કે જે લેકો પુણ્ય પ્રમાણમાં
સ્વદિષ્ટ ખજૂર અને અશર લેતા તેમનામાં દાંતના
સડાનું પ્રમાણ વધારે હતું આગળ એકીમો જાતિમાં
દાંતના સડાનું અસ્તિત્વ લગભગ ગેરહાજર હતું, પરંતુ
જાગૃતી તેને સુધરેના માધ્યમને ખોરાક લેવા શરૂ
કર્યો ત્યારથી તેનામાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ ઘટી
યું એકીમોને કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો ભાગવા
માઝા અને આ રીતે સ્વાસ્થ્ય દાંતના સપા
દંતથી તેના કુદરતી દાંત સડ્યા માઝા
આજ દરિઆકાંડ ઉપર જ્યાં એકીમોએ સુધરેલી
ઉપચારમાં પરિપક્વ કર્યો છે ત્યાં તેમના દાંત ઘૂંચા
જનક રિયેક્ટિવ હોવાની નોંધ થયેલ છે જાગૃતી
એકીમોના ખોરાક પહેલાં મુખ્યત્વે ચરબીવાળા અને
પ્રોટીન પદાર્થોના હતા અને તેમના ખોરાકમાં કાર્બો
હાઇડ્રેટ પદાર્થોનું પ્રમાણ તો ઓછું હતું જો કે
આ ખોરાકમાં હવે એટલી બધી સુધારો થયો છે કે
ખોરાકના લાભ અર્ધોઅર્ધ જાણ કર્યોહાઇડ્રેટ
પદાર્થોનો હોય છે

આવી જ સ્થિતિ બીજી જાતિઓમાં માલુમ પડેલ છે. જ્યાં સુધી લોહ પોતે જે પ્રદેશમાં રહેતા હોય ત્યાં ઊંચતા કુદરતી ધોરણે લેવાનું રાખે ત્યાંસુધી તેઓ દાંતના સહાયો મુકત રહે છે, પરંતુ જેવા તે સફર કરેલ અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનું શરૂ કરે છે કે તરત જ દાંતની પીડા શરૂ થાય છે.

પહેલા એવી માન્યતા હતી કે દાંતનો સડો અમુક વસ્તુ—દા. ત. વીટામીન 'ડી' અથવા 'સી' અથવા કેલ્સીયમ—ની ગેરહાજરીને આભારી હોય. પરંતુ સારા પ્રમાણમાં માલિતી મળે છે કે દાંતનો સડો ખોરાકની અમુક વસ્તુઓની ગેરહાજરીને લીધે નહિ પરંતુ ખોરાકના વધારે પ્રમાણને લીધે હોય છે અને ખોરાકનો આ વધારો તે—આફરેસા કાર્બો-હાઇડ્રેટ પદાર્થો લગાડના વખતમાં કેદખાના, કેન્સર નેશન કેમ્પો કે આવી બીજી જગ્યાએ રાખવામાં આવેલા અને ખરાબ પોષણના ભોગ થઈ પડેલા માનવીઓમાં દાંતના સડોના વધારો જણાતો નથી. હિંદમાં એક દુકાળ પીડિત ક્ષણકામાં જ્યાં અમેરિકાના અહાર ધોરણની સરખામણીમાં ખોરાક, ઘણો ઓછો અને સત્ત્વલીન હતો અને આથી કરીને જ્યાં લોકોમાં તીવ્ર ખરાબ પોષણની નિશાનીઓ માલુમ પડતી હતી ત્યાંથી મળતા અહેવાલ પ્રમાણે દર બે બાળકે સડેલા દાંતની હાજરી જણાતી હતી. ૩૦૦ બાળકો તપાસવામાં આવ્યા હતા. ન્યુયોર્કમાં રાયચેસ્ટરમાં તેજ ઉમરના બાળકોમાં ઓછું પોષણ પામેલા દિંદુ બાળકો કરતા ૩૫ ગણા વધારે સડેલા દાંત જોવામાં આવ્યા હતા.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ખાંડની વપરાશમાં ખૂબ જ વધારો થયેલ છે. અર્ધ સદીની શરૂઆતમાં દરેક માણસ દૈનિક ૬૦ પાઉન્ડ ખાંડની વપરાશ હતો. દબે એવી ગણતરી થયેલ છે કે લગભગ ૧૨૫ પાઉન્ડ દર માણસ દૈનિક ૬૦ વર્ષે વપરાશ છે.

હવે આનો ઉપાય શો ? સારા પ્રમાણમાં સામિતી મળે છે કે ખાંડ અને ગેદાવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ ખોરાકમાં ઓછું કરવાથી દાંતના સડાનું પ્રમાણ ઓછું કરી શકાય. ખાસ કરીને ખાંડ નુકસાનકારક છે. આવા કેસમાં મનુષ્યને મધુમેહના દર્દીને જેમ કાર્બોહાઇડ્રેટ રહિત ખોરાક ઉપર રાખવામાં આવે છે તેમ દાંતનો સડો, થતો હોય તેવી વ્યક્તિને મેથી

ત્રણ અઠવાડિયા માટે ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થ અપવામાં ન આવે. થોડા વખત પછી આ અતિજન્યમાં થોડી ઘટ્ટ મૂકવામાં આવે અને બીજા બે કે ત્રણ અઠવાડિયા માટે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો થોડા પ્રમાણમાં અપવામાં આવે. પરંતુ ખરી મુશ્કેલી એ છે કે માણસને ખાંડ અને ગ્લુકોઝ કાર્બો-હાઇડ્રેટ પદાર્થો લેવાની ટેવમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે કારણકે તેનો સ્વાદ એવો હળુ હોય છે કે તેનો લાભ છોડી દેવાનું કાર્ય ઘણું કઠણ છે.

આ મુશ્કેલીને અંગે વૈજ્ઞાનિકોએ દાંતનો સડો અટકાવવા બીજી રીતો શોધવા પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમાંની કેટલીક મુખ્ય રીતોનો આર્ટીકલમાં કમીએ એક તો મોમાં જે બેક્ટેરીઓ આ નુકસાનકારક તેમજ બેક્ટેરિયા કરે છે તેનો નાશ કરવો; બીજી દાંતની એની પેશી ઉત્પન્ન થાય જે તેમજમાં ઓછી ઓગળી શકે; ત્રીજી મેદમાં એન્ઝાઇમ ઝેરનો ઉપયોગ કરવો જે બેક્ટેરીઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા, કાર્બો-હાઇડ્રેટ પદાર્થોના તેમજમાં રૂપાંતર કરતા, એન્ઝાઇમને નિષ્ક્રિય બનાવે, એવું જે તેમજ દાંત ઉપર અસર કરે છે તેનું ક્ષારમાં પરિવર્તન (neutralization) કરવું; અને દાંતની સપાટી પરથી કાર્બો-હાઇડ્રેટને, તેનું નુકસાનકારક તેમજમાં રૂપાંતર થાય તે પહેલા, ત્યાંથી દૂર કરવો. દાંતનો સડો અટકાવવાની આ બધી શક્ય રીતો વૈજ્ઞાનિક તપાસમાં છે.

દાંતનો સડો અટકાવવા સરવાળેલી કેટલીક રીતોનો આર્ટીકલ નિર્દેશ કરેલો થયેલ છે. હજી તો તે બધી પ્રયોગાત્મક રિયતિમાં જ છે. તાજેતરમાં એવું માલુમ પડેલ છે કે એમેરિકાના આલેક્સાન્ડર ક્ષારો દાંતનો સડો ઉત્પન્ન કરનારા બેક્ટેરીઓનો નાશ કરે છે. કેટલાક લોકો જેઓ દાંતના સડાથી બચકુવું મુકત હોય છે તેમના મોંમાં કુઠ્ઠની રીતે એમેરિકાના ઉત્પન્ન થાય છે અને આને લીધે તેમના મોંમાં આ બેક્ટેરીઓ જન્મી જાય છે નથી એવું માલુમ મટે છે. એમેરિકાના મુક્ત કરતા દાંતના જન્મનો ઉપયોગ આ માટે થઈ શકે કે કેમ એ વિષે પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ થઈ રહેલ છે.

કેટલાંક વર્ષોથી એવું જાણવામાં આવેલ છે કે જે જગ્યાએ પીવાના પાણીમાં દર દસ લાખે એન્ડા પ્રમાણમાં 'ફ્લોરીન' હોય તેવી જગ્યાએ જન્મેલા અને

જીએલવા માણસોમાં દાંનના સડાનું પ્રમાણ ખીજી જગ્યાએ કરતાં ઓછું માત્રમ પડેલ છે. ફ્લોરીનની આ અસરનું કારણ એ છે કે તેનામાં દાંનને તેજામાં ઓગળતા અટકાવવાની શક્તિ છે. આથી જુદા જુદા ફ્લોરીનયુક્ત પદાર્થો દાંલ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ ફ્લોરીન એરી તરવ છે અને તેથી તેનો જલ્દી સાવચેતીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ફ્લોરીન પેદા કરતી ગોળીઓ અને ટીકડીઓના ઉપયોગની શક્યતા વિશે અભ્યાસ થઈ રહેલો છે.

એન્ટીરીઆ ને એન્ટાઇમો. મોમાં કાઢે છે અને ને કાર્બોદાઇડ પદાર્થોનો તેમજ નાશ કરી, દાંનને સડો ઉત્પન્ન કરે છે તે એન્ટાઇમોનો નાશ કરવા 'એન્ટાઇમ એર'ના ઉપયોગનો વિચાર થઈ રહેલ છે. આવો એક પદાર્થ 'કીટામીન' 'કે' છે, ને 'એન્ટાઇ એર' તરીકે કામ આવે છે. આ તેમ જ ખીજા આવા પદાર્થોનો ઉપયોગ હજી પ્રયોગાત્મક રીતિમાં છે.

અંતમાં, કાર્બામાઇડવાળા દંતમંજનનો ઉપયોગ સૂચવાયેલ છે. આ કાર્બામાઇડ મોમાં રહેલા યુરીએઝ નામના ખખ્ખરથી એમેનીઅમ કાર્બોનેટમાં રૂપાંતર પામે છે. આ એમેનીઅમ કાર્બોનેટ આલ્કલાઇન હોઇ તેમજનું ક્ષારમાં પરિવર્તન કરે છે. ૨૦૦ લેકોમાં આવા દંતમંજનના બે વર્ષના વપરાશથી દાંનના સડાની ખાખતમાં ૬૦ ટકા ઘટાડો થવાનું પુરવાર થયેલ છે.

૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ' વિમાનોમાં વપરાતું પેટ્રોલ. પણ આ પ્રવાહીને પેટ્રોલ તરીકે ઓળખાવતું એ મોટરને 'ધોડા વિનાની ગાડી' કહેવી એના જોટું અણુનું લાગે છે. આવારે ને '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પ્રવાહી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે એક વિશિષ્ટ મીજ છે. તેની બનાવટની પ્રતિ રાસાયણિક ઉદ્યોગની રૂચનાની કલમીરૂપ છે.

એ સુવિધિત છે કે જમીનમાંથી નીકળતું પેટ્રોલિયમ કુદરતનો કિંમતી ખજાનો છે. તેમાંથી પેટ્રોલ, કેરોસીન, વેસેલીન ઇત્યાદિ માંએ કાઢવામાં આવે છે. પેટ્રોલ ઓછી ઉત્પાદનથી નીકળેલો અંશ છે. પેટ્રોલિયમને ઓછી ગરમીએ આસવવાથી પેટ્રોલ નીકળે છે. આ પેટ્રોલ રાસાયણિક રીતે એક પદાર્થ નથી:

અનેક જુદાજુદા પ્રવાહી પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. આ પદાર્થો કારબન અને હાઇડ્રોજનના સંયોજનથી બનેલા છે, એટલે હાઇડ્રો-કારબન તરીકે ઓળખાય છે. આ હાઇડ્રો-કારબનને બળતણ તરીકે ખૂબ કિંમતી છે. મોટરગાડીમાં તો પેટ્રોલનો ઉપયોગ થવા લાગેલો તે અગાઉ મોટર જાંતે તે એક નકામો પદાર્થ ગણાતો. તેને સાચવવાનું કામ પણ નેપથમકારક લેવાનું કાન્યકે તે સહેલાઈથી સળગી જાડે એવો પદાર્થ છે. પેટ્રોલિયમમાંથી તેને બે પરાખર કાઢી ન લેવામાં આવે તો બપંડર પરિણામે આવે છે. પેટ્રોલ કાઢવા પછી કેરોસીન કાઢવામાં આવે છે. બે પેટ્રોલને કેરોસીનમાંથી પરાખર કાઢી ન લેવામાં આવે તો કેરોસીન પણ સળગી જાડે.

પેટ્રોલમાં હલકાં વજનના અને ઓછી ઉત્પાદનથી બેઝનના હાઇડ્રોનરખને આવેલા છે.

ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે પેટ્રોલ સમઘી આ રીતિ દ્વારા. જેમ જેમ મોટરવ્યવહાર વધતો ગયો તેમ તેમ પેટ્રોલની માત્રણી વધતી ગયો. એટલે તેનું ઉત્પાદન વધારવા પ્રયત્નો કરે થયા. બારે વજનના હાઇડ્રો-કારબનને દળાણમાં અરમ કરીને તેમાંથી હલકાં હાઇડ્રોકારબને બનાવવાની બાવદ્વાગિક રીત અસ્તિત્વમાં આવી. આથી પેટ્રોલનું ઉત્પાદન બેવડું થઈ ગયું.

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન' વીમાની પેટ્રોલ લગાડતી જરૂરિયાતને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલી તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે. તેનો લગભગ પોણો બાગ નવી રાસાયણિક રીતે વડે ખાસ બનાવેલા પદાર્થોનો છે. (વિમાનના ખાસ એન્જિનો અસાવસ માટે ચોખ્ખેલી આ વસ્તુ છે. ખૂબી તો આ '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પેટ્રોલ પ્રથમ નિષ્ક્રિયમાં કરે થયેલો સંશોધન પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલું બંધુ છે.

આંતરદાહક એન્જિન (Internal combustion engine) માં દળાણ વધાવવામાં આવે તો અચુક અને વજનના એન્જિનની કાર્યશક્તિ વધે છે અને વધારે શક્તિ મળે છે, એમ સંશોધન દ્વારા એન્જિનીયરોએ શોધી કોઢ્યું હતું પણ આ શોધને બાવદ્વાગમાં મૂકતાં મંજૂર અસરણો બીજી યથા. એમ માત્રમ પડ્યું કે દળાણનું પ્રમાણ વધારતાં બળતણ તરીકે વપરાતું પેટ્રોલ એન્જિનમાં ધક્કા (knock)

આપવા લાગ્યું. પ્રથમ તો આનું કારણ એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે પ્લગમાંથી તબ્બો પેટ્રોલને સળગાવે તે પહેલાં જ તે સળગી જાય છે. પણ એ ખોટું હતું.

થોમસ મીડલેએ પુરવાર કરી બતાવ્યું કે વધારે દબાણને લોધે હવા-પેટ્રોલનું મિશ્રણ એકદમ જલદીથી ભડાકા સાથે બળી જાય છે. વળી તેજી શોધી કાઢ્યું કે કુદરતી પેટ્રોલ કરતાં બનાવટી પેટ્રોલ વાપરવાથી ધક્કા (knock) ઓછા થાય છે. અત્યાર સુધી એવી માન્યતા ચાલતી હતી કે, કુદરતી પેટ્રોલ બનાવટી કરતાં અધિકારું છે.

ઉપરના સંશોધનોએ એન્જન બનાવનારાઓને અને મોટર કંપનીઓને નવા એન્જન અને સ્પાર્કપ્લગ બનાવવા પ્રેમી બીજા બાજુ, પેટ્રોલ કંપનીઓએ વધારે દબાણમાં કાર્યક્ષમ પેટ્રોલ બનાવવાનું સંશોધન કાર્ય ઉપાડ્યું. એક પ્રકારની ઉત્તેજક હરિકાઈ ચાલુ થઈ.

લેડ ટેટ્રાઇથાઇલ જેવા ધક્કા વિરોધી (anti-knock) પદાર્થો પેટ્રોલમાં વપરાવા લાગ્યા, અને પેટ્રોલમાં પણ સુધારા થવા લાગ્યા. ક્યું પેટ્રોલ સાડું એ ત્યારે ચર્ચા ચાલી. આ બાબતમાં પેટ્રોલના સારા-નરસાપણાનું માપ કાઢવા જુદાજુદા—કુદરતી તેમજ બનાવટી—પેટ્રોલના ધક્કા વિરોધી ગુણો બરાબર માપી શકાય એવું કાંઈક શોધવાની જરૂર બની થઈ. ડૉ. એડમ એન્ડરે આનું એક માપ શોધી કાઢ્યું.

જે પેટ્રોલમાં નોરમલ હેપ્ટેન નામના હાઇડ્રો-કાર્બન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તે પેટ્રોલ એન્જન શરૂ કરતાં ખૂબ ધક્કો આપે છે. શુદ્ધ નોરમલ હેપ્ટેન સૌથી વધારે ધક્કો આપે છે.

એથી ઊલટું આઈસો ઓક્ટેઇન નામનો હાઇડ્રો-કાર્બન ઓછામાં ઓછો ધક્કો પેદા કરે છે. આ ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રમાણમાં હેપ્ટેન અને ઓક્ટેઇન મેળવીને પેટ્રોલ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. સંશોધન પરથી નક્કી થયું કે ૬૦ ટકા ઓક્ટેઇન અને ૪૦ ટકા હેપ્ટેન મેળવીને બનાવેલું પેટ્રોલ જેટલો ધક્કો અમુક એન્જનમાં પેદા કરે તેવા પેટ્રોલને 'ઓક્ટેઇન ૬૦ નંબર' કહેવા. પરિણામે વિશેષ સારા પેટ્રોલની ખીસવણી જલદી થવા-લાગી. છેલ્લા ૧૫

વર્ષમાં 'ઓક્ટેઇન નંબર ૭૨' સુધી પહોંચ્યો. આઠકતરી રીતે આવા ઓક્ટેઇન હાઇડ્રો કાર્બનનું સંયોજન કરવા સંશોધનકારો મંડી પડ્યા. એ ખૂબીની વાત છે કે બનીજ પેટ્રોલમાં આ ઓક્ટેઇન અત્યાર સુધી માલૂમ પડ્યો નથી. પણ રાસાયનિક રીતે તે બનાવી શકાય છે. અને તેનું ખર્ચ જેલન દીઠ રૂપિયા પચાસ આવે છે. આ તો ભારે પડે! માત્ર પ્રયોગો પૂરતું તે કામમાં લઇ શકાય.

પણ રાસાયનિકાએ કાર્ય પડતું ન મૂક્યું. નવી રીતો શોધીને સરતું ઓક્ટેઇન બનાવવા પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા, અને જેલન દીઠ પાંચ રૂપિયા સુધી કિંમત ઘટાડી શકાઈ.

વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અમેરિકાના વિમાન ખાતાને લાગ્યું કે ઓક્ટેઇનચાલું પેટ્રોલ લશ્કરી કામ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે અને શરૂઆતની પાંચ રૂપિયાની કિંમત કાંઈ બહુ ન ગણી શકાય. તેમણે એક મોટી ટાંકી ઓક્ટેઇન તૈયાર કરાવ્યું. તેની વપરાશમાં તેની ઉપયોગિતા પુરવાર થઈ.

અમેરિકાના લશ્કરમાં વપરાતી બધી મોટર-માટીઓ આ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ પર કામ કરવા લાગી. પણ ઉત્પાદન ઓછું પડ્યું.

૧૯૪૦માં ઉનાળામાં '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પેટ્રોલ જોડા ભરવામાં ઉત્પન્ન કરવા પેટ્રોલ કંપનીઓને અવકાશ મળ્યો બનાવટની રીતોમાં સુધારણા થતી ગઈ અને આજે અમેરિકામાં ૩૫ હજાર પીપ શેઝના ૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલના તૈયાર થાય છે.

ઇંગ્લેન્ડના વિમાની મુદ્દમાં જર્મનીને હરાવવામાં આ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. જર્મન વિમાનીઓને આ સમયક નહોતી, એટલે તેઓ હલકું પેટ્રોલ વાપરતા અને વધારે ઝડપથી અને વિશેષ ઊંચાઈએ તે ઊડી ન શકતા.

સંશોધન કદી વાંઝ્યું રહેતું નથી. દેશના ઉલ્લોગોની ખીસવણીમાં તેને ચોક્કસ સ્થાન મળ્યું છે. માત્ર દૂધી દષ્ટિગણા જ તેને વગાવે છે. અને કિતારી પાડે છે. આપણા દેશની પ્રગતિ માટે આ રિયાત કયારે આવશે ?

વિવક્ષ્ય ફેદકા-શૈલીમાં ને પાછી પોતાની બાપામાં લીધેલી છે અને તે સ્વરૂપમાં શુ. સદ. સમાની કામવહીમા પણ છપાવી જોડતી ન હતી.

હસાદી સંપાદકોએ ૨૫૦ નવલરામ ત્રિવેદીનાં અ-ગ્રંથસ્થ લખાણોના એ સંગ્રહ બનાવવાનો લોક જતો કરીને સહજ કડક પસંદગી કરીને એક જ સંગ્રહ આ અને હવે પછી પ્રગટનાર 'અવરૂપ વિવેચનો'ની સામગ્રીમાંથી ક્યાં હોત તો સમરૂપ' ગૌરવ વધત અને ૨૫૦ નવલરામના વિવેચકપ્રશ્નો સ્થિર બનાવે એવી સામગ્રી જુદા ક્યાંના તેઓ વધુ સતોષ લઈ ચકત.

રસદર્શન

[લે. ડૉ. હરિપ્રસાદ મ દેસાઈ; પ્રકાં યુગધર્મ' કાર્ય-લય, યુગધર્મ; પોણાગણુ ક્રિયા]

જીણીતા સંસ્કારગ્રેષ્ઠી જાહેર સેવક દાકતર હરિપ્રસાદ દેસાઈએ આજના યુવકને જાણે સૌંદર્ય અને સંસ્કારની પૂળની દીક્ષા આપવા પોતે પોતાના સંસ્કારધાતરની કલાણી તેમને સંભારી સંભારીને કહેતા હોય તેવી શૈલીમાં લખેલી 'કુમાર' આ જ અથાળા નીચે પ્રગટ થયેલી લેખમાળાને આ પુતક તેને વાળખી રીતે ઘટે જ છે એવું સ્થાયિત્વ અર્પે છે. જેણે પોતાના પ્રાથમિકને પ્રકુલ-એમના શબ્દોમાં 'પૂજ્ય' ક્યાં છે અને અંતરમાં રસ અને સંસ્કાર પૂર્ણ છે એવી પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સાહિત્ય, સંગીત, સિદ્ધ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંમંદરથાનો, પ્રાણીમાર્ગ, સાપુરો અને કલાકારોનાં દર્શન-સમાગમ, પદ્ધતિ અને વાચન જેવી સંસ્કારસામગ્રીના પોતે જીવાનીના સમયથી આજુબાજુ કરેલા સારક ક્રિયાઓની પ્રકૃત સમરૂપી દાકતર હરિપ્રસાદે એમાં આલેખી છે. પુરતકમાંથી હિંદનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને કલાસૃષ્ટિનો પરિચય તો મળશે જ, પણ દાકતર હરિપ્રસાદનો પુદ્ગલ પરિચય પણ એમાંથી થશે. તેઓ, જેમને તેમણે આ પુરતક અપૂર્ણ કહે છે તે સૌંદર્યનારા-યજ્ઞના પોતાની રીતના નમ્ર પણ નિષ્કાળુ લાક છે. સાહિત્ય, સંગીત, કળા, પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સંમંદરથાનો

અને એવા અનેક વિષયોમાં રસ લઈ ચકતા એ સંસ્કારી જીવનું વ્યક્તિત્વ એમની કાર્મિકતા, દેહ-પ્રીતિ, વિનાશરૂપિ, આશ્વાસ ને સૌંદર્યસિકતા ધૃત્યાદિ ગુણ-લક્ષણો સાથે પુરતકમાં છત્ત થાય છે. 'આ પૂરતી પાસેથી, જળ પાસેથી, આકાશ પાસેથી, તેજ પાસેથી, અને વાયુ પાસેથી મેં જીવનભર રસ અને સૌંદર્ય જ મેળવ્યાં છે' એમ કહી ચકતા દાકતર આમાં ક્યારેક જૂનાં સંસ્કારગ્રંથો ઉમેળે છે, ક્યારેક જોશિલાં ને આંખ બરીને પીધેલાં દરેકો વર્ણવે છે—જેમાં ક્યારેક (જેમકે પૃ. ૧૩, પરિવેષેદ બીજામાં) કાલેવકરી ટૌલીરૂપતા ય આરી જાય છે, ક્યારેક પોળના સંસ્કારધાતરની અંગત વાતો કરવા થઈ જાય છે, અને ક્યારેક પોતાનાં સંવેદનો તથા ક્યારેક સાચા વિચારો રજૂ કરે છે. વિચારોમાં એમના કલા વિશેના વિચારો ખાસ ખ્યાન એવે તેવા છે. તેનાં એક નમૂનો નીચેનાં:—

...અત્યંત એમની અને તીવ્ર વેદનાના તાપ એને (નિઃશ્વરત્વે) ઘેરી વળ્યા છે. આ દુઃખમાંથી એને કેણુ છોડાવશે ?

છોડાવશે આપણી લક્ષિતકલાઓ—કવિતા, સાહિત્ય, સંગીત, નાટક, તૃત્ય, ચિત્રો ને નૃત્ય દહિતના ક્રિયાકાંડ પૂર્ણવિધિઓ:—સુખવરિયત જીવન અને શિરતપ્રેમ અને સદકાર.

...અસત્ય, યચિનના, પ્રમાદ, લોક, કામ, ક્રોધ વગેરે દયગ આપણા પવિત્ર આત્માને દબાવી રહ્યાં છે. ચિત્રો, મૂર્તિઓ, સંગીત ને તૃત્યના સત્સંઘથી એ કમગ, ધોવારી, અને અસત્ય ફર થશે...

...જનનમાં બાપી રહેલું માધુર્ય એ લક્ષિત કલાઓ દ્વારા રસજીવન જીવતાં જીવતાં જ મળતું જાય છે, ને 'સ્વર્ગ' અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે' એમ ખાતરી થાય છે. (પૃ ૧૩૧-૩૩)

દાકતરના લખાણમાં ઉત્કટતા નથી પણ તેમાં તેમની નિખાલસતા પૂરેપૂરી બીતરી છે. આ જગત ને જીવન ને કાર્મ સાલ્તિક આનંદ આપી જીવું મીઠું લગાડી શકે એમ છે તેની ઉપા-સનાનો થોડોક એવ આ પુરતક તેના વાચનારોએને અવરૂપ લગાડશે.

અનેક ભાષાઓમાં જેનો અનુવાદ થયો છે એવી પ્રખ્યાત નવલકથા

મ ન્વ ન્ત ર

લેખક
તારાશંકર બેંકોપાધ્યાય

અનુવાદક
રમણીક મેઘાણી

રાષ્ટ્રના વર્તમાન પ-
શિથિતિની પાશ્ચાદ-
ભૂ ઉપર, ધંધાળા
આ યુગના 'નૂતન
આદર્શ' અનુપ્રાપ્તિ
યુવક-યુવલિઓ નાં
જીવન વિષે લખવાની
લેખકની કલ્પના છે.
એ કલ્પનાને આ પા-
નાઓ ઉપર લેખકે
સચોટ, અને સમર્થ-
હી અને સમર્થ રીતે
રજૂ કરી છે. આવી
નવલકથા હસકા
બે હસકામાં સહેજે
ધડાતી નથી. જીવનનું
આહું દર્શન અંધારા
આકાશમાં ચમકતા
તારા જેવું છે.

એક સમર્થ વિષયને
એક સમર્થ કલમે
આહીં રજૂ કરી છે.

કિંમત રૂપિયા સાદાચાર

પાનાઓ ત્રણ સો એંસી

ટપાલ ખર્ચ આઠે આના

પ્રકાશક : ભારતી સહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેશ્વરે રવાણી; ૧૬ શ્રીમાળા સોસાયટી • અમદાવાદ.

મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ શર્મા • ભારતી મુદ્રણાલય : દસ્તાગણી પોળ • ચાર રસ્તા; આરિયા • અમદાવાદ.

વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક : સામન્ટિક પ્રિન્ટિંગ પ્રા. લિમિટેડ સામે • અમદાવાદ.

ધરલાલ મોહનજી દવે

લઘુનિક
વિત્તકાર - મળ/શાલ વિવેદી

પ્રાચીન અને ગપચથના

ત્ય અને સંસ્કારવાંચકુઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન દાખવતું આજનાં ઘરોનું એક માત્ર અગ્રણી મારિ

ઝવેરચંદ મેઘાણીના આ પુસ્તકો તમે વાંચ્યા છે?

એક એકથી ચડિયાતા
પુસ્તકો

કાળચક્ર	૨૦
છેલ્લું પ્રવાળ	૧૦૪
પરિમલ બા. ૧	૩૦૮
પરિમલ બા. ૨	૨૦૮
પરિમલ બા. ૩	૫૮
માળસામના કીવા	૩૦૭
વેરાનમા	૧૦૦
ળીડેના દાર	૩૦
અમરાગળ	૩૦૮
તુનગીકવારો	૪૦૦
વિલોપન	૫૦૦
પ્રભુ પધારી	૨૦૮
રંગ છે બારેડ	૩૦૦
પરકમ્મા	૨૦૮
રશિયાપારના બદારવડીઆ	૬૦
રતીન્દવીઆ	૨૦૮
મે રાગીની નવધિકાઓ	૩૦૦
" બા. ૨	૩૮

વાંચનારના અંતરમાં ઉલ્લાસ જગવે ને ઓછું લાણેલાને વાંચવામાં સરલ પડે તેવી
ઉલ્લાસ વાંચન માળા

સ્થાપક ને લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

૧. મંત દેવીદાસ : ૧૪૬ પાના : કિ. રૂ. એક
૨. ચપટી ધૂળ : ૧૦૦ પાના : કિ. બાર આના
૩. સસાર : ૧૦૦ પાના : કિ. બાર આના
૪. ચોરહિયા ફુલા : ૮૦ પાના : કિ. બાર આના
૫. ચેલગાડીની મૃતિ : ૧૧૬ પાના કિ. રૂ. એક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કચનાડી બ પુસ્તકાલયે માંખી રસ્તો અમદાવાદ * અમરાજ બિલ્ડિંગ - ૪૦૫ કાલ્યાદેવીરોડ - સુભ-૨

તમારા વાળ આમ
બેકાબુ થઈ ગયા હોય
તો

સ્વસ્તિકના સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

માથાને માટે તો જાતજાતનાં તેલ બજારમાં મળે છે. પરંતુ તમારાં જુલજાં અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને તેમને સુંદર અને ભલક ભર્યા બનાવે છે.

શોખીન નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની બીજી ઉંચી બનાવટમાં કાન્તિ સાધુ, દાદીના સાધુ, ધોવાને સાધુ, શેવાલજી છાપ વનસ્પતિ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ

જે વ્યત્તમાં અગ્રેય

સ્વસ્તિક ઓઈલ મીલ્સ લીમીટેડ,

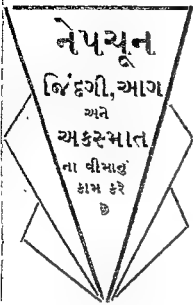

SOMALI

સુગંધ.

SOM 21 Gujarat

ડીરેક્ટર : વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રિયેટરિય સિન્ડિકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

नेपयून
लिमिटेड, आग
अने
अकस्मात
ना वीमातुं
काम करे
छ

कुल अकस्मात
श. ५५,००,०००थी पक्ष

कामकाज करवा लागवगवाणा
अने शक्तिशाली एजेन्टो
जेष्ठमे छ.

नेपयून एस्स्युरन्स
कंपनी लिमिटेड

: हेड ऑफिस :

नेपयून प्वाइलिंग, मुम्बई.

अभदावाह सांय :

पांयदूवा, अभदावाह.

सभाज, साहित्य अने संस्कारतुं भासिक

शिमि अने नववरयना

'शिमि' वर्ष १७ : 'नववरयना' वर्ष १२ : अंक नवमे

डिसेम्बर : १९४७

कम

१	बिजारीभा बिजारी	धूमकेतु	५
२	गुलभासनी सोडभा (काव्य)	सुंदरम	७
३	वहेता पाण्डु	(भासिक नोधि)	६
४	छवनपथ	धूमकेतु	१७
५	जेर तो पीधा छे नल्लु नल्लु (मातु वाती)	दरौं	२५
६	सर्वोत्तम पण	अ.	३२
७	जय मारी अमे लेखकमे-	नितुभाई प्र. महेता	३७
८	राष्ट्रनिर्मातु	नयबिम्बु	३८
९	जायनाना सत्रामनी कथा	अनिल शाह	४६
१०	गानगाधि	धूमकेतु	५०
११	कथाभां शैलीतुं महत्त्व	प्रबलाव त्रिनेत्रा	५४
१२	निशीथ-अंक स्वाध्याय	रनेहरकिम	५८
१३	विज्ञानदलन	असीगांधी, जयतिशाल	
		हे. ओझा, नरसिंह भू. शाह	६२
१४	अध्यक्षभिक्षा	अ. न. रा.	६८

: वार्षिक सवाजम :

देखभां : श. ७-०-०

:: परदेखभां : श. १०-०-०

भा रं ती सा हि त्य सं ध लि मि टे ड
भीमराज जिर्दिंग : ४०५, काल्यादेवी रोड : मुम्बई-२
इरनाजीब पुल नीचे : गांधीरस्तो : अभदावाह

જૂજ લવાજમ - વધારો

ગેાવા વર્ષે જાહેર કરેલા લવાજમના વધારા વખતે અમને આશા હતી કે એ અણગમતી વાત અમારે ફરી નહીં સંભારવી પડે. પણ તે પછી કાગળના ભાવ લગભગ ઢોઢા થયા છે, બીજી સામગ્રી અને કામગીરીની રીતના દર વધતા જ ગયા છે અને વધારામાં સેલ્સટેક્સ નવો ઉમેરાયો છે. આ નવા બોલને થોડોકે હળવો કરી શકાય અને બીજી બાબતો આહટો ઉપર પણ ઝાઝું દબાવું ન આવે, એમ બંને તરફનો વિચાર કરીને, અમારે ૧ દી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ થી અમારા પત્રોના વાર્ષિક લવાજમમાં આઠ આનાનો (પરદેશ માટે તેના પ્રમાણમાં) વધારો કરવાનો નિર્ણય કરવો પડ્યો છે;—કેટલા સંકેત અને આનાકાની સાથે એ કરવો પડ્યો હશે એ આહટોને કહેવાની જરૂર અમે જોતા નથી અમને ઉમેદ છે કે ન છૂટકે કરવા પડેલા આ નાનાશા લવાજમ - વધારાને આહટો નિભાવી લેશે.

ખચુભાઈ રાવલ	તંત્રી 'કુમાર'
જયન્તિ દલાલ	તંત્રી 'રેખા'
ધર્મરતાલ દવે	સંપાદક 'ઉર્મિ નવરચના'
મનુભાઈ જોષાણી	સંપાદક 'સીતલન'

લિખારીમાં લિખારી

એકે વખત ચોટલોકના નાથને જમરાબાની બુદ્ધિનું માપ લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. જમરાબાનું સ્મરણ કરતાં તે આવીને હાજર થયા : જે હાથ ભેડીને વિનંતી કરી : ‘પ્રભુ ! શી આજ્ઞા છે ? મને કેમ સંભાર્યો ?’

લગવાને કહ્યું : ‘આજ તો તમે પોતે પૃથ્વી ઉપર ભભો. ને જે લિખારીમાં લિખારી હોય એને આંહીં લઈ આવો. પણ ભે ભે, જે લિખારીમાં લિખારી હોય, એ જ આવવો ભેઈએ, બીજો કોઈ નહિ !’

‘પણ એ ક્યાં રહે છે ?’ એનાં રૂપ, રંગ, આકાર કાંઈ નિશાની ?’ જમરાબાએ પૂછ્યું.

‘નિશાનીમાં નિશાની આટલી, જે સૌથી મોટામાં મોટો લિખારી હોય, ફરિદ્દી હોય, જેની ગરીબી એને ખાઈ રહી હોય, તેને તમારે આંહીં આણવો ભેઈએ. બીજી કાંઈ નિશાની નથી ભભો !’

જમરાબાએ બે હાથ ભેડ્યા. નમન કર્યું. સીધા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. ત્યાં ત્યાં લિખારીઓનાં ટોળાં હતાં ત્યાં ત્યાં ફરવા માંડ્યું.

પણ પોતાને જે લિખારી ભેઈતો હતો તે એમાં ક્યાંય દેખાયો નહિ !

જેની પાસે તૂટલ ફૂટલ લીબકાં હતાં ને એમાં વેશજીવણ પડેલી જેની પાસે ખાધાખોરાકી હતી, એવા લિખારીના લિખારી પણ, પોતાનાં બાળ-બચ્ચાને પહેલું કાંઈક આપી દેવાને માટે ભણે, તલસી રહ્યાં હતાં !

લીબકાંને ચૂંચનારાં પણ પોતાનાં બાળકને ભણે કે કાંઈક આપવાનો, સંતોષ લઈ રહ્યાં હતાં !

ઘેર અત્યાચારીઓ પોતાનું કોઈ ને કોઈ પણ બાળક ગળે વળગાડીને ફરી રહ્યા હતા. જમરાબા ઠેકાણે ઠેકાણે ફર્યા. પણ માનવતાનો કાંઈ ને કાંઈ અંશ, હુનિયાના દરેક જૂણામાં હજી પણ, ટચમચ થતા દીપની માફક પ્રકાશી રહ્યો હતો !

અતે એક ભવ્ય મહાલયની પાસે તે આવ્યા. ત્યાંના રૂપરંગ રાગ ભેઈને એ છલ્લ થઈ ગયા. ત્યાં ઉદ્યાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રંગબેરંગી આરસફારામાંથી

વીજગીર્ણી' શેશનીમાં રંગીન જલપારા ચાલી રહી હતી પક્ષીઓ કલરન કરતાં હતાં ગાયન નૃત્ય વાદન ને મોજ વિનોદ ચાલી રહ્યાં હતાં જમરાજને પણ પોતાનો થાક ઉતારવાનું મન થઈ આવ્યું. તે અંદર ચહીને એ ભવનમાં પેડા પણ એ પેડા તો પેડા, એક ચીજ જુએ ને બીજી ભૂલે, એવી વિશ્વભરનું મોહિની ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે પથરાયલી હતી.

લાલ રંગી આરસને પગથિયે પગથિયે એ તો થંભી થંભીને ચાલે છે ને મોમાંથી વાહ ! વાહ ! ના ઉચ્ચાર થતા આવે છે.

એમ કરતાં એ અંદરના ભવ્ય દીવાનખંડમાં આવી પહોંચ્યા. હાથીદાંત-મંદ્યા સોનેરી સિંહાસન ઉપર ત્યાં ઘરનો સ્વામી બેઠો હતો. એના શરીર ઉપર મોતી માણેકની માળા પડી હતી પડખે સોનેરી રૂપેરી પાનદાની હતી. હાથમાં એક પોથી હતી. એની સામે એક પંડિત બેઠો હતો. અનેક શાસ્ત્ર પુસ્તકો ઉમેડીને એ અંદરથી કંઈ ને કંઈ આંકડા માંડી રહ્યો હતો.

અતે એણે આંકડા માંડી માંડીને ગૃહસ્વામી સામે ભોયું : 'એક ભોગ છે પ્રભુ !'

'શું ? જે હોય તે જલદી કહે. તમે તો જાણો છો જ્યોતિષરાજ ! મારાં વકાણુ હજી દરિયામાં છે નવા ઉદ્યાનનું ખાતમુદ્દત ખાકી છે. હજી લંકાની ભૌતિક ભાગમાં બે મણકા આવ્યા નથી. કામરૂપનો હસ્તિદંત રસ્તામાં છે. મારે હમણાં મૃત્યુને નિવારણુ ભોધ્યે હજી જીવનની ઘણી ઘણી ધ્રુવજાઓ ખાકી રહી ગઈ છે ! તમે જે સમય બાપયો 'તો મૃત્યુનો, એ તો જપાટાખંધ આવી રહ્યો છે !'

'એક ભોગ છે પ્રભુ ! આપણા શિશુના જીવનમાંથી વર્ષો મળતાં રહે તો આયુષદોરી લંબાય !'

'લંબાય ?' તૃષ્ણા ભરેલો, એક તંતુના આધારે જીવન લંબાવવા મથતો, વ્યાકુળ એવો અવાજ સાંભળીને જમરાજ પણ ચોંકી ઊઠ્યા. એમને થઈ ગયું : 'અરે !'

'અવશ્ય લંબાય !'

'તો એમ કરો. આપણે આંહીં તો ભગવાનની કૃપા છે ! હજી કેટલાં બધાં કામ આપણાં ખાકી છે. ને કેટલું બધું ચર કરવાનું રહ્યું છે. છોકરાં તો આંહીં રમે છે એમ બીજે રમવા માંડશે ! આપણે એ જ અનુદાન આદરો !'

'આ ... હા ! ... હા !' જમરાજના દિલમાં પણ જાણે આંધકો વાગ્યો હોય એમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા 'આ....હા....! આ માણસ આંહીં હતો, જેની અતૃપ્તિની ખીલુની ઊંડાઈ અમાપ હતી. જેની તૃષ્ણાનો કેઈ આરો ન હતો. આંહીં માનવતાનો ટણમણ પ્રકાશતો દીપ-આંહી, આ સ્વાર્થીની પરિચીમા પાસે ગુલ થઈ ગયો હતો. ભગવાને કહ્યું છે લિખારીમાં લિખારીને લાવજો-એ જ આ લિખારી નહિ હોય ?

ધૂમકેતુ

શુભાસ, તવ ઉચ્છ્વાસ મીઠો,
 શાંત આશ્વાસક ધરાના શ્વાસ શો,
 મહેકી રહ્યો સુખ સોડમાં,
 સુખ તમ અંતરને લપેટી લેત નિજ સુરભિપટો.
 ને અન્ય સોડે ગરજતો આ શુંજતો સાગર રહ્યો,
 કે દૂર દૂર સમીરની આહવાદિની લહરી પરે લહરી અહા બધે વહ્યો.

શી સાંજ! સૌમ્ય પ્રશાંત, વાદળ સ્વસ્થ ચે જામી રહ્યાં,
 રંગો તણા પટ દુપટચોપટ અંગરાગ અનેક લે,
 કે મેહકિલે આતુર હૃદય શાં શાંત ઉત્સુક થાંભિયાં.

ત્યાં યંત્ર ગાજી ભિકતું,
 વિદ્યુતપ્રવાહોથી વીંધાઈ ઘર્ષે કંઠ કંપતું,
 નિજ સૂર તીક્ષ્ણ શરાવલી શાં કણ પર ફેંક્યે જતું:

“આઝાદ હિંદે.....એ કુટ્યા કે’ ઝોમ્મ, પાટા ઉપરથી દ્રેને દહી,
 ખંજરો ઊછળ્યાં, ઘવાયા આદમી, આગે ભડી;
 આંતરીને આદમી ઘરમાં જલાવ્યા, ખોરતોતું અપહરણ—
 કે’ બાળકો વીંધ્યા.....”

કર કરર કર-કર કરર-અંતર યંત્રતું ચ ચિરાતું શું!
 વાદળ વિષેની વીજ ચે કંપી રહી, કરતૂત માનવનાં સુણી.
 પણ. શુષ્ક એ બોલ્યે ગયો,
 વાંધે ગયો નિજ એકધારી સ્વસ્થ શેલીના શરે.

આ ઘર ઉપર ઘર સળગિયાં,
 આ ગામ પર ગામો ભડાભડ ભાંગિયાં,
 આ પ્રાંત-આખા પ્રાંતના ચે પ્રાંત પ્રજાળી ભિકિયા,
 કે’ કોકડો—ના, ના, હબારો—ના અરે, લાખોય કેરી કોમ આ
 ખંજર લઈ ભિપડી-ચડી-શું હાથ કરવા? રામ જાણે, ખુદા જાણે!

આસ્માનીઓ શુજરી ઘણી આ દીન ધરતીને શિરે,
 ને દીન ધરેતી ચે ધુણી કંગાળ આ માનવ પરે,
 કંગાળ હા એ માનવે પણ જે ક્યું તે કોઈ ના અન્યે ક્યું.
 જલપ્રલયમાં, વટોળમાં કે રોગના આકેશમાં જે ના હતું,
 તે મનુજને હાથે શુજરતું મનુજ પર—
 ઘરખાર હોડ્યાં, પ્રાણને સુઠી વિષે લઈ લાખ લાખ તણી કતારો નીકળી—
 જોજન પરે જોજન સુધી લંબાર લંબાતી ચલી.

‘આઝાદ હિંદે.....’ યંત્ર એના સૂર હા ફેંક્યે જતું,
 કર કરર કર, કર કરર કર, આકાશ કેરી વીજળી એ સૂરને ચીરી જતી.

ભૂખ્યા જનોને આપવાને રોટલી ઘરઘર ઘડો,
નામાં બદનને ઢોંકવાને ધાળજાના ઢગ કરો.....

ને માનવીના યુગ થકી માનવ થવાને માનવીને આર્ત ઉચ્ચારણ સુકુરે—
રે ભાઈ ભાઈ તમે, ખરે આ કેમ ગાંડા થઈ ગયા ?
ખંધુ બનો ભાઈ રહો, સંપી અને જંપી રહો, સઘળું સહો,
આ અંતરેથી આગને અળગી કરો.....

પણ દીન માનવકંઠે જો, દુર્ભાગ મનુજનો સાદે જો
ના ઢોણ જગમાં જાણતું કે
માનવીને મારતું જો પાપ છે.
માનવીનો માનવી તો ભાઈ છે. સંપમાં યુગથેત છે.

આદમ-હવા પેદા થયાં તે દી થકી આ વાત કોણે જાણી ના ?
જે હાથ ખંજર લોકોતો તે શું નથી આ જાણતો ?
આ શબ્દકેડું જ્ઞાન માનવને કરી તારી થકે—
તો સ્વર્ગ પૃથ્વી પર હોતેયે ક્યારનું

આ થોડથોડે શાણપણ પથરાયું છે ભૂમિ ઉપર,
ધિક્ષારનો વંટોળ તો યે વેગ લર આવી ચડયો
સૌ શાણપણનો ગંજ એક જ કૂંકમાં
કૂંકી દઈ આ આગ લડલડ ભૂમિને લરખી રહી.
જો આગને હોલાવવાની શક્તિ ભૂમિમાં ખરી ?

શુભભાસ, તારો શ્વાસ મારા પ્રશ્નને આશ્વાસતો મીઠો વહે.
આકાશના રસ ઝીલી તે આ મિટ્ટીને મધુમય કરી,
લાવ તારો હસ્ત, આખી પૃથ્વીને હૈયે ધરું.
જો એર હા વર્ષી શકે છે બ્યોમમાંથી ભૂમિ પર,
તો અમૃતની યે વાદળી વરસી જશે અહીં એક દી

આ ભૂમિએ 1૦૪ રોગનું ઓપધ રહ્યું છે માગવું
આકાશની શીતળ ઘટાની બદન રસ શાળા થકી

સુરો શમે છે યંત્રના,
સંધ્યા ખીલે છે બ્યોમમાં,
સાગર અને જોનું સનાતન ગાન સ્વસ્થ રટયા કરે,
બ્યોમથી સોરભ વરસતી પૃથ્વીને સીંચ્યા કરે

ને પૃથ્વી પરના ગરલ સામે શિવનયન ત્યા સ્થિર ઠરે,
કૂટસ્થ કેા બિર્હસ્થ, શક્તિ પીઠ પર આસીન હર્તા કુદ્રનું—
ને એરની લરતી ચંદેલી ઓટ યે પાછી ફરે

પોંદિચેરી, ૨૬-૧૦-૪૭

વર્ષ પલટાય છે અને
યુગદેવ હિસાબ માગે છે

માસિક નોંધ

હિં

દ સરકારના આરોગ્ય ખાતાના વડા સંસાલક ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ પોતાના માનમાં ચોનમેલા મુંબઈના એક સમારંભમાં જણાવેલી આ હકબેદક ખીના સર્વ દેશપ્રેમીઓને એક મોટો આંતરિક આપનારી નીવડી હશે :—

‘તાજેતરના દુઃખદ બનાવોને કારણે સરકારનાં નાણા-સંકલન ઉપર એક મોટો અણધાર્યો ફટકો પડ્યો છે. હજારો નિરાશિતોને ધરખાર અને કામધંધા પૂરો પાડી એમનું જીવન પૂર્વ-વત્ત ચાલુ કરી દેવાનું કામ આપણી સમક્ષ પડેલું છે. માત્ર નિગમિતો માટે જ નહિ પણ સમગ્ર દેશના હિત માટે જીલ્લા જીલ્લા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં આપણે બન વાપરવાનું છે. તેને પરિણામે દેશનું આરોગ્ય વધારનારી અને તબીબી સહવ આપનારી અનેક સરકારી યોજનાઓને બે-ત્રણ વર્ષ સુધી મુલતવી રાખવી પડી છે.’

આ રાષ્ટ્રની શક્તિનો પ્રવાહ કેવી અવળી દિશામાં વહી રહ્યો છે તેની ચેતવણી આ શબ્દોમાં રહેલી છે. સ્વરાજ મળે તે પછી હિંદુસ્તાનમાં કરોડોને પેટપૂડું ખાવાનું આપવાનું હતું, એમની કાયા હાંકવા કાપડ આપવાનું હતું, નિશાળો, ઇસ્પતાલો અને રેલ-માર્ગો વધારવાની હતી, નવાં નવાં યુસ્તકાલસો, રમતગમતનાં મેદાનો અને રસ્તાઓ બાંધવાનાં હતાં, બેઠૂંતોનાં દુઃખ ઘટાડવાનાં હતાં, મજૂરોને સુખી અને સંતોષી બનાવવાના હતા. એમાંથી કેટલાનો આરંભ પણ આપણે કરી શક્યા છીએ ? હિંદની આઝાદ નિઃદાગીનીના, દિવસો એક પછી એક વીતે છે, અઠવાડિયાઓ અને મહિનાઓ વીતે છે, વર્ષ પલટાય છે અને યુગદેવતાનો ચોપડો એ વીતેલા કાળના કલાકો-કલાકોના, મિનિટ-મિનિટનો હિસાબ આપણામાંના પ્રત્યેક પાસેથી માગી રહે છે: વધુ બનાવ પેદા કરવા ને બનાવોના બગાડ ઘટાડવા તે શું કર્યું ? વધુ કાપડ ઉપવન કરવા તે શું કર્યું ? સમાજનું આરોગ્ય

વધારવા અને રોગચાળો ઘટાડવા તે શું કર્યું ? ખીમજોતું શોષણ ઝાણું કરવા, લાચરુશ્વત લેવારેવી બંધ કરવા શું શું કર્યું ? રાષ્ટ્રીય સરકારે ઘડેલા કમલોઓ પાળવામાં અને તેના દેશહિતકારી કાર્યો પાર પાડવામાં કેટલો સહકાર સામે આવીને આપ્યો ? અન્નાબની સામે કેટલીવાર અવાજ ઉઠાવ્યો, માથું ઊંચું કર્યું, હાથ ઉગામ્યો ? જીવનનાં મૂલ્યો કેટલાં બદલાયાં ?

આવા અણગમતા સવાલો કાળનો ચોપડો પૂછેનો નબ છે. કાઈકે ગાંધી, કાઈકે જવાહર અને એવા ચોમાધણી વીરલાઓનાં ખાતામાં ધણું ધણું જમા થયેલું દેખાય છે. જ્યારે ખીમ લાખખોનાં પાનાં કોરાં ને કોરાં હવામાં ઊડે છે. લાખોને માથે કાળનું કરજ વધતું નબ છે. દિવસ પછી દિવસ વીતેલો નબ છે અને લાખો દેવાગિયા બની રહ્યાં છે. ધણું અિયારાં એમ માને છું કે વર્ષો વીતશે અને આ કરજ બધું વિસ્તરાઈ જશે, કરેલી ખરાબ માફ થશે અને ન કરેલી લાલ્લાઈની અવગણના થશે. પણ ના, હાથમાં કોરડો લઈને ઉંખરામાં ઊભેલા ભેણદાર પઠાણ જેવો કાળ પોતાનું ભેલું બરાબર વસૂલ કરશે. કયામતને દિવસે, આખરી ફેસલાની ધડીએ એ એક પાઈ પણ માફ નહિ કરે. એક પેઢીનું બાકી રહી ગયેલું કરજ એ એના ફરજંદો પાસેથી, ખીજ ને ત્રીજ પેઢીઓ પાસેથી વસૂલ કરશે. આજનું હિંદુસ્તાન કાળનું નેટલું ત્રણ બાકી રાખશે તેટલો બોલો આવતીકાલના હિંદના બગાડ ઉપર વધતો જ જશે. પોતાની ફરજ પોતે જ બજાવવી કે ઊગતી પેઢી ઉપર તે ફગાવી દઈને વીરની જેમ લાગી છૂટવું, તેના નિષ્કર્ષ પ્રત્યેક માનવીએ પોતાની મેળે જ કરી લેવાનો છે.

શાહીવાદનું સરજેલું
વહીવટી ચોકડું ચાલુ જ છે

આપણા દેશમાં સામાજિક અન્યાય, આર્થિક અસમાનતા, રાજદારી સડો, કોમી વેરભાવ વગેરે દુષ્ણોનું પ્રમાણ ગુલામી દરમિયાન હતું તેટલું જ સ્વરાજ દરમિયાન પણ ચાલુ રહેલું જ્યારે દેખાય છે

ત્યારે 'વાન બદલા' પણ સાન ન બદલી 'વાળી કઠોર ઉક્તિ સાંભળી આવીને હૃદયમાં શૂન્યતા માફક ભેંકાય છે. શ્રી અધ્યાપક બાગે 'હરિજન'માં લખેલો 'રખે આપણે શ્રિદેશ સત્તાની નકલ કરીએ' નામનો સચોટ લેખ વાચનારાઓમાંથી ધણીને એ અનુભવ થયો હતો. શ્રી. બાગે કહે છે તેમ પંદરમી ઓગસ્ટના સ્વાતંત્ર્ય-દિનની દેશભરમાં અપૂટ ઉત્સાહભરે ઉજવણી થઇ પરંતુ—

‘એ દિવસનો ઉત્સાહ કદજ શરૂ થયો નહોતો ત્યાં તો જુદા જુદા પ્રાંતોના ગવર્નરોના, પચાર અને બીજાં અધ્યાં ભહેર ગરતી એક સરકારી યાદી નવી દિલ્હીથી બહાર પડી. ગુલામ દેશ ઉપર શાહીવાદી પકડ મજબૂત બનાવવા માટે (વિદેશીઓને હાથે) સરળપણે બરડા ફાટી નાખે તેવું બારે ખર્ચાળ વહીવટી-તંત્ર પણ શાહીવાદી સાથે સાથે જ દૂર થશે એવી આશા બિચારી પ્રજાએ સેવેલી હતી. એકેએક રાજદારી આવેવાને અને એકેએક ગણીતા અર્થશાસ્ત્રીઓએ ભૂતકાળમાં સરકારી ખાતાના વધાએને મળતાં લખાણ પગારઅધ્યાંની અનેકવાર આકરા ચખ્છોમાં દીકા કરેલી હતી. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ એ વિષે સંખ્યાબંધ ઠરાવો કરેલા હતા. મહાસભાની કરાચીની બેઠકમાં પસાર થયેલા પૈવા મસદૂર ઠરાવમાં સરકારના સૌથી બિંબા હોદ્દા પર બેસનારી વ્યક્તિ માટે માસિક વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦ની રકમ ઠરાવવામાં આવી હતી. પણ આજે એ બધું જુલાઇ ચૂંટી લાગે છે, અને ગવર્નરોના, પચાર, માસિક રૂ. ૫૪૦૦નો આક્રોડ, ઠરાવવામાં આવ્યો છે’

માત્ર ભૂતકાળમાં આપણે એની દીકા કરી હતી તે કારણે જ શ્રી. બાગે પચાર-અધ્યાંના અર્વા ગેર-દિનની ધારણાનો આજે વિરોધ નથી કરતા. માત્ર ગરીબપ્રેમી ક્રમીની બાવનાથી જ એ દોરવાયા નથી. હુનિશીતા જુદા જુદા દેશોના દાખલા ટંકોને સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે આપણા દેશના અર્થતંત્ર સાથે આ ધારણાનો મેળ ખાઇ શકે તેમ નથી. હુનિ-

યાના સૌથી શ્રીમંત દેશ યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં પણ પ્રાંતના ગવર્નરોને માસિક રૂ. ૧૦૦૦થી ૩૦૦૦ સુધીનો પગાર મળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ એ દરજ્જાના વહીવટકર્તાઓને મહિને રૂ. ૩૦૦૦થી વધુ પગાર મળતો નથી. રૂઝી રાજતંત્રના વડાને માસિક રૂ. ૩૫૦૦નો જ પગાર મળે છે તે હકીકતને, રહિયાના નિરાળા અર્થતંત્રને કારણે, સરખામણીમાં ન લેવાય, તો પણ એટલું જરૂર કહી શકાય કે હિંદના-આઝાદ હિંદના-ગવર્નરને હુનિયાના કોઇ પણ દેશના સમાન દરજ્જાના વહીવટ કરતા વધુ પગાર મળતો હતો. સરેરાશ હિંદની ન્યૂન પહેલા અંદાજવામાં આવેલી રૂ. ૬૫૦૦ વાર્ષિક આવક કરતાં આ ગરીબ દેશના ગવર્નરોની આવક હજારગણી છે, જ્યારે અમેરિકા જેવા શ્રીમંત અને આર્થિક અસમાનતાઓથી ભરેલા દેશમાં ગવર્નરોની આવક સરેરાશના પ્રજાજન કરતા માત્ર વીસગણી વધુ છે તે હકીકત ન બૂલવા જેવી છે.

પ્રજા સાથે ખલા મિલાવીને જ કંટાકડી પાર કરી શકાય

શ્રી બાગે ગવર્નરોના સંબંધમાં જે લખ્યું છે તે વત્તેઓએ અંશે મધ્યસ્થ અને પ્રતીપ્ર પ્રધાનોને પણ લાગુ પડે છે. જ્યાં એપ્રિલથી જુલાઈ સુધીનો ચાર મહિનાઓ દરમિયાન મદ્રાસના પ્રધાનો નિવંદા-ઓમાં કેટલા દિવસ સુધી રૂપાં અને મુસાફરી-અધ્યા પેટે એમણે કેટલી રકમ ઉપાડી તેના મદ્રાસની ઉપલી ધારાસભામાં ગજ થયેલા આ આંકડામાંના કેટલાક તે સ્વસ્થ ચિત્તે મજૂર કરી દેવા જેવા નથી : (કોસમાં આપેલા આંકડા મુસાફરીના દિવસો બતાવે છે)

૧૪ પ્રધાન (૧૧) રૂ. ૮૨૮; શ્રી રાજન (૩૦) રૂ. ૩૩૩૭, શ્રી. ચંદ્રમૂલી (૪૧) રૂ. ૨૩૦૨; શ્રી સુબખારાવન (૧૪) રૂ. ૬૫૭; શ્રી અવિનાશવિંમ્મ એટ્ટિયારુ- (૪૪) રૂ. ૪૭૬૨; શ્રી ચેટ્ટી (૧૬) રૂ. ૧૭૯૮; શ્રી ભક્તવત્સયમ (૪૩) રૂ. ૨૪૦૧; કાલા વેન્કટરાવ (૨૦) રૂ. ૧૮૭૬; શ્રી ડેનિયલ થોમસ (૫૪) રૂ. ૩૪૩૬;

શ્રી કુર્માધ્યા (૪૩) શ. ૨૪૪૯; શ્રી માધવ મેનન (૪૧) શ. ૨૧૬૪; શ્રી સીતારામ રેડ્ડી (૩૬) શ. ૧૩૯૬; શ્રી ગોપાલા રેડ્ડી (૨૯) શ. ૧૪૯૭.

ખીજ પ્રાંતોની દશા પણ વધુ ખરાબ નહિ તે આવી જ હોવાનો સંભવ છે. પ્રજાની સેવા કરનારા પ્રધાનોની સુખ-સગવડ અને તેટલી જાળવવાનો જેમ પ્રજાને હર્ષ છે, તેમ પ્રજાની યુગ્મજા હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ તેની પીઠ ઉપર ભોજનરૂપ ચવાની પ્રધાનોની પણ ફરજ છે. સંભવ છે કે વાતોમાં કેટલાકને મિથ્યા ભાવનાવાદ દેખાતો દશે, અને રાજકારણમાં આવા 'સાધુવેડા' હુસાહવાની આપણી હિંદીઓની પ્રકૃતિથી એ ત્રાસી ઊઠતા હશે. પણ અત્યારે જે વિષય આર્થિક સંજોગોમાંથી આપણે દેશ પસાર થઈ રહ્યો છે, અને તેમાંથી પાર ઊતરવા માટે તમામ પ્રજા-જનોના જે સક્રિય સહકારની જરૂર છે, તે જોતાં પ્રધાનો અને ગવર્નરશયે પણ કટોકટીને અનુરૂપ બનવું જ જોઈએ. બ્રિટનની પ્રજામાં આવા 'સાધુવેડા' નો ખાસ અચાર થવાનું જાણ્યું નથી છતાં, ત્યાંના આર્થિક ખાતાના પ્રધાન સર રોડર્ડ ક્રિસ્ટ દરજોજ બપોરે પોતાના ખાતાના નોકરો માટે અલગતા સરકારી ભોજનશુદ્ધમાં જઈ, પોતાની યાળા હાથે પીરસી ટેબલ સુધી લઈ જઈ સફ 'સામાન્યો'ની સાથે બેસીને ભોજન લે છે. સામાન્ય વાગે એટલે સાત બેઠક-વાળા ભજકદાર મોટરમાં બેસીને પાંચ માઈલ દૂરના ખંડલામાં ભોજન લેવા જવાનો રિવાજ જે પ્રધાનો ન હોડી શકે તો પછી ઉપવાસ-એક્ટાણું કરીને પણ અનાજ-કોટકોટી સામે અનુભવાનો ઉપદેશ પ્રજાને મળે કેમ કરીને ઊતરે ?

પ્રજાને હાથ જોડીને બેસી રહે તો સરકાર ન ટકી શકે

આગેવાનોના કયાં કાર્યોથી પ્રજાને પોરસ ચડે છે તેનું એક દ્રષ્ટાંત યુક્તપ્રાંતના જાણીતા કોંગ્રેસી ધારાસભ્ય અને અધારણસલાહાના સભ્ય શ્રી મહાવીર ત્યાગીએ તાજેતરમાં પૂરું પાડ્યું છે. પોતાના પ્રાંતમાંના કેમી રમખાણોના લખે પહેાંચી વળવા અને પોલીસ-

ખાતાનું તેમ જ પ્રજાનું નૈતિક ધોરણ બિંચુ લાવવા માટે શ્રી ત્યાગી અને એમના ૫૦૦ કોંગ્રેસી સાથીઓ સામાન્ય પોલીસની નોકરીએ બેઠાઈ ગયા છે. પોલીસના જણવેશમાં ધારાસભામાં હાજર થયેલા શ્રી ત્યાગીએ સૌ ધારાસભ્યોની તેમ જ વડા પ્રધાન શ્રી પંતની પ્રશંસા મેળવી છે. સામાન્ય રીતે પોલીસને દરજ્જે બહુ માનભર્યો નથી ગણાતો છતાં વિપરીત સંજોગો ઊભા થયા હોય ત્યારે એ કાર્ય માટે આગળ આવવાની દરેક નાગરિકની ફરજ બની જાય છે, એલા શ્રી પંતના કથન સાથે સંમત થનારા સર્વ કોષ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને કોષ પણ સરકારી ખાતામાં હલકામાં હલકા દરજ્જેથી પ્રવેશ કરીને પોતાની સાથે વહીવટીતંત્રમાં સમ્યક્, આમાણિકતા, નિષ્પક્ષતા અને નીકરતા લાવે તો આપણાં ધણાં દુઃખો ઓછાં થઈ જાય. પોતે કંઈ પગાર નહિ લે, પણ એમના સાથીઓને ખીજ સામાન્ય પોલીસના જેટલો જ પગાર મળશે, એમની માફક એ ત્રીજ વર્ગમાં જ ઝુસાફરી કરશે, એમની સાથે જ એ પોલીસ-કાર્ડ-નંબર્માં વસવાટ કરશે અને પ્રાંતનાં કાળાં બજારોને સાફ કરી નાખવામાં એમને ખાસ મદદ કરશે એવું જણાવતાં કોન્સ્ટેબલ નં. ૫૪૯એ—શ્રી મહાવીર ત્યાગીએ—ખહાર પાડેલા નિવેદનમાંના આ શબ્દો ખીજ પ્રાંતોમાં પણ નિરુત્તર નહિ રહે:

'કોંગ્રેસીઓ ! તમે મોટા હો કે નાના, હવે ચેતી જાઓ. આજે આપણે અસામાન્ય અને અજાવાતભર્યા સંજોગોમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. અગતિવિરોધી બધો ભેગાં મળીને આપણે મેળવેલો આઝાદીને યુગળાવવા માટે કાવતરું કરી રહ્યાં છે. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અને કેંદ્રમાં રાજકીય સત્તા આપણા પ્રધાનોના હાથમાં છે તે વાત ઉપર આપણે વધુ પડતો સદાર ન બાંધીએ. ચાલુ તેની શુભ દાનતવાળી અને મને તેવાં શક્તિશાળી પોલીસ અને લશ્કરવાળી સરકાર પણ જે તેના અનુવાદોએ હાથ જોડીને બેસી રહે તો ટકી શકે નહિ. આજનાં રમખાણો ખતાવે છે કે છેલ્લાં ૨૮ વર્ષની રાજકીય

હાલને કારણે કોશિસે મગફળીનેર પ્રભુ ઉપર મેળવેલો કાળુ એ હવે ગ્રામી રહી છે.

‘રમખાણો શા માટે ચાલી રહ્યાં છે ? એ ને આપણી કમ્પા વિરુદ્ધ ચાલતાં હોય તો આપણે શા માટે એને પ્રકારતાં નથી ? શા માટે એમની સાથે લડી લેતાં નથી ? મારી સૌને વિનંતી છે કે જે કામ કરવાનું છે તેને માટે સરકાર સામે મીટ માડીને બેસી ન રહે. એમનું તંત્ર જૂનું અને જનનિરત છે, ગુલામીના પાયા ઉપર એ ઊંચું ચઢેલું છે અને લોકશાસન માટે એ નકામું છે.’

હીંગ સામે લડતાં લડતાં ખીમઓ પ્રત્યે ગાફેલ ન રહીએ

રાષ્ટ્રશત્રુઓની સામે શ્રી મહાવીરત્યાગીનો માફક કુદે ચડનારાઓને આજે હવે બેઠક મેરચે લાવવાનો વખત આવી ગયો છે. એક બાબુ પાકિસ્તાનવાદીઓ સામેની લડત ચાલુ છે. હિંદી સંઘ બહાર એમણે કૌશા અત્યાચાર સામે મળજૂત મેરચો ઊભો કરવાનો છે, અને હિંદી સંઘની અંદર રહી ગયેલા એમના પાંચમી કતારિયા મુસ્લિમ લોગવાદીઓને શોધી શોધીને નિર્દયપણે નેર કરવાના છે. પણ અલ્લુચિસ્તાન, સરહદ પ્રાંત અને પશ્ચિમ પંજાબમાં બિન-મુસ્લિમો ઉપર થયેલા અત્યાચારોની ખરેખરી કરનારા ને જુસ્સો પૂર્વ પંજાબ, દિલ્લી, બેંગલુરુ, ભરતપુર વગેરે દેશી રાજ્યોના અને ઉચ્ચે ઉચ્ચે કુતિયાણા અને બાંટવાના સુસલખનો ઉપર ગુજ-રવામાં આવ્યા છે તેને માટેના જવાબદાર નિરંકુશ તત્વોને પણ એટલી જ મહત્ત્વનાથી કચડી નાખવાનાં છે. નિરાધાર અખળાઓ ઉપર ગુજરેલા સિતમો ને આપણામાં પ્રગલ્ભ વેરભાવના જમાવતા હોય તો એટલું ન વિસરીએ કે શીખ-હિંદુ માતાઓની માફક મુસ્લિમ બહેનો પણ નરપશુઓને હાથે પિંચાઈ છે. ધર્મરથાનોના ખંડન સામે ભણકતો આપણો રોષ મદિરા અને ગુરહારાઓને પ્રગટ્થાપિત કર્યા વિના ન જ પવાતા કારમા ચપચલે ત્યારે મદિરામાં પલ-

ટાવાયેલી દિલ્લીની ૧૦૦-૧૨૫ મસોદીને પણ એ નહિ જુલી શકે. મુસ્લિમ લીગને સંકેદી લેવાની આપણી માગણીમાં કેટલાય લોગવાદીઓ જાતે જ સાથ પુરાવી રહ્યા છે.

અરે, એથી ય આમળ જઈને દિલ્લીમાં મળેલી મુસ્લિમોની પરિષદમાં મોઘાના અબ્દુલકલામ આઝાદે તો જમિયત-હિલ-ઉલ્લામ જેવી રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થાને પણ રાજકારણમાં ભાગ ન લેવાની સલાહ આપી છે. તો પછી હિંદુ મહાસભાવાદીઓ અને અકાલીઓનો કેમવાદ પણ મુસ્લિમ લીગના નેટલી જ માઝા મૂકે તેની વાદ બોધને બેસી રહેવાની કાઈ જરૂર નથી. રાજકારણમાં મુસ્લિમ કેમવાદને ને રથાન ન હોય તો હિંદુ કે શીખ કેમવાદને પણ ન જ હોઈ શકે. મુસ્લિમ લીગનો મઠ ભાંખવાના ઉત્સાહમાં આપણે એના નેટલી જ ભખંડર ખની શકે તેવાં ખીમ કામો તરતે પ્રત્યે ગાફેલ રહીશું તો સામે ચાલીને નહિ, પણ પાછલે પગે વિનાશની આઈમાં હસેલાઈ જઈ.

પ્રજાની ગરબન ઉપર સવાર થવાની સરખાપત્યારી સિફત

એક ઉષાડા પડી ગયેલા રાષ્ટ્રશત્રુ સામેની જોહાદમાં પ્રજાનું ધ્યાન પરાવી દબને ખીમ છત્તેથી રાષ્ટ્રશત્રુઓ દેશ ઉપર પોતાનું આધિપત્ય કેવી સિફતથી જમાવી દઇ શકે છે તે આજે યુનાઇટેડ રોટસમાં બોવા મળે છે. સામવાદીઓ, આજે અમેરિકામાં હક્કમાં ફૂટરાંતી જેમ ચોપાસથી હાથૂત થઈ રહ્યા છે. સામવાદીઓ જ્યારે એક પ્રકારની આત્મચિન્તક જે આર્થિક નાદખ્ખના તદ્દમાપતીઓ મટીને કોઇ પરદેશી સત્તાના ગુમચરો અને ત્યારે બેસક કોઈ પણ દેશની સરકાર એમને રાષ્ટ્રના કુશમનો ગણી શકે અને પોતાની સલામતી માટે જરૂરી જણાય તેજ પગલાં તેમની સામે લઇ શકે. પરંતુ આવી સ્વરક્ષણની ભાવનાનો ગેરલાભ ઉઠાવીને અમેરિકાના મૂલીવાદી મુદ્દબોરો સરકારમાંથી અને જાહેર જીવનમાંથી પ્રગતિશીલ વિચારોવાળા, રચ-બેદમાં ન માનનારા, આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારના હિમાવતી,

કિસાન-મજૂરના રોષણતા વિરોધીઓને વીણી વીણીને હાંકી કાઢના મથી રહ્યા છે; વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય, માનવ-સમાનતા અને સહિષ્ણુતાના આદર્શોના પ્રેરણારથાન અને આપરી આશરો સમા અમેરિકામાં જ આવી વિચાર-હીનતા એટલી હદે પ્રસરી ગઈ છે કે કલ-લક્ષ્યા રાજદારી કે સામાજિક આગેવાનોને પણ કોઈ ચેર-કાંકુ કે બદમાશ કહી લે તો વાંધો નહિ પણ તે એને સામ્યવાદીનું લેખલ મારવામાં આવે તો એ એનાં પીછાં ઉપેક્ષા જવાના લાયકી કમ્પી બેઠે છે.

અમેરિકાને ન જાણે તેવું અમેરિકા નામના એક તંત્રીલેખમાં 'નેશનલ હેરાલ્ડ' સામ્યવાદી-વિરોધને નામે અમેરિકામાં ચાલતી આવી પ્રગતિ-વિરોધી પ્રવૃત્તિના કેટલાક દાખલા ટીકે છે. ગયા માર્ચ મહિનામાં પ્રમુખ ટ્રુમેનના એક હુકમથી અમેરિકન સરકારની નોકરીમાં દાખલ થનારા તમામ માણસોની વફાદારી અંગે તપાસ શરૂ થઈ અને તે અખતે હતા તેટલા બધા સરકારી નોકરોની ઉપર એ અંગે કડક નખતો મુકાયો, અને જેમની વફાદારી વિશે શંકા જાય તે બધાને તંત્રમાંથી સાફ કરી નાખવાનાં પગલાં લેવામાં. ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ પછી વાત આગળ વધી. સામ્યવાદ પ્રત્યે સહાનુભૂત ધરાવવા માટે બંદરતરફ કરવામાં આવેલા એક સરકારી નોકરે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ ધા નાખી, પણ ત્યાં એને નિરાશા સાંપડી.

'ન્યુ રીપબ્લિક' નામના ઉદામવાદી વિચાર-સરણીવાળા અઠવાડિકના માફક હોવાના એકમાત્ર થુનાસર માણસોને સરકારી નોકરીમાંથી પાણીયું અપાવા માંડ્યું. એક અમલદાર સામે તો ખીજે કોઈ આરોપ મૂકી શકાય તેમ નહોતો એટલે 'એણે સામ્યવાદ-વિરોધી વિચારો ન દર્શાવ્યા માટે' એને રૂખસદ અપાઈ. રાષ્ટ્રશત્રુઓને રંગડવાને નામે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને વાણી-સ્વાતંત્ર્યને રૂધવા મથનારાઓ પ્રગતિની ગરદન ઉપર કંઈ રીતે સવાર થઈ જાય છે તેની એટલણી આપણે આજના અમેરિકા-પાસેથી સંજોગ લઈ લેવાની જરૂર છે.

ભાષા અને લિપિથી જ

શું ભાષાઓ વધી જવાનો ?

રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રલિપિની યુગવાદભરેલી મર્યાદામાં સ્વચ્છ દૃષ્ટિબિંદુ રચી કરતો રહેનારખેન તૈયમજનો જે કાગળ ગાંધીજીએ 'હરિજનપંથુ'માં પ્રગટ કર્યો છે તેના મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે છે, (૧) હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા ભાષા અથવા લિપિથી ન થાય. એકબીજા સાથે હળવામળવાનું, રહેવાકરવાનું, ખાવાપીવાનું, રમતગમત કરવાનું અને કામ-કાજ ચલાવવાનું થાય તો જ ભાષાઓ વધે. (૨) મુસલમાનો અને ખ્રીષ્ટીયો હિંદુસ્તાનીઓ વચ્ચે હવે તકાવત ન રાખવો જોઈએ. સહુ હિંદીઓની માફક એ પણ હિંદુસ્તાની શીખે, નાગરી લિપિ શીખે, તે ઉપરાંત ધમ્મજા હોય તો બલ્કે ઉર્દૂ શીખે. પરંતુ કેવળ એમને રાજી રાખવા ખાતર હિંદની આખીય પ્રજા ઉપર ઉર્દૂનો ભાર થીંદ લાદવો ? મુસલમાનોની ગેરવાળખી માગણી પૂરી કરવાથી એમની અને ખીજી લઘુમતી કોમો વચ્ચે એક કૃત્રિમ ભેદ બોને થાય છે. એથી બિનમુસ્લિમો રોષે લરાય છે અને પોતાની અલગ કોમી જગત બિભી કરવાની મુસ્લિમ મનો-દશાને નોર મળે છે. (૩) ઉર્દૂ લિપિના પ્રચારને માટે દરેક મોપકીની બન્ને લિપિની આજ્ઞાતિઓ તૈયાર કરવા જતાં ઉર્દૂ લાદિયાઓ મેળવવામાં અને જાપકામની એવી ખીજી કમ્પ્યુટમાં જે શક્તિ અગા-ડવી પડે છે તેને ખીજી મહત્વનાં કામોમાં વાપરવી જોઈએ. હજી આપણે હિંદુસ્તાની બોલી ધડવી છે, જીવંદગીસ તૈયાર કરવા છે, અને જરૂરી સાહિત્ય રચવાનું છે. ઉર્દૂ લિપિની હક પકડી રાખવાથી કામનો બોળો ચારણી વધી જાય છે, વધારે પડતી અડચણો બીધી થાય છે, સમય નાફક બરખાદ થાય છે.

રહેનાંજહેનની દલીલોને જવાબ ગાંધીજીના એની ઉપરના વિવરણમાંથી જરૂરો નથી. બલ્કે ગાંધીજીની વાતમાંથી એક વિરોધાભાસ બેઠો દેખાય છે. એક તરફથી ગાંધીજી આટલું સ્વીકારે છે કે—

એક વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે

ઉદ્ધં લિપિ અમર ઉદ્ધં ભાષા ખરખર એકલા
મુસલમાનોની નથી એવા એસુમાર હિંદુ છે
જેમની માતૃભાષા ઉદ્ધં છે ને જે કેવળ ઉદ્ધં
લિપિ જ લખી જાય છે.

ખીજી બાબુથી તેઓ કહે છે કે—

‘... દિલ્હીસ્તાનમાં રાષ્ટ્રલિપિ એકલી
નામરી રાખવામાં આવશે એમ કહેવું એને હું
એમ જ કહું કે મુસલમાન ભાષાઓ પર નામરી
જનરલિપી લાદવામાં આવે છે.’

ભાષાને ધર્મ સાથે નહિ
પણ પ્રાંતો સાથે સંબંધ છે

વસ્તુતઃ નાગરની રાષ્ટ્રલિપિ બનાવવાયાં એ
‘એકલા મુસલમાનો’ જ નહિ, પણ ‘એસુમાર હિંદુ’
ઉપર પણ જનરલિપી લાદવામાં આવે છે, એમ
મજાનું જોઈએ. મતલબ કે જે નાગરને જે રાષ્ટ્ર-
લિપિ બનાવવી હોય તો એ લિપિ ન જાણનારા
હિંદુઓ, મુસલમાનો ખ્રિસ્તીઓ પંજાબીઓ, બંગા-
ળીઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનીઓ વગેરે ઉપર એ
‘લાદરી’ પડશે. આટલું સાફ સાફ દેખાય છે તે છતાં
ભાષા અને લિપિના સવાલને હિંદુ-મુસ્લિમ ભેદભા-
વના વખતમાં શા મટે ગોઠે અઘરાય છે તે સમજાવું
નથી. ગાંધીજી પ્રત્યે પૂર્ણ અકિતભાવ ધરાવનાર પ્રબલ
અને કોમિસીઓના મોટા ભાગને ઉદ્ધંનો વિરોધ
છે તે કસતાય વધુ મોટા વિરોધ એ લિપિઓનો
છે. પુરસ્કૃતી લઈને આસામી સુધીની હિંદવી જે
૧૫-૨૦ મુખ્ય મુખ્ય ભાષા-લિપિઓ છે. તેના
શુદ્ધરૂપની તુલના કરી, હિંદુને કે મુસલમાનને
રાજ રાખવાના લેણામાં ધરાઈ વગર માત્ર ભાષા
દૃષ્ટિએ જે વધુમાં વધુ સંપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોવાળી
જણાય તેવી કોઈપણ એક ભાષા અને એક લિપિ
વાપરવાનું ગાંધીજી કરાવે તો સાચા રાષ્ટ્રવાદીઓ એ
શીખવામાં આનાકાની નહિ કરે-પછી એવી રાષ્ટ્ર-
ભાષા કાઠમીરી હશે અને એવી રાષ્ટ્રલિપિ મલયાલમ
હશે તો પણ તે એમને મંજૂર રહેશે. પણ કોમી
ભેદભાવનું શૂત આ ભાષા-લિપિનાં સત્તાવથી હવે

નીકળતું જ જોઈએ.

ભાષાને ધર્મ સાથે નહિ પણ જુદા જુદા પ્રદેશો
સાથે જ જોડે સંબંધ છે તે ફરી ફરીને યાદ કરાવતા
અનેક પ્રસંગો બન્યા જ કરે છે. ખુદ પાકિસ્તાનમાં
પણ એ જ બની રહ્યું છે. પૂર્વ બંગાળના પાકિ-
સ્તાની પ્રધાનો શ્રી હમિયુદ્દાહ બહાર, શ્રી તુરુષ
અમીન અને શ્રી અફઝલે બંગાળીને પૂર્વ પાકિ-
સ્તાનની રાજભાષા બનાવવાની માગણીને
ટેકો આપ્યો છે. એમાંના શ્રી હમિયુદ્દાહ તો
એથીયે એક કમળ આમળ જાતે એવો દાવો કરે છે
કે પાકિસ્તાનની કુલ વસ્તીમાં બંગાળી મોલનારાઓની
સંખ્યા સોથી મોટી હોવાથી બંગાળીને જ સમગ્ર
પાકિસ્તાનની રાજભાષા બનાવવી જોઈએ.

છાપામાં પ્રસરી રહેલા

ઘાતિભેદ અને કોમભાવ

‘પ્રબલધુ’માં શ્રી વિદ્યગમે છાપાની દુનિયામાં
પ્રસરતા જતા કોમભેદ અને ઘાતિભેદ પ્રત્યે આપણે
ધ્યાન દોરવું છે.

‘દિવસે દિવસે- ઘાતિઓનાં પત્રો વધતાં
જાય છે. જોતો, એમના વિવિધ સંપ્રદાયો,
જુલાયાઓ, પાટીદારો, ઓદિઓ, મોહ વણિકો,
વગેરે અનેક ઘાતિઓનાં સામયિકો આજે વધી
રહ્યાં છે. ઘાતિનો સેવાને નામે એમના પ્રાથમિક
કર્મો સંકેત નડતો નથી. પાટીદારોનું પાંચમું
માસિક પ્રકરે છે, જોતોનું બાવીસમું સામયિક
પ્રકરે છે, ગિરનારા જાલજોડા કે સોનીઓ પણ
માસિક વિના રહી જવા માગતા નથી. આ
માસિકોનું અર્થતંત્ર ધણું સરળ હોય છે;
ઘાતિના શ્રીમતો કે મધ્યમે પર ઘાતિસેવાને
નામે, ઘાતિ-ઉત્કર્ષના મહાન ખર્ચને નામે આ
માસિક કે સામયિકના લગતજમના કર નાખવામાં
આવે છે. ઘાતિના રોકિયાઓ પાસેથી ચરમાવીને
જાહેરખગરો લેવામાં આવે છે.

‘એ એક કુખંદ ખીના છે કે આપણે
આ સંકુચિત મનોદશામાંથી છૂટી ચકાપ નથી...

જાતિનાં સામયિક સમાજ-જીવનની દૃષ્ટિ
કરવામાં પોતાનો ફાળો આપી રહ્યાં છે...એનાં
વાચકોમાં જાતિની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવાનું વિષ
રેડાનું હોય છે તે હરિમંજુ ક્ષમ નથી. આજે
રાષ્ટ્રીયતાના અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાના ખમાલો
વિશાળ થતા જાય છે ત્યારે જાતિના આ
સંકુચિત વાકાઓમાં આપણો સંસ્કારી વર્ગ
કેમ રહી શકે !

ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ જાણ્યાં આજે ગીતા,
કુરાન અને બાઇબલનું સ્થાન ભૂલ્યું છે. એ ધારે
તો સમાજમાં વિષ ફેલાવી શકે છે, ધારે તો અશુદ્ધ
સીંચી શકે છે. નવાં નવાં જાણ્યાં શરૂ કરવાના અનુકૂળ
સંજોગો જેમ વધતાં જાય છે તેમ તેમ સમાજનું
બુદ્ધિ કે બહુ કરવાની જાપણિની સમગ્ર શક્તિ વધતી
જાય છે. એ વખતે જાણ્યાં ઉપર પ્રથમ તો તેમના
સંચાલકોનો, પછી શિષ્ટ પ્રજામતનો અને છેલ્લે
છેલ્લે સરકારનો અંકુશ પણ પ્રમાણસર વધતો
ન જાય તો સમાજને એવી હાનિ પહોંચે કે જેની
અસર નાબૂદ કરતાં વર્ષો વીતી જાય. એ દ્રષ્ટિએ
સરદાર વલ્લભભાઈએ દિંદો સંઘની ધારાસભામાં
રજૂ કરેલા અખબારી-નિષ્ક્રમ ધારો ધણે સમય-
સરનો છે. સરદારશ્રીએ બહુજાણું છે તેમ અખબારી
સ્વાતંત્ર્ય ઉપર આમ અંકુશ મૂકવા પડે તે ધણું
ખેદજનક છે, પરંતુ વચગાળાની રાષ્ટ્રીય સરકારની
સ્થાપના પછી આજ દિન સુધી સરકારે આપેલા
કુદરતી કૃતલાકે બિનજવાબદાર જાણ્યાં કેવો
ભાનક ગેરલાભ લીધો છે તે જોઈને હવે સમસ્યાને
ખેરી રહી શકાય તેમ નથી. આ દેશમાં કૃતલાકે
જાણ્યાં ને લખાણો આવી રહ્યાં છે તેને જો વાણી-
સ્વાતંત્ર્ય હક્કવાનું હોય તો તો પછી મુકાબો અને
ખુતીઓ પણ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય આ માટે ન મેળવી
શકે એવો પ્રશ્ન કાઢી પણ જાહેરને ચાય તેમ છે.
સરદારશ્રીના કાર્યકાળે હાથપણપૂર્વક માત્ર બે જ વર્ષની
આવરણ આપવામાં આવી છે, તો એ બે વર્ષ દર-
મિયાન દિંદો વર્તમાનપત્રો ઉપર ને ને કાળી
લીટીઓ છે, તેને ધસીને બેજાણી બનાવવામાં આવી

હશે અથવા તો એને ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં આવી
હશે તેવી આશા રાખી શકાય. મુકતપ્રાંતની સરકારે
કરાંચીના વિષધર 'ડોન' સામે અને આઝાદ જૂના-
ગઢે તેના મુંબઈવાસી બચોળિયા 'વતન' સામે
પોતપોતાની સરહદમાં પ્રવેશબંધી ફરમાવી છે તે
આવકારદાયી છે. કરાંચી સુધી આજે આપણા હાથ
પહોંચતા નથી તેથી 'ડોન' સામે પ્રવેશબંધી
ફરમાવવી પડે તે જરોર છે. પણ મુંબઈના સાયો-
લિયાંચીની સાન ડેકાણે લાવવાનું—અને નહિતર
એમને ચપડીમાં યોળી નાખવાનું કાર્ય પ્રગટીય
સરકાર માટે સાવ સહેલું છે. સત્તજનતા બંધે ન
ચૂકીએ, પણ સાથે સાથે સારાસારતે—એક તો ન જ
જૂલી શકીએ.

**વૃત્તન હિંદે માગે છે આવી
સ્વચ્છ નિર્મળ ન્યાયદૃષ્ટિ**

દેશની સામે પડેલાં અનેક મહત્વનાં કાર્યો સફળ-
તાપૂર્વક પાર પાડવા માટે જે નિર્મળ, સ્વચ્છ કોમ-
ભાવરહિત દ્રષ્ટિની જરૂર છે તે દરેક માનવી પોત-
પોતાના ક્ષેત્રમાં જળવી રાખે તો તે ધણું કરી શકે.
દક્ષિણમાં આવેલા ચિત્રના જિલ્લામેનિસ્ટ્રેટ શ્રી.
રાજને આવા વર્તનનું એક તાણું દર્શાવ પૂરું પાડ્યું
છે. ચૈકા મહિનાઓ પૂર્વે એ પ્રદેશમાં ઘણેલાં કોમી
તોફાનોને પરિણામે બે હિંદુઓ ઉપર એક મુસ્લિમ
મોટેલો એક ખટલો એક મુસ્લિમ ન્યાયાધીશની
અદાલતમાં ચાલતો હતો. તે દરમિયાન આરોપીઓએ
આ જિલ્લામેનિસ્ટ્રેટ પાસે એવી અરજ કરી કે
મુસ્લિમ ન્યાયાધીશને હાથે હિંદુ આરોપીઓને ઇન્સાફ
મળવા વિશે એમને શંકા હોવાથી એ ખટલો ખાત્ર
કામ બિનમુસ્લિમ ન્યાયાધીશની અદાલતમાં ફેરવવો
બેઠાંજો. એ અરજ રદ કરતાં મેનિસ્ટ્રેટે કહ્યું કે:

‘વર્ષોની ચળવળ પછી હિંદે સ્વતંત્રતા
મેળવી છે અને આજે એને સંસ્થાનપદ સાંપડ્યું
છે. અમુક ખટલાઓમાં વાદી-પ્રતિવાદીઓ હિંદુ
મુસ્લિમો હોય તેથી જો એ એમાંથી એક પણ
કોમના ન્યાયાધીશ ઉપર એનો સાફ ન્યાય
તોળવા નેટલો ઇત્યાદિ ન રાખી શકાય તો

આપણી રત્નતા નકામી કરે છે આ દલોદનો સ્વીકાર કરાય તો પરિણામ એવું બેદુર આવી કે રત્નત્ર દિવસમાં આવા ખટલાઓ ચલાવવા માટે આપણે પરદેશી ન્યાયાધીશોની નિમણૂક (અને આયાત પણ) કરવી પડે. આની દલીલને હું આજની પરિસ્થિતિમાં મંજૂર રાખી શકું નહિ. આ અરજીનો સ્વીકાર કરવાથી એવી માન્યતા પ્રચલિત બનશે કે પરકામના આરોપીઓ ઉપર ખટલો ચલાવવા માટે હિન્દીઓ નાકામક છે.’

અંતરને આનંદથી ભરી દેતી
 એ સમાચાર-કંડિકાઓ

દિલ્હીથી મીડીને લગભગ તમામ પ્રાનોના પાટ નમ્રોમાં પ્રમુખીય પ્રધાનો, કોંગ્રેસ કાર્યકરો અને અન્ય સન્માનિત રાજવાડીઓ હજી પણ જાહેર મેળાવાઓ, ખાણ-પીણાના સમારંભો ઇલાદિના મોહમાંથી છૂટી શકતા નથી. તે તો એવા સમારંભોના વારંવાર આવતા અખચારો અહેવાલો ઉપરથી જણી શકાય છે. એવા દુઃખદ અહેવાલો વચ્ચે એક આવે સમાચાર-ટુકડો જેવા મળે છે ત્યારે મન આનંદ અનુભવે છે:—

‘લખનૌ: પોતાના પુત્ર ડૉ. જમસુર્ નામકુના જન્મદિવસની ખુશાલીમાં યુક્તપ્રાંતના ગવર્નર શ્રીમતી સરોજિની નામકુએ મહાકાદે સાંજે ગવર્નમેન્ટ-હાઉસમાં હિન્દી સંગીતનો એક જલસો ગાઠવ્યો હતો. પ્રધાનો, મંત્રીઓ અને બીજાઓ મળીને ૧૮૦ જેટલા મજસુઓ એમાં હાજર હતા.

‘તે પછી આજે પણ પોતાના એ પુત્રની

વર્ષમાંકની ખુશાલીમાં શ્રીમતી નામકુએ ગવર્નમેન્ટ હાઉસમાં રહેતા નોકરોનાં બાળકો માટે એક મેળાવડો ગાઠવ્યો હતો. લગભગ ૨૫૦ બાળકો અને તેમની માતાઓ હાજર હતાં. ચક્રોગ, કુળેતકાળશ અને બાળકોની બીજી રમતમથતોની ગાઠવણ ત્યાં કરવામાં આવી હતી. આનાંસ્તા પછી બાળકોને એક જાદુમરનાં ખેલ બતાવવામાં આવ્યા હતા. શ્રીમતી નામકુએ બાળકોને કુચ્છા અને રમકડાંની લહાણી કરી હતી.’

અંતરને મીઠી લાગણીથી ભરી દેનારા બીજા પણ એક સમાચાર આ રહ્યા.

‘મુબઈ: હિંદના વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનાના નિમંત્રણના જવાબમાં દેરાબજી તાતા દૃષ્ટ તરફથી નિરાશ્રિતોને સહાય કરવા માટેની એક ટુકડી દિલ્હી જવા રવાના થઈ છે. મુબઈની તાતા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સોશિયલ સાયન્સીકના અધ્યક્ષ વિદ્યાધીઓ અને એક અધ્યાપક આ ટુકડીમાં ગયા છે. નિરાશ્રિતો અને પુનઃવસવાટના ખાતાને તેઓ મદદ કરશે’

વધુ તે વધુ વિદ્યાર્થીઓમાં આવી આવના જાત યાવ તો એમને યુનિવર્સિટીની ઉપાધિઓ આપતાં પહેલાં એમની પાસેથી ફરજિયાત એકાદ-બે વરસ શિક્ષણકામ કરાવવાની પ્રાંતની સરકારની યોજના એમને લાગે અપમાનજનક લાગશે અને કરોડો રૂપ-લાખોને વાચતા-લખતા (એટલે કે રૂપતા) કરવાનું પુરવઠાં તેઓ સામે ચાલીને પોતાની વિદ્યાર્થીસંસ્થાઓ દફા જ ઉપાડી લેશે

તા. ૨૩-૧૧-૪૭

મ.

ચાલી આવતી આપકથાનો હરો દસમે

દૂધકેતુ

જેમાં વિદ્યાભ્યાસના વિકટ માર્ગે આગળ પ્રયાણ થાય છે. અને અંતરમાં હોય તેમ કોઈ ને કોઈ હરિનો લાલ સહાય કરે છે.

બી

લખામાં રહીને આ પ્રમાણે જ્યારે ફે વાર્ષિક વાર્તાવરણનો લાભ લઈ રહ્યો હતો, ત્યારે એક પ્રસંગ બન્યો.

હરમનું ત્રિપુક, બંને હાથમાં ટુકાક્ષના ઘેરખા, ડોકમાં ઝીણી ટુકાક્ષની માળા, રેશમી અંગોદિયા ઉપર લીનડું ધામળીનું ઉપવસ્ત્ર, પગમાં ચાંબડી, અને આઠે પહોર નજી વિદ્યાભ્યાસમાં તક્ષીન, એવી મારી લાક્ષણિક જીવનવૃત્તિ પ્રત્યે એક માણસને છાનો અનુરાગ થઈ રહ્યો હતો. એ બીજું કોઈ નહિ, કદજી ગૌરીશંકર.

કદજી ગૌરીશંકરનું રચાન જેમ આશ્રમમાં બેસી હતું, તેમ આખા બીજાખામાં પણ બેસી હતું. પવિત્ર, નિરપૂઠી અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તરીકે એના પ્રત્યે તમામે તમામ કાઠી દરબારો અને અન્ય-જનો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા. તેમાં પણ મા જીવુ-બાઈ કરીને એક સાધ્વી રાજમાતા હતા; એમને મન કદજીમહારાજ એટલે ખરેખરા તપસ્વી એમ જ હતું. કદજીનું જીવન પણ તપસ્વીને યોગ્ય જ હતું. સવારના પાંચથી રાતના દસ સુધી જીવનનિર્વાહ અને આર્વચક આરામનો વખત બાદ કરતાં બાકીની પળેપળ એ જ તપ ને ઉપાસનામાં વ્યતીત કરતા. એમણે બીજાખાના રાજદરબારોમાં કથાવાર્તા ને ભાગ્ય-વતકાર તરીકે બહુ સુંદર પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. હાથ પણ એમનો એવો જ છુટો રહેતો, મોટા મોટા દારૂદિયા દરબારોને પણ એમની આંખની શરમ

લાગતી, અને રાણીઓ તો એમના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને જાતને પવિત્ર થયેલી માનતી.

કદજીને પોતાની પરંપરા જાળવે એવા કોઈક જીવાનની જરૂર જણાતી હતી. એમણે મને ધણી વખત જપતપમાં નાણી એવો હતો, મહાદેવને બીલીપત્ર ચક્રવર્તમાં પણ મારી મઠક લીધી હતી. ફે મપ હાંકતો નહિ, એની એમને ખાતરી થઈ મઈ હતી. મહિમનસ્તોત્રમાં બપોરના એ વાગે તો બે, પણ જપને નિયમસર કરનાર તરીકે, એમણે મને ભણવો હતો. મા જીવુબાઈને ત્યાં તો નિત્યના પૂજામાં માટે મારે ધણીવખત જવાનું થતું. આ પ્રમાણે પોતાના કામમાં એક તારકાલિક યોગ્ય માણસની રાહત મળી જતાં, કદજીના મનમાં એક વિચાર આવ્યો. આને જ બધી પરંપરાની ચિંતા આપી કીધી હોય તો ?

તો પોતાનું ઘર ચાલે. ‘ઘેર તાણું કેવાઈ ગયું’ એવી ભયંકર વંશહીનતાની હિંદુકલ્પનામાંથી જાત બચી જાય, અને પોતાની કાર્યપ્રણાલિકા, પોતે હોય કે ન હોય, તો પણ ચાલતી રહે. કદજીએ પોતાનો એકનો એક જીવાન દીકરો ગુમાવ્યો હતો. એની સ્મૃતિ આવતાં એમના જેવા તપસ્વીના જીવનમાં પણ આંસુ આવી જતાં. એમણે એમ મન મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે, એ જીવાન દીકરો નાણે ફરીને પોતાને ત્યાં આવ્યો છે. એ રીતે એમણે મારા પ્રત્યે જેવાની દરિદ્ર કેળવવા માંડી.

પણ કદજીની એ દરિદ્રને આસપાસના ધણી વિવિધ કૌટુંબિક વિશેષ સામે થવાનું હતું. દરેક જ્ઞાતિમાં

આમ જે વખતે મારી મનોવૃત્તિઓના ખરા એક હજી સ્થિર થયો ન હતો ત્યાં જ આ આકર્ષણે મને ઉપાડી લીધો. અને એક દિવસ એવો આવ્યો કે ભાઈ બહુજનું નામ ઔરીચકર હોવાથી, મારું નામ બદલાવીને મણિલાલ રાખવાનું નક્કી થયું. કારણ કે સાસરા જમાઈ બન્યેનું એક નામ બોલવામાં સૌતે અડચણ થવા માંડી. એ મણિલાલનું મેં મણિરામ કરી નાખ્યું. મહારાજશ્રીની છબી પાસે જ વાંદાન વિધિ થયો. અને મેં અગ્રેજ ચોથીની તૈયારી કરવા માંડી. નોકરી મૂકી દીધી.

ખીલખામાં એક ખીજ બહુજન પછી હતા. એનું નામ લક્ષ્મીરામ હતું. એમના એક ચિરંજવી ડો. નરભેરામ એ વખતે રાજકોટમાં સ્થિર થયા હતા. વારંવાર કામ પ્રસંગે એ ખીલખા આવતા જતા. બહુજને ત્યાં સંબંધ બંધાયા પછી એમના પરિચયમાં આવેલા તમામનો કુદરતી રીતે મારા પ્રત્યે સહભાવ રહેતો. આ ડોક્ટર સાહેબ નરભેરામ અત્યંત પ્રેમાળ અને ઉદાર હૃદયના સંજ્ઞન પ્રકૃત હતા. એમણે મને સલાહ આપી: 'તે હમણું હું આંહી રહેવાનો છું તો સંસ્કૃત ભાંડારકરનું પહેલું પુરતક તું મારી પાસે કરી જા.''

એમની એ સૂચના તો સામાન્ય પ્રકારની જ હતી. પણ આ એક સામાન્ય લાગતી હકીકતે, મારા જીવનના લગભગ બે મહત્વના પ્રસંગો જળવીને, મને એક ખરેખર પંથ બતાવ્યો, એ વસ્તુનો હું વિચાર કરું છું, ત્યારે લાગે છે કે આવી આદરિત્તક ઘટના તો ક્યારેક જ બને છે! એ બંને પ્રસંગો આગળ ઉપર આવશે. આંહી ટૂંકા નિર્દેશ કરી ચકાવ કે, જે વખતે મને ગોંડલ હાઇસ્કૂલમાં, ત્યાંના અધિક્ષક ચાંપલા ધોરણને લઈને, શિક્ષકમાં કોષ્ટકે દાખલ કર્યો નહિ; ત્યારે આ ડોક્ટરસાહેબે નાખેલી સંસ્કૃતનો પાયો ધણો જ મદદગાર થઈ પડ્યો. ગોંડલથી હું પાંચમી ચોપડીમાં દાખલ થવા જેતપુર ગયો. ત્યાં હેડમાસ્ટરે મને સંસ્કૃતમાં તપાસો-ચોંચો જ, અને કક્કડત જવાબ બોલેને તરત શિક્ષકમાં દાખલ કરી દીધો.

એવી રીતે એ બન્યું ન હોત, તો કોષ્ટકપણ સંભવ લાગુવાનો હતો જ નહિ-એ વિચારતાં આ નાનકડા જેવા પ્રસંગમાં કેટલું બધું વિધાયક વસ્તુ છૂપાયું છે; એ બધીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે. કોણે કહ્યું છે ધણું કરી દેવસ્ટોયે- 'God works in moments' એ આ જ હશે નાં ?

ખીજે પણ મહત્વનો પ્રસંગ અભ્યાસ વિષેનો જ છે. અને એમાં પણ આ ડોક્ટરસાહેબ અકસ્માત મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. હું મેટ્રીકમાં પાસ થઈ ગવર્નમેન્ટની 'પેન્સિયનલ સર્વીસ' એ મોહક વસ્તુના આકર્ષણે પોસ્ટની પરીક્ષા દેવા ગયેલો. રાજકોટની એ પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની આશીર્વાદથી, ફોટોગ્રાફ ઉમેરવામાં નામ ન આવતાં, હું કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળી રહ્યો હતો, ત્યાં બરાબર ઝાંપાની પાસે જ, પોતાની લાકડી લઈને ફરવા નીકળેલા, ડોક્ટરસાહેબ જ સામે મળ્યા! હકીકત બધીને મને કહ્યું: 'એમાં તમારા જેવા માટે કંઈ નથી. તમે થેર આવો. હું તમને જુનાગઢ કોલેજમાં માફી મળે તેવી બે ચીઠ્ઠી લખી આપીશ !'

આ ઉત્સાહજનક શબ્દે હું કોલેજમાં ગયો. કેવો અકસ્માત !

ડોક્ટરસાહેબના ધરમાં સંસ્કૃત પ્રત્યે પ્રીતિ હતી. એમણે મને સંસ્કૃતની ગણુરચના વિષે જે ઉદાહરણ આપેલું તે હજી સુધી હું વાપરું છું ને એ વિનોદ સાથે તરત યાદ રહી જાય છે. આજે શિથિલ શાંતિબંધન વખતે એ એટલું સચોટ ન લાગે પણ સમજાવવામાં તો સચોટ જળવે છે. પહેલો ગણ, ચોથો ગણ, છઠો ગણ, દસમો ગણ-એ તદ્દન સહેલા શબ્દો એ વખતે કુંગર જેવડા લાગતા. એ કહેતા, જેમ ગામચોરાશી ચાપ, તો નાત નાતનાં જુદાં તડ પડે છે ને દરેકનો જુદો ચોક્કા હોય તેવું આ ગણનું છે. પહેલો, ચોથો, છઠો ને દસમો ગણ એક એક નાત છે. એક નાતવાળા ખીજ બેટા જમવા ન ખેસે. પહેલા ગણવાળા બાહ્ય. એનું ચિહ્ન લુહુ. એ પ્રમાણે ચોથા ગણવાળાનું. આ તદ્દન સાદી લાગતી વાતને

હીધે સંસ્કૃત વ્યાકરણની આંદોલનનો પ્રશ્ન એ વખતે તો બોલે ઉઠી જતો લાગતો.

મેં ડોક્ટર સાહેબ પાસે ભાંડારકરનો પાથો નાખ્યો ને મને સંસ્કૃત ઉપર પ્રીતિ પશુ થઈ.

પશુ હવે બીજાઓમાં મારી કાંઈક પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. અલગત એક કુટુંબના સંબંધી તરીકેની. પશુ એને હીધે હું દરબારગઢમાં વધારે આવતો જતો થયો. મા છવ્વ્યાષ્ટના દરબારગઢમાં તો મારું માન એક અલગ ત પવિત્ર બ્રાહ્મણ તરીકે યાવા માંડયું હું ત્યાં કથાવાર્તા કહેવા જતો. બ્રાહ્મણને શોભ તમામ સંસ્કાર, પૂજા, અર્ચન, પાઠપ્રજ્ઞાસન ને પુષ્પહાર થતા-ત્યારે હું મનમાં ને મનમાં શગમતો કે, કયા આ અસહ્ય તપ-સ્થિતિ શોભ રાજરાણીનો લાવનાત્મક સંસ્કાર ને કયા હું માંડ ચોથી અશ્રેણમાં પાસ થાવાની આશા રાખતો કૃષ્ણક વિદ્યાપતિ! પશુ એ બદલને શોભ હતું તે બદલના સંબંધિતે પશુ શોભ હતું, એ રીતે આ સંસ્કાર થઈ રહી હતો.

એક વખત અમે સભામંડપમાં કયા સામળવા મયા ત્યારે કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે મહારાજા શ્રીના સિંહાસન પાસે, જમણી તરફ થોડે દૂર એક પુરથી મુકામથી ભેળેને આશર્વ પામ્યા. રાજદરબારો વલકુમાર વગેરે આવતા તો એમને માટે પશુ સામે આસનની જ ગોઠવણ રહેતી. ત્યારે આ મહારાજા શ્રીના સામિપમાં પુરથી ઉપર બેસનાર કોણ હશે? કોઈ તપસ્વી જન હશે?

થોડીવાર થઈ ને પુરથી ઉપર એક કુટુંબ ઝૂંફા-વાળા બાલ બહારથી જેવા પ્રશ્ન આપીને બેઠા. વસ્ત્ર એમણે ઘોળા પહેવા હતા. આંખે ચશ્માં હતા. મારા પશુ નાણુક ને સુંદર હતાં. હાથમાં કેટલાંક કામળિયા ને પુસ્તક હતા. એમનું નામ પાછળથી જાણ્યું. શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિનિ મૂળ તો એ વસોના હતા. અને ફરતાં ફરતાં આંધી આવી ચડેલા. એમને માટે છુદા બે ઓરડા હતા. કયા સામળા હીધા પછી હું એમની પાસે જઈ ચડ્યો.

શ્યામસ્વરૂપ બાલયોગિનિને કોઈ સેક્રેટરીની જરૂર

હતી. બદલ એ મને કહેલું કે તમે જાઓ. તમને અંગ્રેજી વિષે કોઈક ખબર પડશે. હું ત્યાં ગયો તો બાલયોગિનિ જરાજર, મૂલરાજ સોલંકીના જમાનાના પેલા વચ્ચેથી આવે છે તેમ, વિભૂતિ લભીતના જોળા લઇને નહિ બેઠેલા, પશુ એમના આખા ઓરડામાંથી ખુશોદાર અતગની સુગંધ છૂટે. બાલ પશુ એમના ચક્રચકિત, તેજસ્વી, કાળા રિંગળ ને ખમા સુધી બૂલતા. બોલવામાં અત્યંત આર્થિક ને ચાલક. માણસને ભુરગી નાખી દે એવી શક્તિવાળા હતા.

ખુરશી, ટેબલ, લખવાની સામગ્રી, પુસ્તકોના થોડા, લખાણના ઢગલા-એ બધું ત્યાં બેસોખા રંગદંભમાં ગોઠવાયલું હતું. આ બાલયોગી પાસે હું પછી તો ઘણી વખત જતો. આખા કામળમાં લખાણ કરવાની એમને ટેવ હતી. મારું એ સમયનું એક લખાણ-એવી રીતે લાંબા કામળમાં લખાયલું છે તે આ શ્યામ સ્વરૂપના અનુકરણમાં જણાય છે. એમણે કોઈક તરતવાળનું પુસ્તક એ વખતે રચવા માંડ્યું હતું. તેમાં ઉપનિષદ, પંચતથી, શેકસપીઅર, એમ-સંન વગેરેના ખૂબ હિતારા મેં જોયા હતા. એ ઉપ-રથી મને પશુ એવું એક પુસ્તક રચવાનું મન થઈ આવ્યું. એ પુસ્તકનું ઉપલું પાનું ઉઠી ગયું છે એટલે કંઈ ચાલ્યું છે ને શું નામ છે એ ખબર પડતી નથી, પશુ શેઠી તો જરાજર આ બાલયોગીની પક્કી છે.

આ પ્રમાણે મારા બીજાના નિવાસે મને વિદ્યા-બ્યાસ કરવા માટે નિર્જીવાત્મક પગલામાં મદદ કરી પશુ બીજી રીતે મારું મન હજી પોતાનો મારું શોધી શક્યું ન હતું. કારણ કે રાગ અને ત્યાગની જગ્યાએ એ શ્રેષ્ઠી રહ્યું હતું. રાગ હોડવાની ચિત્તવૃત્તિ હતી નહિ.

આ બાલયોગી મૂળ વસોના હતા. એ દોપોથી જમના સાથે અલગારી હતા. પછી તો એમણે ઘણા દેશવિદેશ ગુલા હતા. છેલ્લે છેલ્લે એ જપાનમાં કોઈક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. એમના આ અલગારી, એમને સંસારની તાજરમત, વધારે પડતો ભાગ લેવામાં મદદલા હોય એમ કદાચ થયું હોય કે ગમે તેમ! હાલ તો એ વિદેહ થઈ ગયા છે એમ સાલ્યું હતું.

અને ત્યાગમાં રહેલી મહત્ત્વની સિદ્ધિનું આકર્ષણ પણ છૂટતું નહિ. એ સંખ્યાને જ, મને લાગે છે કે એક કાળના મારા પિતાનો લખેલો, મને મળ્યો છે. એ કાળનામાં કેટલીક મૌલિક વિચારસરણી હોઇ મેં એ સાચવેલો. એમાંથી નીચેની પંક્તિઓ ગાંધી તે સમયની દિશાદર્શિતિ વિશે હૃદયેષ્ય કરતા જણાય છે.

‘શ્રી. મણિમય માવતરનો દોષ છેવમાં હોવા લેઇએ. પણ ને કાલા છે તે એ દોષને કાંઈને કંઈ દરજ્જે વધારે રહેતા નથી. એમ જુઓ. સાવજ ગમે તેમ કરીને પોતાનો ધોરાક ગોતી લે છે તેમ ને માણસ નેવી આકલવાળો તેવું તે કામ ગોતી લે છે, ત્યારે જ તેને સુખ થાય છે. ત્યાં સુધી તેને સુખ વળણું નથી. તેમ આકલ કપરાંત કામ ન મળે ને મળે તે નહિ નહિ, ધણે લાગે તો મળવું જ નથી. કાલના વાક કાલના તથા કાલના દોષ કાલના એ તો મૂર્ખાઈનાં લક્ષણ છે. ને કાલ છે તેને તો છંદે લાલ જ છે. કાલ દિવસ ગેરલાલ નથી જ. એટલે એને કાલના દોષ કાલના પટે જ નહીં. ને મૂર્ખને બધાના દોષ કાલના પટે તથા નશીબને આધારે રહેવું પડે. તેમાં પણ કાંઈ વળે નહિ. એટલે તેનો એ દોષ કાલે. એટલે એને કાંઈ સાફ જ ન મળે. તેમ આજસુને પણ તે જ હાલ છે. આજસુ સદાય કુખી રહે છે. માટે આજસુને તણ ઉઘમ કપર મનને દોષાવણું. આ જ નહિ યાચ તો પછી ક્યારે યારો? જલપણમાં તો કાંઈ ધાવાણું વધી. સાફ જોલતાં શીખણું. મોટેથી કોમળ ધાણું. હલકાને આશીર્વાદ નહિ જ કરેલો છૂંદે ધાવાણું યાચ ત્યારે છુદ્ધિમાં ફેર પડી જાય છે. ને તે ફેર પડવાણું છું કાલ છે તે નહીં થયું નથી.

આ કાળનામાં જ ચાર ચોપડી જલદી બીલ-ખામાં પૂરી કરી નાખવાની સૂચના પણ છે.

બીલખા પાસે રામનાથની જગ્યા છે. એ જગ્યામાં હું ઘણી વખત જતો. આખો રસ્તો જંગલમાં ચાલે છે ને ગિરનારની રમણીયતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ રામેશ્વર મંદિરની જગ્યા અને તે વખતે ઘણી આકર્ષક લાગેલી. તે વખતની મનોવૃત્તિનો કાંઈક અભ્યાસ, અત્યારના દર્શિનિદુષ્ટા જોશનીએ તો, એમ જણાય છે કે, કાંઈ પણ એક સંસ્કાર સ્થાયી સ્વરૂપ લઇ શકે એવી અભ્યાસની, અનુભવની કે ચિત્તની અવરથા ન હતી. ખરી રીતે જીવનનાં અચૂક વર્ષો માણસ

પોતાના બ્યેને કેવળ શ્રદ્ધાથી, આધ્યાત્મિકતા ધા પાંદરો કરીને આપે, તો જ પાછળથી એમાં એને પોતાનો રસ્તો મળી રહે છે. મેં જો મારેખરી રીતે ને જપતપ શરૂ કર્યાં હતાં, આસનસિદ્ધ કરવાં માંડ્યાં હતાં, તેમાં પ્રગતિ કરી હોત તો ધીમે ધીમે એમાં ને એમાં આગળ વધી શકાત. પણ પેલી એક કાળપંક્તિ આવે છે તેમ,

હજાર દુરમન જાં સે હે એક દોરત છુરા,
જો પૂછા કોન હે વહાં મેં કહાં હજાર મેં દિશ.

માણસનું પોતાનું મન એના પોતાનાથી ઘણી વખત દૂરો રમતું હોય છે. એ આખી મનોશ્લેષ-ધણી ક્રિયા પ્રક્રિયા વ્યક્તિને પોતાને માટે ઘણી ઉપયોગી છે, પણ આ જ આટલા વર્ષો એને કમખદ મૂકવી એ અશક્ય છે. કાંઈક એવું જણાય છે કે કોઈ અદ્યપ સત્તા પણ આમાં પોતાનો ભાગ બજવતી હોય. ‘વ્યતિપત્તિ પદાર્થાન્ આતરકાષિ હેતુઃ’ એ ગ્રેમ વિષેની લવભૂતિની ફિલસુફી ઘણા અનુભવોના સત્યનો ભણે કે નીચોડ જ આખી રહેલ છે. રામનાથને મેં આંહી સંભાર્યાં છે કે એટલા માટે કુદરતમાં વૃક્ષો, પહાડો, ઝરા, ઝરણાં પર્વત, નદી, સમુદ્ર-એ સઘળે સ્થળે જતાં મારા ચિત્તને આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. એટલે એક રીતે તો હું રખડવા માટે, જાણે કે નિર્માણ થયે હતાં, ને મેં લીધેલો મારો મારા સ્વભાવને અનુરૂપ પણ હતાં, પણ ખીજી રીતે, તમારેવમાય, આજપંપાળને તમને કે ને માણસને સીધા સંસારમાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આપે એવો ગ્રેમપથ પણ એટલો જ આકર્ષક જણાતો હતો.

એમાંથી અતે વિજય તો ગ્રેમનો જ થયો. પણ માન જિતમાંથી કોઈ દિવસ કુદરત પ્રત્યેનો નિરવધિ અભિલાષ કે દુનિયાની પાછળ ને કાંઈક અસાધારણતા વસી રહી છે, તે અસામાન્ય પરિસ્થિતિની લેશ પણ ઝાંખી થયે, એમાં જ જીવનની સિદ્ધિ છે, એ દર્શન કોઈ દિવસ લુપ્ત થયા નહિ. આવા અબેદમાર્ગને માટે તો માન્યતા એવી છે કે હૃદયની સાચી ને સારી તૈયારી હોય તો એ ગાળનો જ કાંઈ ને કાંઈ પ્રવાસી,

આપણી શોધનો આવી જ મળે છે એ એમ હશે કે નહિ હોય એ કેવળ અનુમાનનો વિષય છે. પણ જેટલુ દર્શ્ય છે એટલુ જ સાચુ એવી યત્ન વાસ્તવિકતા મારામાં કોઈ દિવસ જન્મી શકી નથી, એ પણ આ માર્મિક ગહનતાના પ્રતાપે

આ બીલખામાં હું હતો તે દરમ્યાન જ ઘણું કરીને શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટને હું એક વખત મળેલો કાર્તિકી કે આપાદી પૂર્ણિમા ઉપર એ આવેના એમના પત્ની પણ સાથે હતાં એ વખતે દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યા ભવનના બીજ નખાઈ રહ્યા હતાં કે નાખવાના હતાં પણ મેં એમા દાખલ થઈ જવાય માટે મહત્ત્વ વિચિત્ર કર્યાંતું યાદ છે પણ એ સરથા હજી આસ્થાવસ્થામાં હોઈ, એનું કોઈ નિશ્ચિત ધોરણ નહિ તેથી કે પછી મારે તો સાવ મદતીયા દાખન ધવાની ધ્રુવજા હશે તેથી, મને તે કારણે એના લાલ લેવાનું મારાથી બની શક્યુ નહિ. પણ આવા એક પ્રસંગ ઉપર શ્રી નાનાભાઈએ શ્રદ્ધામંદિત ઉપર કે એવા કોઈ વિષય ઉપર ભાષણ આપેલું, એ ભાષણની આકર્ષક શૈલીએ મારા ઉપર છાપ પાડી હતી—એવું કાંઈક યાદ રહ્યું છે

મ્યારે અભ્યાસની તલ્લોભના વિષે આગ્રહ થવા માડ્યો ત્યારે મેં વાચવા જવાના જે રચના શોધવા માંડ્યાં એથી થોડો વ પત આશ્ચર્ય ને ચિંતા બનને બ્રહ્મ થવા લાગ્યાં જ તો બીડી પાણખાણના છેક તળાથેના ભાગમાં પાણખાણીઆએએ તૈયાર કરેલા કોઈ એરકા જેના રચનમાં હું બેઠો બેઠો પાંડભાળા ગોખતો હોઉં કે મારાં લખાણ કરતો હોઉં !

આવી વિચિત્ર મનોદૃષ્ટિવાળો માણસ બધવ હારમા કેવુક ઉભળશે એ રિથે હવે સૌને થકા પણ થાવા માડી

પરિણામે નિરાશના વર્ગમાં વધારે નિશ્ચિત થવું પાડ્યું

એ તેમ કરીને બીલખામાંથી મેં એણે ધેરણ પૂરું કર્યાંતું સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું ત્યાં એવા ધોરણની પરીક્ષાને વાર હતી. એટલે એમણે પાચમા ધોરણમાં

ખેસવાની આગાએ હું નીકળ્યો એ વખતે પણ એક પ્રસંગ બન્યો

બીલખાથી જેતપુર સુધીનું ભાડું કરાવીને મ કું ક્યું ગાડાએકુ બાતનો કાળો હતો અમલ્લો હતો પણ સોધામાં સોધુ ભાડુ એણે કહ્યું એટલે એના ઉપર પસંદગી ઉતરી બીલખાથી જૂનાગઢ સુધી જે નિયમિત એકા કે ગાડા ચાલતાં એમા એનું પણ સ્થાન હતું એટલે એક રીતે તદ્દન અમલ્લો તો ન ગણાય

સાજે ગાડાનું નક્કી કરી સવારમાં વહેલા આવવાનું કહીને ગાડાવાળો ગયો છેક જેતપુર સુધી જવાનું એટલે પચ લાગેો હતો સવારમાં ત્રણ સાડાત્રણ વાગે ઉપડ્યું એમ નક્કી થયું હતું

ગાડાવાળો સારો નીકળ્યો બરાબર વખતસર આવી પહોંચ્યો અમે ત્રણ જણા હતા હું અપાસ કર ભાઈ ને સૌભાગ્યવતી પોતે એને પહેલવહેલું સાક્ષર જવાનું હતું એટલે ઉદારી અને હરખની રેખા ઉપર મન રમતું હતું હું બીલખા તજી રહ્યો હતો—ને ગોઠામાં શુ થારો, દાખલ કરશે કે નહિ એની ચિંતા હતો. અપાસ કરભાઈ જેતપુરમાં નોકરી ઉપર જતા હતા

ગાડું તો બરાબર ઉપડ્યું અમારી ભેથ નોખમ પણ હતું સૌ વળાવીને પાછા વળ્યાં આશ્રમનાં દીવા દેખાતા બધ થયા અને બીનખા ચોહવડીને પથે ગાડું ચાલવા માંડ્યું

પડખે અચાનક એક ચોટીદાર દેખાયો 'કાણુ ?' મહારાષ્ટ્રને સવાળ કર્યો

એ તો હું છુ—હું દેવદાન !'

દેવદાનભાઈ આશ્રમના બહુ જ વિશ્વાસપાત્ર ચોટીદાર હતા મારા તો એ મિત્ર જ હતા એ દરવાજાની દેવીના એટલા ઉપર ખેંઠા ગરવ કર્યો સો ઈ નર હાથે સીધા રાગજી સે ગરવ કર્યો સો ઈ નર હાથે 'એમ પ્રાન્ય સુસવનિમા, મધસત્ત ભાંગે બેઠા બુજન માતા હોય ને હું બેઠો કા વાચતો હોઉં કા માઈ મધી

લખાણ કરતો હોઈ ! એ ખીલખાણ આજ નેહીં
છું ત્યારે લાગે છે કે આટલું બધું આ લખાણ નાહકનું
થું કરવા ક્યું? હશે ? પણ એ વસ્તુ તો ગિરનારના
કુંગરી પગથિયાં જેવી છે. ઉપર ચડ્યા પછી દલિ
નાખો તો સોપાનની પરપરા દેખાય ! એમાંનું એક
પણ ખીખતા કરતાં એણું મુશ્કેલીવાન નથી એ વસ્તુ
તો શાંત વિચાર કરતાં સમગ્રમય.

આ દેવદાનભાઈ ભેગા મર્ધ ગયા એ પણ એક
જેનાતુજેન જ સમજવો.

ગાકું તો શાંતરાત્રિમાં ઝપાટાપંથ આવ્યું. ગાકા-
એકુ પણ વાતોએ ચડ્યો હતો. અખારાકરભાઈ
ગાકામાંથી ઉતરીને પડખે ક્યારેક ચાલતા, ક્યારેક
ખેસતા એમ આવી રહ્યા હતા. ચાંદની રાત હતી.
ઠંડો પવન હતો. નવજીવનની માદક લહેરમાં અમે
ગેલ કરતાં નિશ્ચિતપણે માર્ગ કાપી રહ્યાં હતાં.

લગભગ પાંચ સાકાપાંચે એકવડી આવ્યું.
જોભાખણ થાવા આવ્યું હતું. અને આંહીથી દેવદાન-
ભાઈ જુદા પડવાનો હતા.

રામરામ કરીને દેવદાનભાઈ ગયા, એ ગયા ન
ગયા ને ગાકાવાળાને પણ શરાતન ચડ્યું હોય તેમ
ગાકું ઉપાડ્યું !

‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં પેલો નવીનચંદ્ર ગાકા મુસાફરી
કરે છે એવી કાર્પનિક મનોરમ સૃષ્ટિમાં અમે તો
તક્લીન હતાં. ખીલખા, અશ્રમ, ત્યાંના જીવનભવહાર,
આશ્રમની સુંદર, નિયમિત, એકધારા શાંત જીવનની
વ્યવસ્થા, ખીલખાથી દેખાતો ગિરનાર પર્વત, એનાં
નદીનાળાં ને જંગલ, મિનોનો સમુદ્ર, લોકજીવન અને
મારી પ્રતિષ્ઠા સઘળાં જ પાછળ રહી ગયાં હતાં !
અમે નવા જીવનમાર્ગે જતાં હતાં !

હવે કોઈ પગ ધોઈને પૂજા કરે તેમ ન હતું.
ભટ્ટજીનું જે બેઠું હતું કે મારી પાછળ ભાગ્યવતની
કથા કરનારની પરપરા આ જુવાન છોકરો ચલાવી
દેશે એ એમાંનું ખૂબ અઘળ ગયું હતું. પણ અંગ્રેજી
ભણવા જાય છે એટલું જ એમને આશ્વાસન હતું.

કથા તો મારે નશીબે કરવાની બજી કે માંડી જ હતી,
પણ એ જુદા રૂપની ને જુદી જ કૃતિની.

આ પ્રમાણે અમે અમારા મનોબાપારમાં માર્ગ
કાપી રહ્યા હતા. ને ગાકાએકુ બજી જલદી પહોંચી
જવાની વિતાવણ હોય તેમ ગાકું હાંકી રહ્યો હતો તે
વખતે તદ્દન સ્વલ્લક જેવી એક ઘટના બની.

મારી સાથે એક ચંચુ હતો. એલ્યુમિનિયમનો
એ ચંચુ મને જીવથી પણ મઠે પ્યારો હતો. ચંચુમાં
પાણી ભરાય, અંદર પરાકું રહે ને ઉપર પાકું,
પેચવાળું હાંકણું આવી જાય, પાણી ઢળે નહિ, એ
સઘળી વિશિષ્ટતા એ વખતે અદ્ભુત બજીતી હતી. એ
ચંચુ મેં મુંબઈના મુલત્ય શેઠ હરગોવિંદલાલ રામજી
જૂની હજીમાન ગલ્લીવાળા, એમને માટે જપતપ કરીને,
બહુ પ્રયત્ને એમને રીઝવીને મેળવ્યો હતો. એ આલેસા
આશ્રમમાં ચાતુર્માસ ગાળવા ને મેં એમની પાસે
ખેસવા ઉઠવાનું વાતોચીતોતું રાખ્યું. એમાંથી એમણે
જતાં જતાં એક બુદ્ધસ્ત્રોત્રસ્ત્રનાકર ને એક આ ચંચુ
એસ મે બેટ આપેલી.

ગાકું બ્યારે બહુ જોરથી ચાલવા માંડ્યું ત્યારે
કોણ બજી થું થયું તે આ ચંચુ નીચે ઢળી પડ્યો.
એ ઢળી પડ્યો તે ઢળી પડ્યો પણ પાછો એવી રીતે
પડ્યો કે ગાકાના પૈડા નીચે જ આવી ગયો. અમે
એના પેટ જેવા પહોળા ભાગ ઉપર ગાકાનું પૈડું
કરી વળ્યું. ગાકું તો મહામહેનતે ઉભું રખાણું,
કારણ કે ગાકાવાળો ઝપાટાપંથ ગાકું ઉપાડી રહ્યો
હતો, અમે રસ્તે પડેલો ચંચુ મળ્યો, પણ અંદર શમ !
બજી કે એ ચંચુ જ રહ્યો ન હતો. પણ હવે થાય
થું ? મનને તો એવી ખાઈ મર્ધ કે ગાકાવાળાએ ગાકું
જોરમાં હવે રહી રહીને ઉપાડ્યું છે એનું આ
પરિણામ છે. પરંતુ આંહી કોઈ થઈ શકે તેમ ન હતું.

ગાકું પાછું ઉપડ્યું. પણ ત્યાં ધીમેથી અચાજ
આલેસો : ‘તમે ગયા ચંચુ લેવા, ત્યારે ગાકાનાળો
બળહતો હતો, મોકું થાય છે. અને કોઈ બે માલસ
રસ્તા ઉપર આગળ દેખાતા હોય તેવું લાગ્યું !’

આટલા આ પ્રસંગે તો શંકા ઉભી કરી. ગાકા-

વાળાનું વર્તન જરાક વિચિત્ર લાગવા માંડ્યું. એણે જાણે અજવાળા સાથે દરીયાકાંઠા માઢી હોય તેમ લાગ્યું !

એટલામાં તો ફરીને, આગળ કાક બે માણસ છે એ શંકા રજૂ થઇ.

જરાક આગળ આસા ને ખાતી થઇ ગઇ કે થોડેક આંધે ઝાળાં પછવાડે બે માણસો સંતાયા છે. અંધાશંકરભાઈએ શાકું; ઉજું રાખવાનું કહ્યું. પણ માડાવાળાએ તો, મામલો હવે પાંચ મિનિટમાં પને તો પતે, નહિતર પછી કાંઈ નહિ થાય એવી ચિંતા બરેલી ઉતાવળમાં એને ઉલટાનું વધારે જોરથી હાંકવા માંડ્યું.

તરત અંધાશંકરભાઈ નીચે ફરી પડ્યા ને એમણે બળદની નય પકડી લીધી ‘અસા ઉભા રાખવાનું કહીએ છીએ ને વધારે જોરથી હાંકે છે, તારે બેખડે બરાવવા છે !’

‘પણ છે શું ?’

‘તારો કાંઠો કાક જાળામાં વાંસે બેઠો છે !’

‘અરે કાંઈ નથી, હવે હમણા તો અજવાળું થાશે...’

પણ માડાવાળાની દાનત હવે કળાઈ ગઈ હતી. એણે આગલી રાતે, શાકું કરાવતી વખતે વાત કરેલી કે, કાક બેથું હોય તો સારું, ને અમે જવાબ આપેલા કે બેથું તો કાણ હોય ? જરાક શાકું નીકળવું, એ પણ વાદ આવી ગયું. નક્કી આણે સેતલસ તો બરાબર કરેલી, પણ દેવદાનભાઈ અકરમાત બેશ થઈ ગયેલા એમાં એની વાત મારી ગઈ હતી.

એણે માડાને હજી હાકવાનું કહ્યું ‘પત્ર નથ જૂટે તો બળદ દાલે નાં ?’

ત્યાં તો જાળાં પછવાડેથી પેલા એ નીકળીને રસ્તા ઉપર આવી ગયા, મોટેથી બોલ્યા : ‘અસા બાઈ, કેમ શાકું રોક્યું છે ?’

પણ જવાબમાં તો માડાને પાછું હાંકવાની વાત થઈ !

વખત બહુ જ કિંમતી હતો. માત્ર બે કે ત્રણ

મિનિટમાં તો કાંઈ ને કાંઈ, ત્યાં મોટો મારગ એટલે નીકળવાનો સંભવ હતો. માડાએક પોતાની બાજુ નિષ્કળ થઈ છે એ પાછી મગો હતો. એટલે એ બોલ્યો : ‘અસા બાઈ ! તમે તમારે રસ્તે જાવને. આમને મફતનો વેંમ આવે છે !’

પેલા જાને જણા તરત આડેપડે દોડતા લાગ્યા, પણ એ દરમિયાન કું તો આમને મારગે દોડ્યો હતો. રસ્તામાં જ દેવદાનભાઈ કાંઈક કામે નીકળેલા તે મળી ગયા. એટલે એ તરત બેગા આસા. પણ હવે તો મોંસુજળું થયું હતું.

દેવદાનભાઈએ જ ફાંક પાડી : ‘અમને તો ખબર જ હોય કે તમે ચાંબે શાકું કરાવો, ને આણું આસણું ફાલવું, ત્યારે આ પંથકમાં કાંઈ ને કાંઈ મીઠા મળી જ જાય. મને તો શંકા પહેલેથી હતી. પણ કીડું સવાર થતાં મુખી તો કું સાથે હતો, પછી મોંસુજળું થાય એટલે તો મારગ જંગમો.’

ત્યાં તો માડાએક શાકું પાછું વાળીને આવતો જણાવ્યો.

‘અરે બાઈ ! આ તો બહુ વહેમીશા, કાક મિચારા વેગમાં...’

પણ દેવદાનભાઈ એ બહુ સમજતા હોય તેમ કહ્યું ‘જણાવ્યું. ‘લે હવે, ઠીક એ તો, જરાક માણસ કમાણસનો વિચાર તો કરવો તો.’

‘પણ તમે બેગા હતા જોશાંબ !...’

‘રાતે તને ક્યાં ખબર હતી કે હું બેગો આવવાનો છું. લે હવે, સાચવીને રોકાને પહોંચાડી કે !’

આમ તે દિવસે હુંદાત્તા રહી ગયા, ને રસ્તે આખે પછી તો માડાએકના નાના નાના વર્તન ઉપર વિચાર કરતાં ખાતી થઈ ગઈ કે એણે તો ગોઠવણ બરાબર કરેલી. પણ જોવાનુજોમ એ અડ્યો ગઈ.

વીરપુર પહોંચ્યા. ત્યાંથી પછી હું એકજો ગોઠવ સમામજ હાઈસ્કુલમાં દાખલ થવા માટે ઉપડ્યો.

રોકાનેથી ઉતરીને પગારો સમામજ હાઈસ્કુલમાં ગયો. સાથે એક પોટલું હતું. એક ‘મોટો, પગમાં

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૯ ઉપર)

ખંડ પહેલો : સત તમારાં ત્રત અમારાં

૬૨૬

પ્રકરણ પમું

ન બાણુ’ બનકી નાથે

અ

મદાવાદ ખીન્ને કાગળ નાખી આવ્યાંનેય ત્રણ વર્ષ પીતી ગયાં હતાં. શહિદીને ઓગણીશનું વર્ષ ચાલતું હતું, ને સત્યકામનેય વીશ પૂરાં થયાં હતાં. જોકે સત્યકામને તો આજે શહિદીએ કંસાર કરી એને સોળે સાન ને વીશ વાન વાળાં કહેવત સંભળાવી ત્યારે જ થયું કે વીશ થઈ ગયાં ? એને મન તો હજુય એ પોતે ૧૪-૧૫ વર્ષનો તોફાની છોકરો જ હતો.

“તો તો તને સોળ થઈ ગયાં હશે.”

“હજી, મને તો ઓગણીશનું ચાલે છે. એટલીયે ખબર નથી એટલે તો સોળે સાન ન આવી તેમ કહ્યું.”

રાત્રે એ જોડા પહેરીને બહાર જતો હતો ત્યાં શહિદીએ પૂછ્યું.

“ક્યાં ચાલ્યા ?”

“દામાડકાને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા છે.”

“હું આવું છું” કહી એ તૈયાર થઈ.

“આપાને પૂછ્યું છે ?”

“ત્યાં જ આવશે ને ?”

“તનેય સોળે-સાન ક્યાં આવી છે ?”

“કેમ ?”

“સાન હેય તો એ ખબર પડેને ?” કહી એ લાકડી લઈ આગળ થયો.

કથા પૂરી થઈ, સૌ સજનો ગાવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં શહિદી રામસાગરના તાર મેળવતા ગોપાળબાપા પાસે બેઠીને કહે:

“હું ને સત્યકામ જઈએ છીએ. મને બીંધ આવે છે.”

“બાણો, અમે તો કાલ અગિયારશ છે એટલે મોડા બેલા થશું.”

“તને બીંધ આવતી હેય તો અહીં જ સૂઈ રહે. મારે તો રોકાવું છે.” આંગળીઓ પર મંછ-રાતી દેરી વીંટલાં વીંટલાં સત્યકામે કહ્યું.

“હું તો વહેલી બેઠીને ત્યાં જો ગાપને નીરવા-દેવા નહિ જાઉં.”

“હું જઈને નીરીશ.”

“ભલે તો હું અરજીકાકાને લખને જાઉં છું.” શહિદી ચાલવા માંડી. ગોપાળબાપા કહે, “તું જ ન સત્યકામ.”

સત્યકામ પાછળ આવીને કહે, “બીબી રહે.” પછી શહિદીએ ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું. સત્યકામે ઝડપ વધારી એટલે એણે પછી ઝડપ વધારી.

“બહુ હાલવા વાળા.” કહી સત્યકામે દોડ મૂકી. જોડું તો શહિદી પછી અંધારામાં દોડી રહી હતી.

“પર હાંગીશ.” એણે મોટેથી કહ્યું. દોડતાં દોડતાં કહે “તને અક્ષય છે કે નહિ ?” પછી સાંભળે કોણ ? છેક નદીના પટ આવ્યો ત્યાં સૂધી દોડ્યા કહ્યું. પટ આવતાં એસી પડી. સત્યકામ પછી આવીને એસી પડ્યો-એટલે હાંડતાં હાંડતાં આંગળી નમાવીને કહે:

“હાં કેવો દોડાવ્યો ?” ને પછી છેક વતી બંને બેઠાને પવન નાંખવા માંડ્યો.

રાત અંધારી હતી. પછી માગશર મહિનાનું આકાશ આજે પૂરબહારમાં ખીસ્કું હતું. યુક્તમહે-રનાં ફૂલ જેમ ઝાડનાં પાનને હાંકી દે છે તેમ અનંત તારાના ગૂંચેએ આકાશને બધું હાંકી દીધું હતું. પાતળા રેખા જેવા નદીના પ્રવાહમાંથી બંને જળા જતા હતા. ઓચિંતનારી શહિદી બેઠી રહી ગઈ-

“કેમ ?”

હસીને કહે, “અહીંથી નથી ચાલતું.”

સત્યકામે એના બિજળા દુધ જેવા દાંત જોઈ સહેજે આકાશના તારા સામે જોયું. પછી ફૂલના હમસમા એનાં મોં સામે જોયું. કેરી હતી આ શહિદી ! સાત વર્ષથી એની સાથે રહેતો આબો

છે. આખો ત્યારે ચૂંદડી ઝાઢવા વિના એ ફરતી ને એની સાથે ઝાળાઝાંખરામાં ભરાવા આવતી. પછી એની સાથે કેસ ઢાંકવા, પાણી વાળવા માતડી બીડીને આવતી. આજે સવારે વળી ઢળકતો છેડો રાખીને એને પીરસવા આવી હતી. કેટકેટલાં રૂપે એ એની સામે આવી હતી, પણ અત્યારે મધ્યરાત્રિએ તારા આ અપાર્શિવ તેજમા દસતી, ધીમેધીમે પગ વતી પાણી ઉઘાડતી આ શેદિણી કોઈકે બીજી જ હતી; કે હતી તો એ જ? પણ એના અંગમાંથી આ સુવાસ પહેલાં તો નહોતી આવતી. એના અંગે-કાની લલચ આવી તો નહોતી દેખાઈ-ને આરસની મઘ્ઘીમાંથી જ કંઠારી હોય તેવી મરોડવાળી મરદન! રાત્રિ ને એકાંત એના પર જાદુ તો નહોતાં કરતાં?

એણે ગભરાધને કહ્યું, “હવે ચાલ-ચાલ-ઝોક ચાપ છે.”

“ના, બહી” એસવું છે.”

“કાંઈ ખસી ગયું? એણે ચિદ્રાધને કહ્યું.”

“આવી સુદર રાત, આવી ખનોદર નદી”

એણે પગ ઉપાડતાં કહ્યું-ને કંઠિ આવી કહે, “હું તો આ બેઠી.”

સત્યકામ હજુ પ્રવાહમાં જ ઊભો હતો. પણ એને તાવ-અડતો હોય તેમ લાગ્યું. એ ધડીબર ઊભો રહ્યો. પછી શેદિણી પાસે જઈ હાથ પકડી કહ્યું:

“ચાલ, બાપા વઢશે.”

શેદિણીના હાથ તો અનેક વખત પકડ્યો છે. ધક્કામુક્કી પણ કરી છે પણ આજે? અણુઅણુટી ક્રમ-રોમાચ શાનો? આ કીક નહોતું ચલું. એ ઊંડી દેવા જતો હતો ત્યાં શેદિણીએ એના બેઠે હાથ પકડી રાખ્યા ને એનીને બેસાડી દીધા.

“બાપા-વઢશે હું.” મુઝાવલો માણસ છેલ્લે નિરાશારીધી કહે તેમ એણે કહ્યું.

“વહેલું પરણાવશે.” કહી એ સાવ સહજ હોય તેમ સત્યકામની બાજુમાં જ બેસી ગઈ.

“આ સાડુ કયામાં આવી હતી.” સત્યકામ ચિદ્રાતો હતો. “ના-પણ આવી સોદામણી રાત. આવી રૂપાળી ધડી.” ને ધડીક થંભીને કહે “તોરલને ચ કયાં છેકરાં નહોતાં?”

એની બાલિસતા બેઠને સત્યકામ હસ્યા સિવાય ન રહી શક્યો.

“બળનમાંથી ખર્ધા તારા જેવો જ સાગ કાઢનાં હશે.”

“એ બાપાને તિથિ બેવરાવવાનું કહ્યું છે.”

“તે? જીવ કેમ બીપડી તારી?”

“તું બીકણ છે-પણ મારાથી હવે તું ન કહેવમ ખડું? -એ” તો બાપાને સહેજે-કહ્યું, “બાપા હવે અમે આમ ને આમ સાથે ફરીએ છીએ એટલે લોક મસ્કરી કરે છે.” બાપા સમજી ગયા, આજ સાંજે મને કહે, તારી બાને બોલાવેલ છે. ને કામાકાકાને મુહૂર્ત ભેગો કહ્યું છે. અત્યારે હું કાઠાને એ સમાચાર દેવા આવી હતી.”

“તું તો ગળજ છે. પોતાની વાત પોતે જ કરવા બળ-સકુને કહીવળી હોઈશ.”

“હું જ કહું ને? હરખ હોય તે કહે.”

• “હરખ તો હોય પણ જીભ જ ન બીપડે.”

“મારી પાસે?”

“હા-તારી પાસે પણ આવી વાત તો ન ચાપ.”

“ત્યારે મર શું ચલાવવાના?”

“ત્યારે શું તું ચલાવવાની છે? દિસાળ તો વાડી આખીનો હું રાખું છું.”

“હા, તે તો સુનીમ જ રાખેને! તેથી કાંઈ શેઠ કહેવાય? હું તો શેઠ છું.”

“હવે લવરી મૂક.”

“બાપા આપણા માટે ધરા જેપરનું પેલું મકાન છે તે સરખું કરાવવાના છે. તમને ખબર છે એની ઝોસરીમાં બેરસલીની કાળી આવે છે. ને ફૂલ એની બંને ખરે છે.”

સત્યકામ એના અંગ્રોડા પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

“ નહિ, ભાઈ, એ ફલ તો હું દેવને જ સ્થાવવાની.”

“ શેહિણી.”

“ શું ? ”

“ આ બ્રહ્માંડમાં આપણે તો સાવ રજકણુ જેવા છીએ, પણ મૃત્યુરે આપણા મનમાં બ્રહ્માંડમાં જ ન માય એટલું સુખ કેમ કરીને ગોઠવી દીધું હશે ? ”

શેહિણીએ કહ્યું, “ મૃત્યુરે કેને કહેવાય ? જશો-દાશને એણે મોંમાં ચૌદ બ્રહ્માંડ દેખાડ્યાં હતાં. ને આપણી આવરીક આંખ ચૌદ બ્રહ્માંડ નથી જોતી ?

સત્યકામ મૂંગો મૂંગો એક હાથે શેહિણીનો હાથ પપાળતો પડ્યો રહ્યો. શેહિણી પણ આકાશ જેવામાં હીન થઈ ગઈ હતી. ઓચિંતનો સત્યકામ ઊભો થઈને કહે:

“ આ સુખ કાયમી થાય તેવો ઉપાય નહિ હોય ? આ પાણીની જેમ ચાલું જાય તેનો શું અર્થ ? ”

શેહિણી કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ કહે, “ આવી તું એને એક દહાડો કાળ સહ જાય તે કેમ સહું જાય ? ”

“ આપણે સાથે જશું. કાળે ક્યાં જશે ? ” કહી સત્યકામનો હાથ પકડીને ખેડી થઈ. બેખડાં સડતાં હતાં ત્યાં અવાજ આંચો.

“ કાણ છે ત્યાં ? ”

સત્યકામે કહ્યું, “ અમે છીએ.”

“ અમે કોણ ? ” સામેથી એ જુઠાનીવાળા આવતા હતા. શેહિણીને પોતાની પાસે આવતી જોઈ સત્યકામ કહે, “ શેહિણી એ તો સુરાભાઈ, કાઠી-ભગત છે.”

“ હા, સુરાભાઈ જુ, ભગત તો તમે સૌ છો એટલે કોઈની છાકરીઈ ઉપાડીને રાતના નીકળી જાય છો ખરું ? શું ક’વા...”

સુરો કાંઈ કહેવા જાય ત્યાં તો તેના ગાલ પર લપકાક પડી. ને સત્યકામ સુરગની બંદૂક ખૂંચવી લેવા મથતો હતો. સુરગને હાંફતો જોઈ કહે,

“ તમે-તમે અશીષી અગને પહોંચવાના ? ” કહી બંદૂક આંચકી લીધી, ને એના કાંઠા પર કંટો માર્યો. સુરગ વેળાનો માર્યો નીચે ખેસી ગયો.

“ સુરગભાઈ, તમને હજી બાપડાં નથી બેટ્યા.” પછવાડે જોયું તો સુરગનો સાધોદાર નાસી ગયો હતો. ને શેહિણી બેહોશ પડી હતી. એને ખીજ ચડી પશુ વાડીમાંના બધા લોકો જાગી જાય એ ભય અવાજ પર કાપૂ રાખ્યો, “ સુરગભાઈ તમને તો તમારી પાધડીએ જ આંધવા જોઈએ. પણ ગમે તેમ તોય આપણે બેઠકઉઠવાળા, તમારો ફજેતો ન થાય. જાઓ તમે તમારે.”

સુરગ કણસતો કણસતો બીડ્યો ને કહ્યું, “ ભાગી ગ્યો, સાળાં કહાં તે પૂરું કરતાં હશે ! તમારા ગળાના સ્ત્રમ ભાઈ, તમે આંધીં હશે એવો વહેમે નહોતો. અમે તો બીજો કામે નીકળ્યાંતા.”

“ હવે જ્યાં જતા હો ત્યાં જાઓ- એટલે હું આને ઘેર સર્પ જાઉં.” કહી એ શેહિણી તરફ વળ્યો. એને ઝાઝું વાગ્યું નેહોતું. પણ પેલાએ સત્યકામની પીક પર લા કર્યો ત્યારે વચ્ચે પડના ગઈ એ વખતે ધક્કો વાગતાં પડી ગઈ હતી-ને પથરા સાથે માથું બટકાતાં લોહી નીકળ્યું હતું. અંધોં ખીક ને અંધોં પીડાથી એ બેહોશ થઈ ગઈ હતી. સુરગને એની તરફ જોઈ રહેલો જોઈ કહે; “ એની સાથે માડું સમપણ થયું છે ને લગન લેવાઈ ગયાં છે.”

“ મને ખબર છે, મારાથી તો અમથું બોલાઈ ગયું તે દહાડાના ઝેરના માર્યાં. પણ તમારું જોરે કાંઈ થોડું નથી.”

“ સ્ત્રો આ બંદૂક, પેલા ભાગી ગયેલાને જરાક કપકારાને. ધીંગાણું હોત તો શું ઉકાળત.”

સુરગ બંદૂક લેતાં લેતાં સરમાઈ ગયો-કહે “ તમને મારો બલો વિશ્વાસ થડે છે.”

“સુરાભાઈ બંદે અમાગ જેવાને બચાવવા હોય. મારવા માટે રાક્ષસ કયાં ઝોલા છે.”

“સાચી વાત છે ભાઈ. આ માડું ફાગિલું થયો. એમાં શેહિદીએનેને લઈ લઈએ.”

“તમે તમારે જાઓ. નાહકનો ફેફસો થયો. ને તમે બૂટકાઈ પડશો.” “હું” એને લઈ જઈ” છું. કહીય કે અંધારામાં પડી મઈ તમે જીવ વચ રાખી હોત તો આ રામાયણ ન ચાત.”

સુરગ ગયો એટલે શેહિદીને એ-હાથે જી ચડી નહીના પટ ભણી ચાલ્યો એનો વિંખાવલો અંધોડો યુદ્ધિમતા સચવતું મરોડદાર નાક, ગુલામની તાજ પાદરી જેવા હોઠ ને ચાહની-એને અસ્વસ્થ બનાવવાને માટે પૂરતા હતી. રસ્તામાં પાકા વળા વળાને ચુખન ભયાં. પટમાં લાવીને થોડું પાણી છાટ્યું. એટલે શેહિદી હોશમાં આવી મઈ. એના બંને હાથ પકડી બેઠી થઈ કહે, “તમને કેવું વાગ્યું છે ?”

“વંસો થોડો ડુંખે છે. તું નકામી વચમાં પડી, એ કાંઈ મને મારી ન નાખત. આપણને ઝોળએ છે. ચાલીય કે તેડી લઈ ?”

શેહિદીના ચહેરા પરથી ભયની અસર હજુ, સાવ મઈ ન હતી. સહેજ ફિક્કું હતીને કહે “વાહ, એટલે સુધી જી ચડી તે થોડું છે ?” પછી થેલું કરનાડું સર્વજન્યો મુગ્ધ, જાદૂપૂર્ણ દાસ્ય કરી કહે, “અહીં લાવતા શું કરતા હતા ? તમારે મન તો લમ મઈ મયાં ખડું ? બહુ મજા.”

સત્યકામને સરમાઈને કહે, “તે બહુ કરાવ્યું.”

પૃથ્વી ને આકાશ જાણે મરક મરક હતી બીંધ્યાં.

x x x

બીજા દિવસે ગોપાળજીપાએ એને પૂછ્યું:

“તારી જન્મોત્તી કયાં છે તે ખબર છે ? લમ તો વેશાખમાં લેવાં છે પણ, પણ તિથિ જન્મોત્તર નેવા વિના દાખાકા કેમ નક્કો કરે ?

“મને ખબર નથી.”

“આપણું મરાવાળું મકાન છે એમાં કોઠાર, રસોડું, કિનેરવા પડશે ને ? તું જોઈ આવજો. મિત્રીને મળી નકરો તેવાર કરજો. અહીંયા તો હું મારા બાબુવડવાળા લૂલાં-પાંચળાં ને વસાવવાનો છું.

સત્યકામે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો, માત્ર ‘હા’ એટલો ટૂંકો જવાબ આપીને જ ચાલતો થયો.

બીજા દિવસથી એણે મકાન સમરાવવા માંડ્યું. મકાન ફક્ત એન્જિનર ચલાવવાળો રહે એ મણતરીએ જ કિતરાવું હતું. એને કેવી રીતે નવેસરથી ગોઠવવું તે સારું નકરો તેવાર કરતો હતો-લા શેહિદી આવી. એટલે કહે-

“તો અહીં રસોડું થશે. પડશે થશે નહાવાની ઝોરડી. અહીં કોઠાર” ભોમતંગિયામાં ઉતારવો છે. આમળ પણ જગ્યા નથી, ને પાછળ પણ ઝોળી છે. છતાં પછવાડે આપણે શાકભાજીના થોડા માડવા કરશું. તે ધરા તરફ તો ઝરિયામાં અમારા બંમલાને હતી તેવી એક નાનકડી પેઝા જ આવશે. તું એની પાળા પર બેઠી બેઠી ગીત ગાજો.”

“નહિ હું તો ત્યાં એસીને શાક સમારીય, પણ સૂણા તે કયા મોંના ગોઠવ્યા છે-” પછી હતીને કહે, “બૂલી તમે કયા મોંના ગોઠવ્યા છે ?”

“તારે કાંઈ સલાહ કેવાની નથી. તું કહેતી હતીને કે મને ચલાવતાં મને નહિ આવડે. પણ જોને કે તારા દાખલ થતા પહેલા કેવું તેવાર કરી રાખું છું. શૂલામાં કાકડી પણ મૂકી રાખીશ. તારે ફક્ત દીવા-સળી સળગાવવાની જ તકલીફ.”

“એટલે બધું સ્વાદા થઈ જાય ખડું ?” શેહિદીએ હતીને કહ્યું.

“તને સોંપું” હોય તો જરૂર.”

સાચે જ સત્યકામ નવું ઘર બાંધવા પાછળ જ લાગી પડ્યો હતો. નાં કેટલા ડગલાં જોરે, કેટલા ખાટલા-ખાટલા-ગાદાગોદા-સીધુંસામાન એ બધાંને પૂછી પૂછીને તેવાર કરાવતો હતો. ગોપાળજીપાએ પણ એને કહ્યું હતું કે “ઝરિયામાં તારા બાપાએ

બધાનું હતું તેમાં બલકા ને સગવડ હતી—આપણે બલકા નહિ હોય તો ચાલશે પણ સગવડ તો પૂરી જોઈએ, ધર વારે વારે ફેરવાતાં નથી એટલે જોઈએ જોઈએ તેમાં ક્યાંય ન રાખતો.” પણ એ બારે અમરેલીથી પ્રાયમસ ખરીદી લાવ્યો—ત્યારે અરજણે બાપા પાસે જઈને વિરોધ મોંઘાવ્યો. “હુંબઈ રોજ એક જણુ તો પ્રાઇમસ ફાઇટાં સળગી જાય છે. એવું હાખામાં આવે છે.”

“કાકાવાર તત્કાળ ખપ પડે તો કામ આવે, વાપરે નહિ એમ કે’શું, આપણે ઝરિયાથી આવ્યા છીએ એનુંય સંભારણું રેતું જોશેને?”

* * *

પોષ મહિનાની પાંછલી રાત હતી. સત્યકામ પહર ચારવા આવ્યો હતો. આલે ત્યાં સુધી માથુ-સોને ભરેસે પહર છોડવાનું એમ ગમતું નહિ. કારણકે એ ઢોર મૂકીને ઊંઘી જતા; પરિણામે કંતો ઢોર જૂખ્યાં આવતાં ને કાં કોષકના બેતરમાં પેડાંની રાક આવતી.

આશંકા કામળો મૂકી. નિસ્તબ્ધ વાતાવરણમાં ઢોરના ધાસ ખાવાનો વરકક-વરકક. અવાજ આવતો હતો. અફાટ આકાશ નીચે જે અખંડ શાંતિ પથ-રાઇ હતી તેમાં આવતો આ તાલબદ્ધ અવાજ એક પ્રકારની સહજ હાંસ આપતો હતો. સત્યકામ જે દિવસ પછી ધર તૈયાર થઇ જશે. પછી શું શું લાવવાનું બાકી છે તેનો વિચાર કરતો આડા પડ્યો હતો ત્યાં—

‘કેર મન બજનનો વેપારણ.’ સંભળાયું.

સત્યકામ અવાજ જોળખ્યો. દામાકાકા પણ એમની બે બેશો લઈને ચારવા આવ્યા હતા. એણે ખૂસ મારી.

“દામાકાકા”

“સત્યકામ, આવ્યો હ.”

હય, હય—બેશો વાળવાનો અવાજ આવ્યો, ને પછી ફટલા જોડાનો ખસક, ખસક—અવાજ કરતા દામાકાકા આવ્યા ને બેઠા.

“તું તો મકાન બધાવવામાં પડ્યો છે ને?”

સત્યકામ અધારમાં સહેજ ગરતું કર્યો ને જવાબ ન આપ્યો, દામાકાકા પણ મૂંગા મૂંગા બેસી રહ્યા. આકાશ સામે જોતા હતા તે તરફા ઉખેડતા હતા. સારીવાર આમ ને આમ વીતી ગઇ. સત્યકામની આંખ ધેરાવાની તૈયારી હતી. ત્યાં કહે:

“મારે તને એક વાત કહેવી છે: પણ કહું ન કહું એમ થાય છે.”

“કહેને”

“મન ભાંગવાનું મન નથી થતું, પણ દૈવ, શરીર ને મન બધું ભાંજે એના કરતાં આ શું ખોટું એમ થાય છે.”

“કાકા તમે તમારે કહો.”

“જો બાકા ફટકિયાં ફૂટી જાય—સાચાં મોતી તો થણુ હેઠેય ભાંગતાં નથી—”

સત્યકામને કાંઈ સમજાયું નહિ—એણે માત્ર હોંકા-રે જ આપ્યો.

“તારી જન્મોતરી બાપાએ મોકલી છે. હું તિથિ નક્કી કરી દેવાનો હતો ને?”

“હા.”

“હવે તિથિ નક્કી કરી દેવાની હું ના પાડવાનો છું.” સત્યકામની હાતી થયકવા માંડી.

“શા સારું?”

“બસ—એમ જ. ગ્રહ અવળા છે.”

“એમાં શું? એ વર્ષ પછી.”

“તો તો સારું જ ને.”

“એટલે?”

“તમારી જન્મોતરી જોતાં લગ્નનો મેળ જ નથી.”

“કંઈ રખે કરીએ તો કાણુ અટકાવે?”

“કાંઈ અટકાવે નહિ. પણ આમાં ક્યાંને વેધ-વ્ય યોગ સ્પષ્ટ પડ્યો છે.”

સત્યકામ ઘડીબર અવાચક થઈ ગયો. દામાકાકા કહે:

“સત્યકામ બાડની પરીક્ષા બારથમાં થાય, બજનિકની ધરભાંગ થાય ત્યારે, ને સતીની ચિંતા દાણે હં.”

“પણ કાકા તમે આમાં માનો છો?”

“હા, ફક્તયોતિષમાં અનુભવે મને આરથા છે. જાનીએએ ના પાડી પછુ આકાશ માંડવાને મને ઇંદ પડી ગયો છે—”

‘પણ...’

“તું મને પૂછ કે આ કેમ અને તો મને ખબર નથી. પણ સાચું પડે છે એમ મેં ધણીએવાર જોયું છે. એટલે કહી રાખું છું કે જાતે દુઃખી થતો નહિ—ને શહિદીને દુઃખી કરતો નહિ. તું સમજી છે—અરે અરે હોરાં ક્યાં વયાં ગીયાં?” કહેતાકે જીડીને ભેરો જોતવા ચાલ્યા ગયા. જાણે આટલી વાત કલા પછી એક ચાન્દે ઉચ્ચારવાની શક્તિ ન રહી હોય ને?

સત્યકામ શૂન્યન બેસી રહ્યો. જાણે સમગ્ર તારા-મંડળ એક ક્ષણમાં જ એલાઇ ગયું; ને અંધકાર કોઇ બયાનક દુઃસર્વની જેમ એને ગળી જવા માંડ્યો. એને ગભરાટ ન થયો. ભરદરિયે જીવનઆથા દારી બેઠેલો માણસ જેમ હાથમાંતું રહ્યુંસહ્યું વટેલ પાટિલે ય છોડી દઈને પ્રવાહમા પોતાની જાતને તથાવા કે તેમ એણે જાણે આ દુઃસર્વને રવેચ્છા-પૂર્વકે અગ્નિ ઉધાડીને જ કહેવા માંડ્યું. “ગળી જ બાપ, ગળી જ, જોજો હાડકું ન ગળતો, નહિતર એવ કોક દાંડે જાગી બેઠો—સમાધિ તો નિર્વિકલ્પ જ સારીને.” ધીરે ધીરે સર્વઆપી અંધકારે જાણે એને ગળી લીધો. હાથ-પગ—સાથળ સમગ્ર-દેહ ને મન ક્યાં ગયું ખરું? નિઃશેષ નિઃશેષ.

x x x

જેમો ત્યારે સારીપેટે સરજ ચડી ગયો હતો. પણ એ રોજનો સૂર જ નહોતો. જાણે આખો, ખેલો, શાકધેરો. એ જાણ્યો. રાત્રે થયેલી વાત સંભારી—

હાથ-દામાકાકાએ એને લગન કરવાની ના પાડી હતી. એણે મકાન બાંધ્યું હતું, ઘોળાવ્યું હતું—ખરો સર-સામાન જોઈએ હતો. થોડાંક ચિત્રો મહાત્મા આખાં હતાં—એ આજે આવવાનાં હતાં. એનું માથું દુઃખત માંડ્યું. ઘેર આવી, ભેંસો બાંધી ધરમાં જઈ સૂઈ ગયો. શહિદીએ આવીને માથું દબાવવા કહ્યું પણ એને ના પાડી, માથે કામળો ઘોડીને સૂઈ ગયો.

પરસેરે રેતરેત થઈ ગયો હતો. માથું હળવું પડ્યું હતું. પડખેનાં ઝોરકામાં ગોપાળબાપા દામા-કાકા જોડે વાત કરતા હતા.

“મહેતા! તે વાત કરી એ ઠીક નં કયું. મને પહેલાં વાત કરવી હતી. હવે એ તો દરિયમ્મ. એની ધરણા બહાર તો કાંઈ ચતું નથી—પણ હવે શહિ-દીને આ ખબર ન પડે એટલું જોવું જોઈ. નહિતર એ વળી લામ પહેલાં વગર કારણે અરધી થઈ જશે.”

“તમે લામ કરાવવાનાં.”

“તું કામ ન કરાવું બાપ! તારી જ જન્મ-કુંડળી કરતાં મારી કરમકુંડળી બજવાનું છે. કું-નીતિથી ચાલ્યો છું. એ એવ જણ પણ નીતિથી ચાલ્યાં છે. બજવાન એને તું કામ દેડે?”

“પણ બાપા આમાં દોષા જેવો વેદઅથેગ છે એની ચૂંદડી એ જ મંગળ છે. દેખીપેખીને શા સાડુ કૂવામા બિતરવું?”

‘કૂવામાં તો પડ્યા જ છીએ, બહાર નીકળવું છે. તે કાંઈ મહોથી જી ખીને નહિ નીકળાય. સદ-કર્મથી નીકળારો. શીડને સેવે તો મહ બવળા હોય તોય સવળા થઈ જાય. ને લેખને માથે મેખ મારે એ જ મરદને! કું તો વેશાખમાં પતાવી દેવાનો.”

દામાકાકાએ સહેજ ચિંતા ને ગ્લાનિથી કહ્યું:

“તમે પતાવી દો તો તો ખરું સવળું.”

“તું કહે છે મહેતા તું?”

“મને એમ વરતાય છે બાપા કે મે મહિના પછી અમે તમને દેખી શકીએ તો બાપશાળી.”

પડખેનાં ઝોરકામાં સત્યકામને શીત આવી ગયું.

અંદરના ઝોરડામાં ધરીભર શાંતિ છવાઈ-પછી
ગોપાળબાપાનો શાંત-સ્વસ્થ સૂર આગ્યો.

“એમ થાય તોય હું તો શેઠિણી ને સત્યકામ જો
માંરાં છોકરાં હોય તો કહેવાનો કે અઢથી ન બીજો,
મોતથી ન બીજો. પાપથી બીજો, સંસારની વાસના
જેને યથ છે તેને મોતથી બીવરાવવાં એ તૂલ કર-
વાનો મારગ છે, સંસાર કાપ્યો કપાતો નથી. એને
તો સુગંધિત કરવો પડે છે. મોતમાં એક સુગંધ
આવે છે.”

‘સાધુને.’ દામાકાકા બોલ્યા.

“જો, મહેતા હું તને કહી રાખું છું કે હું
હોઈ કે ન હોઈ, તારે એ બંનેનાં લગન કરાવી
દેવાનાં છે. મારેય એકવાર મારા કમને તારી કુંડળીએ
તોળા જેવાં છે.”

“મને સોચિ મારા બાપા, પરમાણુદંભાઈને
કહેજો.”

“પણ અમર્યા શું એ એવ અમર રહેવાના છે ?”

“અપિત્તુ સુખ તો ભોગવે.”

“હવે હું પરમાણુદંને કહીશ. પણ શેઠિણીને
કાને વાત ન જાય તે ખ્યાન રાખજો.”

થોડા દિવસ પછી સત્યકામને બોલાવી એક
કામળ આપ્યો તે કહે આમાં ઝરિયામાં આપણી જે
મિલકત બાકી છે તેની નોંધ છે, હમણાં એ બધું
સારેભાવે વેચાઈ જાય તેવા સંજોગો છે, એમ લખે
છે. એટલે તું કાલે ત્યાં જા ને પતાવીને પાંચમ કેડે
આવી જા. પુત્રને તારાં લગ્ન રાખ્યાં છે.

સત્યકામનું તો છેલ્લા દિવસોથી જાણે તેજ જ

હરાધ ગયું હતું. એણે નળળા સરે કહ્યું :

“લગ્નની શી ઉતાવળ છે ?”

“મને ખબર છે તને દામાજી કહ્યું છે તે. એ
નરસિંહ મહેતા છે જ ગાંઠિયો. એવી કુંડળીમાં હું
માનતો નથી. તો તો માણસ શુદ્ધ-શુદ્ધ નિત્ય રહ્યો
ક્યાં ? એ તો યથ જાય પેલા તારા ને અઢોતું સોમકું.
તું નારે હળવે હેરે જા.

સત્યકામ ઝરિયા જવા બીજો દિવસે નીકળતો
હતો ત્યાં શેઠિણી આવીને કહે-

“આવો, ત્યારે ગાયો મારે પિત્તળના ૬ કોશિયાં
લેતા આવજો.”

ઝાંપાસુધી એને વળાવવા ચાલી. બાણુબાણુ
કાઈ નથી એ જોઈને કહે.

“મારે મારે શું લાવશો ?”

શોકમય સત્યકામ પણ ત્રેમના પૂરમાં તણાયા
સિવાય ન રહી શક્યો.

‘હું જ આવીશ ને ? એથી વધારે કિંમતી તને
જોઈએ છે ખીનું કંઈ ?’

‘હું ધર ધોળાવી રાખીશ. બાપાએ પુત્રેમ
કરાવી છે.’

ઝાંપિ આવ્યો. શેઠિણી બેઠી રહી. સત્યાકામે
ધરીભર એની તોફાની-સ્નેહભરપૂર, આંખો, ને શુદ્ધિના
તેજ શોકતા કપાળ વચ્ચેની ટીલડી સામે જોયું-ને
હાથ જોયો કરી નહીના પટમાં પગ મૂક્યો.

શેઠિણી એ અદૃશ્ય થયો ત્યાં સુધી બેઠી રહી.
બંનેમાંથી કોઈને ખબર ન હતી કે વિધાતા
તેમનાં સ્વપ્નાં ને જાળને વીંખી રહી હતી.

છપીલને જોતાં જ જોલી બિડ્યા: 'આ હા!
છપીલભાઈ કે? હીક થયું નાં? હું' જરાબર ટાંકણે
મળી ગયો—નહિતર આખી રાત હેરાન થાત સ્ટેશન
ઉપર—સાણુ 'એન્જિન' જોટવાણું તે માઠી ખાસ્તી
પાંચ કલાક 'લેપ્ટ' થઈ!—હીક થયું, તમે મળી ગયા,
નહિતર વળી અત્યારે હું ત્યાં જાત ને તમારો તો
પતો જ હોત નહિ! આમ કયાં બિપડયા છો સૌ?'

છપીલનો આનંદ તો બિડી ગયો—તે બિડી જ
ગયો—પણુ અમારાંય ભેજો ભાંગેરા વટાઈ ગયો!
આ ભાઈને અમે તે પહેલાં એક બે વખત જોયેલા
હતા. એટલે મૂળ એવી ખબર તો હતી કે એ છે
ભાઈ છપીલના મામા—નગીનભાઈ, પોતે બહુ
સગવળ હતા—પણુ અમારી સાથે એમનો મેળ શી
રીતે મળશે એ એક મેટો ઉત્પાતિયો સવાલ ચર્ચ
પડ્યો। ને અહીં અત્યારમાં રસ્તામાં જ મેળાન
થયા—એટલે બીજે કાંઠેના પણુ કયાં?

(૩)

પણુ આવી કોઈ તાર્કિકિક ચુરેકેલી આવી પડે
ત્યારે અમારામાંથી શુકદેવની યુક્તિ કોણુ જણી કયાંથી
કામ કરવા માંડી જાતી. શુકદેવ સમજી ગયો કે અમે
સૌ મળી મારી જવાથી મૂંઝાઈ ગયા છીએ. એ તરત
અમારી મદદે આવ્યો, નહિતર અમસ્તો એ જરાક
ગંભીર જેવો દેખાતો, પણુ આહું અણુભાથું કંઈ
આવી પડ્યું કે કોણુ જણી કયાંથી એ પોતે જ પોતાને
માર્ગ કાઢનારો પારી મૂકતો! એટલે છપીલ કંઈ
બોલે તે પહેલાં જ એણે ઉત્તર આપી દીધો.

'લ્યો, ત્યારે નગીનભાઈ! આવી જવ, માડીમાં,
પછી બીજી વાત!'

'પણુ આમ જવ છો કયાં?'

'એ તમે જો જો ને! હંમણાં આવી તો જવ!
'આખા દીનો 'ઝોઝામ' છે હા, ભાઈ સાંબ!'

'અરે પણુ ભાઈ! મારે તો બાર વાગ્યે જવું છે
પાણું, એવું શું?'

આખા દિવસમાં છેવટે અરધો દિવસ પણુ
સુવરવનો છે, ભાઈ તો બાર વાગ્યે પાછા જવાના છે
એટલું જણ્યુંતાં, છપીલના જીવમાં પણુ જરાક જીવ
આવ્યો!

'તમને બાર વાગે પહોંચાડી દેવા આપણે! પછી
છે કંઈ.' શુકદેવે વાત ઉપાડી લીધી.

'પણુ શી રીતે?'

'શી રીતે તે આ રીતે...' શુકદેવે ઝડપી નિર્ણય
કરી નાખ્યો: 'જનાજી!' તેણે માઠોવાળાને કહ્યું.

'હા!'

'તમારે અગિયાર વાગે આ વાડી છે નાં—
રાજવાડી—એમાં આવવાનું હો!'

'રાજવાડી? પણુ આપણે તો...' શુકદેવે એને
વચ્ચે જ વચોઈ: 'અરે! ભલા માણસ! મેં કહ્યું
એમાં પ્યાન રાખેતે!'

'ભલે!' માડીવાળો સમજી ગયો લાગ્યો, કે
મને તે કારણથી મૂળ યોજના ફરી મર્જ લાગે છે.

'ભલે એમ નહિ, ચોક્કસ આવવું પડે. શુકદેવે
કહ્યું: 'નહિતર અમારા નગીનભાઈના ફેસ રખડી પડે!
અમે નવરાધુ પછીએ, પણુ એને તો એક દીનાં
કાવરિયાં પડે છે—ફેટલાં પડે છે નગીનભાઈ! હવે?'

'હીક છે, ભગવાનની કૃપા છે...' આવશે ખરે નાં!'

'અરે હા, હા, ચોક્કસ, તમે ભલા માણસ!
માઠી ઉપર આવી જવ ને!'

'પણુ ન આવે તો—મારે બહુ જ અગત્યનું કામ
રખડી પડે એમ છે!'

'જનાજી! ચોક્કસ આવવાનું હો!'

'હા સાંબ! હા, ચોક્કસ!'

'એમ નહિ—' શુકદેવજીએ પાકે પાયે વાત માંડી—

'સુધી લાવો, ન આવો તો તમારા જમ!'

'અરે! સાંબ પણુ ચોક્કસ આવું!'

'ના એમ નહિ...'

'અને મારે ધક્કો થાય તો સાંબ?' જનાજીએ
ચોતાની વાત સારોથી મજબૂત કરવા માંડી.

'તો જમણા દેવા—સૂરીના જમણા—'

જનાજીએ પાંચની નોટ કાઢીને શુકદેવના હાથમાં
આપી: 'જસ સાંબ! અગિયારમાં પાંચ કમ હોય
ત્યાં માડી હાજર ચર્ચ જમ!'

'જસ...હવે 'રાજવાડી' ઉપર લ્યો!'

શુકદેવજી અમારાં મન સમજી ગયો હોય કે કોણુ

જાણે કેમ—પણ અમારા મનમાં પણ ગહામાં થઈ રહી હતી કે, આપણું એ નવું જન્મમાં આવેલું ખાનગી ડેકાણું, તો આ નગીનભાઈને ખતાવવા જેવું જ નથી ! એટલે આજે હવે પાસેની રાજવાડીમાં જ મુકામ નાખીએ. ત્યાં પાણી પણ છે. વડેલો છે. રસોઈને માટે લાકડાં વાસણ પણ મળી રહેશે—માટે એ જ ઠીક પડશે. ત્યાં શુક્રદેવજીએ પણ એ જ રસ્તો ખતાવ્યો.

આમ જ્યારે તો અમારી ચાલી જતી મળતો જેટલો બચાવવા તેટલો ભાગ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, ત્યાં નગીનભાઈ, પોતાની ધૂનમાં જ હતા તે બોલ્યા: 'તમે ન મળ્યા હોત—તો હું અત્યારે કેળાં ખાતો હત નાં ?'

'પણ આજ ન જવ તો ન ચાલે નગીનભાઈ ?' અમારા સૌનો પેટમાં તેલ રેડાયું. પણ શુક્રદેવ તો બોલવાની ખાતર બોલ્યો હતો.

'બરે ! ના રે ભાઈ ! એમ તે ચાલે કાંઈ ? આ કોટનાં કામ !'

'કેમ કાંઈ બહુ જ અગત્યનો સવાલ છે ?'

'ત્યારે નહિ ? આ મારી આજની જે કાંઈ રિચતિ છે, એ જેને આભારી છે, એની વાત છે. એટલે જાણું તો પડશે જ !'

આમ નગીનભાઈનું જવાબું સોજિસોજ આના નક્કી થયું, એટલે શુક્રદેવજીએ હવે આ ભાઈ સાથે અગિયાર કેમ વગાડી દેવા એની વેતરણ માંડી હોય તેમ જણાયું.

'એમ કરીએ નગીનભાઈ ! આપણે સૌ આ-પાણી કરીને પછી અંતકડી રમીએ !'

'અંતકડી !' નગીનને આવી છાકરવાદી વાતથી આશ્ચર્ય થયું, શુક્રદેવ તરત વાતને માપી ગયો હોય તેમ ફરી ગયો.

'અંતકડી—એટલે અમારી છુદી જ રીતની અંતકડી હો. સૌ પોતપોતાનો જીવનનો એક સરસમાં સરસ અનુભવ કહે. એનું નામ અંતકડી. અમારી તો એવી અંતકડી.'

'હા, એ ઠીક.' નગીને કહ્યું.

'તો આપણે એમ કરીએ...' શુક્રદેવજી બોલ્યો: 'તમે તમારી કોષ્ટક સર્વોત્તમ પણ વિશે અમને વાત કરો. આપણે ચાપાણી કરીને નિરતિ બેસીએ.'

'એક શરતે !'

'શી ?'

'તમારે પણ સૌને—એ જ પ્રમાણે તમારી સર્વોત્તમ પણ વિશે મને કહેવું પડે !'

અમે તો સમજી ગયા કે શુક્રદેવજી અમે તેમ કરીને અગિયાર વગાડી દેવાના વેતમાં છે. આજે એક તો અમલો તાલ માર્યો ગયો હતો—ને છપીલ તો પાછો પોતે જ અપરાધી હોય તેમ મૂંઝો બની ગયો હતો, એટલે અમારા સૌમાં કાંઈક મોટા મનાતા, શુક્રદેવજી એમાંથી રસ્તો કાઢી રહ્યા હતા, અને સૌનો માર્યો ગયેલો તાલ થોડામણો પણ જળવવાનો યત્ન કરી રહ્યા હતા.

(૪)

રાજવાડીમાં પરોળીની, નકાતાંપરવારતાં ને આ-પાણી કરતાં જ નવ તો થઈ ગયા ! મહારામ રસોઈમાં પડ્યો—એટલે અમે સૌએ વડલા નીચે શેતરંજ પાથરીને જમાણું. શુક્રદેવજી જ અત્યારે તો રગ જળવવી રહ્યા હતા.

'લ્યો, નગીનભાઈ ! પેલી તમારી વાત ઉપાડો !'

'એમાં કાંઈ નથી, ભાઈ ! તમતમારે તમારું કરતા હો છ કેરો ને ! શું લાગ્યા છે—ગંજીશ હોય તો કાઢો ને !'

'ના—એમ નહિ, હવે તો આપણે એક પછી એક સૌને વાત કરવી પડશે !' અમે સૌ તો તરત ફૂંડાળું વળાંને બેસી પણ ગયા. એટલે નગીનભાઈ પણ જરાક રંજમાં આવી ગયા:

'જુઓ ભાઈ ! આ દુનિયામાં કહ્યું છે નાં કે ! પુરુષના કરમ આડે પાંદડું, એ આ પાંદડા જેવી આ વાત છે ! એલ. એલ. બી. તો કું થયો, પણ આપો દી કામમાં કામ કોષ્ટક રડ્યું મડ્યું વાલરી કુંડું બાફિસને આંજણે ચડી આવે તો, ચાપાણીના ફિર્કા નીકળે એટલું જ ! કાણ જાણે શું થયું તે કાં વડીલ વખા ને સ કનિયા પટયા—પણ માંડ ખરવો નીકળે !

આ એમ ને એમ ચાર પાંચ વરસ નીકળી ગયાં. પછી તો હું પશુ કંટાળ્યો અને પશુ લાગ્યું કે આના કરતાં માસ્તર થયા હોત તોય સારું હતું ! બે ચાર ટ્યુશન તો મારી ખાત !

એક વખત એવું બન્યું કે હું બેઠો, આ પ્રમાણે મારી આફિસમાં અફસોસ કરી રહ્યો છું, એટલામાં એક આધેક વયના પશુ ગલદા જેવા લાગતા ગરાશિયા દરબારે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. દેખીતી રીતે જ એની શરીરની જેવી હાલત છતાં એનામાં હજી દરબારી ગૌરવ રહ્યું હતું.

એના દેહાર કાંઈ બહુ લક્ષ્યાવનારા ન હતા. છતાં મારે તો કામનું કામ હતું ! દરબાર ત્યાં બેઠા. તે યાદેશ ને નિરાશ બધાતા હતા. પશુ એમની આંખમાંથી લાગતું હતું કે આ માણસમાં ખરેખરી ખાનદાની રહી છે. પશુ ખાનદાની માત્રને રાણીદાણી નાખવાનો, આ અંગરેજોએ જે ધધેા બાદરેલો, ભુલ્લ ભુલ્લ રૂપાળાં રૂપાળાં નામ આપીને, 'ફલાણો કોડ' 'ફલાણો કોડ' ને 'ફાંકલો એકટ'—એવા ને એવા, કાષ્ટ ને કાષ્ટ કાગળ ગોટાળિયાના કામમાં હેરાન હેરાન અંધ ગયેલા આ દરબાર હોય એમ અને લાગ્યું !

થોડીવાર તો એ બોલી ચકચા નહિ. હું એની સામે નેહ રહ્યો. ઉઘટે એણે એક મેલી જેવી લુગડાં પોથી ઢાલી. એમાંથી એક કાગળિયો ગોતી કાઢ્યો : 'સાહેબ !' તેણે મારા હાથમાં કાગળિયો મૂકતાં કહ્યું : 'આ વાતને કેટલાં વરસ થયાં—એ આ કાગળિયો કહેશે !'

મેં કાગળ ઉપર નજર ફેરવી, ત્રણ ચાર વરસ ઉપરની કોઈ વાત હતી. 'આ એટલા વરસ થયાં, આંહીયા ત્યાં ત્યાંથી આંહી હું ધક્કા ખાધા કરું છું, કોણ બળે શું છે, પણ વાતની નિકાલ જ થતો નથી !'

મેં કહ્યું : 'તમારી વાત બરાબર કહો તો ખબર પડે !'

એણે કહ્યું : 'વાતમાં વાત આટલી જ છે. મને સાંભરતું નથી કે મેં અમારા કામદાર પાસેથી પૈસા લીધા હોય. હવે કામદાર કાદવું છે લેણું. છ ટાણે તો હું જ કરતા કારવતા—હતો, તે કોણ બળે, કરે

ચોપડીએ, મારા સહીસક્રિયા કાગળ મેળવ્યો હશે, ભગવાન બળે એણે શું કર્યું, હવે એ કાગળ રળી કર્યો છે, ને લેણા પૈસા નીકળે છે. મારે જવાબ દેવાનો ! !'

'સાક્ષી—પુરાવો કાંઈ ? કાંઈ લખાણ ?'
એણે ઉપર નજર કરી : 'બહુ ઉપરવાળો બળે ! અમે તો વિશ્વાસુ વરણ. કાંઈ સાક્ષી ને કાંઈ પુરાવો !'

'પશુ આતો દરબાર ! અંગરેજ સરકારની કોરટ. એમાં તો ન્યાય બેખાપ ! દરેક દરેક વાતનો પુરાવો નેહએ !'

'નીયા—અન્યા—આ ગોરા બળે આપે છે છ તો ઠીક, પશુ ભગવાન એનું ય લેખું' લેશે ! એણે જે અમારા ગરાશિયા ઉપર આદરી છે—અને તમે ઉબળિયાત કામે જે આદરી છે—અમારી પાસે શું રહ્યું છે ? રહેવામાં આ એક છે...' એણે પોતાની કાંખમાં દખાવેલી ને પાંતિયામાં વીંટેલી જૂના ન્યામકામાં મહેલી તલવાર દેખાડી : 'અમારે તો આંધ હવે દાતરમાં થઈ ગયાં છે ! શું રહ્યું છે અમારી પાસે ?'

એની આંખમાં રતાશ આવી ને સાથે સાથે જરાક બીનાસ પણ દેખાણો. અંગ્રેજોની ભયંકરમાં ભયંકર કોર્ટ પ્રણાલિકા—જે ફક્ત ફક્ત, ખાર ખાર વરસ સુધી, કાગળના નિકાલ જ કરે નહિ, એવી એ ભયંકર પ્રણાલિકામાં સપાડાયેલો, ને એનાથી હેરાન હેરાન થઈ ગયેલો, આ યાદેશો આદમી હતો. એનું બળે કે કાંઈ સાંભળતું જ ન હતું ! આંહી મારી પાસે પણ ખરી રીતે મદદ માગવા કરતાં, પોતાના ચાકની વાત કહેવા માટે જ એ આવ્યો હતો ! એને ખબર પડતી ન હતી કે આ રાજ રાજ કરે છે, ન્યાયો અંગ્રેજનું રાજ, તે એમાંથી કાં વરસો સુધી એનું કાગળિયું જ નીકળે નહિ ! ને જે વાત વિશે પોતે કાંઈ જાણતો જ નથી, જે વાત વિશે કાં સૌ એને ધક્કા ઉપર ધક્કા ખવરાવ્યા જ કરે ! આ ન્યાયકોર્ટ ન્યાયકોર્ટ કરે છે—તે આ ન્યાયકોર્ટ હશે ?

એને આ નવી નવાઈની વાત લાગતી હતી !
મધ્યસુગતા હેલલ, અવસીષતા પણ હેલલ અવસીષ

જેવો આ માણસ ત્યાં બેઠો હતો. એનામાં નિખાલસતા હતી. બહાદુરી હતી. પોતાનો પણ કોઈક જીવનધર્મ છે એવી સાદી સમજણ હતી. છતાં ન્યાં જુઠાણામાંથી સાચ શોધી કાઢવાની, પાણી વધોવવાની જ રાતદિવસ મથામણ ચાલ રહી હતી—ત્યાં એનો ક્યાં પતો લાગવાનો હતો ? એની બહાદુરીનો પણ શું ખપ હતો ? યુગના પ્રવાહમાં એની કિંમત તણખવાને તોલે ચાલ રહી હતી ! અને જેમ અંગરેજે એની મશ્કરી આદરી હતી, તેમ અંગરેજને પાંખે પાંખે હવે વાણિયા બામણે એમણે પણ આદરી હતી !

કોણ જાણે અને શું થયું શુંદેવભાઈ ! તે મેં વગર પૈસે એની વાત હાથમાં લીધી. વિધિ ને કરવાનો તે બધો ક્યો. અને એની તરફથી હું ત્યાં હાજર થયો.

આખરૂંદાર બે ત્રણ ગામના ગરાસિયા દરબાર લેખે એની ખાસ મુદતે સાહેબની ફેરટ બેઠી. ગોરા અધિકારી કામ ચલાવી રહ્યો હતો. સામેના વજીલ હતા. એનો કામદાર હતો. દરબાર તો કિંમત જ થઈ મથા હતો.

ઉપરાઉપરી સવાલજવાબ—જે કાંઈ થવાનું હતું તે થયું. લગભગ હુકમનામાની તૈયારી હતી. ગોરાએ, દરબારને બે વેણ સંભળાવ્યાં પણ ખરાં બરાબર એ વખતે મારા મનમાં જાણે કે એક ધક્કો લાગ્યો. હું તો દરબારની સામે જ બેઠ રહ્યો હતો. દરબારના ચહેરામાં અને હજી પણ સત્તનું તેજ દેખાતું હતું. પોતાનું સાચ માથું નખ છે, એની બપાર વેદના પણ ત્યાં હતી. અને લાંચું કે કહો ન કહો પણ આ બહાદુર માણસની વાત સાચી જ છે. તે સાચી હોવી જ બેઠાએ ! આ કામદારે ગોરાએ ક્યો છે.

પણ...પણ એ...વાત...માને કોણ !

મેં અચાનક દસ્તાવેજનો કાગળ છેલ્લો છેલ્લો બેઠ જવા માટે માગ્યો. કોર્ટમાં ચોક્કું અંધારુ હતું. ને તરફથી પ્રકાશ આવતો હતો, તે તરફ કાગળને અંદર રાખીને, હું તો એની એક બે લીટી વાંચવામાં મગ્ન થયો હતો. કોઈ વાત નીકળી આવે તો, પણ અચાનક જ મારી દષ્ટિ કાગળની મધ્યમાં જ ઠરી ગઈ !

‘આ...હા ! મારા પ્ર...ભુ !’ એવા એક અંતર ઉદ્ગાર સાથે મેં કાગળ તરત પાછો આપી દીધો.

‘કેમ ?’ ગોરાએ મને પૂછ્યું. ‘તમે નિર્ણય ક્યો ?’

‘કરી લીધો છે.’ મેં જરાક કંકાઈધી કહ્યું.

‘શું !’

‘તમે ન્યાય આપો—અમારે કોઈ વાતનું સમાધાન કરવું જ નથી !’

‘ગોઝસ !’

‘હા, ગોઝસ !’

‘અત્યારે વાર્ષિક જીપજ ફેટલી મણામ છે ! એ પ્રમાણે હસા પાડું !’

‘પણ તે પહેલાં સાહેબ ! મારે એક વાત કહેવાની છે.’ મેં અચાનક જ કહ્યું. ‘આ દરબાર ખેતું બેલે—કોઈ દિવસ, એમ તમે માનો છો ?’

‘હવે એ વાત—અસંમત છે !’

‘અસંમત કાંઈ નથી. એ જ વાત સંમત છે.’ મેં ભુસ્સાથી કહ્યું. ‘આ દસ્તાવેજ જ ખોટો છે. હું આદવાન કહે’ હું કે તદ્દન ખોટો છે. એ દસ્તાવેજ લખવાની સાથ તારીખ જુઓ અને ને કાગળ ઉપર એ લખાયો છે—એ કાગળમાં, ને સાથ, ધોળા પાણી અક્ષરમાં કાગળ બનાવનાર કારખાનાએ પોતે નાખી છે—એ પણ જુઓ. કાગળ બન્યા પહેલાં તો આ દસ્તાવેજ લખાયો છે. એ શી રીતે બન્યું ! આવી દીવા જેવી વાત છતાં, આ બહાદુર દરબારને, વરસોથી હેરાન કરવામાં ન્યાયનો કયો હેતુ સચવાઈ રહ્યો છે એ હું બજાવા માગું છું. દસ્તાવેજ તદ્દન ખોટો અને ખનાવટી છે !’

ગોરા અધિકારી, સાંભળનારા, વજીલ, ને કામદાર પોતે—એક ખોટો ધમકો માથ ને સ્તબ્ધ બની ભણ તેમ સ્તબ્ધ જ બની ગયા ! કોઈના મોં ઉપર જાણે ધર જ ન રહ્યું હતું !

આ તે દિવસથી જેમ એ દરબારનું નસીબ ફરી ગયું તેમ મારું નસીબ પણ ફરી ગયું !

‘મારા જીવનની એ સર્વોત્તમ પળ હતી—બોલો, હવે તમારા જીવનની સર્વોત્તમ પળ કય છે ?’

‘લાડે ખાવાની !’ શુકરે વિનોદી જવાબ વાળ્યો. ‘જુઓ, આપણને મંજારામ બોલાવે છે—ને આ બાણ પેલી ગાડીવાળો પણ આંધામાંથી આવતો જણાય છે !’

લાવે, મારી વારતા મને પાછી આપો. તમારી સામે જ હું એને બાળી નાખું છું.

જખ મારી અમે લેખકોએ—

જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા

ઓ

ચિંતા જ એ ઓરડામાં આવ્યો. કિશન. ઓરડામાં જેટલાં ખેડાં હતાં એ બધાં એકસાથે પ્રુથ યર્થ ગયાં. ઉત્પાદકનો અવાજ આગળ થયો : 'બહુ સારું' થયું. અમને એમ કે તમે પંબળ ગયા પછી સત્ત્વ સારા આવે તો—'

કિશને જખાન ઉપરથી નીમકે હાંટી વાક્ય પૂરું કર્યું : '—તો અમારી કથા પૂરી થાય ને ચિત્ર ચરૂ થાય.'

આવતાંવેત આનંદી સ્વભાવના કિશનના આ વેળથી ઓરડામાં મૌન સુખ્ય નાવક જેવું બની ગયું.

ઉત્પાદકે બીજાએ મારી કિશનને સંભાળી લેવા કોશિશ કરી : 'કિશન, આ મંગાવું કે પાછી ? આપણે દિવાળી ઉપર ચિત્રનું સુદૃઢ કરવું છે. તમારી જ રાહ જોવાય છે. તમે જ આપેલી વારતા, પ્રસંગો બહુ તૈયાર છે. હવે જરા મનોરંજનનો મસાલો આપી દો.'

કિશને ઉત્પાદકની આતુરતાને ટેક મારી સંભળાવ્યું : 'હું મારી કથા પાછી લેવા આવ્યો છું. મને મારી પોથી આપી દો. એટલે ચાલતો થાઉં.'

ઓરડામાં બીજાવાર મૌને કબજો લેવા માંડ્યો. મારાથી રહેવાયું નહિ એટલે મેં કિશનને જરા ઈશારાથી ટાઢો પડવાનું સમજાવ્યું. કિશન બોલ્યો : 'મેં પંબળની ધરતીની જે કથા આપી છે એ સાવ જુદી છે. એના ય મને વાંધો નથી. પછી એમાં પંબળની મરકરી છે.'

ઉત્પાદકે કિશનની કથાનો ખ્યાલ કર્યો : 'અરે, એવું શું બોલો છો ? હરિયાળાં ખેતરો, શેલવાર અને દુપટ્ટો, પંબળી સ્વરની હલક, નદીના પાડોશમાં પ્રવૃથ્તપ્રસંગ, જમીનનું જોળન !'

કિશનથી રહેવાયું નહિ : 'તમે મારી વારતાના માલિક બનવું રહેવા દો. પંબળથી હું આવું છું... ને મને મારી આ કથા કરડે છે. દુપટ્ટા હવામાં ભેડે છે એ મારું ગીત ? સંખ્યાને છૂંદીને હોહ ઉપર

રાખી છે એ પંબળી લલનાનો રંગ ?...મારે પંબળના દિલના ચીરા હવે વટાવવા નથી ! મારે એ વરવી જમીનને શય્યાગારવી નથી, એ વિધવાના કપાળમાં મારો ચાંદલો કરવો નથી.'

કિશન પંબળને આંખમાં સમાવી બહાર આવ્યો હતો. એની આ અસર ? કિશનની બોલી શરૂ રહી :

'પંબળની પાંચ નદીઓનું સંગીત અમે કવિ-ઓએ ગાયું એ ગાયું વેરવા ગાય છે એના કરતાંય જુરું. અમે જોળનવંતી મસ્તી ઉછાળી, અમારી આ દિલોની દલાલી જુરી. અમે નારીનો કુપટ્ટો હવામાં ઉડાડીને જે ટેકડી કરી એ અમારી ખેંચજતી. લાવો, ભાઈ મારી પંબળી સંસારની વારતા પાછી આપો. હું તમારી સામે એને બાળી નાંખવા માશું છું.'

ઓરડામાં એક અરેરાટી સરકી. કિસનની એ ઉમદામાં ઉમદા કૃતિ હતી. એમાં સાહિત્ય હતું, શૈલી હતી, સર્જનની ખૂબી હતી. કિશન અમારી લાગણીની પરવા કરવા માગતો નહોતો.

'આંચકા ખાવ છે ? એકે કુવ વિનાની પ્રસ્તક ઉપર અંકાયેલી વારતાને બાળી નાંખતાં પ્રાણકો પડે છે ?'

મેં વચ્ચેથી જ કહ્યું : 'કિશન, તારી કથાની અંદર શિલાનું પાત્ર આવે છે એના જેવું પાત્ર તું ફરીવાર મરીશ કે નહિ એની કોને ખબર ? ને શિલાનું રૂપ સંખ્યા સમયે ખેતરમાં ફરતી ફરતી એ છાંડ સાથે ગેલ કરે છે, સંવાદો બોલે છે, એના નાશ કરવો છે ? કલાની હત્યા કરવી છે ?'

કિશન હસ્યો. એના હાસ્યમાં હાંપન છરીની ધારો ચમકી ગઈ.

'અરે ભાઈઓ ! તમને કાગળ ઉપરનું આ સત્યાનાશ આકરું લાગે છે ? મારી કથાના કરતાં હળવર ગણી વધુ સુલામચ લલનાઓ પંબળમાં ખતમ થઈ. દંધકનાં ધર ભાંગી ગયાં...ને તમે આ કાગળ

ઉપગતી કારીગીરીને ફરો છે? લાવો હું પંજળનું આવું ચિત્ર છેતરે એ એવા જગત તૈયાર નથી.

કિશને વધુ વાત ન કરી. હિતપાદક પાસેથી એની કથાના પૈસા લીધા હતા એ રકમ પાછી આપી, વારતાની પોથી દાંથમાં લઈ, બહારના યોગાનમાં જઈ કિશને એ વારતાને બાળી દીધી.

મને એ બળતી કથામાંથી પાત્રોની કાકીઆ-શીઆ લગભગ સંભળાવા લાગી, કેટલાયે દિવસોથી હું એ કથાના પાત્રોમાં તસ્લીન હતો.

કિશનને કોઈ રોજી શક્ય નહિ. કથા બળી ગઈ ને કિશન ચાલી ગયો.

થોડા દિવસ પછી અચાનક જ સહેરના રસ્તા ઉપર કિશનનો બેઠો યથા ગયો. અંતે સાથે ચાલવા લાગ્યા. કસાકા ક્યા પછી કિશને પંજળની એની નજરે દોઢેલી દુનિયાની વાત કરી.

દિયાની પાળ ઉપર ચાલતાં ચાલતાં કિશને મને એક ક્ષણ રોકી કહ્યું : 'મારી પત્નીનો પત્તો નથી. દૂંઢી વચ્ચે પછી કોઈ વાવડ મળ્યા નહિ. મને એક વિચાર રોજ રાતે વધુમાં વધુ ડબ્બે છે. મારી પત્નીના

પેટમાં બાળક આકાશ લઈ ગયું છે. આવનાર છવ નહિ જ આવે? જેને દુનિયામાં આવવું હતું એ આકાર લેતા, કુમળા માસને જન્મ લેતા પહેલા જ વીંખાઈ જવું પડશે? તમારું રાજકાંચ તો માતાના પેટ લગી પહોંચ્યું! મારો કે બાળક જન્મશે, ને માં મરી ગઈ હશે. ને એ બાળક મોટું થશે, ને કોઈવાર મારી આંખ સામે આવશે તોય મને ખબર નહિ થાય કે એ મારો કુંવર છે! કવિનો પુત્ર! સાદિસકારનો પહેલો દીકરો! ફેરેરી પરશાના સફળ લેખકનો પાટવી કુંવર! ખરું કહું છું કે જેણે આકાર લીધો નથી એ આવનારો શુદ્ધાત્મી છવ અમને પંજળીઓને કપકો દે છે! પંજળી કથા, પંજળી સંગીત... પંજળી કુપટો... પંજળી મનો-રંજન... જખ મારી અમે લેખકોએ!... રત્ન લઈ!'

અને કિશન એકદમ ચાલી ગયો. હું એની સાથે વધુ વાત કરવા માંડતો હતો પણ મને અરધે રસ્તે રાખી એ અદૃશ્ય થઈ ગયો. મેં એને માટે ઘણી તપાસ કરી. કિશનનો પત્તો લાગ્યો નથી.

એના શબ્દો મને વાગ્યા કરે છે : 'જખ મારી અમે લેખકોએ.'

તપના બાહ્યદંભ કરતાં જ્યારે તલવાર બળવાન બને છે રાષ્ટ્રનિર્માણ

જયહિંમત

અધોર ધોર જન્મલ છે. જિંચા જિંચા પહોરો પોતાના બાકુ પ્રસારી કોટ રચી રહ્યા છે. વૃક્ષ પોતાની કાળીઓ ગૂંથી ગૂંથોને એ પ્રદેશને સૂર્ય કે ચંદ્રથી અરપૂર્ય બનાવી રહ્યાં છે. નાનાં નાનાં ઝરણાં ગિરિદ્રોનોને મળવતા ચાલ્યાં જાય છે.

બળબળતા બપોરે પણ અત્યંત શાંતિ અને

શીતળતા વ્યાપેલાં છે. ઠંડો પવન તમાની શુદ્ધાઓમાં સંગીત કરતો વાય છે. ધેધૂર વૃક્ષોથી ઘટાઓની નીચે ઝોળીઓ બેરવેલી છે. કામ કરતી બીલડીઓ પોતાના બાળારાજ માટે હાલરમાં ગાય છે.

સુષ્ટિની આદિ અવસ્થાને ઓપતો આ પ્રદેશ છે. અહીં સુષ્ટિના આદિવાસી સમા કિરાત, વ્યાધ, શંખર

ને બીજ વસે છે.

આ પ્રદેશમાં, ઠંડી હવામાં ઝાઝ-પાન પર કાળા નાગ ઝુમે છે, જાંડી ચુક્રઝોમાં વાઘનાં નસકેરાં ગાળે છે. જળધાટ પર મગર મોં ફાડીને કોઇની રાહમાં બેઠા છે. ગણીગાંડી ગાયો આ પ્રદેશમાં દેખાય છે. થેટાં-ખકરાં અહીં લાંબું જીવતા નથી.

જીવે છે કેવળ બીલનાં બાળ, બાઘનાં સંતાન, શંખરાં છોકરાં. પાણીના મગર એમનાથી દૂર ભાગે છે. વાઘભાઈના તો એ કાન આંખળે છે. કાળા નાગને સિક્કતથી પકડી કાળા ફેણમાં ચૂંથે છે. કાઠ પુરજન અહીં પ્રવેશતો નથી. કોઈ પ્રવેશી અહીં આવતો નથી. સૂરજ અને ચંદ્ર પણ અહીં ઝોછા પ્રવેશ પામે છે. અહીંની રાત યૌનના જેવી બીણલુ છે, દિવસ ચૂરેલના વાંસા જેવો છે.

આ પ્રદેશ વહિયારના અંધાર ખૂણાને નામે ઝોળખાય છે. અહીંના વાસીઓની જિંદગી પણ અજાણ છે. પાંચ વર્ષ સુધી બાળક માનો રહે છે. પાંચથી બાપની આંખળીએ વળગે છે, આઠ વર્ષ તીર, કૂપાણ અને કટારી શિખે છે ને બાર વર્ષ એકલામલ્લ બની વગડા વીંધે છે. વગડાના કોઈ ખૂણે ધોંગાણામાં એ વધેરાઈ જાય છે. ધરને ખૂણે અહીં ભાગ્યે જ કોઈ મરે છે. એવું થતું અહીં લાગ્યે જ કોઈને મળે છે. એવું થતું અહીં શરમજનક લેખાય છે.

ગઈકાલે જ અહીં પાસે યુદ્ધ બેલાયું છે. કેલ્યાણના રાજ્યએ પંચાસરના રાજ્ય જયશિખરીને માર્યો છે, ખૂડે હાલે, મરતક પડયું ને પક લાડયું છે અહીં. એને અંધારે રસ્તે રહેલો સેનાપતિ આ જંગલમાં જ રહ્યો છે. સગલાં રાણી અહીં જ સંતાનજન્મ માટે આવી છે.

હાલે હાલે દુસ્મનના જસસ ફરે છે; પાંદડે પાંદડે વધારાર બીલો ચોધાર કરે છે.

આ દુર્ગમ જંગલોને ગાળીની કડી નથી. એક-વાર પ્રવેશેલો એ જ જન્મમાં બચકારની મદદ

સિવાય લાગ્યે જ બહાર નીકળી શકે. રાજ્ય કિલ્લા જીતી શકે, અમારા કુળા ન જીતી શકે. એવું અભિ-માન ધરાવનાર આ લોકો છે.

૨

આવી અધારી સંજિમાં પણ આજે બારે ઉઠનાટ છે. પવન પડી ગયો છે. વૃક્ષતું એક પણ પાંદડું હાલતું નથી. ચુક્રામાં પણ પોતાનો શ્વાસ પોતાને ગરમ લાલ જેવો લાગે છે. જીવનો જળાશય તરફ ગયા છે. સીઓ વૃક્ષની જાંઘી જાંઘી હાથે ઝોળા બેરવી બાળકને આસાયેણ પહોંચાડી રહી છે.

અચાનક જાંઘી જાંઘી ઝાડની ડાળોમાંથી ધ્રુવ ઝોલ્યું. સાચેથી રોતાં શિયાળની લાળ સંભળાણી.

ઝાડ પર ચોક્કા કરવા બેઠેલા એ ચાકિયા સાંકેતિક પશુલાપમાં વાત કરી રહ્યા હતા.

ધ્રુવ કહેતું હતું, 'કોઈ જોઈ જતિ છે.'

શિયાળ કહેતું હતું. 'બાણીતો છે-જવા દો!'

કેડી વચરના માર્ગે ચોક્કસ પગલાં ભરતો એક સાધુ આસો જતો હતો, ઉધાડા માથે અને અડવાણું પગે, પૂરેપૂરી જાંઘાઈ, સાગના સોટા જેવો નક્કર દેહ, માટલા નેટલું મોડું માથું, હાથીની સૂંઢ જેવા બૂલતા હાથ. એનું દેહસૌષ્ઠવ ભેદ ભલભલા બીલ, કિરાત અને બાધ શૈલ ખાઈ જાય. એના હાથમાં રહેલો વાંસનો ફંડ રાજદંડના જેવી પુનઃપ્રાણો લાગે, અબલધ્વાને લાગે કે કોઈ સેનાનાયક જંગલોમાં કશી સિદ્ધિ માટે ધૂમતો હસે. પણ આ રાજસી ક્રપના તો એનાં નયનો ન નીરખ્યાં હોય ત્યાં સુધી જ રહેતી. આવણી જલલરી વાદળી શાં, ભોળા બાળનાં જેવાં નિખાલસ ને કરુણાજળથી છલછલતાં નયનો ભેતાં જ ભેનારનું મસ્તક સ્વતઃ ઝૂંટી જતું.

સાધુ આ પ્રદેશનો ચિરપરિચિત્ત હતો. ધણી વખત આ દૂંઢા રસ્તેથી નીકળે. કોઈ શખરીના બાળકના બેશ ભોઈ દે, કોઈનાં નામ પાડી દે, કોઈને ઝોસક-વેસક આપે.

સાધુજનની નજર અચાનક એક સ્ત્રીની અદૃશ્ય થતી પાની પર ગઈ. લાલ લીંગોની છતાં ત્યાં હતી. હાથમાં ઝોળી લઈને એ ઝડપભેર અંદર ચાલી જતી હતી. એની મતિમાં કંઈ હતો, એનાં પગલામાં ભય હતો.

અરે, મારાથી ભય! નવીનવાર્ધની વાત! સાધુ ત્યાં ખડો થઈ ગયો. એણે જોયેલી દંડ પછાડ્યો. પ્રુલ્હે અવાજે હાક મારી.

‘મામ!’

કુખાઓમાંથી તે ગુફાઓમાંથી શખરીઓ દોડી આવી. રમતાં બાળક દોડી આવ્યા. સહુ સાધુને વીંટળાઈ બચ્યાં. પણ સાધુની નજર પેલા કુખા તરફ હતી. એમાં સરી જનાર પેલી સ્ત્રી તરફ હતી. એની અનુભવી દૃષ્ટિ કહેતી હતી કે, એ સુંદરી આ પ્રદેશનું પ્રાણી નથી. છૂટો કેસલધાપ ને છૂટા પાલવનું સોબન કહેતું હતું કે, કોઈ બેઠળા કુખની એ અવતારી હતી.

‘માતાઓ, મારાથી મોં સંતાકતી પેલી સ્ત્રી કોણ છે?’

કોઈ તરત જવાબ ન આપી શક્યું.

‘સાધુથી પણ યોરી?’ સાધુનો અવાજ ગભરો.

એક શખરી ધીમેથી આમળ આવી. નમ્રતાથી બોલી: ‘જણે છેને સાધુરાજ! વખત ખરાગ છે. પાંદડે જસૂસ બેઠો છે.’

‘હું પણ જસૂસ છું?’

‘ના, ધર્મરાજ.’

શખરીઓ દોડતી ચાલી ગઈ ને થોડીવારમાં એક સુંદર સ્ત્રીને એવી લાગી. કિનારે જેમ મોઝરે ફૂલ ખીંચે, એમ વિપત્તિમાં ય નારીનાં રૂપ કાળતા હતાં. શખરીઓ, ભયભીત હરિણી જેવી સ્ત્રીને કહેતી હતી. ‘આપણે બાપ, ધર્મનો અવતાર, એનાથી કરવાનું શું?’

‘સાધુરાજ! ચરણ.’

‘ચરણ? મુજરાતની રાણીને ચરણ ન હોય, એને આશીર્વાદ. સાધુના બોલ પર શ્રદ્ધા તો છે, માતા?’

‘મહારાજ, આશીર્વાદ મને નહીં, જેના પતિ મૃત્યુને વચ્ચે છે, એ અભાગણીને યમ પણ રપર્ષવનો નથી. આશીર્વાદ આપો મારા લાલને. સાધુના બોલે ફરી મુજરાતના કોટકંઠરા ભીમા થાય તો.’ રાણી દોડીને ગુફામાં છુપાવેલ પેતાનાં બાળને લઈ આવી. લાગીને સાધુને ચરણે મૂકી દીધી.

હાથ-પગ-ઉજાળતું, શુભાખના ગોટા જેવું બાળક હસતું હસતું હાથ-પગ પછાડી રહ્યું છે. સાધુરાજની આંખો એ બાળકના દેહ પર થંભી ગઈ. રેખાએ રેખાને રપર્ષતાં નેત્રો કાંઈ બેઠળી વાંતો વાંચી રહ્યાં. બાળકનું ઉત્તરજવળ લલાટ, લાખા લાંબા બાકુ, ભીડી ને અભિશુદ્ધ રેખાઓ જાણે જોગીને કંઈ કહી રહી હતી. જોડા વિચારમાંથી જાગતા હોય તેમ સાધુરાજ થોડીવારે બોલ્યા:

‘મા, આ બાળક મને સોંપી દે.’

‘મુજ દુખિયારીનો એ એક માત્ર આધાર છે.’

‘તારા જેવાં અનેક દુખિયારીનો એ આધાર બનશે. લઈ જવા દે મને. ક્ષણિક દુઃખમોહને તજી દે. એ ધર્મવિજય સાધશે. સંસારમાંથી દિવસના પ્રચારને રોકશે. મારા-તારાની લગાઈ અજગી કરશે મુઠ્ઠાં કષ્ટપાતોથી થાક્યો છું. મહાન રાજા હા મહાન યોગી, એના ભેખ એના પર વિદાતાએ લખ્યા છે. જોગધર બનાવીશ. બની શકે તો આ પ્રતાપી બાળક હારા આ ભૂમિને માનવરક્તના પાનથી સુકત કરવા માંડ્યું છું. માડી!’

‘મહારાજ, મારા હેવાના હારને કેમ અજગો કરી શકું? એ જ મારું જીવન છે.’

‘સુત્રિયાણીને પુત્રને કેમ અજગો કરવો, એ ન શીખવું પડે. જે હોંશથી પુત્રને સમરામણે જવા દે છે, એ જ હોંશથી એને વિદાય આપે.’

‘ક્ષત્રિયાણી સમરંગણે જવા જરૂર વિદાય આપે. સગે હાથે જેણે પેતિને વિદાય આપી, એને પીણું શું ફુલ્લ છે ? પણ કોઈ ક્ષત્રિયાણી પોતાના પુત્રને નેગી થવા માટે રમ્મ ન આપે !’

‘રૂપસુંદરી, શું યોગીપદ રાજપદ કરતાં હિત છે ? રાજપદે તારા જેવી પશ્ચિમીઓને વિધવા બનાવી, આ બાળકને અનાથ બનાવ્યો; સંસારને કસાર્પની કોઢ બનાવ્યો; એ રાજપદ યોગીપદ કરતાં હિતમ ? રાજપદ તારા બાળકનું ખૂન માગશે, એને શાંતિ નહીં લાધે. સદાની વ્યથતા, એને ક્રોધી ને કરુણી બનાવશે. યોગીપદ એને અંભયતા આપશે. સંસારને એ અંભય આપશે, પોતે તરશે—ખીજને તરશે.’

રૂપસુંદરી કંઈ ન બોલી. એકીટસે બાળકની સાથે નિકાળી રહી. સાધુના શબ્દોમાં સત્યના પદ્મા હતા. કલ્યાણરાજના શ્રમયશોના ટોળાં પાસે એ ક્યાં સુધી આ દૂલને ભળવી રાખવાની હતી ? ને દુસ્મનના હાથમાં ગથેલું આ પુષ્પ કરમોત્તું કેટલી વાર ! યુદ્ધથી પીડિત નારીને રાજપદ કરતાં યોગીપદ ભાવી ગયું.

‘રૂપસુંદરી, ક્ષત્રિયાણીની અદાથી પુત્રને અર્પણ કર.’ સાધુરાજે ફરી કહ્યું, ‘દીકરા નેગી થવા ગયો એનું દુઃખ ન ધરીશ. કોઈ દહાડે એમ સાંભળે કે પાંચ-પંદર તારા જેવી સ્ત્રીઓનો સૌભાગ્યવિલક રાજાનો અટકી ગયો, તો ય યતીમત માનજે. સાધુના બોલ પર અહીં રાખજે. સુંદરી ! એ બાપની કીર્તિને સલામત કરશે. ખડેખંડ એની નામના રહેશે. પ્રસન્ન મુખે રમ્મ આપ, માટી ન આપી શીલગ્રુણસરિણે કાંઈવાર પાઠ કરજે.’

શ્રી ક્ષત્રિયાણીએ સાધુરાજને મરણે બાળક ધરી દીધો. એની આંખે અર્પણનાં અચૂલખ આસુથી ઓળાછત્ર હતી.

-૩-

બાળસૂર્યની જેમ બાળ વનરાજ મોટા થતો ગય છે. નેન સાધુ—સાધીઓનો એ લાડીલો બન્યો છે. વીરમતી ગણિનીને માથે એના ઉછરેના ભાર છે.

શીલગ્રુણસરિણ એને અદ્ભુત વિદાયો આપી રહ્યા છે. રવન્ધ્ર અરીસામાં જેમ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પડે એમ બાળક વનરાજ પશું ઝીલી રહ્યો છે. બાળક છે તોય રાજા ભટ્ટકરી, રાજા ગોપીચંદની છટા એનામાં દેખાય છે. મોટી મોટી આંખોમાં અતિરપધીને કારે એવું તેજ અળકે છે. નાના એવા કંઠમાં વાતાવરણને સભર કરે એવો પ્રતિધોષ છે. ચાલ્યો જાયે ધરતી ધમધમે છે.

સરિણ સંતોષની નજરે નીરખી રહે છે, એમનો આ નાનો નવો શિષ્ય પોતાની મહેન્દાઓ ને રવખ સાકાર કરશે; સામર્થ્યભર્યા વૈરાગ્યની એ હાકલ કરશે. અમોવર્તની કોઈ પશુ વાદસભામાં કે રાજભામાં એ અવિન્યય બનશે, મારા ધર્મ—ઉદ્યોતનાં રવખ એ સાચાં કરશે. વનરાજમાં બાળથી મૂર્તિમંત થનાં બળ, લીપ્ત ને પરાક્રમ કયા ક્ષેત્રને અણુસ્પર્શનું રાખશે ?

સરિણ શિષ્યપ્રતિ એમાંયે જતા હતા, શિષ્ય પશું ચુરને ઇન્દ્રસમા માનીને પૂજતો હતો. એમના દર્શનિલા સ્વાધ્યાય પ્રતિ એ રાજ ને રાજ અદ્ભુતે ધસતો જતો હતો, કમળ પોતાની પાંખડીઓ એકદમ વિસ્ફાવી રહ્યું હતું, ભાતભાતના રંગોના ત્યાં છટકાવ થઈ રહ્યો હતો.

મોહ કદી મર્યાદાને માંડતો નથી. અપકવ વધે, અમતીની દશાએ બાળકને બ્યાખ્યાનની પાઠ પર સરિણ એટલી જતા, એના મોર્માંથી સરસ્વતીની ધારા વહેવાવતી, શ્રીતાવર્ગ આ પ્રતાપી બાળકને દેવાંથી કદવી વાહવાહ પોકારતો.

પશુ આ વાહવાહમાંથી જ બાળ વનરાજને સત્યપરાયણ થવાની ઝંખના બગી. સસ શું હતું ? પોતે જે આચર્યો રહ્યો હતો એમાં અંતરેના સાથ હતો, કે કેવળ ગુરુપ્રેમની ઉતરપીંડો હતી ? પોતે આ જીવનમાં હીન બન્યો હતો કે પ્રેમના અવતારસમા ચુરને રિઝવવા એ હોળ કરતો હતો ? સત્યનું તો એ ખૂન કરતો હતો, સાથે સાથે જીવનદાતા ગુરુથી સત્ય છુપાવી ચુરોદેહ તો નહોતો કરતો ને !

વનરાજની આંખોમાંથી ઝીંઘ ઊડી ગઇ, સ્વાધ્યા-

યથી મન હઠતું ગયું. આ સ્થિતિ સુરિજીથી વધુ છાની ન રહી. એક મધરાતે ચિંતાતુર વનરાજ પકડાઇ ગયો. એની આંખોમાં રહેલો સંતાપ યુગ્મ વાંઘી લીધો. મોઢ માનવીના મન પર પકડા નાખે છે. રેખા પરથી જીવનના, જોશ જાખનાર યુગ શિખની વેદનાનું રહસ્ય ન કળી શક્યા.

‘અધી રાતે પછુ ઊંધ કાં નહીં? શું સવારમાં જાવશોએ કરેલા તારા જ્યજ્ઞકારની યાદ આવે છે?’ સુરિજી રહેઠીની નજરે વનરાજને તીરખી રહ્યા. ધુન: થોડીવાર બોલ્યા :

‘વનરાજ, વત્સ, આમ આવ ! તારી ધીરગંજીર શાસ્ત્રવાણી, અગાંહળી યતું તારું’ વદન, કેસરી જેવી તારી છાતી, ને આખના અલ્પિશુદ્ધ અકાટા જોષ સંકુ ઠહે છે : ‘સુરદેવ, વનરાજ નામના કાઠશી. ધર્મની ગાદી પર ‘ન જોતો ન જાનિયતિ’ એવો ધર્મવીર આવશે, કાશીના એક મહાન પંડિતને એ જોલાવ્યો છે. નરિયા-સાન્તિના એક નૈયાયિકને નેતર્યો છે. ખીન્ને સિદ્ધસેન સળંગે છે. થોડો સમય સ્વાધ્યાય પૂરો કરી લે. સાધુપદની સાથે જ સુરિપદ ન આપું તો કહેજે.’

વનરાજનું ચિત્ત ત્યા વાતો તરફ ન હતું, એ અન્યમનસ્ક જેવો બેઠો હતો. એની નાની દુનિયામાં ધરતીકંપ ગયો હતો.

અચાનક એણે કહ્યું : ‘સુરદેવ, પેલા અધિકારમાં રહેલા નરોંષ પખીના માળા પર હમણાં જ એક કુવડે તરાપ મારી માગેા વીંખી નાખ્યો. નાનાં બચ્ચાને એ જાલિમ ખાઈ ગયો. મને તો મન થઈ રહ્યું છે, કે આ સાપડાના એક ધા બેગો એને રોળી નાખું. પણ મેંહું તમારું સવ વાદ આવે છે. ‘પાપીને ક્ષમા કર ! ક્ષમામાં જ તારો વિજય છે.’

સુરદેવ હસ્યા. એ સાથેકા તીંગના જેવી ભમરો પર આવેલો પ્રસ્વેદ છૂંચ્યો ને કહ્યું :

‘વનરાજ, આજનો સ્વાધ્યાય પૂરો કર. આજ અમથા ગત્ય જપજો ! શાંતિ લાધશે. ચાર જાવના

જાવજો. પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે મૈત્રી, યુજ્ઞાધિક પ્રત્યે પ્રમોદ, દુઃખી-પાપી તરફ-કરુણા ને અવિનવી તરફ ઉદારતા શીખજો !’

વનરાજે મન પર ઝટ કાઢી મેળવી લીધી. યુગ્મચારને અનુસર્યો.

૪

દિવસો વીટી ગયા. સ્વાધ્યાય ઉગ્ર બન્યો. સંધ્ય સખત કેળવ્યો. ચાર જાવનાનું ચારણ લીધું, પણ વનરાજનું મન વ્યથ જ છે. એકાગ્રતા હજી એને લાધી નથી એકંત ધણી વાર અસહ ધર્મગમ છે. શાન્ત ઉપાશયની દીવાલોમાં શાન્તિ મળે તપ કને વનરાજ કોઈવાર જાન જૂઠી ગમ છે. એ પેઢારી ઊઠે છે; ‘તલવાર !’

સુરદેવની નમ્રતિ પછુ એટલી જ છે. એ તરત જ ખાસેના ખંડમાંથી અવાજ કરે છે. ‘અશાંત કાં મેટા ! અરિહંતનું જ્ઞાન ધર ! નોકારવાળી ફેરવ, સૃષ્ટિ પર પ્રેમભાવ સ્થાપ. જંતુ પર સમભાવ ધારણ કર !’

સુરદેવ, જંતુ પર તો સમભાવ આવી ગયો છે, પણ આ માનવજંતુ તરફ.....કાંસે પેલા ધેર બિહા માટે ગયો હતો, ત્યારે એક જુવાન જાને ચાર સેનિકા જ્યારદરતી ઉપાડી જતા હતા. એનો ધણી સામે થયો તો મિચારને થયો. જોર જોર આમુએ પેલી યુવતી રોતી હતી, પણ આતતાપીએને ક્યા ક્યાંયો? પૃથ્વી પર આ અન્યાય કેમ સંભવી શકે ?

‘કમની ગલિહારી છે. કમ કોઈને છેડી નહી. આજે નહીં તો કાલે, એનો દિસામ આના-પાઈ સાથે સુકવાશે. તું ઉગ્ર ન થા. પાપીને ક્ષમા કરતાં શીખ !’

‘સુરદેવ, તમને છેતરવામાં પાપ છે. દોષ નહીં કરું. પાપીને ક્ષમા આપ, એમ મનને સમૂમવવા ધણી વાર મથ્યો, પણ જંડખેર મન નહો કબૂલ કરતું. એ કહે છે, પાપી જે ક્ષમા પામશે તો પછી પુણ્ય-શાળીને જીવવું બારે પડશે. શરોની સાથે સાધુતા વાપરવી, એ સાધુઓની સાથે શકતા વાપરવા

ખરાબર છે. '

વનરાજની મુદ્રા તપાવેલા તાંબા જેવી બની ગઈ હતી. એની નસેનસ કૂલિને હીરની દોરી જેવી બની ગઈ હતી. સુરિછ શાન્ત નજરે એને નીરખી રહ્યા; વનરાજે આગળ ચલાવ્યું:

'શુર અંતર્યામી છો, જો મારું અંતર તમારાથી છુપાવું તો એ પાપ લેખારો. શુરદેવ, અંતર રાજ પોકાર કરી કરોને કહે છે: 'વનરાજ, શું આ પાટ પર બેસીને ફિલસૂફીઓ જ હાંક્યા કરીશ? સ્વર્ગ-નરક ને મોક્ષની કથનીઓ ક્યાં કરવી એ જ તારું નિર્માણ? મનથી તો હુતાશી પણ ઉપર ઉપરથી ધર્મનો અવતાર ઘટીને ફરીશ? આ બાકુમાં રહેલો દંડ શોભાના ગાંઠિયા જેવો રહેશે? જીવનભર કેવળ નિરુદ્દેશ પ્રવાસ બેઠ્યા કરીશ? શુરદેવ।' વનરાજ આગળ વધ્યો, ને સુરિછના ચરણમાં પડીને બોલ્યો:

'તમારા દિલને દુઃખ બાળે છે, તે જોઈ છું. પણ જે અંતર્યામી હોવા કહે, એનાથી રમત રમું તો દાદી કહાવતે પણ નરકમાં મારો વાસો રહે. શુરદેવ, મારી અયોગ્યતા મને બચ્ચ કરી શકે છે. નાસી જઈ, બાગી જઈ, શું કરું, કંઈ સમજાવું નથી. કાંટો રહેવા દેવો ને ઉપાનહ (બેઠા) પહેરવા એ તમારો ઉપદેશ: મારું મન કહે છે, કે એના કરતાં કાંટાને કાં ઉખેડી ન નાખવો?'

'વત્સ, સંસારમાં સદા ઇષ્ટ-અનિષ્ટનાં દંડ રહ્યા છે, કેટલીક વાર કાંટો પણ ફૂલ બને છે, ને ફૂલ કાંટાનું કામ કરે છે. સંસારને છોડવા પહેલાં વત્સ, પોતાની જાતને છોડવાની જરૂર છે.'

વનરાજ મસ્તક નમાવીને બોલો રહ્યો. સુરિછને જવાબ આપવાનું સામર્થ્ય એનામાં નહોતું. તેમ મનને સંતોષ આપવા જેટલી શાંતિ પણ એને લાંબી શકે તેમ નહોતી. સુરિછ ગ્રેમભરી આંખે પોતાના આ પ્રતાપી શિષ્ય પ્રતિ નિહાળી રહ્યા. સુરિછનું બાવિ વિધેનું જ્ઞાન કંઈ કંઈ કહેવું હતું. આ બાળક પર જ એમણે મહેરજાના, મહાવિજયના શાસનઉચ્ચોત્તના

મગનચુંબી પ્રાસાદ ચડ્યા હતા. બાળકની યોગીને છાંને તેની નિખાલસતા, સાધુને એપે એવી સરળતા, સંસારની વાસના પ્રત્યેના વૈરાગ્ય; બધુંય ખરાબર, બધુંય આદર્શને અનુરૂપ, ફક્ત આટલી જ વિચાર-સરણીમાં બેઠે! પણ વનરાજ તો હજી બાળક છે ને! ઉંમર થતાં બધું સમજશે. નાના આંખે કંઈ ફળ ન આવે! આવવા દો વસંત! જીએને, એ આંખો કેવો લગી પડે છે! સુરિછ આગળ વધ્યા. વાતસમ્ય-લયોં હાથ શિખના મસ્તક પર મૂકતાં કહ્યું.

'વત્સ તું હજી બાળક છે. ઉમાડી આંખે જે દેખાય એટલી જ દુનિયા છે. એમ ન માનીશ. બહાર દેખાય તેટલા જ શત્રુ છે, એમ ન કહીશ. જીદી પણ કોઈ દુનિયા છે. જુદા પણ કોઈ શત્રુ છે. એને જો, પિછાણ ને છોડ! આજથી મારી સાથે જ રહેજે! મારા સંગથી કદાચ તારો માર્ગ સરળ થાય.'

શિષ્યે શુરઆત્મા શિરોધાર્ય કરી.

૫

શુરને શિષ્ય પદછાયાની જેમ અનુસરે છે, બંનેને હૈયે આનંદ છે. શુરને પ્રતાપી શિષ્યના ધસતરનો, શિષ્યને પવિત્ર શુરના સાંનિધ્યનો. શિષ્ય શુરની પ્રત્યેક ક્રિયાને યોગ્ય સમવકથી સંભાળે છે, પણ ત્રણ ચાર દિવસથી એક નજીવી હરકતથી વનરાજ હેરાન હેરાન છે. શુરજી પૂજા કરી સમાધિમાં બેસતા, એ વેળા અખંડ બળતા દીપની વારોને બિંદરડા જેવી જતા. વનરાજ ખરાબર સાવધાની રાખતો, પણ આ બિંદરે માથા તો બારે બખરા. ચક્ર આવે ને દિવેટ કડખી ભય. શુર રાજ ટકોર કરે, 'વનરાજ, એટલીય ખબર રાખી શકતો નથી!' વનરાજ જેટલી ખબર રાખે એટલી નીરર્થક નીવડે.

પણ આજ તો બિંદરમામની પૂરેપૂરી ખબર લઈ નાખવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. એક વાંસની વળામંથી નાનું ધતુખ તૈયાર કર્યું. નાનાં એવાં તીર બનાવ્યાં. પૂજની વેળાએ જેવા પેલા પાખંડી બહાર આવ્યા કે ધક્કાધક્ક તીરના મારાથી બે-ચારને વીંધી નાખ્યા. એ

પછી એકે માત્રો બહાર ન આવ્યો. યુરુની પૂજા નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થઈ. યુરુના આનંદનો પથ્થુ પાર નહોતો. એ ધન્યવાદ આપવા કૂર્ણ કે તેમની નજર ત્રણ-ચારે ધાવણ કીંદર પર પડી. એમનું કુલું હેલું આ દેખાવથી મૂંઝાઈ ગયું, એમણે ઝાંસ પાડી.

‘વનરાજ, આ શું કયું ?’ એક તરફ પવિત્ર પૂજા ને બીજી તરફ આ હલચલ !

‘યુરુદેવ, આ મામાઓ ચોથા ઉપાસથી (દંડ) સામ્ય હતા, હવે પૂજા નિર્વિઘ્ને ચરો.’

‘વનરાજ, વનરાજ !’ શબ્દોમાં જૂકપના આશંકા હતા. ‘મારું શિક્ષણ તેં લખલું. જા, બહાઈથી ! મને તારું મોં બતાવીશ નહીં, ખુની !’

વનરાજ રહી પડ્યો, એને મથાતપ થતો હતો; ચોતે આચરેલા કર્તવ્ય પ્રત્યે નહીં, પણ યુરુ-પ્રેમના અવતાર યુરુનું દિલ દ્રુલ્યું તે માટે. એ રેતો રેતો ચાલ્યો ગયો. સરિશ બીજા ખંડમાં ચિત્તની સાતિ માટે બધા, દિવસભર ભેમાંથી એકે બહાર ન નીકળ્યા. વનરાજ રહતો રહ્યો, યુરુ શાન્તિ-મંત્ર બપટા રચા.

ધરાત થઈ, ઘેર અધકાર વીરળાઈ વળ્યો, અચાનક જ યુરુને કોઈ પ્રકારે લાગ્યો. સરિરાજ ઊભા થઈ ગયા, કેટકે ખંખેરતા હોય તેમ આખી કાપા દલાવી.

‘હું શાસ્ત્રનો પારખી થઈ ને જુલો. અરે, મન થી અકરુણ વિરોધ વસ્તુ છે. જેણે ધાવણ ધવરાબાં એ કનિયાધીનિ મેં પ્રત્યક્ષ હોવા ઉપદેશ કર્યો, ને હું જ મોહમાં સપડાયો. નવનવ માસ પેટમાં ભાર વેડનારી, પ્રુતને તણ ચક્રી ને હું શિષ્યને હોડવાના વિચારથી મૂંઝાઈ ગયું છું. સિદ્ધિપાળના સરકારને ફેરવવા મેં મોહવશ નિરયંક પ્રયાસ કર્યો. ઉઘાડી ઝાંખે દેખાતાં છતાં મોહથી દેખ્યું ન દેખ્યું કયું. હવે એ પાપને મારે પિંજરમાંથી મુક્ત કરવું પડે. એના મન પર લાદેલી હિંસાનું પ્રાણચિત્ર એને જ કરવું પડે.’

સરિશ ઊભા થયા, વનરાજ યતો હતો તે ખંડમાં આવ્યા, શિષ્યને પણ નિંદ્રા નહોતી. એનો હાથ હોયમાં સાલો, ચંદ્રના પ્રકાશમાં દેખાતોને ઝીણુનટથી ભેઠ.

‘વત્સ !’

‘યુરુજી !’

‘બેટા !’ શબ્દોમાં હજી મોહનો ટંકાર હતો.

‘કમા કરો, કીનાનાથ, હું તમારા ઘેર અપરાધી છું.’ વનરાજ ગળગળે સાદે બોલ્યો

‘અપરાધી તો હું તારો છું. તારા અંતરના અવાજનો હત્યારો હું છું. શિષ્યમોહમાં અંધ બન્યો હતો. કોડ હતા કે તારા જેવા શિષ્યના બેટા શાસનના ઉલ્લેખ કરી નાખીશ, પણ એ કરનાર હું કેણું ? તારા જન્મજન્મ સંસ્કારને ફેરવનાર હું કેણું ? બેટા, તું સિંહનું સંતાન છે. જ્યોતિષી તારા પિતા ને ચરી ક્ષત્રિયાણી રૂપસુંદરી તારી મા. આ યુગવાત તારું રાજ્ય. જા, તને કોઈ અંતરીક્ષમાં સાદ કરે છે, પેદી જૂના સરકાર, રજ-વીમં સાથે મળેલા સંસ્કાર જલદી છૂટતા નથી. દર દરની કર્તવ્ય-કેડીની હાથ પડી રહી છે. વત્સ, જા ને રાખતી સુંદર મુક્તિ થા !’

‘ના યુરુજી, હું નહિ જાઉં, હું સાધુ બનીશ. મેં મારા ઉત્કૃષ્ટ અલ મનને તપ-જપથી મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તમારા ચરણે મુક્તિ પામીશ’ વનરાજ યુરુના ધવાયેલા હૃદયને પિંજાયતો હતો

‘ના, તારા અંતર પર આજ્ઞાસુધી ધણે અત્યાચાર કર્યો, હવે પ્રુથીથી કહું છું, તારા રસ્તે જાં આવ્યા સંસ્કારને સાધુ બનાવી શકતો નથી. ધર્મનો ઉલ્લેખ કેવળ સાધુથી થશે, એમ પણ માનતો નથી. અલખત સાધુ મારે યુદ્ધ કરતા કર્તવ્યભાર નિભાવવાની સુવિધા વિશેષ; કર્તા એ પથ વિસ્તરવાની જરૂર નથી કે ધર્મનું શ્રેષ્ઠ વાદ્યો નહીં, વૃત્તિથી ચાલે તો જ એ ટકે. રાણી રૂપસુંદરીને તોળી છે, સુરપાળને પણ આમંત્ર્ય છે. જા, અને સાધુના બેલે ઉજ્જડ બેડા ફરી વસાવ તારા પગલે સમૃદ્ધિ જામશે, તારી હાથે સૈન્ય જામશે, તું રાખતું નિર્માણ કરીશ.’

‘શું હું રાજ બનીશ ? યુરુદેવ, તમારા શબ્દોમાં સિદ્ધિ છે, મને ફરી કહે.’

‘તું રાજા, બનીશ, પરાક્રમી રાજા બનીશ.’ સરિશ થોડીવાર થોભ્યા ને પુનઃ ચલાવ્યું, ‘પણ સાથે સાથે એટલું જ બુદ્ધીશ મા કે ચોર અને રાજામાં ઝાંઝો ફેર નથી. એક ચોરી કરે છે, બીજો વૂટે છે. હૃદયી મેળવેલું હુમ્મચાઈથી જળવડું પડે છે.’

‘તો ગુરુદેવ ?’ વનરાજ મૂંઝાઈ બિઠ્યો.

‘રાજા ધર્મમૂર્તિ’ પણ બની શકે છે. ને એ વેળા સામાન્ય સાધુઓ પણ વધુ કલ્યાણ કરી શકે છે, તારી રેખાઓ આજસુધી મેં પૂરેપૂરી જોઈ નહોતી, તારા પરના મારા મોઢે અને દિશાશન્ય બનાવ્યો હતા. તારા ભેખમાં રાજયોગ પડ્યો છે. જા, અને રાજા થા ! પણ મારી આટલી શીખ પણ લેતો જા !’ સરિશ થોભ્યા. વળી બોલ્યા :

‘મારી શીખ પ્રેમ અને ત્યાગની છે. એટલું ધ્યાન રાખજો કે તલવાર કરતાં પ્રેમ તને વધુ વિજય અપાવશે, તારા વિજયને ચિરંજીવ બનાવશે. પરિત્રાહ કરતાં ત્યાગમાં વધુ માનજો. કાલે તારી સીમા નાની હતી, પણ એ તને સાર્વભૌમ બનાવશે. લોકોના અંતર પર રાજ કરતાં શીખજો, દેહ પર નહીં. સત્તાથી સાચવેલું રાજ તો હુમ્મસના જેવું નશ્વર છે.

‘નજીવી લઠાઈઓ ને નજીવા લાંબાલાંબ; એમાં રક્તઝંઘટણી કરીશ નહીં. હમ્મજ તો આકાશ સમી અનંત છે. આખી પૃથ્વી મળે તો પણ માનવીના મૂકીબર મનને સંતોષ નથી. લોકને તો સેનાપાના પર્વતો પણ સંતોષ શીખવાડી શકતા નથી. સંસારને છંતવા પહેલાં જાતને છંતવો ! કહી કહી પોતાની જાત જેવો પોતાનો કુશમન કાઢ નથી. આતતાવીને હથેલીને બદાને માનવતાના પડમાં હુપાયેલ હિંસક પશુને નિરર્થક ઉશ્કેરીશ નહીં. અહીં તો વાવવા જેવું લણવાનું છે.

‘ગુરુદેવ, આપની શિખામણ શિરાધાય, પણ હવે આપ વિશ્રાંતિ લો. ફરી અને ઉપદેશ આપજો.

હજી કંઈ હમણું હું જતો રહેવાનો નથી.’

‘વત્સ, કાલે જ તારે જવું પડશે. હવે જે સાધના તારે આરંભવાની છે, એનું સ્થાન અહીં નથી.’

‘આપના વિના હું કેમ રહી શકીશ ?’

‘મારે માટે પણ એ જ પ્રશ્ન છે. પણ રનેક આગળ કર્વબને કંઈ વિસારે પડાય ! તું પણ તપ કરજો તારી સિદ્ધિને કાજ, હું પણ તપ કરીશ, મારી સિદ્ધિને કાજ.’

વનરાજ ગુરુદેવનું વિરાટ હૃદય નીરખી રહ્યો. એ એકદમ દોડીને ચરણ પકડીને બોલ્યો :

‘ગુરુદેવ, જે રાજ મેળવીશ તો તમારા ચરણે અર્પણ કરી દઈશ.’

‘ધર્મના ચરણે અર્પણ કરજો ! વનરાજ, હું તો તને આજથી ગુજરાતના સિંહાસને બેઠેલો નીરખું છું.’

ગુરુ ને શિષ્ય ન જણે કયાંય સુધી વાતો કરતા રહ્યા. ધનધૈર આકાશમાં ન જણે વાદળો કયાં સુધી વરસતાં રહ્યાં.

બાલસૂય ન્યારે પૃથ્વી પર પધારતો હતો, ત્યારે વહિવારની બંકી ભૂમિ પરથી એક ખજા નર ખભે બાણકમાન બેરવી માથે જતો હતો, દૂર દૂરની પર્વતમાળ તરફ.

પાછળ એક વયોવૃદ્ધ જળરમાન ચી હતી.

એમી પાછળ એવો જ વયોવૃદ્ધ યોદ્ધો ચોડા સિંહા સાથે ચાલતો હતો.

એક ભ્રમ શિવાલયને ઓટલે કાઢ સાધુરાજ બિભા હતા. તાળું યુદ્ધ ખેલાયું હોય એવી ઉંખર ભૂમિના દેહર જેવું એમનું મોં હતું. તેઓ નેરનેરથી શાન્તિમંત્ર લણી રહ્યા હતા.

વાચક, આ મહાનુભાવોની પિછાણની જરૂર છે ખરી ?

પ્રિય ભાઈ,

બે વર્ષ પહેલાં જુગોનું મૂળ 'નાઈ-ની-મી' વાંચ્યું ત્યારેના મનમાં એક વિચાર યોગાયા કરતો હતો. તમારો અનુવાદ 'નવાલા' વાંચી આને એ ભૂમી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે.

બાળમંદિરમાં પહેલી વાર સાંભળી તે ચક્ર-ચક્રીની હતી—તેમાં ચક્રીબાઈ અગ્રથાને હતાં. ત્યારબાદ બે વાર્તાઓ સાંભળી છે તે 'સપ્તર્ષીમાં નારીભક્તિ'નું જ વચ્ચેનું છે. બાળવાર્તાઓમાં પણ નદીમાં સોનેરીવાળ તથાતો એક રાજકુમાર 'પરજી' તો આત્મા વાળવાળી સ્ત્રી, બીજી બધી મા-મદેલ' એવા આકાશ કાપ્ય લઈ સેતો હોય છે, અથવા તો એકદંડિયા મહેલમાંથી રૂપસુંદરીને છોડાવવા તે રાક્ષસને મહાત કરે છે—અને એવું જ બહુ બીજી વાર્તાઓમાં.

એક શિશુ-કિશોર અવસ્થામાં સાંભળેલી બધી જ વાર્તાઓ કાંઈ પ્રેમકથાઓ ન હતી. પરંતુ સમગ્ર લલિતસાહિત્ય તરફ વ્યાપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે શું જણાય છે? એકાંકી નાટકો એવા હોય, ટૂંકી વાર્તાઓ પણ ધણી નીકળે, કાબો પણ યોગ-ધણી હશે, પરંતુ રીક્ટિવ અને સાહસકથાઓને બાદ કરતાં એવી કાંઈ નવલકથા જાનમાં નથી જેમાં પ્રેમપુરાણ ન આવતું હોય. જુગોના 'નાઈ-ની-મી' પર હું આશ્રિત છું તેનું એક કારણ એ પણ છે કે તેમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમની વાત માત્ર ન હોવા છતાં બધી રીતે એ આવી અદ્ભુત કથા છે.

હાં ખરેખર અદ્ભુત વસ્તુ છે. તેનામાં રોકાએલું મન કાંઈ ન વિચારી શકે, સ્ત્રીનો જેને ચટકો લાગ્યો હોય તે ફરીફરીને વિવિધરૂપે પોતાના મનની વાત રજૂ કરવા તલસે—તે હું સરળતાથી સમજી શકું છું. ઉષા-સંખ્યાની લાલિમા, ચંદ્રમાની શીતલતા, સમુદ્રનો ગુંગરવ, ફળફૂલનું માધુર્ય—સર્વ જોને પ્રેયસીના જ દર્શન થાય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીની લગ્નનીમાં તારી દે મા મારી દે એવો પ્રભાવ છે તેનો કોણ ઇન્કાર કરશે? એનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવામાં વાધો નથી, પરંતુ તેની સાર્વત્રિકતા સાથે જંક ચોકારવાની ઇચ્છા થાય ખરી.

મુદજીવનની વાતો જેમાં હોય તેમાં પ્રણયનર સ્વાભાવિક રીતે આવે જ. રામાયણ એટલે રામકથા નહીં, પણ રામસીતાની કથા. પણ મહાભારતે પ્રેમકથાઓથી જ લગ્ન હોય તે વાત આને સહેજ વિરમ્ય પમાડે છે. રમણકાલની વાર્તાઓમાં પ્રેમ ન આવે તે સંભવી શકે નહીં, પણ મુનશીમાં યે એનું એ જ! ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં પણ ઇતિહાસને વફાદાર રહેવાને વિશે ધણું આણી શકાય, પરંતુ વર્તમાનયુગની રાજકારણી નવલકથાઓને યે પ્રેમલા-પ્રેમલી વિના કેમ નહીં ચાલતું હોય!—પછી તે 'કો-કરની' 'સંજીવની' હો, કે 'કરની' 'અણપૂર-ધારા' કે આઝાદ-હિન્દની 'કદમ કદમ અહરેય જા' સુધી.

ધણાં વર્ણોથી સાહિત્યની પેઠી વિખ્યાત સરળ-આખ્યા સાંભળતો આવ્યો છું: 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે.' પ્રતિબિંબ ખરું સ્તો!—પરંતુ સુખ્યત્વે જીવનના રંગભર્યા પાસાનું—સીપુરુષના સુકોમળ સંગઘનું.

અને એ પ્રક્રિયા થાય છે. જ્યતમાં અનેક કોણ પડ્યા છે. સંસારમાં અનેક ખનાવો અને છે—જેમ થાયલપ્રેમીઓ આત્મવિશ્લેષન કરે છે તેમ બીજી બાજુ વિષલ અને ક્રાંતિઓ થાય છે. જૂખમરમાં લાખે માણસો મૃત્યુ પામે છે. પામે ખડોને આવરતાં મહાયુદ્ધ થાય છે, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોમાં વિચાર-પરિવર્તનો થાય છે. આ સધળાંની મધ્યમાં વાર્તાકારનો નાપક છવી રહી છે. એના પોતાના સંસારમાં તેની ઓનું એકસ રચન છે તે વાતની ના પાડવાનો આશય નથી, પરંતુ એના ઉપરાંત, એના સિવાય પણ, બીજું કંઈ છે કે નહિ? નાપકની જીવનમર તેની પ્રેયસીની આંખની ચમકની, મુખના ઉલ્લાસ અને હતાશાની જેમ અસર છે. તેમ માર્કસનો વર્ગવિરોધ અને ગાંધીજીના વર્ગલેખનમાંથી કદ ફિજમીરીનો સમાજમાં વધુ સ્વીકાર અને ફેલાવો થાય છે તેનીય છે, બંગાળ-પંજાબના ભાગલાનો છે; રશિયન અને કટ્ટલની છે, અમલદારો અને વેપારીઓની પ્રામાણિકતાની છે. તેણે જેમ-એક સ્ત્રી સાથે પોતાનાં સુખદુઃખ નેઝ્યાં છે, તેમ પિતા-માતા, ભાઈ-ભાંડુ, મિત્રો, ઉપરી-

અમલદાર, કાર્યસાધી અને પાડોશી—અનેક સાથે વતેઓએ અંશે જોડ્યાં છે. આજનો નાથક આ સર્વ બળોની—મનસીઓની અસરો ઝીલે છે: એમની દારા તેમાં સુખદુઃખનું નિયમન કાંઈ જોણું થઈ નથી. આપણે વાર્તાકાર એમની વાતો નથી કરતો તેમ નહીં, પણ આળાં હૈયની વિતકકથાઓ આલેખવામાં એ એટલો તો મશગૂલ રહે છે કે પ્રેમકેલી સિવાયનું સઘળું હિયકથારૂપ બની જાય છે. ‘શુન્નરાતનો નાથ’માં ફરીફરી વાંચવાનું મન થાય તેવા, કથા ભાગ છે? ખાતલના અખાતમાં મંજરીના અપરૂપ સૌંદર્યને નિહાળી ભ્યારે કાકે ‘ચુરેમજીવનને મોટામાં મોટો લઠાવો’ માણે છે, ભ્યારે કાકને ‘આનંદરાત્રિ’નો કપરો અનુભવ થાય છે, ભ્યારે મંજરીનું ગર્વમંદન થાય છે, અને ‘ઉષાએ શું જોયું’ તેનું રસભર્યું વર્ણન થાય છે—વગેરે. ‘દિવ્યચક્ર’ વાંચ્યાને ઘણું વર્ષ થઈ ગયાં: એનું રાજકારણ બહુ યે જૂઠી જવાયું છે, યાદ છે રંજન અરુણને તેના ઔઠ રૂપશ્રી ઉકાડે છે તે પ્રસંગ. શ્રી દેસાઈ તેમાં કેવા ખીલો લેકેપા છે? ‘બંધન અને મુક્તિ’ શ્રી ‘દશક’ની ‘પાઠ ની વિશ્લેષણાયા છે, પણ કલમની સહળ મોહિની લેખકે એમાં ક્યાં પીરસી છે?—સુભગા-શૈખરની વિરહ-મિલનની યથોર્થા જ રતો! મેઘાણીભાઈની સમયના પ્રવાહને આલેખતી નવલકથા ‘વહેતાં પાણી’માં પણ એક નહીં અનેક પ્રેમઝરણું ફણવાયાં છે, અને ‘કાળચક્ર’નો એક દંતો વિમલા-સમતિયંદ્રના નાજીક સંબંધનો હતો જ. છેડો શુન્નરાતને! શરત્ચંદ્રની કાંતિકારીઓની વાર્તા ‘પથેર-દાખી’ હૃદયના તરફાટથી સુકત નથી, અને ‘શ્રીકાન્ત’નો મહિમા સાખી કમલોલતા કે સતી અનંદાદિદિને લખતે થોડો જ છે? શ્રીકાન્ત રાજ-લક્ષ્મીના અદ્ભુત પ્રેમસંબંધને લખતે જ છે તે આપણે સહુ જાણીએ છીએ. રવીન્દ્રનાથની ‘ધરે-આહિરે’ને કાકાસાહેબે ‘રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા’ તરીકે ચિરદાયી છે. હિંદની એ એક એજ નવલકથા પર કાકાસાહેબની જેમ મારી જેવા બીજા ઘણા આફરીન હશે. પરંતુ વિચારું છું કે, પ્રેમત્રિકાણ વિના ટોગોર જેવા કલારવામીને પણ ન ચાલ્યું? એ વિનાં એમને યે રસજગત સંજલિત લાગી?

રાષ્ટ્ર પ્રથમ કે સત્તમ, જિંઝા જ્યેષ્ઠ માટે સાધનની વિશુદ્ધિની આવશ્યકતા વગેરેની આવી અદ્ભુત છણાવટની સાથે પોતાની વિમલાસજીત હૃદયવેદનાને લોકલોકાન્તરમાં ફેલાવી ભાઈ બાદરવાની સવારે નિષ્પિલે માતાગાતા બેસી રહેવું તે અનિવાર્ય હતું?

પરદેશનું તો બહુ વાંચ્યું નથી, પણ ‘Tale of Two Cities’ એ ફ્રાન્સની વિપ્લવકથાની સાથે જ પ્રણયકથા છે તે જાણું છું. રચેનના આંતર-વિમલની તમારી, પ્રિય ‘For Whom the Bell Tolls’ માત્ર પુલ હાવવાની વાત નથી. એકાદ ‘કુંગરદાદની દોકરી’ વિના હેમિંગ્વેને પણ ચાલ્યું નથી.

આ પ્રણયપ્રસંગમાં માત્ર આપણને જ રસ પડે છે તેવું નથી, વાર્તાકાર પોતે પણ ત્યારે જ ખરે ખીલે છે. તેમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ ઠાલવે છે. જાણે કે એવા પ્રેમગીનો રાહ જોઈને તેની કદમ ખેડી હોય તેવું લાગે છે. મને પ્રશ્ન થાય છે કે સામાજિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય કે ચાહે તે પ્રકારની વાર્તા કેમ ન હોય, આના વિના લખવાનો પ્રયાસમાત્ર કેમ નહીં થયો હોય? મન પણ નહીં થયું હોય?

અને ખીલે પ્રશ્ન આ થાય છે: યુવાનીમાં માણસને પ્રિયાર્થ જ સઘળું સમાયું છે તેમ લાગે તે સ્વાભાવિક છે—એ હંમરે:

All the trees are green lad
And all the goose are swan,
And all the girls are queen.

વગેરે લાગે—તે જ કુદરતી અને કદાચ યૌગ્ય છે. ‘ખીજું’ કાંઈ દેખવું નોંવું. ‘ની રહ લઈ જુવાન જો’ ‘જ્યાં જ્યાં જનર મારી છે, યાદી ભરી ત્યાં આપની ‘ની પ્રણયપ્રસંગના પોતાના પ્રેમપાનને ઉદ્દેશી ગાય તો આશ્ચર્ય નથી. ‘ઝટુસંદાર’ના કાલિદાસની પેઠે મદના નસામાં પૃથ્વીના બધાંય ફૂલોની ઝાંખ, બધાંય ફૂલોની ટોપલી, નિજના સર્વોત્તમથી રંગેલી પૂગનો ધૂપ કેવળ એક પ્રેયસીને ચરણે ધરી દે તો પણ રવીન્દ્રનાથની જેમ મને ઘણા યતી નથી, પરંતુ હંમર વધતાં એ નચાવું ધેન બિતરતું નહીં હોય? જીજ્ઞાસા પાણી સમયજી નહીં ચતાં હોય? ફૂલોની માળા પ્રેયસીના કંઠ સાથે ઈશ્વરના ચરણોમાં જવા લાગતી નહીં હોય? હંમર વધતાં માણસ પ્રેમી મરતો નથી,

પ્રિય ભાઈ,

બે વર્ષ પહેલાં હુગોનું મૂળ 'નાઇન્ટી-મી' વંચુ ત્યારેના મનમાં એક વિચાર ધોળાયા કરતો હતો. તમારો અનુવાદ 'નવાલા' વાંચી આજે એ જાણી નાખવાની ઇચ્છા થઈ આવી છે.

બાળમંદિરમાં પહેલી વારી સાંભળી તે ચક્ર-ચક્રીની હતી—તેમાં ચક્રીબાઈ અગ્રસ્થાને હતાં. ત્યારબાદ જે વાર્તાઓ સાંભળી છે તે 'સપ્તર્ષી'માં નારીમતિનું જ વચ્ચે છે. બાળવાર્તાઓમાં પણ નહીંમાં સોનેરીવાળ તથાતો જોઇ રાજકુમાર 'પરણું' તો આમાં વાળવાળી ઓને, બીજી બધી મા-મહેન' એવા આકરા શપથ લઈ સેતો હોય છે, અથવા તો એકદંડિયા મહેલમાંથી 'ફપસુ'દારીને ઊડાવવા તે રાક્ષસને મહાત કરે છે—અને એવું જ બહુ બીજી વાર્તાઓમાં.

એકે શિશુ-કિશોર અવસ્થામાં સાંભળેલી બધી જ વાર્તાઓ કાંઈ પ્રેમકથાઓ ન હતી. પરંતુ સમગ્ર લલિતસાહિત્ય તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ છીએ ત્યારે શું જણાય છે ? એકાંકી નાટકો એવા હોય, ટૂંકી વાર્તાઓ પણ ધણી નીકળે, કાવ્યો પણ યોગ્ય-લક્ષ્યા હશે, પરંતુ ક્રિટિકલ અને સાહસકથાઓને બાદ કરતાં એવી કોઈ નવલકથા ખ્યાનમાં નથી જેમાં પ્રેમપુરાણ ન આવતું હોય. હુગેના 'નાઇન્ટી-મી' પર હું આકીન છું તેનું એક કારણ એ પણ છે કે તેમાં સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમની વાત આજ ન હોવા છતાં બધી રીતે એ આવી અદ્ભુત કથા છે.

હી ખરેખર અદ્ભુત વસ્તુ છે. તેનામાં રોકાયેલું મન કાંઈ ન વિચારી શકે, ઓનેા જેને ચટકો લાગ્યો હોય તે ફરીફરીને વિવિધરૂપે પોતાના મનની વાત રજૂ કરવા તલ્લે—તે હું સરળતાથી સમજી શકું છું. ઉપા-સંખ્યાની લાલિયા, ચંદ્રમાની શીતલતા, સયુદ્ધતા ચુન્નરવ, ફળફળનું માધુર્ય—સર્વ જ એને પ્રેમસીના જ દર્શન થાય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીની લગ્નનીમાં તારી કે યા મારી કે એવો પ્રભાવ છે તેના કોણ ઇન્કાર કરશે ? એનું પ્રાધાન્ય સ્ત્રીકારવામાં વાધો નથી, પરંતુ તેની સાર્વત્રિકતા સામે બંક પોકારવાની ઇચ્છા થાય ખરી.

મૂઠજીવનની વાતો જેમાં હોય તેમાં પ્રથુપતત્ત સ્વાભાવિક રીતે આવે જ. રામાયણ એટલે ગમકથા નહીં, પણ રામસીતાની કથા. પણ મહાભારતે પ્રેમકથાઓથી જ ભર્યું હોય તે વાત આજે સહેજ વિસ્મય પમાડે છે. રમણલાલની વાર્તાઓમાં પ્રેમ ન આવે તે સંભવી શકે નહીં, પણ મુનશીમાં એ એનું એ જ 'ઈતિહાસિક વાર્તાઓમાં પણ ઇતિહાસને વફાદાર રહેવાને વિષે ધણું આણી ચકાવ, પરંતુ વર્તમાનયુગની રાજકારણી નવલકથાઓને જે પ્રેમસા-પ્રેમથી વિના કેમ નહીં' આસનું હોય ?—પછી તે 'કો-કરની' 'સંજીવની' હો, કે 'કરની' 'અણુપૂટ-ધારા' કે આઝાદ-હિન્દની 'કદમ કદમ બસાયે જા' હોય.

લઘુ વર્ષોથી સાહિત્યની પેલી વિખ્યાત સરળ બ્યાખ્યા સાંભળતો આવ્યો છું: 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે.' પ્રતિબિંબ ખડું રતો !—પરંતુ સુખ્યત્વે જીવનના રંગભર્યા પાસાનું—ઓપુરુષના સંક્રોમણ સંબંધનું,

મને બે પ્રશ્ન થાય છે. જનતમાં અનેક કોષમાં પડ્યા છે. સંસારમાં અનેક બનાવો અને છે—જેમ લાસલપ્રેમીઓ આત્મવિલોપન કરે છે તેમ બીજી બાજુ વિશ્વ અને ક્રાંતિઓ થાય છે. જૂખમરામાં લાખો માણસો જત્યુ પામે છે. પાચે અડોને આવરતાં મહાપુલો થાય છે, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને ધર્મનાં ક્ષેત્રોમાં વિચાર-પરિવર્તન થાય છે. આ સવળોની મુખ્યમાં વાર્તાકારનેા નાયક છવી રહ્યો છે. એના પોતાના સંસારમાં તેની સ્ત્રીનું ચોક્કસ સ્થાન છે તે વાતની ના પાડવાનો આશય નથી, પરંતુ એના ઉપરાત, એના સિવાય પણ, બીજું કાંઈ છે કે નહિ ? નાવકની જીવન પર તેની પ્રેમસીની આખની ચમકનો, સુખના ઉદગાસ અને હતાશાની જેમ અસર છે. તેમ માકસનો વર્ગવિચલ અને ગાંધીજીનાં વર્ગલેખનમાંથી કષ્ટ ફિલસૂફીનો સમાજમાં વધુ સ્વીકાર અને ફેલાવો થાય છે તેનીય છે, બંગાળ-પંગળના બાજલાની છે, રેશનિંગ અને કંટ્રોલની છે, અમલદારો અને વેપારીઓની પ્રામાણિકતાની છે. તેણે જેમ.એક સ્ત્રી સાથે પોતાનાં સુધ્ધુઃખ નોડ્યાં છે, તેમ પિતા-માતા, ભાઈ-ભાંડુ, મિત્રો, ઉપરી.

અમલદાર, કાર્યસાથી અને પાડોશી—અનેક સાથે વત્તોએ એ અંશે નોડ્યાં છે. આજનો નામક આ સર્વ બળોનો—માનવીઓની અસરો ઝીંકે છે: એમની દારા તેમાં સુખદુઃખનું નિયમન કાંઈ જોણું થતું નથી. આપણા વાર્તાકાર એમની વાતો નથી કરતો તેમ નહીં, પણ આળાં હૈયની વિકલ્પકથાઓ આલેખ વામાં એ એટલેા તે મશગૂલ રહે છે કે પ્રેમકેલી સિવાયનું સઘળું ઉપકથાસ્થ બની જાય છે. 'શુભ-રાતનો નાથ'માં ફરીફરી વાંચવાનું મન થાય તેવા કથા ભાગ છે? ખંભાતના અખાતમાં મંજરીના અપરૂપ સૌંદર્યને નિહાળી જ્યારે કાંક 'પુરુષજીવનને મોટામાં મોટા લક્ષણો' માણે છે, જ્યારે કાંકને 'આનંદરાત્રિ'ના કપરે અતુલ્ય થાય છે, જ્યારે મંજરીનું મર્મમર્દન થાય છે, અને 'ઉષાએ થું જોયું' તેનું રસભયું વર્ણન થાય છે—વગેરે. 'દિબ્બચક્ર' વાંચ્યાને ધણી વર્ષો થઈ ગયાં: એનું રાજકારણ ખુલ્લું થે જૂઠી જવાંયું છે. યાદ છે રંજન ચરણને તેના ઔઠ રૂપથી ઉઠાડે છે તે પ્રસંગ. શ્રી દેસાઈ તેમાં કેવા ખીસી ઊઠ્યા છે? 'બંધન અને સુક્રિા' શ્રી 'દશક'ની 'પાંડ ની વિપ્લવગાથા છે, પણ કલમની સફળ મોહિની લેખકે એમાં ક્યાં પીરસી છે?—સુભગા-શેખરની વિરહ-મિલનની પળોમાં જ રતો! મેઘાણીબાઈની સમયના પ્રવાહને આલેખતી નવલકથા 'વહેતાં પાણી'માં પણ એક નહીં અનેક પ્રેમઝરણુ કલ્પવામાં છે, અને 'કાળમક'ના એક દાંતો વિમલા-સમૃતિયંદ્રના નાજુક સંબંધને હલો જ. છોડો શુભરાતને! શરચંદ્રની કાંતિકારીઓની વાર્તા 'પથેર-દાખી' હૃદયના તરફાડથી મુક્ત નથી, અને 'શ્રીકાન્ત'ના મહિમા સામ્વી કમલોલ્લાસ કે સતી અનન્દાદિદિને લખને થોડો જ છે? શ્રીકાન્ત રાજ-લક્ષ્મીના અદ્ભુત પ્રેમસંબંધને લખને જ છે તે આપણું સહુ બાળીએ છીએ. રવીન્દ્રનાથની 'ધરે-બાદિરે'ને કાકાસાહેબે 'રાષ્ટ્રોદ્ધારક નવલકથા' તરીકે બિરદાવી છે. હિંદની એ એક શ્રેષ્ઠ નવલકથા પર કાકાસાહેબની જેમ મારી જેવા ખીજ ધણા આફરીન હશે. પરંતુ વિચારું છું કે, પ્રેમત્રિકાણુ વિના ટાંગોર જેવા કલાંચામીને પણ ન ચાલ્યું? એ વિનાં એમને થે રસજમાવટ સંભવિત લાગી?

રાષ્ટ્ર પ્રથમ કે સત્ય, ઊંચા ખોય માટે સાધનની વિશુદ્ધિની આવશ્યકતા વગેરેની આવી અદ્ભુત છાયા-વટની સાથે પોતાની વિમલાસજીત હૃદયવેદનાને લોકલોકાન્તરમાં ફેલાવી લખાં બાદરવાની સવારે નિખલે ગાતાગાતા ભેસી રહેવું તે અનિવાર્ય હતું?

પરદેશનું તે બહુ વાંચ્યું નથી, પણ 'Tale of Two Cities' એ ફ્રાન્સની વિપ્લવકથાની સાથે જ પ્રણયકથા છે તે જાણું છું. રચેના આંતર-વિચલની તમારી પ્રિય 'For Whom the Bell Tolls' માત્ર પુલ ઉડાવવાની વાત નથી. એકાદ 'કુમરદાસની દીકરી' વિના હેમિંગ્વેને પણ ચાલ્યું નથી.

આ પ્રણયપ્રસંગોમાં માત્ર આપણને જ રસ પડે છે તેવું નથી, વાર્તાકાર પોતે પણ ત્યારે જ ખરેખરી છે. તેમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ ઠાલવે છે. જાણે કે એવા પ્રસંગોની રાહ નોંધને તેની કલમ બેઠી હોય તેવું લાગે છે. મને પ્રશ્ન થાય છે કે સામાજિક, ઐતિહાસિક, રાજકીય કે ચાહે તે પ્રકારની વાર્તા કેમ ન હોય, આના વિના લખવાનો પ્રયાસમાત્ર કેમ નહીં થયો હોય? મન પણ નહીં થયું હોય?

મને ખીજે પ્રશ્ન આ થાય છે: યુવાનીમાં માણુ-સને પ્રિયામાં જ સઘળું સમાયું છે તેમ લાગે તે સ્વાભાવિક છે—એ ઉંમરે:

All the trees are green lad

And all the goose are swan,

And all the girls are queen.

વગેરે લાગે—તે જ કુદરતી અને કદાચ ચૈત્ત્ય છે. 'ખીજુ' કાંઈ દેખવું નોંધું. 'ની રહ લઈ જુવાન જો' જ્યાં જ્યાં નજર મારી દે, પાછી ભરી ત્યાં આપની 'ની પ્રભુપ્રાણીના પોતાના પ્રેમપાત્રને' ઉદ્દેશી ગાય તે આશ્ચર્ય નથી. 'ઋતુસંહાર'ના કાલિદાસની પેઠે મદના નશામાં પૃથ્વીના બધાંય ફૂલોની છાંય, બધાંય ફૂલોની ટોપલી, નિબળા સર્વેત્તમથી રચેલી પૂળનો ધૂપ દ્રવ્ય એક પ્રેયસીને ચરણે ધરી દે તો પણ રવીન્દ્રનાથની જેમ મને ધૂણા થતી નથી, પરંતુ ઉંમર વધતાં એ નશાનું ઘેન ઊતરતું નહીં હોય? બિજાતાં પાણી સમયળ નહીં થતાં હોય? ફૂલોની માળા પ્રેયસીના કંઠ સાથે ઈશ્વરના ચરણોમાં જવા લાગતી નહીં હોય? ઉંમર વધતાં માલમ પ્રેમી મળે...

પણ વિકાસ થતાં તે બીજી બે ધણું ધણું થાય છે. તેની સૃષ્ટિના વિસ્તાર થાય જ અને તેમાં સ્ત્રી ઉપરાંત બાળકો સગાસંબંધીઓ, સમાજસંસ્થા, નગર, રાષ્ટ્ર અને સકળ વિશ્વ પ્રવેશ પામે છે, ચરમાનાં રંગ ઊતરતા તે જગતને વધારે રપટ બાળે છે, અને એ તેના આનંદનું કારણ માત્ર પ્રિયનો પત્ર જ નહીં પણ મોહવારી ભક્ષ્યામાં વધારો કે નવા અખખારનું શરૂ થવું પણ હોય છે. તેને વિરહબાકુળતા જ નથી હોતી, કારણકાંની રસકસીબરી ચૂંટણીનું પરિણામ જાણવાની તેની ઉત્સુકતાનો કે ઝોરોટ્ટેલિયા-ઈન્ડોની-મેથનો શું અંજમ આપ્યો તે જાણવાની તેની ઉત્કંઠાનો પાર નથી રહેતો; તેનાં હર્ષશોક, દયામાયા, રાગદ્વેષના ક્ષેત્રનો આમ ઉંમરની સાથે સીમાવિસ્તાર થઈ રહ્યો છે. ત્યારે આપણો સાહિત્યકાર આજે તે ઉંમરે લખવા ખેસે, પ્રેમની વાત વિના તેને ચાલતું જ નથી. વૃદ્ધ થઈ ગયો હોય, દાંત પડી ગયા હોય, વાળ રલા હોય કે ધોળા થઈ ગયા હોય, અપરિણીત હોય કે છોકરાંને ઘેર છોકરાં હોય—પીસ વપની જીવાન સીનું વર્ણન કરવામાં તેને એટલી જ મોજ આવતી હશે? સાંજનું છે કે કવિજનો ચિરધ્રુવાન હોય છે—તે આટલા જ સાડું શું? નક્કી, એ રિયલિટ પ્રધાન નહીં પણ દયાબળનું છે—એ તેના ચિત્ત-તંત્રની સંકુચિતતા સૂચવે છે, વિકાસ-શીલતાની મર્યાદા સૂચવે છે.

સાહિત્યકાર કુલચુર વિકટર જીગોની ક્રોઈ નવલ-કથા 'દે મિરેબલ' ■ તે નિર્વિવાદ છે. એ કિતાબ જીવનના પાંદડાપુસ્તકસભી છે. પરંતુ અને લાગે છે કે 'નાઈન્ટી-ટ્રી' સાહિત્યકારો માટે પાંદડાપુસ્તકરૂપ થવું જોઈએ. ઉત્કંઠનું આટલું સાહિત્ય, ભાવના અને ભખતામાં આટલું ઉકુપન, રસની આટલી જમાવટ; અને આ તમામ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધના નામ સુદન અકકયાં સિવાય! સાચે જ, આ પુસ્તક જગત સાહિત્યમાં અદિતીય બની રહે છે. જીગોની એક કલાકલગી થઈ રહે છે. ચિરંજીવી 'નવાલા' પુકારી પુકારીને કહે છે, માત્ર નરનારીના એકલ પ્રેમને જ નહીં, પણ માતા અને બાળકોનો પ્રેમ, યુર અને શિષ્યનો પ્રેમ, સેનાની અને સેનિકનો પ્રેમ,

આ તમામ ચીતરવા જવા છે, એટલું જ નહિ, આ બધું આખાદ રીતે રજૂ થયું હોય તો બીજી નરમ નરમ વાતોની કશી જરૂર પણ રહેતી નથી. પ્રેમિકાનું વર્ણન વાંચવામાં જે લિંગજન આવે છે તેથી અદ્યો ત્રણ અનાથ બાળકોની અર્થહીન દિનચર્યાના વિગત-પૂર્ણ વર્ણનમાં આવી શકે છે. પ્રિયનમયેકી અભિ-સારિકાનું વર્ણન કરવામાં જે રસ પડે છે તેથી એર આનંદ ખોવાયેલા પેટે જરૂર બાકુકાને માટે વધવલાટ કરતી જનનીની દોહામ ચીતરવામાં આવે છે. 'નવાલા' માં માત્ર મુકો હોતો તો કસાય એને 'પાતાળપ્રવેશ', 'સાહસિકાની સૃષ્ટિ' વગેરે સાહમ-કથાઓની સાથે મૂળી કાંઈ ઉપેક્ષા કરી શકે. પરંતુ 'નવાલા' તો ધણી ઊંચા આસને વિરાજે છે. અનેક પાત્રોને તેમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે—(જખારી છે, નિઃશ્વા સેનાપતિ છે, જમજમનની રૂપે સ્ત્રી છે, દેવનાં હોપલ દીચૂકા ફરસતા છે. કેવળ મુલકવળનો નથી. જમતા ને અસ્ત પામતા એ મુગોનો સંક્રામ છે, એક જ પક્ષે એ વિરાધી આદર્શોનું ધમસાણું છે, એક જ ચિત્રમાં અથકાતી એ ફરજોનું દંડમુલ છે. 'નવાલા'ની 'કાલમાથી કયા નહીં! રકમ નહીં!' ના પુકારો જોઈ છે, તેની જ રાખમાંથી જન્મરિત મસ્તી પર માનવતાના નવીન અંકુરો ફૂટે છે. 'નવાલા' એ મુલકયા હોય તો પણ એ મુલ કેવળ શઓનું નથી—તેમાં માનસમુદો છે, ભાવનાના સંક્રામ પણ છે, ઓરકેન્દ્રના જાણે કે સર્વ વાનિત્રો હાજર છે; નથી છતાં પેલો ચિરપરિચિત જ્વનિ આદિકાળથી સમ્પત્તી જે જન્મવતી આવી છે તેવું થૂંકે છે. ને તો એ લખારે જીણપ હોય તેમ લાગતું નથી. નેટકું છે તેટલાથી અને નથી તેની ઝેરદાજરીથી એક લખ વાતવરણ ખડું થયું છે. 'નવાલા'ની અપવંતા એમાં જ સમાયેલી છે—એની ઉપર હું આદીન છું.

'નાઈન્ટી-ટ્રી' માંથી બીજા સાહિત્યકારોએ મોહપાઠ લીધો હોય કે ન લીધો હોય, 'નવાલા'માંથી તો આપણા કેટલાય સાહિત્યકારો કાંઈ નવીન પ્રેરણા લઈ સરસ્વતીચંદ-કુમુદકુસમથી અનેરું એવું કાંઈક આપશે તેવી આશા સાવ વિકસ જશે!

(અનુસંધાન પાન ૨૪થી ચાલુ)

ખીલખાના ઝોખાઈ જોડા અને જઈને હાઈરકુલની ઝોશરી ઉપર જ પરખારો સુકામ નાખ્યો.

ગોડલ પછુ એ વખતે તો મોડું ધમાલિયું ચહેર લાગે. ટેર ટેર બૂંધી રહેશે લાલપાંદડીની 'ગોમન-મેલિયા' આશ્વર્જનક જણાય. મનમાં એમ થાય કે આ સંક્રામણ હાઈરકુલમાં તો આપણા રામનો કંઈ પતો ખાય તેવું જણાતું નથી.

હું એટો હતો ત્યાં ફરતા ફરતા મિ. સાહ કરીને એક માસ્તર આવ્યા. ટર્મના પહેલા ઉધડતા દિવસો હતા એટલે ઊકરાઓની ધમાલ હતી. એમણે મારો ચિત્ર વિચિત્ર વેપ જોઈને એક ધડીભર તો મારી સામે નોંધા કહ્યું, પછી ધીમેથી પૂછ્યું:

‘ક્યાંથી આવો છો?’

‘વીરપુરથી.’

‘વીરપુરમાં મીડલરકુલ છે?’

‘ના ના, તો તો ખીલખાથી.’

તેમણે મને હેડમાસ્તરની ‘ફમ’ બતાવી: ‘ત્યાં જઈને બેસો, તમને બોલાવશે.’

મેં હેડમાસ્તરના ફમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પછુ ત્યાં તો કમ્પાઉન્ડમાં બેઠું થયેલું ટીખળી ઊકરાઓનું ટોળું મારી પ્રાછળ પ્રાછળ આવ્યું.

તેમાં એક અગ્રણી જોવા હતા. એ જાણે મને જોઈને નવાઈ પામ્યો હોય તેમ આંખો પહોળી કરતો જરાક સામે આંખોને ઉભો જ રહ્યો.

થોડીવાર પછી એ પ્રાછળ ખસી ગયો. પછી એણે કાંઈક અવાજ કર્યો, અને હજી તો શું થાય છે એ હું જાણું તે પહેલાં ‘જે જે જે!’ એવા મોટા ગગનનેદી શબ્દથી આપું કમ્પાઉન્ડ ગાઈ બેઠું. ગબરાટમાં ને ગબરાટમાં ‘માડું પોટકું’ નીચે પડી ગયું હતું, તે લઈને હું ધૂળ ખંખેરું છું, ત્યાં સૌ ઊકરાને વીખેરી કાઢતો, એક સત્તાવાહી અવાજ અંદરના ખંડમાંથી આવ્યો : એ અવાજ હેડમાસ્તરનો હતો. તેમણે મને મોતાની પાસે બોલાવ્યો. પોટકું ને લોટો—ઝોશરીની કિનાર ઉપર ખડીને, ધૂળવાળા ઝોખાઈ એક બહાર ઉતારીને, હું

અંદર ગયો. તે વખતે નટવરલાલ હેડમાસ્તર હતા. એ પાટણના નાગરગૃહસ્થ હતા. ઘણા કડક ને શિસ્ત પાલની હતા. ગોડલનું કેળવણીખાતું એ વખતે સુવરીયાના હાથમાં હતું. કડકાઈ એ જ જાણે વિદ્યા છે એ જો જમાનો હતો. એટલે સર્ટિફિકેટ જોઈને મને ચાહ માસ્તરના કલાસમાં ફિફ્થમાં બેસવાનું તો એમણે કહ્યું, પછુ સાથે સાથે ઉમેર્યું કે, કાલે પરીક્ષા થશે, તેના પરિણામ ઉપરથી તમને ફિફ્થમાં બેસારવામાં આવશે.

મારા પેટમાં તો તેલ રેડાયું.

કલાસમાં ગયો, ત્યાં પેપો ઊકરા પાસે આવ્યો: ‘કળિયા—બાળિયા છે પોટકામાં? લાવો સૌને વહેંચીજે!’

આખો કલાસ ખડખડ હસી પડ્યો.

એટલામાં એક બીજો ઊકરા આવ્યો; ‘યાર! આના જોડા તો જુઓ, કાંઈ નવી જ ‘ડીકાઈન’ છે હો! કાંઈ કરાવેલા શેસ—સમરકંદ છુપારાની ચીજ લાગે છે!’

આપણે તો બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચોપડીમાં મોં રાખીને બેઠા રહ્યા.

ત્યાં બીજે ફરતો ફરતો આવ્યો : ‘શું વાંચે છો યાર?’ મારી પાસે કાંઈ ચોપડી તો હતી નહિ, ડીક્ષનરીના શબ્દો જોતો હતો.

તે આંખો પહોળી કરીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હોય તેમ ટેબલ ઉપર ચડીને મોટેથી બોલ્યો ઊકરા : ‘A scholar—among you—gentlemen—’ પછુ તેને ઉદ્દેશ ‘ન’ લખાઈ ગયો—અચાનક આવી ચડેલા ચાહ માસ્તરના, વાંસા પર પડેલા ધજ્યાએ તેની પાસે ‘ન અ અ’ બોલાવી દીધો!

તે દિવસે તો અમારા ઝોળખીતા બજમાન કણખી હતા તેમને ત્યાં જઈ જાડી પકાવી, ખીચડી કરી, રાત્રે તો સૂઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે નટવરલાલ સાહેબે પરીક્ષા લીધી. ગણિતમાં કંઈ કરેલું નહિ એટલે એમણે ફિફ્થમાં લખાઈ કરવા ના પાડી.

‘ ફાયમાં દાખલ કરીએ—’

‘ પણ—મારી જાતમહેનતની મને ખાતરી છે, સાહેબ! હું પાસ થઈશ—એક વખત મને દાખલ કરી જીઓ. ’ મેં કહ્યું.

તેમનું મન જરાક પીગળ્યું પણ હતો. પણ નિયમ વિરુદ્ધ તેમનાથી શું થાવું? એયું ધોરણ ૫૩ કર્પાનું સર્ટિફિકેટ હતું. એટલે એમણે તો પરીક્ષા લીધી—ને ગણિત તથા બીજા એક વિષયમાં નાપાસ થવાથી દાખલ કરવાની ના પાડી.

‘ તમે ફાયમાં રહો—પછી એમને આગળ વધારીશું—’

મેં માયું ધૂણાવીને ના પાડી.

‘ સાહેબ! મારે તો વખત ખચાવવા છે—’

‘ તો—તો—’ નટવરલાલ સાહેબે દિલ્લગીરીથી

દાખલ કરવાની ના પાડી. પોટકું, ભેટિ, સખડું લઈને પાછા ફરવાની બધી તૈયારી કરીને જ આવેયો, એટલે લોટાવાળા હાથે સલામ કરી એમની રામ લીધી. એ વખતે પણ એમને અરધું મન, કોણ જાણે કેમ, મને દાખલ કરવાનું જણાતું હતું. પણ મારા ધોરણ—એને તમા પાછું આ તો ગોઠાલ! એટલે એ કંઈ કરવાને અચકત જણાયા. એમની વાત તો બરાબર હતી. કેવળ મારા આત્મવિશ્વાસ ઉપર એ શી રીતે પગલું લઈ શકે? એટલે મેં તો ત્યાંથી રવાના થઈ મારે ગામ જઈ બીજે દિવસે જેતપુર હાઇસ્કૂલનો પંથ પકડ્યો. એ વખતે જેતપુરમાં જ અંગ્રેજી ધોરણ હતી, પણ મને તે રીતે હવે તો બે વરસમાં જ ગ્રેજીક થયે છટકા હતા, એટલે આંક માઈક્રોનો રસ્તા કાપીને ભાદરના કેક કેક સમાં પાણી ખૂંદતો ખરે બપોરે ફે જેતપુરમાં પહોંચ્યો.

જ્ઞાનગોષ્ઠિ

[ઔદ શિક્ષણ સંસ્કારને ધ્યાનમાં રાખીને થોળેફી સાદી કથિત વાચનાવલિ]

[૧]

એ

ક વખત બે મહાપંડિતો ભેગા થયા. બન્ને શાસ્ત્રમાં પારંગત એક બીજાથી ગાંભીર્ય જાણ નહિ એવા, એમાં એક પંડિત બડો આસ્તિક, બીજો ભારે નટખટ ને નાસ્તિક. એક કહે, ઇશ્વર છે છે ને છે જ. બીજો બોલે, ઇશ્વર નથી નથી ને નથી. હાથ તો કાંઈ દુનિયામાં આવો અન્યાય ચાલે ?

પછી એ બન્ને પંડિતો વાઢવિવાઢ કરવા બેઠા. આપું જામ બોવા લેયું થયું. શું પણ માળા શાસ્ત્રમાંથી દર્શાવ દાંકે છે ? અને વેદ-વાક્ય ? એ પણ કેવાં ! તીરથી તીર કાપે એમ એક બીજાનાં વેણ કાપે છે ! એમ ને એમ

સાંજ પડી ગઈ. પણ કોઈ કોઈનાથી ગાંભીર્ય નહિ તો !

સાંજ પડી ને પેટમાં દુકડાં બોલવા માંડ્યાં, એટલે વાઢ વાઢને ઠેકાણે રહ્યો ને બેય જણા રસોઈ પાણીની ખટખટમાં પડી ગયા. ગાયે વિદ્વાન બળીને ભોજન આપ્યું. પોથીપોમાં સંકેલીને મંદિરને એટલે બેય જણા રાતે સૂઈ રહ્યા.

પણ સવારના પહોરમાં એક નવી નવાઈની વાત બની. જે નાસ્તિક હતો, તે બેઠો બેઠો બગવાનગી પૂજા કરવા માંડ્યો હતો. ને જે આસ્તિક હતો તે પોતાનાં તમામે તમામ બગવાનનાં પુસ્તકો ભેગાં કરીને બાળવા બેઠો હતો ! ગામ આપું તો જોઈ જ રહ્યું ! અલ્લા ભાઈ ! આ શું ? આ તો

ધૂમકેતુ

ખરથી નાખ્યું હશે, એમ જાણીને મહારાણીએ એને પૂછ્યું, 'તમે કેટલું દાન કર્યું?'

'મેં? અરે! મહારાણી બા! હું શું દાન કરવાની હતી? સો જોજન દૂરથી લીખ માગતી માગતી હું આંહીં આવી ચઢી. આગલે દિવસે તીર્થોપવાસ કરેલો, કોઇ પુણ્યથાળીએ પારણાને દિવસે, થોડાક સાથે આપેલો, તેમાંથી અરધો ભાગ એક અતિથિને આપી, ભગવાન સોમનાથને પૂજી, પારણું કર્યું. અમારું ગરીબનું તો આ દાન ને આ પુણ્ય!'

રાણી તો મનમાં ને મનમાં દેવવાણીનો અર્થ સમજી ગયાં દાન દેનારનું હૃદય જ દાન કરે છે. હાથથી જે કંઈ આપે તેની ભગવાન સોમનાથને મન કંઈ જ કિંમત નથી! પછી એક પાઇ હોય કે એક કરોડ હોય!

[૪]

એક સંતસાધુના ઘરમાં એક ચોર ચોરી કરવા બેઠો. અંદર ગયા પછી તો સમજી ગયો. 'પણ માણસનું મન છે નાં? એને થયું કે લાવને, ખાંખાંખોળાં કરું' વખતે કંઈક મળી જાય!

સાધુ મહારાજ ભગવાન ભગવાન બધો તાલ જોયા કરે. જ્યારે ચોર નિરાશ થઈ ને ચાલતો થયો, ત્યારે બોલ્યા: 'લાઇ! આંહીં તું કંઈ લેવા આવ્યો હો તો કંઈ મળે તેમ નથી. પણ જે દેવા આવ્યો હો તો લઈને જા તેમ છે!'

'શું દેવાનું છે મારાજ! મારી પાસે દેવાનું શું છે?' ચોરે હિંમતથી જવાબ આપ્યો.

'અથવાભાઈ! તારી પાસે છે, એવું તો કોઈની પાસે નથી. આવી મેઘલી કાળી રાતે

જે એકલો નીકળે એની પાસે કેટલું મંજૂર હૃદય હોય? મને તું એ આપી દે. અને હું તને દુનિયાનું રાજ આપી દઉં! ખાકી જે ચાર પૈસાની લૂંટની વાત આંહીં કરવી હોય તો એમાં હું ને તું બે ય સરખા છીએ!'

[૫]

એક રાણીએ રાત્રી સાથે પરણતી વખતે એક શરત કરી. 'મહારાજ! વખતે એવું બને કે આપણે મનદુઃખ થાય તો તમારે મને એક વચન આપવું પડે!'

'શું?' રાત્રીએ પૂછ્યું.

'એવું થાય તો મને ઘરમાં જે વહાલામાં વહાલી વસ્તુ લાગે તે તમારે મને સાથે લઈ જવા દેવી!'

રાત્રીએ એ કબૂલ કર્યું.

પછી એક વખત રાત્રીરાણીને મનદુઃખ થયું. રાત્રીએ કહ્યું, 'મેં વચન આપ્યું છે. તે હું પાળીશ. તને વહાલામાં વહાલી વસ્તુ હોય તે તું ઉપાડી જા!'

રાણીએ રાત્રીને હાથ પકડીને કહ્યું: 'મહારાજ! આ ઘરમાં મને વહાલામાં વહાલી વસ્તુ તો તમે જ છો. માટે તમે મારી સાથે ચાલો!'

તકરાર તકરારને ઠેકાણે રહી ગઈને એને ખઠ્ઠે હાસ્યની લેરખી ઘરમાં આવી ગઈ!

એમાંથી એક પણ સમજી હોય તો તો સોમાંથી, નવાણું ટકા ઘર ન લાગે, તે ન જ લાગે.

[૬]

એક સાધુજન હતા. એમણે જિંદગીમાં જે નિયમ લીધા. એક તો એ કે પોતાની

પાસે જે કાંઈ હોય તે ધીજીને જોઈએ એટલે તરત આપી દેવું. ધીજી એ કે વેણ કવેણ સહન કરી લેવું. વ્રત નિયમ લેવા સહેલા છે, પણ પાળતાં તો આપો ઓડે બન્ય. જે સાચ-ધીને પાળી શકાય તો તો ઉદ્ધાર થઈ બન્ય.

આ સાધુના નિયમ મતની વાત તો લોકમાં ફેલાણી: એની પરીક્ષા થાવા માંડી. પણ જે મન જગતું રાખે એ કાંઈ ભૂલ કરે? સાધુ તો સોએ સો ટકા સાચો નીવડયો.

આ વાતની ખબર જગવાનના દ્વારપાલોને પડી. એમણે જગવાનને કહ્યું કે હે મહારાજ! આવો સાચક માણસ ત્યારે તમે એને કાંઈક શક્તિ આપો.

‘જગવાન કહે, તપાસ કરો, એને શું જોઈએ, છીએ. એ કહે તે આપીએ. દ્વારપાલોએ સાધુની પાસે જઈને વાત કરી. સાધુ કહે, ‘પણ લાઈ! મારે શું જોઈએ છીએ, એની મને યોતાને હજી ખબર પડી નથી. મને લાગે છે મારે કાંઈ જોઈતું નથી.’

દ્વારપાલોએ કહ્યું: ‘એમન યાચ મહારાજ! તમારે જોઈતું હોય કે ન જોઈતું હોય પણ જગવાન પોતે, સત્યનો મહિમા રાખવા માટે, તમને કાંઈક ને કાંઈક આપવા માગે છે. તમારે એ લેવું જ પડશે. બોલો, તમે ચમત્કાર કરી શકે એવી શક્તિ જગવાન તમને આપે?’

સાધુએ જવાબ આપ્યો: ‘નાં લાઈ! એ તો ભલે જગવાન પોતે જ કરતા રહે!’

‘ત્યારે, ગમે તેવા દુષ્ટ જનને તમે ફેરવી નાંખો એવી સિદ્ધિ લેશો?’

‘નાં રે લાઈ! એ કામ તો જોગીલોકનાં!’

‘ત્યારે આટલું લેશો? તમે જ્યાં જ્યાં જાઓ, ત્યાં ત્યાં માણસોનાં ટોળે ટોળાં તમારા તરફ આકર્ષાય.’

‘અરે! મારા બાપ! તો તો મારું આવી જ અને નાં!’ સાધુએ જવાબ આપ્યો.

‘પણ ત્યારે તમે કહો, તમારે શું જોઈએ છીએ? કાંઈક ને કાંઈક લેવું તો પડશે જ. ઈશ્વરી નિયમનો કાંઈ ભંગ થાય?’

‘ત્યારે મને આટલું આપોને, અત્યાર સુધી હું જે કાંઈ સત્કર્મ કરું છું, એમાં મારે એક ભારે વિપત વેઠવી પડે છે. સામ: માણસને ખબર પડી જાય છે કે મેં આ કયું. ને હું પણ નજરો નજર એનો સાક્ષી બનું છું. એનાથી મનમાં કોઈ કોઈ વખત, બાણ્યે અજાણ્યે અભિમાન થઈ જાય છે. તો હવે તમે એટલું ન કરી દો, કે હું જે કાંઈ સત્કર્મ કરું, એની મને યોતાને ખબર જ ન પડે? ને સામાને પણ મારી જાણ ન પડે!’

દ્વારપાલો તો આ સાંભળીને છલ્લ થઈ ગય.

જઈને જગવાનને વાત કરી. પણ આવી વાત શી રીતે અને એની ચિંતામાં ‘સો પડયા. યોતાનું’ કરેલું પોતે બાણ્ય નહિ એ તો શી રીતે થાય? છેવટે એનો નિકાલ આવ્યો.

સાધુ મહારાજ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં એના પછાયા માત્રથી સત્કર્મ ચાતાં જાય, એને ખબર પણ ન પડે કે કોઈ સત્કર્મ થઈ રહ્યું છે. એ તો યોતાની લકિતમાં જ મસ્ત હોય!

આધુનિક સમયમાં કલાકારોએ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી કલાને નવીન ઝોપ આપી પૂનઃ ભારતમાં તેમજ તેના આમલિકાઓમાં આનંદ લઈ છે. કલા પહેલાં નહોતી અને અત્યારે છે એવું કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ પહેલાંની આપણી જૂની કલા પ્રત્યે તેને સમજવાની આપણી દષ્ટિ કેળવણી હતી નહિ. તે વખતે કંઈક જૂના ચિત્રો, કોતરકામના નમૂનાઓ અથવા પ્રતિમાઓ જ્યારે આપણા જોવામાં આવતી ત્યારે સ્વાભાવિક જ આપણને તેના પ્રત્યે લાવ થતો નહિ. બાળે એ જ જૂના ચિત્રો, કોતરકામો, કે શિલ્પો અથવા ભાંગીવૂટી પ્રતિમાઓના અવશેષોના નમૂનાઓની શોધખોળ કરવા માંડી છે. અને એ દરેકને સંગ્રહ કરવા માટે સારા સંગ્રહસ્થાનો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આ બધાનું કારણ શું? એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે, હવે દિનપ્રતિદિન આપણા સમાજની કલાનાં મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ નૂતન કલાકારોની કલાદષ્ટિ વડે સર્જવા માંડી છે. અને એ દષ્ટિ વડે આપણા ભારતના જૂના કલાકારોને માનવંત કરવા અને કલાના આલેખિકા તરીકે તેઓના સ્મરણ તાજ રાખવા માટે મોટા મોટા કલાસભારંભો રચવા પુનઃ પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

આ બધા પ્રયાસોને લઈને શહેરમાં તો કલાના સંસ્કારો જોરથી ફેલાવા માંડ્યા, પણ બીજા ગ્રામ્ય-કલાને પછાત પડતી જોઈ, અને આને કારણે શહેરના સંસ્કારીવર્ગને ગ્રામ્યકલા અને તેના વાતાવરણથી નીરસ થતો જોઈ કલાકારોના માનસ ગામડાઓ તરફ પણ વળવા માંડ્યા. અને ગ્રામ્યકલાઓના તથા ગ્રામ્યવાતાવરણોના આદલાદક પ્રસંગોના વર્ણનોથી, શહેરના સંસ્કારીવર્ગને ગ્રામ્યવર્ગની નિકટમાં લાવવા પોતાની કલાકૃતિઓ દ્વારા પ્રયત્નો શરૂ કરવા માંડ્યા. કલાકારોને સ્પષ્ટ કે જો આપણી કલાકૃતિઓથી શહેરની સમાજને જ લાભ મળશે તો એક દુઃખકર પરિસ્થિતિ ઊભી થશે. અને તે એ કે, શહેર અને ગ્રામ્ય એવા વિભાગો પડી જવાનો સંભવ રહેશે અને એકબીજાને નિકટમાં આવવું પણ અશક્ય થઈ પડશે. એટલે

જ આજના નૂતન કલાકારોની દષ્ટિ-શહેરી જનતા તથા ગ્રામ્યજનતાને સમાન સંસ્કારો મળે અને શહેરી તથા ગ્રામ્યકલાકૃતિઓ અથવા ગ્રામ્યસાહિત્ય એકબીજામાં એકત્રિત થાય એના ઉપર પડી છે.

હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, ગ્રામ્યજનતાના નીચલામાં નીચલા ઘરમાંથી પણ તેમના જીવનમાં જનતા પ્રાસંગિક બનાવોની પ્રેરણા પણ કલાકારોની કૃતિઓમાં સર્જવા માંડી છે. અને ગ્રામ્યજનતા પણ એ સમજવા માંડી છે કે આ કલાકૃતિઓમાં તો આપણા જીવનના પ્રાસંગિક બનાવો બરાબર આલેખાયા છે. ચિત્રકૃતિઓમાં, સાહિત્યમાં, અને શિલ્પમાં આટલી ઝડપી પ્રગતિ એ આપણા સમાજની ઉત્થાપના એક ચિહ્ન છે. કલાકારોની સર્જકી કલાકૃતિઓથી ગામડાના નીચલામાં નીચલા ઘરના માનવને પણ જ્યારે એમ લાગશે કે, આ કૃતિઓમાં તો આપણા જીવનમાં જનતા પ્રસંગોની ધૂનઓ, વાર્તાઓના નામકો, વગેરે આ બધું જ આપણી કામોમાંથી સર્જેલું જણાય છે. એવી લાવનાજરી કલાદષ્ટિ જ્યારે એને પ્રાપ્ત થશે, અને એ જ કૃતિઓથી પોતે સંસ્કારી થશે, ત્યારે જ કલાકારોના દરેક સર્જનમાં વિસિદ્ધતા ગણાશે. અને એ જ નિષ્પક્ષી સર્જક ગણાશે.

આવી રીતે કાંઈ કાંઈ વાર કલાકારોને સ્વયં-કૃતિઓમાં પણ દરેક સમાજના હિતોનું અવલોકન કરવું પડે છે, કારણ કે સર્જકૃતિથી અટાન એવા માનવોને સર્જકૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાએ લાવવા માટે તો તેમનો આ પ્રયાસ હોવો જોઈએ. ધારો કે કાંઈ કલાકારે કાંઈ એવી કૃતિ સર્જી હોય કે જેની લાવનાજરી તત્વજાનથી લેવાઈ હોય, તો તેના લાભ તો જો લેવામાં આવે અને સંસ્કારીવર્ગ જો તે લેવા જ લઈ શકશે. તેથી કરીને જેમનામાં આવી લાવનાજરી કલાકૃતિઓ કે ઊંચું સાહિત્ય સમજી શકવાની શક્તિ નથી તેવા વર્ગને આવી કૃતિઓથી શું લાભ મળશે? અલગત આવી કૃતિઓની જરૂર જ નથી એવું હોઈ જ ન શકે. પણ વધુ પડતો આનો લાભ તો સંસ્કારી વર્ગને જ ઉપયોગી થઈ પડવાનો. એટલા-મોટે જ

કલાકારોએ સમાજના નીચલા થર માટે-પોતાની કલાનો ઉપયોગ તેમના જ નીરસ જીવનમાં-કલાના સરકારી રેડવાના પ્રયાસો શરૂ કર્યા છે. આનું પરિણામ હમણાં હમણાં આપણે નેદરેએ છીએ તેમ આમકળાને ખીલવવામાં અને એને માટેની વિષવિધ રચનાઓ અને કલાસમારો તથા આમ્પ્રદશ્યોની રચનાઓ વગેરે, કલાકારોની સહાયતાથી આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી દર વર્ષે યોજાયા જ કરે છે, અને હવે તો એ આમકળાની પ્રવૃત્તિને આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પોતાનું એક અંગ માન્યું છે. એટલે વિશેષ આનંદ.

હવે આપણે કલાકારોની અંગત કૃતિઓની વિવિધતા તરફ વિચાર કરીએ.

વિશ્વભરની જાણીતી કલાકૃતિઓની હરોળમાં આવી શકે એવી કૃતિઓ માટે કલાકારે પોતાની કૃતિમાં એવી કઈ નિપુણતા દાખવી હશે કે દુનિયાનો કોઈપણ ભાગનો માનવસમાજ તેને પ્રેમથી વધાવી લે, અથવા તો તેની તારીફ કરે? આનું માટે આપણે એક ચિત્રકારના ચિત્રનો દાખલો લઈ તેની ઉપર વિચાર કરીએ, હવે આ ચિત્રકારે એક ચિત્ર દોર્યું છે. ચિત્રની અંદર ચિત્રકારે “ગાંધીજીની દાંડીફૂચ”નો વિષય આલેખ્યો છે. ચિત્રનું મુખ્ય પાત્ર ગાંધીજી છે. એ તો સૌ દાંડી જાણી શકે. હવે આ ચિત્રને દુનિયાના જાણીતા ચિત્રકારોના ચિત્રની હરોળમાં મૂકવાનું માન મળ્યું છે. મતલબ કે ચિત્ર બહુ સારી રીતે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું છે. સહેજ વિચાર કરીએ કે આ ચિત્ર કઈ રીતે અને કઈ વિશિષ્ટતાએ દુનિયાના દરેક વિભાગમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યું? તો આ ચિત્ર વિષે આપણે અતુલાન કરીએ કે ચિત્રમાં જે વિષય આલેખવામાં આવ્યો છે તે “ગાંધીજીની દાંડીફૂચ”નો એક પ્રસંગ છે, ચિત્રનું મુખ્ય પાત્ર “ગાંધીજી” છે. ચિત્રનો વિષય અને પાત્ર-અર્થ દુનિયામાં જગજગહેર છે, તો આ ચિત્રને જગ-પ્રસિદ્ધિ મળવામાં ચિત્રના વિષય અને તેના મુખ્ય પાત્રની પ્રસિદ્ધિ કારણથી વધુ કારણ માનવાનું રહે, કારણકે દુનિયાના બુદ્ધા બુદ્ધા વિભાગોને ગાંધીજીને પરિચય ન મળવાના કારણે અને “દાંડીફૂચનો વિષય”

જેણે લગતનું નવું સ્વરૂપ દુનિયામાં સળક્યું એ તેવા અને જાણવા ખાતર પણ દરેક લોકસાધ એ પણ સંભવી શકે, એટલા માટે આ ચિત્રની અંદર શૈલીના અભાવે ચિત્રના વિષય અને પાત્રના નેરે ચિત્રકારનું પદ પ્રાધાન્ય ન રહેતાં સહેજ ગોણુ બની જાય છે.

હવે એ જ ચિત્રકારે દોરેલા બીજા ચિત્ર તરફ વિચારીએ: આ ચિત્રનો મુખ્ય વિષય “ફૂલઝાડ” અને કુદરતનું દ્રશ્ય એવો સાદો વિષય આલેખવામાં આવ્યો છે. છતાં પણ આ ચિત્ર ઉપરના “દાંડીફૂચના” ચિત્રની જેમ પ્રસિદ્ધિને પામ્યું છે, અને દુનિયાના સારા પ્રદર્શનોમાં એની તારીફ થઈ છે. આ “ફૂલઝાડ” વાળું ચિત્ર દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યું એનું કારણ “દાંડીફૂચ”વાળા ચિત્ર કરતાં બહુ જ છે. ફૂલઝાડવાળા ચિત્રમાં વિષયનું પ્રમાણ “દાંડીફૂચ”વાળા ચિત્ર કરતાં થોડું હતું પણ ચિત્રકારની ચિત્ર કરવાની શૈલીનું પ્રમાણ “દાંડીફૂચ”વાળા ચિત્રની શૈલી કરતાં વધારે ટકા હતું, એટલે બન્ને ચિત્રોના ટકાના પ્રમાણ સરવાળે સરખાં હતાં.

દાંડીફૂચનું ચિત્ર:—વિષયનું પ્રમાણ. ૮ ટકા.
શૈલીનું પ્રમાણ. ૨ ટકા. મળી કુલ ૧૦ ટકા થાય છે.
ફૂલઝાડનું ચિત્ર:—વિષયનું પ્રમાણ. ૨ ટકા.
શૈલીનું પ્રમાણ. ૮ ટકા. મળી કુલ ૧૦ ટકા થાય છે.

આ બન્ને ચિત્રની કિંમત જગતે સરખી આંકી છે. પણ “દાંડીફૂચ”વાળા ચિત્રમાં વિષય અને પાત્રના ટકાનું પ્રમાણ વધી જવાથી ચિત્રકારની વિશિષ્ટતા સહેજ ગોણુ રહી જાય છે. બ્યારે “ફૂલઝાડ”વાળા ચિત્રમાં મુખ્ય વિષય અને પાત્રના ટકાનું પ્રમાણ બોધું હોવાથી ચિત્રકારની ચિત્ર કરવાની શૈલીના ટકાનું પ્રમાણ વધી જવાથી ચિત્રનો વિષય સાદો હોવા છતાં ચિત્રકારની વિશિષ્ટતા પ્રાધાન્ય માલુમ પડતી હતી. ચિત્રકારને ચિત્રની અંદર જેમ છે એમ કરતું શોધ લાગ્યું હતું. કારણકે તેને તો બન્ને ચિત્રની કિંમત સરખી અંકાવવા ખાતરનો જ આ કીમિયો હતો. “ફૂલઝાડ”વાળા ચિત્રની અંદર, વિષયના ટકાનું પ્રમાણ બોધું હોવાથી, સાથે શૈલીના ટકાનું પ્રમાણ બોધું

જ રાખ્યું હોત તો આ કૃલકાડવાળા ચિત્રની આટલી પ્રસિદ્ધિ થવી સંભવત નહિ, અને ઘંડીકૂચવાળા ચિત્રમાં વિષયના ટકાનું પ્રમાણ વધુ હોવા છતાં ચિત્રકારે શૈલીના ટકાનું પ્રમાણ વધુ પ્રમાણમાં રાખ્યું હોત તો એ પણ નકામું હતું. કારણકે જે ચિત્રમાં ચિત્રના વિષયમાં કદપનાઓનું પ્રમાણ વધુ હોય છે, ત્યાં શૈલીનું પ્રમાણ ગૌણ રાખવું જ પડે છે. અને જો આ પ્રમાણે ધણીવાર નથી શક્ય બનતું તો ચિત્રની અંદર કાંઈ માખત વાસ્તવિકતા નથી સાગતી. પણ સાથે સાથે કલાકારોમાં કૃતિઓ સર્જવામાં શૈલીની નિપુણતા હોવી જ નોઈએ. સાધારણ અને સાદા દેખાતી કૃતિઓથી પણ જગત ભરે આકર્ષિત ત્યારે જ કલાકારોની ખરી મહત્ત્વતા જણાયે. અને ત્યારે આપણે માનવું પડશે કે, કલાકારે પોતાનું ચેતન્ય રેડી કૃતિને જીવંત બનાવી છે.

ચિત્રકૃતિઓમાં શૈલીની મહત્ત્વતા ઉપર જરા વધારે વિચારીશું. કોઈ ચિત્રકારનું ચિત્ર આપણે જોઈએ, અને ચિત્રનો બાવાર્ય ચિત્રના વિષય ઉપરથી આપણે જાણે, એટલેથી કાંઈ પતી જતું નથી. અને ચિત્રનું પૂર્ણ રહસ્ય પણ નથી સમજાતું. ચિત્રના અંદરના પ્રસંગ અને સમયનું વર્ણન જોકે ચિત્રકારે ખતાવવું તો નોઈએ જ પણ, એ વસ્તુને લેખક પણ પોતાની કલમથી લખી વર્ણવી શકે છે. કવિઓ કાવ્યથી પણ વર્ણવી શકે છે. અને હવે તો આજકાલ ફોટોગ્રાફી પણ એટલી સરસ ઝડપી પ્રગતિમાં છે કે કુદરતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં વિવિધ દ્રશ્યો, તથા માનવીઓની તસવીરો ખેંચવામાં બહુ જ સફળતા ધરાવે છે. આ બધી પરિસ્થિતિ સાથે સાથે પણ ચિત્રકારે પોતાના ચિત્રમાં દરેકની જેમ પોતાની ચિત્ર કરવાની જે શૈલી છે, તેનો પ્રભાવ પહેલો પાડવો નોઈએ. કવિઓની જેમ તેમના કાવ્યમાં રાજદોની રચના અને ઇંદની વિસિદ્ધતા ચિત્રકારે પોતાની શૈલીમાં ખતાવવી નોઈએ. તેવી જ રીતે ગણેશ જેમ પોતાના સૂરો અવનરી લખથી ગળામાંથી હેડતો હોય, અને તે સૂરના પ્રભાવથી સમય અને પ્રસંગનું ધરાવતું અચ્છું વાતાવરણ જાગે છે. તેવું જ

ચિત્રકારના ચિત્રમાં પીછીમાંથી નીતરવું નોઈએ. ચિત્રકારને ચિત્રમાં ઉપરના દરેક પ્રસંગો સામયીને ચિત્રમાં પોતાની કલાત્મક શૈલી છે તેનો ઉપયોગ હોય છે. અને ચિત્રકારના હસ્તે આ કલાત્મક શૈલી ચિત્રમાં રેડાયા પછી જ ચિત્રમાં ચિત્રની દિવ્યતાનું દર્શન થાય છે.

શૈલી વિષે હજી પણ એક વધુ માખેલો લઈએ. અમુક વર્ષો પહેલાં કોઈ ચિત્રકારે એક વ્યક્તિના પિતાની તસવીર ચીતરી. તસવીર ધણી જ અજબ શૈલીથી આલેખાયેલી હતી. હવે જે વ્યક્તિના પિતાની તસવીર હતી તે વ્યક્તિને તસવીર બહુ જ ગમતી હતી. તેનું કારણ એ હતું કે, તસવીરની અંદરની દુખદ મુખાકૃતિથી તે વ્યક્તિ ખૂબ તસવીરની પ્રશંસા કરતી હતી. પણ તસવીરની અંદર જે, કલાત્મક શૈલી આલેખવામાં આવી હતી, તે કલાત્મક શૈલી તેના સમજવામાં આવતી ન હતી. કારણ કે એનામાં ચિત્રકારની કલાત્મક શૈલીનું બારીક અવલોકન કરવાની શક્તિ હતી જ નહિ. એને તો ફક્ત તસવીરમાં પોતાના પિતા છે, એટલે જ વધારે ગમતી હતી. એ તો સ્વાભાવિક છે, કે, સૌ કોઈને પોતાના પિતાની તસવીર તો ગમેજ ને ?

અમુક વર્ષો બાદ તે વ્યક્તિના મરણ પછી તસવીર એકબીજાની પાસે ફરતી ફગી કોઈ ચિત્રકારની નજરે પડી. તુરત જ ચિત્રકાર તસવીર તરફ આકર્ષાયો, અને કાંઈપણ હિસાપે એ તસવીરને પેટે મેળવી, તસવીરને જરાબર સાફસફ કરીને પોતાની કોલેક્શનમાં મૂકી, એટલે તુરત જ દેખાવમાં ફેર પડી ગયો. જે તસવીર ધણી માણસોના હાથમાં આવી અને છેવટે રખડી રખડતી આ ચિત્રકારની નજરે પડી અને ચિત્રકાર તસવીર તરફ આકર્ષાયો. હવે આપણને ખ્યાલ આવશે કે, ચિત્રકાર સા માટે તસવીર તરફ આટલો બધો આકર્ષણ ? શું તસવીરની ? અંદર આલેખાયેલ વ્યક્તિ સાથે તેને કોઈ અંગત સંબંધ હતો એટલે આકર્ષણ ? ત્યારે આટલી બધી કાળજી આ ચિત્રકારે ચિત્ર માટે સા કારણે લીધી ? તો એમ કહેવું પડશે કે ચિત્રની અંદર ચિત્રરચયેલી વ્યક્તિ સાથે તેને કોઈ સંબંધ હતો જ નહિ.

ચિત્રકાર એટલા જ પૂરતો ચિત્ર તરફ આકર્ષાયો કે તસવીરની અંદર, જૂના વખતના ચિત્રકારની ચીતરવાની શૈલી જે હતી તેના વડે જ ચિત્રકાર ચિત્ર ઉપર આકર્ષાયો હતો. એટલે જ ચિત્રની અંદર કંઈપણ માનવરેખા, વસ્તુ કે પદાર્થના કરતાં ચિત્રકારની જે ચિત્ર કરવાની શૈલી છે, તેના વડે જ ચિત્રકાર પ્રશંસા પામે છે. શૈલી ઉપર તો જેટલું લખાય તેટલું થોડું જ છે. વિશેષ લખણો આપણી આગળ મેળવે છે.

શાહજહાંએ પોતાની બેગમ મુમતાઝની પાછળ બંધાવેલ વિશ્વવિખ્યાત તાઝમહેલનો જ ખ્યાલ કરે ને? આ શિલ્પકૃતિમાં શાહજહાં અને મુમતાઝ તો માત્ર નિમિત્ત હતાં, અદ્વાપિપયત એની તારીફ તો જે આ શિલ્પકૃતિનું સર્જન કરનાર કલાકાર હશે એની જ થાય છે. એની કલાશૈલીથી જ આજ આખું જગત એની તરફ ખીટ મારી રહ્યું છે. આ શિલ્પની સુંદરતાએ જ જગત આકર્ષાય છે. ઇતિહાસના પાનાઓમાં શાહજહાં અને મુમતાઝનું ખાલી નામ જ હોત તો તેઓ આટલા વિશ્વવિખ્યાત થાત જ નહિ. ખરું પૂછે તો મુમતાઝની સુંદરતાનો ખ્યાલ અને શાહજહાંની અમીરાતના ખ્યાલ આ લગ્ન શિલ્પકૃતિના સર્જકની શૈલીથી જ અમર બન્યો છે.

તાઝમહેલ ન હોત તો આપણે ક્યાં મુમતાઝનું સૌન્દર્ય કાંઈ જેવા થોડું જણું હતું? માત્ર ઇતિહાસના પાનાઓમાં ખાલી મુમતાઝ વિષેની હકીકત વાંચીને જ ખ્યાલ કરવો પડત, તેમ શાહજહાંની અમીરાતનો પણ તેના વિષેની હકીકત વાંચીને કરવો પડત. માત્ર કલાકારની શિલ્પકૃતિથી જ આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે જેના સ્વનથી આ સુંદર કૃતિ સર્જઈ છે. તેની અંદર દૈવી સૌન્દર્ય તો હોતું જ નોંધીએ ને? અને જે બાદશાહ આ શિલ્પકૃતિની પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા છે, તે બાદશાહ પણ કેટલો સમૃદ્ધિવંત હોવો નોંધીએ?

જમતના પટ ઉપર આપણા ભારતનો ગૌરવવંતો તોડ ન્યાં સુધી અસ્તિત્વ ધરાવેલો હશે ત્યાં સુધી

કલાકાર અને એની શૈલીથી, ભારતની દિવ્ય સુંદર-તિની અને શાહજહાં જેવા બાદશાહોની અમીરાત અને મુમતાઝ જેવી બેગમોની દિવ્ય સુંદરતા માનવજીવનની કલાસંસ્કૃતિમાં અમર રહેશે.

સંગીતની અંદર જેમ રાગોની વિવિધતા છે, તેમ કલાકૃતિઓ તરફ પણ નજર કરીએ.

દરેક કલાકૃતિ એક રાગ છે, તેમ દરેક રાગમાં વિવિધતા પણ છે. સંગીતમાં જેમ ભૂપાલી, દેશ, હમીર, ભૈરવ, એવા અનેક રાગો છે, તેવું દરેક કલાકૃતિઓમાં પણ છે. નાની કલાકૃતિઓ અને મોટી કલાકૃતિઓ પણ અર્થસૂચક હોય છે.

મુઢના મેઘનમાં ન્યાં સૈનિકોને જુરસો પ્રેરવાનો હોય અને મહાન વિશાળ પટ ઉપર ભુલંદ રાગને પહોંચાડવો હોય, ત્યાં કલ્યાણ, ભૂપાલી, દેશ, હમીર જેવા રાગોથી સૈનિકોને કંઈપણ અસર નહિ ઉપજાવે પણ એને બદલે રણભરવીના ભુલંદ બવાળે, પદ્મમ અને શરણાર્થિઓના સૂરો જ અસર કરવાના. તેથી કરીને આ રાગોની જરૂર જ નથી એવું નથી. પણ આવા કલ્યાણ, ભૂપાલી, દેશ, હમીર વગેરે ઉત્તાહી રાગો સમાજના આનંદી જલસાઓમાં અથવા શ્રીમંતોના મહાલયોમાં તેમ જ બીજા કાંઈ પણ સ્થળે દિલને આનંદ માટે ગાઈ શકાય છે. રણસંઘામને માટે આ રાગો જરૂરના નથી હોતા. દરેકનો સમય અને સ્થળ નોંધીને જ ઉપયોગ કરવો એ જ ઈષ્ટ છે. એવી રીતે—

કલાકારની નાની કૃતિઓ, રાજમહેલોમાં અથવા કલાના સંરક્ષણોમાં અથવા ગૃહોમાં વધારે અસર ઉપજાવે છે. ન્યારે મોટી કલાકૃતિઓ દીવાલો ઉપર અથવા વિશાળ પટોમાં વધારે અસર ઉપજાવે. આ ઉપરાંત એક બીજું કારણ છે કે નાની કૃતિઓને જે, કલાના અભ્યાસીઓ નથી તેઓ એ કૃતિને અરાયર સમજી શકતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિને તો મોટા ભલ-કલાર્થી રજાથી ચિતરાયેલા દીવાલ ચિત્રો, અને મોટા શિલ્પો વધારે અસર કરવાના એ દેખાતું જ છે. અને એ પણ જરૂરી જ છે.

હજી એક એવો વર્ગ પણ છે, અને તે સિનેમાની પાટિયાઓ ઉપર નટનગીઓની આકૃતિઓ એકને તેની તારીફ કરવાવાળા આ વર્ગને કલાકારોની કૃતિઓની કાંઈ પડી જ દેતી નથી. એમા પણ એનો દોષ નથી કલાની સાથે સંપર્કમાં આવવા જેટલો એઓની પાસે સમય હોતો નથી અચાન દશામા જ હોય છે તો પણ આવી સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે કલાકારો આ યરના વર્ગને પણ હવે કલાના શુદ્ધ સરકારોથી સરકારી બનાવી કલાના સરકાર ઝીલવો.

નિશીથ—એક સ્વાધ્યાય

રતેહરશિખ

‘વિરાટ પ્રશ્ન’ ‘અજ બહા’ આદિ પ્રથમ કલાની કૃતિવાળા એક મદરતના કાવ્યસંગ્રહનું આ નામદાતા કાવ્ય છે કવિ તરીકેની ઉમાશંકરની લાક્ષણિકતાઓનું એ અતિનિધિ થઈ શકે એવું એ સર્વશીલ છે.

કેટલીક વાર સમ્રાટના નામદાતા કાવ્યો કવિની પ્રધાન પ્રેરણાઓના જનિત્વ હોય છે, તો કેટલીક વાર તેને આખા સમ્રાટના એકાવ (party) સાથે ખાસ અંધ નથી હોતો. સમ્રાટ માટે પણ તેમાં રજૂ થતા અર્ધા કાવ્યો કાંઈ એક ચોક્કસ હેતુપૂર્વક અર્થિત થયા હોય. એનું હંમેશ નથી હોતું. પણ નિશીથ કાવ્યસંગ્રહ માટે એમ કહી શકાય કે એ કાવ્યસંગ્રહનું એક ખાસ લક્ષણ છે કવિની ભિન્ન-ગામી વિશ્વદષ્ટિ, અને બીજું છે કવિને આપાક સમભાવ-અર્થિત અને પીડિત જગત પ્રત્યેની જાણી અનુકરમ્પા. આ બંને બાવો આ કાવ્યમાં સારી રીતે અંકિત થયેલા છે એવી જ રીતે ઉમાશંકરની રીતીનું ખાસ લક્ષણ તેની પ્રૌદિ છે, ‘નિશીથ’ની પકિતએ પકિતએ એ પ્રૌદિના દરેક થઈ શકે છે. આમ ઉચિત રીતે જ ઉમાશંકરના બીજા કાવ્યસંગ્રહનું આ કાવ્ય મુખ-કાવ્ય ને નામદાતા કાવ્ય બન્યું.

બનાવવા કોશિશ કરે છે. આવી જીતિવાળાઓ જ કલાકારોની પકિતમા આવી શકે.

જેટલા માટે કલાકારોને આપણે માનવસંસ્કૃતિનું સંશોધન કરવામા અને ધર્મનું તત્ત્વ-રહસ્ય સમજ વવામાં રાષ્ટ્રોત્થાનનો એક નૂતન સર્જક માનીશું, પછી બલે એ કલાકાર પોતાની કલા કોઈપણ ક્ષેત્રમાં વિકસાવી દેાય. રાજદારી, સાહિત્ય, ચિત્ર, શિળ, સંગીત, નૃત્ય, કે—અભિનય, આ દરેક વિષયની પૂર્ણ ખિલવણીથી રાષ્ટ્રોત્થાનિ અવસ્થ થવાની જ.

ખ. ક. ડા એ આ કાવ્ય ઉપર મહત્ત્વનું વિવેચન લખ્યું છે, અને ઉમાશંકરે આ કાવ્યના રસસ્વાદમાં તે વિવેચનની મદદ લેવા લાભામણ પણ કરેલી છે. જેટલે આ કાવ્યના પરિશિષ્ટ લાભ તરીકે તે વિવેચન પણ લખાય. એ બંનેને ધ્યાનમાં રાખી ‘નિશીથ’ના કાવ્યતત્ત્વને આપણે હવે તપાસીએ:

નિશીથ જેટલે અધ્યરાત્રિ-ગાઠ અંધકાર, આડ નામ સાથે ઉમાશંકરે પોતાના સમ્રાટને આપ્યું હતે એવી પ્રમ્ સ્વાભાવિક રીતે જ મનમાં જાગે, બાનો એક ઉત્તર એ સંભવી શકે કે, કવિ પોતાના મુગના આદર્શો અને વેદનાનો વૈતાસિક છે. આપણે જ મુગમાં જન્મ્યા છીએ તે તીમ નેરાશય, અત્યંત વેદના અને પ્રાણસંહારક દાસરતનો મુગ છે. આ જાતની પરિસ્થિતિનું પરપરાયત પ્રતીક છે રાત્રિ અથવા અંધકાર. જેટલે સભવ છે કે નિશીથનું પ્રતીક ઉમાશંકરને આપણા પ્રભુજીવનના વ્યાપક વિષાદને માવાની ભિન્નિમાંથી સાંપડ્યું હોય. પણ આપતિઓ, ભયમા અને યાતનાઓથી કચરાઈ જઈ રહ્યું એ તો જનસાધારણનું કાવ્ય. કવિની દષ્ટિ તો કાન્તદર્શી કહેવાય છે. અન્યને જે અંધકારમાં અંધત્વ પ્રાપ્ત થાય તે જ જે એ કાન્તદર્શી દષ્ટિને નસીમે હોય તો એ દષ્ટિની વિશેષતા કયાં રહી કે એથી જ ગીતાનાં પેશા શ્લોકના લાવમાં સહેજ ચપ્પદેર કરી કહી શકાય કે,

‘સૌ જુતાને જે નિશાફ છે તે કવિને કિષાફ છે.’ અધિકારનાં પ્રિહામણાં, કરામણાં, અકળાવનારો સ્વરૂપની જગ્યાએ કવિ તેના ‘રુદ્ર-રમ્ય’ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. તે દર્શનથી ધન્યતા અનુભવે છે, અને તેને સ્તુતિના અર્થો અર્પે છે.

આ અંગે બ. ક. ઠા. કહે છે કે, ‘પ્રકૃતિ—સૌદર્યનું આતું કાલ્પનિક ઉદ્દીપન કાલચરત (બેાન્સેલિટ) લાગે છે. અવાંચીન શુદ્ધિકરણનાં એ અકૃત્રિમ લાગે લાગ્યે. અદ્ભુતતા કરતાં કૃત્રિમતાની છાપ જ વધુ ઊપસે છે.’ એ આ વિધાન સાચું કરે તો આ કાવ્ય કેવળ એક તરંગ-લીલા જ બની રહે. કાવ્યોના હેતુ તરંગલીલા કરતાં ધણો મોટો ને ઊંડો છે. વળી સાચું કાવ્યતત્ત્વ તો ત્રિહાસાભાષિત છે. તેને કાલચરત થવાપણું હોતું નથી. પ્રકૃતિસૌંદર્યને ઉદ્દીપન—બલકે પ્રકૃતિ માત્રને ઉદ્દીપન એ એક યુગે કાવ્યનું જનક બની શકતું તો આ યુગે શા માટે ન બની શકે ? બ. ક. ઠા. નાં પુદ્ગાં જ અનેક કાવ્યો—એમના વિધાનની આંકણીએ અકાસર્તા તરંગલીલા જેવાં બની રહે, વળી ભાવપ્રતીક તરીકે પ્રકૃતિ કદી પણ કાલચરત નહિ બની શકે. સાગર, ઉષા, તારા, અધિકાર, પ્રકાશ જેટલાં પ્રાચીનકાળમાં કલ્પના સમક્ષ જીવન્ત બની શકતાં તેટલાં જ આજે પણ બની શકે છે.

વળી અધિકાર પ્રકૃતિનું એક એવું તો અદ્ભુત સ્વરૂપ છે કે એની ભવ્યતા અને એની સુન્દરતા નિત્યવર્તાન જ રહેવાની. વેદકાળના ઋષિઓને એવું જેટલું આકર્ષણ હતું તેટલું જ આજના કવિઓને પણ છે. નાસદીય સૂક્તના ઋષિથી ખાંડી આજના બધા જ કવિઓએ એક અથવા બીજી રીતે અધિકારને પોતાના કાવ્યાર્થ અર્પ્યા છે, એ બધામાં ‘નિશીથ’નું માનભર્યું સ્થાન છે.

પોતાનો કાંઈ ચિરપરિચિત હોય તેમ નિશીથને એક વિરોધાભાસી સંબોધનથી કવિ કાવ્યની શરૂઆત કરે છે. કાંઈ પણ નટરાજ હોય તે રીતે નિશીથ કવિના કલ્પના—યક્ષ આગળ “જુગોલાઈ” પાવની ઠેક, લેતો” અને “તાલી લેતો દૂરના તારકાથી” પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને એ કાંઈ સામાન્ય નટ નથી—એ તો છે “રુદ્રરમ્ય” નટરાજ, આવા નટરાજનું

ચિરદ આપણી કલ્પનાએ કેવળ એક જ વ્યક્તિને આપેલું છે—શકરને. સંહારના એ અધિદેવની સંહારક પ્રવૃત્તિમાં વિશ્વે પરમશાંત્યનાં દર્શન કરી તેને શિવનું મહિમાવન્તુ ઉપનામ આપ્યું છે. એ નટરાજ મહાદેવનાં કેટકેટલાં વિવિધ સ્વરૂપો છે ! પ્રલયકાળે સંહારનું તાંડવ કરનાર એ રુદ્રમૂર્તિના મુખ પર તો ધીરતમ સંહારમાં ય શાન્તિનું રિમત જ લહેરવું હોય છે ! એ તપસ્વી છે, સંન્યાસી છે અને નારી-શ્રેષ્ઠ ગૌરીના પ્રિયતમ છે. નિશીથના શિવરુદ્ર સ્વરૂપનાં દર્શન શિવનાં આતાં અનેક સ્વરૂપ કવિને દર્શિગેચર થતાં હોય એવું એ કાવ્ય વાંચતાં આપણે અનુભવીએ છીએ ને આપણા મનમાં જગતી નવી નવી અપેક્ષાઓને કવિ તેમની વેધક કલ્પનાઓ વડે સંતોષી પ્રકુલ બનાવી શૂં છે.

પ્રથમ દર્શન જાણે રજનીની જવનિકા ઊપડતાં પ્રહારાંડી રંગશુભિ પર કાંઈ લબ્ધ નટરાજને પ્રવેશતો આપણે નોંધ્યે છીએ, કેવો છે એ નટરાજ ! એને ગળે સ્વર્ગમાંનો હાર સોહે છે, કરમાં ઝંઝાનું કરાલ, ડમરું બજ રહ્યું છે, એના મુગટમાં ધૂમકેટુના પીંછાં ફરફરી રહ્યાં છે ને દૂર દૂર સુધી તેજ રૂપી મેષની બનેલી એની પામરી લહારાઈ રહી છે ! રાસ રમતાં જેને તાલી ઈ શકાય એવા એના સાથીઓ કોણ ? દૂર, દૂરનાં તારકો સિવાય અન્યનું ગણું જ થું ? અને એના એ વૃત્તની અસર શી ? લયોચિત પડતી એની પગપાતી હેડળ “પૃથ્વી ચપાચ મીઠું”, અને એને સ્પર્શે “તેજ શમ્યાં લીને.” આ સાંભળતાં કાંઈ કદાચ કહે કે આં તો અતિમાનવ સૃષ્ટિની વાત થઈ, એમાં મનુ-જને શો રસ ? પણ એ શંકા જાગે તે પહેલાં તો કવિ આપણને કહે છે કે નિશીથની હૃદયી તો કાંઈ પ્રીતિપ્રેયાં દમ્પતીઅંતરે વિકારવંદોળ મચી રહે છે !

આવો જે ભીંડા ખગોલના તાગ લેનારો તે “અમારે રંગજાણે ઊતરે” છે ! કેવું અપૂર્વ સદ્-ભાવ ! પણ કવિને કંઈક અસંતોષ રહી નાપ છે, પોતાને જે કંઈ કહેવું છે તે બરાબર નથી કહેવાયું એવું જાણે તેના મનમાં મન્યન ચાલતું હોય તેમ તે ફરીથી કહેવા મડે છે—“તું કાણુ ? તું થોડો જ કાંઈ સામાન્ય અતિથિ છે ? અમારાથી તો અનેકજણાં મહાન ભવનોનો તું અતિથિ છે ! અગસ્યની ઝૂંપ

હીએ કોઈક વાર તો કોઈ વાર પેલા મુગલુધ્ધ આનને પ્રેરતો તો કોઈ વાર સમર્થિનો પતંગ કરી મુવની સાથે ખેલતો તને અમે નથી જોયો? અને તું તો બારે રસિયો છે! તારા નૌકાવિહારેય કેવા! કોઈ વાર પુનર્વસુની હોડલી લઈ સહેલ કરતો હોય તો કોઈ વાર દેવાપાનીમાં ઝોલાં ખાતો હોય!

જેના હાથમાં પ્રામાણિક અમચો પડેલાં આંટણ ન હોય તેવાઓને પરાપણી એવી લેખનાગ ચુસ્ત માંધીવાદી મુગના આ કવિને જાણે નિશીથનું આ સ્વરૂપ રખેને કોઈ વિલાસીના વર્તનમાં ખપી જાય એવી ભીતિ લાગી હો કે કેમ પણ તરત જ તેમની કંપના એક મોટા પથ્થરો ખામ છે, દેવાપાનીમાં મૂલવાનું જૂલી નિશીથ હાથમાં મધાનું દાતરડું લઈ સુપકવ તારાગણો રૂપી ધાન્યકણો લણતો નાજાણે આપણી નજરે ચઢે છે. આવો રસગજ અને આવો અમવીર એ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી, એ તો છે વર્ષમાં બમ્મ જોડી લેટી જતો, રૂપોમાં રાશતો નમ્ય યોગી.

ચોગીરૂપ અનેહો નિશીથ સ્વાભાવિક રીતે જ શાન્તમના તપસ્વી બની દિમાદિ જેવી દંડ પલાંડીએ આસનરથ બનેહો આપણી દષ્ટિ સમીપ વિકસી રહે છે. પણ એ શાન્તમના હોવા છતાં આપણા જેવા વામને માટે તો અલભ્ય જ. અજુની—ભગવાનના મુખમાં વિરાટનું દર્શન થતાં જે દશા થયેલી તેવી જ સ્થિતિ નિશીથના જુઠાવિકાસના ચંદ્ર મુખ આમળ આપણી બની રહે છે, અને તેથી એનું એ પ્રકુલ શિવરૂપ સ્વરૂપ જૂલી આપણે આપણી નાની ધરદીવડીને જ દગોથી વીંટી રહેવા મથીએ છીએ.

આ ચિત્રથી એવો ભ્રમ જગવા સંભવ છે કે, નિશીથની એ અતિકાવ્ય વિરાટતા તો આપણને ડીગરાવી દેવામાં જ પરિણમી! કવિ જાણે આવી શંકાનું સમાધાન કરતા હોય તેમ કહે છે, “તારા વિરાટ સ્વરૂપથી અમારી નાની શી ધરદીવડીને અમારાં દગોથી વીંટી લેવા મથતી અમારી અસહાય સ્થિતિ જોઈ, તું ખંડિત અજીમ કે પશુખાના જલ-કન્ત ચંદ્રનું કમંડલુ લઈ, અંગે કૌચુદી—ચેત ભરમ યોગી, યોદ્ધો રસયોગ્ય કરતા કોઈ જાન્યુધાં

સંનાસીની જેમ અહાલેક જગાવતો જગતમાં ધૂમી રહે છે. તારા આ રસયોગ્યથી ઉભિદ દેવાકમ્પેયા ચેતનનો મોઢો પરમ તું સ્પૃશ્ય શકે છે. તું તો સાચે જ શાન્ત તાંડેનો ખેલના છે!

આવો અમિત વીરશાળી અમારે રંકઆરણે તું બમારે જીતરવાની કૃપા જ કરે છે ત્યારે હે નિશીથ! અમે તારી પાસે કયા વરની યાચના કરીએ! માનવાનું તો બધું બધું છે, પણ ઘોનટ વિરાટ, માગ પ્રાણ આજ આકુળબાકુળ છે, મારી દષ્ટિ આજ કુટિલ બની ગયેલી છે. જાણે છે તું શાથી! મારા દેશ પર કંઈ સાથતી રાવરી જીતરી છે. અમલોના લોચનો નિદાશરો બન્યાં છે, અમ ભોગુમાં મોઢેલાં મુર્છાજપાં બન્યાં છે. તે સૌને તારા નીરવ મૂલતાલે હે વિરાટ, તું નહિ જગાડી જાય! ચિત્તમાં જે મૂલ્ય ધેરી તમિસા જામી મધ છે, રક્તસોતે જે દાસ-દુર્બેલ તન્દ્રાને જગાવ થયો છે, અને તેથી જે અસલ વિલાદમાં હેયું રૂપાઈ મધુ છે, તે મધુધેરી તમિસા, તે દાસદુર્બેલ તન્દ્રા, તે અસલ વિલાદને તારા મૂલ્યના તાલે તાલે માળી અહીં નવાં સંગીત હે નંદરાજ, તું નહિ રુકુરાવે!

અમારી આ માગણી તારાથી ન સંતોષાય એવી તો નથી જ. આન્તોને ચેતના આપવાની તારી શક્તિ તો વિશ્વવિદિત છે. પ્રકૃતિપ્રિયાને તું નવ પલ્લવિત કરી મૂકે છે, ને સાનવાની મનોવૃત્તિકામાં તું સ્વપ્નોનાં અનેનાં બી વાવે છે. તું તો સૃષ્ટિની નિત્યદત્તન આસા છે. તારે મારે આટલી વાત કંઈ બારે ન કહેવાય, અને વળી તું તો ઉપાનો—નવી નવી આસા-ઓનો, પ્રકાશનો, આનન્દનો વૈતાલિક છે! જે તું માગ છે, તારા જીતનું જે સાશ્વતપ્રવચ્છ છે તેની જ અમે તારી પાસે માગણી કરીએ છીએ, કહે, કહે હે ઉપાના વૈતાલિક, તારાથી આટલું યશ ને!

વિષયને અનુરૂપ હૃદ, વાણી અને સંગનું આ કાબ્યની પંક્તિએ પંક્તિએ આપણને દર્શન થાય છે, અને એનો વેગ એવો તો પ્રચંદ છે કે કાબ્યમાં કોઈ ફાતિઓ છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવાની પણ આપણને તક નથી મળતી. કોઈ મોટા ચલચિત્રમાં એક પછી-એક નવાં નવાં ચિત્રો ભેળાં આપણી રસજ્વલિ જેમ આનન્દમાં તરંગાળ બની રહે

તેઓ જ અનુભવ આ કાવ્યનાં અનેક ચિત્રો બોતાં આપણે કરીએ છીએ. ‘ભૂગોળાર્થે’ પાણી ટૂંક’ લઈ પૃથ્વ કરતા એ નટરાજથી માંડી અંજ કૌસુદી-સ્વેત ભરમધારી ખંડિમ આટમીનું કમંડલુ કરે લઈ ધ્રુમતા એ સંન્યાસી સુધીનાં ચિત્રો કેવાં સુરેખ રીતે આપણા કંપના-ચક્ષુ આગળ દોરાઈ રહે છે!

કાવ્યના એ પ્રચંડ પ્રવાહમાંથી નીકળી તટ પર જીભા રહી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે આ કાવ્ય તપાસવા બેસીએ છીએ ત્યારે એક પછી એક અનેક શંકાઓ આપણા મનમાં ઝળે છે. નિશી-થને નટરાજ કહેવા માટે કવિ પાસે કયાં પ્રમાણ છે? બે એને નટરાજ કહો તો મહાકાળજીજી શા માટે નહિ? અથવા દિશાઓ રૂપી કબજ પાંખો વિસ્તારી ઊડતા ગરુડ પર આરુઢ ચથૈલ ભગવાન વિપ્લવ કેમ નહિ? નિશીથને નટરાજ કે રસપ્રોક્ષણ કરતા સંન્યાસી તરીકે સંબોધતાં પહેલાં કવિએ એ માટેની અપેક્ષા ભયંત થાય એવી કોઈ પૂર્વજૂમિકા રચી હોત તો સંભવ જ કે એ સંબોધનો વધુ સ્વાભાવિક અને સહજ બનત. ઉદાહરણ તરીકે દિવસભરના પ્રખર તાપથી બળીભળી રહેલી પૃથ્વી બહેબાકળી બની, ચારે દિશામાં આશ્રમ-સ્થાન દૂંદતી, પોતાની અસહાય હતાશ દૃષ્ટિ નાખી નાખી હતપ્રાણ બેવી બની, નિઃશ્વાસ નાખતી, અધોમુખ દૃષ્ટિએ નતમસ્તક બેઠી હોય છે ત્યારે તેને શિરે કાના મુદ્દુ સ્પર્શે? શોમાં અભગી હોઈ છે? આવા કોઈ પ્રશ્નસહ એ નટરાજને તો એ કવિ આપણને પરિચય કરાવત તો, જે સમન્વિત કંપનાના નિરંકુશ વિલાસ જેવાં કોઈકને લાગે તે વધુ સ્વાભાવિક ન બનત? એવી જ રીતે તારાઓને એક જગ્યાએ નિશીથની રાસમંડલીનાં જીવંત સભ્ય જેવા ચીતરી, તેમની સાથે નિશીથને તાલી લઈ જેલતો દર્શાવી, જ્યારે કવિ તેજ તારાઓને નભના સુપકવ ધ્યાન-ક્ષેત્રે નિશીથના હાથમાં રહેલ મધારૂપી હાતરાડાથી ધાન્ય-રૂપે લણાતા વણુવે છે ત્યારે ચિત્રોની જીવંતતાને કંઈક હાનિ પહોંચે છે, કાવ્યનું સમત્વ (Balance) બેખમાય છે—અને તેટલે અશી રસક્ષતિ થવા પામે છે. એવી જ રીતે:

પ્રીતિ-પ્રોષાં દમ્પતીઅંતરે કા
વિકારવંટાળ મયે કું-દરે.

પક્ષિતમાંનો ‘વિકાર-વંટાળ’ સમસ એક પહે નિશીથને તો બીજે પહે કામની ભીમિતે અન્યાય કરતો હોય એમ ખૂંચે છે. વિકારના બે અર્થો—દેરકાર અથવા વિકૃતિ—મનનો બગાડ. પહેલો અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. કામની કૃતિ એ મનનો બગાડ છે એવો ખ્યાલ સામાન્ય રીતે લેવાનો મનમાં હોય છે, પણ તાર્કિક દૃષ્ટિએ તો એ ખ્યાલ તદ્દન ખોટા જ લેખાય. કામને ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ સાથે એક આસને બેસાડી આપણા તત્ત્વચિંતકોએ એક મહાપુરુષાર્થ લેખી તેનું બહુમાન કરેલું છે. દમ્પતીના જીવનની એ એક મંગલ કહી છે—અદૃતનું એ પરમ રસાયણ છે. એ કોઈ વિકાર નથી—અને નિશીથ ઉભાયંતરના નિશીથ જેવું દેવતત્ત્વ વિકારને તો સ્પર્શે જ કયાંથી, પણ વિકારને તેના ચરણ સુધી ગતિ જ કયાંથી સંભવે? તે તો ત્યાં પહેચિત્તાં પહેલાં જ ગળી જાય. એટલે કવિને મન તો કામ જ અહીં અભિપ્રેત હોવા છતાં ‘વિકાર’ શબ્દે એ ભાવને શેડીક હાનિ પહોંચાડી છે.

એવી જ રીતે આપણી પૃથ્વીએ બણો મોટો પટ લઈ કવિ અન્ત ભાગમાં જ્યારે આપણા દેશ પર જીતરેલી શર્વરીની વાત કરે છે ત્યારે એ પટને બણો સંકુચિત કરી દેતા હોય એમ લાગે છે. એ શર્વરી કેવળ—‘મારા દેશે’ જ નથી—સારી પૃથ્વી પર પ્રવર્તે છે—અને અન્યત્ર—અનેક ઝોલાં ને નક્ષત્રોમાં નહિ હોય એવું આપણે કહી શકતા નથી, એની સીમા આટલી સાંકડી ન થઈ હોત તો?

પણ આપણે ઉપર બેસું તેમ આ પ્રશ્નો તો કાવ્યના પ્રવાહમાંથી નીકળી આપણે ‘તટસ્થ’ બનીએ ત્યારના છે, પ્રવાહમાં તો એ પ્રશ્નોને અવકાશ જ નથી. અને પ્રીતને નથી ગાયું કે,

તારે બિલા તે જુવે તમારો!

આપણે ત્યારે તપાસગીર ન બનતાં માંહી પડેલા જ રહી નિશીથના આ કાવ્યનદમાં વિહરતા વિહરતા મહામુખ પામીએ અને ગાંધીએ કે નિશીથના

તાલે તાલે પૃથ્વીના રક્તબહેલું
સંગીત કેવાં સ્ફુરતાં નવાં નવાં!

અમર તો ગતિશક્તિ લુહાં નથી. ગતિવાળા પદાર્થનું વધેલું વજન-માલ-તેમાં વધારાનો માલ તે કાર્યશક્તિનો. આ રથને ગતિશક્તિનો. હવે કાર્યશક્તિને વજન અમર માલ હોય તો કાર્યશક્તિના તમામ સ્વરૂપને તે હોવાં જોઈએ અને પદાર્થમાત્રના નિયમો તેને લાગુ પડવા જોઈએ. એટલે પ્રકાશના કિરણો પણ ગુરુત્વાકર્ષણથી પર નથી. ગુરુત્વાકર્ષણ એ તો આઇન્સ્ટાઇનના નિયમમાં સમાઈ જ નય છે. પ્રકાશ ઉપર કહેવાતા ગુરુત્વાકર્ષણની અસર થવી જોઈએ. પ્રયોગ દ્વારા એ હકીકત પણ સિદ્ધ થઈ.

હવે પદાર્થ અને કાર્યશક્તિમાં લુહાપણું ન રહ્યું: જુદી જુદી કાર્યશક્તિને સંકળનારા સમીકરણોની માફક પદાર્થ અને કાર્યશક્તિને સંકળનાર પણ સમીકરણ હોવું જોઈએ. એવું સમીકરણ આઇન્સ્ટાઇને આપ્યું. જે કાષ્ટ પણ પદાર્થ આપે જ કાર્યશક્તિમાં પરિણમે તો તે કાર્યશક્તિનું માપ તે પદાર્થનું વજન અને પ્રકાશની ગતિના વર્ગના ગુણકાર જેટલું થાય.

$$E = MC^2$$

આ સમીકરણ શોધાયા બાદ કેટલાયે વર્ષોનાં વહાણાં વહી ગયા. ત્યારબાદ ૧૯૩૮-૩૯માં પરમાણુ-ભેદન (Atomic fission) સમયે તેની સત્યતાનો પુરાવો મળ્યો. એ ગણતરીને આધારે જ Atom bombની કાર્યશક્તિ-સંહારશક્તિનું માપ મળી રહે.

આ મુજબ પદાર્થ અને કાર્યશક્તિ એકરૂપ જ થયાં.

'નામરૂપ જૂજવાં એતે તો હેમતું હેમ હોયે' કાર્યશક્તિ અને પદાર્થ એકરૂપ સિદ્ધ થયા બાદ આપણા વિશ્વનું તીવ્ર સ્વરૂપ કેવું કેવું સંભવે એ વિશેની વિશેષ ચર્ચા આવતાં બેકમાં આપીશું.

ધરમ્માંગણનું વિજ્ઞાન

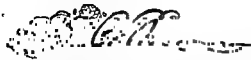
આ પહેલાં વર્ષોથી જાણાઓમાં વિજ્ઞાન શીખવાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓનાં પ્રથમના વર્ષોમાં શીખવાતા વિજ્ઞાનમાં શોધ વનસ્પતિશાસ્ત્ર તેમ જ પ્રાણીશાસ્ત્રની પાઠો

હોય છે. કંઈક કંઈક પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને રસાયણને લગતું પણ હોય છે. પરંતુ માધ્યમિક શાળાના ચોથા ધોરણ બાદ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ ફક્ત પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણમાં જ સમાપ્ત નય છે. મહાશાળામાં વિજ્ઞાનના વિષયમાં ફરીથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર તેમ જ પ્રાણીશાસ્ત્રને કંઈક સ્થાન મળે છે. આને મૅટ્રિક સુધી બહુલા સામાન્ય વિદ્યાર્થીના સહવાસથી આપણે સહેજે ભણી સજીએ કે તેમનું વનસ્પતિ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન 'પ્રુકેસર' અને 'સી કસર' પૂરતું જ મર્યાદિત હોય છે. પ્રાણી-શાસ્ત્રનું પણ તેવું જ.

વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ આપણા ઘરનું વિજ્ઞાન છે. એક પણ ગામ એવું નહિ હોય કે જ્યાં થોડાઘણાં ફૂલ સીમમાંથી ન મળે. આપણાં બાળકો પદાર્થવિજ્ઞાન કે રસાયણ કરતાં વનસ્પતિની વિશેષ નજીક છે. જાણ-વવામાં પણ પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર ખરેખર સાધનસરંજામ માગી લે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવવા મટેના સાધનમાં ફક્ત એક સામાન્ય લેન્સ, કે સદમદશક કામ આપી શકે. બીજા કશા જ સાધન વગર વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સહેજે મેળવી શકાય. જીવરાતી સાત ધોરણ સુધીમાં તો ફૂલ, તેનાં જીવાં જીવાં અવયવ, તે દરેકની કાર્યપ્રણાલી, તેમ જ જીવાં જીવાં ફૂલના પ્રુકેસર, વજ, ફૂલમણિ, પાંખડિયો દત્તાદિનાં સ્થાન તથા પ્રકાર પરત્વે ફૂલનું વર્ગીકરણ તેને આધારે વનસ્પતિનાં નામ આપવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ઇત્યાદિનું જ્ઞાન આપી શકાય. વનસ્પતિ કેમ સાચવવી, સંધરવી તે પણ શીખવી શકાય તેમ જ ગામેગામની વનસ્પતિનાં એવા સંગ્રહનાં પ્રદર્શનો પણ જોવા મળે.

આ બધું શીખવામાં લાંબા અંગ્રેજી જ્ઞાનની જરૂર પડતી નથી. કાચો માલ, ધરઆંગણે જ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ નથી એમ પણ નથી. પણ આંગળી ચીંધવાપણું તેમ જ શોડા સક્રિય કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. શાળા મહાશાળા તો એ કામ ઉપાડે ત્યારે ખરું. પરંતુ એ દિશામાં પ્રાથમિક કામ ધણું ધણું કરી શકાય.

અંગેશશાસ્ત્ર અને આકાશદર્શનમાં રસ લેતા

કેટલાક બાધોએ આકાશદર્શનનું કામ સ્વતંત્ર રીતે આગળ ધપાવવા ઠીક ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે. 'તારકમંડળ' એ દિશામાં આદ્યુષ્ટિમ પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યું છે. વિશેષમાં તે સંજ્ઞા સહિત્તે પશુ ઠીક ઠીક પ્રચાર થયો છે.

આપણી પાસે 'પ્રકૃતિમંડળ' તો છે જ. ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ પશુ મળી આવે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના અધ્યાપકો, તેમ જ ઓકુળદાસ બાંગાઇ જેવાનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો ઉપયોગ કરી શકાય. વલ્લભરામ વૈદ્ય તેમજ અન્ય વૈદ્યોનો પશુ સારો સહકાર મળે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનાં સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના પ્રચાર માટે 'તારકમંડળ' જેવું જ કંઈક જીવું કરી શકાય. ઉનાળાની અને દિવાળીની રજાઓમાં ગામેગામે અનુકૂળતા મુજબ વર્ગો ચલાવી શકાય. આવા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીને દોરવણી આપવાનું કામ કરનાર એકાદુ મધ્યસ્થ મંડળ હોઈ શકે. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતા સંબંધેલી વનસ્પતિનાં નમૂનાં, તેના વર્ણનો, તેમ જ ફૂલ ફળ સંજ્ઞા સહીત્તે શાસ્ત્રીય રસૂયે લખી મોકલે, અને તેમની જૂલો કે અંશશાસ્ત્રીયતા તરફ ધ્યાન દેરી તેમને સલાહસૂચન આપવાનું કામ પશુ આપણું મધ્યસ્થ મંડળ ઉપાધી લે.

લોકોએ બાધામાં તેનું સાહિત્ય પશુ બહાર પડે. 'ગમનને ગામે' અને 'આકાશદર્શન'ની જેમ વિદ્યાર્થીજગત પશુ આ નવા સાહિત્યને જરૂર અપનાવી લે.

આવી સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ દ્વારા જનતા આ ધરખાં મજાના વિદ્યાનનું મહત્ત્વ સમજતી થાય, તો પછી વહેલાં મોડાં પશુ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ જાગશે જ અને વધારે નહિ તો પશુ ઓછામાં ઓછું પદાર્થ વિદ્યાન અને રસાયણશાસ્ત્ર જેટલું મહત્ત્વ તો તેને શિક્ષણના અભ્યાસ-ક્રમમાં આપશે જ. ફક્ત જમિન તૈયાર થતો જોઈએ.

“કેમિકલ સોસાયટી”ની શતાબ્દી

વિ

જાન જનતા એક મહાન બનાવ બની ગયો: ૧૮૪૧માં સ્થપાયેલી લંડનની કેમિકલ સોસાયટી

યટીએ ગયા જુલાઈ માંસની ૧૪-૧૭ તારીખે પોતાની શતાબ્દી ભિજવી. આ ઉજવણી પતી ગયા પછી લંડનમાં દુનિયાના દેશોની આંતરરાષ્ટ્રીય રસાયન પરિષદનું અધિવેશન ભગાયું હતું. દુનિયાના જુદાજુદા દેશોમાંથી સારી સંખ્યામાં રાસાયનિકો આ ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા એકઠા થયા હતા.

કેમિકલ સોસાયટીની શતાબ્દી ખરી રીતે તો ૧૮૪૧માં ભિજવાની હતી; પરંતુ યુદ્ધને લીધે એ સુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

કેમિકલ સોસાયટીની ઇતિહાસ એટલે રસાયન-શાસ્ત્રની એક સૈકાની પ્રગતિની તવારીખ. આ સૈકાના લગભગ બધા રાસાયનિકો આ સોસાયટીની સાથે મંડળાયેલા છે. ૧૮૪૮માં સોસાયટીને શાહી સન્ન મળી હતી. સોસાયટી પોતાનું જર્નલ ચલાવે છે, જે સંબંધે (ફિઝીક) મફત આપવામાં આવે છે સંબંધે એફ. સી. એસ. તરીકે ઓળખાય છે. સોસાયટીનું જર્નલ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે, અને તેનું ધિરજી લખ્યું જાયું છે. આ ઉપરાંત બીજા પ્રકારનાં પશુ સોસાયટી પ્રગટ કરે છે. આ બધાં રસાયન-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને તેમ જ સંશોધકોને આધારરૂપ માહિતી પૂરી પાડે છે.

લંડન કેમિકલ સોસાયટીએ બીજા દેશોને પોતાની કેમિકલ સોસાયટીઓ સ્થાપવામાં પ્રેરણા આપી છે: ૧૮૫૭માં ફ્રાંસે પોતાની સોસાયટી કાઢી: ૧૮૬૮માં જર્મનીએ પોતાની 'ગ્રુસેલ શેફ્ટ' કાઢી: ૧૮૭૪માં આઆઈ પ્રકુલ્સ રોયે હિંદમાં આવી સોસાયટી સ્થાપી, જે ઇન્ડિયન કેમિકલ સોસાયટી તરીકે ઓળખાય છે.

છેલ્લા સો વર્ષોની, રસાયનશાસ્ત્રની પ્રગતિના સીમારત્નો જોઈ-જઈએ:

૧૮૬૪માં ન્યૂચેન્ડેસે અને લોથર મેયર સ્વતંત્ર રીતે પુરવાર કર્યું કે જે મૂળતરતોને તેમના વર્ણના જતા અણુજનના ક્રમમાં ગોઠવે તો તેના અણુક ગુણો નિર્ધારિત રીતે પરાવર્તન પામે છે. ન્યૂચેન્ડેસેએ 'આ નિયમ' સમજના નિયમ' તરીકે ઓળખાય છે. આ બધા પ્રયત્નોના કળદર્શક ઉવેરે રસાયન રસાયન-શાસ્ત્રી મેન્ડેલીફ પોતાનો 'પરાવર્તક નિયમ' બહેરમાં

મૂક્યો—આબની મશહૂર ‘પરિયોડિક સીસ્ટમ’ (periodic system).

૧૮૮૦ પછી રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ભૌતિક વિજ્ઞાનની રીતો દાખલ થવા લાગી. આ સંબંધ એટલો ગાઢ બનતો ગયો કે ભૌતિક રસાયન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૧૮૯૧માં સોસાયટીની અર્ધ-સપ્તાબ્દી જીવવતી વખતે ભૌતિક રસાયનના પાયા ટીપાઇ ગયા હતા, એ સમયના અરસામાં રસાયનની ખિલવણીમાં ખૂબ ભરતી આવી હતી અને આજુ વિચારોમાં મોટા ક્રાંતિકારી ફેરફારો થઇ રહ્યા હતા. ડોલ્ટનનો અણુવાદ આ ખિલવણીમાં નિમિત્ત હતો. અણુના અભ્યાસમાં દાખલ થયેલો ગોટાળો દૂર થયો હતો. રાસાયનિક અણુને અન્યે અણુ ગણાતા હતા. અણુ અને પરમાણુ વચ્ચેનો ભેદ ખરાબર સમજાઈ ગયો હતો. રાસાયનિક પ્રક્રિયાઓમાં તેનું મહત્ત્વ સમજાઈ હતું. અણુની રચના સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું લગભગ અશક્ય થઇ ગયું હતું.

પણ થોડાક વર્ષમાં તો પ્રગતિનું એક ઝડપબંધ ફેરવા લાગ્યું. નવા ફેરફારો અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. ૧૮૯૫માં રોન્ટજનને સ-કિરણોની શોધ કરી. ૧૮૯૬માં એકવેરેલે રેડિયો-એક્ટીવીટીનું અસ્તિત્વ શોધી કાઢ્યું. બીજે વર્ષે જે. જે. થોમસને ‘ઇલેક્ટ્રોન’ શોધી અને બતાવી આપ્યું કે બધા અણુઓમાં તેની હાજરી હોય છે જ. ૧૮૯૮માં મેક્સ્યુરીએ રેડિયમ ધાતુ જુદો પાડી. ૧૯૦૧માં મેક્સ્યુરીએ પોતાનો ‘ક્વોન્ટમ’ સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો. ૧૯૧૧માં રથરફોર્ડે અણુના કેન્દ્રની રચના સંબંધી વિગતો શોધી કાઢી. ૧૯૧૩માં મોઝલીએ એટમીક નંબર (અણુ સંખ્યા) નો આખો સુદો ખોલવીને પ્રગટ કર્યો.

અણુરચનાના અભ્યાસમાં આ શોધોએ અભ્યાસોનાં બ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં અણુનું કેન્દ્ર તોડીને શક્તિ છૂટી પાડવાની શોધો થઈ છે. પરિણામે આજુબોજ અજીબ બપંકર પ્રલયકારી શક્તિઓ આજે અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ વાત બાળુએ રાખીએ; પણ

એમાં જાકા નથી કે આ શોધોએ રસાયનના સંશોધનમાં અદ્ભુત ફાળો આપ્યો છે. જૂની પ્રણાલિકાઓ અદૃશ્ય થતી જાય છે અને નવી રીત-રસમો અસ્તિત્વમાં આવી છે. રસાયનના કેટલાય મૂળ સિદ્ધાંતોમાં ધુનિવાદી ફેરફારો થયા છે. કેમિકલ સોસાયટીના સો વર્ષમાં અદ્ભુત પ્રગતિ થઈ છે એમાં ના નહીં પાડી શકાય.

કાર્ગનિક રસાયનના અભ્યાસમાં પણ આ મૂળ-જૂત સિદ્ધાંતો લાગુ કરવામાં આવ્યા છે અને કાર્ગનિક પ્રક્રિયાઓનું રહસ્ય સમજાવામાં ખૂબ ફળદાયી નીવડ્યા છે. કાર્ગનિક પ્રક્રિયાઓ અને સામાન્ય રાસાયનિક પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે જે મોટું અંતર હતું તે ધીમે ધીમે હટી ગયું છે, અને આજે કાર્ગનિક અને સામાન્ય રાસાયનિક પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે સમન્વય થતો જાય છે.

સોસાયટીની રચાવના વખતે રસાયન, ભૌતિક અને પ્રાણીવિજ્ઞાન પૈતૃપોતાના ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપ્ત વધે જતા હતા. આજે બેઝટી દિશામાં કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ એકબીજા પર આધાર રાખી સમન્વય સાધે છે, પરિણામે ‘સરહદીય’ વિજ્ઞાનો (borderland Sciences) અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. વિજ્ઞાનની શાખાઓનું એકત્રપણું દૂર થયું છે—થયું જાય છે. જીવ-વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાં રસાયનનું જ્ઞાન લાગુ પાડીને અસ્તિત્વમાં આવેલ જીવ-રસાયન (Bio-Chemistry) ના ક્ષેત્રમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે, એ ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે.

નોબેલ પારિતોષક

લગભગ એક સદી પૂર્વે ઇ. સ. ૧૮૪૬માં સો જોરો નામના એક રાસાયનિકે ઝીસીરીનને સુરાખા-રના તેજબની સાથે રાસાયનિક પ્રક્રિયા વડે મયોજીને નાઇટ્રોગ્લીસીરીન નામનો પદાર્થ બનાવવામાં સફળતા મેળવી. આ પદાર્થ દારૂની માફક ભાકા સાથે સળગી બેઠો. તેને સહીસલામત સાચવી રાખ્ય અને દારૂની

માફક તોપ, બંદૂક ઇત્યાદિમાં યુદ્ધસરંભઅર્થે વાપરી શકાય એવી કોઈ સફળ યોજના શોધી કાઢવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. એ યોજના ફોર્ટફેસ કરી બતાવવાનું માન રચીડનના એક રાસાયનિક ઇન્જનેરને પ્રાપ્ત થયું. તેમનું નામ આર્થર કોબેલ. એ પદાર્થના ઉપયોગ દર-ગોળાની બનાવટમાં કરવાની રીત પણ તેમણે શોધી કાઢી. આથી તેમને અદ્યતન દોલતની પ્રાપ્તિ થઈ. પરંતુ પોતાની શોધમા પરિણામોનો વિચાર કરતાં તેમને હાથ ધરે છે. માન-સંહારનું પ્રયત્ન હથિયાર સર્જાયું છે. પરિણામે તેઓ શાંતિવાદી બન્યા : અને સંસ્કૃતિની ખિલવણી અને યુદ્ધની નાબૂદી માટે પોતાનો પેસો વપરાય એવો ગોઠવણ કરી. કાંઈ પણ જાતના ભેદ વિના, માનવજાતને હિતકારી સંશોધન કરનારને એક જોડું ઇનામ આપવા પોતાની સંચલકત અર્પણ કરી દીધી. ભૌતિક વિજ્ઞાન, રસાયન, વૈદ્ય, સાહિત્ય અને શાંતિરચના-એમ છુદ્દ છુદ્દ પાંચ ઇનામો કાઢ્યા. અત્યેક ઇનામની રકમ લગભગ સવા લાખ રૂપિયા જેટલી થાય છે. ઉપરના વિષયોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરનારને ઇનામ આપવામાં આવે છે.

અત્યાર સુધી ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને સાહિત્ય માટે અને સર સી. વી. ગમનને ભૌતિક વિજ્ઞાન માટે આપણા દેશમાં આ પારિતોષિક મેળવ્યાનું મહા-માન પ્રાપ્ત થયું છે. ટાગોરની ગીતાજલિ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવી હતી. રામને ક્રમચર્યામાં ઉપયોગી 'રામન ઇફેક્ટ'ની શોધ કરી હતી એ આ માન માટે યોગ્ય ગણવામાં આવી હતી.

શાંતિના કાર્ષ માટે કાંઈ પણ હિંદોને આ માન મળ્યું નથી. પણ હમણા મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ આ માન માટે ખેલાય છે. રચીડની એકેડેમી દર વર્ષે આ પારિતોષિકની જાહેરાત કરે છે. ઘણુંખડું વર્ષના છેલ્લા મહિનામાં એટલે હિંસે અંખરમાં આ પારિતોષિકની એનાયત જાહેર કરવામાં આવે છે.

ટિપ્પેટમાં હાથ બનાવટનો કાગળ

જ્યારથી માણસ લખતાં શીખ્યો ત્યારથી એણે લિપિને અંકિત કરવા વિધ વિધ સાધનો શોધ્યા છે.

હિંદના પ્રાચીન આર્યો તાકપત્રો પર લખતા : આર્યો માટીની છટા પર અને પછી ચામડાં પર લખતા થયા. આ થઈ ચર્મપત્રની ઉત્પત્તિ. ઇજિપ્તમાં પેપીરસ નામે જોળખાતો કાગળ વપરાતો. ચીનમાં ચોખામાંથી બનાવેલા કાગળો વપરાતા. સમયનાં વલન સાથે જેમ જેમ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ લખવાના સાધનસામગ્રીનો વિકાસ થતો ગયો.

આજના મંત્રયુગમાં લખવાનાં—લખવાનાં કાગળો અતિ ઝડપે ચોટા જથ્થામાં તૈયાર થાય છે. આ કાગળો હાથબનાવટના કાગળો જેવા મજબૂત હોતા નથી. એટલે હાથ કારીગરીની બનાવટના કાગળો વિશેષ પંકાય છે. ધનસંપત્તિ ભોજી પોતાનો વૈજન્ય બતાવવા આવા 'કાગળો અંગત પત્રવ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લે છે. આ તો થઈ ઉદ્યોગમાં ખૂબ આગળ વધેલા દેશોની વાત. પરંતુ યાત્રિક ઉદ્યોગમાં પહોંત થયેલા દેશો કાગળ બનાવવાનાં બીજા કોઈ સાધનો હજી સુધી જાણતા નથી. ટિપ્પેટમાં આવી સ્થિતિ છે. કાગળ બનાવવાનો ધધો એ દેશમાં લગ-લગ બૌદ્ધ સાધુઓના વિહારોના જ ઇમારો છે એમ કહીએ તો જોડું નહીં ગણાય. આ કાગળ એટલે ચીકણા હોય છે કે તેને ચીરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેના પર મહેલાઈથી લખી શકાતું નથી. એટલે એ અજ્યત્કે હોય છે. મોટે ભાગે તે પેટ્રોલના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. બારીઓમાં કાચને બદલે જઠ-વામાં પણ તે વપરાય છે. ટિપ્પેટવાસીઓ કસમથી લખાતા નથી. તેઓ ચ્ચરથી લખે છે—લખે છે એટલે ચિતરે છે. તે માટે ખાસ બનાવટની શાલી વપરાય છે. વાચીને નવાઈ લાગશે કે ટિપ્પેટમાં એક પણ અખખાર નથી.

ગુજરાતમાં ૧૯૪૫નો વરસાદ

૧૯૪૫ના સપ્ટેમ્બરમાં જે પૂર આવ્યાં તે ૨૧ ૨૨, ૨૩મી તારીખોએ પ્રચંડ વાવાઝોડા, સાંઈ નાટકલા અને અનુરાધાર વરસેલા પ્રચંડ વરસાદે

આભારી હતાં. ગામ : વાર વરસાદનું પ્રમાણ નીચે આપ્યું છે.

સુંરત	૨૪ કલાકમાં ૧૬ ઇંચ
વડોદરા	૨૪ કલાકમાં ૧૮ „
ભરૂચ	૪૦ કલાકમાં ૧૪ „
ખેડા	૪૮ કલાકમાં ૧૫ „
આણંદ	૨૪ કલાકમાં ૧૧ „
ખંભાત	૪૮ કલાકમાં ૨૨ „
વામોડિયા	૪૮ કલાકમાં ૨૮ „

તાપી નદીમાં ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે પાણી ૬૮ ફૂટ ઓટલે દરિયાની સપાટીથી ૩૫ ફૂટ ઓટલે ભરે ચડ્યું હતું. ભંરૂચ 'આગળ નર્મદાનાં પાણીની સપાટી ૩૧ ફૂટ ઓટલી હતી. પણ તાપી કરતાં નર્મદાનો ૫૮ વધારે પ્રહોળા ઓટલે પાણીના બચ્ચો તાપી કરતાં તેમાં ધણી વધારે હતો.

વિજ્ઞાનનો છેદ ઉડાડો

રપે નિશા વિચારક ઓરટેગાના 'યુનિવર્સિટીનું મિશન' એ નામના પુસ્તકના અનુવાદક પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં વિજ્ઞાન સંબંધી નીચેના વિચારો રજૂ કરે છે, જે સમજવા જેવા હોષ નીચે આપીએ છીએ.

વિજ્ઞાન એ 'કંઈ' આપણે કહીએ તે વસ્તુ નથી. તેના સાચા અર્થમાં વિજ્ઞાન એ માત્ર શોધખોળ છે; કોપડાઓ ઊભા કરવા તેમનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરવો અને તેમનો ઉકેલ મેળવવો. પરંતુ ઉકેલ મળી ગયા પછી તેનું જે કાંઈ કરવામાં આવે તે વિજ્ઞાન નથી. અને તેથી વિજ્ઞાન શીખવું કે શીખવવું અચવા તેના ઉપયોગ કરવો, એ વિજ્ઞાનથી ભુલો જ ગણતો છે. વિજ્ઞાનનો શિક્ષક પોતે વૈજ્ઞાનિક પણ હોય તો પણ સાડું; પરંતુ એ 'કંઈ' અત્યંત આવશ્યક નથી. અને વસ્તુતાએ વિજ્ઞાનના મોટામાં મોટા સફળ શિક્ષકો અને વૈજ્ઞાનિકો હોતા નથી. વિજ્ઞાન એ માનવજાતની સૌથી ભવ્ય સાધના અને સિદ્ધિ છે, યુનિવર્સિટી તો, તેને મુકાબલે એક શીખવનાર સંસ્થા હોષ, કોઈ

અવર વસ્તુ છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ ઓટલી ઉઠ્ય ભૂમિકાએ ચાલતી હોય છે કે તેની પ્રક્રિયા અતિશય સૂક્ષ્મ હોવી આવશ્યક છે. તેથી કરીને આપણને ગમે કે ન ગમે, પણ વિજ્ઞાનમાં સામાન્ય માણસને સ્થાન નથી. વિજ્ઞાન એ સામાન્ય માનવસમુદાયના રોજિંદા બ્યવહારથી દૂરની, વિરલ સાધના છે. અને સાચો વૈજ્ઞાનિક એ આપણા આજના જમાનાનો યોગી છે. તેથી દરેક સામાન્ય વિદ્યાર્થી વૈજ્ઞાનિક થવાનો ઉમેદવાર છે એમ માનવું એ નરી મૂર્ખતા છે. ઉપરાંત, કોઈ પણ આદર્શ સંલોચોર્થ, દરેક સામાન્ય માણસ વૈજ્ઞાનિક અને એ ધુન્ધવા ભોગ પણ નથી. વિજ્ઞાન એ ભલે ભવ્યમાં ભવ્ય માનવસાધના હોય, પણ તે 'કંઈ' એક માત્ર માનવ-સાધના નથી. તેના જેવા જ મહત્વની અને શૌર્યવાળી બીજી સાધનાઓ પણ છે, અને તેથી તે બધીને ભોગે આખી માનવજાત વિજ્ઞાનને અર્પણ કરવાનું કોઈ જ કારણ નથી. વૈજ્ઞાનિકનું જીવન પોતે 'તો બીજાઓ ઓટલું જ અથવા તેથી પણ વધુ મર્યાદિત અને સંકુચિત હોષ શકે. સાચો વૈજ્ઞાનિક એક મનુષ્ય તરીકે તો ધૂની, ચસકેલ, પાગલ માણસ હોય છે. ખરી નવાંઈ તો આ સંકુચિત માણસ જે વસ્તુ તારવી આપે છે તેમાં-મોતીમાં રહેલી છે, નહિ કે તેને ઉપજાવનાર છીપલીમાં. વૈજ્ઞાનિકને અનુકરણીય-આદર્શ મનુષ્ય તરીકે રજૂ કરવો એ બર્થ છે. કારણ કે વૈજ્ઞાનિકના હકારમાં જ એવી ધણી વિચિત્ર બાબતો પેટેલી હોય છે, જેને આદર્શ ન કહી શકાય.

ધંધાદારી શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન

ધં ધાઓનું શિક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ એ જેને અવસ્થા છૂટાં પાડ્યાં બોધએ. કેટલાક ધંધાઓ શીખવવામાં અનેક વિજ્ઞાનોની વ્યવસ્થિત માહિતી ઉપરનો કાળ એક અજત્યુત અંગ હોય છે એ ખરું; પરંતુ એ માહિતી પેલી શોધખોળનું અતિય પરિણામ હોય છે-એ શોધખોળ પોતે નથી. સામાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે કહી શકાય કે સામાન્ય વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનનો ઉમેદવાર હોતો નથી. દાકતર થવા ધુન્ધનારો કેમ

રોગ મટાડવા એ શીખતો હોય છે. તે હેતુસર તેણે તેના સમયમાં પ્રચલિત એવું ચરીરવિજ્ઞાન અવસ્થા જણવું જોઈએ પરંતુ ઘાતર તરીકે તેણે તેથી આગળ જવાનું હોય નહીં. અર્થાત્ તેણે એક ચરીરવિજ્ઞાની થવાની જરૂર નથી. ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો, તેણે તે વિજ્ઞાનમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. તે જો તેમ કરવા જશે, તો તે વિજ્ઞાનને જ એક સામાન્ય વસ્તુ બનાવી મૂકશે. વૈદ્ય એ તો શોધાયેલા પરિણામોને ઉપયોગમાં લેવાની વસ્તુ છે. એ પરિણામો જો વિજ્ઞાન-શુદ્ધ હોય તો તેટલું વધુ સારું. પરંતુ તેમ 'હર્મેસ હોવું' આવશ્યક નથી. એ પરિણામો હજારો વર્ષથી આપ્યા આવેલા અમુક અનુભવમાંથી પણ જીઓ હોય કે ને અનુભવને હજી વિજ્ઞાન સમજી કે સમજાવી શકે પણ ન હોય!

એ જ વસ્તુ કાંઈ શાળામાં વિજ્ઞાનનો કે ઇતિહાસનો અધ્યાપક થવા ઇચ્છનારને પણ લાગુ પડે છે. તે એક વૈજ્ઞાનિક કે ઇતિહાસ-શાસ્ત્રી થવાનો છે એમ તેને માનવો 'કરી મુખ'ને તેનાં કૌલેજમાં બહુવર દરમ્યાન તેને અમિત કરી દેવો એ જૂલ નથી! એનાથી શો લાભ થાય છે!

આમ, વિજ્ઞાન તરફના યુનિવર્સિટીના ઝૂંપાવતું ભારે હાનિકારક પરિણામ આપ્યું છે. યુનિવર્સિટીનું જો મુખ્ય કામ છે—સંસ્કૃતિને, પ્રચાર—તેનો તે કારણે છેદ જ લાગી ગયો છે. ઉપરાત ભવિષ્યના ધંધાદારીઓને તેમના ધંધા માટે કંઈ સારામાં સારી રીતે તૈયાર કરવા એ બાબતમાંથી પણ તેવું લક્ષ આડે માર્ગે દોરવાઈ ગયું છે.

ગ્રંથસમીક્ષા

અ. મ. રા.

પાછલે બારણે

[લે. પન્નાલાલ ખટેલ; પ્રકાશ ગતિ પ્રકાશન લિમ. અમદાવાદ; પ્રાશિસ્થાન, ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમ., સુબ્રહ્મ-અમદાવાદ; મૂલ્ય, અઢી રૂપિયા.]

ઉપરના પાને સુંદર પ્રકૃતિવર્ણનથી ખાતું ખોલતી અને છેક સુધી એવું આકર્ષણ ટકાવી રાખતી ૧૫૫ પાનાની આ જહઝવાતા કે લઘુનવલ પચાસ હજારના પટાની એક નાની કરાતના રજવાડી વાતાવરણમાં વાચકોને લક્ષ જાય છે.

કથાવસ્તુને ગતિમાન કરતો પ્રસંગ છે, માથે લટકતા વૈષ્ણવઅવવાળી કરાણી રાજબાઈએ એક મહિનાનો માદીવારસ પુત્ર ગુમાવતાં પડખેના ગામના રજપૂત મુખી હમીરજીના તે જ ઉમરના બેડા પુત્રોમાંથી એકની જોડે તેના શબ્દો પોતાના વિશ્વાસુ માણસ ગલખાઈ દારા રતોરાત કરાવેલા અહલા-પહલા, અને વાર્તાનો ઉશ્વેદ કળશપ્રસંગ છે, એક

મથરાતે હમીરજીના ઘરના પાછલે બારણેથી જેણે વિદાય લીધી હતી તે જ બાળકનું, અમરસિંહ ઠાકોર તરીકે, એ જ મલખાજીની સાથે, પચ્ચીસ વર્ષ પછી એવી જ એક રાતે, જો માતાએ એને આટલી વખત ખોશો હતો તેને તેની આખર ધડીએ પોતાનું જપ્ત પોતાને પાછું મળ્યાનો આનંદ સંપ્રાપ્તવા, તે જ પાછલે બારણેથી ચતું બાજમન અને ઠાકોરની દુનિયામાં પુનર્વિદાય. કથાનાંખને સાથે કરાવતી અને કથાને એક પ્રકારની સ્મિલિતતા આપતી કથાનાં આદિ અને અન્તની આ બે મટનાઓ જણે વાર્તાકારની વ્યાજ આગળ અતિરપટ સ્વરૂપમાં ખરી હતી એમ લાગે છે. એ બે વચ્ચેનો પચીસેક વરસના ગાળામાં પથરાતો સંસાર તો એમણે જણે પછી પોતાના કલમ બજે જિભો કરી લીધો છે. એ સંસાર જેટલે હમીરજીના બીજા પુત્ર કિંમત અને રાજ બની બેઠેલા તેના બાપ અમરસિંહ વચ્ચેનો અને તેમની માતા કુવરબાઈ અને કરાણી રાજબાઈ વચ્ચેનો સંઘર્ષ ઉપકારવશ કરાણી પાસે પ્રતિનાયક કે ખજ

પાત્રનું થોડુંક કામ વાર્તાકારે એ સંઘર્ષ ઊભો કરવા
અને પોતાની વાર્તા ચગાવવા કરાવ્યું છે. પોતાની
પુત્રદાસી ઉપકર્તીના આભાર તળે દયાપ્રદ રહેવાને
બદલે એ તો, કુવરખાઇ પોતાના હાથમાં રહેલા
ખીલી દીકરા હિંમતને 'ખાળટણ' બનાવી રાજ
બનનાર દીકરાની હોડમાં ઊભો રહી શકે એવો
બનાવવા તેને લોકહાંસી વચ્ચે પશુ બાણાવવાની જે
પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી, તેની દુશ્મન બની જઈ તેની
સુખીપણાની જમીન આંચકી લેવાનો પ્રયાસ આરંભે
છે. રજવાડાંની યુગબાવતી હનાથી દૂર અમદાવાદની
સૂકા હવામાં કોલેજ સુધી પહોંચેલા અને ગાંધીજીએ
પ્રચારેલી ભાવનાઓથી રંગાયેલા સત્યાગ્રહ લડતમાં
જોડાઈ પશુ ભોગવી આવેલો હિંમત આથી પોતાનાજ
ભાઈ કાકેર અમરસિંહ સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે.
કુવરખાઇને પોતાના જપ્ત અઘડી પકવાનો સંભવ
ફક્કાવે છે. પશુ એ વાતસમ્મતિને દુઃખી કરતાં
વાર્તાકારનો જીવ ચાલતો નથી. એની છાતીએથી
આળાકને વછોડતી વેળા 'રાજ બની એ તો અનેકનું
જીવું કરી શકશે એવા ગલખાણએ ધરેલા પ્રલોભક
આશ્વસન કે સમાધનથી સહેજ પીગળવા છતાં તેનાથી
ખોલાઈ ગયેલા 'મને તો લાગે છે કે મારું' જ્યુતર
ભજવશે' એ શબ્દોને તેનો કાકેર બનતો પુત્ર
અમરસિંહ સાચા પાશ કે શું એમ કેટલોક વખત
તેના વર્તનથી આપણને લાગવા માંડે છે, પણ આખરે
તો એ શબ્દોની ઉચ્ચારનારીનું એનામાં વહેતું લોહી
પોતાનો ભાવ બજાવે છે. આંચકી લેવાયેલી જમીન
માટે રાવ ખાવા આવેલી કુવરખાઇના ગેમિયાંથી
અકામચીનના માર્યા રાજખાઇને સંજોષાઇને નીકળી
પડેલા 'જરાક તો ગયું રાખો' એ શબ્દોએ ચઢેલો
તથા એ ખાઇની પોતાને તાકી રહેલો જીવ રહસ્ય-
ભર નજરથી જોયેલ અનેલો અમરસિંહ ગલખાણ
પાસેથી સાચો બેઠ કઢાવે છે. પછી તો મરણોન્મુખ
માતાની પુત્ર દર્શનની અંખનાને જવાબ દેવા આવી
પહોંચી 'મા, હું અમર !' એ શબ્દો સાથે માતાના
ખાટલા આગળ હગલો યદને પકવાનું જ એને ખાકી
રહે છે. પચીસ વર્ષે પાછા મળતા પુત્રને બાકી પડી

તેના જ હાથમાં મરણશરણ થતી માતાના શયને
હિમત ને અમર બેઠ છેડે ઝલકીને લોચ નાંખે છે
એ પ્રસંગ જ એ લાઇઓ વચ્ચે હવે પેલો સંઘર્ષ
નહિ રહે એની સુમંગલ આગાહી આપણને કરાવે
છે. જેવો કુવરખાઇને તેવો જ ગલખાણને પશુ
ફક્કાટ હતો કે રળે પોતે ખોટો પડે અને કુવર-
ખાઇના બોલ સાચા પડે. એ એનો ફક્કાટ
પશુ શમે છે. વાર્તા આમ મંગલાન્ત છે. 'તમારી
માતાનું આટલું ઝણ હતું એ આજ મેં અફા કર્યું !'
એ પચીસ વરસે ખૂલેલા લેદની કાટકીનું ખારણું
હિંમતને માટે ભેરથી વાસી કેતા અને પ્રાપ્ત વેશ
ભજવી છૂટવાનો સ્વસ્થ નિર્ધાર કરતા અમરસિંહના
વિદાય-ઉદ્ગાર વાર્તાકારનો કલાવિજય છે.

હિંમતને ગાંધીમાર્ગી જ ભાવનાશાળી સ્વમાની
જીવાન અને અમરસિંહને પીળા પ્રદેશના પ્રતિનિધિ
બનાવી, વાર્તાકાર બેઠેને અચકામણને આરે આણી
મૂકવા, પશુ જંગનો પહેલો ભડકો થાય તે પહેલાં
સુલેહનો ચેત વાવટો આણી ફરકાવી દીધો. પરિણામે
રજવાડાં આપણુકી સારેના સત્યાગ્રહની કથા આપણને
મળતાં રહી ગઇ. પશુ વાર્તાકારને સત્યાગ્રહ કરતાં
કુવરખાઇ ને ગલખાણ ને અમરસિંહમાં, માનવીના
વાતસલ્ય ને પ્રેમના અમર ભાવોમાં, વધુ રસ છે.
એટલે વાતને લખાવી સત્યાગ્રહકથા આપવાના મોહને
વશ એ થયા નથી. અને એ સારું જ ક્યું છે.

જેની એક વાર્તાય બની શકત તેની આવી
જીલ્લાવાર્તા બનાવતાં લેખકને સારું આવકયું છે.
ખીલવી સ્કાય એવી પરિચિતિએના તથા કુવર-
ખાઇ, રાજખાઇ, અમરસિંહ ને ગલખાણના અંતરમાં
ચાલતા વ્યાપારોના નિષ્પણમાં એમની વાર્તાકલાએ
પોતાનું પાણી બતાવ્યું છે. વાર્તાના આરંભ અને
અન્ત તો એમની કલાદૃષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી
આપે છે.

વાર્તાનાં પાત્રોમાં કુવરખાઇને લેખકનું લક્ષ વધુ
મળ્યું છે. વાર્તાના આદિ અને અન્તમાં તો એ પાત્ર
જ મહત્વનું બની ગેસે છે અને એ બેઠ વખતે એની
સામે જ લેખક કેમેરા ગોઠવી દીધો છે. વચગાળામાં

વ્યક્તિત્વ, છત્રાન્ત અને અતિ-સ્પષ્ટરૂપ પાનાલેખન અને ત્વરિત કાવ્યવેગ—આ સર્વે ‘ગુજરાતના નાથ’ ને મુનશીનું પ્રથમ પંક્તિનું ચરોદાયી કલાસર્જન કરાવે છે, એ કહી જતાવવાની મ દવે બાગે જરૂર હોય.

રાત્રિધિરાત્ર

[લેખક—પ્રકાશક ઉપર મુજબ : મૂલ્ય પશુ ઉપરના પુસ્તક નેટલું.]

જ્યેષ્ઠિદના સોગડ અને લાટ પરના વિજયની અને રાત્રિધિરાત્ર પ્રાસિની આ ‘ગુજરાતના નાથ’ની અનુસંધાનકથા થી મુનશી દીરકમહોત્સવ અથવાસિના ત્રીજ પુસ્તક તરીકે ચોથી આવૃત્તિ લેખે પ્રગટ થઈ છે. એને પશુ એનાં આકર્ષણો આર્જા નથી. મંજરીના પાત્રની વધુ પ્રગટ થતી વિસિષ્ટતાઓ અને તેના ભવ્યકરુણ અન્ત, કાકનાં વધુ પરાક્રમો, લાટનો સ્વાતંત્ર્યજન્ય, ખેંગાર અને રાણકેદવીનાં પાત્રોના ચમકાર, ખેરા ભોખાના હસાવતા પાત્રે વાળેસો દાટ, અને સોગડનું શુદ્ધ તરતજ ગચાવી શકાય તેમ છે.

આ ઐતિહાસિક નવલકથાઓની ટીકા થએલી તે સંખંબનાં અર્ધપ્રગટ આત્મવિશ્વાસથી મુનશીએ જે કહેવું હતું, કે એનામાં જીવ હશે અને તેની અગ્નિનારાયણને આહુતિ આપવામાં આવશે તો જરૂર ‘ધૃત’ની માફક તે ‘જલિત’ બનશે, તેને આ નવી આવૃત્તિએ સાચું પાડે છે.

વતનનો સાદ

[લે. ગુણવત્તરાય આચાર્ય પ્રક. નવમુખ પુસ્તક બંગાર, મૂલ્ય રૂ. ચાર.]

જ્યેષ્ઠિદના સોગડના ગૌરવપૂર્ણ ઇતિહાસનું એક અર્ધનિરમૂલ પ્રકરણ સંજીવ કરતી આ નવલકથા રા. ગુણવત્તરાય આચાર્યની સૌથી પહેલાં કૃતિ છે. એમાં લેખકે મહત્વાકાંક્ષા ધણી રાખી છે. તેમને કરણ વાણેશ, કોળાદેવી અને મલેક કાકુર માથેના અપભ્રંશ ધેવો છે, દિલ્હીની રાજખટપટ ચિતરવી છે, સોગડની ધરતી બગી ઊડી મુસલમાનોને હોંડી કાઢવા તત્પર બની એની વીરમાથા ન માવી છે, ખેંગાર વંશ જ રા’ મહિપાળને બિરદાવે છે, સુલતાન મહમદ

તથાલખને સોરઠે પરાજય આપેો એની કહાણી કહેતી છે, પ્રભાત ચાવકાનો ભવ્યકરુણ અન્ત આલેખાયો છે, અને મોખાકાજી ગોહિલને કથાનાયક બનાવી તેની ચાંચિયાગીરીને અને રાત્રિપ્રાપ્તિને ઊભળી ફરી આલેખવી છે. આ બધું અડીસો પાનામાં એ સતો-પકારક કહેવાય એવી સફળતાથી સમર્પી શક્યા છે. ઐતિહાસિક પાત્રોને રા. આચાર્ય વધુ પડતાં ધેનુ નાખે છે એને ‘હતિ હાસલ’ એવા ઇતિહાસની ધમ્મિ હોય ના ન હોય, પંથુ વાચકોનું વતનવાતસલ્ય એવ બાલેખનથી પંપણાનું ને પેપાનું હોઈ એમનો રોષ એ જરૂર મેળવી રહે તેમ છે.

રા. આચાર્યના એ પાણીદાર કૌશલપ્રવાસની આ તો ખીજ આવૃત્તિ છે. ખીજ આવૃત્તિ વેળા કરો જ ફેરફાર નથી તેના વધિ નથી, પશુ ‘કંઠાંબ અર્થ’માં ‘કુડા’ (પ્રકરણ ૧૦) અને ‘માન્યતા’ ના અર્થમાં ‘માનિતા’ (પૃ. ૪૨) અમુદ્ધ નેવા સ્વપ્રયોગો તો લેખકે સુધારી લેવાની જરૂર હતી જ.

સુન્દરીઓના શણગાર

[લે મનુભાઈ નોદાણી પ્રાશિરધાન, ગૂર્જર મંથ રત્ન કાવ્યલય, અમદાવાદ; ચાર રૂપિયા.]

જે માં સ્ત્રીઓનાં ચતુર્ગાઈ, વટ, પ્રેમ, પરાક્રમ, શીલ આદિ તેમનાં શણગારૂંપ સુલક્ષણોનું જુદી જુદી રીતે દર્શન થાય છે એવી, જનસમાજમાં કંઈપર-પરથી પ્રચલિત એવી લોકસાહિત્યની, ઇતિહાસની અને જૈનધર્મમાં કહેવાતી કંઈકથાઓના ૧૮-૧૯ વરસ પહેલાં જે ભાષામાં પોને પ્રગટ કરેલા મંથકથાની ઐતિહાસિક વાતચોટ કાઢી નાખીને, એ એક ભાષાનું એક પુસ્તક બનાવીને રા. મનુભાઈ નોદાણીએ તેની આ ખીજ આવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. પુસ્તકની ૩૧ વાતચોટ જનતામાં લોકપ્રિય થવાનો સંભવ છે જ. એમાંની પોતાનાં સાહિત્યજીવનના પ્રારંભકાળની ભાષા ‘કુટલીક બહેનોને એ ગમે છે’ માટે ‘વિવેચકોની ટીકાનો ભવ રાખ્યા સિવાય’ કર્તાએ આ પુસ્તકમાં જેમની તેમ રાખી છે. પશુ પુસ્તકમાંની નોદાણીની અસંખ્ય અમુદ્ધિઓ માટે એ કે ખીજ હોઈ બહાર નથી થકે નહિ.

થોડાં નવાં પુસ્તકો

ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧-૨ પંડિત સુંદરલાલજી ૧૮-૮

અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો રા. પિ. પાઠક ૩-૦

ગગનને ગોખે નિરંજન વર્મા
જયમદલ પરમાર ૩-૮

આપણે આંગણે ઊડનારાં ” ૪-૪

વિશ્વદર્શન છા. મા. કામદાર ૧૦-૮

કેળવણીની પગદંડી નાનાસામ બટ્ટ ૩-૮

દૃષ્ટાંતકથાઓ ” ૧-૦

બે વિચાર ધારા દર્શક ૨-૧૨

આપણું બાંધવરાષ્ટ્ર ચીન ચાંપાનેરીઆ ૩-૦

આપણો સાગરસૈનિક મહેન્દ્ર મેઘાણી ૩-૦

સત્તાવન નગીનદાસ પારેખ ૨-૮

સત્તાવનની કત્તેઆમ વિ. મ. ભટ્ટ ૨-૮

હિમાલયનું પર્યટન હિંમતલાલ તુનારા ૩-૦

કલાચિંતન સંવિસંકર મ. રાવળ ૩-૮

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ કેન્દ્રાદીક પુલ નીચે - ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ
મીઝરાજ બિલ્ડિંગ કાલ્યાણદેવી રોડ - સુવર્ણ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેચંદ ૧લાણી; ૧૬ શ્રીમાળી સોસાયટી - અમદાવાદ.

મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ - ભારતી મુદ્રણાલય ૧ હરજીવાળી પોળ - ચાર રસ્તા; ખાડિયા અમદાવાદ.

વિદ્યાપત્રા વ્યવસ્થાપક: સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી ડું. મોહલ ટાઈપક સામે - અમદાવાદ.

વ્યક્તિત્વ, જીવંત અને અતિ-સ્પષ્ટરૂપ પાત્રાલેખન અને ત્વરિત કાર્યવેગ—આ સર્વ ‘શુન્દરાતના નાથ’ ને મુનશીનું પ્રથમ પંક્તિનું ચોદાદાથી કલાસર્જન દર્શાવે છે, એ કદી બતાવવાની યદ્વે બાગે જરૂર હોય.

રાત્રિધારાજ

[લેખક—પ્રકાશક ઉપર મુખ્ય : મૂલ્ય પશુ ઉપરના પુસ્તક નેટલું.]

જયસિંહના સોગંદ અને લાટ ધરના વિજયની અને રાત્રિધારાજ પ્રાપ્તિની આ ‘શુન્દરાતના નાથ’ ની અનુસંધાનકથા શ્રી. મુનશી હીરકમ્હોતસવ અંશાવલિના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે ચોથી આવૃત્તિ લેખે પ્રગટ થઈ છે. એને પણ એનાં આકર્ષણો ઓછાં નથી. મંજરીના પાત્રની વધુ પ્રગટ થતી વિશિષ્ટતાઓ અને તેના બ્યવકરણ અન્તઃ, કોકનાં વધુ પરાક્રમે, લાટને સ્વાતંત્ર્યજન, બેંગાર અને રાજકહેલીનાં પાત્રોના ચમકાર, એરા બોળકાના હસાવતા પાત્રે વાલેસો દાંટ અને સોરઠનું કુદ તરતજ ગળાવી ચકાચ તેમ છે.

આ બૈનદાસિક નવલકથાઓની ટીકા ચલેલી તે સંબંધમાં અર્ધપ્રગટ આત્મવિશ્વાસથી મુનશીએ જે કહ્યું હતું, કે એનામાં જીવ દશે અને તેની અભિનાયકીને આદૃતિ આપવામાં આવશે તો જરૂર ‘ધૂત’ની માફક તે ‘જીવિત’ ખનશે, તેને આ નવી આવૃત્તિએ સાચું પાડે છે.

વતનનો સાદ

[લે. ગુણવત્તરૂપ આચાર્ય પ્રક. નવમુખ પુસ્તક બંગાર, મૂલ્ય રૂ. ચાર.]

સી. તાડવીન સોરઠના મૌગવૃણું ઇતિહાસનું એક અર્ધવિરમ્ભ પ્રકરણ સજીવ કરતી આ નવલકથા રા. ગુણવત્તરાય આચાર્યની સૌથી પહેલી કૃતિ છે. એમાં લેખકે મહત્વાકાંક્ષા ધણી રાખી છે. તેમને કરણ વાલેસો, કોળાદેવી અને મલેક દાકુર માથેના અપજન્ય ધોવા છે, દિલ્હીની રાજમટપટ ગિરરી છે, સોરઠની ધરતી જગી બીકી મુસલમાનોને હાંપી કાઢવા તત્પર ખની એની વીરગાથા ય ગાવી છે, બેંગાર વંશ જ રા’ મહિપાળને પિરદાવવો છે, સુલતાન મહમદ

તલલખને સોરઠે પરાજય આપ્યો એની કહાણી કહેવી છે, પ્રભાત ચાવડાનો બ્યવકરણ અન્ત આલેખવા છે, અને મોખપાછ જોદિલને કથાનાયક બનાવી તેની ચાંચિયાગીરીને અને રાત્ર્યપ્રાપ્તિને જીજ્ઞા કરી આલેખવી છે. આ બધું અડીસો પાનામાં એ સરોઃ પઝારક કહેવાય એવી સફળતાથી સમાવી શક્યા છે. બૈનદાસિક પાત્રોને રા. આચાર્ય વધુ પડતાં ધૈન્ય નાખે છે એને ‘હતિ હલાસ’ એવા ઇતિહાસની સંપ્રદિ હોય ના ન હોય, પંજુ વાચકોનું વતનવાલસભ્ય એમ આલેખનથી પંપાળાનું ને પોષાનું હોઈ એમનો ટો એ જરૂર મેળવી રહે તેમ છે.

રા. આચાર્યના એ પાણીદાર કૌમારપ્રવાસની આ તો બીજી આવૃત્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ વેળા કરી જ ફેરફાર નથી તેના વાંધા નથી, પણ ‘કંઠા’ના અર્થમાં ‘કુટી’ (પ્રકરણ ૧૦) અને ‘માન્યતા’ ના અર્થમાં ‘માનિતા’ (પૃ. ૪૨) અશુદ્ધ નેવા કળ પ્રયોજો તો લેખકે સુધારી સેવાની જરૂર હતી જ.

મુન્દરીઓનો શણગાર

[લે. મનુભાઈ જોધાણી પ્રાપ્તિસ્થાન, મૂળરૂપ પ્રથમ રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; ચાર રૂપિયા.]

જે માં બીઓનાં ચતુરાઈ, વડ, પ્રેમ, પરાક્રમ, શીલ આદિ તેમનાં સજ્જારૂપ સુલક્ષણોનું જુદી જુદી રીતે દર્શન થાય છે એવી, જનસમાજમાં કંઈક પરાધી પ્રચલિત એવી લોકસાહિત્યની, ઇતિહાસની અને કૌનધર્મમાં કહેવાતી કંતકથાઓના ૧૮-૧૬ વરસ પહેલાં બે બાગમાં પોતે પ્રગટ કરેલા સંગ્રહમાંથી બૈનદાસિક વાનંતો કાઢી નાખીને, એ ભેજી બાવડું એક પુસ્તક બનાવીને રા. મનુભાઈ જોધાણીએ તેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. પુસ્તકની ૩૧ વાર્તાઓ જનતામાં લોકપ્રિય થવાનો સંભવ છે જ. એમાંની પોતાનાં સાહિત્યજીવનના પ્રારંભકાળની બાળ ‘કુટલીક બહેનોને એ ગમે છે’ માટે ‘વિવેચકોની ટીકાને બધ રાખ્યા સિવાય’ કર્તાએ આ પુસ્તકમાં જેમની તેમ રાખી છે. પણ પુસ્તકમાંની જોધાણીની અસંખ્ય અશુદ્ધિઓ માટે એ કે બીજું કોઈ મહાન નથી શકે નહિ.

થોડાં નવાં પુસ્તકો

ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧-૨ પંડિત સુંદરલાલજી ૧૮-૮

અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો રા. વિ. પાઠક ૩-૦

ગગનને ગોખે નિરંજન વર્મા
જયમદલ પરમાર ૩-૮

આપણે આંગણે ઊડનારાં " ૪-૪

વિશ્વદર્શન જી. મા. કામદાર ૧૦-૮

કેળવણીની પગદંડી નાનાભાઈ ભટ્ટ ૩-૮

દૃષ્ટાંતકથાઓ " ૧-૦

બે વિચાર ધારા દર્શક ૨-૧૨

આપણું બાંધવરાષ્ટ્ર ચીન ચાંપાનેરીઆ ૩-૦

આપણો સાગરસૈનિક મહેન્દ્ર શેઠાણી ૩-૦

સત્તાવન નગીનદાસ પારેખ ૨-૮

સત્તાવનની કતલેઆમ વિ. મ. ભટ્ટ ૨-૮

હિમાલયનું પર્યટન હિંમતલાલ વુનારા ૩-૦

કલાચિંતન રવિશંકર મ. રાવળ ૩-૮

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ દેશનાંડીજ પુલ નીચે - ગાંધી રસ્તા અમદાવાદ
શ્રીમંતરાજ બિહિડગ કાલખાદેવી રોડ - સુંબર્ડ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ પતી તારાચંદ માણેચંદ દેવાણી; ૨૧ શ્રીમળી સોસાયટી - અમદાવાદ.
મુદ્રક : હરિલાલ મનલાલ ભટ્ટ - ભારતી મુદ્રણાલય : હરણવાળી પોળ - ચાર રસ્તા; ખાડિયા અમદાવાદ.
વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કુર્ડ મોડલ ટ્રાઈકો સામે - અમદાવાદ.

ସ୍ଵର୍ଗଲୋକ ଶାସ୍ତ୍ରର ରହସ୍ୟ

।म।मं

न० व० र० य० ना

संपादक
धनिराल मोहनलाल दवे

કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો : ગુજરાતનો એક સમયે ગ્રંથ
એકવાર વાંચો

ગદ્યચિત્ર

સાહ્યમાદ્યનાં પદો

રામનારાયણ વિ. પાઠક

અર્વાચીન કાવ્યમાળાના પુસ્તકો

રવીન્દ્ર વીળા	જ. મેઘાણી ૨-૮	ધનાકાન્થે અને બીજાં ચં મહેતા છપાવે છે ઉચ્ચી અ
બાપુના પારણા	„ ૦-૧૨	મોહનજીવને માડવે „ ૧-૦ વરદાન
આતિથ્ય	ઉ. જ્ઞેષી ૩-૦	પ્રાચીના ઉમાગદર જ્ઞેષી ૨-૮ કોવર્ગીએ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ફરનાન્ડીજ પુલ નીચે
મીમરાજ બિલ્ડિંગ • ૬

અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામણુગારો કે આંછનાળે એવા લીસા ફેરાકેલાપનો સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો ઉપાયો છે એમ કાં ન કહેવું ?

- કાન્તિ હાવામાં છે અબ્બલ ન'બરનો સાબુ.
- સફાઈમાં એનીજ.
- કોમળમાં કોમળ સામકીને પણ બળતરા કે
જળ કરતો નથી.
- નાણુક ચિત્તહારી સુગંધવાળો એ સાબુ
અજબાવી બોલો ?

સ્વસ્થતાની બીજ હોયી બનાવડોમાં શીકાકાઈ, સુગંધીતેલ,
દાદીના સાબુ, ધોવાના સાબુ, ગોવાલજી હાપ વનસ્પતિ
વગેરે વગેરે છે.

કાન્તિ

જોવાનો સાબુ

સ્વસ્થ કે એઈલ મીલ્સ લીમીટેડ, સુ'બઈ.

SHILPI

SOM. 17 Gopalnagar

ડીરેક્ટ્રીબ્યુટર્સ : વેરેન્ટ ઇન્ડિયા પ્રોપ્રીક્ટેડ સિન્ડિકેટ લિ. ગો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

અમદાવાદને આંગણે—

મહાવીર નગર

તીલક નગર

અને

કલ્યાણ નગર માં વસી

તામારાં નગર બનાવો.

હાલના રાજ્યને સાચું પ્રજાસત્ત્વ, બનાવી સ્વતંત્ર, સ્વમાની અને
ચિંતામુક્ત જીવન જીવતા બનો એવો મારો હાર્દિક આશીર્વાદ છે.

પરાધીન પ્રજાજન પૈકી

રેવાશંકર હરિશંકર ત્રિવેદી.

કોંગ્રેસમેન.

Gay! Gay!! 1948

Let

Piyush Brassiere

be your

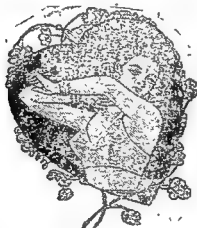
beloved's

Choicest

GIFT

on this

Merry Christ-mas

Please your sweet heart with a set
of 12 different varieties which
Modern Ladies like most

PIYUSH HOSIERY WORKS.

Raja Mehta Street
AHMEDABAD.

80, Nagdevi Cross Lane
B O M B A Y.

Stockists- K. C. Bros. Jamma masjid Ahmedabad.

Bombay Agent- Natwar Trading Co. 395 Kalbadevi Road

Agent for E. Africa- Mohanlal Dhenjee & Co. 200 Princess Mary
Louise Road, Mombasa.

ધી જૈન ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ (ઇન્ડીયા)

ની

આધુનિક વિજ્ઞાનીક શોધ

“કવીનો હેમોરોઇડ” કવીનાઇન, નકશો, આરસેનીક, એ. કલોરાઇડ, ફેરીસફ, કલોરોફોર્મી, એપથમશોલ્ટ, હેમોજન જેવી કિમતી દવાઓથી તૈયાર થાય છે, જે એલેરીયા તાવ, ઈન્ફલ્યુએન્સા, એકોતરો, ચોથોથો ડોનીક એલેરીયા, લોવર, બરોળ, કબજિયાત વિગેરે પેટના દર્દો, ફક્ત ચાર દિવસ લેવાથી મટી જાય છે. આરામ ન થાય તો પૈસા પાછા કિંમત: ૮ ઓંસ શીશી એકના ૨-૮-૦.

જ્યનારી—ગુમન ટોનીક વીચ આયર્ન, હેમોગ્લોબીન, લોટા. ડી. ઓમોના ખાસ પ્રદર, લોહોવા, વખતવદોષ કમર, પેટુટા કુઝાવો, બેચેની, રતવા, ગર્ભાવધન બીમારી, સુવાચકના દર્દો, વગેરે મટાડી શરીરમાં નવું લોહી વધારી શરીરને ફેરપુટ બલવાન બનાવે છે, કિંમત: નાની શીશી ૧ના રૂ. ૨-૪-૦ મોટી શીશી એકના રૂ. ૭-૮-૦

શકિતનો રાજા ન્યુ ગોલ્ડ ગોલ્ડ કમ્પાઉન્ડ—આધુર્વેકની ખાસ કિંમતી ૧૬૦ દવાઓના મિશ્રણથી તૈયાર થાય છે. નળગાઇ, પ્રમેહ, પ્રદર, મંદજ્વર, મગજની અરિધરતા, અસકિત, પાંડુ, લોહીનું કમીપણ, કુર્બલતા વગેરે શરીરના તમામ રોગ મટાડી શરીરને ફેરપુટ બલવાન બનાવે છે. રૂઠ, ખાસક, ઓ, જીવાનને એક સરખો જ ફાયદો આપે છે. આરામ ન થાય તો પૈસા પાછા કિંમત; બરણી રતલ એકના રૂ. ૧૪-૦-૦:

જૈનોરી [મકમ] શીખોરી આઈરેશન સોહી થુલિ માટે સારસાપરિલા

ખસ, ખુજલી, લોહી- વિકાર માટે અકસીર ૩બી એકના ૧-૦-૦ નાના ૩બી ૮-૧૦-૦	કફ, આવ, દમ, ઉર્તા- ટીવા માટે આકસીર મોટી શીશી ૩-૮-૦ નાની શીશી ૧-૦-૦	ફૂધ, ખીસ, જારી, રતાશ આંખના દર્દો માટે શીશી એક ૦-૮-૦	ખસ, ખુજલી, લોહી- વિકાર માટે ૩બી એક ૧-૮-૦
---	---	--	---

લખો-ધી જૈન ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ ભામ્ને

અથવા-

કારખાનું:
સલાલ,
એ. પી. રેલ્વે

અમદાવાદના એન્ટ-એમ. અંબાલાલની કંપની, રીલીફ શાઝ, નટવરલાલ સી. દસાઈ, મધીરોડ, મોહનલાલ માધવલાલ, મણીનગર, પટેલ અવસર્, માંધીરોડ, મોહનલાલ એન્ડ કું. પાનકોરનાકા. વોરા, અવસર્, ધનાસુનારનો પોળ, સામે, જેજસ કાન્તીલાલ ચંદુલાલ, વડાલી, લીના એન્ડ કંપનો, હાંમતનગર, રસીકલાલ જેમલાલ, હાંમતનગર, ચંદુલાલ રતીલાલ, સોનાસજી રટેઇન, રાહલ અવસર્, વડોદરા. ઇન્ડીયા સોપ, બારત મીઠા સામે કલોલ, ચંદુલાલ કીરપારાઈકર તલોલ, મણીલાલ એન્ડ ચંદુલાલ, હંદર.

नेपथून

जिंहगी, आग

अने

अक्षरमात

ना वीभातु

काम करे

छ

कुल अक्षरमात

रु. ५५,००,०००ची वधु

कामकाज करवा लागवगवाणा
अने शक्तिशाणी अनेक
लोकां छे.

नेपथून अक्षरमात
कंपनी लिमिटेड

: छेड अफिस :

नेपथून पील्डींग, मुंभई.

अमदावाद अफिस :

पांथरुवा, अमदावाद.

सभाज, साहित्य अने संस्कारतु भासिक

छाभि अने नवरयना

'छाभि' वर्ष १७ : 'नवरयना' वर्ष १२ : अंक कशमो

जान्युवारी : १९४८

कम

१	भ्यान पत्र प्रभा	धूमकेतु	७
२	भुलथी	प्रवात	१०
३	डेवी विभिन्न वात।	अ.	११
४	भूय हवे	भरकंद हवे	१६
५	छवनपंथ	धूमकेतु	१७
६	जखे ना।	भ०	२५
७	राम कथासुत	अंदा'कर प्रा. शुभल	२६
८	अरुहव अभादे आंगणे	अनु. रमणिक मेवाणी	२६
९	आले	छन्दुलाल गांधी	३३
१०	मानगोधि	धूमकेतु	३४
११	राज कुंवरसिंह	जिजयशंकर अह	३८
१२	हंगोयो नावरीने	छन्दुलाल गांधी	४४
१३	छेर तो पीधां छे जखी जखी (याखु वाती)	हरीक	४५
१४	कम बी अक्षर ये	सुरेन्द्रप्रसाद अ. त्रिपाठी	५२
१५	कुडुलेनेनी दिव्यरती छावली	नयाराणा अ'हरीआ	५१
१६	निवासिता	पुरातन सुयं	६५
१७	आ लरवर डेवुं	मन्नालाल निवेदी	६६
१८	विद्यानदशन	अ'सी गांधी, जयतिशाल	
		दे. ओझा, नरसिंह भ. शाह	७५
१९	अक्षरमात	अ. न. रा.	८०

: वार्षिक लवजम :

देशमा : रु. ७-८-०

परदेशमा : रु. १०-०-०

आ र ती सा हि त्य सं ध लि मि टे ड

भीमराज जिहिंग : ४०५, कालनादेवी रोड : मुंभई-२

हरनांतीज पुल नीचे : गांधीरस्तो : अमदावाद

હિંદુ સ્વતંત્ર થયું છે ત્યારે; તમે વામનુ?!

સ્વ રાજ શિક્ષણ

શ્રીમતી સોફિયા વાડિયા.

અનુ.

પ્રવેશક.

ચંદ્રશંકર શુક્લ.

કાંકા કાલેલકર.

કાંકા સાહેબ કહે છે કે “દેશવિના ચિંતકોએ અને અભ્યાસીઓએ શ્રીમતી વાડિયાનું આ વિવેચન કાળજીપૂર્વક વાંચવું ધટે. એમને એ વાંચતા સતોષ થશે, અને કીંમતી પ્રાપ્તિ પણ મળશે.”

હિન્દી જીવનદર્શન પ્રમાણે રાજનીતિ અને રાજકારણના કેવા સિદ્ધાંતો અને પાયા હોવા જોઈએ તેની સુદૃઢ, સરલ, વિદ્યતા ભરી અને મૌલિક હથાવટ આ પુસ્તકમાં છે.

કિંમત એક રૂપિયા. ટ. ખ. ચાર આના.

તમારી નકલ આજે જ વસાવી દેશ.

હમારા હિન્દોસ્તાં પ્રકાશન

રામખડાદુર વાડી—હમામસ્ટીટ, કેટ મુંબઈ-૧

બિઝનેસમેનને (સુચક)

માતા

માન, આંદા રસનો ઉડતો નેમજ છરી વામુ લીસી કપાળા કાગને કુડ લાવવા માટે ૬૫ સીર છે.

બિઝનેસમેનને (સુચક)

બિઝનેસમેનને (સુચક)

બાટલીની કિંમત

૩ બોસ રૂ. ૦-૮-૦ ૪ બોસ રૂ. ૨-૮-૦
૧ ” રૂ. ૦-૧૪-૦ ૮ ” રૂ. ૪-૮-૦
૨ ” રૂ. ૧-૮-૦ ૧૬ ” રૂ. ૮-૦-૦

: અમદાવાદના સ્ટોકાસ :

એ. ભોમીલાલ અંધર્સ ગાંધીરોડ
એ. પંડીત રાહુની કું. ત્રણ દરવાજા
એ. અમ્બાલાલ ત્રીકમલાલ એન્ડ અંધર્સ
કાલુપુર ભંડરીવાળા

જ્યોતી

ધાર્મિક વર્તિત નવો
શબ્દસંગ્રહ રાખો
તમારી જાણે.

જ્યોતીની લેખી માન્ય
ધાર્મિક નિર્દેશ અને
મરજીન બંધે

મારા કાગળે જોસો
મારે ભાષામાં કોરો
જાણીના સ્વાચ્છતાએ

એન્ટ : કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું.

મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

અનેક શોખની એકજ કંવા

જીવનધારા

કેલેરા, સંયજ્જી શાહી, બદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોળ, અજીર્ણ અપચો, ખાંસી, આંસ, દમ, કાંત, કાકમાં કળતર, પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુખણ, ભેરી કબ, મોઢાની દુર્ગંધી, હરેક જાતના તાવ, પા પડેલા, ભોડી નીકળવું, તથા અનેક જાતના રોગો માટે મજ દેવને, સ્ત્રીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાકો સિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમુખ અપચિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂ. ૧૫૫, વચલી બાટલી રૂ. ૧૧ અને નાની બાટલી રૂ. ૧૦૦ ટ.ખ. હુડે.

દરેક ડુકાણે વેચાય છે

રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક “જેનરલ” નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોકાસ : કચ્છનાલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગલદાસ રોડ, મુંબઈ-૧

દયાપાત્ર પ્રભ

[૧]

ખા લેગા થયા એટલે હાણીઝ નામના શાગીર્દે પ્રશ્ન કર્યો : ‘શુદ્ધેવ ! આપે જ્યાં બાર વર્ષ નિવાસ કર્યો છે એ બોર્દીલીઝ થાકેર વિષે કાંઈક કહો’

અને અલ્લ સુસ્તુકા ઘડીભર શાંત બની ગયા. અનંત આકાશની સામે અને દૂરદૂરની ટેકરીઓ સામે તેણે મીંટ માંડી. એમના મોનમાં મંથન રહ્યું હતું. પછી તેમણે કહ્યું :

‘મારા મિત્રો ! અને પંથવાસીઓ ! જે પ્રભ સૂત્રો સ્વીકારે છે, પણ ક્રિયામાં ધર્મશૂન્ય રહે છે, તે પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘જાતે નહિ વણેલું એવું કાપડ જે પ્રભ પહેરે છે, જાતે પેદા નહિ કરેલું એવું અનાજ જે પ્રભ ખાય છે, અને પોતાના દેશનું નહિ એવું પીણું જે પ્રભ પીએ છે, તે પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘સિદ્ધાંત વિનાના વિજયી શેઠને જે પ્રભ લીર માને છે તે દયાપાત્ર છે. ચમકતા વિજયીને, દાદાગીરી કરનારને, જે ઉદાર ગણે છે તે પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘જે પ્રભ, પોતાના સ્વખતાદર્શીમાં, વિકારને ધિક્કારે છે, પણ જીવનમાં એને વશ થાય છે, તે પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘કાલુ બનીને જવાનું હોય તે પ્રસંગ સિવાય, જ્યાં માણસે લેગાં થઇને ઉચ્ચ અવાજ કાઢતાં નથી, પોતાનાં જર્જરિત ખંડેર સિવાય બીજા કશા માટે અભિમાન રાખતા નથી, અને તલવારની આણી નીચે ગરદન ઝુકાવ્યા સિવાય, જ્યાં લોકો એક થઈને સામે થવાનું શીખતા નથી, તે પ્રભનું જીવન દયાપાત્ર છે.’

‘જે પ્રભના રાજદારી પુરૂષો બહુબહુ તો શિયાળ જેવા છે, કે જેમની બહાદુરી એમની લુચ્ચાઈમાં સમાપ્તિ પામે છે, અને જ્યાં તત્ત્વજ્ઞો, શબ્દનું ડુગડુગીયું વગાડનારા મહારીઓ જેવા છે, જેની કલા કાં થીંગડાં ચોરે છે કાં હાસ્યાસ્પદ અનુકરણ કરે છે, તે પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘ઢાલ ત્રાસા ને શરણાધજોથી જે પ્રભ પોતાના નવાનવા રાજકર્તાઓને વધાવે છે અને ‘હુરે હુરે !’ બોલીને એમને અભિનંદન આપે છે અને પાછું એણે જ સન્માન ધીબળ આવનારા રાજકર્તાને પણ આપે છે એ પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

‘જેના વૃદ્ધો વધભારને લીધે મૂક બન્યા છે ને જેનાં મજબૂત કહેવાય તેવાં માણસો હજી તો ઘોડિયામાં પડ્યાં છે, તે પ્રભ, ખરેખર દયાપાત્ર છે.’

‘જે પ્રભ, અનેક જથ્થામાં વહેંચાયેલી છે, અને એ દરેક જથ્થો પોતાને પ્રભ ગણે છે, એ પ્રભ દયાપાત્ર છે.’

[૨]

શેષ સંપત્તિ

અ. થમતી સંધ્યાના આછા ઉભાસમાં એક લિખારી નદીકાંઠે જવા માટે રસ્તા ઉપરથી પસાર થઇ રહ્યો હતો.

રસ્તા ઉપરથી જતાં જતાં એણે પોતાનું મન બદલ્યું હોય તેમ એ એક પળવાર લીમડાના ઝાડ નીચે બિલો રહ્યો.

ત્યાં ખરી પહેલાં અસંખ્ય પાનની પથારી તરફ તે ધડીભર બેઠો રહ્યો પછી એ ત્યાં જ બેસી ગયો. પોતાની પાસેનું એક પોટલું છાક્રી, એમાંથી એણે નકામાં ચીથરાં, એક તુટેલ ફૂટેલ ડબલું, એક નકાતું લુલ્હીશીર્ષું ચપલ, એક ભાગેલી રકાબી, એક તુટેલો ખાલો, ફાટેલો લેંઘો અને બીજી પણ એવી જ કેટલીક ચીજો કાઢી, એ એક એક, બે ત્રણ વખત એણે તપાસી અને પછી એક ખૂણામાં એનો ઢગલો કરી એ ચાલતો થયો.

મેં એ ઢગલો બોયો, અને એની આ અસ્વચ્છતા ઉપર ઘૂણા દર્શાવતાં, એ તરફ જરાક લટાર મારી.

બીનવારસી મિલકતની પેઠે, એણે છોટકી એની સમૃદ્ધિનો શેષભાગ ત્યાં પડ્યો હતો! એને કાંઈ અડે તેમ હતું નહિ.

પણ બીજે દિવસે વહેલી સવારમાં, હજી જરા જરા તાપ લેતી પ્રભાતની ‘હવા, ઠંડી ઉડાડે તે પહેલાં, હું ત્યાં ફરવા નીકળ્યો તો સારોથી એક વૃદ્ધ અપંગ લિખારી ચાલ્યો આવતો હતો એના હાથમાં એક અણધારે લાકડાનું ફૂંદું હતું બીજા હાથમાં એક નાનકડું ડબલું હતું.

એ આ રસ્તા ઉપરથી જ પસાર થયો ને પેલા ચીથરાના ઢગલો પાસેથી નીકળ્યો!

આટલી બધી મિલકત આંહી રેલી મૂકીને કોણ શાહુકાર ચાલ્યો ગયો હશે એ વિચારે એને જરાક ત્યાં બિલો રાખ્યો!

વ્યવસ્થિત મૂકેલા ઢગલાને બેઠેને એ વિચારમાં પડ્યો હતો એનો માલિક આટલામાં જ ક્યાંક હશે તો ?

પણ થોડીવાર સુધી જ્યારે ત્યાં કોઇ ફરકયું નહિ, ત્યારે એણે એની પાસે બેસીને, પોતાનાં પસંદગી ધોરણે એમાંથી ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉપાડવા માંડી !

પોતાનું ડબલું મૂકીને, આ તણ દેવાયું સાડું ડબલું લઈ લીધું! એક ચપલ એને મળી ગયું ને એક એની પાસે હતું એટલે અપંગ બેઠી થઈ ગઈ ! રૂમાલ પણ એને ઠીક લાગ્યો. આટલું બધું તણ દેનાર પ્રત્યે એને ઈર્ષા થઈ

કે એની મૂર્ખાઈ ઉપર એને હસવું આવ્યું. એ કહેવું સુરકેલ હતું. પણ એણે પોતાની આજની સફળ લાગ્યેરખા ઉપર પ્રસન્ન હાસ્ય કરીને જ્યારે એ સ્થાન છોડ્યું, ત્યારે પેલી સંપત્તિને, હજી બાકી રહેલો શેષલાગ ત્યાં રહી ગયો હતો !

હવે એ શેષ સમૃદ્ધિને જો કોઈ દીવાસળી આંખી કે તો સાફ, એમ વિચાર થતો હતો, ત્યાં તો થોડી વારમાં, કોઈ બીજો લિખારી એ શેષમાં પોતાનું મહાલાભ્ય વાંચતો ત્યાં જોયો રહી ગયો હતો !

અને એમ ને એમ એ શેષ સમૃદ્ધિ, અનંત ગરીબીનું પ્રતીક દર્શાવતી, સાંજ સુધી રતનખાણની જેમ, એક પછી એક, કોઈને કોઈની ગરીબ આવશ્યકતાને સંતોષ આપતી, ખડી રહી હતી !

બીજે દિવસે સવારે ફરતાં એ તરફ દૃષ્ટિ જતાં હું ચોટી જાયો !

એકવારના બોળ નીચે બધી જ સમૃદ્ધિ દટાઈ ગઈ હતી !

આગલી સાંજે, આસપાસના કોઈને કોઈ બંગલામાં થયેલી ઉઠાઉ મીજલસનું બગેલું ધાન્ય, પોતાની બીનઆવડતને તુમાર કરી ન બેસે માટે, કોઈક નોકર તમામ સેનલેખને ત્યાં લગેલો કરી ગયો હતો !

[૩]

બડલાગી કોણ ?

દુઃખશરના આરાને હસવું આવ્યું કે રહવું આવ્યું એ બળ નથી, પણ મા સાબરમતીનાં નીર શોકભારે જરાક મંદ જણાયાં હતાં !

ચેહ બળતી હતી. અર્નિના કણ આકાશમાં

ઉડતા હતા. અને પરખેના રેતીપટમાં માણસોની ઠૂં જમી હતી. જેની રાખ પથ્થર રહી હતી એનાં, યશોગાન ગાતાં ગાતાં, પોતાના હુંકારને હજી વધારે મોટા હુંકારને આપ આપનારાઓ લાપણો આપી રહ્યાં હતાં !

જ્યારે એ સઘળું પૂરું થયું ત્યારે સૌ પાછા ફર્યા.

સોના દિલમાં એક કામ પતી ગયાની ચિંતામુક્તિ હતી. નીકળ્યા ત્યારે પગલાંમાંથી લાર ગયો હતો. દિલમાં વ્યવહાર વાત કરવાને અવકાશ દેખાતો હતો.

સૌ પોતપોતાની ટોળકીમાં પાછા ફરી રહ્યા હતા. અને એમાં વચ્ચે વચ્ચે મૃતાત્માને સંભારી લેતા હતા !

પણ ટોણું ઘણું મોટું હતું. એવો એ બડલાગી કોણ હશે જેને આટલા બધા વળાવવા આવ્યા હતા ?

સવારની ઝાંખી આંખી પ્રકાશરેખામાં એ ટોળાને જોતો હું ત્યાં બેસી રહ્યો હતો. સામે ચંદ્રલાગાના ખંડેર હતાં. આથે, નવી જીભી થતી ઈમારતોનાં અભિમાની ડોકાં દેખાતાં હતાં. પાછળ આકાશ સાથે વાત કરતી ટાંકીઓનાં ઉન્નત શીર્ષ આવી રહ્યાં હતાં !

અને બડલાગી માનવને ત્યાં રેતીમાં રાખીને સૌ પોતપોતાના ત્વરિત કાર્યક્રમની વિચાર-માળામાં હવે ઝડપથી પાછા ફરી રહ્યા હતા !

એ જ સાંજે, એ જ રેતીમાં નિહાળતો, ઝાંખી થતો જૂખરી મૂસર હવાની વ્હાનિ દેખતો, હું ત્યાં બેઠો હતો. મારાથી થોડે દૂર એક શીલસુક ગધેડા સાથે, એક કનિયાળું ફૂતરું,

જીવનવિગ્રહી સવાલની ચર્ચા માંડી બેઠું બેઠું હતું. અને એ દોષની દરકાર કર્યા વિના સામે, કાગડા ઉનાવળે માળામાં પાછા ફરી રહ્યા હતા!

થોડીવારમાં હું બેઠો હતો ત્યાંથી જ, એક કોઈ બાઈ નીકળી. એણે કાણું જોડણું જોડણું હતું. મોં થોડુંક ઢાંકી દીધું હતું. એના બોળામાં બાણે કોઈ મૃતદેહનો ભાર હતો. એ ધીમે થોડકથરા પગલે નહીં તરફ જઈ રહી હતી. એની પાછળ થોડે દૂર, એક ફૂતરું આવી રહ્યું હતું!

ઠીક સમય ગયે, મોટેથી એ બ્યારે પાછી ફરી, ત્યારે આકાશમાં તારાઓએ ટોંકાં કાઢવાની હરીફાઈ માંડી હતી. નદીનો મટ શૂન્ય થતો જતો હતો, અને ફરના ઘોળીના તાપ સિવાય સઘળે શાંતિ લાગતી હતી

તે થોડકથરા પગલે જ આવી રહી હતી. આવીને એક પળ, જે દિશામાંથી હમણાં એ આવી, એ દિશા તરફ ભેઈ રહી ભેઈ જ રહી પછી એણે ધીમા રૂઢનનું વ્હાનિભયું એક રૂસ્કું ખાધું અને બારે ડેયે એણે એ સ્થાન છોડ્યું પણ એની પાછળ આવી રહેલું ફૂતરું હજી ત્યાં બેઠું હતું! એ પણ, પોતે જ્યાં ગયું હતું, એ સ્થાનની બાણે, ચાલી લરી નોંધ

લેતું હોય તેમ, ત્યાં બેઠું રહી ગયું હતું!

પેલી બાઈ ચાલતી થઈ. પણ ફૂતરું હજી ત્યાં બેઠું હતું!

એણે એક વખત રૂઢનબીના અવાજે એને બોલાવ્યું. પણ એની સામે જરાક ભેઈને, અને થોડાં ડગલાં ચાલીને, ફરીને પાછું, એ પેલા સ્થાનકને બાણે ચાલ કરતું હોય તેમ બેઠું રહી ગયું!

એ ત્રણ વખત રૂઢનબેરા અવાજ આવ્યા: 'કાળિયા! ચાલ બેટા! ચાલ હવે, ચાલ.. પછી તો બાણે એ અવાજ ભાંગી ગયો.

ધીમા થોડકથરા વિચારભારે પગલે ફૂતરું ફર્યું ખરું, પણ પાછું વળી આવીને ત્યાં જ બેઠું રહી ગયું! બાણે પેલા પોતાના દોસ્તની જીવનહવા છોડવા માગતું ન હોય!

સવારે જે એક મોઢું ટાણું વળાવવા આવ્યું હતું એ, અને આ એક હસકટ સ્થાન!

હું તે કયા મૃત્યુને બડભાગી ગણવું એની મથામણમાં ત્યાંથી બેઠ્યો, ત્યારે તો અંધ કારની સાથે મિલોના કુમાડાએ ક્યારની ગાઠમેત્રી કરી લીધી હતી!

ધૂમકેતુ

★

ભૂલથી

દેહની ભાગ્ય માથે ખેડતું રાવ મેં ક્યું
લોખંડી કોરા ચારીને હજારે ભળેલો વડે
દોડાવો, ખેડવા આવે દેહને. પણ ખેડતા
દેહ, સાથે જ આત્માને ખેડાવું ભૂલથી પડ્યું!.

પ્રધાત

રતના ત્રણ વાગે એવા છુપડીબારસ રોશને ખીળ તો કાણ ઉતાર હોય ! કાંઈ નહિ હોય તો પોતે શી રીતે પડખેને ગમડે, અત્યારે એકલી પહોંચશે, એ ચિંતામાં પડેલી લીલાવતીએ, ત્યારે કાંઈ એક ઉતારને, હાથમાં પોટલું લઈને, રોશન તરફ જતાં જોયો, ત્યારે એણે મનમાં રાહત અનુભવી. કાંઈકે પણ ઉતાર અત્યારે હતો ખરો ! એટલે હવે એ ત્રણ માંદલનો રસ્તો ટપામાં કાપતાં થોડો ધણો આધાર રહેશે !

ગાડીમાંથી એ ઉતરી ન ઉતરી ત્યાં તો ગાડીએ પીપુડી વગાડી ને પ્લેટફોર્મ ઉપર લીલી ઝંડી પકડીને ઉભેલો સાંધાવાળો માત્ર રહ્યો. એણે દીકરી સહ લીધી. ઝાંપામાંથી લીલાવતીએ બહાર જોયું તો માત્ર એક ટપો ત્યાં ઉભો હતો ! અને ટપાવાળો તો, કાંઈકે હરિતો લાલ ઉતરે તો સાફ, એ આશાએ છેક દીકરીબારી સુધી આવીને અંદર જઈ રહ્યો હતો !

એણે એકને બહેન બે, ઉતાર જોયાં અને એને લાગ્યું કે આને એનો દુતેહદિન છે. ઠંડીની વધુ ચમકારી ન હોત તો તો પોતે ગર્કકાલે જ, પેલા કરમણુધિયાળ અલેસટપુ જેવા ધોડાને બહેન આ બાફસાઈ ઉંચો ધોડો બદલામાં લીધો, એનું આ પરિણામ છે એ વિષે એક મહાકાવ્ય લખાય એટલું વસ્તુ, ઉતારએ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે પણ એ આખા વિના ન રહેત ! પણ ઉતારએના સદ્ભાવે સુખલાલ ગાડીવાળો આખી રાત ઈયો હતો એટલે અત્યારે કાંઈ કેવિતા કરવાના તાન [mood] માં ન હતો !

‘સ્થાં ચાલો ભાઈ ! આવવું ના ?’ એણે પેલા ઉતારના હાથમાંથી પોટલું લેવા માંડ્યું.

‘હા, પણ શું છે ?’

‘અરે ! નહિ તમારી પાસેથી કાંઈ ગામગરાસ લઈ લઉં ! એક આઠ આના ફેંકા દેને !’

‘ગયે વખતે તો મેં છ આના-આખા હતા !’

‘પણ એ તો કાંઈ વખત વધારે ઉતાર હોય તો એમ હોય ! આજ તો કાણ છે બીજું ? આ એક

બેન બચાવનાં હાથે છે !’ ટપાવાળો લીલાવતી તરફ આંખો. લીલાવતીનું પોટલું પણ ઉંચકી લીધું. બંને ઉતારએ પાછળ ચાલ્યો.

[૨]

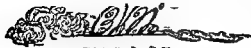
ધોડોકવારમાં પોતાના ઉંચા ઢાળા કૂચ ધોડાને રસ્તા ઉપર ‘રેલાલ ચાલે’ દોડાવી, આખી શીમને ગળવતો, સુખલાલ પોતાનો ટપો રસ્તા ઉપર દોડાવી રહ્યો હતો ! રોશનથી માત્ર ત્રણેક માઈલ હતું. ને અત્યારે રાતે ત્રણવાગે ગાડી આવતી એટલે પ્લેટફોર્મ ઉપર બે અડીકલાક કરવા કરતાં, ટપો હાજર હોય તો ઉતારએ એનો લાભ લઈ લેતા. હમણાં વળી એક કાંઈ નવરો વેદ જોયો ગામમાં રહેવા આપ્યો હતો ને એણે એક નાનું સરખું ગામબહાર ફવાખાનું કાઢ્યું હતું, એટલે ગાડી રાતે પણ કાંઈ ને કાંઈ ઉતાર મળી રહેતા. આજે એક ને બહેન બે ઉતાર મળી આવ્યા એટલે પોતાનો દિવસ ચોક્કસ સુધરશે એ સુખલ બાનમાં સુખલાલ પોતાના ધોડાને બમણા વેગથી દોડાવી રહ્યો હતો. ત્યાં એને અચાનક સાંધાનું કે ગાડીમાં એક બાઈમાણસ પણ છે. પેલા ભાઈને તો અંધે ઉતારીને, આ પાણી કરી, પાછા રોશને ગાડી વખતે હાજર થઈ જતારો—પણ આ બાઈ માણસને કાંઈ અંધે ઉતારારો ? ને એ જ નીકળી બીજે છેડે ઉતરવાવાળો તો એનાં આપણી કરી જશે !

‘તમારે ક્યાં જતરવું છે બહેન ?’ એણે અચાનક ટપામાં દણિ કરતાં પૂછ્યું.

હજી ઉભસ પ્રગટ્યો ન હતો. એકખીળના ચહેરા દેખાતા ન હતા. ગાડીમાં બંને ઉતાર માથે એાડીને ગુપ્તપુ બેસી રહ્યા હોય તેમ એને લાગ્યું. સુખલાલના જવાબમાં પેલી બાઈએ માથેથી જરાકે આધું કહ્યું. જવાબ વાળ્યો : ‘મારે તો ભાઈ ! પેલા નવા વેદે આંહીં ફવાખાનું કહ્યું છે નાં...ત્યાં !’

‘અરે ! ત્યારે તો આ અંધે. તમારે પણ ત્યાં જ નાં ?’

સુખલાલે પેલા ભાઈને પૂછ્યું. એને તો તે પહેલાં એક બે વખત એ લઈ ગયેલો.

‘મારે પણ ત્યાં જ !’ પેલાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

સુખવાલનો આપાણીનો પ્રશ્ન આમ ઉકેલાઈ જતાં એને વાતમાં જરાક વધારે રસ લેવાનું મન થઈ આવ્યું; ‘બહુ માણસ આવે છે ! પણ બધાં મ ચિત્ત-ભ્રમ જેવાં. એ તે શું જાણે !’

‘દવાખાનું જ મનના રોગનું કાઢ્યું છે ને !’ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

થોડોવાર કાઈ બોલ્યું નહિ. હવામાંથી કંઠી આવી રહી હતી. મૂંઝે રસ્તે ટપાના અવાજ સિવાય બીજો કાઈ અવાજ અત્યારે સંભળાનો ન હતો.

[૩]

ટપો બ્યારે દવાખાનાના કમ્પાઉન્ડ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો ત્યારે પહેલી જ વખત લીલાવતીએ પોતાની સાથેના ઉતાર સામે જોયું. જુવાન તેજસ્વી આકર્ષક ચહેરાનો એક આદર્શી એની સાથે જોડો હતો. એણે તન્ત પોતાની નજર પાછી ખેંચી લીધી. પણ આ માણસ પણ આ દવાખાનામાં જ આવી રહ્યો હતો એ જોઈને એને નવાઈ લાગી !

લીલાવતી નાહી પરવારીને નિયમ પ્રમાણે આઠ સાઠઆઠે ડોક્ટરને મળવા ગઈ.

ડોક્ટર એને જોઈ. એ પહેલી જ વખત આવી હતી. તે તરત બહાર આવ્યો. ‘આ પાસેના ‘રૂમ’માં તમે બહેન ! થોડોવાર બેસો !’ એટલું બોલીને ડોક્ટર પોતાને કામે ગયા.

લીલાવતી ત્યાં બેઠી. પણ એ ન્યાં સ્વસ્થ થઈને ઓરડામાં શું છે. એ જોતી હતી, ત્યાં જ એના ખભા ઉપર કોઈકનો હાથ પડતા એ ચોંકાઈ બેઠી. એ સફાળા બેઠી થઈ ગઈ. તેણે ત્વરાથી ડોક પાછી ફેરવી ને એ છળી પડી. એની સામે નાંસી ફેરવી શન્ય આંખો વાળા એક બેરી ઉભી હતી ! ને એની સામે એવી રીતે જોઈ રહી હતી, ભણે, એને વીંધી નાખતી હોય ! એ બધું પાડવા જતી હતી એટલામાં ડોક્ટર ને ડોક્ટરની પાછળ જ પેલો ટપામાં મળ્યો હતો એ જુવાન, એમ બંને જણાએ પ્રવેશ કર્યો. ‘જુઓ,

આંહી’ આવી ચડેલ છે, એ’ તમને ન કહ્યું !’

ડોક્ટરે ધીમેથી પેલી બાઈની પાસે જમીને એના ખભા ઉપર હેતથી લગાવતો હોય તેમ ટપેલી લગાવી. ‘સરથ બેન ! પેલું સાંભળવું નથી તમારે ? જુઓ, આ કોણ આવ્યું છે ?’

‘કોણ છે ?’ એક આઠો પડ્યા જેવો હુબો શબ્દ પેલી ઓંચે કહ્યો. ‘કોણ છે ?’

‘કોણ છે જુઓ ! સોહનલાલ નહિ ?’

‘સોહનલાલ ?’ પેલી સંભારતી હોય તેમ સંભારી રહી. ને પછી દસી પડી : ‘હા હા હા સોહનલાલ ! સોહનલાલ કાં ? સો હ ન લા લ !’ છેલ્લો શબ્દ એણે જોરથી સાદ પાડતી હોય તેમ પાડ્યો. ડોક્ટરે ધીમેથી નાક ઉપર આંગળા મૂકી, એક ક્ષણ એની સામે જોયું. પછી વિશ્વાસ પ્રેરતો હોય તેવો માયાણ શબ્દ કહ્યો; ‘સોહનલાલ છે હો, સોહનલાલ, જુઓ તો, સરથ બેન !’

અને એ ધીમે ધીમે એને એ ઓરડામાંથી બેસવી ગયો.

લીલાવતી આ બંનેના સંબંધ વિશે કંઈ અનુગાન કરે તે પહેલાં જ એક બીજો માણસ અવાજ સંભળાવ્યો : ‘જુઓ, આ વખતે તમે બધું પ્રેમથી વાત કર્યો ના, તો ફરક વખતે એ આવવાનાં છે હો. એ’ તમને નહોતું કહ્યું આવરી ? ને આવ્યા છે નાં ? જુઓ, આ કોણ છે ?’

છેલ્લા શબ્દો સાથે જ બારણું ઉઘડ્યું. અજળ જોપાળ આવી રહ્યો હતો. એની પાછળ ડોક્ટર હતો. એણે પાછળથી જ લીલાવતીને શાંતિથી વાત કરવાની નિશાની કરી, અને પોતે ધીમેથી સરી ગયો.

લીલાવતીને જોળખતો ન હોય તેમ એક પગ ફાટી આંખે જોપાળ એની સામે જોઈ રહ્યો. પરીણીત જીવનનો આ ભયંકર આઘાત લીલાવતીને અસહ્ય લાગતો હતો. તેની આંખમાં આંસુ આવી રહ્યાં હતાં, પણ એટલામાં બીજી ધળે એ જાણે જોળખી ગયો હોય તેમ માનીને બોલવા આંધ્યો : ‘એ’ તને નથી કહ્યું કશું !

સાચો તો હું હતો. એ સાચો મુકેલીસ, આપણા ઉંડા તત્ત્વજ વિષયમાં એ સમજે શું ? એને લાન શું છે ? એને માન શું છે ? એની પાસે ચૂડી કંઈ છે ? એને બેલવાનો અધિકાર શું છે ? એને...

એ દરેક શબ્દ બોલતી વખતે વધારે જોર કરતો હતો ! લીલાવતીને એનો વધારે ઉશ્કેરાતો લય લાગવા માંડ્યો. તે એની પાસે આવી. એનો હાથ એણે હાથમાં લીધો. એને પ્રેમથી દોરતી હોય તેમ પાસેની પાટલી ઉપર ધીમે ધીમે લેતાં, એની વાતને માયાળુ ટેકા આપતી ગર્ભ : 'તમારી વાતની મને ખબર છે હો ! તમારી જ વાત સાચી હતી !' એને સમજાવતી હોય તેમ તે ધીમે બોલી રહી : 'તમે સરસ બોલ્યા હતા બધાંએ વખાણુ કર્યાં હતા. તમે મને પણ આ ન કહ્યું ? મારાથી પણ છાતું રાખ્યું ? હેં ! તમે આવ્યું કયું ?'

ગોપાળ, કિંકરું, ધીમું, અર્થહીન શબ્દ જેવું હતીને એની સામે નોંધ રહ્યો. થોડાક વખત પહેલાં કોઈ નહિ જોવી પિત્રાઈ સાથે થયેલી ધર્મચર્ચા વખતે, પોતે હાર્યો છે; એમ માનીને એ મગજ ખોઈ બેઠો હતો. લીલાવતી એને આ માનસિક રાગ ચિકિત્સકને ત્યાં મૂકી ગઈ હતી. એને ખાસ ઉશ્કેરણીતું કારણ ન મળે તો એ શાંત રહેતો. પણ મને તે વખતે પાછો ઉશ્કેરાઈ જતો. અત્યારે લીલાવતી ધીમે ધીમે એના મગજમાંથી એની હારતો ખાલ કાઢી નાખવા મંથી રહી હતી.

'તમે મને પણ કેમ ન કહ્યું ? હું તો સમજી ગઈ હતી. તમે જ બરાબર કહ્યું હતું. એ તો એ...'

'અરે ! એ સાલો જુદો—ચોરો...' પ્રતિસ્પર્ધિની જરાક જેટલો સ્પર્ધાંતમાં જ ગોપાળની ગાડી ખીજે પાટે ચડી ગઈ. લીલાવતીએ એને ધીમેથી પાટલી ઉપર બેસાર્યો, પોતે એને અટકેલીને બેઠી. એના ખભા ઉપર હાથ મુક્યો : 'તમે-કહ્યું એ હું સમજી છું હો !' તેણે પાછો વિશ્વાસઘર્ષો અવાજ કાઢ્યો.

ગોપાળે તેની સામે નોંધુ. જોળખાણ પડી ગઈ

હોય તેમ એ હસ્યો. 'તું ક્યારે આવી ?'

હું હમણાં આવી. અત્યારે તમારી પડખે જ બેઠી છું હો. તમે આંહી મારા બેળામાં માથું રાખીને બે બેઠી સુધ્ધ બન્યો તો ! લાલો, તમારા માથામાં હાથ ફેરવું !'

ગોપાળ નાનકડા હોકરાની માફક એના બેળામાં માથું નાખીને, થોડીવાર પડ્યો રહ્યો. લીલાવતી તેના માથામાં હાથ ફેરવી રહી હતી. એની આંખમાંથી આ અર્થહીન વ્યર્થ ક્રિયાના ભારથી, જોર કરીને આંસુ નીકળી રહ્યાં હતાં !

એટલામાં કોણ જાણે ગોપાળને શું થયું તે એ પાછો બેઠો જેવો થઈ ગયો : 'તમામને સાજાને હું જોળખું છું. મને મારા બેઠા હરાવવા નીકળ્યા છે ! મ...ને મ...ને અને તને હું જોળખું છું. તું કોણ છે !'

'મને તમે ન જોળખી ? હું તો લીલાવતી છું. કેમ જુલો ગયા ? એટલી વારમાં જુલો ગયા ?'

'કંઈ જુલો નથી.' ગોપાળ જોર કરીને બોલ્યો : 'તમને બધાને હું જોળખું છું...તમારે મને હરાવવો છે, પણ હું તો...એ...' ગોપાળ ઉઠીને ખૂલ્લામાં પડેલી ખાટલી લેવા માટે જતો લાગ્યો. લીલાવતી મોટેથી ખૂંસ પાડે તે પહેલાં જ, ડોક્ટરે બારણું ઉઘાડ્યું. ગોપાળ એની સામે જોવામાં રહ્યો, ત્યાં પાછળથી પટાવાળાએ પેલી ખાટલી ઉપાડી લીધી. ગોપાળ, એ જણાવે આવેલા નોંધને વધારે ઉશ્કેરાઈ ગયો. પણ ડોક્ટરે ધીમે ધીમે પાછો એના ખંડમાં એને લોધો.

[૪]

અધારી રાતના સોડિયું વાળીને એક ખૂણામાં—બેઠી બેઠી લીલાવતી, આમથી તેમ આવતા ડબ્બાને નોંધ રહી હતી. એ આંહીથી રાતે ઉપડનારી ગાડીમાં પાછી જવા માટે ફરી રહી હતી. એના ફેરા વ્યર્થ ગયો હતો. ગોપાળ હજી એની આવેશમય વૃત્તિઓની શલામીમાંથી છુટો થયો ન હતો. આ રૂબો ગાડી

ઉપડશે, ત્યારે 'નેડાઈ' જવાનો એમ અમર પડતાં એણે રોશનમાં માણસોમાં બેસવા કરતાં આંહી સારું એમ માનીને આમાં વહેલેથી બેઠક લઈ લીધી હતી. અમરતી પણ એ પોતાની પરિસ્થિતિ ઉપર એકલી બેઠી બેઠી વિચાર કરવામાં વખત કાઢી નાખવા માંગતી હતી! પોતાના હેતુ વિનાના આ નાટકી પ્રેમના કારથી અત્યારે એને ચાક ને વેદના ખન્નેનો આવેશ સહન કરવાનો હતો.

થોડીવાર થઈ, ને એક માણસે એમાં પ્રવેશ કર્યો ક્રીંખા બળતા પ્લેટફોર્મ ઉપરના ફોનસના અજવાળે એણે 'નેડુ' તો પેલો એની સાથે આવ્યો હતો તે જ માણસ પાછો ફરી રહ્યો હતો. એનું નામ પણ એને હવે ચઢી આવ્યું. 'સોહનલાલ'!

પોતે જાણતી ન હોય તેમ બહાર જોઈ રહી હતી. હજી માડીના ડબ્બા આમથી તેમ ને તેમથી આમ આવ જ કરી હતા!

સોહનલાલ પણ બીજે ખૂણે ટપટપ બેસી ગયો. એ પણ માડીના ડબ્બા જ જોઈ રહ્યો હતો!

પણ લીલાવતીના મનમાં વિચાર ઘોળાતો હતો: 'પેલો આની શું સગી થાતી હશે? બાપદયા! એની આંખ—!'

• પણ તે બોલો સજી નહિ. એ માડીના ડબ્બા જ જોતી બેઠી રહી. કેટલા બધા ડબ્બા હતા!

સોહનલાલ વિચાર કરી રહ્યો હતો: 'આ બાપ બિચારી કેટલી દુઃખી છે! પેલો એના ધણી હોય એમ લાગ્યું. જીવતાં જીવત રવજન સંબંધે આવી અસહ્ય વેદના સહન કરવી એનો પોતાને અનુભવ હતો એટલે એ સહાનુભૂતિથી એના તરફ અવારનવાર જોતો હતો!'

લીલાવતી કેટલે સુધી બહાર જોતી જ બેઠી રહી. સોહનલાલ ક્યારેક ડબ્બા બહાર ડોકિયું કરતો, તો પોતાની આંધુભીંજલથી આંખ એની નજરે ન ચડે તે માટે એ પોતાનું 'ડોક' બંદર બેંચી લેતી હતી!

અતે માડી ઉપડી. ઘડિઆતનું રોશન હતું.

પખતાણ ધણી હતી. એમના ડબ્બામાં કોઇ આશ્વ નહિ. લીલાવતીના હોઠ સધી થપ્પો આવીને રહી જતા હતા: 'પેલાં બાપને શું છ! તમારે શું થાર!' એનો મનમાંથી સવાલ ઊઠીને પાછો મનમાં જ સમાઈ જતો હતો.

છવટે બીજું રોશન આવતું લાગ્યું. ત્યારે તો એણે પૂછી લેવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાની બેઠક જુ ફરવીને જરાક પાસે આણી.

એટલામાં માડી ઊભી રહી. એક કોષ બાઈ માણસ ડબ્બામાં ચડતું લાગ્યું. લીલાવતીએ એકાદ ઉતાવળે સોહનલાલને સંભળાય તેમ કહ્યું: 'એ બાઈ તમારે...'

પણ પેલી બાઈ ને ડબ્બામાં ચડતી હતી, એને એમ લાગ્યું કે, કોષ બે લડુરિયાં બેમાં થઈ ગયાં છે, ને પોતાના એકાંતમાં ફોલ ન પડે માટે આ કોષ ફરે છે. જગ્યા આટલી બધી છે છતાં; એટલે એણે તાકીદને જવાબ વાળ્યો: 'એનું હોય તો આનું જ રોશી લઈ એ નાં! આટલી બધી જગ્યા છે તેમ 'એ બાઈ.' શું માણસનાં મન સંકેતો થઈ ગયાં છે!

'પણ મેં તમને ક્યાં કહ્યું હતું? મેં તો આ...' બાપને પૂછ્યું હતું એમ લીલાવતી એ વખતે પણ બોલો થઈ નહિ! સોહનલાલ તો રોશન ઉપરની ધમાકા જોવામાં પડ્યો હતો!

પણ માડી તો રોશન ઉપર રોશન વટાવી રહી હતી. હમણા પોતાને ઉતરવાનું આવશે, કાં સોહનલાલને ઉતરવાનું હશે—એ ક્યાંના કરી?

પણ આ વખતે એના મનમાં આવેલો આ સવાલ અદ્યતન રીતે જાણે રસભર્યો હોય એવું એને લાન થવા માંડ્યું. અતિશય કસરત કર્યા પછી કોષ વાનગી, જરાક નિરાંત બેઠાં હોઈએ ને મળી જાય, એવી એની માનસિક અવસ્થા થઈ ગઈ હતી. વચ્ચે વચ્ચે સોહનલાલે એના તરફ એક એ વખતે જોયું, ત્યારે એ દૃષ્ટિમાં એને આકર્ષકતા લાગી હતી. એને થોડી સહાનુભૂતિ વંચાતી હતી.

એના મનમાંથી જોર કરીને એક બે પ્રશ્નો ઉઠ્યા. પહેલાં એ એની આંખમાં બેઠા. પણ પછી તો એમણે હોહા. ઉપર જ મુકામ નાખી દીધો ! પણ એના હોહા એ મહા-વૈયાકરણીય ઘટ્ટાદેવનું પોતાનું અનોખું જ સર્જન છે !

એમ ને એમ એક બીજું રોશન પણ થયું. લીલાવતી કંઈક જોવાને બહાને ઉઠી. તે પછી સોહનલાલ વધારે નજીક આવીને બેસી ગઈ ! સોહનલાલ એ જોઈ ગયો. એણે થોડીવાર ધીમેથી ચોતાનો રૂમાંલ કાઢ્યો. ટોપી ઉપર ચડેલી ધૂળ ખંખેરતા-પૂછ્યું : 'આમ તમે પણ ત્યાં નવા ફવાખાને જ ગયાં હતાં કેમ ?'

'હા.'

'કોને મળ્યા ?'

લીલાવતીએ જરાક આંખ નીચે કરી. ધીમેથી કહ્યું : 'એમને ચિત્તદ્રમ જેવું છે !'

પણ એટલામાં એક આંચકા સાથે, કચુક કચુક કરતી ગાડી ઉભી રહી ગઈ હતી. ને પોતે રહી ન જાય એની ઉતાવળમાં કોઈક છોકરા ખારણે લટકી રહી હતો, તે સોહનલાલને જોતાં જ, નીચે પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભેલ એક બેરી ને ખીજાં એક બે છોકરાંને મેટિથી ખમાખૂસ કરતો, બોલવા માંડ્યો : 'એ મોટી બહેન ! સુધાબહેન ! કાકા આંહી' છે, આ રણા આંહી છે !'

'કાણે આવવાનું હતું ?' લીલાવતીએ સંવાલ ક્યો. પણ એટલામાં તો ગાડી તદ્દન ઉભી રહેતાં, સુધા ને ખીજાં બે છોકરાં ઉપર ચડી આવ્યાં. 'રાત્રી જેવા નહિ તો—' સુધાએ આવતાં વેંત સોહનલાલને ઉઘડો લીધો :

'માથુસ લપ્પે નહિ કે આ ગાડીમાં હું નીકળીશ. તો અમે હેરાન તો ન થાત !'

'અરે ! પણ સંભળો તો ખરાં ! મારે તો આંહી જવું પડ્યું, એમાં રહી ગયું !'

'અરે ! તમે છો જ એવા ? તમને રોસ કે ક્યાં વળી આ કાર માથે લેવો ? એટલાપેટા નહિ તો !

લ્યો, હવે આને !' સુધાએ એક છોકરું સોહનલાલના માથામાં માર્યું. એકને લઈને ચોતે બેઠી.

થોડીવારમાં જુદું સાંત થઈ ગયું. સુધા પણ છોકરાંને ધક્કાવવામાં પડી ગઈ. લીલાવતીને થયું કે આ સોહનલાલની શું હતી ? તે ધીમેથી એની પાસે સરી.

'બેસોને બેન ! તમતારે' સુધાએ કહ્યું : 'અમારે તો હમણું જ ઉતરવાનું આવશે. આવ્યું નાં ગયા ?' એણે છોકરા બહાર દટિ કરી રહ્યો હતો તેને પૂછ્યું.

'દેખાય તો છે !'

'ઠીક ત્યારે, માડીમાં કંઈ બીડ હતી ! આ એક રોશન બેઠા ન બેઠા ત્યાં તો ઉતરવાનું આવ્યું ! તમારે ક્યાં જાવું છે બેન ?'

'રાત્રીપરા—'

'ત્યારે તો આના પછી એક ને બીજું ! સોહનલાલ ! તમે આંહી ઉતરી જાવને ! સાંને આલ્યા જાને !'

લીલાવતી સાંભળી રહી. આ તો આની કોઈક સગી નીકળી !

એટલામાં તો પાછી ચડવા ઉતરવાની ધમાલ કરતું રોશન આવ્યું !

પેલી ખાસ આવી હતી એ તો કચારની ઉતરી ગઈ હતી. સુધા પણ ઉતરી ગઈ. છેક છેડે ડમ્પ્રી, એટલે ખીજાં કોણ આવ્યું ન હતું. લીલાવતીની સામે સોહનલાલે બોલ્યું. સોહનલાલ સામે એ જોઈ રહી. અંતે સોહનલાલ જ બોલ્યો : 'મારે પણ એવું જ છે !'

'શું ?' લીલાવતીએ ઉતાવળે પૂછ્યું.

'હું ગયો હતો નાં, કેમ તમે મને ટપામાં જોયો હશે, આપણે ત્યાં ફવાખાને મળ્યાં તો ને ?'

'ત્યારે આ ખાસ ગયાં એ તમારે શું થાય ?'

'એ તો મારાં જાણી હતાં !'

'ત્યારે તમે જોવા ગયા હતા—સરચુબેન ? એ ?'

'પરણાં ત્રણ વરસ થયાં, એમાં બે વરસ થયાં (અતુલધાન પાન ૭૪ ઉપર)

યાદ છે ? ત્યારે તમે
હા જસ જરાજર આ સમે
જિભાં હતાં એકલ પથ્થે
ન્યારે વિદાય લઈ તમારી આખરે
મારી સફર મેં આદરી.

ધોમ ત્યારે આકરે તપતો હતો
ને શુષ્ક આ વેરાનના
રેશનમંડી' છાંયે બનીને સીધી
ત્યાં લખતો હતો !

ત્યારે ખરે આ ખૂચના—
આશ્ચર્ય છે ક્યાંથી અહીં આવી ઉગ્યો
ને છલ્લું પાંખો જિંદગી રક્ષી રહ્યો
એ ખૂચના પાયે અધૂરી છાયમાં
જિભાં રહીને મૂક, પાલવથી તમે
લૂછી રહ્યાંતાં આંખને.

ત્યારે કહ્યુંતું યાદ છે ?
મેં શું કહ્યુંતું યાદ છે આજે પ્રિયે !
કે એક તો આ બાઠની કાયા બધી
ચોકાઈને સુકી બનેલી છે—છતાં
સેવા વિસામાની રહી આપી, ત્યાંહી
કાં બાંપધી બિના તમારા આસના
એને દગડો ?

ખઠારની અમિ યકી જે આયણું
રક્ષી રહ્યો છે અંતરે;
તેના અરે ટેકા સમા અંકજ હુંદે
કાં ચાંપતાં અંગાર આવીને અહીં
તેના પદે ?

હાસ્ય વેચું ત્યાં તમે આહું મધુ
પથ્થે હાસ્યમાં ડબકી રહ્યાં આંસુ વધુ
આજ ન્યારે કિંમતી એ વેદના

નીતી ગઈ છે સાથ વર્ષાની ઝડી
પથ્થે આથમી ચાલી અહીં ત્યારે પ્રિયે !
ન્યાં આપણે મળતાં ફરી
દેખો પથ્થે !

ત્યારે તમે
હા જસ, જરાજર આ સમે
જિભેલ ત્યાં આ ખૂચ શો બૂમી રહ્યો
ભારે છટાથી
પથ્થું ને ફૂલો તણી ધારી ઘટા

એ જ્વેત ફૂલો !
ગુલ પર ગુલો રચીને ફારમે
વેરાનની ભૂમિ ભરી આજે રહ્યાં;
આજે અહીં બીની મૂક લાવી હવા
માધુર્ય સાથે કેા અનામી દર્દની
લાવી કયા

પાથરી બાણે રહ્યાં મુંગી બધા.
મંદ શીળા વાયુમાં સ્પરશી જતી
ફૂલો તણી ન્યાં મહેક ને
આછા સમીરે કંપતાં ટપકી પડે
ટપકી પડે જે ફૂલ તે જોતાં પ્રિયે !

ત્યારે ખરેલાં આખથી
આંસુ તમારાં યાદ સો આવી જતાં
ના, ના વૃથા
એ સ્નિગ્ધ ઉજ્જવળ પ્રેમનાં અશ્રુ વહ્યાં

પથ્થે છલ્લું પાંખા વૃક્ષના હૈયે ચકી
કોઈતું શેં એ અનિષ્ટ શકે કરી ?

દેખો, બનીને જ્વેત ગુલ આવી વર્યાં
દેખો, વળી તે એમ આ રકતાં હસ્યાં
ખરતાં, સુગંધ સર્વને ભરતાં રહ્યાં.

ચાલી આવતી આપકથાનો હવે અગિયારમો

દુષકેતુ

મોહનજોડી આકર્ષણ તો ઘણા જ જૂના સમયથી મને હતું. એના સ્વચ્છ એજમ્માં પાણીમાં વેકરને ઘોળાલીલા મરડિયા કોકરો જોતાં જ આઠદસ માઇલનો થાક તો જાણે પવનવેગે ભાગી જતો. જેતપુરની જાંઘી દોળાવ લેતી સાંકડી બળરમાં એ વખતે અંતરુ આકર્ષણ જણાતું. ત્યાંની બળર એટલી સાંકડી કે માથુસ થોડાં હોય તો પણ જાણે હૈયેહૈયું કપાતું લાગે. એમાં પાછો વેપારમાં એનો સીતાશે હમેશાં તેજ રહેતો. અત્યંત સાહસિક એવી મેમણ કોમળ એ મુખ્યધામ ગણાતું. ત્યાંના વણિક વેપારીઓ પણ જખખર હતા. આસપાસનાં અનેક ગામોનું એને ત્યાં હટાણું ચાલતું. જેતપુરમાં માલ સેધી પડતો એવો સીનો અનુભવ હતો. ત્યાં એ વખતે દરબાર નંચ અઢાર લગલગ હતા. એટલે અઢાર ભાગીદારોના આ ગામમાં ન મળે કોઇ ધણી કે ન મળે કોઇ પોરી ! આખા કાઠિયાવાડમાં જે કોઇ પોલીસને વધારેમાં વધારે કામગીરી હોય તો જેતપુરની પોલીસને. એ કામ કરે ન કરે એ સવાલ નુકો. ત્યાંના જુઝાર ખેલનારા એ કોઈ ખસોપાંચસોની માથુલી રકમનો દાવ લેનારા નહિ ! ત્યાં વાત હળુથી ચાતી. ને એમાં પણ રંજન એકન આફ્રિકાની કાઠિયાવાડ હતી અંતરુ ચાલતી હોય ત્યારે તો જેતપુરની બળર અતરથી મહેકી રહેતી !

પરંતુથી દેશમાં આવેલા એ સીનો મગજમાં કેટલી રાઇ રહેતી એનું ઉદાહરણ તો તમે જેતપુરનાં વિખ્યાત ગણાતાં તરજુય ખરીદવા નીકળે તો ખબર પડે. તમે પેલી કોળણ સાથે ભાવ કરાવતા બેઠા હો, ને દસઆનાના આઠ આના કે નવ આના કરતા હો,

ત્યાં તો તમારી પાછળથી ખનન કરતો, એકવાં છાપનો નવોનકાર રૂપિયો, એ જરાક રસિકડી જેવી જણાતી રૂપાળી કોળણના પગનાં અંચુકાના કરડા સાથે અથડાતો પડે, ને પાછળથી અવાજ આવે : 'ચૂક માથા ફેટ, આમ લાવ !'

તમે આ ઉઠાઉમીરી ઉપર નજર નાખવા ડોક ફેરવો ત્યાં તો તરજુય લેનારે બીપડી ગયો હોય ને એના કપડામાંથી આવતી અતરની ઘુગંધથી તમારું માથું ભરાઈ ગયું હોય ! આ જેતપુર !

આ જેતપુરમાં એક વસ્તુનાં તમને જુલેયુકે પણ ફોન થાય નહિ. ત્યાં કોઇ માને નહિ કે વિદ્યા જેવી કોઇ સ્ત્રી છે ! અઢાર દરબારના નાના મોટા અઢાર દરબારગઢ. એની થોડા થોડા અંતરમાં પૂરી થતી સામ્રાજ્ય સરહદો. એ સામ્રાજ્યનાં રક્ષક જેવા. જૂના આમડાના કમ્મરપટ્ટા બાંધીને, હાથમાં તલવાર લઇને ફરતા પસાયતાઓ, મોટી મોટી કાંગ લઇને બળરમાં રખડતા દોઢ દોઢ મામના દરબારો, એમના ઊંઠાં સુધી બલેલા, લોનના અંગરખાં, પાંધડી ને દુપટ્ટામાં આખા રાજનો ભાર માથે લઇને ફરતા, ઉલ્લાં દોઢસો વર્ષથી જેમણે કાઠિયાવાડની આખાત બગાડી નાખી છે એવા; આપસઆપસમાં હમ્મેશાં અપડતા ને એક ખીજતું કાપતા, નાગર ને વાણિયા ચુતસદીઓ—એજન્સીની અધિક્ષણી અંગ્રેજ છાદીમાં એ બે સિવાય નોને કોઇ મોટા ફાવે પણ નહિ—એટલે, આ અઢાર દરબારના સંખ્યાબંધ કામદારો, વાર્ષિક રૂપિયા પોણાબસોથી માંડીને સાસિક રૂપિયા પોણાબસો સુધી મેળવનારા—એનો શંકુમેળો ત્યાં જેતપુરની બળરમાં નંચે ચડતો !

આમાં બિચારી નિશાળો તો, જાણે આજકાલેટમાં પડેલી ચાંડાલક-ચામો હોય એવી, જેતપુરની પશ્ચિમ દિશાના એક ખૂણામાં ઊભેલી હતી ! એવું જ એવું દવાખાનું હતું ! એવી જ લાયબ્રેરી હતી ! અને બરાબર એને જ અનુરૂપ એની સડક ! જેતપુરથી ત્રણ માઇલ દૂર ભલે વીસમીસદીનો પવન આઠ્યો હોય, આંદો જેતપુરમાં તો, સોળમી સત્તરમી સદીની, મરાઠા યુગની અવ્યવસ્થિત ઊવણીનો દેખાવ હમેશને માટે રહેતો !

આવા ગામમાં કોણ જાણે કેટલી ખટપટે માંડ-માંડ અગ્રેજી છ મુધીની કમરીખાઇ મીઠૂલસ્ટુક સ્થાપી ચકાઈ હતી. હ જેતપુર ગયો ત્યારે એનો એક વધારે ઓરડો નવો તૈયાર થવા આવ્યો હતો ને પાંચમું ધોરણ તેમાં બેસતું.

આ જેતપુરના અક્ષરગી વાતાવરણને ધીણાને પી જનાર, કડક, આખાબોલા, યુત્સહીના યુત્સહીને બે પડી રમાડે તેવા, શોખીન, જૂનવાણીપંથના ઉલ્લા પ્રતાપી પ્રુફ જેવા, નરભેરામ કરમચંદ કોઠારી એ વખતે ત્યાં હેઝમાસ્તર હતા. મારા પિતાને એમની સાથે નહિ જેવી કોઈક પિંછાન હતી. બાદર નહીં એાળંગી, હેમચંદભાઈની ધર્મશાળાને એટલે બેસીને કટકબટક કરી, અને બન્ને પિતા અને પુત્ર—નિશાળ તરફ ચાલ્યા. એ વખતે મારા પેટમાં તો સવાળજી સીકું પડ્યું હતું. મનમાં થતું હતું કે ગોંડલના નટ-વરલાલ માસ્તરે દાખલ કરવાની ના પાડી હતી અને આંદો પણ જો ગડમડિયું મળ્યું તો ક્યાંય નહોતા ગયા ! નરભેરામ માસ્તર કડક મણાતા એ સાંભળ્યું હતું, એટલે મારા પિતા, આખે રસ્તે મારો આત્મ-વિશ્વાસ જળનાઇ રહે માટે બોલતા આવે કે, ‘આંદો’ નરભેરામ માસ્તર ડોળે જ નહિ ને.’ પણ મારું મન કોઇ રીતે એ વાત માને નહિ, હેમચંદભાઈની ધર્મશાળાથી લખમજીવાળાની ફૂલવાડી પાસે થઇ બહારને રસ્તે ચાલી, સીધા કમરીખાઈ મીઠૂલસ્ટુકના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા.

નરભેરામ માસ્તર એ વખતે કલાસમાં હતા. અને આંદિસમાં બેઠો.

ઘોડીવાર થઇ, અને એક ડીમજી ઘાટના, બેડી દીના, બારણે ચરીરવાળા પુરૂષે અંદર પ્રવેશ કર્યો. એણે ગોંડલ નીચે આવે એવું, આંખા લીલા રંગનું, મોઢા આગળ કસ બાંધવી પડે તેવું અગરમું પહેર્યું હતું. માથે બેઠા ઘાટની પાલડી હતી. ખભે સોનેરી ખેસ નાખ્યો હતો. એની મુખમુદા એકદમ બાંધ નાખે તેવી પ્રતાપી હતી. અને એની આંખમાં તો બાલબલારે થયરાવી નાખે એવી કંઠાઈ હતી. એ આંખનો એક જ ફેરફાર આખી નિશાળને શાંત કરી દેવા માટે બસ હતો !

નરભેરામ માસ્તર આવ્યા અને બંને ‘જે જે’ કર્યા. ‘કેમ ? દેલને, આને દાખલ કરવો છે ?’

એ મારા પિતાને એાળખતા હોય તેમ પરિચિત સ્વરથી બોલ્યા ‘વીરપરવાળો કોઈ પૂર’ કરતો નથી. તમારે લણવું છે કે પછી વાતું કરવી છે ?’

મારા મોટાભાઈ રામજી ત્રણ અગ્રેજી કરીને આંદોથી જ ચાલ્યા ગયેલા એટલે એ વિષે આ ઉલ્લેખ હતો. ‘ક્યાં છે રામજી ?’

એ વખતે ચાણાચાલોળમાં રામજીભાઈ માસ્તર હતા.

‘શેમાં દાખલ થાવું જી !’ એણે મારી સાથે બેઠને કહ્યું : ‘પીડિયામાં’ મેં જવાબ વાળ્યો. અને સડિં. કોઠીને સાથે થયું.

‘એ તો ઠીક હવે, સંસ્કૃતમાં કેટલા પાઠ કર્યા છે ?’ એમણે કહ્યું.

‘ચોવીસ !’

‘આવડે છે કાંઈ ? મજ્જાનું જૂતમૂંઠત થું !’

સંસ્કૃત પૂઠ્યું એટલે અરધી દિનિમત તો આવી ગઇ હતી. મેં તરત જવાબ વાળ્યો : મજ્જ.

‘અને ‘કટક’ કાનું જૂતમૂંઠત છે ?’

‘લહનું’ મેં તરત પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘ક્યાં રહેવાનો છે ?’

‘કોટડી આંદો’ એાપરામાં ગોતી કાઢ્યું. મારા પિતાએ કહ્યું.

‘ખાવા પીવાનું ?’

‘બાટા શેકી લેશે. ને કાક એટલામાં મોટું માણસ રહેતું હશે, તો ન્યાંથી શાક પાંદડું માગી લેશે. ગોઠાવવાળો પુલાણો કે તમને પાંચમીમાં દાખલ ન કરીએ એટલે તમને બોલાવવા પડ્યા છે !’

• નરેશભાઈ માસ્તરની દૃષ્ટિએ સર્ટિ. તો ત્યાં ટેબલ ઉપર પડ્યું હતું. એમાં ચોથું ધોરણ પૂરું થવાની વાત હતી. પાસ કંપની વાત ન હતી. ખરી રીતે તો એ પરીક્ષા લઈ ને પછી શીક્ષમાં બેસાડે. પણ એને કાણ જાણે શું થયું, પછી મારા પિતાની એક-દમ સીધી વાતે અસર કરી કે સંસ્કૃતના પ્રત્યુત્તરે, એણે ધંટડી વગાડી

જવાબમાં પટાવળો આપ્યો. ‘જેઠાલોલ માસ્તરના કલાસમાં, માસ્તરને કહે, આને બેસારી દે !’

‘પાંચમીમાં ?’ મારા પિતાએ પૂછ્યું.

‘હા. પ્રથમ કહેલો મહેનત કરે. મારાજ !’ એણે મને ઉતાવળે જતો બોલેને હાકલ કરી: ‘મહેનત કરજો, નહિતર લટકી પડશો !’

આ પ્રમાણે જેતપુરની કમરીખાઈ મીડલ સ્કૂલમાં પાંચમીમાં દાખલ થવાનું બની શક્યું તેથી મને ધણો જ ઉત્સાહ આપ્યો. અમે બપોર પછી એરડી શોધવા નીકળ્યા. પણ માસિક એક રૂપિયા ભાડાથી એણે ક્યાંય કોટડી જ મળે નહિ ને ! અમારે વધારેમાં વધારે આઠ આના ભાડું ખરચવું એસાય તેમ હતું. સંજના આર વાગ્યા સુધી રખડ્યા પણ ક્યાંય ભાડે એરડી મળી નહિ.

તે દિવસે શનિવાર હતો. એટલે પાછા સાંજે વીરપુર તરફ વહેતાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો. પાછું સોમવારે આવી જવું. સીધો—સામાન પણ આઠ દિવસનો લાવવાનો હતો. એટલે તે દિવસે તો પાછા વીરપુર ગયા.

સોમવારે આવીને મેં એક એરડી શોધી કાઢી. એનું ભાડું માત્ર છ આના ! એક મોટા ફળીને ફરતી ચારે તરફથી પડી ગયેલી ગડગડિયા પથ્થરની વંડી મેં બોધ. એ ગડગડિયા ઉપર આજુબાજુની પેટે છાણાની

કતાર લાગી ગઈ હતી. અંદર વખતે ફળીમાં પણ છાણાં જ છાણાં ચાપ્યાં હતાં ! કેમ જાણે છાણાં ચાપવાનો જ વંડો હોય ! મને લાગ્યું કે આ આપણી જગ્યા છે. આપણે ન્યાંથી આવીએ છીએ ત્યાં પણ ખાંટ, પીંજરા, મીર ને સુમરાનાં લગભગ આવાં જ ધર ચારે તરફ દેખાય છે. એટલે એક રીતે આપણી જે સૃષ્ટિ ત્યાં હતી તે આંહી પણ ચાલુ રહે છે. મેં એ વંડામાં પૂછપરછ કરી, તો એરડીના એક ખૂણામાં છ આનાની એરડી મને મળી ગઈ !

મેં તો સરસામાન ત્યાં નાખ્યો. વાળુ’ એળુ’, સાક કઢું’, પાણીભણુ’, રાટલો કર્યો ને શાક લેવા માટે ખજારે ગયો.

ત્યાં એક અમત્કાર થયો. હું જપાં શાક લેતો હતો, ત્યાં એક કોઈ બીજા મુકરમ પણ શાક લેતો હતો. અનેક પ્રકારનાં શાક હતાં. સૌથી સોંધાં વંત્રાક-રીંગણાં હતાં. પણ રીંગણાંથી એક મીઠા વધારે સોંધી હતી. લગભગ મફત જેવી જ હતી. મારી પસંદગી એના ઉપર બીતરી. ગાજર ઉપર. એમાં જેટલો પ્રશ્ન કરકસરનો હતો. એના કરતાં પણ વધારે પ્રશ્ન તો ધરડેજવણીનો હતો. આજે જેમાં ઉત્તમ પ્રકારનું ‘વીટામીન’ હોવાનું કહેવામાં આવે છે, એ ગાજર ખોરાક તરીકે ખરી રીતે સર્વોત્તમ ગણી શકાય ને માણસો મફતનાં એનો બદિલકાર કરે છે, એ વાત એ અવસ્થામાં પણ અમારા કોન ઉપર અમારા પિતાએ વારંવાર નાખી હતી. મને ગાજરની પસંદગી કરતો બોલેને પેલા મુકરમ મારી પાસે આવ્યા: ‘કેના છો ?’ મેં કહ્યું: ‘કેમ ? ખાઈશું !’ ‘હ’, ત્યારે જરાખર, ઘાઘણુભાઈ એટલે લોભનો તો કંટકો હોય. ગાજર તો બળદ ને એવાં જનવર માટે છે. એ માણસનો ખોરાક છે ? પૈ એકનાં શેર છે, એટલે ઉપાડ્યાં છે, પણ સોંસરવાં નીકળશે !’

મેં કહ્યું, ‘ત્યારે તમને ખજાર નથી લાગતી. સૌથી શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આ વસ્તુ છે. ને. વળી સોંધામાં સોંધી છે. એટલે મેં લીધી છે. અસંખ્ય માણસો જે કરે એ વસ્તુ સાચી હોય એવો કાંઈ નિયમ નથી !’

પેલા યુદ્ધરથને જરાક મગ પડી હોય તેમ લાગ્યું.
'પણ પેટમાં દુઃખશે બાપ !' એણે કહ્યું.

પછી તો અમે શાક લઈને રસ્તે પાપા, રસ્તો
અમારા એક જ હતો.

'બુઓ' મેં કહ્યું : 'આપણે શું કરીએ છીએ ?
વસ્ત્રને વખોડીએ છીએ. આપણી જાતને નહિ.
બાજરી ગરમ પડે. ગોળ ગરમ પડે. આઠ બાદી
કરે. ચોળા વાપડા. આપણી શરીર રચના સાથે
આમનો મેળ ન હોત તો એમના અસ્તિત્વનું કંઈ જ
કારણ ન હતું. એટલે આપણે શરીરરચનામાં એમનું
કેટલું પ્રમાણ ચોગ્ય છે એ કાઢી શકતા નથી, અને
દેવ, હમેશાં વસ્ત્રને આપીએ છીએ.'

પેલા યુદ્ધરથને આવી બારેખમ વાત આવડા
નાનકડા છાકરાને મોઝે થતી જોઈને જરા નવાઈ
લાગી. તેણે પૂછ્યું : 'કેવા પ્રશ્નોરા છા ? વેઠકનો
ધંધો હશે ?'

'પ્રશ્નોરા તો નથી. ને વેઠકનો ધંધો પણ નથી.
પરંતુ અમારા ધરની હવામાં વેઠકની અનેક વાતો
હરતીફરતી રહ્યા કરે છે !' મેં જવાબ વાળ્યો.

'આંહી શું કરો છો ?'

'આંહી' બણવા આગ્યો છું !'

'એમ ?' ક્યાં રહો છો ?

'એક પરામાં.'

રસ્તે બીજાં પણ અનેક ગર્ખાં મારતાં અમે
લાગ્યા. ત્યાં ખમર પડી કે એ પૂછ્યો પોઠપરામાં જ
રહેતા હતા. પોતે એકલા જેવા હતા રહેવાં નોકર
હતા. ઘર કુટુંબ જાવનગર રહેતું. અને આંહીથી એ
જેતલસર હમેશાં જતા આવતા. રહેવેનોકરીમાં હતા,
ને કોઈ ઘેર હતું નહિ, એટલે એમનું ઘર દિવસે રેઠું
પડતું. હું એક નાનકડી ઝોરડીમાં રહું છું એમ જાણીને
એમણે પોતે જ કહ્યું : 'ત્યારે આવતા રહોને, આપણી
પાપે. ઝોરડી એક ખાલી છે. રસ્તા ઉપર જ છે.
આપણે કળજે. છે. તમારે બાકું આપવું હોય
તે આપજો !'

અમે પાછા ફરતાં ઝોરડી પણ જોઈ લીધી.

નીચે ફરસળાંધીવાળી ઝોરડી સરસ નીકળી. ખે
ગળી ગર્ધ. એક બારણું એમના ફળીમાં લાકડાની
ડેલીમાં પડતું હતું. બીજું રસ્તા ઉપર હતું. એમણે
બાકું આપ્યાં આના કહ્યું. અને પછીથી છ આના કાગ્યા.

એકાદ મહિના પછી આંહી ફરી જવાનું નક્કી
કરીને તે દિવસે તો હું મારી ઝોરડીએ ગયો.

પણ હું જ્યાં રહેતો હતો એ રમણમાં એક
પ્રકારની મોહિની હતી. ત્યાં જાતમહેનતની મોઠા
હવામાં બરી હતી. ત્યાં એક ફરીવાળો રહેતો. સવારે
જમીને નીકળતો ને છેક સાંજે સોઢપોથ થઈને ઘેર
આવતો. પણ ઘેર આવે ત્યારે કોઈ ને કોઈ આડોલી-
પાડોલી એનો રાહલો, લોટ આપે એટલે, મેઝેમેઝે
ટીપી દેતા ! ને ચાલ્યાંમાં એકબીજાની થોડી આવી વિનોદ
બરેલી મરકરી : 'ત્યારે જોડું લાવતા હો તો, રાહલો વ
ટીપે ને પગે વ દામે !'. પડામે એક બીજા બાક
રહેતી. એનો ધણી એટલું આણું કામતો કે એની
પાંચવી સુવાવક, હું ત્યાં હતો ત્યાં જ આવી ત્યારે,
સાંજે એને ઊકરી આવી છે એમ ખમર પડી ને
સવારે તો એ ફળીમાં, એ ત્યાર સુકલા જાણ મેળું
થયેલું, એનાં જાણ્યાં, ચાપતી મેડી હતી ! સાધારણ રીતે
ઉપલા ધરમાં તો કોઈ બે મહિના સુધી પીળીપથ
થઈ ગયેલો ભેરી આવું હોય ત્યારે દેખાતો જ નથી,
ત્યાં આ જોઈને મને બારે નવાઈ લાગેલી. પરંતુ,
આવી અસાધારણ શરીરરચના તો ધણા મહેનત
વર્ગમાં પણ કોઈક વખત જ દેખા દે છે ! ત્યાં એક
વાંકો રહેતો, એના બિચારાનો મોઢામાં મોટો વિનોદ
સાંજે સીરીનાં તમામ છાકરાંને બેમાં કરીને રાતનાખતી
ધૂન જગાવવાનો હતો. ધૂન પૂરી થાય ત્યારે એ સોને
એક એક ટીકડી વહેંચતો !

આમ એ વખતે ફળીમાં બધા જ ગરીબ હતા.
એટલે એક મળ પડતી. કોઈનું કોઈ કામ કોઈ દિવસ
આપ્યું રહેતું નહિ. સવારમાં પાણી બરવાનું હું જુદી
ગયો હોઉં, ને ઉતારને ઉતાવળે દસવાગે તાળું મારીને
બમતો દોડું ત્યાં જ પાપેની ઝોરડીમાંથી, લાગે પગ
કરીને છાકરાં ધરવાળી કોઈ ને કોઈ બાકનો ટોકા આવે :

‘તમારું માટલું’ જરાક વ્યાર રાખતા જાને હો ।
હજી અમારે વૈને પાણી ભરવું છે ।’

આમ તમારે ત્યાં કોક દિવસ લોટ ખૂટ્યો હોય તો એ પણ આવી જાય. ને જાણ્યાં બળતપણ પણ મળી જાય. અને એનો ચાજમાં ચાજ—તમે એવું એક પતું લખી આપો કે આવેલ પતું વાંચી આપો—એટલે જ ! આવી રીતે કામને બદલે કામ લેવાની કે આપવાની વૃત્તિ માણસ જાતમાં જો ફરીને જાગે તો એ પણ એક પ્રકારની રાજકીય પ્રગતિ છે એ વિષે આપણે વહેલે મોઢે વિચાર કરવો પડે એવા એક સમય અવશ્ય આવશે. કારણ કે આજે તો હવે કામને બદલે કામ તો થયું છે, પણ પૈસા સારે કામ આપવું એમાં પણ ધણાને મૂખાંધ લાગવા માંડી છે ! કામ આપવું જ નહિ ને પૈસા લઈ લેવા એવી રેડીયારજીત વધતી જાય છે, અને એ રેડીયારજીત, આપણે પૈસા ભેગા કરી લેવા, એવી સામાજિકજીતનો પાંચો માત્ર છે !

આ પ્રસંગે આ ડાહ્યાલાંકારી કૃષ્ણમાંથી એકદમ જવાની વૃત્તિ થાય તેવું ન હતું. ત્યાં જ્યારે જુઓ ત્યારે કોઈને કોઈ રસિક ગામડિયો વિનોદ ચાલતો જ હોય ! છોકરાં પણ મુશ્કરે એ એક જ કૃષ્ણમાં કંઈકેક પીરલાં એટલે એમની કાં રમત ને કાં કહ્યો—બંનેમાંથી ગમે તે એક ચાલુ હોય ! ને ચાલુ ગમે તે હોય પણ ધૈર્યદાર સરખો જ યાતો હોય !

ઝોરડીનું ખારણું ઇસાવીને તમારે વાંચવું પડે ને કાં વાંચવા માટે કોઈને એટલે જઈને બેસવું પડે, એટલું દુઃખ આ કૃષ્ણમાં ખરું. બાકી ખીજ બધી વાતે તમારે લેર ! એકલા છે એવું તો ક્યારેય લાગે જ નહિ ને ! અને વિનોદ, થોડીક ‘જીન્સી’ કહી શકાય તેવી મશકરીના રંગકુલા, એ તો જ્યારે જુઓ ત્યારે એક હાથથી બીજે હાથે ફરતો જ હોય ! કદાચ જેમ લૂખા જરના રોટલાંને તીખામાં તીખા મરચાંની માવજત આપવી પડે છે, તો જ એ ગળે જીતરે, તેમ હાડ લાંગી નાખે એવી મહેનતુ ગરીબીને આવી થોડીક રંગભરેલી ચીજે જોઈતી હશે, તો જ એ ગરીબીમાં હાડચામ ભેગાં રહી શકે !

એટલે આંહીથી—આ કૃષ્ણમાંથી ખસવાનું મન થાય તેમ તો હતું નહિ. પણ જો માસિકમાં જ્યારે પરિણામમાં એક ને બદલે, એ લાલ ચોકડી જેવામાં આવી ત્યારે લાગ્યું કે હવે જો આ કૃષ્ણનો રંગ બેવામાં રહેશે તો પરીક્ષાનો રંગ ઉડી જશે ! અમરતું પણ આપણે ત્યાં કેળવણીનું ધોરણ જ એવું છે કે પરીક્ષામાં બેસનારો માણસમાં ન બેસે, ને માણસમાં બેસનારો પરીક્ષામાં ન બેસે ! એથી કેળવણી એકદેશી થઈ ગઈ છે. એમાં માણસ ચાવી દોષેલી યાદશક્તિની વાગ્યોતરી જેવો બની જાય છે ! એને જ્યારે ઉભો કરો ત્યારે એ કેટલું ય બોલી જાય—જેમાં એ પોતે જ કાંઈ સમજતો હોય નહિ ! અતુલવની વાણીની એમાં મોટી ખોટ લાગ્યા જ કરે !

પરંતુ કેળવણીની આજે આવવા મરેહી નવી દૃષ્ટિને પણ, પરીક્ષાના સ્થાન વિષે હજી વિશદ વિચાર-સરણી કરવાની બાકી રહી છે, તો એ જમાનામાં જ જ્યારે કેળવણી પરીક્ષામાં પરિસમાપ્ત ગણાતી, ત્યારે આ જ માસિકના પરિણામે તો એક નાનો સરખો પુરતી-કંપ જન્માવી દીધો. સૌને લાગ્યું કે કાંઈ કાંઈ અંજીજી ધુડે કરે તેમ લાગતા નથી. ટ્રેનીંગ કોલેજનો રાજશાહી માર્ગ છોડવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે એમ જણાવા માંડ્યું. એટલે હવે તો ગમે તે રીતે નાક રાખી જ જુદકો હતો. જ્યારે જ માસિક પછી હું પાછો જોતપુર ગયો ત્યારે પેલી સારી ઓરડીમાં મુકામ ફેરવી નાખ્યો ! અને એક ચિત્રે અવ્યાસમાં પડી ગયો !

રાંધવાનો સમય પણ એાછામાં એાછો કરી નાખ્યો. રોટલો ને દૂધ કે રોટલો ને દહીં ખાઈ લેવાનું રાખ્યું, કે જેમાં શાક રાંધવાનો વખત જ જાય નહિ. એ વખતે વળી એક નવો પ્રયોગ પણ આદરી કાઢેલો ને ઠીક વખત સુધી એણે રંગ રાખી દીધો હતો. મારા પિતાનો એક સિદ્ધાંત હતો કે અનાજને રાંધવાથી એ બગડે છે. રૂચળા કુટુંબ ધઈ ને બાજરી એ સૌથી ઉત્તમ ખોરાક છે. એ આ પ્રયોગ તો ન કર્યો, કારણ કે એમાં પછી કોઈ જાતનો સ્વાદ લાગતો નહિ, પણ રાંધવાની કાઈ જાતની કડાકૂટ રહે

નહિ, મનને પણ ખાવાનો રસારવાદ મળી શકે, ને મહેનત પણ હોજરીને ઝોલામાં ઝાંધી પડે, એવો એક નુરખો મેં શોધી કાઢ્યો. ઘઉં કે જાજરીનો તદ્દન કોરો, લોટ લેવો, એમાં આવતું બાતું તેલ નાખવું. બી હોય તો સારું, પણ બી મોઢુ પડે તો તેલ ચાલે. અને એમાં જરાક નરમાયો ઝોળ નાખવો. આ મિશ્રણ રસારવાદ લાડુ જેવો આપે ને કકાકૂટ કાંઈ નહિ. આના મિશ્રણમાં રૂચિ ને સંકિત પ્રમાણે માપનો ફેરફાર કરી શકાય. બાકી ત્રણે સરખાં માપનાં હોય તો તો રંગ જ રહી જાય ! કુલરના લાડવાની આ બનાવટ. પણ પ્રમાણ ફેર. મેં તો લોટ ઝોળને ફિસાએ ને જોખમે, ઘી તેલનું માપ એણું જ રાખેલું, આ પ્રયોગથી પાંચ જ મિનીટમાં ખોરાક તૈયાર !

આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે ત્રણ દિવસ કરીને પછી હું છોડી દેતો. વળી પાછું બે ત્રણ દિવસ જાય એટલે એ ફરીથી શરૂ કરતો. એ પ્રયોગ તે વખતે કરેલો એનાથી કાંઈ તુલનાન થયું હોય તેમ બ્યાનમાં નથી. આજે તો, જો કોઈ ડોક્ટર; પ્રયોગપ્રેમથી પ્રેરાઈને બીસ ન કરવાની માહેધરી આપે, અને કદાચ આ નુરખો ફરી અજમાવવાનું મન થઈ જાય તો લલે ! બાકી નહિતર દિવસત ચાલે તેણું લાગતું નથી ! જો કે સમયના બચાવ માટે આ પ્રયોગની મહત્તા કાંઈ જોવી તેવી નથી, એક રીતે એ આપણું National food-રાષ્ટ્રીયભોજન થઈ શકે તેમ છે. આપણા મુંબઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટના પ્રધાનો 'ગ્રેડ્યુએટ'ની, પાછળ ચાંડાં કાઢે છે, ને વારંવાર માળા ખાવા માટે એક ઠેકાણું કે બીજો ઠેકાણું બેસા થઈ જાય છે, એ જો આ પ્રયોગ અપનાવે તો એમને બહો જ ફાયદો થાય !

આ પ્રયોગથી છુદ્ધિમાં થું ફેરફાર થયો એ તો કાંઈ બ્યાનમાં રહ્યું નથી. પણ જમાસિક સુધી, મને લાગે છે મારી ગણના ઠોઠ હાકરાઓમાં થતી. જ માસિક પછી મેં કપાટો માર્યો એને લીધે ઉપલા વિદ્યાર્થીઓમાં માટું નામ દેખાવા માંડ્યું ! જે ગૃહસ્થની ઝોરડોનો લાભ મારજ મૈત્રીથી મળેલો એ ગૃહસ્થનું નામ રતિલાલ નીકળ્યું. એ લાવનચરના નાગર ગૃહસ્થ હતા. વીરપુરમાં હું એક વખત હતો ત્યારે

મને જેમ એક નાગરગૃહસ્થના પરિચયથી અંગ્રેજો ફાયદો સમજાયો હતો ને એણે જ એ. બી. સી. ટી. નો પાયો નાખી દીધો હતો. તેમ આ બીજા નાગર ગૃહસ્થ મળી ગયા કે, જેમણે મારામાં રસ લખેને મને લાગુવાના ફાયદા ને પોતે નથી લખ્યા તો ક્યા રખે, છે એ સમજાવવાનું સ્વેચ્છાથી ઉપાડી લીધું ! અસ્માત હોય તેમ આ જ પ્રમાણે, જ્યારે મૈત્રીક પણ થઈને હું સસ્તી નોકરીમાં ચડી જવા માગતો હતો ત્યારે પણ, આગળ વધવાનું પ્રોત્સાહન બે ત્રણ પોરખંડરી જીવાન મિત્રોએ આપેલું-એ પણ નાગર જ હતા ! મારે લાંછણે કીકાણી પોટા ! ને જીવનમાં કાંઈક સ્થાવી ગણી સઘાય તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરનાર એ પણ અકસ્માત નીકળ્યા નાગર ! અને બીજા સાત આઠ પ્રસંગો એવા છે કે એમાં કોઈ વખતે કોઈને કોઈ રીતે આ પ્રમાણે જ મદદ મળી હતી ! આવી રીતે વારંવાર થતા અકસ્માતોમાંથી જ આપણે કદાચ અત્યાધિક બની જતો છીએ.

આંહી જે લાખનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, રતિભાઈની, એ રતિભાઈ, ગોંડલ દારૂિક સુપ્રાન્ટેન્ડેન્ટની ઝોરીસમાં પાછળથી મને મળેલા. એ વખતે હું બી. એ ની પરીક્ષા આપીને તરત જ ત્યાં ફેલ્ડમાં દાખલ થયેલો એમણે મને ઝોળખયો નહિ. પણ મેં એમને ઝોળખી કાઢેલા. એ ત્યાં કલાકે હતા. રતિભાઈનો સ્વભાવ એવો મયાણ નીકળ્યો કે, સિયાળામાં જ વાગે હું કાલજ પાણી કરી, ગોડકું ઝોઢી, ચડીઆનાના પેવા બીવ જડ્યા ત્રીમનીદીવા પાસે ગોખતો બેઠો હોઈ, ત્યાં ઝોરડોના બારણા ઉપર એનો ટકોરો અથૂક પડે ! ગરમાગરમ વરાળ નીકળતો કોશીને એક મોટો ખાલો ખૂદીને એ અલ્પા અલ્પ ! કેમ જણે છે વાગે મારે માટે વગર ટોકડે કોશી તૈયાર કરવાનો એમણે ઇનકાર રાખ્યો હોય !

રતિભાઈની નોકરી આકરી હતી, પણ એમાંથી જ્યારે નવરા પડે ત્યારે એ આવીને મારી ઝોરડોમાં બેસે. પોતે ઠોઠ રહ્યા હતા એનું એમના મનમાં જ્યારે દુઃખ હતું. એટલે એ પોતાનાં અનુભવથી, કાંઈ લખ્યા વિના હેરાન થાય નહિ, એની બારે કાળજ રાખતા-એને ખબર પડી કે હું કવિતા કંઈ હું

એટલે હસતાં હસતાં કહી લેતા કે ‘જો જો હો !
કવિતામાં રહી જતા નહિ !’

આ પ્રમાણે બ્યારે માડું ધ્યાન અભ્યાસ તરફ
વધારે કેન્દ્રિય બની રહ્યું હતું ત્યારે એક એવો
પ્રોત્સાહક બનાવ બન્યો કે આજે એનું ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન
આંકવાનું અશક્ય છે, પણ અનુમાનથી એમ કહી
શકાય કે જો વખતે, પ્રોત્સાહનની જરૂર હોય તે
વખતે જ બરાબર પ્રોત્સાહન આપવાથી, માણસમાં
આત્મશ્રદ્ધા જમાવી શકાય છે. એક વખત ગુજરાતીના
કલાસમાં ગુજરાતી ભારતર આબ્યા ત્યારે એમના
હાથમાં એક નોટ હતી, અને આવતાં વેંત એમણે
પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ગૌરીશંકર જેથી કાણુ છે ?’

દીક્ષિતો કલાસ, છોકરા નંગ ત્રીસ પાંત્રીસેક
હશે, પણ રૂમ નાનકડો અને ફનીંચરથી ભરચક, એટલે એકી સાથે તમામ ચહેરા નજરે આવે તેમ
ન હતું. પહેલાં થોડો સમય તો એમણે ચારે તરફ
જોયા કહ્યું ‘પણુ કાંઈ છોકરો ઉભો થયો નહિ !
એટલે ફરીવાર પૂછ્યું.

‘હેક છેલ્લા બેન્ચ ઉપરથી હું ઉભો થયો. ગુજ-
રાતીના એ ભારતરનું નામ, બાણજી અનેચંદ રાવરાણી.
આજે આ જમાનામાં પણુ, હાંધરકુલ કાલેજમાં
કોઈએ ગુજરાતીને ગંભીરતાપૂર્વક ચોખ્ખું સ્થાન આપ-
વાનો કે રાષ્ટ્રીયગૌરવ સ્થાપનામાં વાણી મારફત
અક્રિતને ધકાવાનું, એ પણ એક આવશ્યક અગ્રોણ
સાધન છે એવા એના સ્વરૂપનો, ખ્યાલ નજર સમક્ષ
રાખ્યો નથી, તો એ જમાનામાં, બિચારી ગુજરાતીનું
શું સ્થાન હોય ! અને એમાં પણ હાંધરકુલમાં ? બાણજી
ભારતર બિચારા પાણી વિનાના મગ્ગ જેવી અવસ્થામાં
હતા ! એવામાં એની દૃષ્ટિએ આ એક મારો નિબંધ
આવી જતાં એમને આનંદ આનંદ થઈ ગયો ! એ
ઉત્સાહમાં એમણે આખા વર્ગમાં મારા નિબંધને
સર્વોત્તમ કહી પ્રશંસા કરી નાખી. થઈ રહ્યું. બીજે
દિવસેથી માડું મૂલ્યાંકન જુદું જ થવા માંડ્યું. કવિરાજ
તરીકે ગણના થવા માંડી અને ગુજરાતીના ખાં
તરીકેની નામના મળી !

પણુ આ નામના માનથી કામ ચાલે તેમ ન હતું.
અંગ્રેજીમાં એક બી. એ. ભારતર હતા, જેઠાલાલ
શંકરલાલ રાવલ, એ જરાક જેટલી જૂલ થાય તો
મશકરી કરી મૂકતા. અને પ્રભાષકર ભારતર ગણિ-
તમાં જૂલ થાય તો તરત સંભળાવી દેતા: ‘મા’રાજ !
વીરપુર બેગા થઈ જાવ ! આંહી તમારો સીધો કોષ
જેણે તેમ નથી !’

એટલે ધ્યાન તો કમલે ને પગલે રાખવાનું હતું.
એમાં પાછો સાહિત્યનો શોખ તો જૂતની પેઠે
પાછળ વળગ્યો જ તો !

એ વખતે, પ્રમાણમાં ધણુ ટૂંકા કહેવાય તેવા
માળામાં, મેં એક તરફથી જેમ અભ્યાસમાં ધણી
પ્રગતિ કરી, તેમ બીજી તરફ જીવનઅનુભવોની પણ
ધણી ધણી ઝડપેથી નીરખી કાઢી એમ કહી શકાય.
હું ઠર શનિવારે બપોરે વીરપુર જવા બિપડતો. વીર-
પુરના ત્રણ ચાર છોકરા ત્યાં બહુતા. અમે બધા
બાહર કઠિ બેગા થઈ જતા અને પછી ખાંખેરી
મૂકતાં તે ત્રણ ચાર વાગતામાં વીરપુર બેગા થઈ
જતા !

સોમવારે સવારે એ જ પ્રમાણે પાછા જેતપુર
આવવા માટે પાછા ફરતા. એ વખતે અમને રસ્તામાં
જે આનંદ આવતો, અને અમે રામાયણની, મહા-
ભારતની, ઐતિહાસિક નવલકથાઓની, રસદહાણ કરતા
આખા રસ્તો કાપી નાખતા, એ સમય આજ પણ
સાંભરે છે, ત્યારે ધડીબર થાય છે કે જેતપુર-વીરપુર
સાકળી, મારી એ જૂની પીપરોનો છાંયો એક વખત
પાછો ફરી લઇ આવું ! જીવરામ મહારાજને એક
છોકરો નરસંગ કરીને હતો, અને એક જેઠાલાલ
હરિલાલ મેઘી, અમારી એ ત્રણની ટોળીએ, એ રસ્તો
આખા વરસમાં ચડેને, નહિ નહિ તો એક સો વખત
વટાવ્યો હશે ! અને છતાં અમારી બધી ઐતિહાસિક
નવલકથાઓ તો પૂરી થઈ શકી ન હતી ! એ પાછી
મેટીક થયા પછી હું થોડો વખત વીરપુર રહેવા ગયો
ત્યારે શરૂ થઈ ! એ વખતે એનું સ્થાન ગયું વાલજી
સુતારની કોઠમાં, ગાજપરા ફળીને નોકે, શિયાળાની
સગડી પાસે, એ કયાંક સ્વરૂપે ફરી વાર પ્રગટી,

ત્યારે એનો મુખ્ય કથાવાર્તા કહેનારો હું થઈ પડ્યો હતો !

જેતપુરમાંથી રતિભાઈની ખબરી થઈ ત્યારે પછી મેં એ ઓરડી છોડી દીધી. એક સુતારની ફળીમાં પાછી આઠ આનાની ઓરડી ગોતી કાઢી ! આ જગ્યાએ અધ્યાત્મિક એક લાભ મળ્યો. ત્યાં બી. એ. માસ્તર રહેતા હતા. તે વખતે મીડલસ્કૂલમાં આ એક જ ગ્રેજ્યુએટ હતા. જેકાલાલ સંકરલાલ રાવલ, એટલે સામાન્ય રીતે એ, બી. એ. માસ્તરના નામથી જ વિદ્યાર્થીઓમાં જાણીતા હતા.

આ બી. એ. માસ્તર ત્યાં જ રહેતા. એટલે એક રીતે મને ફાયદો થયો. જે કે એ પોતે ભાગ્યે જ મદદ કરે તેવા હતા, પણ એમનાં વહુ સ્વભાવે શુદ્ધ માતૃત્વનો વારસો જાળવેલ સજારી હતાં, એટલે એમણે રતિભાઈનો આજ્ઞા ઉપાડી લીધો. દસ સાડા દસે, તમે તમારો છુપો ખાટો, મરચાંની ચટણી, સાથે આવતા હો, ત્યાં એનો મોટો પુત્ર ચીમનલાલ આવે ને શાક ઢાળ કે કાંઈ ને કાંઈ, વાનગી ચૂરી જાય !

ત્યાં ધર માસિક સુતાર નીચેના ભાગમાં રહેતો. એનો છોકરો જુગારી જેવો હતો. અને એકનો એક છોકરો હતો. એટલે સુતાર ને સુતારણુ તો આખો દિવસ એની ખટપટમાંથી નવરાં યાતાં જ નહિ, બીજી તરફના ભાગમાં નવાણીયા રોટના કોઈ કારકૂન રહેતા. બી. એ. માસ્તરની અને એમની વચ્ચે રાતે શેતરંજ જામતી. અને ધણીવખત અરથી રાતે લકાઈ જામતી. મને જે શેતરંજનો રંગ લાગેલો તે અહોયી, એમાં ને એમાં મેં 'કોલેજનું' એક વરસ કારણુ વમરનું ગુમાવ્યું હતું.

બી. એ. માસ્તર સ્વભાવે કડક મણાતા. જનતાં સુધી કોઈ સાથે જાહેર એલતા નહિ. એટલે હું ત્યાં રહેતો પણ એ કોઈ રીતે જાણવામાં મદદ રૂપ યામ તેવા મંજોગ ન હતા. છતાં એમને મારા પ્રત્યે પ્રીતિ તો હતી જ, એટલે વારંવાર સુચના આપતા, પણ એમના સ્વભાવમાં જે વસ્તુ ન હતી, નરમાસ, તે એ ક્યાંથી લાવી શકવાના હતા ? પણ સંજોગ એવા બન્યા કે

બી. એ. માસ્તરને પણ ધીમે ધીમે લાગ્યું કે આ છોકરો છેક કાઢી નાખવા જેવો નથી એટલે પાછળથી એ જાહેર મદદરૂપ બન્યા.

એ વખતે જોડપરામાં પાણીની બારે બેચ રહેતી. નજ તો કચાય હતા નહિ ! સવારે દિ' ઉઘાય પછી કોઈ પાણી ભરવા જાય તો પાણી જ મળે - નહિ એટલે તાણુ હતી. જેતલસરને માર્ગે ગોપા પટેલની વાડીએ માત્ર પાણી રહેતું. એ પણ સત્તારમાં વહેંચ પહોંચે તો પત્તો ખાય તેમ હતું. એટલે બી. એ. માસ્તરનાં વહુ બિચારાં પાંચ સાડાપાંચે જો તો ખરાં, પણ એમની બેચું કાણુ જાય ? અધારમાં માર્ધલ દોઢમાર્ધલ એકલાં જાતું એ વધુ આકરું, અને માસ્તરભાઈને ત્યાં ક્યાં મફતિયા પટાવાળા કે કામ કરવાવાળા આદેશ મારતા હોય ? એ તો પોલીસ પટેલ કે મુખી, બંને ને ફૂંપરડી પંદર મેતો દેખ, પણ એને ત્યાં પંદર જણા કામ કરતા હોય. મોઢામાં મોટી ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ કરતાં વધુ, એની પાછેના મામકાનો મુખી, વધારે મહત્વનો છે, એવી આંધળી પ્રજાલોકો, મરી ગયેલી આંધળી અંધરજ સરકારે રધાપેલી, તેમાં એકદમ ફેરફાર થયો તો અશક્ય છે. પણ વિદ્યાવિતરણની આખી રચના જુખડીબારથ જેવી જુમિકાના આધારે એણે મોકરી રાખી છે, એટલું તથ્ય પણ કોઈના મનજમાં આવે તો બહુ છે. એટલે બિચારા બી. એ. માસ્તરને ત્યાં ન મળે કોઈ પટાવાળો કે ન મળે કોઈ કામ કરવાવાળો.

હેવટે માસ્તરની મદદે એમનો વિદ્યાર્થી ધાયો. મેં પાંચ વાગે ઉઢીને એમનું પાણીપત્ર સંભાળવું કામ હાથમાં લીધું. એક હાથમાં દાનસ અને એક હાથમાં ગાગર લઈને, હું આગળ ચાલતો ને પાછળ બેઠું લઈને બી. એ. માસ્તરનાં વહુ આવતા. અમે ગોપા પટેલની વાડીએ પહોંચીએ ત્યારે હજી કોઈ રમ્યું ખમ્યું અતિ ઉત્સાહી ઓગળ આવ્યું હોય એટલે પ્રપાટાનું પાણીનું કામ પતી જતું !

આ વસ્તુસ્થિતિએ અમારા ગુરુશિષ્યના અંતરમાં ફેરફાર કરી નાખ્યો, પછી તો એમની દયા

લાવવી, એમનું શાક લાવવું, એમના ઊકારને નિશાને મૂકી આવવો, એવાં અનેક કામમાં હું જ મદદરૂપ બનતો. એટલે ધીમે ધીમે, બી. એ ગારતર પણ મળ્યા!

એમાં એક વખતના પ્રસંગે જરાક રમુજ પેદા કરી. સરસ્વતીચંદ્ર એકા કાગળમાં ચંદ્રાવલી જૈયાનાં સંદેશમાં કે બીજે કયાંક એક શ્લોક આવે છે. એનું મોથું ચરણુ 'કિં વા કપોત ઉત વા કલવિક્ક-કપોત' એમ છે. એમાં કલવિક્કપોત એટલે હોલાનું બચ્ચું એવો અર્થ છે. બી. એ. ભારતરની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી મેં એક કાગળમાં આ મોથું ચરણુ લખીને એનો અર્થ એને પૂછવાની મેંદા કરી. એમને આવડ્યો નહિ, પણ એ સમજી ગયા. એટલે એમણે કહ્યું કે મોપટી લઈ આવ. મોપટી લાવતાં તો બારે મોટાળો થાય. એમાં તો નીચે અર્થ આપ્યા હતા. એટલે હું તો શ્લોક લખી ગયો. એમણે કહ્યું 'આ શામાંથી છે?' મેં કહ્યું 'સરસ્વતીચંદ્રમાંથી' પછી

તો એમણે નીચેની નોંધપોથીમાંથી વાંચીને જ કહ્યું કે 'અત્યા! આમાં તો આખો અર્થ આપ્યો છે. તું મોટા મારો પરીક્ષા કરવાવાળો આવ્યો છે તે!'

આ પ્રમાણે જોતપુરમાં માફે અભ્યાસનું કામ ઠીક ઠીક ચાલે પડવા માંડ્યું તે વખતે મને એક બીજો લાભ થયો. જોતપુરમાં પણ એક નાનું સરખું મંડળ હતું. જેમને સાહિત્યમાં કાંઈક રસ હતો.

એ મંડળમાં માફે નામ મળુના યોગ્ય લાગવા માંડ્યું. એ વખતે, લગ્ન લાંબા સમય સુધી જેમની મૈત્રીના મને લાભ મળ્યા ક્યોં એવા ત્રણ મિત્રોનો ત્યાં પરિચય થવા પામ્યો. એમાં એક તો ઊંટાલાલ માનસંગ કામદાર. હવે તો એ એમના સાહિત્યલખાણથી યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ પૂણે મેળવી શક્યા છે, એ વખતે એ પણ પાંચમાં બંધેજમાં મારી સાથે હતા. બીજા ઊંટાલાલ હરખચંદ શેઠ, અને ત્રીજા આપણા આફ્રિકા નિવાસી રાષ્ટ્રીય કાર્યકર પ્રાણશંકર સોમેશ્વર બેથી.

જાણે ના !

એ કોઈ જાણે ના, જાણે ના.
વજજર શું જે બહાર ઘડેલું

અંદર પર્વત ઘેર ચડેલું

સિંહ સમું હેલું તો લીતર

દગલો ઘર્ધને પડતું, રડતું કોઈ અનામી ગાણે આ

એ કોઈ જાણે ના, જાણે ના.

આશ અને ઉલ્લાસ પ્રચારી

હસી બધે જે હાસ્ય પ્રસારી

આ એકાંત ખૂણે અંધારે

અગ્નિતણીએ ચડતું અંતર લેલી કોઈ સરાણે આ

એ કોઈ જાણે ના, જાણે ના.

લાખ દીવા આ ગોખે પ્રજળે

અંદર લીધણ રાત્રિ કજળે

બહાર ઊભાંને હશે દીવાળી ઘેરી અમાસ માણે આ

એ કોઈ જાણે ના, જાણે ના.

અ

દિક્વિ વાલ્મીકિયું રામાયણ એ ભારતનું એક સનાતન મહાકાવ્ય છે. એમાં એક આદર્શ પુરુષની—એક નરયન્દ્રમાની—જીવનકથા આપેલી છે. તેની સાથે તેમાં સુખી ને સુશોભિત મૃદસંસારનો ચિતાર આપવાનો પણ હેતુ રખાયો છે. આદર્શ પિતા, આદર્શ માતા, આદર્શ પતિપત્ની, આદર્શ ભાઈ, આદર્શ રાજા, ને આદર્શ સેવકની શ્રિતિઓ આલેખી કવિએ તેમાં જે ઉજ્જવલ રંગો પૂર્ણ છે તેની શૌભા આટલાં સૈકાં ચર્ચા હજી ઝંખી પડી નથી. એ ચિત્રપટનાં ચિત્રો જોતાં આજે પણ તૃપ્તિ માથે એમ નથી. એમાં દશરથ સારા રાજા છે, પ્રજાના હિતકર્તા છે, વહાલસોભા પિતા છે, યરા સુભટ છે, પણ તરુણીની મોહપાશમાં ફસાયેલા છે. એ મોહ જ આ કથામાં કલેશનું મૂળ યર્ષ પડે છે. પદ્મને સપત્નીના દેવતા ને પતિના તિરસ્કારનો ભોગ ચંદ્ર પડેલી, દુઃખની સાક્ષાત્ શ્રુતિ જેવી, રામભાલા કૌશલ્યા બીબી છે. પુત્ર માદીએ આવવાની આશાએ તે દિવસ કાઢે છે; પણ ત્યાં તેને માટે નિરાશા નિર્માણેલી છે. એની બાજુમાં લક્ષ્મણભાતા સેવાશ્રુતિ સુમિત્રા છે. તે પુત્રને વનવાસની રજા આપતાં કહે છે: 'તું રામને-દશરથ માનજે. સીતાને માતા મણજે. અરણ્યને અયોધ્યા સમજજે. જા, દીકરા, તું રામની નેડે સુખેથી જા.' એની સેતુમાં શરમાતી પાછળ બીએલી, લક્ષ્મણપત્ની બિર્મલા છે, જેને વાલ્મીકિએ પણ ન્યાય આપ્યો નથી. લક્ષ્મણ જેમ મોટા ભાઈ રામને ખાતર તેમ બિર્મલાએ પોતાની મોટી બહેન સીતાને ખાતર સંસારસુખનો ભોગ આપ્યો છે. એ આત્મવિશેષનનો ચિતાર કોંક કવિએ હજી આપવો રહ્યો છે. આથી કંઈક દૂર ત્રિલોકને મંજશમય કરનારી, વસિષ્ઠપત્ની સતી અરુન્ધતી છે. ને એથીયે જરા છેડે, જન્મે આનાય પણ તપના પ્રભાવે આર્ષ બનેલી વૃદ્ધ યજ્ઞરો છે. એ બંનેનાં હર્ષન કરતાં માથું આપોઆપ નીચું નમે છે.

હવે એક બીજી ચિત્રાવલિ જુઓ. ચૌદ વરસની અખડ સેવા કરનાર લક્ષ્મણ-કેવો એ તાપસ બહા-ચારી છે! એણે સીતાના હાથનાં કંકણ કદી નિહાળ્યાં નથી કોનનાં કુંડળ પર કદી નજર ફેરવી નથી, એ

તો ઝોળખે છે એક સીતાનાં નપુરને-કેમકે એ નપુર-ત્રાળાં ચરણો આગળ એણે નિત્ય વંદન કરેલાં છે. તે કહે છે:—

માઘં જાનામિ કેયૂરે નાઘં જાનામિ કુણ્દલે।
નૃપુરે ચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદામિલનનાદ।

એને પદખે નીચાં નયન ઢાળીને બીએલો ભારત છે. અરણ્યમાં એનું રમણ થતાં લક્ષ્મણ કહે છે: 'ભરત ખરેખર સ્વર્ગનો અધિકારી છે. હાથમાં આવેલું રાજ્ય દેલી તપસ્વી બન્યો છે. ટેક ઉત્તમ કરતો હશે ને હંડોગાર જમીન પર સુધ રહેતો હશે! (તપસ્વી નિવૃત્તાદ્યાર: કૌતે કૌતે મહીતલે) ભારતના જેનું જન્મમાં બીજું કાણ કરે! અરે, ભરત જેવા પુત્રને કેમથી જેવી મા!' ત્યાં રામ બોલી જાડે છે: 'કેમથીમાતાને દેણ ન દે, લક્ષ્મણ! ઈર્ષ્યા કુળના એ દીપકની જ વાત આમળ ચક્ષવ. મારી આંખના રતન જેવા ભરતને યાદ કરે' છું ત્યારે મારો વનવાસનો નિશ્ચય પણ ક્યારેક ઝંખી જાય છે! હે લક્ષ્મણ! હે જનનકા! આપણે વહાલા ભરત યતુખનાં દર્શન ક્યારે કરીશું?'

આ એ તો રામના ભાઈ છે. પણ એને પાંચે બીએસો હતુમાન! અશોકવનમાંથી સીતાની બાળ એ કાઢી લાવ્યો. એ જાતે વાનર છતાં સુસિદ્ધિ હતો, સંસ્કારી હતો. દક્ષ હતો. કવિ ભરતીએ એને લક્ષ્મણને મુખે 'આય' ઉપનામ આપાવ્યું છે; અને કહેવડાવ્યું છે કે 'એના પરાક્રમથી આપણું કામ સધ્યું' તેની સાથે જગત પણ ધન્ય થયું છે' (વચ્ચે લીયેજી કૃતિનો ચર્ચે ચ ખુચનાનિ ચ). રાજ્યાભિષેક પછી સીતા દાર એના વીરા હતુમાનના મળામાં પહેરાવે છે. બીજા સદૃષ્ટિવેશાવ છે. પણ હતુમાન ક્યાં જઈ તેણે તો 'વીર' રામના જીવનમાં પોતાનું જીવન સમાવી દીધું છે. તેથી તે રામ પાસે વરે માગે છે: 'હે વીર! જ્યાં-સુધી જૂતળ પર રામકથા કામય રહેશે ત્યાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાણ ટકી રહે, ને એ કથા મનપલ્લે બધે ફેં હાજર રહે, એટલી એક જ મારી ઈચ્છા છે.'

યાવદ રામકથા વીર ચરિત્થાત મહીતયે:
તાન્વજરીરે વસ્ત્રપદ પ્રાણા મમ ન સંસય:
એની બાજુમાં ગીધરાજ જટાયુ છે, જેણે પંચ

વડીમાં પિતાની પેઠે રામલક્ષ્મણનું જન્મ કહ્યું છે. એ પ'ખી છે. છતાં એણે ક્ષત્રિયને શોકાવે એવી રીતે, આતંત્રાણના ધર્મનું પાલન કરતાં, સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા ભર્તા, પ્રાણ પાથર્યા છે. એનું આ શરતન ને રામચંદ્રની સાહુતા ભેદ રામને સુખેથી પણ આ ઉદ્દેશાર નીકળી ગયા છે:

‘સાચું છે, લક્ષ્મણ, એ સહુ જગતની પૂજનાં અધિકારી છે. એમનું ફરી ફરી ચિંતન કરતાં એમ જ થાય છે કે જગતમાં આપ'તાને, ભક્ષાર્પને જન્મનાં કે જાતિનાં બંધન છે જ નહીં.’

સર્વજ્ઞ ખલુ કલ્પતે સાધવો ધર્મચારિત્ર્યઃ
શરાઃ શરણ્યાઃ સૌમિત્રે તિર્થંગ્યેનિગતેષ્વપિ.
હવે આપણે રથાનિક કથાનામક રામના ચરિત્રને વિચાર કરીએ.

કવિ વાલ્મીકિ રામના શુણેલું વચ્ચું કરતાં યાદતા નથી. એમના અનેક શુણે ગણાવીને કહે છે કે ‘આકાશમાં તપતો સૂરજ જેમ ફિરજોથી શોભે તેમ રામ એ શુણે વડે શોભતા હતા.’

રામ માતપિતાને આપ'ખી કાપી સમાન હતા, ભાષ્યોને પ્રાણસમાન પ્રિય અને પૂજનીય હતા. શરૂ હતા, સંવધી હતા, ચક્ર હતા: ‘અમેવાત્મા’ હતા; અર્થાત્ એમના આત્માનું માપ કાપથી કાઢી શકાય એમ નહોતું. પ્રજા એમના પર વારી જતી. નગરની નાની મોટી જીઓ સવારસાંજ ભેગી થઈ રામના કલ્યાણ માટે દેવાને પ્રાર્થના કરતી. એમણે કૌશલ્યા ને કેટલી વચ્ચે કઠી ભેદ માન્યો નહોતો. તેથી કેટલી પણ કહેતી કે ‘મને રામ અને ભરતમાં કશો ફરક દેખાતો નથી; અને રામ મને પેટના દીકરા જેટલો જ વહાલો છે.’ વળી કવિ કહે છે:

‘રામ બેવાર ખાણુ છેહતા નથી, ને બેવાર વચન બોલતા નથી.’ દ્વિઃ શરં નામિસંવાલ્તે રામો દ્વિર્નામિમાવત્તે । એક ખાણુ ને એક વચન એ રામના જીવનનાં બે મહાવત હતાં.

એમાં એક ત્રીજું મહાવત ‘રામે હિમેયુ’ પિતાના અંતઃપુરમાં સાકારણસે રાણીઓ હતી, તેમાં રહેલું દ્વપણ રામને દેખાણું હતું. માતા કૌશલ્યાને સપત્ની કેટલીએ અને દશરથે જિંદગીજર આપેલાં ત્રાસ તેમણે નવરે ભેગો હતો. પિતાના એ આચરણ સામે રામે ખળવો કર્યો. પણ પિતૃભક્ત પુત્ર ખળવો

કયા રીતે કરે? જેટલે તેણે મૂળે મોઢે પણ પિતાથી જુદે રસે ચાલી જીવનમાં એક જ પત્ની કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પિતાની સામે એ વિરોધનો છુલ્લંદ પોષકર હતો. રામે જીવનભર એક સિવાય બીજી સ્ત્રીનું મનથી કદી ચિંતન પણ ન કર્યું; અને જગતની આગળ એક પત્નીવ્રતનો અમર આદર્શ ઊભો કર્યો.

પતિ પત્નીના પ્રેમનો જે ચિતાર કવિએ રામાયણમાં ખડો કર્યો છે. તે અવિભક્ત આત્માનો ચિતાર છે. પતિ-પત્ની એક ને અભિન્ન કેમ બની શકે તે ત્યાં ખતાવ્યું છે.

રામની સાથે વનમાં જવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવતાં સીતા કહે છે. ‘હું’ તો વનમાં આવીશ જ. હું તમારી આગળ ચાલીશ, ને તમારા રસ્તામાંથી કાંટા ને કંકરા ખસેડીને રસ્તો સાફ કરીશ. પ્રજે લોકચાંચી બીજી કોઈ વાતનું ચિંતન નહીં કરું, પણ એકલા પતિવ્રતનું જ ચિંતન કરીશ. સુગંધી ફૂલોથી મહેક-મહેક થતાં વનમાં પણ હંમેશાં તમારી સેવા કરીશ, નિષ્પ્રમ પાણીય, ક્ષત્તચારિણી રહીશ, અને તમારી સાથે આનન્દમાં સમય પસાર કરીશ.’ અને રામ કહે છે ‘દેવી! તને કુખી કરીને મારે રજગનું સુખ પણ નથી ભેજતું.’ આજ ખરો સહધર્મચાર છે.

રામ વનવાસે ગયા. લક્ષ્મણે વરસો સુધી અખંડ ચોક્કા કરી. રામે રાવણને મારી સીતાને બંકામાંથી છાકવી. દેવોએ સાક્ષી આપી સીતાને શુદ્ધ ભરેર કરી. અગ્નિદેવે કહ્યું: ‘હે રામ! આ તમારી વેદેહી! એને જરાયે પાપનો સ્પર્શ થયો નથી.’ (‘પણ તૈ રામ વેદેહી પાપમલ્લો ન ચિવતે’) છતાં અગ્રેષ્ઠા આબ્યા પછી રામને એ જ સીતાનો ત્યાગ કરવા વારા આબ્યા. એને માટે જન્મત્તારથી હંમેશાં રામને કપકો દેવું આવ્યું છે. કાવિદાસે ‘રઘુવંશ’માં સીતાને મોઢે કહેવાડાવ્યું કે ‘એ આચરણ રામની વિશ્વાસે કે તેમની કુસીનતાને છાગે એવું નહોતું.’ ભવશ્રુતિએ રામને ‘કહેર’ વિશેષણ આપ્યું; પણ ‘સાથે તેમને અંતરદ્વંદ્વથી ભક્ષાડ બળી જતા પણ મીનપી. આ પ્રસંગને એક બીજી દષ્ટિએ પણ ભેગો દ્રષ્ટે છે. સીતાને માથે આગ ચક્રાન્નાર એક અણુધ ધોખી હતો, એવી કલ્પના પાછળના કવિઓએ કરી છે. વાલ્મીકિ તો કહે છે કે સીતાની નિંદા કરનાર અયોધ્યાની આખી

પ્રજા હતી. રામ જીવતા રામ યુવરાજ માય એમાં એ પ્રજાએ સંમતિ આપેલી. રામની પાછળ શોકાણુર થઈને વનને રસ્તે એ પ્રજા દોડેલી. યૌદ્ધ વરસ સુધી રામની પાકુશાની આજુ માથે ઝડાવનાર એ પ્રજા હતી. પ્રાણુ વિનાના દેહ જેવી રામસૂતી અયોધ્યાની એ પ્રજાએ રામ પાછા આવ્યા પછી શું કહ્યું ? રામના વચન પર વિશ્વાસ ન મૂક્યો. અગ્નિસ્નાન કરીને શુદ્ધ થયેલી, જમદંબા સમી, સીતાની નિન્દા કરતાં આચાર્યો ન ખાધો અને રામસીતાના જીવનની હોળી કરી. પ્રજાની આ કારમી વાણી સામે વિરોધનો અવાજ ઉઠાવનાર કાર્ક નર આખી અયોધ્યામાં ન નીકળ્યો ?

અયોધ્યાની પ્રજાનું આ વર્તન કોણ રીતે સમજ શકાતું નથી. અને તેથી એવી પ્રાર્થના કરવાનું મન થાય છે કે ઈશ્વર આપણને રામાયણનું ગમે તે સારુ પાત્ર થવાની તક આપજો, પણ અયોધ્યાની પ્રજા જેવા નશુશ્ચા ને નિંદક આપણને કદી બનાવશો નહીં. કૈકેયી જેવી ક્રમાતાને રામે ક્ષમા કરી. રાવણુ જેવો રાક્ષસ ગમ જેવા યજુને હાથે મરણ પામી તરી ગયો. પણ અયોધ્યાની પ્રજાને માટે ક્ષમા કે તરેણોપાય નહોતાં. જે જૂમિ પર સીતા ધરતીમાં સમાઈ તે જૂમિ સીતાના નિસાસાથી શાપિત થઈ. એ જૂમિના રામે ત્યાગ કર્યો. અમરપુરી જેવી અયોધ્યા સૂતી બની ગઈ. ત્યાં માણસનો વસવાટ મંદી ગયો અને સેંકડો વરસ પછી મધ્યમ-કેવે ત્યાં નહું નગર વસાવ્યું ત્યારે જ ત્યાં ફરી માણસનો સંચાર થયો. આપણુ દરેક પ્રજાજન માટે રામાયણની કથાનો આ એક મોટો પાઠ છે. સાંકુ-ચરિત પુરુષોને સતી ઓઝીની નિંદાનું પાપ આપણુ હાથે કદી ન થાઓ !

પણુ હવે આ દુઃખદ વિષય ઊંડી તે કાળના ભારતવર્ષ તરફ નજર કરીએ. આર્ષ પ્રજામાં પાછાણો ને ક્ષત્રિયો માહોમાહે લડે છે. ક્ષત્રિયો અનેક રાણીઓ કરી અંતઃપુરમાં ભરાઈ બેઠા છે. પરશુરામે ક્ષત્રિયોનું નિકંદન કરવા કેડ કસી છે. સામસામાં વેગઝેર જામ્યાં છે. આર્ષસંસ્કૃતિ ઢિન્ન-મિન્ન થઈ રહી છે. અનાથોના કુમલ વધતા જાય છે. આર્યો યજ્ઞયાગ કરી ચક્રતા નથી. આજાદ

વસ્તીવાળા મુલક ઉજ્જૈન વેગન બન્યા છે. એવે વખતે દીર્ઘદષ્ટિવાળો એક નર જન્મે છે. એ છે વિશ્વામિત્ર. તેમને અંતરકલહની વ્યર્થતા ભેડે છે. પોતે જન્મે ક્ષત્રિય હોવા છતાં અદિક્ષક પાછાણુ બન્યા છે. વરને ઠેકાણુ પ્રેમની રથાવળા કરવાની કેવળ આર્યોને જ નહીં પણ આખા ભારતને પ્રેમના જીવ નીચે એક કરવાની, જરૂર તેમને દેખાય છે. પણુ એ કામ કોણુ કરે ? પોતે વૃદ્ધ થયા છે. એ કામ કયા નવલુવાનને સોંપાય ? વિશ્વામિત્રની નજર રામ લક્ષ્મણ પર ફરે છે. તે રામ લક્ષ્મણને લઈ જઈ તેમને આ નવા કાર્યની દીક્ષા આપે છે. ને તેમના કાનમાં મન્ત્ર કહે છે કે 'તમે આખા ભારતને એક કરો.' રામ એને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવે છે. અને રામાયણને અંતે આપણે શું ભેડેલો છીએ ? આર્યોની 'સંસ્કૃતિ દિમાચળથી લઈ સુધી ફેલાઈ છે. આર્ષ અને અનાર્ષ', દાસ અને વાનર, ચાપર અને નિષાદ બેઠભાવ ખૂશી ભેગા મળ્યા છે. દેશના એક છેદારી ખીળ ઉઠા સુધી પ્રેમની પતાકા ફરકી રહી છે. જે યજુ હતા તે રામને પ્રતાપે મિત્ર બન્યા છે. રામને મન જેવા લક્ષ્મણ, ભરત અને યજુન છે તેવા જ વિભીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન અને શુક્ર છે. ભારતવર્ષની આ એકતા એ જ રામની ખરી રાષ્ટ્રસેવા છે એમ કવિ વાલ્મીકીએ બતાવ્યું છે. અને એ રીતે તેમણે આપણી આજળ જેમ આદર્શ નરનો દાખલો ચૂક્યો છે તેમ આદર્શ રાષ્ટ્રપુરુષનું દર્શાવ રજૂ કર્યું છે; અને ભારતવર્ષમાં જે અનેક ભવિષ્યોનો સંગમ થયેલો છે તેમને ઢળીભળીને એક જૂમિનાં સંતાન તરીકે સર્ગ બાંકીની જેમ, રહેવાનો મોધ પણ આ મહાકાવ્ય દારા આપ્યો છે. રામ જેમ મહાપુરુષની નમતી ભારતવર્ષ દર વરસે ઊજવે છે—તે એટલા માટે કે એવા પુરુષોનો જન્મ જન્મતને ઊન્નત અને પાવન કરવાને માટે થાય છે, કવિ કાલિદાસે કહ્યું છે. મયો દી લોકામ્યુદવાય તાદૃશામ.*

* તા. ૧૨-૪-૧૯૪૭ને રાત્ર વડોદરા રેડિયો પરથી આપેલું ભાષણ—વડોદરા રેડિયો સ્ટેશનના સૌજન્યથી.

મં ગ પુ તે રવીન્દ્રનાથ (સૈત્રેસીદેવી) માંથી

અનુવાદક: રમણિક મેઘાણી

એ મના યુગલ ઉપર પિત્તળની એક ધંટડી સદાયે પડી રહેતી. એ રણ્યકતાં જ તેઓ બોલાવે છે એ સમગ્રજ જગત. એક દિવસ પ્રજાતના પહેરમાં જ ધંટડીના રણ્યકારે અમે સૌ સામટા એમના ઓરડા તરફ દોડી ગયા. અમને આ રીતે આવેલા જોઈ તેઓ હસવા લાગ્યા ને બોલ્યા: ‘તમારા કાન બહુ સરવા લાગે છે હો, સહેજસાજ વગાડું તો તમને સંભળાય જ ક્યાંથી ? હું તો ક્યારેનાં થે આ ધંટડી વગાડ્યા કહું’ હું... આ જુઓ, તમારાં પિતાને એક કાગળ લખ્યો છે. કાંઠે એમનો કાગળ બાબ્યો છે કાબ્યના રૂપમાં, એ રીતે મને challenge (પડકાર) ક્યેં મારું કવિત્વ નગી ઊઠે છે. એ દાર્શનિક થઈને કવિતામાં કાગળ લખે, અને હું કવિ થઈને થે ગદ્યમાં ઉતાર આપું ? એ કમ બને ! જુઓ:—

‘વન્ધુ—

ચિરમંદ્રેર વેદી સમ્મુખે ચિર નિર્વાક રહે
ચિરાદ નિરુત્તર,
તાહારિ પરશ પાય જથે મન નમ્ર લલાટે વહે
આપન શ્રેષ્ઠ વર—

ચને ચને તારિ વહિરંગન દ્વારે
પુલકે દાંડાઈ કતકો જે હય વલા,
શુધુ મનૈ જાનિ યાજિલ ના યોગાતારે
પરમેર સુદે ચરમેર ગીતિકલા ।^૧

એકવાર આખી કવિતા વંચાઈ ગઈ અને એ રહી રહીને બોલવા લાગ્યા, ‘કમે ક્યાં કલાશે નહિ, બરીક દેખાશે પણ એ પગેક માટે, ગમે તેટલું કરો, પણ એથી વધુ નહિ પામે.

માદિર દુયાર ક્ષણેક સુલિયા આપન ગોપન
વર દેખાય વસુધરા ।...

અલોકધામેર આભાસ સેયાય આચ્છે
મતૈર જુકે અમૃત પાત્રે ઢાકા,
ફાશુન સેયાય મંત્ર લાગાય ગાચ્છે,
અરુપેર રૂપ પહુયે પડે ઑંકા ।^૨

‘પણ એટલું જોયું’ એ જ મારે થયું છે, નથી બપયું એવું તત્ત થું છે તે, કે નથી બપયું એની બ્યાખ્યા થું છે તે, છતાં મન તો એનો પડશે માટે છે,—

તારિ આઢાને સાઢા દેય પ્રાણ, જાને વિસ્મિત
સુર નિજ અર્પ ના જાને
ધૂલિમય વાઘા વંધ પઢાયે ચલે જાઈ વહુ દૂર
આપનારિ ગાને ગાને ।

દેલેચિહ્ દેલેચિહ્ પદ્ કથા કલિવાદે
સુર વેધે જાય કથા જો ગાય મુલે,
ધન્ય જે આમિ સે કથા જાનાઈ કારે
પરજાતીતેર હરષ વાજે જે જુકે ।^૩

એ સ્પર્શાતીતનો સ્પર્શ મળે છે એથી જ તો સર્વ કુશીતાને સ્થાન કરીને નગી ઊઠે છે મુંદર, એથી જ લખ્યું છે:—

વુઃજ પેયેચિહ્ વૈન્ય ધિરેચ્છે અહલીલ દિન
રાતે દેલેચિહ્ કુશીતારે,
માનુષેર પ્રાણે વિષ મિશાયેચ્છે માનુષ આપન
હાતે ઘટેચ્છે તા ચારેવારે ।

તવુ તો વધિર કરેમિ ભવળ કમુ,
વેસુર રજાપાયે કે દિયેચ્છે સુર આનિ,
પલ્લ કલુષ સંજાય શુનિ તવુ
ચિર દિવસેર જ્ઞાન્ત શિવેર વાણી ।^૪

‘પરન્તુ એથી જ પ્રજનો કંઈ ઉતાર નથી, ચિરપ્રજની સામે ચિરમૌન જ એક વિરાટ નિરુત્તર બની રહ્યું છે. એને નહિ બળથી શકાય, નહિ કળી શકાય.

જાહા જાનિવાર કોનો કાલે તાર જેનેચ્છિ
જે કોનો કિચ્છુ કે તાહા વલિતે પારે ?
સકલ પાડઆર માલે ના પાડઆર ચલિયાચ્છે
પિચ્છુ પિચ્છુ અચેનાર અમિસારે ।

તવુ ઓ ચિત્ત અહેતુ આનન્દે તે
વિશ્વનૃત્ય—લીલાય ઉઠેચ્છે મેતે,
સેઈ ચ્છંદેઈ મુખિ અમાર પાવ
મૃત્યુર પયે મૃત્યુ પઢાયે જાય ।^૫

‘હતાં હું એ જાણી નથી શક્યો એ વાતનો
યે મને કંઈ જ હોશ નથી.

‘જીવનને જાહા જેનેચ્છિ, અનેક તાહ.
સોમા થાકે થાક તયુ તાર સોમા નાહ.
નિવિહ તાહાર સત્ય આમાર પ્રાણે
નિવિહ ભૂયગ વ્યાપિયા નિમેરે જાને’

અહીં એક વાત વાદ આવે છે. ૧૯૪૦ ના
સાટેઅરમાં માંદા પડીને તેઓ કાશિપોન્થથી કલ-
કતા આવ્યા, અને એક મહિનાની માંદગી પછી
ત્યારે જરાતરા સ્વસ્થ થયા ત્યારે એકવાર કવિતા
સંભળવાની પોતાની ઇચ્છા એમણે વ્યક્ત કરી. તે
દિવસે આ કવિતા એ તમને સંભળાવી હતી. લાગે
માણે કવિતાનો છંદ કાને પડતો જ એ કયા ખુશી
થઈ જોડ્યા હતા એ હમ આજે પણ નજર સારે
તરવરે છે. એ પછી એમણે ફરી ફરીને કહ્યું કે—
‘આ વાંચ તો—

સૌદ્ર ચ્છદૈર મુક્તિ આમાર પાવ
મૃત્યુ પથે મૃત્યુ હઢાયે જાવ ।’

ધીરે ધીરે બધા ચાલ્યા ગયા, હું મુઝી મુઝી
એમનાં પગ પાસે બેસી રહી, અને એ કહેવા લાગ્યા
‘આનો યે કંઈ ઉત્તર છે ખરે ? કયાંથી આવ્યા
છીએ અને કયાં કંઈ તરફ જઈ રહ્યા છીએ એ
જોઈએ આપણે જાણીએ છીએ !

‘કિ આછે જાનિના દિન અવસાન મૃત્યુર
અવશેષે ય પ્રાણેરે કોનો છાયા,
શોય જાહી દિયે પોલિયે કિ રંગ અસ્તરવિર
દેશે રચિયે કિ કોનો માયા ।’”

ત્યારે સમાગ્ધિ આવશે ત્યારે એ ચરમ સમાગ્ધિ
હશે યા નહિ, અથવા ને અતીત છે તે ખરે જ શેષ
થઈ ગયેલ છે કે નહિ તે જોઈએ આપણે જાણીએ
છીએ ! ને આપણી સન્મુખે છે, અને ને આપણી
પાછળ છે તે બન્ને આપણે માટે અસ્તિત્વવિહીન છે.
માત્ર વર્તમાન જ સત્ય છે, સત્ય એટલે કે પ્રત્યક્ષ
છે. પરંતુ ને પ્રત્યક્ષ નથી તે પણ સત્ય હોઈ શકે.
અતીત આપણા માટે નિષિદ્ધ છે, પરંતુ કદાચ એમ

નથી. લાવિ આપણા માટે અજાણ્યું છે, જ્યાં એ
પણ છે જ. એક ઉદાહરણ આપું—ખેમરપાસની અંધ
થઈને આપણે જઈ રહ્યા છીએ, ત્યાં જોશ છીએ
એટલું—એની આસપાસનો શોડોક પ્રદેશ જ આપણે
જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ ને પથ વટાવીને આપણે
ત્યાં પહોંચ્યા હોઈએ છીએ એ સ્થળ એ પ્રદેશ પણ
વસ્તુતઃ તો હોય જ છે, અને ને પથ કાપવાનો સામે
પડ્યો હોય છે તે પણ હોય જ છે. ને વાત જ્યા
માટે તે જ વાત સમય માટે છે. કાળની વચ્ચે યે
આવી આવન-જ ચાલે છે એમ કોઈ કોઈ કહે છે.
હું જાણતો નથી, કંઈ સમજાતું યે નથી...જેને જેમ
કહે છે તેમ તે કહીપના કરે છે, અને જો એમ જ
છે તો નાહો નાંખીએ એટલે ખરું પડ્યું !’

અને એ નહાવા ચાલ્યા ગયા. હું બેસી રહી.
નહાવામાં એમણે એટલી તો વાર લગાડી કે વચ્ચે
વચ્ચે મને ‘શું થયું ?’ ‘શું થયું ?’ એમ ચિન્તા
અધિરતા થતી. નાહીને પોતાનાં ચોરામાં પાંજ
ફરતાં નવાઈ પામતા એ બોલ્યા—‘ખરે, તમે હજીયે
બેઠા છો ને શું ?’

‘શું કરું ?’ તમે આટલી વાર લગાડી એટલે મને
તો ચિન્તા થવા માંડી.’

“શું મને મુઝાં આવી હશે એમ માનિશું ?
મુઝાકાન્તને બોલાવવાં કે કેમ એ જ વિચારતા
હતા ને ?”

સંજવેળા એ મુંઝામુંઝા ખુરશી ઉપર ચાદર વી
પગ લાંબીને બેઠા રહેતા. પ્રકાશ વધુ જાગનાં દિવસોએ
બહાર બારણાંની આડશે રહેતા. કલાકોનાં કલાકો
મુઝી એ એમને એમ બેઠા રહેતા. અને ત્યારે ધણી-
વાર એમે પણ એમના પગ નાંજક ચૂપચાપ બેઠા
રહેતા. એક દિવસ એમની સાર-સંભાળ રાખનાર
એમના રક્ષક જેમને એ ક્યારેક અભિભાવકા કહેતા,
તો ક્યારેક ન-દીકુંગી રે કહેતા, સુરેલથી નીચે મંચડ

× આ પહેલાંની ઇસ્તિખ્વાસની માંદગી વેળા દુરથી
ઉપર બેઠાં બેઠા જ તેઓ એકાએક એમાન થઈ ગયેલા,
એ વાતનો અહીં ઇસારો છે.

સૂંધી ફરવા ગયેલા, રાત થવા આવી તેમ છતાં તેઓ પાછા ન ફર્યા, વાટમાં રીંછના ઉપદ્રવનો ભય હતો, તેથી શબ્દવિહોળા એ અંગાળી જીવોનો માટે અમે સારી પેઠે ચિન્તામાં પડી ગયા. માણસને સામે મોકલ્યો. તો ન જો પાછા ફર્યો કે ન પેલાઓ પાછા ફર્યા. શુદ્ધેવ ખૂબ જ બ્યાકુળ થઈ બિઠવા ને બોલ્યા— “મેં તમને કહ્યું નહોતું કે મારા આ નન્દીશૃંગી જે છે તેઓમાં લોકાવા જેવું કંઈ જ નથી, તેઓ વિશુદ્ધ ઉપદ્રવ જ છે.”

નહિ, નહિ- વિશુદ્ધ ઉપદ્રવ જ એમને કેમ કહેવાય-તો તો પછી આ વેળાએ આટલું ઉચ્ચ હાસ્ય આપણે કયાંથી પામત ?” મેં કહ્યું.

“એટલે જ તો ચિન્તા કઈ છું; પહાડી રસ્તો, અધારો રાત, મારગ ભૂલે તો આપણને હાંસ્ય-ખોરાક પીરસનાર કોઈ બાકી જ નહિ રહે.” એમણે કહ્યું.

અને સારી એવી રાત થવા પછી જ તેઓ પાછા ફર્યા. શુદ્ધેવ એમને ઉપદ્રા લીધા—“આ શું તોફાન છે તમારું ? આમ ચિંતા કરાવશો ?”

“પણ અમે કેવી આકૃતમાં સપડાયા હતા તે જાણશો તો તમારો શેષ ગળી જશે. ઉલટાનાં સશરીર અહીં પાછા કયાં છીએ તે માટે તમે ખુશી થશો. અધરસ્તે દીવો એકલવાઈ ગયો. ઘોર અધાર, જંગલ, પહાડી રસ્તો, પરસ્પરના રવેત વચ્ચે સિવાય બીજું કંઈ જ ન હોવાય. એકબીજાના હાથ ઝાલીને છત્રી વડે મારગ ભોળાં ભોળાં આગળ વધતા હતા. વચ્ચે એકવાર લપસીને ખાડામાં ચે પડી ગયા હતા. છત્રીને ટેકે માંક માંક બમ્બા. એવો તો હાળ હતો કે છત્રી પથ્થુ બાગી મઘ. છત્રતા પાછા ફરી શક્યા એટલે પાક માનીએ.” સુધાકાન્તમાણુએ ફેફસેત આપતાં જણાવ્યું.

“એ છત્રી કોની હતી ?” શુદ્ધેવે ગંભીર થઈને પૂછ્યું.

‘દાકતર સેનની—’

‘વાહ ! પાછા ફરીને એ લલામાણુસને એક છત્રી મોકલી આપજો સમજ્યા ને !’

હું હસવા લાગી. સુધાકાન્તમાણુના ગયા પછી એમણે કહ્યું—“અમારી આ વાતચીતમાંથી રજમાત્રને બે તમે સાચી માનતા હો તો મારે તમને યોકાની ઉપાધિ આપવી પડશે. હકીકતમાં એ તો વાતનું વ્યસન છે. ફરતાં ફરતાં મોહું મઘ મધું એટલે એક રોમાંચકર વાત બિલી કરીને આપણી સહાનુભૂતિ તો મેળવવી જ જોઈએ ને ! કોઈ કોઈને જોઈ શકતું નહોતું, આ તરફ આંધ્ર અને પેલી બાલુ રીંછ, આ વાત શાન્તિનિકેતન પહેાંચશે ત્યારે તો એરી thrilling બની મઘ હશે કે તમે એની કવપના પથુ નહિ કરી શકો. ચાર દિશામાંથી ચાર રીંછ દોડ માઢતા આબા, અધારામાં બીજું કંઈ જ હોવાનું નહોતું. ફક્ત એમનાં ધોળાં દાંત-અને એમની વચ્ચે આ બે વીર પુરુષો અને હાથમાં ઠાકતર સેનની છત્રી !”

એ ભાંગેલી છત્રી ઉપર અમે ધણા દિવસ રમુજ મઝા માણેલી વળતે દિવસે સવારે અવિરામ વધી ચાલુ હતી. રસ્તો લપસણો થયો હતો. દાકતર સેન મોટરમાં ઓઢીસે જવાના હતા. શુદ્ધેવે કહ્યું—“અનિલ, ક્રાઇવરને પેલી છત્રી આપજો તો ! રસ્તે માડી ક્યાંક લપસવા માંડે તો છત્રી વડે સાચવીને આગળ જવાશે.”

એક દિવસ ભોજન પતાવીને નિત્યના નિયમ મુજબ હજીએ લેખનમેજ પર પહેાંચ્યા નહોતા. હું એમના પગ પાસે બેઠી બેઠી અમાઢિના જમાનાની વાતો કરતી હતી કે એ દિવસોમાં સુરેલવાળા ધરમાં વીજળીક દીવા નહોતા, સાંજ થતાં ઝોરડે ઝોરડે દીવાખતી કરવા પડતા એ વાતો એમને ગમતી, અને તેઓ પોતે પથુ જૂતા જમાનાની વાતો યાદ કરવા મંડી જતાં ને અમારા એ જમાનામાં એવું જ તો હતું. સાંજ થતાં જ “સેજન્નાતિ” લખને કામવાળો આવતો. ત્યારે તમારે આ છે તેવા વિજળીક દીવાઓ નહોતા. અત્યારના દીવાને હિસાબે એનો પ્રકાશ બહુ ઝાંઝો ધ્રુવળો કહેવાય; પરંતુ તેમ છતાં કંઈ અગવડ નહોતી પડતી. મઝાથી કોમ આદ્યું જતું હતું.”

“સેજન્નાતિ” કેવી હોય ?” મેં પૂછ્યું.

* સેજન્નાતિ—સાંધ્ય પ્રદીપ—કાંડિયું.

આ શું ? તમે એ દીઠી નથી ?

“ વાહ ! હું કેમ કરીને જોઉં ? ”

“ જોહ, સમજ્યો. તમે તો સરખાતથી જ આ વીજળીક સુગમાં છો ખરું ને ! તમે આટલા બધા આધુનિક છો ? પૃથ્વી પર આવ્યે લગભગ એંશી વરસ થયા આખાં, આ દરમિયાન કેટ-કેટલાયે માણસો આવ્યા ને ગયા હશે. કેટલાયના આદિ સ્મૃત, અથ ઇતિ થયા હશે. તમે કાણ કોણ ક્યાં-ક્યારે પ્રથમ મળેલા એ યાદ નથી, ખાસ કરીને હમણાં હમણાં યાદ નથી રહેતું. કદાચ એવુંયે બને કે હું ધા દેતાકને પૂછી બેસું કે ‘તનુન ખોશન’ (નવી જાબી) તમને યાદ છે ?...એ વખતની સાથે આજનો વખત સરખાવતા બધું બધું ફરી શું લાગે છે. આ જાણે કોઈ નવીજ દુનિયા ન હોય ! પણ આ બધું પરિવર્તન એવું તો ધીમું ધીમું થયું છે કે ક્યારે શું થયું એની ખબર જ નથી પડી. પણ જ્યારે જૂત-કાળમાં નજર કરે છું ત્યારે જણાય છે કે ભયાં શરૂઆત કરી હતી તેવું આજે હવે કંઈજ અવશેષ નથી, મીનવ-સંબંધોથી માંડીને આખાથે વિશ્વની વ્યવસ્થા પલટાઇ ગઇ છે, એ જમાનામાં એક ઝીજ હતી પાલખી. મોટા ધરની પાલખીઓ સુદર રીતે સજ્જારાતી. પડકારાળી પાલખીઓ પિના ખહાર નીકળવાની ત્યારે ઓંઝોમાં તાકાત જ ક્યાં હતી ? આજે કલકત્તામાંથી એ બધી પાલખીઓ ક્યાંય અદશ્ય થઇ ગઈ છે. તમે તો કદાચ એ પાલખીઓ જોઇ જ નહિ હોય ? ”

‘ જોઇ કેમ ન હોય ? એ તો હજી પણ ક્યારેક દેખાય છે. ’

‘ એ એ રીતેને ! કલકત્તાના રસ્તા ઉપર પાલખી ચાલતી નથી જોઇને ! અરે ! તમે કેટલા બધા નવા જમાનાના છો એ જરા સમજાય તેમ કહોને ! મને તો કંઈજ યાદ નથી આવતું કે ક્યારેથી કેટલા વખતથી તમને જોતો આવ્યું છું. ઊંઝા રહો, હં, તમે તમારા પિતાની સાથે આવતા... ’

‘ બહા એ જવા દોને, એટલો દ્વિધાન કરીને

શું કરવું છે, એ કરતાં કંઈક વાત જ કહોને-’ મેં કહ્યું.

‘ ના, ના. ઓંઝોને ઉમરની ગણતરી મનની નથી...એ જમાનામાં તો આ રીતે સરકારી પાણીની વ્યવસ્થા ન હતી. ઘેર ઘેર બિસ્તીઓ પાણી નાખી જતાં. નીચેનાં એક અંધારા ઓરડામાં વધે આખાં પીવાનું પાણી ભર્યું રહેતું. મંગાજળ ખરાખર વાહ છે કે મોટી મોટી માટીની ટાકીઓમાં એ ભરી રાખવામાં આવતું, એક અંધારા ને કંઠમાર ધરમ. એ ધરમાં જૂત થાય છે એમ સૌ કહેતાં, બધી પેઢાસીઓએ ત્યાં કેટ-કેટલાયે ચિત્ર-વિચિત્ર ચહેરાના પાર ચિનાનાં જૂતો જોયાં છે, એમ સાંભળ્યું હતું. (કમજ)

કાવ્ય કલ્પિતજીવોનાં અર્થ

(૧) મારી સમિપે ચિરંત પ્રશ્નની વેદા ચિરમ-જનું મૌન ધરીને ઊભી છે, કો મૌન પહાકની ભ્રમ, એ એક વિરાટ નિઃસર જ ન હોય તેમ ચિત્ત ત્યારે એનો સ્પર્શ પામે છે ત્યારે માડું માનસ લલાટ જાણે એવું કો- વરદાન પામે છે. વારંવાર એની સમિપે બંધને જોમો રહું છું, ને બધીયે વાતો બધીયે ખીતો માઉ છું, પણ જાણું છું કે એનો ખરા વીણ તાર હું બળવી શક્યો નથી. એનો સાચો મીનો હું માઇ શક્યો નથી.

(૨) ધરતીનું પડ ભરીક ખુલીને પોતાનું કુખ ગુહ દેખાડે છે, ભ્યાં દિવ્યધામનો આકાસ છે મત્તના વક્ષે બળ્લત પાનમાં એ દોરેલું છે, રાજ્ય જ્યોત પર ભદ્ર કરે છે અને પલ્લવ પટે અરૂપનું રૂપ અંકાઇ જાય છે.

(૩) એનાં જ આહવાને મારો પ્રાણ અંચળ થઈ જોડે છે અને એક અજ્ઞાન સુર જાગે છે, જે પોતેજ પોતાનો અર્થ જાણતો નથી. ધૂળ-ધુસરીત અને વાંધા-વિશ્વોને દૂર ટેલતો એ સૂર પોતે પોતાનાં આનમાં મસ્ત દૂર દૂર સરી જાય છે.

આ જોયું છે, જોયું છે એમ કહેવા ઈર્ષ્યું છું, પણ એમ કહેવા જતાં કંઈક રૂંધાઇ જાય છે, ને એ

વાત હોઠે ચડતી નથી જે સ્પર્શાતિત હર્ષ મારા હૈયામાં ઉછળી રહ્યો છે તેથી હું ધન્ય છું, પરંતુ એ હું કાને કહું ?

(૪) હું ખ સાંપડ્યું છે, દૈન્યે ઘેરાયો છું, રાત-દિવસ દુઃસ્વપ્નો નેપા છે, માનવીનાં જીવનમાં માનવીએ જ વિષ ભેળવ્યું છે, એવું ધણીવાર બન્યું છે. અને એથી જ તો સર્જનદાર અને કાને બધિર નથી કર્યો, બસુરને વળોડીને આ દિવ્ય સુર કોણ લાવે છે ? બિષણ કાળ-ઝંઝામાં યે ચિદંતન શાંત શિવ-વાણી મંભળાય છે.

(૫) જે બાણવાનું છે તે કોઈ કાળે, ક્યારે યે 'ઈ બાણ' છે કે નહિ તે કોણ કહી શકે છે ? વર્તમાનની વચ્ચે યે આપ્રાપ્તિ પાછળ પાછળ ચાલી જ આવે છે, એ કોઈ અબાણનાં અભિસારે નીકળી ન શકે તે રીતે,

છતાં યે મન અકરણ આનંદે નૃત્ય-લીલામાં મત ચર્ષ લે છે. એ જ છંદમાં હું સુકિત પામીશ, અને મૃત્યુની વાટમાં જ મૃત્યુને પાર કરી જઈશ.

(૬) જીવનમાં જેટલું બાણ્યું છે એટલું જ બસ છે, એમાં ચર્ષા રહી હોય તો છો રહી. અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપીતે જે પોતાને બાણ છે એવું પ્રગાઠ સત્ય મારા પ્રાણમાં છે એ શું બોલું છે ?

(૭) એ જ છંદમાં હું સુકિત પામીશ, અને મૃત્યુની વાટમાં જ મૃત્યુને પાર કરી જઈશ.

(૮) દિવસને અંતે મૃત્યુના અવશેષે આ પ્રાણની કોઈ છાયા રહે છે કે નહિ તે બાણતો નથી. એ જ રીતે છેલ્લાં કિંગ્ડો અસ્ત રવિના દેશમાં કોઈ નવા રંગો ઉછળી કંઈ નવી માયા સંજ્ઞા કે કમ તે પશુ હું બાણતો નથી.

આજે

આજે એકલવાયા જેવી આ જિન્દગી,

રચવાં નથી પ્રેમગીતો, કરવી નથી યન્દગી.

આજે એકલવાયા જેવી આ જિન્દગી.

ધરતીને અંકે હેત-વર્ષાં ન્યાં છંટાતી,

વાયુને હાલરડે નીંદર હીચોળાતી.

સુંદર સંપત્તિએ લીધી સાચી દુનિયા ઠગી,

આજે એકલવાયા જેવી આ જિન્દગી.

અમૃત આપીને અમે વિષને વેચાતાં લીધાં,

રણુચ્છુતા તારને વીણાથી વિખૂટા કીધા.

શત્રુ વિનાની શરમાળી મરદાનગી

આજે એકલવાયા જેવી આ જિન્દગી.

શબ્દો શોધે છે આજ બટકાતા સૂરને,

સૂરો ભમે છે જોવા શબ્દોનાં પૂરને.

છિન્નહિન્ન થઈ સોની સુન્દરતા આવગી,

આજે એકલવાયા જેવી આ જિન્દગી.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

એક મહા પંડિતની કીર્તિ સાંભળીને એક રાજા એને મળવા ગયો. પંડિતની પાસે સમૃદ્ધિમાં તો પુસ્તકોના ઢગલે ઢગલા પડ્યા હતા. ઘણી ઘણી જ્ઞાનવાર્તા યથા. અતે રાજાને ઉઠવાનો વખત થયો ત્યારે એણે બે હાથ ભેડીને કહ્યું : 'મહારાજ ! હું જે પ્રશ્ન પૂછવા આવ્યો હતો એ તો રહી ગયો !'

પંડિતે કહ્યું : 'પૂછો, જવાબ દેવાય તેવો હશે, તો મારી શક્તિ પ્રમાણે જવાબ વાગીશ.'

રાજાએ પૂછ્યું : 'મને કેટલાંય દિવસથી એક પ્રશ્ન ઝુંજળી રહ્યો છે. ઇશ્વર શું હશે ? ક્યાં હશે ? કેવો હશે ?'

પંડિતે માથું ધૂણાવ્યું : 'મહારાજ ! આ પ્રશ્ન ઉપર તો વિચાર કરવો જોઈએ. તમે આંક દિવસ પછી આવો !'

રાજા તો આઠમે દિવસે પાછો આવ્યો : 'પંડિત મહારાજ ! મારો પેલો સવાલ-એનો ઉત્તર આંક દિવસ પછી આપવાનું તમે કહ્યું હતું. આંક દિવસ થઈ ગયા છે !'

પંડિતે કહ્યું : 'એ સાચું મહારાજ ! પણ મને હજી એનો ઉત્તર મળ્યો નથી. આંક દિવસ પછી પધારો !'

બીજા આંક દિવસ પણ એત જોતામાં વીતી ગયા. રાજા પાછો હાજર થઈ ગયો.

પંડિતે માથું ધૂણાવ્યું : 'મહારાજ ! હજી બીજા આંક દિવસ !'

એમ કરતાં કરતાં તો છ મહિના વીતી ગયા. પણ રાજાને હજી એના સવાલનો જવાબ મળતો નથી. એક વખત તો રાજાએ કહ્યું :

'મહારાજ ! હવે તો તમારે ઉત્તર વાગશે જ પડશે અમારી ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ છે !'

પંડિતે બે હાથ ભેડીને કહ્યું : 'મહારાજ ! બીજા બધી બાબતમાં તો હું તમારા કરતાં બે આંકડા વધુ જાણતો હઉંશ, પણ ઇશ્વરની બાબતમાં તો હું ને તમે બન્ને સરખા છો. ઇશ્વર જ્ઞાનનો સમુદ્ર છે, એને હું મારા જોવા જેટલા જ્ઞાન વડે માપવાં એમું તો માપમાં આવે ખરો ?

પણ ઇશ્વર શું છે, એનો વિચાર કરતાં કરતાં, મને જે સૂઝ્યું છે તે તમને કહું છું. ઇશ્વર શું છે, એમ વિચાર કરવાથી તો ઇશ્વરનો પત્તો લાગે તેમ નથી. ઇશ્વર શું નથી ? એવો સવાલ તમે તમારી જાતને પૂછ્યા કરો, કેટક દિવસ એમાંથી ઇશ્વર શું છે, એનો પત્તો મળશે ! આનાથી વધુ તો મેં કંઈ જાણું નથી. !'

[૮]

એક વખત પંડિતોની સભામાં એક પરદેશી પંડિતે સવાલ નાખ્યો કે એવું શું છે જે માત્ર માણસજન કરી શકે ને ઇશ્વર ન કરી શકે.

પંડિતો તો વિચારમાં પડી ગયા. ઇશ્વર તો બધું કરી શકે. પણ આ સવાલમાં તો ઉઘી જ વાત હતી. માણસ કરી શકે, પણ ઇશ્વર ન કરી શકે, એવી તે કેવી વાત ?

વિચાર તો આઠાઅવળાં બહુ કરે છે, પણ કેઈ વાતે ગડ બેસતી નથી.

છેવટે વિચાર કરી કરીને સી થાક્યા. પેલા પરદેશી પંડિતને કહ્યું : ‘અમને તો કંઈ સમજણ પડતી નથી. ઇશ્વર ન કરી શકે ને માણસ કરી શકે એવી તો કોઈ વાત નજરે ચડતી નથી !’

‘કેમ? આનો ઉત્તર તો આવ સહેલો છે. ઇશ્વર એક વસ્તુ કરી શકેતો નથી. પાપ. એ તો માત્ર માણસનું મન જ કરી શકે છે !’

[૬]

એક વખત પાટણના મહારાજ સધ-રાજેસંગે પોતાની વિક્રાનોની સભામાં સવાલ નાખ્યો : ‘સૌથી સારામાં સારો ધર્મ કયો?’

વિક્રાનો તો પડી ગયા વાદવિવાદમાં. દરેક પોતપોતાનો ધર્મ સારો કરાવવા માંડ્યા. મહારાજનું મન તો ચગડોળે ચડ્યું. કોઈની વાત ખોટી લાગતી નથી. અને મનનું સમાધાન પણ થાતું નથી.

એમણે તો મહાસુનિ હેમચંદ્રને બોલાવ્યા. કહ્યું : ‘મહારાજ ! તમે વિક્રાન છે. ભારી શંકાનું સમાધાન કરો. સૌથી સારામાં સારો ધર્મ કયો?’

હેમચંદ્રે કહ્યું : ‘મહારાજ ! તમને એક જૂની કથાવાર્તા કહું, એમાંથી તમારા સવાલનો જવાબ મળી રહેશે.

ગૌડ ખંગાળ દેશમાં એક બાઈને કુમતિ સૂજી. પોતાનો ધણી પોતાના કહ્યામાં રહે એવું નહુ કરવાનું એને મન થઈ આવ્યું. એક નહુગરે કંઈક ઔષધ લીધું. એના ધણી તો બળદ થઈ ગયા. હવે બાઈને સૂજ્યું કે આ તો ભારે થઈ ! પણ રાંડયા પંછીનું હડાપણ

શું કામનું ?

એક વખત શંકર પાર્વતી વિમાનમાં ફરે-એમણે આ બાઈને રડતી બોધ. પાર્વતીએ કહ્યું : ‘લગવાન ! આ બાઈનું દુઃખ દૂર કરોને !’

શંકરે કહ્યું : ‘જે ઝાડ નીચે એ બેઠી છે, એ ઝાડની છાયા અત્યારે જેટલા વામાં પડે છે, જેટલા વામાં એક ઔષધી છે. એ જો આ બળદ ચરે તો પાછો પુરુષ થઈ જાય !’

બાઈએ આ સાંભળ્યું. ઔષધનું નામ નિશાન તો કંઈ હતું નહિ ! પણ એટલી જગ્યાનું તમામ ઘાસ એ બળદને ચરાવવા માંડી !

એમ કરતાં કરતાં એક દિ પેલા બળદના ચરવામાં પેલું ઔષધ આવી ગયું ને બળદ પાછો પુરુષ થઈ ગયો !

આમાં મહારાજ ! સમજવા જેવું છે. કયો ધર્મ સારો એ આપણને ખબર ન પડે તો કંઈ વાંધો નહિ. પેલી બાઈને પ્રભુ ખબર ન હતી કે કયું ઔષધ સાફ કરશે. પછી એણે જેમ બધા ઘાસનું સેવન કરાવ્યું, તેમ આપણે, બધા ધર્મને સારા સમજવા. એમાંથી એક દિવસ સાચા ધર્મની ખબર પડી જશે !

મારો ધર્મ સારો એમ, જે માણસ બોલ-બોલ કરે છે, એને માટે તો પોતાનો કે પારકો કોઈ ધર્મ સારો નથી !

[૧૦]

એ

ક વખત એક આંધળો માણસ અંધારી રાતે ફરવા નીકળ્યો. એના ખલા ઉપર એક કુંજો એને લઈ જવાનો હતો. એક હાથે કુંજને પકડીને, બીજા હાથમાં જ્ઞાનસ રાખીને એ આલી રહ્યો હતો !

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એક માણસ સામે મળ્યો. એને આ વાતની નવાઈ લાગી. આ આંધળો માણસ હેખતો તો છે નહિ, ફાનસ રાખે તોય શું ને ન રાખે તોય શું ?

એણે મરકરી કરી : ‘અલ્યા એ આંધળા ! તું દિવસે હેખતો નથી ને રાતે આ ફાનસ તને હેખાડી દેશે ? ફાનસથી તું શું હેખવાનો હતો ?’

આંધળાએ શરસો કર્યા વિના શાંતિથી જવાબ વાળ્યો : ‘એ ફાનસ મારા જેવા માટે નથી. તમારા જેવા માટે છે. મારી સાથે એ અધારામાં બટકાવાના ને ‘મારા કુળે તોડી નાખવાનો, આ ફાનસ મેં એવા સાચા આંધળા માટે રાખ્યું છે.’

પેણે તો ચૂપ જ થઈ ગયો. શું જાહે ?

[૧૧]

એ

કે ગવેયો હતો. પોલાંડ દેશનો એના દેશ ઉપર આક્રમ આવી. જર્મનીએ ચડાઈ કરી. એનું ઘર નાશ પામી ગયું. એને કેદમાં નાખ્યો. ગવેયો છે એમ ખબર પડી. એટલે દુશ્મનસૈનિકોની પાસે ગાવા માટે લઈ ગયા.

શુઝર્ગ નેવું વરસના એ ગવેયાએ પોતાનું ગીત દુશ્મનો માટે નથી એમ ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું.

ગાવાની ના પાડી દીધી. કાંઈ પરાણે ગળામાંથી ગાણું નીકળે ?

લડાઈ પૂરી થઈ ગઈ. દેશમાં ફરીને શાંતિ થઈ. પણ લોકોમાં હજી ઉત્સાહ આળ્યો ન હતો. સારા દિવસ આવશે એવી આશા પ્રગટી ન હતી બધે નિરાશા હતી. દુઃખ હતું. દિવ-ગીરી, આંધ્ર ને પેદના હતાં. એ વખતે એ

ગાણું વરસના શુઝર્ગ ગવેયાએ પોતાનું જૂનું વાજિંત્ર કયાંકથી ગોતી કાઢ્યું. ગાણું વરસના ડોસાને મન થઈ આવ્યું કે, મારો દેશ આજે હતાશ થઈ ગયો છે, એને મારા ગાણાથી ફરીને નવી જુવાની આપું. એને ભગતો, યનગનતો, અને કામ કરતો કરી મૂકું.

અને એણે પોતાનો કંઠ ફરીને લોકોમાં વહેતો મૂક્યો.

ગાણું વરસે ડોસો ગાવા બેઠો.

પોતાના દેશનું ગૌરવગીત ગાવા બેઠો.

અને થોડાં વખતમાં તો દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે નવું જીવન ભણી પ્રગટ્યું.

આ ગાણું વરસના ડોસાનું નામ, લક્ષ્વી સોલસકી.

[૧૨]

એ

કે યુસાફરને યુસાફરી કરતાં કરતાં થાક લાગ્યો. તરશ તો એવી લાગી કે ન પૂછે વાત ! એવામાં એક ઝરણું એણે જોયું. ધરાઈને પાણી પીધું. પણ પોતાને ઠીક ઠીક થાક લાગ્યો તો, એટલે પાણી પણ અમૃત જેવું લાગ્યું. એના મનમાં આવ્યું કે આરું અમૃત, જેવું પાણી આંહી છે એ દેશના રાજાને ખબર પડે તો ‘સાર્’ ! એટલે થોડુંક પાણી રાજા માટે બરી લીધું !

રાજદરબારમાં પહોંચીને વાત કરી. રાજાને પાણી આપ્યું. રાજા ધણે જ ચતુર હતો. વાતને સમજી ગયો. આને પોતાને થાકને લીધે આ અમૃત જેવું લાગ્યું છે, બાકી તો પાણી જેવું પાણી છે !

કેક દરબારી એની મરકરી કરવા ભતોંટો તો, એને એણે રોક્યો. બીજો સવાસ પૂછવા

જતો?' તો એને પણ રોકી લીધો. કોઈક કોઈકને પાણી આપવાનું મન થઈ આવ્યું હતું. એમને પણ રોક્યા.

એણે તો મુસાફરને ઈનામ આપી રવાના કર્યો. આતું સરસ પાણીનું સ્થળ ખતાવવા માટે ઉપકાર પણ માન્યો.

એના ગયા પછી બધા ફરખારીઓ હસી પડ્યા : 'અરે! મહારાજ! આ પાણી જેવું પાણી છે! એમાં શું આવી ગયું છે તે તમે આટલી આટલી એની આવજત કરી?'

રાજાએ જવાબ વાળ્યો : 'જો તમે આતું જ વલણ રાખશો, તો તમારા હિ હવે ભાર્યું ચૂક્યા છે એમ સમજજો. એને થાકને લીધે પાણી પણ મીઠું લાગ્યું. પણ એ ખીજને ખતાવતું એવો એને વિચાર આવ્યો એ શું થોડી વાત છે? મારે એ વાત જોવાની હતી. ભગવાને મને આ ઉચે જોસણે જોસાર્યો છે, એનો અર્થ એટલો કે માણસ એના દિલમાં શી રીતે વાતને વિચારે છે, એ મારે જોવું જોઈએ. જ્યારે હું એમ ન કરી શકું ત્યારે તો ભગવાન પાસે હું માથું છું કે એ મને ઊંડાવી દેશે! શોભાના રાજા થાવા કરતાં તો સિખારી થાવું સારું!'

ફરખારીઓ તો રાજાની આ સમજ જોઈને ચૂપ જ થઈ ગયા.

[૧૩]

ભગવાનનાં અનેક રૂપ છે. એમાંથી જેને જે હીક પડે તે ઉપાડી લેયે. પણ અજ્ઞાન માણસો તો એ રૂપ ઉપર લડાઈ કરતાં જ

થાકતાં નથી. એ વિષે શંકરાચાર્ય ભગવાનની એક વાત ચાહ રાખવા જેવી છે.

માતાને વચન આપ્યું હતું કે જ્યારે સંભારશો ત્યારે હાજર થઈશ. એટલે મરણ-પથારી ઉપર પડેલાં માતાએ સ્મરણ કર્યું ને શંકરાચાર્યજી હાજર થઈ ગયા! સંન્યાસી તો કોઈને અરણે જોસે નહિ. પણ માતા પાસે તો અરણે માથું મૂકીને એ જોઈ!

માતાને યજુ' કે દેશ આખામાં આના જેવો કોઈ જ્ઞાની નથી એણે તો ઠેકાણે ઠેકાણે જ્ઞાનની પરખ માંડી છે. શંકરાચાર્યને કહ્યું કે મને પણ તું કોઈક જ્ઞાન આપ કે જેથી ભગવાન વિષે મારી દિલમાં અજવાળું પ્રગટે! મહાજ્ઞાની પુત્રે તો જ્ઞાનની વાત માંડી! પણ એમાં તો એવી એવી જાંથી વાત આવે કે માતાને કંઈ સમજણ પડે નહિ!

પછી ચોતે જ્ઞાનની વાત મૂકી દઇને માતા સમજી શકે તેવી શંકરભગવાનની સ્તુતિ આદરી!

પણ માતાને તો ભગવાન શંકરના એ રૂપની ઝાંખી કોંઈ હૃદયમાં જોસે નહિ!

ત્યારે વિષ્ણુભગવાનનું રૂપ વર્ણવવા માંડ્યું! અને એ રૂપની માતાને ઝાંખી થઈ ને પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ ગયાં!

ત્યારે જ્ઞાનની વાર્તા આવી છે. કોઈને કોઈ રૂપ ગમે ને ખીજને ખીજું રૂપ ગમે. ભગવાનને નામે જે લડાઈ કરે છે એના જેવા નરાધમ ધીજી કોઈજ નથી. ભગવાનને નામે તે પ્રેમ કરવાનો કે લડાઈ કરવાની?

રાજા કુંવરસિંહ

વિજયરાગર મં. ૧૬

૧૮૫૭ હજીદાનના સમયમાં કુંવરસિંહના પૂર્વ-જ્ઞેને રામનો પ્રકાશ આપવામાં આવ્યો હતો. કુંવરસિંહ બિહારમાં આરા જિલ્લાનો કુલીન જમીનદાર હતો. ભતનો તે રજપુત હતો. ૧૮૫૭ ની પ્રભાવશાળી ભક્તિઓમાંનો તે એક હતો. '૫૭ માં તેનું વય ૮૦ વરસનું હતું. આરાની નજીક આવેલું જગદીશપુર તેનું નિવાસસ્થાન હતું. અહીં પોતાના મહેલ પાસે એણે એક સુદર દેરાલય બંધાવ્યું હતું. સગમ બધા પે બળવાના સ્વધારાની માફક એના જીવનની નિગતવાર હકીકત મળતી નથી. પણ લોક વાયકા એવી છે કે, બાળપણથી જ એને મર્દાનગી રમતમતનો શોખ હતો. બહુવામજુવાનું રમિકર નહોતું.

-તેના જન્મકાળ સમયે અંગ્રેજોની સત્તા બંગાળ-બિહારમાં ભમતી જતી હતી. પહેલો અંગ્રેજ ગવર્નર જનરલ હેસ્ટીંગ્સ સત્તાશ્રેષ્ઠ બન્યો હતો અને હિન્દમાં તેણે અનેક કાવાદાવાના પાસા ફેંક્યા માંડ્યા હતા. કુંવરસિંહના પિતાનું નામ રાહનસિંહ. મુગલાઈ છિન્નભિન્ન થઈ તે કાળ અગાઉથી જમીનદારો સમૃદ્ધ બનતા આવ્યા હતા. મોગલોના સમયમાં સરકારી તીખેરીમાં અવારનવાર ભરણું કર્યા બાદ આ જમીનદારો પોતાની જગીર અને પ્રજાના સ્વતંત્ર માલિક હતા. કે પનીનું રાજ રથપાયા બાદ ધારાધાર-જોના કાકપણે અમલ થવા લાગ્યો અને સરકાર સાત્તાની રકમોની વસૂલાત પૂરપૂરી લેવાની ચર થઈ. વધુ સારી રાજસ્વરમાને નામે જમીનદારોની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થવા માંડી.

બિહારી રિવાજ મુજબ કુંવરસિંહને બધા બાણ કુંવરસિંહને નામે પિજાજીતા. આમ તો બાણને પિતા તરફથી સારી સંપત્તિ મળી હતી. રાહનસિંહને ચાર દીકરા હતા તેમાં બાણ કુંવરસિંહને જમીનદારીમાં ખાર આની બાગ આપી બાકીની ચાર આની ત્રણ પુત્રો દયાળસિંહ, રાજપતિસિંહ અને અમરસિંહને આપી હતી. જૂના કાળની જમીનદારીમાં ઉછેરેલા આ યુદ્ધયોગા કારભારમાં ધીરધીરે અભ્યવરથાએ થન-

પેસારો કર્યો. પલટાતા સમયમાં એ'ધાણ તે પારખી ચકેલા નહિ જુના સમયની કુલીનતામાં રહેલા સ-મુણે 'પણ કુશળોની માફક કારી નીવડે છે એ બાન તેમને રહ્યું નહિ. કુંવરસિંહની ઉદારતા પ્રસિદ્ધ હતી ખર્ચ ઉપર અકૂચ નહોતો. હાલમાં પણ સંકુલ કુટુંબોમાં બને તેમ બાપીકા મિલકતમાંથી ખર્ચ કાઢવાનો દરેક જણ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક સમજતો અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખતો. આમ અભ્યવરથા, ઝેરવહીવટ અને ઉદારતાને પરિણામે બાણને બ્યાજે પેસા લેવાની ફરજ પડતી. આથી તેનું રૂડ વધતું ચાલ્યું.

જગદીશપુરની આસપાસ ગાઢ જંગલ હતું. આ જંગલમાં ધમારતી લાકડાંનો તોટા નહોતો. એમથી ઉત્પન્ન થયું સારી પેઠે યાવ તેમ હતું. પણ કુંવરસિંહ આ વનમાંનું એક પણ કાઢ કાપવા દેતો નહિ આ જંગલમાં તે શિકારની મોજ માણતો.

આ સ્વતંત્ર મનોમેજ બાણની પ્રતિકા અને સૌરનો પ્રભાવ બિહારવાસીઓ ઉપર ઠીક પડ્યો હતો. તેની શૈલ એટલી બધી હતી કે, ભારે તે બહાર નીકળતો ત્યારે તે સમયના રિવાજ મુજબ રસ્તાની બંને બાણ લોકોની હાર બંધાઈ જતી અને તેઓ ઝૂળીને સલામ કરતા. કુશનદારો બાણના માનમાં બિચા થઈ જતા. તેની હાજરીમાં ટોપ તમાકુ મુંઝી શકતું નહિ. તે અંગ્રેજોને સાચો સદાયક હતો અને તેમને મુશ્કેલીઓને પ્રસંગે મદદ પણ કરતો હતો.

૧૮૫૭ની ચરઆતથી જ આખાયે બિહારમાં જંગીર પ્રકારની હીલચોલ ચાલુ થઈ ગયેલો હતો. પહાડીપંથના સુરિયો યુદ્ધ યોજનાઓ થઈ રહ્યા હતા. સિપાઈઓ ધર્મનાશના બચે ક્યારે વિદ્રી બેસશે તેની ખાતી નહોતી. આ અરસામાં આરાના મેજર રૂટ્ટે રંધાનિક જગમાં માટીના વાસણોમાં કેડોએને ખાવાનું આપવાનું ફરમાન કાઢ્યું. માટીના વાસણ એકવાર વાપર્યા બાદ ફેંટી દેવામાં આવે છે એ હકીકત મેજરરૂટ્ટેના ખાનમાં રહી નહિ. હતા

હિન્દમાં હાલ પણ એ જ પ્રથા ચાલુ છે. માટીનાં બેરોમાં ચાહ પીધા બાદ ફેંકી દેવામાં આવે છે. આવાં માટીનાં બેરોં ધોઈ નાંખી ફરી વાપરવાનો હુકમ છૂટાં દિનું કેદીઓ રાંધે ભરાયા અને હુકમનો ભંગ કરવા તત્પર થયા. આ કટોકટીની વેળાએ બાપુ કુંવરસિંહની મદદ માગવામાં આવી. કુંવરસિંહે જ્યારે કેદીઓને આશ્વાસન આપ્યું કે, માટીનાં વાસણને ધોઈ નાખ્યા બાદ ફરી ઉપયોગમાં લેવા બદલ તેમને કોઈ જાતિ બહાર ચૂકી રાકશે નહિ ત્યારે જ કેદીઓએ તેમ કરવા કબજૂલું. અંગ્રેજ મેજસ્ટ્રેટ બાપુની સહાય વિના આ બાબતમાં કદી સફળ થાત નહિ.

બાપુની ઉદારતા બેનમૂન હતી. તેના મહેલ પાસે એક કુદર બામે હતો. આ બામમાં કુકણ્ડ એટલા બધા હતા કે જાણે કુકણ્ડી ચાદર ગિઝાવી હોય એવો દેખાવ બની જતો. કોઈ સાક્ષ્ય દેવપૂર્ણ અર્થે આ બામમાંથી ધણી કુક લઈ જતો. બાપુને આ મમતું નહિ પણ કુક દેવને અર્થે જતાં હોવાથી તેનું બાવિલ દિલ સાક્ષ્યને કુક ચૂંટતાં બટકાવી રાહતું નહોતું. આથી એણે બામમાંથી એક વીધા જેટલી જમીન તે સાક્ષ્યને ફાન કરી દીધી. આમ મરીમ સાક્ષ્ય કુકુંબને જમીન મળી અને તેનું સ્વકર્મ તથા જીવનનિર્વાહ સરળતાથી ચાલવા લાગ્યો.

બાપુમાં મનુષ્ય સ્વભાવ પારખવાની અદ્વિત શક્તિ હતી. પોતાને શરણે આવેલાને આશરો આપી દુઃખમુક્ત કરવો એજ એમ તે સદૈવ માનતો. રણુલ્લનસિંહ નામનો યુરબો ખૂન કરીને બાપુને શરણે આવ્યો. યુરબોએ પોતાની ગલ્તી કબૂલ કરી. જૂના કાળના એકવચની, વિશ્વાસ, નિર્ભય અને ઉદારચિત રજપૂતની માફક બાપુએ તેને આશરો આપ્યો. મનુષ્ય સ્વભાવને જેમ ભૂરું કરવાની સ્વતંત્રતા છે, તેમજ તે સ્વભાવને સુધરવાની પણ શક્યતા છે એ સિદ્ધાંત બાપુના બાનમાં હોવો એજ એ. આ યુરબો સમય જતાં તેનો સાચો સલાહકાર નીવડ્યો.

બાપુની પ્રતિભા અને પ્રતાપ આમળ એકલા ગિહારીઓ નતા એ તો કીક પણ અંગ્રેજોય તેનું

વેળ સ્વીકારતા. ઉલ્લનથી કેટલાક રજપૂતો શાહ-બાદ આવી વરયા હતા. તેમના વંશજોમાં કુમરાવના રાજવંશીઓ અણીતાં છે. આ રજપૂતોનું કુળ કાયા પ્રકારનું ગણાતું. બાપુની સાથે આ રાજવંશીઓને માહ સંબંધ હતો. એક પ્રસંગે પટણાના કમિશનરે કામ પ્રસંગે સભા બોલાવેલી. તેમાં ધણા કુદીન જમીનદારો હતા. આ સભામાં બાપુ કુંવરસિંહ કુમરાવના રાજ સાથે આવી પહોંચતાં પહેલી ખુન્સી બીજા કોઇ જમીનદાર માટે જોઈ તેને યુરસો ચઢ્યો. આનું અપમાન ગળી જાય એવો એ નહોતો. બાપુએ અમલદારોનું બાન આ બાબતે ઠોકું અને સમજાવ્યા કે, પહેલી ખુરસી કુમરાવના રાજને મળી જોઈએ.

આવો બેલદિલ, કુલાભિમાની, ઉદાર રજપૂત જે પટણાના કમિશનર ટેલરને મિત્ર હતા તે બળવાને પ્રસંગે ઉત્તરાવરયામાં રિફ્રી ખેડે તેમાં અંગ્રેજ દુમાખી અને બેઈમનીઓ સારી ચેડે પોતાનો ભાગ ભજબો છે. હિન્દમાં અંગ્રેજોને તો પગપેસારો અને પ્રભાવ તેમની બેઈમનીની સંખ્યાબંધ કથાઓ પૂરી પાડે છે એ આપણે આ ખંડમાં વિચારું છે.

આવો બીર રજપૂત રાજ ધીરેધીરે દેવામાં ફાળો જતો હતો. આમ છતાં તેની શાખને બહો લાગ્યો નહોતો. તેની હમાનદારીમાં દરેકને હઠ વિશ્વાસ હતો. તેની જમીનદારી માચૂલી નહોતી. પણ જે વેપારીઓએ તેને પૈસા ધીરેલા તે તો બપહારદલ વાણિજ્યવૃત્તિપ્રધાન આદમીઓ હતા. કથાકીર્તનમાં ઉદારચરિત મહાત્માઓના આખ્યાનો આવે ત્યારે સહદેવતા અને સહાનુચિત દર્શાવતા પણ બપહારમાં સ્પષ્ટ ચક્કા સુઘી મનેત્ એ સૂત્ર અનુસરતા. વળી કેટલાકે તો રકમ ધીરતી વેળાએ જ બાપુની કેટલીક બગીર પોતાને હાથ પચી નવં એવી સ્વભાવિક ઈચ્છાપણ સેવી હોય તો નવાઈ નહિ. ધીરધાર કરનાર સબજનોની બાજુ દિષ્ટિ જે દેવામાં ફાળો હોય છે એની મિલકત ઉપરજ રહે છે અને દેવાદાર એનાં કુત્યોથી વધુને વધુ દેવાના ભાર તળે ફાળો જાય એવી તેમની નેમ હોય છે. પણ આ વૃત્તિ બધાં

દેવાદારની મિલકત સદર હોય ત્યાં રહે છે. બાણ-
કુંવરસિંહ પણ આ પ્રમાણે લેણદારોની નામચુકમાં
ભરાયો હતો. તેના ઉપર દાવો મોકલાઈ આવ્યો.
આખરે તેની જમીનદારી હરરાજ કરવાનો હુકમ
છુટ્યો.

આમ છતાં લેણદારોએ ઘુગ્તાવૃત્ત હરરાજ
કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી નહિ. બાણનો પ્રતાપ એમને
હારતો. વળી અંગ્રેજ અમલદારો સાથે બાણને ઠીક
લાગવગ હતી. મિદારનો કમિશનર ટેલર એનો મિત્ર
હતો અને એની મજબૂતા વફાદાર અને ગળનિષ્ઠ
સળજન તરીકે થતી. બાણ કુંવરસિંહ હરેક રીતે
અંગ્રેજ સત્તાને મદદદાર નીવડે એવો છે એમ ધારી
મિદારની સરકાર એની જમીનદારી બચાવી લેવાના
પ્રયાસ કરી રહી હતી. આ અરસામાં બાણએ
વીસ લાખ રૂપિયા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને
પોતાની જમીનદારીની આવકમાંથી આ દેવું પાછું
વાળવાનો હુકમ જિલ્લા કલેક્ટર પાસે મેળવી લીધો.
લેણદારોનાં દેવાં પતાવી નાંખવાની પણ યોજના
ધડામાં આવી. આમ વીસ લાખ રૂપિયા જેટલી
મોટી રકમનું દેવું કમચઃ કરપાઈ કરી અણ મુક્ત
ધર્મ જવાનાં રવખા બાણ સેવી રહ્યો હતો. પણ
મનસા ચિન્તિતં કાર્યં દેવમન્યક્તુ ચિન્તયેત્.
એ ન્યાયે એની ધારણા અર આવી નહિ મહેસૂલી
સત્તાધીશે કમિશનર મારફત બાણને લખી લીધું:
'જો એક માસમાં અથવા પૈસા નહિ મળે તો દેવન્ય
ખોડ' સરકારને તમારી જમીનદારી સાથેનો બધો
સંબંધ છોડી દેવાની સલાહ આપશે. ત્યારબાદ સર-
કાર તમારી જમીનદારી સંબંધનું કોઈ પણ કરશે
નહિ.'

બાણ કુંવરસિંહ આ જવાબથી હતાશ બન્યો.
તેની રાજનિષ્ઠાના પાઘમાં ધા કરવામાં આવ્યો હોવા
છતાં તે અકમ રહ્યો. કમિશનર ટેલરે ખોડનો નિર્ણય
ફેરવવા અધાગ્ર અમ લીધો, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને તેણે
આ બાબત એક ખાનગી કાગળ લખ્યો પણ હુકમમાં
કંઈ ફેરફાર થયો નહિ.

આમ તેની રહીસહી આચાઓના ચૂપ ધર્મ
મવા. દેવાના બોળથી દયામયી પોતાની સંપત્તિ
લીલામ થશે એ વિચારથી એ મૂઢ બની રહ્યો.
અંગ્રેજ રાજસત્તાની ઘુમાખી, અવિચારીપણું અને
બેઈમાનીનું તેને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું.

વળી તેનું સાંસારિક જીવન કેટલાય સમયથી
ખોટકાઇ પામ્યું હતું. તેનો એકનો એક પુત્ર કમલ-
જનસિંહ વીરજંગલ નામનો ગાંઠા જેવો પુત્ર મૂકી
મૃત્યુ પામ્યો હતો. બાણને બાઈબ્રિજમનો પરિવાર
હતો પણ પુત્ર મરણ્યની યાદી તેના દહ મનોબળને
પણ હચમચાવી નાંખતી, આમ વફાવરયામાં તેને રોક
બાણથી નિરાશા અને નિષ્ફળતાએ ઘેરી લીધી હતી.
છતાં તેના રવાનાવિક વર્તનમાં શેષ માત્ર ફરક પડી
નહોતો.

૧૮૫૭ના જુનની ૧૪મીએ કમિશનર ટેલરે
સરકારને જણાવ્યું હતું: "પણા ભોંઠિએ મને જમીન-
દારો વિરુદ્ધ અને ખાસ કરીને કુંવરસિંહ વિરુદ્ધ
લખી જણાવ્યું છે પણ કુંવરસિંહ સાથે મારે એવો
ગાઠ સંબંધ છે કે, હું તે માનવા તૈયાર નથી." આ
પત્ર બાદ ૮ મી જુલાઈએ કમિશનરે ફરી લખ્યું:

"કુંવરસિંહ ન કરી શકે તેનું આ દુનિયામાં
કંઈ નથી. પરંતુ અત્યારે તે નિરાશાર છે. મારા
ઉપર અનેકવાગ્ન પોતાની રાજનિષ્ઠા દર્શાવનારા પત્રો
એણે લખ્યા છે." કુંવરસિંહના કજી કલેક્ટરે પણ
એની રાજનિષ્ઠા બાબત સતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.

આમ સત્તાવનનો દાવાળળ સળગી ઊઠ્યા આ
કુંવરસિંહે કંઈ પગકું લીધું નહોતું. તેના બને
સલાહકારો રજૂલનસિંહ અને હરેકૃષ્ણસિંહ કુંવરસિંહને
બળવાનું સુકાન હાથમાં લેતા આમલકારી વિનવિ
કરી રહ્યા હતા. આ અરસામાં કમિશનર ટેલરને પણ
તેના સલાહકારો વિનવી રહ્યા હતા; "કુંવરસિંહ
કયારે ફરી બેસશે તેની શી ખાતરી? આનો પ્રતિમા-
ચાળી રાગ જેવો જમીનદાર બળરામ પોતાનો સાથ
આપશે તો ઘણી ખાનાખરામી થશે. કાશીથી કલકત્તા

સુધીનો પ્રદેશ જોખમાઈ જશે; અને જનસમુદાય આ વૃદ્ધ પણ નિર્ભય અને ટેકાલા જમીનદારની હાકલ સાંભળી સફાળો સચેત બની જશે તો આપણા હાલ ખૂબ થશે. આથી જેમ પટણાના ત્રણ મોહનિઓને શરઆતમાં જ યુક્તિસર અટકમાં લઈ લીધા તેવી રીતે કુંવરસિંહને કેળવનમાં લઈ લેવો જોઈએ. આમ સલાહ મળી રહી હતી એટલામાં એક નજીવો પ્રસંગ બની ગયો અને ટેલરનો સંશય વધુ ગાઢ બન્યો.

દાનાપુરના સિપાઈએ નવા કારતૂસો લેવાની ના પાડવાથી ટેલરે કુંવરસિંહ તેમજ કુમરાવના રાખને બોલાવ્યા અને સિપાઈઓને સમજાવવાનું કહ્યું. આ સિપાઈએ પોતાના પ્રદેશના ન હોવાથી પોતાની લાગવમ અસરકારક નહિ તીવડે એમ કુંવરસિંહે સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો. આવા જવાબથી ટેલર વહેંચાયો અને મિત્ર મંદી શરૂ બન્યો.

આ પરિસ્થિતિમાં અમલદારો કુંવરસિંહની ખરાબર તપાસ રાખવા લાગ્યા હતા. આ વૃદ્ધ જમીનદાર વિરૂદ્ધ સારી પેઠે ફરિયાદો થવા માંડી હતી. તે આધારે એના આરાના મકાનની ઝડતી લેવામાં આવી, પણ તેમાંથી કાંઈ વાંધાભર્યું મળી આવ્યું નહિ. આથી પણ ટેલરનો વહેંચ દૂર થયો નહિ. ગયાના કલેક્ટર મનીએ કુંવરસિંહ સાથે સાનું વર્તન રાખવાનું જણાવ્યું હતું: 'જે કુંવરસિંહ જેવા શક્તિમાન જમીનદાર ઉપર શંકા આજુવામાં આવે અને તેને હાથેવામાં આવે તો કદાચ સરકાર વિરૂદ્ધ પડે અને ખીમ પણ તેના દાખલો લે. એ સ્વાભાવિક છે. આરાના મેજસ્ટ્રેટ જેક પણ આજ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. આવી સ્થિતિની સલાહનો સદુપયોગ કરવાને બદલે ટેલર મિત્રોહ કરવા તત્પર થયો. કુંવરસિંહને પટણા તેડી લાવવા સેવદ આશ્રમદ્વાર હુસેન નામના ડેપુટી કલેક્ટરને તેણે મોકલ્યો. આ સેવદ કુંવરસિંહનો મિત્ર હતો. પોતાના મિત્ર પાસેથી ટેલરનો મનોભાવ જણી

કુંવરસિંહ ખિન્ન બની ગયો. કંઈક બહાનું કાઢી એણે પટણા જવાનું મોકુફ રાખ્યું.

આમ બળતામાં ઘી હોમાઈ રહ્યું હતું. આ તાકડે તેના બન્ને સલાહકારો દગાખાજ બેઠાંમની અંગ્રેજોથી એટીને ચાલવા તેને સળોધી રહ્યા હતા. બન્ને તેને કહેવા લાગ્યા: "તમારી રાજનિષ્ઠાનો નતીજો નીરખ્યો. આજસુધી તમે કંપની સરકારના કિતમાં ટેલરી સેવા આપી રહ્યા છો. જેલમાં કેદીઓ બેઠેલ બની એકસાંપી બન્યા ત્યારે તમે તેમને શાન્ત કરી અંગ્રેજોને ચિન્તામુક્ત કર્યા. કંજૂસ અંગ્રેજ અમલદારમિયાન શું ધાતુ પાત્રોની જેવી તળી થઇ ગઇ હતી કે, માટીના બટેરા વાપરવાનું ફરમાન જેલમાં કાઢવામાં આવ્યું! બળવાની શરૂમાં આરાથી પટણા તીંગેરી લઈ જવામાં તમે એકનિષ્ઠાથી મદદ કરી હતી, પણ બેવફા, બેઠાંમની અંગ્રેજો તેના બદલે શું વાળ્યો? સરકારે તમારા વિરુદ્ધનો હુકમ બળવવામાં માત્ર એકજ માસની મુક્ત આપી તમને હેરાન પરેશાન કરવામાં શું બાકી રાખ્યું છે? આ ઉપરાંત તમારા દિલદાર દોસ્ત કમિશનર ટેલરે તમને અટકમાં લેવા પ્રયત્ન કરી નોંધ્યો. આમ છતાં તમારી રાજનિષ્ઠા કેમ દીલી પડતી નથી? સિપાઈએ તેમજ આમ જનતા તમારી સરદારી તીવે અંગ્રેજ અમલદારો દગાવી દેવા આતુર બની બેઠી છે. આપણા મહેલના દોહારમાં વીસ હજાર માણસોને છ માસ સુધી ચાલી શકે એટલું અનાજ સંગ્રહેલું છે. શાંભાલો આપણે નીપળવી શકીશું. જરૂર માત્ર તમારે સરદારી લેવાની છે. હવે તમારે આખરી નિષ્કૃપ સેવાની તક આવી પહોંચી છે."

કુંવરસિંહે પોતાના સલાહકારો ઉપરાંત ભાઈ અમરસિંહ તથા લતિમજોની સલાહ લીધી. એમણે બળવામાં જોડાવાની સલાહ આપી નહિ. કુંવરસિંહને આગે દિવિધ સલાહ મળી, પણ તેની દિધા ઝાઝો સમય ટડી નહિ, દિલ્હીસમ્રાટ બહાદુરશાહની માફક તે વિચારવાયુમાં ગોથા ખાતો નહોતો. તે કામપરાયણ અને કુશળ આદમી હતો. અંગ્રેજ દગાખાજ અને બેઠાંમનીથી તેનું લોહી તપી

ગાથું હતું.

જ્ઞાનાપુત્રી બંડખોર સિપાઈઓ આરા આવી પહોંચ્યા હતા તેમને તે જઈ મળ્યો. સિપાઈઓએ કુંવરસિંહને નેતા બનાવ્યો અને તેની સરદારી નીચે એકત્ર બન્યા. કુંવરસિંહના બાઈ તથા બત્રિજીઓએ પણ સમય પારખી ચોતાના મેદાબાઈને સક્રિય સાથ આપ્યો.

આ સેના આગમાં જઈ પહોંચી. ત્યાંના ખખડોના હાંટવામાં આવ્યો, ફેદીઓને છૂટા કર્યા અને સરદારી આંશીસો બાળી નાખવામાં આવી. પછી આરાના કિલ્લાને ઘેરા માલ્યો. આ કિલ્લામાં ફેટલાઈ અંગ્રેજ અને શીખ સૈનિકો હતા તેમણે બદાહીચીઓ સામનો કર્યો.

જ્ઞાનાપુત્રી કેપ્ટન કનવારની સરદારી નીચે ત્રણસો અંગ્રેજ અને સો શીખોનું લશ્કર આગની વંદારે માથું પણ આરા પાસેના એક આંનાવાડિયામાં કુંવરસિંહ ચોતાની સેનાના ફેટલાઈ માણસો છુપાવી રાખ્યા હતા તેમણે અચાનક રાત્રે કનવારના સૈન્ય ઉપર હલ્લો કર્યો. ગોળાઓની ઝડી વરસી રહી. બાવંકર કાપાડાપીને પરિણામે પચાસેક જાણી બચ્યા તે જીવ લઈને નાઠા. કેપ્ટન કનવાર આ યુદ્ધમાં મરણ શરણ થયો.

પણ એ ત્રણ દિવસમાં જેઠર આમર ગોડું લશ્કર લઈ તોપો સાથે ધસી આવ્યો અને કુંવરસિંહને પાછું હાંકું પડ્યું. આઠ જ દિવસમાં આરાનો ઘેરા પૂરો થયો અને કુંવરસિંહ જમદીશ્વર પાઠો વળ્યો. આચરે તેની પૂઠ પકડી તેના જમદીશ્વરને મહેલ કમળે કર્યો. કુંવરસિંહને ભાગવું પડ્યું. તેના મહેલને જમીનદોસ કરવામાં આવે તેણે જવાબેલા એક મદિને તોડી પાડવામાં આવ્યું. અનાજના કોદારનો કમળે અંગ્રેજ સરદારે લઈ લીધો અને બધું ચે અનાજ પ્રજામાં વહેંચી દીધાની એ સરદાર બાદશહ હાકે છે.

ચોતાના ઓવર્ડ ઉગત આચરે બારસે સિપાઈઓ સાથે ૧૮૫૭ ના ઝોતરમાં તેને ચાલી નીકળવું પડ્યું. હવે તે પૂરૂરો વિદ્યો હો. ચોતાનું જીવન હોડમાં મૂકી રણસંગ્રામ બેનવા આ એંશી વરસનો

શુદ્ધ આતુર બન્યો હતો.

અંગ્રેજ ઇનિહાસકારાએ એના યુદ્ધોદ્ધને મુકતકંઠે વખવધું છે. તાત્પર્યે તથા ફેશાદા મોલવી જેવો તે પાવરધો અને રણકુશળ હતો એમ એવેસન લખે છે. જે તેના સૈનિકો શિરતબદ્ધ રહા હોત તો આરા આચળ જ એના અપ્રતિમ ઘોરનો પરચો અંગ્રેજોને મળી જાન અને બળવાનો રંગમાં જોર સ્વરૂપ પકડત. પણ શું બનત તેની ચર્ચા મરી બચ્ છે. આરાની અંગ્રેજોની જીતે બળવાના પ્રવાહને બાળવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

યશસ્વર અને સૈન્યની તર્ગીથી પીડાતો કુંવરસિંહ જમદીશ્વર હોડી નીકળ્યો હતો પણ ભયરે એણે મધ્ય અને ઉત્તર દિશામાં પગપેસારો કર્યો ત્યારે આ જોટ ભાંગી. અસંખ્ય સિપાઈઓ એની સહારી નીચે એકઠા થયા જુદેજુદે સ્થળેથી દરિયાંરો મેળવવામાં આવ્યા. કુંવરસિંહ સુમનજ બની આજીમખંડ ઉપર હલ્લો કરવા તૈયાર થયો. આજીમખંડ હત્યા માં અલ્લાખાંડ તથા કાશી ઉપર કુમરો કરી જમદીશ્વર જવાની તેની નેમ હતી.

જા માસ ઉપરાંત અંગ્રેજોને હંફાવતા કુંવરસિંહ આજીમખંડ પાસે અનરેકિવામાં ૧૮૫૮ ના માર્ચની ૧૮ મીએ તજૂ તાણી પકાવ નાંખ્યો. ત્યાં મિલેનેની સરદારી નીચેના લશ્કરનો મેટા થયો આ લશ્કરમાં કુંવરસિંહ પાછો હડત્ર લાગ્યો ત્યારે અંગ્રેજો સમજ્યા કે તે હાર પામી પાઠો દહે છે. આવી ખેડી માનનારી દોરાઈ વિજયના ઉન્માદથી ઘેરા બનેલા અંગ્રેજ સંગદારે એક આંનાવાડિયામાં ચોતાની સેનાને મોજાવ સાર ચોભાવી. કુંવરસિંહ અહીંના જંગલની રસ્તે રજ બુમિ ખૂદી વળ્યો હતો. ધડપણમાં પણ તે યુદ્ધની માફક ધૂમનો હતો. અચાનક એણે છાપો માર્યો. અંગ્રેજ સેનાનાં અનેક માણસો માર્યા ગયા. ફેટલાએ જીવ લઈને નાઠા. કુંવરસિંહ તેમની પૂઠ પકડી. આ યુદ્ધમાં તોપો તથા લશ્કરી સરંજામ કુંવરસિંહને સરા પ્રમાણમાં સાંપડ્યો.

આ અરસામાં એક બીજું લશ્કર કનંદ રંગેલી

સરદારી નીચે આજીમગઢ પહોંચ્યું. આ યુદ્ધમાં પણ કુંવરસિંહ ફાળ્યો. થોડુંક લશ્કર આજીમગઢ રાખી કુંવરસિંહ કાશી તરફ વળ્યો. આ પરિસ્થિતિથી વાકેફ થતાં હિન્દો દોડેમ ગભરાયો. એણે લોડ માઈકેરને લશ્કર તથા તોપો સહિત મોકલ્યો. આ યુદ્ધમાં પણ અંગ્રેજ સેના પરાજય પામી. પાછી હઠી. કુંવરસિંહે તેનો પીડો પકડ્યો. કાશી તરફ જવાને બદલે કુંવરસિંહ માઈકેરની સેના પાછળ પડ્યો. તેમાં ગંભીર યુદ્ધ કરી એમ મેલસન લખે છે. આજીમગઢના દિલ્લામાં અંગ્રેજ સેના ઘેરાઈ ગઈ પણ બીજી બાલુથી અંગ્રેજ સરદાર કુમકે ધસતાં હોવાથી કુંવરસિંહ ગાજપુર જવા ઉપડ્યો.

હવે તો કુંવરસિંહને દરાવવા છ યી સત્ત અંગ્રેજ સરદારો ધસી રહ્યા હતા પણ તેમનું કાંઈ આદ્યું નહિ. કુંવરસિંહે જગદીશપુર જવા બંધીયા બન્યો હતો. ગંગાનદી ઓળંગતો તેને જમણા કાંધની કાણીમાં ગોળી વાગી. છુદ્ધાએ એણે કે, ગોળીનું શ્વેર શરીરમાં જાપરી તો જુકું થયે. તરવારના એક જ ઝટકાથી પોતાનો જમણો હાથ કાણી ઉપરના ભાગમાંથી કાપી નાખ્યો. ધા ઉપર પાંદે બાંધી ગંગા પાર કરી.

જગદીશપુર છેાડ્યાં આઠ માસ વહી ગયા હતા. ૧૮૫૮ની ૨૨મી એપ્રિલે એ ફરી પોતાની જગીરમાં પ્રવેશ્યો અને બાઈ અમરસિંહે તૈયાર રાખેલી દુકડીની સરદારી સ્વીકારી. પોતાના બાદશાહી મહેલ તથા દેરાલખનો નાશ નીરખી તે કોવથી બહુદી ગઈયો. પણ રોહિલ્લા ન રહતાં ઝાંસીરાણી લક્ષ્મીબાઈની માફક ફરી સુહો-સુખ બન્યો.

અંગ્રેજસેના સાથે આઠ માસથી ઝઘડતો કુંવરસિંહ અતિમ પરાક્રમ માટે પોતાનાં રજાસલાં માણસોને ઊસ્કરી રહ્યો હતો. જગદીશપુરમાં પ્રવેશ્યા બાદ બીજા દિવસે લીજેન્ડની સરદારી નીચે કંપનીએ સેના જગદીશપુર તરફ આવી રહી હતી. જગદીશપુરથી દોઢ માઈલ ઉપર ખુનખાર જંગ જામ્યો. એક બાલુ સુસજ્જ લશ્કર હતું બીજી-બાલુ કુંવરસિંહની પાસે એકાદ હજાર મરણીઆ સિપાઈઓ હતા.

આમ છતાં અંગ્રેજોનો પરાજય થયો. આ પરાજય-કથા એક અંગ્રેજ અમલદારના રાજદોમાં મૂકાઈ છે.

‘ખરી રીતે ત્યાર પછી જે કાંઈ બન્યું તે લખતાં મને શરમ આવે છે. લડાઈનું મેદાન છેાડીને અમે જંગલમાં ભાગવું શરૂ કર્યું, શત્રુ બરાબર પાછળથી અમને પીટતો હતો અમારા સિપાઈઓ તરસથી મરવા પડ્યા હતા. એક નાના ગંદા તળાવને જોઈને તેઓ એકદમ તેના તરફ ધસ્યા, એટલામાં તો કુંવરસિંહના ધોડેરવાશએ આવીને અમને બીડાવ્યા. ત્યાર પછી અમારી નામોશીની કાંઈ હદ ન રહી. અમારી આપસિ તેની છેલ્લી રિશતિએ પડેાંચી. અમે હવે બધા બેશરમ બન્યા, જેને જેમ ફાળું તેમ ભાગવા લાગ્યા.

રસ્તામાં અંગ્રેજોની ટાળીઓ તરસની મારી મરણ પામી. કોઈને દવા મળતી પણ અસંભવિત હતી કારણકે અમારી ઇરિપતાસો પર કુંવરસિંહે પ્રહેયેથીજ કબજે મેળવી લીધા હતા.

સદુ ભયભીત બન્યા હતા. સોળ કાથીઓ ઉપર અમારા ધાવલ સાથીઓને બેસાર્યા હતા. ખુદ જનરલ લીજેન્ડની છાતીમાં પણ એક ગોળો લાગી અને તે મરણ પામ્યો. અમારા સિપાઈઓ જીવ લઈને પાંચ માઈલ કરતાં પણ વધારે દોડી ચૂક્યા હતા. તેમનામાં હવે પોતાની બંદૂક ઉપાડવાની પણ શક્તિ રહી નહોતી. શીખે ત્યાંની ગરમીથી ટેરવિશ્વા હતા. તેમણે અમારો પાસેથી કાથીઓ છીનવી લીધા ને આગળ નાસી ગયા. ગેરાઓને કોઈએ સાથ ન દીધો. ૧૬૯ ગેરાઓમાંથી માત્ર ૮૦ આ બચકર સંહારમાંથી જીવતા બચ્યા. જેમ કેટલેક પશુઓ કોઈ કસ ઇખાનામાં પ્રવેશ કરે એવી અમારી રિશતિ આ જંગલમાં પ્રવેશ કરવાથી થઈ ગઈ હતી. અમે ત્યાં કેવળ કપાઈ મરવા માટે ગયા હતા. ’x

x Charles Ball's Indian mutiny Vol

II p 288

ભારતમે અંગ્રેજ સત્ત્ય પડિલ સુદરશલ ભાગ રહે
પા. ૧૧૦૩-૧૧૦૪

જે જંગલમાં કુંવરસિંહ યુવાનીમાં ચિહારની મોજ માણ્યો હતો તેજ જંગલમાં એણે પરદેશીઓને સસલાંની માફક ભયાંકી ચૂક્યા. યુવાનીમાં જે માત્ર રમત હતી તેનો સફળ ઉપયોગ આ સંહારલોકમાં કરવામાં આવ્યો. કામદેવને બાળી નાખવા જેમ શિવજીવું ત્રિનેત્ર ખુલ્યું હતું તેમજ કુંવરસિંહ પોતાના કોવની જાળામાં અંગેજોને ભરખી મથો.

આમ કુંવરસિંહે લગાઈમાં જીત મેળવી પણ પોતાની સત્તા જમાવવા અને સુખ ભોજવવા તે જીતી શક્યો નહિ. તેના હાથ ઉપરનો ધા રૂઝાય તેમ નહોતું. તેનું વય ૮૧ વરસનું હતું. કાળે એની ચોટલી પડી હતી. ઘોડો ફાલિ મહો. અંગેજ અધ્યાને હંફવાનો

સતોષ તેના સુખ ઉપર તરી આવતો હતો. તેને ધીરે આવરી થઈ હતી કે, અમરસિંહ પણ પોતાની માફ જ અંગેજોની સામે ઝૂકશે. બિહારની આખજનતા પણ તેને હાર્દિક સાથે આપી રહી હતી. તેનું જીવન કલંબ પૂરું થઈ ગયું હતું. તેનો ૫૬ દેહ હવે કંઈ કામ આપી શકે તેમ ન હોવાથી તે ૧૮૫૮ના એપ્રિલની ૨૬ તારીખે પોતાની જમીરમાં પલ્લ પાડ્યો *

* કુંવરસિંહના મૃત્યુ બાદ અમરસિંહે સરકારી લીધી અને ૧૮૫૮ના ઓક્ટોબર સુધી અંગેજો સૌથે લગાઈ, ઉપર અમરસિંહ હાર્યો. અંગેજોએ તેનો પીંગા પકાવે પણ તે કેમુરના પર્વતોમાં ક્યાં અદરથ થઈ ગયો તે અજાણું નહિ.

કેમોળો નાવહીને

કેમોળો, ભાર્ગિઓની અધિરહ ભરતી આજ ચિતે ચડી છે, બહાણું કે સાન્ન્યહાણું કશુંય ન નિરજો, રાત્રિની થે તમા નાઃ કેમોળો નાવહીને અજાજ કરતા વારિધિની જુલમાં વહે કે માર પામે શકે હૃદયનું બીડીને સામસામા.

બંદુલાલ બંધી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં સત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૬ હું

આરણ્ય દેવાઈ બધ છે

સ

ત્યકામ જે કામ પતાવવા આવ્યો હતો તે લગભગ પતી ગયું હતું. કોલસાની ખાણોના શેરો લેવાઈ ગયા હતા, ને મકાનનો પણ આમ તો સોદો થઈ ગયો હતો. પણ હજુ કાયદેસર વિધિ બાકી હતો તે માટે તે વકીલ દિનેશભાણે ત્યાં જવા નીકળતો હતો. ત્યાં એને ગોપાળબાપાનો તાર મળ્યો “પડવેએ અચૂક પહોંચો.” એ પડવેએ પહોંચવાનો જ હતો. તાર કરવાની રીત જરૂર હતી તે એને સમજાયું નહિ. થયું કે અધીરી શહિદીએ કદાચ તાર કરાવ્યો હશે. રસ્તામાં પોસ્ટબોક્સનું બોક્ષ જોતાં થયું કે લાવ તાર કરી નાખું. “કાલે સવારે નીકળી પડવેએ પહોંચું છું” તેમ ક્યો. વકીલને ઘેર જઈને જોયું તો એ ઘેર નહોતા. માણસે એને દિવાનખાનામાં બેસાડ્યો ને ખબર આપ્યા કે “દિનેશભાણે કોલ રાતનાં કપાંક બહાર ગયા છે”

“પણ મને આજે, અભારનો સમય આવ્યો હતો. એના પર તો મારે જવાનો આધાર છે”

‘તમને ખબર નથી બાણી ? બહાવાણુ તો મોટી આકૃતમાં મૂકાઈ ગયા છે. એમના નાનાભાઈ પર વારંદ છે’

‘શું વળી ?’

‘લેફ્ટેડ સાખનું ખૂન કરવા બાણેનું’

‘હા !’

‘માથવ તું શું કરે છે ? તને આ લઈ જવાનું માફ નથી આવતું ?’ અવાજ આવ્યો. આરણ્ય પડીસેક વર્ષની એક જાંચી સુવતી આવી દ્રે લઈને બિભી હતી. એના સંચારમાં સિંદૂર પૂરું હતું. જાણે આખને જકડી રાખે તેવી જતાવા સગળી રહી હતી.

નેકર હાંફો હાંફો બિહાર કહે ‘આજ ધરમાં કોને કાંઈ સાંભરે તેવું છે વચલી વહ ?’

‘તું જ એક બધો થયો છે.’ પછી સત્યકામ તરફ જોઈને કહે ‘બિહારીઓ ભારે બીકણ’ નોકર ખાતી ડોળને સહેજે વિરોધ કરવા જતો હતો ત્યાં એને હસી કાઢીને કહે ‘રહેવા દે તારી બહાદુરી. તારા છોટાબાણુએ કાંઈ હલકું કામ નથી કર્યું’ કે આપણે ગભરાતા ફરીએ” પછી આની દ્રે સામેના ટેબલ પર ચૂંટી બાણીની ખુરસી ખેંચી બેઠી. સત્યકામને કહે:

‘તમારે આજે નકામો ધક્કો થયો. એમની પછવાડે પોલીસ પડી છે એટલે મોટાભાઈ પોલીસકમીનર પાસે ગયા છે’

‘તો આ...તમારા પતિ થાય ?’ સત્યકામે થોથવાતાં થોથવાતાં પૂછ્યું.

સુવતીએ ડોકું હલાવી આ રસ્તાં કહ્યું ‘મોટાભાઈ મને ખાસ કહી ગયા છે કે કલારિક બેસાડોને-કદાચ આવી બધ. બે કે સાંજ પહેલાં આવે તેવું મને બાગવું નથી. તમારે તો કાલે જવું હતું ને ?’

‘હા. કાલે જવું છે’ ને પછી પાછો સુપ થઈ ગયો.

‘આ ફરી જશે’ સુવતીએ યાદ આપ્યું.

‘હું ? આ ? કેવી રીતે ? આજે આ ધરમાં તો’

‘તમે યજ્ઞરાત્રી છોને ? અહીં એવો ક્યો ધરતીકંપ થયો છે ? ને ધરતીકંપ વચ્ચેય માણસો કામ કર્યા કરે છે.’

સત્યકામને સુવતીની હિંમતનો સ્પર્શ થયો. એણે કહ્યું.

‘પણ શિષ્ટતા ને અનુકંપાને પ રથાન ખરું ને ?’ સુવતી સુપ રહી. જાણે એનું આ તરફ ધ્યાન નહોતું, સત્યકામ આ પીધા વિના-અમચીથી આ હલાવતો બેસી રહ્યો. ઓચિંતાના જાણે પૂછ્યા વિના ન રહેવાઈ હોય તેમ પૂછ્યું

‘તમને શોક નથી થતો ? ચિંતા થ નહિ ? તમારા પતિપર તો ખૂનનો આરોપ છે. શું શું પરિણામ આવે.’

‘ખૂનનો આરોપ છે એટલે જ નહિ-ખૂન...’

‘અમલો’ પકડેના ઝોરકામાંથી આધિકારીની એક શોકમય સ્ત્રીએ આવી એના ખભા પર હાથ મૂક્યો. ‘બીતોનેય કાન હોય છે તું’ ગમે ત્યાં શું બોલે છે ?’

સત્યકામ એકદમ કોણે થયો ને કહ્યું ‘સાચી વાત છે. જે થયું હોય તે પણ જાહેરમાં ગળું કહેવાની શી જરૂર છે ?’

‘શી જરૂર ?-જરૂર જ તેની છે !’ કહી એ મક્કમ પગે બીજા ઝોરકામાં ચાલી ગઈ.

દરવાજા સુધી વળાવવા આવનાર દૃઢ માથેને કહ્યું ‘વચ્ચી વડું તો આવેના કંટકો છે. ઊઠાજાણું ને એની જોડણી મળી છે.’

સત્યકામને એને પકડેના ‘લતામંડપમાં બેસાડી બધું પૂછવાનું મન તો સ્વયં. પણ એમાં કોઈને નકામી શંકા જરો એ ભયે કુતૂહલ અટકાવી ચાલ્યો જાયો.

ખરીરીતે એમાં કુતૂહલ પણ નહોતું. હતી આદરપૂર્વક નમ્રશીખ હસન કરવાની ભાવનાની જિજ્ઞાસા. મનનાર પર થયેલ ક્રમશાની વિગતો એણે જાપામાં વાંચી હતી. ને એ ક્રમશા કરનાર જીવનો ભાવના-શીલ કવિત્વકારીએ હતા એવી પણ એને ભાણ હતી. એ ક્રમશા માથું મૂકીને એલ એલનાર પ્રત્યે જે પ્રખળ આદરભાવ જન્મે તે ધેર આવતી વખતે એનામાં ઉછળી રહ્યો. આખો દિવસ એની નજર સામે પેલી સગર્વ યુવતી રમ્યા કરી. ‘કયા દશે એનો પતિ ? પકડાઈ ગયેલ દશે ? લોકો કહેતા કે જન્મલમાં એમના અકુને પોલીસ ઘેરી લીધો છે. ને સામસામા ઝોળી-બાર ચાલે છે, પણ લશ્કર સામે એ કેટલુંક ટકતો ? કાલ સવાર પહેલાં પકડાઈને ચક્રેરમાં આવશે’ એમ વાતો થતી હતી. એણે આખો વખત ખજારમાં ટોળે વળતા લોકોની વચ્ચે ફર્યાં કર્યું. જ્યાં ક્યાંય આની વાતો થતી તે મંડળીમાં એ જાણી જતો. અધીરાઈ ને ઉત્સુકતાથી એણે રત્નેજ સાચી ખોટી લોકરજીવ વાતો કાઠબળા કરી. સંજના જાપાના વધારામાં બંધનું કે કાંતિકારીએ પોલીસના ઘેરામાંથી છટકીને

ઊઠાનાજીવનના જન્મલોમાં નાસી ગયા છે.’ તારેએ જીવ નિરાતે બેઠો. જાણું ખિરસામાં લપ એ દિવસ જ જીવ આભા હોય તો મળી લઈ’ તેમ ધાગીને વધારે ઘેર ગયો. દિવસનાજીવ દિવાનખાનામાં કોઈક લખણ હતા. એમનાં પત્ની ઉપાડી પાનપેટી સામે બેઠાં બેઠાં હતાં. સત્યકામને જોઈ દિવસનાજીવે કહ્યું.

‘તમને મેં’ નકામો ધક્કો ખજારાયો’

‘આમાં શું થાય ?’ કહી એણે જાણું આપું.

‘મને ખજાર મળી ગયા છે. હું કમલાજીવ જાણી ગયાં જાયો. મીઠોટરી હાથ ખસતી પાછી આવી છે કોઈ પકડાયું નથી. ફક્ત ત્રણ જણ ખતમ થયા’

‘હું ?’

‘હા.’

‘કાણું કાણું તે ખજાર નહિ હોય ?’

‘ક્યાંથી ખજાર પડે ? નાસનારા એ યોગેના આધિ લેવા ગયા છે.’

‘જવાંમરો.’

‘એ બધુંય આ બધાનું કારરવાન ઉત્તરમાં વેણ કોઈ દિવસ ન ઉપાયે એ તમે કેટલું કમલા તોય આ ક્યાં વિના ન રહ્યા, એ કોને ક્યાં તે જ કું નથી ભણતી ? અને જાણ તમે હજી ‘વચ્ચી વડું’ વચ્ચી વડું’ કરવાના.’

દિવસનાજીવ સત્યકામ તરફ ફરીને કહે ‘અમલાની વાત કરે છે. હું’ એને કહું છું કે જે પ્રસન્ન ને અમલાને જો કું:ખ ન હેમ તો આપણને જ સાફ કું:ખ થાય ? ખારે દીકરો-દીકરી નથી. જે છે તે આ પ્રસન્ન-અમલા જ છે.’

સત્યકામે કહ્યું: ‘તો એણે આપની આઠા માનવી જોઈતી હતી’

‘પણ રત્નેજજીવની સમાઈ હવે તો વધારે મળ્યાં. હજી પગલાં એ વધે’ તો થયાં નથી ત્યાં તો—’ દિવસનાજીવ પત્ની આગળ બેસી ને ચક્રા.

‘તું ધમપજાડ નકામો ખારે છે. મનેય કોઈ

આહું લાગે છે-પણ દરેક પોતપોતાનો ધણી છે.” સત્યકામ એમના વેણમાં રહેલ-કપાસા જોઈ ચક્રાયો.

“સારું કાઢ્યું છે એ સૂત્ર. આવકાક ડીમકુડા એ હતા ત્યારે એનું ધણી કોણ હતું? અમલા નહોતી આવી ત્યારે એ એમને ધરણી વેચીને બહાવ્યા હતા. આનાં કરતાં પરદેશ બહુવાજ ન મોકલ્યા હોત એ.”

દિનેશબાણુ સત્યકામ તરફ જોઈને કહે-“પ્રસન્ન ને અમલાએ જન્મનીમાં જ લગન કરેલાં. અમલા લાં દાંતારનું બહુતી હતી. એ એમ. ડી. છે.”

“એમ. ડી. નથી એમ. એ. ડી. છે”

“તું તારો કોડી ખાલી કર એટલે મન હળવું થાય.” સલકામને લાગ્યું કે અત્યારે એનું કામ નહિ પતે એટલે જાત્રા થઈને કહ્યું “હું તો કાંસે સવારે નહિ છું. દંતાવેળે તૈયાર કરી મારે દિરનામે સહી કરાવવા દેશમાં મોકલી આપજો. શેકાવાય તેવું છે નહિ.”

બહાર નીકળતી વખતે એણે પેલી જવાહાની એકાદ દિનાર ભેગા મારેબાણુ તજરે દેઈ. ક્યાં ગઈ હતી એ?

રાત્રે સૂતી વખતે એણે કહેલ ખર્ચનો હિસાબ મૂક્યો. ચર્ચાગયેલ દરતાવેળે સાચવીને પેટીમાં મૂક્યા. ખિસ્તરો તૈયાર કરી, માડીવાળાનું કરાવી આવી સૂઈ ગયો. રવખનામાં તુફાન મેલ એને પુરપાટ કાઢ્યાવાક તરફ એની જતો હતો.

વહેંચે બીડીને બાથરમમાં નહાતો હતો ત્યાં બારણા પર ટકારા પડ્યા. એ સમજ્યો કે માડીવાળો આવ્યાના ખખર દેવા નોકર આવ્યો હશે. નહાતાં નહાતાં એણે કહ્યું.

“થોભવાનું કહે, આહું છું.” એણે નહાતાં નહાતાં કહ્યું.

ફરી ભેરથી ટકારા પડ્યા, એ ઝૂટપટ નાહીને બહાર આવ્યો. બોરડાનું બારણું જોઈ. માથે કાણું પડી ગયેલ હેટ ઓટલો, દારથી કાળા પડી ગયેલ ખાખી કપડાં પહેરેલો જવાન એની રખ માગતો હતો.

“મને બાર કલાકનો આશરો આપશે?”

“બાણુજી, ટાઇમ સૂઈ ગયો છે. બહારી સામાન લાવો. નાહતર માડી સૂઈ જશે” નીચેથી માડીવાળો ખૂસ મારતો હતો. એ અવાજ સાંભળી સત્યકામ ધડોક ચંબી ગયો. એને રાતના સાદનાં જાણે બાણુ-કારા સાંભળ્યા, બીજા જ ક્ષણે પેલા જવાનનો હાથ પકડી અંદર લીધો. બારણાને બહારથી સાંકળ-વાસી ને હિપરથીજ માડીવાળાને કહ્યું.

“આજે માંડી વાલ્યું છે. કાંસે આ વખતે આવજો”

બોરડામાં દાખલ થતાં જ એણે તો પેલો જવાન ધસધસાટ બેંધતો હતો. શું કરવું એણે? આજે તો એની માડી ગઈ જ. હવે કાંસેજ નીકળી શકાય. પણ સમય ચહેંચાહતના શરૂો સામે લકવા બેઠનાર આ મત્સ્યજીવની આશરાની આગળથી પણ એ કેમ નકારી શકે? તો તો એનામાં એનાપણું રહ્યું શું? એને શેરીમાં હાસેલે તો પોતે ક્યા નર્કમાં હાસેલાય? શેરિયુ એને શું કહે? જોવાળખાપા શું કહે? ને ચોવીશ કલાક પછી તો એ નીકળી જશે. શેરિયુને વાત કરતી વખતે કેવું ચૌરવ અનુભવવાનો? પણ તોય તારથી ખખર આપવા કીક એમ સમજી તાણું મારી પોરટ ઓઢીસે જવા નીકળ્યો. ત્યાં ગયા પછી ખખર પડી કે રવિવાર છે. ને સામાન્ય તાર લેતા નથી. તાર કરવાનું માંડીવાળા ઘેર આવ્યો ત્યારે પેલો જવાન રનાન કરતો હતો. બહાર નીકળીને હસતાં હસતાં કહે.

“એ તો ઘાણું” કે તમે મને પુરીને પોલીસ થાણે બેંધી ગયા.”

સત્યકામ કાંઈ જોલ્યો નહિ. પેલો સહેજ દસીને કહે “તમે ભારે એખમ વહોણું છે. પોલીસ વરની જેમ અમારી પાછળજ છે.”

“તમે જે વહોણું છે તેના પ્રમાણમાં આ કાંઈ નથી.” કહી એણે પ્રાપ્તસ પેટાંત્રી આ કરવા માંડી. આ પીતાં પીતાં પેલાંએ કહ્યું “જટ કલાકથી જુખ્યો છં. ત્રીશ માઇલ કેમ ચલાયું તેજ સમજાત નથી.”

પછી કહે 'આ ગળી લાગે છે. માણસ કેવું વિચિત્ર જનવર છે. કાલેજ મારા તથા બાઈનમાં ગયા ને હું આજે આ આ પીઉં છું. સામાન્ય લોકો જેટલોય સોગ પાળવાનો વખત નથી.'

"પ્રસન્નબાહુનું શું ?

"ઝાળખો છે !

"ના"

'હું જ પ્રસન્ન'

'અહીં કેમ આવ્યા ?'

આ સલામત જગ્યા લાગી. ટિકારી એની બેઠામાં સૌથી ઝાળી તપાસ કરે. બાર કલાકે વળી ખીણ' થર બદલીસ.

'કાને ત્યાં'

"મારા બાઈ છે ને બોલ્ય મળ્યા છે"

"કાલ સવારેજ મારા ધંધાના કામકાજ અંગે હું એમને ત્યાં ગયો હતો" આમળની વાત સત્યકામ ન કહી શક્યો.

"બધાં કેમ છે ? મહારાઈ નથી ગયાં ને ?

"ધરમા સૌએ કોડકામ મચાવી મૂકી—એક જજુ સિવાય"

'અમલા' બોલી એ બહારના આકાશ તરફ જોવા લાગ્યો.

"પ્રસન્નબાહુ તમે આમા ફાવો તેવું લાગે છે?"

"હાલવા મરે અમે આ રસ્તો લીધો જ નથી. અગણિત ફાજની સામે અગણિતજ ફાવે એ નહિ સમજવા જેટલા અમે મૂખ નથી. પણ એ અગણિત મોડો કયા કયે ધરધરી રહ્યા છે. એમનો ધરધરાટ તાજવવા આ રસ્તો લીધો છે. બોલીને આપણે સરપ કરવું જોઈએ.

રાત્રે એક વાગે એક ઝાળખીતાને ત્યાં એણે આસ્થા જવું એમ નક્કી કર્યું હતું બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં બારણા પર ટકોરા પકાયા સત્યકામ ચમક્યો. એણે પ્રસન્નને ખાટલા નીચે

સંતાવા ઈસારો કર્યો, બારણું બોલીને જુએ તે સવારવાળી અમલા. અમલા પણ એને જોઈને પહેલાં નવાઈ પામી, પછી આણું હસીને અંદર આવી. પ્રસન્ન પ્રસન્ન થતો બહાર નીકળ્યો પછી તરત જ મંચો ચઢીને કહે.

"તું અહીં કેમ આવી ? પોલીસ..."

"બનતા સુધી તો વધી નહિ આવે"

"લાલી—ભાઈ"

"બધાં થોડાં ફરે છે. સૌથી વધારે તમારો માધવ"

'ને તું ?'

"તમે નથી બચતા ?

પેલાએ મૂંઝા મૂંઝા હા બધી. પછી સત્યકામ તરફ ફરીને કહે.

"જર્મનિમાં અસહ્ય જુવાનો લગતાં લગતાં ખપી ગયા. તે બધાની ઓઝાએ ને શેકાળ ફરી હોત તો અહીં સુધી સંજાતા. લગાઈમાં હું એ બધું જોઈ જોઈને રીડી થઈ ગઈ છું." કારતુલનો પરી-ચકાવી હરોળ પળે આલસ થવું ને પાછા ન ફરવું એ સાર સામાન્ય ખીના છે"

"અહીં તો અસામાન્ય લાગે છે મ સત્યકામે કહું."

"એ અસામાન્ય સામાન્ય થઈ પડશે ત્યારેજ આપણે સામાન્યમાંથી અસામાન્ય થઈ" બોલીને જણે એ પતિની સંમતિ માગતી હોય તેમ એની તરફ જોયું.

"કોઈક રીતે મેલતો બચતો ટાળવોજ પડશે" પ્રસન્નબાહુએ કહ્યું.

સત્યકામે જોયું તો એ બંને કોઈક ગ્રુપ વાન કરવા માગતાં હતાં. એણે કહ્યું, "હું નીચે મોડો છું"

થોડીવાર બંને જજુ નીચે ઉતર્યા—સાચેતીથી દરવાનો વટાવી બાબુની મહીમાં વધ્યાં. પણ તરત પાછા ફરી અંગલાએ કહ્યું:

"તમારો ઉપકાર માનું છું. અમને તમે માફ રહેતો"

મહારાજના ભક્ત તો એ છે. પણ એ કહે તમને જ મહારાજ સંભારે છે. તમારા પિતામહે શ્રીજી મહારાજની બહુ સેવા કરેલી. ને તમેય સૌની સેવા કરો છો ત્યાર પછી વિશ્વાસ બેઠો-એ' કહ્યું: હું' તો તૈયાર જ બેઠો છું. પણ મારો છાકરો ઝરિયા ગયો છે. તે પડવેએ આવવાનો છે; તો બીજને દિવસે આવતો હું' નાહીધોઈને બાંધી જ બેસીય. ભલે કહેતાં એ તો જાણે ધોળા કુમારમાં ભળી ગયા. થીક એ ઉભા હતા ત્યાં લાલ કંડુના પગલાં દેખાયા. મારી આંખે જાણે બાવા બાઝતાં હોય તેમ લાગ્યું. ને પછી તો પગલાં પણ અદ્વચ્ચ થઈ ગયાં. તરત તમને બોલાવવા માથુસ મોકલ્યું. હવે શું' સમજું' કહો ?

પરમાણુદાસ માથું નમાવી ગદગદ કંઠે કહે—
'બાપા તમે મહા જાગ્યશાળી છો.' પછી આંખના હાંધુ લૂછતાં કહે 'તમે લુલાં પાંગળાં કાંઈ જોણું' ક્યું' છે ? આ હળાહળ કળિયુગમાં પડરપુઓની કેદ-મીઠી થીકે કોણ છૂટી ચકે છે ? પછી વળી આંધુ સરવા માંડ્યા, તેને પરાણે શોકે કહે 'તમે તો જશો પણ બાહી અમારું કોણ ?'

'અરે કાલ, બાંધી ને ત્યા વળી શું ? રામ રાખે તેમ રહીએ એમ કાલે જ ગાતા હતાને ?'
'પણ રામ પાસે રહેવાનો હુલાસ તો જુદો જ છે ને !'

'પણ તમને બોલાવ્યા હતા તે તો બીજ સાફ. તમે ઝરિયા એક અરજદ તાર કરી નાખો-સત્યકામને કે એ તરત જ આવે. હવે સાત દિવસ રહ્યા. નરસિંહ મહેતા સાચો પડ્યો.

'શું ?'

'એણે દોઢ મહિના પહેલું કહેલું કે બાપા તમને બે મહિના પછી અમે નહિ બાળીએ'

'પણ આમના લગનનું શું ?'

'એટલે જ તાર કરે' છું, પડવેએ કરાવીને જ

બીજે જવું છે. હું' તો હેલવી થકી સુધી-' પછી જાણે અજુગત બોલાયું હોય તેમ અટકી ગયા. ને બે

હાથ જોડીને કહે 'હું ! કોણ ! તારી જ છજા પૂર્ણ થાઓ નાથ. અમારો અધિકાર તો પ્રવત્ત કરી તારી છજાને જ સર્વોપરિ ગણવાનો' પણ તમે હરે શો. ઝટ તાર રવાના કરો. મારેય શેઠિયોને જરાક તૈયાર કરવી પડશે. નહિતર એ દીલી પડી જશે'

પરમાણુદાસ ઊડયા.

સત્યકામ વખતસર પડવેએ ન પડોચી હાથે તે સાંજે ગોપાળજાપાને ઝોણા તાવ આપ્યો. પણ એમણે સુવાની ના પાડી. બેઠાં બેઠાં ભાગવત ગામ્મ કયું. દિ આથમવાને થોડીવાર હતી ત્યાં થોડાં કામળીયાં લાઈને ગામ તરફ નીકળ્યા નરસિંહ મહેતા હાટમાં બેઠા બેઠા મરધારૂત રાનામણ વાંચતા હતા, એમણે ખૂસ મારી—

'બે થકી પોરો ખાતા જાઓ'

'આ સુરમને ત્યાં જઈ આવું.'

સુરમ ડેલીમાં બેઠાબેઠા નાંકી ગૂંથતો, હતો તે ગોપાળજાપાને એક એકદમ ઊભો થયો.

'અહોહો ચાફે આંખલું આજ પાવન થયું'

'બેસ, બેસ, એવી બારાણ કાઠીથી ન ચાપ કાઠી તો એક થા ને બે કટકા કરે'

સુરમે હસીને કહ્યું: 'ના બાપા, તમારા અમન કાંઈદિ' બોલું ન બોલું.'

'સાચું કે છે ?'

'ગળાના સમ'

'ત્યારે કહે જોઈ પરમદિવસ રાત્રે કર્યા મયો તો સુરમ થોભવાઈ ગયો-એમાં તમારે શું' જાણડું પછી કહે 'જુદું કર્યા જાય !'

'પણ સિંહ શીકને ઝોખર કરવા જાય ? જાણવા દે સુરમ-એ વાત આજ તો કુતલો અજો છું-કેટલાં દોર છે ?

'એક થોડું' ને એક ગાવડી રાખી છે.'

'બેરું.'

'બેરું કાઠી નાખી'

'શું કે' ? સાવ ? પાદ હું' બાંધી ને સવો આપ્યો ત્યારે તારી હારે કાઝવાર પડર આ આવતો ને આપણે ગામપાટા મારતા.'

‘ગામ ગપાટા રોને. ગનાન વારતા ફેલાય.’

‘સાન ગપાટા ચાલ-એકવાર હું વહેલો ધર તરફ બેસો ધોળીને ચાલી નીકળ્યો ત્યારે તું કહે થયો હાલ્લા. આમ ડાખાં ચરાતાં હશે. ડાખાંને ચરવા ટાણું થયું-ત્યારે હાંક્યાં બીડીઓ મારીને ધર દીમનાં? બેંસને આંગળીએ આડાકાતી હશે! રાખ્યાં ડાખાં’

‘હા-પણુ બેસો એની એળે હાલે તો જ હંકાય ને તો જ અધમણનાં દૂધ આપે હો બાપા.’

‘પણુ તેં ઠેર શું કામ કાઢી નાખ્યાં. તારો ઠેરનો પ્રેમ આટલો બધો છતાં’

‘દર વરસે ખસે’ રૂપિયાની ખોટ ભતીંતી. કપાસીયાની ફેવી મેંધવારી થઈ ગઈ છે? એતો વાડી ને લીધું કાસ હોય તો પરવડે’

‘તારી વાડી તો પોપટ સોનીના મંડાણમાં છેને!’

સુરજે હસીને કહ્યું ‘આ બંદે છે ને’

બાપા બીકે ગંભીર થઈ ગયા ‘સુરજ બાલા-મ્યાં ફેણામાં હતો ને સુલામાં ફેણામાં તો પછી બોલો જ ઠીક હતો ને.’

સુરજ કાંઈ ન બોલ્યો.

‘ને સુરજ મેં પોપટ પાસેથી તારી વાડી છોડાવી લીધી છે, આ રથા એના કાળજીઆ. ગાયો કે બેંસો એતો હોય તો મારે ત્યાંથી બે ત્રણ હમણાં લઈ જા, ને ફરીથી ખેડ શરૂ કર. હું બે દિવસ પહેલાં પહર થોડો તો. હવે હું જાતો નથી, પણુ સત્યકામ નથી એટલે એક દિ બોલો તો. તે દિ આપણી વાતો બહુ ચાલે આવી. મને થયું કે તું પહર આવે તો પાછી મળ આવે’

સુરજે જાણે કંટાળાને કહ્યું ‘હવે હાડ ન હાલે બાપા’

શું કામ નહાલે? અત્યારે શું હાડ નયો હલાવતો? તે દિ રાત્રે એટલાં ગાંઠાં રોકી પૈસા લીધા તે કાંઈ પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં લીધાં તો?’

‘પણુ બાપા, મને ટેવ પડી ગઈ છે. થોડોક પીવાની’

‘ખોટાં કામ કરવા સારૂ એ પીવો પડે છે.

કુદિને બેલાન બનાવ્યા વિના આત્મા કાણું કામ કરતામાં કેમ હા બાણે? પણુ આ કામમાં એની જરૂર નહિ રહે. તે છૂટી, જરો રેતાં રેતાં.

‘પણુ બાપા પછી તમારો કપકા નહિ આવેને?’

‘કપકા? બેઠો હાંકાને અંતર બળેશે તો આપી-શનને! કપકા હું ન આપું તો કાણુ આપે તને?’

‘સારી વાત છે તમે કપકા આપવા ભેગ છો, પણુ હવે હિંમત નથી હોલતી મન તો બાણુય થાય છે’

સુરજ ટટાર થયો ને કહે ‘બલે બાપા તમેય બેબે’ જોપાળગાપાએ એના હાથમાં ફસ્તાવેજ મૂક્યો ને કહ્યું... ‘પોપટની પાઈએ પાઈ સુકવી દીધી છે. વધારે જાણવું હોય તો નરસિંમહેતા પાસે વચાવી લેને.’

‘તમને મારે શું બાજ ફેલાવું છે?’

‘પહર ચારવા ભવાનું’ બાપાએ હસીને કહ્યું.

‘ના, બાપા, વેવારે તો તમારે શેવું જાઈએ’

‘તું વેવારમાં આવ તો ખરો પછી લાકડા પસ’

સુરજ કાંઈ ન બોલ્યો. બાપા એના ખભે હાથ મૂકીને કહે-‘ને સુરજવાળા, ભક્તિ સાચે કે ખોટી લાવે ફરીએ તોય સાવ એળે નથી જતી. ખોટી કરતાં કરતાં સાચી થઈ જાય છે. એના મંદિરમાં તો કાચગા ને હિંદુસ્તાનેય રથાન છે. તો તારું રથાન ત્યાં ન હોય? ગલરાતાં વહિ. કુસિપાર થઈ જા. ધૂળ ખંખેરી નાખ્ય. ખરકાય છે તો સો-શકર જેવા શંકર બીલડીમાં નહેતા ખરકાયા? ખરકાય એની સરમ નથી. આત્માને વીસરી જપ્તને બૂંડાંની જેમ બહેરથી આગોટયા કરીએ તેમાં નીચા બોણું છે. બેઠો થઈ જા. ધૂળ ખંખેરી નાખ્ય. પૃથ્વીના જીવ છી ત્યાં સુધી માટીમાં જીવે તો જીવનાનો, પણુ એમાં માથું ફાળી દેવાય છે કાંઈ?’

સુરજની આંખ બીની થઈ ગઈ. અચાનક એ નીચો નચ્યો ને બાપાને પગે અડવા ગયો.

‘રાખ્ય રાખ્ય મને જોઈય આખ્યા’ કહી બાપા બહાર નીકળી ગયા. (ચાહુ)

મુશાયરાના બખરા શોખીન તો એ હતા જ. અને તેમણે તેમની પ્રત્યેક વર્ષગાંઠ બાળ્યે જ એકાદ નાના મોટા મુશાયરાની મહેફિલ માણ્યા વિના પસાર થતી, એટલે એવા એક ખીખ મુશાયરાનો એક દાખલો એમના માનસને સમજવા પુરતો આપવો બધી ઠીક પડશે.

એકવાર મુશાયરામાં મળેલા એમના મિત્રોની શાયરીમાં બ્યારે 'ખુદા' 'ખુદાઈ' અને 'ભલાઈ' 'શુરાઈ' તુ' એ ચાર જણાઓએ ટોલ પીટયે જ રાખ્યું ત્યારે તો એમનાથી પણ ન રહેવાયું.

"અંહી હમ પૂછતે હે-ઔર પૂછતે હે ખુદાસે".
કહેતાં એમણે તો ચલાવ્યું;

“કી

હમારી ભલાઈ શુરાઈસે કયા વાસતા

અય ખુદા, હય તુમ્હે ?

યે હે હમને પુકારા—

ન હમ ચાહતા હી અને હમ ખુદા,

યા અને જલિમો, લુલમકા યા સહારા,

હમેશાં રહે આદમીહી હમી,

આરજુ યે હમારી, ખુદા અય ખુદા,

હમને યે હે પુકારા.....”

અને એમની વાણીની સચોટ અને વેગવાન અંસર બ્યારે સામા પર થતી ત્યારે હમેશાં એક પ્રકારનો ઉશ્કેરાટ બધો જ સગર્વ-આવેગ તેમનામાં ઉમટતો એવો જ બાટાણ બાર્યો ચારણી પાંતો તેમને ચઢ્યો હોય તેમ છુદક અવાજે તેમણે આગળ ચલાવ્યું.—

‘ને હર શખ્સકી તુ’ હે મન્સાનિય

તો હર શખ્સકી હે તુ’ હેવાનિયત,

યે કરતૂત તેરે, હમારે નહિ,

આરજુ યે હમારી, ખુદા, અય ખુદા,

હમને યે હે પુકારા.....

વળી એકવાર એમને જ ત્યાં રાજકવિની અદાથી અને તાનસેની શાહીગઢવાની છટાથી એક બંકો,

‘બેનમાઝી કુતેસે બદલર હય’—‘એવી એક દીની તાલીમની શાયરીના સૂરમાં વહેતો જતો હતો

તેને સફળો રાકીને ખાનસાહેબ વચ્ચે જ બેસી ઉઠ્યા.

“હમ યે કબી વરદાશત નહિ કર સકતે. નો આદમી નમાઝી નહિ, ઉનકા દિલ પાક નહિ, યે બિલકુલ ચલત હે. સય તો યે હે કી...ખુદાકી બંદગી વો કરતા હે નો દિખાતા નહિ ચોર વો બતાતા હે નો કરતા નહિ,”

અને પેતાના એ કથનને પ્રુઠિટ આપવા તરત જ નીચેની એક શાયરી તેમણે સુધારી દીધી.

“જુદગી ગુર નો મર્ઝ બેકાર તો શીર કયા હુવા ?

દિલ-દિમાગે ખુદ ખુદા આપા નહિ તો કયા હુવા ?

દિલમે મેરે આરજુ હરદમ રહે બજતી યહી,

ઈન્સાન હો મન્સા, ખુદા હોવે ન હોવે કયા હુવા ?”

આતું કવિહૃદય એમનામાં શી રીતે વિકસ્યું એની તો કોઇને ય ખબર નથી—ખૂદ ખાનસાહેબને પણ નહિ. અરે, મોટા ભાગના માણસોથી ઉલટું પેતાતું બચપણ તો એમને મુઢવે ચાદ મથી. અને માટે જ ક્યારેક એમના બચપણની વાત કોઈ પૂછતું તો તેઓ કહેતા—

“લકપન નો કુછ હોતા હે તો સીફ પાગલ-પનાહી હોતા હે. અપને બચપનકી યાદમે નો શખ્સ ગોર કરતા હે વો શાયદ અપને બચપનકાકી શુન ગાતા હે. હાં, ઇસસે ન કીસીકો તુકસાન હે, પર અપને આપકો બી ન કોઈ-કાયદા હય.”

ને કે એમ બોલતાં બોલતાં પણ એમની આંખો ઉંડી જતી, ભાવો ચઢી જતાં, અને વિચારની કર-ચલીઓ એમના કપાળ પર પડી જતી ત્યારે ‘ના’ કહેવા છતાં ય પેતાના આળપણની વિસ્મૃતિના દુઃખે ખાનસાહેબ ખરેખર ઉદ્વિગ્ન થયેલા જણાઈ આવતા. કેંકવાર શ્રમ કરવા છતાં પણ પેતાના પ્રયત્નોની પાટી પર રચિતની એકાદ રેખા અંકિત થયેલી તેમને જણાતી નહિ. તેમને માત્ર એટલું જ યાદ આવતું—અને તે પણ પૂરા પરિશ્રમે-કે પેતાનો જન્મ-કોઈના કહેવા પ્રમાણે ‘જલ્લા મરદાન’, પોષ્ટ માનકી’, વિલેજ ‘તાનો’માં થયેલી એટલું જ. અલબત્ત, સૃષ્ટિ-કમના શાશ્વત નિયમ પ્રમાણે એમનાં જન્મદાતા પણ

કોઇ હોવાં નેપ્રમ્તે, અને હતાં જ. પરંતુ તેઓ કાણ અને કેવાં હતા, અરે ખુદ ખાનસાહેબને પોતાને બાઇબાંડું પથ્થ કોઇ હતાં કે નહિ એનીયે કંઈ જ ખબર નહોતી. કદાચ વિધિની એ કરામત હોય, કદાચ નાનપણથી જ તેમના સ્વભાવમાં ધર કરી રહેલી સ્વયંકુરિત ઉચ્છ્રંખલતા હોય, કદાચ કાંઈ દિલસરુ પિત્રાશની એ કુટિલતાયે હોય કે પછી એ કેવળ અકસ્માત હોય, ખાકી ખાનસાહેબ જ્યારે એમની જાતને ઓળખતાં શીખ્યા ત્યારે એમને એટલું તો ચોક્કસ લાગેલું કે એમ થવાનું કારણ સ્મૃતિભંસ તો ન જ હોઇ શકે. અચાનક પ્રયત્નોને પરિણામે અથવા કહો કે લગાડે પ્રયત્ન વિના એમની યાદદારત એમને ફક્ત એટલું જ બતાવી શકતી કે ખાનસાહેબ જ્યારે એમની જાતને ઓળખતાં શીખ્યા ત્યારે એક ચિત્ર વિચિત્ર કાર્નિવલમાં પયાસ ફૂટી ઉઘાડ્યો એ બિંધ એક આઠ દોરકા પર પાવે વગાડતા એક છેડેથી બીજે છેડે દોડી જતા એક મસલુર બાળનટના રૂપમાં પોતાની અંદરની શ્રીગણેશ ભેળા.

તેમના આ ખેલને સર્વપ્રથમ લુધીયાણામાં બારે વાદર મળેલ અને પછી તો દિંમત, બહાદુરી કે સુદિનાં વાતવાતમાં થતા રહેજ પથ્થ વખાણે કુલોને ફાળકો થઇ જવાના પોતાના જન્મજન્મ સંદેશુ કે કુતુંબની આછી અસર જે પાછળથી ઘેરી બની હતી અને અત્યારે તો વજ્રમેપ બની બેઠી હતી- થી કુલાઇને ખાનસાહેબે નવાનવા અંગમરોઝ અને સુદિગળના કેંક ખેલ એ સરકસમાં કરી જતાવેલા ક્યારેક ત્રીસ ફૂટના એક ઝોળ કુંડાળના બે સરખા ભાગ કરી બીજા એક નટની સામે ઉભા રહી પેલાએ ત્યજી કીણેલી સાલુ સાઈકલ પર ગવર્નર હાથ પથ્થ લગાડ્યા વિના, સાયકલની ગતિમાં લેશ માત્ર પથ્થ ફેર ન પડે તેમ ખેસતાં ને ઉતરતાં ક્યારેક ચાલુ સાયકલે અવળા ફરી બેસી, અવળે હાથે ગવર્નર પકડી, સાયકલને અવળી ગતિએ ચલાવતાં, ક્યારેક ચાલુ સાયકલને હાથથી પેડલ મારી ગવર્નરને હાથને બદલે બન્ને પગ વડે સંભાળતાં તો ક્યારેક ચાલુ સાયકલે સાયકલની ડાબી બાજુ ઉતરી પડી ડાબો હાથ ને ડાબો પગ

જમીનના સમાન્તરે હવામાં લાંબો કરી ધડીક જમણા હાથે ડાબી બાજુનું ગવર્નર સાંભળીને ફક્ત જમણે પગે પેડલ ચલાવતાં તો ધડીક એથી ઉઠતું સાયકલની જમણી બાજુ ઉતરી જઇ જમણે હાથ ને જમણે પગ હવામાં અદર સમાન્તરે લાંબો રાખી ડાબા હાથે જમણી બાજુનું ગવર્નર સંભાળી પગ જ માત્ર પેડલ ચલાવતાં પૂર-ઝડપે ઝોળ વડુંગમાં જ ક્યારેક પાછળ સાયકલ ચલાવતાં માત્ર લુધીયાણાના જ નહિ પરંતુ પાંચ-પંદર રાજેશના સાયકલપરતોને ખાનસાહેબે ખરેખર ખસીયાણા પાઠી દીધેલા.

પાંચ-સાત વર્ષના એ કાર્નિવલ શોખને-નોકરી નહિ, કારણ ખાનસાહેબ એને નોકરી મળતા જ નહોતા-ખાનસાહેબ પોતાની અંગકસરતની આવડતને બદલે અંગકસરતની અવળગ્યાંઈ તરીકે, જ ઓળખતા એમ કરતાં-કહેતાં એમને ઘર નહોતી ઉપજતી. એ કહેતા-અને છાતી ડોળાને કહેતા-કે, એમ કરવાથી એમનું ઘરોર અલગવ ખૂજ જ કસાયું હતું અને એમાં જ એ પૈસાની પ્રાપ્તિ ઉપરાંત કેંક પ્રતિષ્ઠા મળેલી એ તો ઠીક પરંતુ એ સાથે ગામ-પરમામતી મુસાફરી અને અનુભવ ભેગ લાભ પથ્થ કંઈ કેમ નહોતો છતાં આખરે તો એ એક પ્રકારનો જળજીવા શાહી જુગાર હતો. અંદર ક્યારે નેખમચા આવી પડશે તેના હર રાતરિં મનમાં રમતો હોય ને છતાં પયાસ ફૂટ ઉઘાડેલા પર ખેલ કરવા કે પયાસ ફૂટ ઉઘેથી પાણીના હોજમાં બસકા મારવા કે પંદર ફૂટ ઉઘી એક પૈસાની સાયકલ ચલાવવી એ બધું તો, અલગવત, એટલી નાની ઉંમરે અંદરની સમામતી સામેનો એક પ્રકારનો જુગાર જ હતો.

પરંતુ કદાચ એમના દિલની ખરી દિંમત અને નિઃસતાનું ઉગમચાન એ કાર્નિવલ જ હતું. એમ પથ્થ એ માનતા. એક વખતે કેંક કારણસર કાર્નિવલના મેનેજર સાથે ખાનસાહેબને બોલચાલ થતાં પમારના બીજે દિવસે ચાલુ ખેલમાં જ મેનેજર પર સાયકલ સાથે વૂટી પડી ચક્ર-પાડું તમાચાઓનો સારો એવો વરસાદ વરસાવી. મેનેજર અને તેના મળતીઆઓ

સમગ્ર બને તે પહેલાં તો, સરકલમાંથી બહાર દોડી જઈ, અમાઉથી જ તૈયાર રખાવેલી કાષ્ઠ ખાનગી મોટરમાં ખાનસાહેબ પોઆરા ગણી ગયેલા—અને મેનેજર અને તેના મળતીઆઓ ધૂળ ફાંકતા જ રહી ગયેલા.

તેમની ઉંમર તે વખતે હરોવીસેક વર્ષની પરંતુ ચિંતારહિત મુક્ત વાતાવરણમાં ઉછરેલા ખાનસાહેબનું વાન ત્યારે સહેજે પચીસ—છત્વીસ વર્ષના યુવાન જેવું લાગતું, કાર્નિવલમાંથી નાસીને સીધા રેસને હંકારી ગયા બાદ તરત જ છૂટતી ગાડીમાં ખાનસાહેબે લુધીયાલુથી લાહોરને રસ્તો લીધો. અને લાહોરને રસ્તો લીધો. અને લાહોરથી મુલતાન યઈ લોધરાન પહોંચી ત્યાંથી પ્રાનપુર, શેહરી, નવાબશાહ યઈ સિંધ હૈદાબાદ ફરીને ચાર—પાંચ મહિને લાહોર પાછા આવ્યા. આમ દ્વિંમતાબજ હોવા છતાં એમને બીક એ હતી કે કદાચ કાર્નિવલવાળા તેમને પીછા પકડે પરંતુ એમણે નંતો કાષ્ઠ ચોરી કરી હતી કે નંતો કોઈ—મુન્હો કંઈ હતો. એટલે આ બધી રખડપટ્ટીને અંતે લાહોરના એક સીનેમા સ્ટુડીયોમાં ચોક્કસ તરીકે તેમણે નોકરી મેળવી લીધી. દસ—બાર માસ તો પછી શાંતિથી પસાર થયા પરંતુ દિન્દેબરમાં પ્રખ્યાત એવા હેલ્ડટાકીમા લાહોર શહેરની ફેશન અને ફેશન અને સીનેમા સ્ટુડીઓ આહોર આકર્ષણે એક વખત એમને ઘેરી લીધા. અને તે એવા ઘેર્યા કે—

ખાન સાહેબના જીવનની ખરી કસોટી ત્યારે જ શરૂ થઈ જ્યારે ચોક્કસરની નોકરી મૂકીને બીજા એક સીનેમા સ્ટુડીયોમાં એકરદા તરીકે કામ કરવાનું તેમણે શરૂ કર્યું.

પંદર રૂપિયાના ભારે પગારની ચોક્કસવાતની નોકરીમાં રહે રહે ખાન સાહેબે અવારનવાર સ્ટુડીયોના આંતરિક જીવનમાં ડોકીયું કર્યું તો જાણાયું ચોક્કસવાત કરતાં તો સ્ટુડીયોમાં કામ કરતા એકરદાનું સ્થાન વધારે સારું હતું. માન અને મોહાની વાત જવા દઈએ તો ય પૈસાની દૃષ્ટિએ તો એમાં લાભ હતો જ. રાજના દસ વ્યાનાની રોકડી આવક, ભાઈ, પંદર

રૂપિયાથી શું છુંડી હતી? વળી સ્ટુડીઓના માલિક ડીરેક્ટર, કેમેરામેન, સાઉન્ડ એન્જીનીયર, ઈલક્ટ્રીશીયન એના જેવા બીજા કેટલાય એકરદા તથા નાના મોટા બધા જ અભિનેતા અને...અને...કપારેક કપારેક મુખ્ય નટીને જોવા, જોળખવા, મળવાનો પ્રસંગ; ને એમાંથી જ આગળ વધી કંપનીના મુખ્ય નટ બની કંપનીની એ—ચાર બાળનટીઓમાંની એકાદ કુંકડુકી સખ્તપરી સાથે...કેટકેટલી શક્યતાઓ એમાં હતી! એ બધા લાભ કંઈ, ચોર જ હતા. અને કાર્નિવલની 'ફેરીયર' કદાચ અહીં જ લેખે લાગવાની હતી. ખાનસાહેબને એ ગમી ગયું. ખૂબ ગમી ગયું.

અને એ પછી કેવું મળતું હતું કે એ મુગી શીસ્મ નો જમાનો હતો! નહિ તો ન—વારસીયા ઇંતાન જેવી સ્થિતિમાં ઉછરેલા ખાનસાહેબ પુરુ ઉઠાં સુધીએ ભરપા નહોતા એટલે બોલતી શીસ્મમાં તો એમનો ધડોએ ન ચાત.

શીસ્મજગતમાં ત્યારે સ્ટંટચિત્રો જ ટિકિટખારી પર સફળતા પામતાં એટલે સ્ટંટચિત્રમાં કામ કરી શકે તેવા સાચુસને સહેલાઈથી—અજાણત એનામાં આવકત હોય, ફિત્ત હોય, ધગશ હોય, સુરૂપ અહેરો અને સુંદર—કદાવર—કસાએણું શરીર હોય, વાણી માં ચાતુર્ય—પછી તે મીઠાશ કે શેક હોય, કાર્યમાં ચપલતા હોય, ને એ બધાંયને ટંપી જાય એવા કોઈપણ ધાકધમકીને નમતું આપવાની તીવ્ર અનિબળ હોય ને નિશ્ચિત કે અકસ્માત થતી અવારનવારની મારામારી મારફત કે મુકકા બાજમાં મેદાન મારી લેવાનું જેમ હોય તો તેવા માણસને સ્ટંટકોંગ બનવાના સંજોગો મળી રહેતા. આર્થની મોટાભાગની જરૂરીયાતો ને લાયકાતોના સમન્વય કાર્નિવલ જીવનમાં જ ખાનસાહેબમાં થયેલા હોઈ અત્યારે એ જીવન એમને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડ્યું. અને એકાદ વર્ષની અંતીકી જહેમતે ખાન સાહેબને એક સ્ટંટચિત્રના અદ્ભુતવૃત્તિયા રાજકુમારની જુવિકા પર પહોંચાડી દીધા એ ચિત્રમાં મળેલી સફળતાએ ખાનસાહેબે માટે 'લાગુશાળીને શૂત

રળે : એવો પરિસ્થિતિ લાગે મૂકી કારણ કંપનીના ડીરેક્ટરને એમનામાં કંઈક હીર દેખાયું અને ખાસ જહેમત લઈને એક અદના માણસને અભિનેતા બનાવવાનો યશ ઉપરાંત કલાકુશળ ડીરેક્ટર તરોકે પોતાને પણ અમકાવાનો 'ચાન્સ' તેમણે ઝંપી લીધો.

વરસ દોઢ વરસમાં તો પાંચ સાત ચિત્રોમાં ખાનસાહેબ અમકી ઉઠ્યા—ક્યારેક કોઇ લૂટાર ટોળીના સરદાર તરીકે, તો ક્યારેક કોઈ બેદી શિકારી તરીકે, ક્યારેક કોઇ જાલીમ રાજ્યના બંડખોર તરીકે તો ક્યારેક કોઇ દુરમન રાજ્યની રાજકુવરીના અગ્રણ્ય પ્રેમી તરીકે. ક્યારેક ખાપતું વેર લેતા કોઈ જીલસરદારના વેરતરસા વીરસ તરીકે, તો ક્યારેક કોઇ જાદુઈનગરીના રાજકુમાર તરીકે. એમ કંઈક ચિત્રોમાં એ અમકમા. હવે તેમનો દરજ્જો કોઇ ઓકિયાતનો નહિ, કોઇ સિપાઇ-સપરનો નહિ, કોઇ એકરૂડોનો નહિ, કોઇ સામાન્ય નટનોય નહિ પરંતુ કંપનીના મુખ્ય નટ-રેટરમાંનો થયો. કંપનીમાં હવે તો ખાનસાહેબનાં 'ખડે જાઉં વારીયાં' લેવાવાં લાગ્યાં. લાહેર શહેરના રાજામાં પર સાંજને ટાણે પહેલાંના દેહાતી પોશાકને ખાસે ક્યારેક રજવાડી સુરવાલ ને શિકારી કાટમાં ધોડા ઉપર, તો ક્યારેક નખશિખ સાહેબશાહી લેખાસમાં કંપનીની ખાનગી ટુરીંગકારમાં જાતે મોટર ચલાવતા કેક સીનેમાશોખોનેતી સમારો ઝીલતા એ અવારનાર નજરે પડતા. એમનો દરજ્જો અને દમામ હવે વધ્યા હતાં એની એ પ્રતીતિ હતી. આવે સમયે હંમેશાં એમની આંખોમાં મરતી, શણેઈમાં ચોરસ, ચહેરા પર મિઝજ અને ગતિમાં આપલ રહેતાં. વજર ગોલાબ્યા બોલતું નહિ, વણનેતર્યે ક્યાંય જતું નહિ, ખરચ સામે જોવું નહિ અને કોઇની શેઠમાં તણાવું નહિ. એ પ્રકારના રજવાડી શેઠમાં ખાનસાહેબનું જીવન જાણે આખા રદુડીયા પર પોતાની હકુમત ચલાવી રહ્યું. કોની મજલ હતી કે ખાનસાહેબની સામે કોઈ બોલી શકે ? કોની જીમ હતી કે ખાનસાહેબની આગા કોઈ ઉધાપી શકે ? કોની તાકાત હતી કે ખાનસ-

હેબની હરીફાઈ કોઈ કરી શકે ? સામાન્ય નટ-નટી તો શું, ખુદ વાર્તાલેખક, ડીરેક્ટર ને ક્યારેક માલીક પણ ખાનસાહેબના એકાદ સુચનને નકારવાની કિંમત કરતાં ખચકાતા. ખાનસાહેબનું રથાન-એ રદુડીયા પુરતું તો-કોઇ રીવાસતી રાજ્યના સર્વસત્તાધીશ વા અફસરનું જાણે બની રહ્યું.

સાથે સાથે એમની વધતી જતી કીર્તિ અને સત્તાનો જાણે પુરાવો હોય એમ એક નવો શોખ એમના જીવનમાં સંચાર પામી રહ્યો હતો. કંપનીમાં કામ કરતાં કરતાં રદુડીયાના કેક દિવસો ને ખાનસાહેબના ધરની કંઈ રાતો મુશાવરાની મહેફિલમાં મસ્ત બની ગ્રાજી ઉઠતી એ હવે સામાન્ય બન્યું હતું ખાનસાહેબને ઘેર, ખાનસાહેબના હિસાબે અને જોખમે થતા સંગીત ને સુચના એ શોખમાં ખાણીપીણી પણ કંઈ જોડ નહોતી. પાંઉ-માખણ, ફળફળાઈ ને ચાહ-ખીંટીથી શરૂ થતો સંગીતથી શરાય ને શરાબથી સંગીત ને વળી સંગીતથી શરાબના ક્રમમાં રાતભર ચાલતી એ મહેફિલમાં પાંચપંદર નટ-નટી ઓછી વીંટળાઈને બેઠેલા ખાનસાહેબ શાહી ગવેશ-ઓની વચ્ચે શોભતા સાહિત્ય-સંગીત ને શરાબ શોખીન કોઈ ભરજોળન રાજકુમાર જેવા, કોઈ જિજ્ઞાસુ ખાનદાનના નખીરા જેવા, કે કોઇ હુટાર ટોળીના દિસેર ને પ્રતિભાશાળી નાયક જેવા દેખાતા. અને કવિ ન હોવા છતાં, પાટી પર એક હરફે પણ જિંદગીમાં પાડયો ન હોવા છતાં, યાદદારતની એમની પાટી પર બપોળે-અળપણે જ હાથવાર ને થેરાવાર થતા એ મુશાવરામાંની કેક શાયરી એમને યાદ રહી જતી. પરંતુ એ બધામાં એમનો વર્ગમંતે દિલ્સે જે મુશાવરા એમને ત્યાં જોડવાયો અને જે લિલન બધાંએ માણી ત્યારથી તો ખાનસાહેબની દર 'સાલગિરા' મુશાવરાની ખુશનુમા રાત્રિ વિના લાગ્યેજ પસાર થતી. અને એવા પ્રત્યેક પ્રસંગે ખાનસાહેબ કોઇ રાજવીનોયે રાજવી, કોઇ દાનવીરનોયે દાનવીર કે કોઈ અફસરનોયે અફસર લાગતા.

અને એમના જીવનની ધન્યપણ એમને નજીક આવતી જણાઈ, ચિત્રપટમાં અમકવા સાથે સાથે હવે

તો એમનું અંગત જીવન પણ ચગકવા લાગ્યું. ફિલ્મ-જગતના એ ફિટુરીને એક રાશન-આરાનો ભેટા થયો. એ હતી એક નવી-મુખ્ય નદી, એમની જ કંપનીમાં કામ કરતી. પાંચેક મહીના પર ભરતી થયેલી, રવન્ડા-નિવારી, આઝાદમિત્તજી, રમ્પરપેણી, નટખટનારી. દેવથેડી કંપનીમાં સાથે કામ કરતાં કરતાં જે-એક વરસના સદવાસને પરિણામે એને ખાનસાહેબનું, અને ખાનસાહેબને એનું, ધેલું લાગ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે એક રાત્રે રટ્ટડીઓના માલીક-ડીરેક્ટરને સત્તા મળીને બંને જણાં પહેલાં જ દેનમાં લાંચી રકુચકર થઈ ગયાં.

લાહોરથી રાત્રે સવાનવે ફ્નટીયર એલમાં જેસીને ત્રીજે દિવસે સવારે બંનેજણાં મુખ્ય પહોંચી ગયાં. અને પહોંચતાંની સાથે જ મુખ્યના એક જાણીતા રટ્ટડીઓમાં તેઓએ તોફારી મેળવી લીધી. પરંતુ મુખ્યના, માંડાં પરિણામનું ફળ ચપાકવા ફ્નટીયર મેલથી થે વધુ ઝડપે તેમનું નસીય "જે કગલાં આગળ" આવેલું જણાવ્યું. મુખ્ય આખે માંડ વરસેક થતાં થતાં તો તેમણે બેધુ કે રાશનમાં કોઈ નવા જ રાશન, નવી જ અમક આવી હતી. તેનો રાશ વધતો હતો, રાશ્ય બદલાતો હતો, મન પલટાતું હતું ને લાગણી-આસરતી હતી. મુખ્યના નવા રટ્ટડીઓ ડીરેક્ટર સાથે તે નવા દાવ અજમાવતી હતી. હવે તે પહેલાંની જેમ રટ્ટડીઓનું પોતાનું કામ પત્યે ખાનસાહેબની રાહ ભેગા થાવતી નહિ. ક્યારેક વળી કામમાંથી પરવાઈ છતાં તેમની સાથે ન નીકળતાં જાણીજીજીને-ખાનસાહેબને અગવડા એવા કોઈ કારણસર - રટ્ટડીઓમાં જ જે - ચાર - પાંચ - સાત કલાક રોકાઈ રહેતી. તે ક્યારેક તો મધરાતે - ખાનસાહેબ ભારે પાછલી પહોરની મીઠી નિંદ્ર લેતા હોય ત્યારે જ-ધેર પહોંચતી. ડીરેક્ટર સાથેના તેના દુષ્ટા સંબંધથી ખાનસાહેબ સાવ અજાણ્ય તો નહોતો જ; અને 'રાશન' પણ આમ તો તેમની પરજીવન આરાત નહોતી તેમ જાણવા-સમજવા છતાં વાત ભારે અતિશય આગળ વધી અને ખાનખાનનીયે શાંતિ ભારે ના રહી ત્યારે તો

ખાનસાહેબની સહનશીલતાનો હદ આવી ગઈ. રાશન હવે પહેલાંની રાશન રહી નહોતી. અલખત એ હતી તો રાશન-માત્ર નામધારી જ પરંતુ ખાનસાહેબના જીગરને અજવાળતી-રાશની એમાંથી પૂર ઝડપે આસરતી હતી.

પરંતુ આકળા કે ઉતાવળા ન બનતાં એમણે ગમ ખાધી. કેંકવાર એ વસ્તુ એમણે રાશનને સંભળાવી-સમજાવી, કેંકવાર બંને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને છતાં દિનપ્રતિદિન-એમની મુશ્કેલી વધતી ચાલી. એમના અંતરમાં એક દશિય ઉલ્કાપાત, એક ભયંકર આંધી, એક ઘેરા વંદાળ ફૂંકવા લાગ્યો. શાંતિ મેળવવા એમણે ધણીયે ફાંફાં માર્યા ને છતાં પ્રતિપણ એમના મનની બ્યાધિ વધ્યે જ ગઈ.

ને એક સાંજે એ બ્યાધિએ વધીને મહારાગનું ફૂંક ધારણ કર્યું ત્યારે ખાનસાહેબના આશ્ચર્યને આ-લાતનો પાર ન રહ્યો. તે સાંજે રટ્ટડીઓનું કામ પુરુ થવા બાદ ડીરેક્ટરે તેમને બોલાવીને કહ્યું કે—

"દેખિયે ! રાશનના ભગા બેગનેકા ઈન્જમમ તુમ્હારે સર લાહોરવાલેને લગાયા હપ. ઈસી લીયે ઉન્હોને તુમ્હે પકડવાનેકા વારંટ નિકલવાયા હપ. તો અગર મેરી માનો તો અય જાનેકા સીફ એકલી તરીકા હય—પહાંસે ભાગ નિકલનેકા—હા, અગર જી બચાના ચાહો તો. આર દેખો ! રાશનના બી યે વારંટકી ખગર ગીલી હય, પર વો નહિ બાગેગી. વો ચાહતી હય કી તુમ્હે પહાંસે ભાગકર અય જાના ચાહિયે."

અને પછી ઝડપથી મરભણી જવા વળતાં ખાનસાહેબને રાશનને તેણે આગળ અલાગ્યું, આર સુનો તો ! રાશનકે ફૂંદને ફસકર તુમ અગર ઉન્હે છોડ ન શકે તો બાઈ, પકડ જાઓંગે. બસા રાશનમેં કયા રખ્યા હય ? આર વો તુમ્હારી હોતી બી કોન હય ? એક બદલા એકસ્ટ્રેસ હૈ વો તો. ઉન્હે મહેબબત નહિ, કલહારસે મતલબ હોતી હય. કોઈ એકસ્ટ્રેસ કબી કીસકી નહિ હોતી બસા ! હો સકતી હૈ કીસકી ? યે મેરી રાય હય. હા, ઉન્હે માનો ન માનો બાઈ,

અટકી પડે, તેમ અસંખ્ય વિચારોનાં વમળ, લપ્કર બૂતાવળની જેમ, એકી સાથે એમના મનને ઘેરી વળ્યાં. સ્વરસ ચિત્તે એ કર્ષણથી વિચારે એ પહેલાં તેમનું સરહદી લોહી ઉકળી આવ્યું. ડીરકટરની કેબીનનું સુખવદાર અંદરથી બંધ હતું. એક પળનોય વિલંબ કર્યા વિના બાલુની ખારીમાંથી હલંગ મારીને ડીરકટરની કેબીનમાં એ કૂદી પડ્યા ને શેનો ધમકો થયો એનો વિચાર આવે એ પહેલાં તો બીજી હલંગ મારી ડાખા હાથનાં એકજ આંચકે રોશનને દુર હસેલી મૂકો, એક લાત ભેગો જ ડીરકટરને ભોંય પાડી નાંખી, ઉપર ચઢી બેસી બેરથી બનને હાથે પાનસાહેબે એવું ગળું કપાળી દીધું. ડીરકટરથી એક શબ્દનોય ઉચ્ચાર થઈ શકે એમ હતું જ નહિ. ખાનસાહેબના હાથની, બનને હાથની પોલાણી પકડમાં એનો ટોટા પીસાઇ જવા આડે એક કાંચનીયે વાર નહોતી ત્યાં બાલુના ટેબલ પર હેજતાઈને અવાક બની પડી રહેલી રોશન તરફ તેમણે એવું ને સુધ-સુધ શ્રમાવી ખેંચેલા ખાનસાહેબના હાથ અચાનક થંભી ગયા.

વિચારોનાં પૂર ફરી પાછાં તેમના મનને ઘેરી વળ્યાં. શું થઈ ગયું ને શું થાય છે એ વિચારતાં એમને લાગ્યું કે એમને હાથે એ કાઈ ધોર અન્યાય ધોર પાપ-તો નહોતો કરી રહ્યા ? ડીરકટરને મારીને એ કદાચ પોતાની જાતને તો અન્યાય નહોતો કરતા ? રોશનને પોતાની સમજવામાં એ તેમની જાતને તો નહોતો છેતરી રહ્યા ? જે દુનિયાં એમની કપારેય નહોતી છતાં જેને એ પોતાની માની બેઠા હતા તે દુનિયાં આજે ઝડપથી પોત પ્રકાશી રહી હતી. અને ઝળાંઝળાં થયેલી દુનિયાંની આંખો આંજ નાંખતા એ પ્રકાશમાં પોતાના જીવનને ઘેરી વળેલ અંધકારનું ધોર વાળણ શું એમને નહોતું દેખાતું ? તેમ રોશન પણ, જેને એ પોતાની માની બેઠા હતા છતાં કપારેય ને એમની નહોતી તે પણ, કમેકમે પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવતી - હતીને ? અને આખરે એ એમની કોણ હતી ? પરણેતર તો નહોતી જ આશ્રિત પણ અલગત નહિ જ. અને આભારવશ તો સુદહે

શાની ? અચાનક આવી મળેલાં, અધરસે અથડાઈ પડેલાં, થોડા સમય સાથે ચાલી બનુકૂળ રસો મળ્યે વળી પાછાં ફટાવા સર્ગચેલાં એ પ્રવાસી સમાં એ બનને એકબેકનાં પૂરક તો નહોતાં જ. છતાં એક જ માત્રી હતી. જીવન કષ્ટ રીતે જીવવું, કેમ ટકાવવું ને જિંદગીમાં સ્થિરતા કેમ લાવવી એ એક જ વિચારથી પ્રેરાયેલાં ને એક જ ચિંતાથી ઘેરાયેલાં એ બનને અકસ્માત જ એકબીજાને આવી મળ્યાં હતા ને અચાનકે જ અન્યોન્યનાં પૂરક બની ગયાં હતાં. સાથે રહેવા છતાં ને સાથેહાર લાગવા છતાં તેઓ બનને મનકાંવે તેમ વર્તવા સ્વતંત્ર હતાં. ધારે તો લાઇબ્રેન, પતિપત્ની કે મૈત્રિના સંબંધ વલકસાવવાની એમને કેટલી તક હતી ને તેમ છતાં એવો કોષ જ સંબંધ તેઓ કેળવી શક્યાં નહોતાં. પરંતુ સહજીવી-સહવાસી તો તેઓ હતાં જ. અને કદાચ એ હકીકતને આધારે જ સુખર્ષ આવ્યા બાદ ધમકતે હૃદયે પણ લગનને પ્રસ્તાવ રોશન આગળ ખાનસાહેબે બે-ત્રણ વાર મૂક્યો સારે અલગત એનો જવાબ અનિશ્ચિત હકારમાં મળતો ને ખાનસાહેબની સુઝવણ ત્યારે વધી પડતી. પરંતુ 'તાણી ઝાલ્યે તૂટી જવા'ના ભયે એ વાતને એ વધુ પડતી વિસ્તારતા નહિ એ આશાએ કે કદાચ બીજી વખતેજ એનો જવાબ ચોક્કસ 'હા'નોજ આવશે. પરંતુ આજે ન્યારે રોશનને મુખે પોતાનાથી અલગ થવાનો અને સાથેસાથે પોતાને મૂખ સમજી વારંટ વગેરેનો વાતો કરી મૂખ જનાવવાનો જે પેંતરો રચાયો હતો તેથી એમનું દીલ તપી ઊઠ્યું. પ્રપંચની બળે તે બળુશળુ સધ રહ્યા ને મારવા કે મરી શીટવાના ઝંડને ચંદેલા મને એક જખ્ખર ઉપલો ખાધો. અપાતાગંધ આવતા પુરનાં પાણી ઝડપથી ઝોસરી બન્ય છે તેમ એમના મનમાં ઉમટેલા વિચારો પણ એટલી જ ઝડપથી ઝોસરી ગયા. તેમની વિચારશક્તિ ચાલી ગઈ, આંખે અધારાં આવી ગયાં, મન અન્ય બની ગયું ને કોષ થંભી ગયો. સૂચુ-બેસૂચુમાં વીજળિક ઝડપે પસાર થયેલા આ વિચારો બાદ ખાલી પડેલા મગજમાં એકદમ એકાએક માનવસહજ દયાનો સંચાર થયો ને ખાનસાહેબને ખબર ન પડે તેમ કુદ-

રતી રીતે જ આલમના મળા ફરતી એમની પકક દીલી બની મઈ. ખાનસાહેબની વૈરુતિને અંતરની માનવતાએ જાણે પકકાર ફેંક્યો.

રોશનપર તેનો સો અધિકાર હતો ? ક્યો હક્ક હતો ? ક્યો ઉપકાર હતો ? એના મતે 'આલમ' જે સજ્જને પાત્ર હતો એ જ સજ્જને પાત્ર એ પોતે પણ શું નહોતો ? એના સિવાય બીજા કોઈની સાથે બોલવા, આલવા, હરવા, ફરવા, અરે ! મન ફાવે તેવો સંબંધ રાખવાની છૂટ રોશનને કમ-ન હોઈ શકે ? રોશન આલમની બની રહે કે આલમ રોશનને ખુટવી લે એમ થતું અટકાવવા કરતા પોતે જ રોશનને યોગ્ય થવાનો પ્રાર્થા કરવો એમાં જ શું સાચી સમજાવતા નહોતી ?

અને આલમના મળા ફરતી બંને હાથની બીંસ ફરી એકવાર મળ્યા હોત તો મક્કમ અને શાંત પરંતુ સત્તાવાદી બવાળે ખાનસાહેબ બોલી ઉઠ્યા—અને શું બોલ્યા તે એમના જ શબ્દોમાં સાંભળીએ:—

“જેઓ આલમ ! આજતકે તુમ થે રહુડીયોઝા અફસર થા લેકિન આજ મંચ તુમહારા બી અફસર હું. આજ થે રહુડીયોઝા 'આલમ' જોર 'આલમકી જાન' હોનાં મેરે હાથોમે' હમ. મંચ અમર આહુ' તો એક મીનટકી અંદર ઇસે મીટા સકતા હું; જોર હેખતા હું તુમહે કોન બચાતા હમ. પકીનન, મેરે સિવા તુમહે કોઈ નહિ બચા સકતા—ઇસ રહુડીયોઝે દેહસે ઇન્સાનમે સે એકબી નહિ—કચોડી વો ખૂબ જાનતા હમ કી ઉનકા સમ્યા અફસર તુમ નહિ, મંચ હું. ઇસલિયે મંચ તુમહે ખતમ કર સકતા હું.”

લેકિન મંચ તુમહારી મોત લેને નહિ આવા; કચોડી મંચ ઇનકા-ઇસ નાપાક રોશનકે-જરૂરના કરના નહિ ચાહતા. ઇસ દુનિયામે રોશનને જો નામ પાવા હમ જોર થે રહુડીયોઝે અંદર આજતક જે ઇજ્જત તુમહે હાંસલ હમ, મંચ ઇસે જરૂરના કરના નહિ ચાહતા.”

આલમના મળા પરની પકક દીલી થવા દેતાં પ્રતીક ખમચાઇને તેઓ આજણ બોલ્યા.

“મેરે લીયે કોઈ કુછ બી કચો' ન સમજે, પર

એક મીનટકે લીયે બી હમ અમ થહાં દંદરના નહિ ચાહતા, ઇસલિયે, કી આજ રોશન વો રોશન નહિ જો મહાજ્જતકી ચિરામ લીયે હમદમ મેરે નજર આયા કરતી થી, જોર તુમ-ખદમખત એ નાપાક આલમ તુમ, તુમ બી વો ડીરેક્ટર નહિ જો હમેશાં નિગાહે પાક મેરી નજર આયા કરતા થા. ચાહતરકી મેરી દુનિયામે તુમ દેતા નિગાહે કમમે' દેના હુવે હમ હો. મેરે લીયે તુમ મર ચૂકે હો—જોર તુમહારે લીયે મંચ બી આજસે રોશનકી, 'આલમ' મે' ખાનસાહેબ નહિ જોર ખાનકી દુનિયા મે રોશન નહિ. મમ મંચ તુમહે બદનામ થા એજન્જલ કરનાકી નહિ ચાહતા ઇસલિયે કમામતકા ઇન્સાફ પર તુમહે છંદા છોડકર મંચ જાતા હું—ઇતના હુર ઇતના ફર, મી જહાં, તુમહારી નાપાક સુરતકી બદખૂ બી કમી ન આ સકે.”

એમ કહેતા નિરસ્કાર કરી એક તીક્ષ્ણ ટીવ ને સ્વરિત હાથે રોશન પર ફેંકી આખને ઇશારે બંનેને ચૂપ રહેવાનું કહીને ખાનસાહેબ આલમની કબીનું અંદરથી બંધ કરેલું બારણું બોલીને સંસારાટ કરતા રહુડીયોની બહાર ચાલ્યા મયા.

એ પછી શું થયું તે કથની ખુદ ખાનસાહેબને મુખે સાંભળી હોય તો આ રહી:—

“મંચ નહિ જાનતા, મેરી પીઠે ક્યા હુવા પર મંચ જમ બહાર નિકલાતમકી રોશન વોહી ટેમથે મમગીનીસી કુછ સુરઝાઈ હુધ નજર-આતી થી જોર આલમકી ઇસ જમીન પર વેસીહી તરાહ મીરા હુધ થા. જોર. જો. રાઈ જોર. મન-મન. અમર. ચોહાં તો ઇસે જાનસે મારતા, અબ રહુડીયો(વાલો)કે સામને મારતા, જોર કોઈ મુજે નહિ શંક સકના ક્યોકે ઉનકોજોમે' મેરી ઇજ્જત રહુડીયોઝે કીસીમી અફસરસે જ્યાદા થા. ઇસ દિન મેરી ઉમ્ર કુછ તીસ-ઉનનતીસ સાલકી થી જોર આજ પચીસ સાલ હુધ ઇસ ખાતકો. પર ઇસકા મુજે કોઈ જોઈ નહિ, કોઈ ઇતરાજ નહિ, ઇતનાસા લો દુઃખ નહિ. ઇનકે ખાજા વો દિન જમ મુજે યાદ આતા

હય તો મુઝે ખુશી હોતી હય—ખડી ખુશી હોતી હય—ક્યોંકી ઉસ દિન મંયને દો દિવે—મહોખ્ખતકો છસકો મેં ખરખાદ કર સકતા થા—ઉખડા નહિ લેકિન સરાકો થો. હા, મંય ચે નહિ જનતા કો ખાજ ઉન દોનોંકી કયા. હાલત હય. વે દોનોં સાથમેં હય, શાદી કી હુવે હય, યા મુખમેંનમેં હય, વેા કુછ મંય નહિ જનતા. ઓર જનના બી નહિ ચાહતા. સીકેં ઇતનાહી જનતા કો ઉસ દિનકે ખાદ કોષ પાંચ—સાત સાલ ધિર—કેધર મુખમેં હુવે, વેા મહોખ્ખતકો બૂસતે, છંદગીકે દિન મુખમેં, યહાં આકર

ધસ ચાલીકા કિરાયા વસલ કરનેકા કામમેં લગા હું ઓર છસસે હમ ખહોત ખુશ હય. ક્યોંકી મંય કીસીસે કુછ નહિ ચાહતા ઓર હમે કીસીસે કોષ ઉખ્ખીદ નહિ. ઈસ ચાલીમેં ખીજવે પચીસ સાલકી નહિ પર મેરી ઉત્તમરકો વાદલાસત બરી હું હય. કિરાયા વસલ કરનેવાલા નોકર હોતે હુને બી ખાજ ચે ચાલીકા મંય ખુદમુખ્તાર માલિક હું. છંદગીકે ખેલમેં નોકરસે અફસર ઓર અફસરસે નોકર બને હુવે ખાજ ભલા હમ નોકરકી ક્યોં ન હો લેકિન વાદ રહે કી એક જમાના યા જગ હમ બી-અફસર ચે.

કુરુક્ષેત્રની હિંજરતી ઇવાણી

જ્યોત્સ્ના ખડેરીઆ

કે પ્રાચીન કૌળી કુરુક્ષેત્રના નામ સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં અનેક પૌરાણિક કૃતકથાઓ અને ધાર્મિક સંબંધો સંકળાયેલા છે. એ જ આ જગ્યા કે જ્યાં યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતા સંભળાવી કર્તવ્ય-પંથનો અનુદાશ કર્યો હતો. એજ એ સમરભૂમિ કે જ્યાં પાંડવો અને કૌરવોનાં સૈન્યો યુદ્ધને સંહારવા કૃતનિશ્ચય બનીને, સામા સામા જીભાં રલાં હતાં. પૂર્વ પંગમખતા હાર્દમાં આવેલું આ મેદાન દેશના ભાગલાએ જોખી કરેલી કરુણ અને દુઃખદ બીના-ઓથી નાસીને હિન્દને બોળે-ચરણે ચોધવા આવેલા લાખો મનુષ્યોનું અત્યારે આશ્વસ્થાન થઈ પડ્યું છે. અત્યારે હિન્દી મોટામાં મોટી હિંજરતી-ઇવાણી કુરુક્ષેત્ર છે, આરારે તથા લાખ માણસો વિશાળ મેદાનમાં તંબુઓ નાખીને પડ્યાં છે. દિલ્હીથી લગભગ ૧૦૦ માઇલ દૂર છે અને પાણીપત અને કર્નાલ થઈ પાકી સડક ત્યાં જાય છે.

દેશના ખીખ બાજોમાં બંધને વસેલાં હિંજરતી-

ઓનો ખ્યાલ નહીં આવે. દુરના પ્રાંતોમાં પહોંચનારો વર્ગ પેસેટકે મુખી, કાંઈક સાધનસંપત્તિવાળો છે, મોટેભાગે યહૈરોનો ધનિકવર્ગ છે. દેશના ભાગલાએ એમને પણ અસર તો કરી જ છે, છતાં થોડું બધું. પણ ખચાવીને તેઓ સાથે લઇ જવા પામ્યા છે. અહીં કુરુક્ષેત્રમાં આવીને પડેલાં હિંજરતીઓનો મોટો વર્ગ કંગાલ, મરીખ શ્રમજીવી ગ્રામવાસીઓનો છે. કઈ રીતે તેઓ હિન્દમાં આવ્યાં તેની કથની પરધરતુમે દિલ પીગળાકે એવી છે. લુદ્ધ, લૂંટ, ખૂન, અત્યાચાર, ધર્મપરિવર્તન, નિર્દોષ છોડો અને બાળકોની કતલ બેઇજાતી અને પાશવી કૃત્યો એમણે નગરે બેયાં છે, ચારખાણુ નાચતા મોતના મુખમાંથી છપ જવાવવા તેઓ પહેરે કપડે લાગ્યાં છે. ક્યાં જવું છે તેનું તેમને જ્ઞાન ન હતું, કોણ એમને સંવરશે એનો તેમને ખ્યાલ ન હતો, તેમ તો માત્ર ધોર અત્યાચાર ને જીવતા મોતમાંથી છુટવું હતું. કોઈએ બાપ ગુમાવ્યો, કોઈએ લાકડ મુમાવ્યો, કોષએ પતિ

સગી આખે કપાઈ જતાં જોયો, કાંઈએ સર્વસ્વ
 યુગ્મચી દીધું આ ભીષણ જંગાલિયતની વાતનામથી
 છૂટીને નાસતાં ઘણીવાર જીવતાં છતાં કુટુંબનાં બધાં
 માણસો વેરવિખેર થઈ ગયાં, કાંઈની બાળ રહી
 નહોં, જંગલમાં દવ લાગે ને યીચીવારી કરતાં પંખી
 અંધારી રાતમાં પણ અથડાતાં ભટકતાં લાગે તેમ
 જીવ લઇને સદુ ભાગ્યાં, સ્થાવર મિલકત લઇ જવાની
 તો વાત જ ન હતી, સાથે ઉંચકાને કેટલું લઈ જઈ
 શકાય? છતાંય ઉચ્ચકાય, એટલું સદુએ ઉંચક્યું ને
 વણજાર ચાલી, કોઈ માડામાં હતું, કોઈ ધોડા ઉપર,
 મોટા ભાગનાં પગપાળાં, માર્છીના માર્છીના લાખી
 વણજાર, બેશુમાર મનુષ્યોની શરિયારાની જેમ
 લાંબીને લાંબી ચાલી જતી અણખુટ કતાર, કહે છે
 કે આવી એક પગપાળી વણજાર ઉર માર્છલ લાંબી
 હતી, રસ્તામાં ન ચલાયું એને પાછળ મૂકી દીધા.
 પુત્રીએ વૃદ્ધ અથકત મા-આપને જીવતાં છોડી દીધા,
 ગિમાર બાળકને માતાઓએ રસ્તામાં લઈ દીધાં,
 જૂને ને તરસે કંઈકના પ્રાણ દરાર્થ ગર્ભ લેવ'કર
 મૃત્યુના અણુદીકં ભય આગળ માનવીની માનવતા
 પણ હુપ્ત થઈ ગઈ, થઈ ભય એમાં આશ્ચર્ય પણ
 ન હતું.

હીન્દીને ઓગસ્ટ ૧૯૪૭થી શરૂ થઈ, શરૂઆતમાં
 તો પોતાની મેળે જ, કાંઈ મદદ વિના. હિન્દી
 સરકારે પાછળથી ખસેડવાનાં પગલા લીધાં, મોડાં
 મોડાં પણ લીધાં ને મોટરગાડીઓ, હવાઈમથકોને
 ને રેલ્વેસલ ટ્રેકોના દોડાવી, લશ્કરી સહાય અને અત્ર-
 તિમ કાર્યક્ષમતા છતાં કાર્પ એટલું વિશાળ હતું કે
 આધુનિક યાન્ત્રિક સાધનોના ઉપયોગ છતાં પશ્ચિમ
 પંજાબની શોણિતભીની જમિનમાંથી ઉમેટલા માનવ-
 પ્રવાહને એમાં સમાવવો અશક્ય હતો. ટ્રેકોમાં
 છાપરાઓ ઉપર, બે ડબ્બાઓને બોડના સાંધાઓ
 ઉપર, ન્યાં તમ્બુ જેટલી જગ્યા પણ મળી ત્યાં ખડ-
 કાઇને તેઓ આવ્યાં, પાકીસ્તાનની પતિત જમિને
 પાછળ છોડીને શાંતિ, સ્વસ્થતા અને મૃત્યુમાંથી મુક્તિ
 વાંછના, કોઈ અનિશ્ચિત ભાવિ જાણીઅથડાતાં કુટુંબો
 તેઓ આવી પહોંચ્યાં, આ દરમ એકવાર જોયું જોયું

હોય એ જીવનકાર કહી ન બૂઝી શકે.

સરકાર પાસે સૌથી પહેલું કાર્પ પાકીસ્તાનમાંથી
 હિન્દીઓને ખાલી કરવાનું હતું. ટ્રેકોના ભરીભરી
 હિન્દી સરહદ સુધી મુકી જતી હતી, એમને સસ્ત
 કરવાનો ત્યારે વખત ન હતો, કુરુક્ષેત્રનું મેદાનભર્યું
 ગયું, શરૂઆતના દિવસોમાં રોજના દરમી વીસ હજાર
 માણસો આમાં ઉમેરાતાં હતાં, ખુદશા આકાશની
 સુસવતી ઠંડીમાં તેઓ આવીને પડ્યાં કપેંગ
 ૧૯૪૭માં સરકારે-તામડનોળ કામ ઉપાધું, જાન-
 લીનો આજ્ઞ લશ્કરને સોંપેલો. લશ્કરી તાલોમ, કિલ
 અને કાર્પશીલતા અહીં ધણી ઉપયોગી થઈ પડ્યાં
 છતાં શરૂઆતમાં જે ઝડપથી માણસોની વસ્તી વધી
 હતી તેની સાથે જતિ રાખવી અશક્ય હતી. કાર
 સાથે જ એમના ખાવાપિવાની, રવચ્છાની, આત-
 ગવની, રોજો ન ફાટી નીકળે તેની સાવચેતી લેવાની
 જરૂર હતી. ભલભલી કાર્યક્ષમ ને સાધનસંપન્ન સ
 કારને પણ હંફાવે એવું મહાભારત કામ હતું. નેહા-
 સરકારે તાત્કાલિક સૌથી મહત્વનો પ્રેશ મણી એને
 અપનાવી લીધો. પરદેશી નિરીક્ષકો પણ આ કાર
 અને કાર્યક્ષમતા આગળ આશ્ચર્યચકિત થયા છે.
 મુરોપમાં યુદ્ધનાં વર્ષો દરમ્યાન હીન્દીઓ થઈ કહી
 પણ આટલા વિશાળ પાયા ઉપરની હીન્દી ઈન્દિયો
 કહી નોંધી નથી.

તાત્કાલિક તંજુઓ ન આપ્યા, રાતોરાત હોરથી
 ટોચે અને દવાખાનાઓ જોમાં થયાં, પાણી, ભખ
 અને જાહેર સફાઈની વ્યવસ્થા થઈ. આટલા મોટા
 માનવસમુદાયને અન્ન પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા થઈ.
 આંખત પલકારામાં, શ્વાસ લેવાં જેટલેયે આશય
 લીધા વિના આ બધું જીતું થયું. અભારે આ
 શહેરોમાં વહેંચાયેલું કુરુક્ષેત્રનું હિન્દીઓનગર લગ-
 ભગ ત્રણ લાખ માણસોને અન્ન, આશ્રય અને કપડાં
 આપી રહ્યું છે.

ઉપર હિન્દી તેમણે ખાસ કરીને કુરુક્ષેત્રનાં
 ખુદશા મેદાનની ઠંડી લોહી ધીંગલી કે એવી કે
 દરેક હીન્દીઓને એક એક રમખ અને એક એક
 ધાગળો પહેંચે એવી વ્યવસ્થા કરી છે, પણ ૩

ઉચ્ચતામાનની ઠંડી આગળ આની કાંઈ અસર નથી. માથાદીક પાંચ છતાંક લોટ અને અર્ધો છતાંક દાળ રેશનમાં મળે છે, આની પૌષ્ટિક લાકાત ૧૦૦૦ કેલોરીની થઈ ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યને સ્વાભાવિક શ્રમ અને રૂઠિત માટે ૨૬૦૦ કેલોરી ગરમીની જરૂર પડે છે. આમ અંદરની એ ગરમી વિનાનાં અર્ધજૂથમાં હિજરતી માનવીઓ કઠકઠલી ઠંડીમાં દૈનિક વાળીને રાત ગુજારે છે.

શરૂઆતમાં જાવણીની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા લશ્કરના હાથમાં હતી, હજી લશ્કરી કાયદા અને વ્યવસ્થા તો છે જ, પણ ધીમે ધીમે જાવણી નાગરિક સત્તા (Civil authority) નીએ મુકાતી જાય છે. લશ્કરી વડા કમિશનર અને નાગરિક વડા શિબિર અધિકારી (Camp-commandant) ની સંયુક્ત સત્તા નીચે જુદાં જુદાં અનેક ખાતાઓ કામ કરી રહ્યાં છે. કેમ્પના સંચાલનમાં મદદ કરવા ધણી સ્વયંસેવક સંસ્થાઓ પણ પોતાના સ્વયંસેવકો સાથે હાજર થઈ છે અને પીડિત માનવતાની સેવામાં લાગી છે. આમ સરકારી, અર્ધસરકારી અને બીન-સરકારી તમામ પ્રયત્નો સાથે મળીને જાવણી અત્યારે નબી રહી છે. મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળમાં હિજરતીઓને માટે ખાસ નહું ખાતું Ministry of 'Relief and Rehabilitation' બન્યું છે અને ખાસ પ્રધાનની નીમણૂકથી હિજરતીઓનો પ્રશ્ન મહત્વનું ખ્યાન રોકી રહ્યો છે. સરકાર રાજના પાંચ લાખથી વધુ પૈસા આની પાછળ ખર્ચવી રહી છે.

અત્યાર સુધી આ બધું શકત-કાર્ય થયું છે, પણ એ વસ્તુ ગૌણ છે મુખ્ય પ્રશ્ન તો આ હિજરતીઓને જીવનના સ્વાભાવિક ક્રમમાં, આર્થિક જીવનમાં અને નવી વસાહતોમાં કેમ પુનઃસ્થાપિત (rehabilitate) કરવા એ છે. એમને ધંધો, ઉદ્યોગ અને રાજગર આપી આર્થિક રીતે સ્વાસ્થ્ય બનાવવામાં ન આવે અને એમના નવા વસવાટના સ્થળે તેઓ સ્થિર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી હિજરતીઓના પ્રશ્નનો નિકાલ નથી આવતો. અને આ કામની પુનઃસ્થાપનનો પ્રશ્ન જેટલો વહેલો ઉકેલી શકાય

તેટલો સરકાર પરનો બોલો બોલો થશે કઠિણ છે આખરે તો આ પૈસા કર-ભારણ દ્વારા લોકો પાસેથી જ આવવાના છે ને ?

કુરુક્ષેત્ર જાવણીનું મુખ્ય કાર્ય અત્યારે લોકોને દેહના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અને દેશી રાજ્યોમાં સ્થાના કરવાનું છે. ધણાં દેશી રાજ્યોની માગણીઓ આલેલી છે કે તેઓ અમુક સંખ્યાને પોતાના રાજ્યમાં સમાવી શકશે. આ પ્રમાણે ખાસ દેશ દ્વારા લોકોને સ્થાના કરવામાં આવે છે, એમનું સામાજિક જીવન આનંદિજન રહે તે સાટે બને ત્યાં સુધી એક વિભાગનાં લોકોને સાથે જ મોકલવામાં આવે છે. છતાં ધારવામાં આવે છે કે આમ મોકલાયા પછી પણ સારી એવી સંખ્યા બાકી રહેશે અને આમાંથી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જ સુવ્યવસ્થિત અને યોગનાબદ્ધ એક આધુનિક નગર બંધુ કરવાની યોજના છે.

લાયકાત પ્રમાણે યોગ્ય નોકરી મેળવી આપવા માટે એક Employment Bureau છે કે બનાંધી એ પ્રકારના માણસોની જેમને જરૂર હોય તેઓ માણસો મેળવી શકે. આ તથા લાખ માણસોમાં જેટલાયે સુશિક્ષિત યુવાનો છે, કુશળ કારીગરો છે, ધંધાદારીઓ છે, અત્યારે એ બંધાની શક્તિ વપરાયા વિના પડી રહી છે, વેડફાઈ રહી છે. ખરું જોતાં દેશના ચાલવનનો આ કુશળ છે, વહેલામાં વહેલી તકે આ બધા કાંઈક સમાજ ઉપયોગી કામે લાગી શકે એ દિશામાં પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, અને હજી વધુ થવા જોઈએ. આપણા દેશમાં મૂળથી જ શિક્ષિત અને તાલીમ પામેલા માણસોની તો ખેડ છે, પાટીસ્તાનથી હિજરત કરીને આવેલા આપણાં બાંકુઓમાં જે જે કાંઈ શક્તિઓ હોય એનો તરત જ ઉપયોગ થવો જોઈએ. પડછંદ, ગોર અને સશક્તા પંખાની હમેશાં ખુશીમજા અને ઉત્તમમતરક રહ્યો છે, અત્યારે જો કે સંજોગ-વશાત તે પાછળ પડી ગયા છે પણ એ તો નિઃશક છે કે મોઝ તક મળે દેશના આર્થિક, બાપારી, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પોતાનું પૂર્વવત્ સ્થાન

જમાવી લેશે

આ અત્યાચારોનો સૌથી વધુ કરુણ ભોગ બે કોઈ હોય તો સ્ત્રીઓ અને બાળકો છે. હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓનું ધર્મ પરિવર્તન થયું છે ને પાકી-સ્તાનમાં રહી ગઈ છે, જે બચીને અહીં આવી છે તેમની પણ ધણી સ્ત્રીઓ તદ્દન અનાથ બની ગઈ છે, પ્રધવીના પટ પર એમનું કોષ્ટ નથી રહ્યું. મા બાપ વિનાના બાળકો પણ સંખ્યાબંધ આવે છે. ખબર નથી કે આમાંની કેટલી સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓ છુપી અકુા નાખીને પડેલા દાદાઓ (forocurers) ના હાથમાં સપકાઈ પતિત જીવન તરફ ધોલાઈ ગઈ હશે, કેટલાંક બાળકો વગર મૂંઝે વેચાઈ ગયાં હશે. આવી સ્ત્રી અને બાળકોને તાત્કાલિક રક્ષણ અને આશ્રય આપવા અને પાછળથી જીવનના સ્વાભાવિક ક્રમમાં સ્થાપિત કરવા કુરુક્ષેત્ર ડેપુટી જ એક વિભાગ તરીકે એક સ્ત્રી-ઘર (Home for woman) શરૂ કર્યું છે. અત્યાચ બાળકો પણ અહીં જ આવે છે આવાં બાળકોને જોળે લેવા માટેની અપીલ બહાર પાડવામાં આવે છે તે જે મા-બાપો આમ દત્તક લેવા માગતાં હોય તેમની યોગ્ય તૃપ્તિ પછી બાળકો જોળે લેવા દેવામાં આવે છે. તદ્દન નાની ઉંમરની વિધવાઓ અને લગ્ન યોગ્ય વયની કન્યાઓને લગ્ન જીવનમાં સ્થાપિત કરવાની કલ્પના છે.

દેશની આઝાદી આવી પણ તેની સૌથી આકરી કિંમત ચૂકવી હોય તો તે પંજાબ છે પશ્ચિમ પંજાબમાં થયેલી તેમની ખુવારીને, સહન કરેલી ચાલનાઓને અને બીજા જ માનિયતને તેઓ કદાચ કદી નહીં

બૂલે. આ હીન્દુતી જાતણીયાથી પણ હજારો વડે તક મળે ત્યારે પસાર થતી હીન્દુતી મુસનમાનેલી દ્રેઈન પર ધસી જવાનું તેઓ નથી ચૂકતા, તો લસકરી સંરક્ષણને લીધે કાંઈ કરી શકવા તેઓ અમર્થ હોય છે આ કહુના અને વૈર કદાચ તેઓ ભાજશે ત્યાં સાથે લાઈ જશે. આ સ્વાભાવિક છે, વગર થી વગર મુન્દાએ તેમને અમાનુષી વેદનાઓ વેંતી પડી છે, જન્મશૂનિ અને વનનમાંથી ઉગેડાઈ અને ફેંકી જતુ પડ્યું છે. ધર્મ, કુટુંબ, ઇજાત અને દુઃકર્મ જે વસ્તુઓ ખાતર મનુષ્યને જીવન જીવવા મેલ લાગે છે એ એમનું બધું જીવનિન્ન થઈ ગયું છે લાળો હીન્દુતીઓના જીવનમાં નિરાશાનો અધોગ જીતાર્થ ગયો છે, હીન્દુતી આર્થિક રાજકીય કે જાત અસર ગમે તેવી હોય, આખા માનવસમુદાયની જ માનસિક અસર પણ જેવી તેવી નથી; એમના જીવનની આ કહુના અને નિરાશા આપણે બૂવરવા રહી ગયા અને અત્યાચાર સહન કરીને આવેલાં બાપુ બાકુઓને આપણે સ્વીકારી અને અપનાવી લેવાનું રહ્યું. સહુભાગ્યે આપણી સરકાર પાસે આ દૃષ્ટિ છે અને એ દૃષ્ટિને અમલમાં મૂકવાની તત્પરતા છે, તોય ઇચ્છા છે સરકારી પ્રયત્નોની સાથે સાથે જ આખા દેશના વિશાળ આમ-સમુદાયની સહયુગ્મિત અને સક્રિય સાથ જોડશે. એમના હૃદયના વચુને સખ જવાને અને ફરજવાને વિશાળ માનવતાની દૃષ્ટિ જોઈએ. છેક પ્રાચીન કાળથી શરણાર્થીઓને આશ્રય આપવા માટે જગમસૂદર અનેકુ દિગ્દંબ આ બધી સમયે પોતાના સંતાનોને ઉઠ નહીં જ દે.

રાતના લગભગ દસેકનો સુમાર હતો. અધારી રાત વધુ અધારી બનતી જતી હતી. અમારો પંખખમેશ ધરતી ધણધણાવતો ચાલ્યો જતો હતો.

અમારા સેકન્ડ ક્લાસનાં ડબ્બામાં માણસો નેહળે તે કગતો વધારે ખેંદા હતા. અમે દિલ્લી છોડ્યું ત્યારથી જ ચાર બર્થ વચ્ચે જ જણા તો હતા જ. એટલે બધાય પોતપોતાના મિસ્તરા છોડી, પાચરીને સુવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા...

એટલામાં એક નાના રોશન પર ઓશિંતી જ અધારી માંડી બેઠી ગઈ. મેં ઝાડોની બહાર ડોકું ઢાંકીને જોયું, તો ધણી ઉતારુઓ રોશન ઉપર માંડીમાં ખેસવા માટે આમથી તેમ ઢાંકિળા ફાંકિળા યઇને દોડી રહેલા હતા.

“અરે ભાઈ, જરા દરવાજા તો ખોલો...”

એક મુસાફરે રોશન પરથી અમારા ડબ્બાના બારણાનો દેન્ડલ પકડીને બેચોનીચે કરતાં કહ્યું. ડબ્બાનું બારણું અંદરથી પણ રોટાપર વડે બંધ કરેલું હતું. તેથી ઉધડ્યું નહિ, ત્યાં વળા ખીંતળે પણ પહેલાની મહેત આવી ચડીને કહ્યું :

“ભાઈ, જલ્દી કરો. હમારી જાન બચાને કે કિયે હમ ધરખાર છોડ કે ભાગ રહે હૈં. ચૌર આપ હમેં ચદાં બેઠનેકી બી જગા નહિ કેજે ?”

મુસાફરનો કગરતો કુરુણ અવાજ સાંભળીને તરત મેં બારણાની અંદરથી વાસેલી રોટાપર ખોલીને દરવાજો ઉઘાડી નાંખ્યો.

અમારી સાથે બેઠેલા લોકોની પોષાકમાં સળંગ ધમેલા બેમાંથી એક શીખે મને કહ્યું :

“સમાલના જ્યાદા આદમીકો અંદર નહિ ગિઠાના”

“નહિ સરદારજી, આપ બેચીકર રહીજો.”

એમ કહીને હું દરવાજા પાસે બેઠો. તે દરમિયાન રોશન પરથી બે માણસોએ પોતાના માલા ભેંચે મોટાં પોટલાં અમારા ડબ્બામાં ધક્કેલી દીધાં ને એક બીસ પાડીને કહ્યું :

“ચલે આગો, ચલે આગો, ચહાં કાશી જગા હૈં.”

“એઈ, કિસકો શુલાતા હૈ ?” મેં તેને કંઈક કકક અવાજે પૂછ્યું.

મુસાફરે ડબ્બામાં પ્રવેશ કરીને બે કાય બેઠીને કહ્યું :

“સાહેબ, ઈસ રોશન પર એક જવાન જોરત ભૂલી પડી હુઈ કયસે બેઠી હૈ. ઉસકો અગર આપકો ઇજાત હો તો મેં શુવાલું.”

મેં આ વિનંતિને ઉત્તર દેતાં પહેલા ડબ્બામાં બેઠેલા બે શીખ અમલદારોની સામે નેહળે તેમને પૂછ્યું :

“યે હો મર્દ તો અંદર આ ચૂકે હૈં ચૌર એક ચૌરતકો બી બાને કે જો ?”

હજી મારો પ્રથમ ખોલી રહ્યું છું. ત્યાં તો એક જુવાન જોરત માત્ર પાવનભે ને પહેરણ ને ઉપરાણ ઓઢેલ કપડે અમારા ડબ્બામાં ચડી આવી. તેના માથાના વાળ વિખરાયેલા હતા. તેના વચ્ચોનું ઠેકાણું ન હતું. તેના પહેરવેશ પરથી સમજ ન શકાયું કે તે કોણ હશે પરંતુ તેના ચહેરા પરની ક્રમણ રેખાઓ અને આંખો ઉપર ઢળેલાં સૌમ્ય પોષમાં નેતાં જ અમને ધણું કે એ સુવતી કોઈક આનંદન કુટુંબની હતી. તેણે ડબ્બાના એક ખૂણામાં વગરબોલે પોતાની જાનને સંકારી લઇને ગોઠવી દીધી.

નવા આવેલા મુસાફરે પણ પોતાનાં પોટલાં ઉપર જ બેસી ગયા. લારે ફરી પાછી પંખખમેશની સીટી વાળી. ને સતકાર ભરેલા અંધારમાં દ્રેન વળી ડબ્બાથી આગળ ને આગળ દોડવા માંડી.

ચોટીવાર તો અમારા ડબ્બામાં કોઈ જ કોઈ ન બોલ્યું. ત્રીજા વર્ગની દીકરીટવાળા અથવા તો દીકરી જ જેમની પાસે ન હતી એવા, તથા મુસાફરો અમારા ડબ્બામાં આવ્યા ત્યારથી બધાય તેમની સામે નેહળે વિચારમાં પડી ગયેલા હતા.

“ ઉપર આરમાન...નીચે ધરતી...અસ. ચે હે હમારા દાલ હૈ...”

નવા આવેલા મુસાફરે નિશ્વાસ નાખતાં પોતાની હૈયાવરાળ ઠાલવી.

રેલગાડીના ખડખડ અવાજમાં એ મુસાફરનો બચાવપૂર્વક નિશ્વાસ અગ્રે બધાએ સાંભળ્યો. સારે અમને તેની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાગ્યેન ચર્ધ.

“ સરદારજી, આપકો કયા લગતા હે? ચે સખ મામલા કમ ખતમ હોગા?”

“ જાણ, મામલાઈ તો કયા કહે? જન્મ જન્મજી જીન્હા આહોગા તખ તુરત ચે સખ ખતમ હો જાવગા.”

“ કયો? એસા?”

“ કયો કિ ઉનકાઈ ચે સખ કામ હે.” સરદારજીએ રૂપજી અવાજે કહ્યું.

“ હા, હા, આપકો ખાત સહી હે હમકો દેહા-તીયેકો, તો ઇસ ખાતકી કોઈ અખર હી નહિ હમે કયા વાસ્તા હે યહ દિ’કુસ્તાન યા પાકિસ્તાનસે?”

“ ખાત તો સમ્ય હે”

રૂપજીમાં વાતચીત આગળ ચાલી. નવા આવનારે કહ્યું :

“ જીએને, અમે તો બેહૂત છીએ અમારાં ઘર હાંખર, ધરખાર, બધુ જ અમે મૂઝાવ્યું ને આ નાની પોટલીમાં લાવી શક્યા તેટલું સાથે લીધું છે ને હવે ક્યાં જઈને રહેલું તેની કોઈ અમને ખબર નથી. આ ઉપર આજ ને નીચે ધરતી એ અમારું ધર બન્યું છે.” ફરીથી તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

મુસાફરની વાતો બધા ય યાતિથી પશુ ઉત્સુકતાથી સાંભળી રહેલા હતા. તેમાં પેલી સુવતી પોતાની તેજસ્વી આંખોથી એ મુસાફરની સામે જોઈ જ રહેલી હતી.

મુસાફર બોલ્યે જતો હતો : “ અમારે માથે તો જે સરકાર હોજ તેને અમારે મહેસૂલ આપી દેવાનું. અમને કોની સરકાર છે તેની સાથે ક્યાં નિરજત છે?

એને અમારી પર રાજ કરવું હોય તે કરે, પણ આ - બધો જીલમ રોનો? ચાટલી બધી જનમાલની ખાતા-ખરાબી કેવી? મોટા માણસોની લાડમાં અમારો શરીરોનો શો ગુન્હો કે અમને મારી નાંખીને, અમારું સર્વસ્વ લૂંટી ને જલાવી દેવામાં આવે છે?”

મુસાફરના પ્રશ્નમાં તેના અંતરની વ્યથાનો પડધો ખડી રહેલો હતો.

“ ખાત તો સમ્ય હે. લેકિન, આજ ને કુછ હો રહો હે ઇસમે” કયા કરવા ઇસકો કિસીકો કોઈ પતા નહિ ચલતા...”

સરદારજીએ પોતાની પધારીમાં બેઠે બેઠે જવાબ ડીધો. સારે બચાવ એ આજીવન. ચેરીત્વર તો નિરવ યાતિથી ઘેરાઈ ગયા. માત્ર કોડી રહેલા પંખબમેલના ઇશ્વરકાંટનો અવાજ નિરવતાને વધારે ધેરી બનાવી રહેલો હતો.

“ જી, નહિ ખાત એસી નહિ હે. ઇસકાની મલાજ હે. ને કુછ હો રહો હે ઇસકો ઇલાજ નેર હે. અમર હમ ઇલાજ કરના ચાહે તો...”

રૂપજીના સામેના બારણો પાસે સંકારાઈને બેઠેલી સુવતીએ તરત સરદારજીને જીરસાથી પશુ ધીરજ કારેલા ને દુઃખમય અવાજથી કહ્યું.

સુવતી અત્યાર સુધી તો સાત મુંગી જ બેસી રહેલી હતી. પરંતુ તેના હિંમતકારેલા અવાજ સાથે તેણે જે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો તેના ઉપરથી બધા ય સમજી ગયા કે એ સુવતી ખરેખર કોઈક ખાનદાન કુટુંબની રખડી પડેલી બાઈ હોવી જોઈએ.

“ મેં આપકો કયા બતાવે?...?”

એ બોલી રહી હતી. ત્યાં તો અંધકારમાં કોડી રહેલો ટ્રેન ઉપર અદારથી જંકુની ગોળીઓ વરસવા લાગી. બારી પાસે બેઠેલા સરદારજીએ કૂદીને નજીકની ખીંટી પર ભેરવેલી પોતાની રાઈફલ હાથમાં લઈ લીધી ને રૂપજીનાં બાજુના ખૂણામાં ઊભા રહી ગયા.

“ ધનનન... ધનનન...”

ગોળીઓ છૂટી રહેલી હતી. તેથી અમારી ટ્રેન

તરત જીભી રહી ગઈ.

બંને સંદારજીએ પોતપોતાની બંદુકમાં કારતુસ ભરી લીધી. અમે બારીએ બંધ કરી દીધી. ત્યારે અમારી ટ્રેનને બારણે બારણે કોઇક ચઢીને પોકારો કરતું સંભળાયું. બહારથી અવાજને અવાતા હતા.

“દરવાજા ખોલ દો, દરવાજા ખોલો.”

એવા પોકારો સાથે લોકો પોતાના હાથમાંની બંદુકોના કુંદા ડબ્બાના બારણા સાથે અક્ષણી રહેલા હતા.

અમારા ડબ્બાના બારણે પણ નેરથી કોઇ ચીજનો અક્ષણીએ અવાજ આવ્યો :

“જલદી ખોલો, નહિ તો ખેંચિત નહિ દે.”

ડબ્બામાં બેઠેલા અમે બધા જ ધૂંટી બેઠ્યા. માત્ર બંને શીખ અમલદારો દ્વિંમતથી પોતાની રાઇફલ સાથે બંને બારણે જીઓને અમને કહેતા હતા :

“આપ સબ બેફિકર રહો. આપકો કુછ નહિ હોગા.”

નવા આવેલા બે મુસાફરો ને પેલી યુવતી પણ અમના માયાં કંપી રહ્યાં હતાં.

“ખોલો...ખોલો... દરવાજા ખોલો...” બહારથી અવાજ આવ્યો.

સરદારજીએ પોતાની બંદુક ઠીક કરીને દરવાજાની અંદરથી વાસેલી સ્ટોપર ખોલી નાંખી.

બારણા પાસે બહાર લટકી રહેલા નશ્તુ ચાર શીખો નાગી તલવારને બંદુક સાથે તરત એ ખુલ્લા થયેલા બારણામાંથી અંદર ધસી આવ્યા. ત્યારે અંદર બે શીખ અમલદારને જોઈને પ્રથમ તો બોલી બેઠ્યા :

“સતથી અકાલ...” તરત સામે જવાજા દેવાયો.

“સતથી અકાલ...”

આવેલા શીખોએ અમારી સાથે બેઠેલા બે નવા મુસાફરો ને ત્રીજી યુવતી સામે શકિત નબરે બેઠું.

તેમાંના એક બંને મુસાફરોના માથા પરની

ફાટેલી ટોપી ઉંચી લીધી ને માથા પર નબર કરીને બમ પાડી કહ્યું :

‘ચલો, નીકલો બહાર. ઈન તિનોકો. ચોટી નહિ દે...ઔર ઇસ જોરન બી ઇનકે સાથ હી હૈ... પકક લો ઉનકો ભી...’

શીખે તલવાર સરખી પકડતાં કહ્યું. ત્યાં પેલી યુવતી જીભી ચઢી ગઈ. ને સ્વામથી બોલી :

‘તુમહે કરના હૈ ક્યા ?’

‘એ કુછ કરના હૈ વો તો પીછે સે ખતાયા જયગા.’

શીખે યુવતીનું કાંઠું પકડીને કહ્યું ને બે ગરીબ મુસાફરોને બોલા કર્યા. એ બંને ધૂંટી બેઠ્યા. તેમનું મોત તેઓએ સામે જ ઉભેલું બેઠું.

ડબ્બામાં બંદુક સાથે ઉભેલા સરદારજી કે અમારામાંથી બીજા કોઇ જ આ ખૂન તરસ્યા શીખો ને કંઈ કહી ન શક્યા. તેમની તલવાર લોહીવાળી જ હતી. તેમને કોણ રોકે ? શું સમજાવે ?

ગુસ્સામાં આવેલા એક શીખે તો ખાજગથી પોતાની તલવાર ઉગામીને એક મુસાફરના ગળા પર મારવા ઝીકી. પણ અપળતાથી યુવતીએ એ શીખનો હાથ પકડી લેવા પ્રયાસ કર્યો. છતાં, શીખની તલવાર મુસાફરના ગળા પર ન લીંડાતા ખભા પર પડી. તેનાથી એ મુસાફર લપટાયો ને લોહી ધપધપ કરતું વહેવા માંડ્યું. એ હાથલ આઠમી ડબ્બામાં જ ઢળી પડ્યો.

શીખોએ તલવાર સાથે બીજા મુસાફરને ડબ્બા બહાર ખેંચી જવા ક્રોશિશ કરી. ત્યારે યુવતી એ મુસાફરને વળગી પડી. ને અંતરમાં આવીને બોલી :

‘પહેલે મુઝે માર ડાલો પીછે ઇનકો મારો.’

શીખો યુવતીનું અંતર જોઈને વધારે અંતરે ચઢ્યા. અમે બધા ધ એ યુવતીનું રણચંડી જેવું મોહું જોઈ હેંમતાઈ જ ગયા.

‘તુમકો કયો માર ડાલે ? તુમકો તો હમ ધરમે રખેએ’ ખુન્નસથી ટેકડી કરતાં એક શીખ

“ ઉપર આસ્માન...નીચે ધરતી...બસ. એ હૈ હમારા દાસ હૈ...”

નવા આવેલા મુસાફરે નિશ્વાસ નાખતાં પોતાની હેવાવરાળ ઠાલવી.

રેલગાડીના ખડખડ અવાજમાં એ મુસાફરનો બચાવપૂર્ણ નિશ્વાસ અંતે બધાંએ સાંભળ્યો. ત્યારે અમને તેની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાગત ચર્ષ.

“ સરદારજી, આપકો કયા લગતા હે ? એ સળ મામલા કબ ખતમ હોગા ? ”

“ જાહ, મામલાકી તો કયા કહે ? જળ જનાળ જીન્હા આહેમા તબ દુરત એ સમ ખતમ હૈ જનપમા.”

“ કયો ઐસા ? ”

“ કયોકિ ઉનકાહી એ સળ કામ હૈ.” સરદારજીએ રપટ અવાજે કહ્યું.

“ હા, હા, આપકો ખાત સહી હૈ. હમકો રેહા તીયોકો, તો હસ ખાતકી કોહ ખખર હી નહિ હમે કયા વારતા હૈ યહ હિંદુસ્તાન યા પાકિસ્તાનસે ? ”

“ ખાત તો સચ હૈ ”

હજ્યામાં વાતચીત આગળ ચાલી. નવા આવ- નરે કહ્યું :

“ જીઓને, અમે તો ખેડૂત છીએ અમારાં ઢોર હાંખર, ધરખાર, ખડુ જ અમે મૂશાબ્યું ને આ નાની પોટલીમાં લાવી શક્યા તેટલું સાથે લીધું છે ને હવે ક્યાં જઈને રહેશું તેની કોઈ અમને ખબર નથી. આ ઉપર આજ ને નીચે ધરતી એ અમારું ધર બન્યું છે.” ફરીથી તેણે નિશ્વાસ નાખ્યો.

મુસાફરની વાતો બધા ય ચાંતિથી પણ ઉત્સુક- તાથી સાંભળી રહેલા હતા. તેમાં પેલી યુવતી પોતાની તેજસ્વી અંગિયો એ મુસાફરની સામે જોઈ જ રહેલી હતી.

મુસાફર બોલ્યે જતો હતો : “ અમારે માથે તો ને સરકાર હોય તેને અમારે મહેસૂલ અધી રેવાનું. અમને કોની સરકાર છે તેની સાથે ક્યાં નિરખત છે ? ”

એને અમારી પર રાજ કરતું હોય તે કરે, પણ આ - બધા જીલમ શેનો ? આટલી બધી જનમાલની ખાના- ખવાળી કેવી ? મોટા માણસોની લકાઈમાં અમારે મરીઓનો શો મુન્હો કે અમને મારી નાંખીને, અમારું સર્વંચ લૂંટી ને જલાવી દેવામાં આવે છે ? ”

મુસાફરના પ્રશ્નમાં તેના અંતરની બધાનો પાથો પડી રહેલો હતો.

“ ખાત તો સચ હૈ. લેડિન, આજ ને કુહ હો રહા હૈ હસમે” કયા કરતા પ્રસન્ન કિસીકો કોઈ પતા નહિ ચલતા...”

સરદારજીએ પોતાની પધારીમાં બેઠે બેઠે જવાબ દીધો. ત્યારે બધા ય એ સાંભળીને થોડીવાર તો તિરવ ચાંતિથી થેરાઈ ગયા. માત્ર ઢોડી રહેલા પંખબમેલના ધડધકાટનો અવાજ નિરવતાને વધારે થેરી ખનાવી રહેલો હતો.

“ જી, નહિ ખાત ઐસી નહિ હૈ. હસકાબી છલાજ હૈ. એ કુહ હો રહા હૈ હસકા છલાજ નેજર હૈ. અમર હમ છલાજ કરના માહે તો...”

હજ્યાના સામેના ખારણે પાસે સંકારાઈને બેઠેલી યુવતીએ તરત સરદારજીને જીરસાથી - પણ ધીરજ બરેલા ને દુઃખમય અવાજથી કહ્યું.

યુવતી અત્યાર સુધી તે-શાંત મુઠી જ બેસી રહેલી હતી. પરંતુ તેના હિંમતબરેલા અવાજ સાથે તેણે એ અભિપ્રાય ઉચાર્યો તેના ઉપરથી બધા ય સમજી ગયા કે એ યુવતી ખૂબ ખાંડક ખાનદાન કુંડંગની રખડી પડેલી જાઈ હોવી જોઈએ.

“ શે” આપકો કયા ખતાઈ...?”

એ બોલી રહી હતી. ત્યાં તો અંધકારમાં ઢોડી રહેલી ટ્રેન ઉપર અહારથી ખંડુકની ગોળાઓ વરસવા લાગી. બારી પાસે બેઠેલા સરદારજીએ કૂદીને નજીકની ખાંટી પર બેરવેલી પોતાની રાઇફલ હાથમાં લઈ લીધી ને હજ્યાનો બાજુના ખૂણામાં ઊભા રહી ગયા.

“ ધનનન... ધનનન...”

ગોળાઓ છટી રહેલી હતી. તેથી અમારી ટ્રેન

તરત ઊભી રહી ગઈ.

અન્ને સરદારજીએ પોતપોતાની બંદુકોમાં કારતૂસ ભરી લીધી. અમે ખારીએ બંધ કરી દીધી. ત્યારે અમારી ટ્રેનને બારણે બારણે કોષ્ટક ચઢીને પોકારો કરતું સંભળાયું. બહારથી અવાજે આવતા હતા.

“દરવાજા ખોલ દો, દરવાજા ખોલો.”

એવા પોકારો સાથે લોખંડી પોતાના હાથમાંની બંદુકોના કુંડો ડબબાના બારણા સાથે અફાળો રહેલા હતા.

અમારા ડબબાના બારણે પાંચ જોરથી કોષ્ટ ચીજોનો અફાળોને અવાજ આવ્યો :

“જલદી ખોલો, નહિ તો ખેરિમત નહિ દે.”

ડબબામાં ખેડેલા અમે બધા જ ધૂંટી ઊઠ્યા. માન અન્ને શીખ અમલદારો દિંમતચી પોતાની રાષ્ટ્રફલ સાથે અન્ને બારણે ઊભોને અમને કહેતા હતા :

“આપ સ્વયં બેફિક્કર રહો. આપકો કુછ નહિ હોગા.”

નવા આવેલા એ મુસાફરો ને પેલી યુવતી પણ બધના માર્ગ કંપી રહ્યા હતા.

“ખોલો...ખોલો... દરવાજા ખોલો...” બહારથી અવાજ આવ્યો.

સરદારજીએ પોતાની બંદુક ઠીક કરીને દરવાજાનો અંદરથી વાસેલી રોપર ખોલી નાંખી.

બારણા પાસે બહાર લટકી રહેલા ત્રણ ચાર શીખો નાજી તલવાર ને બંદુક સાથે તરત એ ખુલ્લા થયેલા બારણામાંથી અંદર ધસી આવ્યા. ત્યારે અંદર એ શીખ અમલદારને જોઈને પ્રથમ તો ખોલી ઊઠ્યા :

“સતશ્રી અકાલ...” તરત સામે જવાબ દેવાયો.

“સતશ્રી અકાલ...”

આવેલા શીખોએ અમારી સાથે ખેડેલા એ નવા મુસાફરો ને ત્રીજી યુવતી સામે ચકિત નજરે જોયું.

તેમાંના એકે અન્ને મુસાફરોના માથા પરની

ફાટેલી ટોપી ઉંચકી લીધી ને માથા પર નજર કરીને ખૂબ પાડી કહ્યું :

‘ચલો, નીકાલો બહાર. ઈન તીનેકો. ચોડી નહિ દે...અરે ઇસ જોરત લી ઇનકે સાથ હી દે... પકડ લો ઉનકો ભી...’

શીખે તલવાર સરખી પકડતાં કહ્યું, ત્યાં પેલી યુવતી ઊભી ચમ્ર ગઈ. ને શ્વાપચી ખોલી :

‘તુમહે કરના હૈ કયા ?’

‘એ કુછ કરના હૈ વો તો પીછે સે ખતાયા જમયા.’

શીખે યુવતીનું કાંફુ પકડીને કહ્યું ને બે ગરીબ મુસાફરોને ઊભા કર્યા. એ અન્ને ધૂંટી ઊઠ્યા. તેમનું મોત તેઓએ સામે જ ઉભેલું જોયું.

ડબબામાં બંદુક સાથે ઉભેલા સરદારજી કે અમારામાંથી બીજા કોષ્ટ જ આ ખૂન તરસ્યા શીખો ને કાંઈ દેહી ન શક્યા. તેમની તલવાર લોહીવાળી જ હતી. તેમને કોણ રોકે ? સું સમજવે ?

ગુસ્સામાં આવેલા એક શીખે તો પાછળથી પોતાની તલવાર ઉઘાળીને એક મુસાફરના મળા પર મારવા ઝીંકી. પણ અપળતાથી યુવતીએ એ શીખનો હાથ પકડી લેવા પ્રયાસ કર્યો. છતાં, શીખની તલવાર મુસાફરના મળા પર ન વીંઝાતાં ખળસા પર પડી. તેનાથી એ મુસાફર ધવાયો ને લોહી ધખધખ કરતું વહેવા માંડ્યું. એ ધાયલ આઠમી ડબબામાં જ ઢળી પડ્યો.

શીખોએ તલવાર સાથે બીજા મુસાફરને ડબબા બહાર ખેંચી જવા કાસિસ કરી. ત્યારે યુવતી એ મુસાફરને વળગી પડી. ને અનનમાં આવીને ખોલી :

‘પહેલે મુઝે માર ડાલો પીછે ઇનકો મારો.’

શીખે યુવતીનું અનન જોઈને વધારે અનન ચઢ્યા. અમે બધા ય એ યુવતીનું રણચંડી જેવું મોહું જોઈ હેંમતાર્થ જ ગયા.

‘તુમકો ક્યો માર ડાલે ? તુમકો તો હમ ઘરમે રખજેએ’ ખુન્નસથી ઠેકડી કરતાં એક શીખ

ખોલ્લો ને તેણે યુવતીને મુસાફરથી છૂટી પાડવા બાબુ પર ખેંચી એ ખેંચાખેંચીમાં યુવતીના બદન પરતું ખસીત શીખે જોડથી પકડીને ખેંચ્યું ત્યારે યુવતી ખુશ્કી છાતી સાથે મુસાફરની આંડે પોતાના બંને હાથ પહેળા કરીને ઉભી રહી મેં હાંસરેલા રાપથી ખોલી ઉઠી:

‘તુમ્હેં શરમ નહિ આતી હૈ ? મઠ્ઠ હો કર બેગુના આદમીયોકો મારતે હો ? હસમેં કયા બહાનુરી, મહાનગી હૈ ?...’

યુવતી ખુશ્કી છાતી સાથે બે હાથ પહેળા રાખીને મુસાફરની રક્ષા કરી રહેલી હતી ત્યારે સામે તકવાર સાથે ઉભેલા શીખે યુવતીની છાતી ઉપર મળાની નીચે યુગ્મપી ભાષામાં શબ્દો વાંચ્યા:

‘રામપિયારી’

ખુબસથી ભરેલી શીખોની આખોએ સામે ઉભેલી એક યુવતીની ખુશ્કી છાતી ઉપર જ્યારે તેનું નામ વાંચ્યું ત્યારે તેઓ સરમથી ઊભીલા પકી ગયા. ને તેમાંના એક જણે તરત જ યુવતીના બાબુએ સરી પડેલા ઉપરજાને ઊઠા તેની છાતી પર ફરીથી હાંપી-દીધો.

‘માફ કરના...મે અદબી માફ કરના...’

કંઈક મુઝામ પડેલા જોવા શીખો તરત જ બે મુસાફરોને-એક ધાયલ ને બીજાને જોવેને તેવો પાટો મૂકીને પાછા અંધારમાં ડબ્બામાંથી બહાર નીચે ઉતરી પડ્યા. ત્યારે બારણા પાસે ઉભેલા શીખ અમલદારે ફરીથી બારણું બંધ કરતાં કરતાં યુવતી સામે જોડને કહ્યું:

‘થે સખ કયા ખાત હૈ ? તુમ કોન હો ?’

‘આપકો મેરી ખાત સુનની હૈ ? મેં કોન હું વો અબી બતાવેગી. પહેલે અમર આપકે પાસ બેઠે જ ઓર આયોડિન હો તો થોડા દે દીજીએ. ઇસ ધાયલ આદમીકો બાંધ હું.’

શીખ અમલદારે પોતાની ચામચાની બેઠ ખોલીને તેમાંથી બેઠે જ ને આયોડિન કાઢ્યાં અને યુવતીની પાસે ગાંસડી પાછે ઢળી પડેલા ધાયલ મુસાફરને અબમે તકવારના અટકાથી થયેલા લા ઉપર પાટો

બાંધવામાં-તેણે યુવતીને મદદ કરી.

ધાયલ આદમીને પાટો બંધાવ રહેલી હતો; ત્યારે અમારી ટૂંન ફરી પાછી ઉપડી ને અંધારમાં આગળ ઠંડવા લાગી. મેં મારી ધડીઆળમાં જોયું ત્યારે રાતને એક વાગી ગયો હતો.

પાટો બાંધવાનું કામ ચાલુ હતું તે દરમિયાન બહારથી હવા આવી શકે એ માટે ઓપિંતી બંધ ફરી દીધેલી બારી મેં ઉઘાડી ને બહાર એકાંઈ કરી લીધું.

ધન્ધનમાંથી નીકળી રહેલા કાળા ભખ કુમાડાનાં જોડેજોડાની વચ્ચે પણ પ્રકાશના નાના નાના તણખા ઉડી પડના દેખાયા. ચારે ધ બાબુ અંધાર છવાયો હતો. તેમાં ધન્ધનના ખોર્સરના ખુશ્કા હો-છામાંથી અજવાળું બહાર પ્રસરતું હતું, ત્યારે-અકા-રનાં ડબ્બેથી પસાર થઈ રહેલાં નાના મોટા વસ્ત્રો પર પણ થોડુંક અજવાળું પુધરાઈ-જતું હતું.

મેં ફરીથી ડબ્બામાં પાટોપીડી કરી રહેલી પેલી યુવતી તથા સરદારજી સામે જોયું.

સરદારજીના પકડેલ ચરિર પાસે બેઠેલી નાણુક યુવતીનાં કમળ હાથ વડે પાટાની ઉપર ગાંક બંધાવ રહેલી હતી ત્યારે સરદારજીએ યુવતીની સાથે અત્યાર સુધી મૂંઝા મૂંઝા પાટો બાંધ્યા પછી ઉવટે પૂછ્યું:

‘લેકિન, આપ જાઓગી કહાં ?’

‘જહાં થે માડી લે જયગી વહાં.’ યુવતીએ

તરત ઉત્તર દીધો.

એ ઉત્તર સાંભળીને અમે બધા ધ વિચારમાં પડી ગયા. સરદારજી ફરી પોતાની એક ઉપર બેઠા ને ફર ખૂણામાં ધાયલ-હાંને સુવાડી રહેલી યુવતીને ફરીથી પૂછ્યું:

‘આપ હૈ કોન ? એસે મહાં દેસે ચલો આપક ?’

યુવતીએ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ તો અમારી બંધાની સાથે એક દિલિ ફરવી લીધી ને પોતાના પાવનમાને કુટુંબ પાસેથી રહેજ પકડીને પગ વાળીને સરખી રીતે એક પોટલી ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું:

‘તમારે મારી વાત સાંભળી છે ? દીક છે, તો સાંભળો મારી કયા...’ [અપૂર્ણ]

સંસાર જીવનની મૂંગી વેદનાને વ્યક્ત કરતી એક કરુણ નાટિકા

આ ભણતર તે કેવું ?

ત્રજલાલ ત્રિવેદી

સ્થળ:—અળવેશરનું મકાન

સમય:—સંધ્યા પછીની શરૂઆત

ધી

રે ધીરે રાત ઘેરી બનતી જતી હતી. રાજરતા ઉપર આવેલા અર્ધજાળીવાળા મકાનની આથમણી બારીમાંથી દીવાનો આંછો આંછો પ્રકાશ રતા ઉપર પથરાતો હતો. અને રડ્યાબડ્યા એકલ-દેકલ માણસના પગના નોકાનો કમકાર કોષ્ટકોષ્ટકાર ધાનમાં અથડાતો હતો. અને એક સાડાત્રણ પગવાળી રેડી કુતરી સ્વામિનારાયણના મંદિરના ઓટલા નીચેની બળોલમાંથી ભાદરવા મદિનાને લીધે કોષ્ટકોષ્ટક વાર વિલાપ કરતી સંભળાતી હતી. એવે સમયે કુટડો, લાલી અને અળવેશર ત્રણે જણા મસલત કરવા બેસે છે.

લાલી : બાપુજી હવે મારે શું કરવું હોય મને તો કંઈ સૂઝ પડતી નથી. આવડો આ મોઠો પડ્યો તે મારે તો ભણતર બધું ખોરબો પડી ગયું ને હવે તો ?

અળવેશર : (આખરો ડોળો ત્રાંસો કરીને) હે...! શું કાંઈ ખેટા ? અમદાવાદમાં રહીને સિનીયર તો થઈ ગઈને ? હવે તારે ઈ અશ્માની શું પડી છે ? અને ખેટા હજી કંઈ ફેળવણીમાં અધુરું રહી ગયું છે ?—તો કેન્ડે ! અને આ...જો હું તને કહી દઉં કે, ફેળવણીમાં જેટલું આવી અતું હોય એટલું તળિયાઝાટક તારે ઉલેચી લેવાનું છે. હા.. આ. મારી આખ એક ઉમાડી છે ત્યાંસુધી તું જરા બે ગઝરાઈશ માં.

[આગળ દેખાતા એક લાંબા દાંત અને હોઠની વચ્ચેમાં એક તમાકુનો ફાકડો ઝોળતા અળવેશર છેલ્લું વાક્ય બોલ્યા.]

લાલી : સિનીયર તો બાપુજી થઈ ગઈ. પણ ખરું તો હજી હવે બાકી છે.

અળવેશર : લે...! ઈ વળી કશું બાકી રહ્યું ગયું ? ગણ બાર ગયું કંઈ ?

કુટડો : [ધાનસ સળગાવતાં અળવેશરની બીજી આજ્ઞાત જેવી એક વ્યક્તિ બનનારા સંવાદ વચ્ચે જ બોલી ઉઠી.]—અરે બાપાજી ! બાળ-ફેળવણીનું તો મુજબ આખું હજી રહી ગય છે. સિનીયરના સર્ટીફિકેટ સાથે આનું જો મુળીયું ચોટ્યું હોય તો, તો, આપણી લાલીની બોલ-બાલા આખા ફેળવણીકારોના મંડળમાં—
[આટલું બોલતાં કુટડાએ પોતાના બંને હાથોને નેસ દબાવે ઉભા થવાનું બળ કરી નાખ્યું.]

અળવેશર : [ખાટ ઉપર ઝુલતા અળવેશરને તવા પ્રકારનું દર્શન થયું ધાનસ સળગાવતા કુટડા તરફ સરીને એક આપતા.]

ઓ...હો ! હે...શું ? આ તો વળી નવું જ. તે આવડું આ ભાઈ કયા ઉભું થયું હશે ?

કુટડો : (આશ્ચર્યથી) અરે બાપુજી ! પેલા વળા-વાળા બગવાનજી બધેકાના દીકર્યા ગિજુભાઈ હતાને ! એમણે આ બાળકને મારે નવું ભણતર નોતું શરૂ કર્યું ? ઈ તો આખા ગુજરાતમાં ફેલાયું.

(પ્રકાશનું રહસ્ય સમજીને હેલ તેમ)

અળવેશર : ઠીક...હવે હમજણ પડી, તારે હવે શું થારી ? આપણી લાલીનું અધુરું રહ્યું ને બધું ?

કુટડો : અરે ઈ બધાવને દક્કર મારે એવું તબું કાઠીઆવાડમાં લીલાપરની અંદર એક જણાયે “ફેળવણી ઘર” ઉઘાડ્યું છે. અને કેવાય છે કે ગુજરાતની અંદર એના જેવું માનસશાસ્ત્ર જણવા વાળું બેળું હજી સુધી પેલા થયું નથી. અને ચરો કે કેમ એ પણ એક શંકા છે.

અળવેશર : એમ ખરું કે ?

કુટડો...ત્યારે નહિ ! અને બાપાજી ! સદાતમાજી જેવા મોટા માણસોએ પણ એની કીર્તિ જાણી છે. અને એકવાર એવા કોષ્ટકો મોટા માણસે જાપામાં

બોલ્યો ને તેણે યુવતીને મુસાફરથી છૂટી પાડવા બાબુ પર બેઝી એ બેંચાબેંચીમાં યુવતીના બળન પરનું ખમીસ શીખે બેસેથી પકડીને બેંચુ ત્યારે યુવતી ખુશી છાતી સાથે મુસાફરની આંડે પોતાના બળને હાથ પહેળા કરીને ઉભી રહી ને દઈબરલા રાપથી બોલી ઉઠી:

‘તુમહે’ શબ્દ નહિ આતી હૈ ? મહં હો કર બેચુના આદમીપેડો મારતે હો ? છસમે કયા બહા-કુરી, મહાનગી હૈ ?...’

યુવતી ખુશી છાતી સાથે બે હાથ પહેળા રાખીને મુસાફરની રક્ષા કરી રહેલી હતી ત્યારે સામે તલવાર સાથે ઉભેલા શીખે યુવતીની છાતી ઉપર ગળાની નીચે યુરુમુખી બાષામાં શબ્દો વાંચ્યા:

‘રામપિયારી’

ખુનસથી બરેલી શીખોની આબોએ સામે ઉભેલી એક યુવતીની ખુશી છાતી ઉપર બ્યારે તેનું નામ વાંચું ત્યારે તેઓ સરખથી છાબીલા પડી ગયા. ને તેમના એક જણે તરત જ યુવતીના બાબુએ સરી પડેલા ઉપરજીનો ઉઠેડો તેની છાતી પર ફરીથી ઢાંકી-દીધો.

‘માફ કરના...બે બદબી માફ કરના...’

કંઈક મુઝાઈ પડેલા જેવા શીખો તરત જ બે મુસાફરોને એક ધામલ ને બીજાને જેવોને તેવો પાતો મૂકીને પાછા અંધારમાં કબજામાંથી બહાર નીચે ઉતરી પડ્યા. ત્યારે બારણા પાસે ઉભેલા શીખ અમલદારે ફરીથી બારણું બંધ કરવાં કરતાં યુવતી સામે જોડેને કહ્યું:

‘યે સખ કયા બાત હૈ ? દુમ કોન હો ?’

‘આપકો મેરી બાત સુનની હૈ ? મેં કોન હું વો અબી બનાઉગી. પહેલે અગર આપકે પાસ બેન્ડે જ બોઈ આયોડિન હો તો શ્રીકા દે દીજએ. ઈસ ધામલ આદમીકે બાંધ હું.’

શીખ અમલદારે પોતાની ચામડાની બેમ ખોલીને તેમાંથી બેન્ડે જ ને આયોડિન કાઢવાં અને યુવતીની પાસે ગાંસડી પાડે દળી પડેલા ધામલ મુસાફરને ખબરે તલવારના ઝટકાથી થયેલા ધા ઉપર પાટો

બાંધવામાં-તેણે યુવતીને મદદ કરી.

ધામલ આદમીને પાટો બંધાઈ રહેલો હતો, ત્યારે અમારી ટ્રેન ફરી પાછી ઉપડી ને અંધારમાં આગળ દોડવા લાગી. મેં મારી ધડીઆળમાં જોયું ત્યારે રાતનો એક વાગી ગયો હતો.

પાટો બાંધવાનું કામ ચાલુ હતું તે દરમિયાન બહારથી હવા આવી શકે એ માટે એમિંતી બંધ કરી દીધેલી બારી મેં ઉઘાડી ને બહાર ડેકાઈ કરી લીધું.

ધનનમાંથી નીકળી રહેલા કાળા ભખ કુખાડાના જોરોગાડાની વચ્ચે પછુ પ્રકાશના નાના નાના તણખા ઉડી પડ્યા દેખાયા. ચારેય બાબુ અંધાર છવાયો હતો. તેમાં ધનનના બોઈસરના ખુશા ઢાંક-જીમાંથી અજવાળું બહાર પ્રસરતું હતું, ત્યારે બહારનાં ઝડપથી પસાર થઈ રહેલાં નાના મોટાં વૃક્ષો પર પછુ થોડુંક અજવાળું પથરાઈ જતું હતું.

મેં ફરીથી કબજામાં પાટાપીંડી કરી રહેલી પેલી યુવતી તથા સરદારજી સામે જોયું

સરદારજીના પકડેલ શરિર પાસે બેઠેલી નાનુક યુવતીનાં કામળ હાથ વડે પાટાની ઉપર ગાંઠ બંધાઈ રહેલી હતી ત્યારે સરદારજીએ યુવતીની સાથે અત્યાર સુધી મૂંઝા મૂંઝા પાટો બાંધ્યા પછી ઉંચે પૂછ્યું:

‘લેડિન, આપ જાઓગી કહા ?’

‘જહાં યે મહી હો બપોરી વહાં.’ યુવતીએ તરત ઉત્તર દીધો.

એ ઉત્તર સાંભળીને અમે બધા ૫ વિચારમાં પડી ગયા. સરદારજી ફરી પોતાની બેઠક ઉપર બેઠા ને દર બુજામાં ધામલ દઈને મુઝાડી રહેલી યુવતીને ફરીથી પૂછ્યું:

‘આપ હૈ ? કોન ? એસે થકા ફેસે ચયો આઈ ?’

યુવતીએ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ તો અમારી બધાની સાથે એક દષ્ટિ ફેરવી લીધી ને પોતાના પાંચબામને કુટંગ પાસેથી રેન્ડેન પકડીને પગ લાળીને સરખી રીતે એક પોટલી ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું:

‘તમારે મારી વાત સાંભળવી છે ? ઠીક છે, તો સાંભળો મારી કયા...’ [અપૂર્ણ]

સંસાર જીવનની મૂંઝી વેદનાને વ્યક્ત કરતી એક કરાણુ નાટિકા

આ ભણુતર તે કેવું ?

મજબાસ ત્રિવેદી

સ્થળ:—અળવેશરનું મંડાન

સમય:—સંધ્યા પછીની શરૂઆત

ધી

રે ધીરે રાત ઘેરી બનતી જતી હતી. રાજરસતા ઉપર આવેલા અર્ધજાગીવાળા મંડાનની આથમણી પારીમાથી દીવાનો આછો આછો પ્રકાશ રસતા ઉપર પથરાતો હતો. અને રચાખડ્યા એકલ-દોકલ માણસના પગના ભેડાનો ઠંમકાર કોષકોષવાર કાનમાં અથડાતો હતો. અને એક સાક્ષાત્તણ પગવાળી ડેડી કુતરી સ્વામિનારાયણના મંદિરના ઓટલા નીચેની બખોલમાંથી બાહરના મદિનાને લીધે કોષ કોષ વાર વિલાપ કરતી સંભળાતી હતી. એવે સમયે કુટડો, લાલી અને અળવેશર ત્રણે જણા મસલત કરવા બેસે છે.

લાલી : બાપુજી હવે મારે શું કરવું ? મને તો કંઈ સજ પડતી નથી. આવડો આ મોદો પડ્યો તે મારે તો ભણુતર બધું ખોરબો પડી ગયું ને હવે તો ?

અળવેશર : (આંખનો ડોળો ત્રાંસો કરીને) હે...! શું કીધું ખેટા ? અમદાવાદમાં રહીને સિનીયર તો થઈ ગઈને ? હવે તારે ઈ ચરમાની શું પડી છે ? અને ખેટા હજી કંઈ ફેળવણીમાં અધૂરું રહી ગયું છે ?—તો કે'જે ! અને આ...જો હું તને ? કહી દઉં કે, ફેળવણીમાં જેટલું આવી જતું હોય એટલું તળિયાઝાડક તારે ઉભેલી લેવાનું છે. હા.. આ. મરી આંખ એક ઉધાડી છે ત્યાંસુધી તું જરા ચે મકરાઈશ માં.

[આગળ દેખાતા એક લાંબા દારૂ અને હોઠની વચમાં એક તમાકુનો શકડો ઝોળતા અળવેશર છેલ્લું વાક્ય બોલ્યા.]

લાલી : સિનીયર તો બાપુજી થઈ ગઈ. પણ ખરું તો હજી હવે બાકી છે.

અળવેશર : લે...? ઈ વળી કયું બાકી રહ્યું ? મજબૂત બાર મ્યું કંઈ ?

કુટડો : [કાનસ સળગાવતાં અળવેશરની બીજી આશ્ચર્ય જેવી એક વ્યક્તિ બનતોના સંવાદ વચમાં જ બોલી ઉઠી.]—અરે બાપાજી ! બાળ-ફેળવણીનું તો મુળ જ આપું હજી રહી જાય છે. સિનીયરના સર્ટીફિકેટ સાથે આતું જો મુળાયું—ચોટયું હોય તો, તો, આપણી લાલીની ખોલ-બાલા આખા ફેળવણીકારોના મંડળમાં—
[આટલું બોલતાં કુટડાએ પોતાના ખંતેલી મથુને બેસ દબને ઉભા થવાનું બળ કરી નાખ્યું.]

અળવેશર : [ખાટ ઉપર બેસતા અળવેશરને નવા પ્રકારનું ફર્શન થયું કાનસ સળગાવતા કુટડા તરફ શરીરને ઝોક આપતા..]

ઓ...હો ! હે...શું ? આ તો વળી નવું જ. તે આવડું આ લાઈ ક્યા ઉભું થયું હશે ?

કુટડો : (આશ્ચર્યથી) અરે બાપુજી ! પેલા વળા-વાળા ભગવાનજી બધેકાના હીકમાં મિલ્લુભાઈ હતાને ! એમણે આ બાળકને માટે નવું ભણુતર નોંતું શરૂ કર્યું ? ઈ તો આખા શુભરાતમાં ફેલાણુંતું.

(પ્રકાશનું રહસ્ય સમજીને હોય તેમ)

અળવેશર : ઠીક...હં...હવે હમજણ પડી, તારે હવે શું થાશે ? આપણી લાલીનું અધૂરું રહ્યું ને બધું ?

કુટડો : અરે ઈ બધાવને ટક્કર મારે એવું નવું કાઠીઆવાડમાં લીલાપરની અંદર એક જણાયે “ફેળવણી ઘર” ઉઘાડ્યું છે. અને કેવાય છે કે શુભરાતની અંદર એના જેવું માનસશાસ્ત્ર બજાવા વાળું બેલું હલુ સુધી પેદા થયું નથી. અને થશે કે કેમ એ પણ એક શંકા છે.

અળવેશર : એમ ખરું કે ?

કુટડો...તારે નહિ અને બાપાજી ! મહાત્માજી જેવા મોટા માણસોએ પણ એની કીર્તિ નહીં છે. અને એકવાર એવા કોષ મોટા માણસે જાપામાં

એમના વખાણુ પશુ લખેલા કે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ભાષા કેળવણીનું સાચું યાન લોકોને આપી ગયું છે.

અળવેશર : સ્યો...કો? આટલું બધું? એવા મહાપુરુષ નીકળ્યા? એવાના સદ્વાસથી તો આખો જનમારો ફળી જાયને ભાઈ! (લાલી સામે જોઈને) હાલજી લાલી આ બધું—આવડુ આજ તું 'કેલીતીને કે માડું' બધું જાણતર બધુંડું રહી ગયું તે, આજ ને?

લાલી : હા બાપુજી! ઇવડું ઇજ મારે ઇ "કેળવણી-ધર"માં જ દાખલ થાવું છે.

અળવેશર : ખસ ત્યારે ઈ 'કેળવણીધર'વાળા માન-સશાસ્ત્રી પાસે જઈને દાખલ થવાનું કારમ જરીને નક્કી કરી આવ જાણે. જે ખરચ થાય ઇલશે થાતો સમજીને?

લાલી : પંથુ હું તે કેવી રીતે ન્યાં અહિં બાપુજી! આને તાવ આવે અને કેમ જવા દેશે? અહિં આવનાં શું અવાણું અમદાવાદની સીધી "કેળવણીધર"માં દાખલ અંધ અંધ હોત તો કાંઈ તોડું.

અળવેશર : (જરા શરસે થઈને) ઇ તો તું એવી ખરીને! તે સીધી અમદાવાદ અને પૂછ્યા સિવાય અહિં દોડી આવી. ઈ, હાલરા અરમાને ખાટલામાં સડવા દેલો હતો ને? પછી જોયું જાત?

કીક હવે તું ઘેર જાણીતો વખત થઈ ગયો છે. એક બે દિવસમાં તારે અહિંથી જઈ શકાય એવું કંઈક કરવું પડશે. તું તારે જોજ કરને? જા જાઈને વાણું કરીલે. જૂની રહેતી નહિ. (તણે છૂટા પડે છે.)

સ્વજન : કુણું ધર સમય : સવારના સાડા નવનો ચારેક દિવસ પંછીની પુલુડુમાં સવાર, સમય લમજમ સાડાનવનો થયો હતો. ઉગમણી ઝોશરી ઉપર પાણીઆરા પાસે લાલી કાળી મટકીમાં હાથ વડો-

વતી બેઠી છે. ખડખડાટ કરતા પીપળાના પાંદડાઓ ઠડો જૂરવા જેવો પવન પ્રસરાવે છે. ધરના અંદરના ભાગમાં ખાટ ઉપર કુણો હીંચકે છે. પાસે એક નાના ટેબલ ઉપર એક કપરમખીમાં અરમ દૂધ હોય છે. બીજી બાજુ એક આરામ પુરસી ફાળેલી પડી છે.

અળવેશર : (હાથમાં તમાકુનો માવો યોગતો ખાર-શાખી તડમાંથી એક આંખનો ડોળો ફેરવતો ખૂમ પાડે છે.)—

એ...રસુ...ઈ! બારણું ઉઘાડ બાપા.

[દોડતી રસુડી માથા ઉપરના છંધરખાને સરખા કરતી બારણું ઉઘાડી આવે છે.]

ઉધરસના ચાર પાંચ ઠંસકારા ખાતો અળવેશર આજળના ધરના ચોરડાનો ઝોશરી ઉપર બેઠેલા પાંસડ વર્ષના માછને યોલાવવાનો વિવેક કરે છે.

અળવેશર : (અંદર પ્રવેશ કરતા) એ...જે શ્રી કુબ્જ માછ.

માછ : કોણ અળવેશરભાઈ, આવો ભાઈ આવો.

અળવેશર : કાં...મનમાં હો ને! ક્યાં છે લાલી? પાણી મંદ છે?

માછ : નારે...આ પાણીઆરા પાસે બેઠી હાથ કરે.

(બીજા ચોરડાના પગથીઆ આગળ આવતા અળવેશરને લાલી લાળતો કુણો, તાણીને નિશાની કરી ખતાવે ॥ કે...છ..., અંદર ખાટ હીંચકે ॥).

અળવેશર : [ઝોશરીની પગથીઆ ચઢતાં] કાં કેમ રહ્યું છે આજ પંડ્યા?

કુણો : (ખાટ ઉપરથી થોડો સળવળાટ કરતાં.) ઝો, હો, આવો! આવો! અળવેશરભાઈ કેમ કાંઈ અત્યારમાં?

અળવેશર : (આંખના ડોળાને સહેજ વિફૂત બનાવી) હુએને! આ તાર આલ્યો છે. અત્યારમાં, તે ગાયતી (કુણીની સાળા)ને કાંઈક થઈ ગયું છે. ચાર દિવસથી હાંત હજક થઈ ગયા છે, અને

- આપણું પશુ-ઠગકાઈ ગઈ છે. પાણીનું ટીપું પણ ગળા હેઠે બિતરતું નથી.

કુર્ણો : (આશ્ચર્યથી) અરે ! હારે ચક્ર ખીચારીને આ તો આણુધારી ઉપાધી, હજી તો મહિનો ચયો હશે એકિથી સાસરે ગયાં ત્યાં જ આમ થયું ? માણું અહિંથી ગઈ ત્યારે તો પાકા નેવી હતી ખરું ને મા !

(તારના સમાચાર સાંભળીને ઝોરકાના અંદરના ભાગમાં મોહું કાઢીને ડોકાએલા માછળે હકારમાં જવાબ આપ્યો.)

માછ : આંધ્રી ગઈ તારે તો પદગણી જ નોઈ થો. નખમાંયે રોગ કયાં હતો વળી એને ? એટલામાં પાછળની વંડી પાસે કાન દબને સાંભળતા ઝોર્તમખાઈથી ચોત રહેવાયું નહિ અને આ વાત સાંભળતાં જ બોલી ઉઠ્યા.

ઝોર્તમ : (વંડી પાછળથી) હે ! ઈ કોણ જકકાઈ ચું સે ? પુરી મા ?

માછ : આ ગોમતી મારા કુર્ણાની હાળી ! લીલા-પરથી તાર મેલ્યો છે એના વરે.

(રણાયાતે સામેના ઘરના ફળિયામાંથી વાણુ ઉઠકતા ઉઠકતા પડતા મેલીને બારેપેરે પણ ફોડતા આવીને વંડી પાછળથી ઝોર્તમના સાથે સર ધરાવ્યો.)

ઝોર્તમ, રણાયાત : (બન્નેના સાથે અવાજથી)—અરે રામ રામ, બચારીને ! જુઓ તો આ વળી કયાંથી. કેવી ફરી ફયાળી, બારેકાખમાંયે માતી નોતી, બાસરાતું મોહું ને હોથલ જોઈ થો આ ખીજી ઈ તો.

સંતોષ : (બાજુના ઘરની મેડી ઉપરથી, સંજવારી વાળતી સંતોષ જાણે આ આખીયે વાતનું રહસ્ય જાણતી હોય તેમ મલકાતી મલકાતી મેડીની બારી પાસે આવીને ઝોર્તમના તથા રણાયાતને ચણું ધસાય ને જોયે અવાજ નીકળે એવી રીતે ધાટી પોડીને બોલાવ્યા) એ...ઈ...આંધ્ર આનો આંધ્ર.

(જરા આજુબજુ જોઈને) હું તમને કહું. આ વાતની તો કાલની અમને ખબર પડી છે. રૂંવાઈ હમને નમ્રને. આ હેઠે અમારા પાડોશી રહે ને, તે એને ન્યાં લીલાપરથી કાગળ હતો. ઈ બધા ગોમતીના પાડોશમાં જ રહે છે ને ? એમાં બધું લખ્યું છે...

કે છે કે એ જીવ હોતી ગોમતી ઝાળનાય—માટેને ફક્ત કરવા બતાવી, તે રસ્તામાં જે આંપડીયું મળાયું. પાછી આ નમણી પરી ને ? તે બન્ને આંપડીયું એની સામે જોઈ જ રહી. આ એવું જ કાંઈક લાગે છે ; કરતક.

રણાયાત, ઝોર્તમ : (એકોસાથે)—એકબીજાની સામે જોઈને આંખના ડોળામાં અવનવા આવ સાથે. હામ, હામ... ? પછી શું થયું ?

સંતોષ : પછી શું ? હમણ જાઓને, ઘેર આવીને તરત જ હજી. લાકડું જોઈ થો. કાંઈને કેશો મા. આ હજી તો આ બધું ખાનગી છે.

રણાયાત, ઝોર્તમ : નારે-ખાઈ—ઈ ક્યોં છે આ પણો. આતું તે કેવાય કોઈને વળી ? ઈ તો વાજતું-માજતું ચાંદને જ આવશે ને, હાલો ખાઈ હાલો, કામતું બહુર ચામ છે. આ મુન્શીવાદીનો રજો નીકળ્યો, હજી ફળિયામાં વાણીકું તો કાઢ્યું ચે નથી, કામ તો ખુટતું જ નથી રાંધું ?

તમે હાંભળો તો ખરા પક્ષીતે કાન દબને ! આ એનો બાપ, તેડવા જ આવ્યો છે લાસીને ?

(બંને પછીત માછળ કાન દબને સાંભળે છે.)

અળવેશ્વર : લાલીને સાથે ભઈ જવી પાશે, કાંઈ વાતચીત કરવી હોય તો આપણા ઘરનું કોઈ બાંધ માણસ હોય તો જરા ઠીક પડે ને ? કેમ બોલ્યા નહિ માછ ? આ જરાક પંડયાળને કહું છું કે, એક બે દિવસ મોઝેલો તો સારું. પરમ દિવસે વળતી ગાડીમાં લાલીને મોકલી દેયું.

કુર્ણો : જણુ આંધ્રોમાં મારે પણ મુરકેલી છે ને ? તમે જુઓ છો ને મારું સરીર પણ કયાં સારુ રહે છે.

હાથે કાંઈ થોડું કામકાજ થઈ શકે એમ છે.
તમે તો જાણો છો ને ?

અળવેશર : અરે ત્યાંની પરિસ્થિતિ જોઈને તરત જ
વળતી માડીએ રવાના કરશું. એક દિવસ પણ
નહિ રોકી શકાય ? આમ, શું, કરો છો
તમે ?

બે હાથ ખેંચી લાલી, ચર્ચ જ તૈયાર. સામ્રાજ્યે
તો ખટારો ઉપડી જાય છે.

એટલા જ શબ્દોની રાહ જોતી લાલી ધણું
માટેલું એમ ને એમ છોડી, અળવેશરની પાછળ
છટકો કરતી રવાના થઈ જાય છે. કપડા બાંધ-
વાની તૈયારી કરવા જેવું કાંઈ હતું જ નહિ
આમલા દિવસની મસજત પ્રમાણે, એના બાપએ
કપડાંની થેલી તૈયાર જ કરીને ગણેલી તે સીધા
અળવેશર અને લાલી ખટારા ભેગી થઈ લીલાપર
પહોંચી ગયા.

રથળ : કુર્ણું ધર સમય : સવાર

કુર્ણો : (સ્વગત) હં... અળવેશર અને લાલી બન્ને
ગયા તો ખરા, પણ આજ પાંચ છ દિવસથી
કશા સમાચાર જ નથી. હાળમાં કાંઈક કાણું
લાગે છે ! અને પાછળથી પેલો કુટુંબ પણ
પોત્તાર. ઠીક. ચાલો, પકડી તેણે દેવાશે. અત્યારે
તો અરવચ તનિયત એટલે મૌન સિવાય છૂટકો જ
કર્તા છે ?

(કુર્ણો ઓશરીમા આમથીનેમ આંદા મારે છે,
એટલામાં બહારથી પોષ્ટમેન આવે છે.)

પોષ્ટમેન : કુર્ણોભાઈ ? તમારો કાગળ છે.

કુર્ણો : કોણ પોષ્ટમેન ? લાલો, લાલ લાલો, એની જ
રાહ જોવાય છે.

(કવર ફાડીને વાંચે છે)

શ્રીમાન :

લાલીને મોકલવા આમત તમને કશું હતું
પણ હાલ તુરત એક મહિના સુધી નહિ મોકલી
શકાય. કારણ ગ્રામીની તનિયત જાદુ જ ગંભીર

છે હાલતોએ ખાસ અંગત બાંધમાણ્યને પાસે
રાખવા જણાવ્યું છે. ગ્રામીની સાસુસસરા
જેઠેજેઠાણી, નણુંજેઠેજાણ વગેરે બધા છે. પણ
આપણે લાલી જેટલું તો નજીક કોઈ નો જ
હોય ને, એટલે એક મહિના તમારે ધીરજ
રાખવાની છે. તમારી તનિયત નરમ પણ
શું-આય. એકાદ કોઈ કામવાણું શકી લેતો.
થોડાક દિવસ નિભાવવું પણ પડે. એ જ

સિ. અળવેશર

કુર્ણો : (સ્વગત) ..વેદનાની ચાલુ પરંપરાનો ભાસ,
આ...હા...હા. (બે હાથની મૂઠીમાં કાગળને
દબાવીને), અળવેશર આ તારો કાગળ મૂક-
સંસારની બાદબાકી થયેલું દર્શન કરાવે છે.
જોઈ લે આ છપ્પર ! ન જોયું હોય તો આવ
અળવેશર ! આવ.

કાગળના કટકા કરી અને કુર્ણો ઓરડાની અંદરની
ખાટ ઉપર આરામ કરવા પડે છે. વિચારોની
ગડમચકા એકે આખું સ્વપ્ન કુર્ણોને ઘેરી
લે છે.

રથળ : લીલાપર સહેર

ઓડી મંદિર પાસે જહુનાથ ખાર-એટ-સોનું ધર
સમય : સવાર— સાણ આઠથી નવે.

ચમન : (હિંકતો ખજર આપે છે) કાકાજી ! કાકાજી !
લાલીને અને કુટુંબભાઈ આવ્યા.

જહુનાથ : કોણ લાલી આવી ખેટા ? હં ? શું કાંઈ
બસા ? ફરી બેસ તો ? લાલી આવી એમ કાંઈ
ને તે ?

ચમન : હા કાકાજી ! હા ! લાલીને આવ્યા. —

જહુનાથ : બસા, જા, ચમન ! જો તો ? બાઈને કે જે
કે જે જણ્યું જમવા માટે વધારે બનાવે, અને
ઓતો મોંઘીને કે જે આ બનાવીને ઝટ લાવે,
કામવાળાને સમજ્યો ને ? હજી ચાનો વખત છે.
જા ખેટા.

આવી ? આવી ? મારી લાલી, વિધુર મામાએ

પુરસ્કૃતિ ઉપરથી જીભાચ્છે લાલીને આવકાર આપ્યો. આવ બેસ, કાં ? લાલી ત્યાંથી બધું સાફ કરીને આવી છો ? ધરતી કાંઈ ચિંતા વેઠારીને નથી આવી ને ? અદિયાં બધું મેં તારે માટે નક્કી કરી નાખ્યું છે. શું સમજ ?

લાલી : ધરતું તો બધું ઢેકાણું કરીને જ નીકળ્યા છું. હવે કશી ચિંતા છે નહિ, તમે ભણવાની જોઈ-વણ કરી ઈ ખખર સાંભળ્યા એટલે ત્યાંનું સરખે સરવાળે કરીને જ નીકળ્યા છું.

જહુનાથ : ખસ ત્યારે હવે બેડા પાર. ધ્રુવે માગેા સમજી જશે કે માથાનાં મળ્યાં તો બધાં થયેા હાશે હવે જમવાનું મોકું થાય છે. જોડો.

જહુનાથ : (જમીને પરવામાં પછી પાન ખનાવતા) બે લાલી હવે કું તને કહી દઉં છું કે, તારે અદિયાં જરા પણ સંકેત રાખવો નહિ. આ તારું જ ઘર છે એમ માનજે અને તું પરણી નથી એવું કુખ તો મનમાં જરાયે લાવીશ નહિ શું સમજ ? અદિયાં તારે આનંદ જ કરવો. મન ઉપર કશું બારણું રાખીશ મા, કું બધું સંભાળી લઈશ.

અને જો કુટડા, તારે લાલીને લઈને કાલે સાહાદસ વાગે 'કેળવણીઘર' માં દાખલ કરવા એને લઈ જવાની છે. એના સંબાલક આપણા ઓળખીતા છે ને એની સાથે મેં બધું નક્કી કરી નાખેલ છે. એયું છે ને એયું ઢેકાણું ?

કુટડો : હા. હા. એ તો યુજરાતની બહાર વર્ષા સુધી પંથુ જગમહેર છે. નાનું છોકરું જે જણે છે.

રચળ : 'કેળવણી ઘર'ની ઓફિસ

'કેળવણીઘર'ના નિયામક યુજરાતના પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રી પોતાની ઓફિસમાં બેઠા અગત્યની ટપાલ વાંચે છે. બહારથી પટાવાળો ઓફિસમાં પ્રવેશ કરે છે.

પટાવાળો : સાહેબ બહાર એક બહેન અને એક બાઈ અંદર મળવા આવવા માગે છે,

માનસશાસ્ત્રી : (કેળવ ઉપરનાં કામગીયાને જરા ઠીક-ઠીક કરવા) એમને અંદર મોકલ. કુટડો અને લાલી થોડીવાર ઓફિસમાં પ્રવેશ કરે છે.

માનસશાસ્ત્રી : આવો ! આવો ! બહેન, બેસો અદિયાં, બેસોને બેસોને, અરે કાંઈ હરકત નાહ. આ પુરસ્કૃતિ બેસવાની જ છે ને ? (અક્ષમાની કાંઠી ફેરવતા) બેસો કેમ આવતું થયું છે બહેન ? કુટડો : આ મારા બેનને...

માનસશાસ્ત્રી : (કુટડાને બોલતા અટકાવીને) લુઓ જરા શાંતિ રાખો લાઈ કું જરા બેનની સાથે વાંત કરી લઉં.

(લાલી સામે બેઠને) તમે જ બહેન જવાબ આપશો તો ઠીક પડશે

લાલી : મારે આપના 'કેળવણીઘર'માં દાખલ થવું છે.

માનસશાસ્ત્રી : (જરા વિચારમાં જોડા ઊતરી જતા) એમ ? વારે તમે કયાં સુધી અભ્યાસ કર્યો છે ?

લાલી : અમદાવાદમાં સિનીયર સુધી.

માનસશાસ્ત્રી : હા ? ત્યારે તો તમને અદિ ધણી સમજણ પડશે. મુરફેલીઓ તો જરાયે નહિ નહે. તમારા લગન થયાં છે ? અને તમારું નામ જરા બંધાવશો ?

લાલી : મારું નામ લાલી, મારા લગન આજથી બાર તેર વર્ષ પહેલાં થયાં હતાં.

માનસશાસ્ત્રી : ઠીક ! ઠીક ! લુઓ તમે અદિ સંસ્થામાં દાખલ થાઓ તેમાં તમારા પતિની સંમતિ તો હશે જ ને ?

લાલી : હા સિનીયર સુધી તો સંમતિ હતી, પણ આ નવા અભ્યાસ માટે નથી, જરા અમારા બંને વચ્ચે કલેશ અને મતભેદ થઈ ગયો. અને તેથી કરીને મારે તેમને છોડીને અદિ ચાલી આવવું પડ્યું.

માનસશાસ્ત્રી : કશી ફિકર નહિ. એવું તો થયા કરે.

એ કાંઈ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. શું સમજ્યા ?
અહિં પણ સંજ્યા તો જરૂરક મધ્ય ગઈ છે.
છતાં એક ભાઈ છે એમનું નામ કમી કરી અને
તમને દાખલ કરી દેશું. સમજ્યા ને ? તમારા
વિષેનો પ્રશ્ન જરા વધુ વિચાર માગી દ્યે-છે.
અટલે તમને સ્થાન આપવું જ પડશે

લાલો : સંસ્થાના નિયમો માટે કંઈ સૂચના મળશે ?
માનસશાસ્ત્રી : અરે બેન ? મહારાઓ છો શા માટે ?
અહિંનું વાતાવરણ જ નિયમોને રૂપ આપે છે.
તમે જરાયે સંકાય લાવશો નહિ બેન ! અને
આવતી કાલથી તમે અહિં આવવાનું શરૂ કરી

શો સમજ્યા ને ? મોલો હવે કાંઈ બાકી રહ્યું ?...
(ઉડવાની તૈયારી કરતાં) આવતો ત્યારે બેન.
એકાદ બે મહિના બાદ આ નવા વાતાવરણ
લાલોના આ જીવનનો એક પરિવર્તન પામે છે.

એક ચોટલામાંથી એ ચોટલાનો જન્મ થાય છે.
હાથમાં નાની એવી રીરટરોય, હિઠાડે માથે, પગમાં
રૂપણ, સહભોજન, સહાશ્રયણી જેમ, એક સાપ-
કાળે સહભોજન માટે, દાથમાં રહેત સહિત રમતના
માઉન્ડ તરફ જતી લાલોને કુણાને એક રનેહી જુએ
છે, ત્યારે આશ્ચર્ય સાથે મનમાં બોલી જાય કે,
શું આ પોતે જ લાલો ?

(અનુસંધાન પાન ૧૫ થી ચાલુ)

તો આવું થઈ ગયું ?

‘ હે ! ’ લીલાવતીનો આશ્ચર્યચક્રો સોહનલાલ
સાંભળી રહ્યો. તે બેઠો થયો.

‘ કેમ ? ’

‘ આ મારે ઉતરવાનું આવ્યું ? ’

‘ હે ! એટલીવારમાં ? ’

સોહનલાલ એની સામે બેઠો રહ્યો. બન્નેની
આંખો એક ક્ષણ મળી, ન મળી અને તરત બન્નેના
ચહેરા ઉપર એક અકસ્મ ભાર આવી પડ્યો. પોતા-
પોતાના પ્રશ્નોએ એક એવો ભયંકર પડછાયો ત્યાં
એમની સામે ઉભો હતો, કે એમના ચહેરા ઉપર
તરત આછી શોકછાયા ઢળી ગઈ,

— સોહનલાલે પોતાનું પોટકું છોડ્યું. એમાંથી ધીમે

ધીમે એક પછી એક હુએકા કાઢ્યાં, પાછા ફરી
બેઠ્યાં.

‘ તમારે પાછું હવે ક્યારે આવવાનું છે ? ’

‘ હવે તો...કોને ખબર ? ક્યારે ? ’

ચક્રે માડી ઉભી રહેતા જ હક્રે એક મોઢું
ટોળું જાણે આ કળ્યાની રાહ નેતરું હોય તેમ એક-
દમ ચડવા માંડ્યું. માંડ માંડ સોહનલાલ પોતાનું
પોટકું લઇને બહાર નીકળી શક્યો.

એ ગયો. માડી ઉપડી. અનેકોનો ધોંધાટ સાંભ-
ળતાં છતાં સાંભળતી ન હોય તેમ લીલાવતી શોડીવાર
શુષ્ક બેઠી રહી.

શોડીવાર પછી એની આંખમાંથી વમર અટ-
કાવે આંસુની ધારા ચાલવા માંડી !

વિજ્ઞાનદર્શનનું ત્રીજું વર્ષ

શ્રી. બંસી ગાંધી, વી. एससी.

પ્રોફ. જયંતીલાલ કે. ઝોઝા, એમ. एससी.

ડૉ. નરસિંહ મુ. રાહલ, એમ. एससी., પીએચ.ડી.

‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વર્ષ દરમિયાન વાચકો તેને વિશેષ અપનાવે એમ ઇચ્છી આ વર્ષની શરૂઆત કરીએ. •

૧૯૪૭ યોગરતનો ૧૫મી દિવસે માટે એક ચિરસ્મરણીય દિવસ છે; ધણી વર્ષોના બંધન પછી હિંદ તે દિવસે આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી બન્યું છે. પણ વીસમી સદીના આ દશકામાં આઝાદી અને વિજ્ઞાનને પૂણ માઠો સંબંધ છે એ જૂઠાણું ન જોઈએ. વિજ્ઞાન એટલે માત્ર શોધકીર્તિઓ જોખેલા થોડા વિજ્ઞાનના સૂત્રો નહીં; વિજ્ઞાન એટલે જીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ

ઠીક વેગે આવ્યા છે. દેશમાં પાંચ રાષ્ટ્રીય સંશોધન પ્રયોગશાળાઓની ચોખ્ખા થઈ ચૂકી છે. હિંદના નવન ઘડતરમાં વિજ્ઞાનનો ફાળો નાનોએતો નહીં હોય. હિંદવિજ્ઞાનપરિવહની આ વખતની એકકમાં પરદેશી પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેવા આવ્યા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. વિજ્ઞાનની દુનિયામાં હિંદે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું છે. આ તો યર્ષ આપણા દેશની વાત : દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જોઈએ.

વિજ્ઞાને હવે યુદ્ધકાળના વાવા ઉતારી નાખવા માંડ્યા છે. યુદ્ધોત્તર સમયને અનુરૂપ રવાંગ ધારણ

હું જાતે વિજ્ઞાનનો પૂજક છું, અને હું માનું છું કે જગતને બચાવવું હોય તો તે આખર તો વિજ્ઞાન વડે જ બચશે. વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરનારા વિચાર તથા કર્તવ્યના ધોરણો તેમજ આવશ્યક ભૂમિકા તથા પાયા પર યુનિવર્સિટીએ ભાર મૂકવો જોઈએ, એકંદરે આજે જ્યારે આપણે જૂનાં મૂલ્યો લગભગ તણ કીધાં છે અને નવાં અપનાવ્યાં છે તેવા આ સંક્રાંતિના ધૂળ ઝડપી તળછા દરમિયાન આ જરૂરી છે.

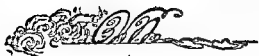
—પડિત જવાહરલાલ નહેરુ

(અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી કેન્સેક્રેશનના લાપથમાંથી)

માટે વૈજ્ઞાનિક રીતનો અપનાવ કરવો એ માનસ. હિંદને માટે આ વૈજ્ઞાનિક રીતનો વિરત્ત ઉપયોગ યોગ્ય રીતે યોગ્યેલ શિક્ષણપદ્ધતિ તેમજ શુદ્ધ અને ઔદ્યોગિક સંશોધનની વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓ દ્વારા જ થઈ શકે. આવી સંસ્થાઓની બાબતમાં આપણો દેશ પછાત છે. આપણે આ ખોટ ઝડપથી મોટા પ્રમાણમાં કાર્યદક્ષતાપૂર્વક દૂર કરવી જોઈએ. દૂકામાં, દેશને રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓની પ્રથમ જરૂરિયાત છે.

આપણી સરકારે વિજ્ઞાન અત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. આજે અનેક વિજ્ઞાનસંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને આવતી જાય છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં સંશોધનને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. ૧૯૪૦માં રચાયેલી વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધન કાઉન્સિલે આ કાર્યને

કરવા માંડ્યો છે. વિજ્ઞાનને અંગે આવતી તેની ભયંકર ભીષણતા જુલાવા લાગી છે. મોટરને ઢાળ ઉપર ચડાવવા જેમ તેના એન્જિનનું ગિયર બદલવું પડે છે તેમ આજે વિજ્ઞાનનું ગિયર બદલાયું છે. સાતિકાલને અનુરૂપ તેનું ઘડતર થવા લાગ્યું છે. અણુ-એનર્જીના સાતિકાલને અનુરૂપ ઉપયોગો શોધવા મહેનત ચાલે છે. ન્યૂન સાતિકાલનો ઉપયોગો થવા લાગ્યા છે. જેટ વડે ચાલતા એન્જિનો શક્ય બનતા નાચ છે. દ્દ સામેની હડતમાં માનવીનો હાથ ઉપર આવતો નાચ છે ડી. ડી. ડી. પેનીસિલીન પાણીની ઈલાદિ અસરકારક ઔષધો શોધાયા છે. ખેતીમાં જૂની-પુરાણી રીતો છોડી નવી અખત્યાર કવવામાં આવે છે. ભૂખી દુનિયાને ખવડાવવા માટે અનાજ વિશેષ પેદા કરવા મહેનત ચાલે છે. આ સંબંધી અવારનવાર

ગયા વર્ષમાં અમે વાંચકોને રસદાયી માહિતી પૂરી પાડી છે. અને આ વર્ષે પણ અમારો પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે.

આ બધું છતાં આજે દુનિયામાં શાંતિ નથી. આ અશાંતિ રાજવા વિજ્ઞાન ઉપરાંત કંઈક વિશેષની જરૂર છે. આ 'કાંઈક વિશેષ' આપણા પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાને દેખાડ્યું છે. પણ સત્તાનો મદમાં ચક્રવ્યુર રાજદારીઓ એને અનુસરે તો આપણે ઉદ્ધાર છે. તો જ દુનિયામાં ખરી શાંતિ આવશે: આજની બીષણતા આથી જશે: ત્યારે જ વિજ્ઞાન નવી સમાજરચનામાં પોતાનો સંપૂર્ણ ફાળો આપી શકશે.

હિંદમાં વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ

૬૦ સર જગદીશચંદ્ર બોસ્ચું નામ આપણા દેશમાં ખૂબ જાણીતું છે. હિંદના એક અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક તરીકે તેમણે પોતાની સેવા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ખૂબ આપેલી છે. પોતાની હુમ્મતિ દરમિયાન ૩૦ થોડે એક વિજ્ઞાન-સંસ્થા ઠાલી હતી. તે આજે થોડા રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ તરીકે આખા હિંદમાં જાણીતી છે. આ ઇન્સ્ટીટ્યુટ સ્થપાયે ૩૦ વર્ષ થઇ ગયા. ગયા મહિને તેની ત્રીસમી સંવત્સરી ઉજવાઈ, આ પ્રસંગની ઉજવણી પશ્ચિમ જંગાળના મવનર શ્રી, રાજગોપાલાચારીના પ્રમુખપદે થઈ હતી. આ પ્રસંગે શ્રી રાજગોપાલાચારીના કાષણભાંધી કેટલોક ઉપયોગી કાગ નીચે આપીએ છીએ:

સામાન્ય જનતાને ભીતિ છે કે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વિનાશ માટે જ થાય છે. આ ભીતિ વૈજ્ઞાનિકોએ નાજૂદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો નોંધ્યો. જો આ ભીતિ જામી જશે તો એનું પરિણામ એ આવશે કે લશ્કરી ખર્ચ વધ્યા કરશે અને વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે સરકાર ખૂબ થોડું આપી શકશે. હિંદુસ્તાન જેવો ગરીબ દેશ મંગલવર લશ્કરી ખર્ચ તેમજ સંશોધન માટે આવશ્યક પ્રોજેક્ટ નાણાં આપી શકે નહીં. કરભાર સહન કરવાની દેશની સ્થિતિ પણ જોવી નોંધ્યો ને ?

મુલકોને સંબોધતો શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ આમ્રક કર્યો કે હિંદી મુલકોએ વૈજ્ઞાનિક સંશોધન ઉપાડી લેવું નોંધ્યો. આ ક્ષેત્રમાં ડોંગ અને ધૂતારા-નેકાને સ્થાન નથી. સત્ય વડે જ સત્ય શોધી શકાય. જ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાનનો જન્મ આ ભૂમિમાંથી થયો હતો. તેણે પોતાના સાધનો સાવ મુખાવી દીધા નથી. સંશોધન માટે આપણા દેશમાં પ્રોજેક્ટ સામગ્રી તેમજ ક્ષેત્ર છે. વિજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે પરદેશ ડોહવાની જરૂર નથી. પરદેશમાં અભ્યાસ માટે તો જરા મોટી ઉંમરે જવું નોંધ્યો.

ત્યારબાદ પ્રોફેસર જે. એન. મુખરજીએ 'હિંદમાં જેતીને લગતા કેટલાક વૈજ્ઞાનિક અને વ્યવહારિક પ્રશ્નો' એ વિષય પર નવમું જમદીસચંદ્ર બોસ્ચરમારકે આપણ આપ્યું હતું.

સરુ બોસ્ચના ૮૬ મી જન્મસંવત્સરી, અને થોડા ઇન્સ્ટીટ્યુટની ૩૦મી સંવત્સરી એક જ દિવસે આભ્યાં એ નોંધવા યોગ્ય છે.

એડકાં વિષે વિશેષ

એડકાં વિષે આવશ્યક પ્રારંભિક વૈજ્ઞાનિક માહિતી 'ભિમિ' અને નવરચના 'ના ફેલુઆરી ૧૯૪૬' ના અંકમાં અમે આપી ગયા છીએ. હાલમાં વનમાન-પત્રોમાં કેટલીક જોએ છે કે તેથી વધારે બાળકોને જન્મ આપ્યાના આવશ્યકારક સમાચાર અવારનવાર વાંચવા મળે છે. તાજેતરમાં જ અમદાવાદમાં સરસપુર વિસ્તારમાં એક જોએ એકીસાથે ત્રણ બાળકોને જન્મ આપ્યાના સમાચાર અખબારોના પાને ચમક્યા હતા. શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી-પુરુષો આવા જનમને જીવી ચમત્કાર મળે છે અને આવાં બાળકો કેટલીક વાર પ્રદર્શનની વસ્તુ થઈ પડે છે. આથી એડકાં વિષે વિશેષ માહિતી અહીં આપવાનું હિચિત ધાર્યું છે.

એકીસાથે જન્મેલા બેટીઆ બાળકોની સંખ્યા બે, ત્રણ, ચાર અથવા વધારે હોય છે. આને આપણે અનુક્રમે એડકાં (Twins), ત્રિપુટી (Triplets),

ચોકડી (Quadruplets) અને પાંચોલા (Quintuplets) તરીકે જાળખીએ છીએ. આ વિષયના બહુકાર કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોની ગણતરી પ્રમાણે સમાજમાં આવા બાળકોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હોય છે: નેડર્સ દર ૮૭ બાળકોનાં જન્મ દીઠ એક; ત્રિપુટી દર ૭૦૦૦ એ એક; ચોકડી દર ૫૫૦,૦૦૦ એ એક અને પંચોલા દર ૫૫,૦૦૦,૦૦૦ એ એક લગભગ તેર વર્ષ પહેલાં અખબારો દ્વારા જનપ્રસિદ્ધ થયેલાં હાલોની પાંચોલા બાળકો (Dionne Quintuplets)ના જન્મે આખી દુનિયાને ચકિત કરી હતી.

હાલમાં કેટલાક કાળેલ સંશોધનકારોએ નેડીઆ બાળકોના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરેલ છે. આ વૈજ્ઞાનિક એક, અમેરિકાની રીકાઓ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર હેરશીઓ હેકેટ ન્યુમેન છે. તેમણે આ વિષય પર Biology of twins નામનું સુંદર પુસ્તક લખેલ છે જે આ ત્રિપુટીના વધુ અભ્યાસ કરનારને ઉપયોગી બન્યો. આ સંશોધનકારોએ નેડીઆ બાળકોમાં અદ્યુત સામ્યતા હોવાનું જાહેર કરેલ છે; સાથે સાથે તેઓએ એ પણ ખતાવેલ છે કે કેટલાક નેડીઆ બાળકો, ખાસ કરીને જે બાળકો જુદા જુદા ઉછેરવામાં આવેલા હોય અને તેથી કરીને જુદા જુદા જીવનશૈલી જીવનની પરિસ્થિતિ, સામાજિક અને શિક્ષણીય અસરો નીચે આવ્યા હોય, તેઓમાં ફેરફાર માલુમ પડે છે. જોડા અભ્યાસને અંતે આ સંશોધનકારો એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છે કે નેડીઆ બાળકોમાં જે રીતે ફેરફાર થવા પામે છે: એક તો ગર્ભાધાન પામેલા એક જ સ્ત્રીના બે સરખા બાળો ચોક્કસ રીતે જોડ પામે છે; અને બીજા જન્મ પછી જન્મે બાળકોને જુદા જુદા વાતાવરણમાં રાખવામાં આવે તો તેઓમાં ફેરફાર જણાય છે.

આધુનિક જીવવૈજ્ઞાનિકોના એવા ચોક્કસ મત છે કે વ્યક્તિ જે સ્વરૂપે દેખાય છે તેનાં બે કારણો છે: પહેલું આનુવંશિક શક્યતાઓ (hereditary possibilities) અગર 'જન' (genes) એટલે ગુણનિર્ધારકો; અને બીજું વાતાવરણની અસરો ત્યાં આ આનુવંશિક શક્યતાઓને વ્યક્ત થવાની

તક મળે છે. આસપાસનું વાતાવરણ વ્યક્તિમાં રહેલા ગુણનિર્ધારકો પર અસર કરી શકે. જે વ્યક્તિમાં અમુક ગુણનિર્ધારકોનું અસ્તિત્વ ન હોય તે વ્યક્તિમાં વાતાવરણ નવા ગુણનિર્ધારકો ઉત્પન્ન કરવા અશક્તિમાન છે. જે નેડીઆ બાળકો એક જ વાતાવરણમાં ઉછેરલાં હોય છે તે વસ્તુતઃ સરખા હોય છે કારણકે તેઓમાં એક જ જાતના ગુણનિર્ધારકો હોય છે. ને આ બાળકોને સરખાતથી જ છૂટા પાડવામાં આવે અને જુદા જુદા વાતાવરણમાં મૂકવામાં આવે તો તેઓમાં ફેરફાર માલુમ પડે. સામાન્ય નિયમ રૂપે, શારીરિક લાક્ષણિકતાઓ જેવી કે જીંદગી, કદ અને દેખાવામાં અદ્યુત સામ્ય રહે છે પરંતુ માનસિક અને બૌદ્ધિક ગુણોમાં ફેરફાર માલુમ પડે છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ રીતે ફક્ત થાય છે કે શ્રેષ્ઠ માનવ પરિણામો માટે સારી આનુવંશિકતા (heredity) અને સાચું વાતાવરણ મહત્વની આવશ્યકતાઓ છે.

એક જ વાતાવરણમાં રહેતા સારા નેડીઆ બાળકો એવી આગેદગી સામ્યતા ખતાવે છે કે તેઓ વચ્ચે એકબીજા માટે જૂલ યજ્ઞ જાય છે અને કેટલીક વખત રમજી કિસ્સાઓ બને છે. અમેરિકાની એક શાળાના નેથન ફેરટન નામના શિક્ષક આ વિષે પોતાના અનુભવ નોંધતા લખે છે કે: "કેટલાક સમય પહેલા મારા વર્ગમાં બે નેડીઆ છોકરાઓ હતા; અને તે બન્નેએ ચરમા પહેરવા શરૂ કર્યાં. પહેલાં તો બન્ને છોકરાઓ એકીસાથે ચરમા પહેરતા પરંતુ થોડા વખતમાં તેઓએ ચરમા વારાફરતી પહેરવા માંડ્યાં. અને તેથી સ્થિતિ બધી મૂંઝવણમંદી થઈ પડી. એક વખતે તેમાંના એકને મેં પૂછ્યું "તું કયો નેડીઓ છોકરો છે? બાળ કે ખીલ? તેણે માત્ર હાસ્ય કર્યું" અને જવાબ આપ્યો, તમે જાતે જ જાળખી નહિ શકો?"

તે જ શિક્ષક ખીલે એક રમજી કિસ્સો વર્ણવે છે: "શાળાના જે વર્ગમાં મારી એક દીકરી બહુતી હતી તે જ વર્ગમાં બે નેડીઆ છોકરાઓ હતા. તેઓના મામાપ અમેરિકન હતા પરંતુ તેઓને જન્મ મેક્સિકોમાં થયેલ હતો તેથી વર્ગના બાળકોએ

તેમનું ઉપનામ 'મેક્સીકન બોડર્સ' પાડેલું એક દિવસે ગત્રે બોજન વખતે મારી દીધીને મે મનમાં હસતી ભેઈ મે બ્યારે તેણીને પૂછ્યું કે શાથી તે આમ આનદ કરી ગઈ છે ત્યારે તેણીએ કહ્યું 'પપા, આજે શાગામાં એક બહુ જ મજા કરસો બન્યો તમે! પેતા મેક્સીકન બોડર્સને તો જાણખો છે તેમના એકે આજે તોફાન કયું અને સિફતે તેમને એકબીજાથી જુદા જાળખી નહિ ચકવાને લીધે. અપરાધીને ખડકે નિર્દોષને સિધા કરી'

માથાનો દુઃખાવો

મ

થુ દુઃખવું એ આ જમાનાનું બ્યાપક દર્દ છે આ દુઃખાવાથી પીડાતા દરદીઓની સિધતિ સાથે જ દયાળુનક હોય છે દરદી જાતે આ દુઃખાવા માટેના અનેક કારણો આપે છે વૈજો કાકતરો અને કુરતી ઉપચારો કરનારા તમામને પોતપોતાના અનોખા કારણો માથાના દુઃખાવા પરત્વે આપવાના હોય છે

દુઃખવું મધુ મટાડવાના ઉપાયો પણ એટલા જ બ્યાપક છે 'જરા મરી વાટીને કપાળે લરી દેને ચરદીતું માથું દુઃખવું હરી, જરા સુકેલીપટનું તેલ લગાડને જરા બામ ધરને, એકાદ બુનાબ લાઇ લેને, એ તો કમજિયાતને લીધે મધુ દુઃખે એમા ગભરાવા જેવું થુ છે?' અનેક અભિપ્રાયો વલ્લ માગ્યા મળી જવાના

માથાનો દુઃખાવો એ બહુ ખરાબ દર્દ છે દરદીને તે ખૂબ ખેચેન મનારી થઈ છે, તમામ પ્રકારના કામકાજમાંથી તેનો રસ બીડી જાય છે, તેની વેનાના અનેક પ્રકાર હોય છે ચસકા આવવા, તણખા નાખવા, માથામાં 'કોષ્ટ ખીના ઠોકતું' હોય એવા ધનકારા થવા, મધુ જાણે લમણાં જ ફાટી પડશે એવી લાગણી થવી વગેરે અનેક 'પ્રકાર વર્ણવે શકાય, વળી આધાસીસી ચઢવી એ માથાનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો દુઃખાવો છે તેમા કુકત એક જ તરફનો માથાનો ભાગ દુઃખે છે કોષ્ટક તો એમ પણ કહે છે

કે સૂજ જાય સાથે દુઃખાવો શરૂ થાય, અને ઉત્તરોત્તર સૂજ જાયે ચઢતો જાય તેમ વધે વળી સાજો તેજ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે દુઃખાવો બીતરે ધણીને આવે દુઃખાવો રાત્રે પણ થઈ આવે છે. એટલેએ સૂજ સાથે કેટલો સબધ છે એ શોધખેળના વિષય બની રહે છે અંગ્રેજીમાં આવા એકતરી દુઃખાવાને hemicrania કહે છે આધાસીસીમાં ગરમ જતેમી સવારમાં ખાવી, દૂધ પી આ લેવા દૂધ પેશા ખાવા એવા એવા ઉપાયો સૂચવાય છે

માથાનો દુઃખાવો કેટલોક વખત ઉપર જણાવેના ઉપાયો અગર તો એસ્પીરીન કે કોષ્ટ લીધે લાવનાર દવાથી જોણે ચર્મ જાય છે અગર મટી જાય છે પણ આ ઉપરાંત કેટલાક માણસોને તો આ દુઃખાવા એટના તો બપોરે છે કે કોષ્ટ પણ દવા કામ આપી શકતી નથી દવા પરત્વે આ દુઃખાવા રીઠા થઈ જાય હોય છે દરદી દવા કરી કરીને ચાકી જાય છે કેટલાં જાને કામ ધધો પડતો થઈ છે અને ઉવટે પધારીવય પણ થાય છે, અને ચરતા સુધી રગડખક નિરજી ગળકાળે જાય છે

આવા હઠીના અગર રીઠા દુઃખાવાનું કારણ થુ હરી તે એક પ્રશ્ન છે અને તેને કેમ મટાડવા તે બીજા પ્રશ્ન છે આવા હઠીલા માથાના દુઃખાવા પરત્વે ન્યુયોર્કની મોન્ટ્રીયોર હોસ્પિટલમાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ સંશોધન કરવાનું શરૂ કરનામાં આખું હતું કામ ઉપાડી લેનાર કાકતરોની મડળીએ જાહેરાત આપી

"જેમને દવાદારૂથી-એનોપેથી, હોમીયોપેથી, નેચરોપેથી-કે કોષ્ટ પણ ઉપાયે માથાનો દુઃખાવો ન મટયો હોય એવા દરદીઓની જરૂર છે" નોત નોતાગા હોસ્પિટલ દરદીઓથી ઉભરાઇ ગઇ સંશોધન કામ શરૂ થયું આ કામ હતું પણ ચાલી રહ્યું છે કામધધા માટે નમ્રામાં ચરેના કેટલાય માણસો પાછા કામ પર ચઢી ગયા છે ધણીને કાયદો થયો છે પરંતુ કેટલાય એવા છે કે જેમને મુદ્દમ કાયદો નથી થયો નવા સંશોધનમાં એ દરદીઓ પોતાનો કાયો આપશે

પ્રત્યેક દરદી સંબંધી ખૂબ કાળજીસરી તેમજ લાંબા સમય સુધી ચાલતી શોધખોળને આધારે જ તેના માથાના કુખાવાનું કારણ મળી શકે. એ કલાક બે કલાક કે દિવસ બે દિવસનું કામ નથી. કારણ મળ્યા પછી પણ રામચાણુ ઉપાય બંડી આવે તે પહેલાં એક પછી એક-એક કેટલાય ઔષધ અજમાવવા પડે. બીજું ઔષધ એકલું જ માથાના કુખાવાને મટાડે એવું લાગ્યે જ બને છે. સૌ દરદી-ભાંધી પ્રત્યાલું તો માનસિક રીતે લાગણી અને આવેશમયતાને કારણે જ પીડાતા હોય છે. હઠીલા માથાના કુખાવાથી પીડાતા દરદીઓને સહેજ સહેજમાં દુઃખ લાગી આવે છે. સાધારણ બાળક પ્રત્યે છેલ્લ પડે છે; વધારે પડતી નિરાશાની લાગણી વ્યક્ત કરે છે; કઠીક કઠીક નજીવ કારણે લડી પડે છે. આ બધા દરદીઓને તેમના આવેશની લઠણ મુજબ છુદા છુદા તારવી શકાય.

કેટલાક દરદીઓ તો દાકતરને પોતાની આપવીતી કહેવા પ્રેરાય છે અને દાકતર સાંભળીને આશ્વાસન આપવા પૂરતો ધીરજવળો હોય છે તો તેમનું હઠીલું માથાનું દરદ અલોપ થઈ જાય છે. તેમની જરૂરિયાત એટલી જ હોય છે. બીજા કેટલાક દરદીઓને આટલી સહેલાઈથી આરામ થતો નથી. તેમને લાંબા સમયના મૌનસ્વિચ્છેદનની જરૂર પડે છે. તેમાં કલાક બે કલાકનો પ્રશ્ન નથી હોતો પણ અઠવાડિયા અને મહિનાઓનો પ્રશ્ન હોય છે.

ઉપરના સંશોધનને પરિણામે માથાના કુખાવાનો આજ સુધી આપવામાં આવેલાં કેટલાંક કારણો કેવળ નાપાયાદાર માલુમ પડ્યા છે. તેમાંના કેટલાંક કારણ તો વહેંચની કોટીમાં જ મથી શકાય.

લાંબા સમયના બંધકેશને અંગે માંથાના કુખાવા થાય છે એમ મનાયું. વળી નાક કાનના અંદરના ભાગો ઈત્યાદિમાં ખાંચાઓ (sinus) કે પાલણી હોય છે, તેમાં કદ લગાવાથી કે શરદી કે સોજો થવાથી માથાના કુખાવા થાય છે એમ પણ મનાયું. આપણે અમુક અનાજ કે કઠોળ ખાવા ટેવાયેલાં છીએ. હવે

તે સિવાય નવા પ્રકારનાં કારણ પણ યોગદાતા લાગ્યે તો તેમાં રહેલા 'પ્રોટીન' તત્ત્વો શરીર માટે નવા પ્રકારનાં હોષ્ટિ માફક આવતા નથી, આને લીધે થતી અસરને allergic effect કહે છે. માથાના કુખાવા આ કારણે હોય છે એવું પણ દાકતરો માનતા. વળી માથાના મગજના પડ વચ્ચે એક પ્રવાહી રસ રહેલો છે. તેને અંગ્રેજીમાં cerebro spinal fluid કહે છે. આ રસ માથામાં વધારે પડતો થઈ જવાથી મગજ ઉપર દબાણ થાય છે અને તેને લાગે માથું દુખે છે એમ પણ ઘણા દાકતરો માનતા. હજી પણ એવું માનનારા દાકતરો છે. ઝીણવટભર્યા સંશોધનને અંતે માલુમ પડ્યું છે કે હઠીલા માથાના કુખાવાના મૂળમાં આમાંનું એક કારણ નથી. આવા કુખાવા બહુ બહુ તો માસ બે માસ ચાલે. પરંતુ જીવનભર દરદીને હેરાન કરે એવા હઠીલા દરદી એ ઉત્પત્ત નકરે.

તાજેતરમાં એવું પણ વહેતું મૂકવામાં આવેલું કે જર્જરિત થયેલા શરીરના કોષો હીસ્ટેમાઇન નામનો પદાર્થ લોહીમાં છોડે છે અને તેથી માથાના કુખાવા બિપડે છે. પણ સંશોધનમાં તો એવું માલુમ પડ્યું કે આ પ્રકારના માથાના કુખાવાના કારણ છુદા જ છે. વળી માથાના કુખાવાનો એક બીજો પણ પ્રકાર છે. તેમાં એક બાજુનું માથું દુખે છે. સાથે સાથે પેટની પીડા અને આંખની ઝાંખ કે તેને લગતું કોઈક દરદ હોય છે આવા દરદને અંગ્રેજીમાં મીગ્રેઇન Migraine કહે છે, સામાન્ય માથું કુખવા માટે વપરાતા ઔષધો આ દર્દ પર કામ કરતાં નથી. વળી મીગ્રેઇન મટાડે તેવા ઔષધો બીજા પ્રકારના માથાના કુખાવા મટાડતા નથી. મીગ્રેઇનમાં કુખાવો બિપડતાં પહેલાં અડધા કલાકે આંખ આજળ પ્રકારના કૂંડાળાં ટેપાય છે. એ દરદ ત્યારબાદ બાદ બિપડે છે. આને માટે દાકતરોએ અનેકવિધ ઔષધો અજમાવેલા પણ સારું પરિણામ આવતું નથી, પરંતુ અચગટ એમાઇન ટારટ્રેટની શોધ બાદ તેનાથી ૮૦ ટકા દરદીઓને આરામ થતો હોવાનું જણાયું છે. પરંતુ આ દવાની મુશ્કેલી એ છે કે તે ઘણાને માફક આવતી નથી. કેટલાક દરદીઓને તે નાકમાં

અરગટ એમાઇન ટારટરેટની (Ergotamine Tartrate) જેવું જ દ્રવ્ય છે. તેને D H E-45 (ડી. એચ. ઈ-૪૫) કહે છે. મોન્ટેશીયોરના દવાખાનામાં આ ઔષધનો પ્રયોગ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે તે ઉપરના ઔષધ જેટલું જ કામ આપે છે અને અમે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છેતાં નુકસાન કરતું નથી. આમ હોવા છતાં મીઝેઇનનું દરદ પશુ માનસિક કારણમયી જ હોઈએ છે અને તે ફક્ત ઔષધથી મટી શકે એવું નથી, એમ જણાય છે.

અણુમત્તા ખોરાકની ઓકધી માંડીને મગજમાં ગુમકું (Brain tumour) થવા સુધીના અળાખાં

આવતા કેટલાંય કારણોને અંગે માયાનો દુખાવો થઈ આવે છે. ખેરોને ' માસિક ' ને સમયે પશુ માયાનો દુખાવો કેટલીક વખત થઈ આવે છે. ધરડા માથાસે-મથી કેટલાકને ધરડાપણમાં થતાં શારીરિક ફેરફારને અંગે પશુ દુખાવો ઊપડે છે. આ બધા દુખાવાની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ વારંવાર થઈ આવતો એક જ ચોક્કસ પ્રકારનો માયાનો દુખાવો એ ' લાલખતી ' સમાન છે. હડીલા ફરદનું એ મૂળ છે અને તેના ઉપાય તે પ્રસંગે જ લેવા જોઈએ. એ ઉપાયો ઔષધનાં પશુ હોય, તેમજ માનસિક પશુ હોય.

(Science Digestના એક લેખને આધારે)

ગ્રંથસમીક્ષા

નવલકથા

નરકેશ્વરી વા નરકેસરી

[લે. ' જ્યોતિષ્ણુ ' ; ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કોષાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય સાઠાચાર રૂપિયા.]

એ

ને પોતાના ધર્મના માનીને રચાયેલી મગધરાજ બિંબિસાર સંબંધી બૌદ્ધ અને જૈન કથાઓમાંથી તારવેલી બિંબિસારની જીવનકથાની લેખકે અહીં નવલકથા બનાવી છે. ગોપાળકુમાર, રાજા બિંબિસાર અને મહારાજ શ્રેણિક તરીકે કથાનાયકના જીવનના પડી જતા ત્રણ ભાગને કથાના ત્રણ ખંડ લેખકે બનાવ્યા છે. વિક્રમચીલતા અને ચતુરાષ્ટ્ર, પ્રેમવીરતા અને વિલાસી કામુકતા અવિચારીપણું અને ધર્મગિજાસા જેવાં શુભાશુભ લક્ષણોના શંભુમેળા જેવું અને પરમ સદ્ભાગ્યના વિલક્ષણ મિત્રજીવાળું મગધરાજ સેણિય બિંબિસારનું જીવન ત્રણે ખંડો પોતપોતાને ભાગે આવ્યું તેટલું ઠીક રજૂ કરી ગય છે.

ઝ. મ. રા.

પશુ લેખકે એકલું બિંબિસારચરિત નહિ પણ તેના રાજ્યકાળનું સમગ્રચિત્ર પણ દોરવાનું માથે લીધું છે. બિંબિસારના સમયમાં મગધમાં ભગવાન શુદ્ધ અને મહાવીર એ બે સૂર્યો એકસાથે તપતા હતા, માટે લેખકે એ બેઉને અને બંનેના ઉપરશને કથાનાં માનભર્યું રચન આપ્યું છે. બીજા ખંડમાં ન્દપમ-દેવ ને પાશ્વનાથનો ઇતિહાસ તથા શુદ્ધકથા અને બૌદ્ધ ધર્મનાં સારતત્ત્વો, તેમ ત્રીજા ખંડમાં મહાવીરચરિત, મહાવીરપદેશ અને મહાવીરમર્ગનાં વિકસતા બળનો પરિચય જીવંતી ધના અણુમાર, મેના-રજ, અમલ, ગોસાલક, શાલિભદ્ર આદિની કથાઓ લખ્યાં પાનાં રોકો બેઠેલ છે તે આ કાગળે મગધની ધર્મવીરતા સંબંધી આટલી બધી સામગ્રી આપી તેા એના રાજકુળનો ઇતિહાસ કેમ બાકી રાખેનો એમ વિચારી લેખકે જરાસંધથી માંડી બિંબિસારના પિતા સુધીના મગધનાં રાજકુળનો ઇતિહાસ પહેલા ખંડમાં આપી દીધો છે.

આવા ઇતિહાસ અને ધર્મોપદેશના ભારજીને લીધે શુદ્ધ વાતોરસના જ જોગીઓને આ પ્રસ્તુ

કયાંક કયાંક કંટાળો આપશે એ ખરું. છતાં કહેવું
એકાએક કે એની લખાવટ સારી છે અને આવી
કૃતર સામગ્રી વગરે બિનસારકથાને લેખક વિસ્તારતા
ગયા છે અને એ રીતે વાર્તારસ યથાશક્તિ બળવી
રાખવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે જ. જેનો વરફથી
પુસ્તકને સવિશેષ સત્કાર મળવાનો.

૨ શ્રેયસી

[લેખિકા, જ્યાવતી પ્રાણસાહ; પ્રકાશક, એન.
એમ. કલ્હરની કંપની, મુંબઈ; મૂલ્ય, ચાર રૂપિયા.]

વીણાએ આપી દીધેલી ધનામી બોન્ડની ટીકોટ
પર ધનામ લાગતાં મેનાએ તેનો વીણા-સ્ટોર કાઢી
પછી ખેતીવાડી, હાથવજ્રાટ, ગૌશાળા, મામોલોગ
આદિ પ્રવૃત્તિઓ એને આધારે કેવી વિસ્તારી તેની
વાત કહેતી અને ઉલોગ દ્વારા સ્ત્રીઓના આર્થિક
સ્વાતંત્ર્યનું માર્ગસૂચન કરતી આ કથા સ્ત્રીસમાજની
સેવા કરવાની તેનાં ઉત્સાહી લેખિકાની લાવનાનું
પરિણામ છે. વાર્તાકલાના રચનાખડયા ચમકાર નજરે
પડે છે છતાં એકંદરે એમાં વાર્તાનું સુક્ષ્મ શ્રદ્ધન
નથી. લેખિકાએ સ્ત્રીસમાજનું રિયલિટીશન ને ઉદ્ધાર
માર્ગ બતાવવાના હેતુથી વીણા સ્ટોરની ચોખ્ખાની
આસપાસ કેટલાંક પાત્રોની વાર્તા દ્વારા પોતે જોયા
જણેલા કેટલાંક સામાજિક કિસ્સાઓ ગોઠવી દીધા
છે. લેખિકા સ્ત્રીઓનાં સુખદુઃખથી પૂરાં વાકેફ અને
હેયે તેમનાં હિતની શીકરવાળાં છે એ વીણા, રશ્મિ,
નીલમ, રૂપા જેવીની કથનીઓ અને 'જૂની વાતો'
એ પ્રકરણ ૨૦ માંની વાતો બતાવી આપે છે.
પુસ્તકમાં મૂકેલાં બળનો, કાળો ને દુહાનું કવિત્વ
સાધારણ કોટિનું છે પણ લેખિકાની ધાર્મિકતાનો એ
ઠીક પરિચય આપે છે. લાખાની સરલતા અને
લેખિકાનો ઉત્સાહ એ બે બાબતો પુસ્તકને નોંધવા-
નેગ વિશિષ્ટતા ગંધુાય.

અનુવાદો

[૧-૨] લા. મિ. રેખલ. લા. ૧-૨

(અનુવાદક, મુળારકર મો. ભટ્ટ, સંસ્કાર સાહિત્ય
મંદિર, નેરાવનગર; મૂલ્ય, પોણાચાર અને સાડાચાર
રૂપિયા.)

એણણીસ વરસની જ્વલસળ બોમ્બી આવનારને

કથાનાયકપદે સ્થાપી તેને ચોરમાથી મહાત્મા
કોટિનો પ્રમાણિક સદ્ગૃહસ્થ બનાવતી, તેને જ પીતે
બેસવા ન દેતા સમાજ અને કાયદાની હલ્લકીન
વિચારજડતાનું દર્શન કરાવતી, અને માનવીના
ઉદાત્ત અને હીન બંને અંશોનું નિરૂપણ કરતી,
માનવતાનો મંગલમંત્ર પ્રબોધતી ફ્રેંચ સાહિત્યકાર
વિક્ટર હુગોકૃત 'લ મિઝરાબ્લ' એ વિશ્વલિખ્યાત
મહાકથાનો પોણાસાતસો જેટલાં પાનાંમાં સમાવેલો
આ સુંદર અનુવાદો ભાષાનરસંલેપ છે. એ તૈયાર
કરવામાં વિદ્યાર્થીઓની બહુરોએ અનુવાદકે ખ્યાલ
રાખ્યો છે તે બધે, બાકી અનુવાદ વિદ્યાર્થીઓ
ઉપરાંત મેટ્રા સાહિત્યરસિક વાચકોની પણ એટલીજ
સેવા બનવશે.

ગરીબાઈથી અધઃપતિત થતો માનવી, ક્ષુધાને
કારણે હેઠ વેચતી નારી અને આત્મિક અને ફૈદિક
કેળવણીના અભાવને કારણે ક્ષુદ્ર બની જતું બાળક
આ ત્રણ આબળા મહા પ્રશ્નો રજુ કરવા અને તેનો
ઉકેલ સચવવા હુગોએ અનુક્રમે જિન વાલ્જન,
ફ્રેન્ડાઇન અને કોઝેટ એ ત્રણ પત્રો આ કથામાં
સળ્યાં છે. એમાં, સમાજતંત્રની વિષમતાએ જેને
નાનકો ચોરી કરવા પ્રેર્યો, કાયદાએ જેને રીઠો
અનેગાર અને માનવશત્રુ બનાવ્યો, અને છેક લગી
જેને જ પીતે બેસવા દીધો નહિ, જેના હૃદયમાં
ઉછળતા માનવ ધિક્કારને સ્થાને પાદરીએ માનવપ્રેમ
અને પ્રમાણિક જીવનનો આગ્રહ અને કોઝેટ પ્રેમ
બચો, અને જે તેને પ્રતાપે દીનદુખિયાનો બેલી બની
ગયો તે આ કથાનો નાયક જિન વાલ્જન આ કથાનું
સૌથી મહત્ત્વનું ને આકર્ષક પાત્ર છે. એટલું જ નહિ,
જગત સાહિત્યનું પણ તે એક અમર પાત્ર છે.

જિન વાલ્જનના હોલવાતા માનવતાના દીવકાની
વાટ સંકારી, તેને પુણ્ય પ્રકારે પ્રજ્વલિત કરતો
પાદરી, છેક સુધી અપરિવર્તિત રહેલ ખલ થેનાર્ડિયર,
લાવનાશાળી ગેરિયસ, કારુણ્ય ભરતું ફ્રેન્ડાઇન, રાત્રીને
કાચઠા પ્રત્યેની વફાદારીના જીવતા મૂળા જેવો જેવટ
પરોક્ષ રીતે સમાજનો અને પ્રત્યક્ષ રીતે થેનાર્ડિયરના
ત્રાસે કરનાં નાખેલી કળા પણ જિન વાલ્જનને
જેને ફરી ખીલવીને પ્રફુલ્લ પુષ્પ બનાવી તે છે.

રેલિજિયન પણ અજબ છોકરો આવરોણ, ક્રાન્તિકારી-
ઓનો તેજસ્વી નામક એન્નેસ્ટાસ અને એવાં તે
અનેક વિવિધવર્ણી પાત્રો આ મહાકથામાં રસ પૂરે
છે. ઇ. સ. ૧૮૩૨ ની પેરિસની ક્રાન્તિ જવાળાઓનું
આલેખન પણ કથાનું કદત્વનું આકર્ષણ છે.

આરી અનેક વિશિષ્ટતાઓવાળા જમમજદાર
કૃતિનો યુજારતી અનુવાદ તો કથારોમ આપણે ત્યાં
થઈ જવો જોઈતા હતો. એ વિદ્યાર્થીઓએ સ્વરૂપમાં
પણ અને આવો મોડો મોડો પછા પ્રગટ થયો એ
આનંદની વાત છે. અનુવાદ સરળ અને રસવાદી
થયો છે તે અનુવાદકની તાત્પર્યતા અને નિષ્ઠાનું ફળ
છે. સાક્ષી છાપણીમાં જે ત્રણ રચણે બૂરો કે જોડાણો
થયો છે તે ખીજી આવૃત્તિ વેળા સુધારી લેવાની
જરૂર છે. એવી ખીજી અને ત્યાર પછી ૫ આવૃત્તિ-
ઓનો અધિકારી આ અનુવાદ છે જ.

[૩] જવાલા

(અનુ. મહેન્દ્ર મેધાણી; ભારતી સાહિત્ય સંઘ,
અમદાવાદ; સાંક્રમણ રૂપિયા).

ઉપરની નવલકથાના જ લેખક વિકટર હુગોની
‘નાઈન્ટી થી’ એ નવલકથાનો આ અનુવાદ છે.

ઇ. સ. ૧૭૮૬ના ફ્રેંચ વિપ્લવ પછીનાં વરસોમાં
ક્રાન્તિના ઉમરાવો, ધર્મશૂર્યો આદિનાં પ્રત્યાધાતી
જૂથોએ પ્રજાસત્તાક સામે ખડ જમાવ્યું. એ આંતર-
વિગ્રહના કટોકટીના વર્ષ ઇ. સ. ૧૭૯૩ ની આ
કથા છે. હુગોએ જેમ ‘લ મિઝરાબલ’માં ઇ. સ.
૧૮૩૨ના ક્રાન્તિકારીઓના જન્મનું સજીવ ચિત્ર
આપ્યું છે, તેમ આ કથામાં તેમણે ઇ. સ. ૧૭૯૩
ની સાલના ઇતિહાસને સજીવ કરી દીધો છે.

એ આંતરવિગ્રહનાં હાતર ખેડ રજા ‘હ્યા’-તક,
રહમ નહિ’ ની નીતિના છે. એ વિનાશક ધમસા-
ણની આંધી વચ્ચે ઝગડી જતી માનવતાનું આલે-
ખન કરવા તરફ હુગોનું લક્ષ છે. એ જ હુગોનો
સંદેશ છે. મિશેલની અપવિત્તસહતા, રાફુલનું બાળ
વાત્સલ્ય, વગરહથેલી લાન્તેનાકના કોષ્ટરનું એનાં આગલા
પાપને બાળા નામે એવું જનને જોખમે બાળકોને
ખયાવવાનું કાર્ય, સિમુરેનનું ગોવેન મટિનું વાત્સલ્ય,
ગોવેનની માનવતાનું પ્રજાસત્તાકના ફરમાન સામે

ખડનને લાન્તેનાકને ખયાવવાનું કાર્ય આ બધાના
આલેખન પાછળ હુગોનો એ સંદેશ જ સંભળાય છે.

ધેરનું વર્ણન, ગોવેનનું મનોમંથન, લાન્તેનાકના
કોષ્ટરનું પાત્રાલેખન અને એવાં આ કથાનાં આક-
ર્ષણો આ કથામાં વાચનને આરંભથી અંત લગી
રસબર્ધી બનાવે છે. હુગોની ચિત્રણશક્તિ, ઇતિહાસા-
લેખન, સજીવ પાત્રનિરૂપણ અને માનવતાનો સંદેશ
તેની આ કૃતિને તેની કૃતિઓમાં આગવી હરોળમાં
મેસાડે છે.

એવી કૃતિનો અનુવાદ યુજારતને બહો મળ્યો.
જેવી જેવી નવલકથાઓના અનુવાદોનું ક્રિયામાં
લેખકાય છે તેવે દાણે અનુવાદપાત્ર કૃતિઓ ટોચ
હોય એનો ખ્યાલ આપતા આવા અનુવાદ આવકારને
પાત્ર છે. આ અનુવાદ પણ મૂળ કૃતિનો લ’પૂર્ણ
અક્ષરસઃ અનુવાદ નથી- પણ સારાનુવાદ છે, મૂળ
કૃતિ અંગ્રીજ અને ફ્રેંચનાં જાણનારા વાચકો જ અને
તેથી આમજનતા આગળ આવા સંદેષપાત્રવાદ
મુશાય તેમાં કશું બોલું નથી. અનુવાદ જતેય સારો
થયો છે અને વધુમાં અનુવાદકના પિના સ્વ. ઝવેર-
ચંદ મેધાણીની નજર ને રધો તેના પર ફરી મથાનો
લાલ પણ તેને મળ્યો છે.

[૪-૫] કામ અને કામિની ભા. ૧-૨

(અનુ. સુકુન્ત રાવળ; એન. એમ. કલ્કતરી
કંપની, મુંબઈ; મૂલ્ય, પહેલા ભાગના બકી ને
બીજાના સાંક્રમણ રૂપિયા.)

શ્રીમતી પ્રેમા કંદેકે મરાઠીમાં લખેલી ‘કામ
આણિ કામિની’ નવલકથાનો જે ભાગમાં વહેલેલી
આ યુજારતી અનુવાદ છે. લેખિકા સામરમતી સત્યા
મરાઠમમાં ગાંધીજીનાં અન્તવાસી ક્ષતાંત વેળા તેમણે
સાંભળેલા ગાંધીજીનાં એક વ્યક્તિ જોડેના સંવાદમાંથી
પ્રેરણા ગ્રેળવીને આ કથા તેમણે લખી છે.

કથા આથી સ્પષ્ટ રીતે હેતુપ્રધાન કથા બની
છે. શ્રીપુરુષનો સંબંધ અને ખાસ કરીને પરિશીત
જીવનમાં જાદુચર્મપાલનની આવશ્યકતા ને મર્મદા,
એ જે પ્રશ્નો એમાં હજીવાતો લેખિકાએ પ્રત્યન કર્યા
છે. પહેલી ખંડ કથાનાવક સુકુન્તા બાળપણ, કોરેર,
સંસ્કાર ધારતર અને વિદ્યાભ્યાસની વાત લખાણથી

હરી, તેની માતા સત્યવતીની તેના પર પડેલ અસર વર્ણવી, વૃંદા સાથે તેનું લગ્ન થતું બતાવે છે. લેખિકાનું ખરું કાર્ય બીજા ખંડથી શરૂ થાય છે. તેની માતાએ તેને આપેલી દૃષ્ટિ ને સમજથી વિવાહને સ્વીકારવાની પરસ્પરના વિકાસને સહાયક મેત્રી જ ગણતો મુકુંદ લગ્નજીવનમાં લક્ષ્યમય પામે છે તેમજ રહેણીકરણમાં પણ કંઈક સાદાઈ ને સાંત્વિકતાને અમલ કરે છે. રસશૂબ્ધી વૃંદા મુકુંદની સમાતકલા ન હોવાથી અંતરમાં સૂઝવા ને બળવા માટે છે, જે પરિસ્થિતિનો લાભ મુકુંદનો એક મિત્ર લે છે. વૃંદાને તે પતિમિત્રથી ગર્ભ રહેતાં મુકુંદ ઉદારતાથી ખસી જઈ ગૃહભાગ કરે છે. વૃંદા પણ પેલા પુરુષથી તરછાડાઈ ગૃહભાગ કરી સખીને ઘેર જઈ રહે છે, મુકુંદ સાંકુજીવન જીવી એક સેવાથી આશ્રમ શરૂ કરે છે અને આખરે પ્રચાપિત વૃંદા તેની પાસે જતા તે તેને આશ્રમમાં એ જ ઉદારતાથી તેના પુત્ર સાથે તેને આવકારે છે. અંતમાં લેખિકાએ સૂકુંદનું અવસ્થાન અને વૃંદાનો મુકુંદના જીવનકાળને આજી રાખવાનો નિષ્કૃષ્ટ બતાવી કથાનું કરુણ મંગલ સમાપન કર્યું છે.

વાત આમ આટલી છે પણ લેખિકાએ તેને લખાવી છે ખૂબ વાર્તા-કલાની દૃષ્ટિએ કેટલીક ક્યારો બતાવી શકાય એવી છે. પણ લેખિકાએ નવલકથાને તો સાધન તરીકે જ પ્રયોજેલ છે. એમનું લક્ષ્ય તો ■ એમાં રજૂ કરવાનો પરિણીત જીવનને અને બીજી રીતે સમગ્ર જીવનનો પોતાને કંઈ આદર્શ જ. એ આદર્શ રજૂ કરવા જતાં મુકુંદ અને તેની માતા સત્યવતી જેવાં પાત્રોને લેખિકા વધુ પડતાં—એટલે કે બહુ સ્વાભાવિકતાની છાપ ન પાડે એટલાં બધાં આદર્શબક્ત ને લાવનારાની બનાવી બેઠાં છે. પણ એમને સ્વીકારવા અને પતિ-પત્નીના સંબંધને દેહવાસનાશુક્ત વિશુદ્ધ સાંત્વિક મેત્રીનું જ સ્વરૂપ આપવું આવશ્યક સમજાયું છે એટલે બીજું શું થાય ? તેમ છતાં, વૃંદાનું વર્ણન બતાવે જ લેખિકાની આ લાવનાને પકાર કરે છે. કાંચ લેખિકાએ ગંધીજીએ લખી આપેલા ને આ પુસ્તકમાં આગળ છાપેલા સંવાદમાંના વિચારને

વૃંદાના પાત્રથી ટેકા આપવાનું ક્યું હોય એમ પણ હોય. કથા વાંચે શુદ્ધ નથી લાગતી એ જ એને વિવેચ ગણવો બોધ્યો.

‘અખંડ આનંદ’

[માસિક; તંત્રી ‘સોપાન’; લવાજમ શ. ૬૧; પ્રકાશક, સરત્ત સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ—અમદાવાદ]

વર્ષોથી શુભરાતના બહુજનસમાજને ધર્મપ્રોધ ને સંસ્કારપ્રદ હિતશિક્ષા પુરું પાડતું મંથરથ સાહિત્ય પ્રગટ કરી રહેલી સંસ્થા સરત્ત સાહિત્ય કાર્યાલયે તેના સ્થાપક બિહુ અખંડાનંદનું નિશાન આજી રાખવાનો અને શુભરાતની જનતાને શુદ્ધ આનંદ ને પ્રકાશનો માર્ગ દેખાડવાનો શુભાશય સેવી બિહુ અખંડાનંદની સ્મૃતિમાં તેમનું નામ ધરાવતું આ માસિક બે માસથી શરૂ કર્યું છે. આવા સરળ ભાષામાં લખાતા લોકશિક્ષણને જ વરલાઠેક માસિકની જરૂર પણ આપણે ત્યાં ક્યારની હતી. એ પ્રકાશક સંસ્થાએ પોતાની લોકપ્રિય ‘વિવિધ મંથરથ’ને બદલે તેના આદેશને પહેલી જાળના કરતાં વધુ વાચન આપતું આ માસિક સવા છ રૂપિયાના જ લવાજમમાં આપતું નક્કી કર્યું છે. તેથી તેને મળનારા સત્કાર વિશે કંઈ શંકા રાખવા જેવું છે જ નહિ. નવેબર ને ડિસેમ્બરના પહેલાં અઠોમાં જે સામગ્રી પીરસાઈ છે તે સારી છાપ પાડે એવી છે. લેખોમાં વિવિધ લક્ષ્ય છે. કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મહારાજા, રવિશંકર મહારાજ, અને જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવી બક્ષિતઓના સહકાર પ્રેરુ એને આ બે અઠોમાં મળે છે તેથી રીતે બિવિધમાં પણ મળતો રહેવાનો માસિકના હોંસીસા સંપાદક સોપાને ખાતરી આપી છે. એટલે આશા બંધાય છે કે આ બે અઠોનું ધોરણ એવું ને એવું જળવાશે. સૂચના કરવા જેવું એક બાબતમાં લાગે છે. તે એ કે છેલ્લા પાનાંઓમાં રસિક બોધક વાર્તા—દુચકા મૂકવાનો બતાવે સારો પ્રયોગ જાહેરખબરોથી ઘેરાઈ જાય છે તે તાકીદે બંધ કરવા જેવું છે.

પ્રમુખે સ્વરાજની તાલીમ માટે તેમજ આત્મ-શોધાર્થે તૈયાર કરવાનું કાર્ય આ માસિક યશસ્વી રીતે બળવો એવી શુભેચ્છા સાથે અને એને ફેલે હમ્મીએ છીએ.

શ્રી સમાજનું દર્શન કરાવતું સામાયિક

પ્રવીણ

તત્ત્વ : પુષ્પાવતી મહેતા

- * પાંચ અઠક પ્રગટ થઈ ગયા છે પહેલી જ નજરે ગમી જાય તેવું આ માસિક હજી પણ તમારા ઘરમાં ન આવતું હોય તો મંગલને
- * નવા પ્રશ્નો, નવી રજૂઆત, વિચાર પ્રેરક સાહિત્ય એ બધા માટે 'લગિની' નોવું નોંધશે

છૂટક અઠની કિંમત આઠ આના

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. છ

પરદેશમાં , રૂ. સાડા સાત

માલુમ થયા માટે લખો

પુષ્પાબેન મહેતા. વિકાસ ગૃહ, આનંદનગર, અમદાવાદ-૭

બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩

૧૫ જાન ૧૯૮૮, મુમર્દ-૧

૧૫ જાન ૧૯૮૮, અમદાવાદ

સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપો
ભારતના કારીગરોએ બનાવેલ

સ્વદેશી કેમેરા

સુદર મજબુત, નવી ડિઝાઇન ખાત્રી લાયક
કિંમતમાં સસ્તો, કામમાં સરસ આ કેમેરાથી
આપ સહેલાઈથી આપની મનપસંદ ચીજોને
કાચથી ટકાઉ મનોહર ફોટો રજૂ કરી શકો છો
સાધકને એવી શક્તિ છે કેમેરાની સાથે શીશ્મ
કોર્ડ, મસાનો તેમજ ફોટો એ ચવાની સહેલી
રીત મફત મોકલવ મા આવશે

કેમેરાથી સુદર ફોટો ન બેચાય તો પેસા
પાછા આપવાની ગેરંતી

કિંમત બોક્સ કેમેરા રૂ. ૫-૧૨-૦ ફોટોગ્રાફ રૂ.
૧૫-૮-૦ પોસ્ટેજ પેકિંગ રૂ. ૧૫ અલગ
સુચીપત્ર પેપર કન્ટ્રોલને લઈ લેવાર નથી
વહોળા ફોટો સ્ટુડીઓ, અલીગઢ

વામા

અનુવાદક

રા. વિ. પાઠક

ન. તા. પારેખ

કિંમત રૂપિયા અઢી

વામા

મુંદર વાર્તાઓ

કરેંકે દેશમાં મોટો વાર્તા-
પ્રિય વાચકશ્રેય હોય છે.
માંથતાં આવડતાં પ્રથમ
વાર્તાની ભૂખ ઉઘટે છે.
કેતમ વાર્તાઓ સાહિત્યનો
કેતમ અને રસિક
કાર છે.

વાવા ઉત્તમ અને સ્મિક
કારિની પરદેશની અગિ-
૧૨. ચૂંટેલી વાતો આ
|| નમ્રદમાં છે.

થોડાકે નવા વાર્તા સંગ્રહો

ભુસાહના રાવા	૩-૦-૦	દરિયાપારના જહાજવટિયા	૩-૦-૦	લખ ચોરસી	૩-૬-૦
દોષન	૩-૦-૦	વેરાનમાં	૨-૦-૦	પ્રથમ પત્ની	૨-૮-૦
૧ છે બારોડ	૩-૦-૦	દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	દોહું મેં ગામડું ન્યાં	૨-૮-૦

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકજી રવાણી; ૧૬ શ્રીમાળી મેસાયરી - અમદાવાદ.

સુદ્રઃ : હરિલાલ મજનલાલ બટ્ટ • ભારતી મુદ્રણાલય : હરજીવાળી ચોખ • ચાર રસ્તા; ખારિયા અમદાવાદ.

વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિશિંગ પ્રી પ્રાઇવટ લિમિટેડ સામે - અમદાવાદ.

આમજીવનની આમી ને ખૂબી દર્શાવતી પેટલીકરની નવી નવલકા

માનવા

ચિત્રકર • પ્રજ્ઞાસ વિવેકી

૧. વર્ષ ૧૭ • 'નવરથના' • વર્ષ ૧૨ સંપાદક : ઇન્દિરલાલ મોહનલાલ દવે ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ • અંક અગિયારો

પ્રાપ્તિ

અને

નવરથના

મહિયરની વિદાય
 ચિત્રકાર પ્રજ્ઞાત ત્રિવેદી
 (ચિત્રની આજીવન માટે 'રંગચુસ્તી'ના પરિચય આપેલો લેખ વ્યુત્તરો)

તમારા વાળ આમ
બેકાબુ થઈ ગયા હોય
તો

સ્વસ્તિકના સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

આથાને માટે તો જાતજાતનાં તેલ અજારમાં મળે છે. પરંતુ તમારાં જાલકાં અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને તેમને મુંઝર અને ભભકે લગ્યા બનાવે છે.

શોખીન નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની ખીલ હિંચ્ય બનાવટોમાં પ્રાપ્તિ સાધ્ય, દાદીનો સાધ્ય, ધિવાનો સાધ્ય, ગોવાલકુ છાપ વનસ્પતિ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ

હિંચ્ય તા માં અ બોડ

સ્વસ્તિક ઑઈલ મીલ્સ લીમીટેડ

SHILPI

સુખ.

SON 21 Gujarat

અમદાવાદને આંગણે—

મહાવીર નગર

તીલક નગર

અને

કલ્યાણ નગર માં વસી

તમારાં નગર બનાવો.

હાલના સમયને સાચું પ્રજાસભ્ય, બનાવી સ્વતંત્ર, સ્વમાની અને
ચિંતામુક્ત હવન હવતા બનેા એવો મારો હાર્દિક આશીર્વાદ છે.

પરાધીન પ્રજાજન પૈકી

રેવાશંકર હરિશંકર ત્રિવેદી.

કેંએસમેન.

कुल व्यस्केयामत
रु. ५५,००,०००थी वधु

कामकाज करवा लागवगवाणा
अने शक्तिशाणी ऐकन्डा
लेखने छ.

नेपथून अस्त्युरन्स
कंपनी लिमिटेड

: छेउ आङ्किस :

नेपथून पीएलडींग, मुम्बई.

अभदावाह ध्याय :
पांयकुवा, अभदावाह.

सभाज, साहित्य अने संस्कारुं भासिक

लिभि अने नववरयना

'लिभि' वर्ष १७ : 'नववरयना' वर्ष १२ : अंक अगियारुमो
केछुआरी : १६४८

कम

१ धर्मना पुस्तक पञ्च रङ्गा	धूमकेतु	५
२ समीप	ब०	६
३ अंक पत्र	अ.	६
४ साहित्य : साधन अने साधना	धूमकेतु	१२
५ मानव	संघसाम्यी	१६
६ छत्रनपथ	धूमकेतु	१७
७ अरुदेव अमार आंगणे	अनु. रमञ्जिक मेधाणी	२६
८ छानजोषि	धूमकेतु	३८
९ निर्भसिता	पुरातन छुय	४३
१० सिद्धि अने नतिमता	अनुकाष्ट वैद्य	४६
११ भाष्यना	प्रवात	४८
१२ रंगमुंढी (सर्जन परिचय)	मन्त्रालय भिरेडी	४९
१३ वसंत सणगी	छन्दुलाल गांधी	५५
१४ आलो ।	भक्तद्वन्द्व	५६
१५ लयनी वीसल	प्रामवाली	५७
१६ नि...पाह	अयात्री	६०
१७ विनिपात	छुपेन्द्र छपायाय	६३
१८ विद्यानद्वन्द्व	असी गांधी, नयतिहास	
	दे. ओम्हा, नरसिंह भू. शाह	७०
१९ आपत्तिमोक्षी लालु अमार	गो०	७४
२० अर्थसमीक्षा	ब. म. रा.	७६

: वार्षिक लेखाजम :

देशमा : रु. ७-८-०

:: परदेशमा : रु. १०-०-०

भा २ ती सा हि त्य सं ध लि मि टे ड
भीमराज लिङ्ग : ४०५, कालमादेवी रोड : मुम्बई-२
इरान्नील पुल नीचे : गांधीस्तो : अभदावाह
आङ्किस माटेनु सरनामुं :
दयालज आङ्किस जनी, चा. भा. नं. ७४, SOROTI,
(B. E. Africa)

કોઈરો વાપરવા ભાલામણ કરે છે

પ્રવીણ ગ્રાઉન્ડ સોપ

ભાળકને તંદુરસ્ત રાખે છે

બિયલાબનો (સિગ્નર) ગુલાબી પ્રતાપ

બસ, ચોંટ, અસ્તરો ઉડાવો તેમજ છરી ચમચ વીંટી રૂપાચેલા ભાગને રૂંટ લાવવા માટે અત્યંત ઉપયોગી

ભાવસાર કેમીકલ વર્કસ

ગાંધીનગર (ગી.વી.સી.એ.)

ખાટલીની કિંમત

૩	ઓસ ફા.	૦-૮-૦	૪	ઓસ ફા.	૨-૮-૦
૧	"	ફા. ૦-૧૪-૦	૮	"	ફા. ૪-૮-૦
૨	"	ફા. ૧-૮-૦	૧૬	"	ફા. ૮-૦-૦

: અમદાવાદના સ્ટોકીસ્ટો :

મ. ભોગીલાલ ક્ષેત્રસી ગાંધીરોડ
મ. પંડીત શાહની કું. ત્રણ હરવામ
મ. અંબાલાલ ત્રીકમલાલ એન્ડ ક્ષેત્રસી
મહાપુર બાંડરીપાળ

ધારાવાળી નવી ધાવણમાં પોષક જન્યો ઉમેરે છે.

ધારા ધાવણ

કોઈરોની લેની માન્ય બાળક નિરોધી અને અખુન બને છે

સારા ગરમ પોષેલી મારે ભાવમણ કરે છે

ગાંધીની દવાવાળા વેચે છે

એજન્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંક્રમણી શરદી, બદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, ભોળ, અલ્સ, અપચ, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત, દાઢમાં કળતર, પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુંબણ, જેરી ટંબ, મોઢાની દુખાંધી, દરેક ભતના તાવ, ધા પઠવો, લોહીનીકળણ, તથા અન્ય કળતના દર્દો માં મિત્રજ રહેવો, સ્ત્રીમર યા મોઢરની સુસાંધીમાં તાવો લોક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ કિંમત મોટી ખાટલી ફા વાપા, વચલી ખાટલી ફા. ૫ અને નાની ખાટલી ફા. ગાળ દ.ખ. જુડ

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

ગિરજા ટ્રેડમાર્ક "જેનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોરીટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
ઓસેસ સ્ટોરીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

[૧]

ધર્મનાં પુસ્તકો પણ રહ્યાં !

એ

ક પુસ્તકાલય હતું. ઓ હો હો ! એમાં કાંઈ ધર્મનાં પુસ્તકો હતાં ! જ્યાં જુઓ ત્યાં પુસ્તકો જ પુસ્તકો ! આ બાબુ ઉપનિષદો, તો પેલી બાબુજી અઢારે પુરાણો, આંહી ગીતાજીના થોકડે થોકડા, તો ત્યાં યુગ્મામાં એક કખાટમાં વેદવેદાંગનાં પોથાં ! પુસ્તકોનો તો જાણે મહાસાગર ત્યાં ઉભરાતો હતો.

એ પુસ્તકાલયનો માલિક પણ ધાર્મિક હતો. ધર્મનું એવું કોઈ પુસ્તક નહિ કે જે એ ન વસાવે ! બહાર પડ્યું એ ખખર પડે કે, તરત ધર્મનું પુસ્તક જાણીને એ ખરીદે જ ખરીદે. એવી એની ધાર્મિક વૃત્તિ હતી. એની એને ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ હતી.

એક વખત એને ખખર પડી કે કોઈક સાધુનું જીવન ચરિત બહાર પડ્યું છે. એ સાધુએ રબતપીતિયાંને આશ્વાસન રૂપ ધવામાં પોતાની જીવનસાધના માની હતી. આ ધાર્મિક માણસ તરત એ પુસ્તક ખરીદવા ઉપડ્યા. પણ આજ એક મહાસંકટ ઉભું થયું.

જ્યાં એ પુસ્તક ખરીદવા જવાના હતા, ત્યાં એમના એ રસ્તામાં જ કોઈ અશક્ત, વૃદ્ધ, નિરાધારી માણસ પડ્યો હતો ! ઠાડ પીને નહિ; મરવા માટે જીવનનો એ છેલ્લો શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો ! એની આ કિયાને કુતુહલથી નિહાળતું એક કૂતરું ત્યાં ઉભું હતું ! થોડે છેટે એક માણસ બેઠો બેઠો સીગારેટ પીતો હતો; ને સાથે શી ગોડાવાળી સાથે લાવળી-બન્ને પ્રકારના-રકઝક કરતો કોઈ જુવાન ઉભો હતો ! એ સિવાય ત્યાં કોઈ હતું નહિ. પણ રસ્તો માણસોની અવરજવરથી ઉભરાઈ રહ્યો હતો !

પોતાની મોટરમાંથી ઉતરીને પુસ્તક લેવા માટે પેલા સજ્જહસ્થ બહાર તો આવ્યા, પણ ત્યાં આ દૃશ્ય જોઈને થોડીવાર થોભી ગયા !

અને પછી પોતે આજ ખરીદી કરવા ધારેલા ધર્મપુસ્તકનું આ અપશુકન

તાળવા એ વખતે એ પુસ્તક ખરીદ્યા વિના જ પાછા ફરો ગયા !

સાંજરે પાછા આવ્યા ત્યારે રસ્તો સાફ હતો ગંદવાડ અટકાવવા પેલા માણસનું મૂર્દ ત્યાંથી ઉપડી ગયું હતું. અને એ જ જગ્યા ઉપર બેસીને એક વાધરી ને વાધરણ હાતણના પૈસા ગણી રહ્યા હતા.

આવડા મોટા ધર્માક્રિયા શહેરમાં એક પણ પણ, કોઈ જગ્યા માણસની પ્રવૃત્તિ વિનાની શી રીતે રહી શકે? પૃથ્વીને રોવાનું મન થાય તો એ સાબરના વાંધાંમાં, ગમે ત્યાં ફરફર જઈને મોકળે મને રડી શકે છે. આંહી નહિ !

‘હરે રામ, હરે રામ’ કરતા પેલા ધાર્મિક વૃત્તિવાળા પુરૂષે તે દિવસે પુસ્તકો ખરીદ્યાં ત્યારે આપું ‘બંડલ’ મૂકવા એક માણસને આવડું પડ્યું ! એમણે તમામે તમામ સંત-સાધુઓનાં જીવનચરિત્રો આજે ખરીદી લીધાં હતાં !

સાંજે જ્યારે પુસ્તક નિરીક્ષકે, એ છોડીને એમને પુસ્તકાલયના કબાટના કાચની પાછળ પુરી દેવા માટે, એક પછી એક બહાર કાઢ્યાં, ત્યારે એક આશ્ચર્ય બોધને એ પણ ચંલી ગયો !

તમામ પુસ્તકો જાણે કે રડી રહ્યાં હતાં : ‘અરેરે ! અમે આ ‘ફેશનેબલ’ કેદખાનામાં કયાં પડ્યાં ? પુસ્તક માટે, કોઈ એકાદ ટંક અવા-રનવાર છોડી દેનાર, બડલાગી વિદ્યાર્મિય પૈસા ગરીબ ને હાથે અમે પડ્યાં હોત !’

[૨]

એને એકને મિત્ર માળ્યો !

એક પછી એક નિર્વાસિતો આવી રહ્યા હતા. પહેલાં બે સ્ત્રીઓ આવી, પીમે પગલે, શોક ઘેરી આંખે,

ભારે હૃદયે. એમણે ચાર તરફ એયું પક્ષીઓ, પશુઓ, વૃક્ષો કોઈ પરિચિત ન હતાં માણસો અન્નપ્રયાં હતાં કેવળ મા ધરતી એની એ હતી. એટલે ધરતી ઉપર નીચાં નેણે, સુકાં ખરી ગયેલ પાંદડામાં આશ્વાસન શોધતાં, એ પાછળના ભાગમાં આદ્યાં ગયાં !

એમની પાછળ એક માણસ આવી રહ્યો હતો. એની વિકળ દૃષ્ટિમાં કેવળ શૂન્યતા ભરી હતી. જે એયું તે માનતો ન હોય, જે ગયું તે બૂલતો ન હોય, જે આવ્યું તે સમજતો ન હોય પોતાના હાથમાં રહેલા એક તૂટલ હોદાને નિહાળતો, એ પણ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઇ ગયો !

એની પછી વળી ‘બીભ’ બે ત્રણ બેરાં ચાલતાં આવ્યાં. એક ટુંડી-ઉપર એ એક પછી એક આલી રહ્યાં હતાં. હૈમાંનો સમજો ભાર એમના પગમાં હતો. અને મા ધરતી પણ કયાંક નકારશે તો ? એ આશકાથી એમનાં પગલાં ફૂલ રહ્યાં હતાં ! કયાંય રસ ન હોય એમ એ પણ નીચે નેણે જમીનને નિહાળતાં આદ્યાં ગયાં !

ત્યારપછી વળી બે ત્રણ પુરૂષો, એક બે બેરાં, બે ચાર છોકરાં આવ્યાં.

બધાંની આંખમાં લચકર શૂન્યતા હતી. જીવનનો રસ એમણે શુભાભ્યો હતો, એ તો ઠીક, માણસ પણ, પખી, અને વૃક્ષમાંથી પણ એમને વિશ્વાસલગ્નતા પડેદા દેખાતા હતાં !

સૌથી છેવાડે એક ત્રણ ચાર વર્ષનો છોકરો આવી રહ્યો હતો એનું ‘ધીંચું, ટુંકું’ શરીર દડાની પેઠે દડબડતું આવડતું હતું. એણે એક તરફ આળી, અને એક તરફ અરધી બાંધતું પહેરણ પહેર્યું હતું. એના મોં ઉપર, સૂરજનો

તાપ નિહાળ્યાનો કે લીમડાની હાલતી ડાળીઓ નિરખ્યાનો. સસિક આશ્ચર્યપ્રશ્ન એકા હતો. એ આવી રહ્યા હતા, ત્યાં એણે રસ્તામાં એક નાનકડું કુરુકુરિયું ઉલેલું બેસ્યું અને એ આનંદી ઉઠ્યો !

એની પાછળ એ દોડ્યો. અને એને એક કસવવાની ઇચ્છાથી એ આગળ દોડ્યું !

તમામ નિર્વાસિતોમાંથી માત્ર એને એકને જ મિત્ર મળ્યો હતો !

[૩]

જીવનની શ્રદ્ધા

અને પછી તેમાંનો એક બાલ્યો : 'શુદ્ધેવાં જીવનમાં અમારા ઉપર હુઝના હુંગર ખડકાયા છે. અમે આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, અને જીવનના સર્વેશ્વરો બોધે એકા છીએ. અમારા દિલમાં લોહાના ઘા પડ્યા છે. એમાં અમને કોઈ જ હેતુ શોધ્યો જડતો નથી. અમારો દોષ પણ મળતો નથી. અમને તમે સમજાવો કે આવી અપાર યાતનામાં, જીવનનો કા ફરી શી રીતે વહે ?'

હયાદ્રે જેવું ચિત્ત ખન્યું છે એવા એણે જવાબ વાળ્યો : 'હુનિયામાં જે કંઈ છે, એ તમામે તમામનાં કરતાં જીવન વધારે પુરાણ છે. જીવનતત્ત્વ, તમામ જીવન પદાર્થોના કરતાં પણ પુરાણ છે. તમારા એ જીવનતત્ત્વ આ એક જ યાતના બોધે નથી.

એટલે જીવનનું સંગીત ઘડીલર મુગું ભડે અને; પણ એને અટકાવી તો કોઈ જ નહિ શકે, સિવાય કે તમે પોતે આપણે જ્યારે હુઝમાં રૂખ્યા હોઈએ, જ્યારે આપણે પરાજય સ્પષ્ટ દેખાતો હોય, ત્યારે પણ જીવન જ

સર્વોત્તમ છે, એ શ્રદ્ધા ન હોડતા. જેમણે જીવનની એ સર્વોત્તમ શ્રદ્ધા માટે, મૃત્યુનો હડતે મોઝે સ્વીકાર કર્યો છે, એમને માટે જીવનનો વિજય જ છે ! આપણે નિરાશાના સમુદ્રમાં રૂખ્યા હોઈએ, ત્યારે પણ અંદર તો જીવનતત્ત્વનો-પછી ભલે એ અંશાંશનો પણ અંશ હો-કોઈ ને કોઈ અંશ' આનંદરેખાને જ નિહાળે છે !

યાતના જ્યારે અપાર હોય, ત્યારે માત્ર એક જ વિચારથી એ સદા ખને છે. જીવન વિશાળ છે, ઘણું જ ઉંડું છે, એનો અંત નથી, જ્યારે આ યાતનાનો તો અંત છે !

મૃત્યુ, એ જીવનને વધારે સમર્થ રીતે પ્રગટાવવાનો, કુદરતનો એક મંથન છે. આપણે જીવનથી કંટાળીને એને અનેક શાપ આપીએ છીએ. એની શૂન્યતા, એની અર્થહીનતા, એની વિચિત્રતા, એની ક્ષણભંગુરતા, એ બધાંથી આપણે ગભરાઈ જઈએ છીએ, પણ એ સઘળી જ નબળાઈઓ આપણામાંથી જન્મે છે ને આપણામાં જ એ શમે છે, જે ક્ષણભંગુર માને એને માટે જીવન ક્ષણભંગુર છે. પણ જે એને અનંત ગણે એને માટે તો એક ક્ષણમાં અનંતની ઝાંખી ભરી છે. તમારા પોતાના જીવનની દરેકે દરેક લબ્ય ક્ષણમાં જીવન રહ્યું છે; પણ તમારા પોતાના જીવનની દરેક નબળી ક્ષણમાં મૃત્યુ રહ્યું છે. જીવનને જે એક રહસ્ય તરીકે ગણે છે, એને મૃત્યુથી નવજીવનની ઝાંખીનો આનંદ મળવો બોધ્યો.

ગમે તેટલી અપાર યાતનાઓ આવે છતાં જે જીવન વિષે અશ્રદ્ધા ધરાવતો નથી, તેને માટે એક દિવસ જીવનનું લબ્યમાં લબ્ય રૂપ બેવાનું સફલાભ્ય નિર્માણ થયું છે !

[૪]

ઉર્મિ અને બુદ્ધિ

એક વખત ઉર્મિ અને બુદ્ધિ બન્ને લડી પડ્યાં. ઉર્મિ કહે, તું શુષ્ક છે, બુદ્ધિ કહે, તું છીછરું પાણી છે; ઉર્મિ કહે, તેને કહેતાં આવડતું નથી; બુદ્ધિ કહે તારી પાસે કહેવાનું કંઈ નથી. ઉર્મિ કહે, તારી પાસે તેજસ્વિતા નથી; બુદ્ધિ કહે, તારી પાસે હષ્ટિ નથી.

એ તકશર તો કોણ બોલે કયારે પૂરી થાત, પરંતુ એટલામાં સફળાએ ત્યાં કલ્પના આવી ચડી એણે કહ્યું, તમે બંને મારી છાયામાં બેસો. એમ કર્યો તો જ તમે તમારી બાતને પૂરેપૂરી નિહાળી શકશો. બન્ને ત્યાં બેઠાં અને બેઠાં તો બેઠાં, પણ એક આશ્ચર્ય થયું. જેમ અરીસામાં માણસ પોતાનો કદરૂપો ચહેરો જુએ ને છળી ઉઠે, તેમ બન્ને છળી ઉઠ્યા. બુદ્ધિનું ડાચું- બહાભગવાન! એવું રસહીણું, શુષ્ક, વૃદ્ધ, લીધું ડાચું, સાત જનમારેય ન આપતો! અને ઉર્મિની યુગ્મયુદ્ધા-હે મારા નાથ! આવું વિવેકહીન, ક્ષણભંશર, અસ્તવ્યસ્ત, અબીબાલ્યા અખીદ્ધિક, અતરંગી, અનિશ્ચિત, ફીકફું, બાલિશ ચાકું કોઈ દી હેતો નાં!

બન્ને ભાગી જવાની તૈયારીમાં હતાં ત્યાં

કલ્પનાએ એમને કહ્યું: જુઓ, હવે તમને એક એવી નિર્મળ ઘેટા બતાવું કે જ્યાં તમે બન્ને એક થઈને રસમય રૂપ ધારી લેશો. એક બીજામાં એવાં ઝોત ઘોત થઈ જશે, કે કોઈ કોઈને ઝોળખશે પણ નહિ અને એણે એ બન્નેને આત્મવૃક્ષની મહાન ઘટા બતાવી. ત્યાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ન રહી, ઉર્મિ, ઉર્મિ ન રહી બન્ને આત્માની તેજ મૂર્તિઓ બની ગઈ.

ત્યારે જ બન્નેને ખબર પડી કે, ઉર્મિ વિનાનું જીવન અપંગ છે, તો બુદ્ધિ વિના એ આંધળું છે આંધળાને બંને અપંગ બેસે તો જ માર્ગ કાપે! એ વિના તો બન્ને રખડે! ઉર્મિની જવાબા એને પોતાને જ બાળે, બુદ્ધિનું પાંજરું એને જ ઠીશુરી બનાવે!

એ બન્નેનો સમન્વય સાધે એ જીવનની તેજસ્વિતા મેળવે!

એક બીજાનો દ્રોહ કરે, એ ખાલી તુંબડીમાં કાંકરા વગાડે!

અથવા એ ત્રણે અન્યેન્યાશ્રયી છે એકલો આત્મા આભાસ. એકલો બુદ્ધિ અધકાર. એકલો ઉર્મિ શૂન્યતા

આત્મા, બુદ્ધિને આધારે ગતિ કરે છે, ઉર્મિને આધારે તાજગી મેળવે છે

ધૂમકેતુ

સમીપ

તારે એવી તરબતર એ નિઃશ્ચય જીવવાની ઉન્નત-આરા સકળ કરની ચીંતને રેણવા હું આપું, ઉન્નત! જીવન કરતા મેં તને પ્રિય ગણવી. શાને મારે જીવન પતવા? -એ સદા તું સમીપ.

‘હું તમને આ લખું છું, કારણ કે તમારા સિવાય કોને લખવું એ મને ખબર પડતી નથી. બ્યારે મારા પિતાં મૃત્યુ શય્યા ઉપર પડ્યા, ત્યારે તમે ત્યાં હાજર હતા. તમે એક વખત અમારા ગ્રેમધર્મને દિવ્ય ગણ્યો હતો. એ ગ્રેમ ધર્મની કેટલીક ખંડિત અને વેરણુ ઊરણુ પંડિતગોત્રું હું આજે તમને સ્મરણુ કરાવવા માગું છું. પણ આ કાર્ષ્ક ફરિયાદ નથી. જીવનની વિચિત્રતાઓ, સામેનો રોય પણ નથી. કહેવાતું સમાજબલ, બ્યક્તિને ઇતિહાસ કરી મૂકે છે, એ હકીકત છતાં એની સામે પણ, આર્થાદાય માગવાનો ઇરાદો નથી. આમાં તો એક જ વસ્તુ હું સૂચવવા માગું છું. જે માણસ પોતે પોતાનો દ્રોહ કરે છે, એટલે કે, જીવન-દ્રોહ કરે છે, એની સામે જાણે, સૌ કાર્ષ્ક દ્રોહ કરે છે એ દૃષ્ટિએ જોતાં તો એવું નથી લાગતું કે આપણને જીવતાં નથી આવડતું, માટે જ જીવન કંગાલ છે! જીવનની ખરી જરૂરિયાતો કેટલી ઓછી છે? અને જીવનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનાં કેટલાં કેટલાં સાધન આપણા પોતાના જ જીવનમાં લાખ્યાં છે! એક ખંડિત ચર્ચ ગયેલા જીવનની આ ખંડેર કથા તમને આનંદ દેવાય નહિ આપે, ન જ આપી શકે, પરંતુ આ અફાટ પૃથ્વીના કોષ્ઠક ખૂણામાં કોષ્ઠક, જગ્યાએ, કોષ્ઠકની ક્યારી મારા જેવી હશે, એને આત્મીય કોષ્ઠક મળી રહેશે, એમ ધારીને હું લખું છું!

પણ આ તો યરસો પહેલાંની વાત છે, ને હું તમને લખ્યે તો જાહે છું, પણ તમને મારી ઓળખાણ તો આપી દઉં! મારું નામ આનંદી. યાદ છે? તમે મારા પાડોશી હતા.

હું નામે જેમ આનંદી હતી, તેમ સ્વભાવમાં પણ આનંદી હતી. તમે તો મને આનંદીને બદલે સારંગી જ કહેતા. બ્યારે જુઓ ત્યારે મારા કંઠ-માંથી કાઢીને કાઢી મીઠી બીજ નીકળીને પવનની સાથે રમતી જ હોય! સ્વર એવો મીઠો લાગતો કે તમારી જેમ ધણા મને સ્ત્રી ગણવાને બદલે સારંગી ગણતા! અને છેવટે તો માણસ પણ, એમાં કશું

મૂકેલા સ્વર સિવાય બીજું શું છે?

આપણી પાડોશમાં પેલો માળાપ વિનાનો એકલો સુંદર જીવાન રહેતો હતો, જેને તમે તો એ વખતે પણ લાલાજી ગણતા, પણ હું તો એને દેવકંઠપનાનું કુંસમ કહેતી, એનું ખરું નામ તમને યાદ છે? દેવવ્રત. મારી અને એની વચ્ચે, એક પ્રકારની, નામ ન આપી શકાય તેવી જીવન રસાયન સરિતા વહેતી હતી! તમે તો એ વખતે પણ એને ‘Good for nothing’ કહેતા. પણ તમને મારે કહેવું જોઈએ કે, તમને નકામા જેવા જણાતા જીવાનમાં હું તો ગ્રેમની ટોચ એ વખતે નિહાળી રહી હતી. એનામાં જે મીઠાસ હતી હતી, વાણીની, રીતભાતની, સામાન્ય વિવેકની, એ અદ્ભુત હતી.

એકલો હતો. અપ્તરંગી હતો. જરાક વિચિત્ર હતો. પણ વિચિત્રતાઓ અમને સ્ત્રીઓને કેટલી પ્રિય છે, તમને શું કહું?—એટલે વધારે પ્રિય લાગતો. નશીબે માળાપ વિનાનો સંસારમાં રમતો મૂકી દીધો હતો. અને એ જ નશીબે જરાક બે પાંદડે કહેવાય એવી સ્થિતિમાં મૂક્યો હતો. અમારે ત્યાં એ આવતો જતો. મારી મા જીવતાં ત્યાં સુધી તો એનું નિયમિત આવવું જવું લોકજીભમાં રમતું થયેલું નહિ. પણ એના મૃત્યુ પછી, એ નિયમિત અવર-જવરને કેટલાક અર્થ આપવા માંડ્યા.

મારા પિતાએ એ સંલક્ષ્ય. તમને તો ખબર છે એનો સ્વભાવ કેટલો સુલાયમ હતો! એમણે મૃત્યુ પહેલાં જ, મારો હાથ એને સોંપી દીધો, અને કહ્યું કે: ‘દેવવ્રત! પ્રતિજ્ઞા લખીને આ જીવનવ્રતની પવિત્રતા જાળવી શકે તેજ હો, તો જ આમાં પડજો. આ ગ્રેમની સુખદ ભ્રમણાએ લગભગ તમારે તમામ માણસનાં જીવનને ખંડેર કરી મૂક્યાં છે!’ પણ દેવવ્રતે તો એમને ખાતરી આપી અને એમનો જીવ સંતોષથી ગયો!

પણ કાંઈ માણસ જીવનના પ્રભાત કાલે આ સ્વપ્નજીવિનો તાગ મેળવી શક્યો છે?

દેવવ્રત સાથે હું જોડાઈ, ત્યારે કેટલા કેટલા ઉવા-
નનો પરિમલ અમારા જીવનને સુગંધમય કરી દેતો
હતો! જીવનની સ્વપ્નભૂમિકા કેટલી સુંદર છે અને
કેટલી છેતરામણી પણ છે! દેવવ્રત સાથે મારો
જીવનવ્યવહાર ચાલવા માંડ્યો!

પણ જ્યારે એ ચાલવા માંડ્યો ત્યારે ખબર પડી
કે એની વિચિત્રતાઓ પહેલાં જેમ પ્રિય લાગતી,
તેમ હવે પ્રિય લાગતી નથી એ જ વિચિત્રતાઓ
અનેક કડંગી વ્યવહાર સુરેલીઓ પણ સરને છે!

અને ત્યારે જ દેવવ્રતને પણ ખબર પડી કે મારા
કંઠમાં જે મધુર સ્વર રમતા, એમાં ચમ્પ પણ હતા!
એ કેવળ સ્વર સ્વર ને કિન્નરકંડી સ્વર જ ન હતા!

જીવનને, પ્રેમની કદપના કેટલું રમ્યરૂપ આપે છે!
અને એને જ, આ વ્યવહાર, કેટલું ઊંજલિભર કરી
મૂકે છે! વર્ષો થયાં, લાખો અને કરોડો વ્યક્તિઓના
જીવનને સ્પર્શ કરનારા આ સ્ત્રીપુરૂષ સમૂહ વ્યવ-
હારને હજી આપણે કોઈ રીતે સમજી શક્યા નથી
કે સમજવી શક્યા નથી, આ ને કાંઈ જેવી તેવી
કેળવણી છે! એમાં રહેલી ઉદ્વિગ્નતા આકર્ષકતાને
આપણે નામ, રૂપ ને રંગ ગમે તે આપીએ, પણ શા
માટે એ આકર્ષણ પહેલાં, દેવાધિદેવના પારિભ્રમતની
સુગંધ લઇને આવે છે, અને પછી એકધરેડી જીવ-
નનો યાક સરળાવે છે, એ હજી સુધી તો અગમ્ય
કોપડા રૂપે જ રહેલ છે! એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતિ
કહે, સંસ્કારસંજન કહે, અભિનવ દુનિયા કહે,
લાલિ પ્રજા કહે, ગમે તે નામે કહે, છતાં આવતી
કાલનો વિકાસક્રમ જે વસ્તુને પ્રથમ ઉકેલ માગે છે,
સ્ત્રી પુરૂષના પ્રેમસમૂહને, એ વસ્તુ વિશે કાં તો
કોઈને કાંઈ કહેવાપણું નથી, કાં કહેવાનું સજાતું નથી,
કાં એનો અભ્યાસ જે ભૂમિકા માગે છે, એ મનોભૂમિ
એટલી અટપટી વસ્તુ બની છે કે એનો કાંઈ ઉકેલ
મળતો નથી, એ ગમે તેમ હો, પણ જે વસ્તુ વાર-
વાર કોઈને કાંઈ રૂપમાં જીવનમાં પ્રવેશે છે, એ મારા
જીવનવ્યવહારમાં પણ છેવટે આવી!

અમારા જીવનવ્યવહારમાં એક નવું પંખી
પોતાનું નવું ગીત લઈને આવ્યું!

આ પંખીને પણ દેવવ્રતની વિચિત્રતાઓ જ
ગમી ગઈ અને દેવવ્રતને પણ એનામાં મનું સ્વર્ગ
દેખાવા માંડ્યું!

કેટલાક કહે છે કે આ મોહ કહેવાય. હું કહું છું
કે એ મોહ હોય કે આકર્ષણ હોય કે જીવનનો એવો
જ કોઈ સંકેત હોય કે ગમે તે હોય, પણ વારંવાર
એ આવે છે એ હકીકતનો ઈન્કાર કરનાર કોઈ
વિરલપુરૂષ નીકળે તો બલે!

સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં તો આના અનેક
રસ્તા કાઢવા માટેના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. અને
સાધારણ જીવનવ્યવહાર પૂરતા વધારે ને વધારે
માર્ગ ખુલ્લા મુકારી પણ ખરા, પરંતુ અનુપમ એવી
યુવાવસ્થાને જીવન ખડેર બનાવ્યા પછી, એમણી
ફરીને રમ્ય સુરાવલિઓ પ્રગટશે ખરી! જીવનને ચોક્કસ
ધણું ક્ષમ્ય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પણ
બનાવી શકાશે, છતાં મને તો જે લાગે છે તે આ,
કે જીવનવસંતતી જે રમ્ય વાટિકા-એક વખત વેડ-
કાઈ ગઈ, એ વાટિકા, સ્ત્રી પુરૂષ તો ચોક્કસ જ,
અને પુરૂષ પુરતી પણ ત્રીણી દૃષ્ટિએ જીવ્યો તો
ચોક્કસ, પોતાનો અનુપમ માલતીમંડપ, ફરીને બતાવી
શકશે ખરી?

તમને શું લાગે છે? આજના જીવનપર્યાય
સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં, અસલ જીવનની કોઈપણ
કદપના અવ્યવહાર લાગે એ સમજી શકાય તેવું છે.
પણ જે પ્રેમપદાર્થ વિશે આપણે આટલી આટલી
વાતો કરીએ છીએ, એ પ્રેમપદાર્થને આપણે વ્યવ-
હારમાં કોઈ રીતે સ્થાપી શકતા નથી, એ આપણા
મહાન પરાજય માટે તો શું કહેવું ને શું ન કહેવું?
કદાચ આપણા જીવનની તમામે તમામ કેળવણી
આપણા આ પરાજયને આભારી નથી?

એ ગમે તેમ હો. જે નવું પંખી દેવવ્રતના
જીવનમાં આવ્યું, એણે ધીરજ એના સંસારને મધુ-
રતાથી ભરી દાધી. એક પ્રકારની ભણે કે એન્ડર્મલિક
બમણા હોય તેમ એમને પોતાના સંસારમાં આનંદ
આનંદ લાગવા માંડ્યો!

મેં ખસીને માર્ગે કરી હીધા. મને પશ્ચાત્તાપ એક જ થયો. મારા કંઠમાં જે સરસ મોહિની હતી, અરે ! એ મોહિની ઉપર જ, સુખ ચર્ષને જો એને આધારે હું રહી હોત ! કેને ખચ્છર છે મારી એ વત કવિતાએ મને કેટલો સ્વર્ગીય આનંદ આપ્યો હોત કે વખત છે ને જીવનમાં રહેલા કાંઈ અતળ ઉડાણનો પરિચય આપ્યો હોત ! પણ એક રીતે મને પ્રાપ્ત થયેલી એ નાની સરખી જીવનભેટને મેં કુલ્લકે ગણી કાઢી અને તમામ જે માર્ગે જતા હતા એ પ્રચલિત માર્ગે પ્રયાણ કર્યું, જીવનદ્રોહનો એટલા એક નાનકડા ખીજે, મારું જીવન છિન્નભિન્ન હતી નાખ્યું. એ તો ઠીક, પણ જીવનની આવી આ વિચિત્રતાનો ઉપહાસે જનક અંત તો આ હતો કે એક મધરાતે ભ્યારે હું, મારા કાંઈકે એકાંત કહી શકાય તેવા નોકરિયાત જીવનનું પાશુ મારી મેળે જેવું તેવું વ્યવસ્થિત ગોઠવી રહી હતી ત્યારે, કાંઈકે નહિ ને દેવવ્રતના એ નવા પંખીએ મારે બારણે ટકોરા દીધા ! એણે પાછી મને જ પોતાની જીવન-કથની કહી, અને મારો પોતાનો જ આધાર લીધા !

છેવટે તો અમે બન્ને એક જ જણાને હાથે અન્યાય પામ્યા હતાં એટલે એક ચર્ષ રહ્યાં. એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

અમે બન્ને ધીમેધીમે એકબીજા ધરડપચને ટેવાતા જતાં હતાં. એક ખીજના આધારે એક ખીજની હુંક મેળતીને હવે તો જીવન જીવી કાઢવું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યાં હતાં, ત્યારે વળી એમાં પાછી કાંકરી પડી.

અને આ વખતે દેવવ્રત પોતે અમારો આધાર લેવા આવ્યો હતો !

અને તે જીવનની વિચિત્રતા કહેવી, એનો ઉપહાસ કહેવો, એની ઠંડી મચકરી ગણવી, એનો

અણવિકાસ માનવો કે શું કહેવું ને શું ન કહેવું એ કાંઈ સમજ પડતી નથી ! આવો આ ધિન્દિયજન્ય આકર્ષણનો લયકર પ્રકાપ કેં નહિ તો યુગોથી ચાલ્યો આવે છે. આનો કાંઈ ઉકેલ જ નહિ હોય ? કે પછી હાલતી વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર એ જ એનો નૈસર્ગિક ઉકેલ હશે ? કે શું હશે ?

એ પ્રશ્નોનો કાંઈ જ પ્રત્યુત્તર કાંઈ આપી શકે તેવું લાગતું નથી. પણ દેવવ્રત હવે ભ્યારે અમારે ત્યાં પોતે સામેથી ચાલીને આવ્યો ત્યારે અમારી સ્થિતિ કંદોડી ચર્ષ પડી !

અમે પાછા સંપીને રહેવાં તો લાગ્યાં, પણ હવે અમે બેયું કે અમે જે શુભાવ્યું હતું તે તો શુભાવ્યું જ હતું. એટલું જ નહિ, જીવનના એ પ્રભાતી સ્વપ્નની તોલે આવે, એવું કાંઈ જ પછીથી માણસને, જીવનમાંથી મળી શકે તેમ નથી, એ ખ્યાલ પણ હવે મોડે મોડે આવ્યો.

હવે દેવવ્રત ને અમે સંપીને રહીએ છીએ. એક ખીજ તરફ ચાલા સમતા પણ રાખીએ છીએ. પણ છતાં અમને લાગે છે કે અમે જીવનમાં કાંઈકે એવું શુભાવ્યું છે, કે જે હવે આ જીવનમાં તો કાંઈ દિવસ નેવા જ નહિ મળે. જીવનનું આણું સ્વપ્ન શુભાવવા માટે કોને દોષ દેવો ?

દેવવ્રત, ભાથી લાગીને અમારે ત્યાં પાછો આવ્યો, ત્યાં પણ એ જ હતું !

હવે તો હું ભ્યારે ભ્યારે લોકોને મોટી મોટી તૈયારી કરીને માંગલિક વિધિઓમાં પડેલા નેહ છું ત્યારે ત્યારે મને એક જ સવાલ દેવે ચડી આવે છે ! આ લોકો શા માટે પોતાનાં સ્વપ્નનાં વેડફી નાખતા હશે ? સ્વપ્નને છિન્ન ભિન્ન ચર્ષને, જીવનખંડેરમાં પરિણમતા બેવડાં, એના કરતાં, એ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નમાં, પોતાની જાતને ખોઈ નાખવી એ વધારે સાફ નથી ?

સા

હિત્યની સાધના, એ જેટલો વ્યક્તિગત એટલો જ હવે તો, સમાજનો પણ પ્રશ્ન બની રહેશે, એમ, લોકઅભિરૂચિની ધીમે ધીમે વધારે વ્યાપક બનતી, રસપિપાસા ઉપરથી અનુમાનવું પડે એમ જણાય છે. સાહિત્ય અથવા કલાનું કોઈપણ સ્વરૂપ વિશિષ્ટ અધિકાર તો અવશ્ય માગે જ છે. પણ એનું પ્રાસંગિક એવું લોકશ્રમ સ્વરૂપ પણ, એક કલા તરીકે સાહિત્યકારોએ અપનાવવું પડે, એના સમય આવી પહોંચ્યો જણાય છે. એ એક શુભ ચિહ્ન છે. તેમ જ લોકોની સાહિત્યદૃષ્ટિ ધકલા માટે આવશ્યક પણ છે. સંભવિત છે કે એક તરફ જોમ, કેટલાક કલાકારોની કલા, બાદલે સુધીના તંત્ર પકડવા માટે અસમર્થ નીવડે, બાકીના એમનું આશ્રય એમાં જોમએ તેટલો સાથ એમને ન આપે, તો બીજી તરફ કેવળ સરતી હસામણી વસ્ત્રોના અતિરેકથી, લોક રૂચિને અપરસનો જુવાળો પણ ચપ્પ આવે. છતાં એ બન્ને અતિને સંભાળી લઈને, પોતાનો સમન્વય સાધનારા કાંઈને કાંઈ સમર્થ સાહિત્યકારો નીવડશે એ આશા વધુ પડતી નથી. હવે એવું સમન્વય સ્વરૂપ ખરી રીતે તો ઘણું જવું જોઈએ, જેથી વિશિષ્ટ અધિકાર માગે, એવા સાહિત્યસારવાહનો પ્રાથમિક વિશાળ ભૂમિકાનું કાર્ય શરૂ થાય. તેમ જ સાહિત્ય એક જીવંત અને બળવાન વસ્તુ છે એવી સમજ પણ લોકોમાં આવે. અત્યાર સુધી એને કાં અભ્યવહારી કાર્યનિકાની, કાં અધિકારી પંક્તિની, કાં બાળસુ તેકરિયાતોની, અને કાં મુખ્યત્વે 'માસ્તરો' ની પેઢાશ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. તેમ જ સાહિત્યની સેવા કરનારો 'સાહિત્યકાર' બાકે ગણાતો હોય, પરંતુ કોઈ પણ મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના સમારંભમાં સાહિત્યકાર હોવા માટે કોઈ આમંત્રણ આપતું નથી એ જ ખતાર છે કે, સાહિત્યકારને કોઈ અધિકારી નાગરિક ગણતું નથી એની ગણના અવગણનાપાત્ર વ્યક્તિઓમાં છે. એમાં જેટલો દોષ આપણી સમાજ રચનાનો છે, તેટલો જ દોષ સાહિત્યની ઉપાસના કરનારાઓનો પણ છે. આપણા

સમાજમાં જોમ શિષ્ટી, નહ, ગર્વો, નૃત્યકાર, ચિત્રકાર એ કોઈ ગણના પાત્ર વ્યક્તિ તરીકે, થોડાવખત પહેલાં પ્રતિષ્ઠિ સમાજમાં પોતાને ગણાવી શકે, એવી પરિસ્થિતિ ન હતી, તેમ જ સાહિત્યકારનું પણ હતું. હવે એમાં યુગબળે ધણું ફેરફાર થયો છે. પણ હજી સાહિત્યકાર પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. એટલે કે એને હજી પોતાનું સ્થાન જરૂર નથી.

એનું સ્થાન એને આપવા માટે હવે, જાણે કે જનતા તલસે નહિતર મહાકાપારિતોષિક જેવા સામાન્ય સમારંભમાં, એક મિત્રતા કહેવા પ્રમાણે, લોક ડોળાં મળ્યાં, અને આશરે પંચ સાત હજાર માણસે, એ બહી કલાક સુધી, જે નવી કવિતા વિશે પોતે કંઈ જ સમજતાં ન હતાં, એને સમજવા માટે એકાં રહ્યાં, એમાંથી ગતાનુગતિકશ્ચિત્તના કોઠા પાઠ કરીએ તો પણ, યુગબળને પક્ષે કહેવા જેવું ધણું એમાંથી જઠી શકે તેમ છે. યુગબળ તો પોતાનું કામ કરશે જ, પણ સાહિત્યકાર એમાં સાથ પૂરાવે, એટલે જાનપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરીને વર્ણસંગ્રહ જેવી મંત્રોજ્જ્વળી કવિતાઓનો થોડકો આવે એમ નહિ, પણ લોકના મનમાં જે એકું છે તે એના પોતાના મનમાં પણ જે છે, તે જાળેની વચ્ચે કોઈક સેતુ બાંધવાનો એ પ્રયત્ન કરે. એટલા પ્રયત્ન માથેથી, સાહિત્યનું સ્વરૂપ, અધમ કોટીનું ચર્ચ જશે, એવી ચિંતા રાખવાનું એને કારણ નથી!—ખરી રીતે તો એમાંથી એને નવો આકાર મળશે. ગવિશંકર મહારાજે ત્યાં સાહિત્યકારો—અને જનતા વચ્ચે, એક સેતુ બાંધવાનો યત્ન કર્યો હતો એમ સાંભળ્યું. ખરી રીતે એ સેતુ, એક નવા સાહિત્યઆકારે ત્યાં હોય જ, એ જરૂરનું છે.

મહાકાપારિતોષિકનો આ સમાજઉત્સવ, આવે સ્વરૂપે ઉજવવાનું અસ્થાન યથા, એ, એવા બનેલ સાહિત્યઉત્સવો માટે, પ્રેરણારૂપ બનવું જોઈએ. વડોદરાની ગ્રેમાનર્થ સાહિત્યસભાએ આ, વંખતે વસંત વ્યાખ્યાન માલાની યોજના વિચારી છે, એમ સાંભળ્યું. એ એક શુભ ચર્ચાત છે. સરકાર અને શાંતને વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ આપવાનો આવા બનેલ પ્રયત્નોની

વચ્ચે, જો કોઈ સૂત્રતંત્રનું અસ્તિત્વ શક્ય હોય તો તો એ વધારે અવશ્યક અને વધારે લાભદાયી પણ્ય નીવડે તેમ જ અમદાવાદ સાહિત્યસભાએ કહ્યું હતું તેમ, બિન્ન બિન્ન વિષય પરત્વે એવાં જ્ઞાન યત્નો યોગ્યતા રહે, તો સરકાર જે કામ કરી રહી છે તે જ કામ કરતાં એને આવાણું નથી, અને જે કામ માટે એણે ખરી રીતે સાહિત્યસભા અને સાહિત્યકારો પાસે નત મસ્તકે જવું જોઈએ, એ કામ-પ્રોત્સાહને અને નિરક્ષરોને-નવી યુગરીતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા કરવાનું અને પોતાની પરંપરાનો મહિમા સમજવાનું, મહેલું થઈ રહે.

x x x

વડોદરામાં હમણાં એક વ્યાખ્યાનમાળા-યુગ-રાત પ્રધાન સંમેલન અંગેની-ચોખ્ખાં એમાં જવાબુ થયું, ત્યારે વડોદરા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અંગેની કેટલીક માહિતી મળી. વડોદરા અને અમદાવાદ એ યુગશક્તિ સમાજના, ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેવા બે છેડા છે. એમ કહેવાય છે કે જ્ઞાન અને નાણું એ બન્ને શબ્દો મૂળ તો એક જ છે.

એમાંથી નાણું અમદાવાદે રાખ્યું અને જ્ઞાન વડોદરાને ફાળે ગયું. આમ કાલિદાસે ઇન્દ્રેયો, શ્રી અને સરસ્વતીનો વિરલ યોગ વિરલ જ રહી ગયો નિર્ણત, રસિકતા અને જ્ઞાનજિજ્ઞાસા, વડોદરાની પ્રભા શણે છે એમ લાગે તો ઉલ્લેખ, ઉપચોગિતા અને અવસ્થા એ માટે અમદાવાદ સદાચળ ગૌરવ લઈ લેકે. પણ વડોદરાનું મહદ્ભાગ્ય એ છે કે એક મહાન સ્વપ્નદષ્ટાનું, રિથર થઈ ગયેલું સ્વપ્નપરેડેર આજ પછે ત્યાં છે. વડોદરાની 'સેંદ્રલ લાઇબ્રેરી' અને ત્યાંનું 'ઝોરીએન્ડલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ' એ બન્નેમાં, માણસને એટલી બધી સાહિત્યસંભાર મળે કે ત્યાં બેઠાં એ પોતાના ધાર્યા સ્ત્રેમાં, મળુનાપાત્ર કામ કરી શકે. 'સેંદ્રલ લાઇબ્રેરી'માં ફરતા-ફરતાં-ત્યાંનાં અવસ્થાપક શ્રી ઉમેદભાઈએ, ત્યારે મહાન લેખકોના હસ્તાક્ષરોનું એક સુંદર પુસ્તક બતાવ્યું ત્યારે બે ધડી ત્યાં રિથર જ થઈ જવાયું ! કાલોંધલ

એમર્સન, થેકરે, બ્રાઉનીંગ-અને બીજા અનેક લેખકોના, મોટાં પાન ભરીને લખેલા, હસ્તાક્ષરો ત્યાં હતા, અને દરેકને જોતાં, એક પ્રકારની, જાણે કે અવદ્યુતિઓ ઉભી થતી હતી ! આ કાલોંધલ ? આ એમર્સન ? આ હા હા આ બ્રાઉનીંગ-એમ કરતાં કરતાં ત્યારે મહાન શીસ્મુક કેન્ટના અક્ષરો નજરે પડ્યા, ત્યારે તો એ અક્ષરો ઉપરથી જાણે કે દૃષ્ટિ બીજે જવાની ના પાડે, એટલી બધી, તાજગી ભરેલી, નાભુક, સુંદર, સ્પષ્ટ, સ્વચ્છ. શુદ્ધ તર્ક રેખાકિત તરત્ત્વ વિચારસરણી જાણે ત્યાં બેઠી હતી ! શીસ્મુક કેન્ટએના અક્ષરો તો જાણે કે એનો અક્ષરો બતાવ્યો, એણે બધો, એ માણસ, પોતાના અક્ષરમાં પોતાનું જીવન રેડી ગયો હતો !

સર સયાજીરાવ પાસે એક સ્વપ્ન હતું. એણે પોતાનું એ સ્વપ્ન વડોદરામાં ઘેર ઘેર પ્રગટ કર્યું છે. આજ પણ એ મહાન સ્વપ્નદષ્ટાનું સ્વપ્ન હજી ત્યાં છે. અમદાવાદ, એ કોઈ સ્વપ્નદષ્ટાઓની નકલ-સાહસિકોની ભૂમિ છે. એની પાસે એની પોતાની શક્તિ છે તો એની મર્યાદાઓ પણ છે. વડોદરામાં ઠેર ઠેર બગીચા છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપવનો છે, બાદશાહ બની જાય, એવી એની બાકુતી ગાડીઓ છે. તો ઠેકાણે ઠેકાણે વિદ્યાનાં પંથુ ધામ છે. અમદાવાદ ને વડોદરા એ બન્ને ત્યારે એક થશે ત્યારે સાચું ને મહાન યુગશક્તિ પ્રગટશે.

મહાન યુગશક્તિ પાસે સ્વપ્નની બળવતા હશે તેમ જ એ સ્વપ્નને ઝીલનારી સંસ્કારી ભૂમિકા હશે. સદ્ગત સયાજીરાવના સ્વપ્નને ઝીલવાની કોઈ ભૂમિ-કાને અઢાવે, એ આપણું સ્વપ્ન એમ ને એમ થીજી ગયું. પ્રેરક બળોને પ્રગટ કરીને જ કોઈ પણ પ્રેરકને મહાન બનાવી શકતો નથી. એ પ્રેરણા સંદેશાને છેલ્લામાં છેલ્લા ચર સુધી પહોંચાડવા માટે સ્વેચ્છાથી પ્રેરિત એવા અનેક કાર્યકરો પણ ત્યાં હોવા જોઈએ. યુગશક્તિને જે અનેકાંગી વિકાસ આપારે શક્ય દેખાય છે, તેમાં બે ભવ્ય સ્થાનો છે. દીગણા સ્વપ્નો હશે તો પ્રવૃત્તિ હાસ્યાસ્પદ રીતે વામન

૩૫ ધારી. ૨૨૫ને દૂર દૂર સુધી લઇ જનારી વાહકતામાં જો એ જ ચેતના નહિ હોય, તો અંગ્રેજોના સમયમાં બનતું તેમ, એ એક પ્રકારની ધરક થઈ રહેશે. એમ થતું અટકાવવા માટે જે લોકો વારંવાર-પ્રજ્ઞના 'દુરંદી' હોવાનો દાવો મૂકે છે, એમણે એમનું પોતાનું જ ભવિનિરીક્ષણ કરવાનું રજૂ ભવિનિરીક્ષણ વિના તો કોઇ પ્રકારની સ્થાયી પ્રગતિ શક્ય જ નથી.

આ વ્યાખ્યાનમાંથી વ્યાપક સાહિત્ય દૃષ્ટિ વિશે બોલતા, એક વસ્તુ તરફ અંતરથી નિર્દેશ કર્યો હતો. સીનેલા રગમૂમિ ને નાટક, લોકકથા લોકકથા અને લોકલેક્ષણ, આખ્યાનો, કથા પ્રસંગે વર્તમાનપત્રો ને ભવાઈઓ, એ તમામ તમામ ખરી રીતે સાહિત્યના પોતાના જ શિશુ હતાં ને છે. એ રખડુ થઈ ગયા છે ને સાહિત્યના જ્ઞાતિયેથી દૂર ભાગી ગયા છે. એમને પાછા સાહિત્યે, પોતાને ત્યાં લાવવાં થટે છે. તો જ એ વ્યાપક સ્વરૂપે, સાહિત્ય અને સંસ્કાર મૂમિકાનું નવસર્જન કરવા સમર્થ થશે. આમાં સાહિત્યકારને તીવ્રે જવાની કોઈ વાત નથી, પણ એ તમામને ઉપર લાવવાની વાત છે. એ ફેરફાર કરવા માટે, થોડો ધણો જે જોય, બંને પક્ષે આપવો પડે તે પરિણામ જોતાં એટલો બધો છુલ્લક હશે કે બહુ જ થોડા વખતમાં, નુકસાન નહિવત થઇ જશે અને સાહિત્યનું નીરવ થશે.

આમાં જો કોઈ શંકા કરે કે આ તો કથાને નિમગ્ન બદલવાની વાત છે તો એમાં થોડી સમજદાર છે. કથાને નિમગ્નબદલ કરવાની નહિ; પણ કથાનાં રૂપને જોવા માટે જોઈને દૃષ્ટિ આપવાની આ વાત છે. જ્યને એમ કરવા જતા, જેમ તરવત પુરુષો અધિકાર બેઠે-વસ્તુને હાનિ પહોંચાડવા વિના નવા નવા આકાર આપવાના પ્રયોગો થાજે છે, એવા વક્તવ્યો આ પ્રયોગો છે. એમાં જ્ઞાનપૂર્વકનો પ્રયત્ન જોણ જ રહેશે. મુખ્ય વસ્તુ તો કલાકારના માનસ પરિવર્તનથી આવતા વક્તવ્યની જ છે. માનસપરિવર્તન વિના તો એ કૃત્રિમ ને કદાચ રૂપ જ થઇ જાય. મુગળજી જે માગી રહેલ છે તેને અનુકૂળ સર્જનાત્મક

પ્રતિશબ્દ આપવાની વૃત્તિ સૌમાં પ્રગટે એ વસ્તુ મહત્વની છે. માણસની કલ્પનાના વૈભવને પણ એમાં ચોખ્ખું રચાન છે જ; કારણ કે મુગને, દરેક માણસ, પોતપોતાની કલ્પનામૃતિ પ્રમાણે અવનવા સ્વરૂપે અપનાવવાનો.

x x +

અનુભૂતિ અથવા પરંપરાને, આજ દિવસ સુધી ઇતિહાસજ્ઞો, બહુ મૂલ્યવાન ગણતા ન હતા. જો એ પરંપરાને સ્વનંત રીતનો બીજો ટોચ ન મળે તો બહુધા એને નકામી જ ગણે છે. 'રચણતરશમ સુવર્ણ-ચક્ર' આ વખતે પ્રોફ. ડોહરશાય માંકાને આપવાની જે સત્તા થઇ એમાં આ વિષે એમણે પોતાનું એક અનોખું મંતવ્ય રજૂ કર્યું. 'પરંપરાને નાણવાની અમત્યનો સ્વીકાર તો સૌ કોઈ કરે છે. પણ અત્યાર સુધી પરંપરામાં મરૂપ જ હોઈ શકે એમ ચાલતું આવતું એ આખી પ્રજાલોકા ને નરેશ્વરી તપાસવાની અમત્યતા પર એમણે ભાર મૂક્યો. પરંપરા, એ એક રીત, પુણ્ય આદીઅવળી વાતોમાં શુભચાઇ ગયેલું સત્યનું બીજ, સાચવી રાખનાર વસ્તુ છે. એમાં જે બીજ રજૂ છે, તે ઉવેખવાથી 'આપુ' સત્ય ખોવાઇ જવાનો ભય છે. આતું એક સરસ ઉદાહરણ માંમુશીના 'History of the Parmara Dynasty' માં મળે છે.

કવિ પદ્મગ્રન્થના 'નવ સહિત્યક ચરિત'માં રાજા સિંધુરાજ નાગક-ના ચરીત્રજ્ઞાને પરપૂરો એ કંઈકથા વણાયેલી છે. ચરીત્રજ્ઞા એ નાગરાજ શંખપાલની કથા છે. સિંધુરાજ જોના ગ્રેમમાં પડ્યો છે. પણ પછી ચરીત્રજ્ઞા નામચોકમાં અદસ્ય થઈ ગઈ છે. નામરાજનાં વંશપરંપરાના દુસ્મન અમુરોના રાજાને પ્રાસાદ ઉઘાનમાંથી જે કોઇ એક સેનરી કમળ ઉપાડી લાવે, તેને જ આ કથા પરચાવવાની એવો જોના પિતા વર્ગકુચનો નિશ્ચય છે. આ રીતે આ વાર્તાનું થોડુંક સામ્ય સુલભકાવલોની વાર્તાસાથે છે. સિંધુરાજ એ સાહસ કરે છે. જોના પ્રધાન રમંગદ એમાં મરણ પામે છે. પણ છેવટે વિજયથી તો સિંધુરાજને મળે છે.

ભોગાવતી નગરીના એ વખતે જ્યારે મારીને સિંધુ-રાજ રતનચૂડા નામને ત્યાંનો રાજા બનાવે છે. આ રતનચૂડા નામનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રે દયાશ્રયમાં પણ કર્યો છે.

હવે આ પૌરાણિક જેવી દંતકથામાં ભારાભાર ઐતિહાસિક સત્યો હોવાનો ઉલ્લેખ માંડ્યોએ કર્યો છે. અલખત એ ઐતિહાસિક સત્યોને હવે તો સ્વર્ત્ર-લેખોનો ટેકો પણ મળ્યો છે. પણ એ ટેકો મળ્યો ન હતો ત્યારે તો પદ્મગુપ્તની એ કથા કેવળ દંતકથા ગણીને એનું ઐતિહાસિક સ્વત્વાંકન શુન્ય જ મૂકાતું હતું.

દયાશ્રય કાવ્યમાં સિદ્ધરાજ વિષે એ જ પ્રમાણે બખ્શરકેનો, રતનચૂડા નામનો અને માલવાની યૌગિની-એના ઉલ્લેખ છે. એને સ્વર્ત્ર રીતે, દણિ રાખીને તપાસવામાં આવે તો એમાંથી બહુ સમ મળી શકે તેમ છે. પણ એ તમામને માટે દંતકથાઓને છેક જ કોઈ નાખવાની જે પ્રત્યાલિકા પડી છે, તે સુધારા માગી લે છે. એ દૃષ્ટિએ પ્રોફે. ડાલરરાયનો આ ઉલ્લેખ વિચાર કરવા જેવો છે. માલવાના રાજાએ, જેસલપોરમાં કન્યા આપતો, પોતાના ભાવિ જમાઈને માલવાનો દારપાળ ચક્રને રહેવાનું કહ્યું હતું, એટલે ઉલ્લેખ આપણને મળે છે, તો એમાંથી પરદેશીએના ધસારા વિષેની બહુ જ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે અને અત્યારે તો આ આપણી સરહદ ઉપર બરાબર એ જ માર્ગે ચડાઈનું પુનરાવર્તન થતું આવે છે ત્યારે એ બહુ વધારે સ્પષ્ટ થઈ પડે છે.

x x x

વૃંદાવનમાં પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં એકલા અટુલા પણ અણનમ ખોખડધર જુલ સમો, સાહિત્યના ભીષ્મ પિતામહ જેવા વૈષ્ણવ પ્રોફે. બ. ક. ડા. હાજર રહ્યા હતા. ડા. સામાં આટલી એકાદ વર્ષની ઉંમરે પણ જે જીવનરસ રહ્યો છે તે ધણી ધણી જુવાનોને શરમાવે તેવો છે. આજથી વર્ષો પહેલાં, એક પોસ્ટકાર્ડ, ડા. સાએ ખરડેલું તો એક જુલસેલર ઉપર કોઈક વાતનો પ્રસૂતર વાળવાં, પણ એમાં ભાવિની અચલ આગાહી જેવાં એ ત્રણ વાક્યો, એમની લાક્ષણિક સૈદ્ધાંતમાં અસંખ્ય રીતે લાવી નાખેલાં. આજ

એ વાક્યો, સાંભરે છે. હીટલરે બરાબર તે સમયે પહેલવહેલાં રશિયા ઉપર ચડાઈનું પગરણ માંડેલું. ડા. સાએ લખેલું. 'હીટલરે નેપોલિયનની ભૂલ કરી છે. રશિયન રીંછ એને પીખી નાખશે. લડાઈ એ હારી મર્યો છે' એ વખતે જર્મની વિજય ટોચ ઉપર હતું. ને એની હારની આગાહી એ વિચિત્રતા મળ્યાની !

ડા. સાએ એવી જ એક બીજી આગાહી કહી નાખી. 'અંગ્રેજ હવે પાછો નહિ આવે. એણે એનું રચાન ઉત્તર ધ્રુવના વિશાળ, નવા, રસ બરેલા પ્રદેશમાં જમાવવા માટે જતું પડશે. ત્યાંના બરફમય મુલકોને, રશિયાએ ફળતા હોવાની શક્યતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે, હવે અંગ્રેજ પાછો નહિ આવે. હિંદુસ્તાન ને દક્ષિણ આફ્રિકા બંને ભેગા કરીએ તેટલો મુલક એના ઉલ્લોચની રાહ જુએ છે. બાકી, તમે તમારી અહિંસાની ધૈર્યમાં મુંડા ભંગાવશો એ પણ ચોક્કસ છે.'

ગાંધીજીની વિચારસરણી એમના અને આ વ્યક્તિ-ત્વથી રંગાયેલી છે. એ વિચારસરણીનો જ કેટલાક લેખાણ લોકોએ, અધઘડાકાર્યો નહા કરવા માટે, ઉપયોગ કર્યો છે એ પણ હકીકત છે. ગાંધીજીથી આ વસ્તુ છેક જ અળથી હોય એ ન માની શકાય તેવી વાત છે. પણ મમે તે કારણથી, એ ડા. સાએ, આ આંધળ બહેરે કટાવા દીધું છે. આજ હવે રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન એક વસ્તુની ચોખવટ એમની પાસે માગે છે. આજે તમારે તમામ પ્રકારની શક્તિ-ઓને કેન્દ્રસ્થાન કરવાની હડી છે, ત્યારે 'મારા બાપુજી' ને 'મારો રેટિયો' એવી એવી બંદીવાતના આશ્રયે જે લોકો વ્યક્તિગત લાભ ઉઠાવવાનો ધંધો કરતા હોય, એ તમારે તમામને, એમણે પોતે જ ખુલ્લા કરી દેવા ધટે છે. તેમ જ પોતે ધારણ કરેલા અહિં-સાના 'આતિ'નો લોકસંગ્રહ માટે નવેસરથી વિચાર કરવા ધટે છે. શ્રી. કિશોરલાલ મહાસ્વામીનો એક અતિ સુંદર લેખ 'અહિંસા અને માનવતા' કે એવા કોઈ નામવાળો આ સંબંધમાં અત્યંત માર્ગદર્શક છે. આ વિષે એક જાનજૂલો જુવાને જે માર્ગ ગ્રહણ

કર્મો એ એમ ખતાવે ■ કે તમામ સ્વજનોને નજર સમક્ષ કાગડા ફૂતરને મોતે મરવા દીધા પછી, અહિંસાની શીઘ્રસૂત્રીની લાભ કયા પ્રદક્ષ કરવા જેવી માનસિક તૃષ્ણ સાચવવી, એ સામાન્ય જન માટે અશક્ય બની જાય ■ કેવળ હિંસા એક પક્ષે અને કેવળ અહિંસા બીજે પક્ષે-એમ જો બધા મળખાંદ બેસાતો રહેશે તો, ઘીનનું અવિધ્ય-એ જ હિંદુસ્તાનનું અવિધ્ય હશે. પછી એના એશિયાઈ મહાસ્વપ્ન દષ્ટા વકાપ્રધાન બધે વિમાનમાથી દિમકલનું દસ્ય જોતાં જ રહે !

* * *

તખલુસ શા માટે અને ક્યારે એવા અનેક પ્રશ્નો વારંવાર પૂછતા રહે છે. ગાંધી કાંસે એના વિશે અચાનક એક નવો પ્રકાશ મળી આવ્યો. સાહિત્ય સેવામાં વ્યક્તિગત કાર્તિનો મોહ જેવો તેવો ભાગ લખવતો નથી. 'કાંબે મશસેકર્થકૃતે' એ એટલા માટે જ કહેવાયું છે. આપણે જે લખીએ તે બીજાની પ્રશંસા પામે તો કુદરતી રીતે એનાથી આપણા અભિમાન અંક સંતોષ પામે છે. આ ઉત્તેજના એનો વિનિષાત પથ કરે છે. રાષ્ટ્રઆતમા જ્યારે સાધના, એ એક જ ખ્યેય હોય, ત્યારે માલુસ પોતાના લખાણનું ખલાબલ માપવા માટે, થોડો વખત અદક્ષ રહે તો એકંદરે એનાથી ક્ષાયદો જ છે. આ તરિત જમાનામા એમ લક્ષ્ય ગાળવો ધણીને યોગ્ય ન લાગે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. પણ તો પોતાના જ રચેલા

પોતાના પ્રશંસાકુશળામાં, માલુસ પાનીની કમરી પેટે ચકાવે ચડી જવાનો ભય નોતરે છે. એમાથી એ બચી શકે તો સાફ. કે બીજાએ ઉત્પન્ન કરેલી તમામ શ્રમણાઓને, માલુસ વહેલેમોડે તોડી શકે છે. પણ પોતે ઉત્પન્ન કરેલી ભમણાને એ ભાગ્યે જ પહોંચી વળે છે. અનેક આશ્વારપદ જુવાનો, થોડા વખત પછી, પોતપોતાનું ક્ષેત્ર તજી, મનમાં સમાજ રચના પ્રત્યે જાનો રાષ ધારણ કરી, સાહિત્યસંન્યાસ સ્વીકારી, પુરસ્કૃત ટેમલ પાસે એક કમરી કામ કરતા બેસી જાય છે, તેમાં પણ ઉત્તેજના કે શક્તિના અભાવ કરતાં. વધારે દુઃખમય વસ્તુ એમને પોતાનો ભગ હોય છે. એ જમને બરાબર સમજવા માટે, થોડો વખત, સાધના પાળી ગાળવો જ જોઈએ, એ, આજના જમાનામા કેાંઈને મટે શક્ય નથી, જનાં જરૂરીઆત તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય છે

એક સામાન્ય પદ્ધતિ ધરાનાર એક બાઈએ થોડા દિવસ પહેલા એક વાક્ય કહેલું તે માફ આવે છે. 'પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ'નાં સરતા કામચલાઉ પૂતળાં બગરમાં મૂકવા માટે આમલ્લ થયો સારે એવો કબ્બુ કે: 'સાદેમ ! જેમા મારા હાથને મહેનત પડતી નથી તે કામ બહાર મૂક્યા અને કારમ લાગે છે ! હું તો પદ્ધતિ ઉપર જ કામ કરીશ. બધે વખત લાગે ને રોજી જોાઈ મળે !'

આ પદ્ધતિની ફિલસૂફી એ વ્યક્તિગત જીવનની શીઘ્રસૂત્રી બને તો જ જીવન ઐયસને પથે પળે.

માનવ

હા ! એજ સિંને જલ્ નિત્ય બાગે,
હા ! એજ સાચો જમ ખાલ-ગમી
ને ત્યાં વળી રકમ રૂપીજ ઝડો
ને તે તરુના ફળ ચંદ-લેહો.

'સવ્યસાચી'

ચાલી આવતી આપકથાના હસ્તે આરમ્ભ

દુપકેતુ

જે

તપુરના આ નિવાસ દરમ્યાન, આ ગણ
મિત્રોના સહવાસથી મને એક ફાયદો એ મળ્યો કે,
સમકાલીન વાતાવરણને અને પરિચય થયો. ગુજરાતી
સાહિત્ય તરફની પ્રીતિએ હું રૂપ લીધું. અભ્યાસ
તરફની હિંમત વિકાસ થયો. અને એક સારા મહેનતુ
વિદ્યાર્થી તરીકે મારી ગણના થાવા માંડી.

લગભગ દર શનિવાર રવિવારે અમારી એક
નાની 'સંસ્કૃત' મંડળી છોટાસાલ માનસીંગ કામદારને
ત્યાં મળતી. એ વખતે અમને અમારું અંગ્રેજી
સુધારવાનો કારો મોહ રહેતો. સ્પર્ધા પણ જમી હતી.
એક બીજાથી વધારે. હોશિયાર દેખાવાની આકાંક્ષા
પણ કુદરતી હતી. નિશાળમાં નરેન્દ્રના હેડમાસ્તરનો
તાપ એવો આકરો હતો, અને એ વખતે ચાલતો
કમળાશ કરનો ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ એવો લખકર રીતે
અધરો લાગતો કે એમાંથી અક્ષરેઅક્ષર ગોખવામાં
મારો તો ધણીખરો વખત ચાલ્યો જતો. ગોલ્ડ-
સ્મિથનું 'ડેઝર્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પહેલવહેલું ત્યાં જેમું અને
એ ખંડેર થયેલા નાનકડા ગામડાની મોહિનીએ
મારી કંઈકનામાં ચિરસ્થાપી રચાત લીધું.

ગોલ્ડસ્મિથનું એ ખંડેરગ્રામ જીવનનો લાગ હોય
તેમ સાથે તે સાથે ચાલ્યું. અમે એ વખતે સૌએ નવા
નવા અંગ્રેજી શબ્દો શોધી કાઢવાની હઠીફાઈ આદરી
હતી. અને ઠીક ઠીક શબ્દો એવી પ્રગતિ પણ સાધી
હતી. કામદારને ત્યાં મિત્રમંડળી જમતી, એમાં
વિદ્યાવિનોદ થતો તેમ ગામગયાં પણ થતી. મારે
અને છોટાસાલને જે મૈત્રી આંદોલન થઈ તે ધણી વખત
સુધી વંજાવે પ થતી ચાલી.

પરંતુ જેતપુરનિવાસમાં મારી તાવણી પણ
અનેક રીતે યર્ષ એમ કહીએ તો ચાલે. હાથે રસોઈ
કરવી, માસ્તર તમામની લખચુકત પ્રીતિ જળવવી,
મારો સાહિત્યરસ, જે ખાંડ ખાઈને પાછળ પડ્યો
હતો એને સમય પૂરતો કાળમાં લેવો, અને મારા
પ્રમાણમાં તો હોશિયાર ગણાય એવા જેતપુરવિદ્યા-
ર્થીઓ સાથે ટક્કર ઝીલવી, અને એ સમય
જળવતાં જળવતાં, મમે તે રીતે ધીરજરામભાઈની
વાર્ષિક આકરી કસોટીમાંથી સોંસરવા નીકળતું
કામ એ વખતે તો દિમાગો ચડવા જેવું આકર
લાગતું હતું !

આ ધીરજરામભાઈનો કાર તો મને ગુજરાતી
આકરીમાંથી હતો. એ જ ધીરજરામભાઈ પાછા આંદોલન
પણ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે અંગ્રેજી લેવા આવવાના
અને તમામ વિષયમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થી જે
ધીરજરામભાઈની અંગ્રેજીપરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો
યર્ષ રહ્યું ! એ ઉપર જઈ રહ્યો.

પણ આ કસોટીમાં મને એક આશ્વાસન હતું.
એક અમારી જ ક્ષાતિના ગીરધરલાલ કરીને વિદ્યાર્થી
તે વખતે જેલની પાસે એક કોટડીમાં રહેતા હતા.
એનાં માતાપિતા વહેલેથી જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. એ
ભાઈ હતા. મોટા ભાઈ જીવણલાલને ગીરધરલાલ
ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી.

પોતે અંગ્રેજી લખી શકેલા નહિ, એનો એના
મનમાં એટલો ગંધો પડતાવે રહેતો, કે મમે તે રીતે,
તાણીતુશીને પણ પોતાની ટૂંકી નોકરીમાં એમણે
ગીરધરલાલ ઉપર જીવજાળા જેવું કરીને એના

ભણતરને આગળ ધપાવ્યું હતું. આ ગીરધરલાલને મારા જેવી જ કસોટી હતી. રસોણ હાથે કરતી પકતી. અને ગોખી ગોખીને ઇરડ નીકળી જાય ત્યારે મારી પેટે માંડ માંડ સારા વિદ્યાર્થીમાં ગણના થાય !

પરંતુ એક દિવસ જોયુ જાણે શું બન્યું તે આ છુપણલાલ ભાઈ નોકરીમાં હતા ત્યાંથી જાણે સંસાર ત્યાગીને બાકી નીકળ્યા ! ગીરધરલાલનું છત અચાનક ઊડી ગયું !

ગીરધરલાલને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એના દુઃખમાં એક હું સમાભાગી હતો. અને બીજા કોઈ કોઈ આડોશી પાડોશી હતા. પણ મને લાગ્યું કે મારા કરતાં એક હજાર ગણા વધારે સંકટમાં આ નાનકડો નબળો વિદ્યાર્થી વિદ્યાની પાછળ મર્યાદા છે, જ્યારે મારે તો ઉપર છત છે અને સંકટ પણ નામતું જ છે ! જ્યારે બન્ને ભેગા થઈને ધણી વખત એકબીજાની કોટડીમાં વિશિષ્ટ વાનગી રાંધવાની તૈયારી કરતા. અને તે વખતે હું જે કવિતા કરતો—તે બીજું તો કોણ સાંભળે ? આ ગીરધરલાલ સાંભળના ! અને પ્રસંસા પણ કરતા. એમ આમારા દિવસો નીકળી જવા માંડયા.

એ કવિતાનો થોડોક નમૂનો આ નીચે આપ્યો છે. કલાપી, કાન્ત, નરસિંહરાવ તમામની થોડી થોડી અક્ષર એમાં દેખા દે છે. કવિતા કરવાનું મેં ‘સમુજય’ ક્યારે છોડી દીધું એ તો બરાબર માદ નથી, પણ ધણી લાંબા વખત સુધી આ કવિતાની થેયજાએ મન હરાવ તો કેવી જણાય છે.

આ પ્રયોગમાં તો વળી ખડકાબંધની છાંયા છે. પ્રસંગ એવો લીધો છે કે ભટ્ટહરી ચોખી બનીને રહ્યા છે, ત્યાંથી શંકરપાર્વતી નીકળતાં, આ ચોખીને કાંઈક સજિત આપવા માટે, શંકરને પાર્વતી વિનંતિ કરે છે. શંકરભગવાન એ ઉપરથી ભટ્ટહરી પાસે જાય છે ને એની ઇચ્છા જાણવા ગયે છે. પણ ભટ્ટહરીએ તો પોતાની કંથા સરખી કરવા માટે, એક વૃક્ષની રેષા સોયમાં પેરોવાતી નથી, એ પુરાવાદ જાય તો ઠીક, એટલી જ ઇચ્છા જણાવી ! બીજી તો

એને કોઈ જ રજૂઆત રહી ન હતી. પ્રસંગ યામોથી લીધો છે એ માફ નથી રહ્યું પણ ધણું કરીને કોઈ કથાવાર્તામાંથી ઉપાકર્યો લાગે છે. ખડકાબંધી શરૂઆત આમ છે :

‘ચિત્તજેવા સાન્નિધ્યે’ છે, ઘણા ગંભીર ગગનથી, ગમે વન શાંતિ હાઈને, હવે ના પડે પવનથી. પૂ પૂ ગંભીર નાદ ધાર કરીને મેળે યમુના વહે, કિરોલો જેનીકાન્તમાં જળ વિષે, શા રાસ નાચી રહે ! થી લીલાહસી તાનથી, પ્રભુમતા સન્તોષ પદેશ્યનને તીનતીનતીનતવમરં, અઢો ! પડી રહ્યા કે સર્વે આરોગને ચાંદનીનું વણું ન છે ને એમાં એક જોગી પોતાની કંથા થીરવા બેઠો છે, પણ વૃક્ષરેષાનો દોરો સોયમાં આવતો નથી એ વાત આવે છે. પછી,

‘હિમાલય તનયા નરી કુલદેવે એ કાણ છે પૂછતી’ શંકરનો જવાબ :

‘આઈ’ શબ્દ ભટ્ટહરી ચોખી, તથા રહી છે, પરિમલ સિંદૂર કરી, અર્ધ દુષ્પ ધણી છે. ત્યારે શ્રેણી ! જરી કરે, વરદાન આપે, એ ચોખી ભટ્ટહરી સંત શિરોમણિ છે ! તેને રજૂઆત નથી જરા, હયા દુષ્પ ચોખી, તેને રજૂઆત નથી રહી, વિશ્વધામની એ ! તે ચોખી ભટ્ટહરી કરાંત દુષ્પ અમને, તેને શું કરાંત ! વતો કહી યાગ્ય છે !

જ્યાં પાર્વતીનો આશ્રય ચાલુ રહ્યો. શંકર ભટ્ટહરી પાસે ગયા.

શાન્તિ ! માત્ર વરદાન તને ગમે તો, દેહવ, વિલાસ, સુખ સ્વર્ગનું મોક્ષધામ. હે પુત્ર ! માત્ર વરદાન, નિરાક તારું, હું આજ શંકર કહું અતિ હર્ષ પામી !

ભટ્ટહરી તો ‘આ વૃક્ષરેષ પ્રભુ ! જે જરી વક વહે છે, તે આ પુરાવ સોયે પ્રભુ ! એ જ માયુ !’ એટલું જ માંજો છે. પાર્વતીને થાય છે કે ભટ્ટહરી, આ શંકર છે એમ સમજાયો જ નથી લાગતો. એટલે એને એ વાનનો રોટ પાડે છે. પણ એને તો બીજું કાંઈ માનવાપણું નથી. ત્યારે,

‘બાહ ! મન્ય ચોખી, અંબની દુધી હયાવાળી, હું હયાવ-અચાનક સ્વરૂપ બીજું !

‘વાહ! તાત ભર્તૃહરી ધન્ય! વહે વિષ્ણુ ને,
તું હું ન અન્ય અથવા વહું હું વધુ શું?’

અને છેવટે

‘રાત્રિ’ ભર્તૃહરી શંકર ચર્ચા પદતો,
છાંટ પીયૂષ ધરી હસ્ત મકતરાળ;
વેરે વિવિધ કસુભા સુરે સુંદરીઓ,
શંભુ સતી સહિત અંતર્ધાન પામે !

ખંડકાવ્ય એ એક રીતે નવલિકાનું પદ્યરમક
રૂપાંતર છે, એ ભેદ બે લક્ષમાં આવે તો આમાં જે
થોડીક હોયોઆત્માની અચ્છાદ તાલીમનાં પ્રથમ
દર્શન થાય છે, એ એક રીતે નવલિકાનાં ખીજ જેવાં
લાગે. આમાં એક આખો પ્રસંગ મુકામલો છે; ખીજ,
વિકાસ, ને ટોચ-એ ત્રણે એ આખી રહે છે.

ગીરધરલાલ, કાવ્યસાંભળનાર તો મળી ગયા,
પણ જેમ વાતપ્રકવાનથી ભૂખ ભાગે નહિ, તેમ કેવળ
કાવ્ય કરવાથી કાંઈ પરીક્ષા પસાર થાય નહિ! એટલે
જેમ ગીરધરલાલ પાસે હું કવિતા કરીને એને સંભ-
ળાવવા હોયો જતો, તેમ અવ્યાસ મારે છોટાલાલ
માનસંગને ત્યાં હોયો જતો !

પણ છોટાલાલ માનસીંગનું જેતપુરનું ઘર તો
એક મોટા ફરખાર જેવું હતું. એમાં પહેલાં તો કેલીએ
પાયરેલા આદિતક્રિયા ઉપર કાંઈ ને કાંઈના અખાડો
ગમ્યો જ હોય ! માનસંગભાષ મને ઝાળખતા થયા
પછી તો હું જાઉં એટલે તરત છોટાલાલને બોલાવે.
પછી અમે બન્ને અંદરની મેડીએ જઈએ ને કેલીનો
અયરો તો આસ્થા કરે !

માનસીંગ કામદાર, એ જમાનાંજુવા મર્મશીર્મત
હતા. બહાર નીકળે સારે જુના જમાનાના કામદાર-
રોની પેઠે ચોરણી, કઠિયું, ને જામનગરી પાલડી પહે-
રતા, ભેટ ખાંધતા, ને ઉપર ઉપરથી રાખતા. એક
વખત તો એમને ત્યાં સાહેબી હતી અને કહેવાતું
તો ત્યાં સુધી, કે એમને-લાગ સાત લાખ રૂપિયા
આવેલા. અને એમના હાથમાંથી એ સાતે લાખ
ધોમે ધોમે પગ કરી ગયા હતા ! એ ને હોય તે,
પણ હું છોટાલાલને-ત્યાં જતો ત્યારે એ વિશાળ જુનું

મેડીખંધ ઘર એક વખતના મહાન વૈભવના છેલ્લા અંશ
જેવું જ જણાતું !

છોટાલાલ માનસીંગ કામદારને સાહિત્યનો ઘણો
શોખ હતો. એમની પાસે જૂનામાં જૂનાં અઠવાડિકા
ને માસિકો મળી આવે. કાંઈ ને કાંઈ સંગ્રહી લેવાની
પણ એમને એ વખતથી રેવ હતી. રફલમાં એ
સેકડેસેકડે અવસ્થિત રહી શકે. એમની ઉતારેલી
ચોપડીઓ એકદમ સ્વચ્છ અને અવસ્થિત, અને નિયમિત
કામ કરવાનો શોખ અને પ્રીતિ ત્યાંથી લાગ્યાં. એનું
એક શુભ પરિણામે આવ્યું. પાસ થવા જેટલી મારી
તૈયારી ચર્ચ મર્ચ. ને કે હજી નમળાઈ હતી-પણ
લાગતું હતું કે વખતે ધા લાગી ગય તો લાગી ગય !

છોટાલાલ માનસીંગ સાથે ઘણેલી આ પ્રીતિ
ત્યાર પછી પણ ઘણા લાંબા વખત સુધી ફેનીફે
રહી. એમની કાંઈ વાત મોરાથી અગમણી ન હોય,
મારી કાંઈ વાત એમને અઘાત નહિ. એમનામાં એક
મહાન શુણ્ઘ હતો. જે વાતાવરણમાં એ ઉછર્યા હતા,
એ વાતાવરણમાં એક સહસાંચ પછી એમના જીવનને
સ્પર્શો ન હોતો. સીધી, સાદી, સ્વચ્છ રહેણીકરણી
એ જ એમનું હમેશવું જીવનભય રહ્યું હતું. બાકી
એ પરિસ્થિતિનું તો ઘણું જ આશ્ચર્યજનક એક
આખું મુસ્તક લખી શકાય ! એ એમ સાંભળ્યું હતું
કે કેટલાકના જીવનમાં ચંત્રતંત્ર, સિદ્ધિ, અસાધિક
રસાયન, ગાદુમરી, એવા એવા કે કે અવનવા
ખ્યાલોને સ્થાન હોય છે. એવા એવા કે કાંઈપનિક
ખ્યાલો એ એટલાને અખાડે પણ માલતા જ રહેતા !
પણ છોટાલાલ માનસીંગની સાહિત્ય પ્રીતિ એટલી
જખરી હતી ને ત્રિહાની જ ધૂન એવી લીન હતી કે
એ કોઈ જ વસ્તુ, કોઈ પણ દિવસ એમના અંતરમાં
ન વસી તે ન જ વસી ! એ એટલાની જરા જેટલી
પણ એમને અસર ન થઈ !

પાછળથી ત્યારે અમારે માહચેત્રી થયેલી, ત્યારે
ઈંદરમાં અમે જૂનાગઢ કાલેજમાં સાથે હતા. ખી. એ
પણ સાથે જ થયા. ઈંદરમાં અમે હતા ત્યારે હું
જેતપુર એમને ત્યાં વાંચવા પણ રહેલો.

છોટાલાલ માનસીએ કામદાર, છોટાલાલ હરખ-ચંદ શેક અને એક સાયલાકુમાર વજુભાના કુમાર ફોતોસિંહ હતા. એમને સૌ એક જ કલાસમાં એટલે મિત્ર જેવા જ બની ગયા હતા. ન્યાયચંદ અને મધુલાલ ઉદાણી પણ એ વખતે ખરા.

બપોરે વાવિંક પરીક્ષા આવી, ત્યારે મેં મહેનત તો ધણી કરી મચિત જે નમણું ગણાતું, તેમાં તો પાસ માફ મળી ગયા હતા. બીજા કોઈ વિષયમાં વાધો ન હતો. માત્ર એક અશ્રેષ્ઠ-એનાં તમામ ખાતામાં ખરાબર પાસ ઉપર આંકડો આપીને ટકથો હતો. હવે છેલ્લું ખાતું Composition-એટલે સાહેબ વાંચી જાય, ને આપણે એનો સાર લખી દેવો, એ હતું. એ વિષય ધીરજરામ ભાઈનો; પોતાનો ગણ્યોતો હતો. વાંચક પરીક્ષામાં પોતે જ એ જોતા, અને પોતે જ માફ મૂકતા. અશ્રેષ્ઠના નાપાસ થાનારા ઉપર ચડતા જ નહિ; અને મારો તો એમાં પાસ નાપાસ તમામનો આધાર આ છેલ્લા ખાતા ઉપર હતો. એ છેલ્લા ખાતામાં પાસ માફ મૂળે-તો જ પાસ થયામ ! એક પણ માફ થટે તો ઉપર જ જ ચડાવે એ સલાહર ! અને એ માફ, જેમનાથી હું મૂંઝાલો હતો, જેમનો પરિચય શુજરાતી આઠમીમાં મને મળ્યો હતો, જેમનો પરિચય ત્યાર પછી પણ શુજરાતી મારતર તરીકે મેં લીધો હતો, જેમના મનમાં રામજીભાઈ પ્રત્યે કાંઈક પૂર્વગ્રહ બંધાયેલો હતો, અને રામજીના બાઈ તરીકે જેમણે મને થોડાંક જાણ્યો પણ હતો, એ ધીરજરામભાઈ પાસેથી લેવાના ! એમની પાસે ફરીને ઉભા રહેતા માફ મન હવે તો મૂંઝવે માંડણ ! લાગ્યું કે આ તો ડળી દમ્ભેને કાંઈકથી આ એના જેવું કાં તો થાયો !

અને તમામ વિષયમાંથી આ એક જ ખાતા ઉપર આધાર હતો, એટલે તો વધારે લય લાગતો હતો !

અતે અમે જેનાથી ફરતા હતા તે દિવસ આવી પહેંચેા. ધીરજરામભાઈ પોતે પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા. એમનો રોડ એમનો જ હતો. એમની આંખો ધણી જ ચપળ રહેલી. એક વખત જવાક પણ છોકરો પકાચો-તો ખલાસ ! માફ મન તે દિવસે ખરેખર

મનમાં બેસી ગયું હતું. માનતા તો કેણુ જણે કેટલી એ માની હશે !

ખરાબર દમ્ભેને ટકારે ધીરજરામભાઈની, સામે વર્ગનો વિજામ ઉભો રહ્યો ! સાહેબના હાથમાં ચોપડી હતી. એમાંથી એક પાંખ એક પર્તા ફરતાં હતાં. એ ફરકે ફરતું પડતું, એ વખતે તો જણે 'પાનાં પ્રાર-બધનાં ફરકું રે !' એવું લાગતું હતું. અનુમાનથી કંઈ વાર્તા આવે છે એ જાણવા માટે સૌ અધીરા થઈ ગયા હતા.

ત્યા સાહેબે વાંચવાનું સરૂં કર્યું. કોઇકને સમજાયું કોઈકે અનુમાન કર્યું, કોઈકને ટુંબડીમાં કાંકરા જેવું લાગ્યું. મારે મહેં ટુંબડીમાં કાંકરા જ નીવડ્યા ! એટલામાં તો સાહેબની વ્રાત વાંચવાની પુરી થઈ, ને 'જે-ચ' ઉપર બેસીને સાર લખવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે મારું મગજ તો એટલું યત્ન થઈ ગયેલું, કે સૌની વાર્તા હશે એ અનુમાન કરવાનું તો બાલુએ રણું, પણ લખવાનું અશ્રેષ્ઠમાં કે શુજરાતીમાં એ પણ ન સમજાય એવું થઈ ગયું !

પણ મારે માટે તો આ જીવનમરણનો જ પ્રશ્ન હતો. બધો આધાર આના માફ ઉપર જ હતો. એટલે તો વ્યભતી પાસાવારની થઈ ગઈ ! પણ હવે તો, 'અગોમાથી જીવન સધણું' ત્યાં જ આવી રહ્યું છે ! એવી સ્થિતિ હતી.

જે-ચ ઉપર તો બેઠો. પણ લખણું થું ? એક અક્ષર સમજાયો હોય તો લખાય નાં ! નેટલી વાર્તાઓ ગોખેલી, તેમની આ ન હતી એ ચોક્કસ ! હવે શું થાય ? થોડીવારમાં તો ટપોટપ નોટ આવવાની આવીશે. ને ત્યાં હું તો બેઠો હતા ! સામે લાકડાનું જે-ચ હતું અને બીંત હતી ! બેગાંધી કાઈ બોલે તેમ ન હતાં !

પછી લાગ્યું કે આમાં તો અમરણ બેસવું એ પણ અરધી બાજુ દારવા જેવું છે. - એનસીય લખને કામળ ઉપર ફેરબા કરવી - પણ અમરણ તો ન જ બેસવું. એમ બેસવાર કાંઈ નથી જાણ્યો એ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે, ને પછી એ કાંઈક આવે તો એ એની

નિરુદ્ધનો પુરાવો છે !

એટલે પેનસિલ લખીને ફેરવવી શરૂ કરી, ત્યાં ખબર પડી કે, મારે પડખે બેઠેલા ફોર્સિંગને પણ તુખડીમાં કાંકરા લાંબ્યા હતા ! એ પણ પેનસિલ જ ફેરવી રહ્યા હતા. પણ તેની પાંખે બેઠેલા ઊઠાલાલ હેરખચંદ શેઠ એ કપાટાખંચ લખી રહ્યા હતા.

ફોર્સિંગે મહેનત તો લખી કરી, પણ પુરા દસ ટુટને અંતરે પણ નહિ બેઠેલા ધીરજરામ ભાઈના અસલા તાપ પાસે, એ રજપુત વીર પીટેહઠમાં પડ્યા હતા !

ઊઠાલાલ હેરખચંદને પૂછ પૂછ કરે પણ બાર છે શેઠને કે એક અક્ષર બોલી શકે ? કાંકો તરત બહાર કાઢી મૂકે ! શેઠ તો મૂંગા એવા કે ન પૂછે વાત !

અતે એમણે એક નવી જુક્તિ શોધી. ધીમેથી એક ઉપાન દોશે ક્યો ને એને ઊઠાલાલના પગને પરિચય પંથ બતાવ્યો. એક જરાક નિશાની મળી ગય—કે ફલાણી વાત છે, તો મ જેવું તેવું અનુમાને લખી કહાય. ઊઠાલાલને પણ કંઈવાન હૃદયમાં વચ્ચે કે પછો કાણુ જાણુ કેમ, એ કંડા માટલા જેવા પ્રમાણિક શેઠે પણ, પોતાના પગના અંગૂઠામાં, શેની વાત છે, એટલું લખીને નાનકડું ચપરણું રવાના કર્યું ! ફોર્સિંગે નીચે ને નીચે બેઠને વાતનું મથાણું ક્યું કે તરત મેં એ પકડી પાડ્યું. નજર કરીને નહિ, કારણ કે તો તો તમારા રામ જ રમી ગય, પણ એના અક્ષરના વળાંકની ઢગ ઉપરથી. વાર્તાનો સાર પણ કંઈક જૂખ જેવો યાદ હતો. કપાટા ખંચ લખી કાઢ્યો. એટલામાં તો ખી. એ. મારતરે નોટા ભેગી કરવા માંડી હતી.

રંગ રહી ગયો હતો. પણ ખીક પૂરેપૂરી હતી ! બધેરે ચાર પાંચ વાગે ખી. એ. મારતરે નીકળ્યા ત્યારે હું તો દોડતો જ ગયો. સંખ્યાખંચ વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં બીડી જતા હતા ! ખાસ કરીને આ વિષયમાં. એટલે ઉતાવળે પૂછ્યું : ‘સાહેબ ! હું ?’ એમણે કહ્યું : ‘ઉદલામાં છે પહેલામાં ?’

‘મેં કહ્યું : ‘ઉદલામાં !’

‘તો પાસ...’ જવાબ મળ્યો. ‘વચલા બધા ય બીડી ગયા છે.’

‘હાથ !’ હૃદય ઉપરથી સો મળ્યાના પર્યટનો બાજુ બાર બેઠી ગયો.

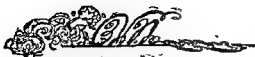
હવે છઠીમાં આબ્યા. એ વખતે પાણું ગોડલ અને પોરખંદર એમ બે ઠેકાણે મન દોડ્યું. ગોડલ પાસે હતું. પણ એનું ધોરણ એનું પોતાનું જ ગણાતું. કંઈક પણ અક્ષલ વિનાતું ! એટલે નિશ્ચય કર્યો કે પોરખંદર જ જાતું !

પોરખંદર જવાનું કારણ, કે અમારા એક ઠાકો દામોદર રતનજી, ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં હતા. મહારાણા ભાવસિંહના વખતમાં એ ત્યાં, એમના પોતાના ખાસ અંગત રસોયા તરીકે, ગયેલા. રાજાએ જેટલા સિંહવાવથી ડરે એના કરતાં વધારે બે.જનની યાળાથી ડરે, પણ ભોજનયાળા ઉપર બ્યારે દામોદર રતનજી હે.ય, ત્યારે એ વસ્તુ પ્રશ્નથી પણ પર થઈ રહેતી. એવો અંગત વિશ્વાસ નામદાર મહારાણા સાહેબને દામોદર રતનજીને બેસી ગયેલો. ભોગાનું ભોગ મહારાણા વહેલા સીધાબ્યા ત્યારે પણ પોતાના આ અંગત માણસની લક્ષમણ કરતા ગયા. અને એમાંથી એ ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી ઇન્સ્પેક્ટર થઈને રહ્યા હતા.

હું પોરખંદર ગયો, ત્યારે એ ઇન્સ્પેક્ટર દરબજે હતો. પગાર ફિયાબ બહાર ને રહેવાનું મકાનઆકું આઠ આના.

પોરખંદર તો હું મુદરથ બનીને ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે, કારણ કે એ પ્રસંગ માટે જ છ પૈસા વારનું મદ્રાસી જેવું કપડું લઈને લાંબો કોટ કરાવ્યો હતો, શૂટ હતો, મોઝ હતો. ટોપી પણ કાઢી નાખવા જેવી ન હતી.

પોરખંદર જવા માટે મારા આંતરમનને તો એક ખીજ જ લગની એવી રહી હતી. મારે દરિયો ભોવો હતો. ત્યાં સુધી મેં દરિયો ભોવેલો નહિ. પહેલવહેલો મેં ત્યાં દરિયો ભોવેલો, ત્યારે હું તો એને કાંકે બોલો જ રહી ગયો. ત્યાંથી ખસવાનું મન જ યાય નહિ. પછી તો છાયાની સડકે, પાછ-

ગના ભાગમાં આવતાં જંગલો અને દરિયાકિનારો એ માર્ગ પ્રિય રથજ સ્થ પડ્યાં હતાં.

પોરબંદરમાં દાખલ થનામાં કાંઈ ઝુકેલી નહીં નહિ વાવિંક પરીક્ષામાં સંપૂર્ણ પાસનું સર્ટિફિકેટ હતું, અને વળી ત્યાં મિ. દોશી-કરીને વર્ગસિદ્ધાંત હતા, તે જોતપુરતા જોડાલાલ શંકરલાલ રોવળના સહાયથી નીકળ્યા.

પોરબંદરમાં તે વખતે ભાવસિંહજી હાઈસ્કૂલમાં, માકર કરીને એક પારસી ગુરુથ હેડમાસ્ટર તરીકે હતા. તે વખતે પોરબંદરમાં એકબીનીરહેલન હતું. અને એકબીનીરહેલ તરીકે મનસુદા દરબાર વાજુ સુરવાળા અને કમ્પાચુરામ જોડાભાઈ બહી હતા. બન્નેની સુખ સ્થળી હતી, પણ અંગ્રેજોની તુમાખીને, દેશી માણસો વિષે જે મંથન એ વખતે આવતો, તે મંથને વિનય અપાવવા માટે, એમની વર્ગવિમહની હરામખોરીનો થોડો થોડો દોરીસંચાર, અદૃશ્ય રીતે અજમાવાઈ રહ્યો હતો. હજી એ દોરીસંચાર, ધણી જ પ્રાયમિક બૂમમાં હતો, એટલે હું ગયો, ત્યારે તો સપથે વ્યવસ્થા અને સુસાસન પ્રવર્તતાં હતાં.

એનો પ્રતાપ જંગલણી ખાતામાં પણ હતો. માકર સાહેબ, પંડ્યા-મારતર, મંગલપ્રસાદ દેસાઈ મિ. દોશી, એ તે સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં, અતિપ્રિય અને પ્રેરણાદાયી મણાતા.

તે વખતે શ્રી. રામનારાયણ-ભાઈના પિતા વિશ્વનાથભાઈ ત્યાં ગુજરાતી જંગલણી ખાતામાં સાહેબ તરીકે હતા. એમનું જિયું પકડેલ સારી, સીધો ફેલ, કડક લાલ આંખી મુખમુદ્રા, અને જરા-જરા કાન સુધી પહોંચે તેવી દેશી વાંસની મજબૂત ડામ, એ અમારે માટે આકર્ષણનો વિષય બની રહેતા. અને એમાં મેં તો એમનાં નયિકેતાકુસુમવચ્ચ અને મહિમ્નરોતનાં લાપાંતર ગાંધેલાં, મળની સાથે, એટલે એ ત્યારે હાપુરુદમાં પ્રવેશ કરે, ડેપુટી વરીકે, માકરસાહેબને મળવા, ત્યારે હું તો ખસુસ મને તે બહાનું કાઢીને એાસરીમાં આવીને બેઠો જ રહ્યો! વિશ્વનાથભાઈ, નચુરામ શર્માના સિખમંડળમાં પણ

ખરા. નાનાભાઈ, હરગોવિંદ માસતર એમની સાથે જ, એટલે એ રીતે પણ બળીતા.

એ વખતે અંગ્રેજોના ધણે જ મહિમા. એમાં પણ માકર સાહેબ તો મારસી-રથા, એટલે બન્ને વચ્ચે ફાઈ કાપ વખત ગુજરાતીના પ્રથ પરાને ચક્રમક પણ ઝરતી. પણ ખાસ એવો અવિનયી મણાવ એવો કાંઈ ઉવાડો વિમવાદ નહિ જન્મેયો. હું જુલોતો ન હોઈ તો એમના વખતમાં, આખા પોરબંદર રોટમાં, અંગ્રેજ છઠ્ઠા સાતમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓની ગુજરાતી નિમંષ માટે દરીફાઈ યોજાવાનો, પ્રથમ પ્રયત્ન થયેયો. એ રીતે વિદ્યાર્થીઓનું દેશીભાષા પ્રત્યે ખ્યાન ખમત-રહે અને ઉત્સાહન મળે તો કાંઈક આગળ પધે. આ-નિમંષ દરીફાઈ હું પોરબંદર હતો ત્યારે જ થયેલી. અને એમાં પહેલું ધનામ અને મળેલું.

પોરબંદરમાં હું છઠ્ઠીમાં દાખલ થયો અને મારે કહું હવે આગળ ચાલી સારો એ ખાતરી થતાં આનંદ થયો. પોરબંદરમાં એ વખતે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની થોડીક હવા પૂજી આવી મધ હતી. દરબાર વાજુસુરવાળાને કીધે સચિત ત્યાં હતા. શ્રી. વિશ્વનાથભાઈ પણ ગુજરાતી પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનારા. જુલોતો ન હોઈ તો ત્યાંની 'લાયબ્રેરી' માં પણ એક વખતે, કલાપીને વિરહ માનાર મસ્તકરિ ત્રિભુવન લાયબ્રેરિયન હતા. એમની વાણી સાંભળવા જતા; પુસ્તકોનો પણ ઠીક પરિચય મળેલ. અમારા વિદ્યાર્થી મિત્રોમાં પણ એ વખતે ફેલાઈ સાહિત્યરસિકોનું ટોળું હતું. એમાં ત્યાં જોજીધર ખોટામાં આવેલી લુહાણાઓડિંગનાં વ્યવસ્થાપક રામચંદ માસતરના ચિં. મોહનલાલ, આહવાડિયામાં એક દિવસ સાહિત્યનું મિત્રમંડળ જમાવતા.

પણ મારે માટે તો મોટામાં મોટો પ્રસ ક્યાં પાંચનું એ હતો. દામોદર કાકાની એક જ ઓરડી હતી અને એમાં એક નાનું સરખું ફાનસ પ્રચંદન-કમ્પાઉન્ડ ધણું મોડું હતું અને ચારે તરફ છટ્ટી જેમીન હતી, એટલે દિવસે તો તમે આડા અવળા મને ત્યાં જોશી જઈ શકો પણ રાત્રે તમારે વાંચનું

હોય તો પચાત પડી જાય ! એ ત્યાં બને તેવું ન હતું. એમાં મારા કાકાના પુત્ર ત્રિજીવનને મેટિથી વાંચવાની ટેવ હતી. એ ધણું કરીને પાંચમા ધોરણમાં મારું મોડ આવેલ—શુભની એની, અતિશય સામાન્ય વિદ્યાર્થી તરીકે, એટલે મારા માટે પણ, શિક્ષક વર્ગને એકદમ ભરોસો પડતો ન હતો. એમાં રાતે વાંચ્યા વિના તો છૂટકો ન હતો. અને મનમાં વાંચવાનું હોય તો જ ફાવે. એટલે એ એક ભારે કોપડો થઇ પડ્યો. થોડો વખત ચાલ્યું પણ પછી હું તો નિરંતર એવી શોધમાં રહેતો કે જ્યાં અને રાતે દિવાળીતું ને વાંચવાનું વાતાવરણ મળે, પણ નોવાસને એટલે હજી પત્તો ખાતો ન હતો.

એવામાં આ મિત્રમંડળની એકમાં જતાં થોડાક મિત્રોને પરિચય થયો. છાયાના કરસનજી આનંદી ત્યાં મળ્યા. પણ એ મારા જેવા ને એ તો હમેશાં છાયાથી આંદો પોરખંદર આવવાવાળા એટલે એમાં કંઈ મારો શુકરવાર ફળે તેવું ન હતું. અત્યારે તો ધણી સારી પ્રતિષ્ઠા, ધરાવતા, ચંદારાણીને પણ ત્યાં જ મેળાપ થયો. સાહિત્યમાં એમને રસ હતો અને દર વખતની સભા માટે એ કંઈ ને કંઈ લખી લાવતા. પણ એ વખતે એ ધણા પરાધીન, એટલે એમાં આપણું વાંચવાનું કંઈ ન થાય !

એક દક્ષિણી વિદ્યાર્થી હતો, રઘુનાથ દાદા, તે પણ ત્યાં આવતા. પણ આમથી કંઈ, અને વાંચવાની સરવડ બ્યારે તેમ ન મળે. દાદા ખરા, પણ એ એટલા સીધા, સાદા ને મરા પણ લખનજીન વિનાના, પાઠ્યપુસ્તક તત્ક્ષીન, શુદ્ધદક્ષિણી, કે એમાં કંઈ મળે ન પડે. મારે તો કાંઈ એવો વિદ્યાર્થી જોઈતો હતો કે જેને મારી પેઠે જ આગળ વધવાની ધૂન હોય અને છતાં સૂઝા લોકડાની પેઠે જે પોતાના પાઠ્ય પુસ્તકોને જ ચોટયો ન હોય ! વખતે વખતે સ્વૈરવિહારે ચડીને પોતાના નામ ઉપર મીઠાં પણ ચૂંકવતો હોય ને પાછો પ્રવળ કરીને આગળ વધી જતો હોય !

પણ એવા કાંઈ કાંઈ મિત્ર જ્યાં આવ્યા તે પહેલાં ધણી લાંબો વખત, એટલે લગભગ મને લાગે છે, હજી ધોરણનું આખું વરસ તો મારે મારી રીતે

જ આગળ ચલાવવું પડ્યું. આ હજી ધોરણમાં કે પછી સાતમા ધોરણની પહેલી ટર્મમાં, એક વખત દેસાઈ માસ્તરે કલાસમાં પ્રવેશ કર્યો અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને થોડો બવહાર સમજણ આપી, એ વખતે એ સમજણ લેનારાઓમાં મારું નામ મુખ્ય હતું !

એવું બન્યું હતું કે વર્તમાનમાં રેલ્વેમાં નોકરી મળે અને અત્યારે રોકાવરણીપ આપીને શિક્ષણ આપે, એવા હેતુથી એક વર્ગ બોજેશ્વર પ્લાન્ટમાં ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ગમાં દાખલ થવાથી પહેલાં રેલ્વેમાં સીગ્નલરની નોકરી મળે અને પછી ધીમે ધીમે સ્ટેશન માસ્તર થવાય એવી આગાહી હતી. મંગલ-પ્રસાદ દેસાઈ માસ્તર, અતિશય આનંદી અને વિનોદી માણસ હતાં. સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ મેટ્રીકમાં જપ્તને બે ત્રણ વર્ષ સુધી, પોતાનું હોર ન્યામળા કરે અને છવટે નોનમેટ્રીક થઈને પૈસાનું પાણી કરે, એના કરતાં કાંઈક ને કાંઈક લાભનું લાઇ લે એ વધારે સારું એવી એમની બવહાર અને રિવેકી સમજણ હતી. એમણે એક દિવસ કલાસમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને જિજ્ઞાસ કર્યા. એમનું મેટ્રીક પરિણામ બેખમી ગણાતું અથવા તો એક વખત નાપાસ થાતાં, બીજી વખત આગળ ચોટયા રહેવાની જેમની બવહાર પરિસ્થિતિ ન હતી તેવાને એમણે શિખામણ આપી. આમાં વરસ બગાડે માં આ કલાસમાં દાખલ થઈ જવ કે કાંઈ લાભનું તમને મળી જાય !

કેટલાકને એમની વાતની અસર થઈ પણ ખરી. પણ મને તો હમેશાં કલાસમાં નિયમિત જ એટલે એમને લાગ્યું કે આને અસર થતી નથી.

એક દિવસ મને એકાંતમાં બોલાવ્યો. પૂછ્યું : 'ત્રિભોવન સીગ્નલર કલાસમાં દાખલ થયો કે નહિ ?' મેં કહ્યું : 'હા. થઈ ગયો છે.'

ત્યારે તમે પણ ચક્ર જવ. આ મેટ્રીકમાં તમે પાસ થઈ ચક્રને થ શું મેળવવાના છો ? અને આમાં તમને વરસ બગાડવા નહીં પોસાય !

પરંતુ હવે મારામાં આત્મચક્રાનો રજુકો આવી ગયો હતો. મેં કહ્યું : 'હું ચોક્કસ પાસ થઈશ !' 'શી રીતે ?'

‘તે તમે જો જો ને સાહેબ !’

‘માફર સાહેબ પાસેથી ફામ’ લેવાનું છે હો !

એ ખબર છે ના ?’

માફરસાહેબ ફામ આપવામાં ધણુ જ કડક ગણાતા. ને મોટામાં મોટી લામવત્ર પણ એની પાસે પાણી ભરતી એની કીની પ્રતિષ્ઠા હતી. ફામ એક વખત નહિ મળે તો પછી આ ઇન્કાર રખાશે એવા શુભ હેતુથી એમણે આ કહ્યું હતું.

પણ હું તો એકનો એ થયો નહિ. આગળ વધવાનો હવે તો અન્યા નિમ્મય થઈ ગયો હતો. હવે પાછા ફરવાની વાત ન હતી.

એટલામાં આખા રોડના તમામ વિદ્યાર્થીઓ મારીની યજ્ઞશાલીની પરીક્ષા આવી.

વિષય ધણું કરીને રામાયણનો હતો. બેસવાની સૌ વિદ્યાર્થીઓને છુટ હતી. પણ સાધારણ રીતે છૂટા અને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ બેસતા.

મેં વાંચ્યું તો હતું પણ સંખ્યા જખરી હતી, મોહનલાલ રામચંદ્ર બેસવાના હતા એવું યજ્ઞશાલી ધણું મુંદર ગણાતું યજ્ઞશાલના હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓમાં એમની નામના હતી. અને પરીક્ષકોનો જાત પરિચય પણ હતો. અને આ પરીક્ષામાં પહેલા આજ્ઞાથી બીજું તો કાંઈ ન મળે, ઇનામ મળતું, પણ એ જોયું હતું, એક પ્રકારે સૌનું ખ્યાન એવાય એ મદતવતું હતું.

મેં એક છેલ્લી ધડીએ પરીક્ષામાં બેસવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એટલે જે વાંચ્યું હતું, એને તૈયારીનું વાચન ન કહેવાય અકસ્માત પરીક્ષા દેવા જતો હતો ત્યારે ત્રિશુવનના સીનદર ટ્રેનીંગ માસ્ટર મળ્યા ગયા. એ ઉત્તરદિવના હતા. મુલસીકૃત રામાયણ એમનો પ્રિય વિષય હતો એમણે પૂછ્યું ‘ક્યાં ઉપડયા ?’

માસ્ટર રામાયણના ખરા રસિયા હતા. એમણે કહ્યું, ‘ભાઈ ! રામાયણમાં સૌથી સરસમાં સરસ પાત્ર રામચંદ્રનું નહિ, પણ લક્ષ્મણનું છે. નાદે જાનામિ કે-ચુરે એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિની એમણે માદી આપી. ‘અને કહ્યું કે તમારે લખવું પડે તો લક્ષ્મણ જીતીની આ વાણી લખજો. રામયણનો નાયક રામચંદ્ર; પણ ઉત્તમોત્તમ પાત્ર તો લક્ષ્મણ.’

એક છેલ્લી પળે મળેલા આ વિચારની મારા ઉપર ધણી જ અસર થઈ હોય એવું જણાય છે. રામાયણનાં પાત્રો વિષે જ ઈતિહાસ લખવાનું હતું, અને મેં એવી સરસ રીતે એ લખ્યું હતું કે તમામ પરી-ક્ષાર્થીઓમાં પહેલું ઇનામ મને મળ્યું ! એ જ્યારે મહેર-ચડ્યું, ત્યારે હાઈસ્કૂલમાં મારી ગણનામાં ફેર પડવા માંડ્યો ! મોહનલાલ રામચંદ્રનો નંબર બીજો હતો, અને ધણું કરીને ચંદ્રારાધા પણ એમાં હરીફ તરીકે બિભા હતા. પણ એ વખતે ય એમનો પ્રિય વિષય તો ગણિત જ હતો.

આ પ્રમાણે પાછું મેં ‘માડું’ જમાવ્યું, પણ હજી વાચનની સ્વમવસ્થા બાકી રહી હતી.

એવામાં ડોક્ટર નાગથી ઓળખાતા એક ભાઈ મળ્યા ગયા. એવું નામ રેવાચંદ્ર. એને સૌ ડોક્ટર જ કહેતા. રેવાચંદ્રને અંગ્રેજી સાહિત્યનો ધણો જ શોખ હતો. મેકાસે તો એનો પ્રિય લેખક હતો. અને એ હાલતાં તે ચાલતાં બાગ પાડે તેવું અંગ્રેજી લખાણ લખવામાં ને બોલવામાં માનતા. એમણે ખાસ વાંચ્યા માટે જ એક રૂમ મેળવેલી. અને જે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં બેસીને વાંચતા. ‘પાછળથી હું પણ તેમાં બળ્યો. પણ તે પહેલાં તો, મારે ત્યાં ફળી ધણું મોટું હતું અને એમાં કાકાને આંખણે કાંઈ ને કાંઈ ફુગાણું રહેતું, એટલે ફળીમાં ધાસરી બાંધેલી બે ચાર ગાંઠડીઓ કાપમને માટે પડી રહેતી, આ ગાંઠડીઓની, આપણા માટે કહેયતી, જ્યારે જુઓ ત્યારે તૈયાર, એવી રાતપધારી હતી. એમનો સારા એવો લાભ લીધેલો ! મોટી રીતે વાંચીને બહારથી આવતું હોય તો પણ, કાંઈને જમાવ્યા વિના આ ધાસરી માંસડી ઉપર, એક ગોટલું પાછરે એટલે પધારી તૈયાર !

રઘુનાથ દાદાને ત્યાં હું થોડો વખત વાંચત ગયેલો. પણ એની સીધી, સારી, એકદમ જ નિયમિત લગભગ ભૂમિતિની રેખા જેવી, જીવન પ્રણાલિકા મારે માટે જહૂ આકરી પડવા માંડી ! દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓમાં જે ‘વિદ્યાપ્રિયતા’ હોય છે તે એમનામાં પણ જીતરેલી. ગણિત એમનું સરસ હતું. રહેવાની રીત-

ભાત અનાકર્ષક ન કહેવાય એવી હતી. મકાન પણ પાસે હતું. રહેવાની સમગ્રતા પણ હતી. પણ જેમ દાહિયાને પાંચે પંદરે પોતાનો સોગરસ બેઠાએ, તેમ મારે પણ પાંચે પંદરે કલ્પનાની કોઈ ને કોઈ ભૂતાવળ ઊભી કરવી બેઠાએ. પાઠ્યપુસ્તકો સિવાયના કંઈ ને કોઈ વિષયમાં તલલીન ચર્ચ જનારી લાગણી-ભ્રમ ઉત્પત્તિ બેઠાએ. એ ઉપરાંત મારે કાબરસ વિનાહી છાંટ તો હાલતાં ને ચાલતાં ખપે ! દાહાને જીવનની એક સીધી રેખા જડી ગયેલી. એમાં મારા જીવાને તો બાજુ જોઈને પુરાવા જોડું લાગે ! એટલે મેં પછી ત્યાં જવું બંધ કર્યું.

ચોટી રાતે આવીને કુળમાં પડેલી પેલી ધાસની ખાંડોએ ઉપર મારી પથારી કું લગાવી દેતો !

નિરલ આહારમાંથી સૈંકડો તારાઓ મારી-સામે બેઠા રહેતા. દાહાને મણિતનો શોખ હતો, તેમ ચોટાક ન્યોતિયનો શોખ પણ હતો. એમણે કાંઈક થોડું થોડું રાશિતાન પણ આપેલું. પણ એમને એમાં શુદ્ધ મણિતનો રસ મળતો હતો. મારે આ હરેક તારાને, આપણા જીવનમાં કંઈ રસ હોઈ શકે કે

નહિ, એ બાજુનું હતું. એટલે એ વિષય મેં શુદ્ધ બાજુને એમની પાસે બાજુવાનો છોડી દીધો હતો. પણ આ ધાસ પથારીમાં બપોરે ફરીવાર પડ્યો, આકાશ સામે જોડું, અનેક તારાઓને દીકા, કેટલાકમાં સુષ્ટિ રમતી બેઠા, ધણીની આંખમાં આંસુ દીકાં, થોડાક પોતાનું મુક્ત હાસ્ય કરતા બાજુવા, કેટલાકની જીવન-કથની તો માનવદર્શી બાજુ બરેલી લાગી, અને મને થયું કે કહો ન કહો, પણ આ હરેકે હરેક તારાને આપણામાં રસ છે અને આપણે એમનામાં રસ લઈએ એવી બાજુ એમની વર્ષોનાં વર્ષોથી બોલાતી કરુણવાણી ત્યાંથી આંહી હરરાજ રાતે આવી રહી છે ! અને મેં માયું કે,

‘અમે પડ્યા પથારી, બોમ્બિહારી, એકલ ત્યાં એ ફરતો ! અને કે કે કે કરી નિશાની, મુજને પાસ નોતરતો ! અને ‘ધર તણ બધું કું દૂર સ્વજનહીન. ઉર ‘ભરાઈ આવે’

એ સરસ્વતીચંદ્રની, ગોદાસ્મિથની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓનાં અનુકરણમાં, લાવણીએ ઉપર લાવણીએ ! રચાતી રહી !

આનંદ એટલે સમજ

માણસ બ્યારે એકબીજાને સમજે છે, ત્યારે આનંદ પામે છે. સાહિત્યનું ચોટામાં થોડું કામ જ વ્યક્તિને આનંદ આપવાનું છે; એટલે કે સમજણ કે સમજ આપવાનું છે. આ સમજ શબ્દને ભતક કથાના ‘સમજ’ અને ગુપ્તયુગના ‘સમાજ’, શબ્દની સાથે સાધી, એટલે જણાશે કે ‘સમાજ’ અથવા ‘મહોત્સવ’ માનવ માનવને, સમજણના ભેતું ઉપરથી, એકબીજાની વધારે નજીક લઈ જવા માટે છે. ‘સમજ’ એટલે સમિતિ, એ પણ વસ્તુને સૌ સમજે, ને પોતાની બતાવે, માટે હતી. સાહિત્યને, વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો એ, સમાજમાં એક મહોત્સવનું સ્થાન લેજે, પોતાનું સ્થાન લેતું દેખાશે. ફરીને સાહિત્યને આપણે એ સ્થાન અપાવવું જોઈએ સમાજ અથવા આનંદોત્સવના તમામે તમામ સ્વરૂપો એ સાહિત્યનાં જ અંગો છે. સાહિત્યે, એ પોતાનાં રખડુ શિશુઓને, પાછાં ખેળે બેસારવાં પડશે : સીનેમા, રંગભૂમિ, નાટક, લોકમેળા, દાયરા, કથા, આખ્યાનો, રાજઉત્સવ પ્રસંગો, તમામ ત્યારે જ સાહિત્ય, એ, રાજશેખરના કહેવા પ્રમાણે લોકયાત્રા માટે છે, એ સદ્ થાયો.

[ગુજરાતી ગ્રંથકાર સંમેલનમાં, વડોદરામાં આપેલા, શ્રી મૂલકેતુના લાખણ ઉપરથી.]

મં ગ પુ તે રવીન્દ્રનાથ [મૈત્રેયી દેવી] માયી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

‘એ’ દિવસોમાં માનવી માનવી વચ્ચેનો સંબંધ અટકેા તે સહજ ને સ્વાભાવિક હોય કે તેની તમને કંઈપના પણ નહિ આવે, અત્યારનો એકેએક માનવી, વિશેષ કરીને મોટા માણસો એટલા તો વાઢાપદ હોય છે કે એને વટાવી એમની પાસે પહોંચવું સહજ નથી હોતું, પરંતુ ત્યારે તો બધું જ ભુલ પ્રકારનું હતું. કુલિનતા ક્યારેય માનવી-માનવી વચ્ચેનાં સહજ મેળાપમાં આડે નહોતી આવતી. મોટાભાઈની જ વાત કહી, આવનાર દરેકોઈ અનાયાસે એમની પાસે પહોંચી જઈ શકતા. અતિથિ-અજવાજત પછી જાણે ને એ ગમે તેટલોયે નમણ્ય હોય, છતાં આવનાર સહુને માટે ખારણા ઉપાસ જ રહેતા. ખબ્બે ખડિયો લપને રેલીમાં પ્રવેશો એટલે ખસ, એ દિવસમાં જ આવનાર સહુના સ્વજન શો બની જતો. ભાઈ, મોટાભાઈ, મામા. કુવા, કંઈક ને કંઈક થતાં એને વોર ન લાગતી. આને એ સંભવિત ■ ખરું! પણ એક રીતે નોંધએ તો એમાં મીઠાશ-મધુરતા રહી છે. માનવી સહજભાવે અન્ય માનવી સાથે હળમળી શકે એ કંઈ એાછી વાત નથી; આને તમે જે ધીમે ધીમે ‘મોટા માણસ’ થઈ રહ્યા છો એ થું સારું છે! કેટલી જાતનો સરંજમ છે તમારે-આ લાઇટ, ફેન, ટેમલ, ખુરસી વગેરે અગણિત ને અનેકવિધ સામગ્રી સીધા-સાદા જીવન માટે આ બધી ચીજો એકે પ્રયત્ન નાશત-વિક્ષેપ છે. અને એ વિક્ષેપે વધે જાય છે, ને જીવન માટે જિનજરી ચીજોના હનના દગ થઈ જાય છે, મને એ નથી મમતું. આથી જ એક માટીનું બીતકું ઊંચું કરી ચણા-મમરા શીંગેને સ્વાભાવિક સહજ જીવન જીવવા ઇચ્છું છું. એથી જ તો એક નાનું એવું ઘર બનાવવા ઇચ્છું છું, પણ એમ નહિ થાય, આ જમાનામાં કેમે કયું એસ નહિ થઈ શકે. નહિ તો સરઆતમાં તો શાન્તિનિઃતન ભુલ જ પ્રકારનું હતું ને! ભણતો નથી, પણ કદાચ અત્યારે ત્યાં આતિથ્ય પૂરેપૂરું થતું હશે, સરઆતમાં આતિથ્ય-સતકારની સામગ્રી બહુ સાદી ને એાછી હતી,

પરંતુ ત્યારે હતું હૃદયપૂર્વકનું આતિથ્ય. મારો નાનો દીકરો ચમી કોઈ પણ અતિથિ આવતા એનાં સર-સામાન ખબ્બે ચડાવી લઈ આવતો. મારા સંતોને ક્યારેય તેઓ ‘મોટા માણસ’ ■ એમ માનવાની તક જ નથી મળી, અને હપીકતમાં તેઓ ‘મોટા માણસ’ હતા જ નહિ-ને કું તો મુકલિસ થયો જ હતો. સહુની સાથે હળવા-મળવાનું ત્યારે સહજ હતું. હવે એ આદર્શ રહ્યો છે ખરા? ના, ના એ બધું ચુમાવું જ છે. પરંતુ હવે એના ‘કંઈ ઉપાય પણ નથી.-મારી ઇચ્છા-અનિચ્છાથી એાછો મુશ્મલ પડ્યો! એટલે જીન જ રહીશ. છતાં ઇચ્છું છું કે મારો જે કંઈ સર-સમાન હોય તે સાદો simple રહે. જે સરળતા ને સહજપણે જીવનની શરૂઆત કરી હતી એ જ રીતે આખર સુધી જીવું.’ ગુરુદેવે કહ્યું.

એક દિવસ સાને એ એંગ્રેા ઇન્ડીયન છોકરાઓ ફરતા ફરતા અમારે ત્યાં આવી ચડ્યા. ગુરુદેવને મેં કહ્યું કે ‘તેઓ આપની પાસેથી કંઈક સાંભળવા ઇચ્છે છે, અને અમે બધાં એમને ઘેરીને નીચે બેઠા. એમણે ‘Crescent moon’ માંથી વાચન શરૂ કર્યું ‘મને કદર એવો વિદેશ ઘુર માકે મિયે જાવિહ અનેક વૂરે’ ને ‘તુમિ યદિ મા આકાશ હતે જામિ સંવાર માછ’-‘ધારો કે તમે વિદેશ ફરતા ફરતા મને લખને ખૂબ ખૂબ ફર જઈ રહ્યા છો’ અને ‘તું જો મા આકાશ હોત અને હું ચંપાનો છોડ હોત’ આ ગીતોનું અંગ્રેજી લાવાનતર વાંચ્યું, એ મુંદર ખંડુર વિચારવળ, સંભળી, સહુ અંગ્રેજીમાંથી. લેખ, ફિગર, થઈ રહ્યા. એમના મોં પરનો લાવ જોતાં સાચું હતું કે એ સાંખ્યપ્રકાશમાં નિર્મળ વનની વચ્ચે એમનો કંઈવનિ નક્કી એમને જેતાને પણ ગમતો હતો. અને એ વાચ્યે જ ગયા, લગભગ ‘ગીતા-જલિ આખી વાચી ગયા ‘કૃષ્ણ’ કવિતાનો તરણો માદ આવ્યું છે. Least little grain અને એ વાચન પૂરું થતાં—‘In one salutation to Thee...’

જ્યાં તેઓ બેઠા હતા, ત્યાં તેમની પાછળ એક

અભરાઇ ઉપર એક સુંદર સ્વેત વિહુલ પ્રદીપ રાખવામાં આવ્યો, ત્યારનું એ સૌંદર્ય એવું તો, રેશમ શા સ્વેત કેશ ઉપર સ્વેત પ્રકાશ પડતો હતો. અજબ હતું કે માનવીની ભાષામાં એને વર્ણવવું શક્ય નથી. આંખો એને ભેતાં ધંરાતી-જ નહોતી. બહાર ત્યારે અરણ્ય છાયામાં અધકાર ગાઢ થઇ રહ્યો હતો, ઘરમાં પણ ચારે બાજુ આછા અધાર છવાયો હતો, ફક્ત અમારી નજર સમીપે ઉત્તરવળ, ધવલ પ્રકાશમાં ચમકી રહ્યું હતું. મહાસુરુષનું ભયોતિર્મય યુગ્મચંડળ, અને કાને અથકાતો હતો એમનો સુમધુર સ્વર. વાંચન પૂરું થયે ધણીવાર સઘી અમે રૂતબજ જ બની રહ્યા, અને હૃદયમાં નીરવ ધ્વનિએ પડ્યો પડ્યા લાગ્યો—In one salutation to Thee—In one salutation to Thee—પ્રકટી નમસ્કાર પ્રશુ પ્રકટી નમસ્કાર. દિવસ જેવો અતુલવ આજે કેમ કહ્યું મન અતુલવી શકતું નથી. એવું તો અક્ષમ અને અકૃતજ છે આપણું મન. જે વિચારવાનું નથી, જે સ્મરણમાં રાખે છવતર સોઈક બની જાય, તેને પણ આપણે આમ અનાયાસે, આમ અવહેલના કરી ભૂલી જઇ શકીએ છીએ એ કેવું કહેવાય ?

ગુરુદેવ જમવા બેઠા હતા, વાતમાંથી વાત નીકળી ગઇ કાળ્યોની. મેં કહ્યું—જરા નિઃસંકેપપણે એક વાત કહો !

‘પૂરેપૂરા-નિસંકેપપણે-હેવી ! સંકેપથી તમે થૂપ થઈને રહો છો ખરા ? એવો શુભ દિવસ આજ સુધી તો નથી બોલ્યો.’

વાર, તો કહી જ નાણું, ગઇ-કાળ્યો મને ગમતા નથી.

‘એવું કારણ તો દીવા જેવું છે, કળ્લુંડું એનાથી ટેવાઈ નથી તો.

એ શક્ય છે. પણ તો પછી સવાલ એ ભોલો થાય છે કે હું શા મટે એનાથી નથી ટેવાઈ ? ગમતા નથી એટલે એ વાંચતી જ નથી એવું તો છે નહિ. કોંક કોંક કંઈક કંઈક-ગમે પણ છે, પરંતુ પછ-કાળ્યો જેવાં તો નહિ બન. જે કાળ્યો વાંચતા

રાતની રાતો વિતાવી શકીએ, જે કાળ્યો ગાતાં ગાય-ગણતાં સર્વ સમયે, હરકાષ્ટ પ્રકારની માનસિક સ્થિતિ-માથે મન મુક્તિ મેળવી શકે, એવો આનંદ-આસ્વાદ ગઇ-કાળ્યોમાં કદીયે નથી સાંપડ્યો.’ મેં કહ્યું.

“મારો પણ એ જ મત છે.” સુધાકાન્તપ્રાણુ બોલી બેઠા.

“તારો મત એવો કેમ થયો, હમણાં હમણાં તું તો ગઇ-કાળ્યો લખવાનો રીતસરનો પ્રવાસ કરે છે ને !” ને પછો મારા તરફ ફરીને ગુરુદેવ બોલ્યા,— “આનો એક ખાસ ગુણ પવનની દિશામાં હળવું એ છે તે તમે જાણો છો ?”

“જી એમ નહિ, મેં કાંઈ દિવસ ગઇ-કાળ્યો લખવાનો પ્રવાસ કર્યો જ નથી, એ તો મારો ભાઈ લખે છે.” સુધાકાન્તપ્રાણુએ ખુલાસો કર્યો.

“મૂળ વાત એ છે કે તમને સરતા પ્રાસનો મોહ વળગ્યો છે.”

“એને સરતો કેમ કહેરો ? ‘વલ્લોકા’ કાળ્યોમાં પ્રાસ-મેળ છે એથી જોણું એવું મૂલ્ય ધરે છે ? ‘છત્રી’ કાળ્યોમાં આપણું, ને હું એ આપણું બોલી ગઈ ને મેં પૂછ્યું—‘આમાં પ્રાસ-મેળ છે તો શું કંઈ સ્થિતિ થઈ હોય તેમ લાગે છે ? એમાં અર્થના તાત્પર્યની ગંભીરતા બરાબે જોઈથી થઈ છે તેમ કાશ્ય કહી શકે ? અને આ પછુ-સાચું છે કે એ પ્રાસ-મેળ ન હોત, તો તે આ રીતે અનંતમાં પ્રવેશી ન શકત, અને તો એ આ રીતે છન્દોબદ્ધ માદ પણ રહી ન જાત.” મેં કહ્યું.

“ના, તું એક બહુ ભોલી બૂલ કરે છે, આ બેની તુલના કરવાની હોય જ નહિ. એ બન્નેનો ચોતપોતાનો રસ છે, એ બે જુદી જુદી જ ચીજ છે. તું જો ગઇ સાથે કવિતાની તુલના કરીશ તો એમ જ થશે, ‘લિપિકા’ તને કદી લાગી ?”

“બહુ ગમી.”

“હવે જો, તારામાં જ-તારી વાતમાં જ કેવું Contradiction (વિરોધી ભાવના) છે. ‘લિપિકા’ તને કેમ ગમી ? એ તો ગઇ-કાળ્યો, વિશુદ્ધ ગઇ-

કાગ્યો છે. એનું લખાણ ગવરપે થયું છે એટલે જ ફેર છે.” ચુરહેવ બોલ્યા.

“સાંભળો “વાયે પલાર વય” મને મોઝે છે. પરંતુ એક વયુ રઘ-કાવ્ય મને યાદ નથી રહી શક્યું; એ પરથી જ જાણી શકશો કે હું જે કહ્યું હતું તે અંતરનાં શબ્દો છે. છતાં એક શા મટિ મધ્ય, અને બીજું કેમ ન મધ્ય, એનું વિશ્લેષણ કરવાનું સામર્થ્ય એણે મારું છે ?” એ કહ્યું.

“હવે સમજ્યો, ત્યારે તો કદાચ તું એ વાંચી નહિ શકી હો.” એ બોલ્યા.

“એ બહુ જ સંભવિત છે યાદ છે એકવાર રવીન્દ્ર-પરિષદમાં આપે “સાધારણ મેચ” વાંચેલું તે, તે પહેલી જ ગદ્ય-કવિતા આપને મોઝે સાંભળી, તે દિવસે એ ખૂબ મઠી હતી.” એ કહ્યું.

“વાર, ત્યારે આજે સાંજે વાંચીશું, જોઈ, હવે તમને એ ગમી શકે” હું યા નહિ.” એમણે કહ્યું.

એ દિવસે સાંજે એમની ખુરસી ખાજીના મોઢા વીજળીક દીવાની સાંપ દેખાવી “દયામલી” વજ્રપુટ વગેરે લખ અને એક બહેનો એમની પાસે દાજર ચર્ચ મર્ષ. મોપીડીઓનાં પાનાં ઉઘસાવતા ઉઘસાવતા એમણે પૂછ્યું—“ક્યાંથી શરૂ કરીશું ?”

“જરા થોભું પડશે. બધા આવવાનાં છે.” એ કહ્યું.

એમને સીને જે તમારા જોટલો ઉત્સાહ હોત તો એ બધા આમ હરજીશો દોડ્યા ન આવત ? આલો આપણે શરૂઆત કરીએ.

ગમે તેમ પણ સૌ આવી પહેલ્યા, વાયન શરૂ થયું. “દયામલી” પૂરેપૂરું વંચાયું. “વજ્રપુટ”માંથી પણ ઘણું વંચાયું. પેલું “સાધારણ મેચ” ફરી એકવાર વંચાયું. ધીરે ધીરે રાત્રિનું અંધારું ઘેરાવા લાગ્યું—અને વન-જંગલમાં તમારાનું એકાધારું સમીત પ્રખળમાંથી પ્રખળતર ચર્ચ બીધું, ચુરહેવનો બોજબોજો સમય ક્યારે વીતી ગયો તેની અને ખબર પણ ન

પડી. મૃદિણીનો કર્તવ્ય-ધર્મ તે દિવસે એકદમ વિધવી જવાયો હતો. એ દિવસે ફરી મઠા આવેલી તે આજે યાદ આવે—છે, છતાં ઉદતાષ ક્યાં બોધી હતી, અનાયાસે કું-બોધી બીડી કે—“તમે વાંચો ત્યારે તો મઠા આવવાની જ, પણ સદાય તમને ક્યાંથી પામવા ?”

એ હરવા, “હારીને પણ છતવું એવું” પણ લીધું છે કે સુ ?”

“એગો સીમન્તિનિ, જિનિસપત્નશ્ચા નિપે એતો છુટાછુટિ કોરેન્દ, કોરો ના. એક એક ચાકર શ્ચા આછે કે કોરતે ? કોરેર પામે જે મર્યે પડે જામે. તાર એયે વૃમિ એક યોકિટાવ બોરો, ક્યા બોરો ધીર મધુર ભાષે—એગો ધીર મધુર ભાવિણી, બોરો ધીર મધુર ભાષે, તોમાર ગોપન કથાદિ સખી રખોના મને, શુધ આમાવ, બોરો આમાવ ગોપને, તોમાર ગોપન કથાદિ !”

(એ રે સીમન્તિનિ, ચીજ-વસ્તુ લખને આટલી દોડધામ મ કરો, મ કરો. આ નોકર-આકર છે શું કરવા ? એમને પગે કાટ ચડી જશે. એ કરતા તમે પેની ખુરસી પર બેસો, અને વાતો કરો ધીર મધુર ભાષે—આ રે ધીર મધુર ભાવિણી, બોરો ધીર મધુર ભાષામાં, તમારી જાની ગોઠડી, સખી, એ મનમાં ન, રાખો, કંઠો એ માત્ર મને, જાની કંઠો, તમારી જાની ગોઠડી મને !)

એ અમારી સાથે ગણ દિવસ જ રહેશે એમ નક્કી કરીને આજના દત્તા, આજે પંદર-સોળા દિવસ વીતી ગયા છે. પ્રખળ વર્ષો શરૂ થઈ છે. સુરેલનાં અરણ્યને અંધારું બનાવી દિવસ-રાત ખટા-ટોપ મેલવી હાવા ને ધુમ્મસનું આવરણ સામેના આકાશને પૂરેપૂરું ઘેરી રહ્યા છે. મને ડર હતો કે આવા સમયે એમનું મન અહીંથી જવા માટે વ્યથ થશે તો ? એ અરસામાં તેઓ દિવસ-રાત લખતા જ રહેતા—પુસ્તક લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું.

“વનમાળી, તને આ રચણ કેવું લાગે છે ?” ચુરહેવે એમના નોકર, વનમાળાને પૂછ્યું.

‘હ, મને તો ગમે જ છે, મારા દેશનાં લોકો પશુ છે ને એટલે.’ વનમાળીએ ઉત્તર આપ્યો.

તારા દેશનાં લોકો અહીં વળી કયાંથી આવી મળ્યા ?

‘કેમ, *પ્રકૃતી આપા છે ને; એનું ધર-ને માટે’ ધર, માત્ર એક ગામ જ છે અમારી વચ્ચે.’

વનમાળી આપ્યા ગયા પછી ગુરુદેવ બોલ્યા, - ‘રસિક માણસ છે, આવો ન હોય તો મારો નોકર બની શકે-વચ્ચે ફક્ત એક જ ગામ.’

એક સવારે હું એમના ઝોરડામાં પ્રવેશતાં જ એ બોલ્યા, ઝોરે ગૃહિણી, તમારા સુસન્નિત ધરમાં જરા ફેરફાર કરશો કે ?

‘બેસક, અનાયાસે, કહેા શું કરવા ઇચ્છા છે ?’ મેં કહ્યું.

‘આ બાલુનો ઝોરડો તો ખાલી પડ્યો જ રહે છે, તો આં મારે માટે રહેવાની ગોઠવણ કરશો કે ?’

‘શા માટે કહેા તો ? આ ઝોરડામાંથી તો ત્યારે ખાલુ મઝાનું નોર્ષ શકાય છે.’

‘એ સાચું, પરંતુ આ પૂર્વ ખાલુ પ્રભાતનો પ્રથમ પ્રકાશ આવે છે. એ પ્રથમ પ્રકાશની મારે અત્યંત જરૂર છે. મારા શાન્તિનિકેતનમાં જોયું છે ને કે હું વહેલા ઊઠીને રાહ જોતો બેસું છું કે મારો આકાશી મિત્ર ક્યારે આવશે, ને મને પ્રકાશ-ધારામાં નવરાવી દેશે. કંઈ રીતે આ નામનો જોળ થયો એ જાણુતા નથી. હું પ્રકાશનો પૂજારી, સૂર્યોપાસક છું, એ જાણો છો ને ?’

આજે રમરણે ચડે છે એમની એ પ્રભાતવેળાની શાન્ત સૌમ્ય ધ્યાનમગ્ન મૂર્તિ. પ્રભાતનો પ્રકાશ એમનાં વદન પર પડી રહ્યો છે, તે સામેના સમરત દરવજગતથી દૂર અદૃશ્યમાં એમની દૃષ્ટિ વિચરી રહી છે. એવે સમયે એમને નોતરાનું સદ્બાળ્ય જેમને સાંપડ્યું છે તેઓ જ જાણે છે કે ગુરુદેવ કયા લોકનાં માનવી હતા. અને છતાં થોડી જ પળો બાદ તેઓ

મારી પુત્રી સાથે આનંદસહ જોડકણાં બોલતા હતા. તેઓ કેવા ઊંડા વિચારમગ્ન રહ્યા છે, કેટલું લપ્પયું છે, ને છતાં કેવા સહજ સરલભાવે સહુની સાથે હાસ્ય પરિકાસમાં પશુ બાળી ગય છે, જરાયે બેદ-ભાવ નિના. એ મહદ્ અનન્ય સાધારણ મન મતને જુદી તારવી સહુથી અતડા રાખનાર નહોતું. સહુની વચ્ચે રહ્યા રહ્યા પશુ એ સહુની ઊંચે રહ્યા. એ જ એમનાં અજબ સામર્થ્યનો એક પુરાવો છે.

આખરે ઝોરડો પ્રદલવાનું નક્કી થયું. સાંજે બધું ફેરવાડું હતું. અનિલખાણ બોલ્યા—“ મૈત્રેયી દેવી, આ લક્ષણો સારા મથી જથ્થાતા.”

“કેમ, શા પરથી કહેા છો ?”

“આ ઝોરડાની ફેરવણી હવે ફેરવણી સચવે છે. લાગે છે કે હવે નજીકમાં જ અમારે બહીથી જવાનું થશે.” અનિલખાણે કહ્યું.

“બલે, પશુ તમે આ વાત છંડશો મા.” મેં કહ્યું.

નચિન્ત રહેજો. હું આ વાત નહીં ઉચ્ચાર, આ તો તમને સહજ ચેતવણી ખાતર કહ્યું—અને એ ચાલ્યા ગયા.

એ દિવસે બપોરે કંઈક કામસર મારે મંગણુ જવાનું હતું. ગુરુદેવને કહ્યું—“હું જરા પહાર જાઉં છું. ચિત્રિતા ઘેર છે. કંઈ કામ હોય તો એને કહેજો.”

કંઈ જ કામ નથી. નચિન્ત થઈને ફરી આવો. થોડીવારના વિચ્છેદે વિશેષ ક્ષતિ નહીં થાય. ઊલટાનું સાફ જ થશે. એમણે કહ્યું.

“આ તો રીતસરનું અપમાન !” મેં કહ્યું.

“આ જોયું ને ! એવી જરાબ રેવ પડી ગઈ છે કે ક્યારે ખરેખર જોલી નાખીશ, એનું કંઈ કહેવાય નહિ,” એમણે ઉત્તર આપતા કહ્યું.

મંગણુથી પાછી ફરી ત્યારે ચાર વાગી ગયા હતા. દાદર વાટે ઉપર જતાં જતાં સાંભળ્યું—તેઓ ચિત્રિતાને કહેતા હતા. “છિ-છિ આવી અવગણના, ઘેર અતિથિને બેસાડીને બહાર ફરતા ફરણું ? જેમ

* છકુ = ક્રીમતી મધુશી રોન-લેખિકાનાં પુત્રી.

તેમ થોડાક સફરજન મોકલી આપ્યા એટલે બસ કે ?
નથી ખાવા, લઈ જવ આ બધું પાછું.”

ચિત્રિતાએ મને ચક્રમ એટલા મંબીર ચક્રને
કહ્યું—“એ સાથે જ રાધે બરાબા છે.”

“જરાબર છે, વચ્ચે વચ્ચે રાધે બરાબું પણ
જરૂરી છે.” મેં કહ્યું.

માગ આ શબ્દો સાંભળી ગુરુદેવ હસવા લાગ્યા.
હવે તારી ઠીક ઠીક ઉન્નતિ ચર્ચા છે. રમૂજ કરીને
સાથે પાત્રોના ન લખવાની ન હોય જે આ રમૂજ
છે. અમારો દિવસો હોત તો તું રમ્યા બેઠી હોત,
એ દિવસે શાન્તિનિકેતનમાં—”

“એ જૂની વાતને જવા દો. એક જરૂરી વાતને
જવાબ આપો. તમારી બાથમાં કાંઈ સારું પાત્ર છે ?”
મેં પૂછ્યું.

“જે આ સિમન્તિની, મારી બાથમાં એક જ
પાત્ર છે, અતિ સ્વપાત્ર લેખે મને એની ખાત્રી છે,
પરંતુ તમારા ખ્યાલે એની ઉમ્મર જરા વધી ગઈ
છે. એટલે એ કામ નહિ આવે.”

“જુઓ આ ગુદહણી, તમે જો સુગુદહણી હોત
તો આમ ન કરત.”

“શું કહ્યું છે મેં ?” મેં પૂછ્યું.

“આ મોટરને પૂરી કરવા જ તો બેઠા છો.
આવા યોમાસામાં આ પહાડી રસ્તા ઉપર દાકતરને
લઈને જવું-આવવું.”

“એમાં કંઈ બેઠું નથી. મોટર એ માટે જ
તો છે ને—”

“એ ખડું, પરંતુ એનીયે એક સીમા હોય છે.
અહીં તમારો ગુદસંસાર છે. પળે પળે જરૂરિયાત
જોવી થાય ■ ને મોટર દોરે છે. કાલે ત્રિફળાની
જરૂર છે એ વાત આવી કે તુરત મોટર છૂટી. મેં
વિચારી નોંધ્યું, ને મને લાગ્યું કે આ રીત જરાબર
નથી, વળી દાકતરને પણ કેટલી અગવડ પડે છે ?
ક્યાં રહેવું, ક્યાં ખાવું. ને ક્યાં કામે જાવું—”

“કંઈજ અગવડ નથી. એવી ચિન્તા તમારે
કરવાની નથી.” મેં કહ્યું.

“મારે શા માટે ચિન્તા કરવી પડે ? જરાયે
વિચારવું ન પડત, જો તું થોડીક પણ વિચાર-
શક્તિ વાપરત તો.” ગુરુદેવ બોલ્યા.

“કાલે, એની કંઈક વ્યવસ્થા કરીશું હવે કહે,
મારે શું કરવાનું છે ?” મેં કહ્યું.

“જો આ રાખ્યું છે ટેમલ પર. તું જે કંઈપણ
નકલ કરે છે, તેની સાથે તેવી જ કંઈપણ મારે પણ
લખવું પડશે. છતાં તારે એક સમય છે. જેમ
જેમને લખી નાખ્યું એટલે પત્યું, જ્યારે મારે તો
વિચારી વિચારીને લખવાનું રહ્યું.” એમણે મારા
કામના નિર્દેશ કર્યો.

“તમારા એક બીજા પુસ્તકની નકલ પણ મેં
કરી હતી-એવું મૂળ manuscript મારી પાસે
છે, તમે મને એ આપ્યું હતું—” મેં કહ્યું.

“ઓ, આ ઠીક ઉચિત જોઈ ઇસારો કર્યો, જે
વાત સમજાઈ ગઈ, પણ ક્યું હતું એ પુસ્તક—”
એમણે પૂછ્યું.

“વાંચરી”

“એની નકલ વળી ક્યારે કરી હતી ?”

“કેમ, ડાન્સિંગમાં જ વળી.” મેં ઉત્તર
આપ્યો.

“એ લાલો તો જરા જોઈ.”

વાંચરી જેમને બોલ્યા—“જો, આમાં એવું
કંઈયે છે જે પાછળથી બાદ દેવાયું છે, પણ એ
બધું એવું કાઢી નાખવા જેવું નહોતું. આ લઈ જઈ,
નકલ કરીને પાછી મોકલી આપીશ.”

“એ નહીં બને, આ આપી નહીં શકું, નકલ
કરીને આપીશ.” મેં કહ્યું.

“આટલા બધા પાનાં ક્યારે ઉતારીશ—?”

“એની ચિન્તા તમે ન કરશો. કાલેને મને એટલી
દાર લાગે. પરંતુ એ તમને આપવું એટલે આટલા
બધાનાં હાથમાં સોંપવું-એ નહિ બને.”

“વાર, કરી આપજો ત્યારે. એવા તારા નસીબ.” એમ કહી એમણે નિરાત કરી.

તીએ આવી સૌને કહ્યું કે ગુરુદેવ આપણી મોટર માટે બહુ ચિન્તા કરે છે, ને વધુ ચિન્તા કરે છે શકતરની અગવડનો વિચાર કરીને.

હાતર જરા મૂંઝાઈ જમને બોલી બેઠ્યા, “જા, એમને સમજાવીને કહે કે અને જરાયે અગવડ નથી પડતી.”

“મેં તો પૂરતું કહ્યું જ છે, પણ એ તમારી અગવડની વાત વિચારે છે, એટલે તમે કહેા એ જ થોડા છે.”

“હું શું કહું એમને? એમને કઈ રીતે સમજાવું એ જ સમજાતું નથી! આ તો વિપદામાં પડ્યો—” હાતર જણે સાવ પાણીમાં જ બેસી ગયા.

સુધાકાન્તભાણુ આવ્યા વિપદ-ભંજનારે, એ બોલ્યા—“ચાલો, ચાલો હું કુલાવિયો-ચમણ.” ઘણું ઘણું સમજાવ્યા પછી ગુરુદેવે પોતાની અનિચ્છા હોવા છતાં રથળ-દેર કરવાનો સંકલ્પ પડતો મૂક્યો. “પરંતુ એ મકાને રહેવા બવાથી અને જરાયે અગવડ ન પડત. તમને ખબર નથી, પણ નાતું મકાન અને વધુ એમ છે.”

આજે આખા દિવસમાં ક્યારેય દેખાઇ નહિ, તો હતી ક્યાં? કે પછી પાટ પર આડે પડાએ પડી પડી પ્રવાસી વાંચતા વાંચતા ‘લિદ્રા’ જેવતી હતી ‘લિદ્રા’? મેં નક્કી કયું છે કે હવેથી વનમાળીની જેમ બોલીશ ‘નામ્યા’. આટલા દિવસથી એને કહું છું કે ‘નામ્યા’ નહીં પણ ‘લમ્યા’, પણ ત્યારે કેએય કરી એ બંદાતો નથી. તો મરિ એની બાપા માની લેવી જ રહી.

“મેં તો જરાયે ‘લિદ્રા’ નથી જોયા કેટલીયે વાર ઉપર આવી આવી ને પાંછી ચાલી ગઇ હતી, તમે કામમાં પડેલાથીલા હતા એ જોઈને.” મેં કહ્યું.

આજ તો ભાપાના વિચારમાં મસ્ત થઇ બેઠો. ભાપાની કુનિયા પણ કંઈ અજાણ છે, કઈ રીતે ભાપા જન્મે છે-મર્યા છે એ એક રહસ્યમય કારખાનું

છે. અને કેટલું ધૂની; શા માટે કંઈક થતાડાય છે, કંઈક વધારાય છે તે સમજાતું નથી, અને. ભાપાના વિચારો, એમાં કેટલી અત્યુક્તિ પણ બરેલી છે! ઉદાહરણ લેખે આપણે કહીએ કે ‘હાલ-ચાલ બંધ’ એમાં જરા નડાચું લંબાણ નથી? ત્યાં હાલવાની મનાઈ છે ત્યાં ચાલવાનું પતે જ કેમ! આ જ ‘રામ’ સ્વપ્નના પ્રયોગ વિષે વિચારતો હતો, શ્રી રામચંદ્રના તમે બલે મમે એટલા વખાણ કરો, પણ ભાપામાં પરીક્ષણે લોકોને જે મનોભાવ વ્યક્ત થાય છે તેને રામ પ્રત્યેની વિશુદ્ધ-ભક્તિ કહી નહીં શકાય. દાખલા લેખે બોહાદામ, બોહારામ, હાહારામ, ગાહારામ વગેરે બાપા પ્રયોગો. કોઇ વ્યક્તિ કંઈ અજાણની ખરાબ હોય છે એવું નથી હોતું, છતાં એને એકદમ મફતલાલ યા ગમાર. ગંગારામ જેવું નામ આપી દેવાય છે...અમાઉ એક ખીજ ‘ભાપા હતી જે ‘મેયેલી’ કહેવાતી, એશક એનો મુખ્ય અંશ મધુર મનોભાવો વ્યક્ત કરવાનો નહોતો. હવે તમે એ બાપા બોલો છો? તહિ, તમે બોલો બોલશો. કે ‘હયા માપ કેમનધારા કાન્હ ગા?’ યા ‘મુરવપુહી મરતે કિ કાવગા પેલ ના!’ (“અથા આ શું કયું લ્યા” કે “મેં-ખળીને મરવાની શું ખીજે જગા ન મળી!”)

“નકલ કરો એ સિમન્તની, જરા ઝડપથી નકલ કરો.”

“આ કવિતા ક્યારે લખી?”

“આ હમણાં જ લખી, તમે પેલી ‘રેટસમેન’ ની ‘સુંદર ભારત’ નામની ચોપડી આપી છે, ને તેમાં રજપૂતાનાનું એક ચિત્ર જોયું હતું, જેતાં જ મનમાં થયું કે—“અરે આ જ શું પેલું રજપૂતાના? સ્તુ-ભાર વહેતું વહેતું ચે એ જીવંત રહ્યું છે, આ કરતાં તો-એનો જીવંત થયો હોત તો સાફ થાત. અરે તેવા જીવંત કરતાં તો સ્તુ ભલું, સ્તુ જ આવકારદાયી.

પરિ આત્મચિત્તમરણ મોહ

ચોઈદીન મિતિ પરે કેમ રચે શૂન્ય સમારોહ ।

આમાં તો પોતાનાં સમસ્ત અતીત જોરવ પર
બેઠા છે, એથી જ વિચારે છું—

દે રાજપુતાના
કેન તુમિ માનિલેના ચથાકાલે પ્રલયેર
માના ।

લમિલેના ધિનપિંદેરે શેષ સ્વર્ગલોક
જનતાર ચોર
દીપ્તિદોષ,
કૌતુકેર દિપિપાસે પલે પલે કરે જે મલિન ।

એ કવિના પછી 'નવજાતક'માં પ્રગટ થઈ હતી.
"એરે મુદિષી, મુદરવામિની, મુદકની", તમે તે
શું મને પ્રાગૈતિહાસિક ધુમનું મહાકાવ્ય પ્રાણી મણો
છા કે શું ?"

"ના, કેમ ?" એ પૂછ્યું.

"તો તમે એમ કેમ માનો છા કે તમારા નીચેના
મકાનમાં હું નહિ સમાઈ ? આ આટલા મોટા ઝોર-
વાની શું જરૂર છે ? આનાં ચોથા ભાગની જગ્યા
હોય તોયે મારે મટે પૂરતી છે. તું ધારતી લાગે છે
કે મોટા મકાન વિના એમાં રહેનાર મોટા છે એમ
માની જ ન શકાય. પણ મને તો નાનું મકાનજ વધુ
મને છે. એ રિયલિટમાં બધું પાસે પાસે હોઈને એક
પ્રકારની ધનિષ્ઠતા પામી શકાય છે, તદુપરાંત એ
તમારું પોતીકું મકાન છે, ત્યાં તમે જાનેજ સુંદર
મકાનો બગીચો બનાવો છે. તમારા પોતાનાં જ એ
મકાનમાં મને લઈ જાવ એ જ મને વધુ ગમશે. અને
અનિલ તો કહેતો હતો કે તમારું એ મકાન બહુજ
સુંદર છે."

"પણ તમને જો અગવડજનક થયું તો ?"

"મને કંઈજ અગવડ નથી થવાની. કદાચ
તમારી વધુ નજીક રહેવાથી ઊલટાનું વધુ ઠીક પડશે.
વચ્ચે વચ્ચે તમારો વિશ્વાસવનિ સાલળી શકશે."

"એ શું વળી ? વિશ્વાસ શા માટે કરે ?"

"આ કાર્યોને, વિવાપ, પ્રલાપ કે મધુગલાપ
નિર્જનમાં ને કરો તે.. પણ ચિન્તા ન કરીશ, બધું

છે ને મારા કાનની ઢાલત."

"તો પછી ત્યાં જવાની તૈયારી કરે—"

"એક, શુભવ્ય શીઘ્રમ્"

"પણ તમને કંઈ તકલીફ પડે તો હું કંઈ ન
ભાવું."

"તને એ જણાવવા ઝોઝી બુખાસુમ કરે છું !

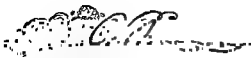
અને સર-સામાનની ફેરવણી શરૂ થઈ.

"જવા આવવામાં આ જ મોટી મુશ્કેલી છે.
બાંધવું, છોડવું પરિશ્રમનો પાર નહિ. અને આટલી
બધી બિનજરૂરી યીએનો સંપર્ક કરી તમે સંપર્ક
કરો છા જીવન મટે અનાવશ્યક વસ્તુઓના. માર્ગસની
જરૂરિયાત કેટલી ? મહિના-દોઢ મહિના માટે આવ-
વાનું, પરંતુ એ માટે વડુમા એટલી યીએ લાખા
છે કે એમાંથી અનાવાસે આપું વરસ નીકળી જવ
જે લૂચકા-લટ્ટા હું કોઈ દિવસ વાપરતો નથી, તે
પણ ક્યાંક જવાનું હોય ત્યારે સાથે જ હોય" ને
જરૂર પડે તો" એ વિચારે. 'ને' આ એક મોટો
એવો 'ને' જ છે ને ! વળી અમારો વનમાળી
કહેશે" શું રાખું તે શું બાંધું ! ને મૂકી જઈશ એ જ
બાબાઓશાવને જોઈશે. એની કબજામાં આ વિષે
મારું માંતે canny, પણ લાગે છે. નથી ને સાથે
લાવવામાં ન આવ્યું હોય તે જ હું માગી બેસું છું."

ફકો જૂને અમે અમારા પોતાનાં મકાનમાં
પાછા ફર્યા... એ આખો દિવસ એમણે ખૂબ લખ્યું.
એક પછી એક અમે સૌ મૂળ ધરમાં આવી ગયા.
સરસામાન તો અગાઉથી જ મોકલી દેવાયો હતો.
છેલ્લે મોટર આવી અમને લઈ જવા. એમના ઝોર-
કાર્માં જઈને બેઠું તો એ તૈયાર થઈને બેઠા છે.

"હું તો ક્યારેય તૈયાર છું, હવે ટોપી પહેરાય
કાળી ટોપી."

અનિલનાથુ ટેબલ પરનાં પુસ્તકો-કાગળો વગેરે
નાની બેઠામાં જોડવા લાગ્યા, અને નહાવા કાગળો
ફાટીને ફેંકવા લાગ્યા. તેમાં મેં એમિન્ટુ બેઠું તો
અરુદેવના હસ્તાક્ષરવાળું કંઈક લખાણ નમરે પાડ્યું.

ત્યાં પથુ અને પથુ મને જ." શુદેવે બોલ્યા. વનમાળી હસતો હતો.

"એની સાથે જરા રમજ કઈ છું, એને પથુ એ મને છે. વળી એની સાથે આમ રમજ-મસ્કરી કર્યા વિના માગથી રહેવાતું મેં નથી. છવ મૂંઝાઈ નવ્ય છે."

જમવા-એસે એટલે પૂટે-"વનમાળી, ખાવાપીવાનું કેમ આસે છે ?

"છ, એ તો સાઈ જ આવે છે. મોટી બહેન અમને દૂધ પથુ પીવાડાવે છે."

"દૂધ પીવાડાવે ॥ શું કામ ? એ કરતાં તો એનું માલિસ જ ઠીક થાત, દૂધ પીધેય કંઈ તારા વર્ણ બદલાયો લાગતો નથી ?"

એક સાંજે જોરનું વાવાઝોડું ઊપડ્યું. બહાર જંગલમાં વનરપતિ-વૃક્ષોનું તોડવ તૂટ્યું ચાલે છે. એ કાચ-ધરમાં બારીઓ બંધ કરવા પ્રવેશતાં જોયું તો તેઓ બહારની બાજુએ જોતાં રતબધ મળે એમાં છે. અને જોઈ એ બોલ્યા-"કલમ બાપશો કે ?"

વળતે દિવસે પ્રભાતે નિયમ મુજબ ધંટડી વાગી. અમે સૌ પાસે દોડી ગયા. એમણે વાંચી સંભળાવી નવી કવિતા-"મધીરા"

"ચિર અપીરાર ચિરહ અવેગ
વુર દિગન્ત થયે

સંસાર વજના ઉડાયે છુટિલ
મત મેધેર રથે ।

દ્વાર મોગિયાર અમિયાન તાર
વાર વાર કર દાને,

વાર વાર દાંકે ચાઈં જામિ ચાઈં
છોટે અલ્લહ્ય પાનો "

પથુ આ કંઈ તમારી જોયું રકુલવાળી વેણી ગુલાવતી અધીરા નથી. એ સમજાવતું નહિ પડે ને ? કાસે અંજાની પ્રલયમૂર્તિ તરફ જોતાં જોતાં મનમાં ચતું હતું કે-"આ વિશ્વમૂર્તિમાં એક અંગણ અધીરા બાજુ દોડયે જ નવ્ય છે, એ કામ બંધનને માનતી-ગાંઠી નથી, એ કુદંમનિષ—

માને ના શાશ્વ જાને ના શંકા
નાઈં દુર્બલ મોહ
પ્રમુ શાપ પરે દાને અમિશાપ
દુર્વાર વિદ્રોહ ।

એ વિદ્રોહિણી—

તપસ્સરે તપ કરેના માન્ય
માંને સે મુનિર મૌન ।
મુશ્વરે લેય ટિટકારિ તાર દાસ્યે
મજ્જીરે યાજે જે છવ તાર લાસ્યે
જે નહે મન્દ્રાકાન્તા
પ્રલોપ છુકાયે શક્તિ પાયે
વલે ના કોમલ કાન્તા ।

એ બધામ સંકાય-આવરણોથી મુક્ત એક સ્વ-મૂર્તિ પ્રકૃતિની છે અને તે અંગણ અધીરા, સર્વનની વેદનાઓ વહેતી અનાદિ કાળથી એ દોડે છે-દોડે જ નવ્ય છે.

નિલાસ કુખાય અગ્નિ પરયે
નિસંકોચ ઝાંખ

જાહેર ચાતાસે અવગુપ્તન
ઉડાવીને થાકિ થાકિ ।

એ-દિવસે એકાએક પ્રખ્યાત તરવેયા પ્રકુલ થોભ આવી ચાલ્યા. એ વિદેશ જવાનાં હોય શુદેવને પ્રભુમીને તેમના આસિપ લેવા બાબ્યા હતા. શુદેવે મને બોલાવીને કહ્યું-"હમણાં થોડીવારમાજ આ ચાલ્યા જવાના છે, એમની જમવા-કરવાની વ્યવસ્થા કરજો. પાંચેક મિનિટ પછી આવોને વનમાલીએ કહ્યું કે-"મોટી બહેન, બાબામોદાસે કહ્યું છે કે પેલા મહેમાન આબ્યા છે એમની જમવાની વ્યવસ્થા કરજો." એ પછી થોડીવારે ચિત્રિતા પથુ એ જ વાત કહેવા આવી.

"ઠીક ઠીક, પૂરી જીતરે ત્યારે બોલાવું ને, હજુ તો દેનને થયી વાર છે."

"તો શું કરું, પેલી બાલુની તો આવળ જ બંધ થઈ. એ એકદમ ઉતાવળા થઈ ગયા છે. જોને જુએ છે એને પૂછે છે કે કેમ આ-નારતો નૈવાર

યયાં! એમને મહેમાનની પૂરતી કાળજી લેવાય છે કે કેમ તે વિષે શંકા થઇ શકે છે. ”

કાઠની પછી આવવાની વાત નીકળતા એ ક્યાં રહેશે, કેમ રહેશે એને માટે શું તૈયારી કરી-કરવી વગેરે એમને માટે વિચારનો-ચિન્તાનો વિષય બની રહેતું. મહેમાનને બધી રીતે સુખ-સગવડ રહે એ તેઓ સદાય જોતાં. એ વિષે બીજાઓ પર એનો ભાર મૂકી નચિંત રહેવાનું એમનાથી બની શકતું જ નહીં.

x x x

એ વખતે...ની આવવાની વાત કેટલાક દિવસથી ચાલતી હતી. એને અંગે થોડા દિવસ તુમુલ્ય ચર્ચા ચાલી હતી એ દરમિયાન એ સભ્યને મોકલેલ કેટલાક ગીતોની રેકૉર્ડો આવી પહોંચી. બેઠા-ધરમાં સાંજ ટાણે બધાએ બેઠા હતા, એમણે કહ્યું-“વગાડો, બેઠાએ કેવી છે રેકૉર્ડો-”

“કેમ કેવી લાગી તમને!” એમણે પૂછ્યું.

“સંગીતમાં કું શું બાજું, કદાચ બહુ સારી પછી હશે, પરંતુ મને તો ન ગમી. ગીતની અદ્ભુત વાતો મનને વિસ્ફેપક બની જાય છે, અને આટલું ઉત્તેજીત પછી ભાઈ મારાથી તો નથી સહેવાતું. મન જ્યારે સૂરમાં હુમવા છૂટે છે ત્યારે આ બધા આક્રમક કાવ્ય-ગીતોની અદ્ભુત અદ્ભુત અર્થહીન શબ્દ સમૃદ્ધિ જાણે તાલ-લગ કરે છે. આપના ગીતોમાંથી એક લીટી અઘીથી લઇને, અને બીજી એક લીટી બીજી. ક્યાંકથી લઇને તો આ ગીતો રમ્યાં છે.-શું બંધર છે? “ગીતવિતાન”નાં ત્રણે ખંડો તો આ ખસે જ પડ્યા છે, એ શું પૂરતાં નથી?”-એ કહ્યું.

“હું એ થોડું ધણું એમ જ માનું છું, મને પણ આ ગીતો નથી ગમતા. ગીતોમાં પણ એક વાત જળવાવી જોઈએ. ગમે તેટલા સાદા ગીતો હોય તો પણ તેમાંથી હૃદયને સ્પર્શે એવો એક સંદેશ-વાહક સૂર જોડવો જોઈએ. મરિ છો મરિ આમાય વાંચીતે ઢેકેછે કે” એ દિવસે એમનું ગળું સારે ઢપું. એમણે પૂરપૂરું ગાયું—

મેવેછિલેમ ઘરે રવ કોયામો જાવો ના
યે જે વાહિરે વામિલ વાંશી વોલો કી કરિ ।
શુનેછિ કોન કુંજવને યમુના તીરે
સાંઘેર વેલા વાજે વાંશી ધીર સમીરે—

આ પછી પણ આ ગીત એમને મોંએ ધણીવાર સાંભળ્યું છે, પરંતુ એ દિવસનો સૂર સહુથી સ્પષ્ટ-પણે યાદ આવે છે. કાળો ઝળેલો પહેરીને બેઠકધરની નાની પાટ પર તેઓ બેઠા હતા-ગીત, સાંભળતા સાંભળતા એમની તરફ જોતાં અમને અચંચો થતો હતો. અને અચંચા જેવું જ હતું ને એ એ જ સ્વીન્નનાથ, વિશ્વના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ હતા, જે લાંબા વખતથી, શેશવથી અમારા સ્વપ્નામાંના માનવી હતા. તેઓ એક દિવસ અમારા આ ધરમાં, અમારી આ જગતીથી પાટ પર બેસી આ સાધારણ કારપેટ પર પણ રાખશે, એ તો માની જ કેમ શકાય ? કેટલાયે દિવસો સુધી, કેટલાયે ગીતો સાંભળી, કેટલાયે નીરવરાતોએ કવિતા વાંચતા વાંચતા આમ વિચાર્યું છે કે-કવી આવું કે તમારી બસી મારા પ્રાણમાં વાગી બેઠી છે અને મારા પ્રાણ ઝંકેત થઈ બેઠ્યા છે.

ચિન્તિતાએ કહ્યું-“ એક વધુ ગીત—”
ઓગો કાંગાલ આમારે કાંગાલ કરેછ
ઝારો કિ તોમાર વાઈ-
ઓગો મિચારી જામાર મિચારી ચલેછો
કી કાતર ગાન ગાઈ-

...સમ પ્રાણ મમ ધન યૌવન નૈવ
કરપૂટ તલે પટે આછે તથ,
મિચારી આમાર મિચારી
દાય ઝારો જદિ વામો, મોરે કિહુ વાઓ
ફિરે આમિ દિવ તાઈ । ”

એ પછી એક બીજું ગીત મવાયું-તે પછી એ બેઠ્યા, આ ગીતનાં સૂર તદ્દન નવા છે. આ વિષે કાંઈએ લક્ષ્ય નથી આપ્યું. આ બધા જૂનાં ગીતો જ મને યાદ છે.-કારણ કે એમાં સહજ સૂર છે. આ બધા ગીતોમાં જે રસ છે, એ તે આટલા સહજ છે એ કારણે જ. હમણાં હમણાં તો આજ લખું ને કાલે, એના સૂર પણ બૂલી જઈ છે, એથી જ ખુકને

કહ્યું છે કે તુરતા તુરત જ સર શિખી હો, કારણ
ને વળતે દિવસે એ भारी પાસે આપશે તો સર
એકદમ બદલાઈ ગયા હશે.

તે દિવસે મોટી રાત સુધી અમે બેઠા ગયા અથ
થયું કરતા તેઓ માવા લાગ્યા.

મરિ છો મરિ આમાય બાઝીતે વેકેઝ કે-

‘હવે જોહો એ કહ્યું એક દિવસ હતો
ન્યારે સભા મળતા જ સૌ સામઠા જોલી ઊઠતા કે
રવિચાવુદ ગાન રવિચાવુદ ગાન સર્વ દાન દેનારા
ભગવાને હવેને પાછું એ ભઈ પછી લીધું, તમે ત્યારે
કયા હતાં? હવે આ ખરડાથેના સાહે મોતો સજાગીને
શું પામશો?’ એમણે કહ્યું.

એક દિવસ મુંઝર મઝાનો તાઠો પ્રકાશી ઊડ્યો.
વેરણ-છેરણ વાદળો ને ધુમ્મસ દૂર થયાં અને
નિર્મળ નીલ આકાશ દેખાયું-તેઓ જોશ્યા-“આ
ખરાખર વસંત-કાળ થયો એવોજ ઝર ઝર પવન
આવે છે આકાળે આ વસંત બારે મઝાની લાગે છે.”

નમતી બપોરે ન્યારે કામકામ પૂજવા મઠ, તો
એક લખાયું મારા હાથમા મૂકતાં જોશ્યા-“આ હો,
તું જેટલી વાર ઊઘી એટલી વારમા મે આ લખા
નાખ્યું ચાલો, મગધુની પછી એક કાવતા થઈ ગઈ
-હવે હુમ્મયમ્ અહમ્ સમ્મદદહે-”

ધટ્ટી રણકી બધા અબ્યા, ને કવિતા વચાઈ-
કુજશટી જાલ જેઈ સરે ગેલ મંગપુર
મીલ શીલર ગાયે દેલા દિલ રગપુર
પછી આ તમારું E B R તું રમપુર નથી
હો, મમારો માટે કહી દેવું જોઈએ ને.

થહુવેલે જાદુકર છેલો થહુ દિન તાર
આર કોનો વાય નેઈ લેશનેઈ ચિન્તાર
પૂર થતસર પાને ધ્યાને ચાઈ જહુર
દેલિ હુકોચુરી છેલે મેઘ આર રોહુર.
કત રાજા પલો ગલ મોલો હરિ મધ્યે
લહેછિલ ધીર, વયિ લિલેછિલ પયે
કત માયા કાટાવાટિ સખ્યે અસખ્યે
કત માયા પાટાવાટિ સનાતને નવ્યે

સામે જ એક જગમગ ‘સેગો-પામ’ વસે એની
જટા માળાની જેમ જુનારી દોધી હતી, એ ઝાંઝ
એમને બહુ ગમતું.

ઓઈ ગાઝ ચિરદિન જન શિશુ મસ્ત
સૂર્ય ઉદય દેલે, દેલે તાર અસ્ત.

અને સામેના પગડો તરફ ભેટાં એમણે વાચન
આમળ વધાયું-—

ઓઈ ઢાલુ ગિરિનાલા રક્ષ ઓ વાંધ્યા
દિન મેલે ઓરિ પરે જપ કરે સમધ્યા
નિચે રેલા દેલા જાય ઓઈ નદી વિસ્તાર,
નિહુરેર સ્વપ્ને ઓ મધુરેર વિસ્તાર.
દેનકાલે પક દિને વૈશાલો પ્રીતમે
જાનાવાલા ચલા સેઈ સેકાલેર ચિત્તે
રવિ ઠાકુરેર દેલા સેઈ દિન માતર
આઝ તો થયલ તાર ફેવલ આઠાતર
સાતેર પિઠેર કાછે પક પોંડા શૂન્ય
શત શત થરપેર ઓઢેર સાહવ્ય.
છોડ આયુ માનુપેર તહુ પકિ કાળક
પટકુ સીમાય ગઢા મતો-મહાક-
કત સુલે દુલે ગાંધ્યા ફેલે-અનિલે
સુંદરે કુલિતે તિકતે ઓ મિલે
કત ગૃહ ઉત્સવે કત સમા સજ્જાય
કત રસે મજિત અસ્થિ ઓ મજાય,
માપાર નાગલ છાઢા ડગલચિ
ધેવાનેર મેદિરે કાછે તારા સ્તબ્ધિ.

પરંતુ એટી સપાટે આ બધું નાશ પામવાયે
કયા જરા જેટલું થે વાપરી નહિ આટલા દિવસડું
કાતર એક પળમા જ પૂરી પડશે.
અવશ્યે પક દિન થધન જગિંદ
અજાના અદ્રષ્ટેર અદ્રષ્ટ ગનિંદ
અન્તિમ નિમેષેઈ હવે ઉત્તીર્ણ.
તરયનિ અવસ્માત હવે કિ પિદીળં
પત રેલા પત રંગે ગઢા પડે સૃષ્ટિ
પત મધુ અજને રંજિત દ્રષ્ટિ.
વિધાતા આપન ક્ષતિ કરે જદિ ધાર્ય
નિજેરેઈ તવિલ માગા હય તાર વાર્ય.

નિમેષે નિઃશેષ કરિ મરા પાપ
વેદના નાજદિ તાર લાગે કિલ્લુ માત્ર
આમારિ કિ લોકસાન હૈ જદિ શૂન્ય
શેષ શય ર'લે તારે કે કરિવે ક્ષુણ્ણ ।
પ જીવને પાડઆટારૈ સીમાદીન મૂલ્ય
મરણે હારાનોટા તો નહૈ તાર મૂલ્ય ।
રશ્મિટાકુરેર પાલા શેષ હવે સઘ
તરવની તો હેથા પૈ અલંક અઘ
જાગ્રત રવે ચિર દિવસેર જન્યે
પૈ ગિરિતટે પૈ નીલિમ અરણ્યે,
તણનો ચલિવે રેલા નાઈ જાર યુક્તિ
વાર વાર ઢાકા વેડઆ વાર વાર મુક્તિ ।
તણનો પ વિધાતાર સુંદર આગ્નિ
ઉદાલીન પ આકાશે પ મોહન કાન્તિ ।”

(થેમક ફેરફાર સાથે આ કવિતા ‘નવજાતક’
માં પ્રગટ થઈ છે.)

આજ પથુ એ ગિરિતટ પર મેઘ રૌદ્રની રમત
ચાલે છે, હરિમાળા અરણ્યની હરિમાળી મ્હાન નથી
થપ તે જાણું છું. નિર્મમ પ્રકૃતિ હસ્તે યુગડે ભોઈ
હી છે, પણ એને ખમર નથી કે એનો એ નિહા-
ળનાર હવે નથી. છતાં આજે પથુ એમ માનવા
કષ્ટું છું કે હજુયે અવશેષ બાકી છે, કારણ પાત્ર
ખાલી નથી—

પ જીવને પાડઆટારૈ સીમાદીન મૂલ્ય
મરણે હારાનોટા તો નહૈ તાર મૂલ્ય ।

/ x x x

“જો આ રામાનન્દ્યાણનો કાગળ છે” કાગળ
મેયો. એમણે લખ્યું હતું કે છાપામાં આપ સિન્ડેના
ક્ષેત્રનાં પરિદર્શને મયા છે એવા ખબર વાંચ્યા.
મેત્રેથી કદાચ મનમાં તે મનમાં હસતી હશે. એ જાણે
છે કે તિકત નથી.”

“જાણો હો તમે તિકત નથી એ? જરાખર
જાણો છો?”

“એ જાણું મારે જાણવાતું હતું?” મેં કહ્યું.

“આ જો યુસીજતમાં મૂક્યો, ખરું કહું છું તો
સમ્યક્તા જળવાતી નથી, અને સમ્યક્તા જળવવા જઈ
છું તો મિથ્યાચરણ થઈ જાય છે—”

“શું મને તિકત કહો છો?”

આમ ફેડ પાડીને શું કામ પૂછે છે? Ask
no Questions and will be told no lies.

x x x

એક દિવસ એકાએક સમાચાર મળ્યા, જે એમણે
કલિન્ધોન્ન જવું પડશે, “વિશ્વભારતી” અંગે
અશુભ રાજપુરુષો ત્યાં તેમને મળવા આવવાના છે.
હ જૂન ત્યાં જવા માટે નક્કી થઈ. આમ એકાએક
એમણે અમારે ત્યાંથી જવાતું અને એ માટે હું
જરાયે તૈયાર ન હતી. એમણે કહ્યું—“આટલું વિચારે
છે શા માટે? કામ પતાવીને કદાચ પાછો પણ આવું.”

“પથુ એમ બને છે જાણું?”

પરંતુ જોજમાં જોણું અત્યારે એમ માની તો
શકાયને. અને એક દિવસ જવાતું તો થાત જ ને!
આંખે ભેગું એ જ શું સહયી (મેહું ભેગું) વધુ છે?
નયન સમુદયે તુમિ નાઈ, નયનેર માસરવાને
નિચે છે જે ઠાઈ (નયન સમિપે નહિ) તોયે નયન
માંથી સમાઈ તું) એ પથુ કહી શકે ને? ચૈવ
ધર વાસે, તું ક્યાં વચિત બને છે.”

આમિ ચિપુલ કિરણે ધ્રુવન કરિ જે આલો
તલુ-શિશિર ડુકુરે ધરા દિતે પારિ
વાસિતે પારિ જે આલો.”

હું તો ત્રિલોકમાં ફેરનારો
કાટિ કિરણા પાથરનારો
મગને રમનારો
તેમ છતાં હું તારો તારો
હે ઝોકળ બિન્દુ!
તોય મને તું બહાણું બહાણું
બાળા ભોળા, જલબિન્દુ!
તુંજ હવે હું પોલી જાણું
હે ઝોકળ બિન્દુ!

સ્વી-ડ. પીણા] [સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

એક માણસને મહેનત વિના મોટાઇ મેળવી લેવાનું મન થયું એને લાગ્યું કે કોઈ સંત સાધુ ફકીરના ઇલિમ વિના એ વસ્તુ નહિ મળે એણે તો દરેકદરેક સંત સાધુ ફકીરની સેવા આદરી એણે માન્યું કે કોઈક ચપટી લક્ષુત આપશે અને એક દી એનો ઉદ્ધાર થઇ જાયે !

આવી આશામાં ને આશામાં એણે ઠીક ઠીક પૈસાનું પાણી કર્યું !

અતે એને એક બહુગર મળ્યો. પણ એ બહુગર કાંઈ હાથચાલાકીના ખેલ કરનારો ન હતો એ તો માણસનું મન વાંચનારો હતો. એ સમજી ગયો કે સોમાંથી નવાણું માણસને જે લગની લાગે છે—મહેનત કર્યા વિના મોટાભા થઇ જવાની—એ જ લગની આ બાઈને પણ લાગી છે !

એણે એક મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું કે આ મંત્રનો નિત્ય જપ કરશે તો તમારે ત્યાં કીર્તિના, લક્ષ્મીના, વૈભવના ઢગલેઢગલા થાયે ! પણ એક વસ્તુનું ધ્યાન રાખજો આ મંત્ર જપતી વખતે કોઈ કાળી ચીજ તમારે સંભારવી નહિ !

મંત્ર લઈને એ તો ખુશ થતો ઘેર ગયો.

પણ માણસનું પોતાનું મન કેવું અદક-પાંસળીનું છે એનો અનુભવ હવે પેલા બાઈને થવા માંડ્યો !

જપ કરવા-એસે ને એના મનમાં કાંઈ ને કાંઈ કાળી ચીજ દેખાય ! ગમે તેમ કરે પણ એ દેખાયા વિના ન રહે !

એણે ગહુ મહેનત કરી. પણ એનું મન એ કાંઈ થોડું એનું શુભામ બન્યું હતું તે એનું કહેવું માને ! એ પોતે મનને શુભામ હતો એ તો હેરાન હેરાન થઈ ગયો. પછી તો એનું બન્યું કે જપ દાણે જ નહિ, આખો દિવસ, કોઈ ને કોઈ કાળી વસ્તુ એની નજરે ચડ્યા જ કરે !

મંત્ર આપનારની પાસે એ પાછો ગયો જઈને એને વાત કરી: ‘આ તો ભારે થઇ છે ! તમે કહ્યું કે કોઈ કાળી ચીજ સંભારવી નહિ, એટલે હવે તો, કેણુ બાણુ ક્યાંથી, કોઈ ને કોઈ કાળી ચીજ નજરે ચડી આવે છે ! મન મારું અદકપાંસળીનું લાગે છે !’

મંત્ર આપનારે જવાબ દીધો: ‘ભાઈ! હવે ભે તું મહેનત કરીશ, તો તને આ મંત્ર અરથોપરથો તો ફળ્યો છે !’

‘ફળ્યો છે ? કાંઈ ફળ્યું નથી મહારાજ !’

‘પણ તું આ સમજ્યો ના, કે મન અદકપાંસળીનું છે એટલે મંત્ર અરથોપરથો ફળ્યો ! મારે પણ તને એ જ સમજાવવાનું હતું !’ વૈભવ, કીર્તિ, લક્ષ્મી, દુનિયાની તમામ અમીરતા, અપર્યાપ્ત મન જ સંપન્ને છે, અને આપણું મન જ એને ઇચ્છે છે. એ મનને તમે વશ કરો એટલે તમામ અમીરતા એમાં આવી ગઈ ! હવે આ નજરે, મનને ધડલા માટેનું સાધન મારો મંત્ર છે, એમ તું સમજી બે, એટલે તારો બેઠો પાર ! તમામ બહુગરી, આપણા મનમાં ભરી છે. એટલી સમજણ રાખી લે ભાઈ ! એટલે મંત્ર ફળશે ને ફળશે જ !’

[૧૫]

રાજા વીરવિક્રમના વખતમાં ઉત્તરેન નગરીમાં એક વૈલવશાળી શેઠ હતો. એને ચાર પુત્ર હતા. એની સાહેબીનો કોઈ પાર ન મળે. એટલે જ્યારે શેઠ મરણપથારીએ પડ્યા ત્યારે એમને વિચાર આવ્યો કે કાંઈક એવું કરતો જાઉં કે, ન કરે નારાયણ ને છોકરા કોઈક દી કોઈ કારણે લડી પડે, તો એમને એમાંથી બે વેણ શિખામણનાં મળે.

શેઠે તો પોતાની વાત તૈયાર કરી નાખી. જ્યારે એમને લાગ્યું કે હવે બે ચાર દીના મેમાન છીએ ત્યારે છોકરાઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું: 'તમે સૌ સંધીને રહેજો. પણ કદાચ તમારી વચ્ચે કોઈ દી માલમિલકતની લાંજગઢ થાય, તો તમારે મૂઝાવું નહિ. કોઈને વધુધકું ન મળે એવી રીતે એક બીજો છાનો લંકાર મેં આ મારા ખાટલાના ચારે પાંચે ચાર ભાગ કરીને, રાખી મૂક્યો છે. લાંજગઢ તો તમારા જેવા સમજુ વચ્ચે ન જ થાય—પણ વખત છે લાંબા! બેરાંની વાત છે ને, લાંજગઢ થઈ પણ જાય.'

શેઠ મરણ પામ્યા પછી થોડો વખત તો લાઈઓતું લાગતું ટક બરાબર હાલ્યું. પણ પછી લાગ્યું કે હવે આ ટકું નહિ હાલે! અંદર અંદર બેરાંને નાની મોટી વાતમાં કબજિયા થાવા માંડ્યા.

અંતે નછી કહ્યું કે બધું વહેંચી લ્યો! માલમિલકત તમામ નોંધમાં હતી એટલે એ તો વહેંચી લીધી. પછી વણનોંધે ચુસનાંકાર વહેંચવા ઉપર નજર ગઈ!

ચારે જણા લેગા થઈને ચારે પાંચા જોઈવા માંડ્યા. હીરા, માણેક, મોતી શું તું શું નીકળશે

એ આશામાં ને આશામાં જોઈતા ગયા. ચાર જણાને ભાગ ચાર તાંખાના ડબરા નીકળ્યા. એક જ કદના, એક જ આકારના, ચારે ચાર બધી રીતે સરખા!

ચારે જણા, ધડકતે હૃદયે, પોતપોતાના ડબરા હાથમાં લઈને સામસામા બેઠા. એમાં શું છે એ જોવાની અધીરતા દરેકની હાથમાં દેખાતી હતી!

સૌથી મોટાભાઈએ પોતાનો ડબરો ઉઘાડ્યો. અંદરથી ઢળી પડ્યાં, માણેક મોતી હીરા નહિ—કાલસાના ગાંઠડા!

'અરે!' તેણે બીજા સામે જોયું. એણે પણ પોતાનો ડબરો ઉઘાડ્યો હતો અને અંદર નરદમ ધૂળ-મોટી નોંધને એ પણ ગભરાટમાં હતો!

ત્યાં ત્રીજાએ પોતાનો ડબરો ઉઘાડ્યો: અને સા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. એમાં હાડકાં હતાં!

હવે તો એક જ ડબરો રહ્યો. કદાચ એમાં વખતે બધું સંઘડ્યું હશે! સૌની હાથે એના ઉપર બપડી. સૌથી નાના ભાઈના હાથમાં એ હતો. બીજા ત્રણે જણાએ કહ્યું કે 'હવે તો એ ઉઘાડો. એમાં જે હોય તે ચારે ભાગે વહેંચી લઈએ!'

નાનો કહે: 'એમ તો કાંઈ હોય? હવે આમાં હોય એ તો મારું. તમારું ત્રણેનું તમને મળી ગયું!'

'શું મળી ગયું?' ત્રણે જણા બોલ્યા: 'ધૂળ છે. હાડકાં છે. કાલસા છે!'

'પણ જુઓ તો ખરા, શું છે?' મોટાએ કહ્યું.

‘ના, પહેલાં કબૂલ કરો કે આમાં જે હોય તે હવે તો માથું !’ નાનો બોલ્યો.

રકબકને અંતે નહીં થયું કે એમાં જે હોય તે એનું ! ત્યારે જ નાનાએ ડગરો ઉઘાડવાનું કબૂલ કર્યું !

બડી બડી આરાથી નાનાએ ડગરો ઉઘાડ્યો. પણ એમાં ભેતાં જ સૌ હસી પડ્યા !

અંદર ઘાસ બહુ હતું ! તલુપલાં ! સૌ માથું ખજવાળતા વિચારમાં પડી ગયા. પિતા-જીએ આવું કેમ કર્યું હશે ? ધૂળ, કોલસા, હાડકાં ને તલુપલાં ! એના ડગરા !

અતે માટાએ કહ્યું : ‘આપણે સમજીએ તો આ હેતુસર થયું છે. આપણને જે કહેવાનું છે તે પિતાજીએ આમાં કહ્યું હોય એમ મને તો લાગે છે ! જીવન ગમે તેટલું જીવો, ગમે તેટલા વૈભવથી જીવો, ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ ભેગી કરીને જીવો, પણ એનો છેવટનો સાર શું ? આ જ નાં ? મૂડી ધૂળ. થોડાક કોલસા. આ પડ્યાં એટલાં હાડકાં. એવા તલુપલાં જેવા જીવન માટે, હુંશાતુંશી, વિઝહ, કંજિયો, કલેશ એ કરનારા ભૂરખા છે ! આંધળામાં આંધળો સમજે એવી રીતે પિતાજીએ આ વાત આપણે માટે મૂકી છે ! આપણને જે હીરા, માણિક, માતી મળ્યાં છે એના કરતાં પણ વધારે કિંમતી તો આ વેળુ મળ્યાં છે !’—અને એક ઘડીભર નજી શેઠનાં વેળુ સાંભરતો હોય ને સંભળતાં હોય તેમ સૌ શાંત થઈ ગયા !

[૧૧]

એક માણસ પાસે એક બહુ જ સુંદર વાજિંત્ર હતું. એ એટલું તો સુંદર હતું કે ન પૂછો વાત. એના તારને નજીકનાર આંગળી અડતાં તો ગંધર્વ લોક ખડા થતા ! એટલે જેવો

તેવો અણધર આદમી એને વગાડી ન બેસે ને બગાડી ન બેસે એ બીકે કોઈને એ દેખાડતો જ નહિ !

એક વખત એવું બન્યું કે એને ત્યાં માટા માટા ગવૈય એા લેગા થયા. એમાં કેક શાસ્ત્રના નાણુકાર હતા. કેટલાક ભોંટા અચ્ચાસી હતા. ઘણાએ જીવનમાં, આના કરતાં પણ વધારે નાણુક વાજિંત્રો ઉપર, હાથ અજમાવ્યો હતો !

પણ પેલા વાજિંત્રના સાચવનારે તો એક નવેયો ભર્યો : ‘એનો ખરો નાણુકાર તમારામાંથી કોઈ નહિ !’

‘પણ લલ્લા માણસ ! તું જો તો ખરો, અમારામાંથી પણ કોઈને એ વગાડતાં આવડે છે કે નહિ ?’

પણ પેલાએ તો માથું જ ધુણાવ્યું : ‘ના, ના. એનો વગાડનાર જુદો છે !’

‘તો કોણ છે એ કહે. અમે એને આંદી’ લાવીને, એની પાસેથી આના મીઠા સ્વરો સાંભળીએ !’

માલિક એકનો બે થયો નહિ. ‘હું તો આવો ભાડુતી સાચવનારો છું.’ એ બોલ્યો : ‘વાજિંત્ર કોઈકનું છે. એના વગાડનાર સિવાય ખીબ માટે એ નથી ! જેણે એને બનાવ્યું છે એ જ નજી છે કે શી રીતે એનામાંથી મીઠામાં મીઠો સરોદ કાઢવો ! એ વગાડનારો કપારેક આવી જાયો ! એ આવશે ત્યારે આ વાગશે તે સિવાય નહિ !’

ગવૈયાઓ તો આ જિંદગી હેરાન થઈને ચાલી નીકળ્યા. પણ એમને આ વાજિંત્ર અદ્ભુત લાગ્યું હતું. એટલે એના સ્વરની મીઠાશ માણવા એ સૌ વારંવાર ત્યાં આસપોસમાં ફર્યા કરતા !

એક પ્રભાતે એમણે વાજિત્રમાંથી બિડતા સ્વરોને સાંભળ્યા અને એ સૌ થંભી ગયા !

કોઈને કોઈ સમજાતું નથી. એમના પોતાના શાસ્ત્રના તમામે તમામ નિયમોના લાંગ કરીને, પણ કોઈક વાજિત્રમાંથી સ્વરો જગાડી રહ્યું છે. અને એ સ્વરોમાં, ગાંધર્વલોકની બધી કે મીઠાશ છલકાઈ રહી છે ! આ તે શું ?

જેવા માટે કોડયા તો પેલો સાચવનારો પણ એ જ મુઝવણ અનુભવી રહ્યો હતો : ‘આજ સવારે કોઈક આ બાણ આવતો દેખાયો. પણ પછી મેં એને જેવા બહાર દાખ કરી તો એ નજરે પડ્યો નહિ ! અને આ તરફ વાજિત્ર તો મીઠા સ્વરોની હેલી વરસાવી રહ્યું છે ! વર્ગાડનારો કોઈ દેખાતો નથી, આ તે શું ?’

લક્ષ્મીના હૃદયે સૌ નમી રહ્યા.

એટલામાં એક વાણી સંભળાણી : ‘હું પણ વારંવાર કોઈ ને કોઈ વાજિત્રની શોધમાં ફરું છું પરંતુ વાજિત્રો હાથ લાગતાં નથી ! કોઈમાં તાર બેસી જાય છે તો કોઈમાં બિતરેલા ઠાક હોય છે ! કયાંક ખીટીઓ ખોટી હોય છે તો કયાંક સ્વરમેળ મેળમાં હોતો નથી !’

વાજિત્ર વિના તો હું પોતે પણ અપંગ બની જાઉં છું, પણ વાજિત્ર કયાં ?

માણસ માત્ર ઈશ્વરનું વાજિત્ર છે, એ મર્મ પકડાતાં આ દિવ્ય સ્વર પાસે સોનાં શીર્ષ આભાર ભારે ઢળી પડ્યાં !

[૧૭]

કેટલાક છોકરા રમ્મત રમી રહ્યા હતા. એક જણે સંતાઈ બાથ ખીંચી પકડવા બાથ એવી સંતાકુકડીની રમ્મત આલવી હતી. ત્યાં

એક રાબતો કુમાર પણ આવી ચડ્યો. એને રમ્મતમાં રસ પડ્યો, અને એ પણ રમવા માંડ્યો.

એમાં એક વખત દાવ રાજકુમાર ઉપર આવ્યો. એટલે એ પોતે સંતાઈ જનારાઓને શોધવા નીકળ્યો. રમ્મત રંગમાં આવી. કોઈ પકડાય જ નહિ ને !

એટલામાં રાજ પોતે ફરતા ફરતા ત્યાં આવી ચડ્યા. રાજકુમાર તો મહેનત કરીને થાકી ગયો હતો તે હવે અકળાયો. પણ સંતાયલા ફોસ્ત ભારે આલાક હતા, નજરે જ પડે નહિ ને !

રાજકુમાર હવે પોતાના સ્વભાવ ઉપર ગયો. તેણે હુકમ છોડ્યો : ‘આંહી બધા હાજર થઈ જાવ ! હાજર થાવ છો કે નહિ ?’

ચોડીવાર થઈ ને એક પછી એક સંતાયલા આવવા તો લાગ્યા, પણ હવે રમ્મતમાં મળ કયાં હતી ?

રાજ આ બધું જોઈ રહ્યો હતો તે હવે આગળ આવ્યો. તેણે રાજકુમારને ખભે હાથ મૂકીને કહ્યું : ‘બેટા ! જેને રમ્મત રમતાં નથી આવડતી એને રાજ કરતાં પણ નથી આવડતું હો ! હુકમ કરવાથી તો તે રમ્મતની મજા ખોઈ અને તારા ફોસ્તોનો પ્રેમ ખોયો !’

[૧૮]

શંકર પાર્વતી એક વખત રસિક વિનોદ કરી રહ્યાં હતાં. પાર્વતીએ કહ્યું : ‘તમે તમારા લક્ષ્મીને રાજ આપો છો ને હું તો સોમનાથમાં લક્ષ્મીનાં ટોળેટોળાં આવતાં જોઈ છું તો તમે કેટલાકને રાજ આપશો ? શંકરે જવાબ આપ્યો : ‘પણ મારે એક

સુખ છે ના ? જે આવે છે એ બધા, સૌ ફોડે છે માટે આપણે પણ દોડવું એવા મતના છે ! એમાં કોઈ ભક્ત નીકળે તો !'

‘અરે ! એવું તો હોય ભગવાન ! આ લાગો માણસોમાં કોઈ જ ધર્મવાન નહિ ?’ એવું તે હોય ?’

શકર કહે : ‘આપણે કરી પરીક્ષા એટલે ખબર.’

પછી એક વૃદ્ધ ગાયને, કીચડના એક ખાસ પાસે ડારતા, ચોતે સિંહરૂપ થઈને ભગવાન શંકર ત્યાં ઊભા રહ્યા !

યાત્રાળુઓનાં તો ટોળેટોળાં આજ્યાં આવે છે. સોમનાથના નામની ધૂન બોલે છે. ભજન-કીર્તન થાતાં આવે છે. પણ આ ગાયને સિંહ કનેટે છે એ જોવા છતાં જાણે કોઈ જોતા ન હોય તેમ વાહ્યા જાય છે !

એમ છતાં કોઈક જરાક હિંમત કરે છે તો સિંહની પાસે જતાં જ એનાં હાંબાં છૂટી જાય છે. કોઈ કહેતાં કોઈ ગાયને છોડાવવા જતો નથી ! બાકી સૌ ભગવાનની જે ઓલાવતા જાય છે !

એવામાં એક જુવાન ભત્રાળુ નીકળ્યો. એ તમામ ઘેરાથી એકલો પડી ગયો હતો. એણે આ હશ્ય જોયું ને એ ત્યાં થઈ ગયો !

એને લાગ્યું કે એ હું આંહીથી એમ ને એમ ચાલ્યો જાઉં તો મારી ભત્રાં જોડી. ધર્મ પણ જોડો. ને ભક્તિ પણ જોડી !

એણે સિંહનો સામનો કરવા માટે મરણને ભેટવાની તૈયારી બતાવી ! આટલા બધામાંથી એણે એકે !

ભગવાન શંકરે પાર્વતીજીને કહ્યું : ‘જેવું

તમે, માણસોનાં હબરોનાં ટોળાં હતાં પણ અંદર માણસ તો એક જ હતો !’

[૧૬]

એક પંડિતને ત્યાં એક માણસ આવ્યો. પંડિત ઘેર હતો નહિ. ઓરડામાં પુરશી પડી હતી એના ઉપર એ બેસી ગયો અને વિદ્વાનની રાહ જોવા લાગ્યો.

એટલામાં પેલો વિદ્વાન આવ્યો. એ આવ્યો કે તરત જ પેલાએ પ્રશ્ન કર્યો : ‘હું તમને એક સવાલ પૂછવા આવ્યો હતો. ઈશ્વર શું છે ને માણસ શું છે ? બન્નેની વચ્ચે ખરો તફાવત શું ?’

વેદાંતીએ સવાલ સાંભળ્યો અને એનો જવાબ આપવાને બદલે એણે પોતાના નોકરને ઓલાવ્યો. નોકરને એ મોટેથી ધમકાવવા લાગ્યો. અભણ્યા માણસને અંદર પેસવા કેવા માટે કપડો આપવા માંડ્યો અને એવી ઘાંટા-ઘાંટ એણે કરી મૂકી કે પેલો આવનાર માણસ ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં પુરશી ઉપરથી ઊભો થઈને ચાલ્યો ખસી ગયો.

એ આવ્યો ખરો કે તરત પેલો વેદાંતી પુરશી ઉપર બેસી ગયો. કાંઈ જ ન હોય તેમ એણે સાંતિથી કહ્યું : ‘હવે હું તમને ઈશ્વર અને માણસનો ભેદ બતાવું છું જે આના ઉપર બેસે તે ઈશ્વર ને ઊભો થઈ જાય તે માણસ ! ભલા માણસ ! તમે ગભ-ગભરાટ વિના તમારી સાંતિ બળવી રાખી હોવ તો તમે ઈશ્વર હતા માણસ જ્યારે તદ્દન નિર્ભય થઈ રહે છે, ત્યારે એ ઈશ્વર છે. ઈશ્વર, જ્યારે ભયથી ગભરાટમાં પડે છે ત્યારે એ માણસ છે. જે ઈશ્વરત્વ ખૂએ છે એ જ ભય પામે છે !’

[૨]

અમારી સામે બેઠેલી યુવતીએ બ્યારે અમને પોતાની વાત કહેવાની તૈયારી કરી ત્યારે અમે ડબ્બામાં પાથરેલા બિરતરા ઉપર બેઠા થઈ ગયા. બે મુસાફરોમાંનો એક એ યુવતીની નજીકમાં બેઠો બેઠો વાત સાંભળવા લાગ્યો.

યુવતીએ પોતાની ખીજ બાજુએ સૂતેલા ધાયલ મુસાફરના પાટા ઉપર હળવેથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું :

“હું તમને શું વાત કહું ? નજરે ભેગેણું છતાં કાનથી માન્યું ન જાય એવું બધું મેં હમણાં મારી જિન્દગીમાં અનુભવી લીધું છે. હજી તો હું નવજવાન છું. ઇન્ટેલીજન્ટ પણ હોવાનો મારો દાવો છે. કારણ કે હું કોલેજમાં ભણતી હતી...”

યુવતીએ પોતાના કપાળ ઉપર ફેલાયેલા વાળ જોયા કર્યા. ત્યારે તેની આંખોમાં, વિષાદપૂર્ણ છતાં તેજસ્વી ચમક આવી ગઈ. અને બધાય તેની સામે એકીતનજરે નોડ રહ્યા. તેણે પોતાની નજર નીચી ઢાળી, લમને આંગળીઓ સાથે રમત કરતાં કરતાં કહ્યું :

“હું પંજાબમાં આવેલા શૈખપુરની છું. એટલું મારું જોળખાણુ બસ થશે. પણ સાથે કહી કહી કે ત્યાંના જાણીતા પ્રમોસેવક ને વકીલની પુત્રી છું... શ્રોતાં દિવસો પહેલાં જ એક લશ્કરી ટુકડી અમારે ગામ આવી. ત્યારે આખું ગામ ચથરી ગયું. પરંતુ લશ્કરના કમાન્ડરે અમારા ગામના આગેવાનોને એકત્ર કરીને જણાવી દીધું કે :

તમને બધાને અહીંથી બધારે સલામત જગ્યાએ લઈ જવાના છે. માટે તમારે જે સૌથી કિંમતી ચીજો સાથે હોવાની હોય તે એકઠી કરી લો.

આખા ગામને આ ખબર કરી દો. આગેવાનોએ તરત જ ગામલોકોને આ વાતની ખબર આપી. એટલે ઘેરે ઘેરથી બધાય પોતપોતાના ઘરેણાં વગેરેની તાંતી પોટલી ખાંધીને ઘર બહાર નીકળી આવ્યાં. પછી કમાન્ડરે ખીજે કુકમ કયો :

‘હવે, તમારામાંથી જે ઝોરતો છે તેમને વધારે

સલામતીથી લઈ જવાય તે માટે પ્રથમ મોટરોમાં બેસવા દો. ને પુરુષો બધા અલગ ઉભા રહો.’

કમાન્ડરના કહેવા પ્રમાણે શૈખપુરનાં સ્ત્રીબાળકો એક તરફ ને પુરુષો બીજી તરફ એમ બે અલગ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયાં...”

યુવતીની બાજુમાં મુસાફરે વચમાં જ પૂછ્યું :

“તમે બધાં મેળાને કેટલાંક હતાં ?”

યુવતીએ મુસાફરની સામે નોંધને કહ્યું :

“હા, અમે ઝોરતો લગભગ બે હજાર જેટલી ને એટલાં જ બાળકો, તથા મરદો ત્રણેક હજાર જેટલા હતા. શૈખપુરના ચોક્કમાં આખું ગામ એકત્ર થયું ને ચારેય તરફથી લશ્કરી સિપાઈઓ તેની રક્ષા કરી રહેલા હતા. બધી ઝોરતો અલગ થઈ કે તરત જ લશ્કરના કમાન્ડરે જેટલા પુરુષો અમારી સાથે બેસા હતા તે બધાબધી ઉપર ગોળાઓ છોડવાનો સિપાઈઓને કુકમ આપ્યો ને ધાણી ફૂટે એમ અમારી નજરની સામે અમારા લાકડો, પતિ, પિતા સર્વ મૃત્યુ પામ્યા. શેકકળ થઈ રહી. પરંતુ એ સિપાઈઓ તો રક્ષણ કરવાના બહાના હેઠળ છેતરીને અમને મારી નાંખવા માટે જ આવેલા હતા. એની અમને પછીથી ખબર પડી મઝ...”

થોડીવાર થંભી જઈને યુવતીએ આંખમાં આંસુ બિભરાઈ રહેલાં હતાં તે બાળવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું :

“અમારા ગામના બધા પુરુષોની એકસામટી કતલ કર્યા પછી બધાં જ નાનાં બાળકોને પણ એ જ રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યાં. આમ બાર વરસથી ઉપરની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને તેઓએ પોતાની મોટરોમાં બળજબરીથી બેસાડી દીધી. અમારી કિંમતી માલમતાની પોટલીઓ અમારી પાસેથી ખૂંટવી લેવામાં આવી, અને મોટર અમને એક ગામમાં ઉઠાવી લઈ ગઈ. એ ગામનું નામ તો મને નથી ખબર. પણ ઘણા માર્ગલની મુસાફરી પછી અમને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યાં...”

આખા કખામાં સાંભળનારાઓ સ્તબ્ધ બની ગયા. ને પોતાની આંખોમાં જ નજીક બધા બોલી રહેલા હતાં, પછી ?

“...પછી તો એ કમળજીત લોકોએ અમને બધાને મોટરમાંથી નીચે ઉતારી અને અમારી મુઠક ઉઠાવવા માંડી. અમે ગભરૂં ગાયની માફક એકબીજાની સોડમાં ભરાઈ જવા પ્રયાસ કરતી હતી, ત્યાં તો સિપાહીઓએ અમારાં વસ્ત્રો ખેંચવા માંડ્યાં. આરા જેવી સેંકડો જુવાન સ્ત્રીઓનાં અંગ ઉપરથી વસ્ત્રો ખેંચી બેઘીને એ જુગલો સિપાહીઓએ અમને નમ કરી નાખી ને જેમનાં વસ્ત્ર શરીર ઉપરથી ઝટ ન ઊતર્યા તેમનાં ખમીસ ને પાવળમા ખેંચીને, ચીરી નાખીને, ફાડીને તેમને નમ કરી મૂકી. અમારા કક્ષાટ ને શરમનો કોષ પાર ન હતો. અમારામાંની ધણી તો શરમની મારી બે હાથ વડે છાતી દાકીને કુદિયાં વાળીને જમીન પર બેસી ગઈ. પશુ સિપાહીઓએ અમારા માથાના વાળ પકડી પકડીને અમને ઊભી કરી ને એવી તફન-નમ હાલતમાં આખા ગામમાં અમને ફેરવી. ગામમાં ફેરવતી વખતે બાજુ-રમાં માર્ગમાં ઊભેલા પુરુષો અમારી ઉપર થુંક્યા. મંદો એકાએક કરી. ને કોષક બળવિતરા જુવાનોએ તો અમારાં સ્તન પશુ ખેંચ્યાં...”

યુવતી બોલતી બોલતી બંધ થઈ ગઈ. એની આંખોમાં બધા ને રાવનાં આંસુ ભરાયાં હતાં.

રક્ષગાદી ખૂબ ઝડપથી ચાલતી હતી. તેના અખ-કાટનો અવાજ અમે થોડીવાર સાંભળી રહેલા હતા. સારે શત્રુમંત્રક જેવા બનીને યુવતીની સામે જોતા રહ્યા. તેણે વાત આગળ ચલાવી:

“...આમ અમારા નગ્ન સ્પર્શક પછી સિપાહીઓએ નહિર બાજરમાં અમારું લીલામ કપડું. તેમાં પ્રથમ તો સિપાહીઓને જે સ્ત્રીઓ ગમી ગઈ તેટલી તેમણે દરેક રાખો લીધી. તેમાં હું જરા દુઃખળા બદ-નવાળી ને ખિમાર જેવી લાગી. તેથી કોઈ સિપાહીએ મને પસંદ ન કરી. પશુ, બાજરના લીલામમાં મને એક મુસ્લિમ વેપારીએ તપાસી લીધી. મારી કિંમત

દસ રૂપિયાની જ બોલાઈ. વેપારી મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ને મને પ્રથમ તો વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. તેના ધરમાં હતું બેડી હતી ત્યાં એકાએક અબર આવી કે એ ગામ ઉપર સેબુપુર આસપાસના વિસ્તારના ગામ-બની હાજરોની સંખ્યામાં કુમૂલો લઈને આસપાસ આવે છે. આ અબર સાંભળતાં જ ગામના લોકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મને જે વેપારીએ ખરીદ કરી હતી તે પશુ મને જુરખો પહેરાવીને સાથે લઈને પોતાની ધોડાગાડીમાં બેસીને મારતે- ધોડે ચાલી નીકળ્યા. અમે એક રેલવે પહોંચ્યાં. ત્યાં ધોડાગાડી છેડી દીધી ને થોડીવાર પછી એક ટ્રેન આવી. તેમાં અમે બેસી ગયાં...”

યુવતીની વાત સાંભળવામાં અમે એટલા લીન થઈ ગયા કે સમય અને ટ્રેન કેટલી ઝડપથી આગળ વધે છે તે બધું વિસરી જ ગયા.

“અમારી ટ્રેન ઝડપથી દોડી રહેલી હતી. ત્યાં વળી માર્ગમાં એક તોફાની રાજાએ રેલના પાટા ઉપર મોટા પથ્થર મૂકીને માડીને અટકાવી દીધી. અને સંખ્યામત્ર માણસો જોડીને તકવાર સાથે માડીમાં ચડી આવ્યા. તેઓએ લોથ્પી લોથ્પીને માણસોને કાપી નાખ્યા. તેમાં યુરુપો સ્ત્રીઓ ને બાળકો પશુ રહે સાઈ ગયા. આ કત્તેઆમ વખતે પશુ મને ખરીદનાર વેપારી ઉપર કુમૂલો થયો ત્યારે ખૂબ ઝડપસાના આવેશમાં મેં અમારા ગુરુ નાનક સાહેબના વચ્ચે કુમશાખોરોને સંભળાવ્યાં ને વેપારીને જાન બચાવી લેવા કોશિષ કરી. પરંતુ ખૂનીઓએ વેપારીનું માથું મારી દેખતાં જ ધડથી જુડું કરીને એના મૃત હેઠે ગાડીમાંથી બહાર ફેંકી દીધો ને મને જતી કરી.” એક રેલવે ઉપરથી અમારી ગાડી ઝડપથી પસાર થઈ ત્યારે પરાદ ચવાને થોડો વાર હોય એવું ચાંત વાતાવરણ જામી ગયું હતું.

યુવતી પોતાના અંતરની બધા કાલવતાં યાકતી જ ન હતી. તેણે કહ્યું:

“...પછી તો હું એકલી જ એ ટ્રેનમાં મુસા-ફરી કરતી હતી. કારણકે મને ખરીદ કરનાર વેપારી

તો મરી પરવાર્યો હતો. મારી ગાડી એક નાના રોડને ઊભી રહી. ને અમારા ડબ્બામાં એક મુસ્લિમ દીકરી કલેક્ટર ચડી આવ્યો. તેણે ચઢતી વખતે મારી સામે શંકા લેરેલી નજર ફેંકી એ હું કળી મઈ હતી. તેણે ખમાની દીકરી નેતાં નેતા મારી નજર આંધોને કંઈક રૂઆપચી કહ્યું :

" દીકરી ? "

" દીકરી નહિ હું " એ શાંતિથી કહ્યું.

" ક્યા ખાત હે ? દીકરી કયો નહિ હે ? "

" રેક્યુથ-નિર્વાસિતા-હું હસ લિયે. "

" લેકિન, એસા કાઇ સર્ટીફિકેટ બી તો હોગા ન ? "

" હા, સર્ટીફિકેટબી મેર પાસ નહિ હું. "

" અનજા, તો આપકો ચહાસે આજે મુસાફરી કરનેકી મના હે "

" કયો ? " એ સાશ્વત પૂછ્યું.

" ખસ, ચહાસે યા તો દીકરી કરવાઓ યા તો સર્ટીફિકેટ નિકલવાલો "

" લેકિન, મેં નીચે ઊતરના નહિ આહતી. "

" પોલીસ " એવી ખૂંચ પાડતાની સાથે ચાર પાંચ પોલીસો - ડબ્બામાં ચઢી આવ્યા ને દીકરી કલેક્ટરને હથારી થવાથી બને તેમણે પકડીને જબર જરૂરીથી પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉતારી પાડી. મારા ડબ્બામાં બેઠલા ફેટલાય શીખ ને ખીજા હિંદુભાઈઓ મારી હાલત નોંધને પણ મરીય જેવા બેસી રહ્યા.

ટ્રેનના ખીજા ડબ્બાઓમાંથી પણ મારા જેવી જ ચારેક સુવતીઓને એ પોલીસોએ પકડી આણી. એમાંથી એકને પેલા દીકરી કલેક્ટર નજરના વેષ-દીંગ રૂમમાં લઈ જવાનો પ્રશ્ન મારા પોલીસને કર્યો કે તરત તેને ત્યાં લઈ ગયા ત્યારે અમે ગ્રામીની તો ધૂંળ જ ઊઠી. ને મનમાં ચથું કે અમારું અહીં શું થશે ?

ટ્રેન પાછી અમને પ્લેટફોર્મ ઉપર એકલી છોડીને અપાટળાંધ ચાલી ગઇ. ત્યારબાદ પેલો દીકરી કલેક્ટર વેષ-દીંગ રૂમમાં ગયો. ને તેણે એક ગમર સુવતી ઉપર બળાકાર ચુમર્યો એમ તેની કારખી યીસો સાંભળીને મેં તરત જાણી લીધું.

એ સુવતી જ્યારે વેષ-દીંગ રૂમમાંથી બહાર આવી ત્યારે નજરમાં જ આરામ કરી રહેલા પોલીસની બંદુકની ઉપરની સંગીન તેણે ઝડપથી ખેંચી કાઢીને દીકરી કલેક્ટર તેની ઓશીસમાં પોતાની બડાઈ હાંકતો ઊભો હતો તેની ઉપર અમણતાં જ પેલી સુવતી તૂટી પડી ને સંગીન વડે તેને ખલાસ કર્યો.

એ તો ખલાસ થયો. પણ પછી પોલીસોએ એકઠા થઈને આ સુવતીને પકડી તેનાં વજો ખેંચી કાઢીને નગ્ન કરી. પ્લેટફોર્મ પર એકઠાં થયેલા ટાળાંની વચમાં સકુએ તેની ગંદી મગ્ગક ઉઠાવી પછી પોલીસોએ એ જ સંગીન વડે તેનાં સ્તન કાપી નાંખ્યાં. પછી તેનાં નાક, કાન, હાથ, પગ વારકરની કાપ્યાં ને છેવટે તરફડતી તરફડતી મારી નજરની સામે એ મૃત્યુ પામી. એ પણ મારા જેવી જ કાંઈક હતલાગી નિર્વાસિતા હતી.

સુવતીની વાતમાં અમારું સકુલું ખાન એવું પરાવાહ ગયું હતું કે એના સિવાય ખીજું કાંઈ જ અમને દેખાતું ન હતું. સુવતીએ વ્યથાપૂર્ણ અવાજે કહ્યું :

"...એ રોશન ઉપર પેલી સુવતીનું ખૂન કર્યા પછી બધા આંધા પાછા થઈ ગયા હતા. ત્યારે અત્યારે આપણે જો ટ્રેનમાં બેઠા છીએ એ ટ્રેન ત્યાં આવીને ઊભી રહી રહેવાના નિયમ પ્રમાણે ટ્રેન ત્યાં ઊભી રહેવાનો ન હતી. પરન્તુ અકસ્માત જ ઇન્ટરનને પાંછી લેવું હતું માટે ટ્રેન ઊભી રહી ગઇ ને તેમાં ઉતાવળથી હું ચડી બેઠી છું. હવે મને ખબર નથી કે માટે શું થવાનું છે. કારણ કે હવે મારી ખબર લેનાર કાંઈ ... કાંઈ જ નથી રહ્યું, એમ મને લાગે છે..."

અ

વતી માલની શાળાઓ કેવી હશે? અનેક શોળાઓ બહાર પડે છે. શાળાઓ, તેમના મકાનો, પ્રયોગશાળાઓ, હુમરશાળાઓ, વગેરેની. ચર્ચાઓ થાય છે. કેટલીક ચર્ચાઓને પણ હોય છે. પણ આ બધી ચર્ચાઓ, શોળાઓ વહીવટની દૃષ્ટિએ થતી હોય છે. બાળક અને તેનો સ્વભાવ, તેની જાતિઓ, તેમનું વહન, તેમની ઉમિઓ, તેમનું સાસન આ બધું ભ્રમભગ બીસરી જાવામાં આવે છે. હજુ શિક્ષણના અનેક પ્રશ્નો, જીવનના મહાન પ્રશ્નો ઉપર પકડો જ રાખવામાં આવે છે. તે પ્રશ્નો ચર્ચાવામાં સામાજિક સભ્યતા નષ્ટ થતી હોય તેમ શિષ્ટ સમાજને લાગે છે. Taboos નિષેધના યુગ હજુ વીસો નથી. જીવનમાં જે પ્રશ્નો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રત્યે આખરી ચામચાં કરવાની ટેવ હજુ મધ નથી.

શ્રી પુરુષ સમોવદી છે. બંને વિશ્વવિપ્રદોષોમાં દેશની આઝાદીની લાક્ષણિકતામાં તેમ જ અન્યલેશોમાં શ્રીઓએ સાક્ષીત કરી આપ્યું છે કે તેઓ પુરુષ જેવું કામ કરી શકે છે. શાળા એ જે જીવનનું સમાજનું પ્રતિ-મિત્ર હોય તો શાળા સહશિક્ષણ આપતી સરકાર હોવી જોઈએ. સહશિક્ષણ કુદરતી છે, સ્વાભાવિક છે. વિશ્લેષ (Segregation) કૃત્રિમ તથા વિદ્યાર્થક છે. સહશિક્ષણ વિશ્લેષે મોટી દલીલ છે કે તેથી છોકરાઓ તથા છોકરીઓ બમ્બી ભય છે. કિશોર-કિશોરીઓ 'ગ્રેમ' કરતાં થીખી ભય છે. છોકરાઓ ભેળુ બન્ટી ભય છે, અને છોકરીઓ હિડિંગમાં જેની પુરુષ બની ભય છે. હવે વારતવિક રિયલિટી છે તે તપાસીએ. સહશિક્ષણના વાતાવરણમાં ઉછેરેલ કિશોર કે કિશોરીને, કિશોરી કે કિશોર એ નવીન કે નવતર ચીજ નથી. નવીન વસ્તુનું આકર્ષણ તેમને નથી. એક જ પ્રકારની શાળામાંથી બહાર પડેલ યુવક કે યુવતીને સરખામણી કરવાની ટેવ હોતી નથી. યુવકને પ્રથમ મળનાર ટોઈ પણ યુવતી કમલજયારી લાગે છે. તે પ્રમાણે છોકરીઓની જ નિશાળમાં ભણેલ યુવતીને હરકાઈ યુવક કમલજયારી લાગે છે, જાતિય જ્ઞાન તો ચોરી છુપીથી, મિત્રોદાર તથા

અવેશનિક પુસ્તકો દ્વારા મેળવેલું હોય છે. આવું અર્ધજ્ઞાન નિષ્પ્રયોગી હોવા કરતાં બહુ લાપજનક વધારે હોય છે. એક બીજાથી જુદાં રહેનાર કિશોર-કિશોરીઓ જાતિય તત્ત્વ વિશે કશું જાણતા હોતા નથી તેમ માની લેવું એ નરી ભૂખાઈ છે, તે સંભરી શકે જ નહિ, પણ Taboos મનાઈનાં પાટિયાં એટલાં બધાં હોય છે કે તે વિશે વાતચીત પણ ન થઈ શકે. તેની નિષ્વાસ ચર્ચા પણ ન હોઈ શકે જીવનના મુખ્ય અંગને ઉપેક્ષાની જ વૃત્તિ હોય છે. એટલે આ જરૂરી જ્ઞાન બીજા અર્ધજ્ઞાન રહેતો આ લોકોને મેળવવાનું રહે છે.

આપણા જાતિલેશોનો પ્રશ્ન ભ્રમ્ય છે. ત્યાં બધું બરાબર છે કે કંઈક લાંબાસતું હોય છે. પણ સભ્યતાનો આપણો ખ્યાલ તે ચર્ચાવા તૈયાર નથી. બોધ અને ભયમિશ્રિત બોધની આપણી રેવંમાંથી આપણે હજુ મુક્ત થયા નથી. સાહી સીધી રીતે વિદ્યાર્થીને સંબોધવા આશ્ચર્ય કે મુકપતિ તૈયાર નથી. આવું જ છોકરીઓના જાતલેશમાં પણ બને છે. નાની છોકરીઓ પોતાનો સ્નેહ મોટી છોકરીઓ કે નિશાળની શિક્ષિકાઓ ઉપર ટાળે છે. માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે મધ્યમ વયે કે ધનિક વયની કેટલીક શ્રીઓમાં જે frigidity-ભિન્નિયતા દેખાય છે તેનું મૂળ કારણ કિશોરવયમાં આ પ્રકારનું જીવન હોય છે.

સહશિક્ષણના વિરોધીઓ અમેરિકાની મિશ્રિત (Mixed) શાળાઓ તરફ આંગળી ચીંધે છે. કહે છે: 'પરિણામ જુઓ વિનેસ-વલખા-વિલ્હાસ-અયિ-ચાર 11' અમેરિકાનો આપણને જાત અનુભવ કે દીર્ઘ અનુભવ નથી. તે માટે ખરો ખ્યાલ ત્યાંના કેળવણીકારો આપી શકે. પણ અમેરિકામાં ચોતરફ વિલ્હાસ દેખાતો હોય તો ખામી સહશિક્ષણની નથી, તેમ હોય તો ખામી ત્યાંની કેળવણીપદ્ધતિની છે. પણ આ તહોમતનામાં ઉપર વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે, જરા ચાંતિથી વિચાર કરીએ, કિશોર અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં સોજા બહાર વર્ષની ઉંમરે કિશોરને સ્વાભાવિક

જાતિય વૃત્તિ સતેજ થાય છે. કુદરતનો આ અનિ-
વાર્ય ક્રમ છે. તેને અવગણવું તે હાર્યાર્થ છે, પણ
આનો અર્થ એ નથી થતો કે અદ્યાર વર્ષનો દરેક
યુવક કોઈ ઊંચી સાથે પ્રેમમાં હોય છે જ પણ
આ વૃત્તિના સ્વભાવિક વિકાસ માટે યોગ્ય સામાજિક
વાતાવરણ નથી, ખીલું તો ઊંચરા-ઊંચરીઓ એક
ખીમને ઓળખે, એકબીજાની સાથે હળે-મળે તેમાં
શું ભય આવી ગયો? અને ન્યાં સહશિક્ષણ નથી,
ન્યાં સ્ત્રી-પુરુષ એક બીજાથી 'એક ગાઉ' દૂર
રહેતા હોય ત્યાં લોકો જેને 'અયોગ્ય આકર્ષણ' કે
'અનીનિ' કહે છે-તે નથી? થોડા પ્રામાણિક યુવાની
વિશેષ જરૂર છે. બપોથી, ત્રિવેણીથી, 'ન'કારથી નીતિ
પળાતી નથી. નીતિ negative અભાવાત્મિક હોતી
નથી. આપણે એવી સમાજ-વ્યવસ્થાની જરૂર છે કે
જેમાં પ્રેમ-તરવનો સ્વીકાર યુવાની જરૂર સમજાય,
પ્રેમની સહકારી જવાબી જોઈએ. પ્રેમ કે કામ,
જાતિય વૃત્તિ કે આકર્ષણને ભૂગર્ભમાં ધક્કેલાથી કોઈનું
કેય થતું નથી. ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ હમેશાં બયજનક હોય છે.
પણ યુવાની અને જાતિયતાની વાત આવે છે ત્યારે
લોકો કોઈ ઉત્ક્રાંતિ પાત થયો હોય તેમ ખુમરાણ
કરી મૂકે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે જુવાનો માટે આ sex-taboo
શું રાખવો? ને શાહુ રાખવો હોય તો સમાજના
જે અનેક સળગતા પ્રશ્નો તેનું શું? ડૉ. ક્રેક
કહે છે: જીવનની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આધાર
આ sex-જાતિયતા ઉપર અવલંબે છે. અને જીવ-
નની એ કસ્યતા છે કે જીવનના મુખ્ય અંગનું જ
આપણે ઉચ્છેદન કરી રહ્યા છીએ. જાતિય જ્ઞાન કે
સંબંધો ને આટલા ઉપયોગી હોય તો તે જ્ઞાનથી-
સાંચિય જ્ઞાનથી આપણાં કિશોર-કિશોરીઓને વંચિત
રાખવા તે હિતપ્રદ છે? તે દલ નથી? તેમાં જોખમ
નથી? આનો એક ઉકેલ કેટલાકોએ એ કાઢ્યો છે
કે શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જાતિયજ્ઞાન આપવું. આ
ડીક છે. શરીર-રચનાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. શરીરનાં
અંગોના વ્યાપાર જાણવા તે પણ જરૂરું છે. આ જ્ઞાન
જ્યારે ઊર્મિલતાથી રંગાય છે ત્યારે પ્રજન નાણુક

બની જાય છે. પ્રજન નાણુક છે પણ ઊર્મિલતા દરેક
જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ઊર્મિલતાની કેળ-
વણીના અભાવે જ આપણી સંસ્કૃતિનું નાવ ખરાબે
ચડી ગયું છે. Hand-હાથ ઉલોગોની કેળવણીની
વાતે ચાય છે. તેની જરૂરિયાત પણ સ્વીકારાઈ છે.
Head-મસ્તક જ્ઞાન આપવાની કેળવણી તો ચાલુ
છે. Heart-હૃદય-ઊર્મિલતાની તાલીમનું શું? ચલચિત્રો
ના માધ્યમે ઉપર જીવતી પેઢી ઊર્મિલતાની તાલીમ
પામી નથી. આ તાલીમનો અભાવ કાળાં બગર,
ભૂખમરો, કામી પુત્રરેણુ તથા વિશ્વવિદ્યો માટે જવા-
બદાર છે. અનેકને જુએ મારી, પોતે મામેતુજાર ચલું;
પોતાની મહત્વાકાંક્ષાએ પોષવા અનેક નિર્દોષીની કામી
આગમાં આકૃતિ આપવી; મૂડીવાદ કે સામ્રાજ્યવાદને
ખાતર વિશ્વવિદ્યો જમાવીને કરોડો માનવીઓનો
નાશ કરવો; -આ બધું ઊર્મિલતાની યોગ્ય કેળવણીના
અભાવને અંગે જ ચલું છે અને ચાય છે. ઊર્મિલતામાં
જાતિય તરવ પણ બહુ જ અગત્યની ઊર્મિ છે તે
સમજવું જોઈએ.

કિશોર ઊંચરાંઓને આ જ્ઞાન કેમ આપવું?
સમૂહમાં જે વાત ચર્ચ શરૂ તે સમૂહમાં કહેવી. ખીલું
ખાનગીમાં કહેવું. આ કેમ કહેવું તે પણ કળા છે,
ખોદી, શેષિષ્ટ જિજ્ઞાસા જતાવ્યા વગર, એક વિદ્યા-
નિકની દૃષ્ટિથી અને હેતાળે વાણીથી આ વાતચીત
થવી જોઈએ. આ વાતચીતમાં ભય ન હોવો જોઈએ.
શેષિષ્ટ ભય, આચરણ ભય, અશક્તિનો ભય વગેરે
ભયો જતાવવા માટે આ ખાનગી વાતચીત નથી.
તેમજ કોઈ પણ પ્રકારના રમલન પ્રત્યે ધિક્કાર
જતાવવા માટે પણ આ પ્રસંગ નથી. ભય કે ધિક્કાર
ઉપર શિક્ષણ અવલંબતું નથી. પ્રેમથી, સમજાવટથી
એક વિદ્યાનિકની કળાથી આ જાતિયતાનો પ્રજન
ચર્ચવો જોઈએ. યોગ્ય પણ સમજણ સાથે, નિયમિત
વ્યાખ્યાનની ટેવને લીધે અનાવશ્યક નિષેધો (Taboos)
દૂર થતાં, યુવક-યુવતીઓનું જાતિય જીવન ઘણું નિય-
મિત બની જશે કુટુંબ દૂર ચર્ચ જશે. કુટુંબ દૂર
કરવા માટે પ્રેમનો કોમળ પ્રવાહ જોઈશે. અત્યાર
સુધી જાતિયતાનો પ્રજન યુગળાવવામાં આવ્યો છે.

નિયંત્રણની વાડમાં અનુબને રહેવું પડ્યું છે પરિ-
ણામ શું આપ્યું છે ? માણસો વિશેષ નીતિમાન થયા
છે ? જરૂર નહિ. માણસ વિશેષ ચરમલીન બન્યા
પુરવાર થયો છે. ત્યારે જાતિય જ્ઞાન રીતસર આપ-
નામાં શો વધો છે ? જાતિયતા એટલે બ્યોલોજીકલ કે
બીજાકાર નહિ. બોઅલિયો માણસ તો જાતિયતા
(SEX) શબ્દથી જ બાંધી બેઠો છે. જાતિયતા
શબ્દથી તેની શેનિંગ, રૂઢિચઢાલ કલ્પના કંઈ કંઈ
દશ્યો ખર્ચ કરી શકે છે. આ જ્ઞાનતા બબાલે કેટ-
લીયે બ્યોલોજીકલ neurotic બની જાય ■ તે સમાજ
જાણે છે ? બોઅલિયોએ તેની ખબર છે ? કૃત્રિમ
અવરોધથી જ્ઞાનતંત્રીઓ ઉપર વધારે પડતું કન્યા
થાય છે. કેટલી સ્ત્રીઓ Neurosisની ભેગ બની
છે ? કેટલા પતિઓના છૂવન તેમના આ સ્વભાવને
અંગે બરબાદ બન્યાં છે ? કેટલા પતિદેવો કોલિસ્ટ,
અસ્થિર મગજના ધર્મ, આ કૃત્રિમ અવરોધથી, આ
જાતિય પ્રત્યેના જ્ઞાનતા બબાલે કુટુંબને બેભાન
થઈ પડ્યા ■ આ સંખ્યા મોટી છે. દાકતરો તે
કહી શકશે. આ રોગનું મૂળ બિડું છે-જૂનું છે આ
રોગ છૂવનને નષ્ટ કરી નાખે છે. રોગના મૂળને દૂર
કરવા માટે જાતિય પ્રત્યે પ્રત્યે સમાજે ચોતાનું વલણ
બદલવું પડશે

સહશિશુઓનો અર્થ એવો નથી કે એક સાળા-
માં વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓ એક સાથે
બસે, હાકરીઓ એક તરફ બેસે; હાકરીઓ બીજી
તરફ, અને એક બીજી વચ્ચે કાપણ જાતનો સંપર્ક
ન હોય. આ સહશિશુ નથી જો તે માત્ર તેનો
આભાસ છે. સહશિશુઓમાં સ્વમાન તથા સમાનતાની

ભાવનાઓ આવી જાય છે. હાકરા, હાકરીઓ, કિશોરો
તથા કિશોરીઓ વિના સંકલ્પે સાથે બસે, સાથે રમે,
સાથે ચર્ચા કરે, સાથે કામ કરે-ને સહશિશુ છે.
અને આવી મિશ્રિત સાળાઓમાં પ્રત્યેકની તેમજ
“તમે બધાં બાપ-બહેન છો,” તે વાતો જ વારંવાર
કર્તા કરતી તે હિતાવહ નથી. એટલું જ નહિ, જોખમ-
કારક છે. આવી વાતોથી ઉલટું સૂચન થાય છે.
તંદુરસ્ત સમાજ કે સાળામાં આવા બોધની જરૂર
નથી. બોધથી કુનિયા સુધરતી નથી. અત્યાર સુધી
ધાર્મિક પ્રવચનો તથા ઉપદેશોની ક્યાં બીજી પરી
છે ? તે છતાં લક્ષગર્ભ, ચોરી, ખૂનો, વિમહો અટક્યાં
નથી; બલકે વધ્યાં છે. શિક્ષક આ જાતિયતાના વિષ-
યથી અચ્છાત છે. તે ચોતે પચ્ચ બાંધે છે. દાકતરો પચ્ચ
આ વિષયની અગત્યથી અજાણ છે. તેઓ પચ્ચ એવા
વાતાવરણમાં ઉછર્યા છે કે તેઓ પચ્ચ હિંમતથી આ
વિષયની વાત કરી શકતા નથી. તેમને પચ્ચ આમાં
કંઈક છુપાવવાનું હોય તેમ લાગે છે. Taboo-
નિષેધથી તેઓ મજબૂર-અસ્થિર રહી શક્યા નથી.
આમ જનતા તો આ વિષય પરત્વે કશું જાણતી
નથી. છૂવનના આવા અટકપટા તથા અગત્યના પ્રત્યે
વિશે જનતાનું અચોર અજ્ઞાન હોય તો દેશનું ભાવિ
બહુ ઉજાડવળ હોઈ શકે નહિ કુનિયાની શાંતિ
અશિષ્ટ કે રસાનવિદ્યા ઉપર અવલંબતી નથી.
માનવી છૂવનના બિમિલ તત્ત્વ ઉપર તે અવલંબે છે.
બિમિલો દયાવેશ દશે, તેથી નિષ્કૃત દશે અને
Taboo-નિષેધો દૂર નહિ થયા હોય તો કુનિયાનું
ભાવિ આશ્ચર્યજનક નથી. આ બિમિલોમાં જાતિય બિમિ
પચ્ચ એક સરખાદી બિમિ છે એટલું તે વહેલું
સમજાએ નેટલું દરેકને કાપદાકારક ■

પ્રાર્થના

કયુ સુખ હુ મેળવું તુજ અજોડ સ્મૃતિ ત્વજી ?
નથી છૂવનમાં કદી સુખ તણી મને -વાળના
‘તને નહિ કદી હુ વીસડ’ મહાં મેલુ સુખ સૌ.
મને અનુધને, તને (જગત - પ્રેમ - પ્રતીકને)
કદી વિનવ શૂલવા નહિ, — સનાતન એક છે,
તને તુજ પ્રતીકને સવત પ્રાર્થના માધરી.
‘મયાત’

રંડાચુંદડી

મજસાલ ત્રિવેદી

સર્જન પરિચય

કુદરત એ જ ખરી મૌલિક સર્જક છે, જ્યારે માનવી કલાકાર એ તો કુદરતનો અનુગામી છે.

ધર્મીવાર આપણા વિદ્વાનો કહે છે : “અમુક કલાકારે જે લખ્યું” છે, અથવા શિલ્પ કે ચિત્ર ખનાવ્યું છે, તે સર્જન એ કલાકારનું પોતાનું જ મૌલિક છે.” આ પ્રમાણે આપણે અવારનવાર સાંભળીએ છીએ. અથવા સારા પુરસ્કારમાં વાંચીએ પણ છીએ.

પણ વાસ્તવમાં આમ હોય છે. કુદરતમાં કે જીવનમાં જ્યારે જ્યારે પણ કોઇ વસ્તુ નોંધ હોય અથવા અનુભવી હોય ત્યારે જ એ વિચાર કલાકારના મગજમાં મંથન થઇ આકાર પકડવા પામે છે. અને પછી એ કુદરતમાં અને જીવનમાં જોયેલ અને અનુભવેલ વિચાર કલાકૃતિ રૂપે આલેખી કે લખી અથવા સર્જન થઇ શકે છે, એટલે માનવીનું સર્જન એ તો મહાન કુદરતની અનુકૃતિ જ મણી સંકાય.

આપણી દૃષ્ટિએ જે મૌલિક સર્જનો આપણે કહીએ છીએ એની પાછળની પૂર્વ ભૂમિકાઓ વિષે વિષ પ્રકારની હોય છે. જેને આપણે મૌલિક સર્જન કહીએ છીએ તે તો કુદરતને બેધા પછી જ અને એને ઓળખીને જ વિચારો લકાય છે. અને પછી કલાકૃતિઓ રૂપે જગત આગળ રજૂ થાય છે. ઘણા સર્જકોનો અનુભવ છે કે કુદરતને કોઇ પણ વખતે નોંધણી કે અનુભવીએ નહિ ત્યાં સુધી મૌલિક સર્જન થવું ધર્મી રીતે અશક્ય છે.

અને એવી રીતે કોઇ એમ કહે કે, ‘આ સર્જન તો મારું’ પોતાનું મૌલિક જ છે.’ આપણાથી એકદમ

એ હકીકત સત્ય માની સંકાય નહિ. કારણ કે માણસનું કોઇ પણ મૌલિક સર્જન એમાં હરકણે કુદરતની સંજ્ઞા વડે થતું જીવનભરવહારનું દર્શન અથવા જનપદે અનુભવે પણ થયા જ કરે છે. એટલે ખરી રીતે તો, માનવ કલાકારે પોતાના મૌલિક સર્જનોનો ફાળો મહાન કુદરત, જે કલાના આદ્ય આચાર્ય છે, એને અરજી કરી દેવો એમાં માનવતા અને સંસ્કાર રહેલા છે.

સત્ય મૌલિક નવસર્જન દરશોને કુદરત-કલાકાર આપણી આંખો સામે પ્રસંગોપાત ખટી કરે છે, એ આપણાથી ક્યાં અનુભવ્યું છે? એ દરશોનું દર્શન, એની લાવનાઓમાં આપણને તરભોળ કરે છે. એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. પ્રચંડ ધરતીકંપોનાં દરશો આકાશમાં હરકણે થતી અને પલટાતી ગુંદ-માળાઓ, વળી જળમાં ભૂમિ અને ભૂમિમાં જળનું ફેરવાઇ જવું, ફાટતા નવાળાપુખી પર્વતો, આવા અનેક નવસર્જનો, આ સર્જનદરશોને જ ખરાં મૌલિકદરશો કહી સંકાય. આપણે જે કૃતિઓ કરીએ છીએ તે તો, મહાન કુદરતના આ લભ્ય સર્જનોની આપણા મનજ હિપર છપાયેલ છાપ હોય છે. એ છાપની અનુકૃતિ એ આપણા માનવીનું મૌલિક સર્જન.

માનવ કલાકારના સર્જનની દૃઢ એટલે સુધી હોય છે કે જોઇએ મહાન કુદરતના દર્શનનું એનું મનન અને અધ્યયન સાદી બાપામાં કહીએ તો જેવો કેમેરોનો પાવરફૂલ લેન્સ હોય તેવોજ દેખાય એની સ્વાઈઝ હિપર છપાય છે.

પ્રસંગોના દર્શન પછી વિચારોનું ધતાર અને ત્યાર પછી એનું સર્જન કૃતિમાં પરિવર્તન જેની રીતે

ધાય છે એની હકીકતો સાધારણ આ પ્રમાણે છે:

આપણા સામાન્ય જીવનવ્યવહારના પ્રસંગોના અનુભવ દર્શનના આધારે સર્ગચેલ કેટલાક ચિત્ર-સર્જનો થતાં પહેલાંની પૂર્વ ભૂમિકાની છાપ આવી રીતે મારા મગજ અને વિચારો સાથે ધણી વર્ષો પહેલાં છપાયેલું હતી. એ ફિલ્મોની સ્લાઇડો કેવા સંભોગોમાં એકસપોષ થયેલો એનું વર્ણન નીચે રજૂ કરવા કોશિશ કરું છું.

ચિત્રકલાનો અભ્યાસી હું ભવિષ્યમાં યશસ્વિ એવું એક પણ ચિત્ર આ શરીર સાથે બંધાયેલું નહોતું એવા જમાનાના પ્રસંગોની હકીકતો આજે વર્ષો પછી કલાકૃતિ સ્વરૂપે સર્ગાઈ છે. સમય, ભેલું કે આ શરીર, કોની ખસિદારી તે કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. પણ ખસિદારી તો કુદરતની જ આજે માનવી પડે છે કે, સમય, ભેલું અને આ શરીર એની સાથે કાંઈ એવી 'વસ્તુ' સુમેળ સાધી ગઈ છે, આજે એ દરેકના સંયોગથી પ્રેરણાકામક સર્જન થઈ શકે છે. અને તેમ છતાં પણ એ 'વસ્તુ' એના તો હજી બેઠ જ નથી મપાયો. એ 'વસ્તુ' તો ગેય જ રહી છે. એ મંથન ખૂબી ઉપગતી રહ્યું છે.

જેવી રીતે એક કવિએ કહ્યું છે કે—

— 'કાનમાં કેહો કેણુ બેઠું' શબ્દ સંભળી જાયછું.'

એવી જ રીતે—

'આખમાં કેહો કેણુ બેઠું' જોનાર જોઈ ન જાયછું.'

આ લોક-ભજનોની પંક્તિઓનું ગૂઢ યાન, ઉપગતી 'વસ્તુ' સાથે ગેય જ રહી ગયું છે. એનો બેઠ હજી અજામ રહી ગયો છે. આદ્ય-તત્ત્વગામી કેવિઓએ એ ઉપરે હજી પગ નથી મૂકી શક્યા.

માથો આપણે તો આત્મારે એ બેઠના આ બાજુના પડળની જ વાતો કરવાની છે.

મહિયરની વિદાય

ગામમાં ગોંદર કુમારજીવન જે વખતે પીંચાણું મસ્તી કરતું હતું, અને જીવનમાં શું કેળવણી કે શું સંસ્કાર એનું ટીપ્પે યાન શરીરમાં પ્રવેશ કરવા

અસમર્થ હતું એનો જોવાપદાર મુમ આ શરીર સાથે ધસતો પાણીના રેલાની જેમ ચાલ્યો જતો હતો. એની એક શીળી સંખ્યાએ અમે શેરીના સાથી-દારો મારા માગ વળાને (વસ્ત્રાધિપુર) ને મઠોડે ગેડીદડા રમવાની જલ્દાટી બોલાવતા હતા. વેળપાણી પછીનો આ સમય ધેરાતો હતો. ધૂળની ઊડતી રમ-કણીથી આકાશનો ચાંદો ધેરાઈ અને પીળો ખનતો જતો હતો. અમારડીના-દરવાજા બહાર રમવાન નજીકના ભૂતનાથ મહાદેવનો ચોકીદાર-કામરો ઝાડીઓની અંધાર ધટાની ઓથેથી અવરનવાર ભસ્મા કરતો હતો.

એવામાં ઠંડીના ચમકાર સાથે દૂર દૂરના ઊંઘા-છાંપાંથી ટોલતી ઝંડીના ધ્રમકારો અને શરણાઉઓનો અવાજ અમારા કાને અથડાયો. દરણાંઓ ઝાકડોને ચમકે એવી રીતે અમારા કાન ચમકી ખડા થઈ ગયા. કંઈક કેવલસ થયું હોતું જોઈએ, એની ખાતરી કરવા આપરના રામમંદિરને ચોરે અમે એકઠા થયા.

શેરીની ખડકોના ભાંગેલા દરવાજાઓ બડોબડ ખખડ્યા, અને અવાજ સાથે ગોઠારો થઈ ગયો.

“એલા હાલો...એા !” હાલો...એા ભાઈ ! આ પ્રમાણે સમુદયરે સંભળાયા. બઠેરીમાંથી અનુવયા સુરો નીકળ્યા. “આ બંધું શું છે ? એલા ભાઈ...ક્યાં હાથવાનો આ દેકારો સંભળાય છે !”

“એ કલ્યાણપુર અને લાખણુકે કણુપીની જાતું પરણીને અય છે. એટલે દક્ષિણા દેવાય છે. એનો આ યુગિયો સંભળાય છે. હોઝાને ભાઈ !”

અમે આઠાજીના છોકરા દક્ષિણાનો શબ્દ સંભળતા ગેડીદડાની રમત સંકેલી ટોળાંની સાથે રવાના થયા.

તળાવને કિંટિ ટોળાં જમા થતાં ગયાં. શતના દોહનો શુમાર થયો હતો. ઠંડીને લીધે આરામાં જૂલઈ પાણી પણ સતું હતું. મચાસેતો પ્રકાશ મામ જવાર આવતો જણાયો. ટોલ ઝાંસ અને શરણાઈ યુવદ અવાજે ધ્રમકારો બોલાવવા લાગ્યા. અને જોતજોતામાં જનના આગની સાથે જોડેલા અગદના આશુપણોના

આલલાઓ ચમકવા લાગ્યાં, વચમાં વચમાં લગન-ગીતોના ઢાળો પથ્થુ કણુપથ્થુ-ના કંઠેથી હલકારા દેવા માંડ્યા.

“આજ લાખ ખરચીને લાડકો લાખ્યા રે આનંદ ભર્યા”
આજ માવડીના પંદમશીભાઈ પરણ્યાં રે આનંદ ભર્યા.

આવા ભાવના ગીતો સાંભળીને ખેડૂતોની રૂપિયાની ફાટી-પથ્થુ ફાંકે ફાંકે થઇ ગઇ.

એક બાલ્યુથી જાનેની વિદાયગીરી, બીજી બાલ્યુ જ્ઞાતિઓ અને સાધુબાવાઓને દક્ષિણ આપવાને અને ત્રીજી બાલ્યુ, માનવ જીવનના એક કુખળા હૃદયને ખૂણે, ઉપગતા ભિમિભર્યા દશ્યોની વચ્ચે, “વસંતી વિદાય”ની વેદનાના પ્રવાહો માતા અને પુત્રો વચ્ચે અથડાતા હતા.

એ વખતે માણસોના ટોળાને એક ખૂણે હું ભીસે હતો જાનના ગાઝામાંથી પુત્રીને ઉપધરી અને જોળાનું પાણી પાતી માતાને જોઈ, અને છલકાતી આંખે પુત્રીને છાતી સરસી દાળી અને ભેટી પકાતાં પથ્થુ જોઈ. આ સ્નેહભર્યું આનંદ અને કરુણા વચ્ચે એલા ખાતું દશ્ય, તુરંત જ મગજમાં આલેખાઈ જાય છે, અને ત્યાર પછી ધડી બેઘડીમાં તો જાનના શાકાઓ રાત્રિના અંધકારમાં અદૃશ્ય પથ્થુ થઈ જાય છે.

વર્ષો પહેલાંની મગજમાં પડેલ એ છાપને આજ ધણી વર્ષો વીતી ગયા અને કદાને પથે ચલ્યા પછી આ “મહિમવતી વિદાય”નું ચિત્ર પ્રથમ સર્જાયું. આજે તો આ ચિત્રની કન્યાને પથ્થુ સાસરે વિદાય કરી દીધી છે (ચિત્ર વેચાઈ ગયું છે) પથ્થુ એની બીજી અનુકૃતિ બપોરે બપોરે હું જોઉં છું, ત્યારે ભાઈ, કવિ ખોટાકરના “માતૃપુનન” કાળની બે ચાર કડીઓ વેદનાભરી જીવનને ટેરવે ચઢી જાય છે.

“આજ મરી જતી માવડી રે એને કાળજે કાણુ દુનભયુ” એની કાઠમાં રે એને આપવા આણુ. તૈલીડા ઢોલ ઢલુકતો રે જરી રાખજે છાને. શાવ જાડા મદમા પડે રે-નથી વેડવા આરો.”

બંસીના સૂર

આ ચિત્ર પથ્થુ ઉપરના યુગકાળે મગજમાં આલેખાયેલ હતું. શેરીના નાકે આપરને ચોરે હું રોજ પરાદમાં દાતણ કરવા બેસતો. બીજા બે ત્રણ ટીખળી સહાધારીઓ પથ્થુ ત્યાં આવી બેસતા.

ત્રાંધરી રોજ એક કાળી અલમરત બેંચની પાછળ નમણું સૌંદર્ય પસાર થતું દેખાય, આ રોજનો ક્રમ થઈ પડેલો. માથા ઉપરના ઝૂંસતા ઢળી ગયેલા કેશ, એની ઉપર ઝોટરો ભરત-ભરેલો પીળા રંગનો ખોશલો, લાલરંગની કાપડી, વાદળાંધેરા-ચણિયો, પગની સુદૃઢ પિંડીઓ દેખાય એવી રીતે ફેડમાં ખોસેલો ધેરા વાદળા ચણિયો, લાલરંગમાં પીળી ત્રણ ટીખ-કોઓ, છાપેલ બિડની ઝોહણી, પગમાં કડલીઓ અને અલમરત ભરતી બેંચને કાજુમાં રાખવા દાયમાં ઝાંકતી એક નાનીથી તીરણી ફેરવતી જતી એક ખેડૂતની છાકરીને પોતાની બેંચ સાથે રોજ નંદી તરફ જતી નેવામાં આવતી—

આ પ્રમાણેના નિયમમાં બે કોઈ દિવસ વહેલું મોકું થાય તો દાતણ ધસવાને ક્રમ પથ્થુ એની સાથે

જ સમવાય જતો.

બેંચને પાણી પાવા નહીએ જતી આ ઊંકરી ધણી વખત સુધી દેખાઇ. પછી તો વચમાં ધણે સમય પસાર થઈ જાય છે, અને હું પણ વતન ઊંડોને અમદાવાદ આવી ચઢું છું, અને અણધાર્યા કંઠાના અવ્વાસની શરૂઆત કરું છું. કવાના અવ્વાસને ત્રણ ચાર વર્ષ થઈ જાય છે, એવામાં મારા વતન વગાથી એક મિત્રનો કાગળ મળે, તેમાં લખ્યું હતું કે, વલ્લુભાઈ ? એક માઠા સમાચાર વાંચી લેજો.

અહીં વળામાં જેનું તમે સનન નિરીક્ષણ કરતા હતા તે "કાળો બેંચ પાછળ ચાલ્યું જતું નમણું સૌ દર્શ" તે એકાએક નહીના વહેણમાં પોઢી ગયું છે.

તસ આટલા સમાચારો પૂરતા હતા. રચતિપડેને ખુલતા શી વાર લાગે ? વર્ષો વહી ગયેલા રમરણેાડું હસ્ય તુરત જ રચતિપટ ઉપર આછી ચિત્રકૃતિ રૂપે સળાઈ ગયું. સાથે વેદનાની એક કુખરી પણ હાલ સાથે પ્રસાદ અને આલી ગઇ.

એ "નમણા સૌ દર્શ" ચિત્ર થયું. ય સીના સર

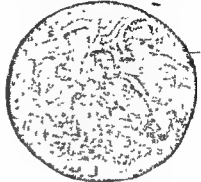
નદીઠિ આવેલી બેંચ ઉપર બેસી બટાબરી કાઢીએ, નીચે, લાગેલદેરી પાસે, એના અધૂરા રહી ગયેલ જીવનસંગીતને સર સાબળતી બેઠૂન કન્યાને બેસાડીને એની પાદ તાણ કરી છે. એ જ ઉમર, એ જ પોશાક અને મોઢા ઉપરની ઝગડતી એ જ નમણા સજીવન કરવા ચક્ર એટલે અપત્ત કયો છે.

આ ઊંકરી તરવામાં કુણા હતી. કર્મ સંબંધે, પેઢી ઉપરથી પાણીમાં કુખરો મારતાં તળિયે કોઈ માખરામાં એના પગ ફસકારી પડ્યા અને જળને તળિયે એ સૌ દર્શ મિરસમાધિ લીધી.

માનતા

લોકજીવનની પરંપરાગત વારસા સંસ્કૃતિની રીતરસમના આવા પ્રસંગો વતનને આજણે અવાર-નવાર આવતા. એ સમય પણ એવો જ હતો કે જે વખતે કલા સૌ દર્શનું માપ પકડી શકવા સમજણ નહોતી. પરંતુ કલા શિક્ષણ કાળે એક પછી એક

એમ આ બધી લોકજીવનની કિંમતો રીતરસમો જે જૂતકાળના સોનેરી રત્નકોશમાં ચળકતી વેરવિખેર બેસતી હતી. એને આ કલાશિક્ષાએ આકર્ષી અને એકઠી કરી મૂલ્યવાન બનાવી

દેવશાને બિરાજેલા રમશાન નજીકના આ વડવાએની માનતા કરવા આવેલ જીવનદંપતી બધી લાગેલ દેરીએ અને પાળીઆ પાસે બેસીતીનું બની ખુતની અમર લાચનાની શિક્ષા માંગી રહ્યું છે. કુળના અગ્રય વારસદારને આ વડવાએની ખાલી આગળ રજૂ કરી વડવાએના આત્માને શાંતિ પમાડવા અને તેમના આશીર્વાચન પ્રાપ્ત કરવાને હેતુ આ રિવાજમાં દર્શન થાય છે. અને પ્રતિમા સમી આ ખાંભીએ પોતાના કુળને દીવક બહેનિશ પ્રગટયો. જ રહે એની સાક્ષી પૂરી દંપતીના બહેન ઉપર આનંદ-લાવેનોની રેલ પ્રગટાવી છે.

રહેણીકરણ અને જીનવાણી પોષાકો રચણ અને સમયનું બન્યું ત્યા સુધી જીવનજીના દર્શનનું કુદરત આથી અતુરરણ કરવા નજ કોશિશ કરી છે. ખાલ જીવનમાં અનેકવાર આવા દર્શનો વતનમાં થયેલા એ વખતે તો રચને પણ ખ્યાલ નહોતો કે ભવિષ્યમાં આ દર્શનો ચિત્રકૃતિરૂપે કાપમ બનશે.

ગામડાનો ગાયક

આજનાજનાના વિશાળ સમુદાયને સંગીત અને નૃત્યની લઘાણ આપનાર પોળો, કુડાનો અને ખુદ્ધા રાજગરતા ઉપરના નાચ જાન કરનારા અભિનેતાઓ

મને ઘણું કરીને વાધરી કામના જ હોય છે. સિનેમા, નાટકો, રેડીઓ ગાયનો અને તેના ઢાળોની અનુકૃતિ અપ્રેક્ષ્ય શબ્દોનાં રૂપાંતર સાથે અણસમજણ બરેલા ભાવો અને ગાયનો માતા ગાતા નૃત્ય કરનાર આ નર્તિકા અને ગાયક જનતાને ખુશ કરતા પોતાના કુટુંબની આશુવિકા સહેલાઈથી મેળવી લેતા હોય છે.

આખો દિવસ જનતાને અનરંજન કરાવી શહે-રમાંથી સાંજે પોતાને ગામડે જવું આ યુગલ રસ્તામાં કિલ્લોલ કરતું આવ્યું જાય છે, એકેરમાંથી કોઇ શેઠાણીએ બક્ષિસ આપેલ કપડાઓના પુરત જ ઉપયોગ કરી, પોતાના જૂના કપડાને ઉતારી બોચ-કામાં આધી હર્ષવેશમાં રસ્તો કાપતી ગાયકની પત્ની પતિના વાજિત્રો સાથે ગાન કરતી પંથને રમ્ય બનાવતી ચાલી જાય છે.

ચિત્રના રંગવિધાનની શૈલી બારતના જૂના ચિત્રકારોની રંગપુરણીની પ્રથાએ સામ્યવા અનુકરણ કયું છે. વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતનમાં ત્યાંના અભ્યાસ દરમ્યાન આ ચિત્ર કયું છે.

સંધ્યાને એવારે

મારા ગામનું આ તળાવ ઘણું મોટું નદિ હોવા છતાં તેની દંતકથાનો ઇતિહાસ ધણો મોટો છે. વલ્લભિપુર ન્યારે આ પ્રાચીન બારતના પાટનગરને પાટનું બિરાજતું હતું એ વખતના રાજા સમ્રાટ શિલાદિત્યનો રથ અહીં રાખવામાં આવેલો અને આ

જ રથને એક દૂક હતા એમ કહેવાય છે. અને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર પ્રજા માનતી આવી છે કે એ પુરાણા દૂકના અવશેષ તરીકે આ તળાવ ટકી રહ્યું છે.

સાંજને વખતે ફરવા જતા તળાવની આરે આગસ્ત્યોને પાણી ભરતાં એવામાં આવે. ફર સંધ્યાની લાલી પણ પથરાઇ હોય અને એવી એકસ રમણીયતામાં ફરથી વેળનાથ મહાદેવની બાલરના અવાજ કાનને ધણાં કર્ણપ્રિય લાગતા. એવી આ ભૂમિને માટે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે પણ એક રથને ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, જેને વલ્લભિપુરની યાત્રા કરવી હોય તેણે પહેલાં આધીને જ એ પુનિત ભૂમિની યાત્રા કરવી, કારણ કે એના ખંડેરાની ઊડતી રજકણોમાં પ્રણ આર્થ સંસ્કૃતિના દર્શન યશે અને રસ્તે ચાલતાં એ ભૂમિના ભાંગેલ ઇંટડાઓ પણ વલ્લભિપુરની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપશે.

બ્રહ્મદર્શનની સ્થિતિ તરીકેનું આ ચિત્ર ઉપરના કેટલાક કારણોની ભાવનાએ તૈયાર કયું છે.

ખેડૂત કન્યા

શિખાળાની ઠંડી સાંજ, ફાટેલ કપડામાં લપટાયેલ મુંઢેલ બાલસૌંદર્ય જુદું થયેલ ખોરડાની ઓશરીને કિનારે તાપતી આ ખેડૂત કન્યા મરીમીમાં અગીરી અનુભવતી ચિત્રમાં માલુમ પડે છે.

આજે તો આનું ભાંગતું લોકહૃદયન શહેરી હૃદય નમાં પથરાતું જાય છે. આવી નિર્દોષતા પણ વિદૂત

ખનની જાણ છે અનેક રમણનાં વસ્ત્રપરિધાનો અને લીપરંગીની ખનાવની લાલીના રંગો સુખારવિદ ઉપર ધરમા કરારો તેમ છતાં પણ આ વહી જતાં યુગની નો દર્શતા અને લાલાશ તો ફરી હવે આવના યુગ જીવનમાં દેખારો કે કેમ ? એ પણ એક વિચારસરણી મગ રમા આટામણી કરે છે

જે વખતે આ મેલીપ્રધાન દેશની આજુબી આપણા પૂર્વજો અમૂલ્ય ભાવે કેતાં એ સમયના શારીરિક સૌંદર્યનું દર્શન રહેલીક જીભા મરીની નીતરેલી હોના બતાવે જીવન જીવન માટેના પોષક તત્ત્વોની મરપૂર સમૃદ્ધ અને સતોષવૃદ્ધિ આ બેફાળ આળાની શારીરિક તદુરસ્તીથી આ ચિત્રમાં જણાઈ આવશે

આપણા બેલીપ્રધાન દેશની અમર ભાવનાનું આ પ્રતીક નવી પેઢીઓ માટે ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપે યોગ્ય છે જોખમે આટલું સોસાયટીના કલાપ્રદર્શનમાં આ ચિત્રને સારી ખ્યાતિ મળી હતી પણ સરચાન કાઢીર સાહેબે આ ચિત્ર પોતાના કલાસમૂહમાં રાખ્યું

અનત આકાશમાં જિજ્ઞાસા તારાની સદા ચૂકી એવી ભાવના વ્યક્ત કરવા કૌશલ્ય કરી છે, માતાના હૃદયકાશને આ તારો કાચમ ચગકેતો જ રહે

૧૯૩૬માં શ્રી રવિભાઈ જાપાનના પ્રવાસે મયેલા ત્યારે આ ચિત્ર સાથે લઈ મયેલા અને ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ સચિત્ર પત્રમાં પ્રકાશિત થયું હતું

સુખનો ઘૂટ

ઉમળકા

ઠરેક મામકાનું આ પ્રચલિત દશ્ય દિવસ જો ત્યારે અને આયમે ત્યારે સૌ કોઈને દર્શિગોચર થયા વચર રહે જ નહિ એવી રીતે નિલસથી જીવનમાં રટણ થતું આ દશ્ય એક રીતે વિચારોની મહાન ભાવનાથી નથી સકળાણ અને થણા સાહે વિષય છે તેમ છતાં માનવજીવનના હૃદયના ઉમળકાનો એક ખૂણનો જિભરો-ફાંધ નેનીને ધર તરફ પાછી ફરતીરખારણ માતા પોતાના હૃદયમાં બાળક પ્રતિ દાખવતી જતી દેખાય છે

મોઢી સાંજે શિક્ષાવૃત્તિ કરી અને મારા બાપા ઘેર આવે તે સમયે હું ઘેર રોકાયો હોઉં કશાયે કારણ વચર જલ્દી હું કોઈકના આવવાની રાહ જોતો હોઉં એવું બન્યા કરતું એમ કરતાં જાગનો વખત થાય અને એક અવાજ ખડકી બહારથી જાગળાય

‘એ દાદાજી હાલે વાળુ દુધ જાઓ !’ અને તરતજ મારા કાન ચમકે અને હાતણુ લેવા હું જ ખડકી બહાર દોડતો જાઉં

લોકે જીવનનાં નીચલા ચરનો, આ જીતરતો ચર,
એણે પણ મને હેરત પમાડવામાં બાકી રાખી નહિ.
મેધરંગી એતું ધાટીહું સરીર ધણું મરોડદાર લાગતું.
ધર ધરને આગણે રોટલાનો ટુકડો લેનાર આ વાધ-
રણુ ધરેણા અને આજીવજીની અદ્ભુત શોખીન
હતી. સોના-રૂપાનો દાગીનો રાજ એના જાળામાં
લટકેતો દેખાતો. તેમ તેમ પણુ આ અવલોકન
મગજમાં સારી રીતે છુટાવા લાગ્યું.

ત્યાર બાદ, વચમાં આગળની જેમ ધણે સમય
ગય છે અને જીવન પરિવર્તનના રોહે કેટલાક ચિત્રો
ક્યાં પછી ઉપરનું વર્ષો પહેલાનું છુટાતું અવલોકન
પાઠ આંખ્યું અને એમ થયું લોકજીવનની કેટલીક
ચિત્ર કૃતિઓ સાથે આ નીચલામાં નીચલા ચરની
ગતિનું જીવન પણુ ચિત્ર કૃતિ રૂપે સર્જવું જોઈએ
અને કલામાં ગતિ જોઈ ન દાખવતાં વિચરેપતા
સાધવનો આ નમ્ર પ્રયાસ કરી મારા જીતકાળનું એક
મનોરમ રચન ચિત્રકૃતિરૂપે રજુ કરી દિલ પહેલાવી

સક્રયો છું.

આ ચિત્ર પણુ વળા સંસ્થાન ના. કાંઠાર સાહેબે
પોતાની આટ ગેલેરી માટે રાખી લીધું છે."

* રંગસુ'હરી : ચિત્રકાર : વનલાલ ત્રિવેદી.
પ્રકાશક : વારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ
સાત ત્રિરંગી ચિત્રોનો મનોહર સંપૂર્ણ. કિંમત
અઢી રૂપિયા.

વસંત સળગી

વસંત આજ સળગી, સો સો શિખાએ સળગી,
વનપંખી ટોળી સરસી એનેય આજ વળગી.
વસંત આજ સળગી.

કાંટા છુવેર કેરી,
વળગ્યા તમામ ફૂલને:
ફૂલડાંને અંગમ ગેથી થે સુગન્ધ અળગી,
વસંત આજ સળગી.

વેરી થઈ વસુધા,
વરસાવી આગ આલો:
સન્ધ્યાની આંખડી થે રાત્રી નવા શરામે;
વૈકુંઠવાસીઓને વૈતરણી ગળે વલગી,
વસંત આજ સળગી.

યુગ્યોએ પાન કરડ્યાં,
પાને ગળ્યાં ફૂલોને;
વૃદ્ધોએ રક્ત પીધાં નીચોની છુલછુલોને;
લાશો ય કબ્રથી થે આજે સદાની અળગી,
વસંત આજ સળગી.
સો સો શિખાએ સળગી.

—કન્હુલાલ ગાંધી.

ચાલો ! હવે પ્રિય આપણે
આ સશિલ જલનાં કમલ દલ પર
પાય દેતાં
ઊડીએ ઊડે જગનમાં
વદળોની આડશે
સંતાઈ
શોધી દેવ
ચાલો, સાથ આછા ધૂપની લહરી સમાં
એક મેક મળી, જઈ વિખરાઈ, હારોહાર
પાછાં ઊડીએ

સોળિશાં પૃથ્વી તણાં ફેંકી કાઢ
ચાલો, નવલ આ સૂક્ષ્મ વાધા ધારીએ.

સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ
આ ભુવો, નમતાં બાય છે
ને સન્ધ્યાનાં આભરણ
રંગે ભર્યાં લહેરાય છે
ત્યારે ચલો, કો' શુભ અંગી પંખી શાં
નીહું ગગન, લીલી ધરા ને લાલ લાલમ વાદળો
વચ્ચે સફેદ વિહંગ શાં આજે ચલો,
બસ ઊડીએ !

ઊઝા અને પેલા શિખર
આછી છવાતી ચાંદનીમાં
સ્વેત હિમ ધારી શિરે શોભી રહે
ત્યારે અહીં
વન વન તણાં અંધાર ચીરી
સાથ જલતા બે ચિરાગ સમા પ્રિયે !
જાણું ઝડપથી.

શિખરને શિરે જઈને
અચળ દીપ શિખા શધને
શોભશું આપણુ જરા

ને ચાંદનીના સ્વચ્છ શુભ સરોવર ,
કોઈ રૂપેરી વાદળીની હોડીએ
તરતાં જશું લીલો ધરી બે પ્રાણુના.

કો' કેસરી તારા તણે કાઠે જઈ
આ સકળ બ્રહ્માંડ નયને ન્યાળશું
ચાલો, પ્રિયે ! ચાલો, હવે બસ આજ તો
રાત આપણુ એમ આખી ગાળશું.

ને બે પછી ઇચ્છા થશે
ક્ષિતિએ સુલાલ લરેલ થાભી લાવતી
દેખી ઉપાને
બહાલમાં વેરાઈ જવા
અંકમાં એના લપાવા
આપણી મોંઘી સુલાયમ પૃથ્વીએ

ત્યારે પ્રિયે !
ધીમે ધીમે ઉજ્જવળ થતા અવકાશમાં
બે ઝળકતા
તેજસ્વી રેખા પાછળે મૂકી જતા
તારા બની
ખરતાં જશું નભમંડલે આભા ભરી.

કે સાવ ધીમે
ધીમે ધીમે આવવાનું બે ગમે
તો સ્વાર્ગપિંચ ઉપા તણું આપણુ બની
તરતાં જશું પવને રચી કંઈ વર્તુલો
નીરવ પદે

કે બિંદુ બાકળનાં થઈ
ઝરણું ધરા પે

ને અહીં
ખતત કરી દેવા સુતેલાંને કઠી હૃદયે ધરે
તો જાન કો' ચંડુલ તણું આપણુ બની
ધીમે ધીમે પ્રિય, ઉતરશું અવનિ પદે.

શ્રીમતી અનસૂયાબાઈ કાળે,
પ્રમુખ, અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ
સુર સભારી,

આ પે મંદ્રાસ ખાતે ડીસેમ્બરની આખરે
ભરાયેલ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદના ૨૦ મા
અધિવેશનના પ્રમુખરચાનેથી જે ભચની વીસલ વગાડી
તે સાંભળી.

હિંદના વિકાસના મૂળમાં ધા કરનારી એક
મહત્વની આખત, હિંદની કૂદકે અને ભૂચકે વધી
રહેલી વસ્તી છે. આપણી પ્રગતિમાં એ ખરખર
વિદન છે. વસ્તીના આ હક બહારના વધારાનું કૃત્રિમ
ઉપાયોથી. જે નિમમન નહિ કરવામાં આવે તો દેશની
અર્થવ્યવસ્થા તૂટી પડશે.

આ આપની ભચની વીસલ મારે કાને સંભળાઈ
ત્યારે હું કંઈ વિચારમાં નહિ પડેલો. પરંતુ એ મુદ્દાને
‘પ્રભબંધુ’ના સંસારશાસ્ત્રીએ વિચારણિય મુદ્દો એમ
કહી મારી આખા આગળ રજૂ કર્યો, ત્યારે હું પણ એના
ઉપર વિચાર કરવા લાગી ગયો.

મને પહેલો વિચાર આવ્યો—સાચે જ દેશની
વસ્તી એટલી બધી વધી ગઈ છે ? અને એ સાચે
પ્રત્યક્ષ, મળ્યો કે, વસ્તી તો કયાંય વધી નથી પડી,
પરંતુ દેશમાં જે માનવશક્તિ પડી છે, તે કાંટ ખાય
છે. તેને લીધે ઉત્પાદન ઓછું છે. ગરીબાઈ એમાં લાગ
ભળવે છે. અચાનકતાં ભળવે છે, વગેરે વગેરે.

પણ બીજો સવાલ થયો—ભલે, તું જ્ઞાનતો હોય
એ ખરું, પરંતુ ત્યાં સુધી એ શક્તિનો કાંટ ન
ભાંતે ત્યાં સુધી વસતીનો વધારો દેશ માટે આકર્ષક
નથી ? એ એ નહિ અટકે તો શ્રીમતી અનસૂયાબાઈ
કહે છે તેમ દેશની અર્થ વ્યવસ્થા તૂટી નહિ પડે ?

હું મારા ઘરની અર્થ વ્યવસ્થામાં જ હલ્લો સમજતો
નથી, ત્યાં દેશની અર્થ વ્યવસ્થા અર્થે એકાંત્રાય
ઉત્પાદનું તે, દિવસે ગધેડાં, ન. પારખે અને રાતે ધીરા
પારખે એના જેવા ઘાંટ સાથ—માની એ જવા
દહીં છું.

પરંતુ આવક ન વધે તો ઘરમાં હવે વધુ ખાળકો

આવે તે પોષાય તેવું નથી, એ સત્ય સ્વાભાવે મને
સમજાયું છે. એટલે દેશમાં માનવશક્તિનો પૂરેપૂરો
ઉપયોગ સાથ તો વધુ વસ્તી વાંધારૂપ ન પડે, એ
ખીન્ને પણ વિચારતાં પણ એક વસ્તુ કમ્પ્લેસ કરવી
પડે છે કે, એ શક્તિ ન વધે ત્યાં સુધી વસ્તી વધારે
આકર્ષક છે.

આમ આપના આટલા વિચારણીય મુદ્દા ઉપર
આવ્યા પછી, એ વસ્તી વધતી અટકાવવી શી રીતે,
એ મુદ્દો આવ્યો. એની ભે રીત છે, એક આપે કહી
તે કૃત્રિમ ઉપાયે અને બીજી મહાત્માજી કહે છે તે,
કુદરતી ઉપાયે—સંયમ.

પણ સંયમની વાત મારા મોંમાંથી કાઢવા જેટલી
લાયકાત મારી નથી. એટલે બીજા સહેલા રસ્તા જે
સુલભ લાગ્યો તે તરફ હું દોડી ગયો. આપે એની
ભલામણ કરી છે એટલે, અખિલ હિંદ મહિલાએનો
એમાં ટેકો છે, એમ માની લેવામાં વધી નથી. બીજો
પથો સર એમ. વિચારમ્યાં પણ એ રીતને ટેકો
આપે છે, એમ આપે જ કહ્યું છે.

આપના આ સમર્થનમાં સંસારશાસ્ત્રીએ અમારા
શુભરાતના અધીષ્ઠા ડોક્ટર અને લોકસેવક ડૉ. સુમન્ત
મહેતાનો પણ એમાં ટેકો છે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘મર્મદિત આનંદ સાધનેવાળા આપણા પ્રભ-
જીવનમાં કામતુર્મિ એ મહત્વનું સાધન છે એમાં શક
નથી. પ્રજાને સંતાનોની મોટી સંખ્યા ખપતી નથી
પણ કામતુર્મિના પરિણામે એ આવી પડતી હોય છે.
એટલે પ્રજાને માટે નિરાશી આનંદ સાધનેની વ્યવ-
સ્થા કરી ગાંધીજીના ઉપાયને વધારાકય અનુસરવાનું
કહી, ન છૂટે કૃત્રિમ સાધનેનો આશ્રય લેવા પ્રત્યે
તેને વાળવો એ જ’. આજની સ્થિતિમાં એક અને
વ્યવહારૂં ઉપાય છે. આટલું કરી દેવાની ફરજ પણ
રાજ્યની જ છે.’

હો. મહેતા આમ ઉપરના વિચારો વ્યક્ત કરી
એ ફરજ સરકાર ઉપર નાખે છે. આપ પણ સર-
કારનું એ તરફ ખાસ લક્ષ્ય એવો છે, ત્યારે સ્વાભા-
વિક એ પ્રશ્ન થાય કે સરકાર આ અંગે શું કરે ?

એનો ખ્યાલ આવો શકે તેવું દિશાસૂચન સંસા-
રશાસ્ત્રીએ આપ્યું છે તે અહીં ઉતારું છું.

‘કૃતિમ સાધનોની મદદથી વસતી સંખ્યાનું નિર્વ-
મન કરવું’ એના અર્થવિસ્તાર કરીએ તો રાજ્યે જ
એ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રચાર કરીને, સાધ-
નોને સુલભ બનાવીને અને સંતતિ નિયમન જાગે
સહાય અને સહાઈ આપનારા કેન્દ્રો ખોલીને રાજ્યે જ
એ પ્રશ્ન ઉકેલવો જાઈએ, એમ એમાંથી સહેજે ફક્ત
ધર્ષ રહે છે, જે સ્ત્રી પુરુષો સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી
શકે એમ ન હોય અથવા તો એના ધરમાં વસ્તાર
ઝાઝો વધી ગયો હોય તેમણે ‘રટરિસાઈઝેશન’ની સાદી
વિધિનો શરીર સંબંધમાં વિશેષ આપે નહિ એ રીતે
પ્રજોત્પત્તિને અટકાવ બનાવો દેનારી સાદી રાજકિયાનો
આશ્રય લેવો ધટે એમ પણ આ દિશામાં આગળ
જઈને કહેવાયું છે.

અઢી સુધી તો હું, આમવાસી હોવા છતાં, આમ
સૌની સાથે વિચારમાં સહમત થતો આવ્યો. પરંતુ
અઢીથી મારો અને આપનો રસ્તો ભ્રૂંસ પડેતો
હોવાથી જ આ નિવેદન આપ સમક્ષ રજૂ કરવાની
મારી ફરજ થઈ પડી છે.

સુર સન્નારી ! હવે મારો આપને એક સવાલ
છે. આપ જ્યારે દેશની વાત કરો છો. ત્યારે આપની
દેશની વ્યાખ્યા શું છે ?

હું માતૃ’ છું કે, આપ જ્યારે દેશ કહેવો છો
ત્યારે આપનો સમાજ એ જ દેશ હોય તેમ અને
દેખાય છે. અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદમાં જે સભ્યો
ભાગ લે છે, તે આ પ્રતિનિધિઓને અને સાત લાખ
ગામડાંમાં પથરાયેલી સ્ત્રીઓ વચ્ચે કંઈ મેળ નથી,
એમ આપ મનિા છો ? દેશની ૬૦ ટકા વસ્તી ગામ-
ડામાં છે, રહેતી. દસ ટકા વસ્તી રહી તેમાં છૂટ-
છાટ મૂકીએ તો પણ તમારા પક્ષે પાંચ ટકા આવે.

દેશને નામે જ્યારે આપ વાત કરો છો ત્યારે,
દેશનો મોટો વર્ગ-કૃત્રિમ સત્તતિ નિયમન-એ ત્રણ
ચૌદનો શો અર્થ’ થાય છે તે પણ સમજતો નથી,
એટલે જો આપને જ્યાંય હોત તો હું ધાર’ છું કે
આજની વસ્તી વધતી અટકાવવાના જે ઉપાય આપે
સૂચ્યા છે, તે આજની ધડીએ મૂકવાની આપની
દિ’મત ન ચાલત.

માનો કે, સરકાર આજે આપે સૂચવી તે કૃત્રિમ
રીતની નીતિ માન્ય રાખે, તો એથી દેશની કેટલા
ટકા સ્ત્રીઓ જે પ્રમાણે અમલ કરશે ! તમારા પક્ષે
૧૦ ટકા આપીએ તો પણ સમગ્ર દેશમાં કેટલું
સંતતિ નિયમનનું પરિણામ આવશે ? અને એથી
દેશની અર્થ’ વ્યવસ્થા શી રીતે તૂટતી અટકશે !

આમજની પ્રજા એમના હિતની વાત જોઈએ
સરકાર પ્રચાર કરે છતાં ન સમજે, એમ આપનો
વર્ગ’ કદાચ નહિ સ્વીકારે. પરંતુ આમજાનસતો મને
જે ચત્કિચિત અનુભવ છે, એ આધારે કહું છું કે,
ગામડાંની પ્રજા પોતાના લાલાલાલ સમજે છતાં પૂર્વ
મહો’ પ્રમાણે આચરણ કરતી હોય છે. વિદ્યાળ અર્થમાં
જોઈએ તો, એમાં આમજાળ ઉપર આક્ષેપ કરવાનું
કંઈ કારણ નથી. માનવ સ્વભાવ એવો છે કે એ
પોતાની માન્યતાઓ ઝડ જતી કરતો નથી.

પ્રજાના હિતના જ પ્રશ્નો હોવા છતાં હજી આમ-
જાળમાંથી બાળકગતો મળ્યાં નથી, ગરીબાઈમાં સમાજ
સહતો હોવા છતાં જોઈ મારો’ વપરાતો પેસો-સમન-
વરામાં અને જારમાતેરમાં ખર્ચતો બંધ થયો
નથી. અનારાજ્યનો રહેણીકરણો અને ખોરાક ઉપર
આધાર છે, તે ધણીને સમજતું નથી. કરમતી ફળ
જ એમાં જોવાની ટેવ છે. એ જ પ્રમાણે બાળોની
સંખ્યા પણ પોતાના હાથની વાત નહિ, પરંતુ ભગ-
વાનની ગાયા મનાય છે !

જે પ્રજા, ગરીબાઈમાંથી બચવું હોય તો જોતા
અર્થ’ બંધ કરો, એ વાત સ્વીકારતી નથી, તે પ્રજા
નર્વા બાળકો કૃત્રિમ ઉપાયે અટકાવો એમ કહેવાથી,
શા આધારે આપ માની લો છો કે તે અટકાવશે !

સુર સન્નારી ! આપે જેમ વધતી વસ્તીને
બચવી વીસલ મારી સરકારને ચેતવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે, તેવા જ પરાપકાર બાવે હું પણ આ લયની
વીસલ મારી આપને ચેતવવાનો પ્રયત્ન કરું છું કે,
જે વસ્તી દેશમાં વધી રહી છે, તેને આજની ધડીએ
કૃત્રિમ ઉપાયે રોકવાની આપ જે સહાઈ આપો છો,
તેનું અસરકારક પરિણામ કંઈ નહિ આવે.

પશ્ચિમની વિચારસરણીને છોડ, જ્યારે આપણ

દેશની ભુમિમાં રાખવાનો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક એ વસ્તુ બુલાઈ જાય છે કે, આ ધરતીને એ માફક આવરી કે કેમ? પશ્ચિમમાં વસ્તી વધી પડે તેને કૃત્રિમ સાધનોથી રોકાય છે, એમ નોંધ આપણે પણ એ જ વસ્તુ અહીં માટે વહેતી મૂળીએ છીએ. પરંતુ પશ્ચિમની પ્રગ્ન અદ્ધરજ્ઞાન પામેલી છે, સાધનો ખરીદી શકે તેટલું તેમનું બજેટ હોય છે. તેના ઉપ-યોગ કેમ કરવો તે એ જાણે છે, શરીર વિજ્ઞાનનું પ્રાથમિક જ્ઞાન હોય છે એટલે સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ સમજતી હોય છે, એવાં પીળાં કારણો એના પહે હશે, વળી એ વિના બીજાં ઉપાય એ માનસને અને પરિસ્થિતિને ન હોય એમ પણ બને.

પરંતુ આપણે ત્યાં, વસ્તી વધતી અટકાવવાનો પ્રયત્ન બે બરાબર હોય, પણ એ કૃત્રિમ ઉપાયોથી અટકાવી એ વિચારસરણી આજે બરાબર નથી. પશ્ચિમનાં જેટલી પ્રગ્ન કેળવણી કે બગેરે (જેને જે યોગ્ય લાગે તે) ત્યારે એ રીત જાણે આવે. બાકો આજે સરકાર એની તરફદારી કરે તો પણ પ્રગ્ન સ્ત્રીકારણે નહિ, અનન્યકંટના આ કારણ કામિ જમણુવાર કરી આનંદનો દુગંધ ન કરવાની પ્રગ્નને ધણી સલાહ આપવામાં આવી હતી-કાપડો પણ હતો, છતાં એવું શું પરિણામ આવ્યું, તે આપ જાણતાં જ હશે.

આનો બીજો રસ્તો, આપણાં આરોગ્ય પ્રધાન રાજકુમારી અમૃતકોરે એક અખબારી પરિષદમાં એમ સૂચવ્યા હતા કે, 'લગ પહેલાં ત્રણ વર્ષ સુધી લણ્વી એકેએક છોકરીને માટે સામાજિક સેવાનું કોષ ને કોષ કાર્ય ફરજિયાત રાખ્યું હોય તો એથી નાની ઉંમરે યતાં લગ્નો અટકી જવાથી વસતીના વધારાનો પ્રશ્ન આરોગ્યપ શોડા લટવા પામે.'

આ રસ્તો વિચારતાં પણ, મને લાગે છે કે એ આપણાં પ્રધાનની દૃષ્ટિમાં ય, દેશ એટલે પેલો પાંચ દસ ટકા વર્ષ. કારણ કે લણ્વી એકેએક છોકરીને માટે... એમ નોતાં દેશમાં એવી કેટલી છોકરીઓ? અને એવી પાંચ ટકા વર્ષનું લગ્ન ત્રણ વર્ષ લ'ખાય તેવી દેશની વસતીનો વધારો શી રીતે અટકે?

એ આરોગ્ય પ્રધાને પોતાની એ દૃષ્ટિને ગ્રામ સમાજ તરફ માંડી હોત તો હું ધારું છું કે, જે

વિચારસરણી એમણે રજૂ કરી છે, તેમાંથી ગ્રામસમાજ માટે બીજો રસ્તો એમને સૂચત. લણ્વી છોકરીઓ જે આજે મોટે ભાગે ૧૮ વર્ષથી નાની તો નહિ જ પરણતી હોય, તેની લગ્નવય ત્રણ વર્ષ લ'ખાવવાની એમને જરૂરિયાત લાગી. તો જે બાળ લગ્નો કાપડો કન્યાને ચોદ વર્ષે લગ્ન કરવાની મંજૂરી આપે છે, તેની વય ત્રણ નહિ તો બે વર્ષ વધારવાની જરૂર એમને કેમ લાગી?

કદાચ એ લાગી પણ હોય, પરંતુ મુખ્યમંત્રી ધારાસભામાં વડા પ્રધાન શ્રી બાળા સાહેબ ખેર, જનતા એને અપનાવે એ દૃષ્ટિએ એ દરબારસને અકાળે મણી હતી, તેમ માનીને આરોગ્ય પ્રધાનને એ ઉપાય ન સૂચવ્યા હોય તેમ બને.

પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં સામે જ એ વસ્તીના વધારા અટકાવવા હોય તો કમવચ ચોદને બદલે સોળ કરવામાં આવે તે કૃત્રિમ ઉપાયની દર-ખાસ્ત કરતાં બ્યવહાર છે. શારક કાયદાના આદર્શ વર્ષના અમલ પછી એમાં બે વર્ષનું નહું કદમ ભરવું ઉતાવળિયું નહિ ગણાય. તેમજ આજે જે શારક કાયદો પોલો છે, તેવો ન રાખતાં, દરેક લગ્ન સરકારો, કદતરે નોંધાવવું નોંધએ, અને એ કાયદાના ભંગને કાળીગ્રીવલ યુનો કરી શિક્ષા થવી નોંધએ.

સુઝ સન્નારી! આપે એ લાપણુમાં જે બીજો વિચારણિય મુદ્દો રજૂ કર્યો છે, 'રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટેની આપણી લડતમાં સામાજિક પ્રશ્નોના મહત્ત્વ પ્રત્યે દુલક્ષ્ય થયું છે, પણ હવે આપણે રાજકારણ સમાજ કારણનું સંકલન કરીએ એ ખૂબ જરૂરનું જ છે.' એ દૃષ્ટિએ જ ઉપરનો પ્રશ્ન વિચારવામાં આવશે તો સામાજિક પ્રશ્નો એક બાજુને પણ ઉકેલ આવશે અને વસ્તીના વધારાના પ્રશ્ને પણ મોટો ફાંપો ધશે.

બાકી કૃત્રિમ ઉપાય એ આજની લડીએ, સમગ્ર દેશની સ્થિતિ જોતાં, દેશની વસ્તીના વધારાને રોકવા માટે બ્યવહારું હોવા છતાં અકાળ છે એટલું જ આ નિવેદનમાં કહેવાનો આશય છે.

મારા આ કુદા ઉપર આપ યોગ્ય વિચાર કરશો. એજ,

લિ.

પોતાની જાતે જ ગ્રામ સમાજનો ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિ

[૧]

જ્યોત્સના

રે વનોજીને લાગ્યું કે હવે પોતે જયે તેમ નથી, ત્યારે એણે પોતાના શેઠને જોવાવવા માટે નાનકડા અબેસ'ગને મોકલ્યો. ને પોતે પણ પળે ભગવાનનું સ્મરણ કરતો ત્યાં પહોં રહ્યો. એની નજર સમક્ષ એનો આલીસ વરસનો પતિકાસ આવી ગયો હતો. પોતે આ ધરમાં કામ કરતાં કરતાં આલીસ વરસ ગાળી કાઢ્યાં હતાં. કોઈ દિવસ એક પાછ વધારે માગ્યો ન હોય શેઠે એની મેળે આપ્યો ન હતો. પણ વનોજીને એક સંતોષ હતો કે એનું કોઈ કામ કોઈ દિવસ અટક્યું નહોતું ગયું. નિવાહની વાત હોય કે વેવાહવેલા આભ્યાની વાત હોય કે કોઈ વરાખરાની વાત હોય, કોણ જાણે થી રીતે શેઠ એ જાણી લેતા, ને પોતે માથે હાથ દબને થું કર્યું એ વિચારમાં બેઠો હોય, ત્યાં પરાખર ટકણે, પોતાની નાનકડી, શેઠના કમ્પાઉન્ડમાં જ આવેલી ઓરડી ઉપર, યુનીમ કે કારકુન, 'ભૈયો વનોજી! આમાં સહી કરેશ તો' કરતો'ક ને એક હાથમાં નામાનું ચોપકું ને બીજા હાથમાં નોટનું ચોક્કું લધને ઉભો હોય!

—એને એમ એ નામે મગપલા રૂપિયા પણ કોણ જાણે કેમ પાછા ત્યાં એની મેળે જન્મે થતા રહેતા!

વનોજીને સંતોષમાં સંતોષ આટલો જ હતો. શેઠ નવી પરણે નહિ ને પોતે ધર આંગણે બેસે નહિ. પણ શેઠની નવી વફુ આવ્યાં, ત્યારે હવે પોતાનું સ્વમાન રહેતું નથી, એમ માનીને પોતે ધર આંગણે બેસી ગયો હતો.

અત્યારે પોતાના ઊંકરા અબેસ'ગનો હાથ શેઠને સોંપવાની એક જ તમજાથી, હવે થોડીક પગાને એ એચી રહ્યો હતો.

એટલામાં શેઠ આવ્યા. વહી જતા જમાનાના એ ઉદ્દેશ અવશેષ જ્યાં હતા. એમને ખબર હતી કે એમનો જમાનો હવે પસાર થઈ ગયો છે, છતાં પોતે પોતાની જૂની દગલખળ જાળવોને, એ વહી જતા પાણી-માથી નેટકું બચાવવા તેટલું બચાવવાનો પ્રયત્ન કરી

રહ્યા હતા. પે પમારમાં વધે નહિ, એ જૂના જમાનાનું લક્ષણ હતું. વરેખરે પોતે જ પોતાના નોકરની આગર, જાળવે એ પણ જૂના જમાનાનું લક્ષણ હતું. તદ્દન સાદા વેષમાં આવેલા શેઠની સાથે એનો એકનો એક ઊંકરો પણ હતો. તે નવી દગલખળનો જરાક શોખીન જુવાન કિશોર હતો.

શેઠ આવીને વનોજીના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો : 'વનોજી! કેમ ? કેમ મને જા'ભાયો ?'

વનોજીએ જરાક આંખ ઉઘાડી. બે હાથ જોડ્યા. બોલી શક્યો નહિ. એની આંખમાં ઝળઝળિયાં હતાં. એણે પોતાની સામે ઉભેલા નાનકડા અબેસ'ગ તરફ જોયું. ને એને આ ખાજુ આવવાની ઇશારત કરી.

અબેસ'ગ પાસે આવ્યો. વનોજીએ એનો હાથ લેધને શેઠના હાથમાં મૂક્યો. ને બે પૂજા શેઠની સામે જોઈ રહ્યો. શેઠ વાત સમજી ગયા.

રાખવાવાળો સૌને માથે બેઠો છે વનોજી! પણ જેવા બા, એવો અબેસ'ગ. મનમાં જરાય ઉચાટ રાખતા નહિ ! 'શેઠ પોતાના ઊંકરાના માથા ઉપર હાથ મૂકીને વનોજીને ખાત્રી આપતાં હશે.

વનોજીએ શેઠના કિશોર ઊંકરા સામે જોયું. એને વિશ્વાસ ન બેઠો; શેઠના વેણમાં એમ નહિ, પણ આ નવો આવનારો, અબેસ'ગને જાળવે એમાં શેઠ એ કળી ગયા.

'વનોજી! હું છું ત્યાં સુધી અબેસ'ગ ભગવાનને આજે બેઠો છે. તમે હવે ભગવાનમાં મન બેઠો !'

પણ વનોજીને કાઈક કહેવું હોય તેમે લાગ્યું. એણે કહ્યું : 'કાકી આવ્યાં નહિ નાં ?'

કાકી એટલે શેઠનાં નવાં વફુ. વનોજીને ખોટું લાગતું હતું કે શેઠ તે વેણ આપે છે, પણ પોતે શેઠની નવી વફુને જાળવી શક્યો નથી, એટલે એ હવે અબેસ'ગને નહિ જાળવે તો ? એની મા તો વહેલાં ઉપડી ગઈ હતી. એને પોતે પણ આજ જવા બેઠો હોય.

પણ એટલામાં શેઠનાં નવાં વફુ આવ્યાં. વનો-

જીએ એ હાથ જોડી એની રજા લીધી : ‘કાકા ! બોલ્યું’ આલ્યું...’ મારું કર્યો, એમ વનોજી બોલી સમયો નહિ. એનો સાદ ગદ્ગદ થઈ ગયો હતો.

શેઠાણીએ પણ પોતાનો જુનો નોકર છે એમ માનીને એ વેણ આશ્વાસનનાં આપ્યાં. પછી સૌ જવાની તૈયારી કરતાં હતાં, પણ હજી વનોજીને કંઈક કહેવાનું હોય એમ શેઠને લાગ્યું. એણે બધાંને જવાનું કહ્યું. ‘કાકા ગયાં ?’ વનોજીએ પૂછ્યું.

‘હા, બહાર ઉભાં છે !’ શેઠે જવાબ વાળ્યો.

‘મારે તમને એક પેટછુટી વાત કરવી છે કાકા ! તમે મને નાનાભાઈની પેટે ભળાવ્યો છે, પણ મારામાં એક કંઈક હતી. હું ન હોઉં’ ત્યારે બીજું કંઈક તમને સંભળાવે, ને મારા અભેસંગને કૂકે’ પડે એના કરતાં હું જ મન સાવલો ચેલ આજ તમને બતાવી દઉં. તમારું કંઈક કહેતાં કંઈક કંઈક દો બોલાવું છે ?’

‘ના વનોજી ! તમે કંઈક દો, એક રાત્રીપાછ પણ આવીપાછી કરી નથી !’

‘થયું’ ત્યારે. તમે મને જણો તો છો. પણ મેં એક કામો નતનત કર્યો છે. વખતે કાકોને ખબર પડી હોય તો કાણ જાણે !’

‘શેની વાત છે વનોજી ?’

‘વાત બીજી કંઈ નથી. પણ પંખીને ચણ નાખવા સારુ થઈને મેં એક શેર દાણો હમેશાં તમારે ત્યાંથી ચોર્યો છે !’

‘ચોર્યો છે ?’

‘ચોરીને જ તો. હમેશાં એક શેર દાણો કાઢી લેતો. ને સૌ આડાઅવળા હોય ત્યારે પંખીને નાખી દેતો. આટલો એક મારો ગનો જાન્યો છે !’

‘ઝરે ! જવ રે વનોજી ! આ તે વળી ગનો કહેવાતો હશે અને ધરની સળીએ સળીનું ખાન રાખનારો હું, તમે કેમ જાણ્યું’ આ વાતની મને ખબર નોતી ! મને ખબર હતી વનોજી ! તમારે એક શેર દાણો પારેવાની ચણ મારે હમેશાં લેવો પડે એની મને ખબર હતી. તમારી કાકાને પણ મેં

કહ્યું’ તું કે વનોજી, લાખનો હાર પડ્યો હશે તો નહિ લ્યે, પણ ચણ તો લેશે જ. એને લેવા દેજો. બોલતાં નહિ !’

વનોજી તો સાંભળીને આબો જ થઈ ગયો. પણ એના મનમાંથી જાણે એક મોટા પદાઠ જેવો ભાર ઉપડી ગયો હોય તેમ એ ધીમે ધીમે આંખો મીચી ગયો. તેણે એ હાથ નેકચા. એના અભેસંગને આ તો પાળશું જ એમ એને ખાત્રી થઈ ગઈ હોય તેમ એ સાંત પડ્યો રહ્યો.

‘વનોજી...એ તો, મફતના કાચવાતા’તા, મેં તમને કહ્યું’તું નાં, એની ચણ વિષે...’

એમ શેઠાણીને વાત કહેવા જતા હોય તેમ, શેઠ ધીમે પગલે પછી બહાર નીકળી ગયા. વનોજી ગયા. એ શેઠ પણ સમો આવતા આવ્યા ગયા.

[૨]

‘અભેસંગ ! આંહી કાલ તો પડી’તી. ત્યારપછી કાલ આવ્યું નથી. તમે જો જો તો ખરા, વખતે જુલમાં આવી હોય તો ?’

‘નહિ જી ! કાલે હું તો આબો જ નથી !’ એ જ મકાનમાં પેલો ફિશીર નવો શેઠ થયો હતો. એને વનોજીને અભેસંગ એનો કામકાજ કરવા વાળો હતો. ‘કાકા’ ને એવી એવી જૂનવાણી ભાયા, શેઠ તોકર વચ્ચે અદસ્ત થઈ હતી. એને બદલે ત્યાં વધારે સફાઈ. વધારે ચાલાકી. વધારે ઝડપ, આબ્યાં હતાં.

એક સોનાની કાંડા ધડિયાળ ઉપડી ગઈ હતી. પણ કેણે ઉપાડી એનો કાંઈ પત્તો ન હતો અભેસંગ ઝોરકામાં મુખ્ય કામકાજ કરનારો હતો. પણ બીજા સૌ આવતા જતા રહેતા, એટલે કાંઈ પત્તો લાગે તેમ ન હતો.

‘આપણે એમ કરો, તમામનાં ધર તપાસરાવો !’

‘હા જી !’ અભેસંગે કહ્યું. ‘એમ કરીએ’ અને પછી ઉમેર્યું : ‘સાથે સાથે જાહેરખબર પણ આપી દઉંએ !’

‘ઝરે ! એમ તે જાહેરખબર આપે કંઈ પત્તા લાગતા હશે ?’

[૩]

‘ના જી, હું બકીયાળ માટે જાહેરખબરની વાત નથી કરતો, નહિ જી, એને માટે નહિ. પણ પછી આપણે બીજા નોકરો જોઈશે એ જાહેરખબરનો વાત કરું છું !’

‘કમ ?’

‘આ તમામ નીકળી જશે !’

‘પણ આ તો ચોરી—ને પાછી શિરજોરી !’

પણ નવા શેઠ દિસાખ કરી રહ્યા હતા. બકિયાળ બહુ બહુ તો બધાએ ચારસોનું. પણ નવા નોકરો રાખતાં, એક મહિનામાં જ એટલો વધારો થઈ જશે. એટલે એ ધીમે ધીમે શાંત થતા ગયા. ‘તમારે ખ્યાન રાખવું જોઈએ અભેસંગ ! જૂના તો તમે જ નાં ?’

‘જી હા, હા જી ! હું તો તમારે તમામ ચીજ ને જ્યાં તે ત્યાં જ રાખું છું !’

વાત સાચી હતી. અભેસંગનું કામ ને જ્યાં તે ત્યાં જ. એમા ફેર નહિ.

શેઠની મોટર ૧૨૬૬ જોતી હતી. એટલે એ વાતને ઘડી દષ્ટને બહાર જવા ઉપડ્યા. જતાં જતાં એને અભેસંગની આખમાં કંઠી મરકરી ને ઉપહાસ બનને બેઠા હોય તેવું લાગ્યું : ‘મારું જોડું ! ખાનો બાપ !’ શેઠ જતાં જતાં વિચાર કરી રહ્યા હતા : ‘ક્યા આનો બાપ ને ક્યાં આ ?’

અને અભેસંગ તમારે તમામ વસ્તુને બ્યવસ્થા-પૂર્વક ટેબલ ઉપર ગોઠવતા મનમાં થોડા ધકઠો હતો : ‘મારા બેટા ! મોટે કાંઈ મીઠા છે ! પણ કોઈ નો ખબર કાઢી કે અલ્યાભાઈ ! તમે ખરેખર આ મુશ્કેલ સમામાં શું કરી છો ? ને આનો જ બાપ ! લાખ રૂપિયે એનું મૂલ થાય ! આ ઉપાડ્યુ છે ઠાકિયું’ તે કાંક સત્રો સમવાઈ જશે નાળી દેતાં બસો આવી જશે. કંઈ પકડાવું નથી. અંતરેજો આપેલા આ અધિગા રાજવહેવારમાં હજી કામદો તો એ નો એ છે. જેટલા પકડાય તેટલા જ ચોર ગણાય. એવું સાવ આધિયું મમ છે. ને એ બધાય, એ પણ સો ક્યાં ચોર નથી !’

એ જ મકાનમાં સમય જતાં પાછી એક ત્રીજી શરૂઆત થઈ. આ વખતે પેલા કિશોર શેઠનો છોકરો ત્યાં શેઠ હતો. ને અભેસંગનો તેજુબા ત્યાં નોકર હતો.

વરસની ઉલ્લી તારીખ હતી. તેજુબાએ એક કાર્મણિયા સાથે પ્રવેશ કર્યો.

‘સાહેબ ! બામાં બે ખાના સહી વિતાનાં રહી ગયાં છે !’

‘ક્યાં છે ? શેનાં છે ?’

‘આ રહ્યાં. એક ખાનામાં માંડગીના પમારની સહી બાધી રહી છે. બીજા ખાનામાં ગ્રજી વરસની નોકરીને અંતે, ભતવધારો, ‘ત્રિવિક્રમ કંઠ’ વીમાનો રકમ ને એવી બધી વાત છે. એ બન્નેમાં આપની સહી જોઈએ’

શેઠ તરત સહી કરી આપી. તેજુબા પાછો ફરતો હતો ત્યાં એને બોલાવ્યો ! ‘પછી કાંઈ પત્તો લાગ્યો ? કાંઈ સાંકળી ઉપાડીંતી ?’

‘એ તો પેલો નવો માથુસ છે એણે. એની જૂલ થઈ ગઈ હતી. એને શિક્ષણસંસ્કાર ખાતાના વહાને સોંપી લીધા છે !’

તેજુબા સહેજ માથું નમાવીને ચાલી જતો હતો, ત્યાં શેઠ કહ્યું : ‘આને તમારે સાત પછી આવીં આવવું પડે તેમ તેજુબા ?’

‘પણ અને કાંઈએ કશું નથી. સાક્ષાતે મારે કામ છે !’

‘પણ આવીં કામ છે તેવું શું ?’

તેજુબાએ નોકરોના ‘ટાઈમ ટેબલ’ તરફ આગળી ચીધી, સહેજ માથું નમાવી રમ લીધી !

‘સાચું !’ શેઠ મનમાં બોલો રહ્યા હતા : ‘એની વાત સાચી છે.

હવે તો આપણે બ્યવસ્થિત હોઈએ તો જ બ્યવસ્થા સમવાય તેવું થઈ ગયું છે. પેણુ જીવન—ચલતી હે હોતી હે—એ તો જાણે એક સ્વપ્ન જ થઈ ગયું !’

“ચાલ,

મનોજી આડું લાઇને જોટલો વાળી નાખ તો.’ ધોએલાં કપડાં દોરી ઉપર સૂકવતાં સૂકવતાં ઉમાબહેને પોતાના આંક વર્ષના પુત્રને કામ સોંપ્યું. એમની બાર વર્ષની પુત્રી નંદિની આગલા ઝોરકામાં બેઠી બેઠી ચિત્રો કાઢી રહી હતી તેને પૂછ્યું ‘કેમ, દિની, ચિત્રો કાઢી રહી? પરવારી હોય તો ખજારમાં જઇને બધું લાવવાનું છે તે લઇ આવ.’ મનોજી સાવરણી લઇ જોટલો સાફ કરવા માંડ્યો ને નંદિનીએ પણ પોતાનું ચિત્રલેખનનું કામ સમેટવા માંડ્યું. બંને બાળકોનું શિસ્ત જોઇને એમના સંસ્કાર વિશે મારા મન ઉપર બહુ જીંડી છાપ પડી ને થયું, કેવા કલાગરાં ને કામગરાં આ બાળકો છે! મનોજી શરમ વગર, કેવો કાળજીપૂર્વક જોટલો વાળી રહ્યો છે ને ઉમાબહેન પણ બાળકો નવરા, રખડેલ ન થઈ જાય ને કામ કરીને તાલીમ મેળવે એની જેવો દેખ-રેખ રાખી રહ્યાં છે? એવા વિચારમાં પડ્યો. ત્યાં એમણે માના પાંચ વર્ષના બાળકને કહ્યું: ‘જા, ભાઈને જોટલા ઉપર સેંતરજી આપી આવ.’ બંને ભાઈઓએ જોટલા ઉપર સફાઈ બધ સેંતરજી પાથરી તકિયા ગોઠવ્યા. ઉમાબહેને અને કહ્યું: ‘લ્યો, મોહન-ભાઈ, સાંજનો વખત છે. પવનમાં નીરસિ, બેઠા બેઠા, છાપું વાંચો.’ ઉમાબહેનના હૃદયમાં મારે પણ ભોગ બનતું પડ્યું, ને હું જોટલા ઉપર છાપું લઇને બેઠો. ‘એમનો આવવાનો વખત થઇ ગયો છે, હું જરા ધરનું કામ પૂતાતું’ કહી ઉમાબહેન ધરમાં ચાલ્યાં ગયાં ને હું સતીશબાઈ વાટ ભેટો છાપું વાંચતો, પણ ખરી રીતે તો આ ઉમાબહેન, તેમનાં કાર્યો અને બાળકો વિશે વિચાર કરતો બેઠો થોડી વારમાં સતીશ આવી પહોંચ્યો ને અને એણે ખૂબ લાવપૂર્વક સત્કાર્યો:

‘કેમ, કાંઈ બાજી ગઈ? બૂલો પડ્યો? કેટલે વર્ષે હું અમારે ઘેર આવ્યો તે વાદ છે ખરું?’

‘કેમ નહિ? ઘૂંટણિયા કરતી નંદિની અને થોડી-યામાં ઝૂલતો મનોજી ધર ચલાવતાં થઈ ગયાં...’ એણે મને અટકાવ્યો: ‘આપણા મિલનનો ખારલ અર્ચાર્યો નહિ કરીએ’ વગેરે કહી પ્રાર્થનાત્મક વાતચીત કરી

એમણે પોતાના વસ્ત્રો ઉતારી દિવસના શ્રમને ખંખેરવા માંડ્યો. ધરના સાદા વસ્ત્રો ધારણ કરી શાન્ત અને સ્વસ્થ બનતાં એ મારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું:

‘ચાલ, અંદર જ આવને, ઉમાને પણ સોખત મળે અને મારું પણ કામ થઈ જાય.’

‘કેમ! હમણાં તો કામેથી આવ્યા તો પણ કામ બાકી છે?’ મેં સાથે પૂછ્યું.

‘હા, ધરનું કામ તો ખરું જ ને?’

‘ઉમાબહેન, નંદિની, મનોજી, પ્રેમોદ એ બધાં ધરનું કામકાજ કરી રહ્યાં છે, પછી તમારે ભાગે હું રહેતું હશે?’ મારું આશ્ચર્ય વધતું જતું હતું.

‘ચાલ, તું જો તો ખરો.’ કહી અમે સીધા રસોડામાં પેઠા. મારે માટે પાટલો મંડાવ્યો ઉમાબહેને સગડી ચેટાવી હતી પણ કોલસા હજી અગારા બન્યા ન હતા. સતીશબાઈએ પંખો લઇ પવન વડે સગડીને મદદ કરવા માંડી ને મારી સાથે વિવિધ પ્રકારની વાતો પણ કરતા જતા હતા. ઉમાબહેન લોટ વગેરે કાઢી પૂરી બનાવવાની તૈયારી કરતા હતા. ને પછી તો સતીશબાઈએ સગડી ઉપર ખાસ મઝાનું શાક બનાવવા માંડ્યું. કામ કરતા કરતા સતીશબાઈ અને ઉમાબહેન પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક વાતચીત કરતા જતા હતા ને અને પણ વાતમાં સાથે રાખતા હતા. એ લોકો આ રીતે વાતચીત કરવા ટેવાઈ ગયા હોય એમ લાગતું હતું. કામ કરવામાં, ખાસ કાંઈ કરી રહ્યાં છે, એવો ભાવ એમના મુખ ઉપર જણાતો પણ ન હતો. આ રીતની વાતચીતથી હું ટેવાયો ન હતો એટલે વાતચીતમાં અંપલાવી શક્યો નહિ. એમની જીવન પ્રણાલિકા વિશે મારા મનમાં વિચારો ચાલ્યા કરતા હતા.

સતીશબાઈ મારા અભ્યાસકાળના ખાસ મિત્ર હતા. છાત્રાલયમાં સાથે રહેવાથી અમે ગાઢ મિત્રો બની ચૂક્યા હતા. પ્રવૃત્તિ અને જીવન વ્યવહારમાં ફેર પડી ગયો હતો તો પણ પત્રવ્યવહાર દ્વારા અમે અમારી મિત્રતાને જાળવી રાખતા અને એને

ગાદી વનાવતા જતા હતા. છાત્રાલયમાં પણ સતીય-
ભાષ પુસ્તકો વાંચતા. અમારા બધાના પ્રમાણમાં
ઠીક ઠીક વ્યવસ્થિત અને નિયમિત જીવન ગાળતા, ને
નિયમિત ખેપે પૂર્વકે જીવન જીવી જનારાઓની ફેજ-
માના એક ખનવાની ઝંખના સેવતા. ‘વિચાર કરીને
જીવવું એ તે કાંઈ જીવન છે?’ એમ માનનારા અને
કદીક, એમની મરમરી પણ કરતા. પણ ઉધટા, એ
અમારા જીવન વિષે લાંછું એવું લાલચ આપી દેતા.
એમણે એમના જીવનનું સકાન પુલિને સોંપ્યું હતું,
અમે મનને. એ અમને તરંગી કહેતા, અમે એમને
વેદિયા કહી ચીઢવતા. અમે બન્નેએ એક બીજાને
પલટાવવા, સકાન અને અજાન ધણા પ્રયત્નો કર્યા
હશે, પણ એનું પરિણામ કાંઈ બાવેલું નહિ. અમે
ગાઢ મિત્રો રહી શક્યા હતા, કદાચ એક બીજાની
જીવન ઉપર અસર કરવાની અસાત ઝંખનામાંથી જ
મિત્રતા ગાઢ સ્વરૂપને પામી હોય. જેમનો સ્વભાવ
લાઘવ નથી એવા માણસો, પોતાનાથી જરા શુદ્ધ
પક્ષમાં માણસોની સાથે જ ગાઢ મિત્રતા રાખી શકે
છે ને જળવી શકે છે એવું ધણા દાખલાઓમાં
જોય છે તે મારા અને સતીયના સબંધમાં ખાસ
સાચું પડ્યું હતું. પછી, અમે બધી પરવામાં ને
જીવનની મદમાળમાં ભેગાઈ ગયા ત્યારે મળવાનું ભાગ્યેજ
બન્યું. કામ પ્રસંગે સનીશભાઈ મારે ગામ આવતા
ત્યારે અમે મળી લેતા. હું પણ કવચિત એમને ત્યાં
જતો. ત્યાર પછી મારે ધંધાથે ધણા વર્ષો મૂજરાત
બહાર રહેવું પડ્યું. કામ પ્રસંગે સનીશભાઈને ગામ
આવવાનું થયું ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.
હું એમને ત્યાં જ ઉતર્યો. એમના વ્યવસ્થિત નેકનિય-
મબદ્ધ રીતે-જીવતા જીવનને પ્રત્યક્ષ પરિચય મને
થવા માંડ્યો. એમનું ગૃહજીવન, એમના બાળકો, એમના
રાયરચીકાની વ્યવસ્થા, ખોરાકની વાની, રોજનું
સમવપત્રક બધામાં કાંઈક અસામાન્યતા હતી, રેડિ-
યોન રીતે, હિંદુ સંસારમાં મધ્યવર્ગના માણસો જીવે
જાય છે તેના કરતાં કાંઈક જુદું જ જીવન એ લોકો
જીવતા હોય એમ લાગ્યું સનીશભાઈ એક સંસ્થામાં
કામ કરતાં ને પોતાની નાનકડી કમાણીમાંથી સાફ

અને સાત્વિક જીવન ગાળતા, યહેરની સામાજિક પ્રવ-
ર્તિમાં પણ એ ઠીક ઠીક ભાગ લેતા.

ભોજન તૈયાર થઈ ગયું બાળકોએ જમવાની
વ્યવસ્થા કરવા માંડી; અમે બધા સાથે જ જમવા
બેઠા. બધી જ વિષયોમાં કાંઈક નવું મારા મન ઉપર
અસર કરતું. ધણી વાર આનંદ તો કાંઈ વાર આપાત
અનુભવને કું બધું જોવા કરતો. કાંઈ પણ જાતના
કામમાં કું પરોવાઈ શક્યો નહિ કારણ કે એમનું
વંત્ર અને સહેલાઈથી સમજાયું નહિ. જમતા જમતા
અને વહેમ પડ્યો કે, હવે જો વાસણો ભાંગવાનું બધા
સાથે જ થકે કરશે તો મારા જમણા વાસણો એમને
માજતા જોવા પડશે અથવા તો મારે જાતે જ ભાંગવા
પડશે ને એ બન્ને ખરેખર ચિંતિત અને કુષ્કર કાર્યો
લાગતાં હતાં. બધા પોતાના વાસણો ઉપાડી એક
પ્લેટમાં મૂકી આવ્યા. મેં પણ મને કે કમને એમનું
અનુકરણ કયું. અંતે મારાથી પૂછાઈ ગયું : “આ
વાસણો કેણે અજવાળશે ?”

“એ તો, અમે એક કામ કરવાવાળા આપ
રાખી છે, એ માંડ નાખશે.”

“એય ! તમે કામ કરવાવાળા પણ ગાંધી છે ?”

“હા; કામનો ભાર ખૂબ વધી ગયો એ કાંઈ
જરાબર ન કહેવાય. એક બાઈ બિચારી અપંગ છે.
આવું પરસ્પર કામ કરવા એને રાખી છે. બિચારી
મૂઝી અને બહેરી છે પણ અમે એને આનંદ અને
આદરથી જીવવાની સમજા કરી આપી છે.” સતીય-
ભાષએ ખૂલાસો કર્યો ને વળી પાછી-મળની એક
બાવનાનો મારા મનમાં ઉલ્લેખ થયો.

બધા થોડીવારમાં પરવારી તૈયાર થઈ ગયા ને
અમે નહીકંઈ એક ક્લાક ‘ખૂલી હવામાં’ ફરી આવ્યા.
સ્ત્રતામાં બાળકોને આનંદ સાથે જાન મળે એવી
વાતો પણ થતી. અથવા તો બાળકો જાતે પોતાની
ગ્રેજ વાતોએ ચઢી જતા ત્યારે એમણે મારી સાથે
મારા અંગત જીવનની અનેક વાતો કરી આ આખોએ
કામંક્રમ મને ગમ્યો. ફરીને આવ્યા પછી બાળકો
એમના ઓરડામાં અભ્યાસમાં પરોવાઈ ગયા. અમે

જાણ એક ખીજા જોરકામાં વાતોએ ચડ્યા.
“બાળકોની હાજરીમાં તું અમારી જીવન પ્રાણ-
લિકા વિશે ચર્ચા નહિ હપાડે એમ હું ઇચ્છું છું”
એમ સતીશભાઈએ કહી મૂક્યું એટલે હવે મને એ
તક મળી હતી. પોતાને ઘેર આવતા મહેમાનો સાથે
આ પ્રકારની વાતચીત કરવી એમને મન સ્વાભાવિક
મની ગયું હોતું નોંધએ. ઉમાખહેને શરૂ કર્યું :

“મોહનભાઈ બિચારા, બધું જોઇને વિચારમાં
પડી ગયા લાગે છે.” બધી સ્ત્રીઓમાં પોતાના ધરની
વસ્તુ પ્રત્યે જે મોહ અને મહરવની લાગણી હોય છે
તેવી જ કોઈ લાગણી ઉમાખહેનમાં રહેલી અને જણાઇ.

“હા, પણ મને તમારી બધી વસ્તુ વાંધાજરી
અને વિચિત્ર લાગી છે” એ કહ્યું.

“એ તો લાગવાની જ. પણ જોલ, તને શું
વિચિત્ર લાગ્યું?” સતીશભાઈએ પૂછ્યું.

“તમારી બધી રીતો અને ખરેખર ગમી છે.
તમારા જેવું જીવન જીવવાનું મને પણ મન થઈ જાય
છે. એમાં એક પ્રકારની કવિતા લાગે છે. પણ કેટ-
લીક વસ્તુ ખરેખર અસુચિકર છે.” એ કહેવા માંડ્યું.

“કયું?” બન્નેજણા આતુરતાપૂર્વક જોઇ રહ્યા.

“લાખલા તરીકે, તમે મનોજને વાળવાનું કહ્યું
એ. તમે એ કામ નંદિનીને કહ્યું હોત તો કીક કહે-
વાત. ગમે તેમ, મનોજ પુરુષ થવાનો છે.”

“ના. અમારા ધરમાં એ સ્ત્રી-પુરુષતા બેદ ના
નોંધએ. જે કામ નંદિની કરી શકે તે મનોજ પણ
કેમ ન કરે? અમારે તો છોકરા ને છોકરી બન્ને
સરખાં.” સતીશ સિદ્ધાન્ત કહ્યો ને ઉમાખહેને એનું
સમર્થન કરવા માંડ્યું :

“નંદિની ચિત્રો દોરતી હતી ને મારી નજર
આગળ મનોજ હતો, કામ સોંપતી વખતે અમે બાળ-
કોમાં એ બેદ તથી રાખતા.”

“પણ સ્ત્રી-પુરુષોના કોઈમાં બેદ તો રહેલો જ
છે. નંદિની સ્ત્રી થવાની છે.”

“એ બેદ તો આપણે દૈનિક રીતે ઊભો કરેલો

છે, એ પુરાણી મનોવૃત્તિ છે. ને નંદિની વાળવાનું
કામ તથી જ કરતી એમ તમે નહિ માની લેતા.
જેને જે કામ કરવું પડે તે કરે. વાળવાનું નંદિની જ
કરે ને શાક લાવવાનું મનોજ જ કરે એવું કશું નથી.”

“પણ, આ બેદ ન પાડવાની ધૂનમાં, મને લાગે
છે કે બધીવાર બિચારા મનોજને છોકરીના કામ કરવા
પડતા હશે; કારણ કે અમારે બેદ તથી એ બતાવવા
તમે બધી વાર છોકરાને કરવા જેવા કામ નંદિની
પાસે લેતા હશે ને છોકરીને કરવા જેવા કામ મનોજ
પાસે કરાવતા હશે.” એ મારી ગૂંચ રજૂ કરી પણ
સતીશભાઈએ તરત કહ્યું :

“ના, અમે એની ખાસ કાળજી રાખી છે ને
એ બાબતમાં અમે જાગ્રત છીએ.” ને મારાથી
જાગતાને ઉંધતા કહેવાય જ કેમ?

“તો હવે એ જ સંબંધમાં ખીજો મુદ્દો રજૂ
કરું.” ચર્ચા લંબાતી જતી હતી. એ કહેવા માંડ્યું :
“હું માનું છું કે મનોજ બધીવાર સમાજના ખીજા
બાળકોના ને ધરાનાં પરિચયમાં આવતો હશે ને
ત્યારે એણે જરૂર જોયું હશે કે વાળવા જેવું કામ
પોતાના જેવા છોકરાઓ નથી કરતા પણ એની
બહેન જેવી છોકરીઓ કરે છે. કદાચ, એને વાળતો
જોઈ એના નેડીદારો એને ચીઠવતા પણ હશે. આ
પરિસ્થિતિ એના બાળક મન ઉપર મારી અસર
પાડતી હશે, એનામાં લલુનામ્મથી કેળવતી જશે, એ
બાપસો બનતો જશે, સમાજમાં જીતુ માંડુ રાખી
એ નહિ ચાલી શકે.”

ઉમાખહેનના મુખ ઉપર થોડો બપ અને ગભ-
રાટ જણાતા હતા પણ સતીશભાઈ સ્વસ્થ હતા.
એમણે કહ્યું :

“તે જોયું હશે કે ચરમ વચર મનોજ વાળી
શકે છે.”

એ તરત કહ્યું : “હજુ એ નિર્દોષ રહ્યો હશે
અથવા તો જડ થયો હશે.”

“ના. એમ નથી, અમને અમારા બાળકો માટે

માઠી વનાવતા જતા હતા. જાનાલયમાં પણ સતીશ-ભાઈ પુસ્તકો વાંચતા. અમારા બધાના પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક વ્યવસ્થિત અને નિયમિત જીવન માળતા, ને નિશ્ચિત મ્યેય પૂર્વક જીવન જીવી જનારાઓની ફોજમાંના એક બનવાની ઝંખના સેવતા. 'વિચાર કરીને જીવવું એ તે કંઈ જીવન છે?' એમ માનનારા અમે કદીક, એમની મરકરી પણ કરતા, પણ ઉલટા, એ અમારા જીવન વિષે લાંબું એવું -ભાષણ આપી દેતા. એમણે એમના જીવનનું સકાલ બુદ્ધિને સોંપ્યું હતું, અમે મનને. એ અમને તરંગી કહેતા, અમે એમને વેદિયા કહી ચીઠવતા. અમે બન્નેએ એક બીજને પલટાવવા, સહાન અને અસહાન ઘણા પ્રવલો કર્યા હશે, પણ એનું પરિણામ કાંઈ આવેલું નહિ. અમે માઠ મિત્રો રહી શક્યા હતા, કદાચ એક બીજના જીવન ઉપર અસર કરવાની અસાત ઝંખનામાંથી જ મિત્રતા માઠ રવરપને પામી હોય. જમનો રવભાવ લગાયક નથી એવા માણસો, પોતાનાથી જરા જુદા પડતા માણસોની સાથે જ માઠ મિત્રતા રાખી શકે છે ને જાળવી શકે છે એવું ઘણા દાખલાઓમાં જોયું છે તે મારા અને સતીશના સંબંધમાં ખાસ સાચું પડ્યું હતું. પછી, અમે બાણી પરવામાં ને જીવનની ઘટમાળમાં જોડાઈ ગયા ત્યારે મળવાનું બાએજ બન્યું. કામ પ્રસંગે સતીશભાઈ મારે માથ આવતા ત્યારે અમે મળી લેતા. હું પણ કવચિત એમને ત્યાં જતો. ત્યાર પછી મારે ધંધાથે ઘણા વર્ષો ગૂજરાત બહાર રહેવું પડ્યું. કામ પ્રસંગે સતીશભાઈને ગામ આવવાનું થયું ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. હું એમને ત્યાં જ ઉતર્યો. એમના વ્યવસ્થિત ને રૂઢિપ-મબદ્દ રીતે-જીવતા જીવનનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મને થવા માડ્યો. એમનું ગૃહજીવન, એમના બાળકો, એમના રામરચીકાની વ્યવસ્થા, જોરાકતી વાળી, રોજનું સમયપત્રક બધામાં કંઈક અસામાન્યતા હતી, રેડિ-માળ રીતે, હિંદુ સંસારમાં મધ્યવર્તના માણસો જીવે જાય છે તેના કરતાં કંઈક જુદું જ જીવન એ લોકો જીવતા હોય એમ લાગ્યું સતીશભાઈ એક સંસ્થામાં કામ કરતાં ને પોતાની નાનકડી કમાણીમાંથી સારું

અને સાત્ત્વિક જીવન માળતા. શહેરની સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં પણ એ ઠીક ઠીક ભાગ લેતા.

બોજન તૈયાર થઈ ગયું બાળકોએ જમવાની વ્યવસ્થા કરવા માઠી; અમે બધા સોમે જ જમવાં બેઠા. બધી જ વિમતોમાં કંઈક નવું મારા મન ઉપર ગ્રસ્તકાયા કરતું. ઘણી વાર આનંદ તો કોઈ વાર આપત અનુભવને કું બધું જોવા કરતો, કોઈ પણ જાતના કામમાં કું પરોવાઈ શક્યો નહિ. કારણ કે એમનું મન અને સહેલાઈથી સમજાયું નહિ. જમતા જમતા મને વહેમ પડ્યો કે, હવે જો વાસણો મળવાનું બધા સાથે જ શરૂ કરશે તો મારા જમેલા વાસણો એમને મોજતા જોવા પડશે અથવા તો મારે જતે જ મોજવા પડશે ને એ બન્ને ખરેખર વિકટ અને દુષ્કર કાર્યો લાગતાં હતાં. બધા પોતાના વાસણો ઉપાડી એક ખૂણામાં મૂકી આવ્યા. મેં પણ મને કે કમને એમનું અનુકરણ કર્યું. અંતે ચારાથી પૂછાઈ ગયું : "આ વાસણો કોણ અજવાળશે?"

"એ તો, અમે એક કામ કરવાવાળી બાઈ રાખી છે, એ આજ નાખશે"

"એમ ! તમે કામ કરવાવાળી પણ મળ્યા છે?"

"હા, કામનો ભાર ખૂબ વધી જાય એ કાંઈ જરાબર ન કહેવાય. એક બાઈ મિચારી અપંગ છે. આવું પરચુરણ કામ કરવા એને રાખી છે. મિચારી મૂંઝી અને બહેરી છે પણ અમે એને આનંદ અને આદરથી જીવવાની સગવડ કરી આપી છે." સતીશ-ભાઈએ ખૂલાસો કર્યો ને વળી પાછો-આનની એક બાવનાનો મારા મનમાં ઉગ્ર થયો.

બધા થોડીવારમાં પરવારી તૈયાર થઈ ગયા ને અમે નદીકૂંદે એક કસાક 'ખૂંટલી હવામાં' ફરી આવ્યા. રસ્તામાં બાળકોને આનંદ સાથે જાન મળે એવી વાતો પણ થતી. અથવા તો બાળકો જતે પોતાની મેળે વાતોએ ચડી જતા ત્યારે એમણે મારી સાથે મારા અંગત જીવનની અનેક વાતો કરી આ આખોએ કાવંકમ મને મથ્યો. ફરીને આવ્યા પછી બાળકો એમના યોરડામાં અબ્બાસમાં પરોવાઈ ગયા. અમે

જુ જણા એક ખીજા ઝોરકામાં વાતોએ ચડ્યા.
“ બાળકોની હાજરીમાં તું અમારી જીવન પ્રાણુ-
વિકા વિષે ચર્ચા નહિ હપાડે એમ હું ધમકું છું ”
એમ સતીશભાઈએ કહી મૂક્યું એટલે હવે અને એ
તક મળી હતી. પોતાને ઘેર આવતા મહેમાનો સાથે
આ પ્રકારની વાતચીત કરવી એમને મન સ્વાભાવિક
‘ખતી મશું’ હોતું નોંધએ. ઉમાબહેને શરૂ કર્યું :

“ મોહનભાઈ બિચારા, બધું જોઈને વિચારમાં
પડી ગયા હાશે છે. ” બધી સ્ત્રીઓમાં પોતાના ધરની
વસ્તુ પ્રત્યે જે મોહ અને મહત્વની લાગણી હોય છે
તેવી જ કાર્ષ્ણિક લાગણી ઉમાબહેનમાં રહેલી અને જણાઈ.

“ હા, પણ મને તમારી ધણી વસ્તુ વધાઈથી
અને વિચિત્ર લાગી છે ” એ કહ્યું.

“ એ તો લાગવાની જ. પણ જોશ, તને શું
વિચિત્ર લાગ્યું ? ” સતીશભાઈએ પૂછ્યું.

“ તમારી ધણી રીતો અને ખરેખર ગમી છે.
તમારા જેવું જીવન જીવવાનું મને પણ મન થઈ જાય
છે. એમાં એક પ્રકારની કવિતા લાગે છે. પણ કેટ-
લીક વસ્તુ ખરેખર અનુચિત છે. ” એ કહેવા માંડ્યું.

“ કહું ? ” બંનેજણા આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહ્યા.

“ લાખલા તરીકે, તમે મનોજને વાળવાનું કહ્યું
એ. તમે એ કામ નંદિનીને કહ્યું હોત તો ઠીક કહે-
વાત. મને તોમ, મનોજ પુરૂષ થવાનો છે. ”

“ ના, અમારા ધરમાં એ સ્ત્રી-પુરૂષના બેદ ના
જોઈએ. જે કામ નંદિની કરી શકે તે મનોજ પણ
કેમ ન કરે ? અમારે તો હાકાર ને હાકારી બંને
સરમાં. ” સતીશ સિદ્ધાન્ત કહ્યો ને ઉમાબહેને એવું
સમર્થન કરવા માંડ્યું :

“ નંદિની મિત્રો દેવતી હતી ને મારી નજર
સ્પર્શન મનોજ હતો, કામ સોંપતી વખતે અમે બાળ-
કોમાં એ બેદ ત્રણી રાખતા. ”

“ પણ સ્ત્રી-પુરૂષોના કાર્યોમાં બેદ તો રહેશે જ
છે. નંદિની સ્ત્રી થવાની છે. ”

“ એ બેદ તો આપણે કૃત્રિમ રીતે બોલો કરેલો

છે, એ પુરાણી મનોવૃત્તિ છે. ને નંદિની વાળવાનું
કામ નથી જ કરતી એમ તમે નહિ માની લેતા.
જેને જે કામ કરવું પડે તે કરે. વાળવાનું નંદિની જ
કરે ને શાક લાવવાનું મનોજ જ કરે એવું કશું નથી. ”

“ પણ, આ બેદ ન પાડવાની ધૂનમાં, મને લાગે
છે કે ધણીવાર બિચારા મનોજને છોડીના કામ કરવા
પડતા હશે; કારણ કે અમારે બેદ નથી એ બતાવવા
તમે ધણી વાર છોડીને કરવા જેવા કામ નંદિની
પાસે લેતા હશે ને છોડીને કરવા જેવા કામ મનોજ
પાસે કરાવતા હશે. ” એ મારી ગૂંચ રજૂ કરી પણ
સતીશભાઈએ તરત કહ્યું :

“ ના, અમે એની ખાસ કાળજી રાખી છે ને
એ બાબતમાં અમે જાગૃત છીએ. ” ને મારાથી
જગતાને ઉંઘતા કહેવાય જ કેમ ?

“ તો હવે એ જ સંજ્ઞામાં ખીજો મુદ્દો રજૂ
કરું. ” ચર્ચા લંબાતી જતી હતી. એ કહેવા માંડ્યું :
“ હું માતું છું કે મનોજ ધણીવાર સમાજના ખીજા
બાળકોના ને ધરનાં પરિસ્થિતિમાં આવતા હશે ને
ત્યારે એણે જરૂર એમું હશે કે વાળવા જેવું કામ
પોતાના જેવા છોડીઓ નથી કરતા પણ એની
બહેન જેવી છોડીઓ કરે છે. કદાચ, એને વાળતો
જોઈ એના બેડીદારો એને ચીકવતા પણ હશે. આ
પરિસ્થિતિ એના બાળક મન ઉપર માઠી અસર
પાડતી હશે, એનામાં લઘુતાગ્રંથી ફેળવાતી જશે, એ
બાથલો બનતો જશે, સમાજમાં ઊંચું માંડુ રાખી
એ નહિ ચોલી-ચોકે. ”

ઉમાબહેનના મુખ ઉપર થોડો લપ અને ગંભીર
રાટ જણાતા હતા પણ સતીશભાઈ સ્વસ્થ હતા.
એમણે કહ્યું :

“ તે જોઈ હશે કે સરમ વચર મનોજ વાળી
શકે છે. ”

એ તરત કહ્યું : “ હજુ એ નિર્દોષ રહ્યો હશે
અથવા તો જડ થયો હશે. ”

“ ના, એમ નથી, અમને અમારા બાળકો માટે

પૂર્ણ ગ્રેમ એને બાળકો પણ એમને ગાહે છે. અમારા ગ્રેમ એમને યોગ્ય માનવી બનાવવાની તાલીમ આપવામાં કદી આડા આવી શકે નહિ. એમને એમને ખરાબ સોબતને કારણે બહાર બહુ નથી જવા દેતા ને એમને એવી જરૂર પણ થા છે કે એ ત્રણ જણા જ સોબત માટે પૂરતા નથી ?" ચર્ચા ચીરે બનતી જતી, સતીશભાઈ એમના બચાવ માટે મુદ્દાઓ પર મુદ્દાઓ રજૂ કરે જતા હતા. કોઈ કોઈ વાર ઉમા-બહેન પણ એમાં પોતાના તરફથી બનુએકન સૂચવતા. પતિપત્નીના વિચારોમાં સ્થપાઈ ચૂકેલી સમાનતા, ઉમાબહેનનો ત્યાગ, સતીશભાઈની ઊંડી સમજ અને એ બધાની ઉપયોગી અને પદાપકારી શબ્દન શબ્દોની અભિલાષા-સૌ કોઈમાં ખાન પ્રગટાવે એમ હતું. ચર્ચાની જાંબીરતા જરા હળવી બનાવવા મેં કહ્યું :

"જે, તમે સ્ત્રી-પુરૂષને સરખા માનતા છો તો પછી ઉમાબહેન કેમ કમાવા જતા નથી ? તમે જઈ શકો અને એ નહિ જઈ શકે એવું થોડું છે ?" પણ જવાબ તૈયાર હતો :

"એના મા-બાપની બૂલને કારણે એ નથી બન્યું. કમાવવા માટે જે તાલીમની જરૂર છે, એ એણે નથી મેળવી." ધન્યરની બૂલ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરનાર પત્નીના પિતાની બૂલ કેમ ન સુધારી શક્યા હોય એ ચર્ચા મેં ન ઉપાડી પણ કહ્યું :

"જુઓની, અમુક વર્ષની કેટલીએ સ્ત્રીઓ વગેરે તાલીમે મજૂરીએ જઈ કમાણી કરી શકે છે ને ?"

"એ તાલીમ ને એવું એવું માનસ એના પિતાએ કેળવ્યું નથી ને એ મે કોઈ સમાજ સાથે બળવો નથી પોકાર્યો, એની કેટલીક રીતરસઓ આપણે જળવવી પડે છે, સમાજના ધારાધારણો પ્રમાણે કેટલીક વસ્તુ નથી ચર્ચ શકતી એ મારે કમ્પલ કરવું જોઈએ." એમની આ કમ્પલેટ સ્વસ્થ સુધારક તરીકે એમને યોગ્યભાવવા માટે પુરતી કહેવાય.

"હા ભાઈ, આપણે દુનિયામાં તો રહેવું જ છે ને ?" ઉમાબહેને ટક્કો પૂર્યો. અને એક દીપ્તજ

કરવાનું સૂચ્યું :

"આ તમે છોકરીનું નામ નંદિની ને છોકરાનું નામ મનોજ શા માટે રાખ્યું ? એમા બેઠ નથી પડી જતો ?"

બન્ને જણ હસી પડ્યા. "અમે વ્યવહારિક મટી જવા નથી ધન્યતા હું" મે તરત જ પકડી લીધું : "હું પણ એ જ કહું છું : સ્ત્રી-પુરૂષના સમાજ વ્યવસ્થાને અનુરૂપ બેઠા પડી ચુક્યા છે, ક્યા કાર્યો હાથે કરવા ને વ્યવસ્થિત રીતે નહો ચક્ર મથું છે, પછી આપણે એમાં કપક્ષ નહિ કરી શકીએ. મનોજ વાળે એને એટલા માટે જ હું વિરોધ કરું છું."

"પાછા તમે એ વાત ઉપર આગળ" ઉમા-બહેનને ચર્ચામાં ઠીક ઠીક રસ પડતો હતો. સતીશ-ભાઈએ કહ્યું :

"સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને સરખા છે. હલકાં કામો કરવાનું સ્ત્રીને કહી આપણે એવું મહત્વ આપ્યું કરીએ છીએ. એથી એ કામ કરનારી ચાકરડી છે એવો ખ્યાલ રહે છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને ધરનાં બધા જ કામો સાથે કામ કરે તો એવો બેઠ મટી જાય. કોઈ જાણે ન ગણાય ને કોઈને હલકા ગણવાની જરૂર રહે નહિ."

"હા, બન્ને સરખા છે એ હવે નિર્વિવાદ છે. પણ પુરૂષ ધર બહારનું સંભાળે છે, સ્ત્રી ધર સંભાળે છે. તમારે નંદિનીને મુદ્દિણી બનાવવાની છે, ને મનોજને મુદ્દિણ બનાવવાનો જ એ બધી જઈ શકો નહિ"

"અમે બાળકોને અત્યારથી એવા ગંભીર બનાવી દેવા નથી ધન્યતા. દરેક જાતનું કામ એને વ્યક્તિ તરીકે લાયક બનાવે છે, ને લાયક વ્યક્તિ પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે પાર પાડવાની ને તેને દીપાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. એવો મારો મત છે."

ચર્ચાને જેટલી લંબાવી શકાય તેટલી લંબાવી શકાય છે, એટલે ચર્ચા આજુએ, મધ્ય કેટલીક વસ્તુ

સ્પષ્ટ થાય એ હેતુથી મનેા સુલો મેં ભીલો કર્યો :
“ નંદિનીને તમે જે કપડાં પહેરાવો છો. તેની પાછળ
તમારી શી વૃત્તિ છે ? ”

‘ ખરાબર છે, આ દાખલાદ્વારા હું મારા સુલો
વધું સ્પષ્ટ કરી શકીશ, ભવિષ્યમાં એ આજની માફક
ચૂંકી અને ખમીસ નથી પહેરી શકવાની એ હું જાણું
છું; પરંતુ આજથી એને કોના જેવો વેષ પહેરાવી
હું એના મિત્રજને ખાવસો બનાવી દેવા નથી ઈચ્છતો.
મદીના જેવો પોષાક એનામાં મદોનગી પ્રગટાવવા જેવી
ભૂમિકા ધકવામાં ફાળો આપે છે એવી અને અદ્ધા છે.
આ પોષાક એક જાતની તાલીમ છે, કાવચી જીવન
પ્રણાલિકા નથી એ મારા સિવાય ખીચું કોઈ સમજી
શકતું નથી. ’ સતીશભાઈએ પોતાની બધા રજૂ કરી
હોય એમ મને લાગ્યું.

‘ તો તમે એટલા માટે જ એના જોખમ હેર
રખાવ્યા હશે. ’ મનોજ. જેવા નંદિનીના વાળ તો કેમ
કપાવી શકાય ? ’ મેં સંકો રજૂ કરી.

‘ હા, એમાં પણ એવું જ છે. ધણી એને
નંદિનીને બદલે નંદલાલ કહે છે એ હું જાણું છું પણ
મને એવું દુઃખ નથી. એ છોકરી છે એટલે મનોજ
જેવા એના વાળ રાખવાની જરૂર નથી, પ્રગતિ કર-
નારને પણ અચૂક મર્યાદાં તો જાળવવી પડે છે. ’

‘ પણ તમે એમાં નંદિનીના બકિતવને કચડી
નાખ્યું છે એમ માટે કહેવું જોઈએ. એની ઉત્તરની
છોકરી કેવા તરફ તરફના વચ્ચે પહેરીને ફેરે છે,
નવાં નવાં ધરણીઓથી પોતાને શણગારે છે, બધું
જોઈને પોતાને પણ એવા થવાનું મન નંદિનીને નહિ
થતું હોય ? તમે એને મદં બનાવવાની જેટલી કાળજી
રાખો છો તેટલી કાળજી, એના, એક જાળાના માન-
સને સમજવાની રાખો છો ખરા ? આ તંદુરસ્ત,
મુકોળ દેહવાળી ને વિશાળ બાલ પ્રદેશ ધગવતી
સૌન્દર્યવાન જાળાને આ કાળી ચૂકોને ઘોળા ખમી-
સમાં જોઈને, મને ખરેખર ખૂબ આધાત લાગ્યો છે.
જાણે કોઈ સૌન્દર્યવાન વસ્તુને કદરૂપા આવરણ વડે
દાંકી રાખી હોય એમ મને લાગ્યા કરે છે, મારા

ચિત્તને ખરેખર કબેસ થાય છે. ’ મેં લાંબુ એવું
બોલી કાઢ્યું. ઉમાબહેને સતીશભાઈની સામે જોયા
કયું, સતીશભાઈએ તો સ્વસ્થતાથી મારા ઉત્કેરાટને
કંડો પાડતો જવાબ દીધો :

‘ અમારાં બાળકો જાણે છે કે પોતે બધાં કરતાં
જુદાં છે. એમને એવી વૃત્તિ થવાનું મને કદી જણાવ્યું
નથી. ’

આ જવાબ ભલેટો મને વધુ ચીઠવનારો બન્યો.
હું મારી ચીઠ વ્યક્ત કરું તે પહેલાં જ ઉમાબહેને
કહ્યું :

‘ કેટલીએ વાર ગામના માણસો પોતાનાં બાળ-
કોને અમારાં બાળકો જેવાં બતાવવાને પ્રયત્ન કરતા
હોય છે. દિનીના જેવાં કપડાં અહીંના શેકની છોકરી
પણ હવે એવું જોઈને પહેરવા ચંડી છે. ’ કોઈ સ્ત્રી
જ કંઈક શકે એવી વાત ઉમાબહેને કરી દીધી. આ
પતિ-પત્ની જરાએ નમતું ચૂકવા તૈયાર ન હતા.
સતીશભાઈએ જોખડે હેરની ફિલમથી કદી બતાવી :
‘ જોલ્લ હેરથી બાળાઓમાં મદોનગીને સંચાર થાય
છે. ને એથી કેટલીકં કઠકૂટ પણ ચડી જાય છે,
કમમાંથી વખત પણ ફેરેલા બચી જાય છે ! ’

‘ તો પછી સૂત નંબરનું મશીન જ ચૂકાવી દેવું
હતું ને ! કે જરા પણ કઠકૂટ રહે નહિ. ’ ગાંધીજીએ
આવી અર્થો વખતે એક સન્નારીને આપેલો જવાબ
મારી જીભે આવીને પ્રગટ થઈ ગયો. સાથે સાથે
ઉમેર્યું : ‘ ભવિષ્યમાં નંદિનીને સખીઓને જોઈ લાંબા
કેશકલાપ રાખવાની ઈચ્છા થશે, મોટો એવો અબોડો
ગૂંથવાની કંબના પ્રગટશે ત્યારે એણે મિચારીએ
તમારી જીવતા બોય બનીને પરતાયા કરવાનું રહેશે.
એને મિચારી માટે પસંદગીનાં અવકાશ પણ તમે
નથી રહેવા દીધો. ’

ઉમાબહેને મૂંગા બની ગયા. સતીશભાઈ પણ
પડી ગયેલા જણાયા અને કહ્યું :

‘ આપણો બેનો મેળ ખાવાને નથી. તારી
દષ્ટિ અને મારી દષ્ટિમાં ધર મળતો ફેર છે. કાખળા,

પાતળાં ને ફોળા સુધી તારે વિરોધ રહેવાનો. પણ અમારા બાળકોને અમે વિચાર પૂરક ઉછેરી રહ્યા છીએ ને કેળવીએ છીએ એની તું નાં ન કહી શકે. અમારે ઇતીહાસવાર એથી અણગમતી પરિસ્થિતિમાં પણ મુકાઇ જવું પડે છે તો પણ અમે બાળકોનું ભાવિ બચાવવા નહિ દઇએ. 'સતીશભાઇએ આ બધું કહેવા માંડ્યું. એમાં શંકા ઉઠાવવાની મને જરૂર જણાય નહિ. પણ હવે જરા એમને સારું પણ લગાડવું જોઇએ એમ માની કહ્યું :

'જરૂર, તમારા બાળકો પ્રત્યે તમે જે બાળ આપી રહ્યા છો એ ખરેખર પ્રથમનીય છે પણ એમાં જરા ઊંડા વિચારની જરૂર જણાય છે. એમને સ્વતંત્ર પણ બનવા દેવા જોઇએ. એકલાં કુદતાં, તોફાન મસ્તી ને જુલો કરતાં બાળકો પણ તાલીમ જ લઇ રહ્યાં છે એમ હું માનું છું. તમારી કાળજીને પરિણામે વીર વશરિત માનવી તરીકે તમારાં બાળકો ઊભી ઉઠશે તો દિવસે બમને એણે બાળક નહિ થામ.'

'પણ મોહનભાઇ, હવે જરા તમારી વાત કરો, તમારે ત્યાં કેમનું ચાલે છે ?' ઉમાબહેને પૂછ્યું. 'તે' જાણી જોઇને જ કોઇ પણ વાતમાં મારો દાખલો રજૂ કરેલો નહિ. આ વ્યવસ્થામાં મારું અવ્યવસ્થિત ચિત્ત રજૂ કરવું મને યોગ્ય લાગ્યું ન હતું.

'કુનિયામાં બીજે જુઓ છો ને તેવું મારું ચાલે છે. તમે, સતીશભાઇ અને હું જે રીતે ઉછેરલા તે રીતે મારા બાળકો ઉછેરે છે. એમની બા, પોતે જાણે મોટી હડાપણની બંડાર હોય એમ એમને મારે છે, પીટ છે, વધારે તોફાન કરે ત્યારે બાંધે પણ છે ને પ્રસંગ આવે તેમને ગ્રેમ કરે છે, લાઠ લાગે છે. તેમની તબિયતની અતિશય કાળજી રાખે છે. કુનિયાના કોઇ બાળકો એમને કનડે છે તો એ બાળકોની સાથે ને તેમના માતાપિતાની સાથે લડી પણ લે છે. હું આખો દિવસ કામ કરીને આવું છું એટલે મારી સંભાળ લે છે, મને આરામ મળે એની તજવીજ રાખે છે. ધરતો જરા પણ ભાર મારા ઉપર એ નથી પડવા દેતી અને પહેલાં એકબીજા સાથે તોફાન

કરતાં, પછી વાતો કરતાં થયાં, પછી કામનો જ વાતોદારા સંબંધ સાચવવા લાગ્યા, અને હવે માત્ર બાળકો ઉછેરવાં; અનેક પ્રકારની જંદરિયાતો ઊભી કરવી અને પૂરવી, એવા વૈતરામાં જ સંબંધની મોજ માણી લઇએ છીએ. બન્ને છોકરીઓ માને મદદ કરે છે ને ભાઇઓના કામ પણ કરે છે. ભાઇઓ તેમને કુકમ પણ કરી શકે છે. આવું આવું તમે અનેક ઠેકાણે જોયું હશે, તેવું જ મારે ત્યાં ચાલી રહ્યું છે. એમાં ફેરફાર કરવાની મને વૃત્તિ થતી નથી અને મને એવો સમય પણ નથી. કોઇ પણ રીતનો અસંતોષ પણ મને નથી. ભગવાનની કૃપાથી પૈસા મળી રહે છે, બાળકોને એમની જરૂરિયાતની યીજવરુઓ મળી રહે છે ને એમની બા એ બધામાંથી ઠીક ઠીક અનુભવતી દિવસો પસાર કરે છે. નવા પ્રયોગો નથી, નવા પ્રશ્નો નથી. ચાલુતા આવેલે ચોલે બધું ચાલુ કરે છે." બધા કરી ગયા હોય એવી શાન્તિ પથરાઇ ગઈ. કોઇને કોઇ બોલવાનું હોય એમ લાગ્યું નહિ. મેં ચાલુ રાખ્યું :

'સામાન્ય બનવાના વિચાર વિના મારું જીવન સામાન્ય જ રહ્યું છે. તમારા જેવો હું જામત નથી એ કબૂલ કરું છું પણ કોઈ કરવાની જોરદાર વૃત્તિ મને લઈ નથી. કઠોક, ઊંડો ઊંડો વિચાર કરું છું ત્યારે લાગે છે કે, ચાલે છે એમજ ચાલવા દો. કશાનો પણ પાર પામી શકાય એમ ન હોય ભારે શું એજ મારું જીવન નથી ?'

મેં બોલવાનું ચાલું રાખ્યું હોત પણ નવના ટકારા પડ્યા ને જલ્દી બાળકો શાંતિપૂર્વક બુરીને જોરકમાં સેતરંજ ઉપર મોહનભાઇ ગયા. સતીશભાઇ અને ઉમાબહેન પણ સાથે બેસી ગયા. પાંડેશમાંથી બેનજી બાળકો અને સ્ત્રીઓ પણ આવી પહોંચ્યા. હું સમજી ગયો કે હવે કોઈ પ્રાર્થના જેવું થશે. ને મારી ધારણાં સાચી પડી. જોરકાની બતી નાની કરવામાં આવી, બધા શાન્તિ ધારણ કરી વ્યવસ્થિત મોહનભાઇ ગયા વાતાવરણ નિર્મળ અને ધાર્મિક લાગણું હતું. તેમાં સતીશભાઇના શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં બોલાતા

નોબેલ પારિતોષિકો

૨૦૧૧

જનના હિલોગપતિ આલ્ફ્રેડ નોબેલે કાયનેમાઇટની શોધ કરી: તેને મનમાં થયું કે આ ભયંકર વિનાશક શોધ દુનિયામાં શાંતિ ફેલાવશે. કાયનેમાઇટ વડે ચાલતું યુદ્ધ એટલું ભારી પડી જશે કે દુનિયાના દેશોનું ધરકરીગળ જોાણું કરી નાખવામાં આવશે. આ આદર્શવાદીનાં સ્વપ્નના હજી તો ફળીમૂલ થયાં હોય એમ લાગતું નથી, કાયનેમાઇટ કરતાં પણ વિશેષ ભયંકર અને બીધણું અણુબોમ્બ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. નોબેલની આશાઓની સિદ્ધિ થાય ત્યારે ખરી !!

કાયનેમાઇટની શોધે નોબેલને પૈસા પૈદા કરાવવામાં જરાય કયાશ ન રાખી: અઢળક કામ તેણે એકાદુ ક્યું. પરંતુ 'પાપનો પૈસો' તેને ખટકવા લાગ્યો અને તેના સદ્બળ્ય કરવા તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૮૯૬માં તેણે ભરણુ પધારીએ હતો. તેણે પોતાનો પૈસો દુનિયામાં શાંતિફલેષદ અર્થે વપરાય એમ ઇચ્છી એક દ્વંદ્વ ક્યું અને તેમાંથી પાંચ વાર્ષિક પારિતોષિકો રધાધ્યા. છુદા છુદા વિજ્ઞાનના નિષ્પર્માં તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કામ કરનારને તે આપવામાં આવે છે. પ્રજાના હૃદયમાં શાંતિનો વિચાર કાયમ જાગ્રતા રાખે છે. અત્યેક ઇનામ લગભગ ૧૦૦૦૦ પૌન્ડ હોય છે અને સ્વીડન અને નોર્વેના રાજ્યોએ ઇનામ મેળવનારને હાથો હાથ આપે છે. ઇનામ મેળવનાર સા પોતાના કામનો અહેવાલ ભાષણ રૂપે રજુ કરે છે.

આ વર્ષના (એટલે ૧૯૪૭ ના) ઇનામો નીચે પ્રમાણે જાહેર થયા છે: (૧) કૌતિક વિજ્ઞાનમાં મિટનના સુપ્રસિદ્ધ કૌતિક વિજ્ઞાની સર એકવડે એપલ્ટનને 'વાતાવરણને લગતા કૌતિક વિજ્ઞાન'ના ક્ષેત્રમાં સશોધન માટે આ ઇનામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમણે વાતાવરણના ઉપલા ભાગમાં વાયુઓનો એક પટો શોધી કાઢ્યો છે. અને તેમના માનમાં એપલટન લેવર કહેવામાં આવે છે. આ શોધને લીધે રડિયો અને રમરની કાર્યમતનું કામ જુગ સરળ બની શક્યું છે.

શ્રી. બ'સી ગાંધી, મી. દસરી. પ્રોફે. જ્યંતીલાલ દે. ઓઝા, એમ. દસરી. ડૉ. નરસિંહ યુ. શાહ, એમ દસરી, વીણ્વ દી.

(૨) રસાયન શાસ્ત્રમાં સર રાખર્ટ રાખર્ટસનને આ ઇનામ મળે છે. સર રાખર્ટસન બેાક્સાઈડ યુનિવર્સિટીમાં રસાયનના પ્રોફેસર છે અને રાયલ સોસાયટીના પ્રમુખ છે. લંડનની કેમીકલ સોસાયટીના યુક્તના વર્ષો દરમિયાન પ્રમુખ હતા. તેમની શોધો વનસ્પતિના પુલના રંગો અને એવા બીજા વનસ્પતિજ ઉપયોગી પદાર્થોને ભાગમાં વનસ્પતિ રસાયનના ક્ષેત્રમાં ખૂબ જાણીતી છે. પાસ કરીને આલ્કોહોઇડના સંયોજનને લગતું તેમનું કામ ખૂબ છે. પેનીસીલીનનું સંયોજન પણ તેમણે હમણા અઢ્ય જર ઉદાકુ છે. અર્જન્ટિન પ્રદર્શોની પ્રતિભાઓનું સ્વસ્થ આધુનિક ઇમેક્ટ્રોન સિદ્ધાંત વડે સ્પષ્ટ કરવા તેમણે સાફ સશોધન કરેલું છે.

પ્રોફેસર રાખર્ટસનની દારવણી નીચે ધણાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ સ્થાપન કામ કરેલું છે. મુમુર્ધમાં રાયલ ઇન્સ્ટીટયુટ ઓફ સાયન્સમાં રસાયનના પ્રોફેસર રમણલાલ હનનલાલ શાહ સામાન્યતઃ ડૉ. આર. સી. શાહ તરીકે વિશેષ જાણીતા છે. સર રાખર્ટસનના વિદ્યાર્થી મંડળમાંના એક આશાસ્વદ યુજરાતી રસાયન શાસ્ત્રી છે.

(૩) વૈદ્યશાસ્ત્રનું ઇનામ પ્રોફેસર કાલકારી અને તેમના પત્ની, અને આર્જન્ટીનાના પ્રોફેસર જનાડો કાંકેસે વચે સમજાએ વહેંચવામાં આવ્યું છે.

ડૉ. મીસીસ કારીનો ઝોરસોવિયામાં પ્રેયમાં જન્મેલો થયો હતો અને ૧૯૨૨ થી અમેરિકામાં વસેલા છે. ૧૯૨૮ મા તેમને અમેરિકામાં નાગરિક તરીકે હકો મળ્યા હતા. નોબેલ પારિતોષિકો મેળવનાર વિજ્ઞાન દંપતીઓમાં તેમનો નંબર ત્રીજો છે. ૧૯૦૩ માં ક્યુરી દંપતીને અને ૧૯૩૩ માં જુનીએક્યુરી દંપતીને આ ઇનામ મળ્યું હતું.

(૪) સાહિત્યનું ઇનામ ફ્રાંસના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને તત્ત્વવેત્તા આદ્રે જીડે (Gide)ને આપવામાં આવ્યું છે. તેમના લખાણોમાં આત્મનિરોધણની કંક ચકાસણી સાથે લેખકના માનસનું અંતરંગ તથા

જિન્દગી પ્રત્યેની એની વલણ સાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. હરે ખૂબ સ્વતંત્ર મીઠાજનો લેખક છે.

(૫) સુલેહશાંતિના કાર્ય માટે આપણું ઇનામ પણ બે કેવર સંસ્થાઓ-શિદનની ફ્રેન્ડસ સરવીસ કોલેસીલ અને અમેરિકન સરવીસ કમીટી વચ્ચે સમ-ભાગે આપવામાં આવ્યું છે. આ ઇનામ નોર્વેની રાજધાની ઓસ્લોમાં; બ્રાહ્મીના ચાર સ્વીડનની રાજધાની સ્ટોકહોલમમાં આપવામાં આવે છે.

આપણા તોલ માપ

આપણામાં કહેવત છે કે 'બાર. એલ અને તેર તોલ.' પુરાણા સમયથી આપણાં તોલ અને માપ બદલાતાં જ રહ્યાં છે, અને આજે પણ પરિસ્થિતિ તો એની એ જ છે. ચાહ ખરીદવા જઇએ તો રતલના કાટલે તોળાંને મળે. વેપારીની દુકાનેથી અનાજ ખરીદ્યે તો શેરના કાટલે તોળાય. અને સરકાર તેના રેશનીય તંત્રમાં તો અચૂક રતલના કાટલે જ આપે છે. બંધે આઝાદ સરકાર આવી. બંધે તોલ માપનો કાયદો કરી મુંબઈ સરકારે ૮૦ તોલનો શેર ચાણ કર્યો. પરંતુ સરકારના ચોતાના તંત્રમાં તો રતલની કાટલાં જ ચાલવાની. દૂધવાળી શેરિયાના માપથી દૂધ ભરી આપે. પરંતુ મુંબઈમાં દૂધ ઉપર નિયંત્રણ મૂકવું હોય ત્યારે શેરિયા ન ચાલે. ત્યારે તો પીંટ જ નોંધાયે. હેરાસીન કે શીનાઈલ માટે એલન અને પીંટ જ પ્રમાણિત ગણાય. ખાંડ કે સીમેન્ટના કારખાનાં પણ હંફવેટની જ વાતો કરે. તોલમાપના કાયદા મુજબ 'શેર' એમને વાપરવાતો ન હોય. આપણા ઇજનેરો 'ફૂટ પાઉંડ'નો જ આગ્રહ રાખે.

આવી જ પરિસ્થિતિ જગતના અન્ય દેશોમાં પણ હતી. પરંતુ જેમ જેમ સંસ્કૃતિ વધતી ગઈ નવા નવા કાયદા ઉભા થવા લાગ્યા, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન વધતું ગયું તેમ તેમ પ્રત્યેક દેશમાં ચોક્કસ તોલમાપની ઉણપ દેખાવા લાગી, પદાર્થ વિજ્ઞાન એટલે 'ચોક્કસ માપ તોલને લગતું વિજ્ઞાન' એમ ગણવા લાગ્યું માપના આ વિજ્ઞાનમાં પ્રત્યેક માપના નિશ્ચિત એકમો પસંદ

કરવા જ રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ નાનામાં નાના તેમજ મોટામાં મોટા માપ માટે એકમો ચોળવા રહ્યા. લંબાઈમાં તરુને બદલે ઈંચ; ગાઉને બદલે માર્મલ નક્કી કરેવામાં આવ્યા : ઈંચ, ફૂટ, વાર, ફ્લોઈંગ, માર્મલ એમ ઉત્તરોત્તર માપ મોટાં થતાં ગયાં છતાં લંબાઈના એકમમાં માઇલ પણ ખગોળ વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં નાનો પડ્યો.

એટલે મોટું એકમ નક્કી કરવું રહ્યું. આ એકમ તે પ્રકાશવર્ષ. હરે વર્ષ આવે છે માટે તે સમયનું એકમ છે રખે માનતાં એ લંબાઈનું એકમ છે.

ઈંચ, વાર, ફૂટ, ફ્લોઈંગ, માઇલનાં વર્ષ તેમજ એલન, પાઉંડ, હંફવેટ અને ટનનાં માપ, બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય અને અમેરિકાના દેશોમાં તેમજ કિંદુસ્તાનમાં પણ પ્રચલિત બન્યા છે. ત્યાંના વિજ્ઞાનીઓને એ પસંદ છે એમ નથી. તેમણે તો તે વર્ષોથી ફેંદા દીધાં છે અને ફૂંસમાં ચાલતાં માપ સ્વીકારી લીધાં છે. ફૂંસના તોલમાપની પદ્ધતિને મિટર પદ્ધતિ કહેવાય છે, અંગ્રેજીમાં તે મેટ્રિક સીસ્ટમનાં નામે જાણવાય છે. નાણામાં પણ બ્રિટને એક પાઉંડના વીસ શીલીંગ અને એક શીલીંગના બાર પેન્સ રાખ્યાં છે. પણ અમેરિકાએ તો એક ડોલરના સો સેન્ટ નક્કી કરી ફેંચ પદ્ધતિનું કંઈક અંશે અનુસરણ કર્યું છે.

અમેરિકા તો ખૂબ આગળ વધેલો દેશ છે. વિજ્ઞાનમાં મોખરે છે. છતાં તેણે ઈંગ્લેંડના તોલ માપ છોડ્યાં નથી. તે પ્રત્યે ત્યાં ઉચ અસંતોષ છે.

હવે મેટ્રિક પદ્ધતિ કે મીટર પદ્ધતિ શું છે તે ફૂંડોમાં નોંધ જુઓ.

અદારમાં સૈકાના અંતમાં ફ્રાંસના વૈજ્ઞાનિકોની એક સમિતિ નીમવરમાં આવી. તેનું કામ તોલમાપ નક્કી કરવાનું હતું. તેમણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે 'માપ' એકાદ વાર મેટ્રિક ગણે તો કદી તેનું તેજ ચોજી શકાય એવી ચોજના કરી. જુના સમયમાં શેમન લોકોમાં તોલમાપ ચોક્કસ હતો. પણ શેમન સામ્રાજ્યના અંત આવતાં તેનો પણ અંત આવ્યો અને તે માપ ચોક્કસ કયા હતા તે કાંઈ જાણતું પણ

નથી. એવું ફરી ન બને તે માટે કાળજી રાખી વૈદ્યા-
નિકાની સમિતિએ કામ ચક્ર કયું. પૃથ્વીના ઉપર-
ધુવથી પેરીસને જોડતી લાંટી દોરીએ અને તેને
લંબાવતા તે વિધુવચ્ચને બેડે ત્યાં સુધીની લંબાઈના
એક કરોડમા ભાગને લંબાઈના એકમ તરીકે સ્વીકાર-
વામાં આવ્યો. અને તેને મિટર નામ આપ્યું. નાનાં
લંબાઈના માપ માટે મિટરના દસ ભાગ કરી તેને
દેશી મીટર તેમજ ડેસીમીટરના દસભાગ કરી તેમાંના
એકને સેન્ટીમિટર અને સેન્ટીમિટરના દસ ભાગ કરી
તેને મીલીમિટરનાં નામ આપ્યાં. મોટા માપ માટે
દસ મિટરને હેક્ટોમીટર, સો મિટરને હેક્ટોમીટર અને
હજાર મિટરને કિલોમીટરનું નામ આપ્યું. આ પદ-
તિમાં મુખ્ય એકમના કે નાના ભાગ કે મોટા ભાગ
દશ દશના વિભાગ કે શુદ્ધ કે હોઈને બાને દશાશ
પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે.

એક ધનસેન્ટીમિટર જેટલા પાણીના વજનને
તેમણે માપ નામ આપ્યું. અને તેમાં પણ નાના
મોટા ભાગ દશાશ પદ્ધતિ પ્રમાણે કર્યાં.

ઉપમામાન માપવા માટે પણ સો વિભાગવાળું
સેન્ટીગ્રેડ થર્મોમિટર પસંદ કરાયું. અને આ પદ્ધતિ
તમામ પ્રદેશોએ વૈજ્ઞાનિક કામ અને સંશોધનમાં અપ-
નાવી લીધી, પરંતુ ફ્રાન્સ, ડેન્માર્ક, બેલ્જિયમ,
પ્રુશી અને રૂયેનમાં તો મેટ્રિક પદ્ધતિ રાજ બરોજના
વપરાશમાં પણ છે.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ અગલ થયા બાદ નક્કી
કરાયેલા તોલમાપનો પ્રતિહાસ પણ ઓછો રસપ્રદ
નથી, તે આપણે ટુંકામાં જોઈ જઈએ.

છેક ૧૮૬૭ ની સાલમાં સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં
તોલમાપનું એકધારું ધોરણ ચાલુ કરવાના આશયે
એક સમિતિ નીમવામાં આવેલી. ૧૮૬૮ માં એ
સમિતિએ સરકારને પોતાનો હેવાલ સુપ્રત કર્યો. તેના
મોટાભાગના સભ્યોએ બ્રિટિશ તોલમાપ હિંદુસ્તાનને
માથે મારવાનો પ્રપાન કરેલો. પરંતુ તેનાથી જુદા
પદી ત્રણ સભ્યોએ બ્રિટિશ તોલમાપ સામે સખ્ત
શબ્દોમાં વાંધો ઉઠાવેલો. વિશેષમાં તેમણે ફ્રાંસ અને

બીજા દેશોમાં ચાલતી મિટર પદ્ધતિ સ્વીકારવા આમંદ
કરેલો. ૧૮૭૦ માં પ્રિન્સિપલ મેજસ્ટ્રેટ એક્ટ પસાર
થયો. હિંદુસ્તાનમાં કમશઃ મીટર પદ્ધતિ લાખલ કરવી
તેમ કાયદાથી નક્કી થયું. હિંદુસ્તાનના તે સમયના
સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ આ કાયદાને વખોડી કાઢ્યો. અને
તે ઉપર ફરી-વિચારણા કરવા સૂચવ્યું. ૧૮૭૧ માં
નવો કાયદો લાગુમાં આવ્યો. તેમાં વજનનું માપ
'શર' નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ શરનું વજન એક
કીલોગ્રામ જેટલું રાખવાનું હતું. વળી દૂધ, તેલ
વગેરે પ્રવાહી માટેના શરનું માપ એક લીટર જેટલું
નક્કી કરવામાં આવ્યું. ચલણમાં આ શરથી નાનાં
કે મોટાં માપ રાખવા પડે તે બધા દશાશ વિભાગમાં
કે દસ દશનાં શુદ્ધકમાં રાખવા એવું પણ સૂચવેલું.
છઠ્ઠાંકના તે સમયના વડા પ્રધાન લોર્ડ નોર્થહાઉસે હિંદુ-
સ્તાનના લોકોને આ નવું માપ બાંધવું ન લાગે માટે
તેને લોકપ્રિય બનાવવાના ધરિતે રહેલે કંપનીઓને
તેના ઉપયોગ કરવા બાંધામથ કરેલી. પરંતુ રહેલે
કંપનીઓને આ માપ માફક ન આવ્યાં, તેથી એ
કાયદો ધારાપોથીમાં હોવા છતાં બિનઅમલી રહ્યો.
૧૮૭૫ માં હિંદી સરકારે વજન માટે 'મથુ'નું
માપ નક્કી કર્યું. એક મથુના ૪૦ શર અને એક
શરના ૮૦ તોલા એમ ભાગ નક્કી થયા. રહેલે કંપની
અને પોસ્ટઓફિસોમાં તે ચલાવવા એવું કરાવવામાં
આવ્યું. વળી ૧૮૮૬ માં લંબાઈનું માપ નક્કી કરી
ઇંગ્લાંડના 'વાર ફૂટ' પણ હિંદુસ્તાનને મળે બારામાં.

૧૯૦૧ માં હિંદુસ્તાનના તે વખતના સેક્રેટરી
ઓફ સ્ટેટ ૧૮૭૦ ના ધારા સંબંધના મીટર પદ્ધતિને
લખતા કામગીરી હિંદી સરકારને સુપ્રત કરી તેમાંની
લાલામણો અપાવવા બાંધામથ કરી. અને તમામ
સરકારી ઓફિસોમાં (રહેવામાં, પોસ્ટ) હિંદુસ્તાનની
અગ્રના આમં વજનને મિટર પદ્ધતિથી બળપીતો કરવો
એવું પણ સૂચવ્યું. પરંતુ તે સમયની હિંદી સરકાર
કંઈ કમ ન હતી તેણે શેઠકું પરખાવ્યું. ખુદ
ઇંગ્લાંડમાં મિટર પદ્ધતિ ન અજમાવાય ત્યાં સુધી
અમારે તે ન ખેંચે ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૩ સુધી જુદી
જુદી પ્રાંતિક સરકારોએ પોતાપોતાના પ્રદેશમાં એક-

ધારુ' તોલ માપ માખના આગ્રહ રાખવો. હિંદી સરકારે આ પ્રશ્નની તપાસ માટે ૧૯૧૩ માં એક સમિતિ નીમેલી ૧૯૧૪ માં સમિતિએ પોતાની ભલામણો સાથેના હેવાલ સરકારને સોંપી દીધો. તે હેવાલથી જુદા પડી કેમ્પબેલે આખેઆખી મિટર પદ્ધતિને સંપૂર્ણપણે અપનાવી લેવા આગ્રહ કરેલો. સરકારે ન તો કમિટિની ભલામણો સ્વીકારી કે ન તો કેમ્પબેલની.

૧૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ ના રોજ આપણે ત્યાં આઝાદ સરકાર આવી તે અગાઉ હિંદમાં દશાંશ પદ્ધતિ ચાલુ કરવાના પ્રયત્નો વાતાવરણમાં વહેતા કષ્ટોનાં તે સમયે શ્રી. કિશોરલાલ મહારાણાએ પણ દશાંશ પદ્ધતિ એકદમ દાખલ ન કરવા સુચરેલું તેમણે એમ પણ કહેલું કે આઝાદી પછી સરકાર ભલે તે સ્વીકારે પરંતુ આજે આવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત ન કરવા. ખીજી, તેમણે અત્યંત અલભ્ય (શેર, પારોર, અથેળ, રૂપિયા, પાવલી, આની પૈસા) ની સમગ્ર પરંવે પણ પધાન ખેંચેલું.

૧૫ મી ઓગસ્ટ આવી ગઈ. આઝાદી મળી ગઈ પરંતુ નવાં નવાં પ્રશ્નો ઉભા થયાં છે. ફૂલસ અને ફેરખદો રાહત કેમ્પે અને દેશી રાત્રીના પ્રશ્નોમાં જ સરકાર અટવાઈ પડી છે. દેશનીંચ તંત્ર જતું હતું. તેણે તો રતલ અને પીંટની જ વાતો કરી. હવે દેશનીંચ પાસુ બળ્ય છે. હવે તોલ માપનું શું? એ પ્રશ્ન હજી અચ્છેદિયો જ રહે છે.

આપણી સરકારે તે માટે ગમે તે એક પદ્ધતિ સ્વીકારી તેના જ વપરાશ માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ. આપણા તમામ કારખાનામાં હિંદુસ્તાનના વપરાશને તમામ માલ સ્વીકારેલા તોલ માપના પેઢીઓ જ વેચવો જોઈએ. ખદારથી આવાત થતા માલને પણ હિંદુસ્તાનના તોલમાપ લગાડી તેના પેઢીઓમાં ધર આંગણે વેચવાની ફરજ પાડવી જોઈએ આપણા તોલ માપ એકધારાં થતાં સગવડ ટાળવા માટે પરદેશી વેપારીઓ પણ અહીંના તોલ માપના હિસાબે પેઢીંગ કરી માલ મોકલશે. આવાં કષ્ટક પણ પગલાંની જરૂર છે. અહીં કયા તોલ માપ નક્કી કરવા તે સંબંધી અમારો નમ્ર મત એવા ખરે કે એકિંક પદ્ધતિનાં

હોય તો તે વિશેષ અનુકૂળ ગણાય. સરખાતની થોડી ધણી અગવડો વેઠવી પડે તો તે વેડી લેવી પરંતુ લાગ્યા ગાળે મીટર પદ્ધતિના ફાયદા ઘણા જ છે તેમાં શંકા નથી, ગણિતમાં પાછા પડતા વિધાર્થીઓ તો આ પદ્ધતિને જરૂર આશીર્વાદ દેશે. હિસાબના ઘણા અટપટા ક્રમમાં સહેલાઈથી ઉકલી જશે અને તેમાં ખરચાતી શક્તિ બીજાં ઉપયોગી કામમાં આવશે.

દાંતનો દુઃખાવો અને ખોરાક

દાં ત ખેંચાવ્યા પછી થતો દુઃખાવો ખૂબ આકર્ષક લાગે-સૂર્ય આહાર લેવાથી અટકાવી શકાય છે એમ શોધવામાં આવ્યું છે. દાંત ખેંચાવ્યા પૂર્વે ચોરીસ કલાક પછી ૪૮ કલાકના ગળામાં લોહીને વિશેષ આકર્ષકો યાત્રુ બનાવે એવો આહાર લેવાથી ખૂબ ફાયદો થાય છે. આવા આહારમાં મોસંખી સંતરાં અને તેનો રસ, લીમાં પાંદડાંવાળાં શકમાછ, દમેદાં છત્વાહિની ભજામણ કરેલાં આવી છે. ઉપરાંત જોહામાં જોહું એ પીન્ટ ફૂં પીતુ' સસાકારક છે. આવા આહાર લેવાથી લોહી ખૂબ આકર્ષકો યાત્રુ બને છે અને તેથી હાડકાનાં રનાયુઓમાં જમ્બદી રૂઝ આવે એવી આદર્શ પરિસ્થિતિ શરીરમાં પેદા થાય છે.

ખટાલ-એસિડીટી-પેદા કરે એવા ખેરાકો તપાવવા જોઈએ. આવી ચીજોમાં માસ, મચ્છી ચરખીવાળાં પદાર્થો, પતીર, અનાજ, મીઠાઈ, દારૂ, ચા કોરી અને ચોકલેટનો સમાવેશ થાય છે. અતિશયે' કસરત પણ કરવી જોઈએ. એથો શરીરમાં લેક્ટિક એસિડ પેદા થાય છે. રનાયુઓને મહેનત પડવાથી આ એસિડ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને લોહીમાં ખટાશનું પ્રમાણ વધારે છે.

દાંત કઠાવ્યા પછી દરદીએ ખૂબ પાણી પીતું લોહીમાં ખટાશનું પ્રમાણ વધારે હોય તો હાડકાંના રનાયુઓ જલદી રૂપાંતર નથી. એટલું જ નહીં પણ તેને લોષિ દાંત ખેંચ્યા પછી નીકળતું લોહી સંતોષકારક રીતે થોજી જતું નથી. એટલે ગમે તેટલો દુઃખની વારક દવાઓ આપવામાં આવે તો પણ દુઃખાવો મટતો નથી. (સાયન્સ ડાયજેસ્ટ ઉપરથી)

આ કાળ કેવો કપરો જણાય,
બૂખે સદાનો કેદિ ના ધરાય.
બૂખે મરે અન્નવિહોણ બાળ,
તારેજ આધાર અમે, કૃપાળ!

જલ્દયો હતો છાંપનિયો દુકાળ,
તેથીય બૂંડો નગરો કરાળ;
રે' સાય રીભાય સડે સમાજ,
શું માનવી, દાર, વિહંગ આજ.

નાણું ધણુએ પણ અન્નવસ્ત્ર,
ધી, ગોળ કે ખાંડ થયાં અલ્પથ,
આધાર આ દેહ તણો ન ધન,
છે માનવી સદિમદાર અન્ન,
મારી દશાને કયમ વર્ણવાય? !
મારી કયા કેમ કહી શકાય? !

x x x

માઆપ જે વૃદ્ધ અયંગ અધ
સેવા કરે તેમની હું અખંડ;
સંતાન નાનાં સુજને બાળાની,
આલી ગઈ છે ગૃહિણી સુભાગી,

ખાળો ત્રણેયે મુજ આશરે છે,
ચિંતા અહારાત્ર વધ્યા કરે છે;
ને ખડેન નાથી સુજ સાથ રે' છે,
સંભાળ તેની, સુજ ધર્મ એ છે

હું એકે ને આશ્રિત આ જાંખને,
શી રીત પોણું? ! ગમ ના પડે છે
દુઃકે મળે સોળ તણો પગાર
તેમાં શું ખાઉં, ખવરાવનાર? !

x x x

બૂંડા પેટ સારૂ પ્રજાને સતાવી.
હઈ લાંચ મેં ઝાડી ઝાડી કપાવી;
મળી દક્ષિણાઓ મને મોટી નાની
પુખ્તલૂંટથી કેઠી કેદિ લરાતી? !
કયું પાપ આતું, બીજા જન્મમાંકે
દશા મારી થાયે ખુરી સાચસાચે.

વડા જોલકારો જતા જેહ પથે
અમે નોકરો મામુલી તેહ ધરે:

જતા જોઈ જ્યાંકિં,
પળે લોચ ત્યાંકિં;
લિયે લાંચ મોટા,
કરે તેવું છોટા,

રજ્યો રાજ આઠેક આના વધારે
હરામી ધને ના થઈ તૃપ્તિ કયારે.
પથે પાછે ના પુખ્ત લૂંટપામી,
દુઃખી થાય લેનાર, હું છું હરામી.

હરામી મળેલી
મહા સંપકાથી
સુખી ના થવાતું,
વિનાયે જવાતું.

પ્રજા અંતરેથી ઉઠે જેહ આહ
હરામી જનોને દગાડે અથાહ.
લીધી લાંચ મેં મોટી કે નહાની સુની
છતાંયે કમાણી રહી દુઃકીદુઃકી.

લીધી લાંચ ઝાઝી
વધ્યાં દુઃખ ઝાઝાં;
લીધી લાંચ જે દી
થયાં બાળ માંદાં.

અને કોણ જાણે ગઈ એજ પાથે
સુભાયા સુકાગી ત્યજીને અમોને.
પ્રભુ તું જ છે આક્રોશ ટાળનાર
હઈ શીખ સન્માર્ગમાં વાળનાર.

હવે એકના પાછે લાંચ લેતો
સુકા રોટલો-નિત્ય હું પામી રે'તો;
કમાણી રહી સોળની, એ પગાર
અતિ અલ્પ તોયે વહું કાર્યભાર.

નાની કમાણી મન મોટું રાખું
સંસાર માંડું ગબડાવતો હું.
જેલો સવારે દળણું દળીને
ઊકાળતો રાજ શોરાવવાને;

પી રાખ લીની, ધરી ડાંગ રૂકધે
હુ ગરી દેવા નીકળી પડું છું;
આરે દિશે જંગલમાં ફેરીને
સંધ્યાસમે હું ઘરમાં પ્રવેશું

ખાખો બિચારાં ટટળી રહેલાં
દેખી મને બાથ ભરી રટે છે;
માખાપ ને ખહેન ઉચાટધેર્યા
આશા ભર્યા ચિત્ત પ્રસન્ન થાયે.

જે ધાન્ય હું પાત્રી શકું પ્રયત્ને
તે કેટલીને ધડી દેઉં રોટા.

કેા દી મકાઈ, જવ, ઝૂંજ, જાવ,
સફભાગ્ય હો તો ઘઉં પ્રાપ્ત થાય;

દેશી, વિદેશી, નરસું, નકાસું.
કપેલ, કાંટા મળતું સહેલું,

જેવું મળે તે અમ ભાગ્ય માતું
છે પેટનું ભારણ આ અનેરું

જીવાડવાં આશ્રિત એ જ જાણું,
ખીલું કશુંયે મનમાં ન આણું.

કાખા કહો મંદિર પુરુષવાટ
મારી મદદી ગણું તીર્થઘાટ.

છે દૂર દૂરે સુખ જન્મભોમ
એતું કદે દર્શન સ્વર્નમાં જ

આરાધના એક જ અંતરે છે :
બહાલાં બધાં આશ્રિત પાંગરે તે.

આખો ઠકાડો તન તોડી તોડી
સંસાર મારો અલવી રહું છું;

કાયા નિચે પ્રાણ રમાડનાર
તેના પર છે અમર આ-ભાર

— — —

હું હું સુખી કે દુઃખથી ભરેલ
કેવું ઘટે તેમ કહો યથેચ્છ.

કોને પડી છે દરકાર મારી ? !
કોને કહું આ કથની અમારી ? !

રે ! ભાગ્ય મારું અવળું જ હીસે
સંકટ મારા પર આવી તૂટે.

છે કોણ બેલી અમ રક કેરો
આવી દશાને પલટાવનારો ? !

માથે યડે તે જમવું અમારે
આપત્તિઓથી લઇતું અમારે;

સંસાર ખારો અતિ કષ્ટદાયો
તેને તરે સુકિત મળે છે ભાઈ.

x x x

શાને તમે અશુ વહાવી બિન્ન
થાઓ દુઃખી, કલેશ કરો ન રંચ.

ક્યારેક તો ઈશ્વર સાચું બાળે,
ક્યારેક એ દુઃખ સમૂળ ટાળે.

જે જે સહે તે તપયજ્ઞ ધ્યાન
સાથે અવશ્યે પરિવ્રજનન

દુઃખો સદા ચે ટકતાં નથી ને
સંસારનું ચક્ર ફર્યા કરે છે.

જે આજ નીચે, ચલશે પ્રભાતે,
જે આજ નાનું, શુક્ર થાય કાલે;

જે રૂક્ષ આજે નવપદ્મવે તે
કાલે નિઃશંકે વનને સુકાવે;

સદી જણાતી સરિતા સવારે
વર્ષાદથી રેલમંછેલ થાયે;

આજે નથી તે મળશે સવારે,
ફળી ગયો ભાવુ ઉગે પ્રભાતે.

આ વિશ્વનું તંત્ર અજ્ઞાવનાર
જે જે કરે તે સુખ અર્પનાર;

વિશ્વાસ એવો ધરતાં જગે આ
રેવું ઘટે, અન્ય ઉપાય છે ના.

ચાહે ન ચાહે પણ એ જ પંથે
શ્રીમંત ને નિર્ધન બંધ અંતે

— — —
હોલા બધી આ કિસ્તારે ! તારી
હુલાવનારી કાદે પીડનારી. x

લોકસાહિત્યનું સમાલોચન

[લેખક અવેશ્યક મેઘાણી પ્રજાનું મુખ્ય યુનિવર્સિટી વતી એન. એમ. વિષાઈ લેખન મુખ્ય મૂલ્ય સ્વયં એ રૂપિયા]

આ

પુસ્તકમાં ૨૬ મેઘાણીએ ૧૯૪૩માં આપેલા પાંચ દેશનું વસનનું માધવનું વ્યાખ્યાનો સમ્રાજ્યા છે. પહેલાં વ્યાખ્યાનમાં કચ્છી ને કાઠણીના કાંચ સાહિત્યને સાચા અર્થમાં સાહિત્ય ગણાવેલા અધિકાર નથી એના નરમિદગાનના એક કથનને જવાબ આપી, કૃષ્ણ ભાષાની મધુરપ નમૂનાએથી ચખાડી પ્રાંત પ્રાંતની કથા ભાષાના સાહિત્યની સમાનતા બતાવી, એ ભાષાનું જૂનું અપભ્રંશ છે તે માન્ય ભાષાનિહિતા સંશોધનને આધારે પ્રતીયગામી શૈલીએ સ્વ. મેઘાણીએ સિદ્ધ કર્યું છે બીજા વ્યાખ્યાનમાં, ફરી નગસિદ્ધગવને સભારી, સાહિત્યનું સર્જક બાળ તો તે તે ભાષા બોલતા લોકોની સંસ્કારિતા કે એમ ૥ સરખર એ રીકાની લોકસાહિત્ય તે મનુષ્યની આરંભિક દશાનું સાહિત્ય એ મુનશીના ઉત્કારને પ્રાગલ્ભિક એટલે પછાત નહિ એવો જવાબ આપી, સરકાર ને કૃષ્ણવણી નિષેધની આજના શહેરી ઉજળિયાતોની માન્યતા સુધારી સાહિત્યશુદ્ધિ લોક સાહિત્યમાં કાઢ્યા ખૂટે નહિ એટલા છે એમ કહી વિશિષ્ટ સોગડી સરકારોને એમણે ઉઠાહરણો સાથે વીગતે વર્ણવ્યા છે ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં મેઘાણીએ ફાર્નિસ-દવપતગમથી માંડી આજ સુધીનો આપણા લોકસાહિત્યના સંશોધન-પ્રકાશનનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આલેખી પોતાના પુરોગામીઓના ખેડાણ કામની શુભદર્શી છતાં વિવેચક દૃષ્ટિનાળાં નોંધ લીધી છે. મોટા વ્યાખ્યાનમાં તેમણે દવપત-નર્મદની લોકગીતાનુસારી રચનાઓની મૂળ લોકગીતો સાથે તેમજ શામળ જેવા સ્ત્રી સૌંદર્યવર્ણનની લોકસાહિત્યના સ્ત્રી સૌંદર્યવર્ણન સાથે સગખામણી કરી તેમજ બીજા અનેક ઉદાહરણો આપી એ સિદ્ધ કરવા માગ્યું છે કે 'લોકવાણીનો પ્રવાહ મુજબ સાહિત્યના ઇતર પ્રવાહોથી તદ્દન અનોખો, લોકભાવ

કવિ પ્રેમાનંદ શામળ વગેરેની સુદૈર્ઘ્ય પરથી પણ સાવ નિગળો ને સ્વતંત્રપણે સાચરીને એક પછી એક સર્વ મુજબ સાહિત્ય યુગોની સોસરા સંવ્યવહારો રહેતા સજીવન સ્રોત છે' (૫ ૧૮૧) - પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં મેઘાણી, ભાષાની વાચ્ય, ઉપાણ, અગણીનો ગીત હાનરડા, બાળભેડકણ, મત ભેડમણ, મનકયાઓ, લગ્નગીતો, ગરવાગીતો રાજીયા પુરુષગીતો, આદિ લોકસાહિત્યના સર્જન પ્રકારોનો પરિચય કરાવી, 'લોકસાહિત્ય એ સૌંદર્યલક્ષી તેમજ પરિણામે જીવનલક્ષી આનંદવર્ધક સાહિત્ય જ છે' અને 'એ ઉપસાહિત્ય નથી સાહિત્યના મહાનર્મ કરતું કે પતું દીનવદન બનીને આનંદ લાવક નથી' આ શબ્દોમાં લોકસાહિત્યની ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

લોકસાહિત્યની એવી આરવપ્રતિષ્ઠા તો મેઘાણીએ વ્યાખ્યાનોમાં ઠેરઠેર કરી છે. ક્ષમા યાચના સાથે એને વિષે એ બોલતા નથી અને લોકસાહિત્ય માટેનો એમનો પ્રેમ અમગ્ન્ય પક્ષપાતનું કૃણ નથી એ લોકસાહિત્યનાં સ્વરૂપ, સિદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાઓનો એમણે અત્ર રજૂ કરેલ અભ્યાસ બતાવી આપે છે. એમનું વનંતુ લોકસાહિત્યના આશંકનું મગી ઉતરે તર અભ્યાસીનું થતુ ગયું છે પ્રિય વિષયનો પક્ષપાત એમને બહુ નથી. રસધાર' ને, 'સોરડી બહાર વટિયા નાં મુખ્ય પાત્રોને એ 'પરિપૂર્ણ' વીરો નહિ' પણ 'પ્રસંગીતો' જ કહે છે એ એના એક દાખરો છે.

આ વ્યાખ્યાન વેળા મુખ્ય યુનિવર્સિટીના કે.એ. કે.એ. હોને અત્યંતપૂર્વ ગરદી બેઝેલી તે તો સ્વ. મેઘાણીના જીવનકાલી ગીત-નમગ્નો પ્રતાપ પણ એમની વ્યાખ્યાનોલીની અમુક દળવારા પણ એના આકર્ષણનું એક કાગળ લોકવાણીને નાની નાની ચીદીઓમાં યુગણી વરતુઓને અમ્બધ સાચરી રાખતી ડાહીયાની પ્રચારણીને ગજગજની, અને લોકવાણીને સર્વસચારી (એટલે બહુજનહૃદયસચારી) બપરીની પહેલા વ્યાખ્યાનમાં અપાથેલી ઉપાખ્યાઓ કેવી દળવાસથી અને છતાં સચોટતાથી લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ સમજાવી કે છે.

પુસ્તકમાં 'અમૂક', 'પૂરાતન', 'અસ્થિપૂર્ણ', 'પ્રચુર' ને 'પરાક્રાંત' જેવી અશુદ્ધ જોડણી તથા 'મરણોત્તર' નો સ્થાને 'અનુમરણનાં' જેવો ખોટો પ્રયોગ, ખૂબ છે. લોક સાહિત્યના અનુરાગીઓને અન્યારીઓને ખપના આવા પુસ્તકને આવી અશુદ્ધિઓથી ખીછ આવૃત્તિ-વેળા મુકત કરી દેવું જ રહ્યું. જ. મ. રા.

કલ્યાણુરાય જે. બક્ષીનું જીવનવૃત્તાન્ત:-
લેખક-શ્રીકૃત હિમતલાલ, ક. બક્ષી : પ્રાસિદ્ધાન : હેમકુંજ, બામાડપુરા, વડોદરા. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૧૬ પાકું પૂકું કિમત-આપી નથી.

જીવનરાત્રી સાહિત્યમાં ઈતર કલાપ્રકારોને સુકાળલે જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય બહુ જ ઓછું ખીદ્યું છે. આપણે ત્યાં સાંચાં જીવનચરિત્રો બહુ જ ઓછાં રચાયાં છે એવું કારણ પ્રગજીવન ઉપર બાપક અસર કરે એવું વિશ્રુતિમત્ત જીવન જીવી જનાર મહાપુરુષો બહુ ઓછાં છે એ હેતુ કરતાં આ કલાપ્રકારની જીવનવિધાયક અસર હજી પૂરતા પ્રમાણમાં સમજાઈ નથી એ જ માનવું જોઈએ, આવા સંજોગોમાં પ્રસ્તુત પુસ્તક એ આ દિશામાં એક આવકારણી યપ્તયાસ છે.

સારાબંદના છેલ્લા નાગર સુતહી સ્વ. કલ્યાણુરાય જેઠાભાઈનું સળંગ જીવનવૃત્તાન્ત લેખકે એમના પત્ની, કાપરીઓ, પ્રકારી નોંધો વગેરે ઉપરથી તૈયાર કરેલ છે. જીવનકથા માટે જોઈતી સઘળી સામગ્રી લેખકે એકઠી તો બહુ જ શ્રમપૂર્વક કરી જણાવ છે. માત્ર એને જરા વ્યવસ્થાપૂર્વક સારાસાર વિવેકથી ગોઠવી હોત તો પુસ્તકની રચના યથા છે એથી પણ વધારે સરસ થાત, અહીં આપણે એક સામાન્ય માણસ પણ વ્યાવહારિક કુતેહ અને નીતિનિષ્ઠાથી સામાન્ય ક્ષા-એથી મોટા દેશી રાજ્યની સીમા દીવાનરોરી સુધી કઈ રીતે પહોંચી શકે છે અને એકધારી વફાદારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વડે કષ્ટ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એ જોવા પામીએ છીએ. જીવનમાં અનેક તકડી-ઠાંવડી સ્વ. કલ્યાણુભાઈએ જોવેલી પરંતુ એમની અંતિમ ઉગ્રતિ તો એમના ઉત્કટ નીતિપ્રેમ અને અપૂર્વ વ્યવ-

હારચાતુર્યને જ આભારી હતી એમ લેખક આખા રીતે દર્શાવી ચક્રવા છે.

જીવનનો મોટો ભાગ કલ્યાણુભાઈએ મગરોળ, ગોંડળ, પોરબંદર, ધર વગેરે રજવાડાંઓની નાના મોટા હોદ્દાઓ પરની નોકરીઓમાં જ ગાળેલો, છતાં એના અંતિમ ભાગમાં સોરઠની ઉદયમાન પ્રજાજાગૃતિમાં પણ એમણે મહત્વનો ફાળો આપેલો એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરાંત બહેળા સંયુક્ત કુટુંબના એક અનુભવી વહીવટી તરીકે વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓમાં એમણે દાખલેલા દાક્ષિણ્યનાં તેમજ પીઠ મનોભળનાં પણ સારાં સારાં દર્શાવતાં આ પુસ્તકમાં મળે છે.

એકંદરે ઉપયોગી અને અનુકરણીય વસ્તુસામગ્રી આ વૃત્તાન્તમાં પુલકળ છે. માત્ર એની જે વ્યવસ્થિત સંકલના કરવામાં આવે અને મધ્ય સદીના સોરઠી રાજકારણની પશ્ચાદ્યશિક્ષકમાં કલ્યાણુભાઈની મુક્તદ્વી-ગીરીને જ પ્રધાન મંદર આપી યોગ્ય ઉકાવ આપવામાં આવે તો આપણાં જીવનકથાના સમગ્ર સાહિત્યમાં પણ એક ગણનાપાત્ર કૃતિનો ઉમેરો થયો જણશે. ઈ. જી.

Freedom's Battle (૧૯૪૨-૪૫)

કર્તા અને પ્રકાશક:- વિઠ્ઠલભાઈ કે. કવેરી. મુખ્ય રિકેતા: એન. એમ ત્રિપાઠી સિ. કાલમહેવી, મુંબઈ ૨. મૂલ સાડાચાર રૂપિયા.

(૧૯૪૨-થી ૧૯૪૫ સુધીનો આઝાદ હિંદ ફોજનો ચિત્રાત્મક ઇતિહાસ)

આ

આઝાદ હિંદ ફોજની એ ઐતિહાસિક તવારીખનો જે આપણા સાહિત્યમાં એક યા ખીછ રીતે પ્રવેશ થયો છે તેમાં આ તરત્તરો અને ચિત્રોનો બહુમતો અંચ એક નરો જ ભાત પાડે છે. નેતાજીની એ ખમીરવંતી સેનાનો આપણને સાચો ખ્યાલ બપારે આઝાદ હિંદ સૈન્ય પોતાની કારકર્દ-ગીની શિરોએ પહોંચી ત્યારે જ આગ્યો. પછી તો એ દિલાવરી-ચોખવરીને આપણે બધીએ રીતે

ગતિ પ્રકાશન લિ. નાં પ્રકાશનો :

પાદરનાં તીરથ	જ. દલાલ	૨-૮-૦
માનતા	ઈ. પેટલીકર	૨-૮-૦
પાછલે	પ. પટેલ	૨-૮-૦
દોશથીમા		૧-૧૨-૦
પશુગાન્ય		૧-૧૨-૦
પહેરદાર્ધન		૦-૧-૦
ચહેરની શેરી		૨-૮-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

૪૦૫, કાલબાદેરી, મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ.

સ્વદેશીનિ ઉત્તેજન આપો
ભારતના કારીગરોએ બનાવેલ

સ્વ. દેશી કેમેરા

સુંદર મજાનું, નવી ડીઝાઇન ખાત્રી લાયક

કિંમતમાં સરતો, કામમાં સરસ આ કેમેરાથી
આપ સહેલાઈથી આપની મનપસંદ ચીજોની
કાચબી ટકાવે મનોહર ફોટો રહે "X33" ની
સાલક્રમે જેટલી ચોક્કસ છે. કેમેરાની સાથે શીશ
કાર્ડ, મસાલો તેમજ ફોટો જેવવાની સહેલી
રીત મફત મોકલવામાં આવશે.

કેમેરાથી સુંદર ફોટો ન જોવાય તો પૈસા
પાછા આપવાની ગેરંટી છે.

કિંમત બોક્સ કેમેરા રૂ. ૫-૧૨-૦ ફોટોજ રૂ.
૧૫-૦-૦ પોસ્ટેજ પેકિંગ રૂ. ૧૦ અલગ
સુચીપત્ર પેપર કન્ડ્રોલને લેધે તેવા નુધી.
ગ્લોબ ફોટો સ્ટુડીઓ, અમદાવાદ

નાણાની સહીસલામતી સાથે વધુ વ્યાજ શખવવા

નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટ્સ ખરીદો

અને

મૂલ્યેકના દોઢ કરો.

- (૧) ના. હિન્દ સરકારની ગારિયંટી,
- (૨) સંપૂર્ણ આવપતવેરા મુક્ત ૪ ફેરે દેખા બ્યાજ.
- (૩) ખરીદ કર્યા તારીખથી રૂ. ૫ થી રૂ. ૧૦૦૦ સુધી સર્ટીફિકેટ્સ એક જ પુર્ષે થએલી અને રૂ. ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦, તથા ૫૦૦૦ ના ફરનાં સર્ટીફિકેટ્સ દોઢ વર્ષ પુર્ષ થએલી વ્યાજ સહ વટાવી શકાય છે.

વિશેષ માહિતી માટે મળો ના લખો :-

- (૧) સ્થાનિક પોસ્ટ માસ્ટર,
- (૨) સ્થાનિક વહિવટદાર, મહાલકારી,
- (૩) પ્રકાશન ખાદ્ય, ફો. નં. ૨૨૦-૫૩૬૨.

અથવા

પોસ્ટ ઓફીસમાંથી નેશનલ સેવીંગ્સ સર્ટીફિકેટના નિયમની પ્રત મફત મળવો.

ઉલ્લાસ વાચનમાળા.

ઉલ્લાસ વાચનમાળા.

એક રૂપિયા - ૧૪૬ પાનાં

રચાયક - અવેરચંદ મેઘાણી

● વાંચનારના અંતરમાં ઉલ્લાસ જગવે ને ઝોલું બળેલાને વાંચવામાં સરળ પડે એવી આ વાંચનમાળા છે.

● જે ઓઝો-પુરુષો થોડું જ બળેલાં છે તેમને વાંચવા-સમજવામાં સુગમ પડે તેવું, ઉલ્લાસ આપનારે, તેમજ ભાષાજ્ઞાનમાં આગળ વધારનારં વાંચન રજૂ કરવાનો તેના ઉદ્દેશ છે.

● ઉપરાંત, મજરો, ખેડૂતો, ઓઝો વગેરે ઓટી ઉઘરનાં જે નિરક્ષર પ્રજાજનોને નવે-સરથી અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેમને વાંચતાં-લખતાં આવડવા પછીનું સાદું, સમગ્ર શકાય તેવું ને આનંદ-ઉલ્લાસ આપે તેવું ઉપ-યોગી વાચન પૂરું પાડવાનો આ એક યત્ન છે.

ઉલ્લાસ વાચનમાળા.

બાર આના - ૧૦૦ પાનાં

એક રૂપિયા - ૧૧૬ પાનાં

બાર આના - ૧૦૦ પાનાં

બાર આના - ૬૨ પાનાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે - ગાંધી રસ્તો - અમદાવાદ
મીનરાજ બિહિડગ - કાલ્યાણેવી રોડ - મુંબઈ-૨

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી વારાચંદ માલુચંદ સ્વામી; ૧૬ શ્રીમાળી સોસાયટી - અમદાવાદ.
મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ શાસ્ત્રી - ભારતી મુદ્રણાલય : હરજીવાળી પોળ - ચાર રસ્તા; ખાટિયા અમદાવાદ.
વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક: સાયન્ટિફિક પબ્લિશિંગ કો. ફરનાન્ડીઝ પુલ પાસે - અમદાવાદ.

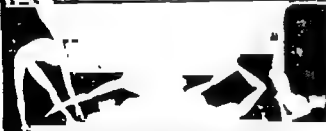
દર્દ અને દવાથી થાક્યા હો તો આ પુસ્તક જરૂર વાંચ
લેખકો : ભૂપતરાય મો. દવે — શંકરલાલ દવે : કિંમત રૂપિયા

રોગ

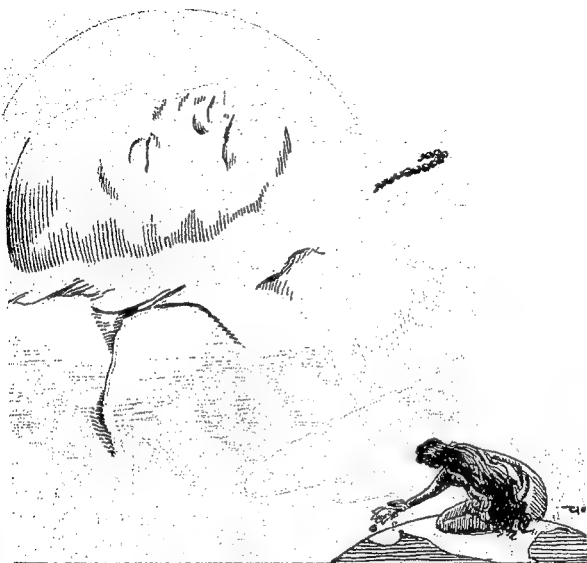
અને

આરોગ્ય

દવાઓથી અન પીળ ઉપચાર કરીને થાક્યા હો તો આ પુસ્તક

૧૨ તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

विजयश्री

દર્દ અને દવાથી થાક્યા હો તો આ પુસ્તક જરૂર વાં
 લેખકો : ભૂપતરાય મો. દવે — શંકરલાલ દવે : કિંમત રૂપિયા

દવાઓથી અને ખીજ ઉપચાર કરીને થાક્યા હો તો આ પુસ્તકો તમને
 આ રતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

નિષ્પ્રાણ અને શ્રદ્ધા માત્રને ઝોઈ બેઠલાઓને નવી પ્રેરણા દેતું પ્રકાશન

લેખક - પુરાતન પુત્ર

૨૦૦ પાના • કિંમત રૂપિયા બે • પોસ્ટેજ ચાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

પ્રેરના-નીચ પુસ્તકો-અમદાવાદ ૧ મીઠસન બિલ્ડિંગ-કાચબારેવી રોડ - ગુજરાત

જાપુની છાયામાં

આપણા દેશમાં જૂન
વખતમાં પરિવારક સા
ધુઓનો એક સંપ્રદાય હતો.
તેઓ એક ગામથી બહાર
ગામ હતી કૃતા ને લોકોને
જીવન વિષે ઉપદેશ આપતા
તેમના મનની મુલ્યો હોમ
તા, તેમના સાંસારિક પ્ર-
શ્નોના ઉદ્ભવનાંતા અને
એ રીતે લોકોનાંચીનું
કામ કરી સમાજના આ
ચારનિચાર શુદ્ધ નથા
સમૃદ્ધ રાખવામાં મદદ કર
તા પુરાણમાં મધ્યકાળમાં
પરિવારક સુખદે (નાઈટ
એન્ડ-Knight લે-
ચલાઈ)નો એક સંપ્રદાય
પ્રચલિત હતો. તેઓ દીન
કુખી પીડિતની તકર
કરતા સદા તત્પર રહેતા
અને સાહસની શોધમાં જ
હયો કરતા. ગમે તે જોખમે
અને બેળ પીડિતની તકર
ધાવું એ તેમનું બિઝ
ગણાવું. કામ આવી પડ
ત્યારે રાત કે દિવસ-જોવા
વિના ગમે એટલા કષ્ટ કે
અગવડ હોય એનો વિચાર
કર્ષો વિના અને જાતને પંજ
જોખમમાં નાખીને તેઓ
કામ પાર-પાડવા સંધતા
અને એક કામ પૂરું થયે
ખીજી કામ આવી પડે ત્યાં
સુધી સંકરમાં જીવન વ્યતીત
કરતા આ પુસ્તકનાં એમાં
વાંચતાં આ પરિવારક
મુખદનું દેશરણ ચાલ છે.
—નરહરિ પરીખ

સ્વસ્તિકના સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો

આર્થાને - માટે તો જાતજાતનાં તેલ બજારમાં મળે છે. પરંતુ તમારાં જુલફાં અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે. આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખે છે અને તેમને સુંદર અને ઝાઝાં ભર્યા બનાવે છે.

શોખીન નરનારીઓ તે અત્યંત પ્રિય છે.

સ્વસ્તિકની બીજી ઉંચી જુનાવટોમાં અગ્નિ સાધુ, હાંદીના સાધુ, ધીયાને સાધુ, જોનાલસુ ઇપે વનસ્પતિ વગેરેના સમાવેશ થાય છે.

સ્વસ્તિક

સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ

ઉંચી તા માં બે બોલ

સ્વસ્તિક ઓઈલ મીલ્સ લીમીટેડ

સુબઈ.

EDM. 21 Gujarati

SHALPI

દીરદ્રીખ્યુટસ : વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોપ્રિયેટરી સિન્ડિકેટ લિ. ચા. જો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

વિશ્વનેતા બાપુજી

બાપુજી ગંધા-યુગ પુરુષો બંધ છે. છતાં અમર જ રહે છે. રાજ્યદ્વારી અવતારોએ ભારતમાં બલિ અને અનીતિના નિયતો ઘડ્યા છે. રામ અને રાવણના રૂપમાં પ્રગટતી વૃત્તિઓ; એવી જ રીતે કંસ અને કૃષ્ણ વગેરે પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓ હતી છતાં ભારત સ્વતંત્ર હતું. ગાંધી યુગમાં ભારત યુક્તિમય હતું અને પૂ. બાપુએ સ્વાતંત્ર્યની લડતનાં ચંડાણ ઝાંડ્યાં. પરદેશીનું રમ્યું યુક્તિમય રાજકારણ હવે ટળતું બંધ છે. પરદેશી સંપર્ક નીચે, કારખાનાં, નવું જીવન, અવસ્થા અને ફેશનો જીવી થઈ પણ મહામાણ્યે નવો રસ્તો ખનાવ્યો. અતે અંગ્રેજોને ભારતનો કબજો છોડવો પડ્યો છે. પરંતુ દેશના સાગલા પડ્યા. અને જનતા દુઃખી દુઃખી થઈ મઈ છે. હિંસાનો અને અનીતિનો ઉલ્કાપાત થઈયો છે.

બાપુએ આ બધા દુષ્ટોનાં બળોને પ્રેમથી વશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ હિંસાએ તેમનો પ્રાણ લીધો છે. આ કલેશ સમય દેશમાં ફેલાઈ ગયો છે—પિતાને પુત્રે હણ્યા છે. આજે ભારત નિરાધાર બન્યું છે, એક કુટુંબ પિતા જતાં નિરાધાર બન્યું છે તેમ.

હજીપણ સ્વાર્થી, અહંતા પ્રધાન અને સ્થાપિત હિંતોવાળા, ચોતાની ગલીય અને હિંસક નીતિ છોડી બાપુના સત્યને અનુસરતા થઈ બંધ એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

લિ. બાપુના ફેરમાનને માન આપી
પ્રત્યેક લોકમાં લડનાર:

રેવાશંકર હરિશંકર ત્રિવેદી

નેપથૂન

જિંદગી, આગ

અને

અકસ્માત

ના વીમાનું

કામ કરે

છે

કુલ અસ્કયામત

રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપથૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :

નેપથૂન બીલ્ડિંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ ઓફિસ :

પાંચકૂવા, અમદાવાદ.

શમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક બારમો

માર્ચ : ૧૯૪૮ ૧૪૨૬૧

ક્રમ

૧	અંજલિ	ધૂમકેતુ	૫
૨	સમયના રંગતરંગ		૧૦
૩	યુગધર્મ	લાલચંદ વોરા	૧૪
૪	જાતસમર્પણની કથાઓ	ધૂમકેતુ	૧૫
૫	રાષ્ટ્રપિતાને	નરવર મોદી	૨૧
૬	કનકલતા	જ-ચાગ્રી	૨૨
૭	ગાંધીજીન	લાલચંદ વોરા	૩૦
૮	વિશ્વતિમિશન	મજલાલ ત્રિવેદી	૩૧
૯	મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ	રવિશંકર મહારાજ	૩૫
૧૦	ગાંધીજી અમર છે	તેજબાઈ શુકમાનજી ગાંધી	૩૬
૧૧	ગાંધીજીની છેલ્લી મુલાકાત	પુરાતન શુભ	૩૭
૧૨	કુવતરો વિલાસો	મુકુન્દરાય પંડ્યા	૩૮
૧૩	ગાંધીજીની અસર નીચે	જોડાલાલ ગાંધી	૩૯
૧૪	સાંતિદાતા	મવાલ	૪૨
૧૫	અનોઢ ક્રાંતિકાર	અનંતરાય રાવળ	૪૩
૧૬	નિહાળ સખી !	રંગન પટેલ	૪૫
૧૭	અંધસમીક્ષા	જ. મ. શા.	૪૬
૧૮	ગાંધી બીરો ફરી ભરમથી	કુસુમાકર	૪૯
૧૯	ગાંધીજીને	શેખઆદમ આબુવાલા	૫૧
૨૦	વિનિપાત	જીપેન્ડ ઉપાધ્યાય	૫૨
૨૧	ઝેર તો પીધું છે જાણી જાણી	દશક	૫૭
૨૨	પૂ. મહારામા ગાંધીજી !	'ચિનિ' એન્ટી	૬૧
૨૩	શુદ્ધ જ્ઞાનવિકાર અને ગોધિસત્વનો આદેશ	અનુભવ મણીલાલ અમગરી	૬૨

: વાર્ષિક લાગુભાગ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૮-૦

:: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

લા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ડ

-મીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

આફ્રિકા માટેનું સરનામું :

દયાળજી આણંદજી બાની, પો. બો. નં. ૭૬, SOROTI,
(B. E. Africa)

કોઈએ વાપરવા ભલામણ કરે છે

પ્રવીણ
ગ્રાઉપ ઓરપ

ભાવડને તંદુરસ્ત રાખે છે

દરેક દવાવાળા ઘાસેથી મળશે

પ્રવીણ ડેબોરડી

(મિલકતનો રીજીસ્ટર્ડ)

પૂર્વે રૂ. ગુલાબી મલમ

મિત્ર, ચાંદ, અન્નનો ઉડવો તેમજ છરી, કાચુ વીંટી કપાવવા કઠોરને દુરૂં છાવણા માટે અડધી છે.

બનાવનાર
ભાવસાર કેમિકલ વર્ક્સ
અમદાવાદ (ગી.વી.રોડ)

ખાટલીની કિંમત

૩ ઓં.સ રૂ.	૦-૮-૦	૪ ઓં.સ રૂ.	૨-૮-૦
૧ " રૂ.	૦-૧૪-૦	૮ " રૂ.	૪-૮-૦
૨ " રૂ.	૧-૮-૦	૧૬ " રૂ.	૮-૦-૦

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે.

પાવણ બીડે નવા ફાવણમાં ચોરી નવી ઉમેરે છે.

અમરસી

વાપરનારને ફક્ત વાળકે રૂબાયા

ભોખેલી લેવી આનંદ બાળા મિરેલી અને મજબૂત બને છે

સારા ડાહસે બોલી માટે ભલામણ કરે છે. જાણીતા દવાવાળા પસંદ છે.

એન્ટ : કચ્છનલાલ વાડીલાલનો કું.

મંજળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

અનેક રોગની એકજવાબી

ઉવજાધારી

૩ રૂ. માટે જે નાસ્તું નં. ૩૦૦

કોલેરા, સંઘર્ષી શરદી, ખટનનો દુખાવો, ખાશ્મીવિકાર, સંધવા, અશક્તિ, સાળા, અટલું અપચો, આસી, આસ, દમ, દાંત, દાઢમાં કળતર, પેટ પેદુનો દુખાવો, અમુંઝણ, જેરી કબ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, પા પડવો, લોહી નીકળવું, નથા અને કળતના દરેક માટે મજા દેવે, સ્ત્રી મર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાલકાલિક ઉપચોગી થઈ પડનારી અમુંચ આપધિ. કિમત મોટી ખાટલી રૂ. ૧૫૫, વચલી ખાટલી રૂ. ૧૫ અને નાની ખાટલી રૂ. ૧૦૦ ટ. ખ. જુદું.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

જે. એન. શેકના-નડિયાદ

છોટીસર : કચ્છનલાલ વાડીલાલનો કું.
પ્રો-સેસ સ્ટોલ, મંજળદાસ રોડ, મુંબઈ-૨

અંજલિ

[૧] મૃત્યુનું ગાન

આરામગાઠે જવાની મારી પળ
આવી પહોંચી એ ઠીક થયું. મને પણ હવે
શાંતિની ખેવના ભળી હતી. રાત અને દિવસ
મેં મારા જીવને, કામના વૈતરામાં એવો ભેડી
ઠીપો હતો કે, હવે તો એ પોતે ભણે થાકીને
મને કહો રહ્યો હતો કે "હવે જે ઘડી આરામ
લઈએ! જે ઘડી આરામ લઈએ! તમારે તે
મને આરામ લેવા દેવો નથી કે શું?"

મને નિરુપન્ન નિદ્રાની, કોઈ જાડી કંઠ-
રામાં જે પળ લેાડી જવાની તાલાવેલી ભળી
છે. મારી ખુદલી આંખોને ભણે હવે થાક
લાગ્યો છે. હું આંખો મીચીને થોડીતાર
પડ્યો રહું, એટલીવાર તમે, સુંદર રૂપેરી
મધુર તાર ઉપર મહેતા નરસિંહનું કે મીરાં-
બાઈનું, તુલસીદાસ, કળીર કે સુરદાસનું, કોઈ
ભજન સંભળાવ્યો. મારા થકિલા હૃદયને
એમાંથી અદ્ભુત ચેતના મળશે. ભજન પૂરું
થાશે ત્યાં જ કાં તો હું પાછું જીવન
મેળવી લઉં છું !

તમારા આંસુ લૂંછી નાખો. આવી રહેલા
પ્રભાતને નિરખવા, દક્ષત મસ્તકે, કમળમાળની
પેઠે એકસાથે ભિન્ના રહો. મૃત્યુની અનોઢર
સુંદરી આજ આંહીં ભિન્નો છે એને તમે

નીરખો. એ તમને પણ કહી રહી છે. 'હું
આને અને યુગને ખત્તેને લેવા આવી છું !'
એક પળ તમારે શ્વાસ થંભાવો. તુચ્છો, એ
મને યોલાવી રહી છે! આવો; આપણે
છેલ્લીવેલી વિશ્રમભા કથા કરીને પછી છુટા થઈ
જઈએ. તમે તમારે પથે પળાવો. મને મારા
નિર્માણપથે જવાનો સંદેશો આવી ગયો છે.

પાસે આવો. આપણે પ્રેમથી છેલ્લું ભેટી
લઈએ. તોફાની શિશુઓને, જરા પણ ગંભીર
ખતાંબ્યા વિના, મારી પાસે આવવા દો. એમના
સુંવાળા સુંવાળા હાથમાં મારા ગલદા નખળા
હાથને જે ઘડી રસવા દો. મને એમનો એ
જીવનસ્પર્શ ઇશ્વરીસ્પર્શ જેટલો પ્રિય લાગે છે.

અને વૃદ્ધોને પણ મારી વૃદ્ધની પાસે
આવવા દો! નિરાશ્રિતોને, અપંગોને, નિરા-
ધારોને, તમામને, આજ તો ઠાંઈને શેકતા
નહિ, સોને આંહીં આવવા દો !

અને ઉગતા પ્રભાત જેવી સુંદર કુમારિ-
કાઓ આંખથી, આ વૃદ્ધ જર્જરિત દેહને
ભલે, એક વખત નિરખી નિરખીને ભેઈ લે !
એમનામાં તો મારી ભવિષ્યની આશા રહી
છે ! કેને ખબર છે એમાંની કોણ મને
માતૃભાવથી છાંઈને પોતાનું શિશુ બંનાવી
દેશે ? આવો, કુમારિકાઓ, માતાઓ, તમે

તો મારી જહુ પાસે આવીને મારી આંખમાં
રહેલા નાનકડા બાળકને નિરખી લો ।

[૨]

પણ આ શું ? હું કયાંક ઉભે જતો
હોઉં એવું મને લાગે છે અરે ! આ લોક આવો
બુદ્ધો હશે, એની તો મને કદપના પણ ન હતી !

એહો હો ! આંહીં તો કોઈ અવાજ
નથી. કોઇનો શબ્દ નથી. કોઇનો શ્વાસ નથી.
કેવું રૂપેરીવાદળની બિછાત જેવું સુંદર મૌનનું
પાથરણું કોઈએ પાથરી દીધું છે ! અને છતાં
આ મૌનમાંથી મારા અંતરમાં કોણ આ કિંચ
સંગીતની રેલી રેલાવી રહ્યું છે ? એાળખાણ
પડી ! એાળખાણ પડી ! એ તો જૂનાગઢનો
નાગર નરસિંહ મહેતા પોતે 'વૈશ્ણવ જન તો'
ગાતો લાગે છે !

મને જાણે આરે તરફથી કોઈ રૂપેરી-
સોનેરી વાદળ શુક્રમાં લપેટી લેતું લાગે છે.
આ કોણ કહી રહ્યું હશે ? 'તું આંહીં બે ધડી
સૂઈ જા, પછી પાછું તારે જાગવાનું છે !' કોણ
કહી રહ્યું હશે ? અવાજ તો કોઈનો આવતો
નથી, કેવળ અંતરના ધબકારા નિશાની આપી
આપીને વાત ચલાવી રહ્યા છે !

આ કઈ સદિ હશે ?

આંહીં તો મને પ્રિય એવો મૌનનો મહા-
સાગર કોઈએ રેલાવ્યો છે !

મૌનનો મહાસાગર !

[૩]

કુદોત્તા દગલામાંથી મારી ઘોડી રાખને
તમે છુટી ધરા દેજો, અમુએથી, નિરાશથી,
નિર્દોષથી, એને લીજવતા નહિ. આશાના
પ્રભાતની સોનેરી રેખા ઉગી છે એને તમારા

અંતઃકરણના વિષાદથી હવે લાગેડું ન બતાવતા !
મારો શોચ ન કરો-એ આવ્યું છે તે જાળવ-
વાનું સામર્થ્ય મેળવો

આનંદનાં અને આવેલ યોવનનાં બીતો
ગાઈ ગાઈને દેશને ફરી નવપ્રસ્થિત કરો !

નિઃશ્વાસ અને દુસ્કંથી દેશભરની આનંદ
છોળને હવે કરમાવા દેતા નહિ. મારા ચહેરા
ઉપર લજેલા શબ્દો વાંચો ને એમને ઘેર ઘેર
ફેલાવો. પ્રેમ અને આનંદ અહિંસા અને સત્ય

હું ગયો છું એવી ગાંડીધેક્ષી વાત કરીને-
તમારું અશન પ્રગટ ન કરતા-આંહીંઆં કોઈ
જાતું નથી. કોઈ આવતું નથી સમુદ્ર અને
નદીના એકાકાર જલપ્રવાહના પેઠે સંઘર્ષ
એમાં ને એમાં રહે છે !

તમારી આંખો બંધ કરો જો એ સાચી
રીતે બંધ થઈ હશે, તો તમે મને જોશો ને
હું તમને જોઈશ.

મારી ભસ્મને કોઈ નદીના વહેતા પ્રવાહમાં
પધરાવીને તમે તમારા નિત્ય કામમાં લાગી
જાઓ. મને મારી માં ધરતી પોતે જ એવી
સુક્રમારતાથી સાચવી લેશે કે તમારે એની
ચિંતા કરવાની નહિ રહે !

ધરતી ઉપર વહેતી નદી, એ માનું ધાવણ
છે. નાનકડા ચિશ્તનું બીજાંકર, માના એ
ધાવણને જાણે પ્રેમથી વળગી રહ્યું હોય તેમ,
મારી ભસ્મ એ ધાવણને વળગી રહેશે !

પછી તમે મને જૂડી જાઓ. મારી પાછળ
ખોટાં પુરાણ ઉઠાં કરીને મને ફરીને બીજી
મૃત્યુ ન આપતા. આંહીં આ જીવનવિપ્રલો
હનિયામાં તમારે માટે બીજાં ઘણાં કામ છે.
અને એમાંનું કોઈ પણ કામ તમે કરી શક્યો

તો એને જ હું મારી મોટામાં મોટી સ્મૃતિરેખા ગણીશ !

મારા સત્યને ફરીવાર પ્રગટ થવાની જરૂરિયાત હશે, તો મા ધરતી, મારાં તમામ વેરાધ ગયેલાં કણને એક પળમાં ભેગાં કરીને પોતાનું ધાવણુ મને આપશે. અને હું ફરીથી તમારી સમક્ષ મારે શબ્દ લઇને આવીશ. મૃત્યુ મને તમારાથી બ્લેડો નહિ જ પાડે, બે તમે ખરેખર મને અને મારા શબ્દને ધમ્મી રહ્યા હશે તો.

મારા શબ્દ ઉપર હવે તમે નવાં કોલાંડ ને નવાં વિશ્વક ઉભા ન કરતા.

કારણ કે હું જાઉં છું, પણ મારા સત્યને ફરીવાર અવાજમાં બ્યેકત કરવા દેવાની કોઈ પણ ધમ્મરી ધમ્મી હશે તો, હું ફરી ફરીને આવીશ. કારણ કે ધમ્મર જ પોતાનું સત્ય કોઈ ને કોઈ દ્વારા પ્રગટ કરવાની ધમ્મી કરે છે. ધમ્મરની ધમ્મી એ જ માનવ છે.

હું તો મૃત્યુની પારનો જીવનનો આનંદ માણી રહ્યો છું. ફરી જરૂર પડશે તો હું જ એ શબ્દોને લઇને આવવાનો છું.

તમે ભલે ન માનો પણ તમારી તમામે તમામ સમિતિમાં હું ઉભો હોઈશ. તમારા અભુદિદા મહેમાન તરીકે પણ ક્યારેક આવીશ. ક્યારેક તમારા શબ્દમાં, કોઈ વંચત કર્મમાં કોઈ સમયે જીવનમાં હાજર પણ હોઈશ તમે મને ચાહતા હો તો આટલું સમજાવે કે સુગનો ધર્મ પૂરો થાય છે ત્યારે વ્યક્તિએ નવું રૂપ લેવું પડે છે. હું નવું રૂપ લેવાં ગયો છું.

અને સાંભળો— I go, but if I go with a truth, not yet fully voiced,

that very truth will seek me and gather me and again shall I come.

[૨] શું જાય છે ?

શ્રી વસ્તી નગરીના જેતવનમાં ભગવાન તથાગતનો એ વખતે મુકામ હતો. સાધુ આનંદ એની સેવામાં હતો.

એક દિવસ આનંદની પાસે એક સાધુ આવ્યો. સુન્દ એનું નામ. આનંદની પાસે આવ્યાને એ ઉભો રહ્યો. એના નેત્રમાંથી જલધારા ચાલી રહી હતી. સુંગા સુંગા એણે આનંદને પ્રણામ કર્યા. અને એક પાત્ર અને ચીવર ખતાવીને પાછો જઈ જેવો સુંગો ઉભો રહી ગયો.

‘શું છે સુન્દ ! કેમ બોલતો નથી ?’

સુન્દે ટુટકા ખાતાં કહ્યું, ‘આનંદ ! ભારે આપત્તિ આવી પડી છે, ધર્મ સેનાપતિ સારિયુત નિર્વાણ થઈ ગયાં !’

સાંભળીને આનંદ પણ જઈ જેવો થઈ ગયો. બે ઘડી મોલી શક્યો નહિ. કાંઈક મૂર્છાવળી ત્યારે એણે કહ્યું ‘સુન્દ ! ચાલો, આ વાત ભગવાન પાસે કરીએ !’

આનંદે વાત કહી. અને પછી મૂઠની જેમ એ બેઠો રહ્યો.

‘આનંદ શું છે ?’ ભગવાને એને પૂછ્યું.

‘ભગવાન ! લાગે છે, જાણે સારિયુત જતાં બધું જ ગયું ! દિશા સ્વપ્ન થઈ ગઈ છે, અધકાર, અધકાર ગમે લાગે છે !’

‘આનંદ !’ ભગવાન તથાગત બોલ્યા : ‘મેં તને કહ્યું નથી વસ્તુમાત્રે આંકીથી ચાલી નીકળવું એટલે ? પણ સારિયુત નિર્વાણ પામ્યો

તો એને જ હું મારી મોટામાં મોટી સ્મૃતિરેખા ગણીશ !

મારા સત્યને ફરીવાર પ્રગટ થવાની જરૂરિયાત હશે, તો મા ધરતી, મારાં તમામ વેરાઈ ગયેલાં કણને એક પળમાં ભેગાં કરીને પોતાનું ધાવણ મને આપશે. અને હું ફરીથી તમારી સમક્ષ મારા શબ્દ લઈને આવીશ. મૃત્યુ મને તમારાથી જુદો નહિ જ પાડે, જો તમે ખરેખર મને અને મારા શબ્દને ઇચ્છી રહ્યા હોયો તો.

મારા શબ્દ ઉપર હવે તમે નવાં કોણાંક ને નવા વિશ્લેષ ઉભા ન કરતા.

કારણ કે હું બંદી છું, પણ મારા સત્યને ફરીવાર અવાજમાં વ્યક્ત કરવા દેવાની કોઈ પણ ઇચ્છા હશે તો, હું ફરી ફરીને આવીશ. કારણ કે ઇશ્વર જ પોતાનું સત્ય કોઈ ને કોઈ દ્વારા પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા એ જ માનવ છે.

હું તો મૃત્યુની પારનો જીવનનો આનંદ માણી રહ્યો છું. ફરી જન્મ પડશે તો હું જ એ શબ્દોને લઈને આવવાનો છું.

તમે બલે ન માનો પણ તમારી તમામે તમામ સમિતિમાં હું ઉભો હોઈશ. તમારા અણલીલા મહેમાન તરીકે પણ ક્યારેક આવીશ. ક્યારેક તમારા શબ્દમાં, કોઈ વખત કર્મમાં કોઈ સમયે જીવનમાં હાજર પણ હોઈશ. તમે મને આહતા હો તો આટલું સમજાવો કે મુગનો ધર્મ પૂરો થાય છે ત્યારે વ્યક્તિએ નવું રૂપ લેવું પડે છે. હું નવું રૂપ લેવા ગયો છું.

અને સાંભળો— I go, but if I go with a truth, not yet fully voiced,

that very truth will seek me and gather me and again shall I come.

[૨] શું જાય છે ?

શ્રી વસ્તી નગરીના જોતવનમાં ભગવાન તથાગતનો એ વખતે મુકામ હતો. સાધુ આનંદ એની સેવામાં હતો.

એક દિવસ આનંદની પાસે એક સાધુ આવ્યો. મુન્દ એનું નામ. આનંદની પાસે આવીને એ ઉભો રહ્યો. એના નેત્રમાંથી જલધારા ચાલી રહી હતી. મુન્દ મુન્દ એણે આનંદને પ્રણામ કર્યા. અને એક પાત્ર અને ચીવર બતાવીને પાછો જઈ જેવો મુન્દો બોલો રહી ગયો.

‘મુન્દ છે મુન્દ ! કેમ બોલતો નથી ?’

મુન્દે હુસ્કો ખાતાં કહ્યું, ‘આનંદ ! ભારે આપત્તિ આવી પડી છે, ધર્મ સેનાપતિ સારિપુત્ર નિર્વાણ થઈ ગયા !’

સાંભળીને આનંદ પણ જઈ જેવો થઈ ગયો. એ ઘડી બોલી શક્યો નહિ. કાંઈક મૂર્છા વળી ત્યારે એણે કહ્યું ‘મુન્દ ! ચાલો, આ વાત ભગવાન પાસે કરીએ !’

આનંદે વાત કહી. અને પછી મૂઢની જેમ એ બેઠો રહ્યો.

‘આનંદ શું છે ?’ ભગવાને એને પૂછ્યું.

‘ભગવાન ! લાગે છે, જાણે સારિપુત્ર જતાં બધું જ ગયું ! દિશા મન્ય થઈ ગઈ છે, અધકાર, અધકાર બધે લાગે છે !’

‘આનંદ !’ ભગવાન તથાગત બોલ્યા : ‘મેં તને કહ્યું નથી વસ્તુમાને આંહીથી ચાલી નીકળવું જોઈએ ? પણ સારિપુત્ર નિર્વાણ પામ્યો

તો શું એનું શીલ, એનાં સદાયરંજુ, એની ત્યાગવૃત્તિ, એની પ્રજા-એ પણ ચાહ્યાં ગયાં છે કે તું આટલો શોક કરે છે ? ખરી વસ્તુઓ તો એણે આંહીં પાછળ મૂકી નથી ? પછી આ શોય શેનો ? જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાં આવી એણે એક દિવસ જવું જ ભેદ્યે. એવું તો કોઈ દિવસ કોઈ જ નથી કરી શકવાનું, કે તમને પ્રિય હોય, માટે વસ્તુ ટૂંકી બાય. આનંદ ! સારિયુને કહ્યું તે કરો. તમારા હીપક તમે પોતે બનો. એનો ધર્મ સમજો. જે એક પળ પણ નિરર્થક શોક કરે છે એ એક પળ શુભાવે છે.

[૩] વિદાય વેળા

ભગવાન તથાગતના જીવનના ઉલ્લાસ દિવસો હતા.

એ દિવસે પ્રવાસ કરતા કરતા એ હુકાર સુન્દને ત્યાં રોકાયા, હતા. /

પોતાનો પ્રેમ દર્શાવવા એણે લોજન તૈયાર કર્યું. પણ જેમ ભગવાન સમયદ્રને આપવા માટે, શબ્દો એક એક જોર ચાખતી બાય છે ને મૂકતી બાય છે, અને એનું ભક્તિ-ભરીતું હૃદય જાણતું નથી કે, આ જોર અણકું થાય છે, એના જેવું જ આ પ્રેમભીના ભક્ત સુન્દનું થયું.

એણે ભગવાન માટે જે લોજન તૈયાર કર્યું હતું તે ભારેમાં ભારે હતું.

ભગવાન તથાગતે સુન્દના ભક્તિપ્રચૂર લોજનને યોડું સ્વીકાર્યું ને પછી સ્વસ્થાને આવ્યા.

પણ સુન્દનું એ લોજન છેલ્લું નીવડ્યું.

તે જ દિવસે પેટનો વ્યાધિ ઉપડ્યો. જીવનપ્રદીપ બાણે જુઝાર્જ જશે એમ લાંગવા માંડ્યું. પોતે એ વળતે આનંદને બોલાવ્યો.

‘આનંદ ! આ જીર્ણીર્ણુ દેહ હવે ટકે એમ લાગતું નથી. પણ મારી એક આજ્ઞા સોને સંભળાવી દે જે કોઈપણ સંજોગ આવે, આ ભક્ત સુન્દને કોઈ એક અક્ષર કહેતા નહિ. કોઈ કહેતા નહિ કે, તારા લોજનથી આમ થયું. એના મનમાં એ મુંઝાય, તો તારે એને કહેવું, આનંદ ! કે તથાગતે તારે ત્યાં છેલ્લું લોજન લીધું, એ સૌભાગ્યકમુદ્રનો અવધિ ગણાય, આનંદ ! સુન્દને કોઈ કંઈ ન કહે એ મારી અતિમ ઈચ્છા છે ! સુખતાએ જે દુઃખલોજન આપ્યું હતું—તેનાથી જેમ જીવન પ્રદીપ ચાલ્યો હતો, એ જ રીતે સુન્દના આ લોજનથી, જીવનપથનો અભિનવપ્રદીપ પ્રગટ્યો અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ મહાપર્વ આવ્યું આનંદ ! સુન્દના હૃદયને લેશ પણ કલેશ થાશે તો એ કલેશ તથાગતનો હશે !’

આટલો છેલ્લો સદેશો આપીને કુશી નગર તરફ જવા માટે ભગવાન તથાગત નીકળ્યા.

હિરણ્યવતીનો રમ્ય કઠિો દેખાયો અને એ જ જગ્યાએ મનોહર શાલવનમાં ભગવાન તથાગતને આરામ લેવાનું આવશ્યક થઈ ગયું. શાલમાં જે ઉત્તમ વૃક્ષની નીચે, આનંદ પાદર્યા આસન ઉપર, જમણે પડખે, માથું ઉત્તર દિશા તરફ કરીને; સિંહમુદ્રા ધારણ કરીને, પ્રચાન્ત, સ્વસ્થ, બનીને જે પળભર લોટી ગયા.

માથા પાસે ઉલેસા આનંદના નેત્રમાંથી જલધારા વહી રહી હતી !

સાધુઓના વૃંદ ઉપર ચોકની ઘેરી છાયા આવી ગઈ હતી !

ભગવાને થોડીવાર પછી, જરાક શાંતિ વળતાં, સાધુઓને પૂછ્યું : 'આનંદ ક્યાં છે લિકષ્ણુઓ ?'

એક ખૂણામાં ઉભો આનંદ પોતાનાં નેત્ર લોઈ રહ્યો હતો. આજે જાણે એના અંતર સરોવરની પાળે તૂટી ગઈ છે ને અશ્રુજલની ડોઈ સીમા રહી નથી !

'આનંદને આંહીં બોલાવો લિકષ્ણુઓ !'

આનંદ આવ્યો પણ એના શોકસાગરની ડોઈ સીમા દેખાતી નથી. કશ્ચાર્દ્ર નયને ભગવાને તેની સામે જોયું. દિવસોના દિવસો જોણે એના અંતેવાસી રહીને સેરા ઉઠાવી હતી, તેના હૃદયનો સંતાપ પોતે અનુભવી રહ્યા હોય, એવી પ્રેમવાણી એમના કંઠમાંથી આવી : 'આનંદ ! આ શોચ શા માટે ? આપણને વસ્તુ ગમે તેટલી પ્રિય હોય, પણ એનો એક સમય નાશ થાય થાય ને થાય. વિયોગ એ સંયોગ સાથે જોડાયલું સનાતન દંડ છે. એવું ક્યાંય જાન્યું છે, ડોઈ દિવસ જાન્યું છે, ડોઈ ઠેકાણે જાન્યું છે, ક્યાંય ડોઈએ ડોઈ દિવસ કહ્યું છે, ક્યારેય જાન્યું છે, પ્રિય હોવાથી આપણે વસ્તુનો વિયોગ ન પામીએ ? આનંદ ! મન'વચન કર્મથી તથાગતની જે સેવા તેં કરી એ પ્રાથમિક ભૂમિકા હતી. રાગ દ્રેષ મોહ શોક એ સૌથી મુક્ત જનવું એ બીજી ભૂમિકા છે. તારા જીવનનો હવે તું જ પ્રદીપ છે. પ્રાણ પોતે પોતાનો પ્રદીપ થઈ રહે

છે ! આનંદ ! શોકને તમે, મૌને ખમર કરો, લિકષ્ણુઓ ! એવું ન માનતા કે હવે સઘમાં ડોઈ શાસક નથી, ડોઈ દોરતાર નથી, તમે તમારા પ્રદીપ બનો. તમારા પથદર્શન માટે મેં વારંવાર માર્ગ તો ઉપદેશ્યો છે. પણ એમાંથી ક્યારે કેટલું તજવું ને ક્યારે કેટલું રાખવું એ સંઘના વિવેક ઉપર છોડું છું ! લિકષ્ણુઓ ! ડોઈને કાંઈ પૂછવું છે ?'

લિકષ્ણુમંડળ ઉપર મૌનની એક છાયા પથરાઈ ગઈ. ડોઈ બોલી શકતું નથી. બોલી શકાય એવી ડોઈની મનસ્થિતિ જ નથી.

બધાને ચૂપ જોઈને ભગવાને કહ્યું : 'ડોઈને કાંઈ જ પૂછવું નથી ? ત્યારે હવે લિકષ્ણુઓ ! હું તમારી છેલ્લી રજા લઈ લઉં છું. પણ હું તમને આ કહ્યું છું. સંસારની સઘળી વસ્તુ નાશવંત છે, અટલા માટે એમાં પ્રીતિ, રાગ, મોહ, પ્રેમ આસક્તિ રાખવી નકામી છે. પોતાના લક્ષ્યની સિદ્ધિ ઉપર ધ્યાનને કેન્દ્રિત કરો. મુક્ત થવા મથો, મુક્ત થવા મથો, મુક્ત બનો.'

માનવ જાતના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ ઘટના બનતી હોય તેમ તથાગતનાં નયન ધીમે ધીમે દૃશ્ય જગત ઉપરથી અંતરહીન થતાં જતાં હતાં.

એકસમુદ્ર પ્રમાણે ૪૪૭ ઇ. પૂર્વે, આજથી બરાબર દોઢહજાર વર્ષ પૂર્વે આ જાન્યું.

No man ever lived so Godless, yet so God like.

પુરુષપ્રવર

૧

ભયંકર ઘટના બની ગયેલી સંખ્યાતીતે કંપતે હરે અનુભવી, એણે આપેલ વિવેકશક્તિથી હજી પણ ધણી તો યુક્ત થયા નથી. સૌ કોઈ યુક્ત થવા મથે છે. એવે સમયે બોલવું એ મૌનના મહાસાગરમાં કાંકરી ફેંકવા જેવું છે. એ મૌનમાંથી જ કોઈ અતેવાસીની ખરી વાણી એક દિવસ આવશે. અત્યાર સુધી ને બોલાયું છે—એ શોભાદગાર રૂપે હતું. રાષ્ટ્ર-નિયોજનશક્તિના અભિષેક રૂપે અને યુગાંતર ચળના ચિહ્ન રૂપે બાએ જ કોઈએ કોઈ કહ્યું છે. પરદેશી

લખાયું ને પરદેશી છાપાએ ને શૌકાન્નલિ આપી એમાં દિષ્ટિ હતી, એ વસ્તુ આપણી અશક્તિ અને અજ્ઞાસની દરિદ્રતા સૂચવતી હોય, અથવા તો ધા એટલો ભયંકર વળખાત રૂપે લાગ્યો હોય કે સૌની સ્વચરતા હજાર્ધ મધ હોય. વધારે સંગતિત બીજી વાત જ હશે; છતાં 'જનીલીકમ' આપણે ન્યાયી શીખ્યા છીએ ત્યાંથી હજી વધારે શીખવા જેવું છે એમ તો લાગે જ છે. બર્નાડ્સોનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય લાખોના હૃદયને અંતર્ગત બાવ કહી નય—એ વસ્તુ યુગાંતરની સૂચક પણ છે. ને યુગ પૂરા થયો છે ને

કર પણ થયો છે. નવાયુગના પ્રદીપ પંથે પણ એ જ વિશાળદાંષ્ટ પુરુષપ્રવરની તેજોમૃતિ રાહ ખતાવતી સોને દારી રહેા !

સૌરાષ્ટ્ર એકમ

સૌરાષ્ટ્ર એ ખોટો શબ્દ છે. સુરાષ્ટ્ર એ સાચો શબ્દ છે. રાજદારી પુરુષો, કેળવણીકારો, સાહિત્યકારો, સામાન્યજનો સૌ આજે ને સુરાષ્ટ્રની ઝંખના કરે છે, તેનું સ્વપ્ન છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી ધણી કામંડરોને આવી રહ્યું હતું.

પણ એ સ્વપ્નની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં, અતુર પરદેશીઓ, કોઈ ને કોઈ આડખીલી ઉભી કર્યા કરતા. છતાં આજે એને હાથોં દાવ લેવા પડ્યો છે, એમાં જેમ એક તરફથી આપણે સતત પ્રયત્ન એ કારણ રૂપે છે તેમ બીજી તરફથી, પોતાનું સંભાળવા એમને હવે ચાલી ગયા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ રહ્યો નથી—એ પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર છે. બધું જ આપણે કયું, એવી અતિશયોક્તિ ભરેલી ખોટી પ્રશસ્તિઓ, કદાચ આપણને ફૂલચુલ બનાવે પણ શક્તિ-શાળી ન બનાવે. આપણા માટે એ સમય હવે પરિપક્વ થઈ ગયો કહેવાય કે ન્યારે ગઈકાલે રાજકારણમાં પડેલા માણસો, પોતાની જીમદારા ફેલાવાતા યરેરી વાતાવરણને કાબૂમાં રાખવા મથે. અને સરદાર જેવા ઘોરા અખિલભારત વિખ્યાત, વિચક્ષણ વિલક્ષણ પુરુષોના હાથમાં જ એ શક્તિ રહેવા દે. સૌને પિનાકપાણિ થવાની જરૂર ન હોય.

કર્નલ વોકર જેતરમાં ધોડા દોડાએ નળ અને એ એનો ધોડા દોડે તેમ જમીનના છુદા છુદા સ્વામીઓ સરખતા નળ—અને તે છેવટ તો એટલી હદ સુધી કે બાર બાર ખેરકાના રાગ્નઓ, આ કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં પાક્યા, એ આજે જમાનો આજે ચાલો નળ છે, જમાનો નળ છે પણ એ જમાનોને સરખનારા માણસો હજી ત્યાં છે. સરદારે કાઠિયાવાડીના પેટની પાકડીના આંટા સાથે સરખામણી કરી તે આવા ભયંકર, અબણ દોડ આઈ. સી. એસ. વિરે કહેલું. સજેલા આઈ. સી. એસો પણ ગઈકાલ સુધી તો એમની ફેંકલોજમાં તલ્લીન હતા. પણ એ ફરી

ગયા છે ને ફરવા મડિયા છે. આખા કાઠિયાવાડમાં તો એવી વસ્તી પથરાયલી પડેલી છે કે જેમને આજ દિવસ સુધી યુદ્ધિહીન યુદ્ધિશાળાઓએ સંસ્કારવિહીન રાખી છે. સૌરાષ્ટ્રએકમતું, સ્થિર થયા પછીનું પહેલું કામ ક્ષિત્રિશક્તિના ધોરણે લોકજ્ઞાનની વ્યાપક પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું રહેશે. તો જ બાપુશાહીમાંથી એકદમ ફેરવાયેલું લોકશાહીતંત્ર થાશે પડે ને કાંઈક ગૌરવ ભરેલો રસ્તો ખતાવે.

પરંતુ એ તો સમય સમયનું કામ કરશે. આજે તો ઇ. સ. ૧૯૨૮ ની સાલમાં પોરબંદર અધિવેશનમાં કાઠિયાવાડના એક સાચા સમર્થ લોકસેવક ઠક્કરબાપાએ ઉચ્ચારેલાં વચનો યાદ આવે છે ને એ વચનોને આજ ખરાં પહેલાં જોઈને એમનું લોકલક્ષ્ય હૃદય આનંદ પામશે. આ રહ્યાં એ વચનો:

સને ૧૯૫૦નું સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર

“હવે હું આપને લવિષ્યની—બહુ દૂરની નહીં, પણ ૨૦-૨૨ વર્ષ પછીના લવિષ્યની—કલ્પના કરવા વિનંતિ કરું છું. કાઠિયાવાડમાં આ જ તારીખે પહેલાથી સાતમાં વર્ગનાં ૬૬ રાજ્યો છે. તે સિવાય એજન્સીનાં થાણાંનો પ્રદેશ : તે ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારના અંમરેલી અને એખા પ્રાંત : અમદાવાદ જીલ્લાના ધંધુકા તાલુકા અને ધોધા મહાલ : આ બધા પ્રદેશ સંયુક્ત થાય, ત્યારે જ અખિલ સૌરાષ્ટ્ર કહેવાય. આ બધા પ્રદેશ એક જ રાજ્યતંત્ર નીચે આવે, સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં બધાં નાનાં મોટાં રાજ્યો લખી બધે તેનાં અંગમૂલ સ્થ સકે, તેની એક અભિપ્રતિનિધિ સભા અને એક રાજમંડળ કે અમીર-મંડળ બની રહે, તે આખા પ્રાંતનું ઉત્પન્ન એક જ તિજોરીમાં જમા થાય, અને તેનું એક જ બજેટ આ બન્ને સભાઓમાં પસાર થાય; આ ચિત્ર કલ્પવા અને તેમાં રંગ પૂરવા હું આપ સહુને—માત્ર આપને જ નહીં, પણ રાજસાહેબોને પણ નિમંત્રણ કરું છું.”

પણ આ ચિત્રની થોડી ફરેખા આપણે દોરીએ. પહેલા અને બીજા વર્ગનાં એટલે જેમને પોતાનાં રાજ્યમાં વસતા અજાણને માટે પોતાનાં કાયદા કાગળો

રચવાનો કુલ અખત્યાર છે અને પોતાના અજાણ પર પૂર્ણ સત્તા છે, તેવાં હાલ ચૌદ રાજ્યો છે. અને ત્રીજાથી સાતમા સુધીના વર્ગનાં બાવન રાજ્યો છે, જેમાં કુલ અખત્યાર રાજ્યકર્તાઓ તથા ક્ષિત્રિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે થોડા-વધતા પ્રમાણમાં વહેંચાયેલા છે. તે પ્રદેશમાં બે લાખની વસ્તી છે. એજન્સી પ્રાંતમાં બધી લાખની વસ્તી છે, અને તેમાં તો કુલ અખત્યાર હાલમાં ક્ષિત્રિશ તંત્રને સ્વાધીન છે. છેવટે ગાયકવાડ સરકારનો અને ધોધા ધંધુકા તાલુકાઓનો મુલક આવે છે. હવે આમાં મુખ્ય સવાલ પહેલા બીજા વર્ગનાં રાજ્યોનો છે. તે રાજ્યોમાં કયાંક કયાંક અભિપ્રતિનિધિ સભાનાં બીજા વર્ગનાં છે અને આશા રાખી શકાય છે કે અભિપ્રતિનિધિ સભાઓ ત્યાં વીસ વર્ષ પછી અને તે પહેલાં પણ પૂર જોશથી ખીલી રહી હશે. ત્રીજાથી સાતમા વર્ગનાં રાજ્યોની અખત્યાર અભિપ્રતિનિધિ સભાવાને તેઓની સાથે લખી સમય લાગી ન જ શકે, બહુકે એમાં તો ઉચ્છેદ ક્ષિત્રિશ તંત્ર સહાય આપે, એમ માની શકાય, અને એજન્સીની હદના અજાણને તો આજ ત્રીજાથી પછી રીતે ક્ષિત્રિશ અજાણને જેવા જ છે. પછી રહ્યા ગાયકવાડી પ્રાંતો અને અમદાવાદ જીલ્લાના બે તાલુકાઓ. બે ક્ષિત્રિશ હિન્દમાં ચાલતી અભિપ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ પૂરેપૂરી કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં સને ૧૯૫૦માં ચાલતી હોય, તો પછી હાલના ગાયકવાડી અને ક્ષિત્રિશ ગણતા ઉપર લખ્યા પ્રદેશો સ્વેચ્છાથી કાઠિયાવાડમાં ભળવાને આનાકાની કરે નહીં.

પણ મુખ્ય બાબત એક બાકી રહી. પહેલા અને બીજા વર્ગના ચૌદ રાજ્યો હાલ રાજ્યને અને રાજ્યની ઉપરને પોતાની ખાનગી મિલકત ગણે છે, પોતાને Constitutional—સનદશીર રાજ્યો ન ગણતાં autocratic—સર્વસત્તાધીશ ગણે છે, તેનું કેમ ? તેમણે નવજુગમાં પોતાની એકદમ સત્તાનું, પોતાના રાજ્યવૈભવનું રાજ્યસુરીથી સમર્પણ કરી, તેમના મંડળની તથા અભિપ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત બનેલી રાજસભાને અધિકારો સોંપવા પડે, અને પોતાના દરજ્જાને થોડા માનમરતબો સચવાય તેવાં

સાદીવાણી કબૂત્ર કરવાં પડે. એટલો ભોગ થું તેઓ
આપ્યા વિના રહેશે ? જાપાનના ‘ઉમીયો’ એટલે
મેટા મોટા તાલુકાના ગમગમો રાજપુત્રીથી પોતાની
કુલ સત્તા ત્યાંના બાદશાહ ‘મીકાડો’ ને ચરણે આજથી
૬૦ વર્ષ ઉપર મૂકી શક્યા, ત્યાંના હજારો માણસોનો
આખો ક્ષત્રિય વર્ગ-સેમુગાઇ-પોતાને મળતાં વંશપર-
પગનાં વર્ણસનો, કુત્ર નામનો જ ઉચક બદલો લઇને
હોડી શક્યા, તો પછી આપણા આ ચૌદ રાજ્યો થું
એટલો લાગ નહીં હો શકે ? માતૃભૂમિની સેવાનો આ
ઉચ પાત્રનો મુગ થું તેઓને અંતરે એટલી ઉત્તરતા
અને દીર્ઘદૃષ્ટિ નહીં ઉપજાવે ? જાપાન સમુક્ત થયું
તે પરદેશી બંધને લીધે જ, એ વાત અલગજ અલગ
છે. પણ જે વાન બંધને લીધે બની
શકી તે રાજપુત્રીથી થું ન થઈ
શકે ? બિરમાડની મુલ્કદીગીરી અને
રાજ્યનીતિથી બે જર્મનીનાં રજવાડાં
એક થઈ શક્યાં તો, કાકીઆવાડનાં
રજવાડાં પણ પોતાના પૂર્ણ વિકાસને
માટે, પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યમાં મદદ કરવાને
માટે, અને આખા દિગ્દર્શી પ્રગતિને
અર્થે સંયુક્ત ન થાય ? અને પોતે
પોતાની અનિયંત્રિત સત્તાનું બલિદાન
ન આપે ? ભવિષ્યના અર્જમાં થું
હોય તે કહેવાને કોણ સમર્થ છે ?
પણ પોતાના પ્રગતિના ભવિષ્યની બધા-
રજીરચના-તેનાં સ્વપ્નાં કહો તો પણ
ભાસે-તે સ્વપ્નાને દરેક જુદામાત્ર અને
લાગણીવાંત માનવી દક્રદાર છે. તમને
યોગ્ય લાગે તો આ ચિત્ર પર વિચાર
કરજો, તેને ખીલવજો, તેમાં નિષ્કલિપ્ત
રંગ અને વિગતો પૂરજો. અથવા તમને
આ વિચાર અયોગ્ય લાગે તો ફેરી
દષ્ટ, તમારી કલ્પનાના થેડા દોડાવી,
ભવિષ્યનું સૌરાષ્ટ્ર કેવું થયું જોઈએ,
તેનું ચિત્ર તમારી જુદા પ્રમાણે રજૂ
કરી પ્રજા સમક્ષ મૂકજો.”

મેલાણી ગયાં એ દિન !

મેલાણી આવ્યા ગયા એ દિવસ આપણા છત્રન-
ચક્રમાં આજે ફરીને પાડો આવે. અને એમની
સ્મૃતિ જાગે છે. એની પાસે જે મળું હતું તે આજે
કાઈ લણેલા પાસે નથી. એની પાસે વરતુને પકડી
લેવાની અતોષી દન હતી તે પણ કોઈની પાસે નથી.
આજે સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્રનું કંઠે કંઠે ઉપડે એવું એક
સૌકસાન એમની કલમમાંથી અચૂક આગમ્ય હોત.
એમને જુનાગઢની બજારમાં ચોરીછુપીથી સંશોધન
કરવું પડે એવા દિવસોના જવાબે અંત આપ્યો છે,
સારે આજે મિરનારની કંઠગમ્યો, શુદ્ધાઓ, ગીરના નેહ
અને બરસાપચકના આશરે મેર, કાકી, વામેર, સોના

સાથે ખેસીને દોરતીદાને, અમૂલ્ય રત્નો લઈ આવે એવા સોરઠીશાવરની ઉલ્લખ આવી છે. આજ તો કાઠિયાવાડનાં ખનીજ પોતપોતાના ભાગ્યેઈ નિહાળી રહ્યાં છે, તેમ પળિયેપાળિયા સજીવન થવા માટે થનગતી રહ્યા છે. બરાબર એ ટાણે, જમલચેલી મારીને હાલતો હાલતો એ જમિને પુનરાંશ કોઈ જ આપણી પાસે નથી, એ સાંભરે છે ત્યારે લાગે છે કે, આપણા રાજદારી ચુરુપો લોકનેતાઓ ને વર્તમાનપત્રના સંચાલકો, લેખકોની થોડીક વિચિત્રતાઓને નભાવી લેવાની ઉદારતા રાખતાં શીખે, તો એકંદરે પ્રગતો સર્વાંગી વિકાસ ધણો જ ત્વનિત બને તેમ છે. પણ, શીનેમાવાળાઓ જેમ લખલૂટ ખરચ કરે છે ને પછી વાર્તા માટે, એક એક જર્મીનો દિસાખ ગણવા જેસે છે, એવું જ આપણા સર્વ કર્મક્ષેત્રોમાં હજી માનસ પ્રવર્તે છે, એટલે જ શેષનો વિષય છે. સરકાર-સજીવન પ્રવૃત્તિ એ પણ અમરતું અંજ છે એમ અંભીરતાપૂર્વક આપણે માનતા થઈએ તો જ આપણી સઘળી પ્રવૃત્તિને આપણે રમણીય બનાવી શકીએ. અન્યથા નહિ જ.

માસિકોની ખડત

ભગવાન કૃષ્ણે જ્યારે કહ્યું કે 'માસાનાં માર્ગશીર્ષોડ્ઠ', ત્યારે આજના ભવિષ્ય ઉપર એમની દૃષ્ટિ હશે કે નહિ એ ખચર નથી, પણ દિવાળીથી માગશ્વર મહિના સુધીમાં ગુજરાતીમાં માસિકોની જે ભરતી આવી છે એ ખતાવે છે કે કાં તો ગુજરાતમાં નવસર્જનના ગણેશ મંડ્યા છે અથવા તો હવે પછી જુવાન ગુજરાતીઓએ ભૈરીને પરજીવા કરતાં માસિકને પરજીવામાં વધારે સલામતી ભોંઈ છે! એના છુટાછેડા થાય તો ભરજીવોપણનો હાથો તો ન કરે! સરેરાશ હંમેશની બે થી ચાર વાર્તાઓ લખવા માડું તો પણ પૂરી ન પડે એટલી આમંત્રણપત્રિકાઓ મારી પાસે આવતી પડી છે! પણ હમણાં જ્યારે પોતાની તમામ ખડિયાન રક્તિને વાપરી નાખવા માટે બહાર પડેલા એક જુવાન માસિકતંત્રોનો ભોટા થયો, ને પોતાના મનથી કાંઈક કરી નાખવાની જવાબીદાર

ધરાવતા એ જુવાનચિત્રે, મેધાણી કયાં મળશે એમ જ્યારે મને પૂછ્યું, ત્યારે મને પ્રાર્થના કરવાનું મન થયું કે હે ભગવાન! મને તું પાછો મહેરબાની કરીને આનાથી લેખકોમાં લઈ જા! અથવા તો હવે આ માસિકોની વજીબર ને મીનલવાવમાં દોરી જા! હવે તો માસિકો માટે નામ ખૂટશે, તો મને લાગે છે કે કોઈની ચોપડી પછુ સલામત નહિ રહે! મારો વિચાર જ એક લીસટ બહાર પાડવો છે કે, જેમાં તમામ રૂપાળાં નામ લખીને પ્રગટ કરી દઈ, માસિકોનાં તેમ જ છોકરાં છોકરીનાં ખૂન્નેનાં નામ માટે એ લીસટ ચાલશે! આમ કરતાં કરતાં આપણે જો પોળ પોળના માસિક ઉપર આવીને અટકી જઈએ તો પણ ધ્રુમરનો ઉપકાર. ક્ય તો સૌને ધર ધરનાં માસિક નીકળે એવો લાગે છે! હવે થાય તે ખરૂં. માસાનાં માર્ગશીર્ષોડ્ઠ કહેનારે માસિકાનાં કલાણોડ્ઠ એમ કહ્યું હોત! તો આપણે એ એક જ મગાવીને રાણી લેત!

રાજકોરણની દૃષ્ટિ

દૃષ્ટિ એ એક વિષય છે. ફેફાસોછ એ બીજો વિષય છે. રાજકોરણ આજે કોઈ એક પ્રદેશ, પ્રાંત કે દેશભરના બ્યવહાર ઉપરથી ચાલી થકે તેવું રહ્યું નથી. આજે તો સમગ્ર વિશ્વનો બ્યવહાર એવીસથી એતેર કલાકમાં ફરી વળે એટલે તરિત થઈ ગયો છે. કાશ્મીરના પ્રશ્ન સાથે જ જુદાગઢનો પ્રશ્ન ઉપડ્યો ત્યારે ભોનારાઓએ જોષ લીધું હતું કે દિનુરતાનનાં બે નાકાં છે, એક નાકું કાશ્મીરમાં છે. બીજું નાકું કાઠિયાવાડમાં છે. કાઠિયાવાડ એકમ ન થાય તો એ પોતે-તો રૂમે પણ દિનને રૂપાડે. આજે એ એકમ થયું એ અત્યંત મહત્વનું કામ થયું છે. એ એકમને હવે એક મોટામાં મોટું કામ સિદ્ધ કરવાનું છે. દિનું ઉત્તરકાર કાશ્મીરમાં છે. એની આ દક્ષિણી ભાગેળ કાં કોચીન પાસે અથવા કાઠિયાવાડમાં છે. કાઠિયાવાડની તમામ તમામ ધરવીર ક્રેમ જે આવાર સુધી બહારવટાં કરતી ને કાં કોકનાં કુડાં ભગતી—એ તમામ કોમને—તેરે તાંસળીને, એકત્ર કરીને 'એગાર મીલીટરી

કોલેજ' વહેલામા વહેલી તકે સ્થાપી દેનાનું 'સોરઠ સંસ્કૃત સરકાર'ને [રીજીનલ રીજીનલ ક્ષેત્ર કહે છે જાણવાળા, એ તે કોઈ ચન્દ્ર છે ?] માથે ત્રણ છે. હરસિદ્ધલાલ દિવેટિયાએ તો એ સ્વપ્નનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો પશુ હતો. આજે જે રીતે કરાગી, કવેટા અને કુદીસ્તાન, અફઘાનિસ્તાનની રેખા લગાતી નમ છે, એ રીતે તો આવતાં વર્ષોમાં, ભારતસરકારને પોતાનું અસખ્ય માનવબળ એમાં રોકવું જ પડશે એમ લાગે છે. એ વખતે આ સોરઠ પ્રાંતની જમિ અત્યંત સ્થાન ધરાવતી હશે. એક અખંડ અને સમર્થ ભારત-વર્ષનું જયદિગ્ધ સ્વપ્ન ભગવાન સોમનાથના જલ શક્તિમાંથી ઉદ્ભવે !

પુસ્તકના નામફેર

સુભારામ નામ બદલીને તનમનશ કર રાખે તો, એવું ક્ષણ નામ ધારણ કરવા માટે, જાહેરખબર આપે છે. પણ હમણા હમણામાં ધણાં પુસ્તકો વહેલી આવૃત્તિ વખતે એક નામે પ્રગટ થાય છે, જેને પછી

ખીજ આવૃત્તિમાં ખીજું નામ ધારણ કરે છે. ને છતાં જાહેરખબર આપતા નથી કે અમે એક જ છીએ ! આમા ખીજ આવૃત્તિ વખતે વધારો કરીને નવી વસ્તુઓ ઉમેરનારાઓ તો જાણે કાંઈક પણ નીતિ-ધોરણને વળગ્યા છે એમ, કહી શકાય, પણ જોયો કેવળ નામફેર જ કરે ને ખીજ નામે, પણ ચોપડી તો એ ની એ માથામાં મારે, એ લોકો, કેવળ કદમી ગણાય છે નીતિ ન્યા, એવા રીનેમાચણના પણ છેક ઉલ્લા પગથિયે ઉભવા જેવું કામ આમાં કરે છે ! એમનું લક્ષ્ય જ્યાં તરફ સારા પ્રકાશકોએ દોરવું બે છે. એમ છતાં એવો વ્યવહાર ચાલુ રહે તો તમામ પ્રકાશકોએ પોતાના જાહેરના દારા એ નીતિનો વિરોધ કરી એવી મુક્તિઓને જાહેર પ્રજાના હિત માટે ખુલ્લી કરી દેવી બે છે. પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ એ છેવટે તો એક પ્રકારનો સામાજિક સંસ્કારવ્યવહાર છે. હમણાં હમણાંમા આવી રીતે કેટલાંક પુસ્તકો થયાં છે એ ગોચર નથી. લેખકમિલન પણ આ પ્રશ્નને ઉપાડી શકે છે.

યુગધર્મ

(રામ કહો, રહેમાન કહો—એ રામ)

પ્રેમ કહો કોઈ પૂજા કહો કોઈ, યજ્ઞ કહો યજ્ઞેશ્વરી
બલોદાન કહો કેલ્યાણ કહો કોઈ; સકલ સ્વાર્થ કુરજાનરી,
સમય સમયકા યજ્ઞ અનેરા, ભારત સેવા સ્વીકારણ
પ્રથમ પહે હો તાર તંતુના, નિત્ય કર્મ નિવારણ—પ્રેમ, ૧
માળા સૂત્ર મહોદય મેવા, યાત્રિક શીખ ઉલ્લાસણ,
મહર મહરમાં પ્રાર્થના ગાણ, ચક્ર સુદર્શન રૂપણ—પ્રેમ ૨
નિત્ય નિયમમાં દિન દલિતની, યાદ ભરી ભરપુરણ,
તાંતણે તાંતણે સિદ્ધ અનંતા, આખર એ અવતારણ—પ્રેમ ૪
પ્રદા-ઉપાસન, ગૌધન-સેવન, શાસન અભય ઉદારણ,
હરિજન કે' છે સગુણ સ્વરૂપને, ધર્મ-યુગનો યોગણ—પ્રેમ ૩

લાલચંદ વોરા

[૧]

તમામના ચહેરા ઉપર, આવી પડનાર વિયોગની ઘેરી શોકછાયા ફરી વળી હતી. મા સિધુનાં અમાપ જળત્રી કાપતી ઝપાટાળધ નોકા ચાલી રહી હતી. સામે કઠિા દેખાય એટલે ત્યાં વિયોગની આકરી પળ એમની રાહ ભેટી ખડી હતી !

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ, આજે વિખ્યાત ચીની મુસાફર હુએનસંગને, એના દેશપથે વળાવવાં માટે સાથે આવ્યા હતા. એણે નાલંદામાં અનેકનાં ચિત્ત હરી લીધાં હતાં. એની અદ્ભુત વિદ્યા પ્રીતિ ઉપર મહાઆચાર્ય શીલભદ્ર જેવાએ પ્રશસ્તિની કુસુમાંજાલ અર્પી હતી.

આજ એ હુએનસંગ ભારતવર્ષમાંથી વિદાય લઈને પોતાને દેશ ચીન પાછો ફરી રહ્યો હતો ! કેને ખબર હતી હવે એ પાછો કેઈ દિવસ આવશે કે નહિ ? એટલા માટે થોડા વિદ્યાર્થીઓ પરદેશી વિદ્વાનને વળાવવા ઉપડ્યા.

અને બૃદ્ધ વિદ્વાન હુએનસંગના દિલમાં પણ એક તરફ પોતાને દેશ જવાની આવતી પળનો આનંદ હતો, તો બીજી તરફ ભારતવર્ષના વિદ્યાધામને છોડી જવાનો શોક હતો.

એનું ચાલત તો એ આ છાંદગીમાં કદાચિ પણ નાલંદા ન છેડત !

ત્યાં રાત ને દિવસ પવિત્ર વાતાવરણમાં ધર્મકથા અને વિદ્યાકથા ગુંજી રહેતી, ત્યાં દસદસ હબર તો સાધુઓ રહેતા, ત્યાં સેંકડો ને હબરો ભોજન ફરથી વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં આવ્યા જ કરતા, ત્યાં આવતા રાત મહા-

રાત્રીએ જીવનની સાર્થકતાનો અનુભવ થતો, એ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયનું આંગણું છેડતાં હુએનસંગને કાંઈનું કાંઈ થયું હતું. પણ દેશ એનો એને સાંભરી આવ્યો હતો. એણે એટલી બધીવાર મૃત્યુના મોમાંથી જીવનને પાછું ફરતું બેઠું હતું કે, હવે પોતાનો નાનકડો જુપડીમાં, નાનો શો પોતાનો દીપક પ્રગટાવીને, એ ભેસી જવા માગતો હતો. પોતે જે સમૃદ્ધિ ભારતવર્ષમાંથી મેળવી હતી, તે પોતાના દેશ-ભાઈઓને દેશભાષામાં આપવા માટે.

એની મહાન અંતિમ ઇચ્છા આ હતી.

એટલા માટે હવે હર્ષ જેવા અને કુમાર જેવા ભારતવર્ષના મહાન નૃપતિઓની અહીં રહી જ જવાની આગ્રહભરી વિનંતિનો અસ્વીકાર કરી, એ પોતાને દેશ પાછો ફરી રહ્યો હતો. પોતે મેળવેલા અમૂલ્ય ભંડારનો વારસો દેશને સોંપી દેવાની એના મનમાં હવે તાલાવેલી લાગી હતી. કદાચ એ સોંપવામાં વિલંબ થાય ને મૃત્યુ એને ઉપાડી બીધ તો ? એણે નાલંદાના વિદ્યાર્થીઓની છેલ્લી રજા લેતાં પણ આ જ કહ્યું હતું : દેશને આ વારસો સોંપ્યા પછી જ મને મૃત્યુ ભલે ઉપાડી લે ! તે પહેલાં નહિ !

અને કેવો અમૂલ્ય ભંડાર એણે પોતાની સાથે લીધો હતો !

એમાં સોના રૂપા ચંદન સંગેશ્વરમરની ભગવાન તથાગતની અનુપમ કહેવાય એવી દોહસો મૂર્તિઓ હતી ! એ ઠીક, પણ એણે પોતે આંહી ભારતવર્ષમાં ફરીને ઠેરઠેરના વિદ્યાધામમાં રહીને, જે અદ્ભુત અપ્રાપ્ય ગ્રંથોની પોતાને હાથે જ દિવસો સુધી ભેસીને નકલો કરી હતી, એ પણ એની સાથે હતી.

આ પુસ્તકોમાં એનો જીવન પ્રાણ હતો. એ સહીસલામત પોતાને દેશ ચીન પહોંચી બધે તો પોતાના દેશને જે પ્રકાશ મળે, એ વિચારથી એનું અંતર આનંદમય થઈ રહ્યું હતું !

અને આ પુસ્તકો પછી એ પાંચ નહિ, છસો ને સત્તાવન હતાં !

છેક ઘીન દેશથી પોતે મૃત્યુને આહવાન કરીને એકડો ભોજનની મુસાફરી ખેડી હતી, તે આ વિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે. આજ ભગવાન તથાગતની કૃપાથી એ વિદ્યાનો પ્રકાશ લઈને પોતાને દેશ જઈ રહ્યો હતો ! કેટલી બધી અફસુસ એ વસ્તુ હતી ! કેટલી બધી કૃપા એમાં હતી !

હોડીમાં ખેસીને સૌ જઈ રહ્યા હતા. વિદ્યાવિનોદ ચાલતો હતો. પણ એના ઉપર વિયોગની પળનો પડછાયા હતો. સિંધુ તર-ગાવલિ ઉપર નોકા ચાલી રહી હતી.

પણ એટલામાં કોણ બાણે કયાંથી અચાનક ભયંકર અંઝાવાત છૂટયો.

આ અચાનક આવી પડેલા તોફાનથી સૌ ગભરાઈ ઉઠ્યા. નાવિકોએ રેલએમ પરસેવે નોકાને વશ રાખવા જીવન મૃત્યુના દાવ ખેલવા શરૂ કર્યાં.

પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન થતો ગયો તેમ તેમ તોફાન વધતું જ ગયું.

હ્યુએનસંગે તો આવા જીવનમરણી પ્રસંગે અનુભવ્યા હતા. છતાં એને પણ લાગ્યું કે આજનો આ રંગ જુદોજ છે. મૃત્યુનો તો ભય ન હતો. પણ પોતાના દેશ માટેની અસુલખ સમૃદ્ધિ, છેક છેલ્લી પળે દૂમતી હતી, એનું અકથ્ય દુઃખ એના મનમાં લાગતું હતું.

એટલામાં તો નાવિકોએ કહ્યું : ' નોકાનો ભાર ઓછો કરવા માંડો ! ' અને એણે એક ' પોટલાને ઉપાડ્યું ' પણ ખરું.

પુસ્તકોનાં પોટલાં એક પછી એક પાણીમાં નાખે એ એક જ રસ્તો ભાર ઓછો કરવાનો હતો.

વિદ્યાર્થીઓ સૌ એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યાં જીવનત્યાગની ઉદ્દેશી પગ આવી હોય તેમ હ્યુએનસંગ માથું ઢાળીને, તથાગતને પ્રાર્થા રહ્યો હતો ! એની વર્ષોની મહેનત પાણીમાં જવી હતી ! પોતે પોતાને દેશ લઈ જવાના પ્રકાશને આંહી સિંધુજલમાં મૂકીને જવા કરતાં તો એ મરણ જ હમણી રહ્યો હતો !

એકભારથી એનાં પોપચાં ઢળી ગયાં હતાં. એના મોંમાંથી ધોમી આર્તવાણી આવી રહી હતી. પોતાને ઉપાડી લઈને પણ પુસ્તકોને પોતાને દેશ પહોંચાડવાની એમાં પ્રાર્થના હતી.

અતે એણે શાંતિથી નાવિકોને કહ્યું : ' આ પુસ્તકોને પાણીમાં નાખવા કરતાં હું મારી જાતને પાણીમાં ફેંકી દઉં, તો પણ ભાર તો ઓછો જ થાય, તેમ છે. તમારે ભાર ઓછો કરવાની જરૂર છે નાં ? '

' અરે ! પણ તે વિના માણસ ન બચે તેવું છે ! આ તો આપદ્ધર્મ છે પ્રભુ ! '

એ પળ ત્યાં ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ. પણ અત્યારે, તો પળેપળ જીવનને મરણ પાસે ઠેલી રહી હતી.

નાવિકોના રેલએમ થતા શરીરમાંથી પરસેવો માત્ર વાણી જોલતો હતો. એ જોલો શકે તેમ ન હતા. જોલવામાં પણ ગુમાવવી એમને પોસાય તેમ ન હતી.

માત્ર એમની આંખો એક જો વખત પરદેશી સાધુ તરફ ને વિદ્યાર્થીઓ તરફ ફરી.

એમાં એક દર્દીભરી કથની હતી. ‘ભાર ઓછો કરો! ભાર ઓછો કરો! નહિતર આપણે સૌ હમણાં પાણીને તળિયે જઈશું!’

પણ ભાર ઓછો કરવો શી રીતે? આ તરફ પવિત્ર વિદ્યા હતી. અને તે પણ આ એકલા વૃદ્ધ પરદેશી મુસાફરે વર્ષોની મહેનત પછી અને કોણ જાણે કેટલાં મૃત્યુને લોટીને મેળવેલી!

‘વિદ્યાર્થીઓ’ એક બીબની સામે અર્થવાહી દ્રષ્ટિ કરી રહ્યા.

કોઈ કંઈ બોલતું નથી. બોલી શકતું નથી, બોલી શકે તેમ નથી.

પણ એક પળ વધારે ને ડુંગર જેવડા એક મોઝાએ નોકાને અધર ઉપાડી લીધી!

નાવિકોના પણ શ્વાસ અધર થઈ ગયા. આ ડુંગરામાંથી એ પાર પડ્યા. પણ એની પાછળ જ આવી રહેલા પાણીપર્વતમાંથી પાર પડવાની તેમને આશા ન હોય તેમ એ ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા: સાધુ તરફ, વિદ્યાર્થીઓ તરફ, પુસ્તકોમાં પાટલાં તરફ.

‘ભાર! ભાર-ઓછો થાય-તો કહાય-’ એવી વણબોલી નિઃસ્વાસ વાણી-એમનાં મોં ઉપર પથરાઈ ગઈ હતી.

એટલામાં કંઈ પણ બોલ્યા વિના જ એક વિદ્યાર્થી ઉભો થયો. પળભર ઓના સામે જોઈ રહ્યો. એ હાથ જોડીને બધાને એ પ્રણામી રહ્યો. અને એનો હેતુ કોઈ અનુમાને તે પહેલાં જ એ પાણીમાં ફેલી પડ્યો!

ભાર ઓછો કરવાનો ખરો રસ્તો આ

છે એમ જાણે એની પ્રવૃત્તિમાંથી પકડી લીધું હોય તેમ તરત બીબે વિદ્યાર્થી એની પાછળ પડ્યો!

હુએનસંગ ગ્રીબને વળગી પડ્યો. પણ એક પળ અને એ પ્રણામ કરીને બોલ્યો: ‘ભલું! ભારતવર્ષમાં તમે મેળવેલી વિદ્યા સાધનાનો પ્રકાશ, આંહી જ પાછો સમાઈ જાય એ સહન કરવાની અમારી કોઈમાં નબળાઈ ન હો!’

અને એ પણ પાણીમાં ફેલી પડ્યો!

નોકાનો ભાર ઓછો થાવા માંડ્યો. નાવિકો તો દિઠમુઠ જળીને જોઈ જ રહ્યા! હુએનસંગ જીવનસાધનાની આ મહાન સિદ્ધિ જોઈને આશ્ચર્યમાં અને શોકમાં લીન થઈ ગયો.

હજી પણ ભાર ઓછો કરવો હોય તેમ એક વધુ વિદ્યાર્થી જલમાં ફેલી પડ્યો!

ગમે તેમ હુએનસંગનાં પુસ્તકો ચીનમાં જવાં જોઈએ!

છેલ્લા જુવાનને વિદ્યાને આવી અમૂલ્ય સમર્પણાંબંધિ આપતો જોઈને, હુએનસંગના નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા માંડી!

[૨]

તે દિવસે મહારાજ અશોકનું દિલ ઉંડું ઉંડું ઉતરી ગયું. એના અંતરમાં જાણે દૂર-દૂરથી કોઈકનો અવાજ ઉગી રહ્યો હતો: ‘નગરજનો હો! ભગવાન તથાગતને નામે....’

અને ભગવાન તથાગતની પ્રેમશીલસુશીની ભિક્ષુવાણીના જાણે એને ભણકારા સંભળાતા હતા.

કલિંગરાજ મૃગેન્દ્રના રાજકુમારે સુદમાં કોઈ પણ રીતે નમતું આપવાની ના પાડીને,

એવું તો હઠીલું અને દુરાગ્રહી યુદ્ધ કર્યું હતું કે રાજા અશોકનો સેનાપતિ છક્ક થઈ ગયો હતો !

યુદ્ધમાં જતે રાજકુમાર હાર્યો કેદમાં પકડાયો. એને અશોક પાસે લાવ્યા. મહારાજ અશોકે એના વીરત્વનાં વખાણુ કર્યાં. રાજકુમાર ઉંચે કે નીચે જોયા વિના તેજસ્વી ગૌરવથી ત્યાં ઉભો જ રહ્યો.

યુદ્ધના જે ધર્મે એને પરંપરાથી વારસામાં મળ્યા હતા એમાં કોઈ ઠેકાણે વિનમ્રતાને સ્થાન ન હતું. નમનારો નહિ થાય જ એવી ગૌરવકથાનો વારસો એના લોહીના કણુકણુમાં ભર્યો હતો.

મહારાજ અશોકે કહ્યું, ‘રાજકુમાર ! હું તમને છોડી મૂકું છું !’

‘શું કરવા મહારાજ ? છોડવું એ તમારો ધર્મ નથી, છૂટવું એ મારો ધર્મ નથી !’

રાજકુમારની અક્ષત અણુનમ લાણી સાંભળીને અશોક છક્ક થઈ ગયો. એણે અત્યાર સુધી વીરત્વ જોયું હતું. હવે તો એણે નરુ વળ્લરનું જાણે ખડક જોયું. ક્ષતિગ દેશના સૈનિકોના સૈંકડો ને હબરોને હિસાબે જે શબો આદે તરફ પડ્યાં હતાં એમના તરફ એક દષ્ટિ કરતાં રાજકુમારે ઉત્તર્યું : ‘મહારાજ ! અમારે ત્યાં યુદ્ધ એ યુદ્ધ છે. આ વીરપુરુષોનાં મૃત્યુ ઉપર હું મુક્તબંધન થઈ એમાં નથી મારી શોભા, કે નથી તમારી ઉદારતા. યુદ્ધનું જે પરિણામ હોય-સર્વનાશ-એના તમારાથી થાય તેવો ઉપયોગ કરી લેયો. મારે સુક્રત થવું નથી !’

‘રાજા અવધ્ય છે, એ કારતીય સંસ્કૃતિનો, મહારાજ અશોક, હજી તો પ્રજાલિકા

બાળવે છે હો રાજકુમાર ! તમે એટલા માટે સુક્રત છો !’

‘હું રાજ્ય હોવાનો ઇન્કાર કરું છું, મહારાજ ! હું તો એક સેનાની છું રાજા નથી !’

અશોક આ નિર્લયતા જોઈને તો છક્ક થઈ ગયો. તે ઉઢીને ઉભો થયો. સામે પગલે ચાલીને રાજકુમાર પાસે ગયો તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો : ‘મહારાજ ક્ષતિગરાજ ! મારે તમારી મૈત્રી જોઈએ છીએ !’

‘વિજેતાએને જે મૈત્રી આપે છે, મહારાજ ! એ માણસ આપઘાત કરે છે. આપઘાત કરનારી એવી મૈત્રીને અમારે ખપ નથી. અમે તો વીરમૃત્યુને ઇચ્છીએ, આપઘાતને નહિ !’

‘પણ મહારાજ ! હું તમને સુક્રત કરીને પાછું રાજા તમને જ સોંપવા માગું છું !’

‘આ અસંખ્ય મુઠકાઓ પડ્યાં છે, અશોક રાજા ! એમાંથી કોઈ ને કોઈને તરૂણ, અત્યારે આસપાસના લયંકર જંગલમાં ને લીધણ ખડકોમાં, પોતાની સાધના માંડી બેઠો હશે, આજ તમારી દયાનો કે માયાનો કે કૃપાનો કે ગૌરવનો-કોઈનો સ્વીકાર કરીને, મારે એવા કોઈ ને કોઈ વિરલ એકાદ્રી વીરનરની સાધનામાં ભંગ પાડવો નથી. એવો વીરદ્રોહ એ તો જીવનદ્રોહ કરતાં પણ વધારે લયંકર છે !’

સમય આવ્યો, - આ ભૂમિમાં, બીજાં માણસો આવશે બીજાં યુદ્ધ આવશે. બીજા દોરનારા નીકળશે. અમે કોઈને નમતા નથી. કોઈને નમાવતા નથી. અમારે દેશ જીતવો નથી. અમારો દેશ કોઈને જીતવા દેવો નથી.

અમે સુદ્ધ કરવા જતા નથી. સુદ્ધ કરવા આવે એને જીવતો જવા દેતા નથી. અમારો આ ધર્મ છે. અમે અણુનમ એકાકી એકચક્રો અમારું સ્વશાસન ચલાવીએ છીએ. ફરીને પાછું એ જ ચાલવાનું છે !

‘પણ ક્યારે ?’

‘ક્યારે ? મહારાજ ! ત્યારે, અત્યારે જે શિશુ હશે એ મોટું થશે ત્યારે. સુદ્ધ થી આ દેશને કોઈ જીતી જાય-એમ માનનારો, સસલાના શીંગડાના વહાણને આકાશગંગામાં ચલાવે છે ! અમારે દયા માયા કંઈ જ નોંધતું નથી.

‘પણ ત્યારે તમારે રાજકુમાર ! નોંધે શું ?’

‘શું નોંધે ? અમારું છે તે અમે લેશું, એટલું જ !’

‘પણ એ તો હું આપું છું !’

‘આપેલું કાન પ્રાપ્ત્યો લે છે, સૈનિકો નહિ ! અશોકરાજની જીભ-બંધ થઈ ગઈ. કલિંગરાજ તો મૃત્યુ પામ્યો હતો, પણ આ એનો રાજકુમાર, એમાં જ તેજસ્વિતા હતી, એનાથી મહારાજ અચોક આકર્ષાયા હતા. પણ એ મૈત્રીનો સ્વીકાર કરવાની જ ના પાડતો હતો !

તે દિવસે મધરાતે સૈનિકો આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીફાડીને નોંધ રહ્યા હતા. જે જોતા હોય તે માનતા ન હોય તેમ અંદર અંદર પૂછી રહ્યા હતા : ‘અરે ! આ શું ? મહારાજ અત્યારે કારાગૃહ તરફ સીધાની રહ્યા છે ! સાથે કોઈ સૈનિક નથી, કોઈ શસ્ત્ર નથી, પેલો

રાજકુમાર એમના ઉપર તૂટી પડશે તો ?’

પણ સૌ નમી નમીને રસ્તો આપી એક તરફ ચિંતાતુર નેણે ઉભા રહી જાય છે !

મહારાજ અચોક પોતે એકલા, કોઈને પણ સાથે લીધા વિના, કલિંગરાજના રાજકુમારને મળવા જઈ રહ્યા છે !

શું થયું હતું ?

એમના હૃદયમાં એમણે વારંવાર સાંભળેલો ખોદ લિક્ષુઓનો ‘નગરજનો હો ! ભગવાન તથાગતને નામે.... કોઈક તો જાણો....’ એ સંભળાઈ હતું. આજ નાણે એ પોતે ભગ્યા હોય તેમ ઊંઠા વિચારમાં ઉતરી ગયા હતા. ‘કલિંગ રાજકુમાર શી રીતે મારી મૈત્રી કરે ?’ એ વિચારી રહ્યા. ‘મેં શું પ્રેમ આપીને પ્રેમ માગ્યો હતો ? મેં તો એને રાજનીતિના એક પગલાં તરીકે મિત્ર બનાવવા આહ્વાન હતો. એ શી રીતે એનો પ્રેમ મને આપે ? પ્રેમ વિના કંઈ પ્રેમ મળે ?’

અને એ પોતે જ ઉઠીને એને મળવા એની સાચી મૈત્રી સાધવા ચાલી નીકળ્યો. સેનાપતિઓ ચિંતાતુર નયને એ દશ્ય જોવા પોતપોતાની પટ્ટફટિમાં ઉભા રહી ગયા છે !

‘અરે ! મહારાજ એકલા ? અને પેલો રાજકુમાર ? એ કેટલો દુરાચક્રી અસાધ્ય દુરમન છે ! આ વિશ્વાસ મૂકવામાં હવે હંફ થાય છે !’

પણ મહારાજ અચોક તો એકલા કારાગૃહમાં આવ્યા. રાજકુમારને જગાડીને બોલાવવામાં આવ્યો. મંદ જાળતી દીપિકાઓના આછા હલી રહેલા પડછાયાઓની સામે એની દૃષ્ટિ છે.

‘કલિંગરાજ ! હું તમને રાજ આપતો

નથી' અશોકે કહ્યું. 'કોઈ રાજ ઉપર યુદ્ધ લઈ જવું એ નીતિ જ નથી એ વાત હું સ્વીકારું છું. મેં આ યુદ્ધ જોડું કર્યું છે. મહારાજ ! હવે તમે તમારું રાજ પાછું લેશો ?'

કલિંગરાજનું મસ્તક ગૌરવમાં સહજ ઉત્તત થયું : 'મહારાજ ! આ તમારી રાજનીતિ છે ?'

'ના ના, કલિંગરાજ ! રાજનીતિ નહિ ધર્મનીતિ ! હું તમને મૈત્રીથી મેળવી લેવા ઇચ્છતો નથી. હું તમારી મૈત્રીનો ભૂખ્યો છું. મને લાગ્યું છે કે ખરૂં રાજ જ એમ થાય -મૈત્રીથી !'

કલિંગરાજ સાંભળી રહ્યો. ચખ્ડો એટલા સ્પષ્ટ હતા કે એની ચંકા આવી આવી ને તરત ઉડી ગઈ, 'મહારાજ ! તો એમાં આપણા સૈના વિજય રહ્યો છે !'

'મારી તમારી પાસે એક જ ચાચના છે, કલિંગરાજ !'

'શી ?'

'કોઈ રાજ કોઈ રાજ ઉપર યુદ્ધ કરે-એના કરતાં પણ આકરાં જુદાં તો નિતનિત-ધરમાંગણે, માણસ માણસની વચ્ચે થઈ રહ્યાં છે. મહારાજ ! ભગવાન તથાગતનાં સંકટો વચનામૃતો હું કોતારાઉં, એમાં થોડાક પચ્ચરા આંહી તમારે ત્યાં તમારા રાજમાં હું મૂકી શકું ?'

કલિંગરાજે બે હાથ જોડ્યા : 'મહારાજ અશોકના ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો વિજય હો !'

'વિજય હો ભગવાન તથાગતનો !' અશોકે કલિંગરાજને હેટતાં કહ્યું.

એ વખતે ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃમ-કૂટમાં ભગવાન તથાગત પર્વત ઉપર વિહાર કરી રહ્યા હતા.

હમેશાં અસંખ્ય માણસો પોતપોતાની વાત કહેવા ત્યાં આવતાં, કોઈનાં દુઃખ શ્રમી જતાં. કોઈની ચંકા શ્રમી જતી. કોઈની જીવન વિશેની મોઢમાયા સરી જતી.

પણ આજે એક આશ્ચર્ય થયું છે.

સંઘમાંથી એક સાધુ ભગવાનની પાસે આવ્યો. માણક્યપુત્ર એનું નામ. હૃદય ઉંચ અસંતોષથી ભરેલું હતું. એને ભગવાનના ઉપદેશ પ્રત્યે તીવ્ર શેષ થયો હતો.

તે શેષમાં ને શેષમાં ભગવાન યુદ્ધની પાસે આવ્યો : પ્રજ્ઞામ કરીને તરત બોલ્યો : 'ભન્તે ! માડું તો કોઈદિવસ સમાધાન જ થતું નથી !

'તારી શું ચંકા છે માણક્યપુત્ર !' ભગવાને શાંતિથી પૂછ્યું.

'મૃત્યુ પછી સંશુભ્ધિને બદલો મળે છે કે નહિ ?'

'બરાબર.'

'બીજી કઈ ચંકા છે ?'

'મૃત્યુ પછી જીવન છે કે નહિ ?'

'બરાબર, પછી ?'

'પણ આ મહત્વના પ્રશ્નને તો તમે કોઈ દિવસ તમારા ઉપદેશમાં છેડતા નથી એનું શું ?'

'જો માણક્યપુત્ર ! તેં સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તારી તમામ ચંકાનું સમાધાન કરવાનું કે તારી આવી ચંકા હોવાનું તેં મને કહ્યું ન હતું. જે રસ્તો આપણો છે, એ આપણે જ રસ્તે આપણે પ્રયાણ કરવું, એટલો જ

સંઘનો અને તારો અરુપરસ નૈતિક વચન-
બંધ છે. ખરૂં ?

‘હા, ભન્તે !’

‘તો પછી જે સ્ત્રોતો મેં દર્શાવ્યો છે એને
તું અરપે પંથેથી છોડી દે એ બરાબર નથી.
આપણો પંથ સ્વર્ગ વિષે વિચાર કરવામાં
એટલું મહત્ત્વ ભેટી નથી, જેટલું સદ્ગુણ વિષે
વિચાર કરવામાં ભુલે છે. સદ્ગુણ વડે જ તમામ
પદાર્થો છે. બુદ્ધિની શક્તિનો જે લોકો, કેઈ
પણ વસ્તુનો તાગ મેળવવામાં ઉપયોગ કરે છે,

તેના કરતાં એનો વાત્કાલિક કેઈ સફર્તનમાં
ઉપયોગ કરે છે એ મારે મન માલું કંથયુત !
વધારે શીલવાન છે. તમામે તમામ અપત્તિનું
મૂળ માણસના અજ્ઞાનમાં છે ! અત્યંત બુદ્ધિ-
શાળીનું અત્યંત મોટું અજ્ઞાન પણ હોઈ શકે
જે એકાદ નાનકડું પણ સત્યકાર્ય શરૂ કરે
છે—એને જ આનંદ મળે છે. માલું કંથયુત !
તું પણ શંકા-કુશંકાઓ છોડીને કામ કરી દે.
તારો પંથપ્રતીપ તું પોતે જ બને, એ તથા-
ગતના તમામ બોધનું રહસ્ય છે !’

રાષ્ટ્ર-પિતાને

આઝાદીકા	ડંકા	આલમમેં	બજવાયા	બાપુ	ગાંધીને,
સ્વાધિન	બનો	સ્વાધિન	બનો	શિખલાયા	બાપુ ગાંધીને.
વહ	જન્મસે	કાઠી-બનિયાં	થા,	પર કર્મસે	સત્યા હિન્દી થા,
હિન્દી	હોકર	ગૌરવ	લેના,	બતલાયા	બાપુ, ગાંધીને—આઝાદીકા ડંકા
દુબલી	થી	કાયા	ઉસકી	છોટી	થી આંખે ભી ઉસકી,
સોચે	હુચે	હિન્દ-નિવાસિયોંકો		જગવાયા	બાપુ ગાંધીને—આઝાદીકા ડંકા
વહ	કરમચંદકા	ખ્યારા	થા,	ભારતકા	ભાગ્ય-વિધાતા થા,
સત્યાગ્રહ	શસ્ત્રસે	લડનેકા		શિખલાયા	બાપુ ગાંધીને—આઝાદીકા ડંકા
અહિંસાકા	મંત્ર દિયા	ઉસને,		સત્યકા	સૂત્ર દિયા ઉસને
ઓર	ક્રાંતિકા	બુંડા	લેકર	લલકારા	બાપુ ગાંધીને—આઝાદીકા ડંકા
માનવતાકી	ચુરલી	સુબાઈ	સદા,	ઓર	ગ્રેમકી બંસી બનઈ સદા,
‘હિંદુ	ઓર	મુસ્લિમ	એક બનો	શિખલાયા	બાપુ ગાંધીને—આઝાદીકા ડંકા
ભારતકા		એક સહારા	થા	વિશ્વ—શાંતિકા	સંસ્થાપક થા.
નિજ	દેશ	હેતુ	પર	મરનેકા	
અઝાદીકા	ડંકા	આલમમેં		બજવાયા	બાપુ ગાંધીને !
સ્વાધિન	બનો,	આબાદ	બનો	શિખલાયા	બાપુ ગાંધીને !

બટવર મોદી

‘આ’ વ બેટા, આવ. દીકરી, આંહી’ આવ
—જે આંહી’ મારી પાસે !’

ત્યાં સી કે પુરુષ સૌને ઉલ્લુ આશ્વાસન મળ-
વાની આશા રહે છે, તે માતાના ખસા પર માથું
ઢાળીને કનકલતા છાતું રોષ પડી. બહાર ઉભેલી
ટપાવાળા પથ્રુ આ દસ્ય જોઇને ધડીબાર પૈસા મૂઝ-
વાનું ભૂલી પોતાની જ વિધવા દીકરીના વિચારમાં
પાંચો હોય તેમ ચિન્તવત જોતો રહ્યોઃ અને પછી
સ્વપ્નમાંથી જાગતો હોય તેમ બોલ્યોઃ ‘બેન ! પૈસા
આપનો !’

‘હા,’ માએ જવાબ વાળ્યોઃ ‘એ આપું,
કેટલા !’

‘હા આના, મહેરબાન.’

ટપાવાળાને પૈસા આપી મા પાછી દીકરી તરફ
ફરીઃ ‘બેટા, તું આવી નાં ? બહુ સારું થ્યું લે.
આપણે મા-દીકરી એકબીજાના આધારે દન કાપી
નાખીયું. પછી જોઈયા કાંઈ પ્રસાદભાઈ ?’

પ્રસાદભાઈ કનકલતાના નેહ હતા. વૈધબત્તું
આકરું એક વર્ષ સાચરે પસાર કરી, વિધવા થયા
પછી, પહેલી જ વખત કનકલતા મા પાસે આવી
રહી હતી. પ્રસાદભાઈએ તે પહેલાં કહેવરાબું હતું કે
અમને પણ આખરૂં વઢાલી છે ને કનકલતા હવે
આંહી’ જ રહેશે. પણ પ્રસાદભાઈનાં વહુ સમજતાં
હતાં કે એવો નતનતનો જીવાની વેગ પર આંતરણી
જાય એમાં જ ધરતી આગર છે. એટલે-કનકલતા, ત્યાં
બાળપણમાં રમી હતી, તે આંતરણમાં ફરી આવી
પહોંચી. કાંઈ છોકરું થયું ન હતું, કે બીજા કોઈની
સંભાળ લેવાપણું હતું નહિ, એટલે કેવળ નેહ-નેહાણીને
આશ્રયે રહેવામાં કાંઈ ખાસ અર્થ પથ્રુ ન હતો.
નેહાણીને બે ચાર છોકરાં હોત તો કદાચ વળી એનું
મુદ્ય થઈ શકત. પરંતુ એ પથ્રુ એકલી જ હતી.
એટલે કનકલતા જાય તેમાં એ પથ્રુ ખુશી હતી.
કનકલતા માતાને આશ્રયે આજે આવી પહોંચી.

દીકરીનું હૈયું સાંત થયા પછી તેણે ચારે તરફ

નજર ફેરવી. એ ની એ નાનકડી, રચ્ચ, બાગે જ
જે આટલા હજે તેવી ઝોરડી હતી. ખૂણમાં મુલો
હતો. માંડ ઉપર પોતે જોયાં હતાં એ જ વાસણ હતાં.
એક માત્ર ચીનાઈ માટીની બરણી નવી હતી.

‘મા ! આ લીધી !’

‘હા, અથાણું બરવામાં કામ આવે. વેલુંમોઠું
થાય તો રોટલો ને અથાણું—દી આખો નીકળી જાય.

પોતે આંહી હતી ત્યારે મા, ઉક રોશન પાસે
આવેલી, લગભગ સાઝાજી ચાર માંદક દૂર ધર્મ-
શાળામાં કામે જતી. વહેલી સવારે ઉપડતી—ને મોડી
સાંજે પાછી ફરતી. પથ્રુ એણે એનાં ગરીબ જીવનને
મને તેમ વેડીને દીકરીને જ સાત ચોપડી બજાવી હતી.
કનકલતાને એ જીવન સાંભરતું હતું.

‘હજી પણ ત્યાં જ નજો છો, માડી !’

‘હા, બેટા. નવું નિહાળવાનું નહિ—ને જૂનું
લોપતું નહિ.’

ઝરીબ ધરની ધરવખરી લગભગ સપ્તણી એણે
જોઈ હતી એટલી જ હતી. એનું એ જૂનું પાણિયારું
હતું ને તીચે ધોળીધૂળના સાત આઠ પીંડા પડ્યા
હતા. કામચિયા પર જે ચાર જ ગોઠાં રહેતાં, ને
તેના પર, જૂના સાઝામાંથી કાઢેલ ધીંગાંતો જે
ગોઠાં ઢાંકવા મોટેનો ચંદરવો રહેતો તેના તે ત્યાં
હતો. કનકલતા બીડી, ને ચંદરવો બીચો કરી નીચેનાં
ગોઠાં બેસા-લાગી.

‘એમાં કાંઈ નવું નથી, માંડી ! રૂપિયા તો
ચટણીની જેમ ચાલ્યા જાય છે !’

મા કામે જતી, ત્યાં સતારથી સાંજ સુધી કામ
કરે ત્યારે ખાવા જેવું માંડ લાવતી. બપોરે ત્યાં
ધર્મશાળાની વીચીમાં જમવા મળતું. સાંજે ઘેર
આવીને રોટલો દીધી લેતી.

‘જેક મહિના કમું’, દીકરી, કાંધુ બપોરે પેટ
ભરીને નિરાતે જમીએ તો પછી સાંજે ખાતું મટયું,
પથ્રુ પીટયું વધુ ખાવા જઈએ તો પેટ ભારે થઈ

નય, કામ થાય નહિ, ને આળસ બહુ થયે, ને તાવ જેવું થઈ નય. પછી બહુ કાંઈ તે વળી ચારના સાંઝ ચાર કરી દીધા.'

કનકલતા ફરી માના ખજા પર 'માયુ' ચૂકી રહી પડી. મા પશુ ગરીબ હતી. મહેનત કરીને રોટલો કાઢી લેતી. એણે પશુ વરસેનાં વરસ છતે ધણીએ 'વૈધવ્ય માણુ' હતું. પોતે પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે પિતાનું મોં નેપું હતું. ત્યાર પછી તે ક્યાં ગયા—ક્યાં છે—શું કરે છે કાંઈ ખબર ન હતી. એની બાલપણની સ્મૃતિમાં માત્ર એક ઝાંખું ચિત્ર પડી રહ્યું હતું. એક મોઢી સાંજે યાત્રાયાત્રકના તેના પિતા સુવદન આબ્યા. માએ તીખાસથી ઠપકો આપ્યો: 'ધરમાં કાંઈ લાવતા નથી, બલેલટપુની પેઠે રખડ્યા કરો છો, ને પાછા મોઢા આવો છો, તે ધરમ નથી આવતી?'

સુવદન બચસની, ને જુગારી હતો. જુગારી હતો એટલે જે જન્મસિદ્ધ જુગારીઓ છે તેમના જેવી હોશિયારી તો તેનામાં ન હતી, પણ મને રણતાં આવડે છે એવું ખોટું અભિમાન તેનામાં હતું. તેને ખરી રીતે જુગાર પણ આવડતો ન હતો. એટલે ધણુ-ખડું હારતો. એમ ને એમ એણે થોડી ધરવખરો વેચી ખાધી ને હવે કેવળ નિઃશ્વમી રહી પત્નીના ઉઘમમાંથી પોતાનું ચલાવતો.

આ ઠપકાના વેણ પછી પિતા કાંઈ ન બોલ્યા. પછોની વાતમાં તો કનકલતાને એટલું યાદ હતું કે તે સવારે ઊઠી ત્યારે મા હૈયાફાટ રહતી હતી, અને ખાલી ખાટલા પાસે બેસીને: 'ગિયારી ગજારૂં ઓકરીને શું વાંક? એને આં શું સૂળ્યું?' એમ કરતી હતી. ગજારૂં રાતને તીખાસભરે ઠપકો સાંભળીને સુવદન સૌને પકાતાં મૂકી ચાલી નીકળ્યો હતો. માયુસથી કાંઈ કામ થતું નથી, ત્યારે એ માને છે કે સંન્યસ્તનું કામ સૌથી સહેલું છે. એના મેટરકાર નિઃશ્વમી જીવને કેંદને એમાં મજા નોતા ક્યાં છે. સુવદન પણ સંન્યાસી થવા ઊપડી ગયો. પછી એનું શું થયું, એનો આજ દિવસ સુધી પતો ન લાગ્યો.

મા-દીકરી ધીમે ધીમે એને જૂલી ગયાં.

[૨]

મા-દીકરી પોતાનો શોત સંસાર ચલાવી રહ્યાં હતાં. મા સવારમાં વહેલી ઊઠી એ રોટલા ટીપી નાંખતી ને પછી પોતાને કામે ચાલી બતી. કનકલતા તે પછી ઘરનું કામકાજ સંભાળી લેતી. બન્ને ગરીબ અને કાંઈ પણ જાતના આશ્રય વિનાનાં, કેવળ કામ કરીને રોટલો રણનારાં બની રહ્યાં હતાં.

મા જે ધર્મશાળામાં કામ કરતી, તે ધર્મશાળા ખરી રીતે ધર્મશાળા ન હતી પણ ઇમારત ધર્મશાળા હતી એટલે એ ધર્મશાળા ઇમારતે દેખાતી. રોશનથી ગામ ત્રણ ચાર માઇલ દૂર હતું તેમ જ બીજા પણ પાંચ સાત સારા ગામનું આ એક જ રોશન હતું, એટલે ધર્મશાળામાં બપોરા ગાળવાવાળા, રાત ગાળવાવાળા, વળી એકાદ દિવસ કાઢવાવાળા એવાં શિશ્યાંને ભરાવે રહેતો. એને અંગે એક વીંશી પણ ચાલતી.

કનકલતાની મા ત્યાં રાંધવાનું વાસજીનું એવું કામ કરતી. હાથની ચોખ્ખી હતી ને જીભની મોઢી હતી એટલે ધણી માણુસો આ ધર્મશાળાનો લાભ લેવાનો નિશ્ચય કરીને જ નિરતે મુસાફરી કરતા. દંક બપોર ટ્રેન ચૂકી જવાય તો પણ રાતનો આશ્રય રોશન પર જ મળશે એ આધારે, ધણી વખત બહુ વહેલા આવનારા પણ બહુ મોડા આવતા. આવી રીતે ગામડાં ન કહેવાય પણ કસ્ટા જેવાં ગણાય એવાં પાંચતસાત ગામડાં વચ્ચે આ એક જ વીંશી ધર્મશાળા રોશન નજીક હોવાથી, કે.ક કાંઈ વખત ધણીને નિરાશ થતું પડતું.

આ વસ્તુચિત્તે લાભ લઇને સરિયામ રસ્તા પર પણ જે બાળુ મોટાં ગામડાંને વધારે અવર-જવર હોતો તે દિવાળી, રોશનથી એકાદ માઇલ દૂર ને ફરવાએ રસ્તે જવું પડે તેથી જૂની ધર્મશાળાથી ત્રણ સાંઝત્રણ માઇલ દૂર, એક નવી ધર્મશાળા નીકળી. એ ઇમારત ધર્મશાળા ન જતાં માલિકી ધર્મશાળા રહી. એટલે એ ધર્મશાળા કહેવાતી, સૌને ઉત્તરવાની છૂટ રહેતી, પણ તેના માલિક તેમાંથી

કમાણી કરી શકે એવી નોકરવાણ હતી. તેણે પણ ધર્મશાળામાં વીંધી કાઢી ને તે ચલાવવા મોટા કનક-લતાને રાખી. એ જરા દર હતી. એટલે કાંઈ કાંઈ વખત કનકલતા ત્યાં રાત પણ રહી જતી.

આ પ્રમાણે આ જૂની ધર્મશાળામાં વાસણ મળતી ને કપારેક મારાજને રંધવામાં મદદ કરતી. નવી ધર્મશાળામાં કનકલતા જ રંધતી ને વાસણ માંજવાવાળી બીજી કાંઈ હતી. નવી ધર્મશાળાવાળા પરદેશી હોવાથી ને તેનું મકાન કામચલાઉ ડાકરનાં ઘીમાં કરીને કરેલું હોવાથી એનું આકર્ષણ એણું રહેતું. એ આકર્ષણ વધારવાના બાપારી લોકાથી પણ તેણે જીવાન કનકલતાને વધારે ખરાબી લાલચ આપીને બોલવી હતી. અને મા-દીકરીએ વિચાર કર્યો કે પાંડે પાઠા બંધે લાડે. આપણે એ તકનો લાભ લઈ એ પૈસા ભેગા કરીશું તો સારા અવસરે અપ લાગશે.

[૩]

— નવી ધર્મશાળામાં પણ હવે માણસોની કંઠ જમતી કનકલતાના મોં ઉપર જે રિખત ફરક્યા કરતું તે અજબ હતું. એની છબની મોઢાશ—હસવાની રીત—વાતચીત કરવાની કુનેદ—સધળા માણસને આકર્ષવાની શક્તિ ધરાવતી. એની જીવાની પણ જરાબર મધ્યપ્રવાહમાં હતી; પોતે દિલની ચોખ્ખી, હાથની સાફ, ફપાળી, આકર્ષક, સ્વચ્છ, એ શેટલી જમનારને પાત્ર શેટલી ખવરાવે એવી માયાળુ ને દસપ્રખી હતી. ધર્મશાળાનો માસિક એનાથી પોતાનો અબજુલ્ય છે, એ સમજતો ને સાવચેતી પૂરતું ખ્યાન રાખી પોતે એના વિશ્વાસ પર અવલાર ચલાવતો.

[૪]

એક દિવસ એક જીવાન માણસ ત્યાં રાત રહેવા આવ્યો. તેનો ચહેરો અત્યંત આકર્ષક ને તેજસ્વી હતો. રીતભાત મોઢક ને લલચાવનારી હતી. તે કાંઈ મોટા પોલીસ ઓફિસર હોય તેમ લાગતું હતું. તેની તહેનાતમાં એક બે માણસ હાજર રહેતાં. તેણે ધર્મશાળાના માસિકને બોલાવ્યો.

‘આ વીંધી તમે ચલાવો છો?’

કાંઈ પોલીસ ઓફિસર છે ને મફતનો હેરાન કરશે એમ ધારીને માસિકે જવાબ વાળ્યો: ‘હા, હા, ચલાવું છું. ને બાંધ રાંધે છે.’

‘સારું. આંહી બે દિવસ ચોભવા માગું છું. દર-ખ્યાન મને એક જુદી રૂમ આપો—ને મારે ખાસ તીણું નહિ એવું સાક બનાવરાવવું.’

‘હા આપ કહેશો તેમ—’

કનકલતા પરસાળમાં આવી ઉભી હતી; ‘હા, આને આપને રસોઈ મળે તેમાં જે ફેરફાર કરવાના હોય તે કહી દેવું. આપની ધારી વાનીઓ મળશે.’

પોલીસ અફસર નેમ્મ રહ્યો. કનકલતા પણ જરાક નેમ્મ, પછી નીચું નેમ્મ મર્યા. એને આ માણસ મોઢક રીતે આકર્ષક લાગતો.

બીજો આખો દિવસ પેલો માણસ બહાર જવાનું છોડી પોતાની ઝોરડીમાં જ રહ્યો હતો. સવારે નવ વાગે કનકલતા પોતે ચા લઈને મંચ ત્યારે એણે જરાક એની સામે નેમ્મું. કનકલતા પણ સામે નેમ્મું રહી. તરત જાનમાં આવી હોય તેમ તે ત્યાંથી ખસી જવા લાગ્યો.

‘તમારી રસોઈ તો બાંધી અદ્યુત છે. આ યાનકમાં કેટલું સ્વાદ છે?’

કનકલતા બોલી નહિ, પણ કાંઈક બીંધી નજરે તેની સામે નેમ્મું લીધું. તે વખતે તો જીવાન યુસાફર પણ વધારે બોલ્યો નહિ. ધર્મશાળાના માસિકને જરા શંકા મર્યા—પણ તેણે સખ સમજી સંભાલિયે એ નીતિને લીધે મૌન રાખ્યું.

જીવાન યુસાફર પાસે પૈસાની છૂટ લાગી. તેણે પોતાની ઝોરડી એક દિવસને માટે ઠીક ઠીક શણગારી દીધી.

આર વાગે કનકલતા ફરી ચા દેવા ન આવી, પણ તેણે કામવાળી બાંધને મોકલ્યો.

યુસાફર કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ રાત્રે તેણે યાળા મંચાવી ત્યારે કામવાળી સાથે કહેવરાવ્યું: ‘તારી

ખાઈને કહેજે, જતાં પહેલાં જરા મળી જાય. કાલને માટે માટે કહેવાનું છે.

કનકલતા આવી. તે બહાર બેઠી રહી.

‘કેમ ત્યાં બિલાં, ખાઈ, અંદર આવોને. મારે તમને એક કામ આપવાનું છે.’

‘શું? બોલોને હું સાંભળું છું.’

‘ત્યારે જુઓને, કાલે મારા એ ત્રણ મિત્રો આવવાના છે. એટલે સવારે સાડા નવે આ સાથે કાંઈક નારસો મોકલાવજો.’

‘સાંડું’ કનકલતાએ ટૂંકા જવાબ વાળ્યો. એને ખબર હતી કે મુસાફરને એની સાથે માત્ર વાતો કરવી છે.

એક દિવસ રહેનાર મુસાફરે ધીમે ધીમે એ દિવસ કરી નાખ્યા.

બીજે દિવસે સાંજે કનકે જવાની તૈયારી કરી રહી હતી ત્યાં પેલા મુસાફરે દોકડો આબો. ‘હું તમને એક વીજ બતાવું!’

કનકે રિમત કહ્યું: ‘શી છે, આંહીથી બતાવો!’

‘ના એ તો તમે ત્યાં આવો તો બતાવું!’

કનકલતા ત્યાં ગઈ: ‘આ બેયું? આ અમારા નવા મહેમાન છે, એને પણ તમારે રાખવાં પડશે!’

એકે નાની સરખી ખુલ્લી બેગમાં કેટલાંક ચૂસ-વાન વજો હતા.

કનકલતા શરમકારેલું રિમત કરીને ત્યાંથી ખસી ગઈ. પણ શરમથી દબાયેલા રિમતને ક્ષીધે એને મહેરો આકર્ષક બન્યો હતો.

‘આજ તમે જવાના નથી કાં?’

‘ના: આજે ધણી મોજુસો છે.’

‘ક્યાં—ક્યાં?’

‘એનું તમારે શું કામ છે?’

‘પણ મને લાગે છે, આ પાસેના ખંડ તમે વાપરો છો કાં?’

કનકલતા બોલ્યા વિના ખસી ગઈ.

તે રાતે કનકલતા જાગી ત્યારે અતારસવાસથી

મહેકતા ધીમા મંદ અવાજે મુસાફરે એને કહી દેરલો

હતો: ‘અરે ખાઈ, તમે પણ નોકક દુ:ખ:વેઠો છો?’

અને કનકલતાનો કાંઈક જવાબ મળે એ પહેલાં તેણે: એના અર્ધ ઉધડેલા-અર્ધ મીચેલા નેન પર મીઠું ચુબન લઈ લીધું હતું.

[૫]

બીજે દિવસે સવારમાં કનકલતા બહાર ત્યારે તેને ખબર પડીકે જુવાન મુસાફર તો રાતના જ પૈસાનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી ચાલ્યો ગયો છે. તેને જરાક આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ તેના દિલમાં એની મોઢકે છપી તો સ્થિર થઈ હતી. એ એવી અવસ્થામાં હતી કે જે વખતે હરકાઈ આકર્ષક મહેરો માટેની એની તૃપા નિયમિત કરવા એની પાસે કાંઈ જાતનો આશ્રય ન હતો. એના ધણી, ખરી રીતે, એનાં પોતાના ખાપ કરતાં વધારે સાથે ન હતો. કેવળ લૌકિક વ્યવહારે એણે એને નલાવી લોધી હતો. એના જેક પ્રસાદે એકાદ એ વખતે એને માપી હતી, પણ તેમાં એ શરમની મારી વિનયવંત નીવડી હતી. પણ ત્યાર પછીનું એનું આ સ્થળ વિષેનું નિસનું રહેઠાણ એને વધારે છૂટ લેતાં, ને પુરુષના આકર્ષણને સમજાવનારું બની શક્યું હતું. એને ખબર હતી કે એનું રિમત અન્ય છે. પેલા જુવાન મુસાફરના ગયા પછી એ ધણો વખત મુઠ્ઠી વિચાર કરતી બેસી રહી: ‘એ કેમ લાગી ગયો? કોણ હશે?’

એટલામાં ધર્મસાળાનો માલિક આવ્યો: ‘લ્યો, આ પેલો, સવારે વહેલો ચાલ્યો ગયો તેણે આપ્યા છે.’

પાંચ રૂપિયા માલિકે ધર્મ.

કનકે તે લઈ લીધા.

‘તે ક્યાં ગયો?’

‘શી ખબર? આંહીનો જ લાગે છે. ધણું કરીને થોડો વાર રહીને જવાનો હતો તેને બદલે એ દિવસ શોકાર્થ ગયો.’

‘અજબ જોવા માણસ !’

‘હાથનો છુટો છે. દિલાવર લાગે છે.’

તે દિવસે કોઈક વહેલાં મા-દીકરી બન્ને ધીમે ધીમે ઘેર જવા નીકળ્યાં હતાં.

દીકરીને માનો આધાર હતો, અને પેલે કરેલું પાપ અત્યારે એને આપાત આપી રહ્યું હતું.

‘મા ! આ નોકરી હવે બહુ આકરી લાગે છે.’

મા સમજી ગઈ હતી. એને પણ જુવાન દીકરી આમ રમણે એ ઠીક લાગ્યું ન હતું. પણ કેવળ સિદ્ધાચારની ખાતર પેતાનાથી બને તેટલી જાળવણી રાખી તે એને નભાવી રહી હતી.

‘મા ! મારે તને એકે પૂછવું છે !’

‘શું પેટા ?’

‘તું બાળે વરસો થયાં એકાંત જીવન ગાળે છે, ક્યારેક એમ થતું નથી મા ! કોઈક વાતો કરનાર મળે તો મેં મકી મન કાઢવીએ !’

‘યાવ દીકરી ! પણ શું કરીએ ? મન તો હંમર ઘોડા મટે, પણ કરવું શું ? અને આપણી બૈરાની જાત પેટા ! ક્યાંય આડો અવળો પગ પડી જાય તો મરદને શું ? પણ આપણે—તો ઝેર ખાવાનો જ સમો આવે ! મેં જાળવી જુવાની—એક મારો ભગવાન જાણે છું !’

‘કનકલતાનું મોં પડી ગયું. એના મનમાં કારકો પામો. અંધારું ન હોત તો તો એ માની સામે એકાંતે જ રહી પડત !’

[૧]

થોડો વખત ગયો ને મા-દીકરી બન્નેની ચિંતાનો પાર ન હતો. એટલામાં ભગવાનનું મોઢયું હોય એવું પ્રસાદભાઈનું પતું આવ્યું. એની વહુને સુવાવડ આવે એમ હતી, ને ધરનું માણસ કોઈ હોય તો સારું, એમ કરીને એણે કનકલતાને તેમની હતી. પેતાના ઠીક સુખી કહેવાય એવા જીવનમાંથી કોઈ દિવસ એમણે નહિતર તો આ નિરાધાર અજાણ્યોને આશ્રય આપવાનો વિચાર કર્યો ન હતો. એક ઉપાધિ જાય છે

કરીને માએ દીકરીને ઝટ ઝટ મોકલી દીધી. પણ પેતે પેતાની આખર કેમ જાળવવી—એ દીકરીએ પૂછ્યું નહિ, માએ સંભાળ્યું નહિ, ને માએ એને મૂકીને પાછો વળતી વખતે મા, એક વાલા નીચે બેસીને ખૂબ રોષ : તો કનકલતાની આંખમાંથી આવ્યાં જતાં છતાં આંસુ ગાંડીનાં મુસાંફરોને માટે એક કોણકાર્ય થઈ પડ્યાં !

કનકલતા પહોંચી. પ્રસાદભાઈનાં વહુને જરૂર હતી એટલે એણે પર્ણ એને સત્કારી.

પણ સમય સમયનું કામ કરતો રહ્યો ! અને થોડા વખતમાં પ્રસાદભાઈનાં વહુને થંકા પડી કે આ તો આપણે ધર આંમણે જ ઘેર વાળ્યો છે ! પ્રસાદભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા.

એક વખત એક કામળ આવ્યો. પ્રસાદભાઈના અંતરમાં પ્રકાશ થયો હોય તેમ તે જરાક આનંદી હોવાયા. એમણે પેટાકાંડ સાથે, માણેકે મેડી રીવતી હતી ત્યાં આવીને કહ્યું : ‘એક કામ થઇ ગયું છે !’

‘શું ?’

‘નામરદાસ એક વખત આંદો આવ્યા હતા—વાદ છે ?’

‘પેલા પોલીસના જમાદાર હતા એ— ?’

‘જમાદાર હતા ત્યારે, અત્યારે તો મોટા ઇન્સ્પેક્ટર છે.’

‘એવું શું છે ?’

‘કાસે એ આવવાના છે. આપણે ત્યાં.’ પછી એમણે ધીમેથી ઉમેયું : ‘આવેને !’

માણેકે ભીડીને પાસેના ખંડમાં મઠ. કનકલતા સાંભળી રહી. પેતાની જ વાત હતી.

‘આ રીડીની કેમ ઠેકાણે પાડવી એ—નામરદાસ બતાવશે !’

‘પણ આપણે એને રવાના જ કરી દો ને. આપણું શાવું હશે તે ચારો. અને ઇં શું—વઢેલ, આપણું કામ કરવાની હતી ?’

‘તું જો તો ખરી—આ નાગરદાસને તો આ રમત છે !’

ખીજે દિવસે નાગરદાસ આઘ્યા. પાટલા ઢાળ્યા. જમવા આઘ્યા. અને નાગરદાસની દષ્ટિ કનકલતા ઉપર પડતો જ એ ગભરાઇ ઊઠ્યા હોય તેમ લાગ્યું. એણે તરત એ દષ્ટિ વાળી વીધી પણ કનકલતા એના તરફ જોઇ રહી હતી.

કનકલતાને એમ હતું કે જમ્યા પછી નાગરદાસને હું પાન આપવાને બહાને જરાક મળી લઇશ. જમ્યા પછી દીવાનખાનામાં એ ગયો—ને કનકલતાએ તરત એનો પીછો પકડ્યો. પણ એટલામાં જ પ્રસાદ આવી જતાં એ પાનની તાચક મૂકીને નીકળી ગઇ.

નાગરદાસ બેઠા ન બેઠા—અને પ્રસાદભાષ્ય એ કહ્યું : ‘મારે તમને એક વાત પૂછવી છે’

‘શું ?’

‘આ તમે હમણાં ગઇ—જેઇ ના—એ જાણે અમારા ભાષ્યની વહુ...’

‘હા, હા,’ નાગરદાસ બિભા યઇને કાટ પહેરવા લાગ્યા. ‘મારે પાછું સાઠાપ્યારે મળવાનું છે—હા પણ તમે બેસીને...’

‘આ એની વાત છે !’

‘શું ?’

પ્રસાદભાષ્ય બેસતાં અચકાયા. પછી ધીમેથી એણે કહ્યું : ‘એનો પગ જરાક આઘ્યામાં પડી ગયો છે. જુવાન રહી. અમારા ભાષ્ય અચાનક ગયા...’

‘હા હા, તો તો...તો...’ નાગરદાસે કપાટખંધ કપડાં પહેરી લીધા ‘એમ કરીને જના—આપણે હિંદુ મોકલે જના...’

એક ક્ષણમાં તો નાગરદાસ બહાર નીકળી ગયા. એના આ ધરમાં કનકલતા દીઠાનો ગભરાઇ કાંઇક જોઇ શકે. તે પોતાની વળગણી લાકડી ફેરવતાં કપાટખંધ બંધ રહ્યા હતા, ત્યાં રસ્તાનો વળાંક વળતાં જ એણે કનકલતા પાછીનું બેઠું લઇને આવતી દીઠી. હવે પાછા ફરતો તેમ ન હતું. તે ઉતાવળે એક બાજુ તરીને

આઘ્યા જવાનું કરતા હતા, પણ એક માથે તે કનક એમને શેઠીને બિભા.

‘તમારું’ નામ તો મળ્યું. પણ તમને સાંભરે છે—તમે અને મળ્યાંતા છ !’

‘અરે બાપ ! બાપ... અત્યારે મારે કામ છે ને તું...’

‘તે દિવસે કામ નોંતું કાં ?’

‘અરે જાને બાપ ! જાને...’ નાગરદાસે એક દસ રૂપિયાની નોટ એની સામે ફેંકી.

નોટને અધરથી ઝીલી લઇને એના એ હાથે ચુરેચુરા કરી નાખતાં કનકલતા બોલી : ‘જા જા, સંધના દીકરા ! હું તો મારું’ ફેંકી લેશ ! પણ તું —તો જા હવે—જો આડો ઉતર્યો તો આખર નહિ રહે હો !’

તે રાત્રે કનકલતા પચારીમાં પડી પડી છાની મૂકી રહ્યા જ કરી ! રહ્યા જ કરી ! રહવાથી એનું મન હળવું પડ્યું. પણ પેલા ભયંકર પ્રશ્ન ત્યાં બેસે હતો. સૌ જાત્રા કરવા જાય છે એ એને ખબર હતી. એને એક ભયંકર અધિકાર ભરી ખીણ નજરે પડતી હતી.

ખીજે દિવસે સાંજે ચાર વાગે પ્રસાદભાષ્યનાં વહુ કથા સાંભળવા આઘ્યા. ત્યારે કનકલતા બહું ઠાંકી-હુંખી સરખું કરી, કૂચી પાડોશણને ત્યાં આપી ઉપડી ગઇ !

પ્રસાદભાષ્યનાં વહુ કથા સાંભળીને પાડોશણ સાથે ચાનવાલાં કરતાં આઘ્યા ત્યારે ત્યાં એ હતી નહિ !

એમના મનમાં એક ધરપત હતી કે મર્ષ તો લપ મળ. પણ રાંડ કાંઇક લપ મર્ષ હોય નહિ ? બ્યારે ખાતી ચર્ષ કે કાંઈ મરું નથી, ફક્ત કનકલતા જ મળ છે, ત્યારે પોતે ભટ્ટ મેવાડાની અંબેસાની ગરબી ગાતાં ફળીમાં બેઠાં !

અધિકારમાં જેમ પંખી વિલીન થઈ જાય, સાગરમાં જેમ કાંકરી જાય, તેમ કનકલતા વિલીન થઇ ગઇ ! કોણ એણે કયાં !

[૭]

આ વાતને કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. નાગરદાસ તો ક્રમે ક્રમે ધણે મેલે હોદ્દે ચડ્યા છે. પ્રસાદભાઈ સાથે એનો એ સખાંધ ટકી રહ્યો છે. પેલી વઠેલ ક્યાં મધ એને કોઈ જાંભાસું નથી. ન સંભારવામાં રહેલી પરમ શાંતિ એમને કોઈ કોઈ વખત ધ્યાનચુ-ભતિ મુલક વેદાંતચર્ચામાં દોરે છે. જીવનનાં છેલ્લાં વરસ મુધારી લેવાની એમની ઇચ્છા છે.

નાગરદાસ પોતાની ઓશીસમાં બેઠા હતા. સાથે બીજા પથ એમના જેવા જ મોટા અધિકારીઓ હતા. આ સરકારીતંત્રમાં એક મુખ કે, તમે પડ્યા રહો, એટલે એ પડ્યું રહેવું એ જ તમારી મહાન લાયકાતમાં ખપી જાય. નાગરદાસ પથ પડ્યા રહ્યા હતા—અને એમ પડ્યા રહેતાં રહેતાં તો હવે એ ધણે મોટે હોદ્દે આવી ગયા. નાના નાના શરૂઆતના નોકરોના ભરતીના યુટીલી અમલદારોમાં એ નીમણ ગયા હતા. એની કા ના ઉપર તો હજારો જુવાનોની આંખ, આશા અને નિરાશાનાં સ્વપ્નાં સેવતી !

આને એ પ્રમાણે બીજા એ મોટા અમલદારો સાથે ઓશીસમાં બેઠા હતા. ઉમેદવારોની વ્યુત્તર ચાલી આવતી હતી. કેટલાકે માની નાહની વાળી ધરણે મૂળને 'સેલોલેટ' ખરીદી ને પાટણ શીવડાવ્યાં હતાં ! તો બીજાએ ખાસ 'ઇન્ટરલુ' માટે જ રૂમાલમાં અત્તર મહેકાવ્યું હતું.

જુવાન માણસોની વિચિત્રતાઓ ઉપર, અને વળી વધતા જતા નીચા ધોરણે ઉપર, એક એક અક્ષતી ટીકા છતાં, નેચા, નર્મ, એકાં જતા. એટલામાં એક મુદર તેજસ્વી તરુણ જુવાને પ્રવેશ કર્યો. એનું ચરીર મજબૂત હતું. આંખ મોટી, સ્વચ્છ સ્પષ્ટ વસ્ત્રવધી જાણે સ્વભાવળીની એવી હતી. એણે આવતા વેંત તણે જણાવું જવાનું 'એચુ'.

'તમારું નામ—આ તમે લખ્યું છે એ તો કાંઈ ખરાબ નથી. શું છે નામ કનકેય ?'

'ના સા'બ ! કનકલેય !'

'આપું નામ ?'

'એની સાથે આપણે શું કામ છે ?' બીજા ઓશીસરે કહ્યું.

તરત બીજો પ્રશ્ન આવ્યો.

તમારી અટક ? શાંતિ ? આપનું નામ ? કેમ કાંઈ નથી ? આપનું નામ તો હશે નાં ?'

'સાહેબ ! મારે એમાં કાંઈ જ નથી !'

'તમે તમારી મરકરી કરવા માગો છો મી—શું તમારું નામ ?'

'કનકલેય !'

'હાં, મી. કનકલેય ! જુઓ. આંદો' મરકરી માટે તમે આવ્યા નથી. તમારે નોકરી લેવી છે ?'

'સાહેબ ! એટલા માટે તો હું આવ્યો છું !'

'તો આપનું નામ તો હશે નાં ?' નાગરદાસે સહજ જ પૂછ્યું, 'એવું તે કાંઈ હોય ?'

'સાહેબ ! હોય તો મને ખબર નથી. હોય તો એવું નામ શું છે એ જણાવું નથી !'

'બાપ વિના આંદો' કાંઈ આવે છે ખરા ! આ તમે શું જોશો છો ?'

'કોઈક મારા જેવા અભાગી પથ હોય નાં ?' કનકલેયે બોલ્યો, 'મારે બાપ નથી !'

'પથ કોઈક તો બાપ હશે નાં ? એવું તે કાંઈ હોય ?'

'સાહેબ ! હું તો કાંઈ જ જાણતો નથી. બાપ વિના નામ મુકાવું જ ન હોય તો તમે જ માશા બાપ ! તમારું નામ મૂકી દેજો ! આ ખબર જ નથી ત્યાં મને તે નામ આવે !'

સૌ નાગરદાસ તરફ જોઈને હસી પડ્યા. નાગરદાસે અચાનક પૂછા કરી.

'પથ તમારે આ 'કનકલેય' નામ શું ? એ કેણે પાડ્યું ?'

'સાહેબ ! કનકલેય તમારી માનું નામ, એ નામ

વાદ રહી ગયેલું. એના હું પુત્ર માટે કનકલતેય. ખીલું મારે કાંઈ નામ નથી ! મા આપ—મેં ન કહ્યું—એ ગણો તે તમે. તમે જ આપ !

પણ અત્યાર સુધી જે ઘટસ્ફોટ થતો ન હતો, 'કનકલતેય' નામનો તે ઘટસ્ફોટ થતો, એક પળભર જલજો નાગરદાસને પુરશીમાં ચાંકડ હોય એમ જણાયું ! તે ખેંઠા જેવા થઈ ગયા !

પણ ખીજ જ પળે એમના અંતરમાં એક દ્રારફો ખેંચી ગયો હતો : 'રાંડની ક્યાંક હજી જીવતી લાગે છે ! આને સમગ્રવીને મોકલ્યો હોય નહિ !'

અને એમણે ઉતાવળે મુલાકાત હુઠાવી નાંખી.

[૮]

'તમે જ મારા આપ !' મારો બેટો આટલું બહુ કાંઈ અકસ્માતમાં ન બોલે—નાગરદાસને પધારીમાં પડ્યા, આજના જુવાનની મુલાકાતનો પ્રત્યુત્તર વાદ આવી રહ્યો હતો !

અને એના મનની શંકા ધીમે ધીમે મોટી થતી ગઈ !

અને પ્રસાદને ત્યાં એણે કહ્યું હતું એ એમને વાદ આપ્યું ! એમને ધ્યુ કે આ વાતનો તાજ મેળવવો નોકમે. ફાટલો ઉમેડી. કનકલતેય—આંહી જીતયો હતો એ સરનાયું મળ્યું.

એ ત્યાં જવા નીકળ્યા !

કનકલતેય બહાર ગયો હતો. તે એ મિનિટ ખેંઠા હશે ત્યાં એ આવ્યો. પણ હવે નાગરદાસ એની લાલચાલ, રીતભાત, આંખ, લાવ, બહુ ખારીકીથી નોંધ રાંધા હતા. કનકલતેયને પેણ શંકા પડી કે એનું નામ—એણે આને આંહી આપ્યા છે. કાં તો પોતાની જાતને કાંઈ ઠગારા રૂપે આ લોકો લેતા લાગે છે !

'તમારું નામ ઘણું વિચિત્ર—ગી. કનકલતેય એ શા ઉપરથી...આપું નામ...'

'જુઓ સાહેબ ! મને મેં જોયાં છે પણ હવે તો સાંકરતાં નથી...'

'એમ ? હારે...તમારાં મા પણ જીવતાં નથી ?

મોટીવાર પછી નાગરદાસ ઉઠ્યો ત્યારે એણે ખાત્રી કરી લીધી હતી કે આને પોતાના વિષે કાંઈ ખબર નથી !

પણ એના મવા પછી કનકલતેય વિચારમાં પડી ગયો !

આ કેમ આવ્યા હશે ? અને મા વિષે પણ એણે આકતરી પૂછા કરી. એ વિચારતરંગે ચડી ગયો.

[૯]

કનકલતેય ત્યાં રહી ગયો. એક દિવસ એને સાહેબે ખાનગી ઝામે ઘેર બોલાવ્યો. કનકલતેયના મનમાં જે શંકાનું બીજ હતું તે ધીમે ધીમે પોતાનું પોષણ મેળવતું હતું. એને કાંઈક તાળો મળતો લાગ્યો. ઘેર આવ્યો—અને એણે સાહેબનો વશવિસ્તાર જોયો ત્યારે તો કાંઈક રેખાંકનદષ્ટિએ પણ એનું મન મુલ્યક થઈ ગયું.

તે રાત્રે એને પોતાની ઓરડીમાં ઊંઘ આવી નહિ. એને લાગ્યું કે એની માએ જલસમાધિ લીધી એમાં કાંઈ ને, કાંઈ કારણરૂપ હોતું નોકમે. અનુમાન કરતાં—એણે આખો મુલાકાતનો સંવાદ, નાગરદાસ ઉકા તે, પછી મુલાકાત દૂંઠાવી, પાછું કાંઈ નહિ ને એ એક જ આવ્યા.....

એનું મન-ખળવો કરી ઉકડ્યું. એને ખાત્રી થઈ ગઈ. આ કુષ્ટ માણસનો એક ઘડી પણ હવે આશ્રય હોવો...આ હા ! એ તો જેણે કનકલતેય માટે નામ પાડીને, પોતાના દિલનું તમામ દુઃખ વ્યક્ત કરી દીધું હતું એના શબ્દને અપમાન કરવા જેવું હતું ! એણે નિશ્ચય કરી લીધો ! આ નોકરી છોડી દેવી !

ખીજ દિવસે સવારે જ એ વહેલો સાહેબને ત્યાં પહોંચી ગયો.

'હજી કાંઈ જાણું ન હતું. પણ સાહેબની એક દીકરી ત્યાં ખારજી ઉભી હતી !

એક મુણભર તો કનકલતેયના દિલમાં એક લમકર વૃત્તિ વેગ કરી ગઈ. આને જ ઉપાડી જવી. અને તો જ માની જે દશા આ કુષ્ટ ત્યારે કરી હતી

ગાંધીજન

[વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ એ રાગ]

ગાંધીજન તો તેને કહીએ, જે હીન-દલિતનો સંગી રે,
સત્ય અહિંસા સાધન સાથે, અંકુશ^૧ તણે ઉમંગી રે-ગાંધી
ઉચ્ચ નિમ્નના લેહ બૂલાવે, આભડછડને ટાળે રે^૨
દારૂ બંધીનો^૩ પુરણ મેઘી, ચૂરખા સુતર^૪ કંતે રે-ગાંધી
ગૃહ ઉદ્યોગો^૫ ગામડી બાણે, આમ સફાઈ^૬ કરતો રે,
કેળવણી પાઠ્યાની^૭ પ્રેમે, મોટાને પણ પરખે^૮ રે-ગાંધી
સ્વતંત્રતા આંખોની^૯ સાર્થે, ભરતે નરવો^{૧૦} રહેતો રે,
રાષ્ટ્રવાણીનો^{૧૧} પ્રચાર કરતો, માતૃભાષા^{૧૨} બણતો રે-ગાંધી
ધન સંપત્તિ સરખી કરતો; સમાનતામાં^{૧૩} રમતો રે,
હરિજન કે' છે; તેર સુત્રની, માળા ગુથી તરતો રે-ગાંધી

૧ એકતા. ૨ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ. ૩ દારૂબંધી. ૪ ખાદી. ૫ મહ-
ઉદ્યોગો. ૬ આમસફાઈ. ૭ પાઠ્યાની કેળવણી ૮ પ્રોત્સાહન. ૯ આસ્વાતંત્ર્ય.
૧૦ આરોગ્ય. ૧૧ રાષ્ટ્રભાષા. ૧૨ માતૃભાષા પ્રચાર. ૧૩ સમાનતા.

—લાલચંદ વોરા

‘આજ છમેજે નાથ હયારે ધર’ આ

આ ભાવનામય રણકાર વાજમગાખામાં યુગરવ
કરી રહી હતો. મહાત્માજી આજે ગુરુદેવ ટાંગેરના
વિશ્વભારતી શાંતિનિકેતન આશ્રમના અતિથિ રૂપે પ-
ધારતી હતા. ઉમંગના આજે અવધિ હતો.

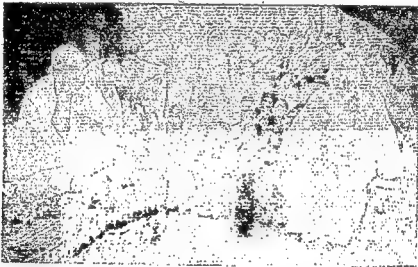
‘મહાત્માજી આવતી કાલે સવારે સાઠા અગિયાર
વાગે આશ્રમપ્રવેશ કરશે. આશ્રમવાસીઓ બાપુજીને
સત્કાર કરવા હાજર રહે.’ આશ્રમની નોટિસબોર્ડ
ઉપર એ પ્રસાદે જાહેર થઈ ચૂકું હતું.

સર્વક્રિયાએ સહાર એવું આશ્રમ અને એના કલા-

આંખ આગળ ખડું થઈ જતું હતું. નૃત્યભવનમાંથી
નરુપિના જણકાર અને સંગીતભવનમાંથી મધુરસ્વરો
રણકતા હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. આવતી કાલ
સવાર અઠીની બાજુ બધી રીઠવાંડો થતી હોય એવું
થવા લાગ્યું. ત્યારે મને તે જ વખતે અતિથિભાવનાએ
ખીસેલું મારું કાઠિયાવાડ સાંભળ્યું. હું તો અઠારસો
માધ્યમના લાંબા અંતરે પડ્યો હતો. પણ વતનના
લોકગીતની ભાવના સ્મરણે ચઢી આવી.

મહેમાન આવ્યા તો કાલે રે આવ્યા.

કેહુની જોતી’તી વાટ...મહેમાન આવ્યા.

ધરો બાપુને સત્કારવા બાજુ રંગે બરામા. શું માંધવ-
માનો, કે શું દિવ્યનૃત્યો, અને વિવિધ આલેખનોથી
શંગારેલ શું ભૂમિપટો-આ બધા એક જ રાતમાં ઝડ-
પથી તૈયાર થઈ ગયા. મોડીરાત્રે બાપુજીના સન્માનની
કેટલીક તૈયારીઓ કરી અને અમે બધા પોતપોતાની
જૂંપડીઓમાં આરામ લેવા વળી નીકળ્યાં. અમારા
રોજના સાંઘાદાર મચ્છરો પણ બિચારા અમારી બહુ
રાહ જોઇને છેવટે મચ્છરઘનીઓ બહાર લટકી અને
ચોટી પડ્યા હતા. સૂતા માટે હું તૈયારીમાં પડ્યો
પણ જીમ શે આવે? સન્માન-સમારંભનું દરેક આજુબે

હેલભરી ઉતાવળી રોકું

હોડે હરખન-માલ...મારે ઘેર મહેમાન આવ્યા.

શાલખીથી વનઘસની ઘટા ખરજના ઘેરાં ગીતોથી
શું જતી હતી. ગુરુદેવે લખેલું મહાકાવ્ય ગીતાંજલિ
એ ભૂમિ ઉપરથી જ સ્ફુર્યું હતું. બકુલ અને કદબ-
નુલ્લે નીચે અલ્પના બરેલ ભૂમિપટો સ્વપ્નામાં અર્ધ
ઝાંખા દેખાય ત્યાંજ સવાર પડી ગઈ. અને પુનઃ
ઉપરની સ્વપ્નાની લીંકે જન્યત અવસ્થામાં શરૂ
થઈ ગઈ. આશ્રમ આખો સ્વપ્ન અને સુષ્પ આજે
દેખાઈ રહ્યો હતો.

• સવારે સાડા અગિયાર વાગે બોલપુર રોડને બાપુને તેમજ ગુરુદેવની ખાસ મોટર પહોંચી ગઈ હતી. ઉપરાંત બીજી બે વિશ્વભારતીની બસ તથા મોટર પણ બાપુજીની મંડળી માટે મોકલવાઈ હતી. બાપુનું પ્રથમ સ્વાગત કરના સાડા અગિયાર વાગે, આશ્રમના દરેક વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થીનીઓ, આશ્રમના મુખ્ય દરવાજા પાસેથી, હારજંધ ઊભા રહી ગયા હતા. બાપુજીની મોટર ન્યારે અમારી નજીકથી પસાર થાય ત્યારે અમારે દરેક જગ્યાએ મૌન રાખવાનું હતું. મહાત્માજીની જે અમર બીજી કાંઈ પણ જે બોલાવવાની અમને દરેકને મના કરવામાં આવી હતી.

બાર વાગવામાં થોડીક મિનિટો બાકી રહી એટલામાં વડાઓની ઘડાબરી ઊભા નીચેના દૂર રસ્તા ઉપરની લાલ માટી બેઠાપદ અને ભેતભેતનામાં બહુ જ ધીરી ગતિએ બાપુજી પોતાની મઝળી સહિત અમારી વચ્ચેથી પસાર થવા લાગ્યા આમને જોહેર કરેલા કાલન મુજબ અમે શાંત, સ્થિર અને નતમસ્તકે ઊભા રહ્યા હતા. આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતા બાપુએ આ શિરત જોઈ અને સહેજ મલકાયા પણ ખરા. ભેતવરનોમાં સજ્જ થઈ ખડા રહેલા આશ્રમવાસી ભાઈ-બહેનો જાણે શાંતિના ફિરતો હોય એવો ભાસ થતો હતો. ન કોઈ એક અધર બોલ્યું કે ન કોઈએ હાથ-પગનું હલનચલન કર્યું.

ધીરી ગતિએ મોટરે અમારી નજીકથી પસાર થતી ગુરુદેવના મકાન 'ઉત્તરાયણ' માં પ્રવેશ કરી ચૂકી. ઘરતજ અમે બધા જે શાંત ઊભા રહેલા વિદ્યાર્થીઓ, બાપુજી મોટરમાંથી ઊતરે તે પહેલાં ધણી ઝડપથી 'ઉત્તરાયણ'માં પાછાને રસ્તેથી પહોંચી ગયા. અને ભારતની બે મહાન વિભૂતિઓનું મિલન પ્રથમ કેવી રીતે થાય છે. તે જોવા ભવચિત્તે ગોઠવાઈ ગયા.

આત્માએ આત્મને ઓળખ્યો.

રસભોગ નિહાળી નમું દું નમું.

પૂનમ ગુરુદેવનું મહાલય 'ઉત્તરાયણ' આજે ભગ્ય એવી રહ્યું હતું. પ્રવેશદ્વારની આગળના ભાગમાં પડ્યાર ઉપર મહર્ષિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, બાપુજીનું

સ્વાગત કરવા આરામખુશીમાં બેઠા હતા. પાછળના ભાગમાં તેમના સ્વજનો અને આશ્રમના વિદ્વાન પ્રોફેસરો પણ ગોઠવાઈ ગયા હતા. બીજા જેવી અડગ પ્રતિભા ગુરુદેવના શરીર ઉપર તરવરતી હતી, જાણે ભારતનો પૂરુષવૈદ્ય. બાપુજી મોટરમાંથી ઊતર્યા અને ગુરુદેવને સામેજ પડ્યાર ઉપર બિરાજેલા જોયા. અને ગુરુદેવે પણ બાપુજીને મોટરમાંથી ઊતરતા જોઈને પોતે ઊભા થવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ બાપુ તે મોટરમાંથી જોયે ઊતર્યા તેજા-તરત જ ઝડપથી પડ્યારના બે ત્રણ પગસિંધા ચઢી અને ગુરુદેવ ટાગોરના ચરણોમાં નમી પડ્યા અને પગ પકડી લીધા. ગુરુદેવ પણ જાણે ગભરાયા હોય તેવી રીતે એકદમ ઊભા થયા પ્રયત્ન કર્યો પણ ગુરુદેવનો વિશાળ દેહ છતાં અસ્વસ્થ અને અસક્ત હોવાથી એકદમ ઊભા ન થઈ શક્યા. બે જગ્યાના ટેકાથી ઊભા થઈ ગુરુદેવે બાપુજીને બાથમાં ધાધી અને ઘણા પ્રેમથી ભેટ્યા. જાણે કૃષ્ણ સુદામાને ભેટતા હોય એવું દરજ્જામાં પડ્યું. એના કરતાં પણ અને તો એવું લાગ્યું કે આજ 'સત્યને મેરુ' 'સંસ્કૃતિ'ના મેરુને ભેટતો લાગ્યો અને એમાંથી ભારતની પ્રેમ અને ત્યાગની એકાંકિતા વિશ્વભોગે આગળ પ્રકાશ પામતી દેખાઈ. ગુરુદેવ અને બાપુજી બન્ને ધણીવાર સુધી એમ ભેટીજ રહ્યા અને ધણીજ ભેરધી બન્ને જગ્યાએ મુક્તહાસ્ય કર્યું. એ મુક્તહાસ્યના પડમાં 'ઉત્તરાયણ'ના ચોશાન બહાર ધણે દૂર સુધી પણ સંબળાયા.

ભોજનનો વખત થયો અને અમે સૌ વિખેરાયા. મહાત્માજી માટેની ભોજન વગેરેની બવરથા અમને ગુજરાતી ભાષા બહેનોને સોંપવામાં આવી હતી. શ્રી મેનાબહેન કાષ્ઠીઆ તથા શ્રી નિરંદીતામહેન વગેરેએ બાપુજી માટે ભોજન તૈયાર કરવાનું કાર્ય સંભાળી લીધું હતું. શ્રી ધીરુભાઈ તથા શ્રી નવીનભાઈ જે બાપુજીના વાતીજ હતા, તે બધુએએ બાપુજીની સારવાર બવરથા ઉપાડી લીધી હતી.

સાંજકાળે બાપુના સન્માન સમારંભનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો હતો. સાંજ નમતી જતી હતી, તેમ કળાદેવો આભૂષણોથી સજ્જ બની મહાન અતિથિનું

સ્વાગત કરવા પ્રગટ થતી જતી હતી. પૂનઃ સ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરી આશ્રમવાસીઓ નિયત કરેલ સ્થળે હાજર થઇ ગયા. બહુલ શિશુજન અને કેશુ-દાની વૃક્ષપટાઓ નમવા માંડી. એની નીચેનો ભૂમિ-પટ સ્વેત અલ્પનાઓથી ઓપી બીરો. અને આખું વાતાવરણ મરતભરોની જેમ ક્ષણવાર ગણગણી બીરું. દરેકના બાલે અંદન અને પુષ્પની અર્ચના થવા લાગી. ધૂપદાનીઓમાંથી ધુમ્મસી બીડતી રેખાઓ સામકાળીનું વાતાવરણ સ્વચ્છ કરતી આકાશમાં અદૃશ્ય થતી હતી.

બાપુજી પધાર્યા, પાછળ કરપુરખા હતા અને મંડળી પણ હતી. બાપુજી અને ગુરુદેવ સામસામી બેઠક ઉપર બિરાજ્યા. એ બેઠકાની આસપાસ પણ કાઠિયાવાડની ભરતકળા નાના આબલાઓમાંથી ઝમઝમારા કરતી હતી.

આશ્રમની ગાંધર્વ મંડળીએ ગુરુદેવના કાળો ગાંધર્વ અને સન્માનની શરૂઆત કરી. સાર પછી દુરત જ આઆથશ્રી ક્ષિતિભેદનસેન તથા પંડિત હઝારીપ્રસાદ દિવેદીશએ વેદમંત્રોથી સ્વાગત કર્યું. પછી સંસ્કૃતિના મહાન દૃષ્ટા શ્રી ગુરુદેવે ભાવભર્યું પ્રવચન કરી સત્ય અને ત્યાગ સમ મહાન વિશ્વતિનું ભવ્ય સન્માન કર્યું.

પછી બાપુજી બધાનો આભાર માનતા એક સુંદર વાર્તાલાપ જેથી શૈલીમાં બોલ્યા. ખાસ તો એમણે અગત્યનું એ કહ્યું કે શ્રી ગુરુદેવના શાંતિ-ધામમાં હું ચાર દિવસને માટે આવ્યો છું અને મારો શિર ઉપર રહેશે કામનો બોલે બોલપુર રહેશે ઉતારીને અહીં આવ્યો છું. એટલે અહીં મારે બધાને એ વિનંતી કરવાની છે કે રાજદારી પ્રકરણનું કેઈ પણ પાત્રું આ સ્થળે, શ્રી ગુરુદેવના પરમ શાંતિધામમાં જરાયે ન જોડે એવું ધન્ય છું. મારા અહીંના વસવાટ દરમિયાન આ મહર્ષિની પ્રેરણાભૂમિમાં સાતિનું પાન મારે કરવું છે. એટલે મને મૌનમાં જ રહેવા દેજો. ત્યાર પછી શ્રી ગુરુદેવની આ ઉજ્જવળ તપો-ભૂમિ વિશે કહ્યું હતું. છેલ્લે સમૂદગ્ધાન થયા બાદ પ્રાર્થના કરી હતી.

બીજે દિવસે બાપુ અમારા આશ્રમનો દૈનિક કાર્યક્રમ તપ સનાતા હતા. આશ્રમની સવારની પ્રાર્થનાથી માંડીને, કલાભવન, સંગીતભવન, કોલેજ શિશુભવન વગેરેના દરેક વર્ગનું ત્રીણવટભરી રીતે અવલોકન કર્યું. કલાભવનના મુદ્રિયમમાં આભા ત્યારે, બાપુજી બોલી બીડ્યા કે “નંદ્યાશુ કહાં છુપ ગયે ?” નંદ્યાશુ ઘણી શરમાળ પ્રકૃતિના છે એ બાપુજી જાણતા હતા. એટલે આનંદમાં કહ્યું હતું. કુલ્ય કેનૈયાની જેમ નંદ્યાશુ સંતાઇ જતા લાગે છે. એક ઉચ્ચ કટીના કલાકાર તરીકે બાપુજીને શ્રી નંદ્યાશુ ઉપર ઘણું માન હતું.

બાપુની સાવકળની પ્રાર્થના સિંહાસન અને મુસ્તકાલયના વચ્ચેના મેદાનમાં થવાની હતી. અર્ધ-ગોળાકારમાં આશ્રમના દરેક વિદ્યાર્થીઓ જમીન ઉપર બેઠા હતા. અને બાપુજી એક નાની પાટ ઉપર બેઠા હતા. પ્રાર્થનામાં મારા એક મિત્ર ભાઈ ભગવાનદાસ વર્માએ એમની મેવાડી ભાષામાં એક મીરાંબાઈનું ભજન ગાયું.

રાણા કુંવાણ હો છ

છવરો સંગાથી જીમરે ના મીસે હો છ.

ન્યારા ન્યારા ન્યારા લેખ, છવરો.....

ભજન સાંભળી બાપુજી ગાનાર જીવાન સામે જોઈને બોલ્યા એક દુસરા મીરાંબાઈ કા ભજન ગા સહેતે હો ! છઠ્ઠા. કહીને એ મિત્રે બીલું ભજન શરૂ કર્યું.

મને રામરંગ લાગ્યો રી, રાધેશ્યામ રંગ લાગ્યો.

માગ છવરો ધોખો ભાંગ્યો

સાચા સે મારો રાહોન રાણ જૂઠાસે મત ભાગો

અન કપારો કછ બગેસો કાચા સુતસે તાગો.

મને રામરંગ લાગ્યો.....

સુદ મેવાડી ભાષામાં ગવાયેલા આ બન્ને ભજનો બાપુજીને ઘણા જ ગમ્યા અને ગાનાર ભાઈ પ્રત્યે હસીને શુભ લાગણી બ્યક્ત કરી, પછી તો ચારે દિવસની પ્રાર્થનામાં બાપુજીએ આ બન્ને ભજનો સાંભળ્યા જ કર્યા.

ત્રીજે દિવસે શ્રી ગુરુદેવ અને બાપુજીએ અંધ-

બારણે ધરાઈ ધરાઈ એને એકબીજાના હૈયાં દબાવી
કરી વાળે કરી. તે દિવસે આખો દિવસ બીએ કરો.
કાંઈકમ નહોતો રાખ્યો, માત્ર એકાંતમાં અરસપરસ
વાતો કરવાનું જ નક્કી કર્યું હતું. છેલ્લે વિદાયનો
દિવસ હતો. પૂરા ત્રણ દિવસની અખંડ શાંતિ ભોગવી
બાપુજી ગુરુદેવ અને આશ્રમથી છૂટા પડવાના હતા.
હજી કંઈક અમલનું કહેવાનું રહી જતું હતું. એક
દિવસના સતત એકાંત મિલનમાં પણ ગુરુદેવની છબેથી
એક વેદના નીકળી ન શકી. આખરે છૂટા પડતી
વખતે એક ખંધ કવર બાપુજીના હાથમાં મૂકી અને
ગુરુદેવ એટલું જ બોલી શક્યા, "આની અંદર જે
છે તે તમને સુપ્રત કડું" છું. આપ ગાદીમાં બેસીને
વાંચો."

પાછળથી ખબર મળ્યા, એમાં લખેલ ભાવાર્થ
આવેો હોય. 'વિશ્વભારતીને ઉછેરીને બાટલી મોટી
કરી, હવે એને આપના હાથમાં સુપ્રત કડું છું.'
બાપુજી ગુરુદેવની મનોબલ્યા સમજી ગયા અને ઘરે
જ આશ્રમની જવાબદારી પોતાને શિરે લઈ લીધી
હતી. ત્યાર પછી થોડાક સમયના ઝાળામાં ગુરુદેવ
મદાનિકામાં પોઢી ગયા. શ્રી ગુરુદેવને પોતાના કાર્યમાં
અચળ શ્રદ્ધા હતી એ તેમજાથીના એક કાબ્ય ઉપરથી
અનુમાન થઈ શકે છે.

છમેને એતો પૂલ હોયોના સારો

જાની હે જાની તાએા હોયની હારો,

જે કૂશ ના કુટી તે ઝોરે છે પોરોનિ તે

જે નોદી મેર પોયે હારોલો ધારો

જાની હે જાની તાએા હોયની હારો

છવનના દરેક કાર્યો જે પૂર્ણ નથી થતા, તો
પણ અને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે કાર્યો કામ ને
કામ વખત અધૂરા પૂર્ણ તો થાય જ છે. જેમ
કે પુષ્પની કળી જે લણી વાર બીજા વચર

-ધરતીમાં ગમે,ભાષા જાણ છે પણ મુવાસ
ફેલાવતી જાણ છે. અને મરૂમિમાં જલ અથવા
નદી અદરજ થાય છે પણ એના ગર્ભમાં એનો
પ્રવાહ અરખલિત વહા જ કરે છે. એવી રીતે જે
મારા છવનમાં કંઈ પણ અપૂર્ણ રહી ગયું છે, એ
મિથ્યા નથી જવાનું એ પણ અંદર સફળ થશે.

ગુરુદેવના કાર્યની જવાબદારી તો બાપુજીએ
પોતાને શિરે મૂકી દીધેલી. પણ આજ બાપુજીના
મહાકાર્યની જવાબદારી કાણ શિર ઉપર ઓઢશે !
બાપુની વિદાય તો આજ સમસ્ત દુનિયાને વસખી
થઈ પડી છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયા બાદ ભગવાન
શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને કહ્યું કે, ભારતનો આ ભાર તમારે
શિરે છે. મારે તો જવાનો વખત થયો છે, એટલે
હું દારિદ્ર્ય ભજી છું. ત્યાં જઈને એ મહાન યોગેશ્વર
પણ એક પારધીને પોતાના રહેનો નાશ કરવાનું
નિમિત્ત બનાવી સ્વધામ પહેંચી ગયા; એવું જ
આજે મહાત્માજીએ આખા જાતની આશ્રય ઉપર
અમાણ્યું જ દર્શન ખડું કરી અને સ્વધામ પહેંચી
ગયા છે. ભારતને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અપાવી અને
આખરે સરદારશ્રીને કહ્યું કે હવે અને જવા દો, મારે
પ્રાર્થનામાં જવાનો વખત થયો છે. પ્રાર્થનાનો વિદાય
એ આપણા યોગેશ્વરની મહાન વિદાય ત્રિવંદી—

કેસે કૈ આજ તેરી બિદાઈ

ઉમડે નયન મેરે આંસુ નિહારે

તેરી મુલક મર્તિ દિશા મેં ખસી છે,

કહને છસે પ્રાણ પ્યારો સિધારો.

આખે હપારો.....

લગી હી રહેગી કહેતી રહેગી

પધારો પધારો.

૫.

બાપુજીનાં અવસાનના ખબર જાણ્યા ત્યારે મને વિજળીનો ચાંચકો લાગ્યો. અને થોડા કલાક ગમગીની પણ થઈ.

પણ સવારે ઉઠતાં જ મને દિલમાં થયું કે પૂ. બાપુજીનું અવસાન જ ક્યાં થયું છે ? જો એમનું અવસાન થાય તો ખરેખર દુઃખની વાત ગણાય. કેમ કે જો મહાપુરુષે જીવન આપું સેવામાં ગાળ્યું હોય, તેમનું અવસાન થાય તો કેને દુઃખ ન થાય ? પણ પૂ. બાપુજી મર્ણા જ નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.

એઓ ૭૮ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા. એ સમય દરમ્યાન બાળપણ બાદ કરતાં તેમની એકેએક ક્ષણ તેમણે જીવી જાણી છે. છેલ્લાં ૫૦ ઉપરાંત વર્ષોમાં તેમણે નથી રવિવાર જોયો કે નથી તહેવાર જોયો. તે ખાવા બેસતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા. ને જાજર જતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા. તેમણે ચરીરને, મનને એવાં ધ્યાનાં કે ચોવીસે કલાક ખડે પગે કામ આવે. તે નિરાંતે કદી બેઠ્યા નહીં, અને સતત દેશની સેવા કરી. એમ કહેવાય છે કે યોગીઓનું આયુષ્ય ૪૦૦ વર્ષનું હોય છે. એ પ્રમાણે બાપુજી ખરેખર ૪૦૦ વર્ષનું કામ કર્યું, પછી ભગવાનને મળ્યું કે આ દેહની પાસે ખૂબ કામ લીધું હવે એનું કામ પૂરું થયું.

અને પૂ. બાપુનો દેહ તેણે લઇ લીધો. શા માટે ? કુનિયાના ઉદાર માટે જ. હવે બાપુનો આત્મા આ પાા ફૂટના દેહમાં સમાપ્ત ન થકે એટલો મોટો થયો. તે આત્માની ગતિ ખૂબ વેગવાન હતી. તેની સાથે દેહ ચાલી શકે એમ નહોતો. અને આત્માના ઉકૂપનમાં તે વિક્ષેપ ન કરતો હોય એમ થવા લાગ્યું ! તેથી ભગવાને એ આવરણ દૂર કર્યું. તેમણે ધણા વર્ષ પૂર્વે કહેલું કે હું મરીશ ત્યારે હવામાં ઊડી નહીં જઉં, પણ કસનિનાની ભમીનમાં ખાતર થઈશ.

બાપુનો પુનર્જન્મ થયો :—એટલે બાપુ પૌરખંદરમાં પુતળીબાઇને પેરે જન્મ્યા હતા, તે જન્મનું કાર્ય પુરું થયું અને હવે તે વિશ્વને પેરે-સીદ્ધાન્તિકદેહ જન્મ્યા છે. તેમનો આત્મા આજે વિશ્વમાં પ્રગટ થયો છે.

ધન્ય મૃત્યુ : ધન્ય જન્મ—આ જન્મ પણ કેવા શુભ યોદ્ધાએ થયો ? પૂ. બાપુ ઇચ્છતા હતા કે સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં મરે. દેહ પડે અને તે વખતે મારા મેમાંથી રામનામ જ નીકળે, આ જન્મે ઇચ્છાઓ ભગવાને પૂરી કરી છે. મહાપુરુષને જાણે તેવું મૃત્યુ થયું. તેમણે જમણી સેવા ઉલ્લો ક્ષણ સુધી કરી.

અને જગત પાસેથી તેમણે એક ક્ષણનીય સેવા ન લીધી. પ્રાર્થનાના વિચારમાં, પ્રાર્થના-સ્થાને ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં વિધાદરહિત અને હસતા મેંએ એક ક્ષણમાં તે દેહને ત્યજી દે છે. અને વિશ્વના એકેએક માનવીમાં પહોંચી જાય અને વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે.

હું તા. ૧લીએ વર્ષ જવાનો હતો. અને તેમને મળવા ઇચ્છતો હતો. પણ હવે તો હું આંખ મીંચી ફક્ત એટલે તરત મળી શકું છું.

એમનો દેહ હતો ત્યારે એ જો કહેતા હતા તે કેટલીકવાર કેટલાયને ગમતું ન હતું. હવે તો એવું કંઈ જ રહ્યું નહીં. હવે તો તેનો આત્મા આપણને સતત નમ્રત રાખવાનું કામ કરશે. તે સહેલે જ ન કરી શક્યા, તે હવે તેમનો આત્મા કરશે.

હા, એ વાત ખરી છે કે આપણને તેમની ખોટ લાગશે. અને આપણે બધા મોઢથી તદ્દન મુકત ન હોવાથી દુઃખ પણ થશે. બાપુની દૃષ્ટિએ તો એમ જ કહી શકાય કે ભગવાન તેમની સેવામાં હતા. અને તેમણે જેવું ઇચ્છ્યું તેવું જ મૃત્યુ આપ્યું અને ભગવાન ભક્તને આપીને છે એમ જગતને ખતાવ્યું.

મુગાવતાર :—હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ જોતાંય આવે મહાપુરુષ થયો હોય એમ જણાતું નથી. રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ વગેરે બધા અવતારો થયા આ એમના કરતાંય મહાન અવતાર થયો. મૃત્યુ પામ્યા પછી દરેકની જમતી ઉજવાઈ છે. પણ બાપુના જીવન દરમ્યાન તો કરોડો માણસોએ વર્ષોથી તેમની જમતી ઉજવી. દરેક ધર્મના દરેક જાતિના લોકોએ ઉજવી.

આજે પણ કુનિયાના દરેક દેશે તેના દેહ જવાથી આંસુ સાર્યાં. એવા દેહવાળો આત્મા કેટલો મહાન ગણાય !

આવે મહાન આત્મા હજારો વર્ષો આવ્યો. આપણાં ધનભાગ્ય કે તેમના જમાનામાં આપણે અવતાર થયો. પણ જો તેમના જીવનમાંથી કંઈ જ ન અઠણ કરોએ તો આપણું સંતાન કમભાગ્ય પણ ગણાય.

એમણે તો જીવો નમ્યું અને મરી નમ્યું. તેમનું દેહથી કરવાનું કાર્ય પૂરું થયું એટલે તે જ ક્ષણે ભગવાને તેમને ઉપાડી લીધા.

હું એમના મૃત્યુને ૨૩નો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલાં સિદ્ધાંતોમાંથી કેટલું અઠણ કર્યું છે અને કેટલું અઠણ કરવાના છીએ, તેની વિમાસણમાં છું ખરો. ઇશ્વર આપણામાં એટલું બળ આપેા કે-એમણે આચરેલા અને જોધેલા ધર્મમાંથી કંઈક કરી શકીએ !

બારણે ધરાઈ ધરાઈ અને એકબીજાના હૈયાં હળવા કરી વાળે કરી. તે દિવસે આખો દિવસ બીજે કરો. 'કાર્યક્રમ નહોતો ગળ્યો, માત્ર એકાંતમાં અરસપરસ વાતો કરવાનું જ નક્કી કર્યું હતું. છેલ્લે વિદાયનેા દિવસ હતો. પૂરા ત્રણ દિવસની અખંડ શાંતિ ભોગવી બાપુજી ગુરુદેવ અને આશ્રમથી છૂટા પડવાના હતા. હજી કંઈક અગત્યનું કહેવાનું રહી જતું હતું. એક દિવસના સગત એકાંત મિલનમાં પણ ગુરુદેવની છબેથી એક વેદના નીકળી ન શકી. આખરે છૂટા પડતી વખતે એક બંધ કરવે બાપુજીના હાથમાં મૂકી અને ગુરુદેવ એટલું જ બોલી શક્યા, "આની અંદર જે છે તે તમને સુખત કરું છું. આપ ગાંડીમાં બેસીને વાંચો."

પાછળથી ખબર મળ્યા, એમાં લખેલ કાવાઈ આવેો હતો. 'વિશ્વભારતીને ઉછેરીને આટલી મોટી કરી, હવે એને આપના હાથમાં સુખત કરું છું.' બાપુજી ગુરુદેવની મનોબળ સામ્રાજ્ય અને તુરત જ આશ્રમની જવાબદારી પોતાને શિરે લઈ લીધી હતી. ત્યાર પછી થોડાક સમયના ગાળામાં ગુરુદેવ મદાનિદામાં પોતી ગયા. શ્રી ગુરુદેવને પોતાના કાર્યમાં અચળ શ્રદ્ધા હતી એ તેઓશ્રીના એક કાવ્ય ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે.

છમેને ભોતો પૂજા હોભોના સારા

ભળી હે ભળી તાઓ હોવની દારા,

જે કૂચ ના ફુટી તે ઝોરે છે ઘોરોતો તે

ભે તોદી મોર પોથે દારાલો ધારા

ભળી હે ભળી તાઓ હોવની દારા

જીવનના દરેક કાર્યો જે પૂર્ણ નથી થતા, તો

પણ મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે કાર્યો કોઇ ને

કોઇ વખત અધૂરા પૂર્ણ તો થાય જ છે. જેમ

કે પુષ્પની કળી જે લણી વાર ખીલ્યા વગર

ધરતીમાં રમોળાઇ જાય છે પણ સુવાસ ફેલાવતી જાય છે. અને મરૂમૂમિમાં જલ અથવા નદી અદસ્ત થાય છે પણ એના ગર્ભમાં એને પ્રવાહ અસ્ખલિત વળ્યા જ કરે છે. એવી રીતે જે મારા જીવનમાં કંઈ પણ અપૂર્ણ રહી ગયું છે, એ મિથ્યા નથી જવાનું એ પણ અર્થ સફળ થશે.

ગુરુદેવના કાર્યની જવાબદારી તો બાપુજીએ પોતાને શિરે મૂકી દીધેલી. પણ આજ બાપુજીના મદાકાર્યની જવાબદારી કોણ શિર ઉપર ઓઢશે ! બાપુની વિદાય તો આજ સમયે દુનિયાને વસમી થઇ પડી છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયા બાદ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે પાંડવોને કહ્યું કે, ભારતનો આ ભાર તમારે શિરે છે. મારે તો જવાનો વખત થયો છે, એટલે હું દારિકા બાઉ છું. ત્યાં જઈને એ મદાન યોગેશ્વર પણ એક પારથીને પોતાના દેહનો નાશ કરવાનું નિમિત્ત બનાવી સ્વધામ પહોંચી ગયા; એવું જ આજે મહાભારતે આખા જગતની આગળ ઉપર પ્રભાવેવું જ દક્ષ અકુ કરી અને સ્વધામ પહોંચી ગયા છે. ભારતને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અપાવી અને આખરે સરદારશ્રીને કહ્યું કે હવે મને જવા દો, મારે પ્રાચીનામાં જવાને વખત થયો છે. પ્રાચીનાની વિદાય એ આપણા યોગેશ્વરની મદાન વિદાય ત્રિવિધી—

કેસે કહે આજ તેરી ગિદાઈ

ઉમડે નયન મેરે આંસુ નિહાર

તેરી મુઠ્ઠલ મોતે દેહના મેં ખસી હે,

કહને હસે પ્રાણ પ્યારો સિધારો.

આંખે દમારો.....

લગી હી રહેગી કહેતી રહેગી

પધારો પધારો.

૫.

બાપુજીનાં અવસાનનાં ખબર જાણ્યા ત્યારે મને વિજળીનો આંચકો લાગ્યો. અને થોડા કલાક ગમગીની પણ થઈ.

પણ સવારે ઉઠતાં જ મને દિલમાં થયું કે પૂ. બાપુજીનું અવસાન જ ક્યાં થયું છે ! જો એમનું અવસાન થાય તો ખરેખર દુઃખની વાત ગણાય. કેમ કે જો મહાપુરુષે જીવન આપું સેવામાં ગાળ્યું હોય, તેમનું અવસાન થાય તો કેને દુઃખ ન થાય ? પણ પૂ. બાપુજી મર્યા જ નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.

એએા ૭૮ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા. એ સમય દરમ્યાન બાળપણ બાદ કરતાં તેમની એકેએક ક્ષણ તેમણે જીવી જાણી છે. છેલ્લાં ૫૦ ઉપરાંત વર્ષોમાં તેમણે નમી રવિવાર ભેથો કે નથી તહેવાર ભેથો. તે ખાવા બેસતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા. તેમણે ચરીરને, મનને એવાં ધર્મો કે યોગીસે કલાક ખરે ખરે કામ આવે. તે નિરાતિ કદી જાણ્યા નહીં, અને સતત દેશની સેવા કરી. એમ કહેવાય છે કે યોગીઓનું આયુષ્ય ૪૦૦ વર્ષનું હોય છે. એ પ્રમાણે બાપુએ ખરેખર ૪૦૦ વર્ષનું કામ કર્યું. પછી ભગવાનને થયું કે આ દેહની પાસે ખૂબ કામ લીધું હવે એનું કામ પૂરું થયું.

અને પૂ. બાપુનો દેહ તેણે. લઈ લીધો. શા માટે ? દુનિયાના ઉદાર માટે જ. હવે બાપુનો આત્મા આ પાા દેહના દેહમાં સમાઈ ન શકે એટલો મોટો થયો. તે આત્માની મતિ ખૂબ વેગવાન હતી. તેની સાથે દેહ ચાલી શકે એમ નહોતો. અને આત્માના ઉદ્ધવનમાં તે વિશેષ ન કરતો હોય એમ થવા લાગ્યું ! તેથી ભગવાને એ આવરણ દૂર કર્યું. તેમણે બધા વર્ષ પૂર્વે કહેલું કે હું મરીશ ત્યારે હવામાં બીડી નહીં જઈ, પણ કસવિનાની જમીનમાં ખાતર થઈશ.

બાપુનો પુનર્જન્મ થયો :—એટલે બાપુ પોર-બંદરમાં પુતળીબાઈને પેટે જન્મ્યા હતા, તે જન્મનું કાર્ય પુરું થયું અને હવે તે વિશ્વને પેટે-સૈદ્ધાન્તિકદેહે જન્મ્યા છે. તેમનો આત્મા આજે વિધિમાં પ્રગટ થયો છે.

ધન્ય મૃત્યુ : ધન્ય જન્મ—આ જન્મ પણ કેવા શુભ યોગદાયે થયો ? પૂ. બાપુ ઈચ્છતા હતા કે સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં મારો દેહ પડે અને તે વખતે મારા મોંમાંથી રામનામ જ નીકળે, આ યન્ત્રે ઇચ્છાએ ભગવાને પૂરી કરી છે. મહાપુરુષને જાણે તેનું મૃત્યુ થયું. તેમણે જમતની સેવા ઉલ્લી ક્ષણ સુધી કરી.

અને જગત પાસેથી તેમણે એક ક્ષણની ૫ સેવા ન લીધી. પ્રાર્થનાના વિચારમાં, પ્રાર્થના-સ્થાને ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં વિષાદરહિત અને હસતા મોઝે એક ક્ષણમાં તે દેહને ત્યજ દે છે. અને વિશ્વના એકેએક માનવીમાં પહોંચી જાય છે અને વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે.

હું તા. ૧લીએ વર્ધા જવાનો હતો. અને તેમને મળવા ઇચ્છતો હતો. પણ હવે તો હું આખી મીચી ફરું એટલે તરત મળી શકું છું.

એમનો દેહ હતો ત્યારે એ જ કહેતા હતા તે કેટલીકવાર કેટલાયને ગમતું ન હતું. હવે તો એનું કંઈ જ રહ્યું નહીં. હવે તો તેનો આત્મા આપણને સતત જગત રાખવાનું કામ કરશે. તે સહિે જ ન કરી શક્યા, તે હવે તેમનો આત્મા કરશે.

હા, એ વાત ખરી છે કે આપણને તેમની ખોટા લાગશે. અને આપણે બધા મોહથી તફાન મુકત ન હોવાથી દુઃખ પણ થશે. બાપુનો દહિયો તો એમ જ કહી શકાય કે ભગવાન તેમની સેવામાં હતા. અને તેમણે જેનું ઇચ્છ્યું તેનું જ મૃત્યુ આપ્યું અને ભગવાન ભક્તને આધીન છે એમ જગતને બતાવ્યું.

મુગ્ધાવતાર :—જનરો વધેના ઇતિહાસ જોતાંય આવો મહાપુરુષ થયો હોય એમ જણાતું નથી. રામ, કૃષ્ણ, છુદ્ધ વગેરે બધા અવતારો થયા આ એમના કરતાં મહાન અવતાર થયો. મૃત્યુ પામ્યા પછી દરેકની જ્યોતી ઉગવાઈ છે. પણ બાપુના જીવન દરમ્યાન તો કરોડો માણસોએ વર્ષોથી તેમની જ્યોતી ઉજવી. દરેક ધર્મના દરેક ભતિના લોકોએ ઉજવી.

આજે પણ દુનિયાના દરેક દેશ તેના દેહ જવાથી આંસુ સાંધી, એવા દેહવાળા આત્મા કેટલો મહાન ગણાય !

આવો મહાન આત્મા હજારો વર્ષો આવ્યો. આપણાં ધનભાગ્ય કે તેમનાં જમાનામાં આપણો અવતાર થયો. પણ જો તેમના જીવનમાંથી કંઈ જ ન અહણ્ય કરીએ તો આપણું મહાન કમભાગ્ય પણ ગણાય.

એમણે તો જીવી જાયું અને મરી જાયું. તેમનું દેહથી કરવાનું કાર્ય પૂરું થયું એટલે તે જ ક્ષણે ભગવાને તેમને ઉવાડી લીધા.

હું એમના મૃત્યુને રડતો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલા શિક્ષણમાંથી કેટલું અહણ્ય કર્યું છે અને કેટલું અહણ્ય કરવાના છીએ, તેની વિમાસણમાં છું ખરી. ઇત્તર આપણામાં એટલું બળ આપો કે-એમણે આપેલા અને જોધેલા ધર્મમાંથી કંઈક કરી શકીએ !

મહાત્મા ગાંધી ગોળાબારથી વીંધાઈને શહીદ થયા, અને તે પછી એક હિંદુના હાથે, આતું ઘાતથી અને રાક્ષસી કૃત્ર થયું એથી આખા હિંદુનું માથું ઝરમથી નમી પડે છે. મહાત્માજીએ છાંછી પર્ષત અર્ધસાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પોતાના વર્તનમાં ઉતાર્યો, અને મહાત્માજીનું ખૂન હિંસા વડે થયું એ પછી એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે.

કુદરતના ગુણ બેદોનો પાર કાંઈ માનવી પામી શક્યો નથી અને પામી શક્યો નહિ. કુદરતના બળો ને કામ કરી રહ્યા છે એ કામને પિછાનવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. કુદરતી બતાવે બન્યા-પછી આપણે વિચારો બાંધી શકીએ છીએ.

મહાત્માજીના દુઃખદ જીવસાનના સમાચર સાંભળીને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. મુંબઈમાં વિજયગીરીવેળે ખનર ફેલાઈ ગઈ, પછી મને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ નક્કર હકીકતો આવી ગઈ અને છેવટે મહાત્માજી શહીદ થયા છે એવી ખાતરી થઈ ગઈ. અને ત્યારે! મારા શોકનો પાર ન રહ્યો. માર્કે મન બાકુળ થવા લાગ્યું. આખાંધી અકુષારા વહેવા લાગી, દિલ ધ્રોણ થઈ ગયું, અને હું સાવ અવાચક બની ગયો. બાપુજી, આપણા વચ્ચેથી એકાએક ઉપડી ગયા. બાપુજી તો પ્રેમાળ અને સત્યસ્વરૂપ હતા. અને એ સત્ય અને અર્ધિસાની મૂર્તિ આવી ગઈ. બાપુજીનું ઘણું જ સાહિત્ય વાંચ્યું, વિચાર્યું અને મનન કરેલું એ બધું યાદ આવવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે આપણો આસજન ખસી ગયો હોય અને જેટલું દુઃખ થતું હોય, એનાથી પણ વધારે દુઃખ થવા લાગ્યું. ગાંધીજી તો અમર હતા જ, પણ શહીદ થવાથી એ અમર કાનિ ઉપર સોનાતો કળશ ચડી ગયો અને એક અવતારી પુરુષની મણનામાં મુકાઈ ગયા.

ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે મતબેદ થવો હતો પણ હવે એમ લાગે છે કે એ મહાન નર હિંદને 'આઝાદ' બનાવવા આબ્યા હતા અને આઝાદી અપાવીને તરત જ ચાલી નીકળ્યા. એઓ રાજદારી મહાન પુરુષ હતા, પણ રાજદારી કાવાદવાથી પર હતા.

સામાજીક મહાન સુધારક હતા, પણ સમાજથી પર હતા. ધાર્મિક મહાન નેતા હતા, પણ ધર્મના કષ્ટકાથી પર હતા. આવા વંદનીય પુરુષ આપણા કમનસીબે આપણી વચ્ચેથી ઉપડી ગયા અને તે પછી અપાનક!

આપણને શોકમાં રૂખાવીને રાતા મુકીને ચાલી નીકળ્યા. 'એકલો જાને! એકલો જાને!' એવી રીતે દેસને અનાથ બનાવીને, રાતા મુકીને શહીદ બનીને ચાલી નીકળ્યા.

આપણે તેના ગુણગાન માપએ એ ઘણા જ ઝોછા છે. આપણી જીમમાં, કે કલમમાં શક્તિ નથી કે એમની પ્રચરતા કરી શકીએ. એ તો વખાણથી પણ પર હતા. ગાંધીજીના અવસાન ઉપર અશ્રુ સારીએ એથી કાંઈ વળવાનું નથી, એ ને ઉપદેશ આપી ગયા છે, એને વર્તનમાં ઉતારીએ, હિંદુ-મુસ્લિમ, બાઈ બાઈ બનીને રહીએ. આપસના નેર-ઝેર યુધ્ધી જઈએ અને એમણે અધુરું મુકેલું કાર્ય પાર ઉતારીએ, પ્રભુ એ કાર્ય પાર ઉતારવાની આપણામાં શક્તિ આપે. એ મહાન નરના પદમે ચાલવાનું આપણામાં બળ આવે. ને કામ એ જીવતા હતા ત્યારે આપણે ન કરી શક્યા, એ કામ એમના અમર મૃત્યુ પછી આપણે કરવાને સમર્થ નીવડીએ.

બાપુજીને બપોરે વેણી ગોળી વારી, ત્યારે તેઓ 'હે રામ! હે રામ!' એમ બે વખત બોલીને મરદન નાંખી દીધી—હળી પડ્યા એ વિચાર આવે ત્યારે મહાત્માજીની મહત્તા વાદ આવે છે. મહાત્માજી એ મહાત્મા નહોતા, પણ એનાથી થે પર હતા. એમણે 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ' એ પકિતએને પોતાના, વર્તનમાં ખરેખર ઉતારી હતી. એવું હિંદમાં વસતા હિંદુ અને મુસ્લિમો, મિત્રો અને શત્રુઓ, બધાને એકસરખી રીતે લાગવા માંડ્યું, અને તેમાં થે દિલ્હીમાં બનેલા બનાવોએ બતાવી આપ્યું કે મહાત્માજી એકલા હિંદુના મિત્રો હતા એમ નહિ પણ મુસ્લિમોના મિત્ર હતા એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. સંસારમાં રહીને પણ સંસારથી અલિપ્ત હતા. પાણીમાં રહીને કમળકુશ જેમ અલિપ્ત રહે છે તેમ ગાંધીજી પણ અલિપ્ત હતા—ગાંધીજી શહીદ થયા, ગાંધીજી અમર થયા. ગાંધીજીનો દેહ આપણી વચ્ચેથી ઉપડી ગયો, પણ એમનો આત્મા અને એમનું જીવનકાર્ય આપણી સમક્ષ મુકી ગયા છે. એ પ્રમાણે વર્તન રાખવાનો આપણામાં શક્તિ આવે, એવું ઇચ્છું છું અને મહાત્માજીના અમર આત્માને ચાતિ થાયો. એ જ

ગાંધીજી અમર રહે! મહાત્માજી અમર રહે! બાપુજી અમર રહે!

એક પત્રકારી.

ગાંધીજીને વરસમાં એક વખત મળવાનો રિવાજ મેં રાખ્યો હતો. તે અનુસાર ૧૯૪૪માં તેઓને મળવા માટેની પરવાનીથી માગી. તેઓને ઉત્તર આવ્યો :

‘જરૂર, પુત્રાના નસીબ હોમમાં ગમે ત્યારે આવીને મળજે.’

‘જરૂરી લાગત દરમિયાન એક વરસ સુધી બેપતા રહ્યા પછી એક વરસ સાબરમતી જેલમાં અટકાયત તરીકે પસાર કરેલું એટલે લાંબે વખતે હું પુનાં પહોંચ્યો.

ડો. દિનશા મહેતાના નિસર્ગોપચારના ખંડાની પાછળ એક નાના મકાનમાં ગાંધીજીને ઉતારેા હતો. અર્ધા પોતપોતાના કામમાં પરોવાએલાં હતાં. ત્યારે ગાંધીજીના પત્રવ્યવહારની વ્યવસ્થા સાચવનાર શ્રી. વનમાલા પરીખની સાથે મેં ગાંધીજીને સંદેશો કહાણ્યો. તેઓ સવારનું ભોજન લેવાની તૈયારીમાં હતા. એટલે મને તરત અંદર બોલાવ્યો.

બાપુ એક માઠી ઉપર પૂર્વાભિમુખ બેઠા હતા. કુદરતી ઉપર એક પત્ર હતો. તે ભોજનમાં કંઈક શાકનો રસ પીતાં પીતાં વાંચી રહેલા હતા. ઓરડામાં ડો. સુશીલા નાથર પત્રવ્યવહારનો થોકડો લાઇને બાપુની કામી બાબુએ બેઠાં હતાં. જમણી તરફ શ્રી. મણીબહેન પટેલ બેઠાં બેઠાં કંઈક વાંચી રહેલાં હતાં.

મેં ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત બાપુએ હસીને મારી સામે જોયું. હું પગે લાગ્યો. તેઓ બોલ્યા :

‘કેમ કેટલીક જેલ ભોગવી ?’

‘એક વરસ નાસભાગ ને એક વરસ જેલમાં અટકાયત.’ મેં તેઓની સામે જ થોડે અંતરે બેસી જમને ઉત્તર દીધો.

‘નાસભાગનો કેવો’ક અનુભવ થયો ?’

‘બહુ સારો નહિ ?’

‘કંઈ કામ કરેલું ખરું ?’

બાપુએ સ્થેજ ગંભીર થઈને જમતાં જમતાં પૂછ્યું :

‘ના, કામ તો કંઈ જ ન કર્યું’ પકડાયો નહિ

એટલું જ.’

‘એમ કરવાથી શું લાભ થયો ?’

‘લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઈ. કારણ કે ક્ષણાએ એમ માન્યું કે અન્દરગાઉન્ડ રહીને હું ભારે લાગત ચલાવી રહેલો હતો. પણ હકીકતમાં મારે નામે લળતી જ વાતોનો પ્રચાર થયો ને મારા નામે ઝોટી પત્રિકાઓ પણ નીકળી. એ બધું એવું બન્યું કે તેનો આજે હવે હું ઈન્કાર કરવા ધારું’ તો પણ પ્રાઇ માને એમ નથી.’

બાપુ થોડીવાર ચાંત રહ્યા, ને ચમચા વડે સુપ પીતાં પીતાં મારી સામે જોઈને પૂછ્યું :

‘ત્યારે અર્ધાં તોફાનો કેણુ કરવું—કરાવવું ?’

‘એ મારે મન પણ એક કોપકા જેવું જ રહ્યું છે. ઉત્સાહમાં તથાએલા વિદ્યાર્થીઓ ને યુવાનો એમાં હતા ખરા. પણ અર્ધા હોર તો કોઈક જુદા જ માણસોના હાથમાં હતો, જેઓને વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી કાગવું.’

‘હં.....ત્યારે તો અતવાસનો તારો અનુભવ સારો ન કહેવાય ખરું ને ?’

‘હા જી, એમ જ.’

‘પછી પકડાયો કેવી રીતે ?’ બાપુએ આશ્ચિંતા જ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મુ’બમ્માં પારલામાં હતો, ત્યાંથી આશ્ચિંતા ઝડપાયો.’

‘પછી પોલીસોએ કંઈ ત્રાસ આપ્યો ખરો કે ?’

‘ના, મુ’બમ્ પોલીસે ખાસ કંઈ ત્રાસ ન આપ્યો. પણ મને બે કાશ્મિયા સાથે પૂરેલો ખરો.’

અમારી વાતો ચાલતી હતી, ત્યાં સરદારશી ઓરડામાં આવ્યા. મેં તેઓને નમસ્કાર કર્યા. સરદારશી મારી સામે જ બેઠા. બાપુએ વાત આમળ ચલાવી :

‘ત્યારે તને સાબરમતીમાં લઇ ગયા, પછી કંઈ ત્રાસ આપેલો ખરો કે ?’

બાપુએ ચમચા વડે ફળનો રસ લેતાં લેતાં મારી સામે જોયું.

‘સાબરમતીમાં મને એકલો અલગ પૂરવામાં આવ્યો, એટલું જ.’

મહાત્મા ગાંધી ગોળીબારથી વીંધાઈને શહીદ થયા, અને તે પછી એક હિંદુના હાથે, આતુ ઘાતજી અને રાક્ષસી કૃત્ય થયું એથી આખા હિંદુનું માથું ઘરમથી નખી પડે છે. મહાત્માજીએ જીંદગી પર્વત અહિંસાના ઉપદેશ આપ્યો અને પોતાના વર્તનમાં ઉતાર્યો, અને મહાત્માજીનું ખૂન હિંસા વડે થયું એ પછી એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે.

કુદરતના ગુપ્ત મેદાનો પાર કાઢી માનવી પામી શક્યો નથી અને પામી શકશે નહિ. કુદરતના બળો જે કામ કરી રહ્યા છે એ કામને પિછાનવું ધણું જ મુશ્કેલ છે. કુદરતી બતાવે બન્યા પછી આપણે વિચારે બાધી શકીએ છીએ.

મહાત્માજીના દુઃખદ અવસાનના સમાચર સંભળીને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. સુંબઈમા વિળંગીકેવેગે ખનર દેશાઈ ગઈ, પછી મને વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ નક્કર હકીકતો આવતી ગઈ અને છેવટે મહાત્માજી શહીદ થયા છે એવી ખાતરી થઈ ગઈ. અને ત્યારે ! મારા શોકનો પાર ન રહ્યો. મારે મન બાકુળ થવા લાગ્યું. આખામાથી અધુધારા વહેવા લાગી, દિલ બેચેન થઈ ગયું, અને હું સાવ અવ્યયક બની ગયો. બાપુજી, આપણા વચ્ચેથી એકાએક ઉપડી ગયા. બાપુજી તો પ્રેમાળ અને સત્યવક્ત્ર હતા. અને એ સત્ય અને અહિંસાની ભૂતિ ચાલી ગઈ. બાપુજીનું ધણું જ સાહિત્ય વાંચ્યું, વિચાર્યું અને મનન કરેલું એ બધું યાદ આવવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે આપણે આત્મજન ખસી ગયો હોય અને જેટલું દુઃખ થતું હોય, એનાથી પણ વધારે દુઃખ થવા લાગ્યું. ગાંધીજી તો અમર હતા જ, પણ શહીદ થવાથી એ અમર કાર્તિ ઉપર સોનાનો કળશ ચડી ગયો અને એક અવતારી પુરુષની ચળનામાં મૂકાઈ ગયા.

ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે મતભેદ થવો હતો પણ હવે એમ લાગે છે કે એ મહાન નર હિંદને 'આઝાદી' બનાવવા આબ્યા હતા અને આઝાદી અપાવીને તરત જ ચાલી નીકળ્યા. એએ રાજદારી મહાન પુરુષ હતા, પણ રાજદારી કાવાલાવાથી પર હતા. સામાજિક મહાન સંધારક હતા, પણ સમાજમાં પર હતા. ધાર્મિક મહાન નેતા હતા, પણ ધર્મના અધ્યાયો પર હતા. આવા વંદનીય પુરુષ આપણા કમનસીએ આપણી વચ્ચેથી ઉપડી ગયા અને તે પછી અચાનક !

આપણને શોકમાં ડુબાવીને રાતા મૂકીને ચાલી નીકળ્યા. 'એકલો જાને ! એકલો જાને !' એવી રીતે દેશને અનાથ બનાવીને, રાતા મૂકીને શહીદ બનીને ચાલી નીકળ્યા.

આપણે તેના ગુણગાન માણએ એ ધણા જ ઓછો છે. આપણી જીભમાં, કે કલમમાં શક્તિ નથી કે એમની પ્રશસ્તી કરી શકીએ. એ તો વખાણથી પણ પર હતા. ગાંધીજીના અવસાન ઉપર અશ્રુ સારીએ એથી કાંઈ વળવાનું નથી. એ જે ઉપદેશ આપી ગયા છે, એને વર્તનમાં ઉતારીએ, હિંદુ-મુસ્લિમ, બાઈ બાઈ બનીને રહીએ, આપસના વેર-ઝેર ભૂલી જઈએ અને એમણે અધુરું મુકેલું કામ પાર ઉતારીએ, પ્રજા એ કામ પાર ઉતારવાની આપણામાં શક્તિ આપો. એ મહાન નરના પમને ચાલવાનું આપણામાં બળ આવે. જે કામ જી જીવના હતા ત્યારે આપણે ન કરી શક્યા, એ કામ એમના અમર મૃત્યુ પછી આપણે કરવાને સમર્થ નીવડીએ.

બાપુજીને બધારે પેઠી ગોળી વાગી, ત્યારે તેએ 'હે રામ ! હે રામ !' એમ બે વખત બોલીને ગરદન નાંખી દીધી—જીવી પડ્યા એ વિચાર આવે છે ત્યારે મહાત્માજીની મહત્તા યાદ આવે છે. મહાત્માજી એ મહાત્મા નહોતા, પણ એનાથી જે પર હતા. એમણે 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ' એ પકિતિએ પોતાના, વર્તનમાં ખરેખર ઉભરી હતી. એવું હિંદમાં વસતા હિંદુ અને મુસ્લિમો, મિત્રો અને યતુઓ, બધાને એકસરખી રીતે લાગવા માંડ્યું, અને તેમાં જે દિલ્હીમાં બનેલા બનાવોએ બતાવી આપ્યું કે મહાત્માજી એકલા હિંદુના મિત્રો હતા એમ નહિ પણ મુસ્લિમોના મિત્ર હતા એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. સંસારમાં રહીને પણ સંસારથી અલિપ્ત હતા. પાણીમાં રહીને કમળકુદ્ધ જેમ અલિપ્ત રહે છે તેમ ગાંધીજી પણ અલિપ્ત હતા—ગાંધીજી શહીદ થયા, ગાંધીજી અમર થયા. ગાંધીજીને દેહ આપણી વચ્ચેથી ઉપડી ગયો, પણ એમનો આત્મા અને એમનું જીવનકામ આપણી સમક્ષ મૂકી ગયા છે. એ પ્રમાણે વર્તન રાખવાની આપણામાં શક્તિ આવે, એવું ઇચ્છું છું અને મહાત્માજીના અમર આત્માને શાંતિ થાયો. એ જ

ગાંધીજી અમર રહે !
મહાત્માજી અમર રહે !
બાપુજી અમર રહે !

એક પદમથા.

ગાં

ધીજીને વરસમાં એક વખત મળવાનો રિવાજ મેં રાખ્યો હતો. તે અનુસાર ૧૯૪૪માં તેઓને મળવા મોટેની પરવાનીગી માગી. તેઓનો ઉત્તર આવ્યો :

‘જરૂર, પુનાના નસીમ હોમમાં ગમે ત્યારે આવીને મળજો.’

‘૪૨ની લડત દરમિયાન એક વરસ સુધી મેપતા રહ્યા પછી એક વરસ સાબરમતી જેલમાં અટકાયત તરીકે પસાર કરેલું એટલે લાંબે વખતે હું પુના પહોંચ્યો.

ડૉ. દિનકા મહેતાના નિસર્ગોપચારના ખર્ચલાની પાછળ એક નાના મકાનમાં ગાંધીજીનો ઉતારો હતો. બધાં પોતપોતાના કામમાં પરવાએલાં હતાં. ત્યારે ગાંધીજીના પત્રવ્યવહારની વ્યવસ્થા સાચવનાર શ્રી. વનમાલા પરીખની સાથે મેં ગાંધીજીને સંદેશો કહાળ્યો. તેઓ સવારનું ભોજન લેવાની તૈયારીમાં હતા. એટલે મને તરત અંદર બોલાવ્યો.

આપુ એક ગાદી ઉપર પૂર્વાભિમુખ બેઠા હતા. કુદરતી ઉપર એક પત્ર હતો. તે ભોજનમાં કંઈક શાકનો રસ પીતાં પીતાં વાંચી રહેલા હતા. ઝોરકામાં ડૉ. સુશીલા નાયર પત્રવ્યવહારનો થોડો લખને આપુની ડાબી બાજુએ બેઠાં હતાં. જમણી તરફ શ્રી. મણીબહેન પટેલ બેઠાં બેઠાં કંઈક વાંચી રહેલાં હતાં.

મેં ઝોરકામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત આપુએ હસીને મારી સામે બોલ્યું. હું પણ લાંબો. તેઓ બોલ્યા :

‘કેમ કેટલીક જેલ ભોગવી ?’

‘એક વરસ નાસભાગ ને એક વરસ જેલમાં અટકાયત.’ મેં તેઓની સામે જ થોડે અંતરે બેસી જઈને ઉત્તર દીધો.

‘નાસભાગનો કેવો’ક અનુભવ થયો ?’

‘બહુ સારો નહિ ?’

‘કંઈ કામ કરેલું’ ખરું ?’

આપુએ રહેજ ગંભીર ચહેને જમતાં જમતાં પૂછ્યું.

‘ના, કામ તો કંઈ જ ન કર્યું’ પકડાયો નહિ

એટલું જ.’

‘એમ કરવાથી શું લાભ થયો ?’

‘લાભ કરતાં હાનિ વધારે થઈ. કારણ કે ધણીએ એમ માન્યું કે અન્યરંગીઓ રહીને હું ભારે લડત ચલાવી રહેલો હતો. પણ હકીકતમાં મારે નામે જળતી જ વાતોનો પ્રચાર થયો ને મારા નામે ખોટી પત્રિકાઓ પણ નીકળી. એ બધું એવું’ અન્ય’ કે તેનો આજે હવે હું ઈન્કાર કરવા ધારું તો પણ કાંઈ માને એમ નથી.’

આપુ થોડીવાર શાંત રહ્યા, ને ચમચ વડે સુપ પીનાં પીતાં મારી સામે બોધને પૂછ્યું :

‘ત્યારે બધાં તોફાનો કાણ કરવું—કરાવવું ?’

‘એ મારે મન પણ એક ઠાવડા જેવું જ રહ્યું છે. ઉત્સાહમાં તથાએલા વિદ્યાર્થીઓ ને મુવાનો એમાં હતા ખરા. પણ બધો દોર તો કાંઈક જુદા જ માણસોના હાથમાં હતો, જેઓને વિશે સ્પષ્ટ અભિ-પ્રાય આપી શકાય તેમ નથી લાગતું.’

‘હં.....ત્યારે તો સુખવાસનો તારો અનુભવ સારો ન કહેવાય’ ખરું ને ?’

‘હા જી, એમ જ.’

‘પછી પકડાયો કેવી રીતે ?’ આપુએ ઓચિંતો જ પ્રશ્ન કર્યો.

‘મુ’બદ્દમાં પારલામાં હતો, ત્યાંથી ઓચિંતો ઝડપાયો.’

‘પછી પોલીસોએ કાંઈ ત્રાસ આપ્યો ખરા કે ?’

‘ના, મુ’બદ્દ પોલીસે ખાસ કાંઈ ત્રાસ ન આપ્યો. પણ મને જે શરૂક્રિયા સાથે પૂરેલો ખરા.’

અમારી વાતો ચાલતી હતી, ત્યાં સરદારશ્રી ઝોરકામાં આવ્યા. મેં તેઓને નમસ્કાર કર્યો. સરદારશ્રી મારી સામે જ બેઠા. આપુએ વાત આગળ ચલાવી :

‘ત્યારે તને સાબરમતીમાં લઈ ગયા, પછી કાંઈ ત્રાસ આપેલો ખરા કે ?’

આપુએ ચમચ વડે ફળનો રસ લેતાં લેતાં મારી સામે બોલ્યું.

‘સાબરમતીમાં મને એકલો અલગ પૂરવામાં આવ્યો, એટલું જ.’

પણ એ કાષ્ટ આપણા જેવા માટે ત્રાસ તો ન જ કહેવાય ને ?'

'ત્રાસ તો નહિ જ એ ખરું છે.' બાપુ જોડવા ને પછાથી ઉમેરું :

'જેલમાં કેટલું રાખ્યો ?'

'એક વરસ' મેં કહ્યું.

'પછી હવે કામમાં શું આવે છે ?' બાપુએ તરત પૂછ્યું.

'શહેરના સફાઈ કામદારોની સેવાનું જ કામ પામું શરૂ કર્યું છે.'

'ને નિર્વાહ માટે શી વ્યવસ્થા છે ?'

બાપુના સ્વભાવની એ ખાસિયત હતી કે પ્રત્યેકની બાવહારિક ખાખતમાં પૂરી કાળજીથી તેઓ રસ સેતા ને ધ્યાન રાખતા કે કોઈ જ કાર્યકર મુશ્કેલીમાં ન રહે. એટલે તેઓએ આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેનો ઉત્તર હતાં મેં કહ્યું :

'હાથખનાવટના કામો વેચું છું. તેમાંથી જરૂર નેચું મળી રહે છે.'

'એટલા બધા કામળ કામ ખરીદે છે ?'

'અમદાવાદની મીલોમાં કાપડ ઉપર લપેટવા માટે સારા પ્રમાણમાં એ કામળ વપરાય છે.'

'ક્યા ક્યા મીલ-માલિકો એ કામળ ખરીદ કરે છે ?' બાપુ જમવાનું લગભગ પૂરું કરી રહેવા આવ્યા ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું. મેં ઉત્તરમાં તેઓને જે જે મીલ-માલિકો કામળ ખરીદ કરતા હતા તે બધાનાં નામો કહી સંભળાવ્યાં.

...પછી સરદારશ્રી, શ્રી મણીબહેન અને બાપુએ અમદાવાદ અંગે જુદી જુદી બાબતોમાં વાતો કરી ને થોડીવાર પછી મેં બાપુજીને યજ્ઞભાગીને જવાની રજા માગી.

પૂનાના એ નાનકડા મકાનના ઓરડામાં થયેલી એ મુલાકાત મારે માટે છેત્તી હતી તે સ્વપ્ને પણ શેની કલ્પના હોય !

ધ્રુવતારો વિલાયો

(સંસ્મરણ)

- હૈયું કેમે ન માને, સમજ નવ પડે, કંપ અંગાંગ ભજે, થલે છે આંસુ નેત્રે, હૃદય ધબકતું વેગથી, ફાળ સાથે ! મૃત્યુ ? તે બાપુજીનું ? જગતજન તણાં બંધનો દિવ્યને ચે ? ? ગાંધીને મૃત્યુ હોયે ? અવ વહી ગયું સોભાગ્ય આ ભારતીનું ! સાહીને હાથ જેના ડગ્ગમગ પ્રગટી નજાત ભારતીની ; આવી ના સ્થિરતા, ત્યાં અતિવ વિકટ માર્ગે હવે ચાલશે ચે ? અંજાવાતે પડેલા મનુજકુલતણો એક વિશ્વામઘાટ ભાંગી તેને થ, આવી નવ જરીય દયા માનવીની વિધાત્રી ? સાચા સ્વાતંત્ર્યની જ્યાં પ્રસવતણી વ્યથા ભારતીને અસહ ! ઇર્થ્યાં ને રક્તરંગ્યું જગત પ્રતિષ્ઠણે પાશવી ગર્ત દુઝે, ગાદા અધકારમાં ત્યાં ઝળહળ જગતો તારલો, માર્ગદેશ, તે ચે આજે જુઝારો ! !—અધિક અવર શું કારણ હોય ભાગ્ય ? ગાંધીને મૃત્યુ શું ? જે અમરરૂપ સ્વયં સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ ! હૈયે છે શોક માત્ર, જગતપ્રગતિનો ધ્રુવતારો વિલાયો ! !

શુક્રદરાય પંડ્યા

સન ૧૯૨૦માં અમદાવાદ ગુજરાત રાજકીય પરિષદ તથા કલકત્તામાં મહાસભાએ અસહકારનો ઠરાવ પસાર કર્યો ત્યારબાદ ગાંધીજી આખા દેશમાં ફરતા હતા તે અનુસાર ઝોઝોળાર માસમાં તે ગુજરાતમાં ફરતા હતા. એક દિવસે અમને મહે-મદાવાદમાં ખખર મળ્યા કે આજે સવારની દસની ગાંધીમાં તે અહીંથી પસાર થાય છે. એટલે તેમને મળવા ગામના લોકો રેલેશને પહોંચ્યા, તેમાં હું પણ હતા અને મેં સૌથી પહેલાં ગાંધીજીને તે વખતે જોયા. તે અગાઉ ખેડા સત્યાગ્રહની લડત ચાલુ હતી ત્યારે થોડું સને ૧૯૧૬નાં અમદાવાદનાં તોફાનો વખતે વિશેષ પ્રમાણમાં તેમના વિષે સાંભળેલું, પણ તેમને નજર નેવાનો પ્રસંગ તો સન ૧૯૨૦માં જ મળ્યો.

તે વખતે ગામના લોકોના આગ્રહથી નવેમ્બરની પહેલી તારીએ સવારના મહેમદાવાદમાં આવ્યા અને ખડું મળીને ચાર કલાક જેટલો સમય રોકાયો. તેટલામાં તો તેમણે ગામના વ્યાજેવાનો સાથે વાતો કરી, તેમજ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની અલગ અલગ સભાઓ ભરી. આ ઉપરાંત તેમને ગામમાં સરવસ રૂપે ફેલાયા તેમાં વખત ગયો તેનો સમાવેશ પણ ખરો. આ દિવસે સૌથી પહેલાં તે થોડા વખતમાં થેલું કામ કરી શકે છે તે મને સમજ્યું અને માથુસો સાથેની વાતચીતમાં તેમને સચોટ અસર કરી શકે છે તે અનુભવ્યું.

ત્યાર પછી તો દેશભાષી પ્રયત્ન દિલચાલ નળી અને એક અસહકારી વિદ્યાર્થી હોઈ હું પણ વર્તમાન-પત્રો દ્વારા તથા સભાસરઘસોમાં જોડાઈને તે વિષે જાણકાર રહેતા. પણ ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનું બહુ બનતું નહિ. ૧૯૨૧ની અમદાવાદની મહાસભા વખતે પોતાને લડત અગ્રણ્ય પાવવા માટેનો સરખુપત્યાર નીમવાનો ઠરાવ રજૂ કરવા તે જીલા થયા અને લાંબો ઠરાવ વાંચ્યા બાદ તેમણે લાપલ્સ ક્યુ. તે લાપલ્સના સર આજે પણ મુજબ છે અને એ દૃશ્ય અંખ સમક્ષ તરવરે છે.

સને ૧૯૨૨માં હું વિદ્યાર્થીમાં વિદ્યાર્થી તરીકે જોડાયો ત્યારે તો તે જેલમાં હતા. એટલે આમરે તો તેમની પ્રેરણાથી જ અમારું નાવ ચલાવાનું હતું અને અમે સૌ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક અમારાથી કરી શકાય તે બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેતા. સન ૧૯૨૪-માં તેમને ઝોપરેશન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વખતે મહાવિદ્યાલયમાં જે વાતાવરણ પ્રસરેલું અને અમારા વ્યાચાર્ય કૃપાવાનીજીએ ગદગદ કંઠે ઉદ્-બોધન કરેલું તથા અમે સૌ સરવસ આકારે શહેરમાં ફરેલા તે પ્રસંગ પણ આજે નજર આગળ ખડો થાય છે.

ઝોપરેશનમાંથી સાબ થયા બાદ ગાંધીજી અમદાવાદ આવ્યા અને અમારા મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે સત્રની શરૂઆતનું મંગળ પ્રવચન વ્યાખ્યાનમાં આપ્યું ત્યારે ખૂબ નજીકથી તેમનાં શબ્દો સાંભળવાના મળ્યાં અને મહાવિદ્યાલયના અમારા ચિત્તરાશિકે તે પ્રસંગનો તેમનો ફોટો લઈ પ્રગટ કરેલો તે ઘણા લોકોએ ખરીદ્યો તેની સાથે મેં પણ ખરીદ્યો. આજે પણ તે ફોટો મારી સમક્ષ તે દિવસનો પ્રસંગ તાજો કરે છે.

ત્યાર પછી તો દર વખતે જ્યારે પ્રસંગ મળે ત્યારે તેમનાં લાપલ્સ સાંભળવાનું બનતું અને કોઈ કોઈ વખત તો અમે આશ્રમની પ્રાર્થનામાં પણ જતા. તેમજ દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓના પદવીદાન સમારંભ થાય ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓમાં આવતા અને વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનું લીડું રહસ્ય સમજાવતા.

તેમ છતાં અમારામાંના ઘણાની ફળવણીની દૃષ્ટિ સરકારી શાળાઓમાં અપાતી દૃષ્ટિ મુખ્યત્વે હતી. અને આ બધાનો ખ્યાલ હંમેશાં કરતા. સન ૧૯૨૬ના વર્ષમાં મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના સાપ્તાહિક “પંચતંત્ર”નો પ્રગટિ, એકબુ અને વિદ્યાર્થીઓએ એક નીકળ્યો તેમાં ‘વિદ્યાર્થીઓ અને રાજકારણ’ એવો એક લેખ તે વખતની મારી સમજ અનુસાર મેં લખેલો. તે વર્ષના પદવીદાન સમારંભ વખતે તેમણે જે પ્રવચન કરેલું તેમાં તેમણે આ લેખમાં વ્યક્ત કરેલી વિચારસરણીના જવાબમાં જે

શબ્દો કહેવા તે સાંભળતી વખતની મારી મનોદશા આજે પણ યાદ કર્યા સિવાય હું કરી શકતો નથી, અને 'પંચતંત્ર'ના અંકમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારો કેના ઉપરછંદ્યા હતા તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં અમે અભ્યાસ કરતા હતા તે દરમિયાન વિદ્યાર્થી પંચતંત્રના અધિકાર વિષે વિદ્યાર્થીઓ અને આચાર્ય કૃપાલાનીજ વચ્ચે મતભેદ થયો. વિદ્યાર્થીઓને એમ થયું કે આચાર્યને અમારા અધિકાર ઉપર કાપ મૂકવાનો હક નથી, અને આચાર્યનું એમ માનવું હતું કે સંસ્થાના હિતની દૃષ્ટિએ વધુ કામ ગોઠવાવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજી પાસે ગયા. અને એમને પોતાની ખાખત સમજાવી. તેમણે કહ્યું કે સાંજે કૃપલાનીને બોલાવીને બધું પતાવોશું. સાંજે સૌ ભેગા મળ્યા અને તકરારનો મુદ્દો તો પતી ગયો. અને જેના કારણે બારે ઉઠાપોઠ ઊઠ્યો હતા તે ખાખત સહજમાં માત્ર ગાંધીજીની સમજાવટથી પતી ગઈ. બીજે દિવસે સૌને સમજાવ્યું કે પાછલા દિવસની દોડદોડી મિથ્યા બલે ન હોય પણ બિન-જરૂરી તો હતી જ.

સને ૧૯૨૬ના જૂનમાં જ્યારે વિદ્યાપીઠના એક સેવક તરફે મને લેવામાં આવ્યો ત્યારે નવા વર્ષનો પ્રારંભ કરતાં ગાંધીજીએ કહેલું કે આજે નવા લેવાતા અધ્યાપીક વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો છે અને તેમણે વિદ્યાપીઠ પ્રત્યેની જવાબદારી જાણવાની છે. આ આદેશ નજર સમક્ષ રાખીને પૂર્ણ સેળા વર્ષ સુધી મારી વિદ્યાપીઠ પ્રત્યેની કરજ બજાવવા જે પ્રયત્ન કર્યો હતો અને આજે પણ એ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાની મારી ફરજ માનતો રહી છું.

વિદ્યાપીઠના સેવક તરફના સમગ્ર દરમિયાન ગાંધીજી સાથે અંગત રીતે પ્રસંગ પડે તેવું ખાસ નહિ બનેલું. પણ સાબરમતીને આશ્રમ છોડ્યા પછી જ્યારે તેમને અમદાવાદ આવવાનું થયેલું અને તે વિદ્યાપીઠમાં ઉતરેલા તે વખતે તેમજ ઉત્તારા વગેરેની વ્યવસ્થા અંગે તેમની નજદીક આવવાનું બનેલું, અને તેમની સૂચનાઓ મળેલી.

અમદાવાદમાં બારમા સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ તરફે તે આવ્યા તે વખતે ખાનઅબ્દુલ ગફારખાન તેમની સાથે આવેલા. તેમને (ખાનસાહેબને) અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફ માન અપાયું ત્યારે તે મેળાવામાં વિદ્યાપીઠમાંથી ધણી વિદ્યાર્થીઓ, કાર્ય-કર્તાઓ વ. ગયેલા. પરિણામે સાંજે મોડા પાછા આવ્યા ત્યારે ખાનસાહેબના સાંજના ભોજન વતી વ્યવસ્થા-બરાબર થઈ નહિ. આ વાતની ગાંધીજીને ખચર પડતાં તેમણે મને ખાસ બોલાવીને કહ્યું કે આપણે ત્યાં મહેમાન હોય તેમના પ્રત્યેની આપણી ફરજમાં ચૂકાય એવું આપણથી કાંઈજ ન થવું જોઈએ. આ શબ્દો જ્ઞાન સુધી કદી વિસરાયા નથી.

તેજ પ્રસંગે બીજી પણ એક બાબતના લીધે અમારી વ્યવસ્થા ટોંકાપાત્ર બનેલી. જે દિવસે ગાંધીજી વધારે જવાના હતા તે દિવસે આગલી ગાડીમાં તે વડોદરા થી અખ્યાસ સાહેબને ત્યાં ગયા હતા. અને પાછલી ગાડીએ બાકીની મંડળી આવે તેમની સાથે વડોદરાથી નોડાઈ જવાના હતા. રાતના મોડી ગાડીએ રેલવે પહોંચ્યા જે વ્યવસ્થા કરેલી તે અમલમાં ન આવી એટલે સામાન તથા મહેમાનોને વખતસર રેલવે પહોંચાડવાનું અશક્ય બન્યું. છેલ્લા ઉપાય તરફે વિદ્યાપીઠના રસ્તા ઉપર ઈંટા ખેંચનારી મોટર બારી દોડતી હતી તેને રોકી, સૌને માંડમાં રેલવે પહોંચાડ્યાં પરંતુ એ દોડતીમાં એક શાલ્ય ગુમ થઈ. પ્રસંગે જાન્યના કેટલાક મહિના બાદ સેવા-ક્રમમાં તેમની પાસે જવાનું થયું ત્યારે પહેલી જ વાર આવી અહીં 'કેમ ચલે એ પૂછ્યું, અને અહીં પ્રસંગોએ આપણે પૂરેપૂરી અને પાકી ગોઠવણ કરી રાખતી જોઈએ એમ સૂચના આપી. કાંઈ પણ બાબત વિષે કેટલા મોક્ષ રહેવું જોઈએ તેનો બોધ આ પ્રસંગમાંથી મળ્યો અને આજ સુધી એનું રટણ રહ્યું છે.

પોતાની માંદગી પછી થોડા દિવસ આરામ કરવા માટે તે એક વખત વિદ્યાપીઠમાં આવેલા. તેમને સૂચના તકામાં સ્થાનું એકવાય છતાં તાપના કારણે અજવા ન થાય તે માટે વિદ્યાપીઠની અગાશી ઉપર

એક નાનો તંબુ દોડવાની વાત ચોક્કસ અને તે પછે તંબુ પછી આવી ગયો. અમારામાંના કોઈએ કહી તંબુ દોડ્યો નહિ એટલે એની વિગતથી વરિફા ન હતા. એટલે તેની ગોઠવણ કેમ કરવી તેનો વિચાર કરતા હતા. તે વખતે ગાંધીજી ખાટલામાં સૂતા પડેલા હતા. તેમણે પહેલું જ કહ્યું કે આ તંબુની મારે બીલકુલ જરૂર જ નથી. અને આપણે જરૂર માનીએ તો પછી આ ક્ષેત્રે તે દોડવાની સગવડ નથી. આવા તંબુ તો મેં કેટલાય દોડ્યા અને ઉપાડ્યા છે. એટલે તમે આ તંબુ અહીં કામનો નથી એમ ગણીને તે નીચે લઈ જાઓ તથા જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં પાછો પહોંચાડી દો. ઝીણી ઝીણી બાબતો વિષેના તેમના અનુભવોનો પરિચય આવા વખતે જ મળતો રહેતો. એ અનુભવ મળવાની તક હવે પૂરી થઈ.

આચાર્ય કૃપાલાનીજીનો લેખસંગ્રહ તૈયાર કરી છપાવ્યો ત્યારે તેની પ્રસ્તાવના ગાંધીજી લખે તો ઠીક એમ કૃપાલાનીજીએ મારા ઉપરના પત્રમાં જણાવેલું. તે અનુસાર ગાંધીજીને પત્ર લખી ચિનતિ કરેલી અને તેમણે તે તરત જ સ્વીકારેલી. પછી સાર પછી તે ગિમાર પડી ગયા અને પ્રસ્તાવના લખી ન શક્યા, છતાં તેમણે તે લખવાની ઈચ્છા ચાલુ રાખેલી. શ્રી. મહાદેવલાલએ વાત કહી કે ગાંધીજી હા પાડે છે પણ તેમની અશક્ત તબિયત હોવાથી આપણે તેમના કામે જેટલાં જોઈએ કરાવ તેટલાં કરવાં બેઠાં. તે ઉપરથી મેં પત્રથી ગાંધીજીને લખ્યું કે આપ આ પ્રસ્તાવના માટે શ્રમ ન લેશો. અને આ વખતે પુસ્તક પ્રગટ કરી દઈએ છીએ. આપને શાંતિ

અને સ્વચ્ચતા હોય ત્યારે કંઈ લખી મોકલશો તે પાછળથી પ્રગટ કરીશું. તરત જ જવાબ આવ્યો કે હું પ્રસ્તાવના મોકલવા ઈચ્છું છું અને થોડા દિવસમાં જ મોકલીશ. ત્યારબાદ આઠ દિવસમાં જ એક નાની સી પ્રસ્તાવના અમને મળી એટલું જ નહિ પણ પોતે પુસ્તક વાંચી ગયેલા તેમાં દેખાયલી ત્રુટીઓ પણ અમને લખી મોકલી. દરેક કાર્ય વિષેનો તેમનો આગ્રહ અને સીધા આ પ્રસંગે અનુભવો અને જીવન પર અસર પાડી ગયાં.

આજે ગાંધીજીનો દેહ આપણાથી અદૃશ્ય થયો છે પણ તેમનો આત્મા આપણા સૌમાં વ્યાપેલો છે. શ્રી. કાકાસાહેબે એક વખત વાતચીતમાં કહ્યું હતું કે ગાંધીજીની મહત્તા તેમનાં લખાણોના શબ્દોમાં નથી પણ એ લખાણની પાછળ જાયલા તેમને મળતાર સાથેની વાતચીતમાં જે ભાવ હોય છે જે પોતાપણું હોય છે તેમાં જ છે. તેમનાં લખાણ વાંચનાર અને તેમની સાથે વાત કરનાર સૌને ભાગ્ય વગર નથી રહ્યું કે ગાંધીજી આપણને નિર્દેશીને જાય છે અને આપણા હૃદયને બરાબર અસર કરે છે. આપણે સૌ આજે શોકકંથન થઈએ છીએ તેનું કારણ એટલું જ છે કે-સૌને પોતાનું સ્વજન ગયાનું દુઃખ છે. એ સ્વજનનું સાચું સ્મરણ અને સાચું તર્પણ તે કવિ, શી. નાનાસાલના શબ્દો “આપના જુવુએ તાત આઈ નીર ઊંડાં કીધાં”-એ ભાવના આપણામાં જગાવી તથા સફળ બનાવીને જ કરી શકાય. અને તે આપણા હતા તેની સૌને પ્રતીતિ કરાવી શકાય.

મને લોકો જણાવે છે કે તમે માર્યા જાત, પણ ઇશ્વરની કૃપાથી બચી ગયા. પરંતુ મારી બહાદુરી તો ત્યારે કહેવાય, કે મારી સામે બોમ્બ ફાટે છતાં હું ડર નહિં અને તમે ભેષ શકો કે બોમ્બથી મરવા છતાં છેવટે પણ હું હસતો જ રહ્યો.

ગાંધીજી

સંધ્યાને એક એ ટાણે
બગેલી હતીઆ ફેરી
બધી એ આંખડી ભીની
જરો એ અંધવાણી છે.

જોડી એ હતીજાત જાતની નજાતનાં સાદની સાથે,
એને દેખાય ભારતની જનેતા ફૂસકા ખાતી.

હજુ ના આકંઠ શમિયા
નધી એ આંસુડા થંભ્યા
નવેલી ધાર સંગાથે
દીડી જગમેદની વહેતી.

ભિના ભિના એ આંસુડા સાથે ભયે જન વહેતા
બધા દિલ એ બની બેઢિલ માડીને વેદના કહેતા,

માડીનાં અશ્રુ છે ખૂટ્યા
જગત અતન્ય ત્યાં વિલાયું.
બધો જન-ધોધ થે થંભ્યો
મહા ત્યાં આંચકો લાગ્યો.

ગયા બાપુ! ગયા બાપુ!! ગયા બાપુ!!! તણી ચીસો
જગત ખૂણે ખૂણેથી આવતી એ કારમી ચીસો

ભિચેથી આલ એ તૂટ્યું!
સરકતી બધ શું ધરતી?
મનોમન કાયમી ત્યાં તો
જગત આખું ત્યાં થંભ્યું.

જગજશાંતિ તણા આહક બધી શાંતિ મૂકી ચાલ્યા!
જગલ-ભૂલ્યા જગતને શાંતિ પાઠો આપતા ચાલ્યા!

તમારી સ્મૃતિએ બાપુ!
જગતને છૂવવું બાપુ!

૬૦ વર્ષો ત્રીસ વરસનું ભારત ગાંધીજીનું જ સર્જન છે. એ ત્રીસ વરસના ભારતના ચિત્રને ગાંધીજી જ બરી દે છે. એ અઘામાં દેશે અનુભવેલ પરિવર્તન સાદું પરિવર્તન નથી, ક્રાન્તિ છે. એ ક્રાન્તિના વિધાયક છે ગાંધીજી.

ઇ. સ. ૧૯૧૪-૧૫ માં એઓ ભારતને જ પોતાનું સેનાક્ષેત્ર કે તપોભૂમિ બનાવવા આવી, પહેાંચે તે પહેલાં તેમની કીર્તિ અહીં પડોચી ગઇ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓના રંગદ્વેષ ને પ્રમાખીનેા ચાંત પથ્ય તેજરવી પ્રતીકાર અહિં સકે સત્યાગ્રહની વિજયી લડતથી કરી તેમણે ભારતનાં સ્વમાન ને આખરૂ વધાર્યાં હતાં. એ લડત, તેણે પ્રેરેલાં સેવાજીવન અને વિચારોને ભારતમાં બહોળા ક્ષેત્રમાં વધુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે એ પ્રતીતિ સાથે તેઓ દેશમાં આવ્યા. પ્રારંભનાં વરસ તેમણે દેશનું સાચું દર્શન કરી તેને ઓળખવામાં ને તેના પ્રશ્નો પારખવામાં ગાળ્યા. પથ્ય સ્વદેશવત્સલ, સેવાદોક્ષિત, કમચોગી, સત્યાગ્રહીને માટે સેવાનાં ક્ષેત્રો એક પછી એક ઉઘડતાં જ ગયાં:

તેમણે રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું. વિધિનિર્મિત પળે પ્રશ્ન મોકલ્યો પુરુષ (Hero) આવીને બેસે રહ્યો. એ આવ્યો, બેસ્યું ને જીવ્યો. દેશની નેતાગીરી એના હાથમાં આવી પડી. ક્રાન્તિનાં પૂર ઉમટ્યાં. એ ક્રાન્તિએ ભારતની શકલ ફેરવી નાખી છે.

સૌથી પહેલું તો એ કે દેશસેવકને જૂનો ખ્યાલ જૂસી નાખી તેનો નવો જ આદર્શ ગાંધીજીએ બેસે ફેર્યો. દેશના નેતાગણને માટે ત્યાગની આકરી શરત એમણે મૂકી. રેલ્વેના પહેલા બીજા વર્ગોમાં ને ખાસ સલુનોમાં ફરનારા ને હાડવૈસયમાં મદાસતા બાણલ્ય-બહાદુર નેતાઓ ગાંધીજીના આવ્યા પછી પ્રજામાન્ય નેતાઓ ન રહ્યા. બેરિસ્ટરો ને અંગત કમાણી અર્થે ધંધો તો ગાંધીજીએ ક્યારનાં છોડ્યાં હતાં, પણ અહીં આવીનેય ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી, સાદામાં સાદું જીવન, ઓછામાં ઓછી જરૂરત, અને પેલાકમાં ફેટા-અંગરખામાંથી પહેરણુ-ટોપી પર અને પહેરણુ-ટોપી

પરથી એકલા કટિવસ્ત્ર પર આવી તેમણે બતાવેલી ત્યાગની ઉત્તરોત્તર ચક્રતી વતી માત્રા—આ બધાં વાનાંએ સાચો દેશસેવક તો આવો હોય એ જનતાને બતાવી આપ્યું. પોને ફકીર થઇ દેશસેવક ફકીરની જમાલ ગાંધીજીએ બેસી કરી.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ પહેલાંની ઢિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ત્યાર પછીની મહાસભા સાથે સરખાવી જોતાં મહાસભાનાં સ્વરૂપ, ધ્યેય, નીતિ અને કાર્યપદ્ધતિમાં ગાંધીજીએ જેવું જમડું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે તે જણાઈ આવે છે. બ્રિટિશ સરકારને બીનાં બીનાં અરજીઓને વિનંતીઓ મોકલનારી સંસ્થા મટાડી સરકારને નિર્ભયતાથી સક્રિય લાત આપતી અને દેશની રાજકીય આકાંક્ષાઓને સિદ્ધ કરવા મથતી દેશબક્તોની કૃતનિશ્ચય સંસ્થા એને બનાવી દેનાર ગાંધીજી જ. હવે જ્યારે સ્વરાજ મળી ગયું છે ત્યારે એ મહાસંસ્થાનું ધ્યેય બદલી તેને સ્વનાતમક કાર્યને વરેલા લોકસેવકોની સંસ્થા બનાવવાની ગાંધીજીની ઉમેદ હતી એ હવે સૌ જાણીએ છીએ. ગાંધીજી નિત્ય પ્રગતિશીલ જ રહ્યા છે એની એ નિશાની છે. સાથીઓ પાછળ રહી જાય, પણ એ તો આગળ ને આગળ વલુથોભા ફૂચ, એ ફૂચના એકલયાત્રી તરીકે, પથ્ય કરતા જ રહ્યા.

ગાંધીજીની બગીચ સિદ્ધિ તો એમણે ભારતની બહુ સંખ્ય વિરાટ જનતાને તેની વર્ષોજૂની પ્રમાદ-તંદ્રામાંથી ઢટાળીને જગાડી દીધી એ છે. કોઈ પણ એક જ વ્યક્તિએ આટલાં થોડાં વરસમાં ખંડ જગડા આપણા દેશમાં આટલું અધુરું ચૈતન્ય પ્રસરાવ્યું હોય એવો બીજો હાખલો આપણા પ્રતિદાસમાં નથી. પ્રજાને એમણે જગાડી એટલું જ નહિ, તેને એમણે અજાય શીખવ્યું, અને અલગ પછી સત્વસંશુદ્ધિ, પ્રજાને એમણે જોનો આત્મા ઓળખાવ્યો, આત્મ-બળનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને નિઃસંશ છતાં આત્માના તેજથી જગતની એક જગજગ સંસ્કલજગ સંવતંતને પકકારતી કરી મૂકી, એ ગાંધીજીની એક મહાન સિદ્ધિ

નહિ તો ખીણ સુધે પ્રભા આગરની, દડની, જેની,
હાડીમાગની અને હેવટે ગોળીમારની ખીકને ફાચી
દર્દ દેશની મુકિતને અથે' લડતી થઇ, એ કંઈ નાની
મની કે નિ નિ

દેશમાં સારકારિક દરિયે પશુ જનરી કાનિ
મધીછએ કરી છે એ ન આગળા હેત તો આપણે
આપણું સ્વત્ત સુમાન પશ્ચિમ તરફ જ જોડા કરી
લક્ષુનામિયથી પીડાયાં કરી પરદેશી પોષક, પરદેશી
લાવા, પરદેશી કળા, પરદેશી આચારવિચાર ને પગ
દેશી ધર્મથી અગળા જ કરના હોત સુખમને
ડિનારે દેશી પેશાકમા ઉતરી, સન્માન-સમારભામાં
ગુજરાતીમા જ બેલવાનો આમક રાખીને એ પુણ
તમાએ જે કામ આ દેશમાં ત્યા નહ કયું છે તેનાથી
તેમણે આપણી નજર પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ તરફ, આપણા
પોતાના જ સંસ્કાર તરફ વાળી આપણી બધા,
આપણા પોશાક ને આપણી રહેણીસરથીને પુન
મ્તિહિત કરી આપણા ધર્મ તરંગાન અને સસ્કૃ
તિનો અમર સંદેશ એમણે ફરી આપણને ને જનમને
સબળાવ્યો પશ્ચિમની સુખાગતી વિલાસિનાને આણે
ચડી કયનો ક્યાં આંગો જાત તે દેશને સાદાઈ,
સારિવકતા સયમ અને સેવાને માર્ગે એમણે વલ્યો
આપણા દેશ પર પ્રભાતમાની એ મહેર છે કે એ
જરૂરને વખતે રામકૃષ્ણ પગલસ ને વિવેકાનંદ ને
ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિઓને મોકલના રહી ભારતીય
સંસ્કાર પરની રામ ઉશાડી તેનું સાતત્ય સાચવના જ
કરે છે જેના પાનનમાં નિધન થાય તો તે પશુ
એ રકર ગણાય એવો રાધમ' આમ માધીછએ દેશને
શીખડો એ રાધમનું જ એક અમ તે સ્વદેશી
સ્વદેશીની ભાવનામા પશુ એમણે કેવો મેટા ફેફાર
કરી નાખ્યો તે આપણે જાણીએ છીએ

ભારે યૈન-યનો જુનાગ આને છે તારે પ્રજા
જનના અગેય ગમા તે ફરી વગે છે ગાંધીજી પકડા
દેશના રાજકાન્ધમાં, છતાં સમસ્ત પ્રજાજીવન પર
તેમણે અસર કરી છે એવી સમાજસુદારક અસર
પણ તેમની ઝોઝી નથી વર્ણવ્યું પાત્રે તેઓએ
વ્યવસ્થા પાઠળની જૂની ભાવનાના પ્રદક્ષક હતા,

પણ યતિઓના નાના નાના કૃદ્ધાશી તોડવાના તો
તેઓ આગ્રહી હત્યા જે લગભગ એમાથી એક
પરચુનાર બીજી યતિનું હોય નહિ એ લગનને પોતે
આસોનાં નહિ આપવાનો એમણે છેત્રે છેત્રે
નિર્ણય કર્યો હતો સ્ત્રીઓને ધરતી ખદાર કાઢી
દેહસેવામા તેઓ કરી શકે તેવું દાંડના પીકા ને
૫૨દો કાપડની કુકનોના પિકેટિંગ જેવું કાપ
જતાવનાર અને એ રીતે દેશની સ્વાતંત્ર્યલગનને
દેશની અર્ધા સખ્યાની મદદ મેળવી આપનાર પણ
માથીજ જ અને સૌથી મોટું તેમનું હિંદુસમાજની
સુધારણાનું કામ તો અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું છે, જેને
ખાતર તો તેમણે પોતાના પ્રાણ હોડમા મૂક્યા હતા

સાહિત્યમાં અને તે માટેની દૃષ્ટિમાં પણ બારે પરિવર્તન ગાંધીજીને લીધે થયું છે એમને તો પેતાનો સદેશો લેકાને સલાખાવેલા બેના સામાન્યમાં સામાન્ય જરૂર લખી વાંચી જાણીને માણસ સમજી શકે એવી ભાષા જ એમને માટે તો થયેલે પડે એમને એમણે 'નવજીવન' ને 'દરિજન' પત્રો દ્વારા જે લખ્યું તેણે ભાષાની સાદાઈનો એક નવો જ આદર્શ પૂરો પડ્યો સાદાઈમાં એક પ્રકારનું સૌંદર્ય ને બળ વસે છે એ એમની ભાષાએ આપણને બતાવી આપ્યું છે એમની સત્ત્વની ઉપાસનાએ એમને સજ્જવિતાસ ને અતિથયો-કિર્તાઈ દૂર રાખી જે સાદી, સ્વચ્છ સરિવક, અકૃત્રિમ અત્યંત મિતાક્ષરી, અને છતાં બાનવાદિતા અને બળમાં જરાય ઉતરતી નહિ એવી ગદ્યરેની એમની પસંદ સમજી, તેણે યુગજાતી ગતને વિકસાવ્યું છે. પ્રાંતિયુગની આઠમી બારી બારીને જોઈ દહાવરામાં આંધીજીવી ભાષાનો એટલે કે જો છે આ સંજોગો તો પડ્યું સમજી શકે એવા લખાણને સાહિત્ય ગણવાની તેમની માન્યતાએ તેમજ દેશમાં ફેલાવા મળેલી તેમની સમસ્ત વિચારણાએ સહિત્યને જનતાભિમુખ અને જનનાભિમુખ કરવામાં પડ્યું પ્રત્યક્ષ ને પ્રસક્ત ઉદ્યમ રીતે ઘણો ફોલો આપ્યો છે.

કેળવણીનું ક્ષેત્ર પણ આંધીજીની વિચરણા અને પ્રવૃત્તિની વલ્લુરપરથી ગુલુ નધા શરીરરૂપ અને ઉદ્યોગને પ્રારંભિક કેળવણીમાં મહત્વનું સ્થાન આપી

કેળવણીને સ્વાભાવિક ને જીવન્ત, બનાવનારી વધો યોજનાના ઘેરકે તેઓ જ હતા. એ યોજનાનો અમલ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એ દેવું ક્રાંતિકારક પગલું છે એ ખતાવશે જ.

દેશને સાચો ઝાળખનાર આપણા નેતાઓમાં કોણ હોય તો તે ગાંધીજી હતા. હિંદ સાત લાખ ગામડાંનું બનેલું છે એ બાને ઝોમની વિચારણા ને સંદેશને કાયમ પ્રેરણા કરેલ છે. ખાદી, ગ્રામોલોમ, હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા, હરિજનોદ્ધાર અને રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અન્ય અંગો. પરંતુ એ લોકો જાણે તેમની દૃષ્ટિ કેવી વેધક, દેશના ખરા વેગને પેકડનારી અને કેવી મૂલમૂલ તરવ પર બાર મૂકનારી હતી. તે સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. વિચારક તરીકે ઝોમની મૌલિકતા અને ક્રાંતિકારતા પણ એ કહી આપે છે.

હૃદયી સંકેતથી જ આવા પુરુષો પાકે છે. ભારત માટે નિષ્ઠાપરાયણ પ્રમાદ્વૃત્તિમાંથી કમયોગનો આ યુગ માગતો હતો તે 'ધર્મ' દૃષ્ટાન્તથી ખતાવવા

જ જાણે પરમાત્માએ ગાંધીજીને મોકલેલા એમ આપણને સમજવું જોઈએ. જેમનામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું જે કંઈ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તે મૂલ્ય ચંચુ હતું, તેવા ગાંધીજી આ દેશની સંતપરંપરાના સંત હતા. પચ દેશને પોતાની અંતઃકર્મી સુધી પોતાની મિનિટે મિનિટ આપનાર સંત હતા. રાજકારણ અને સાધુતા એ બંને નિસર્ગલિન્ટારપદ નથી એ ખતાવી એમણે રાજકારણને 'ધર્મ'થી રંગી, વિશુદ્ધ બનાવ્યું, અને અહિંસાનો રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે સાધુતા-વિક પાવા પર અગ્ર પ્રયોગ કર્યો એ પણ ક્રાંતિકારક જ ગણાય.

આ બધું વિચારતાં સમજાય છે કે ગાંધીજી વર્તમાન ભારતના યુગપુરુષ હતા, જે કાય જીવતાં એમણે અર્જુનનું તે ઝોમના મૃત્યુથી અને મૃત્યુ પછી પણ તે અનમરતા છે. ઝોમનું દિવ્ય-જન્મ-કર્મ પૂરું થયું નથી. શ્રી રવિશંકર મહારાજે કહ્યું હતું તેમ ગાંધીજીનો હવે તો જન્મ થાય છે.

નિહાળ સખી !

નિહાળ સખી તારલો ધૂમે ગગનમાં
ધૂમે ગગનમાં,
હારે સખી તારલો ધૂમે ગગનમાં.
આલસની આલસને એ-
હૈયે ઉતારતો;
ઝોમની વિશાળતા

અવનીમાં આજુતો-તારલો ધૂમે ગગનમાં
પૃથ્વી પગધારે
અજવાળાં વેરતો

હર તેલ તારલો
સમીપે હસતો-તારલો ધૂમે ગગનમાં
અમ્મર અટારીએ
ઉરની અગાસીએ
તારલાની ટીલકી

અમકે રદિયાળી-તારલો ધૂમે ગગનમાં
હારે સખી તારલો ધૂમે ગગનમાં
બેને સખી તારલો ધૂમે ગગનમાં
રંજન પટેલ

કલાચિંતન

[લે. રવિચંદ્ર રાવળ, પ્રકા. ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુમ્બ-અમદાવાદ. મૂલ્ય સાઠાનણ રૂપિયા.]

આ પૃથ્થા પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર અને આજના ધણા જુવાન ચિત્રકારોના કલાગુરુ શ્રી. રવિચંદ્ર રાવળનાં કલાશક્તી લખાણો અને બાષણોનો આ સંગ્રહ છે. 'મુમ્બરાતી સાહિત્યમાં હું મંથલેખક બનીશ એનું મારા વિદ્યાર્થી જીવનમાં સ્વપ્નું ચે નહોતું.' એમ શ્રી. રાવળે મંથારંભના પોતાના 'સંવેદન' (સિનેવેદન) લખ્યું છે. પણ ભાવનાશીલતાએ, હાજમહમદના મૃત્યુ એ અને 'કુમાર' માસિકના તર્જાપદે પીછા ને પેન્સીલ એ કલાકારના હાથમાં કલમ પણ મૂકી અને એમને લેખક અને મંથલેખક બનાવી આજનો આ સુયોગ આપ્યો છે. સુયોગ એટલા માટે કે શ્રી. રાવળના લેખોના આ સંગ્રહથી આપણા અર્ધપ્રધન રૂં, નહિવત્ એવા કલા મહિમા અને કલાવિવેચનના સાહિત્યમાં ગણનાપાત્ર ઉમેરો થયો છે.

સંગ્રહમાંના ધણા લેખોમાં સમાજ અને શિક્ષણ તંત્ર કળાએને તેને ઘટતાં પ્રતિષ્ઠા અને સ્થાન નથી આપતા એની ફરિયાદ અને એવાં પ્રતિષ્ઠા ને સ્થાન એ એને આપે એ માટે ઝુંબેશ છે. બાળકની સિસુ-ક્ષાને ઓળખતા જ નહિ એવા કલામંધિર કેળવણી તંત્રની જરૂરને તેમજ આપણા અભ્યારના સમાજની કલોપેક્ષાને કારણે અવારનવાર ઠીક સપાટા લગાવ્યા છે. કેટલાક લેખોમાં એમણે કલાનું સ્વરૂપ, અને સંસ્કાર કલ્પરના એક અનિવાર્ય સાધન તેમ જ સજ્જતા ને વ્યક્તિત્વના અભિવ્યક્ત અભિષ્કાર તરીકે એનું માનવજીવનમાં મહત્ત્વ ને મૂલ્ય સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કેટલાક લેખોમાં તેમણે બાળકોને ચિત્રશિક્ષણ આપવાનો, સામાન્યને ચિત્ર જોતાં શીખવાનો અને કલાધર્મીઓને કલાની ઉપાસનાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. કેટલાક લેખોમાં તેઓ આપણી કલાદૃષ્ટિ ને 'કલાપ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસકાર કે પરિવ્યવહારના બન્યા છે. કેટલાક લેખોમાં રચિયા, બાપન,

અમેરિકા જેવા અન્ય દેશોની કલાની તેમણે વાત કરી છે.

આમ સંગ્રહના એકનાળીસ લેખોમાં શ્રી રવિચંદ્ર રાવળ કલાના વર્ણવ, કલાશિક્ષક, કલાવિદ્ અને કલાવિવેચક એ ત્રણે સ્વરૂપમાં દેખામ છે, અને કલાકાર તો તેઓ છે જ. પુરતકના આરંભમાં મૂકેલું 'સંખ્યાગાન'નું રંગીન ચિત્ર તેમજ પુરતકના પાનાઓમાં આકર્ષણરળાં વેરાયેલાં રેખાંનો વાચકને એની પ્રતીતિ કરાવવા હાજર છે. કલાચિંતક અને લેખક તરીકે શ્રી. રાવળે પોતાની એક બાષા ઉપજાવી લીધી છે. એટલે મથલેખક રાવળનું દર્શન પણ આ પુસ્તક કરાવી રહે છે.

અશુદ્ધિઓ ધણી રહી ગઈ છે તે બીજી આવૃત્તિ વેળા સુધારી લેવાની ખાસ જરૂર છે. એ વખતે લેખોનો કંમ પણ રિપવ વ્યવસ્થા સરખી રીતે વિચારીને નવેસરથી ગોઠવવાની આવશ્યકતા પણ સ્પષ્ટ થાની છે.

મેકમ કમુરી

[લે. ડૉ. નરસિંહ મુ, શાહ; પ્ર. ગુજરાત મંથ-રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય બે રૂપિયા.]

બબ્બે વાર નોએલ પારિતોષિક મેળવનાર, રેક-યમની જમવિખ્યાત શોધક, પોતાની એ શોધનું પેટન્ટ ન લેતાં લખ લૂટ લક્ષ્મીની લાસલ જતી કરી સાચા વૈદ્યાનિકની શુદ્ધ યાનોપાસના બતાવી પોતાની એ સિદ્ધિને સાવજનિક બનાવી પ્રસ્તાવનાકાર 'ધૂમપેટ' કહે છે તેમ 'પોતાની અદ્ભુત શોધ કરતા પોતે વધારે અદ્ભુત' એ 'સિદ્ધ કરી બતાવનારી વિશ્વ-સન્માનિત મેકમ કમુરીનું આપણા તરફનો પ્રેરણાદાયી નીવડે એવું જીવનચરિત્ર કમુરીના આત્મચરિત્ર અને તેની પુત્રી ઇવે લખેલા તેના ચરિત્રને આધારે ડૉ. શાહે વાર્તા-રસિક પ્રવાહી શૈલીમાં અત્યારેખ્યું છે. ચરિત્ર-નાયિકાની અવિરત યાનોપાસન, નિરપૂરતા, આદર્શ ઓત્ત ને અમળ વિનમ્રતા-એ સર્વનો પરિમલ આ ચરિત્ર ઠીક મહેકાવી રહે છે. પૃ. ૫૦માંની બીજી લીટીમાં 'આદરમાન-શુદ્ધની જાતિની અને

પૃ. ૬૯ પરની 'વિદ્યાર્થિની' અને અભ્યાસિની' શબ્દોની ભેદબુદ્ધિને જે જૂલ થઇ છે તે ખટકે છે.

લક્ષ્મીની પરીક્ષા

(અનુ. નગીનદાસ પારેખ; પ્ર. સુબોધ અંશરત્ન કાર્યલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય એ રૂપિયા.)

આ પુસ્તકમાં છપાયેલાં ચાર નાટક રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગુજરાત વિનય મંદિરનાં બાળકોને અજવવા યોગ્ય નાટકો આપવાના હેતુથી અનુવાદક શ્રી. નગીનદાસ પારેખે એ તૈયાર કરેલા હતા અને તે પ્રથમ જુદાં જુદાં સામયિકોમાં છટાં છપાયા હતા. ચારે નાટકો પૂરાં અભિનેય છે અને રવીન્દ્રનાથની બહુમુખી પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. સંગ્રહનું સૌથી મોટું ઠરણ-ગંભીર નાટક 'શુદ્ધ-પ્રવેશ' જીવનના કારુણ્યનું અને માસીના મંગલમૂર્તિ પાત્રનું સુંદર દર્શન કરાવે છે. વિસ્તારમાં એકએકથી નાની એવી બાકીની ત્રણે કૃતિઓ કવિવરની પ્રયુક્ત ચિત્તવૃત્તિનાં સજ્જન છે. એ દરેકને એતું વિશિષ્ટ પ્રયોજન છે. વિદ્યાર્થિનીએને ભજવવામાં ખપ લાગે એવું નાટક, 'લક્ષ્મીની પરીક્ષા' પૈસાથી માણસનું મન મોટું થતું નથી અને લક્ષ્મી તો એને ઉદારતાથી દયાદાનધર્મમાં વાપરનારને જ વરે એ રહસ્ય હસાવીને કહી જાય છે. 'મફતિયાં માલપાણી' છે તો પ્રસંગિનિહ હાસ્યનું એકબાંત્રી લઘુનાટક છતાં એક માનવનમૂનો તે આખા રજૂ કરી જાય છે. હેલા 'અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર' માં ખડખડાટ હસાવે એવો કટાક્ષ છે.

FREEDOM COME

[લે. હરીન્દ્રનાથ યદ્યોપાધ્યાય; નાલંદા પબ્લિકેશન્સ, મુંબઈ; બાર આના]

તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટનો ભારતચુકિતનો વાદગાર બનાવ સંવેદન-ધર્મી કવિફુલ વડે અણગમવાયો રહે એ તો કેમ જ અને ? ૧૫મી ઓગસ્ટના સ્વરાજપ્રાપ્તિ દિનને વૃધાવૃત્ત શ્રી. હરીન્દ્રનાથ યદ્યોપાધ્યાયનું ૨૧૦ લોટીનું આ અંગ્રેજી કાવ્ય તે દિવસની ઉષાના આગમનને વધાવી, ત્રણ પેઢીની શાહીદીને એનો જજ

આપી, કાન્તિકારીઓ, નિર્વાસિતો, આઝાદ દિંદ દેવ, મુબાપ, જમીન સાગર ને હવામાં યુદ્ધમાં લડેલા ભારતના સૈનિકો, 'ભગવદ્દય નિધાવાન સ્વપ્નદ્રષ્ટા' ગાંધીજી, એકુઓ ને મજદૂરો, હૈદરાબાદ-કાશ્મીર-નાવ-જુકાર જેવાં રાજ્યોને લક્ષ્ય આપનાર પ્રજાજનો-આ સૌ ને આ અ-પૂર્ણ વિજયનો દિન પાસે લાવ્યા તેમને ન જૂલવાનો પ્રથમ બનુરાં કહે છે. પછી આપણી આઝાદીની સાચી ઉગવણીનો માર્ગ બતાવે છે અને અંતમાં ભારતના એક રાષ્ટ્રને એમાં વિભક્ત કરતી અંગ્રેજોની પ્રથમલોકીલાની વાત છેડી એ લોકીલાને ફાવવા નહિ જ દેવાનો નિર્ધાર વ્યક્ત કરે છે:

The Mother is divided on the mat.
She shall not be divided in our hearts.

એચ. કે. હેબબરનાં ભેરહાર રેખાવાળાં સુરોભન કાવ્યોત્તરગત ભાવને પોષક છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રભાત

[લે. નાથાલાલ દવે : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, જોશવરનગર; છ આના]

ઉપરના અંગ્રેજી કાવ્યથી માફક તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટના રોજ પ્રગટ થયેલ સત્તર કાવ્યોની આ પુસ્તિકામાં '૧૫મી ઓગસ્ટનું પ્રભાત' 'હરખ હવે તું દિંકુસ્તાન' 'નરો રાષ્ટ્રધંજ' આદિ કાવ્યો ભારતની આ સ્વતંત્રતાને આપણા ઉત્સાહી કવિ નાથાલાલ દવે કેવી રીતે વધાવે છે તે બતાવે છે. 'પ્રથમ પ્રભાતની પ્રાર્થના' 'આવે આઝાદી' તથા 'કારવાં' જેવાં કાવ્યોમાં હવે કરવાના કામનું ઉત્સાહભર્યું સૂચન છે. ૫૫ આ આઝાદીના આગલા લેલી આવી તે માટે કવિનો વિષાદ પણ વ્યક્ત થાય છે અને તે 'સમુદ્રમંથન' અને 'ભૂલે જુદા પડ્યા દોસ્તો' એ કાવ્યોમાં કેટલાંક કાવ્યો ગાંધીજીવિષયક છે. અને નૌઆખલીનું તેમનું કાર્ય એ કાવ્યમાં ઉલ્લેખાય છે. સ્વતંત્ર ગવાની વાનો કરનાર રિયાસતો માટે ૬ કવિએ એ કાવ્ય લખ્યાં છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ '૧૫ મી ઓગસ્ટનું પ્રભાત', 'પ્રથમ પ્રભાતની

પ્રાર્થના' 'બાપુ, હું હજી વિગ્રામ,' 'દહાવ,'
'અને જુદા પડ્યા, દોસ્તો' અને 'કારવા' એ સાત
સમઘના સારાં કાળો છે

વિશ્વજ્યોતિ

[હે મગ્ગદાસ જી ઝોગધનદાસ, એન એમ
કલ્ચરની ક મુનર્ષ દોહ રૂપિયો]

જ્યાં એક કામળ પર દરેક પાનાની પૃષ્ઠ જૂ
પર ગાંધીજીના રેખાકૃતિવાળી મઠા કાનેનકરો ગુચ્છ
દર્શી આમુખ પામેની ૮૨ કડીની આ ગાંધીપ્રશ
સ્તિમાં ગાંધીજીની સિદ્ધિઓ ને જીવનકાળને ભાવ-
પૂર્વક વર્ણવના કવિ તેમની પ્રત્યેના પોતાનો આદર
કડીએ કડીએ વ્યક્ત કરે છે નીચેની જેવી પંક્તિઓ
યાદ રહી જાય તેવી છે

ધર્મની ગ્વાનિ થતીતી ભ્યારે માનવીના અનર્ગમ
સત્ય તણે સદૈશ દેના માટે ગાંધી આળ્યા

×

ભારતનાં સતાનોને તે આંખે ઝોજસ દીધા

×

ઈસુનો કોસ પ્રીતી ને દાનના ગાંધીએ અપનાવ્યા

×

ગાંધી તો આ જૂનન ઉપર સર્વ સતત સમગમ

કવિત્ર સાધારણ છે પદ્ય ચના પ્રવાહી કે અનુ
સ્વારની બૂનો ધણી ॥ ૬ હો કહીયા 'નર્મતા ને
ન રીંગતિમાં મૂકવાનો જુવ થઇ છે અને દહીયા
ઝોડે ને બદને દેડે હપાય છે

સ્વરાજ આળ્યું ?

[હે વજુભાઈ શાહ, સરકાર સહિત મહિર
નોરાવરનગર, કાઠિયાવાડ, દશ આના]

કાઠિયાવાડના એક ઉત્તસહી ભવનાશળી અનુભવી
અને નિષ્ઠાળ કાર્યકર શ્રી વજુભાઈ શાહે ૧૫ મી
આગસ્ટના ૨૬ જાન્યુઆરીની આસપાસના દિવસોમાં
આમનગરીઓની સમજાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ
પોતે કરેના ભાષણો અને ચર્ચાઓને પ્રજોત્તરીરૂપે
અત્ર રચાથી સ્વરૂપ આપ્યું છે કેવા ભોંજે આ સ્વરાજ

મળ્યું છે, એને ભાગલા કેમ સ્વીકારવા પડ્યા તેની
ચાત કરી શ્રી વજુભાઈએ નિહુ-મુનમનાનના વેરઝેર
રજવાડા અને ઉલોગપતિઓએ ખરામ કરી ખૂંચી
પારિચયિત તરફ જ્ઞાન દોરી, આપણા મુખિતમદિરમાં
તો ખૂન સાફસરી ને મરામત કર્યા પછી જ રહી
ચક્રાર્થે એમ કહી સોનો એ કાર્યના ઇજનેર કે
કોરીયર નહિ તો હાકિયા તો થઇ જ જવાનો ધર્મ
પ્રમેધ્યો છે ત્યારપછી આપણા રાષ્ટ્રીય વાવગાનું
રહસ્ય સમજની લોકોના જીવન પર તેનો રગ દેખા
ડવો બાકી છે એમ આનંદ ચક્રાર્થી તેમજ સાચા
સ્વરાજની કંપના તે સમજ શકે એવાં દલીલદર્શનો
સાથે જનતા આગળ રજૂ કરી છે અને જનતાના
દરેક અર્જનું તેમાં સ્થાન ને સ્તંભ નિદેશ્યા છે
આવેના સ્વરાજને સારી રીતે ભોગવવા માટે પ્રજાને
તૈયાર કરવામાં આ પ્રકારનું સાહિત્ય ધણી કામ બળવે
આમ હોવાથી આ પુસ્તિકા ખૂબ આવકાર ને પ્રચારને
પાત્ર છે

બ્રિટિશ શાહીવાદની જાહેર

[લેખક-પ્રકાશક, પ્રાણ્યકર સોનેચર નેપી
નેહાનિસમર્થ દક્ષિણ આફ્રિકા, ખૂન ગચ્છ રૂપિયા]

ગંદોરો દુર્ગ' તથા દક્ષિણ આફ્રિકાની
રમઝમિ'ના કર્તા શ્રી પ્રાણ્યકર નેપીએ હિંદના
રાજકીય પ્રશ્ન અને નિધારણી વિકાસ પર લખેલા
મથરી ભૂમિકા પૂરી પડતી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની
તેના ગોગ ને મિનગોગ સંસ્થાને પ્રત્યેની શાહીવાદી
નીતિ અને તેમાં થતા મંચેયા ફેરફાર સમઘી
સામગ્રી તેમણે અત્ર તારરી આ પુસ્તકરૂપે પ્રગ
કરી કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વિકાસ તેમાં તેજી
એનેલી પ્રપચનીના, તેના મિન-ગેર તેમજ ગેર
સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ અને તેમની સાથેની બિનગની
ફરતી રહેલી નીતિ-આ બધી બાબતો વિશે આ
પુસ્તક જરૂરી માહિતી આપી છૂટે ॥ હિંદ વિશે
તેમાં આપતી માહિતી અપખપિત અને અનુદાનના છે
૧૯૪૫ સુધીના હિંદના રાજકારણ પર તેમાં દિષ્ટિપાત

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૮)

(હરિગીત-મંત્ર)

ત્રીજો દિવસ ઊઠ્યો હતો, ઇસુ ભયાનક કષ્ટથી,
એમ ચમત્કારી રીતે ગાંધી ઊઠ્યો ફરી ભસ્મથી.
તેજના વાધા સભ્યા, કિરણ કિરણે ઝળહળ્યો,
અમૃતનો શુચિ જોષ શું છુટ્યો ફરીથી ભસ્મથી.
હસતે વહન એ પી ગયો મૃત્યુના કટુ ઘુંટકા,
અમૃતના કુટયા કુવારા શાન્તિદા ફરી ભસ્મથી.
કોટી કોટી કીકીમાં એ જીવતો ને નોગતો,
અમૃત કુવારા જીવનધારા શું કુટે ફરી ભસ્મથી !
ગાંધી તો છે જીવતો, ગાંધી તો છે નોગતો,
લાખ કોટી લઘુક ગાંધી પ્રકટતા ફરી ભસ્મથી.
દેશના યુવાનને વિરાટ હાકલ ને પડી,
અનાસક્તિ યોગ કર્મ ધર્મની ફરી ભસ્મથી.
મૂર્છિત ભારતશક્તિને સંજીવની છંટાઈ ને,
ત્રીશક્તિ નાગૃત તો થઈ કોટી ગણી ને ભસ્મથી.
કાર્યશક્તિ જીવન છે પ્રભુ પ્રીત્યર્થે ફડી,
એ પ્રેરણાના પ્રેમ-શૌર્ય છુટ્યા ફરી ભસ્મથી.
શિશુઓ તણી એ કીકીમાં, બાળ ગાંધી નાચતો,
ઐતન્યના કિલ્લોલ ને કિલ્લિલ છુટે છે ભસ્મથી.
કેં કેં હૃદયમાં તો હજી ગાંધી હૃદય એ ધડકતું,
ગ્રેરે ધડક એ જીવન સ્વપ્ન હજી તો ભસ્મથી.
કેં ઉર આદર્શો મહી ગાંધી હૃદય એ ધડકતું,
પાવક તણે એ પંથ તો ગ્રેરે હજી એ ભસ્મથી.
આજ આંસુના સમય ના, કામના હમલા પડ્યા,
સેવા મૂંઝીનો મંત્ર એ શીળવે હજી ભસ્મથી.
કેં રાષ્ટ્રસેવક નાડીમાં હજી ગાંધી લોહી ઉછળે,
એક નંસ એક રક્ત જુલું પડે શું ભસ્મથી ?
કેં રાષ્ટ્રસેવક માનસે ગાંધીજી તો પડી,
પ્રત્યેક જીવનકાર્યમાં ગાંધી જીવે છે ભસ્મથી.

કિં કર્તવ્યમૂઠ થાવું, ગાંધી વારસને ઘટે ?
સ્થિતપ્રજ્ઞ થાવું તો ઘટે ગાંધી પુકારે ભરમથી.
મોહ નષ્ટ કરી ઘટે પ્રાપ્ત કરવી તો સ્મૃતિ,
થાવું વિગતજ્ઞવર ઘટે ગાંધી પુકારે ભરમથી.
દેહ ગાંધીનો ગયો દેહી એનો અમર છે,
પ્રેરણા પાયે અમર અમર હૃદયે ભરમથી.
ઈતિહાસ ગાંધીએ રચ્યો, બાકી હૃદય કે' કાંઠ છે,
જીવન પ્રકાશે પ્રેમ તો ગાંધી હૃદયે ભરમથી.
વીસ વર્ષે ના બને તે વીસ જ કલાકે કર્યું,
ભવનથી બહુ અધિક કરી રહ્યો નિજ ભરમથી,
અસ્પૃશ્યતા નિવારણે સ્વપ્ન પરપોટો હતો,
એ સ્વપ્નને શુચિ સિદ્ધિ તો કરી રહ્યો નિજ ભરમથી.
હિન્દુ સુસ્લીમ કૈકય તો સ્વપ્ન પરપોટો હતો,
એ સ્વપ્નને શુચિસિદ્ધિ તો કરી રહ્યો નિજ ભરમથી.
સત્તા તુમાખી ભ્યાં હતી ત્યાં આજ ઝળુ મૂઠ ભાવ છે,
સ્વરાજ્યનો પથ શુદ્ધ તે કહી રહ્યો નિજ ભરમથી.
થરથરી હિંસા રહી મહાન અહિંસા વડે,
અસત્ ને કર્યું મહાત નિજ સત્ય જાગી ભરમથી.
જન્મ જીવનથી હતો કર્મચોગી મહાત્મન
વિરાટમૂર્તિ તે થયો ગાંધી ખલુ નિજ ભરમથી.

અસરળ

પૂછ્યું જરા એ નિહાળીને :

‘જીવવા બાકી રહી પણ કેટલી આવ આભવી ?’

પ્રશ્નોત્તરીમાંથી મળેલું એક વારણ એ હતાં :

‘જીવું છે જૂન સહેલું, કેટલું—એ સરળ ના !’

(ખંડ હરિગીત)

વર્ષો થયાં
જે ઊજ ભાવાયાં હતાં
તે પાંગરી વૃક્ષો થયાં.
ને આજ કો બે વૃક્ષને
ધંખ્યાતણી, હિંસાતણી ને વૈરની
રે ઝાળ વળગી,
ને પછી
વૃક્ષો રહ્યાં સળગી.
સળગતાં વૃક્ષ
ને

૧૦

બળતી વિટપ,
ફૂળી બધી ફૂંપળ પ્રજળતાં ફૂલ સાથે એ ખતમ.
એ આગે તો ધીરે ધીરે બઢતી ગઈ,
લાડલાડ થતી એ આગની
નિહવા અરે! ભીંચે જ રી ચઢતી ગઈ!
એ અગને તું શામવા
મેઠાનમાં નીકળી પડ્યો!
ને નિદ્રાની લેશ પણ પરવા વિના
તું આગમાં ફૂટી પડ્યો!
ને તુજ નિસમને ઝાળ રે નિજ વૃક્ષની
ઝડપી ગઈ.
ને શોષિતે તારા કરી ઠંડી પ્રજળતી આગને!
એ સક્ત તારું!
અને તારી જ કુરબાની!
અરે!
પલટી જ દેશે અમ દુહન કરતાં જીવનનાં લાગને!

૨૦

થો

કા વર્ષો પસાર થઇ ગયાં. સતીશભાઈના કવચિત આવતા પત્રો ઘણી વારો કઢી નામ છે. નંદિની દાર્પરકૃષ્ણ વાણી હતી. પણ ત્યાં આગળ હજુ જૂની રીતિવાળી રીતો ચાલુ હતી. નંદિનીને છોકરીઓની જુદી પાટલી ઉપર નિશાળમાં બેસવું પડતું ને એવા એવા અત અતના બેઠા પ્રવર્તી રહેલા હતા. એ કારણે, ખર્ચ વધ્યો હતો તો પણ એને પાઠ્યાલય હમ ઉપર ચાલતા એક કેનવેન્ટમાં અભ્યાસ માટે મૂકવામાં આવી હતી. પાછળથી શિક્ષણ પૂરું કરી એણે કોલેજમાં જાયવાનું શરૂ કર્યું હતું. ત્યાં એ સ્વતંત્ર સ્થાવરના માનવી તરીકે જીવન જીવવાની તાલીમ લઇ રહી છે એમ સતીશભાઈએ જણાવ્યું. પુત્રી માટે એમણે પુત્ર જેટલી જ કાળજી રાખી અને પુત્રના શિક્ષણ જેટલું જ મહત્ત્વ પુત્રીના શિક્ષણને આપ્યું એ જાણી મને નવાઈ નહિ લાગી. મનોજ વિષે એમણે જણાવ્યું : “મનોજ નંદિની જેટલી પ્રગતિ અભ્યાસમાં ખાતરી સાથે નથી. ખરી રીતે આજનું શિક્ષણ જ એનું છે કે એના જેવું યત્નર મેળવવા શકે એ મુશ્કેલ એમાં બાંહેધ જ ખર્ચ બેસતો થઇ શકે વર્ષો બગાડમાં કરવા કરતાં એને કોઈ હજારમાં નોટી દીધા હોય તો થોડા મણાય એમ વિચારી મેં એને કામળ બનાવવાનું કામ શીખવા મોકલ્યો છે. એમાં પારખલ થયે કામળનું નાનું સરખું મરખાનું એ જાતે ચલાવી સફરે ને દેસના ઉલોગમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકશે. પ્રમોદ પણ દાર્પરકૃષ્ણ અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. એનો માર્ગ હજુ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યો નહિ કહેવાય.” મારે એ વિષે કશું સાચું લખવાનું હતું જ નહિ હું એમના જીવનનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો. નવલકથાનું સુન્દર પુસ્તક વાંચતી વખતે અમુક પાત્રનું શું થશે એ જાણવાની જોમ આગ્રહતા રહે છે તેમ મનોજ અને નંદિનીનું જીવન કેમ ચાલશે? એનો અત કેવો આવશે? એ કેના મહાન બનશે? એ નહુ જાણવાનો કુતૂહલ-સ માગમાં પ્રગટી ચૂક્યો હતો. એમનું જીવન મારે મન રસિક આકર્ષક પુસ્તક બની ગયું હતું.

ઘણે લાગે વખતે સતીશભાઈનો પત્ર આવ્યો ત્યારે એમાં એમણે મને એમને ઘેર આવવા વિશે લખ્યું. એ દરમ્યાન મનોજ અને નંદિની પોતાની મેળે સાધારણ શૈલીને એકાદ વર્ષ પહેલાં જ પરણી ગયા હતા એ ખબર મને મળેલા સાદાપદો ઉપર વાંચેલા એમના લખ પ્રસંગે મેં શુભેચ્છાઓ પાઠવી હતી. એમના લખના સમાચાર મેં આશ્ચર્યથી જાણ્યા હતા. કારણ કે એ લોકો કદાચ ન પણ પરણે, ને પરણે તો આટલા જલદી તો નહિ જ પરણે એવો મારો મઠ બંધાઇ ચૂક્યો હતો. પણ આપણે ધારીએ છીએ એના કરતાં વિપરીત વસ્તુઓ બનેક ખબર જાણ છે, એ હું લાગે માટે સતીશભાઈને લાં પાછો ગયો ત્યારે અનુભવ્યું. વેપાર ધંધાને અંગે હું એકદમ નીકળી શક્યો નહિ. આ ગાળામાં મેં મારા છોકરા છોકરીઓના લગ્ન લીધાં હતાં અને તે પતાવવા હું વતન ગયો હતો. આ બધામાંથી મને સગવડ મળી ત્યારે અચાનક જ હું ત્યાં પહોંચી ગયો. જે-ધરમાં એક વખત આંતરિક આનંદમાંથી જ પ્રગટી શકે તેવો આનંદરસ રેલાઈ રહેતો હતો ત્યાં કોઈક ફેરફાર થએલો નજરે પડતો હતો, આગળ જોઈ હતી તેવી અવસ્થાને એણે જ માત્ર નજરે પડતો હતો. સતીશભાઈ વધારે પડતા જુદા મુઠાં ગચ્છેલા લાગતા હતા. “તો પણ ઉત્સાહથી એમણે મને સત્કાર્યો. વાર્તાવરણ કંઈક લાગતું હતું મેં નંદિનીથી શરૂઆત કરી :

“કમ, નંદિની તું પણ અહીં છે શું? મેં તો જાણ્યું કે હવે તો તું સાસરે પહોંચી ગઇ હશે. ક્યારે આવી?” રમુજ પેદા કરી એવી આશાએ પૂછાએલા મારા પ્રશ્નથી સતીશભાઈ અને આ પ્રશ્ન સાંભળતાં સાંભળતાં આવી પહોંચેલા ઉમાનહેનના મુખ ઉપર ગ્લાનિ ફરી વળી છે એમ હું જોઈ શક્યો. બધાખ આપવામાં ચમ્પૂર નંદિની પણ મૌન રહી મને લાગ્યું કે છોકરીએ સાસરે જવું જોઈએ એવું પ્રત્યાનાતીત્વ આ લોકોમાં નહિ હોય, એટલે હું બોલી ઉઠ્યો :

“અરે! હા, સી-પુરુષમાં અબેદ માનનારા

તમે છોકરી જ સાસરે જમ એવું તો યાના ગોઠવે ? તો પછી મનોજ કેમ અહીં છે ? કે બંને જ અહીં રહે છે ? ”

મનોજ અને નંદિની જોરકામાંથી ચાલ્યા ગયા. ઉમાબહેને મને પાછી આપી સી સહજ ધીર-તાથી કહ્યું : “ જાણ્યો, બધું જ જાણ્યો, જરા નિરાંતે પાછી તો પીઓ, ’ ને હું ખરેખર ગંજીર બન્યો. આજુબાજુ ફેલાય રહેલી ક્લેશભરી શાન્તિની કચ-ણતા અને ભેદી ગંધ, મોટી આશાથી આરંભાએલા આ વિચારપ્રધાન કાર્યરત માણસના કુટુંબજીવનમાં દુઃખપ્રદ એવું કાંઈક બની ગયું છે એમ મને લાગી ગયું. સતીશ અને શા માટે બોલાવતો હતો તે પણ મને સમજાયું. મને અત્યાસનરૂપ થવા જ બોલાવ્યો હતો, મારે કટાક્ષ કે ઢેકડે દ્વારા એમની કશ્ચતાનો ઉપહાસ ન કરવો જોઈએ.

પ્રસંગાચિત વાતો કરી રહ્યા પછી અમે જમીને ફરવા નીકળ્યા. કેટલાંએ વર્ષો પહેલાં હું આભો હતાં ને આ રીતે જ અમે બધા ફરવા નીકળ્યા હતા. એ મને યાદ આવ્યું. નીકળતી વખતે ઉમાબહેન બોલ્યા. “ કેટલે વખતે ફરવા નીકળીએ છીએ ? ”

થોડે ગયા પછી સતીશભાઈ બોલ્યા :

“ મોહન, જમત રહીને વિચારપૂર્વક સંતાનેને તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન બંધ થયો. ” સતીશભાઈએ કથની ઉલ્લેખ માંડી. એમના અવાજમાં ગંધાન હતી, અમે ત્રણે જણા નજીક નજીક ચાલતાં જઈ રહ્યા હતા. રસ્તા ઉપર માણસોની અવરજવર નહિ જેવી જ હતી. સંધ્યાકાળ થવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ચોખ્ખા મને સ્વસ્થતા ધારણ કરી મેં એમની વાત સાંભળવા કાન માંડ્યા. “ નંદિની અને મનોજ, એ બંનેના જીવનની નિષ્ફળતા મારે નજરે-જોવાની રહી છે. એમના કાર્યમાં મેં એમને સ્વતંત્ર જ રહેવા દીધા છે પણ આજે એમના જીવનને વેરવીખેર બની જતું જોવાની સહનશક્તિ મારામાં રહી નથી.

“ બોલો, શું શું થઈ ગયું છે ? એમ કિંમત

હારશો નહિ. ”

“ એ જ વાર્ત કરવા તને બોલાવ્યો છે. કિંમત હારી નહિ જવાની. સલાહ, તું વાત સાંભળી રહે પછી આપજો. ” મને કાંઈક વિચિત્ર લાગ્યું પણ મેં કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. એમણે મનોજની વાત શરૂ કરી :

“ ધણા મા-આપને ગેરમંજોર ચાલી જતા સંતાનોની ફરિયાદ કરવાની હોય છે, પણ તેમાં ખુદે દિલે એમો કણ્ઠ કરતા હોય. ■ કે અમે જ એમને બાળપણમાં લાડ લાડાવ્યા, જ્વાન ન આપ્યું તેવું આ પરિણામ આવ્યું છે. મારે એથી ઉમટું કહેવાનું છે પણ પરિણામ એક જ આવ્યું છે, મારી સતત જ્વાનભરી કાળજી ને સમાન પ્રયત્નો હોવા છતાં. ”

“ હા, હું ક્યાં એ તથી જાયો ? ”

“ જ્યારે મનોજ મેટ્રિકમાં સફળ ન થઈ શક્યો ત્યારે માની લીધું કે જો રીતે એ ઉછરે છે એ રીતે આ અર્થદીન ફળવણી એની રુચિને સંતોષી નહિ શકે. તું જાણે છે તેમ મેં એને કાગળનું કામ શીખવા મોકલ્યો હતો ત્યાં પણ એ કશી જ પ્રગતિ કરી શક્યો નહિ. એક જાતની યુદ્ધિની જડના એનામાં આવી ગઈ. બે ત્રણ વર્ષ એણે બગાડમાં ને કરી પાછો મારી પાસે આવી શાળા કેલેજની ફળવણી જ પોતાને લેતી છે એવા આમહ કરવા માંડ્યો, એની ઉમ્મર વજેરે જોતાં એ યોગ્ય ન હતું તો પણ એની છાત્રા પ્રમાણે કરવાની મેં એને સમજાવ કરી આપી. પણ એ તો માત્ર એનો ખોટો મોહ જ હતો. એ લાં કશું જ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. ઉપરાંત એનામાં ખીછ કાંઈ જાતની હોશિયારી પણ આવી નહિ. આ બધાને માટે મને જ એ જવાબદાર ગણવા લાગ્યો. ” નદી કિનારા ઉપર અમે આવી પહોંચ્યા હતા. રેતી ઉપર અમે બેસી ગયા. નદીના પાણી શાન્ત રીતે વહી જતાં હતાં. સૂર્ય અસ્ત થયો હતો. ને સતીશભાઈ વાતો કરતા હતા. કુનિયામાં રહેવા માટે અમિત્રએ ઉપાડી લેવું પડતું કાંઈ પણ કામ ઉપાડી લેવામાં મનોજે મેળવેલી નિષ્ફળતા જુદે જુદે રસ્તે એને ઠોરી જવાના

એમના પ્રયત્નો, તેમાં ઊભાં ચતાં ધણેણાં, પ્રમંજી-
પાત પિતા-પુત્રનું મર્યાદા બદલે ચાલ્યું જતું કોષ-
યુક્ત વતન વજેરનું એમણે બ્યાન કર્યું. ચિન્તાપૂર્વક
સાંભળી રહેલા ઉમાબહેને જ વાતનો નવો અંકડો
સતીશબાહને ઉમેરી આપ્યો :

‘ને એમાં વળી એણે પરણવાનું નક્કી કર્યું.’

‘મને પણ એ વાતની બહુ નવાઈ લાગે છે,
આટલી ઉંમરે એ પરણે એનું મને આશ્ચર્ય એણું’
મેં હાલું. ‘જ્યારે એણે પહેલવહેલી એ વાત રજૂ
કરી, ત્યારે આશ્ચર્ય તો અમને પણ થયેલું બીજા
મામાબેને પોતાના સંતાન વિષે લગનની એટલી
ચિન્તા ને આતુરતા હોય એવી કોઈ પણ જાતની
ચિન્તા કે આતુરતા અમે અમાર્ગ કોઈ પણ સન્તાન
મોટેરાખી નથી. એ એમની મેળે સાથીદાર પસંદ કરીને
પરણવું હોય તો પરણે, કૌમાર્ય પાળવું હોય તો તેમ
કરે એ વિષે અમે કોઈ પણ મત રાખ્યો ન હતો.
એટલે જ, જ્યારે ગામનો એક ગૃહસ્થની પુત્રી, જે
અમારે ત્યાં વારંવાર આવતી, તેની સાથે લગન કરવાનું
અમને જણાવ્યું ત્યારે અમે કોઈક આનંદિત બનીને
સંમતિ આપી મારે શરમ સાથે કહેવું એમણે કે એ
વખતે, લગન અનિવાર્ય થઈ પડે એવી સ્થિતિ ઊભી
થઈ ચૂકી છે એ હું જણુતો ન હતો.’

‘કાણે જાણે, એ હોશિયારી એનામાં ક્યાંથી
આવી હશે? માતામાં પણ મૂન વિષે તટસ્થતા ધારણ
કરી પરિવર્તન થઈ ચૂકેલું જણાયું. સતીશબાહએ
આજુ રાખ્યું :

‘પણ અમને એની સામે બહુ વાધો ન હતો,
મેક્કી છાંંકરીના પિતાને બિચારાને કમને તેવાર થવું
પડ્યું હતું ને એમ લગન થઈ ગયું. એ આથી સ્થિર
બની જશે એવી આશા અમે ધારણ કરી પણ
પરિણામ વિપરીત જ આવ્યું. પોતે ક્યારેય સંકોતો
ને હતો એટલે એમણે અમારે ત્યાં જ રહેવાનું હતું.
અમારે એને રાખવો જ એમણે, એને એ પોતાનો
હઠ સમજતો હતો, કોઈ પણ જાતની જવાબદારીના
ભાન વગર જીવંતા એના જીવનમાં એ નવી આવ-

નારી સ્ત્રી બંધ એસતી બની રહી નહિ. અમારું ધર
અને એને બન્નેને છોડીને હવે તે એના પિતાને ત્યાં
ચાલી મઘ છે. બન્નેને એક બીજાની પડી નથી ને
બાહ બટકેલ થઈ ગયા છે. ‘સતીશે ઝડપમધ
મનોજ પ્રકરણનો અંત આણવા માંડ્યો પણ મેં
પૂછ્યું’

‘એ કેમ બન્યું?’

‘એ કેમ બન્યું’ તે તારે જાણવું છે ?
એ વાત ઉલટી વધારે કરુણ છે. અમે તો ધરમાં
નિયમ જ રાખેલા કે બધાએ જ કામ કરવું ને
તું જાણે છે કે એની કિશોરાવસ્થામાં એ કેવો
કામચરો હતો? કોઈ પણ જાતનું કામ કરતો
એ જરા પણ શરમાતો નહિ. પણ ધુવાન
બન્યા પછી એણે ‘ધરમાં ખાવા અને સૂવા સિવાય
બીજા કયા કામમાં ફાળો આપ્યો નથી. એના
કપડાં પણ મારે પોંચ આવવા પડતાં. આવણા જ
સોહીમાંથી ધડાએલાને તિરકરીને તરકેડી કાઢવા,
ખરેખર મોહન, કપડું છે. એવી આશાથી એ
બધું થવું કે એના ઉપર એની સાદી અસર થશે.
પણ ઉલટું એણે તો એની પત્નીને પણ કાંકે સૂચના
આપી દીધી કે તેણે પણ ધર કામમાં જરા સરખો
કામ લેવો નહિ. કેટલી નફરોપથી એ કહેતો: ‘હું
નાનો હતો ત્યારે મેં વાળ્યું છે, વાસણો માંભ્યા છે,
કપડાં ધોયાં છે, તમારે મને ધરનો આકર જ બના-
વવો હતો. આજે હું ક્યાં જઈને કમાઈ શકું? ક્યાં
ચિણ્ણ પર કમાવા જઈ શકું?’ નિચારી ઉમા
એની આગળ જાતજાતની નોકરીની વાત કરતી.
અમારા બાળકોને નોકરી તો કરવી જ ન પડે એ
અમારું સ્વપ્ન હતું. પણ અમે જોઈ લીધું હતું કે એ
વિના બીજું કશું જ કર્યા વિના એને ચાલવાનું નથી
પણ એવી કાંઈ નોકરી એને કરવી ન હતી. બાળ-
પણમાં કામ કરનારના હાડકાં કેમ ખોટા થઈ ગયા
હશે? એની પત્ની તો એવા વિચિત્ર કુટુંબમાં ઉછ-
રેલી ને બાહ્ય એને એવી સમજાવી પટાવી આણી
હશે કે એણે તો અહીં આવીને આરામ જ
કરવાનું રાખ્યું.”

પણ હવે ઉમાબહેનનો વિષય શરૂ થયો હતો :
 “એ બિચારા બેઠા બેઠા રસોડામાં કેટકેટલું કામ કરે પણ એ નફરત જેવી, બેઠી બેઠી બેસ્યા કરે કશું જ કરે નહિ. તૈયાર લાણી પાટલા ઉપર બેસી બધા ને તે પણ મનોબળની સાથે.” “હા, તમારે ત્યાં તો એ રીવાજ જ છે ને ?” એ પણ હવે બોલવા માંડ્યું. મને હવે લગભગ બધું જ સમજાઈ ગયું હતું. ગોળ પૃથ્વી ઉપર રહેનારા આપણા બધાના પ્રશ્નો તો છેવટે તો ગોળના ગોળ જ છે. દરેક સામાન્ય હિન્દુ સંસારના મૂકે જીવનમાં સાસુ સસરાએને જે વાત કરવાની હોય છે તે વાત અહીં પણ હતી. ઉમાબહેનની વાત આણુ હતી : “મનોજને રોજ સમજાવ્યા કરે કે જુદું ઘર લાખએ, પણ કંઈ કમાણી-માંથી ? એ કહેતી : મારા બાપુને કહીને એક નોકરી શોધી લ્યો, બ્યા કર્યાં સુધી સહન કર્યાં કરવું ? પણ ભાઈ કશું જ કરવા તૈયાર ન હતા. મારા માટેનો પ્રેમ તો આલો જ ગયો હતો. આણું અને છે એ મેં કદાચું થ ન હતું. નશીબ આકું આણું !” જુદી પૃથ્વીની જીવન પ્રણાલિકામાં બંધબેસતા બની જઈ સતીશભાઈના આદર્શો અને વિચારોમાં એકદમ ભળી જઈ, ઉદાર અને પ્રગતિવાદી જીવન જીવનારા ઉમાબહેનને ‘નશીબ આકું આણું’ એ વાક્ય બોલતા હું સાંભળી શક્યો નહિ. શું બધી ઇમારત તૂટી-પડી હતી ? એ બધું શું હવામાંના મહેલ જેવું હતું ? અનેક અણસમજ, લાગણીથી દોરવાઈ જતા અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો જે કાયર વિચારસરણીના દોર્ષો પોતાના બનાવેને સમજે છે એ રીતે જ શું ઉમાબહેન પણ બધું સમજી રહ્યા છે ? કેવી નારી ? ને તેનો કેવો વિનિપાત ? આ ખંદેખંદ આધાતજનક હતું. એમને સામાન્યતામાં સરકીને તેમાં લેપેટાઈ જતાં હું સાંભળી રહ્યો. સંવેદન અને લાગણીના ઉરકેરાટને ગાળી દબને સતીશભાઈએ મનોબળની વાત પછી પૂરી કરી. હું સમજી શક્યો કે મનોબળની પત્ની મનોબળમાંથી સતોષ મેળવી શકી નહિ, લહેર કરવા આવેલી એ પંખિણી ફરી પાછી પોતાના પિતાના મૂકે આવી ગઈ. આવા કાયર અને બેકાર આદમી સાથે પોતે જ નહિ રહી શકે એમ

માનવાનો એને હક્ક હતો. મનોજ પછી તો આખો દિવસ ઠેર ઠેર ભટકતો ચાલ ગયો હતો. કમાણું કે ઘરમાં મદદરૂપ થઈ પડ્યું એવી એની પાસે આરાંશ રાખી શકાય એમ ન હતું. ઉલટું એ અંધારા લીલા કરતો ને વારંવાર તકરાર કરતો. મેં છેવટે કહ્યું :

“એમાં બાળપણના જીવનનો પ્રત્યાધાત થયો છે.”

“તારે માનસશાસ્ત્રના કાટલામાં એ બધું હોય તો બેખજો. પણ આ વાન તો હજુ ‘મનોબળની જ ચાલ, પેલા બહેનની તો હજુ બાકી છે.”

“ભાઈ, અમે તો દુઃખી થઈ ગયા. કોણ બલે કેવા પાપે આ બધાં કપાતર પાક્યા.” ઉમાબહેને નિસારો નાખ્યો.

“તો કહેા, નંદિનીની બાબતમાં શું થયું ?” એ પૂછ્યું.

“એનો પણ એના એ જ ભવાડો. એ કે પોતાની કાયરતાથી આણે પોતાના રોડથી, મિજાબથી પોતાનું ઘર ભાંગ્યું છે ને હવે ત્યક્તા બનીને અમારે ત્યાં પડી છે.” “પડી છે” એ પ્રયોગે મારું ‘બાન બેચ્યું’ એમની વ્યથા, મનોભાવો, પુત્રી માટેનાં એમના જખેડો દુઃખ અને આશ્ચર્ય પ્રગટાવી રહ્યાં એમણે કહ્યું :

“અમારાં સર્ગબંધાણોએની હાલતએને વશ થઈ એના લગ્નની બાબતમાં અમારે કંઈક બ્યાગળ પડતો ભાગ લેવો પડ્યો હતો. તો પણ એના પતિ માટે એની મુશ્કેલ સંમતિ હતી. પરણવા વિષે એણે ખાસ કંઈ વિરોધ પણ કયો નહિ. નવી જાતનું જીવન જીવવા મળશે એવા પરિવર્તનના રસે એને કદાચ કિંતુસહિત પણ કરી હોય. લગ્ન સાદાઈથી થયું. એનો વર કહાપણવાળો સમજી, બહુલો, આદર્શપ્રિય શુવાન હતો. પોતાને અનુકૂળ થઈ પડે એવી પત્ની મેળવવા માટે જ એણે કદાચ મારી પુત્રીની પસંદગી કરી હશે. પણ પરિણામ એથી ઉલટું આવ્યું. ઉદારતાથી એકબીજાને નજાવી લઈ, સામાને અનુકૂળ બની જીવનને સરળ બનાવવાનું એ બંનેને આવડ્યું નહિ. વાદવિવાદ, ચર્ચા. લાકવાહ ને કોઈક વખત ગરમાગરમ બની જતી પરિસ્થિતિએ એ બંનેમાં એકબીજા માટે તિરસ્કાર

જન્માયો. બધા બનાવો તો કર્યા વર્ણવવા બેસું ? પણ દુઃખમાં સમજશે કે એમને મળેલી તાલીમનું નિર્ણવ ખોળિયું જ એમણે મદજૂ ક્યું હતું આત્માને તો એ યોગખી સહ્યા પણ ન હતી.”

મેં પૂછ્યું : “ એમના કુટુંબીજનોએ કંઈ ક્યું નહિ ? ”

ઉમાબહેને જવાબ આપ્યો : “ ખરી વાત એ છે કે તકરાર અને રિખવાદનો આરંભ એમણે જ કર્યો. એમણે જરા ઉદારતાથી નહીં લીધું હોત તો કદાચ આ પ્રસંગ ન આવત. નંદિનીનો આગળ પડનો સ્વભાવ એમના જૂના કુટુંબને પોષાયો નહિ. એમની શોકોક એના જેવી સ્વતંત્ર સ્વભાવની સી સહન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એમણે કળથી ને સમજવટથી કામ લીધું હોત તો કદાચ આ દિવસ ન આવ્યો હોત ? ”

સતીશભાઈ બોલ્યા : “ બની ગયું છે તેને વિષે એવી ચર્ચા કરવાથી માત્ર મન મનાવવા સિવાય ખીજું શું થઈ શકે ? એ બન્ને જણા એકબીજાને ચક્રાવી શક્યા નહિ તો પછી એમના કુટુંબીઓની શું વાત કરીએ ? આ પરિસ્થિતિ જીભી થતા એણે પતિનું ગૃહ છોડી દીધું ને અમારે ત્યાં આવીને રહી. આને એક વર્ષ થઈ ગયું છે. પેલા લોકોએ એને બોલાવવાનો કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી ને એ પણ કહે છે કે હું કદી એ ઘરમાં ને એ માણસ પાસે, જનાર નથી. આ એના તેજસ્વી જીવનનો અંત. અવિખમ્માં-શું થશે એની ખબર નથી.”

થોડી વાર કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. આ વાત સાંભળી મારા ચિત્તમાં ગ્વાનિ જવાઈ ગઈ હતી. પોતાના સંતાનોના વિચારે એમના ચિત્તમાં ગ્વાનિ ફરી વળી હતી થોડી વારના મૌન પછી સતીશભાઈએ બોલવા માંડ્યું :

“ સોનું ઘરજીવન નિષ્ફળ ગયું એટલે એનું આખું યે જીવન નિષ્ફળ ગયું એવી મનોદશા જૂના જમાનાની ને પ્રત્યાષાતી છે એવું હું માનતો હતો. પણ નંદિનીનો વિચાર કરું છું ત્યારે એ બધું અધૂરું લાગે છે. સમગ્ર જીવનના એક ભાગને જે સમાધી શકે એમ નથી ત્યાં નિષ્ફળ ગય છે તે શું આખા જીવનને સફળ બનાવી શકે ? મજલનો એક ભાગ કંપી નહિ છાનવા શું આખી મજલ યોગગી શકશે ? ને મોદન, એ વળી વધારે ત્રાસજનક લાગે-છે કે સંતાનોની નિષ્ફળતાએ અમારા બેના જીવનની વ્યવસ્થાને ભાંગીને બૂકો બનાવી દીધી છે. એમના જીવનની ભઠ્ઠીમાં અમારાં આનંદ, આશીર્વાદ, ભાવના, મૌરવ, અરે ! જીવનનું સમગ્ર જ છૂટ અને પ્રિય ભણે કે બળીને ભરમીશૂત થઈ ગયું છે. ને આ વિફલતાની સાથે જીવવું.....”

આ અને આવી અનેક પ્રકારની બધા બન્ને જણાએ બકત કરી. એમનું અસામાન્ય લાગણું જીવન પણ હવે તો સામાન્યતાનો સામનો કરી કરીને સામાન્યતાથી કઠીક નીચે ઉતરતું જતું ને તેમાં રજદોળાઈ જતું મેં જોયું. એમનાં આનંદ મૌરવ અને મહત્તાની આડે સંતાનોની મહાન અવરોધક શીક્ષા રૂકાવટ કરતી જીભી છે. કારણ કે એ માતાપિતા છે. પેલાં બે સંતાનો છે.

x x x

આ એક કસ્ટુરકથા છે. કસ્ટુરકથા મનોમની ને નંદિનીની, સતીશની ને ઉમાબહેનની.

મારા મન આગળ એક સંતતું સુવાક્ય વારંવાર આવી અચ્છાવવા માંડ્યું :

“ તમારાં બાળકો તમારી ધૂન પોષનારાં પાદાંબો નથી, એ તો પરમપિતાની તમારે ત્યાં મૂકેલી યાપણ માત્ર છે.”

ખંડ પહેલો : સત તમારાં મત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૭મું

સ્વર્ગારોહણ

ગો

ખાળખાણ થેર પહેલ્યા હારે ખૂબ ચાક લાગ્યો હતો. તાવ થોડો વધ્યો હતો.

શદિણીએ કહ્યું ‘તમે સૂઓ, હું બાગવત વાંચું.’

‘ના આજ એ રહેવા દે. વાડીનો ચોપડો લાવ ને આપણા સૌ ભાઈઓને બોલાવ, બધી લેણદેણ બેઈ લઉં.’

શદિણીએ ચોપડો આપ્યો. ને બધા ખેડૂતોને બોલાવવા બહાર ગયું.

એક પછી એક ખેડૂતો સુખચાપ આવીને ખેસવા માંડ્યા. ગોપાળખાણ કહે:

‘કાનજ તારા ખાતામાં આટલા બધા ઉધાર કેમ ? ગઈ સાલ આંખા તો સારા આભા તા.’

‘ખાંપા આગલી સાલ મારી વહુ યજરી ગઈ. ફરી ખીજ વર કહ્યું. નસીમનો કુળળો તે એમ મરી ગઈ. એમાં રૂપિયા વધારે ખરચાણા.’

‘શદિણી એ માંડીવાળો આપણે. ને આ બધાનું શું ? એનેમ દેણું તો લાગે છે.’

‘આપા એ નામે જ બહો છે સારામાઠા ઠેકણે ખેસે ઊઠે પછી લક્ષ્મી કમંથી રહે ?’ એક ખેડૂતે કીધું.

‘નામ પ્રમાણે યુધ્ધ હોય તો તો જીતેએ શું ? પણ બલા, ટું આમ આવીશ તો ફૂખી મરીશ.’

‘એ તો ફૂખી પણ છાકરોને ફૂખાકરી—દાર તો વનની આગ કેવાય.’ ખીજ ખેડૂતે કહ્યું.

‘દાર તો સારી વાંસે મૂઝી દેશે, કેમ બલા ?’

બલાતી આંખમાં ઝગઝગીઆં આભ્યાં, ‘તમને બગવાન લાખ વરસ રાખશે.’

‘લાખ વરસ ? તો તો મારાં કુખનો પાર ન

રહે—કેટલાનો વિભેજ થાય ? પણ મને કાંઈ થાય તો તમે સૌ સંપાતે રહેજો. ધરતી સિવાય કોઈને ધણી ધારણે મા, ને સાથે મીઠાશ બાવે છે, ખીજું કાંઈ નહિ એ યાદ રાખજો.’ કહી એમણે ચોપડો ખાણ પર મૂક્યો ને સૂતા.

સૌ એક પછી એક પડે લાગીને બહાર નીકળી ગયા—શદિણીને એકાદ જણે બોલાવી એટલે એ ય બહાર ગઈ. માત્ર પરમાણુદાસ ખેસી રહ્યા, એ મને કહે—

‘દાસ તમે પણ જાઓ, મોકું ધરી. હું ને મહેતો બે ય રાત બહી રહેવાના છીએ વખતે રાતે દરદ વધી જાય.’

‘ના રે ના, હું ગાયોના માળા છૂટે તે પહેલાં કાંઈ જવાનો નથી. પણ સત્યકામ કેમ ન આભો ?’

‘હરિની લીલા અકળ છે.’

‘હા, જુઓને આઠ દિવસ પાછું ઠેકાવ્યું. પણ એની ઇચ્છા નહિ હોય ત્યારે જ ને.’

‘શદિણી બધું સમજે છે. તમારે ચિંતા કરવી જ નહિ.’

‘વાત સાચી છે, પણ દેહાંધાસ જવો સહેલો નથી. ઊકરાં આપણા દેહનો જ વિસ્તાર છે ને. તમને કહી રાખું કે ખરેખર તરસીમહેતો સાચો પડે તો પછી શદિણીને કહેજો કે અમદાવાદવાળા ખેરીરટરના ઘરનો વિચાર કરે. મેં એને પહેલાં વચન આપ્યું છે.’

‘કહીશ.’

‘તમે તમારે જાઓ.’

પરમાણુદાસ બીડવા—એટલે કહે, ‘ઉમા રહો—આ પીતા જાઓ.’ શદિણીને ખૂબ મારી કહે—‘બહેન બે કપ ચા કર—હું ને દાસકાકા સાથે પીએ’ ચા પીતાં કહે ‘દાસ, તરસીમહેતો માટે મેં પાંચ હજાર રૂપિયા અલગ રાખ્યા છે. એને તમે સમજાવશે તો લેશે.’

‘આવીએ પશુ એનો સ્વભાવ કાણુવાળો ગોદડી જેવો છે. જે નાખો તે નીકળી જાય.’

‘એ તો સાહે, બરાબર રહે તે શું સાહે? એવા માણસો છે. ક્યાં? લક્ષ્મી એને ઓડીને પાવન થાય.’

‘ઘઉં સાલ મેં એને કામળો આપેલો ગિરનાર ગયા તે તળેટીમાં એક ભિખારીને આપી દીધો.’

‘કુલ્લો રાત્રી છે, બહેન સોપારી લાવજે,’ સોપારી કાપતા કાપતા કહે. ‘આપણે ઘઉં સાલ પેલો બદામી આપો વાળ્યો તેને ટોરે લક્ષ્મીને ખાલ ઉખારી નાખી છે. આ જ સવારે હું ત્યાં જઈને કાટા ચોડવાનો હતો, પશુ પછી જરાક તાવ આપ્યો ને રહી ગયું છે. કાલ એ કરાવો નાખજે. હા, ને દ્રાક્ષને આ સાલ જુરી લાગે તેવો સંભવ છે. તૈયારી રાખજે. લે હવે ભાગવત શરૂ કરો—ને દાસ તમે જાઓ.’

‘શોકો’ તો.’

‘જરૂર નથી—છતાં શહિદીની મરજી.’

દાસ શોકોવા. ને મોડી રાત સુધી ભાગવત વાંચ્યું. મજરકે જાગીને ગોપાળઆપાની પધારીમાં બેસ્યું તો નહોતા, સફાળો ઊઠવા—નહાવાની ઓરડી-માંથી પ્રાર્થનાના શ્લોકો ગાવાનો અવાજ આપ્યો હતો એટલે નિર્ગત થઈ, શહિદી કોઢમાં નીરજી કરી પાછી આવતી હતી તેને કહે:

‘હાત મઈ લાગે છે બાપા તો રોજની જેમ નહાવા ગયા છે.’

‘તો તો હું પૂજની તૈયારી કરી દઉં’ કહી એ પૂજની ઓરડીમાં ગઈ

ગોપાળઆપાની પૂજની ઓરડી સાવ સાદી હતી એકબાજુ ભાગવત ને બીજા ત્રણેની પોથીઓનો ખડકોલો હતો. સામેના ગોખલામાં ગાયેને જંથીયી મુગ્ધ કરતા કૂંજની છળી હતી. ધૂપસળી પ્રગટાવી, આસન પાધરી—એ પંચપાત્ર મંજીલી હતી; ગોપાળઆપા આસન પર આવી બેઠા ને શ્લોક બોલવા માંડ્યા; ત્યાં ઓશરી પર આખડીએ પહેરીને કોઈ ચડતું હોય તેવો અવાજ આપ્યો—ને સંભળાયું.

“આવીએ ને!”

શહિદીએ બેસ્યું તો બે ભગવાંધારી સાધુઓ ઓરડી તરફ આવતા હતા. શહિદીને ટાલતું એક લખમણું આવી ગયું પશુ આમાં ફેલાયેલી સુખ ઘેટાદ ઉઘાડી દીધી. બેસ્યું તો એમના દેહ જાણે હવામાં તરતા હતા. મોં પર પ્રસન્નતાની ઝલક હતી. ગોપાળઆપા તો હાથ બેઠીને જ આંખમાં ઝળઝળાયાં સાથે નમસ્કાર કરતા કરતા હતા:

“આવે આવે પંડના પાયરણા ને અંજનાં આ-શિકાં કરે” શહિદીની અંખે બાવાં બોઝતાં લાગ્યાં. બાબો ચોળાને બેસ્યું. ઓશરી આખી જાણે સાધુઓથી ભરાઈ મઈ હતી. સૌ કરતાલ—મંજીરો વગાડતાં કંઈક ગાતા હતા.

“તૈયાર છો ને?” જાણે સાધુઓ પૂછના હતા. એના હાસ્યમાં શહિદીની શોક ઓગળી ગયો. એના ચહેરા પર મંદહાસ્ય આવી બેઠું.

“સાંજિખમાં જ બેઠો છું.” બાપાએ કહ્યું.

સંભળાયું—“આલો ત્યારે.”

શહિદીએ બેસ્યું તો ગોપાળઆપા આલવા માગતા હોય તેમ પ્રથમ કથો, ઊઠાયું નહિ. હળી પક્યા. કોણે એને હાથમાં ઝીંચી લીધા? પોતે-કે પેલા સાધુઓએ પશુ ઓરડીની દિવાલો જાણે ખસી ગઈ. વિશાળ—વિશાળ જનતી મઈ. નીક આસમાન દેખાયું. ‘સુમધ ને પ્રકાશ એ વિશાળતામાં પશુ ન માર્યા ઉભગયે મર્થ—જાણે એ બેહોશ જની મઈ. ગીત ને મૂદંબેનો અવાજ દૂર દૂર જતો ગયો. દિવાલો પાસે ને પાસે આવતી—મઈ. શહિદી હોશમાં આવી ત્યારે વાતાવરણમાંથી હજુ સુમધ મઈ ન હતી. ગોપાળ-આપા જાણે સ્વસ્થ નિદ્રામાં સૂતા હોય તેમ હાથ બેઠીને સૂતા હતા. મોં પરનું પ્રસન્ન વસ્ત્ર સ્મિત તેવું જ હતું—ઓશરીના પમથિયાં પર પરમાણુદાસ દૂટણીએ પડીને ઓશરીની ધૂમ માથે ચડાવના હતા—એમના ગાથ આસિથી ખરડાવા હતા. શહિદી ઊભી થવા મઈ તેના અવાજે એમનું ‘ધ્યાન બે’મ્યું. ઓરડી પાસે આવીને બોલ્યાચાલ્યા સિવાય પૂણ્યામાં મૂકેલ રામસજ્જર લઈ મોઢાને મને ગાવા માંડ્યું.

અમારામાં અવશ્ય છે, પણ શુભમાં શુભ ધણા રેછ.
 શુરૂં મારે દોષો રે, શુરૂં મારા દેવતા રેછ
 શુરૂં મારા પારસમણિને રે તોલ.
 શુરૂં મારા ગંગા રે, શુરૂં મારા ગોમતી રેછ
 શુરૂં મારા કાશી અને કેદાર

સાંભળતાં સાંભળતાં શેદિણીને જાણે સુનકું કે
 ગોપાળખાપા એના પિતા હતા તે વાત કરતાં ચે
 એના ને સૌના શુરૂં હતા તે અંદેશ સત્ય છે, પોતાની
 કુદ મમતા ને કણે એમને રતેહઅંધનોથી સાંકળી
 મર્યાદિત કરવામાં ઔચિત્ય નહોતું, જાન્યેસેલા, હારેલા
 ને દાહેલા સૌના જાણે એ રથસારથી હતા. આવા
 અલખના જોમીયાને પુત્રી સંબંધે હાસે ખાજ લગી
 જોયા હોય પણ હવે એ રીતે જોઈને એમને ને,
 પોતાને વખાણ કરવામાં પાપ હતું—ગળામાં વળજેલ
 ખેરલને ફર કરી એણે ૫ પદમાણું દલાસ સાથે
 ગાવા માંડ્યું,

શુરૂં મારા તરાપા રે, શુરૂં મારાં તુંખાં રેછ
 એ તુંખડીએ ઉતરવું ભવપાર—અમારામાં.

જનન પૂરું થઈ રહ્યું—ત્યારે જોડું તો એ જાનની
 સાથે નરસિંહ મહેતાનો ઘર પછુ એમની જોડે લઈએ
 હતા ને બહાર વાડીની લાજનમંડળી અંજપખાજ
 ખમવતી:

“આજની થડી રજિયામણી”

માતી આવતી હતી.

‘સૌએ નક્કી કર્યું છે કે એમને પાલખીમાં
 પધરાવોને લઈ જવા.’ મહેતાએ કહ્યું.

‘હા, પાલખી કાં મહારાજની હોય ને કાં
 મહાત્માની હોય.’ દાસે કહ્યું: “બહેન હું નવા
 લગ્નમાં લઈ આવ—આપણે જાપાને નવરાત્રીને તૈયાર
 કરીએ.”

‘નાહીને જ અહીં જોડા હતા.’ શેદીણીએ કહ્યું
 ને ઓરડામાં જઈ કપડાં લઈને આંધી એટલે કહે—
 ‘હું ગાયોને કાંઈક ખાણું—ખૂટણું નીરણુ કર. અમે
 બધી વિધિ ત્યાં કરી લઈએ.’

દાસ ને મહેતાએ દેહને નવરાત્રી—લાલકારતું
 ઘોતીયું—પહેરાવ્યું, કપાળમાં પીળા ચંદનની આડચ
 કરી, મોટા ચાંચો કર્યો. ગળામાં તુલનીની માળાઓ
 પહેરાવી.

‘આ બધું આપણા સારૂ થઈને છે, એને તો
 હવે બધું જ સરખું છે.’ દાસે કહ્યું.

‘અમરતુ’એ એને સરખું જ હતું ને—જનક
 રાજનો અવતાર હતા એવો નરસિંહ મહેતા જોયા.

પાલખી ગૌરાળા આગળથી નીકળી ત્યારે ગાયો
 આંચકા મારવા લાગી. એક બે ગાયોએ તો ખીસા
 ખેંચાવી નાખ્યા—ને પાલખી તરફ વળી કોઈ કહેવા
 માંડ્યા—“માતાજી” રહેવા દ્યો.”—ખીસ વળી કહે.
 ‘જવા દો, એમને, એમની બહુ ચાકરી કરી
 છે આપાએ—”

શેદિણી પાસે જઈને ગાયોને કહે. “સુંદરા, બસ
 થયું. બાપા હવે” કહેવાં કહેતાં એ રહી પડી. ગાયો
 જાણે એવું દુઃખ સમજતી હોય તેમ ધીમી થઈ
 મંદ—દાસ આવીને કહે—“એને ખંદર લઈ જ.
 પાલખી પાસે જરી તો વધારે જુરંદી થશે.”

“એને તો વાછરી હતી ત્યારથી બાપાએ સાચવી
 છે. એ નહિ ખરે. મારા કરતાં ય એમને સુંદરા
 વધારે હતી.”

“એટલેજ કહું બહેન—કે હું સમજણી થઈને ૫
 આંસુ પાડ્યા વિના નથી રહી શકતી તો આ અણુ-
 સમણુ ગાય શું કરી-ખેસે? કોઈકને લગાડી દે—વખતે
 પાલખીને હાલવાય ન દે.”

શેદિણીએ એને હાથ ફેરવી—પોતાની પછવાડે દોરી-
 ને ગમણું જઈને બાંધી દીધી—ગાયે તો વારી વારીને
 હીંદોરા નાખ્યા કર્યા.

“બહેન હાંકોરા નાખ્યે એ કાંઈ પાછા નહિ
 આવે.” કહી શેદિણી પાછી વળી, ને દ્રવ્ય નવું ચણેલ
 ઘર જોઈ નિસાસો મૂકી કહે—“જે જવતા છે એય ન
 આભા તો ગયા તેની શી આશા?” ને ફરી ટદાર
 ચર્ધ મનમાં મનમાં ગાવું.

હે નાથ હે રમાનાથ મજનાથનો નાથ
કૌરવાશ્ય મગ્નામાય મુદરરવજનાદન.

રમશાનશ્રુમિ પર નાનશુ મામ ખાલી થઇને ઠલાવાયું હતું. સ્ત્રીઓ ગાતી હતી. વાડીના બજનિકાની મંડળી રામધૂત ખેલાવતી હતી મહેતા દાસની સૂચના પ્રમાણે લાકડા ગોડવતા હતાં. ગામનો ગૌર નાળિયેર અક્ષત-ચંદન-ધી લઈને ઉભો હતો. બાપા જાણે આ બધું બાળકોની રમત જુએ તેમ અર્ધા હસ્તા પાલખીમાં બેઠા હતા. શેદિણીએ એમના બેઠા ઘાટના કાંઈકે રચુન ને અણુએ અણુમાં હેતે ઉભારતા દેહ સામે જોયું ને તરત થયું. 'હવે આને જોવાના જ નહિ ! ફરી આ ચહેરા જોવા નહિ મળે ! લાખો માણસો મળશે, પણ પૃથ્વી પર આ તપ કરે, આન કરે, માયા પટકાને મરે તોયે આ ચહેરા તો જોવા ન જ મળે ને ! શુ અર્થ છે આ સસારનો ? શા કાળે થઈને આ બધી રોહભળ ? એની આંખે અંધારા આભાં; પગ પાણીપાણી થઈ ગયા-પણ ફરીએ વાંધકયે શોકતી રિમતમય મુખમુદા સામે જોયું—ત્યાં જાણે કહેલી લાગી. 'હું' ક્યાં જાઉં છું ? તારા—આમાં-સૌમાં છું મારો ચહેરા સાઠ વર્ષમાં બનેકવાર બદલાયો-વખેલો ઘટયો-હવે સાવ બલે જાય પણ સૌના જેવી જ માદીનો બનેલો હું' માદીના આવ-લોને વટાવી ગયો છું માનવીનો યુદ્ધ અંત મદરવનો નથી મારો પણ બીજાની જેમ શેર રાખ થઈ જશે, પણ હું શું એકલો જ છું ? ગભરા નહિ, થાક નહિ માદીયી આપતે જે વિમળ પ્રકાશ છે તેને જ ગોત—તે જ માનવીનો પુરુષાર્થ; હજુ વધુ કાંઈક એ સાંભળના ત્યાં દાસે આવીને કહ્યું— "બહેન ચાવ-હવે મોકું ચાવ છે."

ચિતા પર પાલખી ગોડતી હતી. ચારેગાળુ લાકડાં ગોડતી-ધી-અગર-ચંદનના થોડાક પટકા જોરે મૂક્યા હતાં. અગ્નિને આપીને કહે-મહેન કહે:

'હે પંચમહાશૂનો તમે હતા ત્યાં સ્વરચાને અગ્નિ. શેદિણીએ આગ હાથમાં લીધી. પણ મન ધડીકે અચકાચું-આપા-દાઝરી તો નહિ એવો ભ્રમ થયો.

પણ એમના સામે જોતાં જાણે બાપા એ ભ્રમ માટે હસતા હોય તેમ લાગ્યું-એણે અગ્નિ પ્રગટાવ્યો.

'ગોપાળનાપાની જે ના નાદથી રમશાનશ્રુમિ ગાડી બેઠી મંડળીએ જોરથી ધૂન શરૂ કરી. આમ ચારેગાળુ ફેલાઈ. લોકો હાથ જોડી ચિતા ફરતા પ્રદક્ષિણ કરવા લાગ્યા. આચાર્યતા કાંઈકે ધક્કો મારીને આમળ આપ્યું. શેદિણીને થયું સત્વકામ તો આભો ! જોયું તો સુરમ ચિતામાં ફેકતો કુકેરો મૂકતો હતો.

'મને લેતા જાઓ-લેતા જાઓ, છેવટ આને તો લેતા જાઓ.'

કહી એણે ગળામાં પહેરેલી માળાઓ તોડીને ચિતામાં ફેંકવા માડી જવાળાઓ જાણે આપાને સટેલે રવગે પહોંચાડવા મથતી હોય તેમ બીએ ને બીએ ચકવા લાગી પાલખી બધી બાણુથી ઘેરાઈ ગઈ ને જ્યતાદને બાસે કુસર્કાનું પ્રમાણ વધતું ગયું સુરગના ઝાલીફાટ રૂને સૌને નિજુર, નિર્મળ રમશાનશ્રુમિ છે તે ચાદ કરાવ્યું હતું.

✽

માણસોના સમુદાયને વળાવી ખાલી ધરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે શેદિણીના રૂદનના બંધ છૂટી ગયા. એને સમજાયું નહોતી પછતી કે એનું રૂદન પિતા માટે હતું કે સત્વકામની ગેહાજરી માટે ! ન્યારે ખરે જ એની જરૂર હતી ત્યારે જ બગાવર એ આવનો નહોતો. એણે પરમાણુ દાસની પાસે ફરી અરજી તાર કરાવેલા પિતાના મૃત્યુના ખમર મોકલ્યા, ને ફરી મોકળે મને રક્ષા બેઠી. પણ બાપાની સુરાસ એને પગ વાળીને હેણે ખાલી કરવા દે તેમ ન હતું. બીજા દિવસથી જ ગામેગામથી લોકો ગાઝામાં ઘોડા પર કે પગે ચાલીને ખરખરે આવવા માડ્યાં. એ બધાને બાપાના ચરિત્રારિક મૃત્યુની વાત કંઠવી. સરજના કરવી, એમના ઘોડા બગેરેને માથવવા-આ બધામાં એ પોતાનો શોક શૂની મંત્ર. પિતાના તેરમા સુધી આ મહેમાનોનો પ્રવાહ ચાલ્યા કર્યો, એમાં વાડીનું રાજનું કામ પણ સંભાળાય તેવું ન હતું.

તેરમું પીતી ગયાને બેચાર દિવસ ગયા હતા. એ બધા દિવસોમાં વાડીનું ધણુંય કામ ચઢી મર્યું હતું. ગોવિંદો આંબાનો છત્તરો આપી દેવાની વાત કરવા આવ્યો હતો. મોહન એવું મશીન બરાબર ચાલતું નહિ હોવાથી નવું ખરીદવાની હક લખને બેઠો હતો, પણ એનું ય સાંભળવાનું શહિદીને મન નહોતું રહ્યું. કોને માટે ચક્રને આ બધી ધમાલ કરવી? જે આ વાડીના પાને પાને હતા તેના વિનાની વાડી માટે મથતું એ શખને બધામાં લખને બેસવા એવું નિર્ણય નહોતું? એણે સત્યકામને ઉપરાઉપર ત્રણ તાર કપાં હતા; પણ એકેનો જવાબ ન હતો. ખાવાનું ભાવતું નહોતું, ઊંધ આવતી નહોતી, કામ-કાજ રઝળતું હતું, શું થતું હતું એના તારોનું? સત્યકામ ક્યાં ગયો? રસ્તામાં ગાડીમાં કોષ્ટક એનું ખૂન તો નહિ કર્યું હોય. એ મહાન વેચાણના પૈસા લખને આવવાનો હતો; કે કોષ્ટક એને ભોળાવીને ઉપાડી તો નહિ ગયું હોય. એનો સત્યકામ સાવ ભોળો હતો; વળી કહ્યું કે તાર પાછા નથી આવ્યા એટલે એને મળ્યા તો હશે જ. તો જવાબ કેમ નહિ? એનું હૈયું ભરાઈ આવતું, છતીમાં શુંગ્રાશ ચક્ર આવતો; પરમાણુદાસને એક બે વખત પૂછી બેઠું-

એમની પાસે પણ કોઈ ખુલાસો ન હતો. 'કાલે ફરી એક તાર કરીએ' એમ જવાબ વાળતા, અગાધ સાગરમાં ગણે એને કોષ્ટક કે ફેફસાં હતી. કાંઠા-કિનારા વિનાનો એ સાગર એને છુટકડો પણ નહોતો તેમ આવાળે ફેંકતો પણ નહોતો—ગાયો ભાંભરડા નાખી નીરણુ-પાણી માટે સાદ કરતી ત્યારે એને બાણુ-બાણુની સંધિનું ભાન આવતું, ને એ મિચારાઓનો શું વાંક એમ બોલી કોઢયમાં નીરણુ નાખવા જતી. એકવાર આમ નીરણુ નાખવા જતી હતી ત્યાં એણે ટપાલીને ઉતાવળે આવતો બોલ્યો.

‘અહીં સત્યકામભાઈનો કાગળ આવ્યો. લાગે છે, અક્ષર એમના છે.’

શહિદીના પગમાં ચેતન આવ્યું.—કાગળ લીધો. એના જ અક્ષર. સત્યકામ સહીસક્ષાતે છે.

બસ એટલું પણ ચેતન માટે પૂરતું છે. બાણુ પરના લીમકાના એટલે ‘બેરી કાગળ બોલ્યો, મથાણું હતું.

હજારીઆગ-ચેંદલ જેલ.

કાગળ હાથમાંથી પડતાં પડતાં રહી ગયો.

(અપૂર્ણ)

પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીને

હતી વિશ્વે વ્યાપી અશાંતિ, ઉપાધી,
કુહિંસાને વ્યાધિ જન સકળમાં ત્રાસ ભરતો,
નિસાંસા ને અશ્રુ ધરી ધરતીનો લોક રડતો !
ઉચ્ચતર નીચાને કચકડતો, જટિલ પથ ના માર્ગ સૂઝતો,
અસત્યે, અન્યાયે મતુ-તતુ જ આત્મા ભટકતો !
તદા પૃથ્વી પાટે, હઃખી, દીનો માટે,
તમચાદી વાટે ધન્ય, યુધ તણી ન્યાય ઉતરી,
પ્રબળી પોતાનાં જીવન જગ-નિશા પરિહરી !
જગતમિર માટે ઝઘકતા, સત, શિવની માટે તલસતા,
તમે ચે બાપુ યથા બલિ જગત શ્રેયાર્થ, હસતા !

—‘શશિન્દુ’ ઓઆ

પુદ્ગલો અલંકાર અને બોધિસત્ત્વનો આદેશ

લે. સુજિતકુમાર મુખોપાધ્યાય

અનુ. મણિલાલ અસગારી

ગૌ

તમપુદ્ગલ તેમના પૂર્વજન્મમાં બોધિસત્ત્વ હતો. જાતકકથાઓમાં જણાવતું મળે છે કે તેઓ બોધિસત્ત્વ હતા ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓનું દિત કરવા સદા પ્રયત્ન કરતા. સર્વ જીવોના કલ્યાણ માટે પોતાનું સર્વસ્વ—જીવન સુધા હોમી દેવા તેઓ તૈયાર હતા. પુદ્ગલ પૂર્વજન્મોની આ કથાઓમાંથી બોધિસત્ત્વના આત્મતામને આદર્શ કેરો હતો તે કેટલેક બંને આપણે જાણી શકીએ છીએ.

બોધિસત્ત્વ એટલે બોધ અથવા જ્ઞાન અને સત્ત્વ એટલે પ્રાણી. જ્ઞાનને માટે જે જીવ પ્રયત્ન કરે છે તે બોધિસત્ત્વ. આ થયો બોધિસત્ત્વનો શબ્દાર્થ. મહાયાન બૌદ્ધલોકના પરામર્થ અને પ્રામાણિક મર્થ 'બોધિયર્થોત્તર'માં એ આદર્શ સચિત્તર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સર્વજીવોના ઉદ્ધાર માટે બોધિપ્રાપ્તિ કરવાનો જે સંકલ્પ અને તે સંકલ્પસિદ્ધિ માટે જે અપરિણામ તેનું નામ બોધિ-ચિત્ત. જેઓમાં એક બોધિચિત્ત પ્રગટ થયું છે તે બોધિસત્તા.

સંસ્કૃત, ચીની અને તીબેટી ભાષામાં રચેલા અને અનુવાદિત થયેલા મહાયાન બૌદ્ધશાસ્ત્રોમાં આ આદર્શ જોવા મળે છે અને કર્મ કર્મકાંક્ષા આદિનાથી બોધિ-સત્ત્વની અપૂર્વ મહિમાવંતી જીવનકથા પણ મળે છે.

બોધિસત્ત્વ જ્ઞાની અને કર્મી બને છે. જ્ઞાન માટે કર્મ કરે છે અને કર્મ કરવા માટે તે જ્ઞાન મેળવે છે. જ્ઞાન વિના કર્મ અને કર્મ વિના જ્ઞાનને તેઓ રીકા-રતા નથી એટલે જ બોધિસત્ત્વ જેમ જ્ઞાન ધરે છે તેમ જીવસંતાપના કર્મમાં પણ રત રહે છે.

બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનની ત્રણ પ્રકારની દૃષ્ટિઓ કે સમાધિના ઉત્તરોત્તર ઐક્ય નવ અવસ્થાઓ^૧ ઉલ્લેખ

૧. બોધિયર્થોત્તરપચ્ચિકા, પ્રથમ પરિચ્છેદ પાનું ૧, ૧૫

૨. આમાંથી પહેલી ચાર કક્ષાથી રૂપની (Mat-ter) અનુભૂતિ થાય. બાકીની કક્ષાઓથી રૂપની

છે. પુદ્ગલ પોતે આ નવ અવસ્થાની સર્વોચ્ચ અવ-સ્થાએ પહોંચ્યા હતા. આમાંથી પહેલી કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે જ્ઞાનના અવલંબન તરીકે મદદ કરવાનું હોય તેમાં તેઓ એક 'અપરિમેય ચિત્ત' મેત્રિ, કલ્પના, મુક્તિ અને ઉપેક્ષા એ ચાર ચતુષ્ટયને બૌદ્ધ-શાસ્ત્રમાં 'અપરિમેય ચિત્ત' અથવા 'અલંકાર' કહે છે.

વેદાંત અને બૌદ્ધ બંનેમાં ચાર મનોભાવોના યોગસાધનાના અપરિણામ અંગસ્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે.^૨ તે પણ બૌદ્ધોએ આનો અધિષ્ઠાત્ર વ્યાપક અનુભૂતિ થતી નથી. ત્રીજી સમાધિની ઉલ્લેખ અવસ્થા છે તેમાં સર્વ પ્રકારની ચેતના અને અનુભૂતિનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. સમાધિરૂપ વ્યક્તિ અને મરેલી વ્યક્તિમાં ફર માત્ર એટલો હોય છે કે સમાધિરૂપનું શરીર ઉષ્ણ હોય છે તેમાં પ્રાણ નીકળી મર્યા હોતો નથી તેમજ હૃદયો નાસ પામતી નથી.

૩. હૃદયનિરોધના મહાપરિનિબ્બાણ સુતમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જુદા પરિનિર્વાણ પામ્યા પહેલા જ્ઞાનની આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી ત્યારે આનંદને એમ લાગ્યું હતું કે તથાજતે પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું છે તેથી તેણે ઉદ્ધિમ થઈ લાન્ત અનુરૂપને પ્રશ્ન કર્યો, 'લાન્તે અનુરૂપે લામવાને શું નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું?'

અનુરૂપે બોલ્યા, 'આનંદ લામવાને હજી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું' નથી પણ તેઓએ 'સંજાવેલિત નિરોધ' સમાધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

૪. અલંકાર—આ શબ્દનો આવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અલંકારનું ચિત્ત વિશુદ્ધ ને નિર્દોષ છે ને તેઓ નિર્દોષ ચિત્તે વિદ્યાર કરે છે. મેત્રિ, કલ્પના-દ્વારા ચેતનાઓ પણ અલંકારમાં થઈ નિર્દોષ ચિત્તે વિદ્યાર કરે છે એટલે એને 'અલંકાર' કહેવામાં આવે છે. વિશુદ્ધિમય હોય પરિચ્છેદ મહાયાનિબ્બાણ બોધિયર્થોત્તરના ૬ માં પરિચ્છેદના ૧૫મા મ્તેકમાં ચિત્તની અલંકાર અથવા અલંકાર પ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ છે.

૫. જેઓ સુખ ભોગવે છે તેમના સુખમાં સુખ (ચિત્તના જેવું આચરણ કે મેત્રિ), જેઓ દુઃખ

બોધિસત્ત્વ કહે છે, 'પ્રાણીઓ બહુ અસહાય છે. કાષ, લોભ અને મોહ તેમને ઘેરી લીધા છે એટલે કાષ પશુ કુશળ કર્મ કરવાની તેમની શક્તિ રહી નથી તેઓ જ્યારે કુશળ કર્મ દ્વારા પોતાનો જ ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી ત્યારે ખીખોનો તો સેના જ કરી શકે ? એટલે હું જ બધાના કુખનો ભાર પ્રકટ કરું છું. જગતના બધા જીવોને મારે મુક્ત કરવા જોઈએ. આખા જગતનો મારે ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ-શિક્ષા-સમુચ્ચય પાતું ૨૮૦-૨૮૨. જેઓ રોગી છે તેઓનું હું ઔષધ ઘર્ષણ. રોગ દૂર નહીં થાય ત્યાંસુધી તેમની પધારી પાસે બેસી તેમની મુશ્મુલા કરીશ. દરિદ્રોને અક્ષયનિધિ બની તેમને જરૂરી વસ્તુઓ તેમની સમક્ષ હાજર કરીશ હું અનાથોનો નાથ, વરેલાઓનો ભોમિયો અને નદનદી પાર કરવા ઇન્દ્રનારાજોનો સેતુ તથા તોષા બનીશ. જેને બ્રહ્મચર્યની જરૂર હશે તેનો હું પ્રદીપ બનીશ. સમ્યાગિલાસની સમ્યા બનીશ અને દાસાક્રાંતોનો દાસ બનીશ. આવી રીતે અનંત જીવોના ભોગોનું હું ઉપાદાન બનીશ. જ્યાંસુધી સર્વ જીવો નિર્વાણ પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાંસુધી હું તેમની ઉપ-જીવિકાનું સાધન બનીશ-બોધિચર્યાવતાર ૩-૭-૨૧.

બોધિસત્ત્વ વીર સાધક છે. તેમનો ધર્મ એ વીર-ધર્મ છે. બળહીનથી એ પ્રાપ્ત નથી થતો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વાકુ વિના જેમ મતિ નથી તેમ વીરતા વિના પુણ્ય નથી. વીરતા વિના ક્ષમાનો ગુણ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી એટલે વીર ઘર્ષ ક્ષમા કેળવવી જોઈએ. વીરતામાજ છુદ્ધ રહેલું છે-બોધિચર્યાવતાર ૭-૧.

જેઓ મારી, જીવે, ખેડે, વાળે, વેચે, બેચે, ખેડે, શારીરિક કે માનસિક નુકસાન કરે, જેઓ મારી દાંસી કરે તેઓ અને ખીખ બધાય છુદ્ધ લાભ કરો એવી મારી પ્રાર્થના છે. સર્વ જીવોની યથેચ્છ સુખપ્રાપ્તિ માટે મારો આ દેહ છે. મારો કે નિદો, ધૂળ ઉઠાડો કે તેમને જે સુખકર લાગે તે કરો. મેં મારો આ દેહ તેમને સમર્પણ કર્યો છે-બોધિચર્યાવતાર ૩-૧૨-૧૬.

આવી વાણી વીર સિદ્ધાંત બીજું કોણ ઉચ્ચારી શકે ? આ કંઈ મોહાની વાત નથી પણ જીવનમાં

સિદ્ધ કરી ગયા છે, એવા બોધિસત્ત્વોના દેશનોનો અભાવ નથી. શુન્ય જગતે યત્નવાદી બોધિસત્ત્વ આર્થદેવનું ખૂન કરવા હમિયાગનો ભય કરેલા કરો હોતો ત્યારે તેઓએ તેને ચાંતિપૂર્વક શિખામણ આપી હતી કે 'વત્સ, મારા આ કાષાય વસ્ત્રો અને મિત્રા-પાત્ર લઈ બિહુનો વેશ પહેરી અત્યારે જ કુંગરામાં ભાગી છૂટ.'

શુર આર્થદેવની હેલ્લી ધડીએ ગણાય છે. શિષ્યો રડે છે. કાષ કાષ મમ્મોદક કરેલું પૂટે છે, 'કાણે ખૂન કર્યું ? કાણે આતું રાક્ષસી કામ કર્યું ? શુર પ્રજાંત વડે બોલ્યા,

નહિ પ્રાણ, નથી પ્રાણી, નથી હત્યા નથી આપાચાર જન્મ નથી, મૃત્યુ નથી, નથી સુખ-દુઃખ-હાહાકાર કોણ તાર પ્રિયજન ? કોને માટે અશ્રુ પાત ? માર્યો કાણે ? મર્યું કાણે ? કાણે કર્યો કોને અભાષાત ? હિન થાઓ મોહબળ, મિત્રવદિ થાઓ તિરાહિત મહાભ્રમ-સમાન-અવતા-શાંત શિવપ્રપંચ અતીત. પ્રવાસી નંદ ૧૩૪૯.

ધણનું એમ માનવું છે કે ભારતના લોકોની જે સાધના છે તે પોતાના મોક્ષલાભ માટે જ છે. મૈત્રી, કરુણાનો અભ્યાસ કે જીવસેવાદિના બધા મુશ્કેલીનું એ જ એક લક્ષણ છે. તે દાગ મોક્ષ મળે માટેજ તેનું આચરણ થાય છે. એ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે જ છે પણ પરાથે નથી.

સર્વ દેશમાં, સર્વ જાતિમાં અને સર્વ સમયે આ પ્રકારનો એક સાધક વર્ગ એવા મળે છે કે જે કુશળ પેતાની મુક્તિ, આત્મ-આત્મના જે જે કરી છે. પણ 'ભારતના બધા સાધકો પોતાની મુક્તિ માટેજ સાધના કરે છે,' એવા ખ્યાલ તદ્દન અગાનમૂલક છે.

દીનદુઃખીનો ત્યાગ કરી મારા એકલાની મુક્તિને હું નથી ઇન્દ્રના-ભાગવત ૭-૬-૪૪. સમગ્ર જગતનું દુઃખ, દેન્ય અને કલેશ મારે મારે લઇ લેવા ઇન્દ્રનું છું. જ્યાંસુધી હેલ્લામાં હેલ્લા જીવની મુક્તિ ન થાય ત્યાંસુધી વારંવાર હું આ વિશ્વમાં જન્મ લેવા ઇન્દ્રનું છું-ભાગવત ૯-૧૨-૧૨, 'મૈત્રિસાધના' પાનું. ૬૪.

એક જીવને માટે પણ સૃષ્ટિના હેતુના દિવસ સુધી હું આ જગતમાં રહીશ—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૧૪. જીવે ન્યારે દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે ત્યારે પ્રાણુમાં જે આનંદ સાગરની ભરતી આવે છે-એ જ સયોદ છે. રસદીન શુભ મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે?—શિક્ષા-સમુચ્ચય પા. ૩૬૦. બોધિચર્યોવતાર ૮-૧૦૮.

આત્મ ભારતના વૈદિક અને બૌદ્ધ સાધકા કહી ગયા છે. બોધિસત્ત્વની આ સાધના કેટલી પારમાર્થિક છે તે નીચે વધુ સ્પષ્ટ કરે છું: ‘તેઓ ધાર્મિક જીવન જીવે છે, પોતાનું આરિય પવિત્ર રાખે છે તે કંઈ સ્વર્ગ માટે કે ઇશ્વર મેળવવા નહીં. કોઇ ભોગ, વૈભવ, દેહના વિશેષ રૂપ, રંગ કે સૌંદર્ય માટે નહીં, યશને માટે કે પશુજન્મ અથવા નરકાદિનાં ભયથી તેઓ એમ કરે છે એમ પણ નહીં. પરંતુ સર્વ જીવોના કિત-કલ્યાણ માટે જ તેઓ ધાર્મિક જીવન જીવે છે તે પોતાનું આરિય પવિત્ર રાખે છે.’

—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૧૪૭. તેઓ દરેક કહે છે કે સંયોધિ માટે અમે જે આ યાત્રા શરૂ કરી છે તે હાર્દ પ્રકારના ઇશ્વર ભોગની આશાથી કે અન્ય કામો-પલોગ માટે નથી પણ જગતના સર્વ જીવોના ઉદ્ધાર માટે—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૮૧. જગતના સર્વ જીવો માટે હું મારા કુશળમૂળ ઉપન્યસ કરું છું અને એને પરિશુત દશાએ લઈ જવા પ્રયત્ન કરું છું અને તે હું સર્વના ઉદ્ધાર માટે વાપરીશ—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૮૧. હું મારા કુશળમૂળને એવી રીતે પૂર્ણતાએ પહોંચાડીશ જેથી બધા જીવો પરમ સુખ મેળવે, અનુભૂત આનંદના અધિકારી થાય અને સર્વજ્ઞતાનો આનંદ મેળવે—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૮૧. જગતના સર્વ જીવો દુઃખ-તિર્મમાં રહે તેના કરતા હું એકલોજ દુઃખ ભોગવીશ. હું પોતાને બાંધી બેંધને બંદી કરી તેને મદલે સમગ્ર જગતના નરકમાંથી, પશુજન્મમાંથી યમલોકમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ. સર્વ જીવના કિત માટે બધી દુઃખવેદના હું મારા પોતાના દેહે જોગવીશ—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૮૧. મહાયાન સુત્રાવલોકાર ૧૩-૧૪ મેં મારો આ દેહ સર્વ જીવોને માટે સમર્પણ કર્યો છે. મારી બધી બાજ સંપત્તિ જેને જે કામે લાગે તેને દાન કરીશ. હાથ,

પગ, આંખ, રક્ત, માંસ મનન, મરતક અને ખીન અંગ પ્રત્યેગામીથી જે કોઇ માગશે તેને તે હું આપી દઈશ. ધનધાન્ય, સ્વર્ણ, રોપાદિ, મહિષમુકતાદિ, વ્યથ, રથ, ચક્ર, આમ, નગર, દાસ, દાસી, પુત્ર, કન્યા વગેરે બધા વસ્તુની તો વાત જ શી! મારું કંઈ પણ તિલ્લમાન હશે ત્યાંસુધી જેને તેની જરૂર હશે તેને દાન કરીશ. એને માટે હૃદયમાં અનુતાપ કે ક્ષોભ નહીં અનુભવું. બદલાની પણ કંઈ આશા રાખ્યા વગર, અનાસક્તભાવે સર્વ જીવો પ્રત્યે દૃષ્ટ્યાને અનુકંપા-પૂર્વક હું બધાનું દાન કરીશ.—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૧.

આખા જગતના બધા જીવોના દરેક દુઃખ ને ત્રિપ્રતિ દૂર કરવા માટે આ જગતમાં હું અનંતકાળ રહેવા તૈયાર છું—શિક્ષાસમુચ્ચય પા. ૨૮૧.

અનુભવને સમાન કેવી રીતે ગણવા? અમારું જેણે સત્યાનાશ વાળું છે, તેને હું ક્ષમા શામાટે કરું? મારા કદા સજીને ય હું શું કામ આહું? શા માટે તેનું કલ્યાણ હમ્મું? આપણા મનમાં કેવાભાવિક રીતે જ આત્રા પ્રસો ઉઠે છે. બોધિસત્ત્વો એના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપે છે—

‘હં કે હૃદયિયાર વડે અને કાર્મ મારે તો હું હંક વગેરે ઉપર શુરસે યતો નથી પણ હંક મારવામાં જેણે પ્રેરણા કરી હોય તેની ઉપર ક્રોધિન થાઉં છું એટલે કે હૃદયનો પ્રેરણો જીવ ન્યારે અને મારે છે ત્યારે જીવની ઉપર દૈષ ન કરતાં દેષની ઉપર જ દૈષ કરવો મારે ઉચિત છે. જેના વડે અને મારવામાં આવે છે તે હૃદયિયાર અને ન્યાં મને પ્રા લાગે છે તે દેક એ બંને જ દુઃખનું કારણ છે. હૃદયિયારવારી શત્રુ અને દેહધારી હું એ બેમાંથી કોની ઉપર શુરસે થાઉં? જેને હું અપકાર કરનાર માનું છું તેને અવલગીને તો મારું આરિય ઉત્કર્ષ પામે છે. હું પરમ જરૂરી ને સર્વશ્રેષ્ઠ મારો ક્ષમાનો યુજ મેળવું છું. ખીજ બાજુ મને અવલગીને તેઓને દિસા દેવ ઉદ્ભવે તો તેમની અવગતિ અને દુર્ગતિનો અંત નથી રહેતો એટલે જેઓને હું અપકારક માનું છું; વસ્તુતઃ તેઓ મને ઉપકારક છે અને હું જ તેમને અપકારક છું.

આથી વિપરીત સિદ્ધાંત બાપી હે ખલચિત્તો તું શા માટે કુંદ થાય છે—બોધિચર્યાવાર ૬-૪૧-૪૯.

યશ અને સન્માનનો ત્યાગ એ જ સૌથી કઠણ ત્યાગ છે. એવા ધણા મહાપુરોહો છે જેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હોય, પરંતુ યશ અને માનનો મોહ છોડી ન શક્યા હોય. બ્યારે બોધિસત્ત્વ તો આ યશ અને સન્માનને બંધન માને છે. તેમના યશ અને માનનો જેઓ નાશ કરે તેમને તેઓ મુકિત દેનારા બધુઓ સમજે છે. તેઓ કહે છે—

‘અમે મુકિતકામી છીએ, લાભ અને માનનું બંધન અમને હાજનું નથી. જેઓ અમને આ બંધનમાંથી મુક્ત કરે તેઓની ઉપર દેશ કેમ ઉપજે? અમારા સ્તુતિ, માન અને યશને જેઓ દાનિ કરવા તૈયાર થયા છે તેઓ અમને અવનતિમાંથી બચાવવા જ પ્રયત્ન થયા છે. તેઓ દાસની જેમ અમારી આગળ ખડા ધર્મ અમને કુબર્માંથી ઉઠારે છે, એ કેવળ મહાકાલિક છુદની કૃપાથી જ સહારે. જેઓ આવા ઉપકારી છે તેમને નો દેશ કેમ થાય? તેમની દાન મારા પુણ્યના વિનં પડવું એમ સમજીને પણ કોઈની ઉપર કેંધે ભગવાન કચિર નથી. કારણ ક્ષમાની જેનું બીજું એકેય પુણ્ય નથી અને એ વ્યક્તિને કાંઈ જ પુણ્યનો સુભાગ ઉત્પન્ન થયો. અસંદિધ્ધ યજ્ઞન જ્ઞેષ્ઠતાના વાંકે તે વખતે તેને ક્ષમા ન કરીએ તો આપણે જ આપણા પુણ્યમાં આકાશીલી થયા કહેવાઈએ. પુણ્યનો સુચાર મળવા છતાં આપણે પુણ્ય મેળવી ન શક્યા.

જો કોઈ એમ કહે, ‘મને ક્ષમારૂપ પુણ્ય મળે એવો સદ્દેહ શરૂ નથી હોતો. હિંદુનું આપણું છું કુંદ કરવાનો કુદ્દ હેતુ જ હોય છે.’—તો એ બોધિસત્ત્વ કહે છે—

‘છું કુંદ કરવાનો હેતુ તે માટે જ તો શરૂ ક્ષમા સિદ્ધિનું કારણ છે. જો એવો કુદ્દ હેતુ ન હોત ને વેદની માફક આપણા દિતમાં તે રવ હોત તો શું તેની ઉપર આપણે દ્વેષ સંભવિત હતો? કે ક્ષમા કરનારો પ્રસંગ પણ પડત? એમના કુદ્દ હેતુના

આધારે જ આપણામાં ક્ષમા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જ ક્ષમાનું કારણ છે તે સદ્ધર્મની માફક આપણે પૂજનીય છે.—બોધિચર્યાવાર ૬-૧૦૦-૧૦૧.

આ મહામાઓના ચરિત્રો અદ્વિત્ય ને અત્રૌકિક છે. તેઓ કોઈને ય કુંદ ખ દેતા નથી. બધાના બધા કુંદો દૂર કરે છે. કુંદખર્માં જ તેઓ જીવે છે પરંતુ કુંદખથી તેઓ કરતા નર્થ. કુંદખની મધોમધ રહેવા છતાં તેઓ કુંદખ મુક્ત હોય છે. કંપનામાંય તેમને કુંદખ નથી હોતું. તેઓએ કુંદખને સ્વીકારી લીધું છે—મહામાન સુચારકાર ૧૯-૧૮. તેઓને સુખમાં તેમજ કુંદખમાં ય આનંદ પડે છે. જીવેને માટે વારંવાર નર-કર્માં વાસ લેવા પડે તો પણ તેઓને કુંદખ યદ્દ નથી—મહામાન સુચારકાર ૪-૨૨. જેને માટે લોકો ધન ધન છે તેઓ તેનું જ સર્વને દાન કરે છે. લોકો દેહલક્ષણ માટે ધન ધન પછી તેઓ તો દેહને જ સે કોડવાર સમર્પણ કરે છે. દેહનુ બચિદાન આપવા છતાં તેમને કુંદખ યદ્દ નથી તો પછી ધનની તો વાત જ શી! આ અરેખર અત્રૌકિક છે! પણ એના કરતાં ય અત્રૌકિક તો કુંદખમાંય તેઓ આનંદ ભે છે તે છે.

બોધિસત્ત્વોની આત્મસમર્પણની આ સાધના હજી બીકોના છુપા યદ્દ નથી. તોનેડી સાધકો આજે પણ અદ્વિત્ય [વિધિપૂર્વક] આ સાધનાને અજાણ કરે છે. સાધક સાધના માટે મધ્યસ્થ નિર્જન અરણ્યમાં કે રમણાનમાં જાય છે અને ત્યાં જઈને એની ભાવના સેવે છે કે વાષ વર્ષેરે દિસક પ્રાણીની જૂખ સાંત કરવા માટે તે પોતાના દેહના કરેક અંશકત્વનું રવેન્ધાપૂર્વક આપી દે છે આવી ભાવના કરતા કરતા તે નિર્જન અ-રણ્ય કે રમણાનને ચોંકાવી દેતમ મોટેથી વારે વારે પોકારે છે—

‘હે ઉપવાસ પીડિત જૂખા તરસ્યા જીવે તમે ક્યા છો? જમ્દી અહી આવો, મારા આ દેહના

૯. અર્થાત્ સદ્ધર્મનું સેવન કરનાથી જે લાભ થાય છે તે લાભ શરૂ હોવા છતાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે શરૂ થયું સદ્ધર્મની માફક પૂજનીય.

માંસથી તમારી ક્ષુધા શાંત થાઓ. મારા લોહી વડે તમારી તરસ છીપો. મારા હસ્ત અને ચરણ કાપી તમને હું સમર્પણ કરીશ. ચક્ષુ, હૃદય, યકૃત, આંતરડાં વગેરે કાઢી આપીને હું તમને દાન કરીશ. મારા હાડકાં, માંસ વગેરેનો તમારી આગળ હું ઢગલો કરીશ. અંજલિ ભરીને હું તમને માફ લોહી પાછશ. તમારી ઉપવાસ પીડા દૂર થાઓ, તમારી તરસની બળતરા શાંત થાઓ. તમે તૃપ્ત થાઓ. સુખી થાઓ—કોઈનેય કશું દુઃખ ન રહો.

તિબ્બન અરણ્યમાં કે સ્થશાનમાં નિસ્તબ્ધ મધરાતના અપૂર્વ વાતાવરણમાં આવી ભાવનાનો પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચાર કરતા કરતા સાધક અંતે એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે કે જે જ્યારે સાચો જ સાધક પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે કે વાલ વગેરે હિંસક જાનવરો લોહીમાંસ વડે તેમની જૂખ તરસ મટાડે છે—મળે છે તેઓ આવીને સાધકનું માંસ ખાઈ રહ્યાં છે, હાડકાઓ ચૂસી રહ્યાં છે, લોહી પી રહ્યાં છે, ને આંતરડાં ચાવી રહ્યાં છે. તે વખતે જો તેને વંદના

ન થાય, તે પરિતાપ ન અનુભવે અને તેઓની તૃપ્તિથી તે તૃપ્ત થાય, તેઓના સુખથી તે સુખી થાય, તેમના આનંદથી તે આનંદ પામે તો તે આ સાધનમાં સિદ્ધ થયે ગણાય.^{૧૦}

ભારતમાં પણ આ સાધના લય પામી નથી. આજે ૫ ભારતમાં યોધિસરવ રહ્યા છે. પૂર્વઅંગની સ્થશાનશ્રમિ તેમનું સધનાસ્થાન છે ત્યાં આવી અપૂર્વ આત્મઅભિધાનની સાધનામાં તેઓ મગ્ન છે. કોપિનધારી, સર્વસ્વાગી, લેશ પણ બાલસંપદ્ધીન, દેહમાત્ર જ જેની મૂડી છે અથવા યોધિસરવ પોતાના દેહનું હાડકેહાડકું અને લોહીનું ટીપેટીપું જીવસેવામાં સમર્પણ કરવા તૈયાર છે. આપ્રુ જગત વિસ્મય વિમુગ્ધ થઈને તેમની તરફ નજર મારી રહ્યું છે.—પ્રતીક્ષી, માધ ૧૩૫૩.

૧૦ કહેવાની જરૂર નથી કે આ સાધના અત્યંત કઠણ છે. એવી સાધનામાં કંઈક માંડા ને કંઈક મંચુ-શરણ થઈ ગયા છે અને કોઈ સદાને માટે સ્વારથ્ય શ્રુતિથી જીવનભર વિવાદમસ્ત ને શૈગિજી જીવન વિતાવે છે.

જે ક્રિયા મારામાં ચાલે છે તે અંતર્યામીની છે, તે હું કહી શકું કે નહિ, એ હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી બહુતો. પણ ઘણાં વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારાં મોટાં મોટાં કહેવાયાં છે અને નાનાં નાનાં ગણાય તેવાં કાર્યો કરેલાં છે, તે તપાસતાં તે અંતર્યામીના પ્રેરાયેલાં છે એમ કહેવું મને અઘટિત નથી લાગ્યું. અંતર્યામીને મેં જોયો નથી, બાધ્યો નથી. જગતની ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા મેં મારી કરી છે. એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે જૂસી શકાય તેવી નથી. તેથી તેને શ્રદ્ધા-રૂપે ઝોળખતો મઠી અનુભવરૂપે જ હું ઝોળખું છું.

મોંધીજી

(પૃષ્ઠ ૪૮ થી ચાલુ)

કર્ષો હોષ ચર્ચિલયુગની વિચારણાના દિદી પ્રત્યા-
ધાતરૂપે આ પુસ્તકને લંચિત્રાનું કર્તાએ કરેલું સૂચન
વાળી છે. સંરચાનો સંબંધી જાણનાએ માહિતી
સાલવારી ને આકાશમાં આપતાં જ પરિણિષ્ટો તથા
પુસ્તકની એકંદર સામગ્રી કર્તાએ અનેક પુસ્તકોનો
અમૂલ્ય ઉપયોગ કર્યો હોવાની સામિતી પૂરી પાડે છે.

આમરચના

[લે. રવિશંકર મહારાજ; પ્રકાં સરતુ સાહિત્ય-
વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ : સવા રૂપિયો.]

સરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની ' સર્વોપયોગી
સાહિત્યશ્રેણીના ખીજ વર્ષના પહેલાં બે પુસ્તકરૂપે
પ્રગટ થતું આ પુસ્તક ગ્રાજગતીના જાણીતા લોકસેવક
શ્રી રવિશંકર મહારાજે બોચાસણના વનમ લલિતા-
લયમાં આમસેવા તાલીમવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ
આમર્શના પ્રશ્નો પર આપેલાં બ્યાખ્યાનોનો લખી
લીધેલો સાર રજૂ કરે છે. આને જે લખન
તૃટીયા આવેલ છે. તે આમસમાજ અને
આમતંત્રનું, તેના લોકો વર્ણો આચરવિચાર તહેવારો
દિનચર્યા આજીવિકા છં વિશે પૂરી માહિતી સાથે,
એના પ્રત્યે આકર્ષણ જમાડે એવું જે લીચતપૂર્ણ
ચિત્ર મહારાજે એમાં પોતાના નિરીક્ષણ અને જનુ
ભવને બળે આપેલી આપું તે આ પુસ્તકની એક
ગણનાયોગ્ય વિશિષ્ટતા છે. જૂની બ્યવસ્થામાં જે
કાંઈ હતું, એની પાછળ જે દષ્ટિ હતી તે એમાં
જે લાભ હતા તે મહારાજે બરાબર બતાવી આપ્યા
તે તેની બીજી તરફ એમણે આખા મોટી
નથી એ પછી આ પુસ્તક બતાવી આપે છે. આમતંત્ર
હવું હતું એ આમ વિસ્તારથી કહી એ કેમ તૃપ્ત
લાગ્યું એનાં કારણો મહારાજે વિચાર્યાં અને એને

પાછું આદર્શ સ્થિતિ પર લાવવાના ઉપાય તેમણે
બતાવ્યા છે. અગ્રેજોની નીતિ, અગ્રેજ કેળવણી
અને તેની યથેતી અસર વિશે તેમજ આને આપણે
ક્યાં જોએ તે વિશે મહારાજે કેટલીક સાદાં વાતો
કહી પોતાના જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે વિચાર-
ગ્રેરક અને કર્તવ્યગ્રેરક પછી છે. વક્રીયો, દાકતરો,
ચિકિત્સા, માગણો આદિને જેમ જેવું મહારાજે
તેમના કર્તવ્યનો બોધ કર્યો છે તેમ સંજીત, ચિત્ર
નૃત્ય ને કવિતાના ધંધાદારી ઉપાસકોને પછી કરવા
જતા એ ત્રણે કળાઓ પર એમનાથી કેટલાક સુદર
વિચારો રજૂ થઈ ગયા તે પછી ખ્યાન બેએ તેના
છે. સૌથી વધુ ખ્યાન તે બેએ છે મહારાજની સૌથી
આમર્શિયા શૈલી. એમની કેટલીક ઉપમાઓ તેનાં
રેલી જાય તેવી સુદર અને સચોટ છે.

અગ્રેજ સરકારની વાણી ચલાવના બાચી સાથે કરેલી
સરખામણી (પૃ ૧૩૫-૩૬), અગ્રેજ કેળવણીની
પરારી મર્કાંને સરકસવાળો ધોળાને આપે છે તે
કેળવણી એડે કરેલી સરખામણી (પૃ ૨૦૪),
આજના શિક્ષણને ટાંકાના, પાણીની આપેલી ઉપમા
(પૃ. ૨૧૩), અને સંજીતકાર નૃત્યકાર કવિ ને
ચિત્રકારના ધંધાની જોરાકર્મના બ્યાણા જેટલી જ
બતાવેલી અત્ય (પૃ. ૨૫૦) મહારાજની કહેણી
કેવી તેમની પોતાની જ છે તે બરાબર બતાવી આપે
છે. પ્રકરણો અને સામગ્રીની સુસંબધ ને સાંબંધ
સંકલના પુસ્તકમાં બધે જણાતી નથી, પછી તે તે
આ બધી સામગ્રી બ્યાખ્યાનો રૂપે ને કથારૂપે પ્રશ્નોના
ઉત્તર રૂપે લખાયેલી નહીં પછી બોધાવામાં આવી
છે એનું પરિણામ છે. તેમ વળી મહારાજનો શાસ્ત્રીય
નિરુપક કે વિદ્વાન જોવાનો દાવો નથી. એમની
પાસે જે છે તે તે છે દષ્ટિ. જેને લાભ તે આ
પુસ્તક તેના વાચનારને આપશે જ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : માર્ચ ૧૯૪૮

મેડર્સ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ

શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ આવલંકર-પ્રમુખ

શ્રી. શાંતિલાલ હ. શાહ સેલેક્સીટર

શ્રી. ઉદિવદન બળવંતરાય કાકોર તંત્રી : મુજરાત સમાચાર

શ્રી. નાથાલાલ મ. શાહ તંત્રી : કુલછાબ

શ્રી. હિરલાલ મો. દવે તંત્રી : ઊર્મિ-નવરચના

★ જ્ઞાન એ સાધના છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એ દીપ પ્રગટે. ★

✽ શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘરેઘરમાં હોવું જોઈએ, જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અધારી કણોમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દૃષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા સ્વદુસ્તે પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી લાખી પ્રજા માટે જ્ઞાનો વારસો મૂકી જવા ધારો. ■ ? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો ? -

✽ જે ઘરમાં એકાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાતું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની.

(પૃષ્ઠ ૪૮ થી માણુ)

કર્ષો હોય ચર્ચિત્વપૂર્ણ વિચારણાના દિદી પ્રત્યા-
ધાતરૂપે આ પુસ્તકને વાચવાનું કર્તવ્ય કરેલું સૂચન
વાળી છે. સંરચના સંબંધી જાણવાનેજ માહિતી
સાલવારી ને અંકડામાં આપતાં જ પરિશિષ્ટ તથા
પુસ્તકની એકંદર સામગ્રી કર્તવ્ય અનેક પુસ્તકોનો
અમૂલ્ય ઉપયોગ કર્યો હોવાની સાનિતી પૂરી પાડે છે.

આમરચના

[સે રવિશંકર મહારાજ; પ્રકાં સરતુ સાહિત્ય-
વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ : સવા રૂપિયા.]

સરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની ' સર્વોપયોગી
સાહિત્યશીખાના બીજા વર્ષના પહેલાં એ પુસ્તકરૂપે
પ્રગટ થતું આ પુસ્તક ગુજરાતીના જાણીતા લોકગ્રંથક
શ્રી રવિશંકર મહારાજે ભોજ્યાસણના વર્ધન વિદ્યા-
લયમાં આમસેવા તાલીમવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ
ગામડાના પ્રશ્નો પર આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો લખી
લીધેનો સાર રજૂ કરે છે. આને જે લગભગ
તૂટવા આવેલ છે તે ગ્રામસમાજ અને
ગ્રામતંત્રનું, તેના લોકો વર્ણો આચરવિચાર તહેવારો
દિનચર્યા આકરિકા છંદો વિશે પૂરી માહિતી સાથે,
એના પ્રત્યે આકર્ષણ જમાડે એવું જે વીરતપૂણું
ચિત્ર મહારાજે એમાં પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુ-
ભવને જાળે આનેખી આપ્યું છે તે આ પુસ્તકની એક
ગણનાયોગ્ય વિશિષ્ટતા છે જુની વ્યવસ્થામાં જે
કાંડ હતું, એની પાછળ જે દષ્ટિ હતી ને એમાં
જે લાભ હતા તે મહારાજે બરાબર બતાવી આપ્યા
છે તો એની જાણે તરફ એમણે આખા મોઝી
નથી એ પણ આ પુસ્તક બતાવી આપે છે. ગ્રામતંત્ર
કેવું હતું એ આમ વિસ્તારથી કહી એ કેમ તૂટવા
લાગ્યું એનાં કારણો મહારાજે વિચાર્યાં છે અને એને

પાછું આદર્શ રિપતિ પર લાવવાના ઉપાય તેમણે
ખતાવ્યા છે. અંગ્રેજોની નીતિ, અંગ્રેજ કેળવણી
અને તેની યથેનો અસર વિશે તેમજ આને આપણે
ક્યા છોએ તે વિશે મહારાજે કેટલીક સાફ વાતો
કહી પોતાનો જે અભિપ્રાય આપે છે તે વિચાર-
પ્રેરક અને કર્તવ્યપ્રેરક પણ છે. વડોદરા, દાકરો,
ચિલ્કા, માગાપો આદિને જેમ જેવે મહારાજે
તેમના કર્તવ્યનો ભોધ કર્યો છે તેમ સમીત, ચિત્ર
નૃત્ય ને કવિતાના ધધાદારી ઉપાસકોને પણ કરવા
જતા એ ત્રણે કળાઓ પર એમનાથી કેટલાક સુદર
વિચારો રજૂ થઈ ગયા છે તે પણ ખ્યાન બેચે તેવા
છે. સૌથી વધુ ખ્યાન બેચે છે મદારાજની સીવી
ગામડિયા શૈલી એમની કેટલીક ઉપમાઓ તો થાક
રહી જાય તેવી સુંદર અને સચોટ છે.

અંગ્રેજ સરકારની વાણી ચલાવના મામી સાથે કરેલી
સરખામણી (પૃ ૧૩૫-૩૬), અંગ્રેજ કેળવણીની
મદારી માકડાને સરકસવાળો ધોડાને આપે છે તે
કેળવણી બેડે કરેલી સરખામણી (પૃ ૨૦૪),
જાળના શિશુને ટાકાના પાણીની આપેલી ઉપમા
(પૃ ૨૧૩), અને સમીતકાર નૃત્યકાર કવિ ને
ચિત્રકારના ધધાની બોડાકર્મના અંધાણા બેડલી જ
બતાવેલી અમત્ય (પૃ, ૨૫૦) મહારાજની કહેણી
કરી તેમની પોતાની જ છે તે બરાબર બતાવી આપે
છે. પ્રકરણો અને સામગ્રીની સુલભધ ને શાસ્ત્રીય
સંકલના પુસ્તકમાં બધે જણાતી નથી, પણ તે તો
આ બધી સામગ્રી વ્યાખ્યાનો રૂપે ને કથારૂપે પ્રશ્નોના
ઉત્તર રૂપે લખાયેલી નહીં પણ બોડાવામાં આરી
છે એનું પરિણામ છે. તેમ વળી મહારાજનો શાસ્ત્રીય
નિરૂપક કે વિદ્વાન હોવાનો કોયોય નથી. એમની
પાસે જે છે તે તો છે દષ્ટિ. એનો લાભ તો આ
પુસ્તક તેના વાચનારને આપશે જ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : માર્ચ ૧૯૪૮

મેમ્બર્સ ઓફ કાયરેક્ટર્સ

શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર-અમુખ

શ્રી. શાંતિલાલ ક. શાહ સોલિસિટર

શ્રી. ઉદ્ધવદત્ત બળવંતરાય ઠાકોર તંત્રી : શુભરાત સમાચાર

શ્રી. નાથાલાલ મ. શાહ તંત્રી : કુલછાબ

શ્રી. ઈશ્વરલાલ મો. દવે તંત્રી : ઊર્મિ-નવચંચના

★ જ્ઞાન એ સાધના છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એ દીપ પ્રગટા. ★

✽ શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘરેઘરમાં હોવું જોઈએ, જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અધારી ક્ષણોમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દુષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા સ્વહસ્તે પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી સાચી પ્રજા માટે જ્ઞાનો વારસો સૂકી જવા ધારો છો ? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો ?

✽ જે ઘરમાં એકાદ શિષ્ય-સંસ્કારી નાહું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની.

નવલકથા

૧ કાળયુદ્ધ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦	૩૩ પાદરના તીરથ	જર્જાંતિ દલાલ	૨-૮-૦
૨ સમરાંગણ	"	૩-૮-૦	૩૪ મન્વંતર	તારાશંકર બંદોપાધ્યાય	૪-૮-૦
૩ દુલસીકપારો	"	૪-૦-૦	૩૫ કાપાકંઈ બા. ૧-૨	પ્રેમચંદ્રજી	૪-૦-૦
૪ પ્રજુપધાર્મી	"	૨-૮-૦	૩૬ કાપાકંઈ બા. ૨	"	૩-૦-૦
૫ બીડેલાંદાર	"	૩-૦-૦	૩૭ કાન્તિ	સાને ગુરુજી	૪-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણ	દર્શક	૩-૪-૦	૩૮ પરિવર્તન	પિતાંબર પટેલ	૪-૦-૦
૭ બંદીધર	"	૩-૦-૦	૩૯ શમા	"	૫-૦-૦
૮ બંધન અને મુક્તિ	"	૨-૮-૦	૪૦ કર્મકૃણ	"	૩-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પૂન બા. ૧-૨	"	૫-૦-૦	૪૧ લોહાના ચણા	"	૪-૮-૦
૧૦ અણખૂંટક રા	વર્મા-પરમાર	૩-૦-૦	૪૨ શશી જતા	"	૨-૦-૦
૧૧ ખંડિતકેવરો	"	૩-૮-૦	૪૩ પશ્ચિમને સમરાંગણે	હરજીવન સોમૈયા	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બદાયે જા	"	૩-૮-૦	૪૪ અઢંકાર	"	૨-૦-૦
૧૩ સુરભિ	ખન્નાશાહ પટેલ	૩-૮-૦	૪૫ કાંટાની વાક	"	૨-૮-૦
૧૪ પાછમે ખારણે	"	૨-૮-૦	૪૬ પતન અને પ્રાપ્તિ	વિ. બદ	૩-૦-૦
૧૫ ઉપમા	ખાણુભાઈ વેલ	૩-૮-૦	૪૭ ધરતી	અનુ નિરૂ દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૬ સુવર્ણયુગ	રા. ના. પાઠક	૩-૮-૦	૪૮ લા' મિત્રગણ અંક ૧	અનુ મૂ. બદ	૪-૮-૦
૧૭ જયતનો તાત	"	૨-૮-૦	૪૯ લા' મિત્રગણ અંક ૨	"	૩-૧૨-૦
૧૮ આવતીકાલ	"	૩-૦-૦	૫૦ જન્મકોનો રાગ દારૂન અનુ. મકરંદ દવે	"	૪-૮-૦
૧૯ સાથી	"	૫-૦-૦	૫૧ ધરને મારગે	"	૪-૦-૦
૨૦ સોહાગ	"	૨-૮-૦	૫૨ જતાલા	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩-૮-૦
૨૧ માનવતાનાં મૂલ	"	૪-૦-૦	૫૩ યુનરામન અંક ૧	કે. સોમૈયા	૩-૦-૦
૨૨ પથાસ વર્ષ પછી	"	૩-૦-૦	૫૪ યુનરામન અંક ૨	"	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	"	૪-૦-૦	૫૫ પૃથ્વીનો પહેલો યુગ	"	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	સુનિલાલ વ. શાહ	૪-૦-૦	૫૬ જીવનનું એર	"	૨-૮-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	"	૪-૮-૦	૫૭ દોનમુવ	વિ. સ. ખરેકર	૨-૮-૦
૨૬ જનમદીપ	ઈશ્વર પેટલીકર	૩-૦-૦	૫૮ મંગળમુર્તિ	સોપાન	૨-૦-૦
૨૭ લાખ્યાં સેખ	"	૩-૧૨-૦	૫૯ જગતા રેજી અંક ૧	"	૨-૮-૦
૨૮ ધરતીનો અવતાર	"	૨-૮-૦	૬૦ જગતા રેજી અંક ૨	"	૨-૦-૦
૨૯ પંખીનો મેળો	"	૨-૮-૦	૬૧ હિરોશીમા	"	૧-૧૨-૦
૩૦ પાતાળકૂવા	"	૩-૦-૦	૬૨ પથેર પાંચાલી અનુ. લાણુમેન મહેતા	"	૨-૮-૦
૩૧ કળિયુગ બા. ૧	"	૩-૦-૦	૬૩ પશુરાજ	"	૧-૧૨-૦
૩૨ " બા. ૨	"	૩-૦-૦	૬૪ ચિરંતન નારી	સિતારામ શર્મા	૩-૮-૦
			૬૫ ગોદ	"	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાહના ડાના	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૦-૦	૪ મેઘાણીની નવલિકાઓ અંક ૨	"	૩-૮-૦
૨ વિલોપન	"	૩-૦-૦	૫ રંગ છે ખારોટ	ઝ. મેમણી	૩-૦-૦
૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ અંક ૧	"	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારના બકારમદિયા	"	૩-૦-૦

૭ વેરાનમાં	"	૨-૦-૦	૨૮ શોધને અંતિ	લાલુચેન મહેતા	૨-૪-૦
૮ મેધબિન્દુ	ધ્રુમકેતુ	૩-૦-૦	૨૯ બીલીપત્ર	મકનજી પરમાર	૩-૦-૦
૯ વનછાયા	"	૩-૦-૦	૩૦ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	"	૨-૮-૦
૧૦ દિરેક્ટની વાતો બા. ૧	રા. વિ. પાઠક	૨-૮-૦	૩૧ નવું જીવતર	નાથાલાલ દવે	૧-૦-૦
૧૧ દિરેક્ટની વાતો બા. ૨	"	૨-૮-૦	૩૨ વારસ	ઉમેશ કવી	૨-૪-૦
૧૨ દિરેક્ટની વાતો બા. ૩	"	૨-૮-૦	૩૩ માં વિનાના	બાલુભાઈ વૈદ્ય	૨-૮-૦
૧૩ લખચોરાશી	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૦-૦	૩૪ સાગરના સાવજ	અશોક હુધે	૨-૮-૦
૧૪ માનતા	ધ્રુવર પેટલીકર	૨-૮-૦	૩૫ વામા	રા. વિ. પાઠક	૨-૮-૦
૧૫ પાંખ વિનાના	ઉમેશભાઈ મણીઆર	૩-૦-૦	૩૬ મહાગાજની સાથે	પુરાતન યુગ્ય	૧-૮-૦
૧૬ પશમી	હરજીવન સોભેયા	૨-૮-૦	૩૭ ક્રાંતિકથાઓ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦-૦
૧૭ પ્રથમ પત્ની	પર્ણાબક	૨-૮-૦	૩૮ છતિહાસ કથાઓ-રોમ	દર્શક	૧-૮-૦
૧૮ જીવન સરિતા	"	૧-૮-૦	૩૯ " ઓસ બા. ૧-૨	"	૧-૪-૯
૧૯ દોહુ 'મે' ગામકુ' ભા. ૨	અદાણી	૨-૮-૦	૪૦ પરીકથાઓ બા. ૧	વર્મા : પરમાર	૩-૦-૦
૨૦ જીવનનાં વહેણો	રસિકલાલ પરિખ	૩-૦-૦	૪૧ પરીકથાઓ બા. ૨	"	૩-૮-૦
૨૧ તેજછાયા	બોયેત્ના અરેરિયા	૨-૮-૦	૪૨ દેશદેશની લોકકથાઓ બા. ૧	"	૩-૦-૦
૨૨ આળિદિયા	મગલાલ મેધાણી	૩-૦-૦	૪૩ દેશદેશની લોકકથાઓ બા. ૨	"	૩-૦-૦
૨૩ કુર્મિલ	કાંતિલાલ શાહ	૩-૪-૦	૪૪ રૂપકકથાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦
૨૪ આમચિત્રો	ધ્રુવર પેટલીકર	૨-૮-૦	૪૫ પ્રલોભન	"	૩-૦-૦
૨૫ નિશ્ચસાક્ષિત્વની વાતોઓ	ભોગીલાલ ગાંધી	૩-૮-૦	૪૬ લીલી અભયપ દેશમાં	"	૧-૮-૦
૨૬ હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	વસાવડા	૩-૦-૦	૪૭ સહેગની શેરી	બર્વાતી દલાલ	૨-૮-૦
૨૭ ત્રણ પત્રમાં	સોપાન	૩-૦-૦	૪૮ મીસ્તર આદમ	"	૧-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના ભારા	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૦	૫ તારકમંદિર	બર્વાતીલાલ ઝોઝા	૦-૧૦-૦
૨ અંધારાના સીમાડા	ટોલરેટાઇ	૧-૮-૦	૬ પિયોરો	કૃષ્ણલાલ મીધરાણી	૧-૦-૦
૩ શિખરિણી	અંબવદન મહેતા	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાવાલા	દર્શક	૩-૦-૦
૪ વહેમના વમળમાં	ગ. આગુવેદી	૧-૪-૦	૮ જનનિકા	બર્વાતી દલાલ	૧-૪-૦
			૯ પથરના ખારેલા	કન્ડુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ રાષ્ટ્રપિતાનાં ચરિત્રોમાં	૧-૧૨-૦	૧૧ મુરતકા કેમલ	કાન્તિલાલ શાહ	૧-૮-૦	
૨ મહાદેવભાઈ	વલુભાઈ શાહ	૩-૦-૦	૧૨ વૈજ્ઞાનિક બગલ	અંબલાઈ ભટ્ટ	૧-૮-૦
૩ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	કાન્તિલાલ શાહ	૨-૮-૦	૧૩ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	"	૨-૪-૦
૪ રામ અને કૃષ્ણ	કે. મણદેવાલા	૧-૪-૦	૧૪ ગાંધીયાત્રી બા. ૧	રા. ના. પાઠક	૪-૮-૦
૫ યુદ્ધ અને મહાવીર	"	૧-૦-૦	૧૫ ગાંધીયાત્રી બા. ૨	"	૪-૮-૦
૬ ગાંધીજીનાં સાંસ્કૃતિક પુરાતન યુગ્ય	"	૧-૮-૦	૧૬ હરતાં ફરતાં હાસ્યચિત્રો વગેરે	"	૩-૮-૦
૭ ગાંધીની છાયામાં	"	૨-૦-૦	૧૭ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૧-૨	કો. શાહ	૨-૦-૦
૮ જીવનશિલ્પીઓ	વર્મા-પરમાર	૨-૮-૦	૧૮ લોકમાન્ય તિલક	"	૩-૦-૦
૯ સુભાષના સેનાનીઓ	"	૩-૦-૦	૧૯ અવિરત મેધાણી રમારક મંથ	"	૨-૮-૦
૧૦ શાહનવાજની સંગથે	"	૨-૦-૦	૨૦ સોલા	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦-૦

નવલકથા

૧ કાળયક	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦	૩૩ પાદરના તીરથ	જયંતિ દલાલ	૨-૮-૦
૨ સમરાંગણ	"	૩-૮-૦	૩૪ મન્વંતર	તારાચંદર બંદોપાધ્યાય	૪-૮-૦
૩ દુલસીકપારો	"	૪-૦-૦	૩૫ કાવાકદંબ ભા. ૧-૨	પ્રેમચંદ્રજી	૪-૦-૦
૪ પ્રજાપદાર્થ	"	૨-૮-૦	૩૬ કાવાકદંબ ભા. ૨	"	૩-૦-૦
૫ બીડોલાદાર	"	૩-૦-૦	૩૭ કાન્તિ	સાને ચુરજી	૪-૦-૦
૬ દીપનિવાસી	દર્જક	૩-૪-૦	૩૮ પરિવર્તન	વિતામ્બર પટેલ	૪-૦-૦
૭ બંદીધર	"	૩-૦-૦	૩૯ ચમા	"	૫-૦-૦
૮ બંધન અને મુક્તિ	"	૨-૮-૦	૪૦ કર્મકૃણ	"	૩-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પુનઃ ભા. ૧-૨	"	૫-૦-૦	૪૧ લોહાના ચણા	"	૪-૮-૦
૧૦ અણખૂદક રા	વર્મા-પરમાર	૩-૦-૦	૪૨ ચણી જતાં	"	૨-૦-૦
૧૧ અક્ષતકલેવરો	"	૩-૮-૦	૪૩ પશ્ચિમને સમરાંગણે	હરજીવન સોમૈયા	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બઢાયે ભા	"	૩-૮-૦	૪૪ અઢંકાર	"	૨-૦-૦
૧૩ સુરભિ	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૮-૦	૪૫ કંટાળી વાક	"	૨-૮-૦
૧૪ પાંખે બારણે	"	૨-૮-૦	૪૬ યતન અને પ્રાયશ્ચિત	વિ. બદ્	૩-૦-૦
૧૫ ઉપમા	બાણુભાઈ વેલ	૩-૮-૦	૪૭ ધરતી	અનુ નિરૂ દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૬ સુવર્ણમૃગ	રા. ના. પાઠક	૩-૮-૦	૪૮ લા' મિઝરાબલ ખંડ ૧	અનુ મૂ. બદ્	૪-૮-૦
૧૭ જગતનો તોત	"	૨-૮-૦	૪૯ લા' મિઝરાબલ ખંડ ૨	"	૩-૧૨-૦
૧૮ આવતીકાલ	"	૩-૦-૦	૫૦ જન્મનો રાગ દારજન અનુ. મકરન્દ દવે	"	૪-૮-૦
૧૯ સાથી	"	૫-૦-૦	૫૧ ધરને મારગે	"	૪-૦-૦
૨૦ સોહામ	"	૨-૮-૦	૫૨ જવાલા	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩-૮-૦
૨૧ માનવતાનાં મૂલ	"	૪-૦-૦	૫૩ પુનરાગમન ખંડ ૧	હ. સોમૈયા	૩-૦-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	"	૩-૦-૦	૫૪ પુનરાગમન ખંડ ૨	"	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	"	૪-૦-૦	૫૫ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	"	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	મુનિલાલ વ. શાહ	૪-૦-૦	૫૬ જીવનનું ઝેર	"	૨-૮-૦
૨૫ અવનંતિનાથ	"	૪-૮-૦	૫૭ દોનમુવ	વિ. શ. ખડિર	૨-૮-૦
૨૬ જનમટીપ	ઈન્દિર પેટલીકર	૩-૦-૦	૫૮ મંગળમૂર્તિ	સોપાન	૨-૦-૦
૨૭ લખ્યાં લેખ	"	૩-૧૨-૦	૫૯ જગતી રેખા ખંડ ૧	"	૨-૮-૦
૨૮ ધરતીનો અવતાર	"	૨-૮-૦	૬૦ જગતી રેખા ખંડ ૨	"	૨-૦-૦
૨૯ પંખીનો મેળો	"	૨-૮-૦	૬૧ હિરોણીમા	"	૧-૧૨-૦
૩૦ પાતાળકૂવો	"	૩-૦-૦	૬૨ પથેર પંચાલી અનુ. લાક્ષ્મીબેન મહેતા	"	૨-૮-૦
૩૧ કળિયુગ ભા. ૧	"	૩-૦-૦	૬૩ પથુરાજ	"	૧-૧૨-૦
૩૨ " ભા. ૨	"	૩-૦-૦	૬૪ ચિરંતન નારી	સિતારામ ચર્મા	૩-૮-૦
			૬૫ ગોદ	"	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાધના દીવા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૦-૦	૪ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	"	૩-૮-૦
૨ વિશેષન	"	૩-૦-૦	૫ રંગ છે બારોડા !	અ. મેઘણી	૩-૦-૦
૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારની બહારવટિયા	"	૩-૦-૦

૭ વેરાનમાં	"	૨-૦-૦	૨૮ શોધને અંતે	લાણુબેન મહેતા	૨-૪-૦
૮ મેધબિન્દુ	ધુમકેતુ	૩-૦-૦	૨૯ બીલીપત્ર	મકનજી પરમાર	૩-૦-૦
૯ વનછાયા	"	૩-૦-૦	૩૦ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	"	૨-૮-૦
૧૦ દિરેફની વાતો બા. ૧	રા. વિ. પાઠક	૨-૮-૦	૩૧ નવું જીવતર	નાથાલાલ દવે	૧-૦-૦
૧૧ દિરેફની વાતો બા. ૨	"	૨-૮-૦	૩૨ વારસ	ઉમેશ કવી	૨-૪-૦
૧૨ દિરેફની વાતો બા. ૩	"	૨-૮-૦	૩૩ માં વિનાના	બાણુભાઈ વૈદ્ય	૨-૮-૦
૧૩ લખચોરાશી	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૦-૦	૩૪ સાગરના સાવજ	અશોક હર્ષ	૨-૮-૦
૧૪ માનતા	ધુમ્ધર પેટલીકર	૨-૮-૦	૩૫ વામા	રા. વિ. પાઠક	૨-૮-૦
૧૫ પાંખ વિનાના	ઉમેશભાઈ મણીઆર	૩-૦-૦	૩૬ મહાગજની સાથે	પુરાતન યુગ્ય	૧-૮-૦
૧૬ પશ્ચીમ	હરજીવન સોમૈયા	૨-૮-૦	૩૭ દ્રષ્ટાંતકથાઓ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	૧-૦-૦
૧૭ પ્રથમ પત્ની	પર્ણબક	૨-૮-૦	૩૮ છત્તીલાસ કથાઓ-રોમ	દર્શક	૧-૮-૦
૧૮ જીવન સરિતા	"	૧-૮-૦	૩૯ " ઓસ બા. ૧-૨	"	૧-૪-૬
૧૯ કીકું મેં ગામકું જ્યાં	૨. અદાણી	૨-૮-૦	૪૦ પરીકથાઓ બા. ૧	વર્મા : પરમાર	૩-૦-૦
૨૦ જીવનનાં વહેણો	રસિકલાલ પરિખ	૩-૦-૦	૪૧ પરીકથાઓ બા. ૨	"	૩-૮-૦
૨૧ તેજછાયા	જ્યોતસ્ના ખડેરિયા	૨-૮-૦	૪૨ દેશદેશની લોકકથાઓ બા. ૧	"	૩-૦-૦
૨૨ આળાહિયા	મગલાલ મેઘાણી	૩-૦-૦	૪૩ દેશદેશની લોકકથાઓ બા. ૨	"	૩-૦-૦
૨૩ દુર્ભાક્ષ	કાંતિલાલ શાહ	૩-૪-૦	૪૪ રૂપકથાઓ ખંડ ૧	"	૩-૦-૦
૨૪ આમચિત્રો	ધુમ્ધર પેટલીકર	૨-૮-૦	૪૫ પ્રવેશન	"	૩-૦-૦
૨૫ વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ બોગીલાલ ગાંધી	"	૩-૮-૦	૪૬ લીલી અનખખ દેશમાં	"	૧-૮-૦
૨૬ હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	વસાવકા	૩-૦-૦	૪૭ શહેરની શેરી	જયંતી દલાલ	૨-૮-૦
૨૭ ત્રણ પગલાં	સોપાન	૩-૦-૦	૪૮ મીસ્તર આદમ	"	૧-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના ભારા	ઉમાશંકર જ્વેષી	૨-૦-૦	૫ તારકમંદિર	જયંતીલાલ યોગા	૦-૧-૦
૨ અંધારાના સીમાડા	ટાલ્કટાલ	૧-૮-૦	૬ પિયોગેરી	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧-૦-૦
૩ શિખરિણી	અંબવદન મહેતા	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાવાલા	દર્શક	૩-૦-૦
૪ વહેમના વમળમાં	ગ. ચાણુવેદી	૧-૪-૦	૮ જનનિકા	જયંતી દલાલ	૧-૪-૦
			૯ પથ્થરના પારવા	કનકુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ રાષ્ટ્રપિતાનાં ચરિત્રોમાં	૧-૧૨-૦	૧૧ મુસ્તકા કમાલ	કાંતિલાલ શાહ	૧-૮-૦
૨ મહાદેવભાઈ	વળુભાઈ શાહ	૩-૦-૦	૧૨ વૈજ્ઞાનિક જગત	ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ
૩ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	કાંતિલાલ શાહ	૨-૮-૦	૧૩ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	”
૪ રામ અને કૃષ્ણ	કિ. મણિલાલ	૧-૪-૦	૧૪ ગાંધીઆણુ બા. ૧	રા. ના. પાઠક
૫ ખુદ અને મહાવીર	”	૧-૦-૦	૧૫ ગાંધીઆણુ બા. ૧	”
૬ ગાંધીજીના સાંલિખમાં	પુરાતન યુગ	૧-૮-૦	૧૬ કરતાં કરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	”
૭ ગાણુની છાયામાં	”	૨-૦-૦	૧૭ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૧-૨	ડૉ. શાહ
૮ જીવનશિલ્પીઓ	વર્મા-પરમાર	૨-૮-૦	૧૮ લોકમાન્ય તિલક	”
૯ સુભાષના સેનાનીઓ	”	૩-૦-૦	૧૯ અંતર્યામી મેઘાણી સ્મારક ગ્રંથ	”
૧૦ શાહનવાઝની સંગ્રહો	”	૨-૦-૦	૨૦ સોતા	નાનાભાઈ ભટ્ટ

પ્રવાસવર્ણન અને સાહસેકથાઓ

૧ મદાન મુસાફરો	મુ. બદ	૨-૦-૦	૬ મેં પાંખો ફરકાવી	તનસુખ બદ	૨-૦-૦
૨ ધરતીને મથાળે	"	૩-૬-૦	૭ સરહદપાર સુભાષ	લાલા ઉત્તમચંદ	૨-૦-૦
૩ એકાન્તનાં સામ્રાજ્યમાં	રજનબેલી	૩-૪-૦	૮ હિમાલયનું પર્વટન	હિં. ઘનશા	૩-૦-૦
૪ સાહસિક સોદાગરો	કું. સંપદ	૨ ૧૨-૦	૯ કલાકારની-સરેકારવાત્રા	રવિભાઈ રાવલ	૪-૧૨-૦
૫ દક્ષિણભારતના તીર્થધામો	ચાં. ગાંધી	૨-૦-૦	૧૦ મનરાજ ભુલેવન	અનુ મૂળશંકર બદ	૨-૦-૦

ઇતિહાસ-રાજકારણ

૧ આપણું બંધવરાષ્ટ્ર ચીન	આપાનેરિયા	૩-૦-૦	૧૧ ઇક્ષણ આફ્રિકાની રંગમૂર્તિ		૨-૮-૦
૨ જપ હન્ડોનેશિયા	મહેન્દ્ર મેધાણી	૧-૮-૦	૧૨ ઇતિહાસ કથાઓ રામ	દશક	૧-૮-૦
૩ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧		૬-૪-૦	૧૩ " " " " " " " "	મીસ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૨		૬-૪-૦	૧૪ " " " " " " " "	મીસ ભા. ૨	૦-૧૨-૦
૫ સત્તાવન નમીનદાસ મારેખ		૨-૮-૦	૧૫ યુદ્ધગીતી કુંખલા	ધ. ઓઝા	૨-૮-૦
૬ સત્તાવનની કત્તેઆમ	વિ. બદ	૨-૮-૦	૧૬ મહારાજાઓની મુદ્દતકિત	સંપદ	૨-૦-૦
૭ આપણો સાગરસૈનિક	મ. મેધાણી	૩-૦-૦	૧૭ લાલકિશાનો મુઠ્ઠો	મ. મેધાણી	૧-૮-૦
૮ બે વિચારધારા	દશક	૨-૧૨-૦	૧૮ દિંદે વિશ્વમુદના વખતમાં	સંપદ	૧-૦-૦
૯ બે લક્ષ્ય આવે તો	વલ્લુભાઈ શાહ	૧-૦-૦	૧૯ ૧૯૪૩ નાં પગરજી		૦-૧૦-૦
૧૦ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	ઓઝા	૨-૦-૦	૨૦ આઝાદીની યજ્ઞવાળા	ક. માણેક	૦-૬-૦
			૨૧ પેશ્વેરાઈની		૦-૬-૦

નિસર્ગોપચાર અને આરોગ્ય

રમણલાલ એન્જિનીઅરકૃત

૧ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?	૨-૮-૦
૨ ઉમરોગોમાં નિસર્ગોપચાર	૨-૦-૦
૩ નિસર્ગોપચારનું જીવન દર્શન	૨-૮-૦
૪ નિસર્ગોપચાર અને વ્યવહાર	૧-૮-૦
૫ નિસર્ગોપચાર અને જીવોપચાર ભા. ૧	૦-૬-૦
૬ " " " " " " " "	૦-૭-૬
૭ આદર્શ પોરાક કોને કહેવો ?	૦-૬-૦
૮ પહેલું સુખ	૦-૬-૦
૯ પોરાકની પસંદગી	૦-૬-૦
૧૦ કસરત મહેનત અને રમત	૦-૬-૦
૧૧ ક્લેમના રોગો	૦-૧૨-૦
૧૨ લાંબું ચાલો અને લાંબુ જીવો	૦-૬-૦
૧૩ વૈકલ્પિક કે સેનિટીશન	૦-૬-૦

ભૂપતરાય મોઝ ફવેકૃત

૧૪ હડીલા હોંમાં કુદરતી ઉપચાર	૧-૮-૦
૧૫ દવાનો છેલ્લો ધૂંટડો	૨-૦-૦
૧૬ સ્વ અને દમમાં નૈસર્ગિક સારવાર	૩-૦-૦
૧૭ શય અને આસન	૩-૦-૦
૧૮ દુધઃ સર્વ સંપૂર્ણ પોરાક ડો. શાહ	૧-૮-૦
૧૯ મારો જીવોપચાર કાન્તિલાલ શાહ	૩-૦-૦
૨૦ દુધઃ મૃત્યુધોક્તનું અમૃત	૨-૮-૦
૨૧ શરીરરચનાનું રહસ્ય	ધ. ઓઝા ૧-૪-૦
૨૨ સો વર્ષ જીવવાની કળા ડો. નાન્દી	૨-૮-૦
૨૩ ઓઝાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૨૪ ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે ? સોમેષા	૨-૦-૦
૨૫ વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચાર રમણલાલ ઇવામ છે	

કેળવણી, સાહિત્ય અને વિવેચન

૧ કેળવણીની પગદંડી	નાનાબાઈ બદ	૩-૮-૦	૩ કલાચિંતન	રવિશંકર રાવળ	૩-૮-૦
૨ વક્તા કેમ ચલાવ ?	સાંતસચંદ	૨-૮-૦	૪ પરિભ્રમણ ભા. ૧	અવેરચંદ મેધાણી	૩-૮-૦

૫ પરિભ્રમણ બા. ૨	અવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦૦	૧૨ આપની સેવામાં જિતુભાઈ મહેતા	૩-૦-૦૦
૬ પરિભ્રમણ બા. ૩	"	૩-૮-૦૦	૧૩ નિકપરેખા વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૫-૦-૦૦
૭ પરક્રમ્મા	"	૨-૮-૦૦	૧૪ રવિવંદના ટાગોરનો અનુલિપ્ત અંશ	૨-૮-૦૦
૮ આલોચના	રા. વિ. પાઠક	૩-૮-૦૦	૧૫ મુજરાતી ભાષાવિજ્ઞાન ડૉ. કા. શાસ્ત્રી	૫-૦-૦૦
૯ નમંદ	"	૨-૮-૦૦	૧૬ અંબોચિત્ર કાવ્ય-સાહિત્યનો વહેણો	૩-૦-૦૦
૧૦ સાહિત્યવિહાર	અનંતરાય રાવળ	૩-૦-૦૦	૧૭ હેલ્થ પ્રવાણ અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૪-૦૦
૧૧ સાહિત્ય અને પ્રગતિ અંશ-૨	"	૩-૦-૦૦	૧૮ અલંકાર પ્રવેશિકા ડોલરરાય માંકડ	૦-૮-૦૦

સંદર્ભ ગ્રંથો

૧ વિશ્વદર્શન	હોદાલાલ કામદાર	૧૦-૮-૦૦	૨ પારિભાષિક જ્ઞાનકોષ	૩-૦-૦૦
--------------	----------------	---------	----------------------	--------

કાવ્ય

૧ રતીન્દ્રસીમા	અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૮-૦૦	૮ ન્હાના ન્હાના રાસ બા. ૧, ૨, ૩,	
૨ આપુના પારણા	"	૦-૧૨-૦૦	પાકું બાઈન્દીય	૪-૮-૦૦
૩ પ્રાચીના	હિમાલંકર જોષી	૨-૮-૦૦	૯ ન્હાના ન્હાના રાસ બા. ૧	૧-૮-૦૦
૪ આતિથ્ય	"	૩-૦-૦૦	૧૦ ન્હાના ન્હાના રાસ બાગ ૨	૧-૪-૦૦
૫ છાકાઓ ને બીજા અર્ધા એ. મહેતા	૨-૮-૦૦		૧૧ ન્હાના ન્હાના રાસ બાગ ૩	૧-૪-૦૦
૬ ઉવંશી અને યાત્રી	દુર્ગેશ ભટ્ટ	૨-૦-૦૦	૧૨ ડોલરીઓ	જગદીપ વિરાણી ૧-૪-૦૦
૭ વરદાન	સુરેશ ગાંધી	૨-૦-૦૦	૧૩ પુનમરાત	" ૨-૦-૦૦

વિજ્ઞાન

૧ ગગનને ગોખે	વર્મા-પરમાર	૩-૮-૦૦	૪ વિજ્ઞાનનો વિકાસ	૨-૮-૦૦
૨ આપણે આગણે કોઈનર્મી	"	૪-૮-૦૦	૫ વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ	૧-૦-૦૦
૩ વિજ્ઞાનના વ્યાપક સ્વરૂપો	પ. શાહ	૨-૮-૦૦	૬ મહાન વૈજ્ઞાનિકો બા. ૧-૨ ડો. શાહ	૨-૦-૦૦

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

૧ ગીતાહુદય	સાને ચુરુજી	૧-૮-૦૦	૪ હજીતકથાઓ	નાનાભાઈ ભટ્ટ ૧-૦-૦૦
૨ ચમનલાલ વૈષ્ણવના પત્રો	"	૨-૦-૦૦	૫ રામ અને કૃષ્ણ	કે. મણીલાલ ૧-૪-૦૦
૩ મહાદેવકાષ્ઠના વિચારરતનો	"	૦-૧-૦૦	૬ શુદ્ધ અને મહાવીર	" ૧-૦-૦૦

કંટાક્ષ

૧ સાંભલાના સૂર	૨-૮-૦૦	૨ અમથી ડોશીની અવળવાણી	૩-૦-૦૦
		૩ નારદવાણી	૨-૮-૦૦

ચિત્રસંપૂર્ણ

૧ રંગચંદ્રી	મંગલાલ ત્રિવેદી	૩-૦-૦૦	૩ સંપત્તંગી	પ્રખ્યાત સાત કલાકારો ૨-૮-૦૦
૨ વસંતમંજરી	"	૩-૦-૦૦	૪ રત્નાતંબયજી	ચન્દ્ર ૨-૮-૦૦

કિશોરસાહિત્ય

૧ નાનસેન	મુળસંકર ભટ્ટ	૧-૪-૦૦	૩ દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો	ગાંધી ૨-૦-૦૦
૨ શેમે	દર્શક	૧-૮-૦૦	૪ મેં પાંખો ફેડ્યાવી	મ. ભટ્ટ ૨-૦-૦૦

૫ બગદરો	૬ સોમૈયા ૧-૦-૦	૨૫ નામકુમારી	૧-૦-૦
૬ દરિયાના મામલા	૦-૮-૦	૨૬ નીલમણી	૧-૦-૦
૭ પરીકથાઓ ખંડ ૧, વર્મા-પરમાર	૩-૦-૦	૨૭ કુંવરવંતી	૧-૦-૦
૮ પરીકથાઓ ખંડ ૨, "	૩-૮-૦	૨૮ ગંગુગળ	૦ ૧૨ ૦
૯ દેશદેશની ભોક્કથાઓ ખંડ ૧, "	૩-૦-૦	૨૯ કમરણી	૦-૧૨ ૦
૧૦ દેશદેશની ભોક્કથાઓ ખંડ ૨, "	૩-૦-૦	૩૦ પાંકો પડિન	૦-૧૨ ૦
૧૧ રૂપકથાઓ ખંડ ૧, "	૩-૦-૦	૩૧ મોડ બંગાળની વાતો ભા. ૧	૦-૧૨ ૦
૧૨ વજ્રકામા વસનાગ	૦-૧૦-૦	૩૨ મોડ બંગાળની વાતો ભા. ૨	૦-૧૨ ૦
૧૩ આગધ્યાના શબ્દમાર	૦-૧૦-૦	૩૩ છુટેલખંડની વાતો	૦-૧૨ ૦
૧૪ ભીડનાં ભંગી	૦-૧૦-૦	૩૪ ગામરથાનની વાતો	૦-૧૨ ૦
૧૫ રૂપરૂપના અર્થમાર	૦-૧૦-૦	૩૫ કાદિયાવાડની વાતો	૦-૧૨ ૦
૧૬ કંઠે સોદામણી	૦-૧૦-૦	૩૬ પંભાગની વાતો	૦-૧૨ ૦
૧૭ પ્રેમી પખીડા	૦-૧૦-૦	૩૭ જંગલનો રાજા	મધુર ૦-૧૨ ૦
૧૮ સપાંચડ	મધુર ૧-૦-૦	૩૮ મેડકુમારી	૦-૧૨ ૦
૧૯ દેવ અને દાનવ	" ૧-૮-૦	૩૯ કુંવરમણી	૦-૧૨ ૦
૨૦ પ્રવાસપત્રો	શ. ના. પાંકો ૧-૮-૦	૪૦ ડોશીમાની વાતો	જ. મેધણી ૧-૪-૦
૨૧ ઠગુણદેવી	સાને ચુરુછ ૨-૦-૦	૪૧ પાનપાનાન	નિશુવનરા કર વ્યાસ ૦-૮-૦
૨૨ ચોંભોલારાણી	વર્મા-પરમાર ૦-૧૨-૦	૪૨ મહાન વૈદ્યાનિકો ભા. ૧	ડો. શાહ ૧-૦-૦
૨૩ દોસતપરી	" ૦-૧૨-૦	૪૩ મહાન વૈદ્યાનિકો ભા. ૨	" ૧-૦-૦
૨૪ સોના પદમણી	" ૦-૧૨-૦		

બાળસાહિત્ય

૧ શંકર ચર્ચ	૬. સોમૈયા ૦-૮-૦	૧૦ કેમ અને ક્યારે ભા. ૨	" ૦-૮-૦
૨ છાપલા	મોદન કક્કર ૦-૬-૦	૧૧ સૌની વાતો	૦-૧૦-૦
૩ ધનુર્ગરી	ધનુર્ગલ ગાંધી ૦-૮-૦	૧૨ પતંગિયાં રમરમી	૦-૮-૦
૪ જંગલમાં મંગલ ભા. ૧	સોમૈયા ૦-૬-૦	૧૩ ધોળા ગિપાડી	સુખામસિંહ બારોડ ૧-૦-૦
૫ જંગલમાં મંગલ ભા. ૨	" ૦-૧૨-૦	૧૪ દંડા અને સોંભરે છે	નિશુભાઈ ૦-૬-૦
૬ શુભરત્ન	ત્રિ. વ્યાસ ૦-૫-૦	૧૫ સિથુ-રંજના	વિનોદિની નિનકંઠ ૧-૦-૦
૭ રેસુડા	સુખામસિંહ બારોડ ૦-૬-૦	૧૬ મૈનનાં બાળકો	નિરુ દેસાઈ ૦-૬-૦
૮ પચમનીના પત્રો	૦-૪-૦	૧૭ ઇસિપની બાલવાતો	૧-૦-૦
૯ કેમ અને ક્યારે ભા. ૧	સંપદ છપાવ છે		

મૌઠસાહિત્ય

૧ સંત દેવીદાસ	જીવેરચંદ મેઘાણી ૧-૦-૦	૬ મધીનાપુ ભા. ૧	શ. ના. પાંકો ૪-૮-૦
૨ ચપટી ધૂળ	" ૦-૧૨-૦	૭ મધીનાપુ ભા. ૨	૪-૮-૦
૩ સંસાર	" ૦-૧૨-૦	૮ આતુરીની વાતો	વર્મા-પરમાર ૧-૪-૦
૪ સોગંધિયા દુહા	" ૦-૧૨-૦	૯ સિદાસન બગીચો	શ. ના. પાંકો છપાવ છે
૫ રેલમાડીની ચંદ્રિ	" ૧-૦-૦	૧૦ શાનગોષ્ઠિ	ધૂમ્રેશ ૧-૦-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. : : મુંબઈ : : અમદાવાદ

૪

માત્ર ચાર વર્ષના સંગીન કામકાજથી
સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એસ્યુ. કું. લીમીટેડે
મેળવેલી આદર્શ હોકપ્રીયતા અને અનુપમ સહી
પ્રિમિયમની આવકના આંકડા
ની સરખામણો અત્યાર અગાઉના બધાં રેકૉર્ડ વટાવી જાય છે.

	૧૯૪૫	૧૯૪૬	૧૯૪૭
આગ	૧૦ લાખ થી વધુ	૨૫ લાખ થી વધુ	૨૮ લાખ થી વધુ
દરિયાઈ	૨ "	૪ "	૫.૮૦ "
અકસ્માત	૧ "	૪ "	૫.૧૭ "

કુલ પ્રિમિયમની આવક

૩૮,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ઓગણચાળીસ લાખથી વધુ

હે: ઓફીસ : કલકત્તા

એરમેન : સર બદ્રાદાસ ગોએન્કા નાઇટ-સી. આઇ. ઈ.

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ

એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ;

શ્રી. કે. જી. મર્યન્ટ મેનેજર-સુબ ઓફીસ
૪૫-૪૭ એપોલો સ્ટ્રીટ-ફોર્ટ-સુબ

ટે. નં. ૨૨૦૪૮-૪૯

ટેલીગ્રામ્સ : STANGENAL

અમદાવાદ શાખા :— શ્રી. રમણલાલ જે. પટેલ : વાન્ય મેનેજર
વકીલ બીરડોગ, ચાર ગતી, અમદાવાદ. ટે. નં. ૨૩૭૮

ભાગી

તત્રી : પુષ્પાવતી મહેતા

- ✽ પાત્ર એક પ્રગટ થઈ ગયા છે. પહેલી જ નજરે ગમી જાય તેવું આ માસિક હજી પણ તમારા ઘરમાં ન આવતું હોય તો મંગલો
- ✽ નવા પ્રશ્નો, નવી રજુઆત, વિચાર પ્રેરક સાહિત્ય એ બધા માટે 'ભાગી' એવું નેપથ્ય.

છૂટક અંકની કિંમત દસ આના

વાર્ષિક સવાજમ દેશમાં રૂ. ૭

પરદેશમાં „ રૂ. સાડા સાત

બાહ્ય થવા માટે લખો :

પુષ્પાબેન મહેતા, વિકાસ શૃહ, આનંદનગર, અમદાવાદ-૭

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩.

પો બો નં. ૬૬૮, મુંબઈ-૧

પો બો નં ૭૩, અમદાવાદ

એક જ અભિપ્રાય બસ થશે :

“તમને ક્યારથી પત્ર લખવો હતો, અને તે તમારી 'પાતાળ કૂવો' વાર્તા વિશે, તમને અભિનંદન આપવા ધણી વરસ પછી મેં આવી વાર્તા રસપૂર્વક વાંચી છે તમે એને ધણી કુશળતાથી, સવમથી અને હતાથી લખી છે વળી આમાં તો આરા તાલુકાનું જ વણન આવે છે તમે વણવી છે તેવી હાદર મેં ધણી વાર નોઈ છે હમણાં વગ્નેશ પર એ બાલુએ આવો ત્યારે ખાસ તેને જોવા ગયો હતો, એક સવારે મને આવી સુંસ્તેતા હજી વર્ષવાયા વિનાલી રહી છે એમ અફસોસ થતો હતો. પણ તમે એ હાદર તથા મઠી અને એ પ્રદેશના વતનીઓમાંથી એક ધણી સરસ વાર્તા બનાવી. ટેટલાક પ્રકરણો તો મને ખાસ ગમ્યા છે ખાસ કરીને સોનાને લગતા—તેમાં જ તેના મૃત્યુનું અને અંતનાં બે પ્રકરણ અત તો તમે ધણો સરસ વાળ્યા છે અગ્નિચઢીન જ બની શકે તેવી પરિસ્થિતિમાં તમે એક ભાવનાશાળી મધુર હૃદય સંસ્કૃતિ છે લખી પણ ધણી કરુણ ક્રામણ છે. માત્ર એ પાત્રનાં સવારો તથા તેમના મનોમંથનો ખરા કુળે તથા આપણા મજબૂતમાં પ્રકારના—અર્વાચીન જેવા લાગે છે”

તા ૧૪-૧૨-૪૭ }
પોડીચેરી

— સુનંદમ

[લેખક પરના એક પત્રમાંથી]

પાતાળ કૂવો

મધુર પોડીચેરી

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ લિ મિ ટે ૩,

પો બો નં ૭૩, અમદાવાદ પો બો નં ૬૭૮ મુંબઈ ૧

આ તમા નું પણ આ જ સ ઉ ઠા ડે તે વી આ ગાંધી - ગં ગા

ગાંધીબાપુ

એક ૧-૨

દેખક:

સામનારાયણ તા. પાકેક

આ પુરતક એક બકા-
હવે બકિબાવથી દરેકું
ગાંધી બાપુનું કાન છે...
અપનિશા લે ન ડોળ તે
ગાંધીબાપુ જેવા સત્ય-
ઉપાસકનું છવનચરિત્ર
પ્રાચીનના પોળિયાતેનું
જ થઈ પડે. કસા સાથે
જેની પાસે બકિ હોય તે
જ વાળીકાર એ કામમાં
સહાય થવાની આશા રાખી
ચકે. રામભાઈ પાસે કસા
પણ છે અને બકિનો
વહેના ઝો પણ છે એ
તેમના ઉપર કષ્ટની નેડી
કુપા છે. -જુગત-કમ દેવે

અંતે ખેલના થાને
હ૦૦ જેટલા પાના, સુંદર
'કવર ડિઝાઇન' છતાં
કિંમત માત્ર રૂ. ૯)
પોસ્ટેજ ગાર આના.

ન્ય બાપુજી અંગેના અઢાર પ્રેરક ગીતોનો સંગ્રહ • કિંમત માત્ર ગાર આના →

પ્રકાશક : બારડોલી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વળી તારાવંદ માણિક્યંદ રવાળી; ૧૬ મીમાળી ગેસાયલી • અમ, દાખદ
મુદ્રક : હારિલાલ મગનલાલ શાહ • બારડોલી મુદ્રણાલય : હસનુબાળી પોળ • ચાર રમ્મા; ખારિયા મનનારાય
વિશાખના વ્યવસ્થાપક: અયન્દ્રિક પમ્લિસિડી કો "દરનાનીચ પુલ પાને-અમદાવાદ

૧૫ દિવસ - આ પુસ્તક વધુમા વધુ ૧૫ દિવસ
માટે સખી સમાશે.

2/24/33

~~2 JUL 1991~~

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬

૧૪૨૬૨-૧

ભાર્ગવ અને ગવરચના
ભાર્ગવ ૧૭ ગવરચના ૧૨
એકઠી : ૪૭ - માર્ચ ૧૯૪૮.

પરિપત્ર

14,262-1

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યક્ષ
અમદાવાદ - ૬